Skrifter Utgivna av Kungl. Humanistiska Vetenskapss...

K. Humanistiska vetenskapssamf...
i Uppsala

SKRIFTER

UTGIFNA AF

KONGL. HUMANISTISKA VETENSKAPS-SAMFUNDET

I

UPSALA

BAND V

FESTSKRIFT

TILLEGNAD

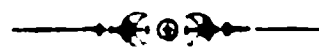
HANS MAJ:T

KONUNG OSCAR II

VID DESS

TJUGOFEMÅRIGA REGERINGSJUBILEUM

DEN 18 SEPTEMBER 1897

UPSALA
AKADEMISKA BOKHANDELN
(C. J. LUNDSTRÖM)

LEIPZIG
OTTO HARRASSOWITZ

UPSALA 1897
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-ARTIEBOLAG

Eders Majestät!

Vid den högtid, som Eders Majestät nu firar med Sveriges folk till hugfästelse af en i vårt fäderneslands häfder sällspordt lång och lyckosam regeringstid, betrak-

tar Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Upsala såsom en kär plikt och en dyrbar rättighet att få inför sin HÖGE BESKYDDARE genom en gärd af sin djupa undersåtliga vördnad och tacksamhet tillika framlägga ett vittnesbörd om sina medlemmars vetenskapliga verksamhet under EDERS MAJESTÄTS fredsälla och all mensklig odling främjande styrelsehägn. I ett tidehvarf, då folkens inbördes täflan framför allt gäller att ådagalägga självständighetens kraft genom dugande insatser i det samfälda arbetet inom olika områden, känna äfven den svenska forskningens tjänare sina sträfvanden underlättade af den erfarenheten, att EDERS MAJESTÄT, den högste vårdaren och ledaren af det fosterländska samhällslifvet, följer och uppmuntrar allt framåtskridande till klarare och rikare kunskap, till grundligare och fördomsfriare granskning med en omtanke, för hvilken intet vetandets fält är likgiltigt eller främmande, med en välvilja, som vinner hjärtan och sprider värme i alla företag till sanningens uppdagande och bildningens förkofran. EDERS MAJESTÄT har själf deltagit i vetenskapsidkarens mödor och vet att uppskatta deras innebörd. Europa är vittne till den frivilliga och uppriktiga hyllning, som egnas EDERS MAJESTÄT från lärosäten och af vetandets vänner genom deras samfund och vid deras möten. Sveriges historia kan redan nu till hågkomsterna från GUSTAF III:s

dagar foga minnet af OSCAR II:s tjugofemåriga konungadöme, men ett minne, som ännu är på samma gång en samtidens prydnad och en framtidens förhoppning. Under känslor af rättmätig stolthet och sann glädje hembär vårt Samfund till EDERS MAJESTÄT sina lyckönskningar å denna högtidsdag och anhåller att fortfarande, liksom hittills, få vara i EDERS MAJESTÄTS konungsliga ynnest inneslutet.

Å Kongl. Humanistiska Vetenskaps-Samfundets i Upsala

vägnar

underdånigst

Harald Hjärne,
Ordförande.

O. A. Danielsson,
Sekreterare.

INNEHÅLL.

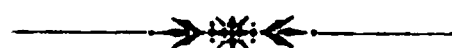
Skrifter utgifna af K. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Upsala. V. 1.

OM

DEN ETISKA SEDEN

AF

CARL YNGVE SAHLIN

UPSALA 1897
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-AKTIEBOLAG

Såväl i den enskilda menniskans lif som i det menskliga samhällslifvet kan man urskilja en mångfald af särskilda seder. Hvarje sed fattas då såsom ett mer eller mindre konstant verksamhetssätt inom ett särskildt lifsområde. Men i större eller mindre omfattning kunna många särskilda seder hos en menniska eller inom ett samhälle hafva ett sådant sammanhang med hvarandra, att de utgöra momenter i ett helt. Detta hela kan då fattas såsom en dem alla omfattande sed. Äfven denna omfattande sed är ett konstant verksamhetssätt inom sitt lifsområde.

Äfven om man icke tager i betraktande någon annan bestämning hos seden än den, att hon är ett konstant verksamhetssätt inom ett lifsområde, kan man lätt finna, att hon är en väsentlig form för mensklig odling. Den ordning och den samstämmighet, som fordras för ett konstant verksamhetssätt, höra till den menskliga odlingens oumbärliga förutsättningar. Det menskliga bildningsarbetet har ock jemte andra uppgifter den att utbilda seder. Den enskilda menniskans uppfostran består till väsentlig del i utbildning af hennes seder. Utbildningen af familjeseder eller hemseder, af folkseder och af humana eller allmänt menskliga seder tillhör det menskliga odlingsarbetet eller civilisationen, och utan en viss grad af sådan utbildning kan intet menskligt samhälle komma till stånd.

Ännu mera märkbar blifver sedens betydelse såsom form för mensklig odling, om man riktar uppmärksamheten på skilnaden mellan goda och dåliga seder. I seden ligger en bildbarhet icke blott till större stadga och ordning utan äfven till samstämmighet med menskliga syftemål af olika art. Derigenom kan det i och genom en sed gifna konstanta verksamhetssättet komma att befordra ett ur en viss synpunkt godt ändamål eller ock ett ondt. Ett sådant godt ändamål är det naturenliga tillstånd, som

kan kallas själens och kroppens helsa, och de seder, som befordra denna, äro att betrakta som goda seder. Ett ondt är deremot en förderflig sinnesnjutning, och de seder, som befordra denna, äro dåliga. Ett annat sådant godt ändamål är allmänt välstånd, och det finnes goda seder, som befordra detta, medan det å andra sidan finnes dåliga seder, som motverka det och befordra ett motsatt tillstånd, till hvars uppställande såsom ändamål frestelser af olika beskaffenhet kunna uppstå. För den menskliga odlingen är det af påtaglig vigt, att goda seder införas och utbildas så väl i de särskilda menniskornas lif som i det menskliga samhällslifvet.

Af det nu anförda framgår väl, att mensklig sed icke kan vara utan betydelse för menniskans sedliga lif, men dermed är dock icke gifvet, att det inom sjelfva det sedliga lifsområdet finnes en sed, som omedelbart är en form för det sedliga lifvet sjelft och såsom sådan är etisk sed. Det sedliga lifvet kan icke framträda hos menniskan förr än hennes själslif vunnit en viss grad af utveckling, en viss grad af medvetenhet och frihet samt af innehållsrikedom och ordning inom sin medvetenhets och sin frihets område. Det kan då sättas i fråga, om seden hör tilll formerna för detta lägre själslif, men icke är en af det sedliga lifvets egna former. I likhet med allt förnuftigt skiljer sig det sedliga lifvet, när det framträder såsom aktuelt, från det sinnliga, och motsatsen mellan dessa båda arter af lif är så genomgripande, att man icke kan taga för gifvet, att en form för den ena arten äfven är form för den andra. Det kan också synas tvifvelaktigt, huruvida den frihetsgrad, som kan tillerkännas seden, har eller icke har den höjd, som måste fordras af hvarje det sedliga lifvets form. Det måste således undersökas, om det finnes någon i egentlig mening etisk sed.

I en föregående afhandling[1] hafva vi ställt den goda seden vid sidan af dygden och pligten. Denna sammanställning har sin historiska anledning och utgångspunkt i Schleiermachers lära om de s. k. etiska formalbegreppen och närmast i den af Boström efter Bibergs föredöme gifna framställningen af denna lära. Enligt Boström äro de tre etiska formalbegreppen dygden, pligten och opus morale. Dygden är den sedliga viljans konstanta rikt-

[1] Om grundformerna i etiken. Ups. 1869.

ning på sedlighetens idé, pligten det af sedelagen fordrade handlingssättet och opus morale den sedliga verksamhetens af dygden och pligten omedelbart härflytande resultat. Enligt Boström likasom enligt hans föregångare hafva de tre etiska formalbegreppen sin motsvarighet i de s. k. etiska idéerna, den sedliga karakteren, sedelagen och det högsta goda. I vår ofvannämnda afhandling hafva de etiska idéerna afgjordt fattats såsom grundformer hos den sedliga viljan såsom förmåga och de etiska formalbegreppen såsom grundformerna för innehållet i det sedliga lifvet eller såsom det sedliga lifvets eller den sedliga viljeyttringens grundformer. Lika afgjordt har den goda seden fattats såsom opus morale och på grund deraf stälts vid sidan af dygden och pligten såsom den sedliga viljeyttringens tredje grundform. Detta innebär icke blott att den goda seden är ett opus morale, utan äfven att hon är det enda opus morale, som kan finnas, då man icke tager opus morale i någon vidsträcktare bemärkelse, utan noga fasthåller hvad det är, då det koordineras med dygden och pligten såsom ett etiskt formalbegrepp, en grundform hos det sedliga lifvet.

Vår uppgift är nu att med fasthållande af den ställning och betydelse, som sålunda tillerkänts den goda seden, något fullständigare utreda frågorna om hennes identitet med opus morale och hennes förhållande å ena sidan till den sedliga viljeyttringens båda öfriga grundformer, dygden och pligten och å andra sidan till den mot henne svarande grundformen hos den sedliga viljan nemligen det högsta goda.

Det är icke möjligt att till behandling upptaga frågan om den etiska seden utan att till förberedelse framhålla några bestämningar, som tillkomma seden, sådan hon finnes i det själslif, som är lägre än det sedliga, nemligen det sinnliga själslifvet. Denna lägre form af praktiskt lif är en nödvändig förutsättning för det sedliga lifvet. Hon är ock den gifna form, som det menskliga förnuftet har att ombilda för att komma till aktuelt sedligt lif, och utan att sinnligheten i någon mån blifvit ombildad till organ för förnuftet och verkar såsom sådant organ, kan sedligheten icke ega bestånd. Hvad som i dessa hänseenden gäller om sedligheten i det hela gäller äfven om seden, såvida hon är en af sedlighetens grundformer. Derför är frågan om den etiska

seden nära förbunden med frågan om seden såsom en form för det sinnliga själslifvet.

Till utgångspunkt för vår framställning rörande seden, såväl den sinnliga som den sedliga, få vi anföra ett uttalande af Boström hemtadt från hans 1847—8 hållna och i detta band af K. Humanistiska Vetenskapssamfundets skrifter utgifna föreläsningar i etiken. »Grekerna satte ἤθη och πάθη mot hvarandra såsom fritt och sjelfbildadt samt ofritt, och ἦθος hänger ihop med ἔθος, som betyder vana. I begreppet sed ligger något konstant: tre momenter:

a) något yttre och sinligt, som gör seden märkbar,

b) något inre osinligt, som ej är öfvergående utan stabilt, d. v. s. mer eller mindre substantielt, som bibehåller sig i vexlingen,

c) enheten af båda, som just utgör seden, och denna enhet är just satt genom menniskan sjelf.

Detta är ock menniskans högsta goda eller mål, men då betrakta vi det ej än såsom aktuelt, utan såsom rigtningsmål, som, om det vore fullt verkligt, vore hennes högsta lycksalighet[1].»

Såsom exempel på grekisk uppfattning af förhållandet mellan ἦθος och ἔθος må anföras några satser ur Zellers framställning af Aristoteles' lära om dygden. »Die vollendete Sittlichkeit ist aber nur da, wo die Freiheit selbst zur Natur geworden ist. Die Tugend ist eine bleibende Willensbeschaffenheit, eine durch freie Thätigkeit erworbene Gewöhnung; die Sittlichkeit stammt aus der Sitte, das ἦθος aus dem ἔθος. Fragt man daher, wie die Tugend entstehe, so ist zu antworten: weder von Natur noch durch Unterricht, sondern durch Uebung; denn so gewiss auch die natürliche Anlage die nothwendige Bedingung und das ethische Wissen die naturgemässe Frucht der Tugend ist, so kann doch das eigentliche Wesen derselben, diese bestimmte Willensrichtung, nur durch die fortgesetzte tugendhafte Thätigkeit zu Stande kommen, durch welche das, was zuerst Sache des freien Entschlusses war, zu einer unabänderlichen Bestimmtheit des Charakters wird»[2].

---

[1] Prof. Chr. Jac. Boströms föreläsningar i etiken, utg. af Sigurd Ribbing, s. 28 f.

[2] Eduard Zeller: Die Philosophie der Griechen. Th. 2 Abth. 2. 3:te Aufl., Leipzig 1879. S. 630 f.

Deri, att Grekerna voro de första, som framställde en vetenskaplig sedelära, ligger en anledning att fästa uppmärksamheten vid deras uppfattning af etiska begrepp. Vid de Aristoteliska lärosatser, som nyss anförts, hafva vi dock icke fäst oss af någon mening, att de skulle vara ett uttryck för den högsta etiska åsigt, som den grekiska filosofien har att uppvisa, utan af det skälet, att de framhålla sådana bestämningar, som lätt erbjuda sig för den början de etiska forskningen. Sådana bestämningar äro naturdriften, den fria viljan och verksamheten, den genom fri verksamhet, som har formen af öfning eller fortsatt verksamhet, förvärfvade vanan eller seden, genom hvilken friheten sjelf öfvergår till natur och den fulländade sedligheten kommer till stånd. Tilläggas bör, att enligt Aristoteles den oförnuftiga, men för förnuftig bestämning tillgängliga delen af själen skall lyda förnuftet[1].

I Boströms ofvan anförda uttalande finnes först en antydning om det af Grekerna uppfattade förhållandet mellan naturdriften, vanan eller seden i lägre bemärkelse och sedligheten. Derefter framställas momenterna i seden tydligen fattad i högre bemärkelse eller såsom en form för sedligheten, ehuru icke med någon bestämd afsigt, att uppställa henne såsom rentaf sammanfallande med opus morale. Men hvad som här är sagdt om seden i denna högre bemärkelse, har, om man ser bort från uppfattningen af det substantiela såsom liktydigt med det förnuftiga, sin giltighet med afseende på seden, äfven om hon icke tänkes såsom förnuftig sed. Att det substantiela fattats såsom det förnuftiga visar sig deraf, att seden såsom enheten af det sinnliga momentet och det osinnliga betecknas såsom äfven varande menniskans högsta goda, om ock denna uppfattning fordrar en annan synpunkt än den, från hvilken den nyssnämnda enheten visar sig såsom sed. Ser man bort från substantialitetens liktydighet med förnuftigheten, så kan man tillägga det inre momentet i seden både osinnlighet och substantialitet eller en viss stabilitet, som visar sig deri, att detta moment relativt bibehåller sig under vexlingen.

I Boströms ifrågavarande framställning finnes äfven angifvet sedens förhållande till menniskans högsta goda eller mål. Båda

[1] A. st. s. 630.

äro enheter af något yttre och osinnligt och något inre och sinnligt. Men skilnaden dem emellan ligger deri, att seden tänkes såsom aktuel enhet, hvaremot det högsta goda betraktas såsom riktningsmål. Såväl på grund af den etiska sedens och det högsta godas nu angifna samhörighet och åtskilnad, som med afseende derpå, att riktningsmålet, om det vore verkligt, skulle vara menniskans högsta lycksalighet, kunna vi säga, att Boströms här gifna framställning medgifver ett utförande, som leder till den enligt vår mening rätta bestämningen af seden såsom identisk med opus morale och af det högsta goda såsom den grundform hos den sedliga viljan, af hvilken den sedliga viljeyttringen får sin form af sed.

Vi öfvergå nu till framställningen af några bestämningar hos den sinnliga seden. Först och främst säga vi hvarje sed vara en konstant viljeverksamhet. Det finnes ingen sed hos några andra varelser än menniskor, och äfven hos dem icke förr än deras själslif blifvit så utveckladt, att de äro aktuelt viljande väsenden. Såsom viljande hafva de äfven aktuelt medvetande, och derför äro medvetenhet och frihet nödvändiga förutsättningar för all sed. Derför finnes ock i all sed något inre och osinnligt, ty medvetenheten och friheten måste hänföras till det inre och osinnliga. Väl kan deras osinnlighet vara endast relativ, såvida de icke hafva något aktuelt förnuftigt innehåll, utan endast ett sinnligt, men rentaf sinnliga kunna de icke vara. Med den aktuela medvetenheten och friheten följer ock en motsättning mellan yttre och inre, och sjelfva medvetenheten och friheten eller medvetandet och viljan konstituera då det inre. Alldeles utan stabilitet kan detta inre icke vara, äfven om medvetandet och viljan fattas i sina lägsta utvecklingsgrader. De måste nemligen alltid hafva någon magt till sjelfbibehållelse. Men det är dock icke på denna låga ståndpunkt, som en sed i vanlig mening kommer till stånd. För sedens aktuela framträdande fordras en viss grad af afsigtlighet, som närmare kan bestämmas så, att någon grad af förståndsverksamhet och egentlig viljeverksamhet är en nödvändig förutsättning för sedens aktualisation. Med egentlig viljeverksamhet mena vi en sådan, i hvilken röjer sig en magt till val efter konstanta och inre bestämningsgrunder. Dessa må till sitt innehåll vara sinnliga, men så-

som bestämningsgrunder för viljan höra de dock till själslifvet, och såsom dettas tillhörigheter höra de äfven till menniskans inre. På grund häraf måste det i all sed finnas något konstant, och då seden är en viljeverksamhet, måste det i all sådan viljeverksamhet, som är sed, finnas något mer eller mindre stabilt, som väl icke bibehåller sig under all vexling, men dock har ett relativt bestånd.

Till seden hör vidare något yttre och sinnligt, som gör henne märkbar. All verksamhet förutsätter något yttre, inom hvilket hon framträder och verkar. De förändringar, som hon inom detta yttre åstadkommer, utgöra det yttre moment, genom hvilket hon blifver märkbar. Det yttre, inom hvilket seden såsom viljeverksamhet framträder och verkar, omfattar menniskans egen lägre natur och den yttre natur, som utgör den omgifning, i hvilken hon såsom fysisk varelse lefver. Närmast och omedelbart är det inom menniskans egen lägre naturs område, som de till seden såsom hennes yttre moment hörande verkningarne åstadkommas. För dessa verkningar förutsättes bestämbarhet hos det yttre till öfverensstämmelse med sedens inre och konstanta moment, viljeverksamhetens konstanta bestämningsgrund. Härför fordras det yttres föränderlighet, men tillika en samstämmighet och samhörighet mellan det inre och det yttre, som icke är tänkbar utan att de i grunden höra till ett och samma hela eller hafva sin grund i ett och samma väsende.

Den såsom det tredje momentet i seden ställda enheten af de båda föregående momenterna är till sin möjlighet gifven genom det yttres bestämbarhet och samhörighet med det inre. Förverkligad blifver hon genom menniskans vilja, då denna förändrar verksamhetssättet hos något yttre till öfverensstämmelse med en vald bestämningsgrund och då det genom förändringen gifna verksamhetssättet fått formen af en konstant viljeverksamhet.

Enligt Aristoteles är, såsom ofvan blifvit anfördt, den fulländade sedligheten gifven endast der friheten sjelf har blifvit natur. En sådan frihetens öfvergång till natur tillkommer ock seden. Det är genom den fortsatta fria verksamheten, som denna öfvergång beredes. Genom den öfning, som den fria verksamhetens fortsättning medför, vinnes vana, och derigenom får

verksamheten den sjelffallenhet eller spontaneitet, som utmärker naturen. Vanan är sålunda oumbärlig för sedens utbildning. Ehuru vanan och seden stå hvarandra nära, äro de dock icke identiska, och derför hafva vi att betrakta vanan såsom en förutsättning för seden. Derför hafva vi att framställa några af de hufvudbestämningar, som tillkomma vanan.

I likhet med seden är vanan ett konstant verksamhetssätt inom något lifsområde. Endast lefvande varelser kunna hafva vanor. Närmare bestämdt är det endast hos lefvande varelser med en i någon mon fri verksamhet, som vanor finnas. Den lägsta formen af fri verksamhet är den instinktmässiga. Den varelse, som har instinkt, framträder såsom verkande med en viss frihet inom det yttre. Å andra sidan visar han sig såsom naturbestämd i sitt inre, då han jemföres med den fritt väljande menniskan. Hos menniskan sjelf kan derför instinkten betecknas såsom hennes natur i motsats mot hennes begärförmåga och vilja, hos hvilka det alltid finnes någon magt till val. Nu kan visserligen en instinktmässig verksamhet hos ett djur eller en menniska genom att upprepas öfvergå till vana, men företrädesvis brukar man tala om vanor såsom befintliga hos menniskor, som uppnått en högre grad af frihet och dermed följande afsigtlighet och planmässighet i sitt lif. I denna inskränktare betydelse fattad förutsätter vanan den instinktmässiga verksamheten. Utan den i instinkten gifna samhörigheten mellan menniskans många innehållsbestämningar skulle hennes fria verksamhet icke kunna medföra den kontinuitet, som fordras för konstituerandet af en vana. Instinkten är sålunda den menskliga natur, ur hvilken den fria verksamhet, som kan formas till vana, framgår och utvecklas. Instinktens naturbestämdhet visar sig i den instinktmässiga verksamhetens spontaneitet eller sjelffallenhet, Den fria och afsigtliga verksamheten kommer till stånd genom frigörelse från naturbestämdheten i några momenter och genom den magt öfver sina bestämningar, som den frigjorda menniskan eger. Men vanan innebär i viss mening en återgång till naturen. Derför säges ock vanan vara den andra naturen. Denna vanans naturenlighet röjer sig i den relativa sjelffallenhet eller spontaneitet, som är utmärkande för det i vanan liggande verksamhetssättet. Men huru mycket än vanan må närma sig till in-

stinktens oreflekterade och omedelbara naturbestämdhet, så förlorar hon dock aldrig karakteren af ett genom fri verksamhet tillkommet och bibehållet verksamhetssätt.

För uppkomsten ef en vana fordras orientering inom det yttre, som utgör den fria verksamhetens sfer, samt öfning till färdighet i det verksamhetssätt, som skall få formen af vana. Genom båda i förening vinnes den färdighet, som är nödvändig för verksamhetssättets relativa sjelffallenhet. Med den sålunda gifna naturenligheten följer den känsla af tillfredsställelse, som är följden deraf, att genom verksamheten den menskliga naturens behof blifva tillfredsställda i något hänseende. Vidare visar sig vanans naturenlighet i hennes magt. Hon kan till en viss grad modifiera de menskliga behofven genom deras inskränkning eller genom deras bindande vid en viss ordning. Man kan vänja sig vid återhållsamhet och vid vissa tider t. ex. för hvila och arbete eller för födoämnens intagande. Men vanans magt visar sig äfven deri, att hon kan framkalla behof, nämligen behof af det verksamhetssätt, vid hvilket man vant sig. Till vanans naturenlighet hör ock den växtkraft, som finnes hos henne. Om hon icke hämmas i sin fortgång, så utbreder hon sig inom ett vidare område och alstrar hon nya vanor. Sålunda tillväxer på grund af benägenheten för ett genom vana bestämdt lefnadssätt det lifsområde, öfver hvilket vanan utöfvar sitt mer eller mindre stränga herrevälde.

Det i vanan liggande närmandet till naturens omedelbarhet är icke tänkbart utan naturenlighet hos vanan. Men hennes naturenlighet kan vara en öfverensstämmelse med något moment i den menskliga naturen utan att vara förenlig med denna natur i det hela. Derför kan det finnas en skilnad mellan goda vanor och dåliga. De dåliga kunna vara hvad man kallar ovanor, men de kunna ock ha en större betydelse, då de äro vanor vid något, som ur någon viss synpunkt kan vara begärligt, men för den menskliga naturen i det hela är förderfligt eller åtminstone i någon mån skadligt.

Utan att kunna vänja sig vid ett visst verksamhetssätt skulle menniskan icke hafva någon bildbarhet. Den kontinuitet i verksamheten, som ligger i vanan, är en nödvändig förutsättning för all mensklig bildning. Denna kontinuitet består dels

deri, att vissa verksamhetsmomenter äro förenade till ett sammanhängande helt i hvarje af vana framgående verksamhet, dels deri, att det af vanan framkallade upprepandet af samma verksamhetssätt medför ett sammanhang mellan verksamheten i föregående och efterföljande tider. Härtill kommer att den med vanan följande ökade färdigheten och lättheten att verka på ett visst sätt har med sig en ökad magt att i verksamheten upptaga en större mängd af verksamhetsmomenter och derigenom vinna både ett rikare innehåll och en vidare omfattning i sin verksamhet. Slutligen har vanan betydelse för den menskliga bildningen derigenom, att hon innebär en sammanslutning emellan högre och lägre former af menskligt lif. Hon gör det derigenom, att hon hos det högre, den mera fria och afsigtliga verksamheten utvecklar den sida, hvarigenom denna visar sin samhörighet och samstämmighet med det mera omedelbara och oreflekterade hos menniskan. Det är genom denna det lägres och det högres samhörighet, som menniskan är ett organiskt väsende. Det är ock genom utveckling af det lägre och det högre i deras sammanhang och icke i det högres afskildhet från det lägre, som bildningen äfven inom sinnlighetens område undgår ensidighet och får karakteren af rätt menskligbet.

Det återstår att fästa uppmärksamheten vid vanans möjliga gemensamhet för flere menniskor. I det menskliga samlifvet framträder på mångfaldigt sätt gemensamheten mellan menniskorna. Den yttre omgifningens gemensamhet manar till samverkan. Den naturliga samkänslan gör ömsesidigt meddelande till ett behof. Sträfvandet efter högre bildning kan icke nå sitt mål utan mångsidig vexelverkan. Förhållandet mellan de olika äldre och yngre generationerna framkallar behofvet af uppfostran och undervisning. Det menskliga samhället bildar en högre omgifning, i hvilken menniskan såsom samhällsmedlem lefver och verkar tillsammans med andra samhällsmedlemmar. I all denna gemensamhet ligga anledningar till utbildning af gemensamma vanor, och äfven i alla dessa förhållanden gäller det, att det icke finnes någon bildbarhet, der icke några vanor kunna införas.

Det är klart, att hvad som blifvit anfördt om vanan också har sin tillämplighet på seden, om ock med några modifikationer. Seden visar sig vara en högre form än vanan. Detta röjer sig

först deri, att man alldeles icke säger djuren hafva seder icke heller om menniskor säger, att de hafva seder förr än de kommit till en viss högre grad af utbildning. Sålunda förutsätter seden en viss högre grad af afsigtlighet och planmässighet, äfven då man sträcker sedens betydelse så långt nedåt, som språkbruket möjligen kan medgifva. I vissa sammanställningar kan väl seden få en lägre betydelse än den vanliga, såsom då man talar om seder och bruk, om plägseder och om sedvänja, men häri ligger ingen anledning att neddraga betydelsen af sed för sig tagen. Lika litet finnes någon sådan anledning i den lägre betydelse som en motsats mot goda seder nämligen oseder fått i språkbruket.

Det är dock icke blott genom den högre graden af afsigtlighet, som seden skiljes från vanan. Vanan kan tydligen höjas till högre och högre afsigtlighet, men det är icke gifvet, att hon derigenom kommer att erkännas såsom sed. Det fordras äfven af seden, att hon i högre grad än blotta vanan skall ega betydelse för menniskans själslif. Så må t. ex. vissa vanor rörande diet och klädedrägt höjas till mycket bestämd afsigtlighet och beräkning, men till en menniskas seder räknas de likväl icke. Till en persons seder räknas vanligen endast sådana verksamhetssätt, som konstituera hans uppförande eller förhållande. Häraf följer att, fastän både seden och vanan tillkommit och bibehållas genom fri verksamhet och närma sig till den instinktmässiga verksamhetens omedelbara naturbestämdhet, så har dock för seden friheten och den dermed sammanhängande medvetenheten en vida större betydelse än för vanan. Vanan kan vara långt mera passiv än seden. Seden har ett intimare samband med det tänkesätt och det handlingssätt, hvarigenom hon kommit till stånd. Hon framträder såsom ett menskligt lefnadssätt och närmar sig såsom sådant till den omedelbarhet och obrutna kontinuitet i lifsverksamheten, som tillhör det instinktmässiga lifvet, men är likväl väsentligt bestämd af tänkesättet och handlingssättet och oskiljaktigt förenad med dem.

Deraf, att seden har den nu angifna karakteren af menskligt lefnadssätt, följer att hon är i högre grad organisk än vanan. Derföre stå ock de särskilda sederna i ett mera organiskt sammanhang med hvarandra än de särskilda vanorna. Likväl äro

inom sinnlighetens område de särskilda sederna icke så organiserade, att de äro fullt samstämmiga och fria från motsats. Motsatser höra till all sinnlighet, och det sinnliga själslifvet kan utbildas så, att motsatserna mycket skarpt framträda. Men det kan äfven utbildas till en moderation, i hvilken den relativa samstämmigheten och organiska bestämdheten kommer till en viss fulländning. Med denna högre organisation sammanhänger dels att motsättningen mellan goda och dåliga seder blifver skarpare, dels att sedens betydelse för det menskliga samhällslifvet blifver djupare.

Skärpningen i motsatsen mellan goda och dåliga seder visar sig deri, att sedernas godhet och dålighet bestämmes från något högre synpunkter än vanornas. Märkbarast är detta, då man skiljer mellan rena och orena seder. Man kan taga dessa motsatta seder i moralisk eller etisk bemärkelse, men man kan äfven fatta dem såsom motsatta former af sinnlig sed. Äfven den sinnliga naturen har sin renhet. Men äfven om man vid sedens renhet uteslutande fäster betydelsen af moralisk renhet, finner man, att seden står närmare intill det moraliska lifvets område än vanan. Detta visar sig deraf, att seden, men icke vanan, kan beteckna både en sinnlig och en förnuftig verksamhetsform. Äfven i andra motsättningar röjer sig den högre synpunkten. Så t. ex. när man mot hvarandra ställer stränga och slappa seder, hvilket icke behöfver hänvisa på någon moralisk motsättning, men väl på en högre synpunkt för bedömandet, än den, som vanligen tjenar till bedömandet af olika vanor. Om man hänför sederna till vissa ändamål och bedömer dem efter ändamålens beskaffenhet och följaktligen betraktar den sed såsom god, som befordrar ett godt ändamål, och den såsom dålig, som motverkar ett godt ändamål, men befordrar ett ondt eller dåligt, så följer af den i högre mått organiska bildning, som tillkommer seden jemförd med vanan, att de olika ändamålen och dermed äfven de olika sederna måste vara af mera väsentlig betydelse för det menskliga lifvet än de olika vanorna och deras ändamål.

Det sistnämnda förhållandet visar sig tydligt, då man tager i betraktande det menskliga samhällslifvet och sedens betydelse för detta. Visserligen är det omöjligt, att ett menskligt samhällslif kan komma till stånd utan förnuftiga bestämningsgrunder och

ändamål, men det oaktadt hafva äfven den sinnliga seden och hennes gemensamhet väsentlig betydelse för detta lif. Man kan lätt finna detta, om man tager i betraktande de seder, som utan att vara etiska, skilja ett civiliseradt folk från ett ociviliseradt. Hos båda finnes visserligen en blandning af goda och dåliga seder, men hos det civiliserade folket upptäcker man lätt en mångfald af ändamål, som äro till allmänt gagn och kräfva seder, som befordra dem och derigenom visa sig vara goda. Men det är icke möjligt att beteckna alla dessa seder såsom blotta vanor. Den allmänna karakteren af de seder, som erfordras för civilisationens tillkomst och i sin ordning befordras af civilisationen, är humanitet. Humanitet kan fattas såsom en etisk bestämning, men hon kan ock hänföras till den modererade form af sinnlig karakter och sinnlig sed, som åsyftar och befordrar de gagneliga sinnliga ändamålens eller intressenas jemnvigt och relativa samstämmighet. Humaniteten får då betydelsen af moderation, och denna kan specificeras i många former t. ex. foglighet och mildhet. Men fastän dessa icke hafva någon afgjordt etisk betydelse, utan med skäl kunna hänföras till de sinnligt goda sederna, så länge de icke äro närmare bestämda, kunna de icke betraktas såsom blotta vanor.

Såsom en högre form för mensklig viljeverksamhet har seden vanan till sin förutsättning. Den lägre ordning och det mindre väsentliga sammanhang, som i det menskliga själslifvet komma till stånd genom hela mångfalden af vanor och i någon mån gestalta sig till ett helt, är den verkningskrets, inom hvilken seden framträder och gör sig märkbar genom ombildning af den gifna formen till öfverensstämmelse med en högre. Man kan tydligen äfven säga, att det är menniskan, som genom sin viljeverksamhet utvecklar den högre formen och derefter ordnar den lägre samt sluter tillsammans det lägre med det högre till ett organiskt helt, hvilket då blifver seden. Då vanan sålunda på visst sätt upptages i seden, upptages äfven det med vanan förbundna instinktmässiga lifvet, och seden får derigenom organisk form. Då å andra sidan seden ombildar vanan och denna ombildar det instinktmässiga, och då ombildningen visar, att det ombildande har någon magt öfver det ombildade, följer deraf att i seden ligger en magt öfver vanan och dermed äfven öfver det instinktmässiga.

Efter denna förberedande framställning hafva vi nu att öfvergå till frågan om den etiska seden. Den första frågan, som framställer sig, är då den, om det inom det etiska området finnes någon form, som rätteligen kan betecknas såsom etisk sed. Med ledning af den föregående utredningen kan man lätt finna, att sedligheten förutsätter det sinnliga själslifvets utbildning till en viss grad af medvetenhet och frihet. Vidare är det klart, att den sinnliga seden är en af de former, i hvilka detta förutsatta själslif framträder, och att seden såsom sinnlig följaktligen är en nödvändig förutsättning för sedligheten. Men för att besvara frågan, om det finnes en i egentlig mening etisk sed, och i sådant fall utreda, hvad denna är, behöfves en framställning af några hufvudbestämningar hos sedligheten.

Vi fästa oss då till en början vid den sedliga karakteren, sedelagen och det sedligt goda eller det högsta goda. Då sedligheten fattad såsom sinnlig förnuftighet betraktas såsom en verksamhet, visar hon sig vara en ändamålsenlig, fri och förnuftig verksamhet, som till material har sinnligheten. Såsom ändamålsenlig och medveten (medveten måste hon vara för att kunna vara fri) hänvisar hon på menniskan såsom förmåga och på denna förmåga såsom verksamhetens grund, lag och ändamål. Såsom fri eller praktisk hänvisar den sedliga verksamheten på viljan och såsom förnuftig på menniskans förnuftiga vilja. Såsom omedelbart verkande på sinnligheten hänvisar hon på den sedliga viljan. Det är således menniskans sedliga vilja, som är den förmåga, i hvilken den sedliga verksamheten har sin grund, sin lag och sitt ändamål. Deraf följer att grunden, lagen och ändamålet äro den sedliga viljan sjelf och i henne oskiljaktigt förenade med hvarandra. De äro hennes grundformer nämligen den sedliga karakteren, sedelagen och det högsta goda. Den sedliga karakteren är den sedliga viljan såsom egande förnuftet eller sedlighetens idé till sin högsta bestämningsgrund och konstant väljande med denna högsta bestämningsgrund öfverenstämmande bestämningsgrunder. Sedelagen är den sedliga viljan såsom den i och för sig konstanta och nödvändiga bestämdhet hos menniskans fria vilja, som reglerar och bestämmer det hos henne vexlande och tillfälliga och dermed bestämmer henne i det hela. Det högsta goda är den sedliga viljan såsom ett förnuftigt helt eller en

personlighet, som inom sig sluter och till organiska momenter i sig förenar med förnuftet förenliga bestämningar. I sin fulländning är den sedliga karakteren ett system af bestämningsgrunder, sedelagen ett system af lagar och det högsta goda ett system af organer.

Derefter vända vi oss till de mot den sedliga viljans grundformer svarande formerna, dygden, pligten och opus morale. Äfven vid bestämmandet af dessa har man att utgå från den sedliga verksamheten. För att i begrepp fatta denna verksamhet måste man fixera henne i särskilda momenter eller funktioner. När man tager en sådan funktion i betraktande såsom ett särskildt verksamhetsmoment, kan man fatta den bestämdhet eller form, som tillkommer det, som i och genom den sedliga verksamheten kommer till verklighet. Visserligen är det genom en abstraktion eller genom bortseende från kontinuiteten i verksamheten, som man på detta sätt urskiljer det särskilda verksamhetsmomentets form, men utan en sådan abstraktion är det icke möjligt att fatta det i och genom en verksamhet verkliga. Det, som bör fasthållas, är att de särskilda verksamhetsmomenterna endast för reflexionen äro fixerade, och att de i lifvet hafva ett oafbrutet sammanhang. Då nu ett moment hvilket som helst i den sedliga verksamheten fixeras, visar sig dess form vara bestämd genom de tre s. k. etiska formalbegreppen. Genom dem är verksamhetsmomentet bestämdt i alla de hänseenden, i hvilka ett till en utveckling eller ändamålsenlig verksamhet hörande verksamhetsmoment är bestämbart. Såsom tillhörande hvilket verksamhetsmoment som helst kunna de äfven hänföras till verksamheten i det hela och betraktas såsom de former, som måste finnas hos allt, som i och genom henne blifver verkligt, och sålunda äro vilkor för verklighet i och genom henne. Derför kunna dessa former kallas lika väl verksamhetens som verksamhetsmomentets former. Man kan sålunda kalla de tre ifrågavarande begreppen både det sedliga lifvets och den sedliga viljeyttringens eller funktionens former, då man fattar det sedliga lifvet såsom den sedliga viljeverksamheten och den sedliga viljeyttringen såsom denna verksamhets moment. Vi kalla dem vanligen den sedliga viljeyttringens eller den sedliga viljans funktions former, och grundformer kalla vi dem, emedan de äro de högsta eller allmännaste

vilkoren för verklighet i och genom den sedliga viljeverksamheten.

Den sedliga verksamheten måste vara bestämd med afseende på sin riktning, sin fortgång och sin fulländning. Så förhåller det sig med hvarje ändamålsenlig verksamhet. Riktningen måste vara gifven i sjelfva utgångspunkten. Hon bestämmes af det inre, som angifver verksamhetens art. I fortgången ligger den ordning, i hvilken de särskilda verksamhetsmomenterna hafva att framträda. I fulländningen vinnes den harmoni eller samstämmighet och fullständiga bestämdhet eller konkretion och individualitet, som tillhör allt verkligt och särskildt allt lefvande.

Då nu den sedliga viljeyttringen med sina grundformer tänkes i förhållande till den sedliga viljan såsom förmåga, har man att fatta viljan såsom grund till yttringen i det hela och såsom grund till hvar och en af yttringens grundformer genom sin motsvarande grundform. Grund i inskränkt bemärkelse är viljan såsom den bestämningsgrund, eller det inre, som angifver arten af den sedliga viljeyttringen. Dygden är viljans riktning på den sedliga bestämningsgrunden, den sinnesriktning, som är fäst vid denna bestämningsgrund eller vid den i och genom honom gifna arten af verksamhet eller närmare bestämdt af lif. Af viljan såsom sedlig karakter får sålunda viljeyttringen sin grundbestämdhet. Denna hennes grundbestämdhet kan betecknas såsom ett tänkesätt i praktisk bemärkelse eller, såsom Boström i de ofvannämnda föreläsningarne kallar henne, ett tänke- och vilje-sätt. Då det är vanligt att, när fråga är om menniskans praktiska lif, taga hennes tänkesätt såsom gifvet i och genom hennes karakter och såsom röjande denna, begagna vi den enklare beteckningen tänkesätt. Pligten är den af sedelagen fordrade handlingen. Af sedelagen får då viljeyttringen sin lagbundenhet. Det hos handlingen, som bindes af lagen, är handlingssättet. Opus morale säges vara verksamhetens af dygden och pligten omedelbart härflytande resultat. Detta resultat är ändamålsenligheten i viljeyttringen eller det ändamålsenliga verksamhetssättet. Sin ändamålsenlighet får viljeyttringen af den sedliga viljan såsom det högsta goda. Såsom i ock för sig god eller såsom ändamål i och för sig sjelf sätter den goda viljan det sinnliga, som är bestämbart genom henne, i sådant förhållande till sig, att det derigenom blifver

godt eller ändamålsenligt. Deri består hennes organiserande verksamhet, och genom denna ledas sinnliga krafter att verka såsom hennes organer. Dermed är en ändamålsenlig eller harmonisk verksamhet gifven. Till det harmoniska i verksamheten hör frihet från motsättning och strid. Det utmärkande för en harmonisk verksamhet är samstämmighet och frid. Härtill fordras en viss grad af omedelbar och obruten kontinuitet. Till skilnad från handlingssättet kan derför den ändamålsenliga verksamheten betecknas såsom ett lefnadssätt. Det pligtmässiga handlingssättet uppfyller en fordran. Fordran har icke någon betydelse utan en motsträfvighet. Det är striden mellan pligt och böjelse, som träder fram i motsträfvigheten mot lagens fordran. Pligtuppfyllelsen är en seger öfver böjelsen. I det ändamålsenliga verksamhetssättet finna vi deremot det åsyftade framträda såsom det goda, som genom sin godhet leder till verksamhetens fulländning. Derför finnes hos verksamheten, så vida hon är ändamålsenlig, en ostörd fortgång, hvilken hos sig har en högre grad af kontinuitet och en dermed sammanhängande omedelbarhet och naturenlighet. Det är denna omedelbarhet och naturenlighet, som gifver anledning att beteckna den ändamålsenliga verksamhetens form såsom ett lefnadssätt och sålunda äfven säga opus morale vara det från den sedliga viljan såsom det högsta goda utgående lefnadssättet.

Man har alltså att betrakta dygden såsom ett idealt (på sedlighetens idé riktadt) tänkesätt, pligten såsom ett rätt handlingssätt och opus morale såsom ett harmoniskt lefnadssätt. Genom dessa olika verksamhetssätt är den sedliga viljeyttringen till sin form fullständigt bestämd. Det är lika omöjligt att tänka sig något fjerde verksamhetssätt såsom hörande till den sedliga viljeyttringens form som att vid sidan af grunden, lagen och ändamålet uppställa någon till viljan såsom förmåga hörande formbestämning. Likaså är ock den sedliga viljeyttringen till sin form fullständigt bestämd genom sin grundbestämdhet, lagbundenhet och ändamålsenlighet. Å andra sidan måste hvarje sedlig viljeyttring vara bestämd genom alla de tre angifna formbestämningarne. Ingen af dem kan saknas hos någon sedlig viljeyttring. Hvarje sådan yttring innebär en verksamhet, genom hvilken sinnet vänder sig inåt till den sedliga bestämningsgrunden och hän-

gifver sig åt honom, viljan lyder sedelagen och lifvet lägger i dagen sin inneboende harmoni. Derför kan ock opus morale såsom oskiljaktigt förbundet med dygden och pligten icke vara något annat än ett verksamhetssätt eller en i och genom ett verksamhetssätt gifven formbestämdhet. Hvarje försök att i opus morale inlägga något annat och mera måste leda till upphäfvande af samhörigheten och motsvarigheten mellan opus å ena sidan samt dygden och pligten å den andra. Men kommer man till en sådan skiljaktighet, så kan opus morale icke längre fattas såsom ett etiskt formalbegrepp eller en af den sedliga viljeyttringens grundformer.

Då man betraktar det sedliga lifvet såsom en fortgående verksamhet, ligger det nära till hands att förlägga dygden såsom den sedliga viljeyttringens upphof eller fons actionis till begynnelsen, pligten såsom actio till fortgången och opus morale såsom resultatet till afslutningen. Men då man betraktar samma verksamhet såsom en serie af funktioner och tager hvarje funktion för sig i särskildt betraktande, kan man icke undgå att finna, att hvilken funktion eller viljeyttring som helst måste hafva alla tre grundformerna hos sig. Detsamma gäller tydligen, om man inom en såsom ett odeladt helt ponerad funktion urskiljer en mångfald af momenter och tänker sig dem såsom särskilda funktioner. I hvilketdera fallet som helst måste man sålunda fasthålla, att i hvarje funktion tänkesättet, handlingssättet och lefnadssättet ingå såsom samtidiga formbestämningar. Det kan då sättas i fråga, om det är riktigt att fatta opus morale såsom härflytande af dygden och pligten och såsom verksamhetens resultat. Påtagligt är att man icke kan antaga opus morale såsom helt och hållet följande af dygden och pligten eller af pligten ensam såsom den närmaste grunden. Den omedelbara kontinuitet och harmoni och den godhet, som tillhöra opus morale, kunna icke förklaras ur den sedliga handlingen såsom pligtuppfyllelse. Icke heller kunna de förklaras ur en serie af sedliga handlingar. För deras förklaring fordras, att viljan sjelf såsom förmåga i och för sig är god och tillika är grund till godhet hos såväl det från henne utgående verksamhetssättet, som hos hvar och en af de funktioner, som ingå i verksamheten såsom hennes momenter. Det goda är harmoniskt lif och den sedliga viljan är såsom det högsta

goda eller det enda i och för sig goda den sedliga viljan sjelf såsom egande ett harmoniskt lif i högsta grad eller form. Af den i och för sig goda viljans harmoniska lif framgår harmonien i den sedliga verksamheten och i hennes särskilda funktioner, och till sin formbestämdhet blifver då hvarje funktion liksom ock verksamheten i det hela ett harmoniskt lefnadssätt eller det verksamhetssätt, som omedelbart framgår af lifvet hos den goda viljan. Med harmonien följer kontinuitet i verksamheten, och i denna ligger, att det för hvarje funktion är lika väsentligt att tillhöra en serie eller en utveckling som att vara en särskild funktion för sig.

Viljans riktning på sedlighetens idé förutsätter en vändning från sinnliga bestämningsgrunder och en upphöjelse öfver dessa. Uppfyllelsen af sedelagens fordran sker icke utan strid mot sinnliga begär. Men äfven när viljan djupast känner behofvet af bortvändning från de sinnliga bestämningsgrunderna och af upphöjdhet öfver dem, och när den för pligtuppfyllelsen erforderliga striden är svårast, finnes dock alltid i den sedliga viljeyttringen ett drag af harmoni och godhet. Detta drag kommer deraf, att allt förnuftigt såsom sådant hör till menniskans väsende eller natur och derför är i högsta mening naturenligt. Med det förnuftigas naturenlighet följer, att dess aktualisation alltid medför en känsla af harmoni och tillfredsställelse på grund deraf, att ett af den menskliga naturens behof i och genom denna aktualisation uppfylles, i huru ringa mått det än må vara. Men då menniskan är ett sinnligt förnuftigt väsende och hennes sedlighet är sinnlig förnuftighet, innebär det förnuftigas enlighet med hennes väsende eller natur tillika den till hennes natur hörande sinnlighetens förenlighet med förnuftet, och derför är all aktualisation af förnuftet genom menniskans viljeverksamhet tillika en aktualisation af sinnlighetens samstämmighet med förnuftet. Äfven denna aktualisation är ett af den menskliga naturens behof, och äfven detta behofs uppfyllelse väcker en känsla af harmoni och tillfredsställelse. Alltså är hvarje sedlig viljeyttring i någon mån en form af harmoniskt lif i och genom den deri framträdande samstämmigheten mellan sinnligheten och förnuftet och af dermed förenad känsla af tillfredsställelse.

Den oskiljaktiga förbindelsen mellan opus morale å den ena

sidan samt dygden och pligten å den andra har till följd, att dygden och pligten måste anses såsom nödvändiga förutsättningar för opus morale. Derför kan man i tanken fatta dem såsom föregående och opus morale såsom efterföljande. Detta oaktadt måste opus morale fattas såsom en fullt sjelfständig form för den sedliga viljeyttringen, såsom en af dennas grundformer, hvilken lika omedelbart som dygden och pligten är en följd af den sedliga viljeyttringens grund, den sedliga viljan.

Såsom olika formbestämningar eller sidor hos den sedliga viljeyttringen kunna dygden, pligten och opus morale inom olika viljeyttringar stå i olika förhållande till hvarandra. Inom en viljeyttring kan dygden vara hufvudbestämning eller den bestämning, som gifver henne sin karakter, i en annan pligten, i ännu en annan opus morale. Man kan då benämna en viljeyttring efter den formbestämning, som är hennes hufvudbestämning. Inom en mer eller mindre omfattande serie af viljeyttringar kan man då tänka sig en början med viljeyttringar, som benämnas dygder, en fortgång genom pligter och en afslutning med opera moralia. En sådan serie får formen af en utveckling och blifver ett relativt inom sig slutet helt, då man sätter såsom mål aktualisationen af någon till sedligheten hörande bestämning. Den härför erforderliga verksamheten börjar med upptagande i viljan af de förnuftsenliga bestämningsgrunderna. Från en annan sida sedd består denna början i ordnande och riktande af de för verksamheten behöfliga krafterna. Det är det praktiskt förnuftiga tänkesättet eller dygden, som i hvarje till denna verksamhet hörande moment är hufvudbestämningen. Fortgången sker genom företagande af de fordrade handlingarne eller genom en verksamhet, hvilkens momenter hafva pligten till sin hufvudbestämning. Afslutningen och fulländningen kommer till stånd genom den ifrågavarande bestämningens uppnådda aktualitet. I och med denna uppnådda aktualitet har verksamheten fått formen af harmoni och dermed sammanhängande kontinuitet samt omedelbarhet eller sjelfvillighet och naturenlighet. Hvarje moment i en sådan verksamhet är till sin hufvudbestämning ett opus morale. Inom en sådan serie eller utveckling kan sålunda verksamheten sägas hafva sitt ursprung ur dygden, sin fortgång genom pligten och sitt resultat i opus morale. Men från början,

under fortgången och intill slutet har hon i det hela och i hvarje sitt moment alltjemt sin fullständiga formbestämdhet genom alla de tre grundformerna dygden, pligten och opus morale. Alla momenterna hafva grunden till sin artbestämdhet i den sedliga karakteren, till sin följdriktighet i sedelagen och till sin godhet i det högsta goda.

En annan hufvudbestämning hos sedligheten, som vi hafva att taga i betraktande, är hennes form af potentialitet. Utan potentialitet kan hon icke vara, då hon framträder i och genom en utveckling. I sin potentiela form är menniskans praktiska förmåga instinkt. Vi hafva i det föregående framhållit, att instinkten är den menskliga natur, ur hvilken den fria verksamhet, som kan formas till vana, framgår och utvecklas. Visserligen finnes äfven hos begärförmågan en viss grad af potentialitet, men såsom en högre utvecklingsform förutsätter hon instinkten såsom den mest potentiela formen af den praktiska förmågan. Instinkten är sålunda den potentiela form, som utgör utgångspunkten för all utveckling i menniskans praktiska lif. Om nu menniskans instinkt hörde endast till hennes sinnlighet, skulle hon icke hafva något annat praktiskt lifsinnehåll än det sinnliga. Hennes sedlighet kunde då blott vara en högre form eller möjligen den högsta formen af hennes sinnliga praktiska lif. Sedlighetens uppkomst blefve under denna förutsättning sådan som dygdens enligt Aristoteles' med Zellers ofvan anförda ord framställda åsigt. Hon skulle nemligen uppkomma genom öfning bestående i fortsatt fri eller dygdig verksamhet. Hon skulle ock blifva, hvad hon enligt samma åsigt blef, nämligen en genom fri verksamhet förvärfvad vana, och likaså skulle den fulländade sedligheten finnas endast der friheten sjelf hade öfvergått till natur. Om man fäster sig uteslutande vid denna formela sida af Aristoteles' lära om dygden och sedligheten och lemnar åsido hvad hon för öfrigt äfven enligt Zellers framställning kan innehålla, visar sig sedligheten endast vara en genom vana fixerad högre form för det till sitt innehåll sinnliga praktiska lifvet. Denna högre form är formen af frihet, och frihetens öfvergång till natur består i det närmande till omedelbarhet eller sjelffallenhet och naturenlighet, som vi funnit hos den fria verksamhet, som får formen af vana eller sed. Äfven om man tager i be-

traktande den högre syftning, som ligger deri, att det etiska vetandet skall vara den naturliga frukten af dygden, är dock icke derigenom något annat innehåll i vetandet än det sinnliga uppvisadt.

Instinkten kan dock icke vara blott den rent sinnliga sidan af den sinnligt förnuftiga menniskan. Är menniskan till sitt begrepp ett sinnligt förnuftigt väsende, så måste äfven hennes instinkt vara sinnligt förnuftig, icke uteslutande sinnlig. Att så är visar sig deraf, att det hos menniskan finnes instinktmässiga yttringar eller funktioner, som omedelbart tillhöra hennes personliga lif. Sådana funktioner pläga hänföras till den förnuftiga praktiska känslan eller förnuftsinstinkten. Hvad sedligheten särskildt angår betecknas den i henne liggande förnuftsinstinkten med benämningen moralisk känsla i vidsträckt bemärkelse. Tillvaron af en sådan känsla röjer sig vid den sedliga karakterens val af bestämningsgrunder, som öfverensstämma med förnuftet, enär detta val icke kan företagas blott med ledning af förståndet, utan behöfver ledning äfven af en känsla, hvilken för att kunna gifva sådan ledning måste vara en känsla af ett förnuftigt innehåll, som tjenar till bestämningsgrund vid valet. Denna ledande känsla eller instinkt är då en sida af sjelfva den sedliga karakteren. På samma sätt visar sig behofvet af samvetets ledning i fråga om det rätta handlingssättet. Samvetet är ock en sida af den sedliga viljan såsom sedelag. Äfven den känsla af tillfredsställelse eller lycksalighet, som åtföljer opus morale, måste omedelbart hänföras till menniskans personliga lif och fattas såsom en sida af den sedliga viljan såsom menniskans högsta goda. Sådana lifsyttringar som aktning, lydaktighet och kärlek äro tydligen i eminent mening omedelbart personliga och praktiska, men i dem ligger en praktisk känsla, utan hvilken de icke kunna vara till. I det sedliga lifvet äro de i sin känsloform väsentliga momenter. Men häraf följer icke blott, att den menskliga instinkten måste vara sinnligt förnuftig, utan äfven att det lika väl måste finnas instinkter, som hafva förnuftigheten till sin hufvudbestämning, som det finnes instinkter, som hafva sinligheten till sin hufvudbestämning. De förra kallas efter sin hufvudbestämning förnuftiga och utgöra organiska momenter i förnuftsinstinkten.

Om det hos menniskan finnes en förnuftsinstinkt, är denna hennes sedliga viljas potentiela form och utgångspunkten för hela utvecklingen i hennes sedliga lif. Men med denna utgångspunkt kan sedligheten icke uppkomma genom öfning och vana. Menniskan vaknar till aktuelt menskligt lif genom en sjelfutveckling, som har sin grund i hennes väsende, men tydligen icke är på något sätt gifven genom hennes vilja och bemödande. Till en början är hennes aktuela lif sinnligt och genom öfning och vana kan hon vinna och upprätthålla en viss ordning i sitt sinnliga lif. Men genom öfning och vana i det sinnliga lifvet, ändrar hon icke dettas karakter af sinnlighet. Äfven om man antager henne genom öfning och vana kunna gifva sitt sinnliga lif en hög grad af formel utbildning, har hon dock icke dermed kommit utöfver sin sinnlighet. Likasom hon vaknar till det aktuelt menskliga sinnliga lifvet, måste hon äfven vakna till det aktuelt förnuftiga lifvet. Äfven detta uppvaknande kommer till genom en sjelfutveckling, som har sin grund i hennes väsende, men icke är gifven genom någon hennes egen vilja och afsigt. Det är det förnuftiga innehållet hos henne, som kommer till utveckling hos henne genom den utvecklingskraft, som är ursprunglig både hos henne sjelf som person och hos hennes personliga innehåll. Förklarlig är denna utvecklingskraft endast genom antagandet, att hon såsom person och i sitt personliga innehåll är bestämd af andra personliga väsenden och ytterst af Gud såsom den oändliga personligheten och all ändlig personlighets grund. I den utvecklingskraft, som genom denna hennes bestämdhet tillhör hennes ursprungliga väsende, har man att söka grunden icke blott till det förnuftiga lifvets framträdande i och för henne, utan äfven till hennes formelt personliga lifs uppvaknande hos henne och öfverhufvud till allt hennes aktuela lif. Vid uppvaknandet till det förnuftiga eller reelt personliga lifvet börjar menniskan känna lifsyttringar, som i sig innebära något, som går utöfver hennes sinnlighet. Det är ett nytt lifs innehåll, som uppgår för hennes medvetande och gifver en maning åt hennes vilja. Men det är icke blott vid uppvaknandet till det förnuftiga lifvet, som en af menniskans egen vilja och afsigtliga verksamhet oberoende sjelfutveckling eger rum. En sådan sjelfutveckling fortgår genom hela det menskliga lifvet

och är ett nödvändigt vilkor för lifvets tillväxt. Men när det förnuftiga lifvet kommit till aktualitet hos menniskan, kan hon genom sin medvetenhet och frihet inom vissa gränser leda sin egen utveckling och gifva denna en viss riktning. Det är genom magten till val mellan olika bestämningsgrunder, som hon kan bestämma sig för olika lifsriktningar. Det djupast ingripande bland alla val är valet mellan sinnligheten och förnuftet, när dessa framträdt såsom motsatta bestämningsgrunder för menniskans vilja. Det är genom omvändelse från sinnligt lif till förnuftigt, som sedligheten uppkommer. Genom fortsatt sedligt lif kan sedligheten utbildas till högre grad af renhet och till rikare innehåll och vidsträcktare omfattning, men alltjemt är förnuftsinstinkten den förnuftiga natur, ur hvilken sedligheten utvecklas och alltjemt fortgår den oreflekterade sjelfutvecklingen. Utan denna sjelfutvecklingsform finnes det icke något menskligt lif.

Efter hvad som nu blifvit anfördt om det sedliga lifvets utveckling ur instinkten och om den sida hos detsamma, som vi betecknat såsom dess oreflekterade sjelfutveckling, kan man lätt finna, att den form af praktiskt lif, som röjer sig i seden, icke kan vara främmande för sedligheten. Det kan äfven lätt inses, att den frihetsgrad, som kan tillerkännas seden, icke är för låg för det sedliga lifvet. Detta framgår nemligen deraf, att det sedliga lifvet i förnuftsinstinkten har sin potentiela form och både för sin uppkomst och sin fortgång förutsätter en oreflekterad sjelfutveckling. Denna oreflekterade sjelfutveckling har spontaneitetens form, och från denna frihetsform höjer sig det sedliga lifvet i sina formelt högre momenter genom de olika frihetsformerna till den högsta. Det bör dock icke lemnas oanmärkt, att inom det sedliga lifvet såsom förnuftigt icke något val mellan olika möjliga bestämningsgrunder kan ega rum. Det förnuftiga är det rätta, och det i förnuftig mening rätta är med nödvändighet bestämdt och kan icke vara på mer än ett sätt. Deremot kan den sedliga menniskan stå på olika frihetsgrader och det oaktadt vara sedlig, om hon blott uppnått den frihetsgrad, som fordras för möjligheten af ett val mellan sinnlighet och förnuft. Men för denna frihetsgrad kan seden icke stå för lågt. Den sedliga menniskans fria verksamhet åsyftar ock att komma till den harmoniska form, som vi kallat ett menskligt lefnadssätt.

Deri ligger, såsom lätt inses, ett närmande till den oreflekterade sjelfutvecklingens omedelbarhet, och i detta närmande visar sig en öfverensstämmelse mellan den sedliga och den sinnliga fria verksamheten. I denna öfverensstämmelse med afseende på bådas mål röjer sig, att seden, som just är det harmoniska lefnadssättet såsom tillkommet och bibehållet genom fri verksamhet, icke kan vara en form, som är för låg för det sedliga lifvet. Men likasom sedligheten såsom en form af förnuftigt lif har en renare och fullkomligare harmoni än det sinnliga praktiska lifvet, så är ock seden såsom förnuftig eller etisk sed ett mera rent och fullkomligt harmoniskt lefnadssätt än den sinnliga seden. Derför är äfven den etiska sedens förbindelse med det etiska tänkesättet och handlingssättet mera innerlig än den sinnliga sedens förbindelse med det tänkesätt och det handlingssätt, med hvilka hon är förenad. Men både inom förnuftets och sinnlighetens område måste dock det harmoniska lefnadssätt, som är gifvet genom fri verksamhet och innebär ett närmande till den omedelbara eller sjelfvilliga verksamhetens form, erkännas hafva formen af sed.

Det torde vara klart, att vi för besvarande af de båda frågorna om sedens identitet med opus morale och om sedens förhållande å ena sidan till dygden och pligten och å andra sidan till det högsta goda endast behöfva utdraga konseqvenserna af våra förberedande framställningar. Innan vi gå till uppvisande af dessa konseqvenser, anse vi oss lämpligen kunna anföra några satser hemtade ur anteckningar, som af förf. gjorts under Boströms etiska föreläsningar vårterminen 1854.

»Med opus morale eller det goda i formel bemärkelse få vi icke tänka effekten i sinneverlden, äfven om denna varit i opus åsyftad. Hvarje actio är tillräcklig att sjelf producera opus.»

»Om man tänker sig, att den handlande icke i sinneverlden kan åstadkomma hvad han åsyftar, så kan dock hans handling, om han fört henne fram så långt han kunnat, icke blifva utan verkan på honom sjelf.»

»Hvarje individuel handling måste frambringa ett opus, och hela den organiska enheten frambringar ett opus universale, hvaraf singularia utgöra momenter.»

»Är allt opus morale ett godt och allt godt opus morale? Eller är det möjligt att vinna ett moraliskt godt utan genom det moraliska handlandet? De äro hvarandra uttömmande. Funnes ett moralisk godt, som icke vore opus, så kunde icke opus vara ett af de tre formalbegreppen. Men skola vi identifiera bonum och opus, så skola vi fatta bonum såsom formelt.»

»Man bör observera, att ingenting bör bland bona upptagas, som icke är godt i och för sig utan blott medel. Bonum morale är nämligen ingenting annat än hvad som omedelbart utgår från det sedliga handlandet.»

»Den subjektiva sidan och den objektiva, den angenäma känslan och sjelfva opus böra alltid tagas tillsamman, så länge man håller sig till det individuela.»

»Opus singulare är alltid förenadt med en känsla af lust... Opus singulare är ett subjektivt handlande. Den subjektiva känslan följer väl actio men äfven opus. Hon förhåller sig till opus såsom signum till res signata (Aristoteles, Stoikerna). Hon indicerar handlingens riktighet eller tvärtom. Känslan är icke deciderande utan konseqvens. En känsla åtföljer äfven den orätta handlingen och ofta en angenäm. Således kan af denna känsla ingenting afgöras om handlingens rätthet eller orätthet utan blott om öfverensstämmelsen med menniskans natur i allmänhet. Den känsla, som indicerar det rätta, är af specifikt annan natur.»

Vi hafva anfört dessa satser, emedan i dem tydligt framgår, att Boström fattat opus morale och bonum morale, så vida det är fråga om det tredje etiska formalbegreppet, såsom rent formela, att han strängt fasthåller sambandet mellan actio och opus och låter hvarje individuel handling frambringa endast opus singulare, och hela den organiska enheten, hvilken måste vara den sedliga viljan såsom det högsta goda, frambringa opus universale, samt att han sätter känslan af lust såsom åtföljande opus singulare. I dessa satser finna vi visserligen icke opus morale vara fattadt såsom etisk sed, men genom dem är opus morale till sitt begrepp så begränsadt, att öfvergången till bådas identifikation icke synes medföra några väsentliga svårigheter. Dessa svårigheter minskas, om man tager i betraktande den af Boström antagna motsvarigheten mellan det högsta goda såsom etisk idé

och opus morale såsom etiskt formalbegrepp. Af denna motsvarighet måste nemligen följa att det formelt fattade opus eller bonum morale blifver den harmoni i verksamheten, som har sin grund i den sedliga viljan såsom det högsta goda. Det goda är nemligen enligt Boström lif och harmoniskt lif, och deraf framgår den form, som vi kallat det harmoniska lefnadssättet, hvilket åter har karakteren af sed, då det har den grad af omedelbarhet eller sjelfvillighet, som utmärker seden.

Enligt vår föregående framställning utgör verksamhetens naturenlighet en gemensam bestämning hos vanan, den sinnliga seden och opus morale. Likaså är det för dem alla en gemensam bestämning, att de utgå från en instinkt och genom fri verksamhet fortgå till en i viss mån spontan och således med den instinktmässiga verksamheten i viss mån likartad verksamhet. Fortgångens möjlighet är för dem alla gifven genom den i instinkten ursprungliga samhörigheten mellan menniskans många innehållsbestämningar. Fortgången till fri verksamhet sker genom frigörelse från naturbestämdheten i några momenter och genom den frigjorda menniskans högre magt öfver sina bestämningar. Fortgången till vana och sed sker åter genom förhöjning af kontinuiteten och omedelbarheten eller sjelffallenheten i verksamheten, hvilken tydligen aldrig kan helt och hållet saknas. Med kontinuitetens eller harmoniens höjning följer en känsla af tillfredsställelse, en högre grad af magt och en tillväxt i magtområde. Kontinuiteten i verksamheten är ock både inom det sinnliga området och det förnuftiga ett vilkor för all bildbarhet. Hon medför ock en sammanslutning af en mångfald af innehållsmomenter och särskildt af de lägre och högre momenter, genom hvilkas samhörighet menniskan är ett organiskt väsende. Både vanan, den sinnliga seden och det lefnadssätt, som framträder i opus morale äro, jemte det de tillhöra hvarje menniska för sig, äfven gemensamma för flere.

Den sinnliga seden höjer sig öfver vanan i formelt hänseende såsom en högre form af praktiskt lif, men äfven genom sin mera personliga karakter och dermed följande högre betydelse för menniskans personliga lif. Ännu mera höjer sig det sedliga lefnadssättet öfver båda dessa former genom sin i reel mening personliga karakter eller sin förnuftighet. Skilnaden röjer

sig deri, att, då det finnes såväl goda som dåliga både vanor och sinnliga seder, det sedliga lefnadssättet alltid är rätt och godt. Men i likhet med de båda andra är hon ett konstant verksamhetssätt och i likhet med den sinnliga seden ett konstant menskligt verksamhetssätt. På grund af denna öfverensstämmelse måste det sedliga verksamhetssättet vara en sed, fastän högre än den sinnliga seden.

Hufvudbestämningen hos såväl vanan som seden, vare sig den sinnliga eller förnuftiga, är den från instinkten utgångna och till frihet höjda verksamhetens naturenlighet. Vi hafva i vår redogörelse för opus morale sökt uppvisa denna naturenlighet såsom gifven genom det i opus morale liggande lefnadssättets ändamålenlighet och dermed följande kontinuitet eller harmoni samt omedelbarhet eller sjelfvillighet.

Med naturenligheten i lefnadssättet sammanhänger på det närmaste den oreflekterade sjelfutveckling, som vi framhållit hos menniskans förnuftiga lif. I sjelfva verket är denna sjelfutveckling den förnuftiga naturens omedelbara verksamhet hos menniskan. Såsom sådan är hon naturenlig. Men hon är i sin rena omedelbarhet väsentligen instinktmässig. Det är den instinktmässiga verksamheten, från hvilken den fria sedliga verksamheten utgår, och till hvilken hon i sitt genom frihet till högre aktualitet i några lifsmomenter höjda sedliga lif åter närmar sig, då hon formar sitt lefnadssätt till etisk sed. Hennes sedliga lif får då formen af en genom fri verksamhet gifven ändamålsenlighet och harmoni med den relativa omedelbarhet eller sjelfvillighet, som tillhör all sed. Denna sed är det goda i formel bemärkelse, och något annat moraliskt godt i formel bemärkelse kan icke finnas, utom den sedliga viljan sjelf, som är det högsta goda eller hela den organiska enheten.

Den sedliga viljan är såsom förnuftig i sträng mening organisk, och derför hafva äfven hennes viljeyttringar en strängt organisk karakter. Viljan är såsom den organiska enheten närvarande och verksam i hvarje sin viljeyttring. Derför är ock hvarje viljeyttring såsom en yttring af den sedliga viljan till sin formela bestämdhet organiserad. Den motsättning mellan stridiga momenter, som tillhör det sinnliga lifvet, har till följd, att den konformation af verksamheten, som fordras för tillkomsten af vana

och sed, icke är omedelbart gifven, utan måste genom öfning åstadkommas. Deremot är den viljeyttring, som framgår af den sedliga viljan, icke tänkbar utan den konformation af verksamheten, den samstämmighet, som utmärker seden. Hos den sedliga viljeyttringen är ock samhörigheten med andra sedliga viljeyttringar omedelbart gifven i och med hennes aktuela framträdande. Derför kan man säga, att hon omedelbart har ändamålsenlighet. I hennes aktuela förnuftighet ligger ock att hon är konstant. Det lefnadssätt, som i henne framträder, är sålunda omedelbart ett konstant harmoniskt lefnadssätt och har derför karakteren af sed.

En förutsättning för denna den sedliga viljeyttringens karakter är den utvecklingsgrad, som fordras för förnuftets aktuela framträdande i menniskans lif. Förr än menniskan uppnått en viss grad af medvetenhet och frihet, kan förnuftet icke aktuelt framträda hos henne. Härtill fordras att hon till en viss grad gifvit sin sinnliga verksamhet den konstans, genom hvilken denna får formen af vana och sed. Först sedan en sådan form är gifven åt sinnligheten, är hon tillgänglig för förnuftig bestämdhet. Först då har hon den bildbarhet, som fordras för att kunna ombildas till samstämmighet med förnuftet eller närmare bestämdt med den sedliga viljan. Derför verkar den sedliga viljan omedelbart endast på de momenter hos menniskans vilja, som fått denna högre form. När hon verkar på dessa såsom organiserande vilja, går hennes verksamhet ut på den sinnliga sedens ombildning till öfverensstämmelse med det högsta goda. Dermed införes en ny sed, ty endast genom införande af en sådan kan den sinnliga seden ombildas. Hvarje sådan ombildad sed är en form af sinnlig förnuftighet eller af menskligt lif, i hvilket sinnligheten och förnuftet kommit till harmoni derigenom, att sinnligheten blifvit ombildad af den sedliga viljan. Genom den sålunda gifna sammanslutningen mellan de lägre sinnliga och de högre förnuftiga momenterna är menniskan såsom sedlig ett aktuelt organiskt väsende och såsom sådant väsende har hon ock ett harmoniskt lefnadssätt, som omedelbart framgår af hennes organisation eller af hennes organiserande sedliga vilja.

Det utmärkande för den sedliga organisationen och det af henne framgående lefnadsättet är innerligheten i förbindelsen

mellan sinnlighet och förnuft. Denna innerlighet vinnes derigenom, att den sedliga viljan sjelf vill det goda, som genom sinnlighetens bestämbarhet kan hos henne utvecklas och genom hennes ombildning utvecklats, och den ombildade sinnliga viljan sjelf vill detta med förnuftet öfverensstämmande goda. Det är då icke längre två viljor, en sinnlig och en förnuftig, utan en enda sinnligt förnuftig vilja, af hvilken det harmoniska lefnadssättet omedelbart framgår, och detta lefnadssätt är då såsom konstant den etiska seden.

I hvarje sedlig viljeyttring ingår etisk sed såsom en af dess grundformer. I ingen viljeyttring kan denna grundform saknas. Men såsom förut är visadt, kan förhållandet mellan den sedliga viljeyttringens grundformer vara olika, i det att än en än en annan kan vara viljeyttringens hufvudbestämning. Sedlighetens innerlighet kan hafva en annan betydelse än den nyss angifna. Hon kan hänföras till dygden och får då den betydelsen, att sedligheten hör till det inre eller innersta hos menniskan, och detta är förnuftets eller sedlighetens idé såsom den högsta bestämningsgrunden för menniskans sedliga vilja. Dygdens innerlighet består då i den intensitet, med hvilken hon vänder sig inåt till sedlighetens idé och håller sig fast vid henne såsom den högsta bestämningsgrunden och vid andra bestämningsgrunder endast såvida de äro af den sedliga karakteren upptagna såsom öfverensstämmande med den högsta. Genom dygdens eller det sedliga tänkesättets innerlighet vinnes den frigörelse, som bereder möjligheten af ett fritt handlingssätt, och genom detta fria handlingssätt beredes öfvergången till den etiska sedens innerlighet, som består i den obrutna kontinuitet i det sedliga lefnadssättet eller den fulla harmoni mellan sinnlighet och förnuft i det sedliga lefnadssättet, som medför sjelfvillighet till sedligt lif icke såsom det fordrade, utan såsom det goda.

På möjligheten af en sådan fortgång beror all bildbarhet i det sedliga lifvet, all tillväxt i sedlighet eller all utveckling till ett rikare och mera omfattande sedligt lif. Men sjelfva fortgången till sedens innerlighet eller sjelfvilligheten till sedligt lif beror till sin möjlighet på förnuftets oreflekterade sjelfutveckling, genom hvilken menniskan får väckelsen till sedligt lif, och genom hvil-

kens oafbrutna fortsättning hennes sedliga lif har sin i hennes väsende grundade naturenlighet och dermed följande växtkraft.

I den nu skildrade etiska seden finnes det något yttre, som gör seden märkbar. Detta är menniskans sinnlighet betraktad såsom bestämbar till öfverensstämmelse med förnuftet och i följd deraf såsom ett relativt godt. Märkbar blifver den etiska seden genom den ombildning, som hon gifver omedelbart åt den sinnliga seden. Vidare finnes det något inre substantielt och konstant, nämligen det förnuftigt goda. Slutligen finnes det ock en enhet af båda nämligen seden sjelf, som är det lefnadssätt, som har i sig den omedelbara harmonien mellan sinnlighet och förnuft, och som är satt af den sedliga viljan sjelf såsom det högsta goda.

Den sedliga viljan har sin egen inre utveckling. Såsom det högsta goda utvecklar hon inom sig sjelf sin egen organism. Genom denna utveckling blifver hon allt mer aktuel såsom ett organiskt helt. Men den sedliga viljan verkar äfven på det yttre. I denna sin verksamhet ombildar hon närmast sina själskrafter till organer för hennes förnuft eller sedliga vilja. Såsom organiserande vilja eller det högsta goda upptager hon de till förnuftets organer ombildade själskrafterna i förnuftets tjenst och formar deras verksamhetssätt, så vidt möjligt är, till sed, som öfverensstämmer med den etiska seden och sjelf derigenom blifver etisk sed. Men medelbart utsträcker hon sin organiserande verksamhet till allt, som ur någon synpunkt kan ombildas till ett godt, låt vara blott såsom ett medel för det förnuftiga goda.

Det sedliga lifvet är icke blott ett lif inom en menniska och i en lifssfer, som erbjuder erforderligt material för verksamheten, utan äfven ett samlif med andra menniskor. Då är äfven den etiska seden gemensam för flera. Genom mångsidig beröring och vexelverkan med andra utbildas sinnliga seder och ombildas dessa till godhet och tjenlighet, och derigenom vinnes väckelse till utbildning af etisk sed.

I mera bestämd form framträder den etiska verksamheten inom det menskliga samhällslifvet. Detta kan icke komma till stånd utan en viss gemensamhet i det sedliga lifvet öfverhufvud och särskildt etiska seder. Äfven i samhällslifvet måste en utbildning af sinnlig sed vara gifven, innan den egentliga etiska seden kan införas. Allt samhälle framträder såsom aktuelt för menni-

skan i en yttre ordning, men för samhällets förverkligande efter sin idé fordras en verksamhet af etisk art, till hvilken dess medlemmar äro förpligtade. Den organiska förbindelsen mellan ett samhälle och dess medlemmar har till följd, att förpligtelsen icke blott grundar sig på samhällets lag utan äfven på hvarje medlems sedelag. Dermed följer ock en utbildning af etisk sed, ty äfven i detta förhållande är etisk sed oskiljaktigt förenad med etisk pligt. Derigenom hafva samhällsmedlemmarne såsom sedliga en vidgad verkningskrets, och betydelsen af samhällsmedlemmarnes sedliga samverkan är både djup och vidtomfattande. Deras verkningskrets kan tänkas utvidgad till hela menskligheten, om man betraktar henne såsom ett alla mindre menskliga samhällen omfattande helt samhälle. Slutligen kan den sedliga menniskan tänkas såsom medlem i Guds rike. Äfven såsom sådan kan hon hafva etiska pligter att uppfylla och dermed sammanhängande etiska seder att utbilda. Det är lätt att finna, att inom alla det menskliga samhällslifvets områden erfordras goda seder, visserligen i stor omfattning sinnligt goda seder, men ännu mera väsentligt etiska seder. Genom dem införes en god samhällsanda.

Vi hafva fäst uppmärksamheten vid den etiska seden såsom samhällssed, emedan det på grund af sedernas stora och påtagliga betydelse för det menskliga samhällslifvet kan vara lättare att fasthålla sedens etiska begrepp, när det hänföres till samhället, än då det tänkes hos den enskilda menniskan. Men rätt betraktadt synes oss seden såsom den form, genom hvilken den sedliga menniskan är bildbar till ett af lifvet hos den goda viljan omedelbart framgående harmoniskt lefnadssätt, vara af lika väsentlig vigt och betydelse för den enskilda menniskans sedliga lif som för samhällslifvet.

Skrifter utgifna af K. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Upsala. V. 2.

EIN SAMARITANISCHER BRIEF

AN

KÖNIG OSCAR

IN FAKSIMILE HERAUSGEGEBEN UND ÜBERSETZT

VON

HERMAN ALMKVIST

MIT EINER SCHRIFTTAFEL

VON

JULIUS EUTING

UPSALA 1897
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-AKTIEBOLAG

In einem üppig grünenden Thal zwischen dem kahlen '*Êbal* (920 M. über dem Meeresspiegel) im Norden, und dem waldbekleideten *Gerizzîm* (870 M.) im Süden, liegt die uralte Stadt Sichem, heute *Nâbulus*[1] genannt. Hier, am Fusse der »Wohnung Gottes» (Gerizzîm), lebt noch ein kleiner Rest der israelitischen Gemeinde fort, die nach ihrer eigenen Tradition seit den Tagen Esra's und Nehemja's, als sie durch den jüdischen Partikularismus für immer von ihren Glaubensgenossen getrennt wurde, den Namen *bnê Jisraēl haššômerîm,* oder bloss *haššômerîm* »die Hüter» (sc. des Gesetzes), trägt. Sie sind nämlich der Ansicht, dass sie die *tôrath* IHVH (d. h. die fünf Bücher Mose's), die sie allein in unverfälschter Form zu besitzen glauben, und die ihre einzige Religionsurkunde ist, weit getreuer und reiner bewahren als die Juden, die sie nur *Jehûdîm* und niemals *bnê Jisraēl* nennen. Die Juden ihrerseits gaben ihnen den Namen *Kûthîm* nach der Stadt Kutha (gleich nördlich von Babel), und wollten damit zu verstehen geben, dass sie nicht als Israeliten, sondern als eingewanderte heidnische Kolonisten zu betrachten seien, mit welchen sie auch sicherlich in weit grösserem Masse vermischt waren, als es mit den Juden der Fall war. Der bei uns gebräuchliche Name Samaritaner leitet sich dagegen von Samaria her, der antiken Form für das hebräische *Šomerôn,* der 2 Stun-

[1] Diese Schreibweise wird auf Grund des arab. نابلس bei Abû-l-fidâ für die richtige gehalten, aber die gewöhnliche Aussprache ist *Nāblūs* mit dem Ton auf der letzten Silbe. So schreibt auch der gegenwärtige Oberpriester in einem Brief an Prof. Kautzsch نابلوس (ZDPV., B. VIII, S. 150), so auch Petermann Nablûs, Rosen dagegen Nâblus. Der Name ist bekanntlich aus dem antiken *Neapolis* entstanden, eigentlich *Flavia Neapolis,* zum Andenken dass Titus Flavius Vespasianus die Stadt wieder herstellen liess.

den nw. von Sichem gelegenen Hauptstadt der Omriden, die nunmehr ein kleiner Flecken namens Sebastîje ist[1]. Und gewiss war auch ein hebräisches *šomerônîm* (»aus Samaria herstammend») ihr ursprünglicher und eigentlicher Name, der erst später, und in der Absicht den Gegensatz zu den Juden zu betonen, in das volks- (oder eher priester-) etymologische *šômerîm* umgemodelt wurde. Im übrigen soll nach Stade das N. pr. *Šomerôn* eine Umlautung eines noch älteren *Šamrôn* sein (s. ZAW., B. V, 165 ff.).

Seit der religiösen Trennung von den Juden, deren politische Schicksale sie übrigens teilten, sind die Samaritaner fast ausschliesslich in Palästina, Syrien und Ägypten wohnhaft gewesen, und haben während der letzten Jahrhunderte kleine Kolonieen in Damaskus, Cæsarea, Askalon, Jaffa, Gaza und Kairo gehabt, aber seit etwa 70 Jahren ist nur noch der kleine Rest in ihrem ursprünglichen Stammort Nablûs übrig. Ihre Zahl ist hier zwar seit langer Zeit gering, aber obgleich man deshalb stets ihr baldiges Aussterben als höchst wahrscheinlich voraussagte, haben sie sich doch in ungefähr unverminderter Anzahl erhalten. Benjamin von Tudela (1173) schätzte sie auf ungefähr 100, Huntington (1771) auf etwa 30 Familien, Robinson (1838) auf ungefähr 150, Petermann (1853) zählte nur 122, und nach einer specifizierten Angabe ihres *Kâhin* (»Oberpriesters») an Strack (1884), belief sich ihre Bevölkerungsziffer damals auf 151[2].

---

[1] Der Name سبسطية (»Augustana») kommt aus dem griech. σεβαστή (= Augusta), wie Herodes zu Ehren des Kaisers Augustus die Stadt benannte.

[2] Siehe ZDPV., l. c. — Eine Angabe in *Bædekers* »Palestine and Syria», 2nd Ed. 1894, die ihre Zahl auf »40—50 families» (S. 218 oben) oder »220 Samaritans» (S. 218 unten) angiebt, scheint zwar neuesten Datums zu sein, dürfte jedoch nur auf einer Wiederholung der entsprechenden Angaben in der ersten deutschen Auflage (vom Jahre 1875) beruhen, wo es Seite 345 oben heisst: »etwa 40—50 Familien», aber weiter unten »140 Samaritaner», mit der gewöhnlichen Schätzung von ungefähr 5 Individuen per Familie in der engl., gegen die weniger gebräuchliche von ungefähr 3 in der deutschen Auflage. — Eine andere ungenaue Angabe über die Zahl ist ebenfalls aus der älteren Auflage in die neuere übernommen worden, nämlich in ersterer S. 345, und wörtlich so in der letzteren S. 218: »Im 12ten Jahrh. fand Benjamin von Tudela noch gegen 1000 Angehörige der Samaritaner-Secte in Nâbulus, einzelne auch in Ascalon, Cæsarea, Damascus.» In Wirklichkeit verhält sich die Sache so,

Seit 300 Jahren hat die kleine samaritanische Gemeinde bei verschiedenen Anlässen mit europäischen Gelehrten in Korrespondenz gestanden, so mit Scaliger (1589), Huntington-Marshall (1672—1688), Ludolf (1684, 1691), de Sacy (1808—1826) u. a. Die Briefe der Samaritaner waren entweder auf arabisch oder in einem mehr oder minder fehlerfreien Hebräisch mit samaritanischen Buchstaben geschrieben, und dann gewöhnlich von einer arabischen Übersetzung begleitet. Ihre eigene, schon längst ausgestorbene Sprache, ein westaramäischer Dialekt, wird nicht einmal in der Synagoge gebraucht. Der Pentateuch wird nur auf Hebräisch gelesen, und die aramäische Übersetzung, die sie davon besitzen, der sog. samaritanische Targum, ist ganz ausser Gebrauch gekommen, und dürfte kaum mehr verstanden werden.

Durch jene Briefe hat man, infolge der systematisch geordneten Fragen der europäischen Gelehrten, eine Menge religionshistorisch wichtige Aufschlüsse, wie überhaupt die ersten sicheren Nachrichten über ihre Lehre und ihren Kult erhalten, die sich in mehreren Punkten von der jüdischen, sowohl karaitischen als rabbinischen Tradition unterscheiden. Jene Briefe enthielten aber auch oft eindringliche Bitten um Geldunterstützung, und von samaritanischer Seite scheint dies der eigentliche Beweggrund zur Aufrechthaltung der Korrespondenz gewesen zu sein[1].

---

dass der berühmte jüdische Reisende die Gesamtzahl auf 1000 schätzte, wovon »in Cæsarea 200, in Nablûs ungefähr 100, in Ascalon gegen 300, in Damascus gegen 400» wohnten (s. *Petermann,* »Reisen im Orient[2]», S. 272).

[1] Diese weitläufige Korrespondenz findet sich in folgenden Arbeiten veröffentlicht. *Antiquitates Ecclesiæ Orientalis,* Londini 1632, SS. 119—130 (2 Briefe an Scaliger mit latein. Übers. von *Morin;* dieselben Briefe finden sich auch mit verbesserter latein. Übers. von *de Sacy* in *Eichhorns* »Repertorium für Bibl. und Morgenländ. Litteratur» Th. XIII, Leipz. 1783, SS. 257—277). *Cellarius,* »Epistolæ samarit. Sichemitarum ad Iobum Ludolfum . . . cum eiusdem Latina versione et annot.», Cizæ 1688 (2 Briefe an Ludolf; ein dritter Brief an Ludolf findet sich mit latein. Übers. von *Bruns* in dem ebenerwähnten Repertorium, Th. XIII, SS. 277—292). Die arabische Korrespondenz mit dem damaligen englischen Missionär in Haleb, Rob. Huntington, und dem Universitätsrektor Th. Marshall in Oxford, findet sich im Original nebst deutscher Übers. von *Schnurrer,* in demselben Repertorium Th. IX, SS. 1—46. Die von de Sacy veranstaltete ausführliche Korrespondenz hat im arab. und samarit.-hebräischen Original nebst franz. Übers. in »Notices et Extraits des Manuscrits de la Bibl. du Roi», T. XII (Paris 1831) Eingang gefunden, und da de Sacy

Das hier vorliegende Schreiben, von einem gewissen Josef Dschelebi an König Oskar, das ebenfalls auf Hebräisch mit samaritanischen Buchstaben geschrieben, und von einer arabischen Paraphrase begleitet ist, enthält nichts Neues oder Interessantes, sondern ist lediglich ein Bettelbrief, veranlasst, wie er selbst deutlich ausspricht, durch den im semitischen Orient weit verbreiteten Ruf König Oskars, als eines gelehrten und freigebigen Beschützers aller orientalischen Forschung [1].

Dagegen scheint mir die samaritanische Schrift des Briefstellers, sowohl in der älteren Majuskel als in der modernen Minuskel, von einer nicht so unbedeutenden kalligraphischen Übung und Sicherheit zu zeugen, und deshalb einer Faksimilereproduktion wert zu sein, zumal da, soviel ich weiss, keiner der oben erwähnten Briefe anders, als entweder mit hebräischen oder mit unseren notorisch missglückten samaritanischen Drucklettern, veröffentlicht worden ist. Von der älteren Majuskel finden sich Faksimileabbildungen in der ZDMG., Bd XVIII (1864), und am

---

noch sowohl seinen eigenen vorher im 52ten Heft der »Annales des voyages et de la géogr.» (1812) veröffentlichten Aufsatz, »Mémoire sur l'état actuel des Samaritains», als auch die oben erwähnten Briefe an Ludolf und Huntington-Marshall, nebst einigen vorher nicht herausgegebenen Briefen an die zuletzt Genannten, im Original und franz. Übers. aufgenommen hat, so ist jene Abhandlung von *de Sacy,* »Correspondance des Samaritains de Naplouse» (SS. 1—235 in dem ebengen. T. XII) die Hauptquelle für unsere Kenntnis von jenem kleinen versteinerten Rest aus der frühesten Periode der jüdischen Religion geworden. Neuere wichtige Beiträge finden sich bei *Petermann,* l. c. SS. 269—292, und eine vortreffliche Zusammenfassung alles hierher Gehörenden liefert der Artikel »Samaritaner» (in Herzogs Realencykl.[2] B. XIII, SS. 340—355) von *Kautzsch,* der auch den bis jetzt jüngsten samarit. Brief im hebr. und arab. Original mit deutscher Übers. publiziert hat (ZDPV. l. c.).

[1] Vielleicht ist der Briefschreiber, Jôsef Dschelebi ben Ja'qûb Dschelebi, ein Sohn des Mannes, von dem es in der oben citierten engl. Auflage von *Bædeker* (S. 216) heisst: »A Samaritan, named Jacob Tchelebi, sometimes sollicits donations from travellers, stating that they are for the benefit of his co-religionists, but he should not be listened to.» Zwar sind die Namen Josef, Jakob, Dschelebi — der letztere ist ja eigentlich nur ein Höflichkeitstitel, »Herr», »Gentleman» etc. — so gewöhnlich, dass das Zusammentreffen zufällig sein kann, aber andererseits ist auch die vollkommene Übereinstimmung zwischen dem Ausdruck »for the benefit of his co-religionists» und den Worten des Briefes לטוב בני עמי »zum Besten der Söhne meines Volkes» sehr auffallend.

besten in den mir, wie wohl auch manchem Anderen, nicht zugänglichen Publikationen der »Palæographical Society» (siehe unten). Von der modernen kursiven Form scheint es keine andere Faksimileabbildung zu geben als die 11 Zeilen aus einer Gothaer Handschrift, die nebst einer Alphabetentabelle in *Gesenius*, »Carmina Samaritana», und in einer Arbeit von *Hamaker* (siehe unten) mitgeteilt werden. Für eine paläographische Bearbeitung dieses Zweigs des semitischen Alphabets, dürfte daher die hier gegebene Reproduktion nicht unwillkommen sein, um so mehr, als der anerkannt erste Fachmann auf diesem Gebiete nicht allein willens war, diesen kleinen Aufsatz durch eine samaritanische Schrifttafel zu bereichern, sondern mir auch gestattet hat die folgenden, in einem Privatbrief gegebenen wertvollen Weisungen mitzuteilen.

Prof. Euting schreibt (März 1897):

Mit der Bearbeitung der samaritanischen Schrift sieht es schlecht aus. Das Material besteht aus:

1) einigen Steininschriften;

2) Pentateuch und Commentaren (Pergament und Papier);

3) Briefwechsel und anderen modernen Schriftstücken (Papieren), wie Liedern.

Ad 1) Die Steininschriften sind bei Rosen in der ZDMG., XIV (vgl. XVIII) abgebildet, ebenso bei Berger Phil., Hist. de l'écriture. Ein anderes Fragment habe ich vor Jahren im Fitzwilliam's Museum in Cambridge gesehen; ich glaube ich besitze auch einen Papierabklatsch davon. Ob das leztere in Facsimile bekannt gemacht ist, bezweifle ich. Die Steininschriften sind sämmtlich schlecht abgebildet.

Ad 2) Von den alten Pentateuch-Mss. besitzen wir bessere Copien. Die besten in der »Palæographical Society, Oriental Series», by W. Wright, nämlich auf Tafel

Taf. 28: Pentateuch, Hebrew and arabic, AD. 1219 (beides in samar. Schrift).

Taf. 89: Pentateuch, Hebrew, arabic and samaritan, AD. 1229 (alle 3 in samar. Schrift).

Taf. 12: Pentateuch, Hebrew, AD. 1362—1363 (samar.).

Ad 3) Die moderne samaritanische Schrift (oder sogenannte cursive) findet sich zumeist in dem modernen samaritanischen Briefwechsel der Prie-

ster zu Nablus mit europäischen Gelehrten und in dem Codex samaritan. (cont:s carmina) zu Gotha.

Der Briefwechsel ist am reichlichsten enthalten unter den Papieren de Sacys auf der Nationalbibliothek zu Paris. Ich habe 1864 die betreffende Kapsel in Händen gehabt, aber keine Facsimiles daraus angefertigt.

Was nun die palæographische Bearbeitung dieses Materials anbelangt, so können Sie, glaube ich, nichts finden als *Gesenius, W., Carmina samaritana* e codicibus Londinensibus et Gothanis edidit. Lipsiæ 1824, 4:o (a. u. d. T. *Gesenius, Anecdota orientalia,* Fasc. 1.). Darin ist ein Facsimile von der cursiven Schrift und 3 Columnen excerpirten samaritan. Alphabetes. Das ist das beste was es giebt. Ähnliche Schrift ist auf einer Tafel abgebildet und angehängt an eine Schrift von *H. A. Hamaker,* die vor mir liegt, und wahrscheinlich aus irgend einer Zeitschrift ausgeschnitten ist. Der Titel lautet: »Aanmerkingen over de Samaritanen, en hunne briefwisseling met eenige europesche Geleerden, ter gelegenheid der uitgave van eenen nog onbekenden samaritaanschen Brief, door H. A. Hamaker.» (Kein Druckort und kein Jahr angegeben. Auf dem 2ten Blatt findet sich als Bogenbezeichnung: V Deel. A 2. Es sind 56 pp. 8:o und 1 Tafel mit Facsimile).

Die samaritanischen Schrifttabellen bei Berger, Is. Taylor, The Alphabet, I, 242 ff. sind werthlos, ebenso die von mir in Gesenius-Kautzsch, hebr. Gramm. 25. Aufl. Brauchbare Alphabettabellen sind nur in Gesenius Carmina, und in der semitischen Schrifttafel von mir, die Bickell's »Outlines of Hebrew Grammar» (Lpz. 1877) beigegeben war.

Josef Dschelebi's Brief an König Oskar lautet in möglichst wortgetreuer Übersetzung folgendermassen:

Im Namen IHVHs des Gottes Israels!

Ich erhebe zu Euerer hohen Majestät einen Brief, geschrieben von einem der Männer der Gemeinde der samaritanischen Israeliten, die sich jetzt befinden in der Stadt Sichem im Lande Palästina, welche ist eine von den Städten des Wilajets Beirût vom Lande Syrien.

Wisse nun mein Herr König, dass diese Gemeinde war in ehemaligen Tagen eine grosse Zahl, wie es ist bekannt aus den Zeitbüchern.

Wisse nun mein Herr König — erhöhe IHVH durch ihn die Leuchte der Weisheit! — dass diese Gemeinde in diesen Tagen steht am Rande des Unterganges infolge des Mangels an Schulen und der Wenigkeit der Lehrer für sie.

Wisse nun mein Herr König — IHVH erweitere sein Reich! — dass nicht ist eine Schuld auf mir, wenn ich trachte nach den Vorteilen der Söhne meines Volkes!

Und nun, da mein Herr König ist von denen, in deren Augen es gut ist zu forschen über die Sprachen der Völker, welche sind wie wir, so dass ihr Name in dieser Zeit fehlt in den Geschichtsbüchern, und besonders[1] wenn man forscht über die Sprachen der Söhne des alten Morgenlandes, welche [Sprachen] fehlen in diesen Tagen, und Euere hohe Majestät [hegt] Interesse dafür, wie geschrieben über Euere hohe Majestät in den Zeitungen, so komme ich deshalb zu Euerer hohen Majestät mit diesem meinen Schreiben[2], und mit ihm hoffe ich auf das Ausgehen einer Zusage von Euerer Majestät an Eueren Diener über die Entgegennahme dessen, was er anbietet an Büchern, welche mit der Hand geschrieben sind. Denn es giebt bei uns alte Bücher, worunter die fünf des Gesetzes Gottes, und diese sind Genesis, Exodus, Leviticus, Numeri und Deuteronomium, mit den Buchstaben der alten heiligen Sprache, mit welchen ich schreibe an Euere hohe Majestät in

[1] Zu dieser Bedeutung des W. סגיל »eigentlich», »besonders», vgl. bei *Buxtorf:* סגולי proprius, und bei *Schulbaum* (Neuhebr.-Deutsch. Wb. S. 176) אייגענטהימליך: סגולית. Die Form des Textes mit י anstatt ן, wofür ich keinen Beleg weiss, ist wohl nicht als auf Anlehnung an ein Fremdwort σιγίλλον, ܣܝܓܝܠܠܘܢ (vgl. *sigillatim* statt *singillatim;* bei *Fürst,* Gloss. Græco-Hebr., wie auch bei *Levy,* Neuhebr. Wb., fehlt das Wort), sondern einfach als Schreibfehler anzusehen.

[2] Der syntaktische Zusammenhang ist hier etwas lose. Das Wort המחקר ist als Part. Pi. »derjenige der forscht» (= wenn jem. f.) aufzufassen. Möglich wäre wohl auch הַמֶּחְקָר »die Forschung» zu lesen. Die Worten ומדרש הדר כבודכם לכן lauten in der arab. Übers. وميل جلالتكم لها.

diesem meinen Schreiben[1]. Gleichfalls giebt es bei uns einen Kommentar zu diesem Gesetz, und Psalm-, Gesang- und Gebetbücher, nebst einem historischen Buch, und dieses ist von Josua ben Nûn's Tagen bis auf diesen Tag. Und welche von diesen Büchern gut sind in Eueren Augen, thuet dies kund Euerem Diener, dass er möge sie schicken zum Besten der Söhne seines Volkes durch den Preis der Bücher, welche Ihr wünscht von ihm.

Jôsef Dschelebi ben Ja'qûb Dschelebi
von der Gemeinde der samaritanischen Israeliten in der
h. Stadt Sichem, gegenüber dem Berge
Gerizzîm, der Wohnung Gottes.

den 7ten Adar
im Jahre 95.

[1] Die samaritanischen Buchstabenformen stimmen bekanntlich mit den uns auf hebräischen Münzen und Gemmen überlieferten althebräischen Schrifttypen viel mehr überein, als es mit der in hebr. Handschriften und Drucken gebräuchlichen Quadratschrift der Fall ist. — Die Form כתוב als Part. act. ist speciell samaritanisch, vgl. in dem samarit. Targum ישפוך »ausgiessend» Gen. 9, 6 (MT. שֹׁפֵךְ), עבוד »machend» Gen. 21, 22 (MT. עֹשֶׂה), מלוך »beherrschend» Gen. 14, 19 (MT. קֹנֵה).

Samaritanische [illegible]

Skrifter utgifna af K. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Upsala. V. 3.

SVENSKA ETYMOLOGIER

AF

AD. NOREEN
PROFESSOR I NORDISKA SPRÅK

UPSALA 1897
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-AKTIEBOLAG

Abborre, fsv. *a(gh)borre,* föres af Blomberg (Hernösands läroverksprogram 1872, s. V), hvad första sammansättningsleden beträffar, till substantivet *å,* got. *ahwa* 'vatten'. Häremot invänder Tamm (Etymol. Sv. Ordbok), »att till got. *ahwa* hörande former med urgerm. *ʒ* utan *w* eljest icke äro kända». Detta håller icke streck, ty dels har sammanställningen af fisl. *Æger* 'hafvets gud' med *ahwa* (se min Urgerm. judlära 1888—90, s. 41 = Urgerm. lautlehre s. 59, 131, 144, 178), så vidt jag vet, icke af någon antastats; dels ha vi väl samma rotform i fisl. *síl-ægia,* en kenning för hafvet (Alvíssmál 25; så uppfattas ordet numera äfven af Gering i den nyss utkomna andra upplagan af hans Glossar), samt förmodligen i det no. *aag* jämte *aa* 'å'. Direkt för sammanställningen med *å* tala dels — såsom redan Tamm framhållit — det no. *aaborr(e),* som omöjligen synes kunna återföras på ett *ighborre,* dels analogien (i fråga om betydelse) med det ty. *fluss-barsch* (jfr ock i viss mån sv. *sjöborre*). Vid sidan af det no. *aaborr(e)* ställer sig för öfrigt numera det norrländska *åbbar,* som också af Lindgren (Sv. landsmålen XII, 1, s. 108) anses ha fornnordiskt *ā*-. Emellertid behöfver detta icke med Lindgren fattas såsom uppkommet af äldre *āh*- eller — såsom Tamm tycks tänka sig förhållandet — vara identiskt med *ahwa, å,* hvarigenom biformen *agh*- blir oförklarad. Snarare vill jag identifiera det nu uppvisade *ā*- : *āgh*- (af hvilka båda stamformer det no. *aag* kan vara en kontamination) med mht. *ouwe* 'wasser, strom (aue, insel)', fno. *øy* '(ö, sumpig strand) älf' (se Fritzner[2] II, 355, sp. 2), nämligen på följande sätt. Ordet måste urgermanskt ha böjts (jfr min Urgerm. lautlehre, s. 143 f. och nu senast E. Zupitza, Die germanischen gutturale, s. 62): nom. **a(ʒ)wī* : gen. **aʒiôz,* hvaraf genom utjämning got. **awi* (bevaradt i det latiniserade *Scadinavi-a*): **aujôs* (fno. *øyiar* o. s. v.), under det att i relativt isole-

rade sammansättningar den ursprungliga oblika stammen bör bevaras såsom **agja-* (jfr got. *airþa-kunds, lubja-leis* o. d.). Dessa tre stamformer böra fornnordiskt uppträda såsom resp. *ā* : *øy* (jfr fsv. *strā* : *strøia*, fgutn. *hā-fall* : *hoy*, fda. *mā-r* : *møiær* o. d., se min Altschwedische grammatik § 168) och *agh-*. Fsv. *aghborre* saknar sålunda *i*-omljud på samma sätt som fisl. *Haraldr, hrunhenda, þrumgioll* m. m. i förhållande till simplicia *herr, hrynia, þrymr* o. s. v. Formen *āborre* åter beror på anslutning till antingen den ännu fortlefvande nom. **ā* eller till synonymet *ā* = *ahwa*. Om ordets yngre former (anförda i Ordbok utg. af Sv. Akademien) kan följande förtjäna tilläggas. *Abborre* har uppstått af *aghborre* på samma sätt som fsv. *Habbardh* af *Haghbardh, Sibbiorn* (förkortadt *Sibbe*) af *Sighbiorn*, nysv. *Tibble* af fsv. *þigbile* (citat hos resp. Lundgren, Kullberg och Rydqvist). Häraf har biformen *aborre* uppstått såsom *Habor* (se t. ex. Noreen-Meyer, Valda stycken s. 56, 17) af *Habbardh*, säkerligen emedan hufvudtonen fordom legat på andra stafvelsen. Härpå tyder nämligen (utom själfva förenklingen af *bb*) dels det ännu stundom (enligt Sv. Ak:s Ordbok) förekommande uttalet *abor're*, dels *o* i stället för *a* framför ursprungligt *rdh* i *Habor* (jfr y. fsv. *natvord* jämte *natvardher*, ä. nysv. *Wårdehus* — se K. Pira, Svensk-danska förhandlingar, s. 164 — jämte nuvarande *Vardehu's* o. a. d.), dels väl äfven den fsv. assimilationen af *ghb* till *bb*. — För att icke lämna någon möjlighet obeaktad må till sist nämnas, att vårt *ā* : *agh*, om det återföres på ett *ah* : *aȝ* möjligtvis kan (såsom Zupitza a. st. föreslår) sammanhänga med första leden i det fornpreuss. *assegis*, lit. *eszerȳs* 'gers', hvilket i sin ordning utesluter allt sammanhang med *ahwa*. Däremot synes det mig icke gärna kunna (såsom Tamm i första rummet antar) höra till samma ordrot som *agn*, ty visserligen motsvaras detta af got. *ahana*, men af någon rotform *ah-* 'hvass' finnes, så vidt jag vet, intet spår inom hela det nordiska språkområdet.

Almaren se under *morkulla*.

Angrepp se *glåpord*.

Antingen (fsv. *annattwiggia* m. fl. yngre former) förmodas af Tamm (Etym. sv. ordb.) hafva fått sitt »*ng* för *gg* kanske från subst. *thing*, sedan detta fått uttal med explosivt *t*». Detta antagande förbjudes emellertid, icke så mycket af *ng*:s tidiga

uppträdande (t. ex. *annættinghæ* Ly, *annattingiæ* Vg II, *antingia* Bu), ty man kunde ju antaga, att i ett genom association med *þing* uppkommet **annatþing(i)a* assimilation af *tþ* till *tt* ägt rum (jfr fisl. *þóttu* af *þót þú* o. d.); utan framför allt (jfr Kock, Arkiv XI, 127 f.) af den i U uppträdande formen *antwingiæ*[1], som visar, att *ng* inträdt redan innan *w* i *-twiggia* försvunnit, och medan detta var kvar, kunde naturligtvis ingen association med *þing* äga rum, eller om en sådan ändock ägt rum, så borde den nödvändigtvis ha ledt till *w*:s aflägsnande. Snarare vill jag i väsentlig öfverensstämmelse med Kock antaga, att *-ng-* här är af samma analogiska art som i våra vulgära uttryck *den häringe, den däringe, satingen* för *den här. den där. satan,* det dialektala *te minstingen, nons(t)ingen* för *åt minstone* (fsv. *minsto*), *nå(go)nsin* eller de fornsvenska *sīnungum* för *sīnum, ēnunga* för *enga* m. m. En annan dylik bildning ser jag i det hittills alldeles utan förklaringsförsök lämnade *småningom,* som tidigast hittats i Synonymorum libellus (1587). Det synes mig utgöra en fortsättning af det fsv. uttrycket för samma tanke, nämligen *smām* (dat. pl. af *smā* 'små'), antingen så att man till *småm* lade *-ing* + det i adverb vanliga *-om* (jfr *stundom, lagom* m. m., särskildt fsv. *strøningom* och *flukningom*), hvarefter **småmingom* dissimilerades till *småningom* på samma sätt som fsv. *mællon (-an. -in)* af *mællom* (fisl. *millim*), fisl. *megin* af *megim* (denna form förekommer verkligen i fisl., t. ex. i Hauksbók 2 gånger, se den Arnamagneanska upplagan, Kbh. 1896, s. XXX), *ánumaþkr* för *ámumaþkr* m. m. (se min Aisl. gr.[2] § 199 anm. 1); eller ock så att man till själfva stammen *små* lade suffixet *-ning* (jfr de nyss nämda *strøningom* och *flukningom*) + *om*. Den i Götaland förekommande formen *smånigom* beror på den i vissa (särskildt östgötska) fsv. handskrifter uppträdande dissimilationen af *-ning* till *-nig,* hvarom se min Geschichte der nord. Sprachen[2] § 189, 6; en äfven från västgermanska språk bekant företeelse (se Sievers, Beitr. IV, 533 f. och Schröder, Zeitschr. f. d. Alt. XXXVII, 124 ff.), t. ex. fht. *kuni(n)g, pfenni(n)g* och på motsvarande sätt i t. ex. fht. *hona(n)g* liksom fsv. *honagh* mot fisl. *hunang.* Att aldrig någon fsv. form på *-ng* af sistnämda ord anträffats (Kocks uppgift, Fsv. ljudlära s. 232, om ett fsv. *hanung*

[1] Det af Kock från Bu anförda *antvingia* lär enligt meddelande af kand. O. Ottelin icke existera.

beror väl på missuppfattning af Schlyters citat i SdmL. s. 23 not 70; Söderwall känner ej häller formen), förklaras väl däraf, att biskötseln i fsv. tid tycks — af landskapslagarna att döma — ha varit inskränkt till Götaland. Dessa *-ing*-utvidgningar utan någon ändring af ordets betydelse äro i semasiologiskt afseende att jämföra med sådana bekanta typer som '*kol-ande* mörk', 'en *enda-ste* en', *fan-ders*, *-ken* m. m. Det sistnämda ordet uppträder för resten också med *-ing*-utbildning hos Asteropherus (se Noreen-Meyer, Valda stycken s. 53, 24), där *fammingen* antingen är ett på skriffelet *fannningen* beroende läsfel (en mening som jag dock anser sakna stöd i manuskriptet) eller möjligen (såsom jag a. st. s. 275 gissat) en omstöpning af svordomen *fan i mig*.

Balder(s)brå — icke upptaget i Tamms ordbok — växterna Anthemis cotula och arvensis samt Matricaria inodora (se Jenssen-Tusch, Nordiske plantenavne), anses hittills allmänneligen (t. ex. ännu af Bugge, Studier I, 284) betyda 'Balders ögonhår', detta med stöd af det bekanta stället i Snorres Edda (I, 90): »eitt gras er suá huítt, at iafnat er til Baldrs brár», d. v. s. 'en ört är så hvit, att den jämnställts med Balders ögonhår'. Men frånsedt att den ifrågavarande blomman (ty på denna och icke på växten i sin helhet syftar tydligen uttrycket) är delvis gul och endast delvis hvit, så gör det af Ross anförda no. *baldr(s)nœver* 'den tykke ujævne bark, som danner sig på birk, efterat barkhinden (nævr) er tagen af' i högsta grad sannolikt, att vi hos Snorre blott hafva att göra med ett af hans vanliga försök till etymologisk förklaring af för honom dunkla ord. Detta så mycket snarare som Balder tydligen var en föga populär gud, af hvilken inga fullt säkra spår äro funna vare sig i ortnamn (se Joh. Steenstrup i [dansk] Historisk tidsskrift 6 R. VI, 377 f.; Bugge, Studier I, 281; Lundgren, Språkliga intyg s. 77) eller i kult (se E. H. Meyer, Germanische mythologie s. 262). Minst af allt kan man (med Lundgren a. st.) af ordet *baldersbrå* sluta till hans dyrkan i det forna Sverge och Danmark. Bugge har redan (Studier I, 284) framställt som en möjlighet, att detta blomnamn, som först i nyare tid visar sig i Danmark och södra Sverge, vandrat dit från Norge och dess kolonier. Denna möjlighet synes mig upphöjas till så godt som absolut visshet, om man

besinnar det oregelbundna bevarandet af *a*-ljudet framför *ld* + vokal (jfr *ålder* af fsv. *alder* o. d.), som ju visar att *Balder* är ett, snarast på literär väg upptaget, lånord. Men icke häller för Norges vidkommande är dess mytiska innebörd sannolik. *Balder-* i blomnamnet kan alltförväl vara den nordiska motsvarigheten till ags. *bealdor* 'herre, furste' (vare sig att detta är samma ord som gudanamnet *Balder* eller ej). Och fisl., fsv. *brā* betyder utan tvifvel äldst icke 'ögonhår', utan mera allmänt 'bryn, kant, bräm, frans', såsom framgår dels af specialiseringen fisl. *aug(a)brá*, fsv. *øghnabrā*, dels af parallellen med det etymologiskt mycket nära besläktade fisl. *brún* 'skarp kant' och 'ögonbryn', fsv. *brūn* 'kant, bräm' och (jämte *øghnabrūn*) 'ögonbryn' eller 'ögonlock', nysv. *brȳn* i *skogs-* och *vattu-bryn* jämte *ögonbryn;* jfr ock den parallella betydelseutvecklingen hos det med *brá* etymologiskt identiska forngall. *brīva* 'brygga' och det vid sidan af *brūn* sig ställande fisl. *brú* 'brygga, bro'. Då man nu betänker, att blommans vanligaste namn är *prästkrage* (jfr andra namn, såsom *munkkrona* o. d.), som kännetecknar den från synpunkten af dess utseende i det hela, så synes det mig vara mest metodiskt att antaga, det *baldersbrå* utgår från samma åskådning och betyder 'herr-krage, furste-bräm' o. d. Är detta riktigt, så skulle härmed det enda skäl vara undanröjdt, som Bugge (Studier I, 283) anser kunna »med større grund» anföras mot hans uppfattning af Balders-mytens utveckling här i norden.

Banka se *bunke*.

Basa 'upphetta' förmodas af Tamm (Et. sv. ordb.) vara »i yngre tid» abstraheradt ur *bastu*. Att så icke är fallet, visar väl dalmålets *båså* 'värma' af fsv. **basa* samt sv. och no. dial. *baska* 'slå' (med samma betydelseutveckling som »basa på någon»). Ordroten är densamma som i fht. *bāian* 'värma', sv. *bad* och *solbadd* (jfr betydelseutvecklingen i *badda på* 'slå' och *baddare* 'huggare') samt det lat. *fovēre* 'värma' (så att Tamm s. 20 icke har rätt i att säga, det roten i *bad* »icke annorstädes — än i slaviska språk — är uppvisad i liknande betydelse»). Afledningen åter är alldeles af samma art som i *brasa* (se vidare detta ord nedan): mht. *bræjen* af **brāian, frasa* (jfr detta ord nedan): gr. πίμ-πρη-μι m. m.

Beck se *glåpord*.

Bingbång se *bunke*.

Binge se *bunke*.

Boll antogs af vissa äldre etymologer härstamma från den fsv. formen *balder*, dat. *balle*, och Rydqvist stafvade därför ömsevis *båll* och *boll*. Också är det väl hans auktoritet som orsakat, att nystafningen *båll* så hastigt och så pass allmänt vunnit insteg. Emellertid erkännes denna härledning nu väl allmänneligen såsom förfelad, enär man icke kan ha nysv. *å*-ljud för fsv. *a* före *ll* (jfr *falla*, *tall* o. s. v.), ej häller exempel finnas på, att denna öfvergång inträdt före det oursprungliga *ld* i sådana ord som *balder*, där *d* endast i nominativen förekommer och är ett sent inskott mellan *ll* och *r* (jfr nysv. *all*, *pall* o. d. af fsv. *alder* m. m.). Man antog därför, att *boll* motsvarade det *u*-omljudda fisl. *bǫllr*, liksom det äldre nysv. *gräs-wåll* (jämte *-wall* hos Serenius) motsvarar fisl. *vǫllr;* så t. ex. Kock, Stud. i fsv. ljudlära, s. 409 f., där dock med orätt antages, att äfven fsv. *balder* medverkat till uppkomsten af den nsv. formen. Senare har emellertid Lindgren (Sv. landsmålen XII, 1, s. 58), till hvilken Tamm (Et. sv. ordbok) anslutit sig, sökt göra gällande, att *boll* står i afljudsförhållande till fsv. *balder* och fisl. *bǫllr* och sålunda har samma rotvokal som fisl. *bolle* 'kupa' och nsv. *bulle*. Denna förklaring kan möjligen vara riktig beträffande den norrländska dialektform, som varit anledning till åsiktens framställande, men omöjligt för riksspråkets vidkommande. Såsom jag i min Altschwed. gram. § 111 med anm. 4 uppvisat, öfvergår nämligen gammalt *o* redan i fornsvensk tid före *ll* till *u*, under det att gammalt *ǫ* kvarstår som *o*. Fsv. *boll-* måste därför ge *bull-* (jfr *tull* af medellågtyskt *tol* o. s. v.) och vårt *boll* är fisl. *bǫllr*, fsv. *bolder* (d. v. s. *bǫlder*); då Lindgren säger, att *bolder* »ej uppvisats i fsv.», så har han förbisett det hos Söderwall anförda *fyre-bol* (en gång). Af alldeles samma skäl kan vårt nysv. *troll* icke motsvara den fisl. formen *troll*, hvilken fastmera representeras af det i äldre nysv. förekommande *trull* (t. ex. hos Lucidor, Salberg och i Noreen-Meyers Valda stycken, s. 44, 9; jfr *trulla* hos Arvidi), som dock äfven kan fortsätta det fsv. *trul*, därest detta (som i de allra äldsta handskrifterna blott har formen *trol*) självt icke öfverallt uppstått af *trol*. Det nysv. *troll* måste därför motsvara den andra fisl. formen för

detta ord, nämligen *trǫll* (om hvars, någon gång med orätt bestridda, existens se F. Jónsson, Aarbøger 1890, s. 256; Noreen, Uppsalastudier, s. 208 och Aisl. gr.[3] § 144; Kahle, Die Sprache der Skalden, s. 302; Bugge hos Fritzner[2] III, 1107), och det nyisl. *tröll*. *Boll* och *troll* äro därför båda att föra till de långt ifrån talrika säkra exemplen på *u*-omljud af *a* i fornsvenskan.

Brasa härledes af Tamm alternativt från en rot *bras* 'braka' eller *blas* 'blossa'. Intetdera synes mig träffa det rätta, men väl hans till sist framkastade fråga: »kanske sammanhörande med *brådt*?» *Brasa*, dalmålets *bråså* för jag till det no. verbet *brasa* 'vara brunstig (d. v. s. het), låga, stoja' (jfr vårt »låta det gå hett till») jämte no. och sv. *braska* (jfr *basa* : *baska* ofvan under *basa*) 'stoja, skräfla', no. *brase* 'en som braskar' (finnes redan i fno. såsom öknamn); jfr no. och sv. dial. *bräsa* 'steka'. Den primära roten utan *s*-afledning (jfr ofvan *basa* och nedan *frasa*) visar sig i mht. *brǣjen* 'ånga, dofta' och med afljud i mht. *brüejen* 'bränna'; med annan afledning i mht. *bradem* 'ånga', fht. *brādam* 'hetta', *brātan* 'steka', fsv. *brāþa up* 'förivra sig' (d. v. s. 'bli het'), *brāþer* 'bråd' (ursprungligen 'het', såsom Tamm med rätta förmodar; han kunde hafva jämfört betydelseutvecklingen i lat. *tostus* > fra. *tôt* och vårt vulgära »det är väl inte så *hett*» för »brådt»). Vårt *braska* är emellertid säkerligen delvis — t. ex. särskildt i ett sådant uttryck som »när Anders braskar (d. v. s. knastrar), så slaskar jul» — af annat ursprung, lån från mlt. *brāschen* 'braka' och 'skryta' (se vidare Tamm och Söderwall). Med uttrycket »i *brådbrasket*» förhåller det sig väl, såsom redan Hellquist, Etymologische bemerkungen s. V noten, antydt, på ännu ett annat sätt. Dess *brask* kan på grund af betydelsen icke gärna vara det fsv. (från mlt. *brāsch* lånade) *brask* 'brak, skryt', utan är nog ett substantiveradt neutrum (liksom *djup, ljus, sår* o. d., se Noreen, Arkiv VI, 361) af det fsv. adj. **bræzker, *brazker* (jfr *dænsker, dansker* o. d.) af äldre **brāþsker (< *brāþiskr), * som förutsättes af fsv. *brazka (bræzka),* nu omstöpt till *brådska* genom inflytande från grundordet *bråd*. »I brådbrasket» betyder sålunda ungefär »i båda brådskan». Genom folketymologisk anslutning till adj. *rask* får uttrycket någon gång formen »i brådrasket».

Braska se *brasa*.

Brådbrasket se *brasa.*

Bunke i *mjölkbunke* måste enligt Tamm skiljas från det i *ormbunke* ingående, och han för det förra till fsv., fisl. *bunke* 'last, lastrum', det sednare till fsv. *bunke* 'hög, hop', som enligt honom skall vara ett helt annat ord. Jag ser intet skäl till denna uppfattning. Fsv. *bunke* betyder 'något sammanpackadt, packe, klunga, lager, fartygslast, lastrum', allt betydelser som otvunget låta förklara sig ur hvarandra i den ordning, jag angifvit dem (jfr bl. a. packe : pack 'folkhop' : packning : pick och pack : packsaker). Från betydelsen 'klunga, lager' utgår såväl våra dialekters *bunke* 'tufva' som ock riksspråkets *ormbunke,* så benämd på grund af sin tätt sammangyttrade, till ett enda lager sammanpackade bladställning. Till den andra betydelseutvecklingen: 'lager' > 'rum eller kärl, hvari något lagras' i *mjölkbunke* (och engl. *bunker* 'lår') samt det af Tamm icke nämda *bunkalag* finnas många paralleller (t. ex. 'nere i lasten' för 'lastrummet'), af hvilka den bästa erbjudes af den vid sidan af *bunk*-stående rotvarianten *bung-*, dit Tamm själf med all rätt för såväl sv. dial. *bunge* 'dunge' (fht. *bungo* 'knöl'), no. *bunga* 'klick' och med afljud *binge* 'gödselstack' (engl. *bing* 'hög') som ock sv. och no. *binge* (fisl. *bingr*) 'lår'. Båda rötternas grundbetydelse är 'packa', hvilken kan differentieras icke blott i riktningen 'packa ihop', utan äfven till 'packa på, bulta' (jfr »det packar på dörren» o. d.). Därigenom vinna vi sammanhang med tvänne ordgrupper som Tamm för till en särskild rot, nämligen å ena sidan den som representeras af t. ex. fsv. *bunka* 'bulta' : *banka* : holl. *bink* 'påk' (d. v. s. 'bult'), å andra sidan t. ex. fsv. *bunga* 'trumma' : fisl. *banga* 'banka' (dit ock nysv. 'buller och *bång*' hör) : holl. *bingel* 'påk' (jfr vårt *bing-bång*). — Ett annat intressant exempel på dubbelbetydelsen 'packa (ihop)' : 'packa (på)' erbjuder roten i det plattyska *stūken,* fornlågfrank. *stūkan,* holl. *stuiken,* hvilka verb ha båda betydelserna. Från detta lågtyska ord är vårt *stuka* (en hatt o. d.) lånadt. En inhemsk representant af roten som emellertid blott uppvisar betydelsen 'sammanpacka' ha vi i subst. *stuka* 'jordhög till förvaring af jordfrukter' (så enligt Sundéns ordbok), i dialekterna äfven 'sädesskyl' och 'vedstack'. En bildning med den andra betydelsenyansen ha vi troligen i det med afljud bildade verbet no.

stauka 'stampa', så 'stappla' > 'tumla hit och dit' > 'syssla' > 'pyssla', vårt *stöka*.

Båll se *boll*.

Bång se *bunke*.

Djäkne identifieras af Tamm och af Tegnér (Om genus i svenskan, s. 136 noten) med det danska *degn*. Att detta icke är alldeles riktigt, tror jag mig hafva visat redan i Arkiv VI, 384. Da. *degn* och fsv. *dæk(i)n* äro etymologiskt sedt det latinska *decanus*, under det *djäkne* och fda. *diegn* äro lat. *diaconus*.

Dobbsko se *dubb*.

Dombjällra anser Tamm vara bildadt af ä. nsv. *don* 'dån'. Detta är omöjligt, visserligen icke på grund af *m*, som kan ha uppkommit af *n* före *b* på samma sätt som i *armbåge*, *Hambo*, *Rickomberga* m. m., men däremot på grund af det slutna *ŏ*-ljudet, som i denna ställning endast kan återgå på antingen fsv. *ō* (t. ex. *dom*, *blomma* o. s. v.) eller äldre *u*, detta sednare dock (eftersom *u* före *m* i rsp. bevaras) blott i ursprungligen dialektala former såsom *lomflaska* (till no. *lumma* 'ficka'), *domkraft* (af lågty. *dum(m)kraft*) eller de enligt Lyttkens-Wulff (Uttalsordbok) alternativt med slutet *o*-ljud uttalade *fiskrom* (således motsvarande dels vissa dialekters form *rumm*, dels fsv. *rompn*) och drycken *rom* (uttalet med slutet *o*-ljud motsvarande den äldre formen *rhum*). Vill man därför i det väsentliga uppehålla Tamms etymologi, så får man förklara *dombjällra*, liksom Tamm i fråga om det no. *dumbjølla* gör, ur ett **dun* (no. *dun*) 'dån', som visserligen icke i fsv. anträffats, men möjligen där kan hafva funnits såsom biform till det ej häller i fsv. tid råkade **don* (jfr fsv. *hugher* : *hogher* m. m.). Men sannolikt har ordet icke, såsom Tamm (och väl äfven Fritzner) antar, något med *dån* och fisl. *dynbialla* 'starkt klingande bjällra' att göra. Dombjällran utmärker sig nämligen som bekant icke genom sin starka, utan tvärtom genom sin dofva klang; likaså det norska ordet (»bjælde, som giver en mat klang» Aasen). Orden böra väl därför, såsom redan Aasen föreslagit, liksom no. *dumvekkja* 'liden bjælde' till fsv. *dumber* 'dof', fht. *tumb* 'döf' m. m.

Dregla eller *dräg(g)la* anser Tamm »förutsätta en urnordisk stam **draiʒw-*» och tillägger: »annars är etymon okänt».

Mig synes följande etymologi tillfredsställande. Nysv. subst. *dregel,* hvartill verbet *dregla* nybildats liksom *segla* till *segel* (fsv. *sighla* gåfve **siggla*), motsvarar no. *drigl* 'rinnande seg afsöndring' på samma sätt som *tegel* : no. och fisl. *tigl, segel* : fsv. *sighl* m. m. Men liksom fsv. *sighl* är en ombildning af det äldre *sæghl* (no. och fisl. *segl*) efter verbet *sighla* (no., fisl. *sigla*), är *drigl* bildadt efter no. *drigla* 'afsöndra seg vätska' och 'släpa' samt förutsätter ett äldre **dregl,* som vi ha i det sv. *drägel,* hvartill nybildats *dräg(g)la* liksom no. *segla* (jämte *sigla*) efter *segl. Drägel* : *drigla* förhålla sig alltså som *sæghl* : *sighla* m. m. (se min Urgerm. lautl. s. 14 f., Aisl. gr.[2] § 139, 1, Aschw. gr. § 164), d. v. s. *drigla* har urgermanskt *i*-omljud af en rot *dreg,* som vi återfinna i no. *drega* 'släpa' (obs. att *drigla* äfven betyder 'släpa sig'), fornfris. och fno. *drega* 'draga, släpa'. I afljudsförhållande härtill står fisl. *draga,* hvaraf med *l*-suffix liksom *drigla* är bildadt fisl. *dregell* 'band'. Samma betydelseutveckling uppvisa de på annat sätt afljudande fisl. *dorg* 'metref' och *drǫ́g* 'strimma'. **Dregl* 'drägel' betyder sålunda egentligen 'seg tråd' och det dithörande kausativet *drigla* 'afsöndra sega trådar (af spott o. d.)'. — Det no. *drøygla* 'menstruera', som kan tyckas tala för Tamms etymologi, lär väl icke vara något annat än en af Ross konstruerad uppslagsform, ty citatet har formen *drøyla,* som antingen uppstått af det äfvenledes förekommande *drøgla (drygla)* eller, och detta väl snarare, är identiskt med *drøyla* 'söla bort tid' (jfr den alldeles likartade betydelsedifferentieringen i sv. *söla, sudda, kladd* m. m.), såvida icke detta i stället hör till den under *drul* nedan behandlade ordgruppen. Det no. *drøygja* 'blive vaad om munden, om døde mennesker' torde vara att med Aasen föra till *draug* 'dødning'.

Drul sammanställer Tamm med no. *drūl* 'tvärvigg', *drūla,* holl. *druilen* 'dröna' och tillägger: »etymon är icke närmare känt». Man kan dock komma ett stycke vidare. Otvetydiga släktingar ha vi i flera andra norska ord: *drȳl* 'knölpåk, luns', *drȳle* 'kloss, lathund', *drȳla* 'gå tungt' och 'vräka från sig', *draula* 'dröna, komma på efterkälken o. d.', *drole* 'luns'; vidare i nyisl. *drjóli* 'luns', som tydligen sammanhänger med det fisl. öknamnet *dryllr,* med no. *droll* 'kluns' och mht. *trolle* 'luns, drul', för hvilket sistnämda Kluge säkerligen med orätt gissar på samman-

hang med mht. *trollen* 'traska', som tydligen hör till fisl. *troþa* 'tråda' och sålunda, om Sievers etymologi är riktig, har en nordisk släkting i *troll* (**troðla-* 'plågoande', jfr *troþa* i betydelsen 'plåga, kvälja, ansätta' om maran o. d.). Ur den till *drul* sig slutande ordgruppen erhålla vi alltså en nordisk rot *driul* : *draul* : *drūl* jämte *drull*, uttryckande 'klumpighet' i både fysisk och andlig mening. Dess afljudsserie är säkerligen ursprunglig, analogice nyskapad genom »entgleisung» ur det svaga rotstadiet *drul(l)*, som från början hört till den rot *drel(l)*, som förutsättes af ett annat, enligt Tamm äfvenledes etymologiskt oklart svenskt ord, nämligen *drälla*, enligt hvad en mängd befryndade, af T. icke anförda norska ord visa, t. ex. *dral(l)a*, *dralta* 'slå dank', *drelta* 'falla tungt', *drilta* 'gå tungt', *drulta* 'gå eller falla tungt'; jfr nyisl. *dralla* 'släpa sig fram', *drella* 'bylte'. I våra dialekter betyder *drälla* icke blott såsom i rsp. 'spilla klumpvis', utan äfven 'vara drulig' och 'falla i klump'. Äfven i hela denna ordgrupp finna vi sålunda betydelsen 'klump, klumpighet' vara den centrala och grundläggande.

Dräg(g)la se *dregla*.

Drälla se *drul*.

Dubb är enligt Tamm ett »etymologiskt dunkelt ord, eljest veterligen endast uppvisat i no. *dobb* järnbult», men han misstänker själf, såsom mig synes med rätta, att äfven vårt något dialektala *dobbsko* 'doppsko' hör hit. Andra släktingar finner jag i fris. *dubben* 'bulta', engl. *dub* 'slag' och no. *dublung* 'plugg'. I samma betydelse 'plugg' har norskan äfven *dyvling* och sv. dial. *dövling*. Till den här — och i fris. *duven*, no. *duva* 'dunka på' — uppträdande rotstafvelsen *duv-* förhåller sig *dubb* såsom *skubba* till fsv. *skiūva*, *rubba* : fsv. *riūva*, *klubba* : *klofve*, *klabb* : *klafve*, *krabba* : *krafla*, *klibba* : *klif-s* (och *klifva*), *stubb* och *stubbe* : fno. *stufn* 'stubbe', *stabbe* : fisl. *stafn* 'stam', *labb* : *lofve*, *skabb* : *skofvor* (och *skafva*), *ribba* : *refben*, m. m. Liksom *dyvling* förutsätter ett **dyvel*, nomen instrumenti till no. *duva* 'dunka på', så synes det svenska synonymet *dymling* — som Tamm, väl utan tvingande skäl, anser vara lån från lågty. *dümeling* 'tumme', något som ej nöjaktigt förklarar den äldre biformen *dömling* — kunna vara en afledning af det fisl., till betydelsen något ovissa *dymbill* 'träkläpp', som Tamm anser egentligen betyda »liten stum varelse»

eller ock »förstummare», men som väl helt enkelt är 'bult' af en nasalerad rotform *dumb*. Den onasalerade roten torde vara densamma som i fsv. *dūva*, fno. *dúfa* 'doppa' och ags. *dúfan* 'dyka', ty analogi till betydelsedifferentieringen 'bulta' : 'doppa, dyka' ha vi t. ex. i förhållandet mellan vårt *dunka* och ty. *tunken*, holl. *indunken* (se Kluge[6] under *tauchen*). Med dessa sednare ord synes mig nämligen sv. *dunka* och no. *dunka* 'dimpa ned' kunna identifieras snarare än med Tamm föras alternativt till *dänga* eller *dån*. *Dank* i 'slå dank' m. m. (se Tamm) kan ha sekundärt afljud i förhållande till *dunk*.

Dunka se *dubb*.

Dymling se *dubb*.

Dåsig föres af Tamm (Et. Sv. Ordb.) tillsammans med nsv. *däst* och ett fisl. *dáse*, no. *daase* 'stackare'. Frånsedt den omständigheten, att det hos Fritzner upptagna hapax legomenon *dási* (Sn. E. II, 495) alltför väl kan vara att uppfatta som *dasi* (Sn. E. I, 532 på motsvarande ställe) och höra till *dasask* 'aftyna', så är Tamms uppfattning ohållbar på den grund, att *dåsig* här och där uttalas med öppet *å*-ljud (se Lyttkens-Wulff, Uttalsordbok), hvilket visar, att fsv. i detta ord haft *ō*, icke *ā*. Det sammanhänger i stället tydligen med fsv. *dysin* 'dåsig', no. *dosa, dusa*, da. dial. *dose* 'vara dåsig', sv. dial. *dusa* 'slumra', mlt. *dosen, dusen* 'vanka omkring slapp och slö', engl. *doze* 'slumra', fisl. *dusel-menne, -hross* 'krake' (om människor, resp. hästar), *dús* 'total stillhet', ty. *duselig* 'dåsig' m. m. (jfr Tamm under *dus*). Onödigt torde vara att betrakta vårt *dåsig* som lån från den mht. motsvarigheten *dosich* 'yr i hufvudet', då hela ordgruppen är så spridd i norden och vi äfven äga det vulgära verbet (ligga och) *dåsa*, till hvilket *dåsig* otvunget ansluter sig (jfr *supa* : *supig, grina* : *grinig, lipa* : *lipig* o. d.). — Icke häller kan väl *däst*, såsom T. antar, vara ursprungligt participium till fisl. *dǽsask* 'bli illa medfaren', hvaremot talar både betydelsen och den (af T. omnämda) äldre nysv. biformen *deest*. Denna visar sig fastmera vara particip till ett **dēsa* af **deisa*, som ock uppträder i en annan sorts participform, nämligen det no. synonymet *deisen* 'slapp'. *Däst* förhåller sig till *dēst* liksom sv. *fläst* (skrifvet *flest*) till no. *flēst*, sv. *strumpläst* till biformen *-lest*, fsv. *fræst* : *frēst, hæster* : *hēster, fræsta* till *frēsta* m. m., hvarom se min Altschwed.

gram. § 80, II, 2 med anm. 6 och 7 (jfr ock § 90). Man hade sålunda ljudlagsenligt sing. *dæst* : pl. *dēsta*, hvaraf genom kompromiss *dæst*.

Däst se *dåsig*.

Enka se *gers*.

Enkanne(r)ligen se *evinnerlig*.

Enkling se *gers*.

Enkom se *gers*.

Enstöring anses af Tamm vara en under inflytande af *stör* gjord ombildning af det gamla synonymet *enstöding*. På så sätt blir emellertid biformen *enstöhling* (hos Lind 1749 och ännu i sv. dial.) oförklarad. Mig synes sannolikt, att *enstöring* och *enstöhling* (där *hl* tydligen — liksom hos Columbus m. fl. — afser att beteckna »tjockt» *l*, med hvilket ordet i dial. uttalas) förhålla sig som *ifjor* : *ifjol* eller *mor* : *mol* (se nedan under *mol*), d. v. s. att vi här hafva att göra med tvänne dialektformer, en sydsvensk och en medelsvensk, båda utvecklade ur **enstörding*, bildadt liksom no. *einstyving* (med samma betydelse) af *styv* så detta af **störd, stel* (ursprungligen äfven det en dialektform, se Noreen, Sv. landsmålen I, 175), no. *støl, stør, styrd*, sv. dial. *stöl* (Dalbymålet; jfr hos Rietz *lat-stöling* 'lätting'), fisl. *stirþr*. Vokalförhållandet är alldeles detsamma som i t. ex. *herde*, sv. dial. *hele* : *höle* (och *höling*), *höre*, da. *hyrde*, fisl. *hirþir*, i det att förbindelsen *irð* i vissa nordiska dialekter utvecklas till *ērd (ēl)*, i andra till *yrd* > *örd (öl)*.

Evinnerlig, fsv. *ævinnelīker*, da. *evi'ndelig*, uppfattas af Rydqvist (Sv. spr. l. VI, 535), Kock (Svensk akcent II, 326) och med en viss reservation Tamm (Et. sv. ordb.) såsom identiskt med fisl. *ǽfe(n)legr*, våra dialekters *eveli(g)*. Redan sistnämda, för Kock egendomliga, sammanställning af *ǽfelegr* och *eveli(g)* är osäker, enär *eveli(g)* sannolikt är en utbildning medelst *-lig* af *evi(g)*, liksom ty. *ewiglich*. Fryksdalsmålets *äveli* talar icke häremot, ty 'evig' heter där *ävi* af fsv. *ævigher*, som förhåller sig till *ēvig* såsom fsv. *bræf* : *brēf*, *præster* : *prēster*, *Pætar* : *Pētar* m. m. (se min Altschw. gram. § 114), d. v. s. ordet är lånadt från mlågty. *ēwich* dels före, dels efter den fsv. öfvergången *ē* > *æ*. Afgjordt oriktig däremot synes mig den gängse

identifieringen af *ǽfenlegr* och *ēvinneliker,* hvarigenom hvarken det dubbla *n* eller den därpå följande vokalen eller aksentläget i *ēvi'nneliker* förklaras. Denna aksentuerings höga ålder framgår, såsom redan Kock påpekat, däraf att 1536 års salmbok har uttalet *ewi'nnelig,* men den skall enligt K. bero på inflytande af synonymet *ǣværþeliker* 'evärdelig' m. m. Till förklaring af *-nne-* anför Kock intet. Ordet synes mig vara helt regelbundet bildadt till verbet fsv. *vinna(s),* fisl. *vinnask* i dess betydelse 'finnas till, vara, fortfara' och utgår närmast från sådana i våra landskapslagar vanliga uttryck som »*æ* mæþan topt hans *vinder*» Vg I, »*æ* mæþan goþs *vinder*» Vm, »*æ* mæþan þæt *vins* til» Ög. Det betyder alltså 'alltid fortfarande' och aksentueras på samma sätt som alla andra sammansättningar med fsv. *ǣ, ē* (*ehuru, eho, enär* o. s. v.). Det af Kock till jämförelse framdragna *enkånne(r)lig(en),* fsv. *ēnkanneliker* talar icke för hans, utan för min förklaring. Det sammanställes af både Kock och Tamm med fisl. *einkanlegr,* men af den förre därjämte oriktigt med fisl. *einka* 'speciell', och han tillägger, att det, frånsedt *-liker,* »icke är sammansatt» och synes ha fått sin aksentuering dels i följd af att det missuppfattats såsom en sammansättning, dels genom association »med *hjärti'nnerlig* etc.». Tamm däremot förmodar riktigt, att det hör till fisl. *kanna* 'undersöka, kräfva, tillerkänna'. Att detta är rätt, visar den af T. icke omnämda fisl. biformen *einkennelegr* som är bildad till fisl. *einkenna* 'utvälja' liksom fsv. *ēnkanneliker* till (det i fsv. icke hittade) synonymet fisl. *einkanna.* I fråga om betydelseutvecklingen har man en fullständig parallell i fsv. *ēnkorliker* 'enkannelig' af *kora* 'välja'. — Den nu lämnade förklaringen af *evinnerlig* gör ytterst sannolikt, att man icke får med Tamm förklara *evä'rdelig,* fsv. *ēværþeliker* af ett **ēværldeliker,* hälst ingen fsv. form med *l* anträffats, ehuru det antagna grundordet *värld* ännu i dag spökar med sitt stumma *l.* Dessutom blir »bindevokalen» *e* på så sätt svårförklarlig. Ordet hör säkerligen antingen, såsom redan Rydqvist (II, 394) alternativt föreslagit, till *værþa (varþa)* 'blifva' eller till *værþa* (ofta i Vg I och II, got. *wardjan*) jämte *varþa* 'bevara', hvarför äfven talar *a* i biformen *ǣuarþeleker* (Birg. Avtogr.). Endast härigenom kan vinnas det sammanhang med fno. *ǽværðligr,* som äfven Tamm antar; ty här kan ju *værð*

icke vara ett synkoperadt *væruld*. I fråga om betydelsen blir det sålunda en fullständig parallell till *evinneliker*.

Evärdelig se *evinnerlig* (s. 16).

Fasa, fsv *fasi,* föreslår Tamm — dock med mycken tvekan — att sammanställa med ty. *faseln* och sv. *fjäsa, fjäska*. Utom det att en dylik gissning redan på grund af de nysv. ordens vidt skilda betydelse är föga tilltalande, förbjudes den väl direkt af de ögonskenligen med *fasa* både i form och betydelse ytterst nära befryndade, men af T. icke observerade, *fasur* 'buse, jätte' i dalmålet och fisl. *fǫsoll* 'vidunder'. Visserligen öfversätter Egilsson detta hapax legomenon med 'perreptans, pervagans', men ingenting talar för att så öfversätta det i den enda anträffade frasen *sǽte glúfra fǫsla* 'underlag för klyftors vidunder' (icke 'genomkrypare'), en kenning för guldet (ty drakar rufvade ju på skatter i bergsklyftor); och bestämdt däremot talar det otvetydigt besläktade dalska ordet. Ännu omöjligare är väl Vigfussons på ordets identifiering med fht. *fasal* 'yngel, afföda' beroende öfversättning 'brood'. Jag anser sålunda, att vi ha att utgå från en germansk rot *fas* 'skrämma', som träffas äfven i fisl. (och fsv.) *fasi* såsom öknamn och med afljud — af samma art som i got. *lētan* : *lai-lōt* : fisl. *latr* — troligen i ags. *fǽs* 'skräck' Beowulf 2231 och det germanska folknamnet *Fōsi* (se Much, Beiträge XVII, 222) samt i det fornfrisiska gudanamnet *Fōsite* (se Buitenrust Hettema, Tijdschr. v. nederl. taal- en letterkunde 1893, s. 281 ff.). Säkert hit hör väl det i äldre engelska förekommande *fese* 'skrämma' (se Much, a. st.), förutsättande ett ags. **fésan* (< **fōsian*). Hithörigheten af det faktiskt uppvisade ags. *fésan* 'förjaga' är däremot något tvifvelaktig, ty det är möjligt, att detta är identiskt med det liktydiga *fýsan* (så t. e. i Kluges Ags. Lesebuch och Sweets Dictionary), och att båda återgå på ett äldre **fíesan* af **féasian* < **fausian* (såsom *híeran* jämte *hýran* af *hieran,* fno. *høyra* 'höra' o. d.), och i så fall är det identiskt med no. *føysa,* sv. *fösa,* till hvilket Lidén vid sin utredning af ordets etymologi (Beiträge XV, 520 f.) icke känner någon utomnordisk germansk motsvarighet. Däremot hör väl säkert hit det af Much a. st. anförda, ur Molbechs dialektlexikon hämtade danske *faas* 'heftiger anlauf um schrecken einzujagen',

och denna form ligger väl till grund för det hos Moth upptagna da. *fåselig* 'faslig, skräckinjagande'. Utomgermanska släktingar till vår ordrot vinna vi, om vi betrakta *s* såsom en sekundär rotutvidgning af samma art som den, vi funnit i orden *basa* och *brasa* ofvan och skola återfinna hos *frasa* här nedan. *Fasa* ställer sig då vid sidan af got. *faian* 'angripa med förebråelser' (såsom *basa* : fht. *bāian*, *brasa* : mht. *brǣjen*) och lat. *pē-jor*, find. *pā-pas* 'ond, dålig' samt får sålunda en aflägsen släkting i vårt *fiende* (se min Urgerm. lautlehre s. 36).

Finurlig föreslår Tamm att fatta såsom en ombildning af ett — icke uppvisadt — dialektiskt **fin-vulen* »uttalat med tjockt *l*». Detta är alldeles omöjligt, emedan tjockt *l* i riksspråket aldrig substitueras af *rl* (jfr *hin håle, stel, Åmål, folkfolor, fälas, fälsup, svål, mol, vålnad, Glafsfjolen, utböling, enstöhling* Lind 1749, *i fjol, skola* 'fastkila', *Fale* af fsv. *Fardhe*, *väla(s)* Lind 1749, *afskööl* 'segmentum' i Synon. lib. och Columbi Ordeskötsel, *ala* 'ärja' enligt Sv. Ak:s ordbok, *vigskål* Peder Swart, *prestgåln* fru Lenngren m. fl., *Whålehuus* 'Vardehus' Pira, Svensk-danska underhandlingar s. 169, och framför allt *vulen* självt), liksom ej häller *rl* i dialekterna ger upphof till tjockt *l*. Vidare talar aksentueringen *finúrlig* bestämdt mot T:s förslag. Jag antar att ordet är en ombildning af *fin* efter *figurlig, naturlig* m. m. d.

Fjun föres af Tamm alternativt till fisl. *fífa* 'Eriophorum' (denna mening först framställd af Åström, Sv. landsm. VI, 6, s. 73 f.) och no. *fivel* 'Eriophorum, Leontodon' (man kunde tillägga fisl. *fífell* 'Leontodon') eller till fsv., fisl. *fiúka* 'sväfva hän lätt', detta sista »förutsatt att roten till detta verb haft en enklare sidoform utan *k*». Att *k* här verkligen är ett »rotdeterminativ», har Persson visat (Wurzelerweiterung s. 23), så att från denna synpunkt intet hinder möter för den sednare förklaringen. Emellertid finnes intet som hindrar, att båda alternativen samtidigt äro riktiga, om nämligen, såsom rimligt är, *f* i *fífa* står för äldre (ursprungligt) *w* såsom i *ǫ́fe*, gen. *siáfar, sniáfar* o. s. v. Sv. *fjun*, no. *fjūn, fjōn, fjån, fjǫm, fjåm* 'fjun', da. dial. *fyn* och fisl. *fífa* 'Eriophorum' få alla sin förklaring ur olika kasus af ett ursprungligt neutrum **fīwa* (hvaraf fisl. *fífa* med ombytt kön i analogi med de många feminina på *-a*) : pl. **fī(w)un*

(hvaraf *fiū(n)*, *fiō(n)* alldeles som fisl. *hiú(n)*, *hión* af **hīwun*) : dat. pl. **fī(w)um* (hvaraf **fiūm* som fisl. *hiúm*, ombildadt till *fjōm* efter nom. *fjōn*, som sedan i vissa no. dial. utträngts af dativen). Men liksom den ursprungliga singularen **hīwa* i analogi med pl. **hī(w)un* > *hiú(n)* ombildats till fisl. *hiá* (i frasen *i hiá*), så kunde **fīwa* bli **fiā*, hvaraf no. **fjå*, pl. *fjån*, dat. (sedan äfven nom.) *fjåm*; jfr dels användningen af *hión* äfven såsom singular, dels ombildningen af dat. pl. fisl. *knióm* till *kniám* efter gen. *kniá* o. d. Da. dial. *fȳn* har *ȳ* för *iū* liksom *fyge* : fisl. *fiúka*. Rotformen *fīw* i *fífa* m. m. förhåller sig till *fiū* i *fiúka* liksom find. *sīv-* 'sy' : *syūman* 'band', got. *speiwa* : lit. *spiáuju* 'spyr' o. d.

Flåsa kan icke med Bugge (Sv. landsm. IV, 2, s. 48 noten) och efter honom Tamm sammanföras med *blåsa*, emedan *flåsa* äfven förekommer uttaladt med öppet *å*-ljud (se Lyttkens-Wulff, Uttalsordbok), hvilket bevisar, att man här har att utgå från fsv. *ō* (jfr ofvan *dåsig*), icke såsom i *blåsa* från *ā*. Formellt stämmer *flåsa* med no. *flosa* 'sladdra', men från betydelsens sida är denna sammanställning knappast antaglig, hälst det norska ordets nära anförvandter *flusa* och *fløysa* betyda 'slarfva'.

Focka 'köra bort' (i vulgär stil) föreslår Tamm med tvekan att sammanställa med nederl. *fokken* '(hissa focken och så) segla sin kos'. Jag förmodar, att ordet i stället hör till det af Tamm såsom *fock* nr 3 upptagna slangordet med betydelsen 'tag, omgång'. Detta ord är nämligen alldeles synonymt med *kör* i det vulgära uttrycket »göra något *i ett kör*», hvilket förhåller sig till *köra* liksom *fock* till *focka*.

Folkfolor härledes af Tamm (Etym. sv. ordb.) alternativt från fsv. *fōra* 'färd' (som dock af Tamm förmodas vara lån från mlt. *vōre*) eller från ett presumeradt fsv. **forþa*. Att det sednare antagandet är det rätta, framgår väl icke blott af *l*-ljudet, som förutsätter den, i detta folkliga ord helt naturliga, dialektala öfvergången *rd* > tjockt *l*, utan äfven däraf att subst. *forþa* verkligen kan i fornspråket uppvisas. Dels kan det nämligen föreligga i fsv. *fordhe-løn* 'forlön', som väl dock också kan komma af verbet *forþa* 'sända'; dels finnes det i fisl. *furþa* 'förebud', ursprungligen väl 'skickelse' (jfr fsv., isl. *forþa* 'skicka'), hvadan det fsv. *forþa* bör liksom nysv. *folor* betyda 'skick'. Ordets

närmaste släkting är verbet *forsla,* som redan Tamm, om ock med tvekan, föreslagit att sammanställa med fsv. *forþa.* Det af Tamm icke förklarade dubbla uttalet *forsla* (med slutet kort *o*) och *fårsla* tydes lätt genom antagandet, att man i fsv. hade dels **forþsla,* som på grund af anslutning till *forþa* bevarade *rþ* ända tills denna förbindelse hunnit förlänga *ŏ* till *ō*, och detta antagit det slutna uttalet, hvarefter *þ* förstummades och *ō* på vanligt sätt förkortades före *rs;* dels ett ljudlagsenligt utveckladt *forzla,* som alltjämt bevarat det fsv. *ŏ,* hvaraf nysv. *å*-ljud.

Forsla se *folkfolor* (s. 20).

Framfoss se *glåpord* (s. 32).

Frasa föres af Tamm alternativt till »roten för *fors*» eller till *brasa,* »så att *f* vore sekundärt». Intetdera synes tilltalande. Jag för *frasa* — som jag i likhet med Tamm identifierar med no. *frasa* 'spraka' och anser vara nära besläktadt med fsv. *fræsa* och no. *frøsa* (samt det af T. icke nämda *fraasa*) 'fräsa, frusta, fnysa' — till samma rot som det medelnederländska *vradem* 'ånga' och gr. πίμ-πρημι 'bränner', πρήθω 'bränner, sprutar (eld), gnistrar', ry. *prěti* 'koka, svetta'. *S*-afledningen är af samma art som i *basa* och *brasa* (se dessa ord ofvan), och parallelismen är fullständig mellan *frasa* : *vradem* : πρη- och *brasa* : mht. *bradem* : *bræjen* samt *basa* : (*bad* :) fht. *bāian.* I fråga om betydelseutvecklingen: 'vara brännhet' > 'fräsa' > 'frusta' (eld och lågor) > 'fnysa' samt: 'fräsa' > 'spraka' > 'knastra' > 'frasa', så kan särskildt jämförelsen med πρήθω vara belysande. — För öfrigt kommer Tamms första alternativ på sätt och vis till heders, därest Persson skulle ha rätt i sitt antagande (Wurzelerweiterung und wurzelvariation, s. 85), att rötterna i *fors* och i πρήθω äro utbildningar med olika »rotdeterminativ» af samma primärare rot resp. *per-s* och *p(e)r-ē.*

Fräsa se *frasa.*

Fåne, fsv. *fāne,* fattas af Tamm alternativt såsom utgånget från verbet *fåna* (bildadt på adj. *få* liksom *kallna* på *kall* o. d.) eller från ett konstrueradt adj. fsv. **fāin* 'fången' (bildadt af verbet *fā* 'få'). Det sednare förslaget synes böra förfalla redan på grund af saknade analogier i fråga om bildningssättet. Mot det förra åter är att invända, det man icke gärna kan vara berättigad att härleda det redan i fsv. uppvisade *fåne* ur det först

mycket senare anträffade *fåna*. Men dessutom visa de af T. icke uppmärksammade synonyma no. *faae, faale, faame, faane* 'fåne' med adj. *faaen, faaig* 'fånig', att *n*-afledningen icke är något för utgångsformen väsentligt. Man har tydligen af en stam *fā-* (som alltförväl kan vara den i adj. *få* uppträdande) parallella *l-, m-, n-* o. s. v. afledningar med samma betydelse. Om man så vill kan man uppfatta *fåne* såsom den substantiverade bestämda formen af det adj., som norskan ännu har i formen *faaen;* men nödvändig är denna uppfattning visst icke.

Fösa se *fasa*.

Gers eller *gärs,* förr äfven *girs,* har Tamm en gång (Slaviska lånord från nordiska språk, s. 9) fört till fisl. *geirr* 'spjut, näbb på ett städ' (jfr ock *geire* 'kil'), så att ordet skulle betyda ungefär 'tagg(fenig)fisk'. I sin ordbok har han emellertid uppgifvit denna etymologi till förmån för en af Lidén (Beiträge XV, 508 f.) framställd, enligt hvilken ordets olika former skulle förklaras ur en ursprunglig *u*-stamsböjning *giors* (no. *gjørs*), gen. *giarsar* (sv. *gärs*), dat. *girsi* (ä. nsv. *girs*) och förutsätta roten *ghers* i lat. *horridus,* ty. *garstig* m. m. Häremot är emellertid mycket att invända. Till att börja med håller icke Lidéns påstående streck, att sammanställningen med *geirr* »scheitert an der norw. form». *Gjørs (gjøss),* som enligt Aasen (som för resten öfversätter ordet med 'lucioperca', d. v. s. gös; om detta med rätta vill jag lämna osagdt) och Ross blott förekommer på östlandet, kan alltför väl stå för **gyrs* (jfr *først* för *fyrst* o. d. på östlandet) och detta för *girs* (jfr *kyssebær* af *kyrsebær* < *kirsebær, hyrding* af *hirðingi* o. s. v.); skrifningen med *gj* bevisar ingalunda, att vi här ha ett genom brytning uppkommet *jø,* ty. *gj* betecknar hos Aasen (och efter honom Ross) blott *j*-ljud och beror på etymologiserande ortografi. Men vidare lyckas Lidén icke nöjaktigt förklara *e*-ljudet i *gers,* ty den af honom gissningsvis antagna dialektiska utvecklingarna *girs* > *gers* eller *gärs* > *gers,* äro ingendera styrkta och särskildt den sistnämda högst osannolik. Däremot förklaras alla formerna lätt, om man utgår från *geirr,* som för öfrigt faktiskt förekommer i flera fisknamn: fisl. *geirsíl,* nyisl. *geirnefr* 'näbbgädda', no. *geir* eller *geirold* 'liten makrill', *geiraal* 'ett slags ål'. *Gers* : *girs* : *gärs* :

geirr förhålla sig alldeles som *fresta* : fsv. *frista* (da. *friste*) : *fræsta* (nsv. *frästa*) : isl. *freista*, *eld* : fsv. *ilder* (ä. nsv. *ild*. *Thor-ild* o. d.) : *ælder* : *ēledher* (af **æiliđ*-), *ett* : fsv. (och ä. nsv.) *it* : *æt* : fisl. *eitt*, *enkom* : ä. nsv. *inkom* : fsv. *ænkom* : fisl. *einkom*. *helge* : da. *hille* mænd : fsv. *hælghe* : fisl. *heilagr* m. m. (se min Altschwed. gram. § 80, II, 2 och § 103 och jfr ofvan om *däst* : *dēst* under *däsig*). Ytterligare kan mot Lidén invändas, att roten *ghers* icke i denna form är uppvisad, utan blott såsom *ghors*. Men ändtligen, och detta är min viktigaste invändning, väntar man sig, att *s* i *gers* skall vara (icke radikalt utan) det bekanta, djurnamn bildande *s*-suffix, som andra fisknamn på *s* bevisligen innehålla. Så t. ex. *lax* enligt hvad ry. *los-osĭ*, lit. *lasz-iszà* 'forell' m. m. visa; *gös* enligt gr. ἰχθύ-ς 'fisk' (enligt Johanssons af Lidén godkända etymologi). Så väl ock *nors*. Denna fisk utmärker sig som bekant för sin ovanligt smala och slankiga skapnad, såsom ock ordstäfvet »jag vill vara skapt som en *nors*, om etc.» på sitt sätt betygar. Liksom därför norsens andra namn *slom* synes mig höra till det no. *slum*. *slōm* 'slankig', *sluma*, *slōma* 'vara slankig', så för jag *nors* till den hittills föga beaktade germanska stammen *nōra*- 'sammanklämd' (lett. *nārs* 'klammer'), som jag finner i det fisl. dvergnamnet *Nóre* 'den förkrympte, hopklämde', sv., da. och no. *nōr* 'smalt sund' (ursprungligen ett substantiveradt adj. ntr. såsom *djup*, *ljus*, *sår*, *hål*, *men*, *rum*, *ben* m. m.), de så ytterst vanliga ortnamnen *Nor*, *Nore* (så redan Munch Samlede afhandlinger IV, 144), *Nora* (fsv. *Nōrir*, fno. *Nórar*; Helnæsstenens *NuRa kuþi* får man icke, såsom Wimmer gör, föra till *Nórar*, som på grund af saknadt ʀ-omljud icke kan vara äldre *Nōʀ*-), möjligen da. *nor* 'spädt barn' (»pyssling»?), troligen fht. *Nuoro* (= fisl. *Nóre*) i *Nuorinberg* 'Nürnberg' m. m. och *Noricum* (om detta är ett germanskt ord) samt med högsta grad af sannolikhet Norges ursprungliga namn *Nór(v)egr* d. v. s. 'regio augusta'. Detta namn kan nämligen icke, såsom allmänt (och ännu i Aisl. gr.[2] § 244 äfven af mig) antagits, vara sammansatt med *norðr* eller *norð*-, emedan formen med *ó* är den äldsta och ojämförligt vanligaste, såsom uppvisats af Sievers, Beiträge VI, 290, VIII, 59; jfr Kahle, Sprache der Skalden s. 254 och Gislason, Efterladte skrifter I, 206. Icke ens om man med Munch a. st. sammanställer *norðr* och *nórar*

och gör det föga rimliga antagandet att *norðr* haft ursprungligt *ó*, är etymologien antaglig, enär redan större Jællingestenen c. 980 har ordet i formen *Nuruiak*, således utan *ð*, som äfven saknas i fsv. *nōrisker* 'norsk'. Visserligen träffas hos Orosius formen *Norðweʒ*, men denna beror väl liksom den hittills gällande förklaringen på en folketymologi, som väl till stor del föranledts af ordet *Austrvegr*. Omvändt har ordet *norrønn* (fht. *nordrōni*) 'nordisk', sedan det specialiserats till betydelsen 'norsk', genom anslutning till *Nór(v)egr* fått formen *nórǿnn* (se Gislason, a. st. s. 208), i något senare fno. *nórenn* (se Hertzbergs glossar), lånadt i fsv. *nōren*. I *Norge, norsk* (fsv. *nōrisker*) och det här afhandlade fisknamnet *nors* är *ō* tidigt förkortadt före konsonantgrupp såsom i *godt, drottning, Torsten* m. m. Äfven de öfriga afljudsstadier som man kan vänta sig i en indoeuropeisk rot *nĕr* : *nŏr* : *nṛ* 'sammandraga, -prässa, -snöra' äro rikt representerade i germanska språk. Rotformen *nor* > *nar* ha vi som bekant (liksom i lett. *narwis* 'klammer' så ock) i ags. *nearu* 'narrow', fs. *naru* 'trång, beklämmande', sedan på grund af sin användning som stående epitet till natten och helvetet äfven 'mörk' (se Bugge, Helgedigtene s. 96 f.). Samma betydelseutveckling ha vi i det etymologiskt identiska fisl. *Nǫrr* eller i bestämd form *Nǫrfe* nattens fader, under det att den ursprungliga betydelsen kvarstår i *Nǫrfasund* Gibraltarsundet (egentligen 'Trångsund') och no. *Vaaren* en smal ö i Nordre Bergenhus (Rygh hos Bugge a. st.) samt möjligen *Narfe* såsom namn på en Lokes son (midgårdsormen, ursprungligen 'ormen, masken, den smale', se Noreen, Uppsalastudier s. 213). Rotformen *ner* uppträder (liksom i lat. *nervus* 'snöre, eftertryck m. m.' så äfven) i nyisl. *nirfill* 'gnidare', d. v. s. 'en som klämmer på styfvern', no. *Njerve* en gård på det smala näset Spangareid, fno. *Nyrvi* en smal ö i Søndmøre (Bugge a. st.), fisl. *Niorfasund* (jämte *Nǫrfasund*), *draumniorun* 'drömsammanfogerska' (se Bugge, Bidrag til den ældste Skaldedigtnings historie, s. 40 not) och möjligen i det till sin exakta betydelse ovissa *niarþ-lás* ett slags lås. Samma betydelseutveckling 'beklämning' > 'natt' och 'helvete', som vi ofvan sett exempel på, träffas i sanskr. *narakas* 'underjorden, helvetet' och gr. νέρτερος 'underjordisk'. Denna sistnämda bildning med *-ter*-suffixet, gör mycket sannolikt, att vi hafva samma

rots svaga rotstadium (liksom i gr. νάρκη 'kramp', se Persson, Wurzelerweiterung s. 64) utbildadt med samma suffix i ordet *norr*, fisl. *norþr*. Liksom de öfriga väderstrecken benämnas efter de olika för dem karakteristiska ljusfenomenen, så att *söder* (af **sun-þer-*, jfr got. *sunna* 'sol') är 'mot solen', *öster* (jfr lat. *aurora*) 'mot morgonrodnaden' och *väster* (jfr lat. *vesper*) 'mot skymningen', får *norr* då en fullt motsvarande grundbetydelse 'mot mörkret och underjorden'. Ovisst är, om till vår rot höra umbr. *nertro-* 'vänster', fisl. *Niorþr* (Taciti *Nerthus* 'terra mater'), *norner* 'parcer' och det så omtvistade ags. *neorxna wonʒ* 'paradiset'. Däremot ha vi väl med säkerhet rotstadiet *nēr* > *nār* i fisl. *náre* 'veka lifvet, midja (t. ex. kvinnans)', d. v. s. det smala, inklämda partiet på kroppen. Hithörande och bildadt antingen af rotstadiet *nar* eller *nār* (hvilketdera är på grund af fornsvenskans bristfälliga kvantitetsbeteckning omöjligt att afgöra) är vidare landskapsnamnet *När(i)ke*. Detta ord kan nämligen, såsom redan Schlyter (Sv. äldsta indelning s. 41) framhållit, icke vara någon sammansättning med *rike*, ehuruväl redan Snorre tycks (liksom sedan Säve m. fl.) ha haft denna uppfattning, eftersom han (eller hans afskrifvare) har namnet i formen *Næriki, Ner(r)iki, Noriki*. Men denna åsikt vederlägges fullständigt af ordets äldsta former och historia inom svenskan. Upplysande är i synnerhet jämförelsen med namnet *Sver(i)ge*, som odisputabelt är en sammansättning med *rike*. Under det att fsv. *Swē(a)-rīke* latiniseras till *Suecia*, icke **Suericia*, uppträder *När(i)ke* i en massa latinska diplom konstant som *Neric(h)ia* (*Nærichia; Narichia* Dipl. IV, 537 är möjligen skriffel), icke **Necia*, hvilket visar att det förra, men icke det sednare, kändes såsom sammansatt; jfr fsv. *nōrisker* 'norsk', icke **nor-(v)eg-isker*. Under det att *Swē-, Swærīke* (så t. ex. UL., MEL. och hos Peder Månsson) först omkring 1400 blir *Swē-, Swærighe* och så ännu senare synkoperas till resp. *Swirghe* (se t. ex. Uppsalastudier s. 42), *Swärghe*, så uppträder den synkoperade formen *Nærke* redan så tidigt (och har därför också behållit *k* ända till våra dagar) som i Add. till SdmL. omkring 1335 (och vidare *Nærkiæ, -e* t. ex. i vissa handskrifter af MEL. samt Dipl. V, 477). Ordet hade sålunda redan i äldre fsv. en växling mellan synkoperade och osynkoperade former, hvilket bevisar, att dess *i* icke var (såsom i *rīke* och *Swērīke*) långt, utan kort, något

som också framgår af skrifningen med *e* i gen., dat. *Nærckyu* (handskrifter af MEL.), medan ett dylikt *e* icke förekommer i *Swērike*. Under det att sistnämda ord böjes alldeles som *rīke*, alltså nom. *-e (-i)*, gen. *-is*, heter det andra nom. *Ne-, Næric(h)ia*, oblikt *Nærikiu*, *-o* (Vg. II och hdskr. af MEL.; *Nærikkiu* i MET. 1346) eller med lån af nominativformen *Nærikia*, *-æ* (andra hdskr. af MEL.). Af *Nærikia* uppstår enligt den ljudlag, jag i min Altschwed. gram. § 144 utvecklat, *Nærike* (hufvudhandskriften m. fl. hdskr. af MEL., Kr. L.) på samma sätt som yngre fsv. *bægge, twægge, an(nat)tigge*, nysv. *tregge-, Tälje, Blekinge* af äldre fsv. *bæggia, twæggia* o. s. v.). Att *-e* i *Nærike* på detta sätt uppstått, framgår af det äldsta citatet på *-e*, nämligen *Nærikke* i ett latinskt diplom från 1339 (Dipl. IV, 672), hvars *kk* för sin uppkomst förutsätter ett följande konsonantiskt *i*; jfr den ofvan citerade formen *Nærikkiu* i MET. samt fsv. *āsik(k)ia* 'åska', *spæk(k)ia* 'späka', *vækkia* 'väcka', *þækkia* 'täcka', *tækkia* 'mottagande', *rækkia* 'räcka', *lykkia* 'stänga' m. m. Emellertid associerar sig den sålunda uppkomna formen *Nærike* med (det numera möjligen till *Svǣrike* förkortade) *Swǣrīke* och antar på grund däraf genitiven *Nærikis* (i MEL. och Kr.L.), liksom gen. *Nöregs* (så i Vg. I) i Hälsingelagen ersatts af *Nörikis* i analogi med *Swērikis*; jfr ock nysv. *Norrige* (för *Norge*) efter *Sverige*. För association med *-rīke* talar kanske ock skrifningen *Næryke* Dipl. V, 618, om *y* här såsom ofta annars betecknar långt och icke kort *i*. Om vi nu efter att sålunda hafva fastställt landskapsnamnets äldsta form såsom varande *Nærikia*, *-iu* vända oss till betraktande af det fsv. namnet på innevånarna i detta landskap, så blir det uppenbart att båda orden äro identiska, d. v. s. att man liksom så ofta annars (jfr *Baiern, Sachsen* o. s. v.) låtit folkets namn tjänstgöra såsom själfva landskapets. Folkslagets namn böjes emellertid i fsv. på två ganska olika sätt, hvilket hittills hindrat dess nöjaktiga förklaring. Dels träffas detta plurala ord med nom. *Nærikiær* (UL., hdskr. af MEL.), *-ia* (MEL., i andra hdskr. *Nærika*), hvaraf sedan *Nærike* (hdskr. af MEL. och i Kr.L.), jämte *Nærkia* (hdskr. af MEL. och af Kr.L.), *-iær* (hdskr. af Kr.L.), gen. *Nærikiæ* (UL., MEL.). Dels åter heter det i nom. *Nærikio, -ekyu* (i olika hdskr. af MEL.) jämte *Nærkiu* (SdmL.), gen. *Nær(i)kiu* (SdmL.). Denna dubbla böj-

ning kan icke förklaras på annat sätt, än att vi här hafva att göra med ett adjektivum med dels stark, dels svag pluralflexion, men med detta antagande bli också alla former fullt regelbundna. Vi ha sålunda att utgå från ett adj. **nœriker*, ack. **nœrkian* för äldre **nœrkan* (eller **narkan*, om rotstafvelsen är kort; jfr den ofvan anförda skrifningen *Narichia*, som emellertid står för ensam för att vara bevisande) med samma ur palatalt *k* utvecklade sekundära *i* (jfr den ofvan anförda formen *Nœrika*) som t. ex. *kirkia* m. m. (se min Aisl. gr.[2] § 204) och särskildt fgutn. *sniekkia* 'snäcka (skepp)', *tielgia* 'afhugg', där brytningsvokalen i rotstafvelsen tydligt ådagalägger *i*:s ursprunglighet (annorlunda Kock, Medeltidsordspråk II, 348), på samma sätt som fsv. *miœrgher* (bildadt efter en gen. **miarghar*) bevisar detsamma i fråga om fisl. gen. *mergiar*. *Nœriker* är alltså ett synkoperande adjektiv liksom t. ex. **dœnisker* (analogiskt synkoperadt *dœnsker*) : *danskan* 'dansk', *þyþisker* : *þyskan* 'tysk', *œnglisker* : *œnskan* 'engelsk', *mœnnisk-ia* : fisl. *menzkan* 'mänsklig' o. d., men det är icke bildadt med samma suffix, nämligen *-isk-*. Detta uppträder däremot i den fsv. formen för adj. 'närkisk', nämligen *nœrisker*, som icke kan vara uppkommet af ett aldrig anträffadt **nœrkisker* eller **nœriksker*, och som därför än ytterligare styrker mitt påstående, att Säves (och Snorres?) etymologi »*Nǽ-riki* grann-rike» är ohållbar. Liksom af *nǣr- (nār-?)* medelst suffixet *-isk* bildats *nœrisker*, så utgår från samma grund **nœriker* medelst suffixet *-ik*, som har samma funktion och i äldsta tider tyckes ha varit mycket produktivt inom de germanska språken, men med tiden allt mer undanträngdes af *-isk*. Det lades företrädesvis till adjektivstammar, t. ex. fs. *luttik*, ffris. *litik* 'liten', fht. *altik* 'gammal', medelengl. *hleuke* 'ljum', fsv. **ēniker* (i *ēnka*, *-om* jämte *œnka*, *-om* och *œnkia* 'änka', *œnkil* 'änkling', jfr mlågty. *enk-el* och got. *ainak-ls*[1] 'allena' och de förlorade adjektiv, som ligga till grund för sv. *torka* (jfr *torr*), *sinka* (jfr *sen*), *dyrka*, *samka* (jfr *sams*, *samt* m. m.), *svalka*, *halka*, *jämka* (jfr *jämn*), *blidka*, *ömka* o. s. v. Äfven till bildning af gentilia användes suffixet *-ik* liksom *-isk*. Hit höra förmodligen de i Vg. II förekommande *dankan* (af

[1] Tamm förklarar utan skäl vårt *enkom* och fsv. *ēnka* såsom en *n*-afledning af stammen i fsv. *ēnge* 'enda' och härleder *änkling*, fsv. *œnkil* ur ett **ainkila-* i stället för **ainik-ila-*.

**dæniker* < **daniker*, latiniseradt *danicus*), *utlænkan*, *ænker* (af **ængliker* : **æng[l]kan*, latiniseradt *anglicus*, hvaraf med latinskt suffix *anglicanus*) jämte fsv. *dansker*, *utlænzker*, *ænsker*. Jag kan nämligen lika litet i dessa som i öfriga af Zetterberg (Bjärköarättens ljud- och böjningslära s. 47) anförda fall af *nk* för väntadt *nsk* tro, såsom han och Kock (Arkiv XII, 86) göra, på något »ljudlagsenligt bortfall» eller »uttrāngande» af *s* i en så ytterst vanlig förbindelse som *nsk*, utan jag antar här liksom i *hwinku* Ly, Vg. II, *quinku* Bj. R. : *hwinzka*, *quinzka* dubbelbildningar såsom i *næriker* : *nærisker*, fno. *vækka* (och *vekka*) : *væzka* 'vätska' (annorlunda Hellquist, Arkiv VII, 145), fisl. *fraukr* : *froskr* 'groda' (jfr Hellquist a. st. 143; *frauk-* af **frawuk-* med samma suffixform som i *gaukr*, *haukr*, fht. *kranuh*, ags. *bulluc*, gr. ὄρτυγ-, κόκκυγ- m. fl. djurnamn), *fúke* 'ruttenhet' : *fauskr* 'rutten ved' och de hittills oförstådda ordparen nyisl. *traðka* (till fisl. *trapk* 'trampande', *trapkr* 'flitigt trampad plats') : sv. *traska* (fsv. **trazka* med samma afljud i förhållande till *tropa* som fisl. *trǫll* < **traðl-* i förhållande till *troll* < *troðl-*; jfr under *drul* ofvan) och fsv. *mapker* (medelengl. *mapek*) : nysv. *mask* (fsv. **mazker*; annorlunda men sämre Urgerm. lautl., s. 87 och 223, jfr dock s. 117). För de båda sistnämda orden kan man nämligen icke gärna anta en utveckling *pk* > *sk*, eftersom *pk* bevisligen blir *tk* (t. ex. yngre fsv. *matk*, *butk*, *blitka*, *itkeligha*, *Gutki*), hvaraf sedan *kk* (t. ex. y. fsv. *makk*, *blikka*, *ikkeligha*, nysv. *öcken*, *snickare* af mlågty. *snitker*, *blacka* till *blad*, *tråckla* till *tråd*), under det att *ðk* i riksspråket blir *dk* (t. ex. *blidka*, *idka*), i vissa dialekter däremot *rk* (t. ex. fsv. *mark*, nsv. *burk*, *lirka* till *led*, dial. *blärk* till *blad*, da. *ørk* 'öcken', da. dial. *prærken* 'predikan'). Då såsom vi i det föregående sett, så många djurnamn bildats med *k*-suffixet (se vidare Hellquist, Arkiv VII, 142 och där citerad literatur), kan jag icke med Kluge, Wtb. hos ordet *lärka* finna någon »ungewöhnliche ableitung», utan jag för det hit. Ags. *láwrice*, mht. *lē(w)reche* — till hvilka det skottska *laverock* och fht. *lērahha* förhålla sig som ags. *bulluc* 'kalf' : got. *ahaks* 'dufva' : fht. *fulihha* 'föl' o. d. — samt fsv. *lǣrikia* af **laiwiz-* > **lǣwiʀ-* > **lǣwr-ik-a* med samma sekundära *-i-* efter palatalt *k* som *nærikiar* m. m. (se ofvan), dessa former visa oss den osynkoperade suffixformen (jfr *nærik-*), under det att ags. *lá-*, *lǽwerce*, mht. *lēwerch* och fisl.

lævirki ha den synkoperade formen (jfr *nærk-*), så att ordet en gång i fornnordisk tid böjts nom. **læ(w)RikR*, ack. **læwiRkan*. I det före suffixet gående *læwiR* förmodar jag ett indoeur. **laiwes* (eller möjligen **loiwes*) 'sång', en bildning med *wes-* suffix (såsom gr. αἰ-Ϝές : find. *āyuṡ*, fisl. *ørr* af **arwiz* : find. *aruṡ*, se Noreen, Arkiv III, 14 f. not och Brugmann, Grundriss II, 399) af roten i fir. *loid* 'sång', Hesych. λαίειν 'vara högljudd, besjunga', gr. λοιδορεῖν 'smäda', λαιδρός 'oförskämd'; jfr fsl. *lają*, lit. *loju* 'skäller', got. *laian* 'smäda' och utan *i*-afledningen lat. *lā-mentum* 'högljudd klagan', *lātrāre* 'skälla' samt med *u*-determinativ *laus* 'lofsång m. m.' och det hittills tämligen isolerade fisl. *lióþ* 'sång', got. *liuþōn* 'sjunga'. Lärkans namn betyder sålunda liksom många andra namn på samma fågel egentligen 'sångerska'. — Men för att återgå till våra gentilia med *ik*-suffix, så må påpekas, det vi sannolikt hafva en mot *næriker* : *nærisker* svarande dubbelbildning äfven i det latiniserade *suecus* (hvaraf med latinska suffix *suec-icus* och *suec-anus*) jämte *swænsker*. I sistnämda form är *n* af samma art som i *gutnisker*, d. v. s. härrör från den svaga *n*-stamsböjning, som, enligt hvad bl. a. den taciteiska formen *Suiones* och ags. *Swéon* visa, en gång tillkom ordet *Swēar* likaväl som *Gutar* : gen. *Gutna*. Till grund för *suecus* ligger däremot den starka (icke med *n* utbildade) stam, som man kan vänta sig i detta ursprungliga adjektiv 'egen' (se min Urgerm. lautl. s. 218), och som uppträder i fisl. *sué-víss* 'självklok', fno. *sué-dáe* 'självdöd' (se Hertzbergs glossar) m. m. samt latiniseradt till *sweus* (åtminstone i Sv. Dipl. V, 721 ännu användt som adjektiv; såsom substantiv brukas i äldsta tid promiscue *Sueni*, *Sueoni* och *Suei*). Ett fullt säkert exempel på gentil-suffixet *-ik-* ha vi slutligen i det folknamn som ingår i landskapsnamnet *Gästrikland*. Att detta icke kan med Säve (Ynglinga-saga s. 52 f. not 4) fattas såsom »Gest-reka-land, d. ä. gäst-vräkares land», är väl nu för tiden självklart. Att det icke häller kan innehålla ordet *rike* (om ock en skrifning sådan som *Gæstrijkeland* Dipl. IV, 537 möjligen kan antyda en association därmed; jfr ofvan om skrifningen *Næryke*), framgår dels af tillägget *-land*, dels af latiniseringen *Gestricia* (såsom *Næricia*, men jfr *Suecia*, se ofvan), dels ock i synnerhet af biformen *Gestringaland* (i hdskr. af St. L.), hvartill hör latiniseringen *Gestringia* (*Gestrigia* Dipl. IV, 230 är

väl blott ett skriffel). Vi träffa här ett tredje gentil-suffix, det från fsv. *Hælsingiar, Smālændingiar* m. m. bekanta. Afskiljes detta, så erhålles alltså en ursprungligare stam *gæstr-*, som sålunda ock är att söka i den vanliga fsv. formen *Gestrika-* (MEL.), *Gæstrika-* (St. L.), *Gestricka-land* (Kr. L., där *ck* torde antyda den forna tillvaron af ett parasitiskt *i* mellan *k* och *a;* jfr ofvan om skrifningarna *Nærikke* och *Nærikkiu*), äfven latiniseradt såsom *Gestrikalandia* (Dipl. I, 367, år 1253). Det *gæstr-* som föregår *-ik-* bör, efter hvad de ofvan anförda bildningarna gifva vid handen, vara en adjektivstam *gest(a)ra-*, som jag återfinner i fht. *gestaron*, ags. *ȝeostra* 'i går' m. m.; jfr lat. *hester-nus*. Att *ik* icke verkat urgermanskt *i*-omljud, så att vi fått **Gistrikar*, beror väl på, att det nordiska ordet haft, liksom *gestaron* och *hesternus*, en vokal mellan *t* och *r*. Såsom betydelsemotsatsen mellan got. *gistradagis* 'i morgon' och ags. *ȝistrandæȝ* 'i går', fht. *ē-gestern* 'i öfvermorgon' och *gestaron* 'i går' samt hos det ursprungligare bildade fisl. *igǽr* 'i morgon' e l l e r 'i går' visar, hade detta adjektiv i forngermansk tid den allmänna betydelsen 'närmast angränsande i tiden'. Folknamnet Gästrikar betydde alltså en gång 'de från den närmaste tiden', d. v. s. nykomlingar, ett mycket passande namn för dessa unga nybyggare från Uppland, som i äldre tid räckte ända intill Hälsinglands gräns (se Schlyter, Sveriges äldsta indelning, ss. 27, 33, 44). — Vända vi nu efter alla dessa utflykter tillbaka till *När(i)ke*, så finna vi, att vi hafva all anledning att i det, som går före suffixet, söka ett adjektivum **nārr*, snarast väl just det fisl. **nárr* 'inklämd', som substantiveradt i sin svaga maskulina form uppträder, såsom vi sett, i fisl. *náre [hlutr líkhamsins]* 'midjan'. Folknamnet synes sålunda betyda 'de inklämda, hopträngda', och denna aprioriska slutsats torde väl få anses vara aposterioriskt bevisad genom den upplysning jag af fil. d:r E. Björkman m. fl. närkingar erhållit, nämligen att namnet närkingar ännu i denna dag användes inom självfva provinsen b l o t t om dem, som bo i kitteldalen mellan bergen Tiveden, Tylöskog och Käglan.

Gestrikland se gers (s. 28 f.).

Glosögd föres af Tamm alternativt till *glas* eller *glo*. Det hör väl liksom no. *glösa (gløsa)* 'tindra' och 'titta efter' närmast till mlågty. *glosen (glösen)* 'glimma' och 'ge akt på' och är en

efterbildning af det ty. synonymet *glotzäugig*, som redan Rydqvist (Sv. spr. l. VI) jämfört med *glosögd*, men som icke kan vara en direkt etymologisk motsvarighet därtill. Det betyder alltså 'med gloende ögon'. Betydelsen är nämligen i *glosen*, *-a* tuklufven på alldeles samma sätt som i *glo* 'glimma' (fisl. *glóa*) och 'titta med uppspärrade ögon'.

Glunka, no. *glunka* är, såsom Tamm riktigt anmärker, genom sitt *l* »etymologiskt oklart» i förhållande till det no. synonymet *grunka* och fsv. *grunka* 'mumla knotande', tydligen bildadt af fisl., no. *gruna* 'förmoda, misstänka'. Med sådana dialektformer som *klita* 'krita' (Spegel och Lind upptaga *klita* jämte *krita;* jfr *klake* hos Lind och Sahlstedt, men *krake* 'frusen marks ojämnheter' hos Sjögren 1814, anfördt af Norelius, Arkiv I, 222), *klo* 'krog' m. m. (alla med 'tjockt' *l*) för ögonen, får man emellertid väl antaga, att *glunka* ursprungligen är en dialektform, där *r* blifvit (tjockt) *l* efter guttural, ehuru den exakta regeln för denna öfvergång ännu icke kan formuleras, hvilket ju gör etymologien i viss mån osäker. Emellertid har ännu Weste (liksom Lind och Sahlstedt) *grunkas* såsom biform till *glunkas*, som tidigast träffats hos Spegel (under *ymla*) och Dalin 1733.

Glutta föres af Tamm alternativt till *glo (glugg)* eller *glänta*. Att det sednare är ojämförligt att föredraga, visa följande ord: no. *glott* eller *glytta* 'titthål', *glutta*. *glytta* 'glänta' och 'glutta', fisl. *glotta* 'hånle' (som Tamm väl oriktigt för ihop med mht. *glotzen* 'glo') af **glunta* (jfr *Hrotte*, *sprottenn* o. d., se min Aisl. gr.[2] § 207, 2 och § 83, 1), egentligen väl 'glänta (med läpparna)'. Med annat afljudsstadium höra hit sv. dial. *glänta*, no. *gletta* 'glutta' och 'göra antydningar', *glenta*, *glanta* 'skämta', fisl. *gletta* 'vara retsam'. Roten *glant* : *glunt* torde möjligen vara en variant till det *glaut* : *glut*, som tycks ligga till grund för sv. *glöta* 'titta, snoka', hvilket icke upptages hos Tamm, men t. ex. i Wenström-Jeurlings och Lundells ordlistor. Möjligt torde dock vara, att *glöta* i stället hör ihop med *glo*. Om man har att förutsätta ett fisl. **gløta?* eller **gleyta* är nämligen omöjligt att afgöra, då ordet icke tycks finnas vare sig i norskan eller nyisländskan.

Glåpord kan icke, såsom Tamm (Ordb. s. 218, 222 och 223) antar, höra ihop med *glappa* och *glop* samt no. *glaap* 'olycksfågel, lätting', ty ordets uttal med öppet *å* (eller *o*) i vissa dia-

lekter, t. ex. Fryksdalsmålet, visar, att man har att förutsätta äldre *ō*, icke *ā* (jfr *dåsig* och *flåsa* här ofvan). Det hör i stället till fsv. *gluper*, no. *glop*, sv. dial. *glåp* 'gap', *glåpa ur sig* 'ta munnen full (med ovett o. d.)', *glupen* 'glupsk', no. och fsv. *glūpa* 'gapa stort' (ännu i »glupande ulfvar»), fisl. *gleypa* 'sluka' och framför allt fsv. *glöpa-ordh* 'glåpord', som icke med Tamm (s. 221, jfr s. 223) får föras till fisl. *glǿpr* 'felsteg, synd', utan har samma vokalisation som det nyssnämda fisl. *gleypa* och no. *gløypa* 'sluka, gapa, bruka glåpord'. *Glåpord* är sålunda ett ord, om hvilket man för att begagna Thorilds uttryck kan säga, att »det var ett förbålt stort gap, ur hvilket det kom». En intressant betydelseskiftning (jfr »vräka ur sig ovett»: »snön vräker ned») har det gamla *glop* antagit i no. *glopregn, -vedr*, sv. dial. *glåpregn, glåp* 'regn med ovanligt stora droppar, snöande med stora snöklunsar'. Detta visar, att vi ha ordet som sednare sammansättningsled i vårt *snöglopp* (hvarur *glopp* stundom afskiljes som självständigt ord). Tamms förmodan (s. 222), att *glopp* förutsätter ett *ga-hlaupa*, har intet stöd i sv. dial. *tjäla-glöp* 'tjällossning' (jfr att no. *glop* kan ha samma betydelse), där vi blott återfinna samma vokal som i fsv. *glöpa-ordh* m. m. Då ordet efter dialekternas vittnesbörd såsom simplex har formen *glåp*, så är tydligt att *pp* i *snöglopp* uppstått — enligt den af mig i Geschichte der nord. sprachen[2] § 185, b framställda (jfr Kock, Arkiv VIII, 172 not 2) ljudlagen — af *p* på grund af ställningen i starkt bitonig stafvelse och att sålunda *snöglopp* förhåller sig till *glåp(ord)* liksom *handplaggor* till *plåga* (båda ytterst från lat. *plaga* 'slag' genom förmedling af mlt. *plage*. *plāge*), *barbacka* till *bak* (ursprungligen 'rygg'), *solbadd* till *bad* (urspr. 'varmt bad'), *skeppsflagga* : *flaga* (jfr no. verbet *flage* 'flagga'), *åderbråck* : *bråk* (urspr. 'brytning', i dial. äfven i betydelsen 'bråck'), *stormvasse* (se Nordisk tidskrift för 1882, s. 33) : *vase* och Gustaf *Vasa*. *husblåss* (från lågty. *husenblāse*) : *blåsa*. *(vild)honning* : *honing*. *(kalf-, svin-, ox)hufvud* (uttaladt *-huvvud*) : *hufvud*. *Nedervettil* : *Vetil* (se Saxén, Sv. landsm. XI, 3, s. 17 noten), *(halm)boss* : äldre nysv. *bås*. *maatbetta* (Dict. Hamburg. 1700) : en *beta* bröd, *(jord)beck* : *be(e)k* (Dict. Lincop. 1640, Dalstierna, Swedberg, Hof m. fl.), *(hand-, till)grepp* : *greep* (Arvidi), *(krydd-, stark-, hvit)peppar* : *pepar* (Arvid Månsson, Aurivillius), *(drak-, hår-, lång-, bark-,*

krigs)skepp : *ske(e)p* (N. T. 1526, Prytz, Vivallius, Dict. Lincop., Arvidi, Hof, Bellman; jfr *skutskeppare* : *skepare* Dict. Lincop.), *skörbjugg* : fisl. *skyrbiúgr*. *Kattegatt* : holl. (och fisl.) *gat* 'hål', *ljus-*, *rödlett* : fisl. *rauþl(e)itr*, *angrepp* af mlt. *angrepe*, *bäfvergäll* af mlt. *bevergēl*, *sammangadda* af mlt. *gaden* (se Tamm, Ordb.), *örngått* af fsv. *ørnagāt*, *framfoss* 'framfusig' (Sahlstedt) : fsv. *fōs* 'villig', *(ull)tått* : *tåt*, ä. nsv. *tungspänne* (se Rydqvist VI) : fsv. *spæne* 'spene', *kortvillig* 'lustig' af mlt. *kortwilich* (annorlunda, men icke öfvertygande, Kock Om språkets förändring, s. 28 f.), *näsborrar* af fsv. *næsaborar*, *(såp)lödder* : fisl. *lauþr* m. m.

Glöta se *glutta*.

Gnola, af mig funnet tidigast i A. Arvidis Manuductio 1651 (skrifvet *gnoola*), hör till roten *gnēl* : *gnāl* i *gnälla*, fisl. *gnǫllra* och no. *gnaala*. En rotvariant *gnaul* råkas i det något dialektala *gnöla*, nygutn. *gnaula*. Jfr *mola* (: *maula*) här nedan.

Gnöla se *gnola*.

Grepp se *glåpord* (s. 31 nederst).

Groda är hittills icke funnet i fsv. I Var. rer. voc. 1538 uppträder ordet under formen *gro*, och för dennas ålder talar no. *grō*, pl. *grør*. I Diction. Lincop. 1640 och Arvidis Manuductio 1651 träffas *grodha*, resp. *grooda*, som troligen är en under inflytande af det lågtyska *krode* (högty. *kröte*) företagen ombildning af det gamla *grō*.

Grof antas af Wadstein (Indogerm. Forsch. V, 19 med not 1) i motsättning mot hittills gängse åsikt vara ett inhemskt nordiskt ord. Detta är, åtminstone med den etymologi *(*ga-hruba-* = fht. *girob)* Wadstein tillerkänner ordet, omöjligt på grund af dess långa slutna *o*-ljud, som med nödvändighet förutsätter fornnordiskt *ō*. Det norska uttalet *gråv* jämte *grov* ger gåtans lösning. Ordet finnes i fsv. såsom *grōver* redan före 1400, den tid då *ō* antog sitt slutna uttal. Men det är lånadt från mlt. *grof* efter den tid, då detta språk förlängt sina korta vokaler i öppen stafvelse (t. ex. pl. *grōve*). Från den enstafviga formen härstammar alltså *gråv*, från de tvåstafviga *grof*. Alldeles likartadt är förhållandet med det nysv. *uppskof*, som uttalas både *-skåv* och *-skov*, beroende på lån från mlt. *upschof*, resp. genit. *-schōves* o. d. Andra exempel på nysv. slutet långt *o*, härstammande från mlt. *ō*, som uppkommit genom förlängning af äldre *ŏ*

i öppen stafvelse äro bl. a. *örlog* af mlt. *orlōge* (äldre *orloge;* det i nysv. stundom förekommande uttalet *örlåg* förskrifver sig från sammansättningar sådana som *örlogsflotta*) och de ursprungligen latinska eller franska, men genom mlt. förmedlade *koka* (lat. *cŏquere*), *profva* (lat. *prŏbare*), *ros* (lat. *rŏsa*), *rote* (fornfra. *rote* af lat. *rupta*), *skola* (lat. *schŏla*), *ton* (lat. *tŏnus*), *tron* (lat. *thrŏnus*). Såsom dylika tyska låneformer vid sidan af inhemska (med *å*-ljud) låta äfven förklara sig sådana sällsyntare fall som *förbod* 'förbud' (hos Dalstierna rimmande med *blod* och *mod*), *tog* 'tåg', *trog* 'tråg' (båda enligt grammatikern Salberg med slutet *o;* jfr mlt. *toch* : *tōges, troch* : *trōges*).

Grum se *grums.*

Grummel se *grums.*

Grums tycks i betraktande af no. *grusm* 'grums' och sv. dial. *grysma* 'smula' ha metatesis af *sm* till *ms.* Emellertid synes det sannolikare, att ordet hör till det af Spegel anförda *grum* 'grums', no. *grumen* 'grumsig', *grymja* 'grums', så mycket mer som vi väl ha en *k*-afledning af samma *grum-* i Westes *grunk* (och *kaffegrunk*) 'grums' och da. *grunke* 'hop'. Något osäkert synes däremot, om *grummel* hör hit, ty detta ord kunde möjligen vara lån antingen från ffra. *grumel* (fra. *grumeau,* af lat. *grumellus*) 'soppgryn' eller från lågty. *grummel* 'mängd'.

Gubbe har som bekant i synnerhet på senare tid varit föremål för flera olika etymologier, i det man fört det än till *gumma* (och brud-*gum*), än till *guffar,* än till dialekternas *go(d)bonde,* än åter (delvis) till ett konstrueradt **god-bise;* se härom särskildt Noreen, Orddubbletter s. 25 f., Urgerm. lautl. s. 125 f. och Kock, Sv. landsmålen X, 3, s. 6 ff. Samtliga dessa försök måste väl numera anses hafva förfallit, sedan man af Ross ordbok finner, att *gubbe* är vida spridt i Norge och där har en mängd upplysande biformer såsom *guve, gūv, gufse, gauve* m. m., alla liksom *gubbe* med den ungefärliga betydelsen »en bred figur, som ikke er uden værdighed», d. v. s. en undersätsig och därigenom respektingifvande person. Ordet hör tydligen ihop med no. *gūv* 'satt, hopsjunken', *gūva* 'sitta hopsjunken', nygutn. *gäuva* (af **gūva*) 'luta' och möjligen gr. κυφός (rot *ghubh* eller *ghuph*) 'nedböjd'. Betydelsen 'böjd, hopsjunken' har sålunda hos *gubbe* specialiserats dels i riktningen 'hopsjunken af ålder, gammal' (så

i sv. riksspråk), dels i riktningen 'satt, undersätsig, duktig' (så i Norge), en betydelse som äfven lyser igenom i sv. *tomte-gubbe* (som är liten, men mycket robust), dial. *Tor-, ask-gubbe*. Emellertid är möjligt, att sv. *gubbe* delvis är af annan upprinnelse och hör till fsv. *gumi* 'man, gammal man', ehuru på annat sätt än man förr tänkt sig. *Gubb-* kunde nämligen förhålla sig till den synkoperade stamformen **gubn-* af *gumn-* (se min Aisl. gr.[2] § 181) i fisl. pl. *gumnar* (och kanske finsk-sv. dial. *gomn* 'guffar') och till den osynkoperade stammen i *gumi* såsom t. ex. sv. *stabb-e* till fisl. *stafn* 'stam, stäf' af **stamn-* (gr. στάμνος 'stånka, ty. ständer') och till sv. *stomme* af fsv. **stōme*, got. *stōma* (så äfven Kock, Tidskr. f. Fil. N. R. IX, 158 not) 'gegenstand' (jfr sv. föreställning), lat. *stāmen* 'ståndare' och (såsom sv. *stomme*) 'uppränning'. Om verkligen, såsom många antagit, vårt *gumma* hör till fsv. *gumi* (i nysv. *brudgum*), så finge man härigenom en hjälp till förstående af, att *gubbe* i svenskan uppträder såsom maskulin motsvarighet till *gumma*.

Guggla (hos Spegel) 'klunka' är väl egentligen 'säga kluck i halsen' liksom det engl. *guggle*. Hit höra vidare no. *gugla* 'stamma' och *gugga* 'tugga om (t. ex. sina ord)' samt väl äfven det hittills isoleradt stående fisl. *gugna* 'tappa konsepterna, komma af sig' till *gyggua* (part. **guggenn*) 'göra perplex'. Roten *geuw* : *gūw* (hvaraf fornnord. *gyggw-* : *gugg-*, se min Aisl. gr.[2] § 246, 2) tycks betyda 'stocka sig i halsen' och sammanhänga med rötterna *gum* i fisl. *gymer* '(hafvets) svalg' och *geup* : *gaup* i ags. *ȝéopan* 'sluka', fht. *goufan*, fisl. *gaupn* 'göpen' samt den indoeur. roten *ghau* i gr. χαῦνος 'gapande' och χάϝος 'svalg'. Andra släktingar se under *göl* nedan.

Gump, tidigast funnet hos Olaus Magnus (se Lidén, Arkiv XIII, 33), da. *gump* (citat sedan 1548 hos Kalkar), fisl. *gumpr,* betyder väl äldst 'guppande parti' och har sålunda ursprungligen — liksom ännu företrädesvis — betecknat fåglarnas vippande stjärt (jfr nysv. *stjärt* eufemistiskt för 'stuss'). Ordet hör nämligen ögonskenligt ihop med mht. *gumpen* 'hoppa' och de i afljudsförhållande därtill stående no. *gimpa* 'svinga', *gjeppa* 'vippa', sv. dial. *gimpa* 'vicka', *gippa* 'vippa'. Vid sidan af *gump* ställa sig med assimileradt *mp* dels sv. *guppa,* dels no. *goppelig* 'narraktig', egentligen väl en 'som svansar hit och dit'. *Gjeppa* :

gippa : *gimpa* förhålla sig som fisl. *drekka* : sv. *dricka* : *drinka-re* o. d.; *goppelig* : *guppa* : *gump* åter som fisl. *þokke* : fsv. *þukke* : fgutn. *þunki* o. d.

Gunga (icke funnet i fsv.), da. *gynge*, hör troligen till fsv., no. *ganga* i dess betydelse 'vara i gång' samt 'höja och sänka sig (t. ex. om ett flämtande bröst)'. Att afljudsstadiet med *u* förekommer i denna ordrot, visar det fornfris. *gunga* 'gå'. Det tredje afljudsstadiet, med *i*, uppträder (utom i det omtvistade fisl. *gekk* af **ging?* och pl. *gingo*, part. *gingenn*) i sv. dial. *gingla* 'vackla hit och dit', som till bildningssätt stämmer med vårt *gänglig* (till *ganga*, således 'som går hit och dit'), liksom båda i fråga om betydelseutvecklingen påminna om *gunga*. Sin nuvarande speciella betydelse har *gunga* kanske väsentligen erhållit genom ellips af den mycket vanliga sammansättningen *slänggunga*.

Guppa se *gump*.

Gåsmura se *morla* (s. 56).

Gäl se *göl* (s. 36).

Gänglig se *gunga*.

Gärs se *gers*.

Gästrikland se *gers* (s. 28 f.).

Göl är icke anträffadt i fsv. tid. Bugges uppgift (Beiträge XII, 427), att ordet »bereits in der zweiten hälfte des 15. jahrh. nachgewiesen ist», beror väl på något misstag eller på något för andra okändt 'belegstelle', ty Söderwall känner icke till ordet, och Rydqvist anför det först från Var. rer. voc. 1538. Men med ledning af mht. *gülle* 'pöl', mlågt. *gole* 'sump' och no. *gyl (gjøl)* 'klyfta' kan man med fullkomlig säkerhet konstruera ett äldre fsv. **gyl*, hvaraf yngre fsv. **gøl*, för hvilket jag på grund af no. *gyl* ansätter betydelsen 'svalg' (jfr ty. *schlund* 'svalg' > 'göl' och lat. *gurges* i samma dubbla betydelse). Vi finna då vittnesbörd om ordets tillvaro i fsv. uti det yngre fsv. *gølia* 'äckla', *-as* 'vilja kräkas' (sv. dial. *göljas* 'vämjas, kräkas') med samma betydelseutveckling 'svälja' > 'känna kräkningssymptom', som träffas äfven hos *svälja* i vulgär nysvenska; jfr ock betydelseutvecklingen 'fastna i halsen' > 'stamma' och 'tugga om orden' hos no. *gugla* och *gugga* (se ofvan under *guggla*). Bugge a. st. identifierar nu vårt *göl* med synonymet fisl. *hylr* (jfr fht. *huliwa*). Denna mening måste emellertid förkastas, emedan det icke visat

sig möjligt att i detta ord efter några kända eller åtminstone erkända ljudlagar förklara den af Bugge antagna öfvergången *h* > *g* (jfr min Urgerm. lautl. s. 125 f., under det jag därsammastädes s. 132 f. ännu yttrat mig något för gynnsamt om Bugges etymologi). Stammen *gulja-* 'gap, svalg, göl, klyfta m. m.' synes mig uppenbarligen sammanhänga med den synonyma stammen *gilja-* i no., fisl. *gil* (jfr »Familjen paa *Gilje*») 'klyfta, remna, stor öppning i skog', vare sig att man vill uppfatta det sednare såsom genom urgerm. *i*-omljud uppkommet af ett äldre, i afljudsförhållande till *gulja-* stående *gelja-* eller såsom hörande till den rotvariant *gĭl* : *gail*, som man måste uppställa på grund af no. *gila* 'smal dal', *gīl* 'fägata, prång', *geil* 'smalt rum, prång o. d.', *geila* 'däld, smal öppning i skog', fisl. *geil* 'klyfta'. Samma dubbla förklaringsmöjlighet gäller för det tvifvelsutan nära besläktade nysv. *gäl*, ursprungligen 'gap', som kan återföras såväl på ett *gila-*, hvaraf med urgerm. *a*-omljud *gela-*, som på ett ursprungligt *gela-* eller *galja-*. För det sist nämda alternativet talar da. *gælle, gjelle*, som endast synes kunna härledas från ett *galja-*. Men att därjämte måste hafva funnits ett (ursprungligt eller af *gelja-* uppkommet) *gilja-*, tycks framgå af engl. *gill*, äldre *gille* och af yngre fsv. *gel*, nysv. *gel* i Var. rer. voc., G. I:s B. och hos Hof (*giel* jämte *giäl*) af äldre fsv. **gil* jämte **gæl* liksom *skil* jämte *skæl* (nsv. väg-*skel* och -*skäl*) o. d. Den nu uppvisade rotvariationen *gal* : *gail* återfinnes redan i den primära, ännu icke med *l*-determinativet utbildade roten *ga* : *gai* i gr. χά-σκω 'gapar', find. *vi-hā-* 'öppna sig' gentemot find. *vi-hāyas* 'rymden', gr. χειά 'kryphål', lat. *hi-sco*, fht. *gīēn* 'gapa', fisl. *giá* 'klyfta, remna'. Likaså i den med *m-*, *n-* och *p*-determinativer utbildade roten, t. ex. gr. χήμη 'gapande' : fisl. *gima, geime, geimr* 'gap, svalg, kaos, haf', *gimer* '(himla)-rymden', no. *gīma* 'öppning, skåra'; gr. χαίνω (> *χανjω), sv. dial. *gana* 'gapa', *gan* 'gap, svalg, mun, gäl', da. *gane* 'gom' : fisl. *gína* 'gapa', no. *geina, gīna* 'vara gapig, gapa på något', *gin(a)* 'öppning, skåra'; fisl. *gap* 'gap, svalg, kaos', *gapa*, mht. *gaffen* 'gapa' : no. *geipa* 'uppspärra, skrefva, vara gapig', *gīp* 'gap', *gīpa* 'djup skåra', *gipa* 'skåra', *gipa* 'gäspa', fisl. *geipa* 'vara gapig', *geispa* (< **geipsa*) 'gäspa', sv. mun-*gipa*. Andra släktingar se ofvan under *guggla;* ännu andra hos E. Zupitza, Die germanischen gutturale, s. 203,

där dock ett par osäkra fall medtagas, liksom författaren å andra sidan, såsom mig synes utan skäl, för gr. χειά, χήμη o. a. till en annan rot, den i sv. *gom* o. d.

Handplaggor se *glåpord* (s. 31).

Ho 'hvem' söker Kock (Arkiv VI, 23) härleda ur fsv. *hwā* med anlitande af en nyuppställd ljudlag, enligt hvilken »relativt oakcentueradt» fsv. *ā* ger nysv. slutet *ō* näst efter *h* och *w*, hvilket sednare därpå före *ō* bortfaller. Att så icke är händelsen, framgår emellertid — utom af det åtminstone för danskan bevisande *hvo* — af nysv. *svordom* (jfr ock bevarandet af *w* såsom *v* före *u* i *svullen* m. m.). Och man kan icke med rimlighet häremot invända, att *v* här mot ljudlagen bevarats på grund af inflytande från *svärja*. Ty då borde *ho* ännu säkrare ha bevarat *v* i analogi med de så närstående och talrika formerna *hvem*, *hvars*, *hvilken*, *hvi* m. m. *Ho* har därför tydligen aldrig haft något *v (w)*, utan är att härleda ur den fsv. formen *hā* på samma sätt som det da. *hvo* ur fda. *hwā* enligt följande ljudlag: Af äldre fsv. *ā* uppkommet yngre fsv. *å* öfvergår vid förkortning i svagtonig öppen stafvelse till *ō*, hvarpå det samtidigt med ursprungligt *ō* antar slutet uttal (enligt den nedan under *konglig* omnämda ljudlagen). Vi få därför svagtonigt (sedan äfven såsom starktonigt användt) *ho* vid sidan af starktonigt (sedan äfven svagtonigt) *hå*, som bevarats i våra dialekter. På samma sätt *hvo* (bevaradt i da.) jämte *hvå* (ännu i äldre nysv.). Vidare *voro*, *-e* jämte *våro*, *-e* i äldre nysv. (se t. ex. Noreen-Meyer, Valda stycken s. 6, 34; 11, 1; 66, 26; 72, 16; Pira, Svensk-danska förhandlingar, s. 168 ff.) af fsv. *vāro*, *-e*. Kock anser visserligen (Arkiv V, 47) i likhet med Ljungstedt (Det starka preteritum, s. 55), att rotstafvelsens *o* i *voro* motsvarar *ó* i fisl. *óro*, d. v. s. att *voro* förutsätter ett fsv. **ōro*, som sedan lånat *v-* från *vara*, *var*, *varit*; ett mycket djärft antagande, då mig veterligt aldrig af detta ytterst vanliga ord någon annan form träffats i fsv. (åtminstone den äldre) än *vāro*, ur hvilken *voro* alltså bör så vidt möjligt härledas. Likaså torde man böra härleda det nysv. uttalet *hōnom* (jämte sällsynt *hånom* och vanligt *hōnnom*) ur fsv. *hānum*, eftersom denna form är den i de äldsta hdskr. brukliga, snarare än ur ett mot fisl. *hónom* svarande fsv.

hōnom; åtminstone ligga båda formerna till grund för de nsv. Vidare höra hit de båda ortnamn som Kock redan användt för att stöda sin formulering af ljudlagen, nämligen *Bohu's* (sedan äfven *Bòhus*) jämte *Bå'hus* (så ännu i P. Kalms »Västgötha och Båhusländska resa», Sthlm 1746; hos Dalstierna aksentueradt *Båhuu's*) af fsv. *Bā(gha)hūs* och *Bogesu'nd* af fsv. *Bāghasund.* Men vidare för jag hit *obä'kelig* (så aksentueradt hos Weste, som äfven anför *åbä'kelig*) vid sidan af *å`bäke* (hos Weste därjämte *òbäke*), väl hörande till sv. dial. *bäkel* 'otymplig person' och med samma förstärkande prefix *ā-* som fisl. *ábrýþe, ámáttegr* m. m. Ännu ett annat exempel anser jag föreligga i *jo*, uppkommet i fraser sådana som *jo vi'sst (jo jo mä'n* o. d.), vid sidan af *jå* (t. ex. hos Olavus Petri), båda af fsv. *iā*, under det att vårt *ja* fortsätter det fsv. *iä.* Fsv. *iā* betydde både 'ja' och 'jo', men det är helt naturligt, att den ursprungligen starktoniga formen *iā* ensam behållit den pregnantare betydelsen 'jo', pregnantare emedan den ju besvarar ett bestridande eller ett tvifvel, under det att det ursprungligen svagtoniga *iä* monopoliserat den neutralare betydelsen 'ja'; detta dock icke i finsk-svenskan, där som bekant *jo* ännu, liksom fsv. *iā*, betyder både 'jo' och 'ja'. Vårt *jo* härstammar alltså icke, såsom plägat antagas, från det fsv., från lågtyskan lånade *io* 'ju', hvilket aldrig i denna form, men väl stundom i biformen *iū* hade betydelsen 'jo'. — Om i de nu behandlade fallen den svagtoniga *o*-formen med tiden utträngt den starktoniga *å*-formen, så ha vi å andra sidan fall, där en motsatt utveckling ägt rum, så att vi för att finna *o*-former måste gå till våra dialekter. Mest upplysande är härvidlag dalmålet, som strängt särhåller *o* = fsv. svagtonigt *o* och *ā (å)* från *å* = fsv. starktonigt *ā (å)* och från *ue* = fsv. starktonigt *o*, t. ex. *boð* 'både' (proklitisk konjunktion, fsv. *bāþe*): *båðer* 'båda' (fsv. *bāþir*): *bueðå* 'båda' (fsv. *boþa*). Alltså förhåller sig dalmålets *so* till riksspråkets *så* (fsv. *sā*) liksom rsp. *ho* till dial. *hå* o. d. Likaså dalm. *go* (ur sammanställningar som 'gå bort, hem' o. d.): rsp. *gå* (fsv. *gā*). Andra ord, där rsp. endast bevarat *å*-formerna, äro *då, på* och *låta*, där man bör ha haft *o* i sådana fraser som »låta bli» o. d., men där association med t. ex. imperativen »låt bli» (där *å* stod i sluten stafvelse) bevarat *å*.

Honing se *glåpord* (s. 31; jfr äfven *antingen*, s. 5).

Hufvud se *glåpord* (s. 31).

Husblåss se *glåpord* (s. 31).

Huttla (icke funnet i fsv.) kommer väl antingen af holl. *hoetelen* 'fuska, skoja' eller af mlågt. *hudelen* 'behandla oförskämdt' och är i betydelse — i sednare fallet äfven i form — i viss mån påverkadt af *hut.* I fråga om den fullt ljudlagsenliga öfvergången *tl* > *ttl* jämför uttalet af *t* i *hvitling, betitla* och (vacklande) *hvitlök;* i andra fall såsom *kapitel, titel, kittel, skyttel* har uttalet *tt* uppstått icke blott i sådana former som *kapitlet, titlar, kittlar, skyttlar,* utan äfven under stark biton i sådana fall som t. ex. *domkapitel, hufvudtitel, kopparkittel, väfskyttel* (jfr ofvan under *glåpord*).

Höskulle se *skulle.*

Höt(t)a se *kota.*

Jo se *ho* (s. 38).

Jufver, fsv. *iūwer* anser Kock (Beiträge XX, 130) ha uppkommit af ett **iūbar* och detta af **euwar,* en nybildad nominativ till dat. **euwre!* af **euȝre* till nom. **euȝar.* Att närmare påvisa oantagligheten af denna uppfattning torde vara öfverflödigt, då icke ens K. själf tycks vara fullt belåten med densamma och medger, att självfa hufvudsvårigheten med detta ord kvarstår, ity att förhållandet mellan det konstruerade **euȝar* och gr. οὖθαρ, find. *ūdhar,* ty. *euter* o. s. v. »bleibt dunkel». Bugges af K. åberopade försök att förklara detta förhållande sväfvar för mycket i luften för att kunna aksepteras, hvarför jag äfvenledes underlåter att ingå på någon kritik däraf, utan framställer direkt min egen mening. Ordets historia är nämligen mycket enklare än Kock tror. Fsv. *iūwer* har uppstått af biformen *iūgher* i följd af samma dialektala (se t. ex. Hultman, Finländska bidrag s. 145) öfvergång *gh* > *w* som i fsv. *tiūwa* för *tiūgha* (fisl. *tiúga*), *fiūwur* (i Dalalagen, skrifvet *fiuwr*) för *fiughur, kōwer* för *kōgher* (mlågt. *koker*), pl. *gnōwo* för *gnōgho, Bāvahūs* (hvaraf nsv. *Bohus,* se ofvan under *ho*) för *Bāghahūs, skrāva* för *skrāgha* (mlågt. *schrāge* af *schrage;* Söderwall skrifver nom. *skraghi* och antar sålunda, säkerligen med orätt, kort *ă,* ehuru lågtyskan vid denna tid redan förlängt kort vokal i öppen stafvelse), nsv. *Båfven* af fsv. *Bāghen* (se Bugge, Ant. tidskr. f. Sv. X, 191), *rufva* (se s. 61); andra, delvis osäkra, exempel hos Kock, Arkiv XI, 150 f., som vill begränsa

öfvergången till starkt bitonig stafvelse, hvaremot flera af de ofvan anförda exemplen inlägga gensaga. Den ursprungligare formen fsv. *iūgher*, fisl. *iúgr* har emellertid icke häller den synnerligen gamla anor. Såsom å ena sidan suffixformen i gr. οὖθαρ, å andra sidan rotstafvelsens form i fornfris. *iader*, mlågt. *jeder* visa, bör ordet i urnordisk tid ha lydt **euður(a)*, hvaraf senare **iuður* (jfr fsv. *væþur*, *vætur*, Rökstenens *vintur* m. m., hvarom nedan), dat. **iuðre*, som ger fisl. *iúre* på samma sätt som **lýðréttr* > *lýritr*, **hwaðrer* > *huárer* o. d. (se min Aisl. gr.[2] § 232). Formen **iuður* däremot ger **iuȝur*, sedan **iūȝur*, dat. *iūȝre* och med på vanligt sätt analogice i hela paradigmet genomförd synkope fisl. nom. *iúgr* jämte den till öfverensstämmelse med dat. *iúre* nybildade nom. *iúr*. Utvecklingen **iuður* > **iuȝur* beror på följande hittills förbisedda fornnordiska (äldre än öfvergången *iu* > *iū*, som för resten är ganska sen, se Wadstein, Fornno. hom. ljudl. s. 123) ljudlag: »*ð* mellan ett konsonantiskt och ett sonantiskt *u* öfvergår till ȝ», en från fonetisk synpunkt lätt begriplig företeelse. Andra exempel härpå äro fno. *Augun* jämte *Auðon*, nyno. *blaug*, *raug*, i andra dialekter *däug* (*döug*), *snöug* m. m. jämte *blaud*, *raud* o. s. v. (fno. *blauðr*, *rauðr* o. s. v.) genom utjämning af flexionen *blauðr*: *blaugum* (dat. sg. m. och dat. pl.), *-gu* (dat. sg. ntr. och de flesta former i den bestämda böjningen). Bevisande för denna uppfattnings riktighet är den omständigheten, att biformer på *-aug* förekomma af de flesta adjektiv på *-auðr* (som hade många former med *u* efter *ð*), men däremot endast hos sådana substantiv, som jämförelsevis ofta kunde förekomma i kasus med *u* i ändelsen (t. ex. dat. pl.), därför exempelvis icke hos *naud* och *braud*, men väl *saug* (fno. *sauðr*) och *spaug* (sv. *spö*, äldre *spöödh* G. I:s B.). Hit hör ock no. *jūgr* jämte *gjūr*, det sednare den direkta fortsättningen af nominativen fno. *gióðr*. Genom denna ljudlag lösa sig nu ock med ett slag gåtorna i de mycket omdebatterade orden sv. *trög*, fno. (m. m.) *fiugur* 'fyra' och *laugurdagr* 'lördag'. Hvad först *trög* beträffar, så är det tydligen icke rätt bedömdt hvarken af mig (Urgerm. ljudl. s. 33 = lautl. s. 43 och 55 och i öfverensstämmelse därmed Kluge Wtb.[4, 5]) eller Hultman (a. st., s. 145 f. not), som dock riktigt påpekat ordets släktskap med det fisl. synonymet *trauþr*. Ett stycke längre kom T. E. Karsten (Studier öfver de nordiska språkens

primära nominalbildning I, 38 not) genom att påpeka identiteten af fsv. *trøgher* och no. (samt sv. dial.) *traug, träug*. Hvad som nu återstår, är blott att påpeka det dessa ord enligt ofvan framställda ljudlag äro identiska, icke blott, såsom Hultman ännu antog, besläktade med det gamla *trauðr*. — Det mångomskrifna *fiugur* m. m. är senast behandladt af Kock (Beitr. XX, 125 ff.), hvars framställning jag emellertid här icke upptar till vederläggning, enär K. i alla händelser lika litet i detta fall som i fråga om *iúgr: iúr* lämnat något förklaringsförsök i fråga om det, som först och främst tarfvar förklaring, nämligen tillvaron af ʒ-ljud i vissa (enligt K. ursprungligen alla) former af räkneordet 'fyra'. Med tillhjälp af min ljudlag lösa sig alla gåtor i detta ord samtidigt, och man erhåller ett ursprungligt paradigm af den enkla och regelbundna beskaffenhet, som K. med rätta fordrar såsom grundval för de mångskiftande formernas förklaring. Utgående från en med vanlig adjektivflexion försedd stam **feður-* (jfr got. *fidur-*) erhålla vi i nom. m. **fiuðrir*, hvaraf fsv. *fiūrir*, fisl. *fiórer* såsom *huárer* af **hwaðrir* (got. *hwaþarai*) m. m.; nom., ack. f. och ack. m. **fiaðrar*. resp. *-a* enligt den ljudlag som först sväfvande antydts af Brate (Uppsalastudier s. 11 f.) och sedan klarts utvecklats af Kock (Beitr. XX, 134 ff.); jfr min sammanfattning af bådas teorier i Altschwed. gram. § 118. Från dessa former med *ia* spred sig denna brytningsdiftong analogice till gen. och dat. i den dialekt, som representeras af Rökstenen, hvars gen. *fiakura* och dat. *fiakurum* först sålunda erhålla sin länge och på olika vägar sökta förklaring. Den vanliga utvecklingen blef emellertid, att **fiaðra(r)* analogice ersattes af **fiuðra(r)*, hvaraf fsv. *fiūrar*, fisl. *fiórar*. Nom., ack. ntr. åter ger oss **fiuður*, hvaraf fullt ljudlagsenligt fsv. *fiughur*, fno., fisl. *fiugur* eller, genom påverkan af (*fiórer*, *-ar* och) ordets prefixform, *fiogor*. Såsom prefix (jfr got. *fidur-dōgs*) måste nämligen, eftersom den fornnordiska synkopen är äldre än öfvergången *-uðu-* > *-uʒu-*. **feður-* ge **fioðr-*, hvaraf antekonsonantiskt fsv. *fioþer-mænninger* o. d., sedan genom association (helt eller delvis) med *fiug(h)ur* och *fiūrir, fiórer* äfven fsv. *fiughur-*, *fioghor-*, *fiugher-*, *fiūr-*, fisl. *fiug(u)r-*, *fiog(o)r-tán* o. d. Det fisl. *fer-* i *fer-faldr* o. d. är väl ett obrutet **feðr-* i ursprungligen icke hufvudtonig stafvelse, således att jämföra med fsv. *æm-* såsom prefix gentemot *iamn*

såsom självständigt ord. Ordinaltalet slutligen, ett got. **fidurda*, ger oss i nom. m. **fioðrðe*, oblikt **fiaðrða* o. s. v. Häraf, kanske väsentligen genom dissimilation och påverkan af kardinaltalet, *fiorðe* (yngre *fiörðe*): *fiarða*, hvartill fsv. (utom i Västm.-lagen) nyskapat nom. *fiarþe (fiärþe)*. — Vända vi oss slutligen till ordet *lördag*, så må till att börja med betonas, att den gängse förklaringen, enligt hvilken ordets första sammansättningsled skall vara gen. sg. af fisl. *laug* 'bad', icke kan vara riktig, och detta af många skäl: 1) Formen fno. (äfven i nyno.) *laugurdag(r)*, fsv. *løghordagher* kan icke — trots Kock, Beiträge XV, 254 ff., där ett förklaringsförsök framställts, som emellertid icke mig veterligen af någon aksepterats — innehålla gen. sg. af *laug*, som däremot träffas i fisl. *laugardagr*, fsv. *löghardagher*, vare sig att denna form är en självständig bildning eller, hvilket synes troligare, en ombildning af *laugurdagr*, sedan detta ords ursprung fördunklats (så ock dalmålets *logdag*, som förutsätter ett **laug-dag*). 2) Det fsv. *løghordagher* visar genom sitt bevarande af *r* före konsonant *(d)*, äfven i sådana urkunder, som i denna ställning låta ett af *R* uppkommet *r*-ljud bortfalla, att vi här icke hafva att göra med urnordiskt *R* (såsom i en gen. sg. måste vara fallet), utan med ursprungligt *r*, något som också framgår af nsv. rsp. *lördag*, jämfördt med *ättehög*, *soknemän* o. d. af fsv. *ættar-*, *söknar-* o. s. v. (om anledningen till *r*:s bevarande i nsv. *giftermål*, *skriftermål* m. m. se Kock, Sv. landsmålen XI, 8, s. 28 f., en förklaring som emellertid icke är tillämplig på *lördag*, men väl på äldre nsv. *lögerdag*, i den mån denna form motsvarar fsv. *løghar dagher*). 3) Den vanligaste formen i norskan, nämligen *laurdag*, synes icke kunna utgå från hvarken *laugur-* eller *laugar-*, utan visar, att man måste operera med en första sammansättningsled utan *g*; likaså nsv. *lördag*, som af brist på säkra analogier icke gärna kan (med Kock, Beitr. XX, 128) härledas ur *lögerdag*. 4) Den no. biformen *lurdag* och sv. dial. (t. ex. Fryksdalsmålets) *lorda(g)* med slutet *o*-ljud (af *u* såsom i *smorde*, *sporde* o. d.) kunna icke utgå från en form med diftong i första stafvelsen, utan förutsätta fsv., fno. *u*. Härtill kommer, att betydelsen 'bad-dag' icke är synnerligen passande. Det är bekant, att lördagen fått sitt namn af den gamla seden att »hvarje lördag tvätta (jfr namnet *þváttdagr*) hufvudet i ask-

lut›; se t. ex. citaten hos Fritzner[2] II, 428. Man väntar sig därför här ett ord med betydelsen '(ask)lut'. Detta är just det fisl. *lauþr* 'lut', hörande till samma rot som *lut*. fisl. *laug*. lat. *lavāre* 'tvätta' och till både form och betydelse nästan identiskt med gr. λοῦτρον 'badvatten' (och λoϝετρόν 'bad'). Af ags. *léaðor* se vi, att ordet i fornnordisk tid böjts: **lauður*. dat. *lauðri*. Af **lauður* blir nu *laugur* i fno. *laugurdagr*. fsv. *løghordagher*. nysv. *lögerdag*. Till de synkoperande kasus nybildas nom. fisl. *lauþr*, äldre nsv. *lödr* (Spegel), *löder* (Levin Möller), nu *lödder* genom ellips ur sammansättningar, t. ex. det ytterst vanliga *såplödder* (jfr vidare ofvan under *glåpord*). Från detta *lauðr*. *lödr* utgå otvunget no. *laurdag* och sv. *lördag* med samma förlust af *ð*. *d* före *r* som i *lur* (fsv. *lūþer*), *Karin* (fsv. *Kadrin*), *gorå* (Lind *godråd*), *fa(de)r*. *mo(de)r*. *bro(de)r* m. m. eller i äldre tid i *iúr*, *fiórer* m. m. (se nyss ofvan). Särskildt hafva vi en slående parallell till *lör-*: *lödder* i *slör* 'påhänget på kalkonens näbb, haklappen på höns o. d.' jämte *slödder*, detta uppkommet i sammansättningar som *sigenarslödder* o. d. Ordet, som äfven finnes i no. *slør* 'släp', heter ännu hos Hof *slöderr* (jämte *slödderr*) och är ett fisl. **sløþr*. hörande hop med *slóþe* 'släp' och *slóþ* 'spår efter släpning'. Emellertid har vid sidan af *lauðr* funnits ett afljudande **loðr*. **luðr*. som återfinnes i sv. dial. *lår* (Småland) 'lödder', *ludur* (Gotland) 'skum', no. *lurdag*. sv. dial. *lorda(g)* 'lördag', Spegels *lodras* 'löddra sig' och Bellmans *loddrig* 'löddrig'.

Kafva, no. *kava* 'krafla, sprattla, streta, vara ifrig, stoja' har väl en nära släkting i fisl. *á-kafr* 'ifrig, våldsam'. Hör icke också hit ags. *ceofor* (af **kafur*) och det därmed afljudande fht. *kevar*, nht. *Käfer*? De hittills gjorda sammanställningarna med antingen subt. *kifen* 'tugga' eller fht. *keva* '(ärt)skida' synas icke tilltalande från betydelsens synpunkt. Enligt mitt förslag erhåller man för insektnamnet den mera passande grundbetydelsen 'kraflare, sprattlare'; jfr vårt 'kryp' eller 'kräk' såsom namn på små kraflande djur.

Kattegatt se *glåpord* (s. 32).

Kindpusta se *pusta*.

Klamp se *klåpa*.

Klappersten se *klåpa*.

Klimp se *klåpa*.

Klump se *klåpa*.

Klåpa (icke uppvisadt i fsv.) sammanställer jag med fisl. *kláp**r* såsom öknamn och det därmed identiska *kláp-* i *klápeygr* 'stelt blickande, storögd' samt dettas svenska motsvarighet, våra dialekters *klåp* 'tjockända', ursprungligen 'klump'. Betydelseutvecklingen i *klåpare* är densamma som i *klumpig* gentemot *klump*. Det sålunda uppvisade, till grund för *klåpa* liggande *klåp*, *kláp**r* identifierar jag — frånsedt genusskillnaden — ljud för ljud med lat. *glēba* 'klump'. Med det bekanta nasalinfixet uppträder samma rot *glēb* i *klimp (kläpp)* : *klamp* : *klump* m. m., en ordgrupp för hvilken ännu Kluge i 5. uppl. af sin Wörterbuch icke känner några »weitere bezüge». Med samma afljudsvokal som i *klamp* träffas den onasalerade roten i lat. *glŏbus* 'klump, klunga' (för hvilket ord Persson, Wurzelerweiterung s. 54, 130 och 285, såsom mig synes utan skäl antar en rot *glēbh*) och sv. dial. *klapur* 'småsten', hos Hof *klapur-sten* i samma betydelse. Däremot hör väl riksspråkets *klappersten* liksom fisl. *klǫppor-* eller *kleppor-nes*[1] 'klippudde' till den nasalerade roten, så att *kleppor-* är att jämföra med fisl. *klepp**r* 'klump' och fsv. *klæpper* 'kläpp', däremot *klǫppor-* och sv. *klapper-* med fisl. *klǫpp* 'träkloss (lagd i moras för att gå på)' och dalalagens *klukku-klappir* 'kläpp', som Brate (Äldre Vestmannalagens ljudlära, s. 1) antar vara skriffel för *klæppir*, men som mycket väl kan vara en assimilerad biform till *klamp* liksom *kläpp* är det i förhållande till *klimp*. Detta så mycket hällre, som man måste anta ett fsv. **klamper* med betydelsen 'kläpp' på grund af det däraf afledda fsv. *klæmpta* (vore got. **klampatjan*) vid sidan af det assimilerade *klæpta*, båda med betydelsen 'klämta'. Detta ännu i betydelsen '(trä)klamp' fortlefvande **klamper* träffas väl ock, i formen påverkadt af *klæmpta*, uti det i unga handskrifter af Upplandslagen förekommande *klocko-klämp*; ja möjligen är det fsv. *klæpper* i betydelsen 'kläpp' (icke som i fisl. 'klump, klimp') en på samma sätt efter *klæpta* företagen ombildning af *klapper* (jfr fsv. *ærf*, *læs*, *dræp*, *vræk*, *næm* m. m. jämte *arf*, *las* 'lass', *drāp* 'dråp', *vrak*, *nām* 'pant' efter *ærva*, *læssa*, *dræpa* o. s. v.). Våra dialekters *kläppa* 'klämta' torde vara en nybildning på *kläpp*. — Att döma af fht. *klāftra*

[1] Min i Aisl. gram.[2] § 340, 2 uttalade uppfattning af -*or*- i detta ord är, såsom den svenska formen visar, förfelad.

(med samma vokalisation som *klåpa*) 'famnmått' (i nht. dial. äfven 'fång hö') och lit. *glé'biu* (jfr lat. *glēba*) 'omfamnar' tyckes roten *glēb* ursprungligast betyda 'ge (resp. ha) sfärisk eller cirkel-form'

Klämta se *klåpa*.

Kläpp se *klåpa*.

Knollrig se *knulpåk*.

Knarka se *knorfva*.

Knarra se *knorfva*.

Knarrig se *knorfva*.

Knorfva, no. *knurva* 'krama ihop, illa tilltyga' är denominativ till no. *knurv,* med afljud *knarv* 'liten, knutig, förkrympt pjäs'. Nära släktingar äro no. *knarve* 'läderknapp, tvärslå', sv. dial. *knarvel* 'vridbar regel' med samma betydelseutveckling som lås-*vred(e)*. Vi återföras således till en grundbetydelse 'vriden' och samma rot som i *knorr* (på svansen af svin o. d.), sv. dial. *knorr, knurr, knort,* med afljud *knart* 'knut, knöl, hopvriden eller tillvriden pjäs', no. *knurt* : *knart, knurp* : *knarp, knurk,* mht., mlt. *knorte,* medelengl. *knorre* : *knarre,* allt med samma betydelse. Hit hör vidare *knorrla* och *knorrlig* (att skilja från synonymet *knollrig,* se nedan under *knulpåk*) samt med samma betydelseutveckling som i det till *vrida* hörande *vresig* 'vriden, förkrympt' om träd o. d. > 'knarrig, misslynt' äfven fsv., nsv. *knorra,* no. *knurra,* da. *knurre* och det afljudande *knarrig*. Ändtligen finna vi samma betydelseutveckling som i sv. dial. *vrina* 'gnissla' i nsv. *knarra* och *knarka* (om stöflar o. d.), no. *knarka* och *knurka* (jfr *knurk* ofvan).

Knorr se *knorfva*.

Knorra se *knorfva*.

Knorrla, -lig se *knorfva*.

Knott ett slags mygg är väl identiskt med sv. och no. dial. *knott* 'mycket liten knöl', som ligger till grund för no. *knytta* 'smula, grand', sv. dial. *knytte* 'småskog'. Ordet är frånsedt deklinationen identiskt med ags. *cnotta* 'knut', mht. *knotze* 'knorr (på svansen o. d.)' och sålunda en nära släkting till sv. *knut*. fisl. *knútr* m. m. (se min Urgerm. lautl. s. 164). Rotvariation visa fisl. *knǫttr* 'boll', *knatte*, sv. och no. dial. *knatt* 'bergknöl'. Den ursprungliga betydelsen hos *knott* 'mycket liten knöl' visar

sig ännu i afledningen *knottrig* och no. *knotra* 'knottrighet på huden o. d.'.

Knottrig se *knott.*

Knul-påk 'knölpåk' hos Sv. Hof ansluter sig till fsv. *knūla* 'knöl' liksom samme författares *knyl* (äfven hos Linné samt bevaradt än i dag uti *knylhafre,* så kallad för sin knöliga rot) 'knöl' till den *i*-omljudda biformen fsv. *knȳla.* De båda fsv. formerna förhålla sig till hvarandra såsom fsv. *liūstra* : *lȳstra* 'ljuster', sv. *flundra* : da. *flyndre* m. m., hvarom se Hellquist, Arkiv VII, 43 ff. Med sv. *knul* är no. *knūl* 'träkloss' identiskt. Däremot ha vi afljudsstadiet *ŭ* i no. *knoll,* fisl. *knollr* 'bergknöl', ags. *cnoll* 'kulle' (och troligen sv. *knollrig,* ursprungligen väl 'bucklig, kullrig'; svårligen uppkommet genom metates af *knorrlig,* hörande till *knorr* på svansen o. d.). Ett tredje afljudsstadium ha vi i nysv. *knöl,* som icke anträffats i fsv., men hvars *ö* måste motsvara det *au,* som uppträder i fisl. *knau-ss* 'bergknöl'. Isländskan, där för öfrigt stadiet *ū* representeras af *knúe* 'knoge' m. m., kan äfven uppvisa det fjärde och sista möjliga afljudsstadiet i *kniú-kr* 'bergknöl'.

Knyl(hafre) se *knulpåk.*

Knåpa har, såsom dalmålets *knupå* och nygutn. *knupla* visa, ett af fsv. *ō* uppkommet *å* (liksom *glåp*ord, se detta). Det står väl alltså i afljudsförhållande till *knaup-* i fsv. *knöper.* mht. *knouf.* holl. *knoop* 'knapp, knopp, knut' och betyder i så fall ursprungligen 'knäppa, knyta', något som rätt ofta kan vara ett 'knåpgöra', såsom välbekant är.

Knöl se *knulpåk.*

Koka i 'jordkoka', fsv. *kōka* (jfr no. *kök*) är tvifvelsutan, frånsedt genusskillnaden, identiskt med mlågty. *kōke.* fht. *kuohho,* nht. *kuchen* och sålunda en afljudsform till nsv., fsv. *kaka.*

Kolmården se *morkulla.*

Konglig i »Kongl. Maj:t» o. d. uttalas vanligen med slutet *o*-ljud (sällan med *å*-ljud på grund af inflytande från *konung*) och träder därigenom i en påfallande motsättning mot såväl biformen *kunglig* som grundordet *konung.* Denna vokalväxling *o* : *å* beror på de olika betoningsförhållandena. Fsv. *kōnunger* ger i betonad ställning ljudlagsenligt nsv. *kånung;* jfr *brånad* (fsv. *brone*), *dåna* 'dundra' (hos Salberg *dona;* jfr Columbus *dohn* 'dån'), *mån* (fsv.

mon), *spånad* (Synonym. lib. 1587 *spone*, Aurivillius *spona*) eller med bibehållen fsv. ortografi *honing, kona, son.* Men eftersom fsv. *ö* i svagtonig öppen stafvelse redan i yngre fsv. tid öfvergår till nysv. slutet *o*-ljud (se Kock, Arkiv VIII, 269 ff., Beckman ib. XI, 174, 178) och eftersom vid samma tid proklitiskt använda tvåstafviga ord synkopera sin andra stafvelse, t. ex. titlar (framför namn) som *mars(kal)k, bisp* (af VmL. *bissoper*) m. m. (se min Altschwed. gramm. § 156, 1, b), så måste *könung(er)* bli *kong* (med slutet *o*-ljud) liksom den fsv. biformen *kunung(er)* gaf *kung*. Detta *kong*, som ligger till grund för vårt *konglig*, råkas både i yngre fsv. och i äldre nysv. (t. ex. mycket ofta hos den för sin fonetiska stafning utmärkte Börk, se Noreen-Meyer, Valda stycken s. 188, 15; 190, 26; 192, 5 och 38; 193, 3 och 12), ehuru det naturligtvis nu ofta öfverförts till att brukas i betonad ställning. Ännu i 1734 års lag träffas *kongsådra* och vi äga fortfarande *Kongelf* (med första stafvelsen ännu svagtonig) och *Kongsbacka* jämte *Kungelf* och *Kungsbacka*. Någon gång tyckes det slutna *o*-ljudet hafva från den synkoperade formen analogiskt öfverförts till den osynkoperade. Åtminstone rimmar Dalstierna *koning* : *boning*, men visserligen äfven *kåning* : *wåning* och *kåning* : *droning* eller *dråning* (se Norelius, Arkiv II, 264). — Att förklara det slutna *o*-ljudet i dessa ord såsom beroende på den från flere sv. dialekter och norskan bekanta öfvergången *u* > *o* före *ng* (t. ex. *tong, ong, sjonga* o. d.) kunde väl beträffande de från den forna norska riksgränsen stammande *Kongelf* och *Kongsbacka* vara möjligt, men svårligen för *kong* (*kongsådra* o. d.) och alls icke för *konglig*, som på grund af sin särskilda användning i kurialstil icke kan misstänkas för att vara ett dialektord och ännu mindre norska. Danska åter kan det icke vara, emedan det danska *konge* uttalas med *å*- eller, om man så vill, 'öppet *o*'-ljud.

Koppa i *hummelkoppa* bör på grund af det no. synonymet *humlekoll* (af fno. *kollr* 'hufvud, kullrig topp', se vidare nedan under *morkulla*) misstänkas för att betyda '(blom)hufvud'. Jag sammanställer därför ordet med ty. *kopf* 'hufvud' — som visst icke behöfver vara romanskt lånord — och *koppe* 'topp', no. *kopp* 'fingertopp, 'växtbrodd'. Hit hör väl ock fsv. *koppa* 'bisvärm', ursprungligen väl 'klunga, kluns', emedan bien vid svärmningen sa placera sig. Jfr ock dalmålets *kuppe* 'kudde, påse'.

Korf, no. *kurv*, *kårv* är väl samma ord som fisl. *kurfr* 'stump' och står i afljudsförhållande till mht. *kerben*, ags. *ceorfan* och no. *karva*, sv. *karfva* 'skära sönder i små stumpar' (t. ex. tobak).

Kortvillig se *glåpord* (s. 32).

Kota 'knota', fsv. *kōta*, är lån från mlt. *kōte*. Att detta ord har ursprungligt *ō*, icke, såsom ordböckerna uppge, *ǭ*, framgår af den holl. formen *koot* och det fris. *kāte* (så, icke *kâte*!). Dessa västgermanska former kunna nämligen alla förenas i en grundform **kautō-* 'utsprång, utskott', stående vid sidan af den afljudande rotformen *kūt-* i nysv. *kut*, *kutig*, *kut-ryggig*, fisl. *kútr* såsom öknamn, no. *kūta* (pret. *kaut*) 'skjuta fram i vattenbrynet' (om sälar o. d.), sv. dial. *kut* 'säl', *tjyta* (d. v. s. **kȳta*), riksspråkets *kuta* 'skutta'. De dialektala biformerna *tjytta* och *kutta* ha lånat *tt* från pret. *tjytte*, *kutte* (yngre *tjyttade*, *kuttade*), på samma sätt som *hötta* (jämte *höta;* fsv. *hǿta* och *hǿtta*), *slutta* (fisl. *slúta* till fsv. adv. *slūt* 'på lut, sluttande') och *trötta* (fsv. *þrǿta*) rättat sig efter sina preterita och part. pret. Det dialektala *kutta* har sålunda intet annat gemensamt med synonymet *skutta* än dels betydelseutvecklingen (jfr fisl. *skaut* 'utsprång', *skiótr* 'snabb', fsv. *skiūt* 'springare, sto', nsv. *skjuta* iväg, fart: ut, fram), dels formutvecklingen. *Skutta* (no. *skutta*) är nämligen helt säkert identiskt med no. och fisl. *skúta*, pret. *skútte* 'springa fram, skjuta ut' och har sålunda äfven det genomfört preteritets *tt* i hela verbaltemat.

Kul se *kula*.

Kula, fsv. *kūla* 'bula' och '(jord)kula' uppföras af Söderwall såsom två skilda ord, och han tycks anse båda vara lån från mlågty. *kūle*, som förekommer i båda betydelserna. Jag ser emellertid intet tillräckligt skäl att skilja de båda orden åt, då ju betydelserna 'konkav' och 'konvex', 'fördjupning' och 'upphöjning' ofta förenas hos ett och samma ord; jfr t. ex. sv. 'en *kupa* öl' : *bikupa* (fsv. *kūpa* 'skål' : *iordhkūpa* 'skans af jord'), isl. *dalr* 'dal' och 'båge' (liksom det etymologiskt motsvarande gr. θόλος betyder 'kupol' o. d.) m. m. Vidare synes mig ordens utländska börd åtminstone tvifvelaktig, då vi äga icke blott *kula* utan äfven *kul* (i pannan o. d.) 'bula', no. har både *kūl* och *kula* samt fisl.

icke blott *kúla*, som ju kunde vara lånord, utan äfven det säkerligen etymologiskt närstående *kýll* 'påse'.

Kull se *morkulla* (s. 55).

Kulle se *morkulla* (s. 55).

Kullig se *morkulla* (s. 55).

Kura (fsv. *kūra?* se Söderwall) är troligen, liksom väl äfven no. *kūra* 'huka i hop sig' och nyisl. *kúra* 'hålla sig stilla', lån från mlågty. *kūren* 'stå på lur' (ty. *kauern* 'huka'). Samma ord finner jag i uttrycket *kurra gömma*, som jag anser vara en asyndetisk förbindelse af två infinitiver (jfr *våga vinna* m. m.), där den förra syftar på den ena kontrahenten i leken, som 'står på lur', den andra på den andra, som har att 'gömma sig'. Sedan hufvudtonen kommit att uteslutande förläggas på *gömma* (jfr *Collin-Schlýter, hök och dúfva* m. m.), har *kūra* under bitonens inflytande blifvit *kurra* liksom man vulgärt har *ab(b)ecede*, *vig(g)ilangs* (förkortadt *vigg*) o. d.; jfr ock ofvan under *glåpord* (s. 31 f.) Genom inflytande från *kurragömma* har själfva verbet *kura* stundom fått biformen *kurra* (t. ex. »stå och kurra»), och sedan man börjat att substantivera uttrycket *kurragömma*, så att det fått betydelsen 'krypin, skymundan o. d.', så har väl genom ellips härutur uppstått substantivet *kurra* i sådana uttryck som »sätta någon i kurran». Roten *kūr* kan möjligen vara densamma som *kur* : *kwer* : *kwar* i mht. *kürre* : got. *qaírrus* : fsv. *kwar* 'stilla'. En nära släkting till *kura* ha vi i *skyllerkur*, som förutsätter ett lågty. **schilderkūr* 'gömställe af bräder'; jfr dels nht. *schilderhaus* 'brädskjul' (se Kluge Wtb.[5]), dels mlågty. *kūrwechter* 'väktare som står i en *kūr*', *kūrhūs* 'skyllerkur för en späjare'.

Kurra(gömma) se *kura*.

Kuse i 'julkuse' är troligen identiskt med fsv. och no. *kūse* 'buse, kaxe'. Anledningen till den vid första påseende besynnerliga benämningen på vissa slags julbullar är väl att söka i de underliga former, som pepparkaksgubbar och andra slags julbröd ofta erhålla (se t. ex. Lundin och Strindberg, Gamla Stockholm, s. 39 f.), i det de utstyras med horn och andra hemska attributer. Den ursprungliga betydelsen 'skrämsel' ha vi ännu klart bevarad i afledningen *kuslig*. Roten är väl densamma som i fsv. *kus-ka* 'pocka, tvinga' och no. och sv. dial. *kus-t* 'skrämmande respekt'. Detta *kus* kan möjligen vara det svaga afljudsstadiet

till sv. *kväsa*, och en primärare rot utan *s*-determinativ (jfr *basa, brasa, fasa, frasa* här ofvan) torde kunna föreligga i fisl. *kú-ga* 'kufva'.

Kuslig se *kuse*.

Kuta se *kota*.

Kutryggig se *kota*.

Kväsa se *kuse*.

Kåta 'tälja' förutsätter ett icke uppvisadt fsv. **köta*, såsom framgår af sv. dial. *kåta* med öppet *å*-ljud och af dalmålets *kutå* jämte *kuetå* (d. v. s. fsv. **kötā*). Ordet utgör sålunda helt säkert den nordiska motsvarigheten till engl. *cut* 'skära'. Mycket ovisst synes, om till denna ordgrupp hör *kåta* i 'lappkåta'. Detta ord kan vara lån från mlågty. *kote* 'liten hydda'. Men det kan ock tänkas vara inhemskt, i betraktande af att vi äga fsv. *kot-, kutkarl* 'fattig bonde', fisl. *kot* och *húskytia* 'koja' samt i dalmålet *kuetulin* (fsv. **kötuligher*) eller *kutulin* 'klen'.

Lake (salt-lake) se *Loka*.

Lirka se *gers* (s. 27).

Ljuslett se *glåpord* (s. 32).

Loddrig se *jufver* (s. 43).

Lodras se *jufver* (s. 43).

Loka, namn på den bekanta hälsobrunnen och badorten i Västmanland, hör säkerligen till dalmålets *lök* 'vattenpuss' (se min Ordlista, s. 116), särskildt sådan som uppkommit genom vattens framsipprande eller genom läkning (jfr Rietz, s. 387 f.). Det sammanhänger sålunda med fsv. *læka*, fisl. *leka* 'läka, läcka' och innehåller samma afljudsstadium som fisl. *lǫkr* 'bäck'. Det till samma ordrots tredje afljudsstadium hörande nsv. (salt)*lake*, fsv. *salt-lake* är väl närmast lån från mlågty. *lake* 'saltlake'.

Lom se *lomhörd* (s. 52).

Loma se *lomhörd* (s. 52).

Lomflaska se *dombjällra*.

Lom-hörd säges af Kock (Sv. landsm. II, 12, s. 8 noten) »motsvara äldre sv. *ljomhörd*», ehuru han intet anför till förklaring af den besynnerliga förlusten af *j*. Emellertid är hans uppgift, att i detta ord »det äldre språket har ljudförbindelsen *ljó* (ej *ljú*)», icke riktig. Ty visserligen träffas stundom formen

liomhörd, nämligen åtminstone hos Levin Möller 1745 och 1755, Lind 1749 och Weste 1807, men därjämte uppträder *liumhörd*, t. ex. hos Dalin 1733 och Gyllenborg (s. Rydqvist III, 115). Men vida viktigare är, att formen *lom(m)hörd(er)* visar sig ojämförligt både tidigare och oftare, t. ex. i Var. rer. voc. 1538, Dict. Lincop. 1640, Dict. Hamburg. 1700, Fjellström 1738, Serenius 1741, Levin Möller 1745 och 1755, Lind 1749, Ihre 1769, Sahlstedt 1773, Lindahl-Öhrling 1780, J. G. P. Möller 1790 och 1808, Hallman 1806, Weste 1807 o. s. v. Om alltså någondera formen är ursprunglig, bör det tydligen vara den yngre och sällsyntare, som torde kunna antagas bero på folketymologisk anslutning till adj. *ljom*, *ljum* eller till verbet *ljoma*. *ljumma* 'ljuda doft'. *Lomhörder* åter, hvilket på grund af det tidiga citatet från 1538 måste anses hafva tillhört redan fornsvenskan, förutsätter ett fsv. adj. **lömber*, identiskt med fht. *luomi* 'matt' (jfr fslav. *lamiti* 'bryta', ry. *lomóta* 'rådbråkning') och stående i afljudsförhållande till vårt *lam*, isl. *lami* (jfr *lemia* 'slå fördärfvad'). Substantiveradt förekommer detta adj. faktiskt i tre handskrifter af Hälsingelagen (Kk. 17 pr.), där *lom* af Schlyter och Rydqvist öfversättes med 'slag', uppfattas (med tvekan; så äfven af Söderwall) såsom femininum och identifieras med det endast två gånger anträffade fisl. *hlǫm(m)* 'dunder(slag)'. Emellertid visar, synes mig, sammanhanget otvetydigt, att ordet, såsom redan Ihre misstänkte, betyder 'kroppslyte, kroppsligt men'. Det är utan tvifvel identiskt med det fisl. neutret *lóm*. som, öfverfördt på det moraliska området, ingår i *lómbragþ* 'lumpet, uselt drag', *lómgeþr*, *-hugaþr* 'lumpet, uselt sinnad' och såsom simplex träffas i Ynglingatals strof 49, där det utan skäl plägar öfversättas med 'svek'. Stället lyder: »Varþ Goþrøþr enn gǫfogláte lóme beittr» och innehåller tvifvelsutan en medveten antites mellan *gǫfogláte* 'den storståtlige' och den af *lóme* representerade '(fysiska och moraliska) uselhet', hvars byte han blef. Men sannolikt har skalden här äfven velat prestera en ordlek. Då Gudröd bar tillnamnet *veiþekonongr* 'jaktkung', så är det väl icke en tillfällighet, att om den väldige jägarens dödssätt användes den specifika jakttermen *varþ beittr* 'fälldes som ett jaktbyte'. Då nu *beita* såsom jaktterm vanligen konstrueras med dativen *hauke* (*beita hauke* 'fälla ett villebråd med tillhjälp af jaktfalk'), så kunde *lóme* uppfattas såsom dat. af

fågelnamnet *lómr* (Sn. E. II, 489). En dylik jaktfalk som denna föraktade fågel kunde passa för den usle lönmördaren. Något etymologiskt samband mellan *lómr* 'lom' (i dalmålet *lüemb* af fsv. **lōmber*) och *lóm* 'uselhet' kan emellertid icke gärna förefinnas, eftersom det förra väl får anses sammanhänga med lat. *lā-rus* 'fiskmås'. Däremot för jag till det nu behandlade adj. **lōmber* 'svag, lytt, bräckt' det nysv. verbet *lom(m)a* 'gå tungt och slappt (som en trött eller dåsig person)'. Det liktydiga no. *lumsa* uppvisar ett annat afljudsstadium, som emellertid äfven uppträder i det af Lind 1749 anförda *låmhörd* (af ett fsv. **lōm-*) jämte *lomhörd*. Till yttermera visso har Lind biformen *lamhörd*, som i sin mån bekräftar min ofvan gjorda sammanställning af *lomhörd* och *lam*.

Losta i *råglosta*, förr äfven *lusterogh* (t. ex. hos Gyllenius, s. Noreen-Meyer, Valda stycken s. 125, r. 35), för jag till *ludd* — en ur komposita såsom *ängsludd* m. m. abstraherad form (jfr vidare ofvan under *glåpord*), som utträngt simplex *låd* (så t. ex. hos Spegel) — fisl. *loþ* och fsv. *luþin, loþin*, fisl. *loþin* 'luden'. *Losta* förhåller sig formellt till det i sv. dial. förekommande synonymet *losme* och till *ludd (låd)* alldeles som fisl. *rostungr: rosmhualr* 'hvalross': *roþ* 'rodnad'. Om det här föreliggande bortfallet af *ð* före *s* + konsonant se vidare min Urgerm. lautl. s. 174 f.

Ludd se *losta*.

Luns se *lurk*.

Lurk, fsv. *lurker*, kan alltförväl identifieras med no. *lurk*, fisl. *lurkr* 'knölpåk, kloss', ty alldeles samma betydelseutveckling träffas bl. a. i fsv. *drumber*, fisl. *drumbr*, mlågty. *drummel* 'drummel' jämte 'kloss' och i det nysvenska *luns*, som i våra dialekter betyder 'klabb, klimp', i de norska 'klump, portion'; jfr ock förhållandet *klump: klumpig, klåp: klåpare* (se ofvan under *klåpa*) o. a. d.

Lusterogh se *losta*.

Lärka se *gers* (s. 27 f.).

Lödder se *jufver* (s. 43).

Lördag se *jufver* (s. 42 f.).

Mask se *gers* (s. 27).

Matbetta (äldre nysv.) se *glåpord* (s. 31 nederst).

Matk se *gers* (s. 27).

Mol i »mol rik, stilla, tyst» o. s. v. anses allmänneligen (t. ex. ännu i Sundéns ordbok 1892) som identiskt med *mo(de)r,* en mening som naturligtvis uppkommit på grund af ty. *mutterallein* och *mutternackt.* Emellertid omöjliggöres denna etymologi — som endast torde innehålla det uns af sanning, att vårt *mol allena* väl är en i anslutning till de inhemska uttrycken företagen efterbildning af *mutterallein* — af ordets *l*-ljud. Att detta uppkommit genom den för detta vulgära ord naturliga dialektöfvergången *rd* > tjockt *l,* framgår af de norska motsvarigheterna *mord-girug* o. s. v. (se Ross' Ordbog). Att det häri ingående *mord* är ett substantiv, ådagalägges af vissa sydsvenska dialekters motsvarighet till *mol,* nämligen *mors,* d. v. s. genitiven *mor(d)s.* Det ligger nu nära till hands att i detta *mord(s)* se de vanliga subst. *mord* 'dråp', eftersom tyskan kan använda *mord(s)* på samma förstärkande sätt. Men äfven denna förmodan är säkerligen oriktig, i betraktande af att norskan äger ett subst. *mord* 'yttersta kraftansträngning, all makt', som på ypperста sätt förklarar sådana uttryck som »mol stilla, tyst» (d. v. s. tyst af all sin makt). Lika förträffligt belyses uttrycket »mol rik» af ordets fisl. motsvarighet, som jag finner i det stereotypa uttrycket *mǫrþ fiár* 'öfvermåttan stor rikedom'. Detta *mǫrþ* har hittills alltid missuppfattats, i det man utan något slags skäl tillskrifvit det neutralt kön (så ännu Larsson och Fritzner[2]) och ursprungligt *o,* hvadan det i ordböckerna uppföres under normalformen *morþ, morð* (att de tre handskrifter, där det anträffats, skrifva *o,* bevisar som bekant ingenting). Uttrycket är nämligen tydligtvis identiskt med det alldeles synonyma *mergþ fiár,* där vi ha ett femininum 'myckenhet', bildadt af *margr* 'mycken' såsom *lengþ* af *langr* o. d. Men liksom vid sidan af isl. *þykþ* 'tjocklek', *blygþ* 'blygsel', *auþmýkþ* 'ödmjukhet' uppstodo, i följd af inflytande från adj. *þiokkr, bliúgr* (nyisl.), *miúkr,* nybildningarna *þiokkt,* fsv. *bliūghþ, øþmiūkt* o. a. d. (se Tamm, Om fornnordiska feminina afledda på *ti* och på *iþa,* s. 33), så erhöll *mergþ* genom inflytande från *margr* biformen **mǫrgþ* (gen. **margþar;* jfr fisl. *dǫkkþ* 'grop', anfördt af Vigfusson och Tamm). I denna form har *g* utträngts såsom i neutr. *mar(g)t,* som i de äldsta isl. handskrifterna alltid saknar *g,* eller i *ábyr(g)ð* (Hauks-

bók), *Ber(g)dórr, fyl(g)þ* o. a. d. Att *ǫ* i fsv. före de förlängning verkande grupperna *rþ* och *rt* (före vokal) utvecklas till *ō* och icke (såsom annars före *r*, t. ex. *ǫrn* > *ørn*) till *ø*, framgår, såsom jag i min Altschwedische grammatik § 104 anm. 3 påpekat, af det ännu i sen fsv. uppträdande *ortogh* (< *ǫrtogh*, s. därsammastädes § 65, 1; jfr om formen *ørtogh* § 59, 7), hvadan det är alldeles i sin ordning, att ett fornnordiskt *mǫr(g)þ* i nysv. uppträder som *mord (mol)*. Angående nysv. värb, afledda af det nu behandlade substantivet se nedan under *mola*.

Mola (bröd) 'tugga enbart (utan sofvel)' står i afljudsförhållande till *mala*.. En variantrot *maul* träffas i det dialektala *möla*, no. och nyisl. *maula*. Jfr *gnola* här ofvan. — Ordet är väl etymologiskt fullkomligt skildt från vårt något dialektala *mola* 'arbeta ansträngdt', som nog har (tjockt) *l* för äldre *rd;* jfr no. *morda* i samma betydelse, afledt af det ofvan under *mol* omnämda no. *mord* 'yttersta kraftansträngning'. Identiskt med *mola* 'arbeta' är väl det vulgära »*mola* och värka»; jfr i fråga om betydelseutvecklingen de ursprungligen identiska *verk(a)* och *värk(a)* eller fsv. *arvoþa* 'arbeta' och 'plågas (af sjukdom)'. En tredje betydelseskiftning visar det dialektala *mola ihop* 'genom träget arbete samla'.

Mora se *morkulla*.

Morkulla betyder som bekant ursprungligen 'skogsjungfru'. I Dalarna brukas ordet såsom namn på örten Trientalis, som i andra trakter bär namnen *skogs*-stjärna, *holta*-vifva och duf-*kulla*. Första sammansättningsleden i *morkulla* återfinnes i ortnamnet *Mora*, fsv. pl. *Mōrar*, hörande till det allmänt germanska, ännu i sv. och no. dialekter bevarade ordet *mōr* 'skog, särskildt sådan som växer på kärrmark', fht. *muor* 'moras', fs., ags. *mór* 'kärr' och 'hed'. Detta ord, hvars äldsta uppvisbara betydelse sålunda är 'kärr', har ännu tidigare haft betydelsen 'sjö, haf' och sålunda genomgått samma utveckling som t. ex. *träsk*, hvilket ord ännu i Norrland betyder 'sjö' (Torne träsk, Saggat träsk o. s. v.). Detta framgår nämligen af afljudsformen fsv. *mar*, fisl. *marr*, lat. *mare*, ty. *meer* 'haf', så 'sumpig trakt' (i ty. *marsch*-land), slutligen 'skogsmark' i de fsv. ortnamnen *Swēamar* och *Alamar* (nu skogarna *Sveamo* och *Almaren*). En dentalafledning af detta *mar* föreligger i fsv. *Kolmarþ* 'Kolmården' och *Marþ-bækker*

'bäcken i skogen Ödmorden', som sålunda ursprungligen betyda 'kolskogen' och 'skogsbäcken'. I afljudsförhållande till detta *marþ* står det *mörþ*, som ingår i fsv. *Øþmorþ* 'Ödmorden' (alltså 'ödeskog') och *Āmorþ* 'Åmål' (d. v. s. 'å-skog'; jfr de kringliggande socknarna Svanskog, Edsleskog, Fröskog, Tisselskog och Ånimskog). Ännu 1531 skrifves *Amord*, men 1540 *Åmoll*, och tillhör detta ortnamn sålunda de icke få ord i riksspråket, som upptagits ur sådana dialekter, där *rd* öfvergår till 'tjockt' *l*. Att fsv. *Āmorþ* hade *ŏ*, icke *ō* (såsom *mör*), framgår väl af det nysv. uttalet *Åmål* (icke *-mol*), — Andra sammansättningsleden i *morkulla* är densamma som i *dalkulla*, *dufkulla* och (Margareta) *fridkulla*, nämligen dalmålets *kulla* 'ogift kvinna', fisl. *kolla* 'kvinna' och 'hona', ursprungligen väl blott om hornlösa nötkreatur, såsom framgår af fisl. *kollóttr* 'hornlös' (om kor o. d.), 'skallig', bildadt af fisl. *kollr* 'kullrig topp', så 'skalle', vidare 'barskalle' (jfr betydelseutvecklingen hos vårt *skallig* i förhållande till *skalle*), ändtligen 'mansperson' (jfr vårt *dumskalle*, *tjurskalle* o. d. samt betydelseutvecklingen hos *kolla*, *kulla*). Samma ord är det fsv. *kolder*, *kulder* 'hjässa', som ännu fortlefver i *hatt-kull*, *om-kull*, *kull-slagen*, *-störta* o. d. samt i afledningarna *kulle* (fsv. *kolle*, *kulle*) och *Blåkulla*, äldre *Blockkulla* (se Noreen, Sv. landsmålen VI, 5, s. 6), troligen en ombildning af det tyska *Blocksberg*. — Sedan ofvanstående redan nedskrifvits erhåller jag Kocks uppsats om *kulla* m. m. (i publikationen »Från Filologiska föreningen i Lund», Lund 1897). Hans etymologi (*kulla* af **kunilō*) synes mig oantaglig, åtminstone så länge hans påstående, att jag »icke riktigt» formulerat regeln för assimilationen *nl* > *ll*, saknar hvarje motivering.

Morla (icke anträffadt i fsv.) hör tydligen tillsammans med no. *mora*, *mura*, *maura*, sv. dial. *myra*, *myrla*, *mörla*, alla med betydelsen 'kräla, myllra, morla'. Det no. *mora*, *mura* betyder äfven 'fortskrida långsamt och oförmärkt', ett förandligande af den ursprungliga betydelsen 'kräla, krypa, krafla'. Samma ord är naturligtvis det nyisl. *mora* 'myllra', som Fritzner gissningsvis föreslår att anse uppkommet af *morþa*, något som väl förbjudes af nyisländskans ljudlagar och äfven för öfrigt icke är tilltalande. Till den nu uppvisade roten *meur*: *maur*: *mur* 'krypa' för jag

vidare no. *mūra,* fisl. *mura* 'Potentilla anserina', en växt hvilken, såsom bekant, karakteriseras af sitt krypande utefter marken. Detta ord tillhör väl numera äfven svenska riksspråket, sedan det upptagits i Landtbruksstyrelsens »Normalförteckning öfver svenska växtnamn» (1894) såsom namn för släktet Potentilla, under det att P. anserina där kallas *gåsmura* (efter synonymet *gåsört*). Ändtligen ger oss denna rot en nöjaktig etymologi på det mycket omskrifna ordet *myra,* fisl. *maurr,* fsv. *mōr* och *mȳr* (med samma afljudsstadium som det ofvannämda verbet *myra*), no. *maur, mor.* Det betyder ursprungligen djuret 'som myllrande krälar' och förhåller sig sålunda till verbet *maura, myra* 'kräla' på alldeles samma sätt som *kryp* till *krypa* eller *kräk* till *kräka* 'krypa'. Denna uppfattning torde vara ojämförligt att föredraga framför både Kluges sammanställning med *myr* 'kärr' (alltså »das moostierchen»; dock nu i 5:te upplagan struket) eller Perssons med *mör,* fisl. *møyrr* (Wurzelerweiterung s. 181 not 3), hvilken sednare jag med orätt aksepterat i Urgerm. lautlehre s. 217. Till *møyrr* 'mör' och gr. μαῦρος 'svag' höra däremot no. *mauren* 'spröd' och *maur* 'försagd'.

Mura se *morla.*

-muskig se *svartmuskig.*

Myra se *morla* (s. 56).

Nare, no. *nare,* vind som »snor» kallt, visar sig genom sin norska biform *snæra* (fem.) tydligen höra till roten *(s)nēr* 'sno'. Uddljudsväxlingen *n: sn* är således alldeles densamma som i de af samma rot bildade lat. *nervus* 'snodd': sv. *snara, snöre* (fisl. *snøre*) m. m.; jfr min Urgerm. lautl. s. 208.

Nate, namn på vattenväxten Potamogeton, i dialekterna äfven på vattenväxten Lemna och på Stellaria media 'våtarf', är ursprungligen ett substantiveradt adjektivum i bestämd form, förutsättande ett fisl. **natr* 'våt', identiskt med fs. *nat,* fht. *naz* och sammanhörande med got. *natjan* 'väta' samt på längre håll med lat. *nāre* 'flyta, simma', *nāvis* 'skepp' o. a. Om andra dylika substantiveringar se Hellquist, Arkiv VII, 3 ff.

Ner(i)ke se *gers* (s. 24 ff. och s. 29).

Nor, -a se *gers* (s. 22).

Norge se *gers* (s. 22 f.).

Norr se *gers* (s. 24).

Nors se *gers* (s. 22).

Nubb 'kort spik' är identiskt med det *nubb* 'kort pipa, snugga', som ingår i det uti äldre nysvenska (t. ex. hos Runius, se Noreen-Meyer, Valda stycken s. 214, 14) förekommande *fähl-nubb* (jfr *fäl-knäpp, -sup, fälas*). Grundbetydelsen är 'stump' och betydelseutvecklingen densamma som vid det i våra dialekter brukliga synonymet *snubba* 'snugga'. Liksom detta hör till (det dialektala) verbet *snubba* 'afkorta', så hör *nubb* tvifvelsutan till det norska starka verbet *nūva* 'afkorta, kapa, stympa' och det fno. *núfa* 'stubbnäsa' (se Norges gamle love I, 85), användt som öknamn. Detta sistnämda substantiv återfinna vi i tillnamnet på Harald hårfagres bekanta hofskald *Ølver hnúfa*, för hvilket redan F. Jónsson (Literat. histor. I, 435 not) med rätta förmodat betydelsen 'stubbnäsa'. Möjligen föreligger äfven en fisl. motsvarighet till det norska preteritet *nauv* i Goþrúnarhuǫt 12, därest — såsom redan Vigfusson förmodat — det därstädes förekommande hapax legomenon *hnóf* 'kapade af' står i stället för *hnauf*. I fråga om växlingen *bb: v* i *nubb: nūva* o. d. är att jämföra de ofvan under *dubb* anförda paralellerna.

Nå, interjektionen, fisl. *ná* (sällsynt), identifierar jag med det enklitiska *-na* i fisl. *þat-na* 'just det', *hér-na* 'just här' o. s. v. Då det ursprungligen svagtoniga *na* användes starktonigt, måste det uppträda såsom *nā*, alldeles på samma sätt som mot fisl. *en(n)da* svarar vårt *ändå* (med hufvudtonen på ultima). Att *-na* är den ljudlagsenliga motsvarigheten till got. *nūh* (fisl. *hér-na* = got. *hēr nūh*), har jag redan i min Aisl. gram.[2] § 117, 2 påpekat. Men detta got. *nūh* användes uti frågor med samma betydelse som vårt *nå*, hvilket styrker sammanställningen. Hvad etymon af *nūh* beträffar, så är det antingen uppkommet af *nu* 'nu' + det bekanta enklitiska *-ūh*, eller ock motsvarar det fullkomligt det lat. *nunc*, d. v. s. ett med enklitiskt *-c* utbildadt **nun*. motsvarande det gr. νῦν vid sidan af νυ. I hvilketdera fallet som hälst har alltså *nūh* ursprungligen betydelsen 'nu'. Att denna kan öfvergå till 'nå', se vi för öfrigt ock på sådana tyska sammanställningar som »dies nun» o. d. Likaså i forntiden, i ty att äfven det osammansatta gr. νυ, got. och fht. *nu*, fisl. *nú* brukas både i betydelsen 'nå' och 'nu'. Detsamma är förhållan-

det med den nordiska representanten för det ursprungligen starktoniga *nūh*. Denna återfinna vi i det nynorska *nō* med betydelsen 'nu' eller 'nå'. Sunnanfjälls användes emellertid formen *nā* i samma båda betydelser. *No* förhåller sig alltså formellt till *nā* och *-na* samt got. *nūh* alldeles som fsv. *æn þō* (fisl. *enn þó*) till *æn þā* (nsv. *ändå*, förr äfven *äntå*) och fisl. *en(n)-da* samt got. *þauh* (ty. *doch*, förkortadt af **dōh*). Formellt möjligt vore visserligen ock att identifiera *nā*, *-na* med lat. *num*, förutsatt att detta går tillbaka på ett **nom* (liksom det temporala *þā* är lat. *tum*, got. *þan*) och icke hör till stammen *nu-*. Men det ryckes då loss från de liktydiga *nō* och *nū*, hvilket är föga tilltalande. Det samma blir följden af Perssons förslag (Indog. forsch. II, 205, 224) att identifiera *-na* (och således ock *nā*, om min sammanställning godkännes) antingen med gr. νή, lat. *nē* 'minsann' eller med lat. *nam* 'nämligen', en sammanställning som i fråga om betydelsen visserligen passar beträffande *-na*, men icke beträffande *nā* och *nō*, särskildt i betraktande af deras ena betydelse, 'nu'. — Det nyhögtyska *na* 'nå' hör icke hit. Det är ett mycket ungt ord och troligen en 'urschöpfung', ursprungligen bestående af ett dröjande och tveksamt framfördt sonantiskt *n*, ur hvilket med tiden stämtonen utdragits i form af vokalen *a*.

När(i)ke se *gers* (s. 24 ff. och s. 29).

Ormbunke se *bunke*.

Oxel-tand (i Götaland äfven *axeltand*, s. Rydqvist IV, 397), fsv. *öxla-* eller *axla-tan*, kunde på grund af afljudet *a* : *ō* misstänkas för att sammanhänga med *axel* 'skuldra', som äfven uppvisar *ō* i holl. *oksel* 'axel', ags. *óxn*, *ócusta*, fht. *uohsana* 'axelhåla'. Men denna sammanställning synes förbjudas både af betydelsen och i synnerhet af det förra ordets tredje hufvudform: fisl. *iaxl*, sv. dial. *exel*, *jäxel*, no. *jaksle*, som visar den hos ordet för 'axel' icke anträffade afljudsvokalen *e*. Snarare kunde man på grund af betydelsen vilja sammanställa *oxel*-tand med det fsv. och fda. *ōxl* 'svulst, utväxt'. Men detta ords afljudande biform fsv. *uxla* synes otvetydigt ådagalägga, att det hör tillsammans med det samma afljud uppvisande verbet fisl. *vaxa* : *óx* : *uxom* 'växa', dit också betydelsen otvunget hänvisar detsamma; och härigenom är allt sammanhang med *iaxl* o. s. v. uteslutet. Lika

litet låter för tillfället uppvisa sig något sammanhang med ett tredje snarlikt ord, nämligen det i fornspråket icke anträffade trädnamnet *oxel*: da. *axel* (jämte *oxel*), hvars etymologi i synnerhet vanskliggöres genom den no. formen *asal* (utan *k*!).

Peppar se *glåpord* (s. 31 nederst).
Puff se *pusta*.
Puffert se *pusta*.
Pussig se *pusta*.
Pusta 'slå' i *kindpusta*, fsv. *kinpūsta* (jfr fisl. *pústra* i samma betydelse) kan utan alla betänkligheter etymologiskt identifieras med det mlågty. *pūsten* 'blåsa', hvarifrån vi lånat fsv. *pūsta* 'pusta'. Ett allbekant exempel på samma betydelsedifferentiering är ju fra. *soufflet* 'blåsbälg' och 'örfil'; jfr fisl. *pústr* 'örfil' = mlågty. *pūster* 'blåsbälg'. Men en ännu rikare differentiering af samma slag visar vårt från tyskan lånade *puff*. Å ena sidan stå mlågty. *puf* 'stöt (så i nysvenskan), slag', i nhty. äfven 'knall' (så i vårt »piff, paff, *puff*»). En förskjutning åt det andra hållet visar redan engl. *puff* 'vindstöt'. Fullt på andra sidan stå de tyska betydelserna 'uppblåst klänningsparti' (jfr sv. *puff*-ärm), 'utbasunering' (jfr sv. tidnings-*puff* och *puffa* för något) och 'humbug' (jfr sv. kapten *Puff*). Betydelsen 'stöt' spåras däremot i afledningen *puffert*, lån från nhty. *puffer* (jfr *koffert* af *koffer* o. d.). Hvad nu vidare den etymologiska upprinnelsen af fisl. *pústra*, fsv. *pūsta* 'örfila' beträffar, så är ordet tydligen ett denominativum af fisl. *pústr* (gen. *pústrs*), fsv. *pūster* (gen. *pūsts*, sedan afledningens *r* blifvit såsom så ofta annars uppfattadt såsom nominativändelse) 'örfil', som i sin tur är en tydlig afledning medelst det bekanta instrumentalsuffixet *-tro-* af roten *pŭs* : *paus* i ags. *posa*. fht. *phoso*, fisl. *pose*, fsv. *posi*, *pusi* 'påse' : fisl. *púss* 'pung' med dess denominativum fsv. *pȳsa* 'pusta', mht. *pfūsen* 'fnysa' : no. *pøysa* 'pösa', fsv. *pøsa* 'bringa att pösa' (i Söderwalls ordbok oriktigt betraktadt såsom etymologiskt identiskt med *pȳsa*, för hvilket S. förmodligen antar kort *y*, öfvergånget till *ø* i *pøsa*, ett antagande som förbjudes af no. *pøysa*). Hit hör väl ock väsentligen adjektivet *pussig*. Ty om ock det af Rydqvist (VI, 362) utan angifven betydelse citerade, men hvarken hos Lübben-Walther eller Dähnert upptagna lågty. *pusig* inver-

kat på det svenska ordet, så är väl dock det fsv. *pusin*, no. och sv. diall. *pusen* 'svullen' dess närmaste frände, och det är en variant till *påsig*. Då fsv. *posi* har biformen *posse* (såsom *mosi*: *mosse* m. fl. bekanta fall), så har man väl ock vid sidan af *pusi* haft ett **pussi*, hvaraf *ss* i *pussig*. Roten *pŭ̄s* kan möjligen vara identisk med den af Uhlenbeck (Beitr. XX, 326) antagna, men något osäkra indoeur. roten *bŭ̄s*. Sannolikare synes dock, att vi här hafva att göra med ett *s*-determinativ på den säkerligen onomatopoetiska roten *pŭ̄*, som med andra determinativer uppträder i sv. och no. *pūta* (jfr i fråga om betydelsen *bolster* vid sidan af *bula*, fisl. *bylr*, *baula* m. m.), sv. dial. *pūk* 'knöl' m. m.

Puta se *pusta* (s. 60).

Pylsa se *pölsa*.

Påse se *pusta*.

Pölsa har sin närmaste släkting i ett annat, mindre vanligt lånord, nämligen *pöl* 'sittkudde', från mlågty. *pōle* 'kuddvar' och 'frukthylsa', mnederl. *peule* 'ärtskida' (se vidare Uhlenbeck, Beitr. XX, 326), och förhåller sig till detta liksom biformen *pylsa*, engl. *pulse* 'skidfrukt' till mlågty. *pūle* 'hylsa, fruktbalja'. Emellertid skulle *pylsa* äfven kunna tänkas vara en ombildning af ty. dial. *pfühlziehe* 'kuddvar', hvaremot dock talar, att det på så sätt ryckes från sammanhanget med *pölsa*. Roten *pūl* 'svälla' torde vara en variant till de under *pusta* (se ofvan) anförda rötterna *pūk*, *pūs* och *pūt*.

Pösa se *pusta*.

Regel eller *rigel* förutsätter ett fsv. **righil* > **reghel*: pl. **righlar*, hvaraf genom utjämning den nysv. dubbelböjningen *regel*, *-lar* och *rigel*, *-lar*. Ordet är etymologiskt identiskt med, men icke lånadt från, det likabetydande fht. *rigil*, som vanligen antages vara ett tidigt lån från lat. *rēgula*[1]. Att så icke kan vara förhållandet, synes mig otvetydigt framgå af det no. *rigl* 'rankig' och dess denominativum *rigla* 'runka, ragla' tydliga afledningar till det no. och fisl. verbet *riga* 'rubba'. Den germanska nominalstammen **riȝila-* har sålunda betydelsen 'hvad som låter rubba sig'.

---

[1] I det nyss utkomna häftet af Pauls Grundriss, 2 uppl. (I, 344) föreslår nu Kluge, ehuru med tvekan, att härleda *rigil* ur ett lat. **rēgella*.

Rese uppträder hos Dalstierna under formen *rijse*. Då emellertid fsv. *risi* icke kan ge annat än nysv. *rese*, så torde Dalstiernas form liksom så många andra under den karolinska tiden förekommande bero på lån från de fisl. sagorna (fisl. *rise*). Att döma af fsax. *wrisi-lîk* 'jättelik' och *wrisil* 'jätte' är äfven det fsv. *risi* ett fno.-fisl. lån, emedan det ju annars borde heta **wrisi* (jfr *vrida, vrist, vricka* o. d. gentemot fno. *ríða* o. s. v.). Och det är då värdt beaktande, att ordet tidigast anträffats på svensk botten i Eufemiavisorna, som äfven i andra punkter röja ett på grund af deras tillkomst lätt förklarligt norskt inflytande. — I fråga om adjektivet *reslig*, som icke i något äldre fsv. anträffats, är det ovisst, huruvida det, såsom vanligen antas, motsvarar det fisl. *risalegr* 'jättelik' och icke snarare det fisl. *reisolegr* 'ansenlig', hvilket sednare ansluter sig till verbet *reisa* 'resa upp i vädret' (jfr som en kuriositet Runebergs: han *reste sig ansenlig* i stugans skymda vrå). Det fsv. *rēselikhēt* 'vacker växt' är så sent anträffadt, att det intet kan upplysa, men dess betydelse talar snarast för sammanhang med *reisolegr* och fsv. *rēsogher* 'välväxt', detta sednare kanske lån från mlågty. *reisich* 'resfärdig' och 'reslig'. Det nysv. *reslig* associera vi väl ock vida lättare med *resa sig* än med *rese*. En sammanblandning mellan de båda adjektiverna tyckes emellertid föreligga i den fisl. formen *risolegr* 'ansenlig', därest icke denna är att skrifva *rísolegr* (Fritzner har blott *risu-*, Vigfusson både *risu-* och *rísu-ligr*) och sålunda hör till *rísa* 'resa sig'.

Reslig se *rese* (s. 61).

Rigel se *regel*.

Rofva i uttrycket »sätta en rofva (på isen o. d.)» har väl ingenting etymologiskt med växtnamnet *rofva* (med hvilket t. ex. Rietz identifierar det) att göra, utan är det fisl. *rófa* 'svansrot', no. *rōva* 'svans, rumpa', i fsv. icke anträffadt. Att det numera folketymologiskt, men ursprungligen kanske af eufemistiska grunder, associeras med växtnamnet, framgår väl af stiliseringen »sätta e n rofva», i hvars ställe man såsom det ursprungliga måste tänka sig lydelsen »sätta rofvan».

Rom se *dombjällra*.

Rufva (ägg, sedan bildligt i 'rufva på hämd' o. d. uttryck) förutsätter säkerligen ett fsv. **rūgha*, liksom *jufver* och (hö)-

tjufva äro fsv. *tiūgha* och *iūgher* med en dialektal, redan i fsv. tid uppträdande utveckling af *gh* till *v* i vissa ställningar (se vidare här ofvan s. 39 nedtill). Det blir då identiskt med den norska formen *rūga* 'rufva', som förhåller sig till det danska (ur **rūka* utvecklade) *ruge* 'rufva', no. *rūka* 'uppstapla, ligga eller sitta framstupa (uppstaplad som en »ruka»)' alldeles på samma sätt, som det besläktade substantivet fisl. *hrúga* 'hög, lager' (jfr med annat afljudsstadium nysv. *råge*) till sv. och no. *rūka* 'ruka' (jfr med andra afljudsstadier fisl. *hroke* 'råge' och *hraukr* 'rök, sädesskyl'), se min Urgerm. lautl. s. 164. Betydelseutvecklingen har sålunda varit: 'lagra, lägra > ligga på > rufva'.

Ryssja uppges af Rydqvist (VI) och Lyttkens-Wulff (Uttalsordbok) äga biformen *rösja*. hvarmed stämmer Salbergs form *fiskerösia*. Då fsv. kort *y* före *s(s)* uppträder såsom nysv. *ö* (t. ex. fsv. *byssa* > nsv. *bössa*, fsv. *lys. mys* > nsv. *löss. möss* o. s. v.), så antar Kock, Arkiv IX, 73, att fsv. ägt en mot fht. *rūs(s)a*, nht. *reuse* (urgerm. **rūsiō*) svarande form med långt *ȳ*. Men detta antagande är ju fullkomligt omöjligt, eftersom ett urgerm. **rūsiō(n)* ju måste ge fsv. **rȳs(a)* med förlust af *-i-*. då föregående stafvelse är lång. Och ett fsv. **rȳsa* kan icke ge annat än nsv. **rysa*, hvadan *ryssja* på sin höjd kunde förklaras såsom en kontamination af **rysa* och *rösja* (af **rȳsia*). Jag antager däremot, att *rösja* är en form, som uppstått af fsv. **rysia* (no. *rysja*) i de dialekter, där *ȳ* öfvergått till *ö* före sammansmältningen af *s* + *j* till ett enhetligt *sj*-ljud; under det att *ryssja* uppstått af **rysia* i de dialekter (och riksspråket), där *ȳ* > *ö* inträffat efter öfvergången *s* + *j* > *sj*-ljud. Och att fsv. *y* icke blir *ö* före *sj*-ljud, tycks otvetydigt framgå af fsv. *ysyot* (hos Peder Månsson) = nsv. grå-*hyssjig*. — Det i Gustaf I:s bibel förekommande *sten-rösia* 'stenrös' (jfr det hos Söderwall anförda yngre fsv. *røsia* = *røse*?) förutsätter ett helt annat fsv. **rysia*, stående i afljudsförhållande till no. *rūs* och fisl. *hreyse* 'röse'.

Råk på isen identifieras allmänt med synonymet *vräk*, som hör till *vräka* m. m. Men saknaden af det uddljudande *v* blir i så fall alldeles obegriplig. Jag likställer däremot *råk* med nisl. och fisl. (se Vigfusson) *rák* 'fåra', fno. *klauf-rák* (af Fritzner orätt angifvet såsom neutr. i stället för fem.) 'fästig', no. *råk* 'strimma, rad, rand, råk'. Ordet hör väl till *rakr* 'rak', got. *uf-*

rakjan 'utsträcka', fht. *recken* 'räcka' (jfr betydelseförhållandet mellan de sv. subst. *räcka* och *sträcka*), *rehhanōn* 'räkna', d. v. s. 'upprada' m. m. (se Urgerm. lautl. s. 123). Till en rotvariant för jag (sålunda modifierande min sammanställning i Aisl. gram.[2] § 57 anm. 3) fisl. *reik* 'bena', no. *reik* 'strimma, fåra, bena', fht. *reihhen* 'räcka', fisl. *reikna* 'räkna'. — *Råk* 'afskrap' i *fiskråk*, fsv. *rāk* hör närmast till fsv., fisl. *raka* 'skrapa', fsv. *raka* f. 'raka', fisl. *reka* 'spade?', sv. dial. *räka* 'skofvel, räfsa', got. *rikan* 'hopa', mht. *rechen* 'sammanskrapa'. Emellertid är roten i detta ord sannolikt ursprungligen identisk med den i *råk* 'vråk' (se Urgerm. lautl. s. 50 f.).

Rödlett se *glåpord* (s. 32).

Skalle se *skulle*.

Skepp se *glåpord* (s. 32).

Skola 'göra stadig medelst insprängda skärfvor, fastkila' (upptages t. ex. i Dalins och Lundells ordböcker) är ursprungligen ett dialektord, som har på vanligt sätt (tjockt) *l* för äldre *rd*, såsom framgår af dess etymologiska motsvarighet, det fsv. och fisl. *skorþa*.

Skola, hjälpverbet, borde, enär det i fsv. har kort *ŏ*, i nysv. uti betonad ställning ljudlagsenligt uppträda såsom *skåla;* jfr *hål* (fsv. *hol*), *fåle* (fsv. *foli*), *gål* 'gul' Arvidi, Stiernhielm, Salberg, Dalstierna, Hof m. fl. (fsv. *gol*), *hål* (fsv. *hol*), *småla* 'smula' Bellman (*afsmåla* Dähnert 1784, *smola* Aurivillius, Salberg, Hof och i fsv.), *såla* 'sula' (fsv. *sola*), *tåla* (fsv. *þola*) och med mot regeln bibehållen fsv. ortografi *kol*, *förkolna* (af fsv. *kolin* 'kulen'), *moln* och *dolde*. Den väntade formen har jag också anträffat, nämligen tre gånger *skåle* (3. pers. pl.) i ett fogdebref från Norrbotten och från början af 1600-talet (aftryckt hos K. Pira, Svensk-danska förhandlingar 1593—1600, Ak. afh., Sthlm 1895; se särskildt s. 168 f.), men säkerligen döljer sig detta uttal också ofta under den vanliga skrifningen *skola* (jfr vårt *kol* o. d. ännu i dag). Men i alla händelser bör det hafva varit jämförelsevis sällsynt, liksom det ock numera mig veterligen icke längre existerar, eftersom ordet ojämförligt oftast står i svagtonig (proklitisk) ställning. Och under dylika förhållanden skall fsv. *ŏ* i öppen stafvelse (såsom här) enligt den under *konglig* här ofvan (s. 47)

omnämda ljudlagen uppträda såsom nysv. slutet *o*-ljud, såsom det också mycket riktigt gör i vårt nuvarande *skola*, detta äfven i de få fall, där det med undanträngande af det gamla *skåla* brukas i betonad ställning[1].

Skrof 'koloss, öfverrede, stomme, buk m. m.', äfven såsom förstärkande sammansättningsled i *skrof-mätt, -rik, -snål* o. d., förutsätter ett fsv. **skrof* med betydelsen 'något som skrymmer eller skjuter upp i vädret', såsom framgår af följande nära befryndade ord: no. *skrova, skruvla, skrauva, skrøyva* 'skrymma', *skrauv* 'skumråge', *skrūv* 'topp', *skrȳva* 'uppstapla', *skrov-* eller *skrauv-* 'stor-', fisl. *skrúf* 'stapel af hö', *skrúfr* 'topp', *skrýfa, skreyfa* 'resa upp i vädret', fsv. *skrūver* 'biskopsmössa, bikupa', nysv. *kvarn-skruf* 'öfverbyggnad öfver kvarnstenen', kanske ock *upp-skrufvad* 'öfverdrifven', i så fall ursprungligen 'rågad'. Detta sistnämda torde emellertid minst lika väl kunna föras tillsammans med (*skrufva* och) det från mlågty. *schrūve* lånade nysv. *skruf* (äldst funnet i Var. rer. voc., skrifvet *skrwff*), ett ord som man icke med Rydqvist (III, 175) får sammanblanda med fsv., fisl. *skrúfr* 'topp'. Till samma ordgrupp som *skrof* m. m. för jag däremot adjektivet *skroflig*, i fråga om bildning och betydelseutveckling närmast att jämföra med de äfvenledes hithörande no. *skruvla. skrøyvla* 'skrymma', *skruvl* 'något skrymmande eller poröst', *skrauvl* 'porös is' (jfr sv. *skrof-is*), *skruvlutt* 'skroflig af porös ojämnhet', sv. dial. *skryvla* 'skrynkla sig', *skruvel* 'skroflighet'. Wadstein, Indog. Forsch. V, 19 för däremot *skroflig* till lat. *scrophula* 'skroffler' och ags. *scruf* 'skorf'. Men de båda sistnämda orden hafva förmodligen intet — åtminstone närmare — etymologiskt sammanhang med hvarandra. Angående ags. *scruf, scurf* får jag hänvisa till min Urgerm. lautl. ss. 9, 102 och 205 f. Då det hör till en rot med variantformerna *sk(e)r(e)p* : *skreup* (jfr gr. σκορπίος 'gaddig, skorpion' : lat. *scrūpus* 'hvass sten' m. m.), så kan det möjligen vara på långt håll besläktadt med den här ofvan behandlade ordfamiljen.

Skroflig se *skrof*.

Skruf se *skrof*.

[1] Sedan ofvanstående redan var skrifvet har Kock i Sv. landsm. XI, 8, s. 7 noten utan att känna eller åtminstone utan att anföra formen *skåla* framställt samma uppfattning af orsaken till uttalet *skola* med slutet *o*-ljud.

Skråla uttalas i Värmland och Götaland (enligt Lyttkens-Wulffs uttalsordbok) med öppet *å*-ljud, hvilket visar, att det nysv. *skråla* åtminstone delvis icke härstammar från fsv. *skrāla*, utan förutsätter ett fsv. **skrola*, hörande till roten *skraul* i fsv. *skrøla* 'skråla', sv. dial. *skrӯla* 'snubba', no. *skrӯla* 'gråta högljudt', *skraula* 'skräfla'. Det fsv. *skrāla* behöfver ej med Rydqvist (III, 175) uppfattas såsom lånord från mlågty., utan hör väl till den inhemska rotvarianten *skral* i no. *skrǣla, skråla,* ytterligare utbildad med ett rotdeterminativ i fsv. *skrælla*, no. *skrella*. *skralla, skrolla*, alla med ungefär samma betydelse. Fsv. *skrāla* förhåller sig alltså till *skrøla* och *skrælla* alldeles som no. *gnåla* till sv. *gnöla* och *gnälla;* se ofvan under *gnola* (jfr ock *mola*).

Skråma, tidigast funnet i Var. rer. voc. (jämte formen *skrama*, som väl är påverkad af mlågty. *schrām* och *schramme*), anser jag vara identiskt med fisl. *skráma* 'skära' (»securis» Egilsson), men äfven 'skåra' (»score» Vigfusson). Nära släktingar finner jag i månens benämning *skrámr*, ursprungligen väl blott syftande på den skär-formiga halfmånen, samt hapax legomenon »*skrámir* (liós fyrir augu mér» i Sturlunga saga), som af Fritzner öfversättes med 'skinner', men af Vigfusson bättre med 'glares', d. v. s. 'tindrar, bländar med sitt sken' (jfr vårt uttryck »ljuset *skär* mig i ögonen»). Att ordet heter *skrámir*, icke *skrǽmir*, såsom Vigfusson och efter honom Fritzner (III, 387, men *skrámir* 375, sp. 2, r. 1) uppge, har Kålund utredt i Arkiv XI, 314. Bugge (Sv. landsm. IV, 186 noten), som liksom Fritzner öfversätter ordet med 'skinner', för såväl det som månens namn samman med fisl. *skrǽma* 'skrämma', *Skrámr* namn på en trollkung, *skrimsl* 'troll m. m.', hvilket från betydelsens sida synes mig oantagligt.

Skulle i *höskulle*, sv. dial. *skull*, dalmålets *skulla* 'skulle' och 'läktare' får man icke, som Rietz gör, föra till *skjul*, *skyl* o. s. v., än mindre naturligtvis i likhet med nämde författare identifiera *skulle* och *skåle* (fisl. *skále*). Det är tydligen identiskt med no. *skolle* 'upphöjning, banke', sv. dial. *skulle* 'skalle', ursprungligen 'topp' (jfr fisl. *kollr* 'barskalle' : fsv. *kolle* 'kulle' och nysv. hatt-*kull* m. m., se ofvan under *morkulla*, s. 55), mengl. *skulle*, *skolle* 'skalle' och nära besläktadt med no. *skolla* 'resa sig högt, skrymma', sv. dial. *skulla* 'skjuta upp ur vattnet,

hägra', fisl. *skolla* 'sväfva' (»viþ ský uppe» heter det i Vǫlundarkuiþa). Fjärmare släktingar äro fisl. *skoltr* 'panna', no. *skolt, skult* 'bärgknöl, skalle', *skultr* 'puckel', sv. dial. *skolt, skult* 'skalle'. I afljudsförhållande härtill stå *skalle*. fisl. *skalle* 'barskalle' (jfr sv. *skallig*: *skalle*), fsv. *skalle*, no. *skalle* 'upphöjning, banke, skalle', *skjelta* 'skalle' och det särskildt från indianböckerna bekanta engl. *scalp* 'hjässa, hufvudsvål'. Dessa etymologiska förhållanden, som hos *skulle* : *skalle* uppvisa en grundbetydelse 'upphöjning, topp', tala icke för den gamla sammanställningen af *skalle* med (hufvud)*skål*, ej häller för Bugges (Sv. landsm. IV, 188 noten) och Zupitzas (Die germ. Gutturale, s. 159) nyare sammanställning med *skal*, fisl. *skel* 'musselskal' m. m., tvänne etymologier som för resten väl ytterst sammanfalla. Fastmera vill jag i roten *skel* 'höja sig' finna en på vanligt sätt *s*-prefigerad variant till den bekanta roten *kel* i lat. *celsus* 'hög', *collis* 'kulle', ags. *hyll* 'kulle', fisl. *hilla* 'hylla', *hialle, hiallr*, no. *jell* 'loft o. d.', no. och fsv. *hylla* (om hvars förhållande till fisl. *hilla* se min Altschwed. gram. § 108 anm. 3) 'hylla' m. m. Det blir då icke längre en tillfällighet, att dalmålets motsvarighet till fisl. *hialle*, nämligen *jälle*, i vissa trakter ersätter det ofvannämda *skulla* i dess båda betydelser 'skulle' och 'läktare', enär ju orden ytterst äro etymologiskt identiska.

Skulor har jag förr (Urgerm. lautl., s. 231) oriktigt härledt ur ett **skurdor*. Ordet, som redan i Var. rer. voc. träffas i formen *skulor*, heter nämligen i norskan *skuler*, detta äfven i dialekter som icke känna till öfvergången *rd* > *l*, och hör sålunda liksom synonymen *skol* f., *skola* f., *skole* m., *skyl* ntr. (jfr Fryksdalsmålets *sjöler* af *skyl-*) till fisl. *skola* 'skölja' och fsv. *skylia* m. m.

Skutta se *kota*.

Skyllerkur se *kura*.

Skör, fsv. *skør* 'bräcklig, usel, lättsinnig' förutsätter äldre **skøyrr*, såsom framgår af det no. *skøyr*. I afljudsförhållande härtill står no. och sv. dial. *skȳr*, fsv. (hos Suso) *skȳr* i samma betydelse. *Skörlefnad* är väl från början en eufemistisk benämning 'bräckligt lefverne' (jfr 'oegentligheter' i stället för 'underslef' o. d.). Det sammanhang med fisl. *saurlífe*, som Ihre och Rask antagit och jag ännu i Urgerm. lautl. s. 231 med tvekan ifrågasatt, bör väl alldeles uppgifvas.

Skörbjugg se *glåpord* (s. 32).

Sköre förutsätter ett urgerm. **sköria-*, i fråga om afljudsstadiet att jämnställa med mht. *schuor* 'afklipp', gr. σκώρ 'afskrap', no. *skjøra* 'skråma, skrapa', *skjøra* 'putsa, rensa', fisl. *skøra* 'strid'. Det står i afljudsförhållande till fisl. *skarc* 'sköre' och 'skare', *skarn* 'exkrementer'. Roten är densamma som i *skära*, fisl. *skǫr* 'hår' m. m.

Skörlefnad se *skör*.

Slom se *gers* (s. 22).

Slutta se *kota*.

Slödder se *jufver* (s. 43).

Slör se *jufver* (s. 43).

Småningom se *antingen* (s. 5).

Snor ådagalägger genom sitt långa slutna *o*-ljud (jfr *grof* här ofvan), att fsv. och fgutn. *snor* måste hafva haft *ō*; jfr skrifningen *snoor* hos Arvidi 1651. Men att fornspråket äfven ägt ett *snōr*, framgår af sv. och no. dialekters *snor* med långt öppet *o*-ljud. Vidare inses på grund af den sv. och no. dialektformen *snör*, att ordets *r* uppkommit af äldre tonande *s (z)*, som verkat *R*-omljud. Stammen är alltså **snuza-*, som i de enstafviga formerna gifvit, allteftersom dialekten ägde eller icke ägde *R*-omljud, *snør* och *snōr* (alldeles som fno., fsv. *ør* och *ōr* för got. *us*), i de tvåstafviga formerna däremot *snør-* och *snor-* (såsom fisl. *kørenn*, fsv. *korin* för got. *kusans*); se vidare min Altschwedische grammatik § 84, 1, b och 2, c. Ordets närmaste släktingar äro sv. och no. *snusa* 'indraga luft (sedan *snus*) genom näsan', 'vädra (om hundar o. d.)' samt medelengl. *snēsen* (af **sneusan*) 'nysa'.

Snus, -a se *snor*.

Snöglopp se *glåpord* (s. 31).

Sorla, no. *surla* 'gnola, mumla' har säkerligen genomgått samma betydelseutveckling som *grumsa* i förhållande till *grums* eller no. *soll* 'stoj' i förhållande till fisl. *sollr*, no. *soll* 'röra, sörpa'. Man kan då identifiera det med sv. dial. *sorla* 'bilda issörja' (om en fors), liksom *sorl* med no. *surl* 'sörpa'. Orden tillhöra samma grupp som fisl. *saurr*, fsv. *sør* 'smuts', no. *saur* 'grums', *sor* 'issörja', *saura* 'fylla med grums', men äfven 'jämra sig' (jfr »grumsa» och den analoga betydelseutvecklingen hos det med *p*-determinativ af samma rot bildade no. *surpen* 'vresig' i förhål-

lande till no. *surpa, sorpa, syrpa* 'sörpa, sopor', *surpa* 'slaska, sörpla, sladdra', fisl. *sorp* 'sopor', sv. *sörpa, sörpla*).

Sparkstötting antar Beckman (Arkiv VIII, 172) höra till *stöta*. Att så emellertid icke är fallet, ådagalägges af den norska formen *stytting* eller *stutting*. som visar, att ordet hör till fisl. *stuttr* 'kort', fsv. *forstytta* 'afkorta' m. m. och sålunda betyder 'kort (timmer)kälke, som sparkas fram'. Att *sparkstötting* är ett i riksspråket upptaget dialektord, framgår, utom af det faktiska importerandet af själfva saken från Norrland, äfven af *ö*-ljudet, eftersom fsv. *ȳ* före *t* i nysvenskan bibehålles (se Kock, Arkiv IX, 74), t. ex. *flytta, nytta* o. s. v. Därför får man väl äfven såsom ett ur handtverksvärlden i riksspråket upptaget ord betrakta *stötta*, som hos Columbus har formen *stytta* och är ett lån från mlågty. *stutten* (vårt *stödja*).

Spjufver se *sputa*.

Spotta se *sputa*.

Sputa, nu utdödt i riksspråket, förekommer i betydelsen 'spotta' t. ex. hos Lucidor och ännu hos Serenius (1741); men oftare träffas det med betydelsen 'spruta'. Så i fornsvenskan, hos Stiernhielm, i Relationes curiosæ (se Noreen-Meyer, Valda stycken s. 165, 9), hos Lind och Weste (med upplysningen »bättre *spruta*»). Naturligtvis är ordet etymologiskt alldeles skildt från *spruta*, som är ett tämligen sent (Var. rer. voc. har substantivet, men icke verbet) lån från mlågty. *sprūten*. *Spūta*. liksom det *ja*-afledda fisl. *spýta* 'spotta' = mht. *spiutzen*, holl. *spuiten* (jfr ock no. *spȳta* 'källåder'), synes mig otvetydigt vara en med *t*-determinativ försedd afläggare af den bekanta roten i *spy*, got. *speiwan*, gr. πτύω, lat. *spuo* o. s. v. Den fullare rotformen träffas nämligen i fsv. *spiūta* 'spotta', no. *spjūtra* 'hällregna' (jämte *spūtra* 'spruta'), fryksdalsmålets *spjūt-rö* (jämte *sprūt-rö*) 'starkt rodnande, blodsprängd'. Samma dental-afledda rot i sitt svagaste stadium ha vi väl ock i *spotta*, ehuru geminatan *tt* är till sin uppkomst oklar. Däremot torde rotens normalstadium, försedt med ett labialt determinativ, föreligga i det annars alldeles isolerade *spjufver*. som sålunda i fråga om betydelseutvecklingen skulle ha sitt närmaste analogon i *bespottare*, *spy*fluga och *spe*fågel.

Stekel är väl samma ord som no., fsv., fisl. *stikell* 'spets,

tagg', således här i betydelsen 'gadd', så att detta djur liksom så många andra (t. ex. tuppen, bocken, elefanten, Bläsen, Stjärna m. fl., se Noreen, Uppsalastudier s. 207 och jfr s. 158) är uppkalladt efter sitt mest karakteristiska attribut. I sin norska form ingår väl ordet i det bohuslänska sjönamnet *Trestikeln*, således ungefär 'treudden'. Däremot är *grafstickel*, som tidigast träffas i Var. rer. voc. *(»graffstikel»)*, lån från tyskan.

Stenrösia se *ryssja*.

Stod 'pelare, staty' kan, efter hvad dess långa slutna *o*-ljud utvisar (jfr *grof*. *snor* här ofvan), icke, såsom allmänneligen sker (alltsedan Rydqvist II, 88), återföras till fsv. *stuþ, stoþ* 'stöd, sammanskott till underställ', fisl. *stoþ*, som hör samman med verbet *styþia* 'stödja'. Fastmera förutsätter det ett gammalt *stōþ*, som visserligen icke hittills upptagits i ordböckerna, men icke desto mindre finnes. För fornisländskans vidkommande framgår detta af den i L. Larssons glossar två gånger ur cod. AM. 237 fol. anförda pluralformen *steóþr*, för fornnorskans af *stafstóð* (Fritzner skrifver *-stoð*) med biformen *stafstóðe* 'gränspåle' och de no. dialekternas *sto(d)* med slutet *o*-ljud. Till yttermera visso ligger ordet till grund för verbet fisl. *stóþa* 'göra beståndande' och adj. *-stóþr* 'stadig'. Det hör själft till verbet fsv. *stā* 'stå' och uppvisar samma afljudsvokal som fsv. *stō* i *likstō* 'plats för lik, likstol' och *garþstō* 'plats för gärdesgård', no. *stō*, ags. *stów* 'ställe', och det har samma dentala afledning som den nära släktingen *staþer* 'ställe'. Det intima sammanhanget med sistnämda ord blir isynnerhet iögonenfallande, då man jämför det nysv. *åter-stod* med det liktydiga fsv. *āter-staþer* (eller *-staþa*), där den allra äldsta betydelsen af *staþer* 'stående' fortfarande bevarats. Det nu uppvisade fsv. *stōþ* 'det som står' har så småningom utträngt det till betydelse och form snarlika fsv. *stoþ* 'det som stöder', hvilket i nysv. borde uttalas *ståd* (jfr *båda, låda, skåda* af fsv. *boþa, loþa, skoþa* o. d.) och väl fanns ännu på Arvidis tid (1651), eftersom han rimmar *stodh* med *sodh;* att han kände till äfven *stōd*, synes af rimmet *stoder* (pl.) : *broder*. Äfven i sammansättningar har *stoþ* utträngts af *stōþ*, ty visserligen är det sednare ordet att anse såsom ursprungligt i *bildstod, molnstod, saltstod* och *ärestod*, men däremot icke i *brandstod*, såsom synes både af den fsv. formen *bran(d)stuþ* och af betydelsen 'underställ vid

eldsvåda'. Å andra sidan har väl den begynnande sammanblandningen af de båda orden varit orsaken till, att *eldstod*, som på grund af sin betydelse måste vara en sammansättning med *stōþ*, första gången det i literaturen träffas (1526, se Söderwalls ordbok) uppträder under formen *eldzstudh*.

Stormvasse se *glåpord* (s. 31 nedtill).

Streka se *streke*.

Streke 'strömdrag' hör — liksom *streka* 'strömma, stryka' (om en älf), no. *strika* 'stryka' (med årorna, ett streck o. s. v.) — till fsv. *(hūþ)strīka*, fisl. *strýkua*, fht. *strīhhan* (m. m., se min Urgerm. lautl. s. 67) 'stryka' på alldeles samma sätt som synonymet *stråk* (och det på samma sätt som *streke* bildade, men till sin betydelse väsentligen olika utvecklade *stråke*) till fsv. *strȳka*, fisl. *striúka* o. s. v. (se a. st.). *Stråk* anser jag föreligga i det fsv. *strok-røvare* 'stråtröfvare', som af Rydqvist (VI, 434) oriktigt jämföres med fisl. *strákr* 'lösdrifvare', en sammanställning som absolut förbjudes af den hos Söderwall anförda biformen *struk-røvare*. I fråga om betydelseutvecklingen 'strykande' > 'ströfvande' jfr nysv. 'gå och *stryka*', '*stryka* omkring' samt i viss mån det da. *strøg*.

Stråk se *streke*.

Stuka se *bunke*.

Stöka se *bunke* (s. 11).

Stötta se *sparkstötting*.

Surf i uttrycket »hela surfven» sammanställer jag med det dialektala *survet* 'smutsig', *surv* 'söl, slarf', no. *surven* 'surögd'. Ordet betyder alltså troligen ursprungligen 'smörja' och hör tillsammans med *sörja* (fisl. *syria*), fisl. *saurr* 'smuts', sv. *sur* 'våt', no. *surp* 'dy', nisl. *syrpa* 'blandning', sv. *sörpa, sörpla* m. m. (se *sorla* ofvan). Betydelseutvecklingen är densamma som t. ex. hos *smita* i uttrycket »en hel smita», jämfördt med *smet* och *smetig*.

Svartmuskig hör tydligen till no. *musk* 'stoft', *musken* 'oklar', sv. dial. *musk* 'smolk, affall'. Det till grund för *-muskig* liggande *musk* förhåller sig väl till synonymet fisl. *moþ* liksom sv. *mask* till ty. *made* (och fisl. *maþ-kr*) eller *traska* till *tråda* (se ofvan under *gers*. s. 27). Detta är så mycket troligare, som våra dialekter äfven hafva ett *mork* 'affall', som förhåller sig till *moþ* och *musk* liksom fsv. och nysv. dial. *mark* 'mask' till *made* och *mask*.

Sveamo se *morkulla*.
Sörja se *surf*.
Sörpa, **sörpla** se *sorla* och *surf*.

Torsmånad 'januari' (enligt Var. rer. voc., Dict. Linc., Serenius m. fl.) eller 'mars' (enligt Ihre) skall efter Kocks mening (Antiqvarisk tidskr. f. Sv. XVI, 3, s. 13) vara en ombildning af *þorre*, som i fisl. betecknar en del af januari och en del af februari. Men denna etymologi förklarar hvarken det *d*. som uppträder i ordets fsv. form *thørdsmānadh*, eller *o*-vokalens längd, hvars ålder är styrkt genom skrifningen *toorsmånat* i Var. rer. voc. (1538), eller dess slutna uttal i nysvenskan. Alla tre omständigheterna synas mig otvetydigt visa, att ordet hör till det fisl. *þurþr* 'aftagande, minskning, upphörande', verbalsubstantiv till *þuerra* 'aftaga, minskas, ta slut'. Det fisl. *þurþr* bör nämligen i fsv. motsvaras af ett **þyrþ(er)* jämte **þurþer* på samma sätt som fisl. *fundr* af fg. *fyndr* och fsv. *funder*, fisl. *stulþr* af fsv. *styld* och ÖGL. *stuld(er)* Vaþ. 33 pr. (se Tamm, Uppsalastudier, s. 31), fisl. *mundr* af fsv. *mynd* och *mund(er)*, fisl. *burþr* af fsv. *byrþ(er)*, fisl. *skurþr* af fsv. *skyrþ*, fisl. *sultr* af fsv. *sylt* och *sulter*, fisl. *sauþr* af fg. *soyþr* m. m. (se Noreen, Om orddubbletter, s. 35 f.). Från formen **þyrþ(er)* härstammar nu fsv. *thørdsmānadh* och fda. *tørmaanet*, från **þurþer* däremot nsv. *toorsmånat* och fda. *tormoned* (1515) med vanlig öfvergång af *u* till *o* före *rþ* (jfr *borde*, *gjorda*, *smorde*. *sporde*, *vorden* af fsv. *burþe*, *giurþa*, *smurþe*, *spurþe*, *(v)urþin*). Då *thørdsmānadh* först på 1400-talet anträffats och *toorsmånat* ännu senare, så väcker *s* i kompositionsfogen inga betänkligheter; jfr fsv. *friþsbrēf*, fisl. *hialpsmaþr* o. d. Formerna *thørdsmānadh* och *tørmaanet*, *toorsmånat* och *tormoned* förhålla sig till hvarandra alldeles som fsv. *iordhsmon* och *iordhmon* m. m. — Den nu framställda förklaringen af *torsmånad* gör det i högsta grad sannolikt, att dess fisl. motsvarighet *þorre* icke, såsom Kock och med någon tvekan Bugge (Arkiv IV, 126) antaga, kommer af *þurr* 'torr', utan äfven det hör till *þuerra*, något som också Bugge alternativt föreslår. De båda synonyma och etymologiskt nära sammanhängande månadsnamnens ursprungliga betydelse blir då icke det på grund af ifrågavarande årstids beskaffenhet föga antag-

liga 'barvinter', som Bugge och Kock föreställa sig, utan i stället 'minskning(smånad)'. Denna benämning torde syfta på det bekanta förhållandet, att frampå det nya året de magasinerade vinterförråden af lifsmedel och foder visa en farlig tendens att minskas och rent af ta slut, innan ny afkastning af jordens gröda hinner erhållas. Mindre sannolik synes mig den af Läffler (brefligen till mig) framställda gissningen, att namnet skulle kunna syfta på dagslängdens minskning vid jultiden och sålunda äldst varit en benämning på december. Ty dels är *torsmånad* såsom namn på december aldrig uppvisadt, dels kan man i så fall svärligen förklara det gradvisa framskjutandet af torsmånaden till januari (i Sverge), slutet af januari och början af februari (i Norge) och till och med mars (så i Danmark enligt Molbech m. fl.; jfr ock Ihres ofvannämda uppgift). Däremot med min uppfattning af namnets syfte blir den skiftande tidpunkten fullt begriplig såsom beroende på »de lokale forhold». Det är nog ingen tillfällighet, att 'minskningsmånaden' kommer så mycket senare i det bördiga Danmark än i det jämförelsevis fattiga Sverge.

Traska se *gers* (s. 27).

Trestikeln se *stekel*.

Troll se *boll*.

Trut är icke funnet i något fornnordiskt språk. Då norskan har *strūt* och *strȳta* jämte och i samma betydelse som *trūt* och *trȳta*, så kunde man möjligen tänka på, att förhållandet här vore detsamma som vid ty. *stier* : sv. *tjur* eller sv. *stöta* : *tjuta* m. m. (se Urgerm. lautl. s. 203 f.), så att man hade att förutsätta ett fornnord. **þrūtr*. Men vida sannolikare synes mig, att vi ha att utgå från ett **trūtr*, hörande till samma rot som synonymen fsv., fisl. *trý-ne*, fisl. *trió-na* 'tryne' och ty. *trie-l* 'trut'.

Trög se *jufver* (s. 40 f.).

Trötta se *kota*.

Tungspänne se *glåpord* (s. 32).

Tåpig för jag till no. *tåp* ntr., *tåpe* m. (da. *taabe*) 'fjanter', *tǣpa* 'lätt vidröra, klifva varligt', fisl. *tǽpr* 'snuddande', sv. dial. *täpa* 'lätt vidröra'. Den här uppträdande rotstafvelsen *tāp* står i afljudsförhållande till *tap* i fisl. *tapa*. fsv. *tap(p)a* 'tappa', mlågty. *tap(p)en* 'trefva, fubbla'. Det tredje möjliga afljudsstadiet ha vi

kanhända i det hittills oförklarade *tópe* i Skirnesmǫ́l. En rotvariant *taip* träffas i sv. dial. *tēpa* 'fubbla o. d.', *tēp* 'tölp' och *tēpig* 'tåpig'; jfr fisl. *sleipr* jämte *slápr* o. d. (se Urgerm. lautl. s. 212 ff.). I fråga om betydelsen förhåller sig *tåpig* till *täpa* alldeles som det befryndade ty. *täppisch* till *tappen;* jfr ock sv. *slapp* vid sidan af *släppa*. *lat* jämte *låta* o. d.

Tått se *glåpord* (s. 32).

Uppskof se *grof*.
Uppskrufvad se *skrof*.

Vapen se *våp*.
Voro se *ho*.

Våp tyckes ursprungligen hafva haft betydelsen 'sladderhane' (eller hvad som i studentslang kallas 'skränfock'), detta att döma af såväl det äldsta mig bekanta ställe för ordets förekomst (»tig tu *vap*» i Didrikssagan) som af det i sv. dial. förekommande *väpa* 'sladdra' (se Rietz). Detta värb måste väl utgå från ett **wāpian*, som står i afljudsförhållande till got. *wōpjan*, fisl. *ǿpa*, dalmålets *ȳepa* 'ropa, skräna'. Samma betydelseutveckling som *våp* visar det no. *ōp* (med slutet *o*-ljud) 'nysgjerrig tåbe' och kanske det oklara *ópe* i Skirnesmǫ́l. Till samma rot *wēp* : *wōp* 'skräna, skrälla o. d.' synes äfven det hittills etymologiskt oförklarade got. *wēpn*, fisl. *vápn* o. s. v. 'vapen' kunna hänföras. Betydelseförhållandet blefve då detsamma som i åtskilliga andra vapennamn, t. ex. ty. *klinge* till *klingen*, fisl. *geller* till *gialla* o. d.

Väteka se *gers* (s. 27).

Åbäke, åbäklig se *ho* (s. 38).
Åmål se *morkulla* (s. 55).

Ändå se *nå*.
Änka, änkling se *gers* (s. 26).

Ödmorden se *morkulla*.

Örngått, fsv. *ørnagāt* (om *tt* i nysv. se ofvan under *glåpord*, s. 32), i Karl XII:s bibel *örnagåt*, hos Salberg *örnegåt*. Lind *örn(a)-gåt*. föres af Rydqvist (Sv. Spr. l. II, 111 och Den historiska

språkforskningen, 2 uppl., s. 12) till »isl. *gát* (cura)». Men detta till verbet *gá* 'uppmärksamma' hörande ord är först i nyisländskan anträffadt, betyder 'uppmärksamhet' och är af feminint kön, hvilket allt omöjliggör Rydqvists sammanställning. Däremot identifierar jag fsv. *-gāt* med det fisl. neutret *gát* (se Egilsson), som hör till *geta* 'få, uppfånga' och sålunda ursprungligen betyder 'fång' både i aktiv och passiv mening (jfr *vindfång* : *laga fång*). I fisl. har ordet specialiserats i passiv mening därhän, att det betyder 'hvad man får i sig', nämligen såsom simplex 'mat', i sammansättningen *mungát* däremot 'dryck'. I fsv. åter har det aktiv betydelse, och på samma sätt som *vindfång* betecknar 'hvad som uppfångar vinden', så är *ørnagāt* 'det som mottager öronen', så att säga 'öronfång'.

Viktigare icke svenska ord, som i det föregående behandlats:

Engelska:

chafer se kafva.
cut » kåta.
ags. *fésan* » fasa.
» *fȳsan* » »
gill » göl, s. 36.
knot » knott.
lark » gers, s. 27.

Fornnorska:

Augun se jufver, s. 40.
drega » *dregla*, s. 12.
klaufrák » råk.
laugurdagr » jufver, s. 42.
Nórar » gers, s. 22.
nórenn se gers, s. 23.
núfa » nubb.
stafstóð » stod.
suédde » gers, s. 28.
ǽværðligr » evinnerlig, s. 16.

Gotiska:

liuþōn se gers, s. 28.
wēpn » våp.

Grekiska:

κυφός se gubbe.
νέρτερος » gers, s. 23.
πίμπρημι » frasa.
πρήθω » »

skoltr se skulle.
skráma » skråma.
skrámr » »
skreyfa » skrof.
skrúf(r) » »
skrýfa » »
slóþ(e) » jufver, s. 43.
spýta » sputa.
stikell » stekel.
stóþ » stod.
suéviss » gers, s. 28.
tapa » tåpig.
tópe » »
traþk » gers, s. 27.
trióna » trut.
trýne » »
trǫll » boll, s. 9.
tœpr » tåpig.
vápn » våp.
þorre » torsmånad, s. 71.

Latin:

fovēre se basa.
glēba se klåpa.
globus » »

Tyska:

duselig se dåsig.
mht. *gumpen* » gump.
käfer » kafva.
klafter » klåpa.
knauf » knåpa.
mht. *knorte* » knorfva.
» *knotze* » knott.
kopf » koppa.
koppe » »
kuchen » koka.
lerche » gers, s. 27.
fht. *luomi* » lomhörd, s. 51.
na » nå.
nass » nate.
Nürnberg » gers, s. 22.
riegel » regel.
tappen » tåpig.
triel » trut.
mht. *trolle* » drul.
trollen » » , s. 13.

———— ——

Rättelse: S. 23, r. 7 läs *norrónn.*

Skrifter utgifna af K. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Upsala. V. 4.

OM AVLEDNINGSÄNDELSER HOS SVENSKA SUBSTANTIV

DERAS HISTORIA OCK NUTIDA FÖREKOMST

AV

FREDR. TAMM

UPSALA 1897
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-AKTIEBOLAG

Förkortningar.

ags.	=	angelsaxisk(a)	jfr	=	jämför
bet.	=	betydelse(n)	lat.	=	latin
bif.	=	biform	lt.	=	lågtysk(a)
da.	=	dansk(a)	meng.	=	medelengelsk(a)
demin.	=	deminutiv	mht.	=	medelhögtysk(a)
dial.	=	dialekter	mlat.	=	medellatin
eng.	=	engelsk(a)	mlt.	=	medellågtysk(a)
fda.	=	forndansk(a)	mndl.	=	medelnederländsk(a)
ffra.	=	fornfransk(a)	ndl.	=	nederländsk(a)
fgutn.	=	forngutnisk(a)	nht.	=	nyhögtysk(a)
fht.	=	fornhögtysk(a)	nsv.	=	nysvensk(a)
fno.	=	fornnorsk(a)	nuv.	=	nuvarande
fra.	=	fransk(a)	obl.	=	oblik(a)
fsax.	=	fornsaxisk(a)	sl. m.	=	släkt med
fslav.	=	fornslavisk(a)	ss.	=	såsom
fsv.	=	fornsvensk(a)	sv.	=	svensk(a)
förgerm.	=	förgermansk(a)	t.	=	tysk(a)
germ.	=	germansk(a)	urgerm.	=	urgermansk(a)
got.	=	gotisk(a)	urnord.	=	urnordisk(a)
ht.	=	högtysk(a)	vb.	=	verbet
indoeur.	=	indoeuropeisk(a)	y.	=	yngre
ish.	=	isynnerhet	åtm.	=	åtminstone
isl.	=	(forn-)isländsk(a)	ä.	=	äldre

Inledning.

1. Hvad menas med avledningsändelse?

Utan anspråk på att kunna giva en fullgod definition (en sådan torde knappt vara möjlig att åstadkomma), skall jag söka, för att något så när klargöra, hvad som skall inrymmas inom ramen av denna avhandling, meddela ett försök till definition, till åtskillnad från å ena sidan efter-led i sammansättning, å andra sidan böjningsändelse.

Avledningsändelse är ett språkligt element, som till bildande av ett ord är (eventuellt i förening med fonetisk förändring hos föregående element) vidfogat i slutet vare sig till ett annat ord (ett s. k. grundord) eller ock till ett fonem, som utgör så att säga den kärna, hvilken ingår som formellt uttryck för den allmänna idén i en grupp av samhöriga ord; dock så, att detta vidfogade element å ena sidan icke uttrycker en självständig idé, utan endast en bestämning på visst sätt av en idé, å andra sidan icke kan bilda ord genom vidfogning i slutet av alla de ord inom en särskild (grammatisk eller logisk) kategori, hvilkas både form ock betydelse skulle kunna tillåta det.

Anm. 1. För att belysa det ovan använda uttrycket »kärna» i en ordgrupp, må meddelas några exempel på samhöriga ord, som icke hava några i nutida svenskan brukliga grundord: *bryd-sam, bryderi; sällsam, sällspord, sällsynt, sällan; östlig, östan, öster, östra; grumla, grumlig, grums; mindre, minst, minska.*

Anm. 2. Att skillnaden mellan efter-led i sammansättning ock avledningsändelse skulle (såsom man ibland velat göra gällande) vara den, att den förra kan brukas i motsvarande betydelse såsom självständigt ord i språket, är tydligen icke riktigt. Om så vore, skulle man nödgas i strid mot den allmänna språk-

känslan kalla för avledningsändelser en mängd slutformer, sådana som t. ex. *mäle* i *efter-*, *tillmäle*, *mäte* i *innan-*, *lystmäte*, *länges* i *bak-*, *framlänges*, *sinna* i *besinna*, *eftersinna*, *vita* i *före-*, *tillvita* o. s. v.

2. För övrigt gäller här liksom i fråga om andra grammatiska kategorier, att avgränsningen måste bli svävande. Det gives slutformer som sväva mellan avlednings- ock böjningsändelser ock andra som stå på övergång mellan sammansättningsleder ock avledningsändelser.

A. Av det förra slaget är t. ex. **-are** i personliga maskulina. Bland dessa torde sådana deverbativa bildningar som fungera som ett slags particip, uttryckande en mera permanent värksamhet, ss. t. ex. *ordets görare ock icke allenast hörare*. rätteligen böra hänföras till böjningsformer, enär sådana ord synas kunna nydanas till verb efter behov, låt vara att de icke äro allmänt gängse i det vanliga språket.

B. Av det senare slaget äro sådana slutformer som t. ex.

-mål (n.), egentl. tvänne homonyma etymologiskt skilda ord, det ena med äldre bet. tal, avtal (got. *maþl)*, det andra med äldre bet. tidpunkt, tid (got. *mêl)*, i sådana ord som *giftermål*, *skriftermål*, *slagsmål* (till grundbet. liknande fsv. *bar-daghi)*. *trångmål*, *dröjsmål*, *skonsmål*, *spörsmål*.

-dubbel (adj.) i *tre-*, *fyr-* (o. s. v.), *fler-*, *mångdubbel*, där den egentliga bet. »tvåfaldig» övergått till bet. »-faldig».

-full (adj.) i sådana sammans. med abstrakta subst. eller verb som *gât-*, *prakt-*, *smak-*, *retfull* o. s. v.

-sjuk (adj.) i *avund-*, *gräl-*, *pratsjuk*, väsentl. synonyma med *avundsam*, *grälaktig*, *pratsam*.

-vis (adj.) i *rättvis*, *frågvis*.

-värd (adj.) i *avskyvärd* (jfr da. *avskyelig)*. *önskvärd* (jfr *önsklig)*, *älskvärd* (jfr *älsklig*) o. s. v., även *fasansvärd* (jfr *faslig)* o. dyl.

Vidare slutformer i familjenamn, som äro danade av svenska ortnamn, ss. *-berg*, *-gren*, *-holm*, *-lund*, *-qvist*. *-ström*, (likställda med *-ell* i *Lundell* eller *-er* i *Linder)*, samt en mängd som finnas blott i enstaka ord, sådana som t. ex. *arg-bigga*, *fyll-bult*, *bohag*, *snål-jåp(a)*, *far-kost*, *grann-låt*. *leda-mot*; *redo-bogen*, *helbrägda*, *vid-lyftig*, *tyst-låten*, *rätt-skaffens*. *all-sköns*, *en-staka*. *nöd-*

vändig; full-borda, hvit-mena, led-saga, nöd-saka(d), var-sko ock många dylika ord, hvilka sakna all betydelse för ordbildningen i nutidssvenskan.

3. Från etymologisk synpunkt kan man indela avledningsändelserna i två huvudarter, allt efter som de fordom varit eller icke (åtminstone så vitt man vet) varit självständiga ord. Av dessa senare hava åtminstone flertalet väl uppkommit på det sätt, att fordom befintliga sammanställningar av värkliga ord förkortats i uttalet ock sedermera association uppstått mellan grupper av dylika förkortade sammanställningar, så att man genom abstraktion skaffat sig å ena sidan utav en för vissa ord gemensam början ett slags fonetisk kärna (rot eller stam) såsom formellt uttryck för en idé, å andra sidan utav en för andra ord gemensam slutform en ändelse såsom formellt uttryck för bestämning på visst sätt av skilda allmänna idéer.

4. Indelning av de i det följande behandlade avledningsändelserna sker efter den nyss angivna etymologiska beskaffenheten; dock så att dels sådana som hava huvudaccenten på slutstavelsen ansetts böra särskiljas till en egen grupp, dels en ock annan egentligen till första gruppen hörande ändelse, som formellt sammanträffar med annan ändelse inom tredje gruppen, behandlas i sistnämda grupp.

Inom hvarje grupp äro ändelserna, hvilkas former för övrigt fattas så att säga helt mekaniskt från nutidsspråkets synpunkt, ordnade alfabetiskt, med undantag därav, att vissa ändelsers variantformer behandlas i sammanhang med huvudformerna.

I. Ändelser som bevisligen hava varit självständiga ord.

dom.

1. Etymologi ock historik. Av fsv. *-domber* m., motsv. isl. *-dómr,* ags. fsax. *-dôm,* fht. *-tuom* o. s. v., samma ord som det självständigt brukade nsv. *dom,* fsv. *domber* o. s. v. i bet. utslag i juridiskt mål, hvilket ord även i forngerm. språk brukades med ett föregående adj. ss. attribut eller ss. efterled i sammans. i bet. tillstånd, förhållande, (social) ställning, därjämte i andra härledda bet., ss. exempel, myndighet, även mera konkret, ungefär = sak, föremål, i fsv. *helagher domber* (jämte biformer) med bet. relik samt i nsv. *helgedom* ock *egendom.* Ordet, med grundform motsv. urgerm. **dôma-,* är verbalabstr. till germ. roten *dô: dǣ* = ie. *dhô: dhē* »sätta, lägga, bringa» (i germ. språk annars mäst med bet. »göra», t. ex. i västgerm. vb. *dôn* göra ock i sv. subst. *dåd),* så att grundbet. av *dom* är »sättning, läggning, ordning» ock betydelseutvecklingen liknande den hos det från mlt. *sette* lånade sv. *sätt* (sl. m. vb. *sätta)* eller hos sv. *lag* i olika bet. (sl. m. vb. *lägga).* Formellt samma ord, ehuru med olika bet., är gr. θωμός m. hög (analogt med sv. *såte* sl. m. *sätta).* Av betydelsen framgår, att vårt ord ursprungl. endast kunde sammansättas med nomina, icke med verb.

2. Nuvarande användning. De viktigaste avledningar på *-dom* i nutida svenskan äro, ordnade efter olika kategorier av grundord (sådana dessa te sig för den nutida språkkänslan), följande:

a) Till subst. som beteckna personer: *Barn-, man-, jungfru-, mö-, sven-, träl-, gu(d)-, trolldom.*

b) Till abstrakta subst.: *Hor-, ålderdom* (efter mlt. *hôr-, olderdôm)*.

c) Till adj.: *Egendom* (mlt. *êgen-, eigendôm), fattig-, heden-, kristen-, sjuk-, ung-, visdom*.

d) Till verb (historiskt till nomina):

Läkedom: ursprungl. till fsv. *lækir, læke* m. läkare; jfr isl. *lǽki-* ock *lækni(s)-dómr*.

Spådom: ursprungl. till ett subst., motsv. isl. *spá* f., eller till adj. fsv. *spa(r)*, motsv. isl. *spár*.

Lärdom: trol. urspr. en sammans. med adj. *lärd;* jfr isl. *lǽrdómr*, även i bet. andligt stånd, de andlige *(lǽrðir menn)* jämte isl. *lǽri-dómr*, bildat ss. *lǽrifaðir* lärare, *lǽrisveinn* lärjunge o. s. v. (se Falk i Arkiv IV 366).

Kännedom, fsv. *kænnedomber*, fno. *kenni-dómr*, väl yngre bildning efter andra sammans. med fsv. *kænne-*, fno. *kenni-* (jfr Falk: anf. st.)?

e) Särskilt anmärkningsvärda bildningar:

Judendom med *n* i slutet av förra leden: efter *kristen-* ock *hedendom* eller från tyskan.

Helgedom: av fsv. *hælghedomber* med adjektivet i förra leden böjt i svaga formen.

Svordom, nu icke direkt hänförande sig till något i språket brukligt grundord, ursprungl. bildat med ett gammalt subst., identiskt med senare leden i nht. *eid-schwur*.

Till nybildning är *-dom* icke användbart, åtm. icke i riksspråket. Det i vulgärt språk icke ovanliga *ynkedom* ynkligt tillstånd är väl lånord från dial. (jfr Rietz 835), bildat till det från fsv. *ømka, ynka* f. härstammande *ynke-* i adj. *ynkelig*, äldre form för *ynklig*.

Anm. 1. Ett etymologiskt icke hithörande ord är *(i) löndom*, dat. pl. till fsv. *lønd* f. hemlighet (i avs. på det slutna *o* jfr *fordom)*.

Anm. 2. På gränsen mellan sammansättningsled ock avledningsändelse står **-döme** (n.), en avledd, egentl. kollektiv biform till *-dom*, av fsv. *døme*, motsv. isl. *dǿmi* (urgerm. **dômia-)*, dels med konkret bet. i *innandöme*, dels med bet. myndighet, värdighet el. underlydande område i ord, bildade av personliga subst. betecknande något slags styresman (där *-döme* kan likställas med

-skap i *grevskap)*, ss. *biskops-, härra-, härtig-, hövdinge-, konunga-, käjsar-, prästa-, påvedöme,* samt med *n* i förra leden efter tyskan i *furstendöme,* hvilka bildningar motsvaras av tyska bildningar med själva grundordet till *-döme,* nämligen mlt.*-dôm,* nht.*-thum.*

el i *spisel:* se 1. *el* i III gruppen.

het.

1. Etym. o. hist. Av fsv. *-het* f., lånat i förra hälften av 1400-t., om icke tidigare, av mlt.*-heit, -heid-*, använt i abstrakta subst., motsv. fht. nht. *-heit* i dylika abstrakta, ags. *-hâd.* eng. *-hood* i *child-, man-, maiden-, falsehood.* I västgerm. fornspråken även självständigt ord med bet. person, kön, stånd, beskaffenhet, väsen (med bet. person även i mht. *eben-heit* kamrat), är ordet samma som got. *haidus* m. sätt ock det till bet. fjärmare isl. *heiðr* m. (gen. *heiðar)* ära, heder, samt med mera ursprunglig bet. sanskr. *ketu-* m. klarhet, ljus, stråle, fackla m. m. Jfr det *r*-avledda adj. ags. *hâdor,* fsax. *hêdar,* fht. *heitar* o. s. v. klar (om molnfri himmel), hvartill subst. isl. *heiðr* (gen. *-rs)* ära, anseende = sv. *heder.* Egentliga bet. av västgerm. o. got. **haiðu-* är väl »klart framträdande företeelse, uppenbarelse, fenomen» (t. »erscheinung»); härav »gestalt, bild, utseende», slutligen »beskaffenhet, väsen».

2. Nuv. användning. Medan i tyskan *-heit* ännu, dock sparsamt, förekommer fogat till subst., t. ex. nht. *kindheit, mannheit,* kan i svenskan *-het* nu endast fogas till adjektiv, men detta i mycket vidsträckt mått, så att denna ändelse är vårt användbaraste medel till att bilda abstrakta subst. av adjektiv.

Exempel äro därföre överflödiga. Här må endast påpekas några särskilda bildningar på *-het.*

a) Överhet, skenbart till sv. adv. (prepos.) *över,* men egentl. av lt. *overheit* (biform till mlt. *overicheit)* till adj. *overe* övre.

b) Ord på **-enhet**, avledda av sv. ord med andra ändelser än *-en*, efter tyskan; dels lånade i formen på *-en-*, ss. *beskaffen-, beläsenhet* av gamla pc. pret., *allveten-, medvetenhet* av pc. pres. på *-end* med förlorat *d;* dels omskapade lånord, ss. *befogen-, behjärten-, beleven-, godhjärten-, hårdhjärten-, hårdnackenhet,* bildade i tyskan till svaga partic. eller till adj. på *-ig;* dels efterbildade ord, ss. *ömhjärten-, kräsmagen-, nedlåten-, undfallen-,*

välgörenhet, samt det i avs. på grundordets form egendomliga *grannlagenhet.*

c) Ord på **-ighet** med grundord utan *-ig* i svenskan, också efter tyskan: *fastighet* (från lt.), *mattig-, rättig-, svårig-, värkställighet.*

ing i *köping. fästing. småtting:* se 1. *ing* i III gruppen.

lek.

1. Etym. o. hist. Av fsv. *-leker,* motsv. isl. *-leikr,* förekommande i avledn. till adj., sällan till subst., samma ord som nsv. *lek* »ludus», fsv. *leker,* isl. *leikr* o. s. v. (got. *laiks* dans), hvilket ord även i västgerm. fornspråk sporadiskt finnes ss. avledningsändelse eller stående på gränsen till en sådan (se Kluge: Nomin. Stammbild. § 161), sl. m. verbet nsv. *leka,* isl. *leika* leka, spela ock dansa, även i allm. röra sig, ags. *lâcan* ock mht. *leichen* i s. bet., got. *laikan* red. v. hoppa av glädje, nht. *laichen* leka om fiskar. Egentliga bet. av *-lek* är väl sål. »företeelse, framträdande i livliga rörelser» (ännu äldre bet. kanske hastigt sken, ljusglimt, ifall roten har likartad begreppssfär med roten till isl. vb. *bregða* ock dithörande); härav härledd bet. »fenomen, gestalt, utseende, beskaffenhet»). Jfr *-het.* Ordet är för övrigt avljudsform till nsv. *lik* n., nu i bet. död kropp, förr allmännare = skepnad, kroppslig gestalt (väl ursprungl. just hos en levande varelse), hvilket subst. ursprungl. är grundordet till adj. *lik* »similis» samt till ändelsen *-lig* i adj.

2. Nuv. användning. Ändelsen förekommer i nuv. svenskan i följande avledningar.

a) Till subst.: *Väderlek,* motsv. isl. *veðrleikr,* da. *veirlig* (även *-ligt)* i s. bet. (mht. *weterleich* blixt, hvarav med omtydning nht. *wetterleuchten* kornblixt).

b) Till adj.: *Kärlek,* samt *stor-, tjock-* ock *djuplek,* ävensom *vitterlek* (isl. *vitrleikr* förstånd), i hvilket sista *-lek* gärna för språkkänslan närmar sig bet. av det självständiga *lek* (jfr uttr. *vittra idrotter).*

c) Utan bestämt grundord: *Smälek,* fsv. *smæleker,* ombildad form (kanske närmast efter fsv. *kærleker* ss. synonymt med *kærlikhet)* för fsv. *smælikhet,* lånat av mlt. *smêlicheit.*

Till nybildning finnes *-lek,* som annars ersatts av det lånade *-het,* använt i ett par ord med ett visst ord som förebild,

nämligen i *grovlek* ock *finlek*, nydanade efter *tjocklek*, i det dessa nya ord beteckna (hos föremål av trind form) relativ tjocklek i två dimensioner. Även *tunnlek* torde stundom förekomma ss. motsats till *tjocklek*.

og: väl av fsv. *hogher* m. (nsv. *håg)* med förlorat *h* såsom efterled i sammansättning i:

Älskog, sidoform till fsv. *ælskoghe* av fsv. *hoghi*, *hughi* m. (= nsv. *-håga* i *farhåga*, *räddhåga*, *åhåga)*, motsv. isl. *elskugi*, *elskhugi* m. kärlek, även personligt = älskling. Ursprungliga grundordet är ett adjektiv, isl. *elskr* älskande.

skap.

1. Etym. o. hist. Denna ändelse, med tvåfaldigt genus, kommer av tvänne gamla subst. sl. m. vb. *skapa:* 1) fsv. *skaper* m., motsv. fgutn. *-skapr* o. *skepr*, isl. *-skapr*, fsax. *-skepi* m., ags. *-scipe* m., mlt. *-schap* (bif. *-schop*, *-schup)* f., fht. *-scaf* f. med urgerm. grundf. **skapi-*, egentl. »skapnad, tillskapad form, gestalt, beskaffenhet»; 2) yngre fsv. *-skap* n., formellt = det självständigt brukade isl. *skap* n. beskaffenhet, ish. sinnelag (även i svenskan i *skaplynne*, fsv. *skaplynde)* med plur. *skǫp* i bet. öde, skickelse (även genitalia), samt jämte ags. *gesceap*, fsax. *giskap* n. skapad varelse, öde, skickelse förutsättande ett urgerm. **skapa-*.

Båda formerna kunde på grund av sin betydelse endast fogas till nomina.

En variantform i västgerm. språk är fht. fsax. *-skaft* f., nht. *-schaft* f., ags. *-sceaft* m. = got. *ga-skafts* f. skapelse (urgerm. **skafti-)*.

Då det neutrala *-skap* i svenskan förekommer i lånord från lt. ock i yngre ord (som t. ex. *grannskap*, som ersatt det gamla *gränd* i dess ursprungliga bet.), hvilka synas tillkomna efter lt. förebilder, annars i några gamla svenska ord, som fordom varit mask. ock som även finnas i lt., men icke eljest i gamla rent inhemska ord, tyckes denna neutrala forms användning i nyare svenska väsentl. bero på lt. inflytande, oaktat den motsvarande mlt. ändelsen icke veterligen varit åtm. mera allmänt bruklig med neutralt genus (jfr dock fsax. *-skepi* ss. neutr. i vissa, mäst kollektiva ord). Kanske beror det neutrala genus på inflytelse från det fordom ss. självständigt ord brukade *skap* n. under medvärkan av den omständigheten, att de från lt. lånade orden i

yngre fsv. hade nom. sing. på *-skap* utan den gamla maskulinändelsen *-er?* Anmärkas må, att även det danska *-skab* fått genusväxling i samma riktning som i svenskan.

Någon avgjord betydelseskillnad efter genus hos nuv. svenska ord på *-skap* finnes icke. Dock träffas kollektiva ock andra konkreta mäst bland neutra, abstrakta av äldre dato i språket mäst bland maskulina (denkönsord).

2. Nuv. användning. Mera vanliga avledda ord på *-skap* (många, ish. neutrala, efter tyska, särskilt lt., förebilder) äro:

a) Till personliga subst. Mask. *Dår-, fiend-, fränd-, vänskap.* Neutr. *Fader-, moder-, barnaskap; broder-, bror-* o. *brödraskap* (alla tre i olika bet.), *svåger-, måg-, fadderskap; frihärre-, grev-, härrskap; grann-, landsman-, man-, medlem-, värd-skap; djävulskap.*

b) Till sakliga subst. Mask. *Boskap.* Neutr. *Adel-, bud-, landskap.*

c) Till adj., endast mask.: *Bekant-, egen-, fången-, förvant-, galenskap* (fsv. *galinskaper,* kanske i st. f. äldre *gælniska* efter *klokskaper?), gemenskap* ss. kollekt. i bet. »gemene man», *klok-, kvarlåten-, skyldskap.*

d) Till pronomen: *duskap,* nybildat (efter *brorskap?).*

e) Till verb (från nutidsspråkets synpunkt). α) Mask. *Kunskap,* fsv. *kun-, kundskaper,* lånat från mlt. ock där bildat till partic.-adj. *kunt, kund-* känd = sv. *kun-* i *kungöra.*

Vetskap, y. fsv. *vitskaper,* mlt. *witschup, -schop,* till subst. fsv. *vit* n. (nsv. *vett),* resp. mlt. *wit* m.

Räkenskap, y. fsv. *rækinskaper* av mlt. *rekenschap, -schop,* troligen bildat av den substantiviskt använda infin. till den förkortade formen *reken* för *rekenen* räkna.

β) Neutr. *Beredskap,* lånord, bildat i lt. till mlt. adj. *berêde, bereide* färdig (även i sv. *beredvillig).*

f) Till ordstammar, icke i samma betydelse brukliga som värkliga ord i nuv. svenskan.

Burskap, fsv. *burskap* n.; till *bur* borgare, nu eljest blott i *burbrev* ock det arkaistiska *burspråk.*

Gemenskap ss. abstrakt; till *gemen-,* här i samma bet. som i adj. *gemensam.*

Redskap, fsv. *reþskaper* (fgutn. *raiþskepr),* till fsv. adj. *reþer*

färdig (kanske ock delvis till fsv. subst. *reþ* f. = isl. *reið* ridning?); även mlt. *rêdeschap, -schop, reideschop* (m. fl. former), till det motsv. adj. *rêde, reide* (nht. *bereit),* blandande sig, ss. framgår av formen *rå(d)schop,* med ett mlt. ord, bildat av en kollektivform till mlt. *rât* (= sv. *råd*) ock väsentl. samma som nht. *geräthschaft* till mht. *geræte* n.

Sällskap, fsv. *sæl-,* äldre *sællaskap,* lånat av mlt. *selle-, selschap, -schop,* till subst. *selle* kamrat, hvarav sv. *sälle,* som fått mera speciell bet., så att det icke nu ter sig som grundord (snarare kan som sådant nu ansättas det avledda vb. *sälla sig*).

g) Ord på **-enskap,** hvilka sakna grundord med *-en-* i nuv. svenskan.

Dryckenskap (m.), fsv. *drykkin-* jämte *drukkinskaper,* bildat av partic. pret. till vb. *drikka* i en gammal form med *i-* omljud.

Köpenskap, fsv. *køpinskaper,* lånat av mlt. *kôpenschap, -schop.*

Vetenskap, lånat av lt. *wetenschap, -schop,* liksom mht. *wizzen(t)schaft* bildat av den substantiviskt använda infin., mlt. *weten(t)* o. s. v.

Äktenskap, med i svenskan tillagt *n* efter någon analogi, y. fsv. *ækten-* jämte *æktaskap,* ä. nsv. *äkteskap,* lånat av mlt. *echteschap, echt(e)-schop,* till adj. *echte* i bet. äktenskaplig, egentl. lagenlig, rättmätig, sv. *äkta.*

h) Ord på **-erskap,** hvilkas grundord i nuv. svenskan icke hava *-er-,* alla från lt.

Prästerskap till *präst,* mlt. *prêster-schop.*

Borger-, förmynder-, mäster-, ridderskap, till subst. på *-are,* motsv. mlt. ord på *-er(e).*

Till nybildning begagnas nu *-skap* endast i abstrakta med neutralt kön, hörande till personliga ord, dock sparsamt; lättast kanske i ord betecknande värdighet inom eller värksamhet för en förening el. dyl. Som exempel på nyare ord på *-skap* må nämnas *agent-, anförar-, artist-, disponent-, främling-, målsman-, ombudsmanna-, ordförandeskap; senior-* ock *juniorskap* i studentnationerna vid universiteten.

ske: en från lt. lånad, genom accent-försvagning uppkommen form av subst. *sko* i:

Hanske (till *hand)*, fsv. *handske, hanz(s)ke*, motsv. isl. *hanzki* m., gammalt lånord av mlt. *han(t)sche (hantzke)*, biform till *hantschô, -schû.*

II. Ändelser med huvudaccenten på sista stavelsen.

al av lat. *-ale*, neutr. med substantivisk användning till lat. *-alis* i adj.

I svenskan finnas med denna ändelse endast lånord, men bland dessa ett, hvars grundord är hemma även i svenskan, nämligen:

Fodral, lånord troligen närmast från lt., motsv. ndl. *foedraal*, nht. *futteral*, mlat. *fotrale*, *futrale*, avledn. till mht. *vuoter* = sv. *foder*.

an, ian av lat. *-anus* i adj., eventuellt brukade som subst., ss. *urbanus, romanus, venetianus*, resp. av motsv. ändelse i romanska språk. Formen *-ian* i avledn. till nyare namn (ss. *hegelian* o. dyl.) beror på latiniserad form på *-ius* hos grundordet.

Ändelsen förekommer i nuv. svenskan utom i utländska folknamn, ss. *afrikan, mexikan, indian* o. s. v. (med biform *-anare*, se. *-are* i III gruppen) i ord betecknande anhängare av en lära, avledda av namnet på upphovsmannen, ss. *arian, lutheran, haugian, jægerian*, undantagsvis av appellativa, ss. *vegetarian*.

Exempel på avledn. till svenska namn: Med *-an: schartauan, læstadian*. Med *-ian: boströmian, waldenströmian.*

ans *(angs)* i abstrakta till verb på *-era:* av fra. *-ance*, härstammande från lat. *-antia* i abstrakta till presensparticip, ss. lat. *arrogantia*, fra. *-ance*, till lat. *arrogans*, fra. *-ant* o. s. v.

I nuv. svenskan finnas ett par hithörande ord som saknas i nuv. franskan:

Leverans, på 1700-t. *lefwerants*, till vb. *leverera* (av mlt. *leverêren)*, resp. till det äldre subst. *lefwerant* (ändrat till *leverantör)*, lånord närmast från lt., motsv. ndl. *leverantie* av fornfra. *liv(e)rance.*

Hovangs, nybildat jämte adj. *hovangt* till vb. *hovera (sig)*, som lånats redan i fsv. av mlt. *hovêren*, denom. till mlt. subst. *hof, hov* = sv. *hov.*

age *(āsch)* i några i sjö- o. handelsspråket brukade abstrakta el. kollektiva: av lt. *-āsche (-asie)*, lånat av fra. *-age*, härstammande från lat. *-āticum*, substantiviskt neutr. till *-āticus* i adj., ss. *silvaticus* av *silva* (fra. *sauvage* vild), *viaticus* av *via* med neutr. *viaticum* ss. subst., hvarav fra. *voyage*, o. s. v.

Ord i nuv. svenskan till här brukliga grundord äro: *Lastageplats* (mlt. *lastadie, -agie), läckage* (lt. *leckāsche*, jfr fra. *coulage;* i samma bet. sv. *lackage* i äldre ordböcker), även sammanställn. *läckage ock bräckage* (eng. *breakage), slitage* (nht. *schlitage* från lt.), *tacklage* (lt. *takelāsche*).

at av lt. *-ât* från ht., nyare form för mht. *-ôt*, väl etymologiskt = got. *-ôdus* i abstrakta till verb (ss. *wratôdus, auhjôdus;* sällan denom., ss. *manniskôdus)* ock det nordiska isl. *-aðr*, sv. *-ad* med utvidgad form *-nad* (se III gruppen), motsv. lat. *-ātus* i deverbativa, ss. *apparatus, conatus, ornatus* (ock sekundärt i denominativa, betecknande ämbete, myndighet, levnadsställning o. s. v., ss. *tribunatus, principatus, senatus)*.

Med denna ändelse fins i svenskan en deverbativ avledning:

Sirat, till vb. *sira;* av mlt. *sirât*, lånord från ht. = nht. *zierat*, mht. *zierôt* (med nyare tyskt *â* för *ô*, ss. i *heimat, monat*). till vb. mlt. *siren* av mht. *zieren*. Huvudaccenten på ändelsen i substantivet (redan i lt.?) beror på invärkan från ord på *-at* av latinsk härkomst, t. ex. *ornat*.

ats av mlt. *-ātze (-acie, -atie)*, motsv. ndl. *-atie*, lånat av lat. *-ātio* i nom. sing. av abstrakta subst. med stamform *-ātiōn-*, egentl. avledda med *-iōn-*, nom. *-io*, till partic. preter. på *-ātus*.

Ett lånord på *-ats* hör till ett i svenskan gammalt verb:

Seglats, lånat i yngsta fsv. tiden av mlt. *segelacie*, efterbildning av lat. *navigatio*.

ation, samma som föreg., men i romansk form, grundad på lat. oblika kasusformen.

Till svenska verb av icke-romanskt ursprung höra: *Seglation* (nht. *segelation)* ock det kanske i svenskan nybildade *muntration*.

elur i *krumelur*, till det från lt. lånade adj. *krum;* en oklar bildning, antagligen närmast från lt., väl efter något romanskt mönster.

eri.

1. Etym. o. hist. Av fsv. *-eri* (äldre bif. *-ari*), lånat senast vid början av 1400-t., med antagande av neutralt genus, från mlt. *-erîe* f., motsv. ndl. *-erij*, mht. *-erîe* f., härstammande från den romanska ändelsen ffra. *-erie*, ital. *-ería* o. s. v. Denna uppkom i romanska språken så, att till de talrika personliga mask., motsv. latinska på *-ārius*, bildades genom avledning med ital. mlat. *-ía*, ffra. *-ie* o. s. v. ord som voro till grundbet. abstrakta, oftast betecknande en värdighet eller en sysselsättning, ett yrke, även området eller platsen för personens värksamhet, t. ex. fra. *trésorerie*, *bijouterie*, *boulangerie*, stundom också kollektiva, t. ex. ital. *cavalleria*. Därvid övergick *a* i lat. *-arius* ss. obetonat till *e*. Sedan kunde med ändelsen *-ería* (o. s. v.) bildas avledningar till andra ord (i det väl somliga ord med denna ändelse direkt hänfördes till ett kortare primärt grundord, med överhoppande av mellanledet på *-arius)*, t. ex. fra. *bigotterie*. *diablerie*, *juiverie*, *féerie*, *fonderie*.

I tyska munarterna upptogs denna ändelse i talrika lånord ock sedan i en mängd efterbildade avledningar till de med de romanska orden på *-arius* likställda personliga mask. med den tyska ändelse, mlt. *-ere*, *-er* o. s. v. som motsvarar sv. *-are*, men också till andra personliga eller sakliga subst. eller ock, utan mask. på mlt. *-er(e)* o. s. v. som mellanled, till verb.

2. Nuv. användning. Ord på *-eri* finnas i nuv. svenskan av följande slag:

A. Till mask. på *-are* (eller fem. på *-erska*):

a) Betecknande yrke eller lokal för yrkes utövning, inrättning där något produceras, t. ex.

Lånord (ibland med försvenskad form): *Bageri*, *bildhuggeri*, *färgeri*, *garveri*, *gjuteri*, *jägeri* (i sammans.), *-makeri* (i efterled av sammans.), *mäjeri*, *rederi*, *salpetersjuderi*. *tryckeri*, *väveri*. Efterbildade: *Lantmäteri*, *skeppsbyggeri*, *schweitseri* (till *schweitsare* i bet. konditor).

b) Betecknande en mera abstrakt eller mera tillfällig värksamhet, t. ex.

Lånord: *Fritänkeri* (?), *fråsseri*, *förräderi*, *kannstöperi* (från danskan), *kryperi*, *kätteri*, *rofferi*, *röveri*, *smuggleri*. Efterbildade: *skrymteri*, *slöseri*, *snatteri*, *vingleri*, kanske även *präjeri* (till vb.

präja, lånord väl närmast från lt. = ffra. *preier*, eng. *prey* av lat. *prædari*).

c) Betecknande lokalitet, numera utan avseende på värksamhet: *Skafferi* (jfr *skaffare*).

d) Kollektivt: *Rytteri* (jfr fra. *cavalerie*).

B. Till andra grundord än personliga på *-are* (eller *-erska*):

a) Till personliga subst., t. ex.

Lånord: α) Av lt. på *-erîe*, resp. ht. på *-erei*: *Avguderi*, *skolfuxeri* (jfr *pedanteri*), *slaveri*, *svineri* (från lt., jfr ital. *porcheria*), *tjuveri*. β) Med *-eri* för lt. *-îe* (ht. *-ei*) utan *-er*: *Fögderi* (mlt. *vogedîe*), *prosteri* (mlt. *provestîe*), *ränteri* (nht. *rentei*). Efterbildade: *tokeri*, *tyskeri* ock kanske *bönhaseri*.

b) Till sakliga subst.: *Länderier* (från lt.), *säteri* (jfr *sätesgård*).

c) Till personliga subst. eller till därav avledda verb.

Lånord: *Häxeri*, *spökeri*. Efterbildat: *trolleri*.

d) Till verb: *Raseri*, *rätthaveri*, *signeri*, alla lånade.

C. Bildade på abnormt sätt från nuv. svenskans synpunkt.

Bedrägeri (till *bedragare*), lånord från lt., till lt. *bedrêger*.

Bryderi, liksom adj. *brydsam* bildat till den äldre biformen *bryda* till vb. *bry*.

Fromleri efter nht. *frömmelei*.

Till nybildning i nuv. svenskan brukas *-eri*:

1) I ord betecknande yrke, lokal därför el. inrättning för produktion.

a) Till mask. på *-are* eller till verb (där teoretiskt kan förutsättas deverbativt mask. på *-are*). Emellertid är icke lätt att alltid veta, i hvad mån ett svenskt ord egentl. är översatt från tyskan. Exempel: *Repslageri* (saknas hos Weste 1807), *skrädderi* (*-rörelse* o. s. v.), *snickeri* (saknas hos Dalin 1853), *åkeri*; *(sill-) salteri*, *trankokeri*.

b) Undantagsvis till andra subst., hvarvid väl alltid får antagas ett speciellt ord på *-eri* med närliggande betydelse som mönster. Ett exempel: *Hönseri*, bildat efter *fasaneri* (fra. *faisanderie*).

2) I ord betecknande en mera abstrakt värksamhet, mäst till mask. på *-are*, sällan till andra grundord, t. ex. *lycksökeri*, *läseri*, *översitteri*, väl även *skojeri* (troligen icke direkt att ställa

i samband med ndl. *schooierij*); *fåneri* (till *fåne*, resp. vb. *fåna*, jfr *tokeri*).

ess av fra. *-esse* i abstrakta till adj. (lat. *-itia*); bland annat i:

Finess till adj. *fin*, av fra. *finesse*.

ett, deminutivändelse av fra. *-et*, *-ette* el. ital. *-etto*, *-etta* i lånord, bland hvilka höra till i svenskan brukliga grundord:

Balett ock *sjalett* från franskan, *stövlett* (nht. *stiefelette*, ital. *stivaletto*) ock det till adj. *brun* hörande *brunett* (nht. *brünett*, fra. *brunet*, *-ette*).

i av mlt. *-îe* f., motsv. ndl. *-ij*, nht. *-ei;* detta av ffra. *-ie*, motsv. mlat. ital. *-ía* : samma ändelse som utgör sista beståndsdelen av *-eri* (se ovan). Den finnes i svenskan i några landsnamn med best. artikel, ss. *Lombardiet*, *Turkiet* m. fl., samt i några appellativa, bildade av tysk stam: *kofferdi* o. *maskopi* från lt., *staffli* från ht. ock det till en även i svenskan förekommande stam hörande *(krono-, skatte-)värdi* av mlt. *werdîe* värde.

ilj, fransk deminutivändelse (av lat. *-icula*); bland annat i:

Flottilj till *flotta*, av fra. *flottille*.

in, härstammande från romanska substantiverade former av lat. ändelsen *-inus* i adj., ital. *-ino* o. s. v.; i svenskan i namn på kemiska ämnen, t. ex. *kaffein* (el. *koffein*), *tein* o. dyl., även i nybildningar av svensk stam, t. ex. *ytterbin(-jord)* med förkortningsformerna *terbin* o. *erbin(-jord)* till ortnamnet *Ytterby*.

ism av grek.-lat. *-ismus* (resp. motsv. romanska former), gr. -ισμός, ursprungl. i abstrakta till gr. verb på -ίζω; i svenskan brukat dels i lånord, avledda till främmande grundord, hvaribland märkas beteckningar för främmande språkegenhet, bildade till folknamn i latinsk form, ss. *germanism*, *danism*, hvilka kunna nybildas i snart sagt obegränsat mått efter behov, dels i ord på *-(i)anism*, abstrakta till de personliga orden på *-an*, *-ian* (se ovan), t. ex. *schartauanism*, *boströmianism*.

ist av fra. *-iste*, senlat. o. ital. *-ista*, härstammande från gr. -ιστής i nomina agentis till verb på -ίζω, under medeltiden även (efter avledn. till denominativt verb, ss. senlat. *evangelista* till εὐαγγελίζω) brukat till avledn. från subst. (även personnamn, t. ex. ital. *dantista*) för att beteckna person som sysselsätter sig med, hängiver sig åt något, anhängare till någon; härav i svenskan

ord som *artist, gardist, jurist, kontorist, modist, violinist (fiolist); morfinist; papist; kalvinist, karlist* (till *don Carlos*), *wagnerist*. Efterbildningar: *Mäjerist, valthornist; hovrättist; fosforist, verdandist* (medlem av föreningen *Verdandi*), *blåbandist, nykterist, lantmannapartist*.

Anm. *Orgelnist* (till *orgel*), egentl. ombildat för *organist*.

it av fra. *-ite*, senlat. o. ital. *-ita*, betecknande person som bor på en ort eller hör till ett folk, ett samfund eller en korporation o. s. v.; av gr. -ίτης, utvidgad variant till -της i s. k. gentilia, hvilken variant utgått från ord med ι hos själva grundordet, ss. πολίτης till πόλις, sengrek. ἐρημίτης till ἐρημία öken o. s. v. Lånord med *-it* äro t. ex. *sybarit, abderit, levit, israelit*; nyare, ss. *karmelit, jesuit, johannit(er-orden)*; nutida, ss. *hickmanit* o. *malinit* inom godtemplarorden.

Även till svenska namn på städer eller liknande samhällen kunna avledn. på *-it* brukas i mera skämtsam stil (trol. älst i studentspråk), ifall namnen hava passande form, t. ex. sluta på vissa konsonanter (ss. *r, l*) eller vokaler (ss. *o, y, å, ö*) eller äro tre- eller flerstaviga med slutande obetonat *a* (som bortfaller framför *-it*) efter vissa konsonanter (t. ex. efter *n*), men icke om de hava slutformer på *-stad, -köping*, knappast på *-berg, -borg, -hamn, -holm* o. s. v., icke häller om de hava tonlösa konsonanter (t. ex. *k, s*, eventuellt med följande obetonat *a*) i slutet. Som exempel på avledn. på *-it* av svenska namn må nämnas: *Kalmarit* (väl det älsta av denna art, även brukat i allvarligare stil), *åmålit, falsterboit, vimmerbyit, umeåit, vexjöit, karlskronit, falu(n)it*.

itet av mlt. *-itête*, detta egentl. från ffra. former (*-ité, -itei*, sällan *-itet, -iteit*) av lat. *-ĭtas* (gen. *-ĭtātis*), ehuru kanske med det sista *t* väsentl. från lat. oblika formen. Denna lat. ändelse (av suffix *-tāti-* el. *-tāt-* med *ĭ* från grundordets stamslutande vokal) bildar abstrakta till adj. (el. till subst.), ss. *gravitas, dignitas, universitas* (mlt. *universitête*, sv. *universitet*) o. s. v. Nybildat i svenskan är:

Förnämitet: efter *celebritet*.

När (med vacklande accentuering): se III gruppen.

yr av fra. *-ure* för äldre *-eüre* av lat. *-ātura* (med suffix *-râ-* till stammen på *-tū-* i lat. supinum) i abstrakta till verb på lat. *-āre* (fra. *-er*, sv. *-era*). Hit höra i svenskan:

Glasyr av fra. *glaçure*, till vb. *glacer* av *glace* is, i svenskan (efter t. *glasur*) associerat med *glas*.

Flottyr, nybildat till *flott;* jfr fra. *friture*.

ör af fra. *-eur* för äldre *-eeur* av lat. *ātor*, pbl. *-atōre(m)* i nom. actoris till verb på lat. *-āre*, fra. *-er*. Till i svenskan brukliga grundord höra, utom lånord, t. ex. *dansör*, *valsör*, nybildningar, såsom:

a) Till verb på *era: Massagör* (jfr fra. *masseur* till vb. *masser*), *skrodör*.

b) Med tillägg till ett kortare subst.: *Leverantör* för äldre *lefwerant* (jfr fra. *fournisseur*).

c) Elliptiskt i st. för ett sammansatt ord: *Grossör* (jfr *grosshandlare*), väl föranlett av t. *grossierer* el. da. *grosserer*, hvilka bero på (föråldr.) fra. *marchand grossier*. Jfr ock äldre sv. vb. *grossa*, t. ex. hos Weste 1807.

Till denna grupp av ändelser höra åtskilliga som förekomma i svenska familjenamn, förkortade av äldre namnformer med latinsk dräkt, mäst på *-us*, *-ius*, dels danade till svenska ortnamn el. dyl., dels förändrade av svenska namn på *-son* (med varianter), t. ex. så, att *-sēn* blev *-senius*, sedan *-sén*, eller så, att de ändrades till lat. genitiver. De älsta av ortnamn bildade hava latinsk el. grek.-lat. form hos själva stamordet, t. ex. *Montan(us)*, *Sylvan(us)*, *Montelius* o. *Montell*, utvidgat *Montelin; Phragmen(ius)* o. s. v. Exempel med svensk form hos grundordet äro:

a) Till ortnamn o. dyl.: *Lundén*, *Lundin*, *Lundell; Schedvin; Sjödin*, *Sjödén*, *Sjölin; Karlén*, *Karlin; von Linné*, äldre *Linnæus*.

b) Av namn på *-son (-sēn)*.

α) Direkt latiniserade: *Olsén*, *Petersén* o. *Pehrsén* (med nya lat. varianter *Perséus*, *Perselli*), *Andersén* (även *Andersin*).

β) Latiniserade i genitivform: *André* (av äldre *Andreæ;* ny variant *Andrén*); *Thomé* (äldre gen. *Thomæ*, resp. därav avledd form *Thomæus*).

Ibland beror ändelsens form på tysk inflytelse, ss. *-ér* (t. ex. i *Tegnér*) av *-erus*, latiniserat av *-ēr* från tyskan, motsv. sv. *-are*.

Se vidare Es. Tegnér: Om svenska familjenamn i Nord. Tidskr. 1882.

III. **Andra ändelser.**

1. **a,** utan förändring av grundordens vokal i subst. med den-kön.

1. Etym. o. hist. Av flerfaldig härkomst:

A. Oftast inhemskt; såsom sådant:

dels av fsv. *-a* i nom. sing. av svaga femin., d. v. s. subst. med stam på urgerm. *-ôn-* (eller *-iôn-*, hvarom se 2. *a,* i några få fall, där nuv. grundordet även har *i*-omljud);

dels av fsv. *-a* i oblika kasus av svaga mask., d. v. s. subst. med stam på urgerm. *-an-,* indoeur. *-en-*.

dels någon gång beroende på substantivering av infin. på *-a*.

B. Ibland av tyskt, ish. lt. *-e,* försvenskat efter mönstret av inhemska subst. på *-a,* motsv. lt. fem. på *-e*.

C. I kvinliga personnamn, danade till mansnamn eller omdanade av germanska kvinnonamn, väl väsentl. av lat. *-a* i nom. sing. av femin. subst.

De inhemska formernas närmare förhistoria. Det germ. suffixet *-an-* finnes i de älsta germ. språken i huvudsaklig överensstämmelse med bruket av indoeur. *-en-* i andra språk i följande slags ord (jfr Kluge: Nominale Stammbildungslehre § 78 f., 105 f.).

1) Personliga ord.

a) S. k. primära (till verbalrötter, icke till uppvisbara ord såsom grundord hörande) nomina agentis.

b) Avledda till sakliga subst. ock till bet. nomina agentis eller på annat sätt karakteriserade av grundordens begrepp, ss. t. ex. forngerm. folknamn, hänvisande på något karakteristiskt attribut, ss. vapen el. dyl.

c) Avledda till adjektiv ock betecknande person med viss påfallande egenskap.

2) Sakliga konkreta; t. ex. bildade till konkreta subst. med förgerm. *o*-stam ock betecknande föremål med viss form, sådana som isl. *oddi* (sv. *udde*), *geiri, nagli* o. dyl.; även substantiverade adjektiv.

3) Abstrakta.

a) Primära bildningar, väl ursprungl. nomina agentis eller

bildade efter dylika, som förändrats till abstrakta (se von Bahder: Die Verbalabstracta in den germ. Spr. s. 45, 48).

b) Substantiverade adjektiv, delvis med avljud i förhållande till själva adjektiven såsom sådana (se Hellquist i Arkiv f. Nord. Fil. VII s. 11 f.).

För övrigt kunna i flera indoeur. språk *-en*-stammar uppträda som sidoformer utan väsentlig skillnad i betydelse till andra stammar, ish. indoeur. *o*-stammar.

Den germ. formen *-ôn-* härstammar väl egentl. från indoeur. *-ôn-* såsom växelform i de s. k. starkaste kasus till *-en-*, men blev i germ. språk särskild femininform, kanske därför att den uppfattades som *n*-utvidgad sidoform till *-ô-* (förgerm. *-â-*) i femin. subst. efter mönstret av *-an-* som sidoform till *-a-*, förgerm. *-o-*, i mask. subst. (jfr Brugmann: Grundr. d. vergl. Gramm. II § 112). Användningen av germ. *-ôn-* var väsentl. densamma som av *-an-*, dock så att *-ôn*-formen hos personliga ord användes för kvinligt kön ock ofta såsom ett s. k. motionssuffix till nydaning av kvinkönsord av mask. på *-an-*, betecknande levande varelser. Annars finnas även med *-ôn-* bildade sakliga konkreta ock abstrakta, likartade med *-an*-avledningarna.

Det till *-a* försvenskade tyska *-e* kan motsvara dels forntyskt *-a* i nom. sing. hos femin., såväl *-ô-* som *-ôn*-stammar, dels forntyskt *-i* i nom. sing. hos femin. *-în*-stammar (jfr nedan 2. *a*).

2. Nuv. användning. Exempel på subst. på *-a*, inberäknat plur. tantum på *-or*, i nuv. svenskan med i språket brukliga grundord.

A. Med *-a* av fsv. *-a* hos svaga femin. eller ersättande tyskt *-e* eller delvis i personnamn av lat. *-a* (de olika fallen kunna icke alltid säkert åtskiljas).

a) Till beteckningar för manliga personer eller för djur bildade kvinliga ord: *Katta* (fsv. *katta*, yngre form, möjligen efter mlt. *katte*, för det med germ. *-iôn-* bildade fsv. *kætta*, isl. *ketta*). Jfr i dial. *fåra* honfår ock nybildn. *fuxa* fux-sto (använd av författaren Sigurd).

Namn sådana som *Johanna, Fredrika, Erika, Gustava.*

b) Kortformer till flerstaviga kvinnonamn: *Inga* för Ingrid, Ingegerd m. m., *Hedda* för Hedvig, *Ulla* för Ulrika, *Tora* för Torgerd, Torborg (eller en nybildn. till mask. *Tore* = fsv. *þorir*

för *þorger*, isl. *þórgeirr*); *Elisa, Lisa* o. *Elsa* för Elisabet, *Magda* o. *Malla* för Magdalena o. Malin o. s. v.

c) Till sakliga konkreta bildade ord.

α) Personliga: *Husa,* elliptiskt för *huspiga* (väl efter *köksa* ss. likbet. med *kökspiga*); *stumpa,* smekord för flicka (till *stump*).

β) Djurnamn: *Bläsa* (av *bläs*), *bälta* (av *bälte*), det senare utan avseende på det naturliga könet.

γ) Sakliga konkreta: *Huva* (till *huv*), *håla* (till *hål;* ursprungl. till ett adj. = isl. *holr,* da. *hul*), *svavla* (nybildad kemisk term), *torva* (till *torv*). Med germ. *-iôn*-suffix: *Eka* (fsv. *ekia,* till *ek*), *hörna* hörnlokal el. hörnkägla (fsv. *hyrna* hörn, avledn. till *horn*).

Anm. *Lera,* nu med väsentl. samma bet. som *ler,* men isl. *leira* = lerig strand.

d) Avledn. till adjektiv.

α) Personliga: *Stygga, otäcka, lilla(n).* Efter lt.: *Tyska, svenska, danska* o. dyl. om kvinnor av viss nationalitet, väl även namn sådana som *Hulda* (?).

β) Djurnamn: *Långa* (fisk).

γ) *Mjöldryga,* möjligen ursprungl. till ett fsv. verb **dryghia* (att förutsätta även för *drygsel;* jfr *mjölöka*), ifall icke ursprungl. med abstrakt bet.

δ) Sakliga konkreta: *Räta, aviga, flata, halva, hvita, gula.* Efter lt.: *Platta,* samt beteckningar för språk, ss. *tyska, svenska, danska* o. dyl., väl även andra elliptiska bildningar, ss. *bibliskan* för *bibliska historien.*

ε) Abstrakta: *Beska, blöta* (isl. *bløyta* med germ. *-iôn*-suffix), *fåfänga, rättvisa, sjuka, villa, yra;* till adj. på *-sk: fåvitska, glömska, spetälska.* Från lt.: *Vindstilla* (till mlt. adj. *stille,* fsax. *stilli*).

e) Individualiserade tal-beteckningar: *Etta, tvåa* (även *tua,* ish. i Stockholm), *trea* o. s. v., t. o. m. *tolva; nolla, alla* (på tärning).

f) Individualiserat personl. pronomen: *Hona.*

g) Avledn. till verb.

α) Nomina agentis: *Rulta, gräshoppa, mjölöka; åkerbinda.*

β) Nomina instrumenti: *Skrapa, skallra, skära, slunga, spruta, värja.* Nu med ändrad bet.: *Slagdänga.* Från lt.:

Häkta, murbräcka (kanske för äldre **murbräcker,* fattat som plur.? Jfr da. *muurbrækker,* lt. *mûrenbreker*).

γ) Substantiverade infinitiver: *Ölsupa, (svag-)dricka* (i somliga dial. fem., annorstädes neutr.).

δ) Diverse sakliga konkreta ock abstrakta: *Driva, föda, gömma, knipa* (lt. *knîpe*), *intaga, lära, smälta* (smältstycke), *springa* o. *spricka, tugga; röra, smörja; sol-* o. *hals-bränna, smitta* (mlt. *smitte*), *åkomma;* plur. *egor, sopor, spyor, bannor.*

Anm. 1. Gamla till verb hörande ord på *-a* med från nuv. infin. avvikande former äro t. ex. *förmåga* o. *välmåga* till vb. *må,* fsv. *magha, mogha* o. s. v. samt med olika vokalism *fluga* (till *flyga*), *odåga* (till *duga*), *slaga* (till *slå,* väl efter mlt. *slage*), *gåva* (till *giva*), *pålaga* (till *lägga*), *gen-, utsaga* (till *säga*), *skovor* pl. (till *skava*) o. s. v.

Anm. 2. Subst. på *-a* kunna formellt sammanträffa med infin. till verb, utan att egentligen någotdera ter sig som grundord till det andra; t. ex. *ränna, stämma* (möte), *(o-)reda, kyla* (av lt. *köle,* liksom verbet är lånat av lt. *kölen;* båda egentl. till lt. adj. *köl* = nht. *kühl*) o. s. v.

h) Personliga ord med förklenlig betydelse, jämte hvilka finnas adjektiv på *-ig,* med olika slags, resp. obestämbart, grundord; ss. t. ex. (bland många andra): *Toka* (jfr mask. *tok, toker*), *slarva* o. *slamsa* (jfr dels infin., dels sakliga subst. med samma form).

B. Med *-a* av fsv. *-a* i oblika kasus till svaga maskul.

a) *Maka* f. av den forna obl. formen till *make.*

b) Till abstrakta subst.: *Lusta, rädd-* o. *far-håga, måtta* (från lt.).

c) Till adjektiv: *Vana, stadga* i bet. stadigt väsende (med synkope av adjektivets *i*), *tunga* i bet. besvär. Med från grundordet avvikande kvantitetsförhållande: *Hetta* (fsv. *hiti* med avljud i förh. till nsv. *het,* isl. *heitr*).

d) Till verb (i fall substantiven fattas ss. sekundära; jfr Anm. 2 under A. g. ovan): *Aga, skada, vånda.*

Anm. Gamla ord med från nuv. infin. avvikande vokalism äro *sveda, (bröd-)beta* (fsv. *sviþi, biti* m.).

C. Med *-a* kanske av tvåfaldigt fsv. *-a:*

Hosta, jfr dels fsv. *hosta* f., dels isl. *hosti* ock mlt. *hôste* m.

Allmän anmärkning. Ett *-a* kan i nuv. svenskan även förekomma såsom blott utvidgande tillägg utan någon förändring i betydelse; t. ex. *ådra* = *åder*, *åra* = äldre o. dial. *år* f., *åda* = *åd-fågel* (i östra. skärgårdarna brukad äkta svensk form för *äjder*), där *-a* är rent svenskt; vidare *ärt(a)* med *-a* av tvetydig härkomst; *ban(a)*, *flagg(a)* ock det finska lånordet *käng(a)*, där formvariationen beror på främmande inflytelse; slutligen åtskilliga huvudsakl. väl efter lat. omdanade forngerm. namn, ss. *Hild(a)* o. *Brynhild(a)*, *Idun(a)*, *Helfrid(a)* o. dyl., även *Valhall(a)*.

Till nybildning i nuv. svenskan brukas *-a* i följande slags ord.

1) Personliga.

a) Appellativa förklenliga ord, vid sidan av samhöriga adj. på *-ig*, i hvardags- o. folkspråket, ss. *hafsa* (= hafsig kvinna), *slampa* ock många andra.

Anm. Nybildning av beteckningar för hon-djur, ss. *fuxa* fuxsto (se ovan A. a.), är väl endast dialektisk.

b) Kvinnonamn.

α) Till mansnamn på konsonant: *Davida*, *Oskara*, *Bengta*, *Roberta* o. s. v.

β) Till kortformer på *-e* av mansnamn: *Janna*, *Kalla*.

γ) Kortformer av flerstaviga kvinnonamn: *Alva* (för *Alvhild*; även *Alfa*, möjl. också föreställande ἄλφα?), *Berna*, *Göta* (för *Götilda*; tillika väl paralell till *Svea*), *Magda*, *Magna*, *Marga*, *Ella* o. s. v.

2) Sakliga.

a) Individualiserade grundtal, sammansatta med enhetstal (*tjuguetta*, *trettitvåa* o. s. v.) eller utgörande mångfald av tio (*trettia* o. s. v., t. o. m. *nittia*); oftast brukas *fämtia* = sedel på 50 kronor.

b) Enskilda nybildningar efter speciella mönsterord med närliggande betydelse, t. ex.

Hela = hel sup: efter *halva* i motsv. betydelse.

Svavla (*kol-*, *väte-* o. s. v.): efter *syra* såsom kemisk term.

2. **a**, åtföljt av *i*-omljud, i subst. med den-kön.

1. Etym. o. hist. Oftast ss. inhemskt av fsv. *-a* i nom. sing. av svaga femin. med stam på urgerm. *-iôn-*, undantagsvis beroende på tillägg i nyare tid till en form utan *-a* eller på fsv.

-a i oblika kasus av svaga mask. på urgerm. *-ian-*. Dessutom i ett el. annat adjektivabstraktum möjligen egentl. ersättande ett tyskt (lt.) *-e*, beroende på forntyskt *-i* hos *-în*-stammar.

Det germ. suffixet *-iôn-*, hvars betydelse i allm. avser något slags tillhörighet, brukades i femin. subst. betecknande kvinliga varelser (avledda vare sig till mask. betecknande levande varelser eller till andra ord), i sakliga konkreta, betecknande t. ex. något som är gjort av visst ämne eller är försett med något eller har en viss yttre beskaffenhet, även i ord med ungefär enahanda betydelse med själva grundorden, slutligen även i abstrakta, såväl primära som adjektiv-abstrakta. Det germ. *-iôn-* torde ursprungl. hava, ss. motsv. indoeur. *-iôn-*, tillhört de s. k. starkaste kasus till germ. *-ian-*, indoeur. *-ien-*, ock dessa former torde hava uppkommit genom utvidgning med *n*-suffix av indoeur. *-io-* ock *-iâ-* (resp. germ. *-ia-* o. *-iô-*) samt *-i-* o. *-î*-stammar. Särskilt synas de germ. orden på *-iôn-*, betecknande kvinliga väsenden, hava åtm. huvudsakligen uppstått på speciellt germanskt område med *n*-utvidgning av femin. med germ. stam på *-iô-* ock *-î-* såsom motionssuffix. Det germ. suffixet *-în-*, också väl ursprungl. växelform till indoeur. *-ien-*, blev särskilt använt i femin. abstrakta. Jfr vidare Brugmann: Grundr. d. vergl. Gramm. § 112; Kluge: Nomin. Stammb. § 38, 80—83, 114, 116; Hellquist i Arkiv f. Nord. Fil. VII s. 41—62.

2. Nuv. användning. Svenska femin. subst. på *-a* med *i*-omljud ock med i språket brukliga grundord äro:

A. Gamla ord med avljud i förhållande till det nuv. grundordet.

a) Till beteckningar för manliga levande varelser bildade kvinliga ord (namn på hon-djur).

Gylta, fem. till *galt;* jfr isl. *gylta* o. äldre *gyltr* f., förutsättande en stam **gult-* (möjligen med *k* för *g* efter *s* fortlevande i sv. *gris-kult, -kulting?*).

Höna, fem. till *hane,* med avljud, som också fins i *höns* (jfr t. *henne* utan avljud i förhållande till grundordet).

b) Adjektivabstraktum:

Styrka till *stark,* ursprungl. till en variant, motsv. isl. adj. *styrkr;* jfr fsv. subst. *styrker* m. styrka.

B. Ord som motsvara sådana fsv. svaga femin. på *-a* eller

ock tyska femin. på *-e* som hava, frånsett *i*-omljudet, samma vokalism som grundorden.

a) Till beteckningar för manliga levande varelser bildade kvinliga ord: *Hynda* till *hund*, samt (för så vitt det värkligen associeras med sitt forna grundord): *Älva* (till det nu såsom lärt lånord från isl. med *f* uttalade *alf*) för äldre sv. *älf* med pl. *älfwar*, *-er* ock (redan i bibeln 1541) *-or* (jfr mht. *elbe*; grundform urgerm. **albî*).

b) Till sakliga konkreta.

α) Djurnamn: *Gädda* (till *gadd*).

β) Andra ord: *Hätta* (till *hatt*), *mylla* (till *mull*).

c) Till adjektiv.

α) Konkret: *(Uthus-)länga*.

β) Abstrakta: *Fylla*, *hälta* (jfr isl. *helti* f.), *svärta* (mlt. *swerte* = fht. *swarzî*), *syra*, *sälta*, *väta*.

d) Till ett adverb: *Yta* (egentl. utsida).

Anm. Ett gammalt nomen instrumenti med urgerm. *-iôn*-suffixet är:

Slägga, fsv. *slæggia* (urgerm. **slaȝiôn-*).

C. Med *-a* av fsv. *-a* i oblika kasus till ett svagt mask.

Värma, biform till *värme* m. (jfr även t. *wärme* f., fht. *warmî*).

Nybildning med *-a* förenad med *i*-omljud förekommer icke i svenskan.

3. **a** i substantiverade superlativer med personlig betydelse: av fsv. *-a* i svagt böjda superlativer till adjektiv, av samma ursprung som det till grund för 1. *a* liggande fsv. *-a* i svaga subst.

Hit höra i nuv. svenskan: *Nästa*, samt det till en gammal biform av superl. (fsv. *kærist-*) hörande *käresta*.

Anm. Här förbigås sådana adjektivformer i neutr. med substantivbetydelse som icke antagit substantivisk böjning vare sig med enklitisk artikel eller med pluraländelse, ss. t. ex. *(det högsta) goda*, *(allas vårt) bästa* o. dyl.

4. **a** i neutra bildade till verb genom substantivering av infinitiven, motsv. fsv. infin. på *-a* (urnord. *-an*). Sådana äro:

Dricka, *svagdricka* (även fem. se 1. *a*) av infin. utan ***att*** efter verb sådana som *giva*, *få* o. dyl.

Göra av infin. utan *att* i uttryck som *få, hava mycket göra* o. dyl.

Vara i det filosofiska språket, t. ex. *det sanna varat:* översättning efter nht. *das sein.*

ad i abstrakta till verb, en med föregående *n*, som hör till grundordet, alltid förenad äldre variant till *nad* (se nedan).

1. **an** med (äldre) femininit genus i abstrakta till verb.

1. Etym. o. hist. Av fsv. *-an*, motsv. isl. *-an* (biform *-un*, *-on*) ock got. *-ôns* i abstrakta till got. verb på *-ôn* (t. ex. *frijôns*, *laþôns*, *mitôns*, *salbôns*), av urgerm. suffix *-ôni-*, en biform med *ô* från verbets stam till germ. o. indoeur. *-ni-* med samma betydelse. I nordiska språken hör ändelsen *-an* ursprungl. hemma i abstrakta till verb av 1:a svaga konjug. hvilka motsvara de got. verben på *-ôn*. Av sådana ord på *-an (-un)* finnes i isl. en hel mängd. Endast undantagsvis finnas dylika isl. femin. till verb av 4:e (isl. *e-*, got. *ai-*) konjug. (hvilka verb bilda partic. pret. på *-aðr*), ss. *brosan* leende, *þoran* mod, *trúan* i adj. *trúanligr* trolig (jfr got. *trauains*), ävensom några få unga bildningar till verb på *-ja*, ss. *þyngjan*, *flytjan*, *hyljan* (se Hellquist i Arkiv f. Nord. Fil. VII s. 163, not. 1).

I yngre fornsvenskan ock äldre nysvenskan synes ändelsen varit mycket anlitad till nybildning. Även från andra verb än de av 1:a konjug. bildades fem. på *-an*, sannolikt oftast för att återgiva lågtyska infin. på *-en*, hvilka ss. subst. voro neutra, men i sv. blevo feminina.

2. Nuv. användning. Till betydelsen äro orden på *-an* (i likhet med neutr. på *-ande*, *-ende*) ännu alltjämt rena abstrakta med mycket få undantag (t. ex. *predikan* om själva det skrivna konceptet), under det andra ursprungl. abstrakta ord ofta övergå till mer eller mindre konkret betydelse.

Till sin böjning äro de defekta, så att plur. saknas ock bestämda artikeln, om den någon gång skall användas (t. ex. *tillegnan* = dedikationen, *i början* = i begynnelsen), icke blir märkbar i formen. För att ersätta dessa former måste anlitas andra likbetydande ord såsom *a*) på *-ning* eller *-ing* (t. ex. till *anmälan*, *ansökan*, *förväntan*, *inbjudan*, *predikan*, *värkan*, *önskan; erinran*, *fordran*, *tävlan*), *b*) på *-ande* ss. neutr. (t. ex. för plur. till *förmodan*, *hemställan*, ock för bestämd form till *dyrkan*, *tillbed-*

jan, vädjan), *c*) andra bildningssätt (t. ex. *klagomål* för plur. till *klagan*) eller ord av olika stam (t. ex. *begynnelser, farhågor* för plur. till *början, fruktan* o. s. v.).

Ord på *-an* finnas i nuv. svenskan av följande slag.

a) Till verb av 1:a konjug.

α) Inhemska verb, av ålder till 1:a konjug.: *Av-* ock *förbidan, dyrkan, talan, tillegnan, uppfostran, värkan, åkallan, åstundan, ängslan, önskan.*

β) Inhemska verb, förr till 2:a konjug.: *Förlitan, käran* (jfr *klagan*), *tävlan, väntan, ävlan.*

γ) Lånade verb: *Avvaktan, diktan ock traktan, fruktan, (efter-, för-, till-)frågan, fullbordan, förfäran, förkovran, förmodan, försäkran, förtvivlan, klagan, predikan, uppmuntran.*

b) Till verb av 2:a konjug., alla motsvarade av lt. verb.

α) Tidigare till 1:a konjug.: *Begäran.*

β) Ursprungl. ett starkt verb: *(Av-, -in, till-)rådan* (jfr mlt. *râden*).

γ) Andra: *Anmälan, ansökan, förskyllan, hemställan, (man-, tid-)spillan* (jfr mlt. *spilden*, samma verb som nord. *spilla*).

c) Till starka verb: *Anhållan* (mlt. *anholden*), *inbjudan* (nytt ord), *kvidan* (väl efter *klagan*), *tillbedjan* (efter *dyrkan?*).

Till nybildning användes *-an* väl numera knappast annat än i enskilda fall efter speciella mönsterord på *-an* med något likartad betydelse, t. ex. *(på) inbjudan* väl efter *(på) begäran (anhållan, hemställan)* el. dyl.

Anm. Några bildningar med *-an* förekomma endast i form på *-ans* i sammansättning med adj. *-värd* (el. *-full*), ss. *behjärtans-, efterföljans-, förvånans-, fasansvärd,* (efterbildat:) *rysansvärd,* samt *fasansfull.*

2. **an** i några neutra.

A. Ersättningsform, uppvisad delvis i fornsvenskan, delvis först i nyare tid, för fsv. *-a* i nom. ack. sing. av svaga neutra, kanske nybildad till fsv. plur. på *-un, -on* (jfr fsv. *øghun, -on,* plur. till *øgha*), i följande ord.

Hemman (till *hem*), fsv. *heman* n. hem, boning, hemman, sidoform till *hema* (endast i uttr. *ægha hema* hava sitt hem, således icke känt i pluralform), motsv. isl. *heima* n.

Nystan, först i nsv., för fsv. *nysta* n., plur. *nyston.*

Anm. I fsv. fans dessutom *lekan* n. leksak = isl. *leika* n. (jfr Schagerström: Om svenska bär- o. fruktnamn på *-on* s. 12).

B. Med oviss förhistoria i:

Nedan (till *ned-* i *nedmörkt,* jfr isl. *nið, nið-myrkt*), yngre fsv. *nedhan* (för ä. fsv. **niþan,* fgutn. *nidan*), oklar sidoform till äldre fsv. ock fgutn. *niþar* plur. (även fsv. *næþar*).

ande i deverbativa subst. med personlig betydelse: av fsv. *-ande* (*-anda* i obl. kasus) i presensparticip.

Exempel: *Befallnings-* o. *domhavande, handlande, kärande* o. *svarande, målsegande, ordförande, resande, rättssökande, studerande, vederbörande.*

Anm. 1. En gammal gen. sing. av presensparticip ingår i *egande-rätt,* där förra leden nu allmänt fattas liktydig med *egendoms-.*

Anm. 2. Det neutrala *-ande, -ende* i verbalabstrakta, som på grund av sin allmänlighet bör anses som böjningsändelse, är av annat ursprung: lånat av mlt. *-ent,* dat. *-ende* o. s. v. i infinitivformer.

are i personliga subst., avledda antingen av subst. eller (såsom nomina agentis) av verb, samt i sådana sakliga hvilkas betydelse är analog med, resp. härledd ur de personliga ordens betydelse.

1. Etym. o. hist.

A. Av fsv. *-are, -ari* (i obl. kasus *-ara* o. s. v.), motsv. isl. *-ari* (med sporadisk ålderdomlig gen. sing. *-aris,* annars med svag böjning); med äldre biform fsv. *-ære, -æri,* motsv. fgutn. o. isl. *-eri;* förutsättande urnord. stam *-âria-* (jämte *ăria-*?). Samma ändelse är got. *-areis* i några personliga mask., alla avledda av subst., samt ags. *-ere, -re,* fornlt. *-eri, -ari,* fht. *-âri* o. *-ari, -eri* o. s. v. i mask. subst. av ovannämda slag.

B. Ersättande tyskt, ish. lt. *-er,* mlt. *-er(e)* i lånade mask. subst., dels germanska ord av samma slag som de svenska på *-are,* dels lånord från lat. subst. på *-ārius,* hvilken ändelse med bet. av tillhörighet brukades i adjektiv, avledda av subst., ock i substantiverade former av sådana adjektiv. Såsom lånade från tyska röja sig särskilt de ord på *-are* som hava *i*-omljud i förhållande till grundorden.

Den germanska ändelsen brukades älst endast till avledning

från subst., men blev tidigt även deverbativ efter mönstret av sådana egentl. denominativa ord som formellt kunde hänföras till verb såsom deras grundord (jfr Kluge: Nomin. Stammbild. § 9 ock, i fråga om isländskan, Falk i Beiträge XIV 36 f.). Etymologiskt sammanhänger den i alla händelser med lat. *-ārius*, hvarmed bildades subst., till bet. alldeles likartade med de germanska denominativa, samt med fslav. *-arĭ*, litau. *-orius* i samma slags mask., fornir. *-ire*, *-aire* i personliga mask. De olika språkens former förklaras bäst, om man (med Miklosich m. fl., jfr Sütterlin: Gesch. der Nom. Agentis im Germanischen s. 77 f.) antager lån från lat. *-ārius* till germanska språken ock sedan därifrån till slav.-balt. språken. Då får man en enhetlig älsta form med långt *â*, hvilket väl i germ. språken förkortats i obetonad (resp. svagt bitonig?) stavelse, men bevarats såsom långt *â* vid stark accentuering (vare sig med huvudaccent, ss. lat. *-ārius*, eller med stark biaccent), såvida icke det långa *â* i många forngerm. former skulle bero på förnyad invärkan från lat. *-ārius*. Även i got. *-areis* torde kunna antagas långt *a*, ifall det är lånat. Vid antagande av äkta germanskt, resp. äkta slaviskt (o. s. v.) ursprung måste uppställas tvänne urgerm. former *-ǣria-* ock *-ăria- (ărja-)*, båda med annan vokalism än den lat. ock den slav. formen med *â*. För prioritet hos lat. *-ārius* kan också anföras, att av den ursprungligare adjektiviska funktionen finnes intet spår i de andra språken.

I alla händelser är ändelsens senare del det indoeur. suffixet *-io-*, väsentligen ett tillhörighetssuffix med ursprungl. adjektivisk funktion. Det förra elementet är etymologiskt dunkelt.

2. Nuv. användning. Exempel på svenska ord på *-are* till olika slags grundord.

a) Till konkreta subst.

α) Personliga ord: *Borgare, torpare* samt en hel mängd betecknande den som tillhör ett folk eller är hemma i en stad, ss. *romare, saxare, hamburgare, stockholmare*. Med *i*-omljud från tyskan: *Krämare, krögare*, folknamn på *-ländare*.

β) Sakliga ord: *Ångare, tremastare*. Med *i*-omljud: *Pyndare* (till *pund*), *fyrspännare* (t. *vierspänner*).

b) Till subst. som äro åtm. till grundbet. abstrakta, ock

hvartill finnas i språket levande samhöriga verb, ofta dock med avvikande former.

α) Personliga ord el. djurnamn: *Daglönare, domare, dråpare, missdådare, roddare, -slagare* i sammans. (lt. *slager*), *sen-gångare, sångare, äventyrare.* Med *i*-omljud: *Fot-, kost-, parti-gängare.*

β) Sakliga ord: *Ståndare.*

c) Till konkreta subst. eller till därav avledda verb: *Fiskare, trumpetare.*

d) Till abstrakta subst. eller till samhöriga verb: *Arbetare, -handlare* i sammans., *krigare, rättare, slaktare, spelare, talare.* Med *i*-omljud: *Fågel-, grill-fängare, väktare.*

e) Till verb utan samhöriga verbalabstrakta i motsvarande former.

α) Personliga ord el. djurnamn: *Egare, frestare, gnagare, läsare, löpare, rövare, tiggare, tjänare; lag-, löftes-brytare, trädkrypare, backstugu-, bi-sittare, kött-, stor-ätare;* från danskan: *kannstöpare.* Med *i*-omljud: *Förrädare, jägare.*

β) Sakliga ord: *Brännare, liggare, nämnare* o. *täljare, ropare* (lur), *visare; till-bringare, is-, porter-brytare, pänn-formerare, mat-hämtare, kläd-hängare, snabb-seglare, ljus-släckare, brev-, not-, tank-ställare, bras-tändare, säng-värmare.*

Anm. 1. Med avvikande form i förhållande till nuv. verbala grundord: *Bagare* (till *baka*), *siare* (till *se;* nuv. verbet *sia* är sekundärt i förh. till *siare*), *drinkare* (till *dricka;* av mlt. *drinker*).

Anm. 2. Ändelsen *-are* förekommer ibland som tillägg till kortare subst. utan förändring i betydelse, t. ex. till äldre svenska former på *-e* i *följeslagare, vildbasare (undersåtare,* nu mindre brukligt); efter tyskt mönster till franska ord på *-ér.* ss. *kamrerare, officerare,* ock lat.-romanska folknamnsformer, ss. *amerikanare (albanesare, portugisare), atheniensare* o. s. v.

Anm. 3. Det finnes flera avledningsändelser, sammansatta av *-are* ock ett föregående element av främmande härkomst, i personliga ord, såsom:

ensare *(iensare;* av lat. *-ensis)* i utländska bildningar, såsom *badensare, bergensare,* ock svenska, såsom *lundensare, upsaliensare (faluensare, skarensare?).*

esare (av ital. *-ese*) i *ultunesare.*

inkare (förra delen av slaviskt ursprung) i *pommerinkare.*

makare, betecknande den som gör, åstadkommer något (mlt. *maker*), i beteckningar för utövare av hantvärk, ss. *skomakare* o. s. v., eller av mera abstrakt värksamhet, ss. *bok-, fras-, värs-, förslags-, gräl-, upprors-makare* o. s. v.

nare i *mjölnare*, hänfört till *mjöl* ss. grundord; egentl. ombildat för *mölnare*, till det av lat. *molina* lånade fsv. *mylna* kvarn.

Till nybildning i nuv. svenskan kan *-are*, för att beteckna ord med betydelseförhållanden av tämligen olika art, fogas till grundord av följande slag:

1) Person- ock ortnamn som sluta på konsonant ock hava stark huvud- eller bi-accent på slutstavelsen.

a) Personnamn, hvartill bildas:

α) Personliga ord, t. ex. *svedenborgare, dihlströmmare*.

β) Sakliga ord, t. ex. *lindbladare* (sång, komponerad av L.), *sehlstedtare* (dikt av S. eller i hans stil), *stenborgare* (slags likörblandning). Med utvidgad form av ändelsen fins *bellmanianare* Bellmans-sång.

b) Namn på städer el. orter, resp. där befintliga institutioner, hvartill bildas:

α) Personliga, betecknande innevånare o. s. v.; t. ex. (förutom avledn. till utländska stadsnamn, såsom *wienare*, *frankfurtare*, *köpenhamnare* o. s. v.) *boråsare*, *falkenbergare*, *göteborgare*, *stockholmare*, *vestervikare*; *kronobergare* (militär i K:s regemente), *mariebergare* (elev vid M.), *konradsbergare* (patient vid K.).

β) Sakliga ord, betecknande tillvärkade föremål el. dyl., t. ex. *boforsare* (kanon från B.), *öfverummare* (plog från Ö.), *rörstrandare* (vas el. kakelugn från R.), *rånäsare* (sup Rånäsbränvin), *göteborgare* (Göteborgsvits).

Anm. Även förekommer *-are* fogat till ett eller annat flerstavigt stads- el. ortnamn av annan form, t. ex. *uddevallare* (även om ett slags blandningsdryck); *ottenbyare* (häst från O. stuteri); kanske *arvikare* (= Arvika-bo), *huskvarnare* (om gevär el. symaskin från H.)?

2) Appellativa subst., hvartill endast undantagsvis bildas nya ord på *-are* efter mönsterord med närliggande betydelse, såsom *statare* (statkarl) efter *torpare*.

3) Verb, hvartill bildas personliga nomina agentis allt efter

behov i så vidsträckt omfång, att *-are* kanske i denna funktion bör anses som böjningsändelse till bildande av ett slags substantiviska particip, betecknande en permanent värksamhet.

Bland deverbativa nybildade ord på *-are* märkas särskilt några till form eller betydelse egendomliga:

a) *Gåpåare* o. *förståsigpåare.*

b) Ord med härledd saklig betydelse, såsom *körare* pådrivande vindstöt, *ledare* ledande artikel i tidning.

c) Ord med sekundär abstrakt betydelse, såsom *giva någon en avbasare; taga sig en liten slumrare* (el. *hvilare*), *funderare; göra en avstickare* (t. *abstecher*), *en överhalare.* Med från abstrakt bet. härledd saklig konkret: *blandare* (likör-)blandning.

1. **d** med (äldre) feminint genus i abstrakta subst. (ibland även med härledd konkret betydelse), hvilka antingen äro avledda av nomina ock hava *i*-omljud i förhållande till grundorden, om dessas vokal kan mottaga sådant, eller äro avledda av verb av 2:a konjug., hvilka själva hava en vokal med gammalt i-omljud (palatal vokal).

1. Etym. o. hist. Av fsv. *-þ* eller efter vissa konsonanter *-d,* motsv. isl. *-ð, -d* ock got. *-iþa* av urgerm. *-iþô-* i denominativa abstrakta. I denna germ. ändelse beror *i* egentl. på grundordets slutvokal i stammen, någon gång motsvarande förgerm. *i,* men vanligen av förgerm. *e* hos *ĕ-, ŏ*-stammar (germ. *a*-stammar), därjämte analogiskt förekommande i avledn. från *u*-stammar. Det egentliga suffixet var germ. *-þô-, -ðô-* av förgerm. *-tâ-,* motsv. sanskr. *-tâ-,* fslav. *-ta* ock lat. (sällsynt) *-ta,* i denominativa abstrakta, ss. t. ex. sanskr. *devatâ-* gudomlighet, *nagnatâ* nakenhet, fslav. *rabota* träldom, *dobrota* godhet ock till stam på konsonant got. *junda* ungdom = lat. *juventa.* Redan i de flästa forngerm. språken kunde ändelsen *-iþô-* bilda avledda ord även till sådana svaga verb som motsvarade de got. på *-jan* med pret. på *-ida* (ock de isl. verben av 2:a o. 3:e konjug., de svenska av 2:a konjug.), detta efter mönstret av sådana egentl. denominativa subst. på *-iþô-,* till hvilka fans ett samhörigt denominativt verb med denna böjning.

2. Nuv. användning. Med detta *-d* avledda subst., som hava grundord i nuv. svenskan, äro:

a) Till subst.: *Däld* (till *dal*).

b) Till adjektiv: *Bredd, höjd* (fsv. *høghþ*), *längd, mängd, snedd, tyngd, vidd* (*dyrd* hos Viktor Rydberg efter isl. *dýrð*). Till en gammal synkoperad form av adjektivet: *Hälgd.*

c) Till verb av 2:a konjug.: *Brygd, bygd, följd, hämd, nämd, skygd.* Till en gammal form av verbet med annan vokal: *Åtgärd* (till *göra,* fsv. även *gæra*).

d) Sådana subst. som nu kunna hänföras till mer än ett ord ss. grundord:

Blygd: till adj. *blyg* el. vb. *blygas.*

Rymd: till subst. *rum* el. vb. *rymma(s).* ursprungl. till ett adj., som nu finnes i sjömansuttr. *rum sjö.*

Till nybildning har detta *-d* sedan länge varit obrukligt i svenska riksspråket. De flästa därmed bildade svenska ord äro sannolikt ärvda från den s. k. urnordiska tiden.

2. **d.** (ock **dd** i några subst. avledda till stammar på lång vokal) med olika, sällan neutralt, genus i abstrakta (resp. härlett konkreta) subst. till sådana verb som icke hava omljudsvokal ock böjning efter 2:a konjug.

1. Etym. o. hist. Av fsv. *-þ* eller *-d,* härstammande från flera olika äldre suffix, hvarmed bildades abstrakta till verb (verbalrötter) ock hvilka i förgerm. form innehöllo ett *t,* motsvarande oftast indoeur. *-ti-* eller *-tu-,* ibland indoeur. *-to-* eller *-tro-* eller kanske ännu något annat indoeur. *t*-suffix. Hithörande subst. hava ofta på grund av forntida ljudlagar fått en från det till grund liggande verbets infin. avvikande vokalism.

2. Nuv. användning. Ord med hithörande *-d, -dd* till ännu levande verb i nuv. svenskan äro:

a) Till verb (med stark böjning el. kvarlevor av sådan), hvilkas stam slutar på konsonant.

Börd, sammans. *neder-, upp-, vittnes-, åt-* o. (nybildat) *innebörd,* till *bära* (urgerm. **burði-*).

Fynd ock *fund* (i *komma under fund,* plur. *-er* o. *på-, samfund*): till *finna* (urgerm. **funði-* jämte **funða-*).

Mäld till *mala* (med osäker grundform).

Stöld till *stjäla* (urgerm. **stulði-*).

Anm. Det ursprungl. hithörande *skörd* till *skära* associeras väl numera knappast med detta verb. *Köld,* egentl. till den

i *kulen* kvarlevande verbalroten, associeras väl nu snarast med *kyla*, lånord från lt., eller med *kall*.

b) Till verb med stam på lång vokal (nu enstavig infin.):

Död (motsv. isl. *dauðr*. got. *dauþus*).

Grodd, rodd o. *snodd* (med något osäkra grundformer, de båda första troligen med förgerm. *-tu-*).

Säd ock *sådd* till vb. *så* (det förra = urnord. **sâði-*, det senare väl = urnord. **sâða-*).

Anm. Ett par subst., gamla avledn. till verb av 2:a konjug. utan *i*-omljud, torde numera knappt associeras med dessa verb. De äro (båda något oklara till grundform):

Dygd till *duga*.

Hävd till *hava*.

Till nybildning torde hithörande *-d* hava upphört att brukas, långt innan svenskan utvecklat sig till ett självständigt språk.

da i ett par abstrakta till verb med stam på lång vokal ock enstavig infin.: av fsv. *-þa* i oblika kasus till svaga mask. på *-þe* i nom. sing., bildade med ett germ. *-n-* (*-an-*)suffix, fogat till ett dentalsuffix, innehållande ett förgerm. *t*. Samma ändelse finnes med andra dentaler för förgerm. *t* i nsv. *ande* o. *bolde* ock fsv. *kulde* köld, samt i isl. *flótti* flykt, *ótti* fruktan.

De nuv. svenska orden på *-da* till ännu brukliga verb äro:

Klåda till *klå* (fsv. *klaþe*, isl. *kláði* m.; möjligen utgånget från ett gammalt partic. med förgerm. *-to-*).

Gröda till *gro* med *i*-omljud, av fsv. *grødhe* m., sidoform till isl. *gróði* m. Den svenska formen beror kanske på kasus med *i*-omljud hos det ord med *u*-stamsböjning som synes få förutsättas för nsv. *grodd*? Eller ombildad efter fsv. vb. *grødha* bringa att gro?

der i gamla deverbativa subst., betecknande redskap: av fsv. *-þer* eller delvis av mlt. *-der*, härstammande från det indoeur. (med *-ter-*, *-tor-* i mask. nomina agentis sammanhängande) s. k. instrumentalsuffixet *-tro-* i neutrala subst., betecknande medel för utförande av en handling; delvis, ish. i germ. språk, även med sekundär abstrakt bet.

Hithörande ord, som möjligen associeras med samhöriga verb i nuv. svenskan, äro:

Roder (till *ro*), kanske i konkret bet. lånat av mlt. *rôder*, som ursprungl. betydde åra (nht. *ruder*), ehuru samma ord med abstrakt bet. såsom variant till sv. *rodd* fans i isl. *róðr*.

Årder sl. m. det gamla vb. *ärja* plöja (med årder el. *ärj-krok*, såsom redskapet också kallas).

1. e utan förändring av grundordens vokal i subst. med den-kön (mask.).

1. Etym. o. hist. Av olika härkomst:

A. Oftast inhemskt, vanligen av fsv. *-e (-i)* i nom. sing. av svaga mask., d. v. s. subst. med stam på urgerm. *-an-*, någon gång av fsv. *-e (-i)* i femin. abstrakta med urgerm. stam på *-în-*.

B. Ibland av tyskt, ish. lt. *-e* i svaga mask. eller i femin., som i äldre svenska blevo mask. efter de inhemska mask. på *-e*.

Om de germ. *-an-* o. *-în*-suffixen se vidare 1. *a* ock 2. *a*.

2. Nuv. användning. Exempel på hithörande subst. på *-e* (gamla el. nybildade) i nuv. svenskan med i språket brukliga grundord.

a) Till djurnamn med (äldre) femininit genus bildad beteckning för han-djur: *Gåse* (i folkspr.; jfr *gås-karl*).

b) Smekformer till namn på manliga personer eller djur; ofta med bortfall av den närmaste konsonanten efter grundordets huvudvokal, ibland även med utbyte av konsonant; t. ex. *Olle*, *Kalle*, *Sigge* för namn på Sig- o. ish. Sixten, *Ludde*, *Ville*, *Janne*, *Pålle*, *Julle*, *Nicke*, *Vicke*, *Matte* för Matias jämte *Masse* för Mats, *Lasse*, *Nisse*, *Hasse* för Hans, *Måsse* för Måns, *Manne* för Magnus (även Manfred), *Atte* för Anton, *Gutte* för Gustav, *Joppe* för Jakob, *Hinke* för Henrik (Hindrik), *Rulle* för Rudolf, *Moje* eller *Murre* för Maurits, Morits, *Figge* för Fredrik; även för familjenamn, ss. *Knatte* för Cnattingius, *Frippe* för Fredriksson.

Hit höra ock hundnamn, ss. *Prisse* (för *Prins*), *Moppe* (av samma stam som det från lt. lånade *mops*); utan känt grundord: *Kurre* (kanske blott förvrängd form av det vanliga hundnamnet *Karo*?).

Appellativt använda personliga ord äro *sotar-murre* (väl av *morian*) ock *sate* för *satan* (fattat som oblik form med artikel).

c) Till sakliga konkreta bildade ord.

α) Personliga: *Namne*, *tomte*.

β) Sakliga, betecknande föremål med viss form el. utseende

eller individualiserade till kollektiva ord: *Udde, mjölke; borste, stubbe* (till det nu kollektivt brukade *stubb*, förr utan skillnad i bet.).

γ) Kortformer (till speltermer): *Priffe (= preference), nolle (= nollissimo)*.

d) Avledn. till adjektiv.

α) Personliga: *Like, unge; lillen, längen, gamlen.* Från lt.: *Vilde, överste.*

β) Sakliga konkreta: *Kvicke, svale.*

γ) Abstrakta: *Vrede* (fsv. *vreþe* f., motsv. isl. *reiði* f.).

e) Individualiserat pronomen: *Hanne* (möjligen dock såsom ersättningsform för *hane* i s. bet., som väl egentl. beror på *hane* tupp i *orr-, tjäderhane* o. s. v.; jfr om dessa ord Es. Tegnér i Arkiv f. Nord. Fil. V 317 f.).

f) Avledn. till verb.

α) Personliga: *Fånge, knalle* (gårdfarihandlande västgöte), *kämpe* (egentl., ss. lånord från mlt. *kempe,* denom. till subst. *kamp,* bildat med germ. *-ian-*).

β) Sakliga: *Rulle* (egentl. av mlt. *rulle,* lånord från franskan). En gammal bildning utan det hos verbet befintliga *i*-omljudet: *Tanke.*

Allmän anmärkning. Ett *-e* kan såsom gammal avledningsändelse te sig som blott utvidgande tillägg utan förändring i betydelse, t. ex. i *hatt-kulle, (släd-)mede, (åsk-)vigge* jämte *-kull, -med, -vigg.* Några ord med gammalt *-e* hava fått yngre biformer utan *-e*, ss. *brudgum, käk, tång* (på vapen), väl föranledda av sammansatta former med best. artikel, ss. *brudgummen, överkäken* o. dyl.

Till nybildning brukas detta *-e* nu väl endast i smek- el. kortformer till namn o. dyl. samt (egentl. i folkspråket) i personliga substantiverade adjektiv (se ovan mom. b ock d: α).

2. **e,** åtföljt av *i*-omljud i ett adjektiv-abstraktum med denkön (mask.): av fsv. *-e (-i)* i nom. sing. hos mask. med stam på urgerm. *-ian-,* hvilket suffix i forngerm. språk, annars brukat i personliga mask., undantagsvis förekom i abstrakta till adjektiv. Det enda i svenskan ock andra nordiska språk kända hithörande ordet är:

Värme, fsv. *værme,* isl. *vermi* m.

3. **e** i sakliga neutra, till betydelsen oftast kollektiva eller nomina instrumenti (resp. sakliga nomina agentis) eller abstrakta.

1. Etym. o. hist. Av flerfaldig härkomst.

A. Inhemskt; såsom sådant mäst av fsv. *-e (-i)*. åtföljt av *i*-omljud, så ofta grundordens vokal kunde mottaga sådant, i neutra med stam på urgerm. *-ia-*, indoeur. *-io-;* undantagsvis av fsv. *-e* i subst. med annat genus, hvilka sedan blivit neutra.

B. Lånat av lt. *-e* i neutra med stam på urgerm. *-ia-*, ibland i subst. med annat genus ock annat bildningssätt.

Det indoeur. *-io*-suffixet brukades ursprungl. i adjektiv, hvilka, om man bortser från komparativ- ock ordinaltalsbildningar samt possessiva pronomina, voro av två huvudslag: verbaladjektiv med bet. av s. k. partic. necessitatis ock denominativa, betecknande tillhörighet av olika art. Hos dessa båda slag av adj. kunde neutralformen användas som subst., i de forngermanska språken av följande slag:

1) Sakliga konkreta betecknande tillhörighet, t. ex. härstamning, resp. att något är gjort av det som grundordet betecknar.

2) Biformer utan egentlig skillnad i betydelse till sakliga konkreta med annan stambildning (t. ex. med indoeur. *-o-*), hvarvid formerna på *-ia-*. indoeur. *-io-*, ofta uppträda i efterled i sammansatta former till ord, hvilka annars icke hava detta suffix; dock även, åtminstone i nordiska språk, ofta såsom enkla ord.

3) Kollektiver, som i nordiska språken ofta äro enkla, men i andra germ. språk mäst bildade med germ. prefixet *ga-*.

4) Abstrakta, dels till primära verb (dessa abstrakta väl ursprungl. substantiverade verbaladj. el. partic. necessitatis), dels till nomina, hvilka kunna vara personliga subst. eller med de avledda subst. väsentligen likbetydande abstrakta subst. eller adjektiv.

5) Sakliga nomina agentis el. instrumenti till svaga verb med stam på *-ia-* i presens: kanske ursprungl. bildade efter mönstret av sådana neutra på *-ia-* som voro med grundbetydelse av tillhörighet avledda av subst., till hvilka också funnos bildade verb med presens på *-ia-*, hvarmed dessa neutra på *-ia-* associerades såsom sekundära? I alla händelser var detta bildningssätt relativt ungt, men fick ganska vidsträckt användning i svenskan. Om det germ. suffixet *-ia-* (resp. *-ja-*) se för övrigt Hell-

quist i Arkiv f. Nord. Fil. VII s. 21—41 ock där citerade arbeten av Schlüter ock andra.

2. Nuv. användning. Exempel på neutra på *-e* i nuv. svenskan med nu brukliga grundord.

A. Ord med *i*-omljud eller med en palatal vokal, lika med grundordets.

a) Till personligt subst.: *Skytte (fågel-, tjuvskytte):* ett ungt ord, bildat till ersättning för äldre *skytteri* (jfr *tjufskytte* i Dalins ordbok 1853, men *tjufskytteri* hos Weste 1807).

b) Till sakliga konkreta.

Kollektiva till träds namn: *Eke* (ock i folkspråket flera andra, ibland även med nyare sidoformer utan omljud, t. ex. *äspe* till *asp*, *hässle* o. *hassle* till *hassel*, *älme* o. *alme* till *alm* o. s. v.). Vidare:

Törne (till *torn* m., jfr *hag-torn*), fsv. *thyrne* n.

Säde, nu till *säd,* ursprungl. väl till *sådd* el. ett neutr. = isl. *sáð* n.

Ylle, ursprungl. av *yllet,* neutr. till adj. *yllen* (jfr *linne,* hvarom se *-ne*).

Äpple, nu till trädets namn *apel,* men egentl. en sidoform på germ. *-ia-* till fruktens västgerm. form (lt. *appel* o. s. v.), hvartill nsv. *apel* är en gammal avledd form.

c) Till abstrakt subst.: *Välde* till *våld* (mlt. *welde* f. o. n.).

Med även kollektiv bet. hos grundordet: *Släkte* till *släkt* (egentl. av mlt. *slechte* n.).

d) Till adjektiv: *Värde,* fsv. *wærþe* n. (i Sdm. L.), yngre form för fsv. *værþ* n., blandat med ett äldre *virþe* (i Hels. L.) eller efter mlt. *werde* f.

Med det gamla adjektivet nästan obrukligt: *Frälse* (arkaist. adj. *fräls ock fri*).

e) Till svaga verb (i presensformen).

α) Till verb, av ålder böjda efter 2:a konjug.: *Avskräde, bete, bryne, bygge, följe, gifte, hänge, klänge, innan-rede, knäppe, lyse, minne, märke, nöje, skrälle, skygge, spänne, styre, sänke, trycke, tycke.*

Till sådana verb, som i äldre fsv. hade kort rotstavelse (isl. 2:a svaga konjug. efter Noreen) ock därföre icke kunde bilda neutra på *-e: Hölje, kväve, täcke.*

Lånord: *Smide* (mlt. *smîde* n., väl egentl. kollektiv till mlt. *smîde* f. metallsmycke), *smycke, träde* i sammans. (ss. *an-, av-, före-, in-, till-, utträde;* mlt. *trede* m.).

β) Till verb av 1:a konjug., hvilka dock delvis förr böjts efter 2:a konjug. eller äro lånade.

Fiske, fsv. *fiske,* ursprungl. direkt till subst. *fisker* fisk.

Skifte till vb. *skifta,* förr efter 2:a konjug.

Lånord: *Byke, häkte, sikte* ock det därmed egentl. identiska *syfte.*

f) Till starka verb bildade ord, oftast med annan vokalism än presens, beroende på avljud (dessa ord väl ursprungl. substantiverade verbaladjektiv).

Flöte till *flyta.*

Före till *fara* (om det överhuvud associeras med något riksspråksord; egentl. substantiverat av adj. *för* i den gamla bet. farbar).

Läge till *ligga.*

Löje till *le* (jfr pret. *log*).

Säte till *sitta.*

Undantagsvis med samma vokal som verbets presens, i det det forna avljudet icke kan bli märkbart: *Kväde* (motsv. isl. *kvǽði* till vb. *kveða*).

g) Till verb eller till subst.: *Dagsvärke* (fsv. *-værke:* blandning av *-virke* o. *værk*? väl icke gammal avljudsform, urgerm. **warkia-*?), *fälle* i sammans. (ss. *från-, vind-, tillfälle*), *fänge* i *fiskafänge* o. s. v., *gärde, hygge, knyte, läte, uppehälle, utrymme, yste.*

Till betydelsen närmast hörande till ett verb, men icke möjligt att formellt härleda direkt därifrån: *Umgänge* (jfr vb. *umgås* ock subst. *gång,* det egentliga grundordet).

h) Till verb eller till adj.: *Fäste,* i sina flästa betydelser till verbet, men i bet. »fast plats, fästning» (av mlt. *veste* f.) till adjektivet.

Hit höra de vetenskapliga termerna *syre, väte* (jfr *syra, väta,* se 2. *a*) ock det neutralt använda *värme* (jfr det gamla mask. *värme* o. *värma,* se 1. *e* ock 2. *a*).

B. Ord med grundordets icke-palatala vokal oförändrad (därigenom röjande sig som yngre ord).

a) Till ett verb: *Område* (icke hos Sahlstedt 1773, men hos Möller 1790).

b) Till ett subst.: *Skatte*, brukat elliptiskt för *skattehemman* eller *skattejord*.

Anm. Ett *-e* kan förekomma såsom tillägg utan betydelseförändring hos neutrala subst., t. ex. *sköte* för äldre *sköt* (väl av dat. sing. efter prepos. *i*); *ruckle*, biform till *ruckel; allvare*, gammal o. dialektisk biform till *allvar*.

Nybildning med det neutrala *-e* torde knappt numera förekomma i riksspråket. Men ännu för omkring hundra år sedan nydanades för vetenskapligt behov termerna *syre, väte, kväve* ock *värme* ss. neutr., troligen med tanke på *ämne* (jfr hos Weste 1807 *värmämne* ss. synonymt med *värme* n.). Något tidigare synes man hava bildat ordet *område*.

1. **el**, uttalat med svag biaccent, i subst. med den-kön (mask.).

1. Etym. o. hist. Av fsv. *-il* eller oftare lånat av tyskt, ish. lt. *-el* i mask. subst., hvilka hava *i*-omljud, så ofta grundordets vokal kan mottaga sådant, med stam på urgerm. *-ila-*.

I enskilda ord av annat olikartat ursprung.

Den germ. ändelsen *-ila-* användes i 1) Deminutiv, ss. t. ex. isl. *bendill* till *band*. 2) Nom. agentis till primära verb, ss. t. ex. isl. *biðill* friare till *biðja* bedja. 3) Nom. instrumenti, ss. t. ex. isl. *lykill* nyckel till *lúka* tillsluta. Ändelsen är en utvidgad biform till germ. *-la-*, indoeur. *-lo-* i subst. med samma slags betydelser, även i adjektiv, samt i nom. actionis (jfr Kluge: Nomin. Stammbild. § 18, 56, 156, 188, samt Falk i Beitr. z. Gesch. d. deutschen Sprache und Lit. XIV 37 f.).

2. Nuv. användning. Subst. på *-el* i nuv. svenskan med i språket brukliga grundord äro:

a) Till substantiv.

Gördel till *gjord;* egentl. lånord av lt. *gördel*, motsv. mht. *gürtel* samt isl. *gyrðill*, fsv. *giurdhil, giordhel*.

Revel, sandrevel till *rev* (isl. *rif*, mlt. *riff, reff*, gen. *reves*).

Ringel till *ring* (t. *ringel*).

Spisel till *spis* med lika bet., egentl. förkortat av *spis-häll*.

Stängel till *stång* (mlt. nht. *stengel*).

b) Till adjektiv.

Rundel till *rund* (genom frånvaron av *i*-omljud röjande sig

som icke bildat med fsv. *-il*), med förkortning av det äldre, ännu brukade *rundēl (runddel)* med långt ock starkt bitonigt *e*, lånat av mlt. *rundêl (rundeil)* av fra. *rondelle*.

Anm. Om *räkel* (lånord av lt. *rekel, räkel* i s. bet., även stor hund) för språkkänslan hör till adj. *rak*, synes ovisst. Etymologiskt sammanhänger det kanske med isl. *hriki* m. lång räkel.

c) Till verb: *Bindel, hävel, stötel* mortelstöt, *svängel, vindel*.

Till nybildning är *-el* sedan länge obrukbart, ehuruväl ändelsen är nyare form för andra slutformer i *rundel* ock *spisel*.

2. **el**, obetonat ock neutralt: av fsv. *-l*, motsv. urgerm. stamslut *-la-* (se 1. *el*) i:

. *Dravel*, avledn. med överförd bet. till *draf*, fsv. *drafl*.

else i av verb avledda subst., till grundbet. ock mästadels ännu abstrakta (nom. actionis) med den-kön (förr femin.), några med härledd konkret betydelse, delvis neutra.

1. Etym. o. hist. Av fsv. *-ilse* i verbalsubst., tidigast använda ss. neutra, senare ofta med obestämbart genus, annars dels neutra plur. tantum, dels i yngsta fsv. fem. sing. med plur. på *-r* uppdykande först långt fram på 1500-talet. Av tvänne skilda lågtyska ändelser, nämligen:

A. I ett el. annat av de älsta lånorden kanske direkt av fornlt. *-isli*, med metates av *l* i fornsvenskan (ss. t. ex. i mansnamn på *-gils* för *-gisl*). Möjligen därjämte någon gång från fornengelska (jfr *rökelse*. isl. *røykelsi*, dels = ags. *rêcels. rŷcels*, dels = lt. *rökels*)? Annars i en del ord av mlt. *-else, -els*. yngre former med metates för mlt. *-esle* ock *-sel*, det förra av fornlt. *-isli*. motsv. sv. *-sle* i neutra med urgerm. stam på *-islia-*. det senare väl av en fornlt. form, som skulle motsvara fht. *-isal* ock isl. *-sl* i neutra, fsv. *-sl* (med sekundärt femin. genus), nsv. *-sel*, urgerm. stam på *-isla-* (n.). Båda formerna förekommo i nom. actionis till sådana verb som motsvarade de gotiska på *-jan* (nsv. 2:a svaga konjug.).

B. I de flästa fall av mlt. *-nisse (-enisse*, även *-ense)*. dels i neutra som vanligen hava en mera konkret bet., dels ock oftast i femin. som bibehållit abstrakt bet.; motsvarande fornlt. *-nissi* med biformer *-nessi, -nussi*. Denna ändelse ombildades med *l* i fsv. väl efter äldre lånord på *-ilse*, där detta motsvarade mlt. *-els(e)*, ss. t. ex. *rökelse, döpelse*. Samma ändelse finnes i alla

västgermanska språk med varierande former ock är väsentl. identisk med got. *-inassus* i mask. abstrakta, dock så, att västgerm. formerna ofta synas förutsätta en form *-nassu-* utan *i*, enär *i*-omljud saknas. Egentl. är ändelsen ett tredubbelt suffix, bildat av dubbelsuffixet (got.) *-assu-* ock ett föregående *-in-*, *-n-*, som utgått från nominala *n*-stammar eller från till sådana *n*-stammar bildade verb (de got. subst. på *-inassus* höra oftast till verb på *-inôn*). Att *-in-*, *-n-* införlivades med själva suffixet, berodde väl på association med de kortare grundorden för själva *n*-stamsbildningarna, t. ex. association av got. *skalkinassus*, *blôtinassus* med subst. *skalks*, resp. vb. *blôtan* o. s. v. Så uppstod ett suffix *-nassu-*, som kunde i forngerm. språk vara både denominativ- ock deverbativ-suffix; dock i mlt. knappt denominativ-suffix annorlunda än så, att det tjänade till avledning från verbalnomina, såsom de starka verbens particip på *-n*. Även i fornsvenskan synas icke hava funnits rent denominativa ord på *-ilse*. Men i danskan finnas subst. på *-else* till adjektiv, t. ex. *tykkelse* (jfr eng. *thickness*), *størrelse*, *svagelse*.

Den efter *n* följande senare delen av suffixet, mera sällan förekommande (t. ex. i got. *ibnassus*, fsax. *efnissi*, till got. adj. *ibns*, i got. *ufarassus* till partikeln *ufar*) är bildad av förgerm. (= indoeur.) *-tu-* (jfr 2. *d*) med ett föregående element, germ. *-at-*, troligen detsamma som finnes i de germ. verb, hvilka motsvara de got. på *-atjan*, dels (ock väl ursprungl.) denominativa, dels deverbativa (till bet. iterativa ock intensiva), ock hvilka hava sin motsvarighet i grek. verb med presens på -άζω i liknande bet., utgångna från nomina med indoeur. *d*-suffix, ss. de grek. adj. o. subst. på -ας, -αδ- (jfr von Bahder: Die Verbalabstracta s. 109—126).

2. Nuv. användning. Följande slags subst. avledda på *-else* finnas i nuv. svenskan, förutom sådana som förlorat sina gamla grundord, ss. *vidskepelse*, *tillstymmelse*:

A. Lånord av lt. ord på *-else*, *-els* eller fornlt. *-isli*.

Bakelse, *döpelse* (fsax. *dôpisli*), *förhärdelse* (fsax. *herdisli*), *hackelse*, *rökelse* (jfr ovan). Möjligen även *begynnelse* (mlt. *beginsel*) ock *lockelse* (jfr ndl. *locksel*).

B. Lånord av lt. ord på *-nisse*.

Bedrövelse, *(lik-)begängelse*, *bekännelse*, *betydelse*, *betygelse*,

förblindelse, fördömelse, förföljelse, förgängelse, förlåtelse, förströelse, förstörelse, försummelse, grämelse, häktelse (n.), *liknelse, skickelse, uppståndelse* (mlt. *upstannisse*).

Särskilt märkes, såsom det älsta kända hithörande ordet i svenskan:

Fängelse, fsv. *fængilse* jämte *fangilse*, motsv. isl. *fangelsi*, av mlt. *vengenisse* o. *vang-, vanknisse*.

C. Lånord, till hvilka träffas lt. former både på *-els(e)* ock på *-nisse*.

Täckelse, mlt. *deckels, decksel, overdeckelse* jämte (i abstrakt bet.) *deckenisse*.

Betingelse, närmast från danskan; mlt. *dingelse, -esle* o. *gedingenisse* n.

Spökelse, mlt. *spôk(e)nisse, spôkense* jämte nlt. *spökels* (jfr ndl. *spooksel*).

D. Efterbildade eller åtm. icke i lt. säkert uppvisade ord (*-else* här väsentl. beroende på lt. *-nisse*); icke sällan närmast lånord från danskan:

a) Till subst.: *Salvelse* av da. *salvelse*, till vb. *salve* smörja, lånat av lt. *salven*.

b) Till adj.: *Styggelse*, egentl. till det gamla vb. *styggas (vid)*.

c) Till verb med olika böjning, såsom:

Svaga av 2:a konjug.: *Böjelse, födelse, gottgörelse, händelse, rörelse, smörjelse, stärkelse, till-sägelse, uppbyggelse, vämjelse*, m. fl.

Svaga av 1:a konjug.: *Avlelse, helgelse, hotelse, kallelse, skapelse, stavelse, vistelse, ändelse*, m. fl.

Starka: *Besvärjelse, förbrytelse, förseelse, iakttagelse, omskärelse, tilldragelse, upprinnelse, villfarelse*, m. fl.

Nybildning med *-else*, som var ytterst vanlig i senare fornsvenskan, ish. i kristlig uppbyggelselitteratur, torde nu icke längre förekomma på annat sätt, än att enskilda ord någon gång införas genom lån från danskan, t. ex. det som term i post- ock kommunikationsväsendet brukade *försändelse* efter da. *forsendelse*.

1. **en** i några deverbativa abstrakta: väsentl. härstammande från urgerm. suffixet *-ni-* (indoeur. *-ni-*) i dylika abstrakta; i ett fall väsentl. av lt. *-en* ss. oblik kasusform i svaga böjningen.

Hit höra i nuv. svenskan följande ord, hvart med sin egen historia:

Borgen av fsv. *borghan* f. (bildat med 1. *an*, urgerm. *-ôni-*), i det *-an* vid förlust av biaccenten efter stavelse med akut (beroende på upptakt i uttryck såsom *gå i borgen?*) försvagades till *-en*.

Loven, kanske delvis av fsv. *lovan* löfte, borgen (till vb. *lova* med ett i äldre fsv. kort *o*), men väsentl. av mlt. *lôven*, oblik kasusform till *lôve* m. tro, egentl. samma ord som nht. *glaube*. särskilt i uttr. *(på) tro ock loven,* mlt. *(uppe) trûwe unde lôven*.

Lösen, yngre fsv. *løsn, løsen,* motsv. isl. *lausn,* nordisk sidoform till det med stam på urgerm. *-îni* bildade got. *(us-) lauseins*.

Sägen, troligen förutsättande ett fsv. **sæghin* ss. gammal form, egentl. i nom. ack. sing., till fsv. *saghn* (= isl. *sǫgn*) ock *sæghn;* dessa former jämte nsv. *sagen* o. plur. *sägner* härstammande från urgerm. **saȝaini-*.

2. **en** i tvänne konkreta subst., utgångna från variantformer av ett ock samma adjektiv med stam på urgerm. *-îna,* motsv. indoeur. *-îno-,* ett adjektivsuffix med bet. »hörande till, gjord av, härstammande från».

De båda substantiven äro:

Gyllen (till *gull*), nu namn på ett slags äpple (möjligen närmast ellips för *gyllen-äpple?*); sannolikt (liksom *gyllen* ss. äldre namn på utländskt guldmynt, lt. *gülden*) ett lånord från lt.; annars skulle det förutsätta ett fsv. **gyllin,* sidoform med *i*-omljud (i nom. ack. sing.) till isl. adj. *gullinn* av guld.

Gulden (till *guld*), lånord av nht. *gulden* (mht. *guldîn*).

3. **en** i namn på länder.

A. Av tyskt (närmast lt.) *-en* i motsvarande landsnamn av olika uppkomst:

1) Av mlt. mht. *-en* i pluralkasus till folknamn, ish. dat. efter prepos., men även gen. styrd av *lant* land el. dyl.; t. ex. mlt. *dat lant tô Wenden, tô Holsten* o. s. v., mht. *ze (den) Sahsen* i Saxen el. till Saxen, egentl. hos, till saxarne, *von Sahsen. Sahsen-lant* o. s. v.; mera sällan *-en* i dat. plur. till sakliga egentl. appellativa subst. ss. *Baden, Siebenbürgen*.

Även till icke-tyska folknamn finnas landsnamn bildade med

det plurala tyska *-en*, t. ex. *Egypten*, *Litauen*, genom nyare efterbildning t. ex. *Bengalen*.

Bland i svenskan förekommande hithörande namn märkas: *Tyrolen*, jfr nht. *Tyrol*, *Tirol* utan *-en* liksom ndl. *Tijrool*.

Blekingen, förr brukad form, hos Weste ss. neutr., sål. icke att förklara som bildat med svensk artikel.

2) Av mlt. mht. *-en*, oblik singularform till landsnamn med äldre tysk form på *-e* (ännu i ndl. *Azie*, *Spanje* o. s. v.), lånade av latinska namn på *-a* (eller motsvarande romanska), ish. namn på *-ia*, ss. *Asien*, *Indien*, *Italien*, *Libyen* ock många nyare på *-ien*.

Anm. De bibliska namnen på *-éen*, *Galiléen*, *Judéen*, *Kaldéen* kunna härledas både från folknamn ock från landsnamn på *-æa*.

B. Av ndl. *-en* ss. ändelse i plur. i *Spetsbergen* (ndl. *Spitsbergen*).

C. Av den svenska bestämda artikeln, förutom i de med appellativa ord sammansatta svenska namnen, ss. *Lappmarken*, *Härjedalen*, *Roslagen* m. fl., även i ett par romanska, på gränsen mellan appellativa ock nom. propria stående ord: *Levanten* (nht. *Levante* f., ital. *il Levante*) ock *orienten*.

Anm. *Norden* torde ursprungl. vara lånat av lt. *norden*, substantiverad form till adv. *norden* = sv. *nordan*.

4. **en** i variantformer till subst. med lika betydelse, nämligen:

A. *Glaven* jämte *glav:* av mlt. *glaven* (i obl. kasus) ock *glave*, lånord från fornfranska ock provençalska.

B. Kortformer till kvinnonamn vid sidan av andra kortformer på *-a:* av lt. *-en* i obl. kasus av svaga femin. med nom. sing. på *-a* (motsv. svenskt *-a*). Sådana namnformer äro *Lisen*. *Lotten*, varianter till *Lisa*. *Lotta*.

1. **er** i utländska folknamn ock i svenska familjenamn: av tyskt *-er* i mask. personliga subst., motsv. sv. *-are*. Detta *-er* användes i tyskan dels som tillägg vid förtyskning av främmande, ish. på latinskt sätt bildade folknamn, t. ex. *egypter*, *perser*, *litauer*, *burgunder* ock åtskilliga på *-ier* till landsnamn på *-ien*, ss. *armenier*, *fenicier*, *belgier* o. s. v.; dels till avledning från tyska ortnamn, för att beteckna en godshärre eller en person som är hemma i en stad (t. ex. *Bremer*) eller på annan ort.

annan ort. Att i svenskan *-er* användes även till utvidgning av förut befintliga familjenamn, för att giva dessa ett förnämligare tycke, t. ex. *Alströmer, Lindberger* o. dyl., är väl delvis (med Tegnér i Nord. Tidskr. 1882) att förklara av det tyska sättet att namngiva godshärrar dels med godsets namn oförändrat, dels med en form på *-er,* t. ex. *Ritter Toggenburg* jämte *(des) Toggenburger(s)* i Schillers dikt. Till svensk namnbildning med *-er* hava väl annars medvärkat de även i Sverge ofta förekommande tyska familjenamnen, som egentl. beteckna yrkesidkare, t. ex. *Becker, Möller, Schröder, Faber, Meyer* o. s. v.

Till nybildning användes *-er* i familjenamn, dels avledda till svenska ortnamn, ss. t. ex. *Berger, Linder, Valler, Nor(d)lander* m. fl. på *-lander,* dels utvidgade former till andra familjenamn, mäst på *-berger* ock *-strömer,* mera sällan andra, såsom *Lindqvister, Dahlgrener.*

2. **er,** en blott i singularform brukad ändelse i förklenliga ord, betecknande manliga personer: av fsv. *-er* i nom. sing. mask. hos subst. eller adjektiv.

Hithörande subst. på *-er* kunna vara:

1) Substantiverade adj., t. ex. *en dummer, en njugger.*

2) Sådana som hava samhöriga adj. på *-ig* ock oftast dels verb, dels personliga substantiv utan *-er* bildade av samma stam, t. ex. *fjäsker, fleper, fnasker, hafser, kladder, kludder, slarver, slusker, smiler, snusker, sudder, tasker.*

3) Sådana som sakna andra samhöriga ord av samma stam, än personliga subst. utan *-er* i samma betydelse, t. ex. *luver, spjuver, vasker.*

Anm. Av annat ursprung, nämligen av tyskt *-er,* motsv. sv. *-are,* är ändelsen i *tölper,* en ursprungligare form (hvartill *tölp* bildats efter analogi) av äldre t. *tölper* (biform till nuv. *tölpel*), kanske även i *stryker, tjuvstryker* (jfr t. *streicher*).

3. **er** i namnen på färgerna i kortspel, *hjärter, ruter, spader,* väl efter da. *hjerter, ruder, spader,* där *-er,* som ersätter lt. *-en* i de oblika formerna (till nom. på *-e*) *herten (harten), rûten, spaden,* synes väsentl. härstamma från namnet på den fjärde kortfärgen, sv. *klöver,* da. *kløver,* lt. *klêver (klêwer),* samma ord som växtnamnet: en oklar bildning, kanske urgammal sammans., av samma stam som fht. *chlêo, chlêw-*, nht. *klee.*

4. **er** i variantformer till subst. med väsentl. lika betydelse, nämligen:

Blunder; i nu bruklig bet. väl efter eng. *blunder* = no. *blunder* blund; jfr av samma stam fsv. ock no. *blundra* blunda, meng. *blundren* handla blindvis.

Dager: väl väsentl. gammal nom. sing. i uttryck ss. *det är (blir) dager, när dager var ljus* i folkvisor o. s. v., även om ordet skulle vara kvarleva av en gammal sidoform med stam på urgerm. *-az,* förgerm. *-os.* Jfr den likartade formen *kväller* i dialekter.

erne i ett abstrakt neutr., hvars nuvarande grundord är ett verb: av fsv. *-ærne. -erne (-irne),* motsv. isl. *-erni;* av okänt ursprung. Lika slutform finnes i y. fsv. *bewerne* bävan; i det etymologiskt oklara fsv. *køværne. -erne (kyverne. kiverne)* n. med varianter *køfræn* o. *køvæn* (isl. *kofarn, kofan* n.) knähund; vidare i de denominativa isl. *salerni* avträdeshus, *lunderni* sinnelag (till *lund* i s. bet.), samt i de sannolikt efter isl. *faðerni* (sv. *fäderne*) o. s. v. med *r* från grundordet efterbildade isl. *ǽtterni* härkomst, släkt ock nyisl. *þjóðerni* nationalitet (fno. *arferni* arvgods?). Jfr för övrigt got. *widuwairna* sv. m. fader- ock moderlös, sl. m. *widuwô* änka.

Det hithörande ordet i nuv. svenskan är:

Leverne. fsv. *liværne. -erne (-irne),* motsv. isl. *liferni.*

ert i några sakliga konkreta (nom. instrumenti till verb).

1. Etym. o. hist. Av lt. *-ert.* härstammande från fornlt. *-hard. -hart.* samma ord som sv. adj. *hård* (undantagsvis i tyska namn från fornlt. *-berht. -bert* = sv. adj. *bjärt* ock kanske från fornlt. *-werht* tillvärkare), ingående såsom efterled i sammansatta mansnamn samt i efter sådana mansnamn danade öknamn.

Den forntyska ändelsen *-hard* lånades till romanska språk i dylika ord ock kom i dessa språk därjämte att användas till bildande av sakliga ord, av hvilka flera lånades till ndl. ock tyska; t. ex. ital. *stendardo,* ffra. *estendard* (till lat. *extendere*), lånat mht. *stanthart. standart.* mlt. *standert,* sv. *standert* (jämte *standar*).

I tyskan funnos vid sidan av många personliga ord på *-(h)art, -ert* andra ss. varianter uppträdande ord, bildade med mlt. *-er(e)* o. s. v., motsv. sv. *-are,* t. ex. familjenamn, som voro gamla manliga individnamn (förnamn efter nutida bruk), sådana

som *Reiner*, äldre *Reginheri*, jämte *Reinert*, äldre *Reginhart*, eller appellativa, sådana som mt. *lugener(e)* jämte *lugenhart* lögnare. I äldre engelska kunde *-ard* finnas jämte *-er* i sakliga subst., ss. mlat.-eng. *daggardum* jämte meng. *dagger* (sv. o. da. *daggert*). Härigenom förklaras, att i tyska ock nederländska de båda slutformerna kunde växla med hvarandra, utan hänsyn till, om den ena eller andra formen var den ursprungliga, såväl i familjenamn ss. de tyska *Fischart* jämte *Fischer*, *Becker(t)*, *Geber(t)*, *Schüler(t)*, *Steiner(t)* o. s. v., som också i sakliga ord som t. ex. nht. *bleicher*, biform till *bleichart*, *-ert*, lt. *blêkert* slags ljust vin (sv. *renskt bleckert*), mlt. *bojert* jämte *-er* slags fartyg (sv. *bojert*), lt. *puffert* jämte *-er* fick-pistol (sv. *puffert*), ndl. *klinkaard* jämte *klinker* ett slags tegelsten (sv. *klinkert*); vidare, att i lågtyskan icke sällan ett *t* tillfogades i slutet av främmande ord på *-er*, t. ex. lt. *koffert*, *kuffert* av fra. *coffre* (sv. *koffert*, da. *kuffert*) o. s. v., ävensom att dylikt tillägg förekommer i svenskan ock danskan i sådana ord som sv. *kamfert*, biform till *kamfer*, *skonert* jämte *skonare* (da. *skonnert*, av ndl. eng. *schooner*), *loggert* (ndl. *logger*, eng. *lugger*), *robbert* i whist (ndl. nht. *robber* av eng. *rubber*), da. *kikkert* kikare (lt. *kîker*) o. s. v.

2. Nuv. användning. Ord på *-ert* i nuv. svenskan, som (synas) höra till här brukliga verb, äro:

Buffert på järnvägsvagn (jfr *buffa* stöta i folkspr.), motsv. nht. *buffer* (bif. *puffer*), av eng. *buffer*.

Hävert, da. *hævert*, *-er*, motsv. nht. *heber*.

Klyvert, biform till *klyvare*, motsv. lt. *klüver*, ndl. *kluiver*; mahända betyder ordet ursprungl. kil (att klyva med), sedan kilformigt segel?

Stickert dolk, jfr ndl. *steker*, nht. *stecher* i s. bet.

Till nybildning från svenska grundord brukas *-ert* icke. Men denna slutform är kanske uppkommen i svenskan i nya ord, som lånats av främmande (engelska) på *-er*, såsom *buffert* (se ovan).

1. **est** i några få abstrakta.

1. Etym. o. hist. Av fsv. *-ist*, ändelse åtföljd av *i*-omljud, med variantformer utan omljud, t. ex. i fsv. *hullest* o. *kunnist*,

kunnista kunskap, konst, isl. *hollosta, kunnasta*, samt isl. *unnasta* älskarinna (grundbet. kärlek).

Ändelsen är åtm. i regeln bildad med något indoeur. *t*-suffix jämte ett föregående *s*, hvilket kanske delvis beror på vissa rötters slutljud, som införlivats i suffixet, delvis på nominala *s*-suffix. De olika vokalerna före *s* synas ibland höra till stamslutet hos avledda verb, t. ex. i fsv. *þiænist* med biformer *-ista*. *-esta* ock (oblik form) *þianosto*, isl. *þiónasta*, fsax. *thionost* o. s. v., till vb. fsv. *þiæna*, *þiana*. fsax. *thionôn* o. s. v., ibland åter vara suffixvokaler hos *s*-stammar, t. ex. i fsv. fno. *angist*. nsv. *ångest*, lånord av mlt. *angest*, som motsvarar fslav. *ązostĭ* »angustiæ» (från slavisk synpunkt till fslav. adj. *ązŭ* trång med suffix *-ostĭ*), väl en gammal bildning med indoeur. *-ti-* till den *s*-stam som fins i sv. *ånger*, isl. *angr*. lat. *angor*. *angus-tus* o. s. v.

Undantagsvis är kanske fsv. *-ist* o. s. v. ursprungl. beståndsdel av ett ord, ingående såsom efterled i en sammansättning: i fsv. *fyllist* (nu i *till fyllest*), mlt. *vulleist, vullest*, motsv. fht. *folleist* o. s. v. med samhörigt verb mlt. *vulleisten*. fsax. *fullêstian* o. s. v., kanske en gammal sammansatt form till got. *laistjan* följa (möjligen dock även att förklara såsom avledn. med ett *st*-suffix till ett germ. verb med stam **fullai-*; se von Bahder: Die Verbalabstracta s. 79).

2. Nuv. användning. Till nuv. svenska grundord höra utom *fyllest* tvänne ord på *-est:*

Hyllest (nu till vb. *hylla*), fsv. *hyllist* med bif. *hullest* (isl. *hollosta*, se ovan).

Ynnest (till *unna*), motsv. da. *yndest* (sidoform isl. *unnasta*, se ovan).

2. **est**: av lt. *-es*, ändelsen i gen. sing. neutr., kanske lånad med mellanled av da. *-est*, med ett i den nordiska formen tillagt *t* (jfr sv. *eljest* ock på 1500-talet *thesslikest* o. dyl.) i ett enda ord:

Tingest. på 1500-talet brukat som kollekt. neutr. i sing. el. plur. med bet. »saker»; motsv. da. *tingest* c., norska *tingeste* n. tingest; lånord av mlt. *dinges*, gen. sing. av *dink* ting, sak, brukad (likt sv. *gods*. isl. *góz* n., gen. sing. till det substantiviska neutr. av adj. *god*) partitivt ock sedan substantiviskt; jfr i nyare

lt. dial. *dinges* »ein kleines ding, dingelchen» (enligt Berghaus: Sprachschatz I 334 f.).

esta i *käresta:* se 3. *a*.

i: av äldre sv. *-i* med huvudaccent, hvilken gått förlorad, lånat från lt. *-îe*. här troligen icke gammal form = sv. *-i* i *värdi* (se II gruppen), utan väl för äldre *-erie*, förkortat efter *r* (sv. *-eri*, se II gruppen, jfr ock nedan *-ri* i *lappri*), i:

Narri (till *narr*), ä. nsv. *narrij* med huvudaccent på *i* (t. ex. 1651 hos Arvidi s. 104 rimmande med *rytterij* o. s. v.) av mlt. *narrîe;* därjämte ä. nsv. *narrerij* (t. ex. 1561 hos P. Swart ock 1640 i Lex. Linc.), motsv. da. *narreri*, lt. *narrerîe*.

ika i deminutiva: se *-ka* nedan.

il: troligen av fsv. *-ild* med variant *-ald*, samma ändelse som i *fjäril* ock (i en biform med neutralt genus) i *käril*, förr även *kärille;* med fsv. *ld* av urgerm. *lð*, beroende på förgerm. *tl* i det indoeur. instrumentalsuffixet *-tlo-*. Hit hör i nuv. svenskan:

Rännil med äldre bif. *rännel*, i dial. *rännīl* med långt *i*, ställvis med huvudaccent (i Västerbotten), samt *rännal* i estsvenska. Ordet ter sig nu som ett slags variant (deminutiv?) till subst. *ränna*, men egentliga grundordet är vb. *ränna* i den ursprungliga bet. låta rinna.

ina i kvinnonamn, avledda av mansnamn.

1. Etym. o. hist. Av lat. *-ina* i kvinnonamn, sådana som *Faustina*, *Agrippina*, hvilka troligen från början betydde dotter av *Faustus*, *Agrippa* o. s. v., men senare väl fattades som feminina paralellformer till de i yngre romerska käjsartiden vanliga mansnamnen på *-inus*, ss. *Constantinus*, *Valentinus* (hvilka väl ursprungl. dels betydde son av *Constans*, *Valens*, dels voro deminutiver), ock slutligen till själva de kortare mansnamnen, *Constans*, *Valens* o. s. v. Sålunda blev *-ina* ett medel att dana kvinnonamn direkt av mansnamn ock upptogs som sådant i nyare språk.

2. Nuv. användning. I Sverge brukas kvinnonamn på *-ina* till kortare mansnamn av följande slag:

a) Till icke-germanska namn, t. ex. *Clementina*, *Justina*, *Paulina*, *Viktorina;* *Georgina*, *Nikolina*, *Filippina;* *Josefina*, *Jakobina*.

b) Till germanska icke-nordiska namn, dels med latiniserad

form, avvikande från mansnamnens brukliga former, t. ex. *Karolina, Ernestina*, dels andra, t. ex. *Adolfina, Albertina, Bernhardina, Konradina, Vilhelmina.*

c) Till nordiska namn, föga vanliga, t. ex. *Axelina, Börjina, Olovina.*

Anm. I Norge äro namn på *-ine* av nordisk stam vanligare än de på *-ina* i Sverge.

1. **ing** i subst. som beteckna manliga personer, djur el. sakliga konkreta.

1. Etym. o. hist. Väsentl. av fsv. *-inger* ss. gammal avledningsändelse (åtföljd av *i*-omljud) eller ock ersättande fsv. *-unger* eller annan variant till samma ändelse. Mera sällan lånad från etymologiskt motsvarande *-ing* i lågtyskan eller annat germ. språk. I några få ord ursprungl. beståndsdel av efterleden i sammansättning.

Såsom gammal avledningsändelse motsvarar fsv. *-inger* o. s. v. urgerm. *-inga-* eller *-unga-* (denna form särskilt vanlig i fornnord. språken) eller sällan *-anga-* i maskulina subst. Med detta suffix, betecknande tillhörighet i vidsträckt mening, bildades germanska denominativa subst. av följande slag:

1) Personliga, avledda till adj. eller subst. (abstrakta, sakliga eller personliga, även nom. propria). De personliga orden på *-inga-* o. s. v. kunna beteckna person med viss beskaffenhet, egenskap eller kännetecknande attribut (t. ex. isl. *spekingr, veslingr, niðingr, skǫrungr*) eller hörande till en familj eller ätt, t. ex. furstesläkt, genom härstamning eller annat frändskapsband (t. ex. isl. *giúkungr, sturlungr*, ags. *hrêdling* Hredels son, mlat. *Carolingi;* isl. *niðjungr, sifjungr, brøðrungr*), ättnamn avledda av sakliga attribut (t. ex. isl. *skiǫldungr, skilfingr*), innevånare i land, bygd eller stad (t. ex. isl. *íslendingr, orkneyjingr, laxdølingr, náungr* granne, ags. *eoforwîcing* York-bo).

2) Namn på djur, t. ex. med viss beskaffenhet, ålder o. s. v., ss. isl. *graðungr* o. *griðungr* tjur, *einhyrningr, geitungr* (sv. *geting*, jfr da. *gede-hams*), *gemlingr* årsgammalt får, *vetrungr* djur av en vinters ålder; fisknamn ss. fht. *hering* sill, isl. *birtingr*, no. *lysing*, sv. *fjärsing, laxöring* o. s. v.

3) Sakliga konkreta med viss beskaffenhet, t. ex. uttryckande tal- eller del-förhållande, särskilt namn på mynt; t. ex. isl.

byrðingr transportfartyg, fsv. *almænninger;* isl. *sex-æringr* sexårat fartyg, *þriðjungr* treding, *tvíøyringr* ring av två öres vikt el. värde; sv. *skilling, pänning* (forngermanska ord).

4) Deminutiver, mäst med föregående *l* (se nedan *-ling*), dock även utan detta, t. ex. fågelnamn som sv. *tätting* (jfr isl. *titlingr* i s. bet., sl. m. sv. *tita*), isl. *meisingr* mes; isl. *þumlungr* handsktumme (till *þumall*), nht. *hornung* göjemånad (som också kallas *kleiner horn*), lt. *bäsing* blåbär (demin. till ndl. *bes, bezie* bär, got. *basi*).

Det germ. *-inga-, -unga-, -anga-* är ett dubbelsuffix, bildat av ett *n*-suffix (i denominativa ord) jämte ett germ. *-ʒa-,* motsv. indoeur. *-qo-,* hvilket senare i egenskap av sekundärsuffix tjänade till dels att av adverb ock nomina bilda adjektiv (hvilka kunde substantiveras), betecknande relation i allmänhet eller tillhörighet, dels att av substantiv ock adjektiv bilda ord av samma klass, hvilka beteckna något av samma el. liknande beskaffenhet med det som grundordet uttrycker eller ock hava (ur likhetsbegreppet härledd) deminutiv betydelse.

Huru den varierande vokalismen före det germanska *-nga*-skall förklaras, är ovisst (jfr Brugmann: Grundr. d. vergl. Gramm. II § 88, Anm. 3, där det förmodas, att *-unga-* är älsta germ. formen). Det germ. *-unga-* sammanträffar formellt med senare delen av litau. *-in-inka-* i mask. personliga, såsom *darbininkas* arbetare (till *darbas* arbete), *lëtuwininkas* litauer (till *Lëtuwa* Litauen).

I nyare användning såsom d e v e r b a t i v t suffix är *-inga-* knappt uppvisat ss. urgermanskt ock sällsynt i de västgerm. språken, men i fornnordiska språken finnas en del deverbativa, nämligen:

1) Nomina agentis, t. ex. isl. *bendingr, bíðingr, blendingr, gyrðingr, næringr* (i skaldespråk, sällan i prosa), väl bildade efter sådana denominativa som haft vid sin sida samhöriga denominativa verb (jfr von Bahder: Die Verbalabstracta s. 176 f.).

2) Personliga med passiv betydelse, t. ex. isl. fno. *skiptingr* bortbyting, *føðingr (-ingi)* = fsv. *infødhinger,* möjligen att förklara såsom egentl. personifierade ock till mask. förvandlade fem. abstrakta på *-ing,* ss. isl. *skipting* ombyte o. s. v. (jfr nsv. *beväring,* använt om individ)?

3) Sakliga, som äro till grundbet. abstrakta av samma art som de feminina subst. på *-ing*, *-ning* (se 2. *ing*), t. ex. isl. *vellingr* välling, samt med *n* framföre *-ingr* isl. *búningr* boning, *gerningr* gärning.

I nordiska språken finnes en med germ. *-ian-* utvidgad form fsv. *-inge*, isl. *-ingi*, ofta icke förenad med *i*-omljud (kanske i följd av stark accent på ändelsen? Jfr Wadstein: Fornnorska Homilieb. ljudl. s. 146), t. ex. isl. fno. *armingi*, *aumingi*, *bandingi*, *jafningi*, *kunningi*, *morðingi*. I nuv. svenskan har denna form såväl som de andra varianterna fått vika för formen *-ing*, med enstaka undantag, *arvinge* o. *konung* samt det ursprungl. kanske icke hithörande *honung* (jämte *-ing*); sålunda har *-ing* ersatt *-inge* i *hövding*, *hedning* ock *-ung* i *åtting*, *fjärding*, *treding* o. dyl. delbeteckningar, samt blivit rådande i det förr på bägge sätten bildade *skåning* (fsv. plur. *skanungar* o. *-ingiar*).

Anm. Frånvaro av *i*-omljud före *-ing* i nsv. ord röjer, att antingen ändelsen ändrat form eller ock själva ordet uppstått i nyare tid eller ersatt äldre form med omljud, ss. fallet synes vara med *fyrfoting*, väl efter *fyrfota* för äldre form, motsv. isl. *ferfǿtingr*, eller *härjedaling* (kanske för ett äldre *-döling*?).

2. Nuv. användning. Bland subst. med (1) *ing* i nuv. svenskan må först omnämnas några, där denna slutform synes höra till efterled i gammal sammansättning. Förutom *tinning*, som saknar grundord i nuv. svenskan, men väl är en variant till isl. *þunnvangi*, *-vengi*, höra hit:

Köping, fsv. *køpunger*, isl. *kaupangr*, väl en sammans. av isl. *vangr* fält, plats, nsv. dial. *vång*.

Fästing en insekt, flått, troligen ursprungl. ett sammansatt **fä-sting* n., som genom förkortning av *ä* ock association med vb. *fästa* (kanske närmast i plur. med ändring av kollektiv bet. till individuell) sällat sig till de avledda maskulina subst. på *-ing*.

Småtting, nu med plur. *-ingar*; troligen förr ett neutr. plur. av *ting*, sammansatt med *små-* (hvars *å* förkortats framför förlängt *t*), således med grundbet. »små tingestar», använt om barn; sedan med ändring av kollektiv bet. till individuell, hvarmed följde antagande av maskulint genus.

Annars finnes *-ing* i nuv. svenskan i följande slags ord.

a) Till personliga subst. (ett sällsynt fall, frånsett gamla historiska ättnamn): *Tre-, fyrmänning* o. s. v. (om släktingar).

b) Till sakliga subst.

α) Nordiska, ish. svenska, folknamn (landskapsinnebyggare): *Närking, västerbottning, bohusläning* samt de på *(-länding) -länning* av landskapsnamn på *-land*.

β) Andra personliga ord: *Släkting*, samt en mängd som hava paralella adj. på *-ig*, till hvilka de kunna anses höra såsom substantivformer, t. ex. *flykting, åldring, ansvaring, avfälling, ett-, två-åring* o. s. v., *vanbörding, vanvetting, vällusting*.

γ) Namn på djur: *Enhörning, gylling* (fågel), *strömming* ock flera fisknamn i dial., ss. *tjockfjälling* (id) m. fl.

δ) Sakliga subst.: *Gylling* (äpple), *låring* (sjömansord, bildat av *lår* n., med *-ing* kanske efter *reling*?); *ett-, fäm-, tio-öring, tre-, fyr-, månghörning* o. s. v., *fyrsiding, fämpunding, tolvpunding* (kanon) o. s. v.

c) Till adjektiv.

α) Personliga: *Fuling, galning, hedning, usling, ädling, otäcking, vettvilling*. Hit få också räknas *inhysing* (nu till *inhyses* snarare än till vb. *inhysa* eller till subst. *hus*) samt *fördetting* (till det som adj. använda *för detta*).

β) Djurnamn: *Röding* fisk, *guling* (fågel = *gylling*).

γ) Sakliga: *Allmänning* (nu till adj. *allmän*, ursprungl. till fsv. *almænne* n.), *platting* (sjömansord). Med formell påvärkan från samhörigt subst.: *Lätting* (för äldre **läting* till *lat*, efter *lättja*; jfr norska *leting*).

d) Till räkneord: Delbeteckningar, ss. *treding, fjärding, åtting* (ursprungl. till en gammal variant av ordinaltalet).

e) Till verb (personliga o. djurnamn): *(Bort-)byting, dopping, snöping, självspilling, strandrulling* (en vadarfågel).

Nybildning med detta *-ing* förekommer i följande slags ord:

1) Personliga till adjektiv, t. ex. *bekanting, elaking, gamling, raring, stygging, oäkting*. Till adj. på *-ig* t. ex. *fliting, framfusing, odygding, ostyring, grå-, rödhåring, grå-, långskägging, storbuking*.

2) Familjenamn till svenska ortnamn, t. ex. *Asping, Branting, Elfving, Göting, Karling, Ryding*.

3) Kanske enstaka sakliga, ss. *pluring* (studentord av lat. *plures pecuniæ* el. dyl. efter *pänning(ar)*?), *tuting* för *toddy*.

2. **ing** (med biform **ning**), sidoform med gammalt feminint genus till 1. *-ing*.

A. I de personliga orden *käring*, fem. till *kar(l)*, ock *drottning*, fem. till *drott* (äldre *drotten*).

B. Annars i abstrakta eller åtm. till grundbet. abstrakta subst.

1. Etym. o. hist. Det feminina *-ing* kan vara dels inhemskt, av fsv. *-ing* f. (ock *-ung* f.? motsv. isl. *-ing* o. *-ung* f.), dels lånat av det motsv. lt. *-ing*, mlt. *-inge* f. Undantagsvis ersätter det ett fsv. *-ind*.

Den utvidgade formen *-ning* är till sin uppkomst inhemsk av fsv. *-ning* (motsv. isl. *-ning*), men förekommer även i flertalet lånord från tyskan såsom ersättning för lt. *-ing(e)* eller nht. *-ung*.

Ändelsen i sin form utan *n* motsvarar urgerm. *-ingô-* o. *-ungô-* f., förekommande i de nordiska o. västgermanska språken (i gotiskan är denna form icke uppvisad) uti abstrakta subst., mäst deverbativa, men också (särskildt i nordiska språk) denominativa, som väl äro ursprungligare bildningar, sådana som isl. *háðung* (fsv. *hadhings ordh*), *hǫrmung*, *nauðung* till abstrakta subst. eller isl. *diǫrfung* djärvhet, *lausung* bedrägeri, *illing* ondska, *eining*, *tvenning*, *þrenning* till adjektiv. Dylika feminina äro väl (åtm. väsentligen) uppkomna ur sådana mask. på urgerm. *-inga-*, *-unga-* som betecknade personer med en viss egenskap, ett visst attribut (dels till abstrakta subst., dels till adjektiv som grundord). Dessa mask. förvandlades väl till feminina medelst antagande av suffixformen *-ô-* (indoeur. *-â-*) i st. f. *-a-* (indoeur. *-o-*) ock förändring av betydelsen till nomina actionis (jfr om dylika företeelser i indoeur. språk Brugmann: Grundr. d. vergl. Gramm. II § 158).

De deverbativa femin. orden, i alla händelser av senare uppkomst, kunna tänkas dels bildade efter mönstret av sådana denominativa femin. som hade denominativa verb vid sin sida (jfr t. ex. isl. *birting* med samhörigt verb *birta*, båda egentl. till adj. *biartr*), dels direkt uppkomna ur deverbativa maskulina, hvilka i sin ordning bildats efter mönstret av denominativa maskulina.

Den nordiska biformen *-ning* utgick troligen från sådana abstrakta på *-ing* som egentl. hörde till verb på *-na* med passiv betydelse, avledda av de starka verbens partic. preter. Dessa subst. kunde (sedan den passiva bet. förbleknat) betraktas som nomina actionis på *-ning* till själva de starka verben, hälst om de samhöriga verben på *-na* gått förlorade; så t. ex. isl. *soðning* till vb. *sióða*, egentl. väl till *soðna* bli kokt, *lotning*, *ritning*, *getning* till vb. *lúta*, *ríta*, *geta*, men kanske ursprungl. av förlorade verb **lotna*, **ritna*, **getna*. Därjämte funnos kanhända till isl. verb på *-ja* samhöriga verb på *-na* ock subst. på *-ning*, egentl. avledda av de nominala grundorden, ss. t. ex. isl. *glaðning* av vb. *glaðna* till adj. *glaðr*, men sedan hänfört till vb. *gleðja*?

Formen *-ning* blev i isl. bruklig till avledning dels från starka verb (med vokalism såsom i partic. preter.) dels från verb på *-ja* med kort rotstavelse (2:a konjug. efter Noreen), endast undantagsvis från andra verb, ss. t. ex. *játning*, *bygning* jämte *bygging* uthyrning, utarrendering, *gerning(r)*. Verben av 3:e svaga konjug. (efter Noreen) bilda i regeln i fornisl. avledn. på *-ing* utan *n*, ss. *bøyging*, *bygging* byggande, *freisting*, *fylling*, *løysing*, *sending*, däremot i fsv. ofta på *-ning*, t. ex. *bygning*, *frestning* (jfr fsv. adj. *frestin* o. isl. subst. *freistni*), *fylning* jämte *fylling* (jfr got. vb. *fullnan* o. fsv. subst. *fulnaþer*), *løsning* jämte *løsing* (det förra kanske egentl. genom blandning med *losning*, avledn. till vb. *losna*) o. s. v. Dessutom bildades fsv. ord på *-ning* till svaga verb av 1:a konjug., t. ex. *biærghning* (där verbet dock ursprungl. haft stark böjning), *bakning* (ursprungl. väl till ett gammalt partic. **bakin*, jfr nht. *gebacken*), ock *-ning* infördes även i ord översatta från mlt. subst. på *-inge*, t. ex. fsv. *foraktning* jämte *forakting*.

I ett par denominativa subst. på *-ing* har denna ändelse trätt i stället för fsv. *-ind* f., med variant *-inde* n. (även *-ande* n.), med eller utan *i*-omljud, nämligen fsv. *fæghrind* fägring (fno. *fegrindi* jämte *fagrendi*, *-yndi*) ock fsv. *sannind* sanning (isl. *sannendi*, *-yndi*, *-indi*). Denna ändelse är av oklart ursprung (enligt von Bahder: Die Verbalabstracta s. 192 identisk med fslav. *-ęt-*, ändelse till bildande av neutra, betecknande barn eller ungar av djur, således ursprungl. ett tillhörighetssuffix, som i

likhet med germ. *-inga-*, *-ingô-* övergått till bildningsmedel för abstrakta subst.).

2. Nuv. användning. I nuv. svenskan finnas subst. med ursprungl. abstrakt betydelse på *-ing* el. *-ning* av följande slag.

a) Till sakliga subst.: *Åring* årsgröda, *tidning* (mlt. *tîdinge* i abstrakt bet., i svenskan ersättande äldre *tidender*).

b) Till adjektiv: *Sanning* o. *fägring* (med fsv. *-ind*, se ovan) samt *förstning* i uttr. *i förstningen* (troligen från da. *i førstningen*, som synes vara bildat efter *i slutningen*).

c) Till verb: med växling av *-ing* ock *-ning*, delvis efter välljudsregler, nämligen:

α) *-ing* efter *n*, efter *l* o. *r* med nästföregående konsonant, samt oftast efter *r* med nästföregående vokal (icke efter *rr* med undantag av det lånade *förvirring*), särskilt ifall orden med *r* äro lånade av lt. ord på *-ing(e)*;

β) *-ning* efter alla övriga konsonanter, stundom även efter *r* (där folkspråket älskar former på *-ning* för *-ing* i riksspråket, även t. ex. *bevärning*, *voterning*).

Exempel med *-ing*: *Avlöning*, *räkning*, *lämning*, *segling*, *hägring*, *näring*, *besparing*, *förtäring*, samt alla till verb på *-era* hörande, ss. *fundering*, *regering* o. s. v.

Exempel med *-ning*: *Befallning*, *borrning*; *såning*, *gryning*; *lagning*, *rakning*, *resning*, *ätning*; *drabbning*, *laddning*, *tuggning*, *skaffning*, *hängning*, *hyschning*, *sköljning*, *kastning*, *vändning*, *skärpning*, *frälsning*, *sänkning*, *utvidgning*, *hvälvning*, *trumfning*, *etsning*, *boxning* o. s. v.

Exempel med vacklan efter *r* o. föregående vokal: *Bärning*, *brevbäring*; *förning*, *sammanförning* o. *-föring*, *av-*, *bevis-*, *krig-*, *pänsel-*, *vapenföring*; *i görningen*, *rengör(n)ing*, *tjänst-*, *vaktgöring*; *körning*, *provkör(n)ing*; *skärning*, *knivskär(n)ing*; *störning*, såsom term i astronomien o. s. v. även *störing*.

Anm. Några subst. på *-ning* avvika från verbets form i infin., såsom:

Tvagning till *två*; jfr partic. *tvagen*.

Slagning till *slå* i sammans., ss. *boll-*, *hö-*, *vadslagning*; jfr partic. *slagen*.

Bevillning o. *urskillning* utan *j*.

Besiktning till *besiktiga.*

Gärning till *göra* (med sidoform fsv. *gæra*).

Till nybildning av abstrakta subst. till verb användes *-ing*, *-ning* i vidsträckt mån. Dock kan denna ändelse icke i någondera formen användas efter *j* med föregående annan konsonant än *r*, *l*, så t. ex. icke till avledning från vb. *stödja*, *främja*, *vänja*, *läppja*, *nyttja*; här är man för att bilda abstrakta hänvisad till den neutrala ändelsen *-ande*.

inge, gammal utvidgad biform till 1. *ing* i:

Arvinge, fsv. *arvinge* (jämte *ærvinge*, motsv. isl. *erfingi*).

inna i kvinkönsord, avledda av subst. som beteckna manliga personer eller djur.

1. Etym. o. hist. Av fsv. (på 1400-talet förekommande) *-inna*, lånat av mlt. *-inne* (som uttalades med huvudaccenten på *i*), motsv. mndl. *-inne*, nuv. ndl. *-in*, fht. *-inna* (jämte *-in*) o. s. v., ett feminint motionssuffix med urgerm. form *-injô-* jämte *-unjô-* (nom. sing. *-inî*, *-unî*); troligen redan indoeuropeiskt i samma funktion, då det finnes i grek. πότνια ock sanskr. *patnî*, femin. till indoeur. **poti-* härre, ock i slav. femin. på fslav. *-yni*, ss. *bogyni* gudinna o. s. v. Det har uppstått därigenom, att indoeur. motionssuffixet *-î-* (*-iê-*) fogats till maskul. *n*-stammar (jfr Kluge: Nomin. Stammbild. § 39).

I nordiska språken förekommer en variant med *n*-stamsutvidgning t. ex. i isl. *ásynja*, *vargynja*, *apynja* = fsv. *apinia* aphona.

2. Nuv. användning. I nuv. svenskan brukas såsom motionssuffix dels *-inna*, dels (1) *ska* (se nedan). Angående deras användning i särskilda fall synas kunna uppställas några regler.

a) Till enstaviga subst. bildas femin. på *-inna*, icke på *-ska*: *Dvärginna*, *gudinna*, *prostinna*, *prästinna*, *skaldinna*, *slavinna*, *trälinna*, *väninna*; *grekinna*, *turkinna* (*ryssinna*, brukligt i Finland; annars *ryska*, danat icke med *-ska* av *ryss*, utan med *-a* av adj. *rysk*); *björninna*, *varginna*.

b) Till tvåstaviga subst. på obetonad vokal bildas femin. på *-inna*, icke på *-ska*: *Furstinna*, *grevinna*, *herdinna*, *hjältinna*, *jättinna*, *vildinna*, *judinna*; *åsninna*.

Likaså till andra flerstaviga mask. på *-e* än de på *-are*:

Frihärrinna, överstinna (*kyrkoherdska* för *-herdefru* i Finsk Tidskr. XXIX 227 är väl endast finländsk form).

c) Till två- ock flerstaviga subst. med huvudaccenten på sista stavelsen bildas femin. på *-ska*, icke på *-inna*, vare sig för att beteckna hustrur, kvinliga yrkesidkare eller kvinnor av viss nation eller ras, t. ex. *generalska, kamrerska, kaptenska, majorska, presidentska; figurantska, kassörska, studentska; hottentottska, kreolska, mulattska, spanjorska.*

d) Namn på hon-djur bildas vanligen genom sammansättning, aldrig med *-ska*, i enskilda fall efter direkta tyska mönster med *-inna: Läjoninna, tigrinna.*

e) Till två- el. flerstaviga subst. på konsonant med huvudaccenten på penultima bildas femin. betecknande hustrur än med *-inna*, än med *-ska: Biskopinna, konsulinna, statsrådinna; lagmanska, rådmanska, överstelöjtnantska.* Femin. med annan betydelse äro *negrinna, landsmaninna.*

f) Till subst. på *-are* bildas femin. på *-erska* eller *-arinna* efter följande regler.

α) Namn på kvinliga yrkesidkare: Undantagsvis på *-inna: Lärarinna, tjänarinna.* Vanligen på *-erska: Arbeterska, kokerska, krögerska, månglerska, mäjerska, sköterska, städerska, sätterska, sångerska, sömmerska, tvätterska, handelsidkerska, konstberiderska, modehandlerska, skådespelerska.*

β) Namn på hustrur icke på *-erska*, i enskilda fall efter direkta tyska mönster på *-arinna: Borgmästarinna, käjsarinna* (annars med sammansättning).

γ) Andra slags femin. bildas än med den ena än med den andra formen; som det tyckes, med företräde för *-erska*, då det är fråga om mera permanent värksamhet eller karakteriserande egenskap, för *-arinna*, då det är fråga om mera tillfällig eller för kvinnor jämförelsevis mindre vanlig värksamhet eller egenskap. T. ex.: *Drinkerska, missdåderska, sierska, tjuserska, äventyrerska. Författarinna, givarinna, jägarinna, mästarinna, ryttarinna, talarinna, tillställarinna.* Med skilda betydelser t. ex. *läserska* o. *läsarinna, följeslagerska* (genom livet) o. *följeslagarinna* (på en färd). Växelformer utan egentlig skillnad i betydelse t. ex. *medspelarinna* o. *-erska, medtävlarinna* o. *-erska;* även *romarinna* o. (mindre vanligt) *romerska.*

Nybildning med *-inna* torde någon gång förekomma inom ovannämda grupp e), t. ex. *konsulinna*. Vanligare är sådan inom den allra sista gruppen (f: γ), d. v. s. för att till mask. nomina agentis på *-are* bilda ord som beteckna kvinliga utövare av en mera tillfällig värksamhet.

ja, åtföljt av *i*-omljud (där grundordets vokal kan mottaga sådant).

1. Etym. o. hist. Av fsv. *-ia* i nom. sing. av femin. med urgerm. stam på *-jôn-* (*-iôn-* med konsonantiskt *i*) efter kort rotstavelse; egentl. samma ändelse som 2. *a*, men här med bibehållet *i* i fsv. (nsv. *j*).

I ett par fall har *-ja* i nuv. svenskan inkommit i st. f. äldre (inhemskt eller lågtyskt) *-e*.

2. Nuv. användning. Följande subst. på *-ja* finnas i nuv. svenskan till brukliga grundord.

a) Till personligt subst.: *Smedja*.

b) Till sakligt subst. ss. sidoform med samma betydelse:

Kedja (jfr *ked*), y. fsv. *kædhia*, lånat av mlt. *kede*, biform till mlt. *keden(e)*, lånord med romanskt *d* av lat. *catena*; i fsv. ombildat efter andra ord, som hade fsv. *-ia* för mlt. *-e* (jfr y. fsv. *smedhia*, ä. fsv. *smiþia* = mlt. *smede*).

c) Abstrakta till adjektiv (eller ord som förutsätta gamla adj.).

Kättja, ombildat av fsv. *kæte* f. (med långt *æ* = isl. *kǽti*), närmast väl efter äldre sv. *flättja* (till *flat* i överförd bet.), fsv. *flætia*.

Lättja, fsv. *lætia*.

Midja (jämte *medja*, jfr *medel-*): till det gamla adj. som ligger till grund för adv. *mitt* ock för *mid-* ss. prefix.

Sedvänja (till *van*).

Sämja: till det gamla adj. som ligger till grund för adv. *sams* (jfr *samme*, adj. i svaga formen).

d) Till ett starkt verb (om något grundord nu finnes för språkkänslan).

Färja: till vb. *fara* (ursprungl. väl till det i *farkost* ingående fsv. *far* n. färd).

je, åtföljt av *i*-omljud, ersättningsform för fsv. *-i*, *-e* (= urgerm. *-in-*, jfr 2. *a*) i:

Glädje till adj. *glad:* (med *j* från vb. *glädja*) av fsv. *glæþi* f.

k i några få konkreta: motsvarande ett urgerm. *k* el. *q*. för övrigt etymologiskt oklart; teoretiskt möjligt att härleda från förgerm. g_w eller från äldre germanskt *ʒn*, där *ʒ* hör till roten, men *n* är suffixalt.

Ett germ. *k* av förra slaget förekommer ibland som tillägg utan egentlig skillnad i betydelse till stammen hos subst., fordom kanske växlande jämte de kortare formerna inom samma indoeur. paradigm; t. ex. fsax. *fetherac*, grek. πτέρυγ-, -υξ o. s. v. jämte fsax. *fethara* (= sv. *fjäder*) o. grek. πτερόν o. s. v. (se Noreen: Urgerm. Lautlehre s. 223).

Germ. *k* med oviss förhistoria förekommer i flera fågelnamn (ss. fht. *chranuh* trana jämte lt. *kran* o. gr. γέρανος o. s. v.) ock andra djurnamn; vidare ss. deminutivsuffix t. ex. i smekformer till personnamn, både nordiska ock lågtyska, samt i beteckningar för kvinnor eller hon-djur, även i andra appellativa ss. meng. *dalke* liten dal, isl. *stilkr*, sv. *stjälk* (sl. m. fht. *stil*, nht. *stiel* o. grek. στέλεον), sv. *vask* (till *vase* i dial. i s. bet.).

Ett på äldre germ. *ʒn* beroende *k* förmodar Hellquist (Arkiv f. Nord. Fil. VII s. 14, 142) bland annat i isl. *holkr* hålk ock sv. *smolk* (kollektiv till fsv. *smola* smula), hvilka skulle bero på äldre germ. **hulʒnó-* »det urhålkade» ock **smulʒnó-* »det söndersmulade» (jfr ags. *holh* hål samt ags. *smelhe* smal med *h*). Om hithörande germ. ord på *-k* se för övrigt Kluge: Nomin. Stammbild. § 45, 61 samt Hellquist anf. st. s. 142—146.

Nuv. svenska subst. på *k*, som mer eller mindre tydligt sammanhänga med nu levande grundord, äro:

Hålk till *hål* (jfr vb. *hålka*), motsv. isl. *holkr* (se ovan).

Skalk (på bröd el. ost) till *skal*.

Smolk (jfr *smula*): se ovan.

1. **ka** med biform **ika** i konkreta subst.

A. Av fsv. *-ka* i nom. sing., ss. kortform för *-kona* (jfr med 1. *a* bildade kortformer till kvinnonamn) i

Fränka (till *frände*) av fsv. *frænka* (motsv. fno. *frænka*), kortform till fsv. *frændkona*.

B. Annars delvis möjligen av ett inhemskt fsv. *-ka*, härstammande från ett urgerm. deminutivt *k*-suffix (se *k*), förstärkt med urgerm. *-ôn*, delvis säkert lånat av lt. *-ke* f. eller *-ken* n. i deminutiver. Hit höra i svenskan:

Anka (till *and*), väl lånat av ett mlt. **antke* el. dyl., jfr lt. *änk, antje* i nyare dialekter.

Blacka liten usel tidning (till *blad*).

Rörka på gevär; av lt. *rörke(n)*, demin. till *rôr* rör.

Marika (jämte äldre *Maricken* enligt Rydq. V 219), demin. till namnet *Maria*.

C. I formen *-ika* (delvis åtföljd av *i*-omljud) avgjort av lt. härkomst, nämligen = mlt. *-eke* (delvis väl = fornlt. *-ikô*) i deminutiver. I svenskan finnas på *-ika* el. *-eka*, förutom flera ord som icke hava tydliga grundord i svenskan, ss. *binnika*. *näjlika, remmika* (äldre *rämmika*), *sala hybika, tenlika* ock kvinnonamn ss. *Viveka* m. fl., följande deminutiver:

Fänika (fännika), egentl. liten fana, av mlt. *veneken*, demin. till *vane* fana.

Läddika (äldre bif. *lådheka*) liten låda av mlt. *ledeken*.

Dessutom smekformer till kvinnonamn, ss. *Annika*.

Nybildning med *-ika* förekommer i smeknamn på flickor, dock väl utan allmännare användning, t. ex. *Hannika* (om icke lånat), *Alvika* (för *Alfhild*). Hos allmogen i somliga trakter brukas namn på kor, sådana som *stjärnka, hvitika*, eller på getter, ss. *rosika* (se Nordlander i Sv. Landsm. I s. 407 f.).

2. **ka** i abstrakta till adjektiv: av fsv. *-ka* i nom. sing. av svaga femin. eller i oblika kasus i sing. av svaga mask. på *-ke*, *-ki*, med *n*-stamsutvidgning av ett etymologiskt dunkelt urgerm. *k*-suffix (möjligen av samma ursprung som *k*-suffixet i nordiska verb avledda av adjektiv, ss. *blidka, dyrka, samka*), i:

Halka, fsv. *halka* f. (motsv. isl. *hálka* f.).

Torka, sidoform till fsv. *thørka* f. (jfr isl. *þurka* f. samt sv. dial. *torke* m.).

Svalka (jfr hos Sahlstedt 1773 *svalke* m.).

ke: förutsättande fsv. *-ke*, där *k* härstammar från förgerm. *g* (*gw*), som synes utgöra tillägg till en kortare ordstam, möjligen ursprungl. såsom växelform inom samma indoeur. paradigm (jfr *k* ovan), i:

Manke, sl. m. *man* (på häst), motsv. da. *manke*, isl. *makki*, väl ursprungl. samma ord som fornir. *mong* man, hår (se Bugge i Antiqv. Tidskr. för Sverige X 42, not 5).

1. **ken** o. **chen** i personliga deminutiver: lånat av lt. *-ken*, resp. av nht. från lt. härstammande *-chen*, av fornlt. *-kîn* n., deminutivändelse bildad av ett germ. *k*-suffix med det deminutiva urgerm. *-îna-*, t. ex. i beteckningar för unga djur, ss. got. *gaitein*, ags. *gǽten* killing, fht. *fulîn* föl o. s. v.; egentl. neutr. till urgerm. *-îna-*, motsv. indoeur. *-îno-* i denominativa adjektiv, betecknande tillhörighet, ish. genom härstamning (jfr 2. *en*).

Hit höra i nuv. svenskan, förutom *fröken* (knappast för vår språkkänsla tydligt hörande till sitt grundord *fru*, mlt. *vrouken*, *vroiken*), kvinliga namnformer, ss. *Fiken*, *Majken* ock med högtysk form *Lottchen*, *Minchen*, samt *fanken*, biform (antagligen lånad från lt.) för *fan* (som självt är lånord) ock det väl efter detta nybildade *(hin) håken* för *hin håle*.

2. **ken**: av ett etymologiskt oklart fsv. *-kn* i:

Öken (till *öde*, jfr *ödemark*) av fsv. *ødhkn*, *økn*, motsv. fda. *ødhken*, nuv. da. *ørken* (jfr isl. *auðn* i samma bet.).

kt: av fsv. *-kt*, lånat av lt. *-cht* = fornlt. *-ht*, en av *h* i rotslutet ock urgerm. suffixet *-ti-* i deverbativa abstrakta bildad slutform, som i svenskan ser ut som avledningsändelse, emedan det gamla *h* här försvunnit hos verben. Hit höra:

Flykt till *fly*, fsv. *flykt* f., av mlt. *vlücht*, omljudsform i vissa kasus till mlt. *vlucht* f.

Sikt, *in-*, *ut-*, *översikt* o. s. v., med avvikande vokal till vb. *se*; av lt. *sicht* f.

l: av fsv. *-l*, härstammande från urgerm. *-la-*, indoeur. *-lo-*, suffix till bildande av nomina agentis el. instrumenti (även nomina actionis; se 1. *el*) i:

Tvål till vb. *två*, y. fsv. *thwal*, motsv. isl. *þvál* i samma bet., got. *þwahl* n., fht. *dwahal* i bet. bad.

la i några konkreta med deminutiv eller från grundordets icke väsentl. skild betydelse, avledda till andra konkreta på *-a* utan *l*.

1. Etym. o. hist.

A. Inhemskt, antingen förutsättande fsv. *-la* i nom. sing. av svaga femin. med stam på urgerm. *-ilôn-*, en *n*-stamsutvidgning till urgerm. *-ilô-*, femin. till deminutivsuff. *-ila-* (se 1. *el*); eller någon gång nyare sekundärt bildat till svenska verb på *-la*

(hvilka verb kanske ursprungl. i sin ordning bero på nominala deminutiver?).

B. Lånat av lt. *-el(e)*, härstammande från nyssnämda urgerm. suffix *-ila-*.

2. Nuv. användning. Hit höra följande subst. i nuv. svenskan:

Kvisla, gammalt demin. till *kvesa*.

Skrynkla, bif. till *skrynka*, troligen nybildad ur vb. *skrynkla*.

Strimla, bif. till *strimma*, av mlt. *strîmele*, demin. till *strîme* m.

Ögla, demin. till *öga*.

Nybildning av sakliga ord på *-la* förekommer icke. Men hos allmogen i somliga trakter bildas namn på kor, getter o. s. v. med deminutivt *-la* av adjektiv, t. ex. *grålla, rölla, blålla* (se Nordlander i Sv. Landsm. I s. 408).

le i smek- eller kortnamn för personer eller husdjur av mankön.

1. Etym. o. hist. Troligen av tvåfaldig uppkomst: dels av fsv. *-le* i nom. sing. av svaga mask. med stam på urgerm. *-(i)lan-*, en *n*-utvidgad biform till *-(i)la-* (se 1. el; jfr *la*); dels beroende på efterbildning efter smek- ock kortformer, bildade på *(l)-e* till mansnamn med *l* i stammen, sådana som *Kalle* (= isl. *Karli*) till *Karl*, *Olle* till *Olof* (nu ställda i samband, även om *Olle* egentl. är ett gammalt urnord. **Un-le* sl. m. det forntyska *Uno*), *Pålle* till *Pål*, *Ville* till *Vilhelm* o. s. v.

2. Nuv. användning. Väsentligen tillhörande folkspråket, förekommer *-le* dock även allmänt i riksspråket i några få ord, såsom:

Pelle (Pälle), smekform till *Per* (Pär).

Kille, väl kortform, bildad till (sista delen av) *arlekin* el. *harlekin*, av ital. *arlecchino*.

Grålle, vanligt hästnamn, av adj. *grå* (jfr *Pålle* ss. hästnamn).

Till nybildning kan *-le* användas i vulgärt språk (t. ex. studentspråk) för kortformer till familjenamn såsom smek- el. vedernamn för manliga personer, t. ex. *Bralle* för Brattström.

ling i subst. som beteckna manliga personer, djur eller sakliga (mäst deminutiva) konkreta.

1. Etym. o. hist. Av fsv. *-linger* eller ersättande fsv. *-lunger* (el. *-linge*. *-lunge*) eller lånat av etymologiskt motsv. tyskt, ish. lt. *-ling*.

Ändelsen är utvidgad form till 1. *ing*. uppkommen så, att subst. med stam på urgerm. *-ilinga-* (eller biform därtill), avledda på *-inga-* (*-unga-*) av nomina som i sin ordning voro avledda med germ. *-ila-* (*-ula-*; se 1. *el*) av kortare nomina, hänfördes till dessa kortare nomina såsom havande dessa till direkta grundord.

Det germ. suffixet med *l* användes, väsentl. likt den *l*-lösa formen (se 1. *ing*) i följande slags denominativa subst.:

1) Personliga med viss beskaffenhet, ss. isl. *dýrlingr*, fht. *wîsiling* philosophus, ags. *hæftling* fånge, eller viss härstamning, familj-, släktförhållande, ss. isl. *Knýtlingar*. *Ynglingar*. fsv. *ætlinger* (*-linge*), *brøþlunger* (*-lunge*), nsv. *änkling*.

2) Namn på smärre djur, fåglar, ss. isl. *skeglingr*, *titlingr*. nht. *hänfling*. *rötling* (rödstjärt), eller fiskar, ss. norska *brisling*. mlt. *witlink*.

3) Vissa slags andra konkreta: växtnamn, ss. sv. *väppling*. mlt. *peperling* (en svampart); myntbeteckningar, ss. fht. *silbarling*, mht. *helbelinc*. mlt. *drêlink*, *achtelink*. *kortlink*.

4) Deminutiver i egentligaste mening, ss. isl. *ketlingr*. *yrmlingr*. *bóklingr* liten bok, *bitlingr* liten bit.

Äkta deverbativa bildningar torde icke finnas, åtm. inga gamla. De som nu kunna uppfattas så, äro väl egentl. denominativa, t. ex. fsv. *krymplinger* = isl. *krypplingr* (jfr isl. *kryppa* f. puckel, krokig rygg ock *kryppill* m. krympling); nsv. *avkomling* (från lt.), väl till ett lt. subst., bildat ss. nht. *nachkomme* m. (jfr sv. *avkomma*); nsv. *grävling* (da. *grævling*), kanske nyare deminutiv (jfr ä. da. *greve* jämte *græving* i s. bet.) eller ock ursprungl. bildat av mlt. *grave* grav el. dyl.?

2. Nuv. användning. Med *-ling* finnas i nuv. svenskan subst. av följande slag:

a) Till substantiv.

α) Personliga härstamnings- el. släktbeteckningar: *Ättling*. *änkling* (samt de nu knappt längre med grundorden associerade *brylling*. *syssling*).

β) Deminutiver o. namn på smådjur: *Gässling*. *killing*. *hämpling*: *benling*. *fingerling* (sjömansord).

γ) Andra personliga: *Gunstling*, (*brottsling*, *skyddsling*, se nedan).

b) Till adjektiv, andra än de på *-lig*, ock till räkneord: *Främling*, *yngling*, *hvittling* (väl alla tre efter lt.), *tvilling*, *trilling*, *förstling*. Till ett adj. på *-ig* (ursprungl. till tyskt subst.): *myndling*.

c) Till adj. på *-lig*, hvilken ändelse utbytes mot *-ling* hos substantiven (möjligen med något gammalt mönster av fsv. *-linger* jämte adj. på *-liker*, jfr isl. *dýrlingr* o. adj. *dýrligr*; men väsentl. väl nyare efter motsv. paralellbildning av subst. på *-ing* till adj. på *-ig*, se 1. *ing*): *Brottsling*, *ensling*, *odugling*, *sjukling*, *vekling*, *älskling* (jfr nht. *liebling*).

d) Till verb: *Avkomling*, *nykomling*, *uppkomling*, *lärling* (nht. *lehrling*, nyare ord, egentl. till *lehr-* i sammans., ursprungl. = subst. *lehre*).

Anm. Ett *s* före *-ling* ss. avledningsändelse finnes i de redan i mom. c. upptagna *brottsling*, *ensling* (när de fattas ss. avledn. till *brott*, *en*, vid sidan av adjektiven på *-lig*, som också hava *s*) samt i *skyddsling*, bildat efter det av ett etymologiskt icke motsvarande grundord bildade nht. *schützling*.

Till nybildning användes *-ling* ofta för familjenamn av svenska ortnamn, sådana som *Nor(d)ling*, *Söderling* o. *Sörling*, *Vestling*, *Östling*; *Bergling*, *Forsling*, *Rudling*, *Setterling*, *Stadling*, *Svartling*. Undantagsvis nybildas appellativa efter särskilda mönster, ss. *oförsigkomling* (i Ny Illustr. Tidn. 23 Jan. 1897).

m: dels av fsv. *-m*, dels kanske lånat av lt. *-m*, härstammande från urgerm. *-ma-*, indoeur. *-mo-*, suffix i primära verbalsubst. med dels konkret (aktiv el. passiv), dels abstrakt betydelse ock i germ. språken oftast med den vokalism som tillhör det s. k. starkaste rotstadiet (jfr von Bahder: Die Verbalabstracta s. 129—138); i nuv. svenskan förekommande i de med sina grundord nu ej längre associerade orden *malm*, *barm*, *töm* (sl. m. vb. *mala*, *bära*, *töja*), samt i:

Kvalm n. (med äldre biform *qualme* m.) till vb. *kvälja*; kanske lånord från lt. *qualm* (jfr fsax. fht. *qualm*, ags. *cwealm* m. våldsam död: till det starka vb. fsax. *quelan* dö, ish. på plågsamt sätt, det primära verbet till sv. *kvälja*).

Söm till vb. *sy*, fsv. *sömber* m., motsv. isl. *saumr*, fht. *soum* (grundbet. »det sydda»).

ma: av fsv. *-ma* i oblika kasus hos svaga mask. på *-me*, d. v. s. med urgerm. stam på *-man-*, motsv. indoeur. *-men-*, en med *n*-suffix förstärkt form till indoeur. *-mo-* (se *m* strax ovan) med likartad betydelse (dock så att orden på *-men-* oftare hava abstrakt betydelse ock i germ. språken gärna en annan vokalism än det starkaste rotstadiets; jfr von Bahder: Die Verbalabstracta s. 138 f.), i nuv. svenskan i följande tvänne subst., som nu hänföra sig till adjektiv ss. grundord:

Fetma, y. fsv. *fetme* med *e* från adj. *feter* för äldre fsv. *fitme* (där *i* väl är gammal avljudsvokal; därjämte fsv. *fætme*, kanske med *æ* av äldre *æi*, sål. samma avljudsstadium som adjektivet?).

Sötma, fsv. *søtme* m.

1. **n** i några gamla abstrakta till verbalrötter: av fsv. *-n*, härstammande från olika urgerm. ock indoeur. suffixformer, bildade med ett *n*.

A. Med ännu kvarlevande samhöriga verb.

Lögn (till *ljuga*), fsv. *lyghn* f., motsv. fsax. fht. *lugina* f.

Syn (till *se*), fsv. *syn* f., motsv. got. *siuns* f. (urgerm. **seʒwni-*).

Sägner plur., jfr *sägen* under 1. *en*.

Sömn (till *sova*), fsv. *søfn*, *søm(p)n* (med *ø*, jfr vb. *söva*) jämte fsv. *sym(p)n* m., sidoformer med oklar förhistoria till dels isl. *svefn* m., fsax. *sweƀan* (motsv. sanskr. *svapna*, indoeur. **swepno-*), dels gr. ὕπνος, fslav. *sŭnŭ* (indoeur. **supno-*), dels lat. *somnus* (med oviss ursprunglig vokalism).

Värn (till vb. *värja*), fsv. *værn* f.; jfr isl. *vǫrn* f. (väl = urgerm. **warni-*).

Anm. Ett *n* ss. tillägg utan betydelseförändring finnes av oklar anledning i *stygn*, en förr vanlig sidoform till *styng* (till vb. *stinga*).

B. Utan samhörigt verb, men med ett adjektiv på *-en*, liknande ett partic. preter., i nuv.-svenskan.

Moln (sl. m. adj. *mulen*), fsv. *moln* (egentl. synkoperad form) jämte *molin*, *mulin* n.; kanske, med stöd av da. *mulm* o. äldre *molm* samt got. *milhma-* m. moln, att härleda ur en urgerm. bildning på *-man-*, indoeur. *-men-* till en germ. rot *melh: mulʒ?*

2. **n** i namn på främmande länder, variant efter *-er, -el* till 3. *en* (A: 1), lånad av tyskt (lt.) *-n* ss. sidoform efter *r, l* till *-en;* t. ex. i *Bajern, Flandern, Ungern, Cypern, Ostangeln.*

na: kanske beroende på avledning med (1) *a* av ett fsv. adjektiv på *-in*, bildat med tillhörighets- ock härstamningssuffixet urgerm. *-îna-*, indoeur. *-îno-* (jfr 2. *en*) i det med anledning av färgen till ett trädsnamn bildade fisknamnet *björkna* (jfr i dial. *björka, björkare, björkfisk*): ursprungl. av ett adj., motsv. isl. *birkinn* »av björk»?

nad ock (efter *n*) **ad** i abstrakta eller till grundbet. abstrakta subst.

1. Etym. o. hist. Av fsv. *-(n)aþer,* motsv. isl. *-(n)aðr* med biform *-(n)uðr, -(n)oðr;* eller i några få ord beroende på äldre nsv. *-na* av fsv. *-na* i svaga fem. eller i oblika kasus till svaga mask. på *-ne (-ni),* med ett *d* tillagt i slutet efter orden på *-nad,* sedan dessa ofta förlorat *d* i hvardagligt uttal.

Fsv. *-aþer,* isl. *-aðr* o. s. v. härstammar från urgerm. *-ôþu-* eller *-ôðu-* i subst. till svaga verb av *ô-* konjug. (nordiska 1:a konjug.), ss. t. ex. got. *gabaurjôþus, auhjôdus, wratôdus,* motsv. lat. *-ātus* i subst. till verb på *-āre* (jfr sv. *-at* i II gruppen), ock är en utvidgad variant till indoeur. *-tu-*, ett vanligt suffix till bildande av abstrakta (nom. actionis) till verb. I nordiska språken förenades ändelsen med ett föregående *n*, i det den användes särskilt till avledning från verb på *-na*. Då jämte passiv-verben på *-na* i regeln funnos samhöriga verb utan *n,* kunde de till verb på *-na* avledda substantiven lätt associeras med verben utan *n,* så att fsv. *-naþer,* isl. *-naðr, -nuðr* blev en självständig avledningsändelse till bildande av abstrakta till verb, såväl starka som svaga verb, även till verb av 1:a svaga konjug. (ehuru mindre ofta i isl.), ss. *kostnaðr, verknaðr, hernaðr.* Även funnos fornnord. subst. med denna ändelse till substantiviska grundord, ss. isl. *fatnaðr* klädedräkt, *þiófnaðr,* väl efter mönstret av sådana som utgått från verb på *-na* med samhöriga kortare substantiv, hvilka kunde synas vara grundord, t. ex. fsv. *bonaþer,* isl. *búnaðr,* till verbet *bona,* isl. *búna,* men kanske hänfört till subst. *bo,* isl. *bú,* eller fsv. *fænaþer,* isl. *fénaðr,* väl ursprungl. till det verb som fins i isl. opersonl. *fénar* »ens förmögenhet förkovras» (ursprungl. väl sagt om tillgång på boskap). Det till ett adjektiv

hörande fsv. *halfnaþer* hälft kan bero på ett verb (isl. *halfna*), om icke efterbildat efter fsv. *fulnaþer*.

De fsv. femin. på *-na* äro bildade med urgerm. *-ôn-* (se 1. *a*) ock fsv. mask. på *-ne*, *-ni* med urgerm. *-an-* till particip på urgerm. *-na-* eller adjektiv på urgerm. *-îna-*, t. ex. fsv. *lyþna*, *kristna*, *heþna*, även *skæpna* (isl. *skepna*, väl till en form av det gamla *n*-partic. till vb. *skapa*). Ett par hithörande fsv. mask. på *-ni* (obl. form *-na*) äro bildade med urgerm. *-an-* till verbalrötter på *n*), nämligen *bruni* (oblikt *brona*) brånad ock *spuni* (äldre nsv. *spone*) spånad.

2. Nuv. användning. Subst. pä *-nad* (resp. *-ad*) i nuv. svenskan med ännu brukliga grundord äro av följande slag.

A. Motsvarande fsv. mask. på *-naþer* (såvida någon fsv. form är känd).

a) Till grundord med *n*, utan att andra kortare grundord därjämte få antagas.

α) Till verb på *-na* jämte adj. på *en*: *Bulnad*, *häpnad*, *ledsnad*, *mognad*.

β) Till verb pä *-na* utan adj.: *Fägnad*, *hugnad*, *hägnad*, *saknad*, *trånad*. Om *bonad* se ovan.

b) Till verb på *-na*, tillika till kortare ord utan *n*: *Hårdnad*, *lättnad*, *mättnad*, *tystnad*.

c) Till adj. pä *-en*, tillika till kortare verb: *Lystnad*, *trevnad* (till adj. *treven*, med olika vokalism vb. *trivas*).

d) Till svaga verb utan samhöriga ord med *n*. Till 2:a konjug.: *Byggnad*, *fyllnad*, *klädnad*, *levnad*, *skillnad*. Till 1:a konjug.: *Båtnad* (ombildat för fsv. *batnaþer* med kort *a* till vb. *batna*), *kostnad*, *omvårdnad*, *skapnad*, *sömnad*, *vördnad*.

e) Till substantiv (för nutida språkkänslan) snarare än till samhöriga verb: *Härnad*, *sårnad*.

f) Till substantiv: *Fänad*, *tjuvnad*.

B. Motsvarande äldre former på *-na*.

a) Till verb på *na*: *Rodnad* (ä. nsv. *rodne*).

b) Till verb utan *n*: *Lydnad*.

c) Gammal bildning med avljud till ett starkt verb: *Spånad*, äldre nsv. *spone*, till *spinna* (det lika bildade *brånad* associeras väl nu knappt med *brinna*).

C. Motsvarande äldre former av båda slagen.

Blånad, fsv. *blanaþer* jämte *blane* m.

Prydnad, väl hithörande, ehuru icke uppvisat i fsv. (som i stället har *prydhilse* o. *prydhning*); jfr dels ä. nsv. *prydnat* i Lex. Linc., dels den arkaistiska oblika sidoformen *i sin prydno.*

Huruvida nybildning med *(-n)ad* undantagsvis kan ske i nuvarande svenskan, synes ovisst. Kanske får det icke anses omöjligt att till verb på *-na.* som hava avseende på färg el. dyl., nyskapa för tillfälligt behov ord på *-nad,* ss. t. ex. *gulnad* (hos lövträd om hösten), *grånad* (i håret hos den som åldras) o. dyl.?

ne av olika uppkomst i några neutra med (egentl.) kollektiv betydelse, nämligen:

A. *Fäderne* ock *möderne,* fsv. *fæþerne, møþerne.* väl blandningsformer mellan: 1) *faþerne, moþerne,* motsv. isl. *faðerni, móðerni,* urgerm. **faðarnia-, *môðarnia-,* bildade med germ. *-ia-* (se 3. *e*) till germ. adjektiv **faðarna-, môðarna-.* avledda, liksom lat. *paternus, maternus,* med det indoeur. tillhörighetssuffixet *-no-;* 2) fsv. *fæþrine, møþrine,* bildade med germ. *-ia-* till germ. adj. **faþrîna-* (hvarav got. *fadrein* n. ock *fadreins* f.) ock **môþrîna-* med det indoeur. suffixet *-îno-* (jfr 2. *en*).

B. *Linne* (till *lin*), y. fsv. *linne* n., delvis (se Schagerström i Arkiv f. Nord. Fil. I 37) uppkommet (med *t* fattat som bestämd artikel) ur fsv. *linnet* ss. neutr. till fsv. adj. *linnen,* biform till *linin* »av lin (linne)», lånat av mlt. adj. *linnen* (med *nn* väl från synkoperade kasus) ock äldre *lînen,* hvilket sista också brukades i neutr. ss. subst., motsv. nht. *leinen* n.; delvis väl också lånat direkt från mlt. *linne-* i sammans. ss. *linne-wever, linne-want.* väl härstammande från fsax. gen. plur. *lîninô.*

ner i svenska familjenamn: biform till 1. *er,* utgången, troligen under inflytelse av tyska namn, sådana som *Zöllner. Hæffner, Lindner,* från namn, hvilkas grundord hade ett *n* i självfva stammen eller såsom best. artikel. Sådana namn äro *Dillner, Odhner, Hedner, Lidner;* jfr ortnamnen *Dillne, Odenslåker. Heden* jämte *Heda, Hede, Liden* jämte *Lida,* även *Lidan.*

när (*enär,* efter *n: är*) i personliga mask., avledda av substantiv.

1. Etym. o. hist. Av fsv. *-nær, -enær, -anær.* lånat av mlt. *-nêre, -enêre,* motsv. ndl. *-enaar,* mht. *(-e)nære.* fht. *-inâri, -anâri,* en utvidgad form, som ofta hade långt ock starkt accen-

tuerat *e* i mlt., till mlt. *-êre, -ĕr(e)*, fht. *-âri, -ări* o. s. v., motsv. sv. *-are* i personliga mask.

Den utvidgade formen utgick från sådana subst. som voro avledda med den kortare ändelsen av subst. med stam på *n* (eller av denominativa verb på urgerm. *-inôn*), men som kunde hänföras till kortare grundord utan *n*, t. ex. fht. *gartinari* till *gartin-* i oblika kasus med nom. sing. *garto* jämte *a*-stamsform *gart* m. (sv. *gård*); fht. *luginari* till fht. *lugin(a)* f. jämte mht. *lüge* f. ock mht. *luc, lug-* m.; fht. *weidinari* till vb. *weidinôn, -anôn*, denominativ till *weida* f., o. s. v.

Till den *n*-utvidgade tyska ändelsen medvärkade väl även romanska lånord, avledda med lat. *-arius* av grundord med *n*, hvilket *n* i tyskan kunde förloras hos själva grundorden, t. ex. mlt. *tollener, tolner* (sv. *tullnär*) till mlt. *tolle* jämte *tolne, tollen*, egentl. väl efter mlat. *telonarius* (till *telonium*); fht. *mulinari* till fht. *mulî* jämte *mulîn*, egentl. lånord av lat. *molinarius* till *molina*.

. Efter dylika mönster kunde bildas t. ex. fht. *sculdinari* debitor till *sculd* eller *sculda* f., även mlat. *portanarius* (mlt. *portenêre*, fsv. *portanær*), biform till mlat. *portarius* portvakt o. s. v.

I mlt. kunde *-ener(e)* även sättas i stället för *-erer(e)*, t. ex. mlt. *tôvener* jämte äldre *tôverer* (nht. *zauberer;* även ndl. *toovenaar* jämte *tooveraar*) eller mlt. *kemenere, kemner* (sv. *kämnär*) jämte mlt. *kemerer* av lat. *camerarius*.

2. Nuv. användning. Subst. på *-när* i nuv. svenskan äro, förutom *kämnär* ock *körsnär* (lt. *körsner*), hvilka nu sakna grundord:

Borgenär, nyare ord, troligen bildat efter *gäldenär*.

Gäldenär (plur. *gellenära* i Nya Test. 1526), med översättning av mlt. *schuldenêre?*

Konstnär, mlt. *kunstener*.

Resenär, mlt. *reisenêre*, vanl. brukat om en till krigståg utrustad krigare, ish. till häst (jfr nht. *reisiger*), dock även resande.

Tullnär: se ovan.

Nybildning med *-när* förekommer icke i svenskan.

o: en från fsv. *-o* i oblika kasus hos svaga femin. härstammande sidoform till 1. *a* i:

Varo i *borto-*, *från-*, *hemma-*, *när-*, *sam-*, *samman-*, *till-*, *utevaro* (jfr fsv. *nærvara* f., fno. *nærvera* f.), ett subst. till vb. *vara*, väl egentl. substantiverad infinitiv.

Utsago, sidoform till *utsaga*, gammalt subst. till vb. *säga*.

od: lånat redan i fsv. av mlt. *-ôd-*, ändelse bildad med ett urgerm. *ô* ock något suffix innehållande förgerm. *t* (sålunda likartad, om icke alldeles identisk, med urgerm. *-ôþu-*, *-ôdu-*, som ligger till grund för sv. *-ad*, *-nad*) i:

Armod, fsv. *armodh*, mlt. *armôt*, *-ôd-*, motsv. mht. *armuot*.

on i neutra.

A. I det personliga ordet:

Helgon n., fsv. *hælghon* n. pl. med biform *hælghona*, *-ena* (m.?) pl., väl lånat från fsax. mask. plur. *thie hêlagun* de helige (gen. *therô hêlagonô* o. s. v.), med neutralt genus i svenskan (underlättat av det gamla bruket att använda neutr. om personer av båda könen) väl till följd av anslutning till inhemska pluralformer på *-on*, *-un*, hvilka utan undantag voro neutra.

B. I namn på bär ock frukter.

1. Etym. o. Hist. Av fsv. *-on*, *-un*, t. ex. i *hiupon*, *-un* nypon, *swærdon* med obekant betydelse, *aldon* med biformer *aldin* ock yngre *aallan* ållon; delvis möjligen nyare form i sing. i st. f. *-a* till plur. av svaga neutra, men väl väsentl. av ett urgerm. *-na-* med föregående vokal. Växlingen av formerna *-on* (*-un*), *-an* ock *-in* kan förklaras dels genom gammalt avljud i suffixet, dels så, att fsv. *-on*, *-un* vore nom. ack pl. med *u*-omljud (ss. i adj. *gamul*, *usul*, *annur*, *iþur*) till sing. på *-an* = urgerm. *-ana-*, indoeur. *-ono-* (se Schagerström: Om svenska bär- och fruktnamn på *-on* sid. 12). Dessutom kan *-in* (t. ex. i fsv. *aldin*) vara neutr. till ett adj. med urgerm. stam på *-îna-* = det indoeur. tillhörighetssuffixet *-îno-*, brukat jämsides med andra bildningar på *-an* ock *-un* (se Hellquist i Arkiv f. Nord. Fil. VII s. 7).

Den svenska ändelsen insattes även i från tyskan lånade bär- ock fruktnamn, som ursprungl. ock även förr i svenskan voro svaga femin., t. ex. redan i yngsta fsv. *fikon*, *pærun*, senare *plomon*, *sviskon* o. s. v., även icke bärnamn ss. *ostron* jämte *ostra*.

I rent svenska ord synes samma ändelse hava vunnit ökad

användning såsom elliptisk ersättning för *-bär* i sammansatta bärnamn (se Tegnér: »Om elliptiska ord» i Forhandl. paa det andet nord. Filologmøde s. 71).

2. Nuv. användning. Många hithörande ord förekomma endast dialektiskt. Riksspråksord, hörande till brukliga grundord, äro helt få:

a) Till formen fullt öfverensstämmande med grundordet: *Mjölon* (jfr *mjölbär* i dial.).

b) Med avvikande form, men tydligt sammanhängande med grundordet:

Hjortron (till *hjort*), med *r* enligt Tegnér (anf. st.) efter *smultron* (som är = *smulterbär* i dial. av adj. *smulter*, se Hellquist: anf. st.).

Tränjon, en till sin uppkomst något oklar biform till *tranbär*.

c) Knappt (i riksspråket) associerat med grundordet:

Lingon till *ljung*.

Nybildning med *-on*, t. ex. såsom ersättning för *-bär*, förekommer kanske dialektiskt, men väl icke i riksspråket.

ri, en i samband med huvudaccentens förlust förkortad form för *-eri* (med huvudaccent på *-i*, se II gruppen) i:

Lappri, omväxlande med *lapperi* på 1600-talet (t. ex. hos Columbus, se hans Ordeskötsel s. 13); jfr y. fsv. *lapparij* lagning; lånord av mlt. *lapperi* lappvärk, fusk, lappri, egentl. abstraktum till mlt. *lapper* m. lappare, flickare.

s med olikartad uppkomst.

A. Gammalt suffixalt *s* av olika ursprung i följande subst.:

Gods (till adj. *god*), fsv. *goz* n., motsv. isl. *góz* n., egentl. gen. sing. neutr. av adjektivet, använd i partitiv betydelse ock förvandlad till subst.

Grums n. (sl. m. *grumla*, *grumlig*), förmodligen förutsättande ett verb **grumsa* i bet. grumla, bildat med en ändelse, vanlig i germanska verb, från början väl presensbildande ock ytterst härstammande från nominala *s*-stammar.

Höns n., fsv. *høns* (isl. *høns* med biformer *høsn*, *hønsn*, även *hønsni*), kollektivt neutr. till *höna* ock *hane:* väl en med *n*-suffix utvidgad form till den *s*-stam som finnes i fsax. *hôn* n. med gen. pl. *hônerô* ock fht. *huon* n. med pl. *huonir* (nht. *hühner*), till sin bildning att sammanställa med got. *hlaiwasnôs* pl. grav (till ett

germ. **hlaiwaz-* grav) ock andra germ. ord med *-sn-* (anförda hos Kluge: Nomin. Stammbild. § 86)?

B. Uppkommet i förbindelsen *ts*, såsom lånat från ht. *tz*, genom högtysk ljudskridning av urgerm. *t*.

Några hithörande subst. i nuv. svenskan, hvilka kunna hänföras till här brukliga verb såsom grundord, äro:

Sats (till *sätta*) av nht. *satz*.

Sits (till *sitta*) av nht. *sitz*.

Sprits (till *sprita*), med *spritsbakelse*, av nht. *spritze* f. spruta, med sammans. *spritz-kuchen*.

1. **sa** i subst. som beteckna kvinliga varelser.

1. Etym. o. hist.

A. Väl delvis av ett inhemskt fsv. *-sa* såsom femininform till fsv. *-se*, motsv. isl. *-si*, i nom. sing. av svaga mask., som beteckna han-djur eller äro manliga smeknamn (eller öknamn) eller även rent deminutiva: kanske sammanhängande med forntyska (även på lågtyskt område förekommande) kortformer på *-zo* till sammansatta mansnamn, hvilkas förra led slutar på dental konsonant, ss. fht. *Fritzo, Gunzo, Luzo* (till namn motsvarande de nuv. tyska *Friedrich, Günther, Ludwig* el. dyl.), där *-zo* synes bero på ett med *d, t* sammanstötande *-so*.

B. Delvis troligen lånat från lt., vare sig av äldre lt. former av samma art som fornlågfrank. *becchersa, paffenesse* prästinna, mlågfrank. *burgerse, kemberse*, mndl. *scepperse. meesterse, moordresse*, samt ags. *forleges, forlegisse* sköka (till mask. *forlegere*) o. s. v. (se Kluge: Nomin. Stammbild. § 46, 47) eller med ombildning efter inhemska femin. på *-sa* av den vanliga mlt. formen *-sche* (hvarav annars blev sv. *-ska*. se nedan 1. *ska*).

Exempel på nordiska femin. på *-sa* finnas samlade av Hellquist i Arkiv f. Nord. Fil. VII 155 f., däribland några få äldre sådana som isl. *rytsa* mås, fsv. *bryggissa* bryggerska, ä. nsv. *klotsa* klossa, groda, annars mäst från nuvarande sv. dialekter dels ord bildade till mask. personliga (till dessa kunna läggas *bondesa* bondhustru, *torpesa* torparhustru; *kattisa* katthona i Helsingl.; *krämmesa* krämerska i Västergötl. enl. Hof), dels biformer, ofta med deminutiv betydelse, till kvinkönsord. De till mask. på *-are* hörande femin. på *-esa, -ersa*, ss. *rättesa, klockersa*

o. s. v., kunna särskilt förmodas vara bildade efter lt. ord på *-erse* el. *-ersche*.

Huru hithörande germanska bildningar uppstått, är icke klart; troligen finnas flera källor; t. ex.:

1) Gamla perfektparticip av samma art som got. *bērusjôs* föräldrar (till roten *ber* i bet. föda)?

2) Maskul. smeknamn på nord. *-se*, forntyskt *-so*, kanske från början bildade med germ. *-an-* (se 1. *e*) till sammansatta mansnamn, hvilkas efterled började med *s*?

3) Några nyare svenska femin. på *-sa*, kortformer till sammansatta ord, bildade med genitivt *s*, t. ex. *lagårdsa* för *la(du)-gårdspiga*.

4) Nordiska djurnamn på *-se*, närmast *n*-stamsformer till det etymologiskt dunkla *s*-suffix, som ingår i en del gamla djurnamn, sv. *lax*, *broms*, nht. *fuchs*, *luchs* m. fl. (jfr Kluge: Nomin. Stammbild. § 28, Hellquist: anf. st. s. 157, not); i enskilda fall möjligtvis kortformer till ursprungl. sammansatta (t. ex. isl. *gassi* enligt Kluge i Beitr. XIV 586?).

5) En del lt. o. ndl. femin. på *-esse* troligen efter romanska ord, ss. franska på *-esse*, av lat. *-issa*, gr. *-ισσα* i personliga femin.

Anm. I slaviska språk finnas motionsbildningar med suffix innehållande *ch*, väl av äldre *s*, dels maskulina, ss. fslav. *ženichŭ* brudgum till *žena* kvinna, hustru, dels feminina på *-icha*, t. ex. ryska *kupčicha*, *povaricha*, femin. till *kupec* köpman, *povar* kock o. s. v.

2. Nuv. användning. I riksspråket finnas endast helt få femin. på *-sa* till brukliga grundord, såsom:

a) Till ett sakligt konkret subst.: *Köksa*, väl lånat av lt. *köksche* (mlt. *kokesche*), egentl. femin. till maskul. mlt. *kok* kock (jfr meng. *cokisse*, *-ysse* i s. bet. till meng. *coc* m.).

b) Smekformer till femin. subst.:

Kossa till *ko*; jfr isl. *kussa* i samma bet., samt isl. *kussi* m. kalv.

Kajsa (väl av äldre **Karisa*) till namnet *Karin*, *Kat(a)rina*.

Nybildning med detta *-sa* förekommer förmodligen i dialekter, men väl icke i riksspråket.

2. **sa** i sakliga konkreta eller abstrakta.

A. Kanske samma ändelse som 1. *sa* i smeknamn, där-

ifrån överförd till sakliga deminutiver (Hellquist i Arkiv f. Nord. Fil. VII s. 156)? Dit skulle höra:

Remsa till *rem*.

Skårsa, deminutiv till *skåra* (eller ursprungl. till ett subst. motsv. isl. *skor* f. i samma bet.).

B. Utvidgad form till germ. *s*-stamssuffix i:

Hälsa (isl. *heilsa* f.), en med germ. *-ôn-* utvidgad form till germ. *s*-stammen **hailiz-* i isl. *heill* n. lycka, sv. *häll* i *häll dig* o. s. v.

Hylsa (till vb. *hölja*), lånord av lt. nht. *hülse*.

sel i subst. med abstrakt betydelse (huvudsakl. nomina actionis till verb, med den-kön, motsv. äldre femin.) eller med härledd konkret betydelse (mäst neutra).

1. Etym. o. hist. Av fsv. *-sl*, motsv. isl. *-sl:* undantagsvis i primärá neutra, såsom motsvarande urgerm. *-sla-*, fogat till roten utan vokal, t. ex. isl. *beisl*, *húsl* (got. *hunsl*), *víxl* växling (fht. *wehsal*), got. *swumfsl*, *þreihsl*, ags. *cnôsl* släkt; men oftast i subst. med *i*-omljud, såsom motsvarande urgerm. *-isla-n*. eller *-islô-* f. i abstrakta till svaga verb med presensstam på *-ia-* (got. infin. på *-jan* efter lång rotstavelse eller 3:e konjug. i isl. efter Noreen), mera sällan till de paralella kortstaviga verben (ss. isl. *smyrsl* till *smyrja*), undantagsvis till nomina (kanske endast skenbart). Till genus voro de fornnord. orden på *-sl* oftast neutra (ibland ss. plur. tantum), mera sällan femin. i isl., däremot i regeln femin. i fsv. Fornnordiska variantformer voro *-sla* i svaga femin. med abstrakt bet. ock *-sle*, *-sli* i neutra med konkret bet. (se nedan *-sla* o. *-sle*). I de västgermanska fornspråken förekommo också vid sidan av germ. *-isla-* (n.) biformer, ss. *-islan-* (m.), *-islô-*. *-islî-* (f.), *-islia-* (n.).

Den germ. suffixformen *-sla-* utan *i* finnes också i latin ock i balt.-slaviska språk såsom motsv. indoeur. *-slo-*. Denna form ar väl åtm. delvis abstraherad ur ord på indoeur. *-lo-*, avledda till rötter, som äro variantformer till enklare *s*-lösa rötter, i det dessa subst. kunde synas vara avledda med ett suffix *-slo-* till dessa enklare rötter. Delvis kan den möjligen bero på sammanträffande av dental konsonant i rotslut med ett indoeur. suffix *-tlo-* (eller *-thlo-;* jfr Kluge: Nomin. Stammbild. § 142).

Den germ. formen med *i* före *s* kan vara antingen från

början utgången från nominala *s*-stammar medelst indoeur. suffixet *-lo-* (fem. *-lâ-*) ock sedan associerad med verben på got. *-jan* o. s. v. eller ock direkt bildad till dessa verb med det på ovan skildrade sätt uppkomna indoeur. *-slo-* (jfr Osthoff i Beitr. III 335; von Bahder: Die Verbalabstracta s. 151—155; Hellquist i Arkiv f. Nord. Fil. VII s. 159--165).

2. Nuv. användning. Svenska subst. på *-sel* till nu brukliga grundord äro av följande slag.

a) Till svaga verb av 2:a konjug.

Med den-kön (femin.): *Blygsel. in-. till-. ut-försel. gödsel. hörsel, klädsel, känsel. körsel. skrämsel. styrsel. trängsel, vigsel.* Neutr.: *Stängsel.*

Till ett verb på *-ja: Städsel.*

b) Till svaga verb av 1:a konjug.: *Yrsel* o. *gärdsel* (n., även *gärdsle*), hvilkas grundverb förr hörde till 2:a konjug.; vidare följande:

Höbärgsel. sannolikt ersättande ett äldre **-börgsel.* fsv. *byrgsl.* till *byrghia* efter 2:a konjug.

Fängsel (n., jfr *fånga*), redan i yngsta fsv. *fænxl* n., sannolikt lånat från da. *fængsel,* som synes bero på ombildning av fda. *fængelse* (sv. *fängelse,* gammalt lånord, se *-else*).

Samfärdsel. nytt ord, lånat från da. *samfærdsel.*

c) Ett till starkt verb hörande gammalt subst. med avljud:

Betsel (till *bita*), fsv. *bezl, besl.* isl. *beizl. beisl* (urgerm. **baisla-.* kanske med förgerm. suffix *-tlo-.* se Hellquist: anf. st. s. 161, möjligtvis därjämte urgerm. **baitisla-* till det faktitiva verbet = nsv. *beta*?).

d) Till adjektiv:

Drygsel. sannolikt ursprungl. till ett verb, motsv. isl. *drýgja* göra dryg, öka.

Varsel (till *var* i *bliva var.* jfr *varsam, varse*), motsv. da. *varsel* n.

Nybildning med *-sel* förekommer väl icke numera i riksspråket (*samfärdsel* är icke, såsom Hellquist menar anf. st. s. 163, nybildat i svenskan).

1. **ska** i personliga kvinkönsord, som äro avledda av motsvarande mankönsord, men icke kunna härledas från samhöriga adj. på *-sk.*

1. Etym. o. hist. Av yngre fsv. *-ska,* lånat, åtm. tidigt på 1400-talet, av mlt. *-sche,* nlt. *-sche* el. (i somliga dial.) *-ske:* förmodligen nyare form för ett äldre mlt. *-se* (hvarom se 1. *sa*). Anledningen till denna formförändring är kanske association med adjektiven på *-sch,* hos hvilka *s* ock *sch* växlade i böjningen, emedan slutljudande *ch* efter *s* hade gått förlorat i uttalet. Eller skulle i femin. på *-erse* (till mask. på *-er*) i vissa mlt. dialekter *s* övergått till *sj*-ljud (jfr mlt. *herschen,* nht. *herrschen* = fht. *hêrisôn,* nht. *arsch, kirsche, hirsch* med äldre *rs*) ock sedan i andra mlt. dialekter för detta *sj*-ljud substituerats det med *s* ock *ch* som skilda ljud uttalade *sch,* resp. *sk?*

2. Nuv. användning. Bruket av *-ska* i nuv. svenskan till omväxling med *-inna* efter vissa regler är omtalat under *-inna.*

Till nybildning kan *-ska* användas i följande slags kvinkönsord:

1) I sådana (på *-erska*) som hava avseende på yrke, mera permanent värksamhet eller karakteriserande egenskap, till personliga mankönsord på *-are.*

2) Inom folkspråket, åtm. i Stockholm ock flera städer, i feminina som beteckna hustru (möjligen ibland även dotter el. tjänstflicka?), avledda av mannens familjenamn, alltid brukade med bestämda artikeln, t. ex. *Holmbergskan, Lundholmskan, Löfgrenskan, Lundinskan, Strömskan, Karlssonskan.*

2. **ska** med biform **iska** i till namn på folk(raser) eller länder, städer o. s. v. hörande subst. som beteckna kvinnor eller språk m. m., ock bredvid hvilka finnas paralella adjektiv på *-sk, -isk.*

1. Etym. o. hist. De hithörande subst. äro egentl. bildade med *-a* (se 1. *a*) till samhöriga adjektiv på *-(i)sk,* men kunna även betraktas som avledda av den stam som ligger till grund för dessa adjektiv.

De personliga subst. äro (åtm. väsentl.) bildade efter tyska, ish. lt., subst. på *-sche,* som egentl. äro elliptiska ersättningsformer för adjektiv med följande mlt. *vrouwe,* nht. *frau* (i den allmännare bet. kvinna, ish. av högre stånd).

De ord som beteckna språk, tidigare uppvisade i nordiska språk, t. ex. isl. *enskuna* engelskan (ack.) ock *í enskunni* redan i Sn. Edda, bero väl delvis på ellips av ordet *tunga* i bet. språk,

delvis på dat. sing. neutr. av adjektiven i adverbiella uttryck, ss. fsv. *opa þyþisko* på tyska, isl. *á griksku, mæla griksku* (även *á griksku máli*), *mæla írsku* (jfr *tala latínu*) o. s. v.; jfr de motsvarande tyska uttrycken med ack. neutr. av adjektiven, ss. mlt. *up dûdesch*, nht. *auf deutsch* (samt de fornslaviska adverben av adj. på *-ĭskŭ*, ss. *slověnĭsky* »på slavonska» o. s. v.).

Ord med mera undantagsvis förekommande saklig betydelse av annan art hava liknande uppkomst, t. ex. *polska* ss. namn på en dans, väl älst brukat i uttr. *dansa polska*, där ordet torde motsvara ett lågtyskt adverb (till adj. motsv. ndl. adj. *poolsch*).

Anm. Nyare femin. på *-ska* med personlig bet. finnas även danade till den substantiviska mankönsformen med 1. *ska*, t. ex. *spanjorska, mulattska*. I enskilda fall, då själva adjektivet på *-sk* utgår från mankönsformen, kan man icke särskilja 1. *ska* ock 2. *ska*, t. ex. *romerska* (jämte vanligare *romarinna*).

2. Nuv. användning. Exempel på nuv. svenska ord på *-(i)ska* utan motsvarande substantiviska mankönsord på *-sk:*

a) Till nordiska landskapsnamn: *Blekingska, hälsingska, fyenska, telemarkska;* åtskilliga på *-ländska*, motsv. mask. på *-länning; närkiska, västerbottniska.*

b) Till den kortaste stammen i utländska folk- eller landsnamn: *Engelska, franska, norska, polska, ryska, spanska. ungerska; baskiska, grekiska, preussiska.*

c) Till mankönsformerna av utländska folknamn (med utelämnande av ändelsen *-are*, om sådan finnes): *Amerikanska, brasilianska, chilenska, italienska; kinesiska, portugisiska. malajiska.*

d) Till stadsnamn: *Berlinska, göteborgska, londonska. stockholmska, wienska.*

e) Till namn på manliga stadsinnevånare (med utelämnande av *-are*): *Florentinska, neapolitanska.*

f) Till svenska grundord som icke äro landskaps- eller stadsnamn: *Utländska* (i personlig bet.) ock *bondska* (om dialekt).

Nybildning av hithörande ord på *-(i)ska* kan ske genom avledning med *-a* från hvarje adjektiv på *-(i)sk* som avser nationalitet (utan annan inskränkning, än att språkbeteckningar förutsätta tillvaro av särskilt språk).

3. **ska** i några av adjektiv avledda abstrakta eller till grundbet. abstrakta substantiv.

1. Etym. o. hist. Av fsv. *-ska* i nom. sing. av svaga femin. som egentl. äro åtm. i regeln avledda med (1) *-a* till ordstammar, motsvarande urgerm. stammar på *-iska-*, ändelse hos adjektiv. Dock är ovisst, i hvad mån man bör förutsätta värkliga gamla adjektiv med *-sk-* för hithörande nordiska subst. på *-ska*. Adjektiv bildade med *-sk-* till kortare adjektiv äro sällan uppvisade ock kanske för övrigt ursprungl. avledda av subst., t. ex. fht. *altisc* gammal (jfr Kluge: Nomin. Stammbild. § 160) måhända rättast att hänföra till ett subst. motsv. isl. *ǫld*, got. *alds* f. el. dyl. eller fsv. *ilhærdsker* till fsv. subst. *ilhærdhe* el. dyl.? Måhända äro nordiska femin. på *-ska* till adjektiv utan *-sk-* väsentl. uppkomna först efter mönstret av sådana som med förmedling av adjektiv med *-sk-* härstamma från substantiv, t. ex. isl. *bernska, mennska, heimska, mǽlska, gløymska*?

För enskilda ord på *-ska* får man kanske t. o. m. tänka på härkomst från en stam bildad på annat sätt än med det vanliga germ. *-iska-*, t. ex. isl. *øska* ungdom möjligen bildat med germ. *k*-suffix (jfr 2. *ka*) av komparativstammen germ. **jūhiz-* i got. *jūhiza*, isl. *øri* yngre?

Anm. Saknad av *i*-omljud hos ord på *-ska* till långstaviga grundord röjer yngre bildning, resp. ombildning; t. ex. isl., resp. fno. *glópska, vándska, þrjózka, þiófska* o. s. v.

2. Nuv. användning. Ord på *-ska* i nuv. svenskan till brukliga adjektiv, resp. till adverb härstammande från adj., äro:

a) Med *i*-omljud i förhållande till grundordet: *Vätska* till *våt*.

b) Till grundord, hvilkas vokal icke kan mottaga *i*-omljud: *Grönska, ilska*.

c) Utan omljud: *Brådska* (fsv. *brazska*, äldre *bræzska*) ock *ondska* (fsv. *ondzska*).

Nybildning förekommer icke.

1. **sla**: av fsv. *-sla* i nom. sing. av svaga femin. med urgerm. stam på *-islôn-*, en särskilt i gamla isländskan vanlig form (i det isl. femin. på *-sla* ofta förekomma vid sidan av fsv. subst. på *-sl*); utvidgad biform till fsv. *-sl*, nsv. *-sel*, urgerm. *-isla-*, förekommande förutom i *skrymsla*, som saknar nuv. grundord, i:

Hängsla (sidoform till *hängsle* n.), *känsla* (*erkänsla:* nyare), *körslor* plur., alla till svaga verb av 2:a konjug., samt *rädsla*, ursprungl. till vb. *räda(s)*.

2. **sla**, med *s* fonetiskt uppkommet ur *t* näst före *l*, i:

Vassla (sl. m. *vatten*) av oblik form till yngre fsv. *vatzle*, äldre fsv. *vatle* m.

sle i neutra: huvudsakligen av fsv. *-sle* i neutra med urgerm. stam på *-islia-*, en med urgerm. *-ia-* (se 3. *e*) avledd form till urgerm. *-isla-* (sv. *-sel*), undantagsvis kanske av annat ursprung, i:

Bränsle. *gömsle*, *hängsle* (till svaga av 2:a konjug.), *gärdsle* (till vb. *gärda*. förr efter 2:a konjug.), samt:

Bindsle, troligen egentl. efter mlt. *bintsel*, som kanske ursprungl. är ett sammansatt *bint-sêl* av *sêl* n. rep, motsv. nht. *seil* (jfr det tyska familjenamnet *Bindseil*).

st i abstrakta eller till grundbet. abstrakta subst. av olika härstamning.

A. Av inhemskt fsv. *-st*. härstammande från ett urgerm. *t*-suffix, troligen *-tu-*, jämte rotslutande *s*, hvilket *s* (i form motsv. urgerm. *z*) hos grundordet assimilerats med föregående *r*, i:

Törst (sl. m. adj. *torr*), fsv. *þyrster* m. (jämte *þorster*, nsv. dial. *torst*) av roten till det germ. adj. **þurzu-* torr; jfr got. vb. *þaursjan* törsta (opersonligt).

B. Variant till 1. *est* med vokalen före *st* förlorad, väl delvis genom nyare inhemsk synkope i vissa former, delvis genom invärkan från lågtyskan, i:

Tjänst o. *tjänste-* (väl med synkope av *e* i ä. nsv. *tieneste-*) i sammans.; fsv. *þiænist* f. ock *(þianosta) þiænesta*. *-ista*, mlt. *dênst*, fsax. *thionost* o. s. v.

Anm. Likställt till sin bildning är väl det nu knappast med sitt gamla grundord vb. *kunna* associerade ordet:

Konst. fsv. *konst* jämte *kunnist*, *-ista* m. fl. former; den första formen väl lånad från mlt. biformen *konst*, ehuru denna är sällan uppvisad (se Schiller-Lübben: Mittelniederd. Wörterb. art. *kunnen*) vid sidan av mlt. *kunst*.

C. Lånat av lt. *-st*, ändelse, beroende på urgerm. *t*-suffix med ett föregående *s* av olika, delvis oklart ursprung, i:

Brunst (till *brinna*, ehuru kanske icke associerat därmed i

svenskan) av lt. *brunst* = fht. *brunst* f. brand (got. *ala-brunsts* brännoffer).

Fångst av lt. *fangst*, motsv. ndl. *vangst* (kanske nyare efter lt. ndl. *winst*?).

Gunst (jfr vb. *gynna*), fsv. *gunst* (sidoform till *gønst*. *gynst*, *gonst*) av mlt. *gunst* (till vb. *gunnen*, fsax. *gi-unnan*).

Komst (med prefix) av lt. *-komst*, sidoform till *-kum(p)st*, motsv. fht. *-kumft*, *-kunft*, got. *ga-qumþs*.

Svulst av lt. *swulst* (m.).

Vinst av lt. *winst*.

Anm. Om det till bet. kollektiva *blast* se *blaster* under *ster*.

ster.

1. Etym. o. hist. Väsentl. av fsv. *-ster* i subst. (till genus i regeln neutra) med urgerm. stam på *-stra-*, motsv. indoeur. *-stro-*, biform till indoeur. *-tro-* i till verbalrötter hörande nomina instrumenti eller nom. actionis (sv. *-der* i *roder*), hvilken biform utgått från till rötter på *s* eller andra dentala konsonanter hörande subst., där slutformen *-stro-* kunde fattas som suffix, t. ex. lat. *haustrum*, *rastrum*, *claustrum* eller isl. *austr* ösning, *blástr*, *fóstr*, got. *gilstr* skatt (till vb. *gildan*), fht. *blôstar* offer (till vb. *blôtan*) o. s. v. Med *-stro-* ss. självständigt suffix bildades sådana ord som lat. *lustrum*, *monstrum* eller det forngermanska **bolstra-* (sv. *bolster*), fht. *galster* (paralell till isl. *galdr* med förgerm. *-tro-* utan *s*), fsv. *alster* (vid sidan av *alder*), *fiælster* gömsle, isl. *bakstr*, *rekstr* o. s. v.; även till avledda presensstammar sådana subst. som lat. *capistrum* (till *capio*) eller got. *hulistr* (till *huljan*), isl. *lemstr* (till *lemja*). Se Osthoff i Zeitschr. f. vergl. Sprachf. XXIII 313 f.

Anm. Ett germ. *-stra-* kan också bero på ett med föregående *s* sammanstötande suffix *-ra-* (indoeur. *-ro-*), i det *t* insköts mellan *s* ock *r*, men exempel härpå synes icke förekomma i svenskan.

2. Nuv. användning. Avledda subst. på *-ster* i nuv. svenskan, alla med oklar förhistoria, äro:

Blaster (jämte *blast*), kollektiv till *blad*, väl nyare ord, inkommet från dialekter, kanske bildat efter *blomster* (resp. en kortare form, motsv. da. *blomst*)?

Blomster, fsv. *blomster;* jfr fno. *blómstr* m., da. *blomster* n. ock *blomst* c. (även fsv. *blømster*, kanske till ett vb. **bløma*?): måhända med ombildning efter fsv. *blome* o. s. v. av ett ord, motsvarande äldre da. *bloster*, hörande till rotformen *blôs* (jfr mht. *bluost* f.)?

Hölster (till vb. *hölja*); jfr da. *hylster*, nyisl. *hulstr* n.; gammalt nordiskt ord, motsv. got. *hulistr* hölje? eller egentl. ett efter det nordiska verbet ombildat lånord av lt. *holster*, motsv. ndl. *holster*, hvilket torde vara = nht. *holfter* pistolhölster, mht. *hulfter* pilkoger, sl. m. got. *hwilftri* likkista?

Anm. Dessutom märkes:

Fluster (öppning till bikupa), ett till sin förhistoria oklart ord, som väl gärna associeras med vb. *flyga*, ehuru det är svårt att förklara såsom hörande till roten för detta verb.

1. **t** med (äldre) feminint genus i abstrakta eller till grundbet. abstrakta subst.

1. Etym. o. hist. Av flerfaldig härkomst.

A. Inhemsk växelform till 1. *d:* av fsv. *t* (äldre fsv. tonlöst *þ*) efter tonlös konsonant; härstammande från urgerm. *-iþô-*.

B. Inhemsk växelform till 2. *d:* av fsv. *-t*, härstammande från flera olika urgerm. suffixformer med urgerm. *t* (näst efter tonlös konsonant), motsv. förgerm. *t*.

C. Lånat av lågtyskt *-t* av samma ursprung som endera av de inhemska *t*-formerna.

D. Lånat av tyskt *t*, som uppstått av *d* (urgerm. *ð*), antingen i lågtyskan ss. slutljud eller i högtyskan genom högtysk ljudskridning.

2. Nuv. användning. Hithörande subst. på *-t* i nuv. svenskan med i språket brukliga grundord äro följande.

a) Till adjektiv el. räkneord:

α) Subst. på *t* = urgerm. *-iþô-*:

Späkt (arkaist.), fsv. *spækt* till adj. *spaker*.

Något osäkert, men troligen hithörande:

Hälft, fsv. *hælft* f., lånat av mlt. *helfte:* kontraherat av **helvede*?

β) Subst. med urgerm. *t*-suffix:

Tolft, ombildat av fsv. *tylft* f.

γ) Lånord med tyskt *t* för *d* hos adjektivet:

Mitt (subst. till *mid-* ock neutr. *mitt* adv.), lånord av nht. *mitte* (= sv. *midja*).

b) Till verb.

α) Subst. på *t* = urgerm. *-iþô-*:

Näpst, upptäckt, ursäkt (till arkaist. vb. *ursaka*, egentl. till fsv. adj. *ursaker*). Till tvänne verb i nuv. svenskan: *Väkt* (jfr *vaka* o. *väcka*, ursprungl. väl till fsv. adj. *vaker* vaken). Särskilt märkligt, såsom enastående bildning med urgerm. *-iþô-* till starkt verb (måhända ursprungl. till något annat ord av samma rot?), är:

Täkt i efterled av sammans. (ss. *arv-, grus-, in-, löv-, torv-, våldtäkt* m. fl.), till vb. *taga*, fsv. *taka;* av fsv. *tækt* f., motsv. isl. *tekt*.

β) Subst. med urgerm. *t*-suffix, oftast *-ti-*:

Blåst (med urgerm. *-tu-*).

Bukt (sl. m. *böja*, jfr *båge* o. s. v.), lånord av lt. *bucht* f.

Drift, fsv. ock mlt. *drift* f.

Dräkt i olika bet., yngre fsv. *drækt* f., blandning av de formellt identiska, men till bet. skilda äldre fsv. *dræt* (till *dragha*) ock mlt. *dracht* (till mlt. *dragen* bära), båda = urgerm. **drahti-*.

Flykt till *flyga*, fsv. *flykt*, av mlt. *vlücht* med *ü* i vissa kasus till mlt. *vlucht* (jfr *flykt* »fuga», se *kt*).

Frost, fsv. *frost* n. (med urgerm. *-ta-*).

Gift (med prefix i abstrakt bet.), fsv. *gift* f.

Grift (till *gräva*), fsv. *grift* f., även *grifter* m. (urgerm. **grifti-*, blandat med mlt. *grüfte*, plur. till *gruft*, som kanske är ett germ. **grufti-* av samma rot, kanske ock egentl. lånord av mlat. *grupta*, av grek. κρύπτη?).

Jäst, motsv. isl. *jǫstr* (med urgerm. *-tu-*).

Klyft, variant till *klyfta* (lånord, se *-ta*).

Nödtorft (till *tarva*, med avljud), fsv. *þorft* f.

Skrift, fsv. *skrift* f.

Vikt, fsv. *vikt* f., lånat av mlt. *wicht* f.

Väft inslag i väv (i dial.), motsv. isl. *veftr* m. (väl med urgerm. *-tu-*).

Växt; jfr isl. *vǫxtr*, got. *wahstus*.

γ) Ett subst. med oviss suffixform: *Jakt*, lånord av mlt. *jacht* f., motsv. mndl. *jacht*, väl kontraherad form till mndl. *jaghet* f., motsv. mht. *jaget* n. ock f., nht. *jagd* f.

d) Lånord med lt. *t* för *d* ss. avledningsändelse: *Fart*, lånat i yngre fsv. av mlt. *vart* (*vard-*) f. = sv. *färd*.

2) Lånord med tyskt *t* för *d* hos verbet: *Bunt* (till *binda;* lt. *bunt*), *ritt* (lt. nht. *ritt*), *skritt* (nht. *schritt*), *snitt* (lt. *snitt*, nht. *schnitt*).

Nybildning med *t* förekommer icke (jfr 1. *d* ock 2. *d*).

2. **t**: av tyskt *t*, ändelse i partic. preter. i:

Betjänt (med anslutning till det svenska verbets med *t* bildade participform): efter lt. *bedênte* (*bedeinte*), en form med *t*, väl från ht., för lt. *bedênde* (ndl. *bediende*) eller direkt efter nht. *bediente*(*r*) m., substantiverat partic. preter., här använt i aktiv betydelse.

3. **t** i neutra till adjektiv: dels av fsv. *t* ss. ändelse i nom. ack. sing. neutr. hos adjektiven, dels lånat av ett lt. *-t* ss. slutljud i ordstammen.

Hit höra i nuv. svenskan, förutom åtskilliga substantiverade neutra till adj., som icke hava böjning som subst., däribland t. ex. en del namn på färgämnen, ss. (*berliner-* o. s. v.) *blått*, (*bärg-*, *Scheeles* o. s. v.) *grönt*, *krom-gult*, (*bly-*, *sink-*) *hvitt* o. s. v., följande ord:

Fett, väsentl. lånord av lt. *fett* n. (med *ä*-ljud); i svenskan med *e*-ljud från adj. *fet;* substantiviskt neutr. till lt. adj. *fett* (av fornlt. *feitid-*, ett gammalt partic. till denominativverb, liksom nht. *feist*).

Gott, i hvardagligt språk plur. *gotter* = godsaker att äta.

Vilt villebråd, lånat av lt. *wilt* n. = nht. *wild* n.

Värdsallt(*et*): bildat efter nht. (*das*) *weltall*.

ta: av olika uppkomst i ett par lånord från lågtyskan:

Klyfta (jfr vb. *klyva*), en sidoform, väl ur plur. *klyftor* för äldre *klyfter*, till *klyft*, lånord av lt. *kluft* med plur. *klüfte* (urgerm. **klufti-*).

Stötta (jfr *stöd*); jämte vb. *stötta* lånat, med mellanled antingen av da. *støtte* (subst. o. verb) eller av fsv. former med *y*, från lt. *stütte*, resp. vb. *stütten*, sidoformer, motsv. nht. *stütze*, *stützen*, till lt. *stutte*, *stutten:* utan närmare samband med sv. *stöd*, *stödja*, men möjligtvis bildade med förgerm. *n*-suffix av samma rot.

1. **te** i smek- ock kortnamn för personer eller husdjur av

mankön: av oviss härkomst, möjligtvis från början utsöndrat från smekformer på *-e* till mansnamn med *t* i stammen? Jfr t. ex. *Svante,* ursprungl. kortform till det gamla egentl. slaviska namnet *Svantepolk* (fsv. *Swantæpulkær, swantapulche* o. s. v.), men kanske tidigt, såsom ofta i våra dagar, associerat med *Sven.*

Mäst använt i folkspråket, där man träffar namnformer som *Ante* för Anders, *Dante, Jante, Jotte, Svente* (se Rydqvist V 220; jfr *-ta* i namn på kor hos allmogen i vissa trakter, ss. *brunta, granta, stjärnta,* se Nordlander i Sv. Landsm. I s. 408), finnes *-te* mera allmänt brukligt i mansnamnet *Jonte* (för Johannes med biformer eller Jonas) ock hästnamnet *brunte* av adj. *brun,* samt i *mante* (liten gosse, demin. till *man*) i uttrycket *pass mante.*

Till nybildning kan *-te* användas i vulgärt språk på samma sätt som *-le* för maskulina kortformer till familjenamn, t. ex. *Lunte* (Lundström), *Plotte* (Ploman).

2. **te** med neutralt genus: av fsv.*-te,* lånat av mlt. *-te,* biform (med *t* för *d* näst efter *v, f* vid kontraktion?) till mlt. *-ede,* som ss. femin. väl är = urgerm. *-iþô-* (ss. neutr. kanske en kollektivform, sål. = urgerm. *-iþia-?*) i:

Löfte, fsv. *løfte, lyfte* n. (f.), även *lofte;* av mlt. *lovede, lofte* n. (f.), uttalat med *ö* ock därjämte med *o* (kanske efter vb. *loven* lova?); jfr nlt. *lövte, löfte* (jämte *lovte, lofte,* ndl. *gelofte*), motsv. mht. *ge-lüb(e)de.*

ter *(tter)* i ett par deverbativa subst.: väsentl. växelform till *der,* av fsv. *-ter* (med *t* näst efter tonlös konsonant), härstammande från indoeur. suffixet *-tro-,* dock här blandande sig med andra avledningsformer, i:

Bläster (till *blåsa*) med *r* från en form med urgerm. stam på *-tra-,* hvilken blandat sig med det med urgerm. stam på *-tu-* bildade fsv. *blaster* (nsv. *blåst,* se 1. *t*), *blæster,* där stammen icke har *r.* Vokalen *æ* för *a* kan härstamma dels från *u*-formens dat. sing. med *i*-omljud (jfr isl. dat. sing. *blǽsti* o. *blǽstri*), dels från själva verbets biform fsv. *blæsa,* utgången ur pres. sing. *blæser,* äldre *blæs.*

Slåtter, kanske delvis, ss. abstraherat ur sammans. *slåtterkarl, -öl* o. s. v. av fsv. **slattar-,* gen. sing. till fsv. *slat* o. *slæt* f. (den senare formen jämte isl. *sláttr* m. = urgerm. **slahti-.*

den förra kanske = fsax. fht. *slahta* f.); annars väl samma ord som isl. *slátr* n. slakt, slaktkött, eng. *slaughter* slaktande.

tje i sjömansord: av blandad uppkomst: väsentl. av nederländskt, resp. dialektiskt lågtyskt, *-tje*, en deminutivändelse, växlande med ndl. *-je* (utan *t*) efter vissa konsonanter; av oviss härkomst: möjligtvis uppkommen ur en form med äldre *k* (jfr 1. *ka* o. 1. *ken*)?

Men därjämte ersätter *-tje* i svenskan ett ndl. ock lt. *-te* i abstrakta till adjektiv: kanske blott en sekundär variant till *-ede* = urgerm. *-iþô-*, uppkommen ur *-de* vid på synkope av det föregående *e* beroende sammanstötning av *d* med föregående tonlös konsonant (jfr *hälft, löfte*, se 1. *t* ock 2. *te*)?

Svenska subst. på *-tje* äro:

Kultje (hvars grundord i svenskan endast finnes ss. ingående i annan avledning med lika betydelse, nämligen *kuling*) av ndl. *koeltje* n. jämte *koelte* f. (det senare motsv. lt. *költe*, nht. *kühlte*), båda av adj. ndl. *koel* sval (lt. *köl*, nht. *kühl*).

Stiltje av lt. eller ndl. *stilte* f. i samma bet.; i svenskan blandat med ndl. adv. med deminutivändelse *stilletjes* eller ock ombildat efter *kultje*.

Bihang.

Såsom tillägg till den föregående undersökningen om substantiviska avledningsändelser må här i korthet omtalas sådana substantiv som äro bildade utan ändelser vid jämförelse med formellt samhöriga ord, men som i avseende på sitt betydelseförhållande till dessa äro likartade med ändelse-avledda substantiv.

Språkhistoriska anledningar till ett sådant sätt att bilda subst. kunna vara flerehanda, såsom:

1) Försvinnandet i urnordisk tid av vissa suffix, som utgjordes antingen av blott vokaler, hvilka synkoperades, eller av vokaler jämte sådana föregående konsonanter som förlorades enligt urnordiska ljudlagar, såsom konsonantiskt *i* eller *w*. Sådana suffixvokaler voro urgerm. (ock indoeur.) *-i-*, *-u-* samt framför allt de särskilt i primära nomina agentis ock nomina actionis så vanliga urgerm. *-a-* ock *-ô-* (indoeur. *-e-*, *-o-* ock *-â-*).

2) Likheten i stambildning mellan primära substantiv ock adjektiv (oftast med stam på urgerm. *-a-*, indoeur. *-e-*, *-o-*), som gjorde, att ingen utvidgning med ändelser behövdes för att skapa substantiv av adjektiv.

3) Elliptisk användning av förra leden hos ett sammansatt subst. i samma betydelse som själva det sammansatta ordet (jfr Es. Tegnér: »Om elliptiska ord» i Forhandl. paa det andet nord. Filologmøde s. 46 f.).

4) Försvinnandet av kort ändelsevokal genom kontraktion i senare fornsvenska, t. ex. fsv. *-bo* för äldre *-boe* m.

5) Äldre svenskt bruk av infinitiv utan *att* efter vissa verb, hvarigenom infinitiven kunde fattas som ett subst. stående såsom objekt till verbet, t. ex. *giva di* (= giva att dia), *hava påbrå* (= hava att brå(s) på).

6) Försvinnandet av ett ändelse-*e* i nyare tyska, ish. lt., t. ex. *munskänk*, mlt. *schenke* sv. m.

Bland här ifrågavarande subst. finnas en del som hava vokalförändring i förhållande till de samhöriga orden: om man så vill, äro avledda medelst vokalförändring. De äro av tvänne slag:

a) Gamla subst. till starka verb med avljud (i förhållande till dessas infinitiver), ss. *band*, *bår*, *vrak*, *våg* (libra), ish. nomina actionis, t. ex. *brott*, *dråp*, *grepp*, *sken*, *sång* o. s. v.

b) Subst. med *i*-omljud (mindre vanliga), vare sig till andra subst., ss. *ärm*, *läst* (mått el. vikt), eller till adj., ss. *plätt* (till *platt*), eller till verb, ss. *skytt* (ursprungl. dessutom med avljud till *skjuta*).

Andra hithörande subst. som sakna formellt tecken på sekundär bildning, kunna indelas i flera grupper.

A. Bildade till substantiv.

a) Med oförändrad form, t. ex.:

Asp, fisknamn efter trädsnamnet *asp* med anledning av färgen, väl elliptiskt för *aspfisk*.

Bläs = häst med bläs i pannan.

b) Med förlust av en ändelsevokal, t. ex.:

Plank n., kollektiv till *planka*, jfr mlt. *planke* f. i båda bet., samt ndl. *plankwerk* n. ock da. *plankeværk* i den kollektiva betydelsen.

Möjligen kan hit räknas: *Hak* n. till *hake* (mlt. *hake* m., nlt. *haken*, i dial. även *hak* hake), men kanske rättast att hänföra till det denominativa vb. *haka*.

B. Substantiverade adjektiv.

a) Personliga ord o. djurnamn, t. ex.: *Svensk*, *dansk*, *tysk*; *fullmäktig*, även presenspartic. ss. *ordförande* o. s. v. (se *-ande* i III gruppen, där de äro behandlade ss. avledda till verben). *Blacken*, *svarten* om hästar.

b) Sakliga konkreta. Med denkön: *Besk*, *brant* (*hög* med från adjektivet mera fjärmad bet.). Neutra: *Djup*, *grund*.

c) Abstrakta (neutra), t. ex.: *Ljus*, *lugn*, *ny* = nymåne.

C. Substantiverade infinitiver med enstavig form på lång vokal: *Di*, *påbrå* (jfr ovan sid. 91).

D. Andra subst. bildade till verb (till presens- o. infinitivstammarna).

a) Personliga ord o. djurnamn, t. ex. de i efterled av sammansättn. brukade *-bo* (inbyggare i stad, socken o. s. v.), *-skänk* (*mun-, vinskänk*, mlt. *schenke* m.), *-knarr* (*korn-, åker-* el. *ängsknarr*, namn på en ock samma fågel, jfr nht. *knarrer*), ävensom det neutrala *kryp*.

b) Sakliga konkreta.

α) Med aktiv grundbet.: *Fläkt, rasp* (mlt. *raspe*), *stamp* (mlt. *stamp* o. *stampe*), *visp*. Neutra: *Drag* (fiskedon), *glimmer* (mineral), *krön, släp* (på klädning, lt. *slepe*).

β) Med passiv bet.: *Bit, byk, glögg, spärr* (= spärrad stil), *sup*. Neutra (till grundbet. nomina actionis): *Krafs, lägg,* (*små-*) *plock, tryck, yngel; avklapp, avskrap, påhäng, tilltugg, uppkok, urklipp, överkast* (på en soffa).

c) Abstrakta (nomina actionis, mycket talrika, ish. ss. neutra).

α) Med denkön. Till starka verb: *Dåndimp* (*gång:* till det fordom starka *gånga*, jfr partic. *gången*). Annars till svaga verb, ss. *ans, blink, bock* (bugning), *duns, glimt, klapp, klunk, nick, skymt, släng, smäll, spark, städ* (städning; nyare studentord), *titt*.

β) Neutra, bland hvilka särskilt en mängd ord som beteckna mer eller mindre starka ljud (läten, tal, buller) eller (ofta med ljud förenade) häftiga rörelser, slag o. s. v.

Mera sällan finnas sådana neutra till starka verb, ss. *slit, stick, stryk* (*stånd*, abstrakt med prefix, ss. *an-, be-, bi-, för-*, till det fordom starka vb. *stånda*, jfr partic. *stånden*).

Men till svaga verb finnas de i stor mängd. Här endast några exempel: *Bråk, däng, gläfs, gny, kält, prat, rapp, skratt, skrik, sorl, stoj; buller, gnissel, kvitter, krångel, pladder; hopp, napp, ryck, stänk; fusk, skämt, släp, stök, söl, trug; grubbel, hvimmel, klander, klåtter;* med prefix: *in-, på-, till-, utlägg, in-, om-, utkast; påhitt, inpass, uppsving* (med ombildning efter nht. *aufschwung*) o. s. v.

Anm. Endast med best. artikel brukas:

Given, spelterm, dels med abstrakt bet. (till D. c. α), dels med härledd personlig bet. (till D. a).

Alfabetisk översikt.

Rättelser ock tillägg.

S. 9, mom. e, tillägg: ***Lutherdom,*** nyare ord, väl efter tyskan (jfr ***kristendom***).
S. 44, r. 12 uppifr. läs: till ***drav.***
S. 48, r. 10, 11 nfr. läs: nom. sing. på ***-e.***
S. 49, r. 1 uppifr.: »annan ort» utgår.

Skrifter utgifna af K. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Upsala. V. 5.

DE TRIBUNICIA POTESTATE

A L. SULLA IMMINUTA

QUAESTIONES

SCRIPSIT

J. M. SUNDÉN

UPSALA 1897
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-AKTIEBOLAG

Satis compertum est L. Sullam, quum dictator annis 673—4/81—80 reipublicae Romanae formam commutaret, duo inprimis secutum esse, ut tribunorum plebis potestas imminueretur et ut senatus augeretur firmareturque potentia et auctoritas. Tribunatus enim eo tempore summam in licentiam creverat adeoque civitati perniciosus evaserat, ut omni quieto reipublicae statui inimicus esse videretur. Eo res pervenerat, ut senatus principatum, quem optimis temporibus in republica habuerat, retinere non posset neque, ut antea, providere, ut uno et constanti consilio res civitatis administrarentur. Tribuni contra audacius semper et licentius rerum regimen ad se trahebant, contionibus multitudinis animos, quoquo volebant, impellentes et in conciliis plebis omnia ad suum arbitrium decernentes. Neque facile vim tribuniciam sustineri posse, ipse Sulla in primo consulatu (666/88) expertus erat, quum Sulpicius tribunus rogatione lata ei imperium belli adversus Mithridaten suscepti abrogasset ipsique vim minatus esset. Apparebat igitur id ante omnia ei curae fore in republica constituenda, ut nocendi vis ei magistratui adimeretur.

Sed ut hoc non dubium est, ita si ad singulas res examinandas quaestio traducitur, illud incertum atque in magna doctorum hominum contentione est positum, quid quantumque iuris de potestate tribunorum detraxerit. Nam scriptores antiqui, ut sunt de rebus temporum Sullanorum pauca et manca memoriae prodita, plerumque universe et infinite de hac re loquuntur[1], et

[1] Velut Cic. leg. 3, 9, 22 *Sullam probo, qui tribunis plebis sua lege iniuriae faciendae potestatem ademerit, auxilii ferendi reliquerit.* Vell. 2, 30 *Sulla tribuniciae potestatis imaginem sine re reliquerat.* App. B. C. 1, 100 τὴν τῶν δημάρχων ἀρχὴν ἴσα καὶ ἀνεῖλεν ἀσθενεστάτην ἀποφήνας. Alios locos vide apud MOMMSEN, Röm. Staatsrecht, II[3], p. 307 adn. 1.

si qua finite magis et singillatim commemorantur, ea saepe eius modi sunt, ut quomodo intelligi debeant, in dubio esse possit; quamobrem haud mirum est recentiores scriptores varias inter seque diversas de ea re protulisse sententias. Velut quum Caear dicit[1] Sullam nudata omnibus rebus tribunicia potestate tamen intercessionem liberam reliquisse, forsitan aliquis coniecerit, id quod revera a Petero factum est[2], sic Sullam constituisse, ut tribuni cetera omnia iura amitterent, intercessionem plane talem, qualem antea habuissent, retinerent. Sed tamen constat neque cetera omnia iura Sullam iis ademisse neque intercessionem integram reliquisse, nam hanc quoque finibus angustioribus circumscripsit, etsi qui illi fines fuerint, non satis certe cognovimus. Sunt autem verba illa in contione, quam Caesar ad milites cohortandos animosque eorum incitandos habuit, dictumque illud vult, ab inimicis suis, qui tum Romae dominarentur, non solum suum honorem esse deminutum, sed etiam tribunis plebis tantas illatas esse iniurias, quantas ne a Sulla quidem accepissent. In oratione ita in invidiam eorum, in quos invehitur is qui dicit, exaggerata non sunt singula verba premenda, sed ex tota rerum cohaerentia et ex mente scribentis vel dicentis iudicandum, quantum iis sit in historia fidei tribuendum. Similiter ex loco quodam Cluentianae Ciceronis[3], ubi L. Quinctius tribunus plebis a. 680/74 primus dicitur post dominationem Sullanam populum ad contionem convocasse ibique de republica dixisse, multi sunt[4], qui collegerint Sullam tribunos iure contiones habendi privasse; revera autem nihil aliud his verbis significari necesse est, nisi fracta ac debilitata potestate tribunicia animum tribunos voluntatemque defecisse multitudinem, ut ante, concitandi, Quinctium autem primum silentium illud tribunicium rupisse pristinamque consuetudinem quodammodo revocasse; quae loci interpretatio haud scio an nunc plerisque probetur.

Sed de intercessione tribunorum deque eorum iure contio-

---

[1] Caes. B. C. 1, 7. cfr. 1, 5.

[2] PETER, Röm. Gesch. II[4], p. 122.

[3] Cic. Clu. 40, 110.

[4] Velut RUBINO, de tribunicia potestate, p. 34—36; REIN, Real-Enc. VI, p. 2112; DRUMANN, Gesch. Roms II, p. 484; BECKER, Handb. d. röm. Alterthümer, II, 2, p. 288.

nis sine dubio expeditior est diiudicatio; nam ne cogitari quidem potest neque tribunus plebis sine iure intercedendi neque sine iure contionis magistratus romanus, certe non is, qui ex maiorum numero erat aut maioribus illis honore atque iure quodam modo par. Difficilius est dictu magisque in controversia positum, quid Sulla de tribunorum potestate legum ferendarum constituerit quoque modo ius eorum circumscripserit rogatione lata et concilio plebis convocato plebiscita faciendi, quibus omnis civitas teneretur. Atque eorum, qui recentioribus temporibus de historia Romanorum et antiquitatibus scripserunt, antiquiores omnes in ea sententia fuerunt, ut Sullam hoc ius tribunorum sustulisse iudicarent[1], ad id obtinendum auctoribus maxime usi Livio (Ep. 89) et Appiano (B. C. 1, 59). Huius sententiae adversarius exstitit (1846) TH. MOMMSEN[2], qui Sullam negavit tribunis ademisse ius legum ferendarum, sed tantummodo ita id ius circumscripsisse, ut leges ferrentur de senatus sententia; cavisse igitur, ne tribuni leges ferrent, nisi ita, si senatus, antequam rogarentur, eas ratas habuisset. Eandemque sententiam tuetur atque defendit in libris, quos postea edidit, velut in inscriptionum latinarum corpore, in historia rerum romanarum, in libro de iure publico Romanorum[3]. Ad quod probandum maximo ei argumento est, quod etiamnunc in titulo quodam servatum exstare docet plebiscitum de Termessibus tribunis plebis nonnullis d e s e n a t u s s e n t e n t i a rogantibus factum anno 683/71, i. e. eo tempore, quo leges Sullae atque instituta valerent necdum ad pristinum ius tribunicia potestas esset restituta. Et cum huius plebisciti testimonio coniungit, quod apud Appianum (B. C. 1, 59) scriptum legitur, Sullam lege cavisse, ne tribunis plebis liceret rogationes ad plebem ferre, nisi antea senatui probatae essent; ita enim ius tribunorum plebisque in legibus ferendis atque iubendis idem factum esse atque ante legem Hortensiam a. 467/287. Nam quod sententiae suae firmamentum in eo positum voluit, quod Cicero in descriptione magistratuum

---

[1] Velut DRUMANN, Gesch. Roms, II, p. 484, cfr 438 (in vita Sullae describenda); BECKER, Handb. des röm. Alterth. II, 2, p. 288; NIEBUHR, Vorträge über röm. Gesch. II, p. 383.

[2] Zeitschrift für die Alterthumswissenschaft. 1846, p. 105—7.

[3] C. I. L. I, p. 115; Röm. Gesch. II[8], p. 350, ubi argumenta eius brevissime comprehensa reperiuntur; Röm. Staatsr., II[3], p. 312.

romanorum, quam proposuit de leg. 3, 4, 10, haec de tribunis habet: *tribunis, quos sibi plebes rogassit, ius esto cum patribus agendi, idem ad plebem, quod oesus erit, ferunto.* apparet hoc argumentum non satis magnam vim ad persuadendum habere, neque ipse eam rem magno in discrimine videtur posuisse. Quae verba si per se spectantur, nihil probant aliud, nisi Ciceronem hoc ius tribunis concedendum putasse; quid autem Sulla fecerit, ne sic quidem certo argumento sunt, si cum hoc loco componitur eiusdem Ciceronis in libris de legibus de Sulla iudicium[1].

Argumentis a Mommseno allatis, fortasse etiam tanti viri auctoritate effectum est, ut haec sententia longe plurimis his temporibus probaretur. Namque eam amplexi sunt REIN, LANGE, HERZOG, KARLOWA, NEUMANN, WILLEMS[2], alii. Neque tamen desunt, qui adversentur, ZUMPT, PETER, IHNE, MADVIG[3]. Ex quibus unus Zumptius uberius contra disputare instituit, recte ille quidem in plerisque, quae quidem ab eo tractata sint, in nonnullis tamen, ut mihi videtur, minus feliciter nec sine incertis coniecturis. Quamobrem haud sine fructu erit fortasse, si quis denuo in quaestionem rem vocaverit.

I.

Sullam tribunis ius legum ferendarum ademisse duabus maxime ex rebus colligitur, ex certo ac definito auctorum testimonio locis illis quidem paucissimis, ubi certe ac definite rem narrant, Liv. ep. 89 et App. B. C. 1, 59, et ex consideratione eorum, quae de condicione tribunatus, qualis per proximum decennium fuerit,

[1] Cic. leg. 3, 9, 22, quem locum supra attulimus p. 1, not. 1.

[2] REIN, Real-Enc. VI, p. 2112; LANGE, Röm. Alterthümer III[2], p. 126; HERZOG, Geschichte und System der römischen Staatsverfassung I, p. 512, cfr 502; KARLOWA, Röm. Rechtsgeschichte I, p. 228; NEUMANN, Geschichte Roms während des Verfalles der Republik I, p. 517—18, cfr. p. 607; WILLEMS, Le Sénat de la république romaine I, p. 104—5.

[3] ZUMPT, Criminalrecht der römischen Republik II, 1 p. 310 seqq., p. 433—6; PETER, Römische Geschichte II[4], p. 122; IHNE, Römische Geschichte V, p. 415—16; MADVIG, Den romerske Stats Forfatning og Forvaltning I, p. 202, 390—1.

memoriae sunt prodita. Atque ex auctorum testimoniis gravissimum sine dubio est id quod habet periocha Liviana; nam si ex locis, quales sunt ille Caes. B. C. 1, 7: »Caesar nudata omnibus rebus tribunicia potestate tamen intercessionem liberam reliquit«, nihil pro certo concludere licet, quum manifestum sit scriptorem rem in maius augere potuisse et revera auxisse, nihil tamen causae est, quin illud, quod plane et simpliciter dicit is, qui periocham scripsit Livianam, *potestatem tribunorum plebis minuit et ius omne legum ferendarum ademit,* ex narratione Livii recte excerptum sit[1]. Si vero Sulla non plane et aperte tribunos hoc iure privavit, sed ita, ut ambagibus quibusdam ad rem obtinendam uteretur, cur existimandum est aut Livium formam legis et perscriptionem non recte litteris mandasse, aut eum, qui periocham composuit, aliam scripturam substituisse, pro eo ut longe faciliorem simplicioremque viam eligeret veram exscribendi? Appianum vero (B. C. 1, 59) existimandum est tradidisse, Sullam concilia plebis sustulisse; sed quum hic locus haud dubie difficultatibus quibusdam laboret neque de eo interpretando omnes idem sentiant, ad eum infra redeundum erit.

Deinde vero de Sulla ita existimandum esse satis docet historia decem illorum annorum, qui secuti sunt. Nullam enim legem a tribunis rogatam videmus per totum illud temporis spatium, quo leges Sullanae et quae ille de tribunorum iure sanxerat immutata manebant. Ac tamen vix ullus praeteriit annus inde a dictatura a Sulla deposita usque ad consulatum Pompeii et Crassi, quum tribunicia potestas restituta est, quin tentatum sit, ut acta Sullae rescinderentur. Per id tempus tribuni ipsi acrius semper instabant, ut amissa sibi potestas redderetur; cuius rei statim peractis sollennibus, quibus exsequiae Sullae sunt celebratae, initium factum est. Nam tribuni mox Lepidum consulem adierunt (676/78), a quo uno in hac re aliquid sperare poterant, petentes, ut tribuniciae potestati restituendae daret operam, sed Lepidus tum videtur condicionem repudiasse, quamquam anno insequenti,

---

[1] F. HEYER, qui de periochis Livianis scripsit (Fleckeisens Jahrb. f. klass. Phil. 1875, p. 645 seqq.), quamquam eum, qui illas scripsit, non solum negligentiae arguit, sed etiam interdum ea, quae a Livio essent narrata, corrupisse dicit, tamen plerumque eum iisdem verbis uti atque eum, cuius librorum summas composuit, et raro tantum de suo aliquid addidisse concedit (p. 651).

quum vi et armis res novas moliretur, inter alia hoc quoque se perfecturum pollicitus est. Anno 678/76 similia postulabantur a Sicinio tribuno, contra quem quum consules ab eo in contionem producti dixissent, consilium peremptum est. Postero anno 679/75 Qu. Opimius populum concitare perrexit; qui legem suasit a C. Aurelio Cotta consule latam, ut iis, qui tribuni fuissent, alios capere magistratus liceret, quod Sulla prohibuerat. Lex perlata est, qua re initium factum est ad pristinum rerum statum, qui ante Sullam fuerat, redeundi. Tum 680/74 comperimus L. Quinctium tribunum plebis enixe operam dedisse, ut et potestas tribunicia restitueretur et iudiciorum ratio ita, ut populares vellent, constitueretur abrogatis legibus Sullanis, sed ut a proposito desisteret, per L. Lucullum consulem adductus est. Insequens annus 681/73 C. Licinium Macrum tribunum plebis habuit; is suffragante C. Iulio Caesare, tum admodum iuvene, qui popularium causam amplexus est, auctor fuit tribuniciae potestatis restituendae, nec tamen quidquam profecit, etsi ad placandos alienatos hominum animos lege quadam frumentaria ab consulibus lata desideriis plebis satisfactum est. Denique acerrimus causae popularis propugnator exstitit plurimumque perfecit M. Palicanus tribunus plebis a. 683/71. Is rem eo adduxit, ut Cn. Pompeius, qui nuper ab Hispania victor redierat, causam tribunorum susciperet; quo factum est, ut lege postero anno 684 70 a Pompeio et Crasso lata iura omnia, quae ante Sullam habuissent, tribunis plebis redderentur[1].

Videmus igitur tribunos his decem annis summa ope laborasse, ut potestatem amissam recuperarent; videmus eos nobilibus magnum metum obtulisse ab iisque temptando, criminando, in iudicium vocando, quibusque aliis artibus id fieri posset, vexatos. Neque tamen a tribunis ultra contiones processum est, vehementissimas interdum ac turbulentissimas, sed rogationes tribunorum nullas cognovimus. Quidquid in hac re ad populum rogatum est, patricii semper magistratus rogaverunt; quod ipsum ut fieret, tribuni contionibus effectum volebant. Et Aurelia lex et

[1] Non opus esse duximus uniuscuiusque rei, de qua supra diximus, auctores antiquos afferre, sed legentes delegamus ad Drumannum, Langeum, alios recentiores scriptores, qui adscriptis antiquorum auctoritatibus res horum temporum composuerunt.

Pompeia de tribunicia potestate a consulibus rogatae sunt. Atque etiam ceterae leges, quibus commodis plebis consultum est, non tribunos habent auctores, id quod exspectandum erat et, si pristinus mos servatus esset, sine dubio factum esset, sed consules, ut Lepidi rogationes a. 676/78, ut lex Cassia Terentia frumentaria a. 681/73. Consulares quoque alias leges horum annorum cognitas habemus, legem Aureliam a. 679/75 a C. Cotta latam de iudiciis privatis, aliam legem Aureliam M. Cottae consulis a. 680/74, qua haec, quae superiore anno erat perlata, abrogata est, legem Corneliam a. 682/72 de pecunia, quam Sulla emptoribus bonorum remiserat, exigenda, eam quoque ad acta Sullana rescindenda pertinentem, legem Gelliam Corneliam eiusdem anni 682/72, qua Pompeio potestas civitatem dandi permissa est. Reperimus igitur, ut recte a Mommseno dictum est[1], leges consulares de minoribus rebus ad procurationem reipublicae pertinentibus, de quibus et ante id tempus et postea tribuni ad plebem ferre solebant.

Cur autem ita factum esse putamus? Quae causa est, ut consulares tantummodo leges habeamus, nullas tribunicias? Nullam profecto aliam invenire possumus, quam quod tribunis nullum erat ius legum ferendarum. Ac ne quis forte contra dicat, impedimento fuisse tribunis auctoritatem senatus negatam, quod ex legibus Sullae, nisi quod ante a senatu comprobatum esset, ferre non possent; ne consulibus quidem id licebat iniussu senatus facere sive lege sive more. Ipse Pompeius legem de tribunicia potestate promulgavit ex auctoritate senatus, etsi satis cognitum est haud libenter neque laetis animis senatores legem ferri passos esse. Eiusmodi de re scilicet inter factiones certatum est, et si aegre nonnumquam atque invito senatu impetratum est id quod postulabatur, vicit tamen vel potentibus hominibus gratificandi vel temporibus serviendi necessitas. Quod vero consulibus concessum esse scimus, cur non tribunis nonnunquam concedi potuit? Atque ea res qualis fuerit, satis manifesto declarat id, quod a. 680/74 factum esse Cicero narrat[2], L. Quinctium, acerrimum illum multitudinis concitatorem legumque Sullanarum adversarium, contionibus vehementissimis de corruptis iudiciis questum esse, populum rogationem postulasse, senatum rem

[1] Röm. Gesch. II[4], p. 351 adn.
[2] Cic. Clu. 49, 136—7.

non repudiasse, sed causa suscepta decrevisse, ut consules, quorum alter erat L. Lucullus, ea de re ad populum legem ferrent. Nimirum nulla postea lex lata est, nam ii, penes quos rerum regimen erat, nihil aliud quam rem discussam volebant totumque illud de iudiciis quaerendi consilium peremptum, simul atque invidiae ardor iraque populi defervisset. Sed quum res ita sint, cur non Quinctius ipse de senatus sententia legem fert? Apparet ideo tantum, quod id ei per leges Sullanas non licebat. Nullam igitur habebant tribuni potestatem legum ferendarum.

II.

Opponitur hic ab iis, qui contra sentiunt, plebiscitum illud de Termessibus anni 683/71. Certe hoc argumentum ad rem conficiendam plane sufficeret, si certum esset et exploratum hanc legem esse eo anno perlatam vel alio aliquo anno ante restitutam a Pompeio tribuniciam potestatem; haberemus enim legem tribuniciam eo tempore, quum Sullae leges valerent, latam et perlatam. Necesse est igitur diligenter examinare, quantum momenti hoc habeat argumentum.

Plebiscitum de Termessibus, cuius fragmentum haud exiguum servatum habemus in tabula aenea incisum[1], ut ex praescriptionis parte reliqua apparet, in concilio plebis factum est de senatus sententia rogantibus tribunis plebis, quorum tres nominantur, C. Antonius, Cn. Cornelius, C. Fundanius; apparet autem plures fuisse, sed ceterorum nomina videntur excidisse. Confirmantur ibi iura atque immunitates, quibus antiquitus utebatur Termessus maior, urbs Pisidiae, cuius incolae inde ab anno 565/189 amicitiam cum Romanis habuerant iisque a. 663/91 i. e. ante coeptum bellum Mithridaticum primum libertas immunitasque concessa erat. Hac igitur lege ita constituta est condicio rerum Termessensium bello Mithridatico tertio, ut quod ius quaeque consuetudo inter Romanos et Termessenses ante primum bellum Mithrida-

[1] C. I. L. I n:o 204, pag. 114. BRUNS, Fontes iuris romani antiqui, ed. IV, p. 85—7. Praescriptio legis est haec: *C. Antonius M. f. Cn. Cornelius... f.... C. Fundanius C. f. tr*(ib). *pl*(eb). *de s*(enatus) *s*(ententia) *plebem* (ioure rogaverunt) etc.

ticum fuisset a. 663/91, eodem iure eademque consuetudine in posterum uterentur. Cuius igitur anni hoc plebiscitum est? Apparet factum esse bello Mithridatico tertio et post kalendas Apriles a. 682/72, nam primis legis versibus cautum videmus esse, ut beneficia ibi concessa ad eos omnes pertinerent, qui ante eum diem cives Termessi fuissent quique ab iis prognati essent posterosque eorum. Sed quo anno? Si Mommseno credimus iisque, qui cum eo stant, a. 683/71, idque duabus de causis.

Legem, inquit, haud multo post kal. Apriles 682/72 esse rogatam necesse est, quia inter eum diem et diem latae legis non maius spatium intercessisse consentaneum est, quam quo impediretur, ne propter exspectationem legis mox ferendae homines a Termesso alieni in eam civitatem adscripti ad commoda illa pervenirent. Hoc non satis perspicue dictum esse haud iniuria mihi Zumptius[1] videtur monuisse; certe nihil habet haec conclusio necessitatis. De statu rerum Termessensium, qualis in bello Mithridatico fuerit, nihil quidem compertum habemus, propter quod legem ad certum aliquem belli annum referamus; nam quod fuso Mithridate regnoque privato per hiemem anni 684/70 Lucullo aliquid a bello quietis datum est, quo ad res Asiae componendas uteretur[2], vix inde certi quidquam colligitur ad tempus legis definiendum. Sed apparet ideo sic lege cautum esse, ne ii, quibus lege consultum noluerunt, beneficia Termessensibus tributa ad se traherent. Si ita est, aeque facile cogitari potest atque etiam verisimilius est, paullo longius intercessisse tempus, per quod homines externi — quibus de causis scire nimirum non possumus — facultatem nacti in urbem immigrandi iura immunitatesque eius civibus impertitas in suam utilitatem convertere potuissent, eosque lege lata huius beneficii expertes factos esse. Praeterea in eodem plebiscito paulo infra (I, 21) — si recte locum mancum viri docti suppleverunt — commemoratur lex quaedam Gellia Cornelia a. 682/72, lex consularis de iisdem Termessensibus lata, ad quam legem nonnulla, quae habet plebiscitum Antonium, referuntur. Res autem Termessensium duabus legibus duobus deinceps annis latis constitui opus fuisse vix cre-

[1] l. c. p. 433.

[2] ZUMPT, l. c. p. 435. WEHRMANN, Zur Geschichte des römischen Volkstribunats p. 22.

dibile est; verisimilius sine dubio paullo longius tempus esse interiectum. Eademque de causa videtur eorum sententia improbanda, qui in eundem ipsum annum 682/72 plebiscitum Antonium collatum volunt[1].

Deinde vero C. Antonium M. f., qui inter legis latores primus scriptus est, haud facile alium fuisse ait Mommsen quam C. Antonium eum, qui Ciceronis collega in consulatu fuit, filium M. Antonii oratoris illius nobilissimi triumvirique patruum. Si ita est, inquit, consul fuit a. 691/63, praetor 688/66, itaque servato legitimo in magistratibus fungendis intervallo tribunus potest fuisse a. 683/71. Recte sine dubio, sed haud minus recte potest fuisse tribunus a. 684/70 aut 685/69 aut etiam 686/68: nam biennium illud, quod inter diversos magistratus intercedere debebat, ita interdum definiebatur, ut qui tribunus fuissset a. 686/68, praetor esse posset a. 688/66[2]. Tamen ut haec ratio constet, necesse est Antonium non fuisse aedilem. Nam si aedilis fuit, necesse est eum hunc magistratum gessisse a. 685/69, et si tum fuit aedilis, tribunus plebis post a. 683/71 fuisse non potest. Aedilem eum fuisse plerique videntur pro vero sumere[3], mihi vero, ut Zumptio, id valde dubium videtur. Ita cur credatur, tres tantum loci afferri possunt, Cic. Mur. 19, 40. Plin. H. N. 33, 53. Val. Max. 2, 4, 6, quibus omnibus locis apparatissimos magnificentissimosque ludos eum fecisse traditum est. Unde illa quidem maxime in promptu est suspicio eum hos ludos aedilem fecisse. Sed a. 685/69, i e. eodem anno quo Cicero, certe curulis aedilis non fuit, Cicero enim in aedilitate collegam habuit M. Caesonium; neque recte Drumannus, quod ex loco Murenianae Ciceronis illud appareat eum serius quam Ciceronem ludos suos fecisse, aedilitatem eius post a. 685/69 coniecit, nam illud fieri non potest, nisi eum existimemus legibus fuisse solutum, ita ut ei remitteretur legitimi intervalli necessitas, quod cur factum sit nulla est causa. Sed

[1] Velut DIRKSEN, qui hanc legem commentario explanavit (Versuche zur Kritik und Auslegung der Quellen des römischen Rechts p. 158); LANGE, Röm. Alt. II, p. 647, 683; is qui de hac lege scripsit PAULY's Real-Enc. IV, p. 961, alii.

[2] Vide MOMMSEN, Röm. Staatsr. I[3], p. 534.

[3] Velut DRUMANN, l. c. I, p. 553, V, p. 329; HAAKH, Real-Enc. I, p. 1172; etiam MOMMSEN, Zeitschr. f. die Alterthumswiss. 1846, p. 106, ceteris autem in scriptis de aedilitate eius nihil dicit.

revera nullo modo necessarium est statuere, Antonium ludos suos fecisse aedilem; potest etiam fecisse in praetura, praetoris enim urbani erat ludorum Apollinarium cura.

Quae autem Antonio iuris dicendi vel quaerendi provincia in praetura obvenerit, haud certis quidem testimoniis cognitum habemus. Si certum esset, id quod vulgo existimant, praetores fuisse omnes eos, qui apud Ciceronem in Cluentiana[1] dicuntur quaestionibus praefuisse, M. Plaetorium, C. Flaminium, M. Ciceronem, C. Orchivium, C. Aquilium, adiecto ex Asconio[2] sexto praetore P. Cassio, cuius quaestio erat de maiestate, efficeretur Antonium nulli quaestioni praefuisse, sed alteram utram habuisse iurisdictionem. Sed dubitationis aliquid inde exoritur, si duo ex iis, Flaminium et Plaetorium, non praetores, sed iudices quaestionis inter sicarios quaesisse existimandum est[3]; quamquam sic mirum quodammodo videtur illa sicae et veneni iudicia aut in tres quaestiones distributa fuisse, quarum nulli praetor praeesset, aut in quattuor, si unam praetoris fuisse putamus. Sed utut hoc est, ex loco illo Murenianae (19, 40), si ipsorum verborum pondera diligenter examinamus, recte videtur colligi posse, non solum serius quam Ciceronem ludos Antonium fecisse, sed etiam ludos fecisse praetorem. Ibi enim comparatio fit, utri ex duobus candidatis maior spes fuerit consulatus adipiscendi, L. Murenae an S. Sulpicio Rufo, ex quibus Murena aedilis non fuerat, sed praetor magnificentia ludorum conspicuum se fecerat, Sulpicius neque aedilitate functus erat neque in praetura ludos ullos fecerat. Tum Cicero, *delectant*, inquit, *homines, mihi crede, ludi, etiam illos qui dissimulant, non solum eos qui fatentur; quod ego in mea petitione sensi. Nam nos quoque habuimus scenam competitricem. Quod si ego, qui trinos ludos aedilis feceram, tamen Antonii ludis commovebar, tibi, qui casu nullos feceras, nihil huius istam ipsam, quam irrides, argenteam scenam adversatam putas?* Apparet multo magis commode inter se comparari Antonium et Murenam, si statuamus utrumque ludos suos fecisse in

[1] Cic. Clu. 53, 147.

[2] Asc. arg. Corn. p. 52 Kiessl.

[3] Mommsen, Röm. Staatsrecht II[3], p. 588, adn. 2 (Cfr Röm. Münzwesen p. 623 adn. 453 et p. 616 adn. 440, ubi eos praetores fuisse censet) et Wehrmann, Fasti praetorii p. 48 et 50.

praetura, et quid attinuit addi Ciceronem trinos ludos fecisse *aedilem,* nisi ea inesset sententia, Ciceronem aedilem ludos fecisse, Antonium non item? Ego, inquit Cicero, hac re te superior eram, quod trinorum ludorum munere cupiditatem populi expleveram, aedilis ego quidem, neque ut ille in praetura, neque tanto apparatu tantoque sumptu, sed tamen causa mihi erat timendi, ne ex sententia res non eveniret propter elegantiam ac splendorem ludorum Antonii; quanto maius inter te et Murenam est discrimen?

Itaque si Antonius aedilis non fuit, nulla est causa, quin tribunatus eius in annum 684/70 conferatur aut in aliquem eorum, qui proxime secuti sunt. Neque si compertum habemus, eundem Antonium a. 684/70 a Gellio et Lentulo censoribus senatu motum esse [1], inde concludendum est non posse eum illo anno tribunum fuisse; nam constat eos quoque, qui in magistratu essent, notae censoriae ignominia affici potuisse, neque desunt exempla, quamquam nimirum haud multa sunt, e senatu eiectorum vel in legendo praeteritorum non modo aliorum magistratuum [2], verum etiam tribunorum [3].

Aliud vero idque firmissimum mihi videtur afferri posse argumentum, cur Antonium a. 683/71 tribunum non fuisse putemus, sumptum ex alio quodam titulo brevissimo, praeterea ne eo quidem plene servato [4]. Ex eo cognoscimus L. quendam Volceium vel Volcatium vel Vinicium — nomen enim ipsum praeter primas litteras excidit neque legi potest — curatorem viarum, sive aquarum fuit, ex lege Visellia opus quoddam viae muniendae per-

---

[1] Asc. in tog. cand. p. 75 Kiessl.

[2] Velut praetorem eiectum a. 580/174 narrat Liv. 41, 27, 2. Cfr. Liv. 28, 18, 4, ubi quaestor a. 540/214 a censoribus equo adempto tribu motus aerariusque factus traditur.

[3] Duo saltem exempla habemus, unum Cn. Tremellii a. 586/168 (Liv. 45, 15, 9), alterum C. Atinii Labeonis a. 623/131 (Liv. ep. 59. Cic. de dom. 47, 123. Plin. H. N. 7, 44, 143). Praeterea Dio Cassius (40, 63) auctor est Appium Claudium censorem a. 704/50 voluisse C. Curionem tribunum plebis senatu movere, sed a collega esse prohibitum, idemque narrat (37, 9) censores anni 690/64 ne senatum legerent, a tribunis prohibitos esse metuentibus, ne ipsi eicerentur.

[4] C. I. L. I, N:o 593, p. 171—2. Titulus est hic: *L. V.....* (trib. pl.) *cur. viar. ex lege Visellia de conl. sent. Cn. Corneli, Qu. Marci, L. Hostili, C. Antoni, C. Fundani, C. Popili, M. Valeri, C. Anti, Qu. Caecili. Opus constat n. viginti uno milibus septuaginta duobus.*

fecisse, idque factum esse de collegarum sententia; simul cum eo in titulo scripta sunt novem horum collegarum nomina, Cn. Cornelii, Qu. Marcii, L. Hostilii, C. Antonii, C. Fundanii, C. Popilii, M. Valerii, C. Antii, Qu. Caecilii. Atque ex iis nominibus, quae hic leguntur, tria sunt eadem atque tria illa, quae in praescriptione plebisciti de Termessibus habemus. Hinc Mommsenus satis acute conclusit et decem illos, qui in hoc titulo enumerantur, fuisse tribunos plebis, ex quibus unum habuisse curam viarum, et tribunos plebis, de quorum sententia illud opus perfectum est, eosdem fuisse atque eos, qui de Termessibus rogationem tulerunt; quamobrem ex hoc titulo supplendos esse censuit tribunos, quorum in plebiscito Termessensi nomina desunt[1]. Neque dubitandum videtur, quin hoc recte conclusum sit. Quod si ita est, si ab his tribunis plebis, vel nonnullis vel omnibus, lex lata est, non possunt fuisse tribuni a. 683/71; nam inter eos non est M. Palicanus, quem tamen certis testimoniis confirmatum est eo anno tribunum plebis enixe dedisse operam, ut tribunicia potestas restitueretur, eundemque Pompeium ad rem suscipiendam impulisse et ei contionem dedisse, ut in hac re populo se gratificaturum ostendendi ei locus esset[2].

Iam vero Palicani tribunatus annus vix alius esse potest, quam 683/71[3], id quod nunc plerique existimant. Constat enim eum et extremo anno 682/72 et extremo anno 683/71 tribunatum gessisse, quod ita demum fieri potest, si eum a. d. IV id. Dec. prioris anni magistratum inisse et a. d. V id. Dec. posterioris deposuisse statuimus. Decembri mense a. 682/72 Cicero auctor est[4] eum tribunum plebis in contione questum esse de iniuria Sthenio Thermitano Siculo illata, qui causa indicta a Verre rei capitalis damnatus esset. Cogitari quidem potest, eam Palicani contionem ante solitum tribunatus deponendi ineundique diem

[1] Ceterum quae docuit de cura quadam viarum ex lege Visellia tribunis plebis demandata, praetermittere possumus, quippe quae ad rem, quam nos tractamus, nihil habeant momenti.

[2] Cic. Verr. 1, 15, 45. Pseudo-Asc. p. 103, 148 Or.

[3] Cfr Drumann, l. c. IV, p. 387 adn. 78. Neque dubium videtur, quin a vero aberraverint et ii, qui, ut Rubino de trib. pot. p. 16, Willems l. c. I, p. 457, ei annum 682/72, et ii qui, ut alii ab eodem Rubinone commemorati, annum 684/70 attribuerunt.

[4] Cic. Verr. II 2, 41, 100.

habitam esse, sed credibilius est et ordini rerum, qualis a Cicerone exponitur, magis conveniens esse post hunc diem habitam, quum kalendis Decembribus Sthenius iudicio esset condemnatus[1]. Rursus anno 683/71 extremo tribunum plebis eum fuisse testimonio est Pseudo-Asconius (l. c.), qui dicit eum contionem advocasse, ubi Pompeius consul designatus se tribuniciam potestatem restituturum ostendit. Necesse est igitur hanc posteriorem contionem, cuius Ciceronem quoque auctorem habemus, habitam esse primo mense Decembri ante tribunatus deponendi diem. Atque omnino quidquid Palicanus operae industriaeque in hanc causam contulit vel multitudinem instigando vel senatum exagitando vel Pompeio rem commendando, id omne hoc anno factum esse existimandum est. Nam postero anno, ne quis forte tum tribunatum eius gestum velit, nulla opus erat multitudinis concitatione; quum Pompeius semel causam tribunorum suscepisset, nullam esse penes senatum ad resistendum vim facile apparebat. Praeterea huic temporis definitioni facile conciliari potest id quod narrat Valerius Maximus (3, 8, 3), C. Calpurnium Pisonem consulem a. 687/67 Palicano, tum consulatum petenti, omnem eius magistratus adipiscendi spem praecidisse negando se, si suffragiis populi creatus esset, eum renuntiaturum. Nam ut lege ei liceret a. 688/66 consulem fieri, debebat 685/69 praeturam gessisse, quod tum quoque fieri potuit, si tribunus plebis fuit a. 683/71.

Quo autem anno hi legis latores, de quibus diximus, tribuni fuerint, non audeo pro certo ponere. Tribunorum, qui annis 684/70, 685/69, 686/68 fuerunt, nulla, quod sciam, nomina habemus ex aliis auctoribus cognita; nisi quod Cicero in Pompeiana[2], ut exemplis doceat eos, qui tribuni plebis fuissent, anno proximo legatos esse potuisse, quattuor tribunos nominat, C. Falcidium, Qu. Metellum, Qu. Caelium Latiniensem, Cn. Lentulum,

---

[1] Quod RUBINO (l. c. p. 17 adn. 3) ante Decembrem mensem id esse factum putat, quia litterae patris Verris, quae ante kal. Dec. ad Verrem in Siciliam pervenissent, post illam contionem scriptae essent, non ita est; neque enim dicit Cicero patris litteras ante kal. Dec. scriptas de hac Palicani contione aliquid habuisse, sed tantum de iis, quae in senatu de causa agitata essent, filium iis litteris certiorem factum.

[2] Cic. de imp. Cn. Pomp. 19, 56.

quos haud multo ante a. 687/67 tribunos fuisse credendum est. Neque eorum, qui in titulo illo C. I. L. I N:o 593 inveniuntur, quamquam gentium sunt ceteroquin notarum, praeter C. Antonium quisquam est, cuius de honoribus postea gestis ceterisque vitae casibus quidquam vel certum vel satis probabile statuere possimus, nihil certe quod ad eorum tribunatus annum certius explorandum aliquid afferat adiumenti. Qu. Caecilium Mommsen coniecit[1] esse eum Caecilium Metellum Celerem, qui quum in Asia Pompeii legatus fuisset, a. 691/63 praetor, a. 694/60 consul factus est, cuiusque et in coniuratione Catilinaria opprimenda et in cetera republica administranda praeclaram operam Cicero compluribus locis laudat; praeterea is esse potest, qui a Cicerone in Pompeiana nominatur Qu. Metellus. Haud aeque probabilis mihi videtur coniectura Willemsii[2], Cn. Cornelium fuisse Cn. Cornelium Lentulum Marcellinum eum, qui quum fuisset legatus Pompeii in bello piratico, postea alios gessit magistratus et consul factus est a. 698/56, praeterea oratorem haud mediocrem et qui ut Siculorum causae patronus et adiutor a Cicerone in Verrinis magno cum honore nominatur[3]. Nam ut plebeium eum fuisse, non ut ceteros Lentulos patricium, eo quodammodo confirmari videatur, quod fuit septemvir epulonum[4], quod sacerdotium, si Mommseno credimus, liberae reipublicae temporibus plebeii tantum habebant, tamen si anno 684/70 tribunus fuisset vel tribunatum petisset, vix credendum est Ciceronem illud in Verrinis commemorare omissurum fuisse. Quod vero dicit idem fuisse eundem, quem Cicero in Pompeiana Cn. Lentulum appellat, haud negaverim, quamquam nihil inde efficitur, quo anno fuerit tribunus plebis. C. autem Antius potest esse is C. Antius Restio, qui legem sumptuariam tulit[5]; quam legem haud ita multis annis post Sullam latam in haec ipsa tempora incidisse haud incertum est. Ac si credi posset recte in hac re vidisse Langeum, qui suspicatus est[6] legem Antiam esse la-

---

[1] C. I. L. I, p. 172.
[2] WILLEMS l. c. I, p. 444.
[3] Cic. Div. 4, 13. Verr. II, 2, 42, 103. 4, 24, 53.
[4] Cic. har. resp. 10, 21.
[5] Gell. 2. 24, 13. Macrob. Sat. 3, 7, 16 Eyss.
[6] LANGE, Röm. Alt. II, p. 671. III, p. 199.

tam a. 684/70, propterea quod eo anno censores in civitate fuerint, a quibus impulsus tribunus aliquis facile existimetur legis sumptuariae auctor exstitisse, haberemus certe, unde profecti annum legis definiremus; haec vero coniectura, quamvis per se haud improbabilis sit, non in tam firmo fundamento videtur mihi posita, ut aliquid pro certo affirmare ausim. Neque omnino id nobis proposuimus, ut ipsum tribunatus eorum legisve eius annum finiremus; id tantum probatum voluimus, non esse eum annum ante restitutam tribuniciam potestatem ponendum[1].

Itaque ut rem brevi comprehendam, de plebiscito illo de Termessibus duo docuisse nobis videmur, et ea, quae de consilio ac voluntate legis cognita habemus, nihil afferre necessitatis, cur in annum 683/71, id quod nunc plerique credunt, lex coniciatur, et ea, quae de latorum tempore coniectura assequi possumus, ita esse comparata, ut diligentius rem consideranti satis appareat illos, qui legem tulerunt, eo anno non fuisse tribunos. Haec si ita sunt, neque superior annus satis probabilis videtur, sequitur legem postea demum latam esse eo tempore, quum tribuni pristina per Pompeium potestate recuperata rursus ius legum ferendarum haberent.

III.

Langeus autem, hoc uno plebisciti de Termessibus testimonio non contentus, alias quoque leges sibi invenire visus est, quas inter hoc decennium a tribunis plebis rogatas censeat, sed, ut facile apparet, infirmioribus etiam rationibus ductus. Quae quidem leges in id tempus conferri possent, si certum esset ac probatum tribunis tum fuisse legum ferendarum potestatem, sed nulla est eas in id tempus conferendi necessitas, si aliae contra pugnant rationes. Praeterea ut possunt eae esse tribuniciae leges, ita a tribuno rogatas esse nullo modo necessarium est.

[1] WEHRMANN, (Zur Geschichte des römischen Volkstribunats. Progr. Stettin 1887, p. 21—22) hos tribunos a. 684/70 fuisse iudicat, sed quia de tribunicia potestate eorum sententiam sequitur, qui tribunis ius quoddam legum ferendarum a Sulla concessum putant, modo de senatus sententia ferrent, plebiscitum illud de Termessibus aut extremo anno 683/71 aut initio anni 684/70 factum censet ante restitutam a Pompeio tribuniciam potestatem.

Quarum legum prima est lex Plautia de vi, quam ille a. 676/78 latam esse censet a Plautio quodam tribuno plebis[1]. De hac lege et quae inter eam et aliam legem ei similem Lutatiam intercedat ratio, revera plane nihil certi compertum habemus; eo magis inter se variant doctorum hominum sententiae[2]. Ac de tempore eius id tantum pro explorato haberi potest, latam esse ante a. 691/63, nam tum primum cognovimus iudicium lege Plautia esse exercitum, quum Catilina ea lege interrogatus est a L. Paullo[3], et postea aliquoties eius mentio fit. Neque plus cognovimus de lege Lutatia, quae a Cicerone duobus locis[4] commemoratur. De tempore harum legum alii sic iudicant, Plautiam legem fuisse M. Plautii Silvani trib. pl. a. 665/89, eiusdem qui legem iudiciariam tulit et simul cum C. Papirio Carbone legem Plautiam Papiriam de civitate sociis danda, Lutatiam vero habuisse latorem Qu. Lutatium Catulum consulem a. 676/78. Ac de Plautia quidem dubitari potest; Lutatiae de tempore recte esse iudicatum documento est, quod ait Cicero[5], eam legem Qu. Catulum armata dissensione civium reipublicae paene extremis temporibus tulisse. Quae rerum descriptio in annum 676/78 et seditionem a Lepido motam bene convenit satisque verisimile videtur Catulum, qui tum nobilium princeps pro causa senatus propugnabat, eo anno legem eiusmodi tulisse. Alii vero, auctore maxime Sigonio[6], negant legem Lutatiam ullam fuisse separatam, sed esse latam legem una cum Plautio quodam tribuno plebis, homine ceteroquin plane ignoto, a Qu. Lutatio consule, unde factum esse, ut tum Plautius, tum Catulus lator eius appellaretur. Quam sententiam Langeus quoque ita amplexus est, ut Plautio tribuno legis ferendae auctorem et suasorem fuisse Catulum existimet[7]. Sed

---

[1] LANGE, Röm. Alt. III, p. 175. II, p. 666.

[2] Disputarunt de his legibus REIN, Real-Enc. VI, p. 2674 seqq.; ORELLI, Index legum in Onom. Tull. III, p. 333—43, ubi exscripsit disputationem Waechteri, Neues Archiv des Criminalrechts, 13 (1833); ZUMPT, Criminalrecht II, 1, p. 266—81; alii.

[3] Sall. Cat. 31.

[4] Cic. Cael. 1, 1 et 29, 70.

[5] Cic. Cael. 29, 70.

[6] Sigon. de iud. lib. II, c. 33, in Graevii Thes. (Trai. ad Rh. Lugd. Bat. 1694), Tom. II, p. 1794.

[7] Eadem revera videtur fuisse Sigonii sententia, si quidem (ib. paullo infra) dicit legem ex auctoritate consulis Catuli latam.

neque facile intelligitur, quomodo lex a tribuno et a consule communiter ferri potuerit, neque potest cogitari eodem anno de eadem re et tribunum et consulem separatim suam quemque legem tulisse, neque si Catulum impulsorem tantummodo et adiutorem Plautius habuit, recte Cicero dicere potuit legem Catulum tulisse. Apparet igitur hunc Plautii tribunatum plane in coniectura esse positum duasque fuisse de vi leges separatas, Plautiam et Lutatiam. Quarum utra prior, utra posterior sit, non hic est diiudicandi locus, neque quae inter eas intercesserit necessitudo; illud certe manifestum est, nihil allatum esse argumenti, unde pro certo concludendum sit, legem tribuniciam eo anno esse rogatam.

Alteram legem affert Plautiam de reditu Lepidanorum. Hanc legem tantum cognovimus ex Suetonii Caes. 5[1], qui tradit eam Caesarem suasisse, et ex Gellio 13, 3, qui idem fere docet. Cuius de tempore multae sunt ac variae sententiae. Fischero videtur lata esse a. 677/77 statim compressa Lepidi seditione, Langeo a. 681/73, Reinio circa a. 684/70, Drumanno a. 684/70 aut post id tempus, similiterque Zumptio[2]. Vix credibile est, antequam bellum Sertorianum compositum esset et Pompeius ex Hispania redisset, veniam atque impunitatem Lepidanis esse concessam; maximeque consentaneum videtur id factum esse post compositionem concordiaeque reconciliationem inter partes consulatu Pompeii et Crassi 684/70 effectam. Ex Suetonii loco id tantum colligitur, legem, quam tribuniciam fuisse nusquam definite traditum est, ante quaesturam Caesaris latam esse, quo magistratu ille a. 686/68 aut certe non ante 685/69 functus est.

Porro Langeus iudicavit[3] Pompeium a. 674/80 et 683/71 triumphum agere non potuisse, nisi plebiscitis ei datum esset, ut quo die triumphans in urbem inveheretur, ei imperium esset. Cur autem plebiscitis? Sic quidem fiebat more usitato, sed num

[1] Suet. Caes. 5 *L. Cinnae uxoris fratri et qui cum eo civili discordia Lepidum secuti post necem consulis ad Sertorium confugerant, reditum in civitatem rogatione Plautia confecit, habuitque et ipse super ea re contionem.*

[2] Fischer, Römische Zeittafeln, eodemque modo Ihne, Röm. Gesch. VI, p. 14; Lange, Röm. Alt. III, p. 185. II, p. 703; Rein, Real-Enc. IV, p. 991; Drumann, Gesch. Roms III, p. 139; Zumpt, Crim. Recht. II, 1, p. 311.

[3] Lange, Röm. Alt. II, p. 678, cfr III, p. 190.

erat etiam necessarium? Langeus ipse affert exemplum C. Pomptini, cui a. 700/54 ad eam rem imperium datum est lege praetoria; quae rogatio si contra leges est perlata, non ea causa fuit, quod eam praetor tulit, sed quod ante primam diei horam res cum populo acta est[1]. Iam uero legem, qua Pompeio 674/80 triumphandi causa venia data est Romam cum exercitu redeundi, Sulla ipse rogavit[2]; a qua si diversa fuit ea, quae de triumpho est lata, quae est Langei sententia, cur necessarium est eam habuisse latorem tribunum plebis?

Denique quod legem Viselliam, qua tribunis cura quaedam viarum data est, Langeus censet[3] esse legem tribuniciam a. 682/72, quum hanc legem non cognoverimus nisi ex titulo illo C. I. L. I N:o 593, de quo supra disputavimus, satis apparet, quod eius fuerit tempus, plane ex tempore plebisciti Termessensis esse iudicandum. Nec si necesse est Viselliam esse eo plebiscito antiquiorem, idcirco est in illud decennium, de quo nunc quaerimus, conferendum. Praeterea ne illud quidem exploratum est, legem eam fuisse tribuniciam. Idemque transferri potest in Willemsii sententiam[4], qui plebiscitum Antium legibus tribuniciis inter hoc annorum spatium latis annumerat. Nam si is C. Antius Restio, qui legem sumptuariam vel cibariam tulit[5], idem est atque ille, cuius nomen inter latores plebisciti de Termessibus reponendum est, quod ille pro certo habet, non plus inde efficitur, quam eiusdem anni esse legem Antiam et plebiscitum de Termessibus.

IV.

Iam veniendum est ad locum illum Appiani B. C. 1, 59. Quo loco narratur Sulla in primo consulatu 666/88, quum urbe vi potitus esset, ubi populares duce S. Sulpicio Rufo multa turbaverant, simul cum collega Qu. Pompeio concilium populi statim convocasse, ibique deplorasse et calamitatem civitatis, quae

[1] Dio Cass., 39, 65. LANGE, l. c. III, p. 358.
[2] Sall. apud Gell. 10, 20 (hist. 2, 12 D). LANGE, l. c. III, p. 168.
[3] LANGE, Röm. Alt. II, p. 695.
[4] WILLEMS, Le sénat de la rép. rom. II, p. 104.
[5] Vide supra p. 17.

iam diu in manibus fuisset hominum assentando et blanditiis favorem multitudinis captantium, et miseram suam collegaeque fortunam, qui ad se atque rempublicam defendendam vi grassari coacti essent. Deinde sequuntur haec: ἐσηγοῦντό τε μηδὲν ἔτι ἀπροβούλευτον ἐς τὸν δῆμον ἐσφέρεσθαι, νενομισμένον μὲν οὕτω καὶ πάλαι, παραλελυμένον δ' ἐκ πολλοῦ, καὶ τὰς χειροτονίας μὴ κατὰ φυλὰς ἀλλὰ κατὰ λόχους, ὡς Τύλλιος βασιλεὺς ἔταξε, γίγνεσθαι, νομίσαντες διὰ δυοῖν τοῖνδε οὔτε νόμον οὐδένα πρὸ τῆς βουλῆς ἐς τὸ πλῆθος ἐσφερόμενον οὔτε τὰς χειροτονίας ἐν τοῖς πένησι καὶ θρασυτάτοις ἀντὶ τῶν ἐν περιουσίᾳ καὶ εὐβουλίᾳ γιγνομένας δώσειν ἔτι στάσεων ἀφορμάς. πολλά τε ἄλλα τῆς τῶν δημάρχων ἀρχῆς τυραννικῆς μάλιστα γεγενημένης περιελόντες κατέλεξαν ἐς τὸ βουλευτήριον, ὀλιγανθρωπότατον δὴ τότε μάλιστα ὂν καὶ παρὰ τοῦτ' εὐκαταφρόνητον, ἀθρόους ἐκ τῶν ἀρίστων τριακοσίους.

Haec igitur maxime ad rempublicam stabiliendam a Sulla facta commemorat: primum duas rogationes latas, alteram ne quid postea ad populum ferretur nisi de senatus sententia, alteram ut in comitiis centuriatim, non tributim populus in suffragium mitteretur; tum aliis multis in rebus tribuniciam potestatem esse imminutam; postremo auctum senatus numerum trecentis ex optimis viris in eum ordinem lectis. Haec quum non ab omni parte dilucide exposita sint, sed habeant de quibus dubitari possit, tum duo sunt, quae diligentiorem disputationem desiderent, unum quid fuerit in ipsis rogationibus scriptum, alterum quo tempore sint illae latae; Appianus enim eas facit ferentem Sullam primum consulem a. 666/88, non Sullam dictatorem a. 673/81.

Ac primum quidem de duabus illis rogationibus, si quis nulla praesumpta opinione ea reputat, quae de iis ab Appiano narrata sunt, sic videtur esse existimandum. Priore illa de senatu super legibus ante consulendo id actum est, ut quidquid ad populum ferretur, a senatu ante disceptaretur atque approbaretur, eo scilicet consilio, ut quod optima republica semper Romanis in consuetudine fuerat, sic renovaretur atque lege confirmaretur. Nam eo tempore, quum disciplina reipublicae Romanae cum summa civitatis salute erat ex potestate magistratuum, ex auctoritate senatus, ex maiestate populi optime temperata, quum constituta inter cives iuris aequabilitate domesticae res composite et quiete agitabantur et penes senatum erat revera omnes

reipublicae partes in unum continendi unoque consilio publica negotia administrandi vis, sic fieri solitum erat, ut et patricii magistratus et tribuni plebis, quidquid de republica administranda ad populum plebemve ferrent, ad voluntatem senatus sese accommodarent. Quod quamquam non erat definite lege praescriptum, sed, ut ait Appianus, tantum νενομισμένον, neque is mos semper servatus est, tamen ita fieri rectae disciplinae bonique moris esse putabatur. Quae rogatio ita lata erat, lata dicebatur vel *de sententia senatus*[1] vel *ex sententia senatus*[2] vel *ex senatus consulto*[3]; dicebatur etiam, id quod Livius plurimis locis habet, lata *ex auctoritate senatus*[4], quamquam haud scio an recte Mommsenus docuerit, sic non proprie dictum esse neque omnino liberae reipublicae temporibus, sed Livium in hac re, sicut in aliis, a publicae consuetudinis proprietate, quam servabat libera respublica, discessisse. Apparet sic provisum eos voluisse, ne quid temere atque inconsiderate a populo iuberetur. Itaque apud Appianum Cassius ante pugnam Philippensem sic ad milites loquitur: »in pace senatus rem ante deliberat, ne vos errore decipiamini, ipsi autem iudicatis atque iubetis tributim vel centuriatim»[5]. Nec vero raro aut nonnumquam, sed plerumque

[1] Cic. Balb. 24, 55. Liv. 25, 7. Macrob. Sat. 3, 17, 2 Eyss.

[2] Cic. Balb. 8, 19.

[3] Cic. Clu. 49, 137. Rep. 3, 18, 22. Ascon. in Mil. arg. p. 31 Kiessl. Cfr MOMMSEN, Röm. Staatsr. III, p. 996. Non recte igitur ZUMPTIUS inter duas illas loquendi formulas: »de (ex) sententia senatus» et »ex senatus consulto» aliquantum interesse vult, quum in sententia Mommseni de plebiscito Termessensi reprehendenda dicit (l. c. p. 434), si plebiscitum illud documento futurum esset, ex senatus consulto tribunos plebis legem ferre potuisse, scriptum esse in praescriptione legis debuisse non *de senatus sententia,* sed *ex senatus consulto* tribunos plebem rogasse. An quisquam credit, ut locis ab ipso allatis utar, aliud Ciceronem significare voluisse, quum dicit Balb. 8, 19 *ex ea lege quam L. Gellius Cn. Cornelius ex senatus sententia tulerunt,* aliud quum dicit Clu. 49, 137 *num istam legem ex isto senatus consulto Lucullus tulerit?* Similiter quum in opere quodam vel faciendo vel probando (exempla vide ap. MOMMSENUM, Röm. Staatsr. III, p. 996 adn. 3, add. Cic. de div. 1, 2, 4) aliquid tum de senatus sententia, tum ex senatus consulto factum esse dicitur, utrumque sine dubio, idem valere existimandum est.

[4] Vide MOMMSEN, Röm. Staatsr. III, p. 1033 adn. 2. BECKER-MARQUARDT, Handb. der röm. Alt. II, 3, p. 118.

[5] App. B. C. 4, 92 τὸ κῦρος τόδε ἐν τοῖς εἰρηνικοῖς ἐφ' ἡμῶν ἀντιλαμ-

id factum erat, ut tribuni quoque rogationes suas ferrent ex auctoritate senatus, adeo ut si quid adversus voluntatem senatus vel tribuni rogassent vel plebs scivisset, non id quidem contra legem, sed contra rempublicam factum videretur[1]. At Gracchanis temporibus iisque, quae postea secuta sunt, res scilicet plane erat mutata. Erat igitur haec Sullae rogatio antiqui illius atque integri moris renovatio, ita ut quod antea usu tantummodo receptum fuisset, id sanctione legis firmaretur atque muniretur.

Altera autem de comitiis rogatio, ut centuriatim, non tributim populus in suffragium mitteretur, vix dubium est, quin id argumenti habuerit, ut conciliis plebis, ubi tributim suffragia ferebantur, potestas demeretur legum sciscendarum, quibus conciliis quum tribuni plebis praessent in iisque dominarentur, non solum ea, quae in republica administranda sibi proposuerant, ita obtinebant, sed etiam id acerrimum telum habebant ad opes senatus atque nobilitatis frangendas. Idque ita esse ex iis etiam facile colligitur, quae de causis rei Appianus addidit, remotum iri causam materiemque seditionum, si non penes pauperes homines et audaces, sed penes eos, qui rerum opulentia et prudentia consilii valerent, decernendi arbitrium esset.

Ita sibi rem informare Appianum legenti facillime in mentem venit, nec dubium est, quin antiquiores omnes sic eum locum intellexerint. Haec autem interpretatio cum ratione eorum non convenit, qui tribunis quandam legum ferendarum potestatem a Sulla tributam volunt; alia igitur excogitata est. Atque illud, quod de senatu, antequam res ad populum ferretur, consulendo scriptum est, non ad patricios magistratus pertinere existimant, sed tantummodo ad tribunos. At ut ex Appiano illud efficiatur, ad verba illa, quae sunt μηδὲν ἔτι ἀπροβούλευτον ἐς τὸν δῆμον ἐσφέρεσθαι, cogitatione quodammodo adicitur ὑπὸ τῶν δημάρχων, quod vereor ne minus recte fiat, etiamsi adversus tribunos maxime id cautum esse concedendum est; et vix tantum tribuendum est verbis Appiani, quae paullo infra leguntur de legibus ad plebem ferendis (οὐδένα νόμον πρὸ τῆς βουλῆς ἐς τὸ πλῆθος ἐσφερόμενον),

---

βάνετε αὐτοί, προβουλευούσης μὲν τῆς βουλῆς, ἵνα μὴ σφαλείητε. κρίνοντες δ' αὐτοὶ καὶ ψηφιζόμενοι κατὰ φυλὰς ἢ λόχους.

[1] Cfr BECKER-MARQUARDT, Handb. d. röm. Alt. II, 3, p. 118—19.

ut inde concludendum sit de tribunis tantummodo in lege actum esse[1]. Atque omnino de huius rogationis consilio sic iudicant, id quod iam supra diximus, non esse ea redintegratum morem ex melioribus reipublicae temporibus traditum, ut de legibus, quae ferrentur, senatus a magistratibus ante consuleretur, sed restitutam esse eam conciliorum plebis condicionem, quae ante legem Hortensiam fuerat, quum ita demum plebiscita totum populum tenerent, si ea ante senatus probavisset[2]. Nam sic tum id ius fuisse circumscriptum maxime verisimiliter viri docti coniecerunt, etsi argumentis plane certis omnemque dubitationem eximentibus ea res demonstrari non potest.

Iam vero manifestum est cum illorum de priore rogatione opinione posteriorem rogationem, qualem nos eam intelligimus, constare non posse. Repugnant enim haec duo inter se, cavere, ut rogationum tribuniciarum penes senatum arbitrium sit, eodemque tempore cavere, ne quid suis conciliis plebi sciscere liceat, id est enim tribunis rogationum ferendarum potestatem adimere. Itaque ne haec quidem interpretatio iis probatur, sed plane aliter ea, quae de altera rogatione apud Appianum sunt, accipiunt. Non est, inquiunt, de conciliis plebis, sed de comitiis centuriatis scripta[3]. Et quum constet eam centuriarum descriptionem, quae a principio fuerat, ut magna cum veri similitudine docti viri putant, haud multo ante initium belli punici secundi ita esse mutatam, ut tribuum distributio cum distributione centuriarum quodam modo coniungeretur centuriaeque partes tribuum fierent, tum a Sulla rogatum esse dicunt, ut hic suffragiorum in comitiis centuriatis ferendorum modus aboleretur atque antiquissimus ille eorum comitiorum ordo restitueretur, qualis a Servio Tullio rege esset institutus. Talem vero ne legem fuisse interpretemur, multa apparet obstare, neque id fieri posse nisi verbis Appiani vi subiecta, quae et a sententia scriptoris et a tota loci ratione videatur aliena. Primum deest id, quod ipsum rei caput esse debebat: *in comitiis centuriatis*. Nam si adiectum esset ἐν τῇ λοχίτιδι ἐκκλησίᾳ τὰς

[1] Id quod facit MOMMSEN, Röm. Staatsr. III, p. 158 adn. 2.

[2] MOMMSEN, Röm. Staatsr. III, p. 157—8.

[3] MOMMSEN, Zeitschrift für die Alterthumswiss. 1846, p. 105, et iam Röm. Tribus (1844) p. 112—13; Röm. Staatsr. III, p. 270 adn. 1; Röm. Gesch. II[8], p. 258—9; LANGE, Röm. Alt. III, p. 126.

χειροτονίας μὴ κατὰ φυλὰς ἀλλὰ κατὰ λόγους γίγνεσθαι, ita forsitan locus accipi posset, ut inter se opponerentur posterior centuriatorum comitiorum forma, ubi tribuum ratio habebatur, et antiquior illa, quae cum distributione tribuum nihil habebat commune, quamquam vel sic res satis obscure neque admodum subtiliter significata esset; sed ut nunc verba sunt, vix aliter intelligi possunt, quam ut inter se opponantur concilia plebis et comitia centuriata. Deinde verbis illis ὡς Τύλλιος βασιλεὺς ἔταξε significatio tribuitur, quae in iis inesse vix credi possit; nam ideo tantum ea verba addita sunt, ut apertius designarentur comitia centuriata, quae quum iam a Servio Tullio instituta crederentur, maxime iusta populi romani comitia habebantur[1] atque conciliis plebis tributisque comitiis et vetustate et dignitate potiora ad voluntatem populi declarandam. Eodemque fere modo alio Appiani loco[2] Tullii regis et Romuli nomina afferuntur ad ea universe significanda, quae erant antiquissimis temporibus constituta et a maioribus tradita. Accedit, quo facilius quid actum sit intelligatur, quod causam addit Appianus illius rogationis, in comitiis scilicet rerum arbitrium fore penes eos, quos et propter ampliores copias familiares et propter maiorem civilium rerum prudentiam spes esset melius reipublicae consulturos; qua ipsa re centuriata comitia conciliis plebis praestare putabantur[3]. Denique quod duabus rogationibus expositis Appianus addit alia multa de potestate tribunorum esse dempta (πολλά τε ἄλλα τῆς τῶν δημάρχων ἀρχῆς

[1] Cic. p. red. in sen. 11, 27.

[2] App. Pun. 118. Ibi narrat populo, quum 606 148 Scipionem Aemilianum consulem facere vellet, obstitisse consules, qui comitia haberent, quod ei nondum legitima aetas ad eum magistratum capiendum esset, at, inquit, ἐλιπάρουν καὶ ἐνέκειντο καὶ ἐκεκράγεσαν ἐκ τῶν Τυλλίου καὶ Ῥωμύλου νόμων τὸν δῆμον κύριον εἶναι τῶν ἀρχαιρεσιῶν καὶ τῶν περὶ αὐτῶν νόμων ἀκυροῦν ἢ κυροῦν ὃν ἐθέλοιεν.

[3] Cic. leg. 3, 19, 44 *Descriptus populus censu, ordinibus, aetatibus plus adhibet ad suffragium consilii quam fuse in tribus convocatus.* Praeterea notum est Dionysium Halicarnasseum sic semper τὰς φυλετικὰς ἐκκλησίας, i. e concilia plebis, et τὰς λοχίτιδας ἐκκλησίας inter se opponere, ut in comitiis centuriatis patricios et divites, in conciliis plebis plebeios et pauperes plus valuisse dicat (11, 45 extr., cfr 7, 59. 8, 6); qui quamquam de rebus antiquorum temporum loquitur neque totam rem satis videtur habuisse explicatam, tamen inde sine dubio iudicandum est, quid de hac re senserint ii, qui veteres annales composuerunt.

περιελόντες), eum sic iudicasse apparet, etiam priora pertinuisse ad potestatem eorum coercendam, sed non facile intelligitur, quid mutatus in comitiis centuriatis suffragii ferendi modus ad tribunos circumscribendos momenti habere potuerit. Mihi quidem non dubium videtur, quin si Appianus his verbis antiquam centuriarum descriptionem significare voluerit, ita ut ei, qui tum erat, ordini opponeretur, haud magnae ei curae fuerit, ut quid dictum vellet, intelligeretur.

Dicet fortasse aliquis: sint haec ita, sed Appianus, quid auctores sui habuerint, non recte intellexit, qui hoc ipsum dixerunt, Sullam in constituenda comitiorum ratione ad antiqua reditum voluisse. Sed iure quaeritur: quo tandem consilio Sullam priscam illam centuriarum descriptionem reduxisse putandum est, cuius iamdiu memoria ex animis hominum paene oblitterata erat, ita ut qualis revera esset quidque ea posset effici, eo tempore vix quisquam recte cogitatione sibi fingere posset? Dictum est hanc legem impedimento fore, ne comitia consulum, praetorum, censorum ex sententia popularium evenirent[1]. Sed si hoc actum est, certe ad exspectationem res non respondit. Nam eodem iam anno, quum Sulla ipso praesente ac prope inspectante comitia consularia haberentur, non ex sententia ei res cessit; itaque non satis feliciter excogitatum neque efficax fuisse id remedium videtur. Neque postea, quum Sulla unus ad suum arbitrium omnia administrabat, videmus in comitiis centuriatis alio modo factam esse suffragiorum lationem, quam ante id tempus et post facta est. Quum centuriarum descriptio ante secundum punicum bellum novata est, id quidem sane datum sit iis, qui populari rationi studebant, ut suffragia hominum minus locupletium in comitiis plus quam antea possent[2], quamquam de ea quoque re inter doctos dissensio est; sed tamen neque ante Sullae tempora neque post ea quemquam questum esse cognovimus, quod his in comitiis

---

[1] LANGE, Röm. Alt. III, p. 126. MOMMSEN, Röm. Gesch. II[8], p. 258. Quae praeterea a Mommseno disputata sunt de mutata eo tempore fortunarum omnium condicione deque censuum summis ad eorum temporum rationes non accommodatis, ea magis infinite et universe dicta videntur, quam ut inde certi aliquid effici possit.

[2] Dion. Hal. 4, 21. Cfr MOMMSEN, Röm. Staatsr. III, p. 270; LANGE, Röm. Alt. II, p. 513.

plurimum valerent homines propter paupertatem ad quidvis audendum promptos, qui ab Appiano οἱ πένητες καὶ θρασύτατοι appellantur, sed conciliis plebis id ipsum vitio dabatur. Et quae tandem haec esset reipublicae constituendae prudentia ea concilia retinere, ita quidem si senatus accederet auctoritas, centuriata autem comitia non solum ita mutare, ut plane exoleta et vetustate ab usu intermissa revocarentur, sed etiam ab auctoritate senatus libera relinquere, quae antea si non iure, at re necessaria existimata esset. Itaque quum posterior illa rogatio ad concilia plebis pertineat necesse sit, prior rogatio non potest esse tantummodo de tribunis plebis lata. Quod si ita est, hac rogatione non illatam esse putandum est mentionem de lege Hortensia abroganda, quamquam ita revocata est quodammodo conciliorum plebis ante eam legem condicio, sed id tantum actum, ut antequam ad populum plebemve aliquid ferretur, de ea re senatus ante consultaret, ita ut quidquid ferretur, id de senatus sententia ferretur.

V.

Cum iis, quae supra disputata sunt, quodammodo coniuncta est alia quaestio, rectene dictum sit[1], seditiones a Cinna Marioque et a Lepido motas eaque, quae tum in republica gesta sint, documento esse, legem Sullanam de senatu ante consulendo consules non tenuisse, eamque ipsam ob causam earum seditionum duces consules, non tribunos fuisse; quamobrem de ea re nonnulla adicere alienum non erit. Omnino de his rerum motibus ea quidem cognovimus, ut universum rerum cursum et quid utrique in republica certantes sibi proposuerint, quid secuti sint, satis perspicere possimus, sed non adeo accurata et ad singulas res illustrandas apta nobis sunt memoriae prodita, ut quomodo in unaquaque re suscipienda aut peragenda ad praescripta formulasque legum aut ad morem in publicarum rerum tractatione receptum actiones suas accommodarint, certa nobis diiudicatio sit. Velut in illa rerum perturbatione a. 667/87, quae fuit initium belli Octaviani, quamquam Cinna totius rei gerendae auctor fuit et princeps, vix tamen pro explorato haberi potest, utrum leges ad consilia perficienda

[1] MOMMSEN, Röm. Gesch. II[8] p. 351 adn.

spectantes omnes consulares fuerint an tribunorum quoque ius legum ferendarum usurpatum sit, si quidem Appianus diserte dicit[1] tribunicia lege Marium esse de exsilio revocatum, idque ita fuisse confirmat Cicero[2], alii[3] vero ita de ea lege loquuntur, ut ab ipso Cinna rogatam credas. Quod autem Cinna sua sponte, non de senatus sententia leges eas tulit, a quibus initium factum est seditionis post profectionem Sullae ortae bellique Octaviani — nam consilia eius, contra tendente Octavio collega, non fuisse probata maiori parti senatus vix dubium est — neque primum neque unum hoc testimonium habemus, unde appareat, Romae his praesertim turbulentis temporibus aliud fuisse legem esse perlatam, aliud in usum translatam, ita ut ea se homines teneri arbitrarentur. Neque mirum est, quum Sulla a rerum procuratione se ipse removisset, quae ab eo constituta essent, pro nihilo esse habita, etsi non statim leges ipsae abrogatae sunt. Certe popularis partis homines quam in legum praescriptis moreque recepto observandis non fuerint diligentes, si consiliis suis obstarent, ex multis rebus satis apparet; constat, ut alia omittam, consules sine comitiis populi esse factos, Cinna et Carbone ipsis sibi magistratus continuantibus. Haec autem civilis dissensio armata potissimum fuit dissensio, et si ducibus opus erat consulibus, qui soli exercitum, cui imperarent, haberent, ea maxime videtur causa fuisse, quod vi et armis obtinendum erat, quod appetebatur. Atque tribunos per hos popularis dominationis annos minus etiam quam antea, quum penes optimates summa rei esset, actionem rerum suscipere videmus; neque enim quod auctoritati senatus demptum est, id aut libertati populi aut tribunorum potestati adiectum, sed omnis potentia in factionis principes cessit, qui nomine magistratuum paene tyrannorum in modum in republica dominabantur.

Idemque fere dicendum est de altera quoque seditione, quae a Lepido mota est. Nam de hac quoque obscurum est, qui modus tum fuerit rogandarum legum, atque etiam illud incertum, utrum revera omnes rogatae sint de iisque in comitiis actum necne; certe ad id probandum vix illud valet, quod apud Tacitum est

[1] App. B. C. 1, 70.

[2] Cic. p. red. in sen. 15, 38; p. red. ad Quir. 4, 10 *tribuniciis illi rogationibus nulla auctoritate senatus sunt restituti.*

[3] Dio Cass. fr. 100, 8 Melb. Vell. 2, 21.

de turbidis Lepidi rogationibus[1]. Rogationes eius, quum iis obsisteret Catulus collega, perferri non potuerunt; uni tantummodo rogationi frumentariae Catulus non adversatus est[2], quod ita sine dubio accipiendum est, ut eam senatum approbasse putemus, eamque unam perlatam esse probabile est. Omnino iam tum eo perventum erat, id quod primum Caesare, deinde triumviris rerum summam tenentibus, postea principatus temporibus erat manifestum, ut in senatu non ea libertatis et constantiae vis inesset, ut potentibus iis hominibus, penes quos esset imperium, resistere posset. Itaque videmus in hac civium dissensione hunc ordinem media consilia probare et inter factionum principes pacem componere studere; videmus iureiurando eos adigere alterum contra alterum arma non sumpturos; videmus Lepido condiciones ferre et se omni periculo defunctum sperare, si ille in provinciam abisset. Insequenti anno 677/77 Lepidus, quum exercitu comparato aperte hostilia auderet, et sibi consulatum et reipublicae restitutionem tribuniciae potestatis ceteraque, quae popularis causae adiuvandae et confirmandae esse existimabantur, postulavit. Haec ut impetrarentur, cum senatu actum esse quid est aliud quam voluisse eum, quae postularet, a senatu approbata, ut postea de ea re ad populum ferretur, quem rogationes accepturum non videbatur dubitandum. Tota igitur haec rei tractatio magis documento est senatui ius fuisse rogationes ante approbandi, quam nulla opus fuisse rei ad senatum relatione. Praeterea ea est huius rei ratio, ut facile cogitari possit ante palam factum esse vel palam fieri potuisse, quid lege quis rogaturus esset, quam senatus de re consuleretur, etiamsi ipsa legis promulgatio tum demum facta sit, quum res esset a senatu approbata. Neque desunt exempla, unde colligi possit ita actum esse. Velut de lege Iulia agraria, quam tulit Caesar a. 695/59, Dio Cassius narrat[3] Caesarem primum de re ad senatum retulisse, si posset ad legem perferendam eius ordinis uti auctoritate, et postea demum, quum haec eum spes fefellisset, decrevisse vel adversante senatu apud populum rem peragere. Aliud exemplum est, quod Appianus tradit[4] de lege Antonia de

---

[1] Tac. Ann. 3, 27.
[2] Gran. Lic. p. 43 Bonn.
[3] Dio Cass. 38, 1—3.
[4] App. B. C. 3, 30 ὅ τε νόμος ὁ περὶ τῆς Κελτικῆς προυγράφετο αὐτίκα,

permutatione provinciarum a. 710/44. Quam legem propositam esse ait metuentibus et sic obviam euntibus senatoribus, ut si ad senatum res relata esset, suis se sententiis legem prohibituros sperarent, sin senatu non consulto ad populum ferret, tribunos ad intercedendum adducturos. Ex earum igitur rerum, quae seditionibus a Cinna et Lepido motis actae sunt, consideratione satis mihi apparere videtur, quam nihil inde eorum sententiae firmamenti accedat, qui de Sullanis legibus sic iudicant, ut consulibus leges ad populum ferentibus nulla opus fuisse senatus auctoritate arbitrentur.

VI.

Huic autem Appianei loci interpretationi, quam supra defendere conati sumus, sic fortasse a quopiam occurritur: si posteriore rogatione de suffragiis centuriatim ferendis tribunis revera ius legum ferendarum ademptum est, necesse est Appianum sensisse priorem rogationem ad solos consules pertinuisse; ac tamen a tribunis maxime periculum ostendebatur potentiae nobilitatis eorumque ius circumscribi opus erat, consules certe hac sua potestate adversa senatus voluntate non saepe usi erant, ita ut lege eam definiri necessarium videri posset. Quod quum non sine causa sit reprehensum, facile traducimur ad alteram quaestionem, quam locum Appiani consideranti oriri diximus: quo tempore facta sunt haec, quae Sullam fecisse Appianus narrat? num eo anno, in quem Appianus ea coniecit, i. e. Sulla consule a. 666/88? Hoc plerique nunc pro vero sumere videntur, Mommsenus ceterique omnes recentiores, qui sententiam eius sequuntur, etiam Zumptius[1], qui ceteris in rebus plane aliam rei explicandae viam ingressus est. Sunt tamen, qui contra sentiant[2]; ac revera satis probabile

ὀρρωδούσης πάνυ τῆς βουλῆς καὶ ἐπινοούσης, εἰ μὲν ὁ Ἀντώνιος αὐτὸν προβουλεύοι, κωλύειν προβουλευόμενον, εἰ δὲ ἀπροβούλευτον ἐς τὸν δῆμον ἐσφέροι, τοὺς δημάρχους ἐς κώλυσιν ἐπιπέμπειν.

[1] Zumpt, Crim. Recht II, 1, p. 295—7.

[2] Velut Drumann, Gesch. Roms II, p. 438 et Madvig, Den rom. Stats Forfatning og Forvaltning I, p. 202, 390. In eadem sententia antea fuit Mommsen, Röm. Trib. p. 112. Etiam Ihne, Röm. Gesch. V, p. 290, magnopere dubitat, verene haec Appianus tradiderit.

videtur hic perturbatum esse quodammodo temporum ordinem et Appianum in primi consulatus annum ea transtulisse, quae ad ius tribunatus imminuendum a Sulla dictatore a 673—4/81—80 acta sunt. Atque ita cur credendum sit, haec potissimum afferri possunt.

Primum Appianus narrat Sullam praeter rogationes, de quibus diximus, non solum alia multa constituisse, ut potestati tribunorum modus imponeretur, sed etiam senatus numerum auxisse trecentis novis lectis senatoribus. Quae lectio tum certe non facta est; aliter scriptum sine dubio legeremus novos senatores tum in senatum venisse et postea a Marianis Cinnanisque, quum rerum potiti essent, eiectos esse. Dicunt quidem nonnulli inde coniciendum esse eam rem, etsi a populo sit decreta, non esse perfectam; sed haec certe non Appiani narratio est, qui dicit eos in senatum lectos (κατέλεξαν ἐς τὸ βουλευτήριον). Contra quum satis certum sit et ex aliis auctoribus et ex Appiano ipso[1] Sullam in dictatura numerum senatus auxisse, facilius et maiore cum causa concluditur, si in hac re temporum ordo servatus non sit, fieri potuisse, ut etiam aliis in rebus idem error committeretur.

Deinde is, qui periochas Livianas scripsit (ep. 89), admodum accurate pleraque complectitur, quae a Sulla dictatore ad statum civitatis confirmandum acta sunt[2], inter quae modum tribuniciae potestati impositum commemorat his verbis: *tribunorum plebis potestatem minuit et ius omne legum ferendarum ademit;* de anno autem 666/88 (ep. 77) nihil est apud eum nisi hoc: *L. Sulla civitatis statum ordinavit;* quae verba facile referri possunt ad leges Sulpicias sublatas ceteraque haud ita late patentia, quae tum a Sulla esse consulta provisaque verisimile est. Contra in narrandis iis, quae a Sulla dictatore ad tribuniciam potestatem infirmandam acta sunt, Appianus[3] nihil habet nisi hoc satis infinite dictum,

[1] App. B. C. 1, 100, ubi de senatu idem fere narrat, quod 1, 59.

[2] Liv. Ep. 89 *Legibus novis reipublicae statum confirmavit; tribunorum plebis potestatem minuit et omne ius legum ferendarum ademit; pontificum augurumque collegium ampliavit; senatum ex equestri ordine supplevit; proscriptorum liberis ius petendorum honorum eripuit et bona eorum vendidit, ex quibus plurima rapuit,* et quae sequuntur.

[3] App. B. C. 1, 100 τὴν τῶν δημάρχων ἀρχὴν ἴσα καὶ ἀνεῖλεν, ἀσθενεστάτην ἀποφήνας, καὶ νόμῳ κωλύσας μηδεμίαν ἄλλην τὸν δήμαρχον ἀρχὴν ἔτι ἄρχειν· διὸ καὶ πάντες οἱ δόξης ἢ γένους ἀντιποιούμενοι τὴν ἀρχὴν ἐς τὸ μέλλον ἐξετρέποντο.

eum tribuniciam potestatem maxime debilitasse et tantum non sustulisse; id unum novum atque definitum addit, quod quidem maximi momenti est, iis qui tribunatum gessissent, omnem eum spem abscidisse ex tribunatu maiorem honorem adipiscendi. Id igitur inter Livii et Appiani narrationem interest, quod ea, quae ad tribunorum ius coercendum maximum facerent momentum, Appianus Sulla primum consule, Livius Sulla dictatore constituta vult. Sine dubio Livius rectius temporum ordinem servavit, rectius etiam res ipsas exposuit. Nam ne tum quidem, quum dictator rempublicam constituit, Sulla concilia plebis sustulit; remanebant creandorum magistratuum causa, neque usquam scriptum reperimus, Sulla dictatore et decem illis annis, quibus leges eius valebant, alio modo tribunos creatos esse atque ante id tempus et postea. Neque revera ipsa concilia plebis sublata voluit, sed oppressam tribuniciam potestatem, quamquam scilicet ea concilia magna parte potestatis et ea potestate, quae civitati maxime erat periculosa, privata sunt, quum tribuni ius legum ferendarum amiserunt. Appianus igitur, si summam rei spectamus, a vero haud multum aberravit, si quidem iuris illa imminutio proxime ad tribunos, sed per eos ad concilia plebis pertinebat. Praeterea Sullam tum non potuisse graviorem tribuniciae potestati plagam infligere, nedum ut concilia plebis tolleret, vel inde colligitur, quod initio anni insequentis ei a tribuno dies dicta est[1]; ex illo autem tempore, quum leges Sullae vigebant, diei dictiones tribunorum nullas commemoratas cognovimus.

Denique illud considerandum est — cuius rei quanta vis sit, brevissime sed satis graviter significavit Madvigius — neque tum Sullam tantum opibus et auctoritate valuisse, ut quidvis audere posset, neque eum fuisse civitatis statum, ut tam fortia remedia desiderari viderentur. Nondum populares, Mario Cinnaque ducibus, sceleribus scelera cumulaverant; quae ad id tempus peccaverant, pro nihilo habenda erant prae iis, quorum postea culpam sustinebant. Et qualis erat ipsius Sullae condicio? Qui ut legibus a Sulpicio popularium duce latis obsisteret, nihil aliud, quo confugeret, habuerat, quam ut ferias indiceret re in religionem versa; deinde tumultum concitantibus adversariis ipsisque consulibus vim intentantibus et id edictum revocare et ipse Roma cedere coactus

[1] Cic. Brut. 48, 179; Plut. Sulla 10 extr.

erat; postremo quum sex cum legionibus redisset atque urbe facili negotio potitus esset, quamquam ibi omnium rerum erat potens, tamen haud ignorabat, quidquid posset, id totum in virtute ac fide exercitus sui positum esse. Neque ei consilium erat Romae remanere, sed trahebat cupiditas primo quoque tempore adversus Mithridaten ducendi, ubi et imperii romani et suae gloriae melius consulere posset; itaque si compositio quaedam et pactio cum factione adversariorum fieri posset, in praesentia saltem haud abnuebat. Accedebat, quod neque consularia comitia neque tribunicia ut ex sua sententia evenirent perficere potuit, sed et consul factus est L. Cinna, ex adversa factione vir et Sullae inimicus, nec ad alios magistratus suffragatio eius valuit, quin candidati duo, quibus favebat, repulsam ferrent. Denique Romae deposito consulatu timebat, ne vitae suae insidiae fierent, atque etiam a tribuno plebis ei dies dicta est, neque se in tuto esse credebat, nisi quum Capuam ad exercitum suum profectus esset. Ex his igitur intelligi potest non tam firmam atque stabilem auctoritatem eius in republica fuisse, ut tamquam nihil obstaret, omnia ad suum arbitrium administrare posset. Quae quum ita essent, num qua spes ei fuit tot tantasque res moliendi, ut novum senatum efficeret, ut tribunorum potestatem paene perverteret, ut conciliis plebis legum iubendarum ius adimeret? Et num esset hominis reipublicae constituendae ac regendae scientissimi ad ea perficienda aggredi, quae simul ipse e conspectu discessisset, mox irrita fore atque infecta satis ei posset esse persuasum?

Plane alius erat rerum status, quum e bello Mithridatico rediit recentium victoriarum gloria nitens. Populares per sex illos saevissimae dominationis annos tot se maleficiis obstrinxerant tantumque in odium venerant, ut Sulla libertatis vindex et reipublicae restitutor multis venire videretur. Bello duorum annorum gravissimo maximeque cruento gradatim eo rem perduxerat, ut Italiae dominus esset. Idem quum proscriptionibus inimicos exstinxisset, sperare poterat, fore ut per aliquot annos nullo impediente, ita ut vellet, id opus reipublicae reficiendae atque reformandae, quod animo agitabat, instituere et perficere sibi liceret; neque dubium est, quin tum certam eius rei instituendae rationem ab omni parte animo descriptam habuerit. Compertum enim est eum a. 671/83 cum Scipione consule egisse de disciplina civitatis

constituenda quidque iuris ac potestatis esset iis reipublicae partibus tribuendum, inter quas administratio rerum esset communicanda[1]. Contra Sullam, quae videtur esse Zumptii sententia, iam in primo consulatu formam habuisse descriptam earum legum, quibus postea dictator rempublicam mutavit, vix credibile est. Itaque tum demum, quum devictis adversariis Sulla dictator omnia poterat, ea erant tempora, ut ad vires tribuniciae potestatis frangendas tanta tamque late patentia consilia cum aliqua spe rei bene gerendae fidenti animo suscipere posset.

Quod si recte supra ostendimus hac lege, de qua quaerimus, conciliis plebis ius legum sciscendarum esse ademptum idque a. 666/88 vix tentari potuisse manifestum est, neque rursus tota res ab Appiano conficta esse potest, quid restat aliud, nisi ut existimemus Appianum inter se commiscuisse et commutasse, quae de potestate tribunorum a. 666/88 et quae a. 673/81 rogata sunt? Quod eo facilius fieri potuit, quod apparet eum in primum Sullae consulatum, non ut alii auctores in dictaturam eius eas leges, quibus maxime ius eius magistratus est deminutum, contulisse. Praeterea Appianum in temporibus notandis saepenumero errasse iam Drumannus ostendit[2], eundemque ceteroquin in rebus narrandis atque ordinandis vera falsis confudisse ob eamque rem non tanta fide esse dignum, quanta ei plerumque tribuitur, nuperrime docuit Schwartzius[3].

Contra ea satis probabile videtur legem de consulendo ante senatu eo anno (666/88) a Sulla esse rogatam. Neque enim nisi duarum illarum rogationum tempora distinguendo tollitur repugnantia, quae semper quodammodo remanet, si eiusdem temporis fuisse creduntur. Praeterea nihil magis in promptu erat, ut provideretur, ne quid temere aut malo publico a populo iuberetur. Duo

[1] Cic. Phil. 12, 11, 27 *Sulla cum Scipione inter Cales et Teanum, quum alter nobilitatis florem, alter belli socios adhibuisset, de auctoritate senatus, de suffragiis populi et de iure civitatis leges inter se et condiciones tulerunt.*

[2] DRUMANN, Gesch. Roms I, p. 81.

[3] Difficillima est de auctoribus Appiani quaestio, de qua re quum alii multi, tum diligentissime SCHWARTZIUS disputavit (WISSOWA, Real-Enc. der class. Alterthumswiss. II in v. Appianus). Qui de hac re sic scribit (p. 225): »In der Mosaik sind gute und ächte Steine, aber die Zusammensetzung ist willkürlich und romanhaft so sehr, dass Wahres und Falsches nur mit sehr bedingter Wahrscheinlichkeit zu sondern ist.»

tantum adversus rogationes tribunicias ii habebant praesidia, quibus salus publica erat curae, si ceteri tribuni intercederent aut si quid religio morae afferre posset. Quorum alterum quam invalidum esset, si tribuni inter se consentirent, facile apparebat; altero quoque parum profici Sulla ipse adversus tribunos expertus erat. Quod igitur aliud praesto erat perfugium, quam ut lege caveretur, ne quid nisi ante consulto senatu ad populum ferretur? Neque si ita caveretur, exceptas esse patriciorum magistratuum rogationes, id universae disciplinae et rationi reipublicae romanae morique a maioribus tradito erat consentaneum, ita ut neque ab optimatibus neque a popularibus ea res reprehendi posset. Ita legum condendarum cura et custodia ad eam reipublicae partem delata est, quam unam cum salute civitatis eam gerere posse aliqua spes erat, senatum. Nam populi in comitiis conciliisque leges sciscendi potestas eo tempore adeo soluta ac libera erat, adeo nullis circumscripta terminis, adeo ab omni cautione, ne quid peccaretur, destituta, ut summa inde pericula timeri possent. Quisquis consul erat, quisquis praetor, quisquis tribunus plebis, ei pro sua potestate licebat, comitiis vel concilio convocato, quidquid ei placebat, cuicuimodi id erat, iudicio populi plebisve subicere, unaque suffragiorum latio ad rem conficiendam satis erat, ita ut quod una plures tribus vel centuriae iussissent, id ratum firmumque esset eaque lege omnes cives tenerentur. Una ad id tempus fuerat malorum, quae inde oriri poterant, cautio, si senatus tantum auctoritate valeret, ut saluti publicae providere posset, sed quum id non iam satis esse videretur, verendum erat, ne respublica stare omnino non posset. Mentio igitur facile a prudentioribus inferri poterat, ut tentaretur, si quam auctoritatem ante senatus more tenuisset rogationes antequam ferrentur approbandi, ea lege ei tributa atque munita, maior in eo ordine vis esset ad tribunicios conatus reprimendos[1]. Hoc quoque praesidium vanum esse quum eventus rerum docuisset, Sulla dictator factus tempus esse existimavit magis efficacibus adhibitis remediis cavendi, ne quid perniciosa tribunorum consilia reipublicae nocerent.

Eo igitur, unde profecta erat, rediit disputatio nostra. Nam ab duobus antiquorum auctorum locis, unde potissimum petenda

[1] Cfr Mommsen, Röm. Gesch. II[8], p. 260.

est huius rei cognitio, argumentationis nostrae initium ductum est, uno Appiani, altero eius qui periochas scripsit Livianas. Quos inter auctores, quamquam de tempore rei discrepat, tamen de ipsa re non eam esse dissensionem demonstrare conati sumus, ut non quae ab altero narrata sunt, ab altero confirmari videantur. Atque ut eorum, quae dicta sunt, summam breviter comprehendamus, si Livium diserte scripsisse apparet ius legum ferendarum a Sulla tribunis esse ademptum, si Appianus ea de hac re tradidit, quae diligentius rem examinanti, si non cum Livio plane consentiant, at cum eius narratione pugnare non videantur, ad hoc si et plebiscitum illud de Termessibus post factum est, quam tribuni iura amissa recuperassent, neque omnino ullum legis indicium videtur exstare eo tempore, quum leges Sullanae vigebant, tribunis plebis ferentibus perlatae; satis argumenti nobis attulisse videmur, cur Sullam revera hanc potestatem tribunis ademisse neque recte antiquiorum scriptorum de hac re sententiam a recentioribus esse improbatam existimemus.

Skrifter utgifna af K. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Upsala. V. 6.

TRÄLDOMENS SISTA SKEDE

I SVERIGE

ETT KAPITEL UR VÅR ÄLDRE RÄTTS HISTORIA

AF

I. S. LANDTMANSON

UPSALA 1897
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-AKTIEBOLAG

Träldomens sista skede i Sverige.

Vid början af den period, hvars rättsåskådning våra Landskapslagar[1] afspegla, utgöres vårt lands befolkning af två skilda beståndsdelar, de fria i flere olika gradationer och de ofria — trälarne. Dessa senare bildade nämligen en omfattande beståndsdel af befolkningen, ehuru de icke kunna sägas utgöra någon del af folket. De stodo nämligen, såsom enligt den då rådande grundsatsen rättslösa, egentligen utom samhället. Deras förhållande till detta förmedlades enligt denna grundsats uteslutande genom deras egare.

Från de äldsta tider, till hvilka några underrättelser gå, framträder träldomen såsom en bestående institution; och ännu i Landskapslagarne[2] qvarstår den. Men denna tid är äfven i detta afseende en brytningsperiod. Redan tidigt under denna pe-

---

[1] Dessa lagar citeras i denna afhandling öfverallt ordagrannt och utan något slags försök till »normalisering» efter texten i SCHLYTERS »Samling af Sweriges Gamla Lagar».

[2] Beträffande den frågan, huruvida träldomen ännu finnes qvar i samtliga dessa lagar, äro följande anmärkningar att göra. Den enda af dessa rättskällor, som icke innehåller något stadgande, som ens i någon mån berör träldomen, är det fragment (innefattande Kristnu Balken) af Smålands-Lagen, som blifvit bevaradt till vår tid. De öfriga Landskapslagarne deremot visa otvetydigt, att träldomen i dem ännu är ett bestående institut — dock möjligen med undantag för Helsinge-Lagen. I denna lag lyder väl nämligen index till Ærfþa b. fl. 13 på följande sätt: »Vm Offsinnis arf, ok Rantakna kunu Barns arf, ok Skötarf, ok Trälaarf, och Biltughä mans arf», men sjelfva den 13. flockens text innehåller intet stadgande om några förhållanden, som angå träldom. Och i denna lag för öfrigt förekommer ej det enkla ordet träl eller þræl, ej häller något af de ord, med hvilka träl i våra lagar brukar betecknas, (såsom »annöþuger», »hemahion», »ambat», »ofræls»). Väl förekommer deremot ordet »fræls», men icke såsom motsats mot träl, utan såsom betecknande en person, som är fri från skatt eller offentliga onera. I betraktande häraf synes det sanno-

riod visa sig spår till träldomens aftagande; och ännu innan perioden gått fullkomligt till ända kan träldomen anses hafva fullständigt försvunnit. Den period, som dessa lagar omfatta, kan derför sägas förete träldomens sista skede i vårt land.

Om träldomens beskaffenhet under den föregående tiden ega vi väl endast ofullkomliga underrättelser; men så mycket torde dock utan tvekan kunna antagas, att, om också trälarne icke alltid faktiskt behandlades med hårdhet, deras ställning i rent rättsligt afseende dock bestämdes helt enkelt däraf, att de betraktades såsom ting, öfver hvilka egaren hade samma rätt, som öfver hvarje annan sin egendom. Till sjelfva grundsatsen qvarstår denna åskådning ännu i Landskapslagarnes stadganden. Men om också trälens egare på grund deraf fortfarande kunde utöfva den rätt, som af denna grundsats följde, så visa dock dessa lagar mycket tydliga spår af att en annan åskådning mer och mer började vinna insteg — en åskådning, som påtagligen allt mer vann styrka genom Kristendomens växande inflytande. Verkan af denna åskådning visar sig i början hufvudsakligen i mera enstaka steg till förmildrande af trälarnes ställning äfvensom deri, att frigifning af trälar blef alltmer vanlig. Men redan före periodens slut kan den nya åskådningen sägas fullständigt hafva segrat. — Det är några hufvuddrag af den utveckling, som i detta afseende under denna period egde rum, som här skola meddelas[1].

likt, att vid den tid, då denna lag erhöll sin närvarande form, träldom icke vidare existerade inom det område för hvilket lagen gällde. — Hvad slutligen beträffar vår äldsta stadslag, Bjärköa-Rätten, som kan antagas vara ungefärligen samtidig med flera af Landskapslagarne, så kunde väl äfven om denna till en början någon tvekan ega rum. Väl finner man der i 21 pr. ordet þræl, men der användt såsom ett oqvädinsord, för hvars användande ansvar stadgas. Af detta förhållande kan emellertid ingenting med säkerhet slutas rörande den frågan, huruvida träldom ännu i verkligheten fanns. Men det är att märka, att det på samma ställe visar sig att ansvaret endast eger rum i det fall, att någon kallat en annan »þræl·en han fræls er». Då härtill kommer, att ett annat ställe (17) innehåller följande stadgande: »Slar man æller kona sit frælst hion til goþræ wisu. þa ær þæt ogilt», hvaraf väl antydes, att husbonde kunde hafva, utom fria tjenstehjon, äfven sådana, som voro trälar, torde man ha skäl att antaga, att träldom enligt denna lag ännu fanns qvar, om den också numera ej hade någon synnerlig betydelse.

[1] Ämnet har endast af få svenska forskare blifvit behandladt. Bland dessa äro hufvudsakligen att märka STIERNHÖÖK, som i sitt med skäl berömda

I. De sätt, på hvilka träldom uppstod.

Det vigtigaste af de sätt, på hvilka träldom kunde uppkomma, torde väl hafva, åtminstone i äldre tider, varit fångenskap i krig[1]. Hos germanerna i äldsta tider gällde, likasom hos den klassiska forntidens folk, den grundsatsen, att den, som ej var medlem af samhället, icke häller hade någon rätt. Den, som i krig — vare sig egentligt krig eller vid vikingatåg — blifvit tillfångatagen (hærtakin), blef derför träl. Härpå lemna sagornas berättelser tillräckliga bevis. I våra lagar finnes väl grundsatsen icke alldeles uttryckligen uttalad. Men att den varit rådande, framgår, såsom CALONIUS (s. 152) anmärker, af **Ög.** Gb. 14. och **Gotl.** I. 28. 6. Af dessa stadganden visar det sig nämligen, att medlemmar af vårt folk kunde af denna anledning vara trälar i främmande land. Och af den i **Vg.** I. þb. 12. 2. uppställda grundsatsen: »þy lik lagh ok ræt sum utlænskir mæn göra os. þylikæn uilium uir þem göræ» följer då, att medlemmar af främmande folk, som blifvit tagna i krig, blefvo trälar här i landet.

Ett vigtigt sätt, på hvilket träldom uppkom, är vidare födsel. Härom framträda mycket skiftande grundsatser hos olika

verk »De Jure Sveonum et Gothorum vetusto» (1672) i Lib. II cap. 14 (»De Jure Dominorum et Servorum») gifver en framställning deraf, som visserligen är ganska kort, men i hvilken, äfven om senare forskningar i ett eller annat afseende gifvit anledning till en från hans afvikande åskådning, dock öfver hufvud röjer sig den klara historiska blick, som utmärker denne »den svenska lagfarenhetens fader», samt — i senare tider — CALONIUS, som i sin monografi »De prisco in patria servorum jure» (först utgifven i form af akademisk afhandling i Åbo år 1780 och senare tryckt i »Matthiæ Calonii Opera Omnia» Vol. 1. Holmiæ 1829, ss. 129—344, kort derefter öfversatt under titeln: »Om de forne Trälarnes Rätt i Swerige», af J. W. Liffman. Jönköping 1836) egnat åt ämnet en utförlig, noggrann och omsorgsfull undersökning, i hvilken dock saknas den tillämnade afslutningen »de modis finiendæ servitutis et libertinorum conditione». Detta arbete har naturligtvis icke kunnat lemnas å sido vid utarbetandet af den sammanträngda framställning, som här lemnas, utan har, såsom i det följande skall visa sig, tvärtom i många afseenden tjenat till ledning.

[1] Sannolikt kan detta också öfver hufvud betraktas såsom det tidigaste sättet för träldomens uppkomst i större omfattning. — CALONIUS är emellertid (s. 142) af den åsigten, att det tidigaste sättet för uppkomst af träldom är det, då en fri person frivilligt gifver sig till träl.

folk. Romarne hänförde detta fall under *accessio*. Enligt regeln: »res accessoria sequitur rem principalem» gällde derför i fråga om slafvar, likasom i fråga om djur, den grundsatsen, att den, som egde modren, äfven blef egare af dess afkomma. Hos de sydgermanska folken utbildade sig den hårdare grundsatsen, att, om en af föräldrarne var träl, barnet blef träl — en grundsats, som senare fick sitt uttryck i den tyska rättsregeln: »Das Kind folget der ärgern Hand». Deremot synes det sannolikt att hos våra förfäder redan tidigt en mildare åskådning varit rådande. I alla händelser finner man, att i våra landskapslagar, ehuru förbindelser mellan fri man och ofri qvinna och omvändt mellan träl och fri qvinna helt naturligt sågos med oblida ögon[1], likväl om de barns ställning, som födas i en sådan förbindelse, en grundsats uttalas, som är den mildaste, som kan uppställas, så länge öfver hufvud träldom kan uppkomma genom födsel — nämligen att barnet blir fritt, om en af föräldrarne är fri, hvilken grundsats i lagarne finnes uttalad i uttrycket: »gangi æ barn a bætre alf», (**Ög.** Gb. 29. 1., **Upl.** Æb. 19., **Sdm.** Æb. 3. 2., **Vm.** I. Gb. 4. pr. och II. Æb. 14). Väl skulle det kunna synas som om åtminstone en modifikation i denna grundsats gjordes i det i **Ög.** Æb. 14. förekommande stadgandet: »Nu afla man barn uiþ huskunu manzs; þa a han luka siax öra firi sianga gangu ok fulle atær dax uærkin taki barn siþan kristit ær ok uari frælst. Nu sitær barn inne um ar gialdi firi tua öra: sitær um siax gialde firi tolf öra: sitær nat a þet siunda gialde fulla lösn». Och det synes sannolikt att det är på detta ställe som STIERNHÖÖK stöder sig då han (a. arb. s. 206), efter att hafva redogjort för de öfriga sätt, på hvilka träldom kunde uppkomma, tillägger: »Ceterum ex servis quomodocunque factis, quidquid natum erit, in parentum conditione & necessitate serviendi vivebat: olim quidquid etiam ex libero & serva, nisi aut matrimonio sibi servam liber copulasset, aut partum pater in libertatem redemisset: & recte quidem: ex ancilla enim aliena acquirere non licuit quod partus de jure ejus esset, cujus fuit ancilla, quo non sibi aut aliis sed domino acquirebat». STIERNHÖÖKS mening synes här vara, att barn af en fri man och en annans trälinna föddes till träldom,

[1] Detta framgår deraf, att fri qvinna, som tagit träl till man, säges »ganga awgh or ætt sinni». **Upl.** Æb. 19. o. **Vm.** II. Æb. 14.

men att fadren i detta fall var berättigad att lösa barnet ur träldomen. Och det torde väl äfven hafva varit hans mening, ehuru han ej uttryckligen uttalar detta, att denna fadrens rätt preskriberades, om den icke inom viss tid utöfvades. Å andra sidan framställer deremot CALONIUS (a. arb. ss. 157—160) den åsigten, att intet undantag gifves från den af lagarne uppställda regeln, att, om endera af föräldrarne var fri, barnet blef fritt, att således denna regel gällde utan afseende på huruvida förbindelsen var loflig eller oloflig, men att visserligen för att barnet skulle bli fritt det fordrades, att fadren skulle erkänna det såsom sitt barn samt — i den händelse att modren var en annans trälinna — att fadren skulle till denne utgifva ersättning för den skada, som förorsakades honom derigenom, att hennes dagsverken i följd af barnsbörden försummades, äfvensom ersättning för den kostnad, som för barnets underhåll drabbat modrens egare. Till säkerhet för utbekommande af denna ersättning hade egaren, enligt CALONII mening, en detentionsrätt till barnet; och det är erläggandet af denna ersättning, som på det ifrågavarande stället betecknas med ordet »lösn», som sålunda här icke får uppfattas såsom det pris för hvilket en träl friköptes ur träldomen; och någon preskriptionstid, inom hvilken fadren skulle utöfva sin rätt, finnes det, enligt hans mening, icke i lagarne bestämd. Ett uttryck af den mildare åskådning, som här röjer sig, är äfven, såsom CALONIUS anmärker, det stadgandet (i **Vm.** I. Gb. 4. 1) »Kombir þræll. i. land wart . i lagha giptu. quæl ængin han . i . hans lif daghum . hawi ængi vizord at quælia barn hans». En jämförelse af lagarnes hithörande stadganden synes också tala för riktigheten af Calonii uppfattning af betydelsen af det ifrågavarande stället i Östgötalagen.

Vidare kan det icke vara något tvifvel om, att det i alla händelser fanns en tid, då träldom kunde uppkomma derigenom, att en fri person frivilligt gaf sig till träl — i hvilket fall trälen kallades gæfþræl. Att det funnits en sådan tid, framgår af de uttryckliga förbud mot sådan träldom, hvilka några af lagarne innehålla. Bestämdast och fullständigast framträder ett sådant förbud i **Upl.** Kpm. 3. 3: »hawi ængin wald att giwæ sik til giæffþræls ok ængin ma ok annan til giæff þræls takæ». Förbudet upprepas i något kortare form i **Sdm.** Kpm. 3. 3. Det

förekommer emellertid redan i **Ög.** Æb. 11, der det uttryckes så: »Nu ma egh man iorþ ælla annat gozs giua undan ræettum aruum sua sum för uar i laghum ok egh sik til gæfþræls giua; þy at þæt gaf birghir iarl af». — Det synes emellertid kunna sättas i fråga, af hvilken omfattning detta förbud var, d. v. s. hvad som egentligen är att betrakta såsom »gäfträldom». En sådan fråga har sin anledning deri, att äfven de lagar, som innehålla detta förbud, omtala såsom fortfarande bestående sådana förhållanden, hvilka synas kunna hänföras under kategorien »gäfträldom». Hit hör hvad som stadgas i **Ög.** Æb. 12, der till och med sjelfva uttrycket »gæfþræl» användes, samt vidare ställen i de flesta af de öfriga lagarne, der väsentligen samma förhållanden beröras, ehuru uttrycket »gæfþræl» der icke förekommer. Hit hör vidare åtminstone ett ställe i **Ög.**, på grund af hvilket AMIRA antager, att en fri person kunde till gäldande af en skuld genom en *datio in solutum* öfverlemna sig sjelf till borgenären.

Hvad nu först angår **Ög.** Æb. 12, så behandlar detta ställe det fall, då en person af svaghet eller sjukdom (uan mæt ælla siukdombær) var urståndsatt att själf sörja för sitt uppehälle och derför ville, mot åtnjutande af underhåll, öfverlemna sin egendom åt en annan. Det stadgas der, att han skall då först bjuda sig åt sina fränder (i första rummet sin närmaste arfvinge och sedan de öfriga, sannolikt i den ordning, som bestämdes af skyldskapens närhet). Först om ingen af dem ville mottaga honom, fick han bjuda sig åt hvem han ville. Den, som under sådana förhållanden åtnjöt underhåll, betecknas på detta ställe med uttrycket »gæfþræl». Det förhållande, om hvilket här stadgas, är väsentligen detsamma, som är mycket vanligt i de danska provinslagarna och i dem betecknas med uttrycket »flatføræ sik» och som äfven under benämningen »flatfara sik» eller »flatfaras» förekommer i **Vg.** (I. Jb. 3. 1., II. Jb. 5 och Add. 11. 10). — Sjelfva förhållandet förekommer också, dock icke under denna benämning, i **Upl.** Jb. 21, **Sdm.** Jb. 17, **Wm.** I. Gb. 16. 1. och II Jb. 17 samt med någon modifikation i **Hels.** Jb. 15. Frågan är nu huruvida den ställning. som intogs af den, hvilken på detta sätt öfverlemnat sig och sin egendom till annan, är att betrakta såsom träldom. Enligt de danska provinslagarna förlorade en sådan person (»Fledföringen») icke, genom att så öfverlemna, sig sin

personliga frihet; men i följd deraf, att han saknade all förmögenhet, förlorade han dock i väsentlig mån sin sjelfständlghet — han kunde sålunda ej giltigt företaga rättshandlingar, han kunde hvarken fordra ed af andra eller sjelf vara mededsman; och den, som mottog fledføringen, var skyldig att ansvara för hans gerningar[1]. Huru det i detta afseende förhöll sig enligt vår äldre rätts grundsatser, torde icke vara lätt att utreda. Det är möjligt, att saken förhöll sig så, som SCHLYTER synes antaga, då han (Gl. t. Ög. v. gæfþræl) anmärker, att den, som enligt Ög. Æb. 12. öfverlemnat sin egendom till annan mot försäljning, kallades gæfþræl »quia dicta bonorum cessio antiquissimis temporibus revera cum deditione in servitutem conjuncta erat». Hans mening synes sålunda vara, att i äldsta tiden verklig och fullständig träldom inträdde genom ett sådant öfverlemnande. Att emellertid detta förhållande sedermera enligt hans mening förändrade sig visar sig deraf, att han omedelbart efter det anförda tillägger: »at vero hæc a Duce Birgero prohibita (Æb. 11,) illa tamen sub certis conditionibus in usu remansit (Æb. 12)». Beteckningen »gæfþræl» i Æb. 12. skulle således ha bibehållit sig från en äldre tid, oaktadt det förhållande, som nu dermed betecknades, var ett annat än det, för hvilket beteckningen under den äldre tiden i egentlig mening användes[2]. I alla händelser synes det — hurudant förhållandet än i äldre tider må hafva varit — dock otvifvelaktigt, att efter Birger Jarls stadga en persons öfverlemnande af sin egendom till en annan mot försörjning — om det ock medförde en rättsminskning, hvars omfattning dock icke är fullt tydlig — likväl icke medförde en verklig och fullständig träldom[3].

---

[1] Jfr KOLDER. ROSENVINGE, Grundrids af den danske Retshistorie. Kbh. 1860, ss. 122 ff. och STEMANN, Den danske Retshistorie. Kbh. 1871, ss. 301—305.

[2] Enligt SCHLYTERS åsigt användes deremot i Ög. Dr. 17. 2. uttrycket »gæfþræl» i sin ursprungliga betydelse. Han anmärker nämligen beträffande det på detta ställe förekommande stadgandet om beloppet af böterna för dråp å »gæfþræl»: »id certe, ante Birgeri tempora scriptum, non valuit, de eo, qui postea nomine magis quam re fuit gæfþræl (Æb. 12. 1.)».

[3] Vid jämförelse mellan stadgandena i Ög. Æb. 11. och 12. vill det synas antagligt, att det förut icke varit ovanligt, att arflåtare undandragit sina lagliga arfvingar sin qvarlåtenskap genom att gifva sig i träldom hos en annan och att med anledning deraf Æb. 11 stadgar dels förbud mot gäfträldom öfver hufvud, dels förbud mot att vid afstående af egendom mot försörjning träda

Hvad derefter beträffar det ställe i Ög. — Vaþam. 4. — på hvilket AMIRA hufvudsakligen stöder sin åsigt, att en fri person kunde till gäldande af en skuld genom en *datio in solutum* öfverlemna sig sjelf såsom träl åt borgenären, så lyder detta ställe så: »Nu stial man ælla kona ok firiuærka sik. alt þæt þön gæra i sua höghum sakum sum þön sitia inni firi. þa suari þæn sum þöm hauær inni mæþ sik. þaghar höghra stighær æn þön sitia inni firi. þa a ættin baþe taka och böta firi þöm». AMIRA söker nu att visa, att på detta ställe fråga är om en gäldenärs frivilliga öfverlemnande af sig sjelf i gäldsträldom hos borgenären[1]. — Mot hans bevisning i detta afseende synes visserligen den anmärkning kunna göras, att det kan ifrågasättas huruvida under begreppet» firi værka sik» låter hänföra sig ett frivilligt öfverlemnande. Antager man emellertid Amiras tolkning såsom riktig, så återstår dock den frågan, huru denna uppfattning låter förena sig med det i Æb. 11. gifna förbudet mot »gäfträldom». Två förklaringar synas här vara möjliga. Den ena vore att stadgandet i Vaþam. 4. af förbiseende kommit att qvarstå vid sidan af det nyss nämnda förbudet (på samma sätt som, enligt Schlyters mening, stadgandet i Dr. 17. 2. kommit att qvarstå äfven efter Birger Jarls stadga). Den andra förklaringen åter vore, att en-

arfvingarnes intressen för nära, hvarför i Æb. 12. närmare föreskrifter gifvas om de vilkor, under hvilka dylikt afstående finge ega rum.

[1] Hans bevisning är (Nordgerm. Obligationenrecht I, s. 131, n. 3) följande: »— — dort (Vaþam. 4.) ist blos gesagt, dass Männer und Weiber in Folge von Diebstählen in Schuldknechtschaft sein können nicht aber ist gesagt, dass sie zwangsweise verknechtet werden. Letzteres ist hier sogar ausgeschlossen, weil von dem Fall die Rede ist, wo ein Mann oder eine Frau durch Diebstahl »sich verwirkt» hat und in Folge davon in Schuldknechtschaft gekommen ist. Da das Östgötische Recht wegen Diebstahls nur Lebens-, Leibes- und Freihetsstrafen kennt (Vaþ. 32. pr. §§ 1—3, 6. 33, § 1, 35) so kann in Folge von Diebstahl Schuldknechtschaft nicht als Strafknechtschaft eintreten (wie SCHLYTER Gl. zu Ög. s. v. forværka und inne meint), — aber auch nicht als executorische Schuldknechtschaft, weil es nach östgötischem Recht um Diebsbusse eine Execution principiell nicht gibt. Bleibt also nur die Annahme dass die Männer, die nach Ög. Vaþ. 4 wegen Diebstahls in Schuldknechtschaft kommen, sich freiwillig in dieselbe ergeben.» — AMIRA anser för öfrigt (s. 127, n. 2. — Jfr s. 480) sannolikt, ehuru det icke är uttryckligen uttaladt, att borgenären icke kan vägra att låta sig nöja med gäldenärens öfverlemnande af sig sjelf till gäldsträldom, såsom *datio in solutum*.

ligt lagens mening »firiværka sik» i Vaþam. 4. icke medför eller innebär någon fullständig träldom, hvilket deremot den »gäfträldom», som aflystes genom Birger Jarls stadga, skulle göra — att sålunda den träldom, som uppkomme genom gäldenärens *datio in solutum* af sin egen person skulle vara på samma sätt vilkorlig och ofullständig, som den, hvilken uppkommit derigenom att qvinna, hvilken icke kunnat erlägga böterna för tjufnad enligt Vaþam. 35 och 37 (hvilka ställen i det följande skola behandlas), exsekutoriskt gjordes till borgenärens »ambat». Denna förklaring, hvilken i sjelfva verket synes vara den sannolikare, är väl ock den, som Amira antager.

Derefter är vidare att taga i betraktande den frågan, huruvida enligt dessa lagar träldom kunde uppkomma derigenom, att en fri person dömdes till träldom såsom straff för en af honom begången förbrytelse. Af denna mening är CALONIUS. Han yttrar nämligen härom (a. st. s. 148): »Quarto, *in poenam* delictorum et præcipue commissi furti, in servitutem *Judicis sententia* addicebantur liberi homines, quotiens non haberent unde actori satisfacerent et multam lege statutam solverent. Superest notabile ejus rei vestigium in *Jure Ostrogothico,* quo edicitur nuptam feminam, vel solutam cui legitimus esset tutor intra præfecturum et legiferatum, furti tertiam convictam, si mulctam pro ea solvere nollet maritus vel tutor, actori in servitutem esse tradendam: illam vero quæ tutorem non haberet, nec ipsa solvendo esset, etiamsi prima vice furtum patrasset, mox ad servitia vel actori, vel Procuratori Fisci, Konungs Soknare, vel judici territorii præstanda, esse condemnandam, quia furtum libertatis suæ fecisset». Såsom stöd härför åberopar han Ög. Vaþam. 35 och 37. På det förra af dessa ställen stadgas det, att, om en qvinna, som har målsman, stjäl full tjufnad, målsmannen skall böta för henne först af hennes gods, om sådant finnes, men sedan af sitt eget, likaledes, om hon stjäl andra gången; men, om hon stjäl tredje gången eller oftare, då har målsmannen (i motsats till hvad som eger rum vid andra brott) rätt att välja, om han vill lösa henne (genom erläggande af böterna) eller ej. Vill han ej lösa henne, eger den bestulne rätt att välja, om han vill »giua hænne lif», eller, mot att erlägga en mark till konungen och en till häradet, få henne till trälinna (ambat) eller stena henne i hjel. — På det

senare af de anförda ställena åter stadgas det, att om »löska kona», som ej har målsman inom landet, stjäl, då är hon förfallen till tre markers bot. Har hon då sjelf gods att böta med eller vill någon annan böta för henne, »þa ær þæt got». Sker intetdera, »þa hauær hun firistolit frælsi sinu», och då eger endera, målseganden, konungens soknare eller häradshöfdingen (med företräde för den förstnämnde) att, mot erläggande af en mark till hvardera af de öfriga till andel i böterna berättigade, lösa henne till sig; och hon »uari hans ambat». Den i detta fall omtalade art af träldom, hvilken CALONIUS (jfr ofvan anförda ställe samt s. 163) betecknar såsom *servitus poenæ* och för hvilken han anser (s. 149) i äldre tider icke blott qvinnor, utan äfven män hafva varit utsatta, uppfattas också af SCHLYTER (Gl. t. **Ög.** v. »forværka» och »inne») såsom en *servitus poenæ*. Denna uppfattning delas icke af AMIRA[1], hvilken, såsom det synes på goda skäl anser träldomen i detta fall vara en art af »Schuldknechtschaft», som inträdde i följd af exsekution för viss art af skuld, nämligen skuld för böter, men i denna strängare form — ty han skiljer mellan denna form och en mildare form af Schuldknechtschaft — endast i det fall, att det brott, för hvilket böterna skulle utgå, var stöld, endast om den, som skulle gälda böterna var kvinna[2], och — bland våra landskapslagar — blott i Östgötalagen. — Denna art af träldom var för öfrigt, enligt AMIRAS mening[3] icke en fullständig och ovilkorlig sådan. Ty då den var resultatet af en exsekution, som afsåg att bringa gäldenären i borgenärens våld, så upphörde gäldenären endast för detta ändamål och endast så till vida att vara medlem af rättssamhället. Hans ättemän togo äfven derefter, likasom förut, böter för missgerningar mot honom. Och likasom förut erlade de, om också icke i första hand, försoningsböter för missgerningar, som han begått. Särskildt visar sig vilkorligheten af hans ofrihet deri, att den inträ-

[1] a. arb. s. 127, n. 3. — Jfr det ofvan anförda stället s. 131, n. 3.

[2] Rörande CALONII ofvan anförda åsigt, att under en tidigare period äfven män drabbades af träldom såsom straff för begången stöld, anmärker AMIRA (a. arb. s. 132, n. 2) »— — fürs ältere Recht (vor **Ög.**) behauptet er auch eine »Strafknechtschaft» von Männern wegen Diebstahls, freilich nur af Grund allgemeiner Betrachtungen, während alles, was wir übers altschwedische und insbesondere östgötische Strafrecht aus den Quellen wissen, dagegen spricht».

[3] a. arb. s. 127.

der först i det fallet, att borgenären hvarken ur dens gods, hvilken häftade för skulden, eller af tredje man kunde erhålla godtgörelse, och deri, att denna träldom upphör så snart tredje man betalar för honom. AMIRA anser det vidare icke sannolikt — just derför, att träldomen endast var vilkorlig — att borgenären kunde förfara efter behag med gäldenären.

Men, om nu det sätt, på hvilket Amira sålunda angifver gäldenärens ställning till borgenären i detta fall, öfver hufvud måste antagas vara träffande, så synes det tillstånd, i hvilket gäldenären här befinner sig, icke rätteligen kunna — oaktadt uttrycken »vari hans ambat» och »þa hauær hon firistulit frælsi sinu» — karakteriseras såsom träldom i den verkliga och fullständiga mening, då träldomen innebär att egaren helt och hållet råder öfver trälen såsom öfver hvarje annan sin egendom. — Ännu mindre kan då såsom verklig träldom betraktas den mildare art af »Schuldknechtschaft», på hvilken AMIRA anför exempel ur Gotlandslagen och Svealagarne (jfr de i noterna till ss. 129 och 130 anförda ställen i lagarne). I de dit hörande fallen blir nämligen gäldenären fortfarande fri (hvarför ock missgerningar af och mot en sådan »Schuldknecht» äro i »fræls manz botum»); men han blir borgenärens tjenare; och värdet af det af honom i denna egenskap utförda arbete afräknas på hans skuld.

Slutligen är att anmärka, att det synes vara skäl att antaga, att, utom de nu anförda, i äldre tider flere andra sätt funnits, på hvilka träldom kunde uppkomma. Somliga af dessa antydas öfver hufvud icke i denna periods lagar; om andra åter torde man på grund af hvad dessa lagar innehålla kunna antaga, att de väl tidigare förekommit, men numera icke erkännas. Så uppkastar CALONIUS (ss. 145 ff.) den frågan, huruvida ej i äldre tider en fader kunde strafflöst hemma hos sig qvarhålla såsom trälar sina egna barn och anmärker dervid, att i betraktande af den stora omfattning, som husfadersmakten otvifvelaktigt under den äldre tiden hade, i det att fadern till och med egde att utsätta sina barn — hvilket bevisas af förbudet deremot i Gotl. I. 2. pr. — frågan bör jakande besvaras, då det måste anses vara en erkänd rättsgrundsats, att den, hvilken en starkare rätt tillerkän-

nes, äfven bör anses ega den svagare. I sjelfva verket synes ej häller någon grundad invändning kunna göras mot denna hans åsigt. Men att denna tid var förgången under den period, då Landskapslagarne gällde — derom kan väl icke vara något tvifvel. På väsentligen samma skäl torde det ock kunna antagas, att under en äldre tid fader kunde till träldom försälja sina egna barn; men att en sådan rätt icke i denna periods lagar tillerkännes honom, är påtagligt. Väl torde stadgandet i **Ög.** Æ. 25. 1; »Nu aflar bonde barn uiþ huskunu sina: þa ma egh bondin barn sit i sældi lata. ok egh annöþught haua» — väl torde detta förbud utvisa, att den tid icke var långt aflägsen, då det icke var ovanligt att en fader sålde barn, som han aflat med trälinna. Men, då försäljning af barn, som man aflat med fri qvinna, icke ens omtalas, torde det kunna antagas att ett förbud deremot icke ansågs nödigt. — Hvad öfver hufvud försäljning af trälar angår, så var sådan, om också i de yngre lagarne endast med mer eller mindre väsentliga inskränkningar tillåten, dock under denna period, såsom längre fram skall visas, mycket vanlig. Det skulle emellertid vara oegentligt, att i det fall, då en person till en annan försålt en sin träl, beteckna försäljningen såsom ett sätt, på hvilket träldomen uppkommit, då denna i detta fall förutsättes redan vara för handen. Försäljning åter af en fri person till träldom var, såsom flere af lagarne visa, ett groft brott, nämligen menniskorof *(plagium)*, hvilket strängt bestraffades. Härom heter det i **Ög.** Vaþam. 30. 1.: »Nu sæll man frælsan man i annöþughan staþ meþ uin ok uitne. böte firi fult ok fiæþærtiught. — — — þær skal frælsan lösa sum hittis. egh ma fræls at leþznum ganga» och i **Vm.** II. Kpm. 4: »Hwar sum frælsan man sæl oc i siuþ læggær, hæti viþ XL. marcom». Grundsatsen, om ock i något förändrad form (hvarom mera längre fram) framträder också i **Upl.** Kpm. 3. pr. och i **Sdm.** Kpm. 3. pr.). — Hvad angår andra sätt för uppkomsten af träldom, anmärker CALONIUS (s. 160), att man ingenstädes i vår äldre historia finner omtaladt, att någon på spel förlorat sin frihet — hvilket, enligt TACITI berättelse (Germania c. 24), varit mycket vanligt hos sydgermanerna — ej häller att den, som vid envig blifvit besegrad, förlorat sin frihet. Härvid synes emellertid kunna anmärkas, att äfven om några sådana fall ej från vår forntid omtalas, det dock

ej synes omöjligt att de kunnat förekomma, då det, såsom förut är anfördt, kan anses otvifvelaktigt, att en tid funnits, då en person frivilligt kunde gifva sig till träl. Hvad CALONIUS slutligen på det anförda stället tillägger derom, att hos oss träldom icke inträdde såsom påföljd af tiggeri och lösdrifveri samt att ännu mindre träldom inträdde derigenom att en person hade sin bostad inom ett visst område, är utan tvifvel riktigt.

II. Trälens ställning till egaren och till samhället.

Det är förut anfördt, att äfven hos oss träldomen ursprungligen innebar, att trälen var sin herres egendom, såsom hvarje annan sådan, hvaraf följer, att det, som angår trälens ställning, i hufvudsakliga afseenden hör till framställningen af eganderätten, om också det icke kan förbises, att herrens eganderätt i någon mån fick en särskild gestaltning i följd af det förhållande, att objektet för eganderätten i detta fall var en sjelfmedveten varelse. Och det är naturligt att detta i allt större mån skulle ega rum, ju mera kulturen gjorde framsteg. Väl torde, såsom förut är antydt, herraväldet öfver trälen redan under den hedniska tiden börjat faktiskt utöfvas med mindre hårdhet, än den, till hvilken herren rättsligen hade befogenhet. Men ännu i våra landskapslagar, sådana de nu äro till oss bevarade, qvarstår fortfarande väsentligen den ursprungliga uppfattningen af träldomens rättsliga betydelse. Emellertid visa sig redan tidigt i dessa lagar tecken till en småningom försiggående förändring i detta afseende, i det att steg för steg i viss mån ett erkännande äfven af trälens personlighet gör sig märkbart — visserligen i något olika grad i olika lagar. Det är naturligt att i första rummet Kristendomens inflytande bidragit till denna förändring. Derför synas också de tidigaste stegen i denna riktning hafva bestått deri, att trälarne betraktas och behandlas såsom medlemmar af kyrkan och såsom delaktiga i kyrkans förmåner. Men det är lätt förklarligt att detta förhållande äfven skulle småningom inverka på trälarnes ställning till det borgerliga samhället. Äfven i och till detta erhålla de småningom en viss rättsställning, i väsentliga afseenden i strid mot den ännu i lagarnes ord framträ-

dande gamla uppfattningen af träldomens betydelse. Visserligen var emellertid den rättsställning, som de sålunda erhöllo, ännu i hög grad inskränkt och för öfrigt något olika för olika klasser af trälar. Ty mellan dessa egde en viss olikhet rum dels med afseende på sättet för träldomens uppkomst, dels med afseende på arten af den tjenst och de förrättningar, till hvilka de användes.

Med afseende på det nu anförda torde det, till vinnande af en någorlunda klar öfversigt af utvecklingen, vara lämpligast att först redogöra för beskaffenheten och omfånget af den rättsliga makt öfver trälarne, hvilken enligt lagarnes regel tillkom herren, och sedan söka att uppvisa huru och i hvilka afseenden trälarne dock småningom erhöllo en viss rättsställning.

Betydelsen och omfånget af herrens rättsliga makt öfver trälarne bestämmas deraf, att den i sjelfva verket är eganderätt. Trälarne likställas fullständigt med andra föremål för eganderätt[1]. Derför utöfvar herren mot och i afseende på dem alla de befogenheter, som eganderätten innebär. Detta är ännu enligt landskapslagarne i allmänhet — om också i dessa lagar antydningar gifvas att trälarne icke i allmänhet behandlades med grymhet[2] och om också, i synnerhet i de yngre lagarne, enstaka stadganden visa att en ny åskådning är på väg att vinna insteg — herrens rätt. Sålunda kunde denne — och i sjelfva verket icke blott han, utan äfven hans hustru och barn — efter godtycke

---

[1] Så heter det t. ex. i **Upl.** Mhb. 53 (som har till rubrik: »Hittir man fæ manz ællr hema hion) i § 2. »Nu hittir man hema hion manz. hawi þriþiung aff fynd». — Jfr Æb. 3. pr., der »gull ok hemahion» likställes. Jfr ock **Ög.** Vinso. 1: »Nu will bonde þræl sin sælia: han skal mæþ vin och uitni köpa sum hest».

[2] Såsom bevis på den menskliga behandling, som efter regeln kom trälarne till del, påpekar CALONIUS (s. 227) uttrycken i det edsformulär, med hvilket egaren af en stulen träl betygade att trälen var hans egendom (**Vg.** I. þb. 17): »— — iak födde han hema i husum — — þer uar i klæþum uafþær ok i uaggu lagþer», vidare stadgandet i **Vg.** I. Mdr. 13, hvaraf det visar sig, att det ej var ovanligt, att trälen fick deltaga i de fries gästabud samt att för våld, som der tillfogades den förre, skulle bötas lika mycket som för våld mot fria män. Emellertid visar visserligen det ännu i **Kr. L. L.** (Dr. vi. 15) bibehållna uttrycket »trælbæria» den behandling, för hvilken trälarne i äldre tider kunde vara utsatta.

saklöst lemlästa och till och med dräpa trälen[1]. — Han kunde också, när en träl begått en rättskränkning mot en främmande person, utlemna trälen till den kränkte[2]. Vidare hade egaren under den äldre tiden oinskränkt rätt att föryttra trälen. Han kunde således försälja honom[3], bortbyta honom[4] och bortgifva honom[5]. Öfver hufvud måste det antagas, att en träls egare kunde till en annan öfverlåta trälen genom hvarje föryttringssätt, som var i och för sig lagligt. Emellertid finner man, att i vissa af de yngre lagarne inskränkningar göras i egarens rätt att föryttra sin träl[6]. — Herren hade ock vidare rätt att vinna åter en träl, som på orättmätigt sätt kommit ur hans besittning. Denna rätt kunde

[1] Så stadgas i **Ups.** Mh. 6. 5: »æ hwat o frælst folk giör. ællr liutær. þa væri swa gilt .j. botum sum allir frælsir. utæn bonden ællr husfrun . ællr börn þeræ kunnu hanum nokot gioræ. hwat þæt ær hældær .j. drapum ællr sarum. wæri allt o gilt .j. alli bot.»

[2] »leþis nokot til o fræls manz. þa wæri bonde han ællr böte fore han swa sum fore frælsæn man. ællr giwi malseghandæ. þrælin utt fore giærþ sinæ.» (**Upl.** Mh. 44. 1). Jfr **Vm.** II. Mh. 24. 8.

[3] Jfr det förut anförda **Ög.** Vinso. 1., vidare Eghnas. 23. och **Vg.** I. þb. 19.

[4] Att egaren, då han kunde försälja träl, äfven kunde bortbyta honom, är väl otvifvelaktigt. Denna hans rätt kan väl emellertid icke sägas bevisas af de af CALONIUS (s. 201) anförda ställena (**Ög.** Vaþam. 16. pr. o. 21. 1). Det fall, som på dessa ställen omtalas, är nämligen det, att, då en träl blifvit slagen så att hans arbetskraft derigenom blifvit förminskad, den, som slagit honom, måste till ersättning lemna den slagnes egare en sin träl.

[5] Det fall, som särskildt omtalas, är det, att träl bortgifves till omynd (**Ög.** Gb. 16. pr.).

[6] I detta afseende äro att anmärka stadgandena i **Upl.** Kpm. 3. pr.: »Hawi ængin kristin wald kristnan at sæliæ. þy at kristær war sælder. ok þa lösti kristær allæ kristnæ. Nu kan man frælsæn sæliæ. wærþær han giöddær ok goþær giör. þa böte þæn fiurætighi markær þær frælsæn sældi. Nu sæl kristin man kristnæn. ok ær þo hans þræll. þa wærþær þæn fræls sum saldær ær mæþ þe salu. ok hin taki wærþ sitt atær sum kiöpte. ok ær ængin bot at. ok wæri aldrigh o fræls siþæn», samt i **Sdm.** Kpm. 3. pr., hvilket har hufvudsakligen samma innehåll, men är något kortare. — I den förra delen af dessa stadganden framträder i allt hufvudsakligt, ehuru något annorlunda uttryckt, samma grundsats, som i de förut anförda stadgandena i **Ög.** Vaþam. 30. 1. och **Vm.** Kpm. 4, nämligen att försäljning af en fri menniska är en förbrytelse, som ådrager strängt straff. I den senare delen åter har förbudet derutöfver erhållit den utsträckning, att det icke häller är tillåtet att sälja träl, som är kristen. Men verkan af detta förbuds öfverträdelse är blott den, att försäljningen är ogiltig och att den försålde erhåller friheten.

han under vissa omständigheter utöfva egenmäktigt, i andra fall åter endast genom samhällsmyndigheternas anlitande. I det förra fallet berodde det väl hufvudsakligen på hans egen omsorg och påpasslighet, om han skulle återfå trälen; emellertid gynna visserligen lagarna hans i detta afseende företagna åtgärder[1]. — Inleddes åter en verklig klanderprocess, så hade den, som hade trälen i besittning, den fördelaktigare ställningen vid bevisningen. Han hade då rätt att åberopa och ådagalägga originärt fång (i detta fall »vitna firi hemæ föt»[2]) eller åberopa fång af annan (»gripa til leþsna»), hvarom i de olika lagarne något olika grundsatser gällde. — Hittade någon en annans träl som rymt, var han skyldig att lysa, men hade då också rätt till hittelön[3]. — Hvad trälen genom arbete förvärfvade, förvärfvade han åt herren, ty trälen hade ej någon rätt till egendom, hvarför ock skyldemän, som löste sin frände ur träldom, skulle med ed betyga, att de penningar, med hvilka han löstes, voro »frænda fæ ok egh hans fæ»[4]. En bättre ställning i detta afseende intaga visserligen de hemmafödda trälarne (fostre och fostra). Man finner nämligen att dessa icke alldeles saknade förmögenhetsrätt. Så talas om fostres »bo», som säges skola skiftas, om han dräper man[5] och om han varder hängd för full tjufnad[6], vidare om att fostre har »baþe bo oc boscap»[7]. Emellertid var den rätt, som sålunda säges tillkomma fostre, egentligen endast nyttjanderätt[8]. Denna egendom återföll nämligen, när fostre dog, till hans egare[9]. Öfver hufvud måste man väl antaga, ehuru

[1] Jfr härom CALONIUS (ss. 204 ff.). Han anför i detta afseende stadgandet i Skåne L. I. 129: »Far man æftir hionæ sit oc hittir þæt. taki þæt bort saclöst hwar sum han hittir þæt. Æm væl j kunungs garþe oc archibiscops sum annars bondæ. Ransac scal ængin man syniæ andrum þær sum han wil ransakæ æftir hionæ sinu». Vidare anför han **Vg.** I. þb 18. och **Ög.** Vaþam. 38.

[2] **Vg.** I. þb. 17.

[3] **Vg.** I. þb. 18, Upl. Mh. 53, Vm. II. Mh. 34.

[4] **Ög.** Æb. 17.

[5] **Ög.** Dr. 13. 2.

[6] **Ög.** Vaþam. 41. 1.

[7] **Vm.** II. Mh. 25. 9.

[8] I särskilda fall får dock denna rätt karakteren af eganderätt, såsom i det nyss anförda fallet (**Ög.** Dr. 13. 2), då fostres bo skall skiftas för böter.

[9] Så stadgas om det fall, då fostre gifter sig med fri qvinna, och det, då fri man gifter sig med fostra, i **Ög.** Gb. 29. 1; »— — þa dör fostre, þa

några uttryckliga stadganden derom ej torde finnas, att egaren kunde efter godtycke när som hälst återkalla sålunda upplåten egendom.

Hvad derefter beträffar den rätt, som egaren på grund af sin eganderätt till trälen hade till dennes afkomma, så är därom följande att märka. Hvad först angår det fall, då den ene af föräldrarne var friboren, men den andre träl, behöfver endast hänvisas till hvad förut är anfördt, nämligen att i detta fall alltid barnet var fritt. Frågan gäller således här endast det fall, då båda föräldrarne voro trälar. Tillhörde i detta fall båda föräldrarne samma egare, tillhörde naturligtvis deras afkomma denne. Deremot är det svårare att afgöra, huruvida, i det fall, att föräldrarne tillhörde olika egare, barnet tillhörde fadrens eller modrens egare eller eganderätten tillkom dem gemensamt och, i detta sistnämnda fall, huru eganderätten skulle tänkas delad[1]. Härvid torde det ej vara något tvifvel derom, att i det fall, att förbindelsen ingåtts utan egarens vetskap och vilja, afkomman tillhörde modrens egare[2]. Deremot hafva olika meningar framställts om förhållandet i det fall, att förbindelsen ingåtts med bifall af egarne å båda sidor. CALONIUS anför (s. 225 ff.), sedan han visat att mycket olika grundsatser i detta afseende rådde hos de sydgermanska folken, och sedan han anmärkt, att hos oss Svealagarne icke innehålla några stadganden rörande denna fråga, att STJERNHJELM, hvad beträffar Götalagarne, uttalar den åsigten, att den äldre grundsatsen, hvilken framträder i **Vg.** I. Gb. 4. 3[3], varit den, att barnen tillhöra modrens egare, men att en ny grund-

takær þæn han atte tva lyti af bo — — — Nu dör fostra taki þæn uan a til hænna omynd hænna ok þriþiung af bo.» — För öfrigt måste samma grundsats utan tvifvel antagas hafva gällt äfven i det fall, att trälen frigafs eller friköptes. Jfr CALONIUS s. 212.

[1] Jfr. CALONIUS s. 224.

[2] CALONIUS anför (nyss anf. st.) till stöd härför stadgandet i slutet af **Ög.** Gb. 29. 2: »Nu gangær fostre manzs æfte fostru: þa a egh kæfsir i barnum». Samma uppfattning har också SCHLYTER, då han (Gl. t. Ög. v. Kæfsir, hvilket han öfversätter: »den som lefver tillsammans med frilla: concubinus») till förklaring af nu ifrågavarande ställe tillägger: »d. ä. då träl utom äktenskap aflat barn med trälinna, har han och hans egare ingen del i barnen, utan de tillhöra modrens egare ensamt».

[3] »Vill þræll fa huskono giui tva öræ til þem ær hana a. [a] ækki kiæpsir i barnum», hvilket ställe af SCHLYTER (Gl. t. Vg. v. Kæfsir), förklaras så:

sats — nämligen att modrens egare tager en tredjedel af barnen och fadrens egare två tredjedelar — uppställes i **Ög**. Gb. 29. 2[1]. Härvid anmärker emellertid CALONIUS, att man icke får förbise, att, under det att i **Vg**. talas om trälar i allmänhet eller vanliga trälar, det anförda stället ur **Ög**. stadgar endast om hemmafödda trälar, om hvilka i flere afseenden särskilda grundsatser gällde. Hans åsigt är derför, att så länge träldomen bestod och intet särskildt aftal om motsatsen egt rum mellan trälarnes egare, den allmänna grundsatsen var den, som **Vg**. uppställer, men att undantagsvis om hemmafödda trälar gällde den af **Ög**. uttalade. — Det är möjligt, att den af CALONIUS i detta afseende uttalade åsigt är den riktiga. Men de anförda ganska dunkla ställena i källorna torde dock icke kunna anses lemna någon tillräcklig upplysning om förhållandet.

Af det nu anförda framgår att trälarne, såsom underkastade sina egares väsentligen oinskränkta makt, icke stodo i något direkt förhållande till samhället, utan att detta förhållande egentligen i alla riktningar förmedlades genom egarne. Småningom försiggick emellertid en förändring häri, så att trälarne åtminstone i vissa afseenden kommo att i viss mån intaga en ställning i och till samhället. Det torde icke kunna betviflas, att, såsom förut är antydt, denna förändring väsentligen åvägabragtes genom kyrkans inflytande, för hvilken, i öfverensstämmelse med den kristna åskådningen, menniskan, såsom blott menniska, hade betydelse, och att det derför helt säkert var på det kyrkliga området, som trälen tidigast erkändes såsom person. Det torde ock kunna antagas, att redan från början af Landskapslagarnes period trälarne voro delaktiga i alla kyrkans förmåner, att sålunda de icke blott hade tillträde till den allmänna gudstjensten, utan äfven döptes och konfirmerades och undfingo nattvarden, att trälinnor, som födt barn, kyrkotogos, att vid in-

»trälen har ingen del i, d. ä. ingen rätt till, eller magt öfver sina barn (hvilka tillhöra modrens egare).

[1] »Nu giftir man fostru sina fostra annars manzs. æru þer baþir uiþær sum uan aghu til þerra — — — nu afla þön bos ok barna. nu döia þön þa takær hin sum fostruna atte omyndina ok þriþiung af bo ok sua af barnum ok hin sum fostran atte tua lyti af bo ok sua af barnum:» (hvarefter följer det nyss förut anförda slutet på detta ställe: »nu gangær fostre manz æfte fostru: þa a egh kæfsir i barnum»).

gåendet af äktenskap vigselns form användes och att aflidna trälar på kristligt sätt begrafdes å kyrkogård[1]. — I sammanhang med frågan om trälarnes ställning i och till det kyrkliga samhället bör äfven med några ord beröras frågan, huruvida träl hade tillträde till prestembetet eller till ingående i kloster. I våra lagar torde väl ej finnas några stadganden, som belysa denna fråga. Men det kan väl antagas, att de grundsatser, som af den kanoniska rätten i detta afseende voro uppställda, hos oss tillämpades, och det äfven före Skeninge möte år 1248, då studiet af denna rätt påbjöds. Den allmänna grundsatsen var väl, att endast friborne män kunde vara prester eller munkar. Dock gjordes i denna grundsats vissa modifikationer. Sålunda gjordes undantag för sådana, som antingen blifvit fullständigt frigifna eller åtminstone så, att den manumitterande endast förbe-

[1] CALONIUS antager ock (ss. 247 ff.), att trälarne i fråga om dessa kyrkans förmåner fullkomligt likställdes med de friborne och åberopar i afseende på de särskilda slagen af dessa förmåner särskilda ställen i lagarne (jfr noterna till s. 248). Väl torde de sålunda åberopade ställena — då en stor del af dem endast stadgar om presternas åligganden i dessa afseenden i förhållande till befolkningen i allmänhet, utan att särskildt nämna trälarne — icke innehålla fullständiga bevis för de nämnda förmånernas utsträckande äfven till dem. Men det finnes dock ställen, der trälarne uttryckligen omtalas såsom delaktiga af vissa af dessa förmåner — och det vigtiga sådana. Det torde derför med skäl kunna antagas, att samma regel öfver hufvud gällde om dem alla. Till dessa ställen hör **Upl.** Æb. 19: »Nu takær o fræls man o frælsæ kono. fæstir ok wighis wiþ hanæ — —»; vidare Kkb. 9 pr., der det stadgas om afgifterna till prest för vigsel, olika för bönder och »fatöct folk», hvarefter förklarande tillägges: »Fatöct folk kallum wir hussætu folk. ok malækarlæ. legu hion. ok hemæ hion. och stafkarlæ». Och i den derefter följande § 1. stadgas det om »inleþning» (kyrkotagning af barnaföderska), likaledes med skilnad mellan bondes hustru och »fatöc konæ». Hit torde äfven böra hänföras **Vg.** I. Kkb. 15, der det stadgas om prests skyldighet att »ola» (meddela sista smörjelsen) »husla» (meddela nattvarden) och begrafva sådana personer, som hörde till bondes hushåll. Då bland dessa omtalas äfven »hion», är det icke osannolikt att bland dessa inbegripas äfven trälar. Slutligen är i detta afseende att märka äfven **Ög.** Kr. 12, der det stadgas om prests skyldighet att, der »vægfarande man» ligger sjuk hos bonde, »skripta ok olia, lik — — ughia. um nat iui uaka. fiura siala mæssu siunga», hvarefter i den följande § 1. tillägges: »Dör stafkarl i sokn, samu þianist ær præstær hanum skyldær. þo a han aghe egh mera æn pik ok skræppo». Vid jämförelse med det nyss anförda **Upl.** Kk. 9, der »stafkarl» och hema hion likställes, synes det ej osannolikt, att Östgötalagens anförda stadgande om »stafkarl» tillämpades äfven i fråga om trälar.

hållit sig »operas spirituales». Vidare är ock i detta afseende att märka, att, om en träl blifvit ordinerad till prest utan protest af egaren eller, der ordinationen skett utan egarens vetskap, denne ej väckt talan om hans status inom ett år derefter, eller, i det fall, att en träl ingått i kloster, ej inom tre år anställt vindikationstalan, egaren hade förlorat sin rätt till talan. Biskopsvärdighet frigjorde under alla omständigheter från träldom[1].

Det anförda visar, att trälarnes personlighet i vigtiga afseenden vann erkännande af kyrkan. Med allt skäl kan det antagas, att detta erkännande äfven skulle småningom inverka på deras ställning till det borgerliga samhället. Denna inverkan försiggick emellertid mycket långsamt. För de särskilda stegen i denna utveckling skall nu en kort redogörelse försökas. Härvid är att taga i betraktande, dels huruvida några befogenheter tillerkändes trälarne i hvad man kallar privaträttsligt afseende, dels i hvilken mån de kunna sägas hafva intagit någon ställning direkt till det borgerliga samhället.

I det förra afseendet möter oss först på det familjerättsliga området frågan om äktenskapet. Att i viss mening trälens äktenskap erkändes, torde väl framgå af hvad som förut blifvit anfördt rörande användandet af vigseln såsom form för äk-

[1] Jfr CALONIUS ss. 249—251. — Bland de ställen i den kanoniska rätten, som beröra denna fråga, äro följande att märka: »Nullus episcoporum servum alterius ad clericatus officium promovere præsumat — —» (Decr. Grat. Dist. 54 c. 1.). I den allmänna regel, som härigenom uppställes, göras dock, såsom i texten är anfördt, vissa modifikationer. Så heter det (ib. c. 5) Quicumque libertatem a dominis ita percipiunt, ut nullum in eis obsequium patronus retentet, isti si sine crimine sunt ad clericatus ordinem liberi suscipiantur, quia directa manumissione absoluti noscuntur.» Emellertid kunde (jfr Decr. Greg. IX. Lib. 1. Tit. 18. c. 4) herren vid frigifningen förbehålla sig »spirituales operas». Vidare är att anföra stadgandet i Decr. Grat. Dist. 54. c. 20: »Si servus sciente et nec contradicente domino in clero fuerit ordinatus, et hoc ipso quod constitutus est, liber et ingenuus erit. Sed si ignorante domino, licet ei intra spatium unius anni et servilem fortunam probare et servum suum accipere», hvarefter det tilläggs: »Verum etiam si legitimo probato experimento monachus efficiatur, evadit jugum servitutis. Debent enim per triennium antequam monachi efficiuntur, in monasterio permanere: postea vero si monachi effecti fuerint liberi efficiuntur.» — Slutligen heter det i det följande på samma ställe: »Episcopalis ordo liberat a fortuna servili.»

tenskapets ingående[1]. Beträffande först förutsättningarna för ingående af sådana äktenskap, är det klart, att i fråga om träls rätt att ingå äktenskap i första rummet egarens vilja var bestämmande. Då det emellertid var af stor vigt att ega ett stort antal af hemmafödda trälar, var det icke att befara, att egarne skulle oskäligt inskränka trälarnes frihet i detta afseende; men intet träläktenskap var giltigt utan egarens bifall. Öfver hufvud torde således inga äktenskap mellan trälar ansetts giltiga, såvida de icke ingåtts med egarens bifall eller åtminstone sedan erhållit hans godkännande; och särskildt måste denna regel gälla i det fall, att en träl önskade ingå en sådan förbindelse med någon, som tillhörde en annan egare[2]. Derför finner man ock egarnes bifall i lagarne framställas såsom en förutsättning[3]. Det bör emellertid anmärkas, att kyrkan sökte göra gällande den grundsatsen, att, der träls äktenskap blifvit ingånget utan egarens vilja, förbindelsen, om den blifvit ingången med användande af vigseln såsom form, icke kunde upphäfvas efter egarens godtycke, utan endast genom biskopens afgörande[4]. Kyrkan fordrade nämligen, äfven der äktenskap skulle ingås mellan trälar, som voro kristna, vigseln såsom form för ingåendet, om hon också hvarken i fråga om frie eller trälar lyckades genomdrifva denna fordran. — Hvad åter beträffar könsförbindelser mellan trälar, som ej voro kristna, så är det visserligen anledning att antaga, att några regellösa sådana förbindelser icke tillätos af egaren, utan att de hade en bestående karakter; men såsom verkliga äktenskap kunde de

[1] Då vigsel kunde komma till användning endast i fråga om kristna, framställer sig den frågan, i hvilken mån trälbefolkningen i landet var kristen. Några fullt bestämda underrättelser härom torde knappt finnas. Det synes dock antagligt, att redan tidigt under Landskapslagarnes period trälarne till en stor del varit kristna. Det är all sannolikhet för att de kristna husfäderna läto döpa de barn af trälar, som föddes i deras hus. Att emellertid äfven hedniska trälar funnos, synes antydas af de förut anförda stadgandena (i **Upl.** kpm. 4. och **Sdm.** kpm. 3), att kristen träl, som såldes, derigenom blef fri.

[2] Jfr CALONIUS, s. 218.

[3] **Upl.** Æb. 29. »Nu takær fræls man o frælsæ kono maþ lagh ok lanzræt. ok mæþ eghændæ wiliæ — — —». Samma stadgande innehåller ock **Vm.** II. Æb. 14. — På dessa ställen nämnes väl endast egarens bifall till trälinnas äktenskap. Men det kan antagas, att detsamma gällde äfven om träls äktenskap.

[4] Jfr CALONIUS, nyss anf. st.

likväl icke betraktas. Och någon form för deras ingående omtalas icke. — Hvad angår frågan om äktenskapets rättsverkningar, har man att skilja mellan olika fall. Det ena fallet är det, då båda makarne voro trälar. I detta fall synes förbindelsen, hvad angår trälar i allmänhet, hvarken i personligt eller förmögenhetsrättsligt afseende ha medfört några särskilda rättsverkningar[1]. — Hvad angår de i en sådan förbindelse födda barnens ställning, synes man ha att skilja mellan en äldre och en yngre ståndpunkt. På den förra medförde förbindelsen icke häller i afseende på barnen några särskilda rättsverkningar; dessa blefvo sålunda, enligt den vanliga regeln, modrens egares egendom. Den yngre ståndpunkten åter framträder i Uplandslagens stadgande i Æb. 19. pr.: »Nu takær o fræls man o frælsæ kono. fæstis ok wighis viþ hana. ok. afflær barn meþ hænni. þæt barn a frælst wæræ.» — Det andra fallet åter är det, då den ene af dem, mellan hvilken förbindelsen ingicks, var fri. Ingicks i detta fall förbindelsen med vederbörande egares bifall, så betraktades denna förbindelse såsom ett lagligt äktenskap, som sades vara ingånget »meþ lagh ok lanzræt» eller »meþ laghum». Så heter det i Uplandslagen i fortsättningen af det nyss anförda stället: »Nu takær fræls man o frælsæ kono. mæþ lagh ok lanzræt. ok meþ eghændæ wiliæ. afflæ þön barn saman. þæt a frælst wæræ. ok swa konæn ok allt þæt aff hænni föþis. siþan. Takær o fræls man frælsæ kono. mæþ lagh ok lanzræt. gangær awgh or ett sinni. Fa þön barn saman. þær gangi barn a bætri halw;» och på samma sätt i **Vm.** II Æb. 14. Derför voro väl ock de personliga rättsföljderna af förbindelsen desamma som af ett lagligt äktenskap mellan fria, så vidt icke egarens makt öfver den af parterna, som var ofri, lade hinder i vägen derför; de anförda lagarna gå i sjelfva verket, såsom man finner, så långt, att

[1] En särskild ställning i detta afseende intogo emellertid de hemmafödda trälarne, åtminstone enligt Östgötalagen. Dessa hade nämligen, såsom förut är anfördt, en viss inskränkt förmögenhetsrätt, i det att de hade nyttjanderätt till viss till dem öfverlåten egendom. Beträffande nu förevarande fråga stadgas i **Ög.** Gb. 29. 2., att, om fostra och fostre gift sig med egarnes å båda sidor bifall, vid äktenskapets upplösning fostrans egare skulle taga hennes omynd (hvilken bestämmes till 2 öre och synes vid äktenskapets ingående ha utgått från hennes egare) och en tredjedel af makarnes bo samt af deras barn, fostrens egare åter två tredjedelar af boet och af barnen.

de förklara, att, om fri man tagit ofri qvinna till äkta med lag och landsrätt och med egarens vilja, qvinnan skall vara fri. Hvad åter angår de i en sådan förbindelse födda barnen, så var, såsom förut är anfördt, grundsatsen den:» gangi barn a bætri halvu». — I förmögenhetsrättsligt afseende gällde grundsatser, som voro analoga med dem, som gällde om fria personers äktenskap — nämligen såvidt öfver hufvud förmögenhetsrättigheter kunde ifrågakomma för trälar. Detta var, såsom förut är anfördt, händelsen endast hvad beträffar de hemmafödda trälarne — fostre och fostra. Om dessa stadgas det i **Ög.** G. 29, 1 att, om fri man gifter sig med en annans fostra, så tager, när fostran dör, hennes egare hennes omynd (som i detta fall är 6 öre och säkerligen utgick från hennes egare) och tredjedelen af makarnes bo, om åter fostre gift sig med fri qvinna, tager, när fostre dör, hans egare två tredjedelar af boet och fostrens efterlemnade hustru en tredjedel af boet samt sin omynd, som äfven i detta fall skall utgöra 6 öre[1]. — I båda fallen blifva enligt den förut anförda regeln barnen fria.

Trälarne kunna således visserligen sägas icke fullständigt sakna alla äktenskapliga rättigheter; men dessa rättigheter äro dock i hög grad inskränkta och synas i sjelfva verket likasom undantagsvis tillerkända dem i strid mot den grundsats, som ursprungligen framgår ur lagarnes stadganden och i väsentliga afseenden ännu qvarstår. — Och på familjerättens område för öfrigt kan man ej säga att några befogenheter tillerkännas dem. I detta afseende bestämmas deras förhållanden fortfarande af den förut angifna ställning, hvilken de intaga till sina egare. Trälarne kunna sålunda icke hafva någon husfadersmakt öfver sina barn, de kunna ej utöfva målsmanskap[2]; de ega ej någon arfsrätt.

[1] Ty, ehuru den allmänna regeln enligt G. 2. är, att fri qvinnas omynd, när sådan ej blifvit utfäst, utgår med 9 öre, göres likväl från denna regel ett undantag i det fall, att fri qvinna gifter sig med fostre med vetskap om denna hans ställning. »þa minskas rættær henna», heter det härom på det i texten anförda stället.

[2] Deremot strider ej att de kunna under verklig målsmans tillsyn hafva förvaltning af omyndigs egendom, såsom framgår af **Vg.** I. Æb. 4, 2: »kona giftiss bort fræ barnum sinum. eghu barn ambut ællær þræll. þa ma þem firibo sætiæ».

Af den rätt och makt, som egarne hade öfver trälarne, följer ock att desse ej kunde hafva några verkliga förmögenhetsrättigheter. Visserligen egde, såsom förut är anfördt, i viss mån ett undantag rum för hemmafödda trälar, i det att dessa hade en mer eller mindre fri förvaltning öfver viss egendom [1], som deras egare till dem upplåtit. Men det ligger i sakens natur, att vilkoren och omfattningen af denna rätt äfvensom beståndet af densamma öfverhufvud berodde på egarnes godtycke. — Att trälarne i allmänhet voro obehöriga att ingå bindande aftal, följer af det anförda. Detta framställes i källorna såsom en sjelfklar sak [2]. Och äfven om denna regel icke är helt och hållet utan undantag [3], utan i viss mån rättigheter och förpligtelser kunde grundläggas genom trälars aftal, så var det dock endast trälens egare, af eller mot hvilken talan på grund deraf kunde föras.

Härmed äro hufvuddragen af trälarnes ställning i privaträttsligt hänseende i korthet angifna. Derefter följer att undersöka, huruvida de kunde intaga någon ställning direkt i förhållande till samhället. Dervid möter först frågan om deras ställning till samhällets straffmakt [4]. I detta afseende är att taga

[1] Att denna egendom i särskilda fall undantagsvis kunde få karakteren af trälarnes egendom, är förut (s. 18, n. 8) påpekadt.

[2] t. ex. i **Ög.** Vinso. 8. 1: »Nu ær bondans son oskiptær uipær han: þa ær han egh at meru köpgildær æn þræll hans».

[3] Ett sådant undantag är det, som — utan tvifvel föranledt af den dagliga samfärdselns kraf — göres för torgköp. »Æ skola torghkiöp gild wæræ», heter det (**Upl.** Kpm. 4., **Sdm.** Kpm. 4. **Vm.** II. Kpm. 5). Ett ytterligare undantag göres på sist anförda ställe, i det att träl tillåtes att sluta köp till högst en örtugs värde, äfven om köpet icke egde rum på torget. För öfrigt måste man väl antaga, att träl, som var bryti, hade vidsträcktare befogenhet i detta afseende.

[4] Undersökningen af denna fråga har utan tvifvel sina mycket stora svårigheter. Också anmärker CALONIUS, hvars framställning här i det hufvudsakliga följes, (s. 265): »Qua quidem in doctrina haud diffitendum est multa occurrere ænigmata adeo usque intricata, ut qui illa cuncta resolvere et suis caussis explicare in animum induxerit, desperatum omnino, primo obtutu, laborem suscepisse videatur. Si enim qua in re, in hac certe, tanta se offert et inter diversas quondam diversarum in patria provinciarum leges, et in singulis earum contra semet ipsas pugna, ut leviter solum eas inspicienti non possit non multa suboriri dubitatio, an iis ferendis communia ulla, quæ per universam aliquando valuissent Suiogothiam, substrata unquam fuerint principia.» Men han tillägger, att — då man vid närmare undersökning finner, att i rättsbildningar

i betraktande dels det sätt, på hvilket trälarne tillrättavisades för af dem begångna förbrytelser och kränkningar, dels det sätt, på hvilket försvar kom dem till del mot våld och kränkningar, som mot dem begåtts af andra personer. De allmänna grundsatserna i dessa afseenden följa, anmärker CALONIUS (ss. 265 ff.), väsentligen af den gamla åskådningen, att trälarne icke utgjorde något moment i samhället, utan endast i familjen eller hemmet, hvarför och deras förhållande till samhället förmedlades genom deras egare, samt att trälarne betraktades icke såsom personer, utan såsom saker, mera såsom kreatur, än såsom menniskor. Deraf, att trälarnes förhållande till samhället förmedlades genom deras egare, följde för det första, att, om en träl förbrutit sig mot utom stående, för denna förbrytelse svarade icke trälen, utan hans egare eller den, som genom något aftal trädt i egarens ställe[1]; vidare, att det ej fanns någon offentlig åtalsrätt mot trälens egare på grund af brott, begånget af trälen, icke häller mot en friboren på grund af brott, begånget mot trälen, så att, om ej den kränkte eller egaren ville föra talan, det ej var tillåtet för någon annan[2]; vidare, att då trälen icke kunde föra talan inför

som tillhöra samma kulturperiod, hufvudsakligen samma anda är ledande, hvarför ock det kan antagas, att den strid, som företer sig mellan olika grundsatser, har sin förklaring i den större eller mindre graden i kultur, i de förändringar, som samhällsförfattningen undergått, hvarmed följt en mildring i träldomen, i de förbättringar, som vidtagits i lagstiftningen och i den förblandning, som egt rum mellan de grundsatser, som genom dessa förbättringar införts, och sådana, som tillhört en äldre tid — det icke synes omöjligt, att, med historiens ledning, urskilja de grundsatser, som voro gällande i samhällets barndom, från dem, hvilka i en mera framskriden tid intagit deras ställe. Det är ett sådant sätt att gå till väga, som han vill iakttaga vid denna undersökning. — I alla händelser torde väl, äfven om åtskilligt skulle visa sig dunkelt, äfven inom detta rättens område visa sig, att, å ena sidan, i vigtiga afseenden den gamla åskådningen fortfarande är bestämmande, men att, å andra sidan i vissa punkter en ny åskådning börjar tränga sig fram.

[1] Så heter det i **Vg.** I. Mdr. 4. »þrel draper man. ættæþen. han ma eigh heta þes bani. Bonde skal böta aruæ. bot ok ættar bot» och i Retl. 11. 1. »Lanar maþær manni þræl sin svari hin sakum ær uiþ lani havir takit. e mæþæn han ær i hans varþnæþe». Jfr ock **Ög.** Dr. 21.

[2] **Vg.** I. Mdr. 5. 7. »Dærpær maþær þrel manss. böte firi markum þrem — — — ængin a. þær sak. a vtæn saksökæn». — Jfr ib. Saræm. 6. pr. »þræl far sar. botæ maþær firi. mark. ække æghu fleri mæn sak a. æn saksökæ». Jfr ock **Ög.** Vaþam. 41. pr.

rätta, det tillkom egaren att värja honom[1]; vidare, att den bot som utgick för förbrytelse, begången af träl eller mot en träl, tillföll uteslutande i förra fallet den kränkte, i senare fallet egaren, i det att konungens och häradets andelar bortföllo[2]. Deraf åter, att trälarne betraktades såsom saker, följde för det första, att, om träl på egarens befallning eller gemensamt med en friboren föröfvat en missgerning, det endast var egaren eller den friborne, som ansvaret drabbade, i det att trälen betraktades endast såsom ett medel eller ett verktyg[3]; vidare, att, om en träl utan egarens vetskap begått en förbrytelse af hvad slag som hälst, denna, hvad egaren beträffar, icke kunde komma i betraktande ur annan synpunkt än den af våda och att egaren således svarade såsom för våda, utan afseende på, huruvida, hvad trälen beträffar, handlingen företagits med vilja eller af våda[4]; vidare, att intet våld, ingen orätt, begången af en friboren mot en träl kom i betraktande från annan synpunkt än den af skadegörelse, hvarför ock en sådan orätt i hvarje fall fullt försonades genom erläggande af trälens värde[5]; vidare, att, om träl blifvit dödad eller skadad, boten i hvarje af dessa fall var densamma, vare sig det skett med vilja eller af våda[6].

---

[1] **Vm.** II. Kr. 24. 13. »— — Witęs þræle hor. böte — — — ællær wære bonden han» och ib. Mh. 24. 8. »Wites þræle om drap — — wæri bonden han — —» samt ib. 26. 7. »Stæl þræl ællær hema cona bondans — — — böte — — ællær wære bonden þræl sin — —».

[2] **Òg.** Dr. 13. 2. »Nu dræpær þræll frælsan man: þær takær þæs manzs arue þriþiung af fiuratighi markum. þær liggær niþri karls sak ok kunungx»; ib. Vap. 16. 1. »Nu sarghar þræll frælsan man — — — ær þæt fostre þa böte þæn som fostran a þöm sum sarghaþær uar atta markær þær aghi i huarte karl ælla kunungur»; ib. 16. 2. »Nu hamblar man þræl annars manzs — — — gialde atær fullum gialdum ælla annan firi ok mæþ þrea markær. þæt ær bondans þukke. aghe i huarte karl ælla kunungær.»

[3] **Vg.** I. þb. 2. 1. »Gangær at stialæ bryti. ok þræl. bryti skal uppi hængiæ. ok eigh dræl»; **Òg.** Dr. 8. »Nu ær alt at enu drape fræls man ok annöþughær: þa skal þæn frælsa ok egh þæn annöþugha til draps taka».

[4] **Òg.** Vaþam. 3. pr. »Nu dræpær þræl i uaþa. gialde sua bonde firi uaþa sum firi uilia — — — gær han (fostre) drap gialde sua firi uaþa sum firi uilia».

[5] **Vg.** I. Mdr. 5. 7. »Dræpær maþær þrel manss. böte firi markum þrem. num han uiti han fiughurræ markæ værdan. þa skal han sva bötæ».

[6] **Òg.** Vaþam. 3. pr. »Nu uarþær annöþughær i uaþa dræpin. þa ær han sua gildær i uaþa sum uilia. — — Warþær fostre i uaþa dræpin — — — gialde sua firi uaþa sum firi uilia»; ib. 16. 1. »Sua ok huat sum gærs til annöþughxs þa bötis sua firi uaþa sum firi uilia».

I afseende på trälarnes ställning till samhällets straffmakt är för öfrigt i sammanhang med det förut anförda att märka, att — under det att, hvad beträffar förhållandet mellan friborna personer, grundsatsen i allmänhet var den, att, om den, som lidit kränkning af en annan, hällre ville hämnas än mottaga försoningsböter eller om den, som föröfvat kränkningen, icke ville eller icke kunde erlägga böterna, den ursprungliga rätten att hämnas inträdde, dock så, att den brottslige kunde undandraga sig hämnden genom att fly landet — förhållandet, hvad beträffar af träl begången kränkning, af naturliga skäl var ett helt annat. Enligt hvad förut är anfördt tillkom det egaren att ansvara för trälens gerningar. Men härvid fanns dock ett alternativ. Detta alternativ kunde icke vara det, att den, som begått gerningen — trälen — fick fly landet[1]; men deremot fanns för trälens egare det alternativet, att, om han ej ville erlägga böterna, utlemna trälen till den kränkte. Det är emellertid, anmärker CALONIUS (ss. 279 ff.), sannolikt, att det vanligaste var, att kränkningen försonades genom erläggande af böterna. Det är nämligen troligt, att de friborna, då de ansågo sig stå så högt öfver trälarne, att en af en träl begången orätt ej kunde betraktas såsom en personlig kränkning, vanligen nöjde sig med böter, att således ett sådant utlemnande af trälen mera sällan förekom; och någon obetingad rätt att fordra trälens utlemnande hade för öfrigt icke häller den, som lidit kränkningen, utan det berodde på trälens egare om han ville erlägga böterna för den af honom begångna kränkningen eller utlemna honom till målsegaren. Snarare kunde det vara att befara, att trälens egare skulle föredraga att utlemna trälen framför att lida den förlust, som böternas erläggande skulle medföra. Att lagarne emellertid icke gynnade detta utlemnande af träl för af honom begången rättskränkning, visar sig deraf, att de dermed förbinda stora obehag för utlemnaren[2]. — För att för egaren till en träl, hvilken

[1] Härom heter det i **Ög.** Eþs. 15. 2. »Nu ma egh þræll eþsöre bryta þy at han ma egh biltugha uara: þy at uare þæt sua at han matte biltugha fara. þa bruti han giarna eþzörit. þær til at han matte biltugha uara».

[2] Så innehåller **Ög.** i Dr. 13. 2. om detta fall följande egendomliga stadgande: »Nu dræpær þræll frælsan man — — -- Nu uill egh bondin böta firi han i þingum ok fæmptum. þa skal dom a þingi taka til þæs at taka eki uiþiu ok binda um hals þrælinum ok up hængia uiþ liþstolpa bondans. huggær för niþær

begått en rättskränkning, det här ifrågavarande valet — mellan att erlägga böter för gerningen eller utlemna trälen — skulle ega rum, förutsattes emellertid att trälen skulle vara i egarens besittning. Om trälen rymt och derefter begått någon rättskränkning, var hans egare således ej skyldig att försona skulden, såvida han ej gripit trälen och återtagit honom i sitt hem[1].

Angående bevisningen i brottmål är att märka, att vid brott, der gerningsmannen ej greps på bar gerning, äfven i fråga om trälar der grundsatsen tillämpades, att bevisningen tillkom svaranden; och i äldre tider fördes denna utan tvifvel, åtminstone i frågan om svårare brott, genom järnbörd, hvilken trälen underkastades[2]. Men sedan Birger Jarl afskaffat järnbörden[3], trädde i dess ställe bevisningen genom ed och edgärdsmän, hvilken fördes af trälens egare. Vid brott åter, der gerningsmannen greps på bar gerning, fördes utan tvifvel i allmänhet bevisningen genom vittnen, som framställdes af käranden[4]. Men särskildt enligt Östgötalagen gällde, enligt CALONII mening[5], den grundsatsen, att, då talan fördes vare sig mot en träl för dråp å en friboren eller mot en friboren för dråp å en träl, bevisningen alltid

---

æn uiþian rutnar. hætte uiþ fiuratighi markum». — Sannolikt är den uppfattning riktig, som CALONIUS framställer rörande betydelsen af detta stadgande, då han (s. 281) anmärker: »Neque alia mente hoc constitutum fuisse, quam ut objecto domino tristi tetroque hoc spectaculo, sorditiem ei suam, avaritiam aç inhumanitatem exprobrarent, a STIERNHÖÖKIO recte est observatum». (Stiernh. a. st. s. 214).

[1] **Vg.** I. Retl. 11. pr. »Löper dræll [þræl] bort allær ambut fra lawarþi sinum ok gör nokon skaþa. dræpær. stial allær rænir. eig skal lauarþær. skæþæ gialþa num han aptær fa hion sit».

[2] Detta qvarstår ännu i Skåne L. Så heter det der i 1. 152: »Ryftir bondæn sialuir sæghu æftir sinum þræle. þa a han ey at lösæ þræls huth — — — — dyl bondæn at hans þræl giorþe þæt ey ær han sectis fore. þa bæri hans þræl iarn — — brændær þræl sic. þa lata bonden ut þæt han wil oc a tyltær eþ ey skal þræl bæræ iarn fore minnæ. æn fore half marca mun. kiænnis hanum minni þiufnaþ þa dyli husbondæ hans mæþ þriþia manz eþ».

[3] Se **Ög.** Eþs. 17. pr.

[4] Detta torde framgå af fortsättningen af det nyss anförda stället i **Vg.** I. Retl. 11. pr. Der säges det: »Far þem aptær böte afgærþir þerræ sum lagh sigiæ en asynær vittni æru til ællær þiufnæþær i handum takin ær eig þæt til. væri mæþ nekuaþum sum lægh sighia».

[5] Till stöd för denna anför han (ss. 283 och 284) **Ög.** Dr. 13. 2. samt 17. pr.

tillkom svaranden, vare sig gerningsmannen fanns å bar gerning eller icke.

Härmed äro de allmänna grundsatserna om trälarnes ställning till samhällets straffmakt i korthet angifna. Rörande särskilda slag af förbrytelser och deras bestraffning är följande att anföra.

Hvad först angår dråp, är att taga i betraktande dels dråp, föröfvadt af träl å friboren, dels dråp, föröfvadt af friboren å träl, dels dråp, föröfvadt af träl å en annan egares träl. Föröfvades dråp af träl å friboren, utan egarens befallning och utan delaktighet af annan friboren, så var i äldre tider sannolikt det vanliga, att trälen utlemnades till målsegaren; men det torde såsom förut är anmärkt, alltmer blifvit vanligt, att förbrytelsen försonades med böter[1]. Hvad åter beträffar dråp, föröfvadt af friboren å träl, var den allmänna regeln, såsom förut är angifvet, att dråparen ansvarade med böter intill fulla beloppet af trälens värde, men icke derutöfver. Samma grundsats gällde ock för det fall att träl dräpt en annan egares träl[2].

I fråga om kroppsligt våld kan väl såsom allmän grundsats uppställas, att hvarken en friboren för det våld han utöfvat mot träl eller en träls egare för det våld trälen utöfvat mot en fribo-

---

[1] I hufvudgrundsatserna i detta afseende öfverensstämma väl Landskapslagarna. Emellertid framträder i de olika landskapen en viss olikhet i fråga om bötesbestämmelserna. Under det att sålunda Vestgötalagarne (I i Mdr. 4. och II. i Dr. 9) stadga, att, om »þrel draper man ættæþen», »bonde skal böta aruæ. bot ok ættarbot», så att endast den del af boten bortföll, som annars skulle gå till konungen och häradet, låter Östgötalagen (i Dr. 13. 2: »Nu dræpær þræll frælsan man: þær takær þæs manzs arue þriþiung af fiuratighi markum. þær liggær niþri karls sak ok konungx») icke blott bötema till konungen och häradet, utan äfven oran boten (**Vgs.** ættarbot) bortfalla, så att endast boten till målseganden utgick. (Dock var ansvaret för dråp, begånget af fostre, strängare. »Nu dræpær fostre frælsan man haui firi huggit bo sinu. þæt skiptis mællin karls ok kunungx ok rætzs arua. ok hauær han firi huggit atta markum þæs sum uan a til hans þöm taki rættær arui», heter det i Dr. 16. pr.) Enligt **Vm.** II. Mh. 24. 8. skulle träl, som dräpt friboren och gripits å bar gerning, utlemnas och dessutom skulle för honom bötas 7 marker; om han deremot icke greps å bar gerning, skulle egaren, om han ej kunde värja honom, för honom böta fjerdedelen af fri mans bot. — Särskilda stadganden rörande här ifrågavarande fall innehålla ock **Gotl.** I. 16. 2. ock Skåne L. I. 120.

[2] **Ög.** Dr. 21.

ren svarade med mer än trälens verkliga värde; men i särskilda fall finner man dock trälens förbrytelse bedömas strängare än den fribornes[1].

Hvad egendomsbrott angår, voro straffen, hårda i fråga om de friborna, icke mycket mildare i fråga om trälarne. För tillgrepp till mindre än ett öres värde — »snattan» — var straffet hudstrykning, der ej trälens egare ville lösa honom derifrån med en bot af två öre. Gick värdet af det stulna öfver ett öre — »þiufnaþ» — skulle antingen trälen utlemnas eller för honom utgifvas en bot af tre marker[2]. Hvad särskildt angår fostre stadgas det i **Ög.** Vapam. 41. 1. »Nu stial bonda fostre fullan þiufnaþ. warþær takin ok up hængdær: þa gange bo hans til skiptes: nu lösis han: þa a þæn lösninna sum han tok. aghe i huarte karl ælla kunungær: af hans boskipti taki kunungær sin lut ok alli mæn.» Hvilken påföljd inträdde i det fall, att träl gjort sig skyldig till rån eller mordbrand, är icke tydligt[3].

Hvad slutligen sedlighetsbrott beträffar, synas olofliga förbindelser mellan friboren qvinna och träl ha varit temligen sällsynta. Man finner ej i våra lagar någon straffbestämmelse för fri qvinna, som inlåtit sig i sådan förbindelse med träl; och icke häller finnes det någon straffbestämmelse för träl, som lockat fri qvinna till sådan förbindelse. Deremot finner man visserligen hårdt straff stadgadt för våldtägt, som träl föröfvat mot fri qvinna[4]. Könsförbindelse mellan en friboren man och hans egen trälinna betraktades icke såsom otillåten[5]; men ansvar var deremot stadgadt för en sådan förbindelse mellan en fri man och en annans

---

[1] Jfr CALONIUS ss. 325 ff.

[2] **Ög.** Vaþam. 41. pr.; Vaþam. 32. 3 (slutet) »— — — ok böte firi þrælin slika þrea markær sum han skal lösa mæþ»; **Vm.** II. Mh. 26. 7.

[3] Väl yttrar CALONIUS härom (s. 340): »Servos autem *latrones* vel *incendiarios*, aut excoriatos, aut actori necandos traditos, et rarissime vitam illis, lytro præstito, donatam facile intelligitur» och han anför till stöd härför »VI. 1. 2. Bard Bl. W. G. L.» och »XXXI. Edhzö Bl. Ö. G. L.»; men på dessa ställen finner man ej några stadganden härom, ehuru det sistnämnda af dem stadgar om mordbrand, föröfvad af friboren.

[4] Så i **Gotl.** I. 22.

[5] Detta torde väl kunna antagas, äfven om några uttryckliga stadganden ej talade derför. Man kan väl emellertid säga, att det antydes i **Ög.** Æb. 25. och 26. Deremot beröres frågan icke i **Vg.** I. Æb. 8., hvilket ställe också af CALONIUS (s. 342) anföres.

trälinna, utom skyldighet till ersättning för dagsverken, som blifvit åsidosatta derigenom, att trälinnan genom barnsbörd blifvit urståndsatt att arbeta, äfvensom för kostnaden för hennes vård under sjukdomen[1]. Om sådan förbindelse mellan en persons träl och en annans trälinna finnes i de äldre lagarne ej annat stadgadt, än att trälens egare ej hade någon rätt till afkomman af denna förbindelse. Såsom CALONIUS (s. 343) anmärker, ansågs det nämligen tillkomma husbonden att vidmakthålla ordningen i sitt hus och förekomma lägersmål mellan sina trälar och annan egares trälinnor, hvarför då ej något stadgande gafs i lagarne. Men enligt hans åsigt (s. 344) inträdde en förändring i detta förhållande, sedan för äktenskaps ingående, äfven i fråga om trälar, vigsel blifvit införd. Så finner man i **Upl.** stadgadt (Æb. 22 pr.): »Nu six vm lighris bötær. wæri slict lighri o frælsmanz. ok o frælsæ kono. swa sum fræls mans. ok frælsæ kono»[2]. — Det var emellertid endast för mannen, vare sig friboren eller träl, som böter här stadgades; qvinnan ansågs tillräckligt straffad genom skammen och de olägenheter i öfrigt, som förseelsen medförde, anmärker CALONIUS (anf. st.).

Beträffande trälarnes ställning i processuelt afseende framgår af hvad förut är anfördt rörande deras privaträttsliga ställning och deras förhållande till samhällets straffmakt, att de hvarken såsom kärande eller svarande kunde uppträda inför rätta. Med säkerhet kan det ock antagas, att de icke häller kunde framträda såsom rättegångsombud. Hvad angår behörigheten att inför domstol afgifva intyg om förhållanden, hvilka borde lagligen styrkas[3], är skilnad att göra mellan, å ena sidan egentliga vittnen, hvilka afgifva intyg om hvad de sjelfva sett och hört, och, å andra sidan, de senare så kallade edgärdsmännen eller

[1] **Vg.** I. Gb. 6. 3. »Liggær [maþær] viþ fralsæ fostro bötæ tolf öre. firi ambut VI. oræ — — — þen barn. a. vid ambut. han skal varþæ hanni. til þæs ær hun gitær kuærn draghit. ok ko molkæt. Dör hon af barni böte han. III. markær.» (II. Gb. 10. 1. 11). Jfr **Ög.** Æb. 14. o. 15.

[2] Jfr **Vm.** II. Æb. 17 pr. »Vari læghre bot ofrælsmanz oc ofræls cono all soman i . VI. örom.» CALONIUS anmärker härvid (s. 344): »Existimaverim autem antiquam hujus loci lectionem eam fuisse, quæ in variantibus ad h. l. exhibetur: Later ufräls kona läghia sik varit bot aller, etc. i. e. »Ancillæ a servo stupratæ nulla esto mulcta.»

[3] Jfr CALONIUS ss. 255 ff.

laggärdsmännen, hvilkas ed stöder hufvudmannens ed och innehåller att denne »sor ren ok eig men». I afseende på såväl egentliga vittnen som edgärdsmän var den allmänna grundsatsen den, att endast den var dertill qvalificerad, som var fri man[1]. Beträffande edgärdsmän vidhölls också, af naturliga skäl, denna grundsats strängt. Deremot var förhållandet ett annat i fråga om vittnen i egentlig mening. I särskilda fall gjordes nämligen undantag från den regeln att träl ej var vittnesbär[2].

Med hvad förut blifvit anfördt rörande trälarnes ställning öfver hufvud öfverensstämmer det, att de ej kunde sitta i nämnd och att de voro uteslutna från domarebefattningar. Å andra sidan voro trälarne befriade från alla offentliga bördor[3].

Att trälarna skulle egt att deltaga i folkförsamlingarna kan, efter hvad förut blifvit anfördt, icke ifrågasättas. Derföre saknade de ock en af de förnämsta rättigheter, som utmärkte den frie medborgaren, nämligen rättigheten att bära vapen. Dermed öfverensstämmer ock att de ej användes till krigstjenst.

Det hittills anförda torde ådagalägga att, såsom redan i inledningen uttalats, denna period äfven i detta afseende är en

[1] **Upl.** þgm. 9. 4. »hwar sum witni skal a annæn bindæ. þær sum han ær takin wiþ. swa sum ær um — — — — ællr hwar man takær hælzt sin skaþæman. þæt skal han witnæ mæþ frælsum mannum ok friþwitnum.» Jfr **Sdm.** þgm. 9. 4. och **Vm.** II þgm., 18. 3., hvilka handla om vittnes qvalifikationer. I fråga om edgärdsmän se **Vg.** II. Add. 2. 1. »Igh ma þrel. oghornaghi. æller friþlös man innan laghum standæ. stander nokor þerræ. i. eþum. vari af lagha eþer;» vidare **Ög.** Ræfst. 11. pr. »Nu ma egh friþlös man i eþe standa. ok egh annöþugær man — — —»; vidare **Vm.** II. kr. 24. 4.

[2] Så säges det i **Ög.** Æb. 6. pr. om vittnesmål i det fall, att tvist eger rum, huruvida moder eller hennes barn dött först »þær ma uitna ok eþa suæria sua annöþughær sum fræls». Så ock i **Vm.** II. Æb. 12. 4. rörande det fall, då tvist eger rum, huruvida ett barn är med lif framfödt; »Ware eþær gilldær. swa ofrælse cono som frælse»; vidare ock i det fall, hvarom fråga är i **Vg.** I. Retl. 1. 9. pr. och det, hvarom stadgas i **Vm.** I. kr. 4. 1. — Dessa torde vara de fall, som uttryckligen nämnas i lagarna. Men CALONIUS antager (s. 260 ss.) det vara möjligt att vid slutet af det trettonde seklet och i början af det fjortonde det äfven i andra fall, der sanningen icke på annat sätt kunde utrönas, varit tillåtet att inhemta intyg af trälar.

[3] Jfr CALONIUS ss. 236 ff.

brytningstid. Den institution, träldomen, hvilken — om också, såsom förut blifvit framhållet, trälarne måste sägas stå utom samhället och sålunda icke egentligen kunna sägas utgöra något element i detta — likväl utöfvade en väsentlig inverkan på samhällslifvets karakter, qvarstår i de äldsta af denna periods lagar i det hela fullkomligt orubbad; och ännu i de yngsta företer byggnaden vid första påseendet ett till det yttre temligen oskadadt skick. Men vid närmare betraktande kan man ej undgå att finna, att denna byggnads fogningar börjat lossna och att detta beror på att dess grund småningom undergräfts af en ny rättsåskådning. Det är derför icke så förvånande, som det till en början kunde förefalla, att i alla händelser inom mycket kort tid efter de yngsta Landskapslagarnes tillkomst[1] denna byggnad helt och hållet faller i spillror.

Det återstår nu att i korta drag söka framställa

III. Träldomens upphörande.

Härvid skall först redogöras för de sätt, på hvilka, under det att träldomen ännu var en bestående institution, i särskilda fall en träl kunde befrias ur träldomen, och derefter framställas huru träldomen öfver hufvud upphäfdes.

Vid frågan om huru en träl kunde befrias från träldomen kan man skilja mellan de fall, då en sådan befrielse egde rum genom eller med egarens vilja, och de fall då befrielsen egde rum mot eller utan egarens vilja.

I båda fallen visa sig tecknen till att träldomen snart hade öfverlefvat sin tid.

Bland de förra är först att märka det fall, då egaren skänkte trälen friheten — frigifning. Denna synes under periodens lopp hafva blifvit alltmer vanlig, sannolikt under inflytande af och med uppmuntran af kyrkan, som sjelf föregick med exempel. För frigifning fordrades en viljeförklaring eller viljeyttring å egarens sida. Denna torde väl kunnat ske i mer än en form; men den form, som i källorna uttryckligen omtalas, är formen af ett

[1] Såsom förut (s. 1. n. 2) är anfördt, synes skäl finnas att antaga, att ur en af dessa lagar, nämligen Helsingelagen, träldomen redan försvunnit.

sista förordnande;[1] och denna form torde genom kyrkans inflytande ha blifvit mycket vanlig. Denna förklaring var emellertid icke tillräcklig för att försätta trälen i en fri mans ställning. Derför fordrades också att den frigifne skulle ætleþas. Till dess att han blifvit ättledd skulle frigifvaren både svara och söka för honom; han kunde dessförinnan ej »innan eþum standa»; han var ej köpgild; och det som gjordes mot honom var så gildt, som det, som gjordes mot träl, och ej mera[2]. Ättledningen synes ha kunnat verkställas antingen af frigifvaren sjelf eller af annan friboren man. I det senare fallet skulle ättledningen ske med frigifvarens lof. Den, som ättledde, skulle dervid å tinget gå fjorton manna ed »sua at han uarþ fræls mæþ æghandens ia ok hans goþuilia: ok uir takum han i bo mæþ os»[3]. — Sedan denna ättledning försiggått åter, »ma han sökia ok suara firi sik: ok i eþum standa». Och om den ättledde, när han dog, efterlemnade

[1] Så heter det i **Ög.** Æb. 20. pr.: »Nu giuær man annöþugum frælsi firi sial sina — — —.»

[2] Se det nyss anförda stället ur **Ög.**

[3] På detta sätt beskrifves ättledningen på det nyss anförda stället ur **Ög.** — Sannolikt tillgick den äfven enligt **Vg.** på hufvudsakligen samma sätt, ehuru denna lag, som visserligen i I. Retl. 3. 2. om det der omtalade »aldragötæ þing» säger att »þær ma folk. ætleþæ», icke närmare beskrifver proceduren. I Svealagarne förekommer icke uttrycket »ætleþa, men en procedur, som sannolikt hade väsentligen samma ändamål, omtalas i **Upl.** Kpm. 3. 1 och väl äfven i **Vm.** II. Kpm. 3. Detta synes ock vara SCHLYTERS mening. I Gl. t. **Upl.**, der han (v. göþa) öfversätter uttrycket göþa sik i Kpm. 3. 1. o. 2 med »bevisa sin frihet», anmärker han: »Ex hoc loco apparet manumissionem servi in conventu judiciali factam esse, præsentibus sedecim viris, qui eum a domino reciperent (sine dubio imitatione quadam priscæ acceptionis in familiam; vide **VGL.** et **ÖGL.** v. ætleþa).» I det hela samma uppfattning framträder äfven hos ERIKSEN, »Om Trældom hos Skandinaverne» (i Nordisk Universitets Tidskrift, sjunde årg. 1861. H. 4. s. 91), hvilken yttrar: »De senere Love omtaler istedenfor Ætleding den Skik, at den Frigivnes Frænder höjtidelig paa Thinget skulde modtage (viðtaka) ham af hans Herre.» — I alla händelser torde man ha skäl att antaga, att i en något senare tid frigifning kunde ega rum utan den särskilda akt, som i Götalagarne betecknas med uttrycket ætleþa. SCHLYTER, som (Gl. t. **Vg.** v. frælsgivi) återger detta ord med »frigifven träl (antingen han var ättledd eller ej)», yttrar också (ib. v. ætleder) vid angifvandet af det motsatsförhållande, i hvilket detta ord stundom sättes till frælsgivi, rörande betydelsen af detta sistnämnda: »i. e. libertus, qui, recentiori tempore, cum hoc institutum (nämligen ättledningen) exolescere coepisset, non erat in ingenuam familiam receptus. II. Dr. 7)».

vissa närmare skyldemän, togo dessa arfvet efter honom; men om dessa närmare skyldemän icke funnos, blef den, som ättledt honom, hans arfvinge[1].

Det andra fallet, då träl befriades ur träldom med egarens vilja, var det, då befrielsen egde rum på det vilkor, att lösen erlades till egaren. Härvid är att märka, att trälen sjelf icke kunde lösa sig ur träldom (se nedan). Deremot torde hvilken fri man som hälst kunnat, med egarens bifall, lösa trälen; och vissa dennes närmare skyldemän synes ha kunnat af egaren fordra, att han skulle taga lösen. Det är egentligen **Ög.**, som[2] närmare beskrifver, huru härvid tillgick. Det första steget var, att de, som ville lösa sin frände »ur annöþughum staþ», skulle »læggia (eller 'lysa') manhælgþ a han ok fæ firi han biuþa ok þing stæmna». Derefter tillägges det, att, sedan »han ær i manhælgþ takin», allt, som göres mot honom, skall vara så gildt, som om det vore gjordt mot fri man, samt att hans fränder och ej egaren skulle svara för alla de gerningar, som han derefter gjorde. Men för alla gerningar, som han gjorde »för æn manhælgþ lystis a han ælla ok siþan hon dömis af hanum» (då fränderna förlorade eller ej fullföljde sin talan angående trälens lösen), skulle egaren böta såsom för annan träl. Fullföljes nu proceduren, så tillgår dervid på följande sätt. Den, som blifvit lyst i manhelgd[3], skall stämma till tre »malþing» (härads- eller fjerdingsting) och vidare till »Liongaþing». Der skola fränderna gå »full niþiar eþ», fjortonmannaed (två vittnen och tolf män af ätten inom tredje led, hvilka äro femton år gamla) och betyga att han (den i manhelgd lyste) är med dem skyld så nära, att

[1] Enligt **Vg.** I. Ab. 23 (II. Ab. 32) voro de närmare skyldemän, hvilka utestängde ätteledaren från arfvet, son eller dotter, fader eller moder, broder eller syster. Rörande stadgandet på det senare stället kan det anmärkas, att ERIKSEN (a. st. s. 92, n. 2) fattar detta så, att dessa skyldemän endast i det fall, att de sjelfva blifvit ättledda, utestänga från arfvet den, som ättledt arflåtaren, under det att, enligt SCHLYTERS mening (se Gl. t. **Vg.** v. ætleþa), på detta ställe bör läsas »þæn ær ætlede» i stället för »ætleþ». — Enligt **Ög.** Æb. 20. 1. åter tog ättledaren arfvet så snart den ättledde dog barnlös.

[2] Æb. 17.

[3] Det synes nämligen som om, sedan proceduren blifvit på förutnämndt sätt inledd af dens fränder, som skulle lösas, han sjelf uppträdde såsom handlande efter det att han blifvit lyst i manhelgd.

de ega att lösa honom »i lagh manna» [1]. Derefter skola de med en annan fjortonmannaed betyga »at uir lösum han til kyns ok kundra manna ok egh til annöþugx doms» (d. v. s. att de ej köpte honom till träl). Slutligen skola de gå en tredje fjortonmannaed, hvarvid de skola betyga, »at þæt (lösesumman) ær frænda fæ ok egh hans fæ ok egh uiþær giald hans fea». Hvad beträffar lösesummans belopp, säges »þreia markær uaþmala: ælla siax markær pænninga. ælla fiughur nytia nöt» vara »lagha lösn». Af dessa tre slag synes den, som egde att taga lösen, haft rätt att välja hvilket han ville. Och till dess, att denna sålunda bestämda lösen blifvit erlagd, hade han rätt att qvarhålla trälen; men om han qvarhöll honom sedan, gjorde han sig förfallen till fyratio markers bot. För öfrigt är att anmärka, att, om den sålunda ur träldom lösköpte, när han dog, efterlemnade »skaparua», dessa togo arfvet efter honom, men att, om sådana ej funnos, den tog arfvet, som löste honom [2].

Slutligen torde till de fall, då träl med egarens vilja befriades ur träldom, böra räknas det, då trälinna med egarens vilja gick i lagligt äktenskap med friboren man [3].

Till de fall åter, då träl befriades ur träldom *mot egarens vilja*, hör först och främst det förut (s. 17 n. 5) omförmälda, då egaren sålt kristen träl [4].

Till dessa fall torde äfven böra räknas det, hvarom stadgas i **Ög**. G. 29 pr, [5] hvilket ställe innehåller, att, om fri person gifter sig med fostre eller fostra, hvilken egaren sagt vara fri, egaren derigenom har förverkat sin eganderätt till den sålunda bortgifta trälen.

---

[1] Huru nära skyldskapen skulle vara är ej uttryckligen uttaladt. Möjligen var tredje led gränsen.

[2] **Ög**. Æb. 20. 1. slutet.

[3] **Upl**. Æb. 19. »Nu takær fræls man o frælsæ kono. mæþ lagh ok lanz ræt. ok mæþ eghændæ wiliæ. afflæ þön barn samæn. þæt barn a frælst wæræ. ok swa konæn ok allt þæt aff hænni föþis. siþæn.»

[4] **Upl**. Kpm. 3. pr. »Nu sæl kristin man kristnæn. ok ær þo hans þræll. þa wærþær þæn fræls sum saldær ær mæþ þe salu. ok hin taki wærþ sitt atær sum kiöpte. ok er ængin bot at. ok wæri aldrigh o fræls siþæn.»

[5] Detta stadgande lyder så: »Nu takær man fostra sin ok biþær frælsa kunu ok kallar han frælsan uara. Nu biþær fræls man fostru ok bonde kalla hana frælsa uara: hauin þær firi giuit uan sinne ok þön uarin fræls ok alt þæt af þem kombær.»

Några andra sätt, än de nu anförda, på hvilka träl kunde befrias ur träldom, torde icke i Landskapslagarne förekomma.

Rörande dens ställning, hvilken blifvit befriad ur träldom (»frælsgiui»[1]), är för öfrigt att anmärka, att han, äfven om han blifvit ättledd, sjelf i flera afseenden var beroende af den, som befriat honom, och öfver hufvud intog en i viss mån underordnad ställning[2]. Deremot qvarstod detta beroende icke för den ur träldom befriades barn[3].

Hvad derefter angår frågan om träldomens fullständiga och slutliga försvinnande ur vår rätt, så brukar detta dateras från k. Magnus Erikssons stadga i Skara år 1335. Denna stadga, som utfärdades »Lödhordaghin firi Kyndilmessu dagh» (d. 28 Januari) nämnda år och som är ställd till »allum Wæsgötum» innehåller[4] i nionde punkten: »At min herra Konongen; Gvdz heder, Jungfru Sancta Maria til roo oc nadhe, sinæ kæra

[1] Det skulle emellertid kunna ifrågasättas, huruvida hvar och en, som förut varit träl, betecknades med detta uttryck eller huruvida det möjligen användes blott om den, åt hvilken friheten blifvit skänkt. — Det kan i detta sammanhang anmärkas, att i **Vg.** II. Dr. 7 det säges: »han heter skunkufalz maþer ær þræl hauir varit». SCHLYTER i Gl. (v. d. o.) förklarar ordet vara »en smädetitel, som gafs åt en frigifven träl», men förklarar sig på detta ställe icke känna ordets ursprung. I den allm. Ordb. anmärker han emellertid att det i svenska och danska dialekter förekommande ordet »skunk» kunde gifva anledning att anse ordet »skunkufalzmaþer» betyda »en menniska som fallit ned från taket». »Men», tillägger han, »hvad sammanhang en sådan bem. skulle hafva med det bruk som blifvit gjordt af d. o., är svårt att inse.» — Man skulle emellertid möjligen kunna föreställa sig, att folkspråket med detta drastiska uttryck betecknat en menniska, hvars egenskap af frihet icke var ursprunglig eller medfödd, utan så att säga »fallit ur skyn».

[2] Jfr **Vg.** I. Mdr. 2. »Scal maþer ætlæddan man. aptær bötæ. þæn annöþoghær havir farit [varit] han [a] aptær bötæ mæþ niu marchum arvæ bot. ok sex mærkum ættærbot. swa sum ættæþæn man. firi vtæn halvæ ættærbot. firir. þy at ætt hans ær half þrælær. ok frelsgiwar;» vidare, Gb. 4., der stadganden gifvas om beloppet af vingæf och hindradaxgæf i olika fall. — Om utöfvandet af giftomannarätt för frigifven qvinna se **Vg.** II. Add. 8. — Jfr ock ERIKSEN, a. st. ss. 91 o. 92.

[3] Till stöd härför kan bland annat anföras **Vg.** I. Gb. 4. pr. »Far frælsgiui ættaþæ kono — — — barn þerræ skolu ætboren væræ.»

[4] Stadgan, hvars original fanns i Riksarkivet före slottsbranden 1697, är af HADORPH i hans år 1687 jämte Bjärköarätten utgifna samling af »Konunga Stadgar» tryckt, enligt uppgift efter original. Efter Hadorph är den senare i Svenskt Diplomatarium. 3106 återgifven.

Fadhurs Siæl, oc Fadhurs broþors, hauer þæt til Ræt oc Lagh giwit, at alt Mankyn ælder qwinkön, sum i Wæsgözko ældir Wærinsko Laghsaghu födhes af krisnum Manne ældir kono, maa aldrigh þræl ælder ambut wæra alder þetta namn bæra; Ty at swa sum Gvdh frælste oos, frælsa af hædne oc hædhjn dom, sua haffwer oc han þem frælsat, oc fyr næmdir Konungir med hanum». — Härvid kan emellertid anmärkas, att räckvidden af det »aflysande» af träldomen, som denna stadga innehåller, i vissa afseenden kan synas inskränkt dels derigenom, att den, efter hvad den sjelf uttalar, endast är gifven för »Wæsgözko» och »Wærinsko [Wærmsko?] Laghsaghu», dels derigenom, att stadgan efter ordalydelsen endast angår dem, som födas af kristen man eller qvinna. Hvad nu beträffar den förra af de nämnda inskränkningarna, så antages det väl vanligen, att träldomen numera fanns qvar endast i dessa landsdelar. Och det synes ock sannolikt, att den i öfriga delar af landet redan förut upphört, dels i följd deraf, att, såsom förut är anfördt, antalet af frigifningar allt mera tillvuxit[1], dels på grund af särskilda stadganden i de senare lagarne[2]. — Hvad åter angår den senare inskränkningen, enligt hvilken det kunde synas, som om i fråga om dem, hvilka icke blifvit födda af kristen fader eller moder, träldomen skulle qvarstå, så torde det väl med någorlunda stor säkerhet kunna antagas, att vid denna tid äfven trälbefolkningen öfver hufvud var kristen. På grund häraf synes man, äfven om fullständig bevisning derför icke kan anföras, vara berättigad att antaga, att efter Magnus Erikssons stadga träldomen upphört att finnas till i vårt land.

Slutligen återstår att i sammanhang med framställningen af den egentliga träldomen med några ord beröra äfven den frågan, huruvida den afart af träldom i vidsträcktare mening, som betecknas med uttrycket lifegenskap, någonsin fått insteg i vårt land. Lifegenskapen rådde vid denna tid i en stor del af Europa och har på vissa ställen qvarstått ända in i nu innevarande år-

[1] Jfr GEIJER, Sv. F. Hist. D. 1. kap. 7.

[2] I detta afseende kan anmärkas, att det förut anförda stadgandet i **Upl.** Kpm. 3. pr. i alla händelser går i samma riktning, som Magnus Erikssons stadga.

hundrade. Hvad vårt land beträffar, kommer CALONIUS efter en undersökning af frågan (ss. 176—182) till det resultat, att någon lifegenskap icke förekommit enligt vår äldre rätt; och utan tvifvel måste detta anses vara riktigt. Och icke häller sedan har någon lifegenskap hos oss varit i lag stadgad eller erkänd. Emellertid bör det icke förbises, att under en något senare tid, sedan efter frälsets uppkomst ett länsväsende hade börjat i viss mån utbilda sig, spår kunna skönjas af en tendens till införande äfven hos oss af ett slags lifegenskap. Säkerligen finner man bevis på tillvaron af sådana sträfvanden i stadgandet i **Kr. Landslag** Jb 26. 1. »Haui oc engin waald landboen lenger halda æn bolags tekkia wte ær och iordhægandenom ær laglica tilsakt, wtan landboen wili meth goduilia qwar blifua.» Men dessa sträfvanden blefvo utan framgång. Och Sveriges från äldsta tider fria bondeklass har haft kraft att, om också stundom under hårda strider, till våra dagar bevara sin gamla sjelfständighet.

Rättelser.

S.	6	r.	5	nedifr.	*står:* quo	*läs:*	quæ
»	9	»	13	uppifr.	» tiden	»	tider
»	11	»	22	»	» præfecturum	»	præfecturam
»	»	»	»	»	» tertiam	»	tertium
»	30	»	9	»	» der	»	den
»	33	»	7	nedifr.	» II. Gb. 10. 1. 11.	»	II. Gb. 10. 0. 11.

Skrifter utgifna af K. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Upsala. V. 7.

BIDRAG

TILL

RIGVEDAS TOLKNING

AF

K. F. JOHANSSON

UPSALA 1897
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-AKTIEBOLAG

RV. V, 86.

Text.

1. *Índrāgnī yám ávatha*
ubhā́ vā́jēṣu mártyam |
dṛḷhā́ cit sá prá bhēdati
dyumnā́ vā́ṇīr iva Tritáḥ. ||
2. *Yā́ pṛ́tanāsu duṣṭárā*
yā́ vā́jēṣu çravā́yyā |
yā́ pā́ñca carṣaṇī́r abhī̀
'ndrāgnī́ tā́ havāmahē. ||
3. *Táyōr íd ámavac chávas*
tigmā́ didyún maghṓnōḥ |
práti drúṇā gábhastyōr
gávāṁ Vṛtraghná ḗṣatē. ||
4. *Tā́ vām ḗṣē ráthānām*
Indrāgnī́ havāmahē |
pátī turásya rā́dhasō
vidvā́ṁsā girvaṇastamā. ||
5. *Tā́ vṛdhántāv ánu dyū́n*
mártāya dēvā́v adábhā |
árhantā cit purṓ dadhḗ
'ṁçēva dēvā́v árvatē. ||

6. *Ēvéndrāgníbhyām áhāvi havyáṁ* |
çūṣyàṁ ghṛtáṁ ná pūtám ádribhiḥ |
tā́ sūríṣu çrávō bṛhád |
rayíṁ gṛṇátsu didhṛtam |
íṣaṁ gṛṇátsu didhṛtam. ||

Öfversättning.

1. O Indra och Agni, den dödlige, som I båda hjälpen i kapplöpningarna, öppnar till och med fast förvarade rikedomar, liksom Trita stämmorna.

2. De hvilka äro oöfvervinneliga i drabbningarna, de hvilka äro att prisa vid kapplöpningarna, de hvilka äro öfver de fem folken, Indra och Agni anropa vi.

3. Mäktigt framträngande är dessa bådas styrka, skarp är de båda frikostigas (Maghavans) blixt; från armarna på Vṛtradödaren ilar den fram tillika med vagnen för kornas skull.

4. Så anropa vi Eder båda, Indra och Agni, till vagnarnas påskyndande; herrar till segerrik gåfva, kunskapsrika, högligen sångälskande.

5. Dessa båda gudar, hvilka växa dag för dag, för den dödlige utan svek, ställer jag främst, ehuru de (derförutan) äro prisvärda, gudarna, liksom tagande parti för min häst.

6. Så har det nu åt Indra och Agni offrats offergåfvan, liksom kraftigt smör, af stenarna renad (helgad). Mån I åt sūris (offerherrarna) förläna hög berömmelse, rikedom åt sångarna, förlänen åt sångarna spis.

Kommentar.

Denna hymn hör till de i slutet af 5:te maṇḍalan stående enstaka sångerna. Den är en offerhymn till Agni och Indra tillsammans för utvärkande af lycka i en kappkörning. Diktad inom kretsen af Atri-familjen liksom hela 5:te maṇḍalan. Metrum 1—5 *anuṣṭubh*, 6 *virāṭpūrva* (s. LUDWIG Rigv. III, 56), — Ingen vers förekommer i de öfriga saṁhitās.

Man kan fråga sig, hur man kommit att samtidigt offra till och i offerhymn anropa tvänne (eller flera) gudomligheter, om icke det funnits gudar, som enligt äldsta åskådningssättet uppträdde tillsammans. Frågan är berättigad och det är sannolikt, att mönstret för dylika gudapar varit *Mitrā-Varuṇā* (s. OLDENBERG Rel. d. veda. 92 ff.). I Rigveda äro 11 hymner egnade åt Indra och Agni gemensamt. Var Indra ursprungligen (jag bortser här från förhållandet till Varuṇa) den mäst populäre indiske guden, till

hvilken särskildt soma-offret hembars, så var Agni förmedlaren, den dernäst viktigaste gudomligheten i offret. Men i och med att tyngdpunkten i religionsutöfningen förlades till offret självt och dess rätta utförande genom presterna (vipra, brahman, brāhmaṇa o. s. v.), i samma mån gjorde sig hos dessa jordiska förmedlare mellan gudarna och människoverlden en tendens gällande att på Agni, denne *hōtar* bland gudarna, denne gud, som med de jordiska presterna var den mäst väsenslike, öfverflytta andra gudars, särskildt Indras, egenskaper och maktfullkomlighet. En dylik tendens gör sig gällande i Agni-hymnerna, den framträder särskildt — om just icke i förevarande — i hymnerna till Indra och Agni gemensamt (jfr MUIR OST. V, 220. BERGAIGNE Rel. véd. II, 294 ff. OLDENBERG Rel. d. veda 103 f. VODSKOV Sjæledyrkelse og naturdyrkelse I, 226 ff. 230 ff.)

Öfvers. GRASSMANN I, 228 f. LUDWIG II, 369, komm. V, 294 f.

V. 1. Öfversatt af PISCHEL ZDMG. XXXV, 718 och MACDONELL JRAS. 1893, 426. — a—b. *Índrā-agnī* och *mártiam*. — c—d. mycket olika öfversatt; så GRASSMANN: 'Der bricht auch festverschlossnes gut heraus, wie Trita stäbe rohrs', LUDWIG: 'der wird auch festes durchbrechen, als Trita, glänzendes durch die heiligen chöre [erlangen]', men tillägger i komm., att möjligen *prábhēdati*, såsom Gr. öfversätter, betyder 'durch spalten hervortreiben', och i sammanhang härmed föreslår han en på olika uppfattning af sammanhanget grundad öfversättning, i det han säger: »dann kan Trita als soma gefasst werden 'er bricht heraus fest verschlossene herlichkeit, wie Trita (soma) die stimmen'». I afseende på c öfverensstämma MACDONELL och GRIFFITH[1] med GRASSMANNS och LUDWIGS senare uppfattning, men de hafva en från båda afvikande mening om *vāṇīs*: 'breaks through e'en strongly guarded wealth, as Trita (breaks through) the reeds' (MACD.), 'as Trita burst his way through reeds' (GRIFF.). Den rätta tolkningen hänger på 1. betydelsen af *vāṇī*, 2. Tritas förhållande till sammanhanget, dermed också på uppfattningen af Trita i allmänhet.

Först och främst, betyder då *vāṇī* 'rör, rörstaf' i RV.? Ja, det enda stället, som skulle bevisa denna betydelse, är just det

[1] I hans Rigvedaöfversättning 2 uppl. Benares 1896, som jag icke här har till hands.

förevarande; ty I, 119, 5 är *vāṇī* (dual.) starkt omtvistadt till sin mening, låter sig i hvarje fall bäst tolkas som 'röster' (LUDWIG IV, 38). Men att det förevarande stället skulle bevisa betydelsen 'rör(staf)', finner jag ingen som hälst tvingande grund att antaga; ty det förhållandet, att Trita införes, kan alls icke styrka antagandet af betydelsen 'rör', snarare tvärtom, som nedan skall visas. Återstår så den för RV. och alltnedigenom hela sanskritlitteraturen med inbegrepp af lexikograferna enstämmigt angifna betydelsen 'röst, stämma, ton' och derur härledda betydelser, å ena sidan 'tal, ord', å andra 'sång, musik'. Häraf följer nu omedelbart, att hvarken GRASSMANNS, GRIFFITHS eller MACDONELLS öfversättningar äro möjliga. Lika omöjlig är PISCHELS a. st. lemnade öfversättning af den ifrågavarande delen af versen: 'Indra und Agni, der mensch den ihr beide in den schlachten beschützt, der zerbricht auch festes, wie Trita das rauschende rohr'. LUDWIGS ursprungliga öfversättning är omöjlig af följande grunder. Dels hör icke *iva* ensamt till *Tritáḥ*, utan till hela satsen, som är en förkortad jämförelsesats, dels är *vāṇīs* icke instrumentalis, såsom der antages. I den andra — i frågeform framstälda — alternativa öfversättningen är det grammatiska förhållandet riktigt återgifvet. Om denna eller öfverhufvudtaget hvilken öfversättning är riktig, eller rättare, hvilken mening man skall inlägga uti 'liksom Trita stämmorna', det måste tydligen bero på, i hvilken situation Trita här må anses uppträda.

Trita är en i RV. tämligen starkt förbleknad figur. I den vediska litteraturen förekommer han i legenden egentligen som syndabock, på hvem de öfriga gudarna[1] kastade den blodiga delen af offret enligt AV. VI, 112. 113 (jfr AJPh. XI, 341). MS. IV, 1, 9. TB. III, 2, 8, 9 ff. o. s. v. S. BLOOMFIELD JAOS. XVI Proc. CXIX ff. SBE. XLII, 521 ff. 528. En annan legend, som åtminstone delvis synes vara bygd på samma motiv, anför BLOOMFIELD från ÇB. I, 2, 3, 1 ff. (EGGELING SBE. XIII, 47 ff.), jfr Sāy. till RV. I, 52, 5. En tredje legend om Tritas nedstörtande i en brunn (genom hans bröder *Ēkata* och *Dvita*) berättar Sāy. i inledningen till RV. I, 105, som är en Tritas anropan till gu-

[1] Skulden öfverflyttas sedan efter hvartannat på en hel rad af brottslingar i olika grader (jfr ställen citerade af BLOOMFIELD a. st. samt DELBRÜCK Die indogerm. verwandtsch.-nam. 578 ff. = 200 ff.

darna om hjälp (med *ākhyāna*-element I, 105, 17). Att denna legend (*itihāsa, ākhyāna*) just var bekant för Rigveda, bevisas ej blott af den nämda hymnen, utan också af X, 46, 6 (PISCHEL Ved. st. II, 215 f.). Det må här lemnas oafgjordt, hvilken Tritas ursprungliga karakter var; härom äro meningarna starkt delade: utom hos KÄGI Der Rigveda 167 f. och MACDONELL JRAS. 1893, 417 ff. anförd litteratur jämför M. MÜLLER SBE. XXXII, 305. BERGAIGNE Rel. véd. II, 326 ff. 473. III, 133. PISCHEL Ved. st. I, 186 f. GGA. 1894, 426. OLDENBERG Rel. d. veda 143 f. 290. Utförligaste behandling, med i afseende på ursprungsfrågan oantagliga resultat, MACDONELL a. st., jfr HILLEBRANDT ZDMG. XLVIII, 422 f.; till frågan om etymologien af *Tritá-* och binamnet *Āptya-* jfr BARTHOLOMÆ AF. I, 8 f. IF. I, 180 ff. FAY JAOS. XVI Proc. CLXXIV, den senare med tämligen äfventyrlig etymologi af *Tritá-*, hvars sammanhang för öfrigt med Τρίτων, fir. *tríath* (gen. *trethan*) 'haf' sedan länge varit antaget. Vare sig nu Trita är en ursprunglig vattengud eller ej — att typen har ariskt ursprung, anser jag för sannolikt på grund af det otvifvelaktiga etymologiska sammanhanget mellan *Trita Āptya* och av. *þraētaona Āþwya*[1] — så är den i Indien i främsta rummet förbunden med Indra och hans krets. Det sannolika är, att Trita tillhört ett äldre skede och senare delvis identifierats med eller uppgått uti Indra. Denna assimilation har naturligtvis försiggått hufvudsakligen med anledning af gemensamma drag och liknande värkningsområden. Följaktligen torde mytiska drag, som nu tillkomma Indra, ursprungligen tillhört Trita. De för Trita i Rigveda mäst utmärkande situationerna äro antingen sådana, der han uppträder tillsammans med Indra, eller der han ensam utför den handling, som annars tillskrifves Indra såsom dennes förnämsta

[1] Med afseende på ordets etymologi kan jag icke ansluta mig till MACDONELLS a. st. 480 ff. uppfattning, att *Trita* — i öfverensstämmelse med hans teori, att Trita egentligen skulle vara en form af *Agni*, nämligen den tredje — skulle vara = τρίτος, isl. *þriði*, av. *þritya-* o. s. v. Men väl har namnet *Trita-* senare uppfattats såsom betydande 'den tredje', hvadan man — efter *tṛt-iya-* — i AV. VI, 113, 1. 3 möter skrifningen *Tṛtá-*, samt t. o. m. skapat tvänne bröder *Dvita-* och *Ēkata-*, som tydligen äro sekundära. Den brahmanskt teologiska uppfattningen var nog den, att *Tritá-* var en af forntidens helige offrare (jfr BERGAIGNE Rel. véd. 326. 330. BLOOMFIELD SBE. XLII, 522 ff. o. s. v.).

dat, nämligen dödandet af trollet *Vṛtra* (*Vala, Ahi* o. s. v.) och befriandet af de hos detsamma fångna korna, eller i dess hålor inneslutna floderna. Egentligen är detta två skilda bedrifter, som tillskrifvas Indra, nämligen å ena sidan dödandet af *Vṛtra* och frigörandet af floderna, vattnen, å andra sidan betvingandet af *Paṇi* och andra demoniska väsen och vinnandet af korna (OLDENBERG Rel. d. veda 134 ff.)[1]. Att denna sista myt ursprungligen har afseende på Trita Āptya, torde man med OLDENBERG Rel. des veda 143 hafva skäl att antaga. Berättad om Trita har myten ungefär följande drag. Trita Āptya bekämpar — eldad af Indra — den trehöfdade ormgestaltade *Viçvarūpa, Tvaṣṭars* son, i det han afhugger de tre hufvudena och släpper ut korna (RV. X, 8, 8—9) ur deras fängelse eller rent ut ur demonens gap, hvilken senare uppfattning synes ega ett stöd i X, 48, 2, der det om Indra heter: 'åt Trita frambragte jag korna fram ur ormen' (*Tritáya gá ajanayam áhēr ádhi*). Denna form af myten är nästan identisk med den om den avestiska *þraētaona Āþwya* berättade myten, enligt hvilken denne dödar en orm med tre hufvuden, tre munnar, sex ögon och derigenom befriar (här icke kor, utan) två sköna kvinnor (ett sekundärt för den avestiska myten egendomligt drag). Denna myt har nu antingen öfverflyttats på Indra eller snarare kontaminerats och assimilerats med en besläktad om Indra kurserande saga. Följaktligen kom Tritas väsen att — bortsedt från namn och några reliktformer — sammanfalla med Indras; och der han uppträder själfständigt, är han snarast ett bihang, en följeslagare åt Indra, utför, understödd af denne, ormdödandet eller går Indra tillhanda dervid. I I, 187, 1 säges värkligen Trita ensam utföra Vṛtradådet: *yá'sya Tritṓ ví ṓjasā Vṛtráṁ víparvam ardáyat* 'genom hvars (somans) kraft Trita slog sönder Vṛtra led från led'[2]. Det är sålunda otvifvelaktigt, att Trita, när han tänktes för sig, kunde uppträda såväl som dödare af Vṛtra och befriare af vattnen, floderna som också såsom

[1] Angående Indras ursprungliga karakter hafva — bortsedt från äldre tolkningar — på sista tiden tvänne olika meningar framstälts af OLDENBERG a. st. och E. W. HOPKINS i Religions of India samt JAOS. XVI Proc. CCXXXVI ff.

[2] Jfr RV. X, 99, 6: *asyá Tritṓ nv ṓjasā́ vṛdhānṓ vipā́ varāhám áyōagrayāhan* 'gjord stark genom hans (Indras) makt, slog Trita galten med jämspetsad pil'.

vinnare, befriare af korna från demoniska makter, som hållit dem fångna, eller rent af förtärt dem. Nu är det allbekant, att de vediska siarna och filosoferna — sannolikt också den populära uppfattningen — identifierade korna med vattnen, floderna, följaktligen båda myterna och deras olika moment, så att de samarbetades till en myt: hvad som sades om korna kunde man säga om floderna och omvändt, hvarpå finnas otaliga exempel i den rika samlingen af Indrahymner.

Nu är det sant, att Trita synes kunna identifieras med Soma (BERGAIGNE II, 473, 327 ff.), och att det sålunda kunde finnas skäl att reflektera på LUDWIGS andra i kommentaren föreslagna förklaring. Men dels beror denna identifikation tydligen endast på en mera tillfällig *ṛṣi*-spekulation, dels har den tydligen endast sin grund i Indras nära förbindelse med soman. Tydligare framträder — i analogi med hans egenskap af hjälpare o. s. v. åt Indra i allmänhet — Trita såsom tillberedare af soman (RV. IX, 34, 4. II, 11, 20, jfr fr. Avesta y. IX, 10). Men icke ens i denna egenskap torde Trita vara afsedd i vår hymn.

Det a priori antagligaste är, att Trita här som mästadels annars uppträder i en specifikt Indra-artad situation; detta framgår med full tydlighet af uttrycken *dṛḷhá cit sá prá bhēdati*, som i främsta rummet har sin tillämpning på Indras splittrande af Vṛtras bergfästen, här liknelsevis användt om hvar och en som åtnjuter Indras (och Agnis) beskydd. Det är då nästan självklart, att jämförelsen *váṇīr iva Tritáḥ* bör hänföra sig till samma slag af situation. Hvad är det då som Indra och Trita bryta upp? Naturligtvis Vṛtras o. s. v. bergfäste. Och hvad bringa de i dagen, resp. befria *(prá)* genom sin splittrande värksamhet? Lika naturligt: floderna, vattnen eller korna. Det är således en dylik mening vi ha att söka i *váṇīr*: det är nämligen *váṇīr* som Trita säges bringa i dagen *(prá)* genom att bryta sönder det fasta klippstängslet. Vi äro här således vid den punkt, då vi kunna sägas ega rättighet att öfversätta *váṇīr* med 'röster, stämmor', blott vi kunna förklara, hvad dermed menas. Dermed menas tydligen icke annat än vare sig vattnen, floderna, d. v. s. deras brus, då de strömma fram genom fördämningarna; eller korna, d. v. s. deras råmande, då de komma ut ur fängelset. Så användas *saptá váṇīs* — fastän med offerteknisk betydelse —

lika med *saptá síndhavas* RV. III, 1, 6. 7, 1 (jfr OLDENBERG SBE. XLVI, 225, 249 f.), och dessa åter identifieras särdeles ofta med de af Indra befriade vattnen. Tillfälligtvis användes *vā́nī* icke om kornas råmande, men att märka är att *vā́k* ofta så brukas. Att äfven här en offerteknisk anspelning skall underförstås, anser jag icke osannolikt. I detta fall kan man samtidigt tänka de sju stämmorna såsom identiska med offersångerna, identiska med de sju somaoffringarna o. s. v. (jfr BERGAIGNE Rel. véd. II, 132. OLDENBERG Rel. d. veda 117 med n. 1).

I förevarande vers är den slutliga vinsten af Indra-Tritas dåd angifven (*prábhēdati* 'genom sönderbrytning erhålla'); självfva denna handling, hvarigenom förvaringsrummet spränges, finnes uttryckt på ett annat ställe, som kan anses som en sanskyldig parallel till förevarande strof, och som på ett afgörande sätt bekräftar riktigheten af den tolkning, som lemnats. I, 52, 5

Abhí svávṛṣṭiṁ mádē asya yúdhyatō
raghvī́r iva pravaṇḗ sasrur ūtáyaḥ,
Índrō yád vajrī́ dhṛṣámāṇō ándhasā
bhinád Valásya paridhī́ṅr iva Tritáḥ.

'Då han i ruset kämpade mot den som bemäktigat sig regnet, skyndade hjälparna (Maruts) fram (till honom) liksom snabba strömmar på en sluttning, när Indra, viggbäraren, djärf genom blomman(s saft = soman) klöf (fästet), liksom Trita (klöf) Valas stängslen.'

En fråga af underordnad betydelse är, huruvida *dyumnā́* står för *dyumnā́s* och är adj. till *vā́ṇīr* i betydelsen 'ljudande', med öfverförd betydelse från syn- till hörselsinnet, såsom PISCHEL ZDMG. XXXV, 718 ff. vill. För denna uppfattning skulle tala den omständigheten, att *dyumnā́* hör till senare padan, således i taltakten snarast till *vā́ṇīr*. Emellertid är detta på intet sätt bindande; och åtskilligt talar deremot, mäst den omständigheten, att *dyumná-* annars icke synes förekomma som adj., utan endast som subst. neutr.

b. *vā́jēṣu* har jag öfversatt i 'kapplöpningarna, täflingarna', jfr OLDENBERG ZDMG. L, 443 ff. — c. Till betydelsen af *prábhēdati* 'genom klyfning frambringa' jfr TS. II, 4, 7, 1 (LUDWIG V, 294).

V. 2. b. *çravâyiā*. — c—d. *abhí Indrāgnī*. — *Páñca carṣaṇír* detsamma som 'fem-folken' (*páñca kṛṣṭáyaḥ*, LUDWIG III, 204 f. ZIMMER Aind. leb. 119 ff. OLDENBERG ZDMG XLII, 204 ff. o. s. v.).

V. 3. b. *Maghónōḥ* att läsa med fyra stafvelser; möjligen **maghāvanōḥ* (OLDENBERG Rigv. I, 279) eller **maghâunōḥ*. — c. *gábhastiōr*.

Öfversättningen af c—d är särdeles svår och omtvistad. Allmänt är man — och det med rätta — ense om, att subjektet till *ēṣatē* (af *á iṣatē*) måste vara *didyút*, ej, såsom Sāy. *(pratigacchataḥ)* antager, *Indrāgní*. GRASSMANNS öfversättning 'denn durch der stiere becher drang sie in den arm dem Vṛtrafeind' beror på det obevisade antagandet, att *drúṇā* (ss. instr. af *drú-*) här skall betyda bägare och *gávām* hörande dertill i betydelsen 'tjurarnas' (d. v. s. 'presstenarnas' eller 'somapressarnas'). LUDWIG och GRIFFITH öfverensstämma i uppfattningen af halfversen och fatta *drúṇā* i betydelse '(tillika) med vagnen', i det Sāyanas förklaring *gamanaçīlēna rathēna* godkänts. Min egen öfversättning har anslutit sig till denna uppfattning. Emellertid måste medges, att den är osäker; ty en sådan användning af *drú-* är icke från annat håll bekant. Men bortsedt härifrån, så är sammanhanget 'blixten (tillika) med vagnen' högst sällsamt: hvad man otvifvelaktigt kunde ha skäl att vänta vore 'blixten — i detta fall tydligen Indras *vájra* — ilar fram emot *(práti)* med sin spets' eller dyl. Indras *vájra* är *tigmá-* 'spetsig', eller blixten kallas *átka-* (RV. VI, 33, 3), d. v. s. 'spets, skärpa, vapen' (jfr PISCHEL Ved. st. II, 193 ff.), eller andra ord med dylika betydelser träda i sammanhang med Indra i st. f. *vájra*, såsom *paraçú-*, *vadhá-*, *vádhar-*, *svádhiti-* o. s. v. Det är fråga, om man uti *drúṇā* kan våga se ett ord med betydelsen 'spets', en betydelse som Sāy. icke känt till, eftersom den får antagas utdöd i klassisk tid. För min del tror jag värkligen, att en betydelse 'spets' kan ansättas för *drú-* eller deraf afledda ord. Lexikograferna anföra ett ord *druṇa-* m. (n.) i betydelsen 'skorpion; bi; svärd', och jag har svårt att förena dessa betydelser annat än med antagande af en allmän betydelse 'spets', eller kanske ännu hällre 'spetsigt vapen' l. dyl., hvarur så betydelsen 'spets, tagg, torn', som sedan blifvit benämning för stickande djur, kunnat uppkomma. Äfven *druta-* betyder utom 'träd' också 'skorpion'; för *drōṇa-* förekommer hos

lexikogr. äfven betydelsen 'skorpion'. Bekant är, att för förfärdigande af hårda spetsiga verktyg och vapen en primitiv kultur använder hårda träslag (eventuelt metaller, så vidt de äro kända). I de indoeuropeiska språken förekomma en hel mängd vapennamn, som äro afledda af eller identiska med tränamn (jfr t. ex. SCHRADER KZ. XXX, 461 ff. BB. XV, 284 ff. Sprachvergl. u. urgesch. 320 ff. 345 f. LIDÉN PBB. XV, 518 f. förf. Beitr. z. gr. sprachk. 142. 153. HIRT IF. I, 482). Nu torde den indoeuropeiska stammen **deru- *dŏru- *dru-*, som betydt 'trä' κατ' ἐξοχήν, särskildt hårda träslag, såsom maked. δάρυλλος, gr. δρῦς 'ek', redan i indoeuropeisk tid användts såsom beteckning för vapennamn, jfr särskildt gr. δόρυ 'spjut'. Härur har lätt utvecklats en allmännare betydelse af något spetsigt eller hårdt, närmast såvidt det kunde tjena att slå, stöta eller sticka med. Nu lider det intet tvifvel, att s. *dru-ṇa-*, *dru-ta-*, *drō-ṇa-*, såvidt som de ha betydelsen 'skorpion', *druṇa-*, äfven 'bi' och 'svärd', måste härleda sig från **d(e)ru-* 'trä', resp. 'ek'; och betydelseutvecklingen kan svårligen vara någon annan än den angifna. I sammanhang härmed erhålla vi också en osökt förklaring för det isl. *trýni* n. 'tryne' (på hund och björn) och *trjóna* f. 'tryne, snude' (på orm). Det förra ordet är en afledning på indoeur. *-io-*, således **dreu-n-io-* (jfr HELLQUIST Ark. f. nord. fil. VII, 33) af den stam, som föreligger i sanskr. *drō-ṇ-a-*, jfr *dru-ṇ-a-*. Det är så mycket sannolikare, att den föreslagna etymologien af *trýni* och *trjóna* är riktig, som detta senare ord äfven har betydelsen 'stång'[1]. En med s. *dru-ta-* analog bildning förekommer i isl. *tróð* n. koll. 'stænger, tynde stokke', *tróða* f. 'stang, tynd stok', som jag ytterst återför på ett indoeur. **drō(u)to-* (: **dru-tó-*) såsom grundord.

Med anledning af hvad jag här utfört, kunde man sålunda i *drúṇā* antingen se en instrum. af *drú-* eller en (vedisk) instrum. af *drúṇa-*, båda i en i klassisk tid utdöd (eller förbleknad), men i en annan riktning specialiserad, betydelse 'spets' eller dylikt.

gávām föres af GRASSMANN i öfvers. till *drúṇā*, i ordb. — med

---

[1] I sammanhang kan nämnas, att tältstång i isl. heter förutom *tjaldstǫng* äfven *tjaldstré* och *tjalds-trana* f. Jag förmoder, att *trana* är bygd på en enklare stam af ordet för *trä*, d. v. s. utgående från ett indeur. **dro-no-* : **dro-ṷo-* i gr. δρο-(ϝ)ός 'fast'; **δρο-ϝο-* : **dre-ṷo-* (i got. *triggws* 'trygg') —. **dro-no-* : **dre-no-*. Fogeln *trana* är så benämnd efter den långa spetsiga näbben.

frågetecken — till *Vṛtraghná* (padap. *-ghné*). Sāy., LUDWIG och GRIFFITH 'för boskaps skull' (*gávām 'lābhāya'*, 'der kühe wegen', 'for the kine'), hvilket torde vara den antagligaste meningen, då den rör sig inom området för Indras specifika uppgift, hans förnämsta stordåd: *éṣatē* skulle då komma tillhöra den klass af verb med betydelsen 'ernå, söka erhålla', som förbindas med gen. (GÄDICKE Accus. im Veda 43 f. DELBRÜCK Aind. Synt. 158 f.).

V. 4. a. *tá vām éṣē ráthānām* = V, 66, 3 a. — *ráthānaam*. — b. *Indrā-Agnī*.

éṣē ráthānām öfversätter Sāy. *yuddhē rathānāṁ prēraṇāya*, som nog är riktigt. Så också LUDWIG i öfvers., men han har ändrat mening i komm.: 'diss für eurer wagen eile rufen wir euch zu'; men meningen är här knappast att offrarna (*ṛṣí* och *yajamāna* o. s. v.) genom ifrågavarande offerbön skulle förskaffa gudarnas vagnar skyndsam fart, ehuru detta visserligen icke i och för sig skulle strida mot vedisk åskådning; *tá* är nämligen helt visst acc. dual.; och situationen är offer för en kappränning.

V. 5. a. Väl *ánu diún*, eftersom mätningen *dyuun* knappast synes vara tillåten. — d. *'ṁçā iva* eller *áṁçēva*.

Vṛdhántāv har jag öfversatt i öfverensstämmelse med Sāy. *vardhamānāu*[1].

Särdeles oklar är sista padan på grund af osäkerheten i tydningen af *áṁçā*. GRASSMANN i öfvers. 'preiserteiler', i ordb. 'die viele anteile besitzt oder zu vergeben haben', LUDWIG i öfvers. 'glücksanteile', i komm. 'parteinehmer für', GRIFFITH 'partner'. Jag anser LUDWIGS sista för den sannolika öfversättningen. Offret, der hymnen varit ett rituelt element, stod säkert i samband med en kappkörning, och det är för denna som gudarnas nåd anropas, följaktligen för att de skola särskildt taga parti för offrarna. Om också icke annars *áṁça-* förekommer som nom. agentis jämte nom. actionis (utom sannolikt som gudanamn: 'deltagare, fördelare' ROTH ZDMG. VI, 75. BERGAIGNE Rel. véd. III, 39, 99), så är detta en annars så vanlig företeelse, att man utan tvekan kan antaga denna betydelse här (jfr t. ex. *bhága-* 'del' och 'utdelare'), om också såsom regel gäller olika accentuering

[1] Ang. accenten i *adábha-* jfr v. SCHRÖDER KZ. XXIV, 124. KNAUER KZ. XXVII, 17. 61 f. WHEELER Griech. nom.-acc. 86 f. GARBE KZ. XXXIII, 492.

(jfr LINDNER Aind. nom.-bild. 17 ff. WHEELER Griech. nom.-acc. 69 ff. BRUGMANN Grundr. II, 104 ff. o. s. v.).

V. 6. Jag har, i motsats till GRASSMANN i ordb. under *çūṣyà-* — annorlunda i öfvers. och under *havyá-*, som der riktigt öfversättes med 'opfertrank, -guss' — och LUDWIG fattat *havyá-* i bet. af 'offergåfva' (ej '-rop') = *hávis* Sāy.; *çūṣyà-* bör hafva betydelse af 'kraftig, energisk', jfr rörande det sannolikt etymologiskt besläktade *çúṣma*, BLOOMFIELD ZDMG. XLVIII, 565 ff.

RV. VI, 24.

Text.

1. *Vṛ̇ṣā máda Índrē çlṓka ukthā́*
sácā sṓmēṣu sutapā́ ṛjīṣī́ |
arcatryò maghávā nṛ́bhya ukthā́ir
dyukṣṓ rā́jā girā́m ákṣitōtiḥ. ||
2. *Táturir vīrṓ náryō vícētāḥ*
çrṓtā hávaṁ gṛṇatá urvyū̀tiḥ |
vásuḥ çáṁsō narā́ṁ kārúdhāyā
vājī́ stutṓ vidáthē dāti vā́jam. ||
3. *Ákṣō ná cakryòḥ çūra bṛhán*
prá tē mahnā́ riricē rṓdasyōḥ |
vṛkṣásya nú tē puruhūta vayā́
vy ū̀táyō ruruhur Indra pūrvī́ḥ. ||
4. *Çácīvatas tē puruçāka çā́kā*
gávām iva srutáyaḥ saṁcáraṇīḥ |
vatsā́nāṁ ná tantáyas ta Indra
dā́manvantō adāmā́naḥ sudāman. ||
5. *Anyád adyá kárvaram anyád u çvṓ*
'sac ca sán múhur ācakrír Índraḥ |
Mitrṓ nō átra Váruṇaç ca Pūṣā́
'ryṓ vā́çasya paryetā́sti. ||
6. *Ví tvád ā́pō ná párvatasya pṛṣṭhā́d*
ukthḗbhir Indrānayanta yajñā́iḥ |
táṁ tvābhíḥ suṣṭutíbhir vājáyanta
ājíṁ ná jagmur girvāhō áçvāḥ. ||
7. *Ná yáṁ járanti çarádō ná mā́sā*
ná dyā́va Índram avakárçayanti |
vṛddhásya cid vardhatām asya tanū́ḥ
stṓmēbhir ukthā́iç ca çasyámānā. ||

8. *Ná vīḷávē námatē ná sthiráya*
ná çárdhatē dásyujūtāya stavā́n |
ájrā Índrasya giráyaç cid r̥ṣvā́
gambhīrḗ cid bhavati gādhám asmāi ||
9. *Gambhīrḗṇa na urúṇāmatrin*
prḗṣṓ yandhi sutapāvan vā́jān |
sthā́ ū ṣú ūrdhvá ūtī́ áriṣaṇyann
aktṓr vyùṣṭāu páritakmyāyām. ||
10. *Sácasva nāyám ávasē abhī́ka*
itṓ vā tám Indra pāhi riṣáḥ |
amā́ cāinam áraṇyē pāhi riṣṓ
mádēma çatáhimāḥ suvī́rāḥ. ||

Öfversättning.

1. Mannakraftigt rus, pris och lofhymner egna sig för Indra, hos soman trifves den saftdrickande (Indra), som tömmer den till dräggen, för människorna den frikostige offeranordnaren, värd att i lofhymner prisas, den i himlen boende, sångernas konung, hvars hjälp är oförvansklig.

2. Den segrande manlige hjälten, med det skarpa förståndet, som hör sångarens rop, hvars hjälp sträcker sig vida, han en Vasu, männens pris, som af sångaren får sin näring, den kraftrike, den i offerförsamlingen besjungne förlänar kraft.

3. Dina båda hjuls axel, den i höjden gående, o hjälte, kunde icke upphinnas af de båda verldarnas storhet; liksom ett träds grenar, o månganropade, hafva, o Indra, dina rika välsignelser växt ut åt alla sidor.

4. Dina mäktiga krafter, o kraftrike, äro liksom kornas vägar, hvilka förena sig i en punkt, äro liksom kalfvarnas bindslen bestående af band (gåfvor), o Indra, utan att dock vara värkliga band, o du med goda band (gåfvor) försedde!

5. I dag ett, i morgon ett annat stordåd, och hvad ännu icke varit värkligt har Indra efter hvartannat förvärkligat; han är här för oss såsom Mitra, Varuna och Pūṣan öfvervinnare af fiendens välde.

6. Från dig liksom från bergets rygg, o Indra, leddes medels bönehymner och offer vattnen; så hafva vi, förlänande

dig kraft genom våra sköna prishymner, nalkats dig, du som har sången till ditt fortskaffningsmedel, liksom hästar till kapplöpningen.

7. Han, Indra, hvilken hvarken höstar eller månader komma att åldras eller dagar komma att magra, så fullvuxen han än är, må hans kropp ytterligare tillväxa prisad i lof- och prishymner.

8. Hvarken för den kraftige böjer han sig eller för den starke eller för den af Dasyu uppmuntrade trotsaren, då han prisas; som åkerslätter äro för Indra de höga bergen och till och med i djupet finnes för honom fast mark.

9. Genom djupet och det vida rummet, du mäktigt framstormande, räck oss, o saftdrickare, näringssafter och krafter; stå upprätt med ditt skydd utan att förtröttas vid nattens ljusning, då den springer öfver i dag.

10. Följ nära efter ledaren (af offret) till hjälp eller skydda honom från skada, o Indra; hemma och i vildmarken skydda honom från skada. Må vi, rika på hjältar, hundra vintrar vara lyckliga.

Kommentar.

Denna hymn är den 8:de i ordningen af 6:te maṇḍalans 2:dra hymngrupp, nämligen Indrahymnerna, och föregås af en hymn af samma längd, nämligen 10 verser, men efterföljes — i enlighet med principerna för Rigvedas redaktion — af en till versantalet kortare hymn. Ṛṣi är Bharadvāja eller någon af dennes familj, inom kretsen af hvilken hela 6:te maṇḍalan uppstått. Metrum är *triṣṭubh*. — V. 3 = N. 1, 4. V. 6 = SV. I, 68. Öfversatt af GRASSMANN I, 255 f. och LUDWIG II, 131 f., komm. V, 110 f.

Om Indra se förutom t. ex. MUIR OST. V, 77 ff. och KÄGI Der Rigveda 57 ff. 175 ff. och der citerad litteratur bland nyare företrädesvis BERGAIGNE Rel. véd. II, 159 ff. o. passim samt OLDENBERG Rel. d. veda 134 ff., hvaremot delvis E. W. HOPKINS i Religions of India samt JAOS. XVI Proc. CCXXXVI ff. — Etymologiskt sammanhänger namnet Indra af **əndro-* väl med s. *adri-* (af **n̥dri-*) 'sten, berg' (s. förf. IF. III, 235 ff.; annorlunda t. ex. JACOBI KZ XXXI, 316 ff.).

V. 1. *Sácā sómēṣu* eg. 'tillsammans med soma', hvarmed kan jämföras *nímiçla Indra sóme* VI, 23, 1 ungefär 'hängifvande sig åt soma', jfr I, 167, 6.

ṛjīṣī har jag öfversatt i öfverensstämmelse med Sāy. *ṛjīṣaṁ gatarasam api sōmaṁ na parityajan* 'som icke lemnar *ṛjīṣa*, d. v. s. den soma, som förlorat sin saft', m. a. o. 'drägg'. Så också t. ex. LUDWIG: 'der auch nicht von den somatrestern lässt'[1]. Ordet är på omkring 20 ställen användt om Indra och dertill på tre ställen om de väsenbesläktade Maruts[2]; på två ställen (VIII, 68, 4. X, 89, 5) står *ṛjīṣín-* om soma. Härtill kommer *ṛjīṣá-* om Indra I, 32, 6.

På sista stället öfversätter LUDWIG II, 596 utan någon rimlig grund 'der lauten preisgesang erhob'; att det emellertid bör uppfattas ungefär lika med *ṛjīṣín-*, är uppenbart; det är också så uppfattadt af BR. s. v., oafsedt att der en helt annan betydelse för detsamma statueras[3]. Hvad nu *ṛjīṣín-* angår, så bör man vid tolkningen deraf gifvetvis hålla sig till faktiskt i språket och genom tradition bekanta betydelser, och så vidt möjligt böra dessa betydelser äfven antagas för RV. I hela den indiska traditionen (s. BR. under 2 *ṛjīṣá-*) betyder *ṛjīṣá-* 'somadrägg, de utprässade somaskotten', och detta så tidigt som i MS. t. ex. IV, 8, 5: *atiriktaṁ vā ētad yajñasya yad ṛjīṣaḥ*. VS. VIII, 25: *gatasārah sōma ṛjīṣaḥ*, TS. VI, 1, 6, 4: *tṛtīyasavanē ṛjīṣam abhiṣuṇvanti*, till och med AV. IX, 6, 13 (jfr HENRY Les livres VIII et IX de l'Atharvaveda 99); sammalunda Nir. V, 12 (s. ROTH Erl. 62 f.). Något annat *ṛjīṣa-* känner man öfverhufvudtaget icke till[4]. Vi få förutsätta, att *ṛjīsín-* i Rigveda är afledt af detsamma med enahanda eller liknande betydelse, således närmast 'försedd med sommadrägg'. Det är då klart, att först och främst

[1] Jfr också LUDWIG II, 72. V, 68 (till III, 32, 1). II, 88 (till III, 50, 3). II, 91. V, 78 (till IV, 16, 1).

[2] RV. I, 64, 12 (hvartill specielt M. MÜLLERS oriktiga förklaring 'impetuous' SBE. XXXII, 122). II, 34, 1 (LUDWIG: 'denen der somatrester abguss gehört' II, 296. V, 242). I, 87, 1 (LUDWIG: 'denen die tresterspende des dritten savanam gehört' II, 290. V, 233).

[3] Sāy. har *apārjaka-* 'undanröjande, förjagande'.

[4] Om man bortser från det Uṇ 4, 28 och af senare lexikogr. nämda *ṛjīṣa-* 'gryta, stekpanna'.

soman kan kallas *ṛjīṣín-*, d. v. s. 'egande utprässade somaskott, drägg'[1]. Med öfverflyttning på de särskildt soma-älskande Maruts och Indra är en betydelse-utveckling till 'med dräggen', d. v. s. 'som dricker soman med dräggen' naturlig. Jag kan således lika litet som LUDWIG eller HILLEBRANDT Ved. myth. I, 235 f. gå in på att med BR. GRASSMANN och M. MÜLLER SBE. XXXII, 122 på grundvalen af en ytterligt osäker etymologisk förmodan för RV. statuera en annars alldeles okänd betydelse 'framstormande'.

För det af LUDWIG, HILLEBRANDT och mig antagna betydelsesammanhanget mellan *ṛjīṣín-* och *ṛjīṣa-* 'drägg, utprässade somakvistar' talar starkt ett mytologiskt förhållande, som jag icke sett i detta sammanhang framhållet. Flera religioner ega mer eller mindre utbildad djurdyrkan eller spår af en tidigare sådan. Båda delarna förekomma inom den fornindiska religionen, som OLDENBERG Rel. des veda 68 ff. utförligt visat. Att Indra speciell i en tidigare uppfattning uppträdt såsom t j u r, bevisas af mångahanda intyg. Så fins det icke något djur, hvarmed Indra i det poetiska språket oftare jämföres, än tjuren: han kallas rent ut t j u r *(vṛṣabha-*[2]*)*. Detta är helt visst ett i språket uttryckt rudiment af en tidigare uppfattning. Detta bestyrkes också af andra reliktformer. Så framropas vid Sākamedhaoffret till Indra (s. WEBER Ind. st. X, 341) en t j u r, vid hvars bölande offret eger rum. Çat. Br. II, 5, 3, 18 (s. OLDENBERG Rel. d. veda 77) säger: »dermed anropar man Indra i hans (tjurens) gestalt till Vṛtradödande. Ty det är Indras gestalt, tjuren . . . När han bölar, må han veta: Indra har kommit till mitt offer; Indras närvaro njuter mitt offer». I MS. I, 10, 16. Kāṭh. 36, 9. 10. TBr. I, 6, 7 förekomma liknande offeranvisningar; och i AV. IX, 4, 9 säges det till tjuren: »dig kallar man Indra» ('c'est toi qu'on nomme Indra', HENRY Les livres VIII et IX de l'Atharva-Veda 91). Nu menar jag, att namnet *ṛjīṣín-* också är ett spår af den gamla åskådningen af Indra som t j u r. Indra säges få sin näring, sin kraft af soman, som är hans dryck, hans kraftmedel för utförande af de bekanta stordåden. Nu ligger i *ṛjīṣín-* just det, att han äter äfven de utprässade somastänglarna, m. a. o.

[1] Eller som LUDWIG I, 195 (VIII, 68, 4): 'den trestern entsprungener', II, 255 (jfr. V, 208 till X, 89, 5): 'der aus den trestern entstandene'.

[2] Jfr t ex. BERGAIGNE Rel. véd. II, 169

de utgöra hans foder, tjurens kraftfoder. Detta får ett direkt stöd från ett annat håll. I TBr. II, 1, 1, 1 berättas, hurusom Angiras höllo ett soma-offer *(sattram); Pṛçni* var kon gharmadhuk, som gaf mjölk för mjölkoffret till Açvinerna *(pravargya, gharma*[1]*);* kon närde sig af *ṛjīṣa,* d. v. s. de utprässade somastänglarna' (jfr LUDWIG V, 67 f.). Kon *Pṛçni* var moder till Maruts; följaktligen böra de redan derigenom varit uppfattade som tjurar, hvarpå också kunde tyda karakteristiken såsom *vṛṣabha.* Men äfven härförutan kunna Maruts genom en väsensassimilation med Indra, i hvilkens följe de merendels uppträda, efter Indra ha fått epitetet *ṛjīṣinas.*

Angående ordet *Maghávan-* och dess betydelse se t. ex. BERGAIGNE Rel. véd. II, 168 f. III, 284. Det är ett mycket vanligt epitet eller till och med namn på Indra, hvarmed anges, ej blott att han är en frikostig gifvare i allmänhet, utan särskildt att han är den högste offeranordnaren.

V. 2. *urvyū̀ti* förklarar man som sammansättning af en instrumental *urvī́* med *ūti-.* Detta är nog möjligt. Vida sannolikare är emellertid, att man här har en sammanryckning af ett ursprungligt flekteradt nom. sing. fem. *urvī́,* i st. f. stammen, samt *ūti-;* således ursprungligen 'vid (bred) hjälp' och att jämföra med *madhyáṁ-dina-, vṛṣā́-kapi-.* Huru man än tänker sig den ursprungliga sammansättningen, så är det här naturligtvis *bahuvrīhi.*

Vásuḥ har jag med LUDWIG o. a. öfversatt som n. pr., under det att t. ex. GRASSMANN öfversätter 'den gode'. Under kollektivbenämningen *Viçvēdēvās* 'Alla gudar' gingo särskildt vissa klasser eller arter af gudar såsom *Rudrās* eller *Rudriyās, Ṛbhavas, Marutas, Ādityās, Vasavas* o. a. Företrädesvis nämnas såsom de tre förnämsta klasserna *Rudrās* eller *Rudriyās, Ādityās* och *Vasavas.* Bland *Vasavas* är *Indra* den högste liksom bland *Rudrās Rudra,* bland *Ādityās Aditi* eller *Varuṇa;* jfr t. ex. X, 66, 3: *Índrō Vásubhiḥ pári pātu nō gáyam, Ādityáir nō Áditiḥ çárma yacchatu | Rudrṓ Rudrḗbhir dēvṓ mṛḷayāti nas, Tváṣṭā no gnā́bhiḥ suvitā́ya jinvatu.* I denna sin egenskap är *Indra Vāsava* i pregnant mening (AV. VI, 82, 1). På

[1] Se härom HAUG Ait. Br. II, 41 ff. GARBE ZDMG. XXXIV, 319 ff. HILLEBRANDT Ved. myt. I, 299 a 2. OLDENBERG Rel. d. veda 447.

flera ställen i Rigveda (jfr BERGAIGNE Rel. véd. III, 99 f.) bilda dessa tre grupper en stående formel för *Viçvēdēvās* (jfr dessutom t. ex. AV. XI, 6, 13). Å andra ställen åter stå *Vasavas* synonymt med *Viçvēdevās;* följaktligen kunna grupper — t. ex. *Marutas* VI, 50, 4 — räknas till dem. I öfrigt jfr BR. s. v. *vasu* 2) b). MUIR OST. I, 19 f. 52. 117. III, 102. 234. V, 11. 22. 124. 163 o. s. v. M. MÜLLER SBE. XXXII, 378. BERGAIGNE Rel. véd. II, 370 f. OLDENBERG SBE. XLVI, 200 o. a.

Jag har återgifvit *çáṁsō narām* med 'männens pris', liksom de flästa öfversättare. Men det är alldeles tydligt, att en anklang af n. pr. *Narāçaṁsa-* är afsedd. Såsom benämning för Indra förekommer *narām (ná) çáṁsaḥ* äfven II, 34, 6, der M. MÜLLER SBE. XXXII, 303 är benägen att uppfatta förbindelsen som ett n. pr. (»Männerlob»). Den annars vanliga formen på namnet är *Nárā-çáṁsa-* (eller äfven här med tmesis: *Nárā ca çáṁsam, Nárā vā çáṁsam,* IX, 86, 42. X, 64, 3), som, utom I, 106, 4 och X, 64, 3, der det är tillnamn till *Pūṣan,* användes om *Agni,* men företrädesvis i egenskapen af att vara kultföremål för en viss del af offret, nämligen inbjudningen till djuroffret *(prayāga).* I denna egenskap anropas *Nárāçáṁsa* i de s. k. *āprī*-sångerna, inbjudningssångerna, antingen i 2:dra eller i 2:dra och 3:dje verserna (jfr ROTH Nir. XXXVI f. Erl. 117 f. 121 ff. M. MÜLLER ASL. 403 ff. WEBER I. st. X, 89 f. GRASSMANN Rigveda übers. I, 6. KÄGI Der Rigveda 173 n. 126. LUDWIG V, 315 ff. HILLEBRANDT Neu- und vollmondsopfer 94 ff. SCHWAB Aind. tieropfer 90 ff. OLDENBERG ZDMG. XLII, 243 f. SBE. XLVI, 9. BERGAIGNE Recherches sur l'histoire de la liturgie véd. 14 = JA. XIII, 2). Med afseende på betydelsen af *narām çáṁsaḥ* som appellativum och dess utveckling till kultnamn gå åsikterna i sär. BERGAIGNE Rel. véd. I, 305 ff. ser deri ett uttryck för en bestämd böneformel, sål. 'männens böneformel', särskildt under en viss fas af inbjudningsceremonien, och såsom n. pr. eg. 'den gud, till hvilken denna formel uttalas', således ett poss. kompositum *(bahuvrīhi).* Jag kan icke finna, att M. MÜLLERS opposition (SBE. XXXII, 439) representerar en väsentligen olika uppfattning. Han vill icke uppfatta *Nárāçáṁsa* som possessivt kompositum, utan som ett vanligt *tatpuruṣa.* Men det kan i sak komma på ett ut, om man

derunder förstår 'männens pris' såsom namn, eller man modifierar vändningen till 'den som eger männens pris'. M. MÜLLER låter *Nárāçáṁsa* betyda 'Männerlob' i allmänhet, och det är här som skiljaktigheten från BERGAIGNE framträder. Denne ser nämligen, såvidt jag förstår honom rätt, deruti det speciella vid en bestämd afdelning af offret under bestämda ceremonier och i bestämd hymnform — 2:dra (och 3:dje) verserna af *āprī-sūktāni* — 'till Agni i en särskild egenskap egnade priset', d. v. s. 'det i en bestämd offerformel framträdande *çaṁsa*', i denna egenskap blir också kultobjektet *Nárāçáṁsa*. Åtminstone måste jag se saken på detta sätt. Och jag kan icke finna annat än att det är det enda riktiga. Ty i ritualen har tydligen förevarande ord en teknisk betydelse, och det härmed benämda kultföremålet var eller uppfattades som en personifikation af en viss del af offret. OLDENBERG SBE XLVI, 10 säger: »expressions, which are constantly repeated in the Āprī verses, show, that the work of Tanūnapāt, and likewise that of Nárāçáṁsa, consisted in spreading ghṛta or 'honey' over the sacrifice». — Indra kunde nu också kallas *Nárāçáṁsa* antingen på grund af i RV. vanlig identifieringstendens, eller på den grund, att han också kunde förekomma åkallad i *āprī*-hymner. I öfrigt är det ju alls icke otroligt, att man under ett *Nárāçáṁsa* om Indra hörde ett allmänt amplifierande epitet 'Mannapris' ('männens pris', d. v. s. 'prisad bland män').

I formelt hänseende är *Nárāçáṁsa* svårt att förklara. Man kunde tänka på att anse det som en sammansättnig af *nara-* och *çaṁsa-* med rytmisk förlängning till *narā-* liksom *ubhayā-hasti-*, *janā-sāh-* o. s. v. (jfr WACKERNAGEL Dehnungsgesetz der griech. komposita 14 ff.). Häremot strider emellertid dels den dubbla accenten, som häntyder på sammanryckning med en kasusform (jfr WHITNEY § 1267 d o. s. v.), dels den omständigheten, att de båda lederna kunna vara skilda åt genom *ca* och *vā*, dels äntligen, att med *nárāçáṁsa-* såsom liktydigt förekommer *narāṁçáṁsa-*. I likhet med BERGAIGNE Rel. véd. I, 305. REUTER KZ. XXXI, 517 är jag benägen för att i **narā* se en gen. plur., vare sig en parallelform till *narām* eller en ur **narāṁçáṁsa-* genom dissimilation uppkommen variant.

Angående *vāja-* och dess betydelser se senast BERGAIGNE Rel. véd. II, 405. Quarante hymnes 114. M. MÜLLER India,

what can it teach us 164. PISCHEL Ved. st. I, 9 ff. 45 ff. II, 71, 77. OLDENBERG ZDMG. L, 443 ff.

Den bästa härledningen af *vidátha-* är lemnad af OLDENBERG SBE. XLVI, 26 f., der hänvisning till andra förslag gifves. Men är denna etymologi riktig — af *vi-dhā-* 'ordna', så att grundbetydelsen varit 'ordinance', särskildt 'sacrifice' —, så är den af stort intresse såsom visande afljudsformen *dha-* = θε- till indoeurop. *dhē-* = θη-.

V. 3. a. Att läsa *cakríọ̄ḥ,* men i alla fall blott 10 stafvelser, d. v. s. med tre- i st. f. fyrstafvig början, s. OLDENBERG Rigv. I, 79. — *rṓdasiọ̄ḥ* — c—d. MUIR OST. V, 107. M. MÜLLER SBE. XXXII, 207. — *viūtáyō.* — GRASSMANNS I, 579 och M. MÜLLERS förslag att läsa *ná* för *nú* är onödigt (likaledes a. GRASSMANNS *bṛhattvám* ej blott onödigt, utan omöjligt att öfversätta utan våld på kontexten i öfrigt). Rörande liknelsen må man jämföra LUDWIG V, 110. Jag ser i *ákṣō cakryọ̄ḥ* uttrycket för ett enhetligt begrepp vagn, som säges vara fullt upp lika stor som de båda världarna sträcka sig. Jag fattar sålunda *bṛhán* som den i höjden gående vagnen, som ändå utfyller rummet och sträcker sig lika långt som de båda världarna.

V. 4. b. Att läsa *vatsánaam* (jfr OLDENBERG Rigveda I, 163 ff.). Här är att lägga märke till den konstfulla alliterationen och i sammanhang dermed den starkt mättade föreställningen, som afses i a. *çácīvatas — puruçāka çákā* och i d. *dámanvantō adāmánaḥ sudāman,* som tillika innehålla en dubbelbetydelse, således en lek med *dáman-* 'gåfva' och 'band', som jag icke kunnat återgifva i öfversättningen.

V. 5. Att läsa b. *asac,* c—d. *Pūṣá aryṓ* och *pariētá astí.* — Med det reduplicerade adj.(-part.) *ā-ca-kri-* jfr de i dessa Bharadvājahymner förekommande *sú-ṣvi-, ba-bhrí-, pa-pí-, da-dí-* (t. ex. VI, 23; jfr WHITNEY § 1155 e. HOPKINS AJPh. XIV, 1 ff.). — Indra är här Mitra, Varuṇa och Pūṣan i en person.

V. 6. a. *Indra anayanta.* Att med GRASSMANN Rigv. übers. I, 579 föredraga SV:s läsart *janayanta* fins hvarken från allmän eller individuell synpunkt någon grund. — d. *áçvāḥ* kunde man möjligen tänka på att läsa med tvåspetsig accent *áçvâḥ* eller *-aaḥ,* jfr OLDENBERG Rigv. I, 163 ff. 185 ff.; detta är emellertid osannolikt, emedan skemat då skulle alltför mycket afvika från det nor-

mala padaslutet i triṣṭubh, hvarom s. OLDENBERG Rigv. I, 57 f. Det enda rimliga sättet att göra padan 11-stafvig är att läsa *jagṃmur* eller *jagamur*. Man undgår dermed också frestelsen att med GRASSMANN Wb. 401 i st. f. *girvāhō* läsa *girva-vāhas* såsom attribut till *áçvās* efter var. i SV.[1]. Men först och främst eger öfverhufvud icke SV. vitsord gentemot RV. För öfrigt strider RV:s text helt och hållet häremot; särskildt att märka är, att *girvāhō* genom sin accentlöshet tydligen ter sig som vok., hvartill *girva-vāhō* absolut icke skulle stämma[2]. — Rörande betydelsen af sammansättningar som *girvāhas-*, *bráhmavāhas-*, *stōmavāhas-*, *ukthávāhas-*, *yajñávāhas-* jfr NEISSER BB. XVIII, 301 ff., hvaremot OLDENBERG ZDMG. L, 423 ff. SBE. XLVI, 135 f. Jag har följt OLDENBERG, i den öfvertygelsen, att han synnerligen träffande karakteriserat den åskådning af gudarnas förhållande till offret, som i vår öfversättning af nämda ord kommit till uttryck (jfr BERGAIGNE Rel. véd. II, 286 ff.).

V. 7. a—b jfr MUIR OST. V, 15. — d. är en undertalig pada (med 10 stafvelser), 3-stafvig ingång (OLDENBERG Rigv. I, 79). — Det är en synnerligen ofta återkommande och med den indiska åskådningen i allo öfverensstämmande tanke, att Indras kropp och kraft vinna styrka genom offerhymnerna.

V. 8. Jfr MUIR OST. V, 100. — b. *dásyujūtāya* kunde, som LUDWIG antyder, också vara att tolka som 'fiendens anfall', med *jūta-* neutr. sing. af p.p. Jag håller emellertid den lemnade öfversättningen för naturligare (i koordination med *vīḷávē* och *sthirāya*).

stavā́n, som föröfrigt förekommer endast II, 19, 5. 20, 5, fattade man förut som ett adjektiv, antingen som BR. VII, 1261 = *tavás* 'gewaltig' eller som GRASSMANN Wb. 1589. BÖHTL. VII, 202 som ett *sta-vánt-*' donnernd'. Sāy. har emellertid som förklaring *stūyamāna*, och otvifvelaktigt passar detta bäst. Men formen är ytterst omtvistad och kan här icke utförligt afhandlas.

II, 19, 5 *sá sunvatá índraḥ sū́ryam ā́*
dēvṓ riṇañ mártyāya stavā́n |
ā́ yád rayíṁ guhádavadyam asmāi
bhárad áṁçaṁ nā́itaçō daçasyán ||

[1] Jfr BENFEY SV. gl. *ūpaḥ*.

[2] Ett annat förslag af OLDENBERG Rigv. I, 187 att läsa *gīrvāhō* och mäta *giir-vāhō*.

måste öfversättas: 'åt somaprässaren har Indra frigifvit solen, guden åt den dödlige, prisad, derför att Ētaça såsom en (honom tillkommande) arfvedel ärande bragte honom brister (synder) döljande rikedom'. Ungefär samma mening skulle vinnas, i fall man med PISCHEL Ved. st. I, 44. J. SCHMIDT Plb. 234 n. 1 finge antaga en till *mártyāya* hörande dat. (men i akt. betydelse) *stavānāya,* huru man nu än föröfrigt må förklara förkortningen (jfr LUDWIG V, 61). Om också icke den metriska gestalten är den allra bästa, så får man i alla fall riktig triṣṭubh, i fall man med PISCHEL läser *ariṇañ,* som rent ut icke är någon textändring, om man tar i betraktande, att *dēvṓ* går förut.

II, 20, 5 *sṓ Áñgirasām ucáthā jujuṣvā́n*
bráhmā tūtōd Índrō gātúm iṣṇán |
muṣṇánn uṣásaḥ sū́ryēṇa stavā́n
áçnasya cic chiçnathat pūrvyā́ṇi ||

'han, som funnit behag i Angiras' pris, Indra har befordrat (stärkt) bönen, lifvande (befordrande) sången; med solen röfvande (förjagande) morgonrodnaderna har han, prisad, brutit till och med bergets från gamla tider bestående (kraft)'.

Öfverallt således passar allra bäst en betydelse 'prisad' eller dyl. Detta har äfven BARTHOLOMÆ BB. XV, 247 erkänt. Men fördenskull fordrar han insättandet af *stavānás (-áḥ, -ṓ),* hvilket på alla tre ställena skulle föranleda så våldsamma ändringar, att man utan vidare måste betrakta BARTHOLOMÆS textgestaltning som absolut otillåtlig, hvarför jag icke vidare diskuterar den.

Men nästan lika osannolik är deras åsikt, hvilka i *stavā́n* se en af metrum betingad förkortning vare sig af *stavānā́ya* (PISCHEL och J. SCHMIDT anf. st.) eller af *stavānā́ḥ,* såsom PISCHEL senare GGA. 1890, 541 föreslagit. Det är stridande mot all sund metod att i tid och otid, utan att kunna formulera någon regel derför, antaga snart sagdt hvilka stympningar som hälst af metriska skäl, som PISCHEL Ved. st. XXX. 42. 44. 60 ff. 77. 97. 178. 198. 328. II, 59. 103. 107. 111. 113. 115. 119. 124. 128. 226 f. 238. GELDNER ib. I, 116 n. 1. 162. II, 14. 32. 190. 250 i anslutning till LUDWIG Infinitiv 5 ff. 13 ff. 25 f. Rigv. VI, 236 ff. ROTH Verh. d. VII intern. oriental.-kongr., ar. sect. 1 ff., jfr AUFRECHT Festgr. an Böhtlingk 1 ff., LANMAN Noun.-infl. 353 f. 562.

OLDENBERG SBE. XLVI, 14. 28. Berättigande torde endast de fall ega, som J. SCHMIDT behandlat och sökt bringa under en gemensam synpunkt Plb. 234 n. 1 f. 303 ff. 314 n. 1, jfr BARTHOLOMÆ KZ. XXIX, 582 f. = Beitr. 163 f. Stud. I, 78. 98 f. 117 ff. BB. XV, 193. 300 n. 1. 246 f. XVII, 347 f. = Ar. u. lingu. 52. 59 n. 2. 105 f. 157 f. förf. GGA. 1890, 776. BB. XX, 91 ff. På flertalet af nu anförda ställen är *stavā́n* behandladt utan antagligt resultat. Är det då icke möjligt att utan våld på texten, med godkännande af den af Sāy. statuerade och af den nyare exegesen såsom den sannolikaste antagna betydelsen 'prisad', finna en lösning? Hvar och en måste medge, att om en sådan är möjlig, så är den omedelbart den sannolikaste. Formen *stavā́n* bör utan vidare förmodas vara ett adj. på *-vant-* såsom *tōk-ávant-*, *bhága-vant-*, *maghá-vant*. Påminna vi oss nu vissa dissimilationsföreteelser, hvarom man kan se exempelvis WACKERNAGEL Aind. gr. I, § 241 s. 278 f. — särskildt kunna framhållas några exempel, der en stafvelse *-vă-* undanröjts genom dissimilation, såsom *tuvi-rávān* 'mäktigt vrålande' af **tuvī-ráva-vān* (förf. Shāhbāzgarhi II, 27), *çēvāra-* 'skattkammare' af **çēva-vāra-*, *çēvṛdha-* 'ökande lyckan' af **çēva-vṛdha-* (jfr BLOOMFIELD JAOS. XVI Proc. XXXII ff. ZUBATÝ AslPh. XVI, 405 o. s. v.) — så måste omedelbart medges, att *stavā́n* står för **stavă-vān*. M. a. o., det är ett adj. på *-vant-*, **stavă-vant-* afledt af *stáva-* 'lof, pris' RV. IX, 55, 2. Ursprunglig betydelse sålunda 'försedd, begåfvad med pris' d. v. s. 'prisad, som prisas': just den betydelse, som Sāy. och den nyare exegesen statuerat och som tydligen fordras. — Rörande *gādhá-* och dess sammanhang med *dur-gaha-* s. NEISSER BB. XIX, 287 f.

V. 9. a. *urúṇā amatrin*. — b. *prá iṣṓ*. — d. *viuṣṭāu páritakmiāyām*. — *páritakmya-* såsom adj.' stadd i omlopp, på vändpunkten, som står och väger, afgörande', såsom subst. 'vändpunkt, afgörande ögonblick', jfr LUDWIG IV, 33 f. V, 111. PISCHEL Ved. st. I, 82 n. 1. BARTHOLOMÆ BB. XV, 203 med n. 1. OLDENBERG SBE. XLVI, 27 f. Jfr V, 30. 13: *aktṓr vyùṣṭāu páritakmyāyāḥ*.

V. 10. b. *Indrra* eller *Indara*. — d. *çatáhimaaḥ*, d. v. s. med tvåspetsig accent för utfyllande af metern, eller kanske sannolikare såsom undertalig med ingång på tre stafvelser: *mádēma çatáhimāḥ suvī́rāḥ* (OLDENBERG Rigv. I, 79).

Med afseende på tolkningen af a (och b) äro meningarna mycket delade. Allt hänger på, hur man skall förklara *nāyám*. Utförligast är denna fråga behandlad af PISCHEL Ved. st. I, 37 ff. Resultatet är i största korthet följande. RV. I, 130, 1. VIII, 2, 38. 33, 13 förekommer den dubbelt accentuerade formen *náyám* — af padapāṭha upplöst i *ná ayám* — i mera eller mindre nära sammanhang med imp. *ā yāhi* och adv. *ácchā*. Likaledes — utan dylikt sammanhang — *nāyám* I, 121, 13. VI, 3, 3. I anslutning till LUDWIG Rigv. V, 38 — dock icke VI, 3, 3, hvarom s. IV, 346 — förklaras *náyám*, med accenten rättad till *náyam* (eventuelt med dubbelaccentuering riktig), såsom absolutiv med betydelse af 'herheigebracht werdend' = 'herbeikommend'. På följande tre ställen, nämligen VI, 24, 10. 46, 11. IX, 91, 4, står *nāyám (upanāyám)*, som LUDWIG (i öfvers. 'führend', 'bringend', Infinit. im Veda 53 såsom infinitiv) och PISCHEL a. st. likaledes förklara som *náyam*, med ändring af accenten, d. v. s. som absolutiv.

Först och främst är nu mot PISCHEL att invända, att *náyam* såsom absolutiv icke betyder 'herheigebracht werdend', utan akt. 'herbeibringend'. Det af PISCHEL statuerade betydelse- och formsammanhanget med passivaor. *anāyi* är illusoriskt. I alla de fall, der af ett transitivt verb föreligger ett absolutiv på *-am*, har det aktiv och alldeles icke passiv betydelse (jfr WHITNEY § 995): *kāram* betyder icke 'blifvande gjord' utan 'görande'. Dermed faller omedelbart PISCHELS hela bevisföring. Dertill kommer, att han, liksom LUDWIG, äfven med antagande af aktiv betydelse 'führend' måste ändra den nedärfda accenten, hvilket alltid är en betänklig åtgärd. Nu är det åtminstone på de tre sista ställena, som närmast komma i betraktande, alldeles onödigt att göra någon ändring, så vidt jag förmår se: *nāyá-* bör följdriktigt uppfattas som ett nom. agentis 'ledare', såsom BR.[1], BÖHTL. och GRASSMANN, fastän med en för allmän eller mindre teknisk betydelse 'härförare', gjort: *nāyá-* (liksom *upanāyá-*) betyder naturligtvis 'förare, ledare', såsom också Sāy. har, nämligen *nētāram*. Särskildt är det här för visso att fatta i teknisk betydelse 'offerledare'. Så är *nētár-* just 'offerledare' på flera ställen, t. ex. *nētā yajñásya* III, 15, 4 om Agni (jfr III, 20, 4. 23, 2), *ṛtásya* VII, 40, 4 om

[1] Här gissas emellertid äfven på den möjligheten, att det kan vara n. pr.

Varuṇa, *matīnā́m* IX, 103, 4 om Soma Pavamāna, *nētā́ram adhvarā́ṇām* X, 46, 4 om Agni, *nētā́ri yajñásya* II, 5, 2 om Agni; likaledes *praṇētā́r* särskildt offerledare: *praṇētā́ adhvarásya* III, 23, 1 om Agni, jfr äfven VIII, 19, 37, en vers, som dock är mycket oklar. Gudarna, särskildt Agni, anropas ofta under benämningar, som annars äro tekniska för olika slag af offerpräster. Det är knappast något epitet, som Agni oftare uppträder med, än *hṓtar*. Och äfven om *nāyá-*, *upanāyá-* icke hade någon fast teknisk betydelse, så kunde det naturligtvis occasionelt användas i stället för en teknisk term *(adhvaryú-* eller *hṓtar-)*, blott offerdeltagarna hade tillräcklig anledning att förstå, hvem som menades.

I VI, 46, 11 *ádhā smā no vṛdhḗ bhava*
índra nāyám avā yudhí

är GRASSMANNS öfversättning så naturlig och evident, att jag icke har något att tillägga. Der har ordet *nāyá-* den allmänna betydelsen 'ledare, anförare', likaledes *upanāyá-* i IX, 91, 4

vṛçcṓpáriṣṭāt tujatā́ vadhḗna
yḗ ánti dūrā́d upanāyám ēṣām

'från ofvan nedbryt med stötande slag deras ledare, hvilka äro nära eller fjärran'. I förra fallet har Sāy. *nētā*, i senare *svāminam*. Det förra passar utan vidare; det senare återger, trots LUDWIG V, 370, den väntade betydelsen.

Ett särskildt skäl mot LUDWIGS och PISCHELS uppfattning af VI, 24, 10 och IX, 91, 4 (dermed också af VI, 46, 11) är *tám*, *ēnam* och *ēṣām*, som skulle stå utan hvarje grammatiskt stöd, något hvarpå de syfta. PISCHEL Ved. st. I, 41 har till förklaring endast: »*tam-ēnam* sind verwendet wie die 3 sing. z. b. I, 1, 3. X, 145, 1». Ser man efter, så finner man, att på intetdera stället förekommer något *sá*, utan 3 pers. sing. *açnavat* och *bā́dhatē*. *saṁvindátē* med den annars ytterst vanliga betydelsen af 'man' som subjekt. Men att pron. *sá tád* skulle användts på detta sätt såsom kasus obl. af 'man', derpå känner jag intet exempel, och kan icke häller hos DELBRÜCK Aind. synt. 210 ff. finna det ringaste stöd derför. Och *ēṣām* skulle ju absolut icke få något ord att hänga på: det måste nödvändigtvis såsom gen. höra till *upanāyám*. Att här undersöka de fem ställen, der *nāyám* förekommer, skulle leda för vidt. Jag vill blott anmärka, att på sina ställen, t. ex.

I, 130, 1, bör man kunna fatta *náyám* som absolutiv i betydelsen 'hafvande ledt, ledande', men alls icke 'kommande', som PISCHEL vill. Emellertid synes *náyam ácchā* snarast kunna öfversättas med: 'hit till ledning' (för att leda offret, om guden bildlikt såsom hufvudpersonen). Så i I, 130, 1. VIII, 2, 28. 33, 13. En dylik uppfattning synes möjlig äfven I, 121, 13 (jfr särskildt myten om Ētaça, såsom OLDENBERG Rel. d. veda 169 f. sökt rekonstruera den; Sāy. till I, 121, 13. GELDNER Ved. st. II, 161 ff.[1]); VI, 3, 3 kan *náyám* också vara 'till ledning', ehuru man der lättare kan komma undan med *ná ayám* och öfversätta som LUDWIG: 'icke tillhör han (elden) natten', d. v. s. med eldens tändande vid morgonoffret (*prātaḥsavana*) var dagen i rituelt hänseende inne.

---

[1] Som uppfattar *náyám* som *ná ayám*.

RV. VII, 7.

Text.

1. *Prá vō dēvám cit sahasānám Agním*
áçvaṁ ná vājínaṁ hiṣē námōbhiḥ |
bhávā no dūtṓ adhvarásya vidvā́n
tmánā dēvḗṣu vividē mitádruḥ. ||

2. *Á yāhy Agnē pathyā̀ ánu svā́*
mandrṓ dēvā́nāṁ sakhyáṁ juṣāṇáḥ
ā́ sā́nu çúṣmāir nadáyan pṛthivyā́
jámbhēbhir víçvam uçádhag vánāni. |

3. *Prācī́no yajñáḥ súdhitaṁ hí barhíḥ*
prīṇītḗ Agnír īḷitṓ ná hṓtā |
ā mātárā viçvávārē huvānṓ
yáto yaviṣṭha jajñiṣḗ suçḗvaḥ. ||

4. *Sadyṓ adhvarḗ rathiráṁ jananta*
mā́nuṣāso vícētasō yá ēṣām |
viçā́m adhāyi viçpátir durōṇè
'gnír mandrṓ mádhuvacā ṛtā́vā. ||

5. *Ásādi vṛtṓ váhnir ājaganvā́n*
Agnír brahmā́ nṛṣádanē vidhartā́ |
Dyā́uç ca yám Pṛthiví vāvṛdhā́tē
ā́ yáṁ hṓtā yájati viçvávāram. ||

6. *Etḗ dyumnḗbhir víçvam ā́tiranta*
mántraṁ yḗ vā́raṁ náryā átakṣan |
prá yḗ víças tiránta çrṓṣamāṇā
ā́ yḗ mē asyá dī́dhayann ṛtásya. ||

7. *Nū́ tvā́m Agna īmahē Vásiṣṭhā*
īçānáṁ sūnō sahasō vásūnām |
íṣaṁ stōtṛ́bhyō maghávadbhya ānaḍ
yūyám pāta svastíbhiḥ sádā naḥ.

Öfversättning.

1. Till Eder må vi (jag) genom vår dyrkan sända själfva guden, den starke Agni, lik en kapplöpningshäst (med orden): »Var vår kunskapsrike budbärare vid offret». Själf har han funnit sig väg till gudarna i upprätt lopp.

2. Kom hit, o Agni, på dina vägar, Du, som med upprymdt sinne åtnjuter gudarnas vänskap, fyllande jordens (yta) med ljudet af dina lågor, med dina tänder girigt öfverallt brännande träbränslet.

3. Framåt går offret, väl anlagdt är offerströt, nådig göres Agni, förhärligad såsom offerprest *(hōtā)*, inbjudande de alla goda håfvor egande mödrarna, hvaraf Du, o ungdomligaste, födts huldsalig.

4. På en gång hafva de, som äro insiktsfulla bland männen, skapat honom till vagnstyrare för offret; såsom härre har han insatts i människornas hus, Agni upprymd ljuft talande, den helige (den heliga ordningen hägnande).

5. Vald och anländ hit såsom (offrets) befordrare, har Agni insatts till brahman (präst) i männens krets såsom ordnare; han, hvilken himmel och jord hafva låtit växa upp till storhet, han alla goda håfvors egare, hvilken *hōtar* ärar med offer.

6. De hafva i glans öfvergått allt, hvilka mannakraftiga timrat hymnen såsom en skatt, hvilka bönhörande befordrat stammarna, hvilka hafva aktat på (uppmärksammat) detta mitt offervärk.

7. Nu nalkas vi Vasiṣṭhās Dig, o Agni, Du som, o kraftens son, eger alla goda gåfvor; Du har bragt näring åt sångarna och offeranordnarna; skydden I oss ständigt.

Kommentar.

Näst Indra — med ungefär 228 hymner — är Agni den i Rigveda mäst besjungne. Agnis betydelse var också i vedisk tid i ständig tillväxt, så att han, från att hafva varit mera en tjenande gud, den gud, som dels förde gudarna till offret *(ā vahati, vahni-)*, dels uppfattades som befordrare af offret till gudarna, antingen under form af en körsven, som kör offervagnen *(vāhas)*.

eller en häst, som drager den samma — att han är på väg att såsom offergud tilldraga sig den offrande brahmanens största intresse, att bli den indiska brahmanens högste gud. Förutom KÄGI Der Rigveda 172 ff. och der citerad litteratur se företrädesvis MUIR OST. V, 199 ff. BERGAIGNE Rel. véd. I, 11 ff. OLDENBERG Rel. d. veda 102 ff. M. MÜLLER Physische religion 115 ff. Särskildt har VODSKOV Sjæledyrkelse og naturdyrkelse I, 74 ff. isht 86 ff. på ett energiskt, i många afseenden lyckligt sätt — om också, förefaller det, med öfverdrifter — sökt åt Agni vindicera karakteren af att uteslutande vara offereld. Om Agni såsom identisk med den örn, som till jorden från himlen hämtat ner soman, jfr isynnerhet BLOOMFIELD Festgruss an Roth 149 ff. Contributions to the interpretation of the Veda, V series, JAOS. XVI, 1 ff., hvaremot emellertid OLDENBERG Rel. d. veda 180 n. 1. I förevarande hymn är — derom är alls intet tvifvel — Agni helt och hållet anropad som offereld och särskildt såsom *áçva* och *váhni*, jfr nedan[1].

Denna hymn tillhör manḍ. VI, således tillskrifven den brahmanska *gōtra Vasiṣṭhās*, hvarom se exempelvis LUDWIG Rigveda III, 129 ff. och isynnerhet OLDENBERG ZDMG. XLII, 200 ff. HILLEBRANDT Ved. myth. I, 104 ff. — Det är den 7:de i ordningen af VII manḍalans första till Agni egnade grupp af 17 sūkta; den 2:dra af de tre efter hvarandra följande lika långa (af 7 verser bestående) hymnerna 6—8. — Metrum *triṣṭubh*. — Ingen vers förekommer i de öfriga saṁhitās; v. 7 = VII, 8, 7.

Öfversatt af GRASSMANN I, 308 f. LUDWIG I, 414 f., komm. IV, 367 f.

V. 1 jfr NEISSER BB. XX, 54 f. VODSKOV Sjæledyrkelse og naturdyrkelse I, 221 — c. *bhávā* padap. *bháva*.

Agni jämföres här med en kapplöpningshäst, liksom föröfrigt i denna sūkta flera från detta område hämtade uttryck förekomma om Agni, så *rathirá-* 4, *váhni-* 5; detta i öfverensstämmelse med den gängse uppfattningen af offret som en vagn *(vāhas)*. *vājín-* 'kapplöpningshäst', jfr OLDENBERG ZDMG. L, 443 ff. — *hiṣē* öfversättes af Sāyaṇa med *hinōmi*. Detta är icke möjligt: indikativ betydelse kan *hiṣē* ej hafva. Formen är otvif-

[1] En ny öfversättning af *Agni*-hymnerna har OLDENBERG påbörjat SBE. XLVI, innehållande dem som finnas i manḍ. I—V.

velaktigt ursprungligen en infinitiv, som eventuelt användts i irrationell — d. v. s. i afs. på personer och numeri obestämd — imperativisk betydelse. Dylika former äro exempelvis *jiṣé stuṣé kṛṣé* o. s. v. (WHITNEY § 897 d. DELBRÜCK Aind. vb. 29. 181). Ådagalagd är denna användning företrädesvis af LUDWIG (jfr t. ex. Infinitiv. 75. Rigveda VI, 261) och senast behandlad af NEISSER BB. XX, 54 ff. BARTHOLOMÆ IF. II, 271 ff. Härtill sluta sig de bekanta infinitiv-imperativerna på *-si* (WHITNEY § 624. BARTHOLOMÆ IF. II, 271 och der cit. litteratur): *kṣéṣi, jéṣi, yáṁsi* o. s. v. Formerna äro väsentligen identiska med lat. *deixe* af **deik̑-s-i*, *ferre* af **bher-s-i*. Med afseende på ändelserna äro de lok. af konsonantstammar. Dessa infinitiv-imperativer på *-si* förhålla sig nu till här förevarande på *-sē* som lok. till dat.: *jiṣé, stuṣé, kṛṣé* o. s. v. äro sålunda väsentligen identiska med l. *ferrī*, gr. δεῖξαι, som, så vidt jag förstår, är samma form, vare sig den fungerar som inf. akt. eller som imper. med. af *-s*-aor.

Så vidt jag kan se, fins det möjlighet att öfversätta *hiṣē* antingen som 1 eller 2 personen och antingen som sing. eller plur. Sammanhanget i hymnen för öfrigt må afgöra. Vi kunna således här med DELBRÜCK Aind. vb. 29 tolka det som konj. 1 sing. (eller plur.) 'må jag (vi) sända', som ju icke blir i sak olika med Sāyaṇas förklaring; i hvilket fall Agni fattas som sändebud från människorna till gudarna. Meningen kan också vara en bön till gudarna att sända sitt *(vō)* sändebud Agni till människorna, således 'mån I sända'. Med afseende på Agnis karakter äro båda tolkningarna lika möjliga. Man har i senare fallet blott att förstå *námōbhiḥ* såsom syftande på bedjarna, alltså: 'på grund af våra hyllningsgärder'. Så vidt jag kan finna, är den ofvan gifna tolkningen 'till eder må vi (jag) genom vår dyrkan sända' att föredraga; allra hälst som jag icke finner det möjligt att förstå det följande annat än som själfva bönen i direkt form uttryckt: 'var du vår kunskapsrike budbärare vid offret'. Slutet kommer som en slags förklaring: han har förr funnit sin väg till gudarna och skall också göra det nu. En annan möjlighet är att med NEISSER a. st. fatta de tilltalade *(vō)* såsom offerförsamlingen på offerplatsen; under denna förutsättning skulle jag åt hela versen ge följande öfversättning: 'Mån I genom eder

dyrkan sätta själfva guden, den starke Agni i rörelse lik en kapplöpningshäst (med orden:) »var vår kunskapsrike budbärare vid offret». Själf har han funnit sig väg till gudarna i upprätt lopp'.

Så mycket anser jag för visst, att man icke behöfver hvarken med LUDWIG IV, 367 anse *bhávā* = *bhavatu* eller med BARTHOLOMÆ IF. II, 280 misstänka, att strofen skulle vara korrupt.

tmánā hör till de få spår som finnas af växlande afljud äfven i rotformen af med stambildningssuffix bildade deklinationsstammar. Det ursprungliga paradigmet torde på grund af denna form kunna anses hafva haft åtminstone följande från afljudssynpunkt olika karakteriserade stamformer *ĕtmŏn- : ŏtmén- : *tmén- : *ĕtmn̥- : *ŏtmn̥-; s. *tmánā* torde representera ett indoeurop. *tmén̄ō. Med *tmēn- kan man särskildt jämföra av. *nmān-em* (= gāth. *demān-em*), med *tmen-* t. ex. δμεν- i ἀ-δμεν-ίδες o. s. v.

V. 2. jfr GELDNER Ved. st. I, 104. GÄDICKE Acc. im veda 184. — BLOOMFIELD ZDMG. XLVIII, 568 f. — a. *pathiā*. — b. snarast *dēvānaam*, ehuruväl det är möjligt att göra padan 11-stafvig genom att läsa *sakhiām*.

LUDWIG förmodar i denna vers en anspelning på skogseldar; dertill finnes ingen anledning: 'jordens yta (rygg)' är här, som så ofta, ingenting annat än offerplatsen. Liksom offret är symbolen för allmakten, så är offerplatsen för verldsaltet. Den öfversättning jag lemnat öfverensstämmer närmast med BLOOMFIELDS. Att med GELDNER betrakta *çúṣmāir jámbhēbhiḥ* som ett ἓν διὰ δυοῖν, betydande, som han öfversätter, 'zischmaul', föreligger ingen tvingande grund; *çúṣma-* i öfverensstämmelse med BLOOMFIELDS utredning ZDMG. XLVIII, 565 ff.

uçádhak är med all sannolikhet, på de tre ställen, der det förekommer (III, 6, 7. 34, 3 och här), ett epitet till Agni (jfr GELDNER Ved. st. I, 114 f. OLDENBERG SBE. XLVI, 246 f.). — *viçvam*[1] fattar man hälst som adverb eller med underförstådt *sānu* (GELDNER a. st. J. SCHMIDT Pluralb. 278 n. 1 f.).

V. 3 *prācīna-* borde kanske snarast öfversättas med 'beredd, i ordning', se I, 18, 8 *ád ṛdhnōti haviṣkṛtim prāñcaṁ kṛṇōty*

[1] DELBRÜCK hos GRASSMANN Übers. I, 582 (till 523). BOLLENSEN ZDMG. XXII, 613 föra *viçvam* till *vánāni* (GRASSMANN föreslår ändring till *viçvā*).

adhvarám | *hótrā dēvḗṣu gacchati* 'och han bringar offringen till stånd; han gör offret färdigt; offret går till gudarna'.

III, 1, 2 *prā́ñcaṁ yajñáṁ cakṛma várdhatāṁ gī́ḥ*
samídbhir Agníṁ námasā duvasyan |

'Vi hafva gjort offret färdigt, sången må växa högt, man skall i vördnad betjena Agni med bränsle' (jfr GELDNER Ved. st. I, 157, 160 f.), jfr X, 101, 2. Särskildt synes en teknisk anspelning på *agnipraṇayanam* Āit. Br. I, 28. Kāty. Çr. VIII, 3, 20. Çat. Br. III, 5, 2 (LUDWIG IV, 284) förekomma.

Rörande betydelsen af *īḷē*, som har sin speciella användning om Agni, se OLDENBERG SBE. XLVI, 2 ff.

De båda mödrarna äro antingen himmel och jord, eller sannolikare de båda rifträden, eller bränsle och smör; rörande andra föremål, som tänktes stå i modersförhållande till Agni, se VODSKOV Sjæledyrkelse og naturdyrkelse I, 88 ff. 99 ff. 109 ff. 167 f., jfr BERGAIGNE Rel. véd. I, 238. III, 353 under 'mère'. OLDENBERG SBE. XLVI, 117, 144, 151, 249 f. 392 o. s. v.

V. 4. Jfr VODSKOV Sjæledyrkelse og naturdyrkelse I, 221 f. — d. *Agnír*. — b. *ya* i SP. kan naturligtvis stå för *yḗ*, och sammanhanget synes bestämdt fordra det; PP. och Sāy. ha *yaḥ*, hvarom s. LUDWIG a. st. Om Agni som *rathirá-* jfr *váhni-* i v. 5.

Betydelsen af *durōṇá-* kan icke vara omtvistad[1]; rörande etymologien har BARTHOLOMÆ BB. XV, 198 f. framstält den gissningen, att det skulle uppkommit genom en sammanryckning af lok. dual. *durōs* och *nas* till *durōṇá-*, som med förskjuten accent sedan uppfattats som ett enhetligt ord (hypostaserats). Så bestickande denna mening än är, så torde den icke vara riktig, allra främst af det skäl, att man icke kan förklara accenten. Man kunde i *-ōṇa-* se en sammansättningsled af s. **ōlna-* af ar. **aulna-*, som torde kunna höra till αὐλή 'gård, boning' o. s. v. Sammansättningen *dur-ōṇá-* vore särsanskritisk, liksom θύραυλος[2] särgrekisk, något som framgår bland annat af de olika betydelserna;

[1] Redan Nigh. III, 4 är *durōṇá-* ett *gṛhanāma*, jfr Nir. IV, 5, der det förbindes med *dus-* : *durōṇa iti gṛhanāma duravā bhavanti duṣṭarpāḥ*.

[2] Det är t. o. m. möjligt, att θύραυλος etymologiskt är att skilja från αὐλή.

αὐλή, som ingalunda behöfver ställas till ἰαύω (jfr SCHULZE Quæst. ep. 72 ff.), torde kunna härledas från **aulnā*, jfr αὐλός af **aulnó-*. *duryōṇá-* RV. I, 174, 7. V, 29, 10. 32, 8 är af *durya-* och **ōṇa-*.

V. 5. c. *Diāus*. — I denna vers är tydligen situationen den, att Agni tänkes, kommande från gudarna, anlända *(ājaganvā́n)* och slå sig ned i offret, på offerplatsen. I denna förbindelse är han *váhnir*, deras körsven eller deras häst. Det är i denna egenskap han så ytterst ofta säges draga eller köra gudarna till offerplatsen (*ā́ vaha, ā́ vakṣat* o. s. v.), såsom t. ex.

I, 13, 1: *Súsamiddhō na ā́ vaha*
dēvā́n̐ Agnē havíṣmatē
hṓtah pāvaka yákṣi ca |

'väl tänd, o Agni, för hit till oss, till den på offerspis rike mannen, gudarna, o hōtar, renande, och utför offret'.

III, 27, 14 *Vṛ́ṣō Agníḥ sám idhyatē*
'çvō ná dēvavā́hanaḥ
tám havíṣmanta īḷatē |

'Agni, tjuren, är tänd, han som för hit gudarna liksom en häst; hans dyrkare, rika på offerspis, upphöja honom'. Det fins sålunda ingen anledning att med NEISSER BB. XVIII, 301 ff. i *váhni-* (delvis) se ett helt annat ord än det af *vah-* 'föra' afledda, ett ord som skulle sammanhänga med s. *vāghát*, εὔχεσθαι o. s. v., s. OLDENBERG ZDMG. L, 423 ff. SBE. XLVI, 135. 282 (jfr 98); jfr M. MÜLLER SBE. XXXII, 37 ff. BERGAIGNE Rel. véd. I, 148. II, 286 ff. Såsom vagn karakteriseras själfva offret eller olika delar af offret såsom *stṓma-* o. s. v. (jfr WINDISCH Festgruss a. Roth. 139 f.).

Det är i egenskap af ledande offerprest *brahmā́* (jfr t. ex. OLDENBERG Rel. d. veda 380 ff. 395 ff.) som Agni skall infinna sig vid offret, *nṛṣádana-*, hvarmed kan jämföras det senare i litteraturen uppträdande af samma rot afledda *sattra-* såsom namn på ett somaoffer. Jag kan icke dela OLDENBERGS åsikt a. st., att vi icke skulle i RV. ha tydliga spår af denna prestfunktions tillvaro för så gammal tid (jfr GELDNER Ved. st. II, 145 f.).

V. 6. Jfr VODSKOV Sjæledyrkelse og naturdyrkelse I, 223. — b. *nā́riā*. PP. har *vā áram* för *vā́ram*, men icke ens Sāyaṇa

har kunnat godkänna denna upplösning, utan läser *vāram* och öfversätter det med *paryāptam*. Förutom att detta är det enda, som ger någon rimlig mening, så har man att uppmärksamma, hurusom *vāra-* genom *viçvávāra,* 2 ggr, är så att säga ett med de musikaliska ledmotiven jämförligt tanke- och ljudmotiv i versen, ett förhållande som framträder särdeles ofta i denna konstfulla hieratiska poesi. Att de vediska brahmanerna betraktade frambringandet af offerhymner såsom beroende på en specifik konstfärdighet, lyser igenom af ett sådant ord som *átakṣan,* en värksamhet, som här ytterst återföres på gudarna[1]. — LUDWIG öfversätter *vāra-* med 'port'[2], dervid, som det synes, stödjande sig på en i Mēd. uppgifven betydelse, en betydelse som föröfrigt icke synes vara tillräckligt bestyrkt. VODSKOV synes antaga PP:s läsart *áram,* men jag vet icke, hvar han då gör af *vā*.

V. 7. a. *tuām.* — d. *suastíbhiḥ*. V. identisk med 8, 7, och sista padan förekommer synnerligen ofta i Vasiṣṭhahymnerna, såsom 9, 6. 11, 5. 12, 3. 13, 3. 14, 3. 19, 11. 20, 10. 21, 10. 22, 9 o. s. v.

īmahē 'vi nalkas i bön'; rörande formen s. BARTHOLOMÆ AF. II, 71 ff.

sūnō sahasō är ett kenning-artadt uttryck af det slag, som äfven annars förekommer i RV. Närmast jämförliga omskrifningar ur andra språk finnas företrädesvis i iriska och isländska (jfr ZIMMER Berl. sitzungsber. 1891, 25. BUGGE Bidrag til den ældste skaldedigtnings historie 33 ff. 118 f. 154 ff. 171 ff.). Om Agni är *sūnús sáhasas* mycket vanligt, s. GRASSMANN u. *sūnú-,* äfven *sahasō yuvan, sáhasaḥ putráḥ* (s. OLDENBERG SBE. XLVI, 479 u. *sáhas*); en gång (RV. I, 27, 2) förekommer *sūnúḥ çávasā,* som möjligen bör ändras till *çávasas* (OLDENBERG SBE. XLVI, 18). Om Indra förekommer *sūnúḥ çávasas* RV. IV, 24, 1. På grund af att uttrycket *çávasaḥ sūnús* användes såväl om

[1] Jfr härmed I, 67, 4 *taṣṭān mántrān* och av. *mąθrəm taš-* y. 39, 7 (BARTHOLOMÆ AF. III, 54).

[2] I denna betydelse skulle ordet väl höra till s. *vāra-* 'die an jemand kommende reihe, der für etwas bestimmte augenblick', hvarmed PERSSON KZ. XXXIII, 293 sammanställer lit. *vorà* 'lange reihe von sich hintereinander bewegenden gegenständen', till lit. *vérti* 'öppna'.

Agni som om Indra, är jag icke fullt öfvertygad om riktigheten af VODSKOVS mening anf. arb. I, 119 ff., att ifrågavarande uttryck icke vore att tolka som 'kraftens son' i allmänhet, utan som 'kraftanstrengelsens, möjens, slidets sön', såsom syftande på det arbete, som behöfdes för att genom gnidning af rifträden framkalla elden, i första rummet offerelden.

Om formen *ānaḍ* o. d. s. HÜBSCHMANN KZ. XXIV, 408 J. SCHMIDT KZ. XXV, 118 f. BARTHOLOMÆ KZ. XXVII, 352. XXIX, 575 f. = Beitr. 155 f. IF. III, 3 f. F. MÜLLER Wiener sitz.-ber. 89 (1878), 5. MEILLET MSL. VIII, 284. LJUNGSTEDT Anmärkn. till det starka preṭerit. i germ. språk 135 ff. WACKERNAGEL Aind. gr. I, § 149 s. 174 ff.

Skrifter utgifna af K. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Upsala. V. 8.

La belle Dame sans mercy

EN FRANSK DIKT

FÖRFATTAD UTI ÅTTA-RADIGA STROFER

AF EN HOFPOET FRÅN BÖRJAN AF FJORTONHUNDRATALET

OCH

OMSATT UTI RONDEAU'ER

AF EN HOFDAM FRÅN BÖRJAN AF FEMTONHUNDRATALET

SAMT

dels efter ett sällsynt tryck af diktens äldre form,
dels, för första gången, efter en unik handskrift af dess yngre form,

UTGIFVEN

AF

CARL WAHLUND

UPSALA 18 SEPT. 1897
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-AKTIEBOLAG

FÖRORD.

Dikten *La belle Dame sans mercy* författades år 1426 af hofpoeten hos Konung Carl den sjunde, Alain Chartier, och omdiktades omkring år 1525 af Anne de Graville, hofdam hos Konung Frans den förstes förra gemål, Claude. Alain's dikt publiceras här efter ett odateradt, ungefär fyrahundraårigt, sällsynt tryck i National-Biblioteket i Paris — Y. 6156. B. 2; Inv. Réserve Y[e] 838 —, den enda *édition gothique*, som därstädes finnes af detta poem. Anne's omarbetning däremot af samma poem utgifves nu för första gången af trycket, och efter en anonym eller tills helt nyligen, år 1895, såsom anonym ansedd* handskrift, likaledes nära fyrahundraårig — Paris-Nat.-Bibl., ms. fr. 2253 —, hvilken är den enda, som bevarats till vår tid af ifrågavarande omarbetning. För denna senares tryckning fanns således, i fråga om text till underlag, intet val. Beträffande åter hvilken text bort väljas af originaldikten att, för jämförelsens skull, tryckas i jämnbredd med den hundra år yngre omarbetningen, har afgörandet varit svårare; det gällde nämligen ej att få den korrektaste versionen, sådan Alain Chartier nedskref den, utan någon som i möjligaste måtto liknade den, på hvilken Anne de Graville verkställde sin bearbetning.

Tre särskilda texter från Anne's ungdomstid, af Alain's poem, alla tre härstammande alltså från femtonhundratalets början, ha stått utgifvaren till buds, nämligen två tryckta och en handskrifven:

1:o ofvannämnda Paris-Nat.-Bibl:ts tryck *en caractères gothiques;*

2:o en upplaga af dikten *en caractères gothiques,* från omkring

---

* *Man hade nämligen icke observerat, att motto't under manuskriptets inledningsverser bildar ett anagram:* IEN * GARDE * VN * LEAL *för:* ANNE * DE * GRAVILLE. *Jfr. sid.* 7.

år 1500, uti Baronessan James de ROTHSCHILD's bibliotek (se två facsimilen uti *Catalogue-ROTHSCHILD*, p. p. Émile PICOT, I, 1884, n:o 443):

3:o ofvannämnda Graville'ska handskrift, och där uti marginalerna, parallelt med de modernare rondeau'erna.

Denna sista handskrifna text — nedskrifven i samma manuskript, och på samma gång, som rondeau'erna — skulle man förmoda sta närmast i öfverensstämmelse med det underlag, som Anne de Graville själf begagnat, men detta kan knappast vara förhållandet. Så t. ex. lyder (härnedan sid. 17, spalt 1, vers 7, d. v. s.)

17^1: 7, i båda *édd. goth.*, »*force ne peut entamer*»
motsvarande hos Anne de G., »*Force na . . . pouoir dentamer*»
medan ms:tet, ensamt, har annorlunda: »*nul ne scauroit entamer*».

19^1: 7, i båda *édd. goth.*, »*est en leur cueur morte*»
motsvarande hos Anne de G., »*est dedans son cœur morte*»
medan ms:tet, ensamt, har annorlunda: »*est en elle morte.*» o. s. v.

Att döma efter de i noterna à sidd. 11, 21, 31, o. s. v. anförda likheterna mellan Graville'ska dikten och ROTHSCHILD'ska trycket, skulle man kunna tro detta senare, eller något därmed identiskt exemplar, ha förelegat Anne de Graville, men i nämnda tryck saknas t. ex. verserna 14^1: 7, 16^1: 13 och 20^1: 3, hvilka återfinnas, omskrifna, i rondeau'erna, och däraf följer tydligen, att Anne de Graville ej har utgått från detta (resp. precist liknande) tryck, eller att, åtminstone, hon ej utgått från ett sådant tryck ensamt.

Närmast likt den version, Anne de Graville begagnat, tyckes för utgifvaren Nat.-Bibl:ts tryck vara, hvilket han därföre har valt till underlag. Däri, liksom hos Anne, står t. ex.

10^1: 13 *me transmistes*, medan de öfriga texterna ha: *y transmistes;*

10^1: 12 *Par qui*, medan de öfriga ha: *Pour quoy*, resp. *Par quoy;*

20^1: 15 *deboute*, medan de öfriga ha: *reboute*, resp. *redoute* (sic!).

Dock finnas i här nu tryckta texter skiljaktigheter, äfven i fråga om ganska viktiga ord, såsom t. ex. den som anmärkts vid tredje strofens begynnelseord (sid. 9, noten), eller rim-orden *de nature* för: *dauanture* (sid. 11, noten) o. s. v. På grund af allt detta kunde man nästan vara böjd att förmoda, det Anne de Graville vid sin omdiktning haft att tillgå på en och samma gång en upplaga lik National-Bibliotekets samt en lik den ROTHSCHILD'ska; och en dylik förmodan vinner i styrka, om man jämför i dessa texter t. ex. versen 19^1: 11; där har

National-Bibl:ts tryck: »*Mais pour dieu mercy vous souuieigne*»
ROTHSCHILD'ska trycket: »*Mais pour dieu de moy vous souuiegne*»
A. de G., likt båda: »*Pour dieu mercy et de moy vous souuienne.*»
Exemplar af nämnda båda upplagor kunde Anne de Graville hafva egt i sin boksamling, som var långt ifrån obetydlig; se närmare om densamma uti den här nedan i **EFTERSKRIFT**, Afd. II, sid. 59, n. 2, citerade monografien (af år 1895). År 1896, i sjunde delen af sin katalog öfver Arsenal-Biblioteket (*Table générale*, s. v. MALET, samt *Additions et corrections*, sid. 512), påpekar Henry MARTIN ytterligare fyra henne tillhöriga arbeten, hvilka hon köpt, några i Rouen och ett af dem år 1521. Men huruvida hon egt Alain Chartier's dikt, eller dikter, tyckes ingenstädes omnämnas. Efter det Anne de Graville sannolikt allaredan omdiktat *La belle Dame sans mercy*, utkom, år 1529, en samlad upplaga af Alain Chartier's arbeten, och i följande århundradet, år 1617, utgaf DU CHESNE den hitintills sista upplagan af dem; franska *Société des Anciens textes* ämnade en tid utge dem (se *Romania*, V, 1876, sid. 256) och slutligen har nu en kritisk edition af Chartier's samtliga verk blifvit ställd i snar utsikt af Docenten i Halle, Dr. FERD. HEUCKENKAMP (se *Lit.-Blatt f. germ. u. roman. Philol.*, XVIII, Nr. 6, Juni 1897, spalt 214). — Af så synnerlig vikt är emellertid icke, i detta sammanhang, Chartier's text, då den, å de följande sidorna, ju blott tryckes för att tjena till jämförelse samt till bevis för, huru pass väl Anne de Graville lyckats i sin omskrifning af dess poetiska tankar.

Ur språklig synpunkt finnes föga att anmärka och hvad som här upptages är föga anmärkningsvärdt. Ett skrifsätt som Anne de Graville använde — eller hennes kopist — *esse* för *est-ce*, rondeau 1 vers 6, var icke ovanligt under 15:de och 16:de århundradena; jfr. *Esse bien fait?* uti *Cent quarante-cinq Rondeaux d'amours,* publiés d'après un ms. de la fin du XVe siècle par *E. M. B.* [M. E.-M. BANCEL], *Lyon*, 1875, rondeau n:o 124; *Qu'esse-cy?* uti *Anc. Théâtre françois* p. p. VIOLLET LE DUC, Paris, II, 1854, sid. 264 (omkr. år 1500); och samma skrifsätt användes äfvenledes utaf Anne's samtida och anförvant, Drottningen af Navarra, — eller dennas kopist — (se Abel LEFRANC, *Les Dernières poésies de* Marguerite de Navarre, 1896, sid. 305 noten). — Beträffande uttrycket n'auos (å sid. 11, vers 8 nedifrån) anmärker Gaston PARIS, *Chansons du XVe siècle*, 1875, sid. 41, not 2: Av'ous, *pour* avez-vous, *contraction usitée aux quinzième*

et seizième siècles (*encore, par exemple, dans les poésies de la reine de* Navarre). *Je supprime le* v *de* vous *et non celui de* avez. Uti *Romania,* XIV, 1885, sid. 306, skrifver G. P.: a'vous, *qu'on peut comprendre* av'ous. Jfr. Ad. TOBLER, *V. B.*, § 38: ous *Nebenform von* vous. D. BEHRENS, uti *Zeitschr. f. roman. Philol.*, XIII, 1889, sid. 410. antager, att den accentuering, som medfört sammandragningen, ej varit av(ez)-voús, utan snarare áv'vous. Jfr., i moderna normandiska dialekten, t. ex. alou = allez-vous (Ch. JORET. *Romania,* VI, 1877, sid. 134 och Ém. PICOT, *Romania,* VII, 1878, sid. 250).

Förkortningarna i originaldiktens text, hvilka Herr Kandidat I. COLLIJN haft godheten förteckna, och hvilka uppgå till ett antal af 46 stycken, har utgifvaren upplöst, utan att antyda dem genom parenteser eller kursiva typer, enär i intet fall osäkerhet kunnat råda om deras betydelse. Tvifvel underkastad är blott upplösningen, sid. 42^2: 8, *coins* = *confins;* se emellertid detta senare ord i LITTRÉ, *histor.*, *XVIe siècle,* sista exemplet: *Beau et bon sont confins.*

Ord sådana som: *Amour, Danger, Pitie, Desdain,* eller: *Doulx Regard, Faulx Semblant, Franc Vouloir, Trop Cuider,* o. d. (jfr. *Personificirende Metapher,* uti M. HANNAPPEL's: Poetik Alain Chartiers, 1881, sid. 283) har utgifvaren, så allegorier de än äro, icke dess mindre tryckt med små begynnelsebokstäfver, alldenstund, efter hvad Herr Licentiat O. ÖSTBERG haft vänligheten kontrollera, sa skrifvits öfverallt i handskriften 2253. Däremot borde möjligen stor initial användts, sid. 17^2: 4, vid uttrycket *mousieur Chacun* (se *Revue critique,* Xe année, 1876, I, sid. 343 nedtill), på samma sätt som vid uttrycket *seigneur Nemo* uti liknämnda *sermon ioyeux* af Jean d'Abundance (se *Rev. crit.*, XIe année, 1877, I, sid. 49 nedtill).

Nu återstår slutligen den kära plikten att frambära lika vördnadsfulla som uppriktiga tacksägelser, först till Fru Baronessan James de ROTHSCHILD som, utom så mången förut utgifvaren visad älskvärdhet, nu ställt till hans disposition sin sällsynta och dyrbara upplaga af Alain Chartier's *La belle Dame sans mercy,* samt sist, och icke minst, till den ojämförligt förnämste kännaren af franska renässanslitteraturen, medlemmen af Institutet Herr Professor Émile PICOT, för hans tidt och ofta i anspråk tagna, men ändock aldrig tröttnande beredvillighet att bistå utgifvaren i hans efterforskningar angående den så länge och så grundligt förgätna renässans-författarinnan Anne Malet de Graville.

Bibl. Nat., ms. fr. 2253.

A ma dame:

En maistre Allain de ses œuures iay quis
A mon iuger le plus fin et exquis
Dont fais present a vous seulle ma dame
Qui emportez lhonneur le loz et fame
Que aux ignorans pardonnez les deffaulx
Parquoy me tiens excusee si ie faulx
Aiant oze vous presenter ceste œuure
Duquel lescript ma sottize descœuure
Mais ie ne puis veoir limperfection
Et men clost lœuil ma dame affection
Qui si tresfort le myen sens esblouyt
Que par dessus congnoissance iouyt
Si vous supply ma dame recepuoir
LAffection et vous plaise la veoir
Car sur ma foy elle est auecques vous
Pour vous seruir par sus toutes et tous
Sans y chercher fors temps espace et lieu
Car en vous gist mon espoir apres dieu.

IEN ✶ GARDE ✶ VN ✶ LEAL

Alain Chartier:

La belle Dame sans mercy.

(1426.)

Cy commence lamant *a parler*
a sa dame:

Mal iour fut pour moy adiourne
Madame quant ie vous vis oncques.

Ie seuffre mal ardant et chault
Dont ie meurs par vous bien vouloir
Et ie voy quil ne vous en chault
Et nauez dy penser vouloir
Mais a trop moyns qua nonchaloir
Le mettez quant ie le vous compte
Et si nen pouez pis valoir
Nauoir moyns honneur ne plus honte.

Helas que vous griefue madame
Sun franc cueur domme vous veult bien
Et se par honneur et sans blasme
Ie suis vostre et vostre me tien
De droit ie ny chalenge rien
Car ma voulente sest sommise
A vostre gre nompas au mien
Pour plus asseruir ma franchise.

Anne de Graville:

La belle Dame sans mercy.

(1525?)

Ie croy* ce que ie ne desserue
Vostre grace par mon seruir
Souffrez au moyns que ie vous serue
Sans vostre mal gre desseruir
Ie seruiray sans desseruir
En ma loyaute obseruant
Car pource ma fait asseruir
Amours destre vostre seruant.

Lamant:

Ie seuffre mal trop ardant et trop chault
Et si voy bien que point ne vous en chault
Et de y penser nauez aucun voulloir
Quoy que voyez que pour vous bien voulloir
Deul et ennuy mon poure cœur assault.

Helas ma dame esse si grief assault
Si le myen cœur vous ayme sans deffault
En asseruant ma franchise et pouoir
Ie seuffre mal.
Iasoit pourtant que mon seruir ne vault*
Vostre amytie dont le bien est si hault
Souffrez au moins le myen seruice auoir
Car leaulment ien feray mon deuoir
Veu quasseruir en vous seruant me fault
Ie seuffre mal.

* Rothschild'*ska trycket har, liksom Anne de Graville,* Ia soit.

Alain CHARTIER.

Lacteur:

Quant la dame ouyt ce language
Elle respondit bassement
Sans muer couleur ne courage
Mais tout amesureement:
Beau sire ce fol pensement
Ne vous laissera il iamais
Ne penserez vous autrement
De donner a vostre cueur paix.

Lamant:

Nully ny pourroit la paix mettre
Fors vous qui la guerre y mistes
Quant voz yeulx escrirent la lettre
Par qui deffier vous me fistes
Et que doulx regard me transmistes
Herault de celle deffiance
Et par lequel vous me prommistes
En deffiant bonne fiance.

Anne de GRAVILLE.

La dame:

Ie vous supply dist elle bassement
Ostez de vous ce facheux pensement
Vostre cuider laissera il iamais
Ce fol propos et vostre cœur en paix
Pensez vous point le traicter aultrement.

Deliberez de viure honnestement
Et essaiez de y mectre appointement
En deiectant de vostre cœur ce faix
Ie vous supply.
Vous y perdrez croiez moy hardiment
Tout vostre temps sens et entendement
Et de cela ma foy ie vous promectz
Considerant quaucun compte nen faictz
Pensez y bien et viuez saigement
Ie vous supply.

Lamant:

A vous en est de la paix y remectre
Veu que sans vous femme ne luy peult mettre
Car pour tout vray seulle la guerre y mictes
Et doulx regard pour herault me transmictes
Qui seut tresbien a ce mal me submectre.

De vos doulx yeulx fut escripte la lectre
Par qui me voy en ce piteux mal estre
Ostez men hors puis qua luy me submictes
A vous en est.
Oncques depuis ie ne men peulz demectre
Pour quelque bien que me seustes promectre
Par ce regard dont deffier me feistes
En deffiant fiance me promistes
Veuillez moy donc ce tresgrant bien permectre
A vous en est.

Alain Chartier.

La dame:

Il a grant fain de viure en dueil
Et fait de son cueur lasche garde
Qui contre vng tout seul regard doell
Sa paix et sa ioye ne garde
Se moy ou autre vous regarde
Les yeulx sont faitz pour regarder
Ie ny prens point autrement garde
Qui y scet mal sen doit garder.

Anne de Graville.

La dame:

Vous auez tort si pour vng regarder
Vous ne scauez la ioye et paix garder
Et desirez de faire de deul garde
Si perdez paix pour ce quon vous regarde
Les yeulx sont faictz pour chacun regarder.

Si vostre cœur ne voullez retarder
De aymer cela ou lœil se veult tarder
En endurant quil se consume et arde
Vous auez tort.
Qui mal y scait sen doit contregarder
Et en lassault se taudir et barder
En se tenant en tout temps sus sa garde
Qui danger crainct que bien se contregarde
Mais point ne fault son dire ainsi farder
Vous auez tort.

Lamant:

Saucun blesse autruy de nature*
Par coulpe de celluy qui blesse
Quoy quil nen peut mais par droiture
Si en a il dueil et tristesse
Et puys que fortune ou rudesse
Ne mont mye fait ce mehain
Mais vostre plaisante iennesse
Pourquoy lauez vous en desdaing.

Lamant:

Sil est ainsi que quelcun sauanture
*A ce iouer et frappe dauanture**
Si rudement quen ce iouant il blesse
Il en aura si grand deul et destresse
Que le sien cœur en souffrira poincture.

Vous mauez faict le grief mal que iendure
Ie sue en froit ie ars dedans froidure
Que nauos donc de mon ennuy tristesse
Sil est ainsi.
Ie suis tout seur que fortune ou nature
Ne mont mal fait ne aultre creature
Excepte vous qui me tenez en lesse
Dont vient cela que desdaing ne vous laisse
Et que pitie ne vous suyt par droicture
Sil est ainsi.

---

* Rothschild'*ska trycket har, liksom Anne de Graville,* dauenture.

Alain CHARTIER.

La dame:

Contre vous desdaing ne attaïne
Neuz ie oncques ne vueil auoir
Ne trop grant amour ne grant haine
Ne vostre priuaute sauoir
Se cuider vous fait parceuoir
Que peu de chose peut trop plaire
Et vous vous voulez deceuoir
Ce ne vueil ie pas pourtant faire.

Lamant:

Qui qui mait le mal pourchasse
Cuider ne men a pas deceu
Mais amour ma si bien chasse
Que ieu suis emmy voz laz cheu
Et puis quainsi men est escheu
Destre a mercy entre voz mains
Si mest il au cheoir mescheu
Qui plustost meurt en languist moins.

Anne de GRAVILLE.

La dame:

Ie ne vous veulx porter amour ny hayne
Ne ie nay prins de vous aymer grant peine
Et si ne veulx vous facher ou complaire
Ny ne me chault vous desdaigner ou plaire
Tant fort me tiens de mon voulloir certaine.

Dy pourchasser cest vne chose vaine
Et si nauez la ceruelle bien sainne
Si vous cuidez ainsi ce cas parfaire
Ie ne vous veulx.
Si peu de sens vous decoit et vous mainne
Ne me pensez si sotte ou si mondaine
Que iay desir de si sottement faire
Ie me lairroye auant par mort deffaire
Quoy questimez quen amours soye soudaine
Ie ne vous veulx.

Lamant:

Qui que le ait fait ou ce mal pourchasse
Puis que ne suis de vostre amour chasse
Il me suffit dauoir congnu et sceu
Que trop cuider ne ma en rien deceu
Mais que de vous ie ne soye dechasse.

Vous cognoissez que iay long temps chasse
Pour vostre amour et quoy que rechasse
Ien ay este si my voiez vous cheu
Qui que le ait fait.
Vng bien y a cest que le temps passe
Iay bien vescu et ay maint iour passe
En tout plaisir mais si mest tant mescheu
De vous aymer il mest fort bien escheu
Car en mourant mon mal est trespasse
Qui que le ait fait.

Alain Chartier.

La dame:

Si gracieuse maladie
Ne met gueres de gens a mort
Mais il siet bien que lon le die
Pour plustost attraire confort
Tel se plaint et guemente fort
Qui na pas des plus aspres deulx
Et samour griefue tant au fort
Mieulx vault vne douleur que deux.

Lamant:

Helas dame il vault trop mieulx
Pour courtoisie et bonte faire
Dun doulant faire deux ioyeux
Que le doulant du tout deffaire
Ie nay desir ne autre affaire
Fors que mon seruice vous plaise
Pour escheuer sans riens meffaire
Deulx plaisirs en lieu dun mesaise.

Anne de Graville.

La dame:

Il nen meurt nulz de ceste malladie
Combien que maint en languissant mendye
Pour acquerir de son mal reconfort
Qui pourtant nest si aspre ne si fort
Quoy quon en ait la ceruelle estourdie.

Ie croy assez quon peult auoir enuye
Par desespoir de tost finer sa vie
Mais tout compte ce nest que desconfort
Il nen meurt nulz.
Il vault trop mieulx quelque chose quon dye
Que vng a part soy se fache ou se maudye
Que deux ensemble eussent mal sans confort
Et vous promectz oultre plus de renfort
Que ie dy vray qui que le contredie
Il nen meurt nulz.

Lamant:

Croyez de vray quil vaudroit trop mieux faire
Dun cœur dollent deux ioyeux que deffaire
Du tout mon cœur si merencolieux
Qui ne desire et ne cherche en tous lieux
Que bien seruir sans iamais vous meffaire.

Ie nay desir ne en ce monde affaire
Qua vous seruir et vos voulloirs parfaire
Vous aymant mieux quaultre dessoubz les cieux
Croyez de vray.
Ie pry amour a qui ne veuil desplaire
Quen bien seruant ie vous puisse tant plaire
Que me changez mon mesaise ennuyeux
En doulx plaisir car ie ne cherche mieulx
Que de scauoir et pouoir vous complaire
Croyez de vray.

Alain CHARTIER.

La dame:

Damours ne quier courroux naisance
Ne grant espoir ne grant desir
Et si nay de voz maulx plaisance
Ne regard a vostre plaisir
Choisisse qui voudra choisir
Ie suis franche et franche veulx estre
Sans moy de mon cueur dessaisir
Pour en faire vng autre le maistre.

Lamant:

Amour qui ioye et dueil deppart
Mist les dames hors de seruage
Et leur ordonna pour leur part
Maistrise et franc seignorage
Les seruans ny ont dauantage
Fors tant seulement les pourchas
Et qui fait vne foys lomage
Bien cher en coustent les rachatz.

Anne de GRAVILLE.

La dame:

De telz amours ie ne veuil congnoissance
De vous voir mal ie neuz onc plaisance
Ne aucun regret si viuez en plaisir
De vous aymer nay espoir ne desir
Et si nen quiers ne foy ny asseurance.

Il peult choisir qui cherche ioyssance
Au faict damours car il en a puissance
Mais ie vous dis que ce mest desplaisir
De telz amours.

Franche naquis et par bonne ordonnance
Franche seray sans crainte ne doubtance
Dhomme viuant et sans me dessaisir
De liberte que iay voullu choisir
Et pour autant ie nen veulx acointance
De telz amours.

Lamant:

Chaicun le scait que lamour souuent part
La ioye et deul et a tous en depart
Puis que maistrise et franc seigneuriage
Il a donne aux dames de ieune aaige
Et le pourchas aux amans pour leur part.

Chercher ny fault de biens aultre depart
Car sil en vient on les a sus le tart
Conclusion petit est lauantaige
Chacun le scait.

Mais quant on a experimente lart
Et de bien prez en lœil et le regard
Il se congnoist que qui en faict lhommage
Le rachat donne a lamant grief dommage
Plus que ne fait coup de lance ou de dart
Chacun le scait.

Alain CHARTIER.

La dame:

Dames ne sont mye si lourdes
Si mal entendans ne si folles
Que pour vng peu de plaisans bourdes
Confites en belles parolles
Dont vous autres tenez escolles
Pour leur faire entendre merueilles
Elles changent si tost leurs colles
A beau parler closes aureilles.

Anne de GRAVILLE.

La dame:

Quoy quen pensez dames ne sont si folles
Que pour vng peu de fringantes parolles
De fainct semblant et de plaisantes bourdes
On les decoipue ainsi quon feroit lourdes
Pour se laisser tromper en chauldes colles.

Ilz scaiuent bien que cest que de friuolles
Et quen tenez les publicques escolles
Mais ce ne sont bagues ny hapelourdes
Quoy quen pensez.
Chaicun congnoist que auez bons portocolles
De faictz parlers que estudiez par rolles
Comme menteurs qui nont les langues gourdes
Mais ilz auront tousiours oreilles sourdes
A beau parler et fines parabolles
Quoy quen pensez.

Lamant:

Il nest iangleur qui tant y mist
De sens. destude. ou de peine
Lequel si triste plainte fist
Comme celluy qui le mal meine
Car qui se plaint de teste saine
A peine sa faintise coeuure
Mais pensee de douleur pleine
Preuue ses faintises par oeuure.

Lamant:

Pour tout certain il nest causeur viuant
De quelque sens ou art quil soit scauant
Qui sceust bien faindre auoir le mal et paine
Que celuy a qui ce grief mal pourmaine
Et voit on bien sil faict le decepuant.

Ce nest rien faict daller dissimulant
Disant a tous las ie men voys mourant
Car il se voit quant cest de teste saine
Pour tout certain.
Mais quant amour presente dennuy tant
Que franc voulloir va raison surmontant
Et pensee est de doulleur toute plaine
De garder foy lhomme trauaille et peine
Et va son dict parfaict executant
Pour tout certain.

Alain Chartier.

La dame:

Amours est cruel losengier
Aspre en fait et doulx en mentir
Et se scet bien de ceulx venger
Qui cuident ses secretz sentir
Il les fait a soy consentir
Par vne entree de cherte
Mais quant vient iusquau repentir
Alors descouure sa fierte.

Lamant:

De tant plus que dieu et nature
Hont fait plaisir damours plus hault
Tant plus aspre en est la poincture
Et plus desplaisant le default
Qui na froit na cure de chault
Lun contraire est pour lautre quis
Et ne scet nul que plaisir vault
Sil ne la par douleur conquis.

Anne de Graville

La dame:

Le fol amour et cruel losenger
Tresdoulx en bouche et vng grant mensonger
Aspre en ses faictz gracieux en mentir
Et si quelque vng veult ses regretz sentir
Il se scait bien de cestuy la venger.

Car sil y vient il le fait arrenger
Par faulx semblant qui scait lesprit renger
Dun cœur blesse quant il veult consentir
Le fol amour.
Puis tost apres va de luy se estranger
En le mettant dheure en heure en danger
Et par fierte le faict viure martir
Sil se repent si nen peult il partir
Quoy que chaicun luy conseille changer
Le fol amour.

Lamant:

Dautant et plus que ma dame nature
Ou nostre dieu ont en la creature
Faict le plaisir damour parfaict et hault
Autant en est desplaisant le deffault
Et plus poingnant et griefue est la pointure.

Qui a des biens ne scait que poure endure
La paix enseigne en quoy nuyst guerre dure
Et pour le froit on desire le chault
Dautant et plus.
Lun contraire est de laultre nourriture
Si lun se pert laultre est en auanture
Pource scait on que plaisir daymer vault
Et de tel bien tressongneusement chault
Qui a souffert de doulleur la torture
Dautant et plus.

Alain CHARTIER.

La dame:

Plaisir nest mie partout vng
Ce vous est doulx qui mest amer
Si ne pouez vous ou aucun
A vostre gre me faire aimer
Nul ne se doit amy clamer
Sinon par cueur ains que par liure
Car force ne peut entamer
La voulente franche et deliure.

Lamant:

Haa madame a dieu ne plaise
Quautre droit y vueille acquerir
Fors de vous monstrer mon mesaise
Et vostre mercy requerir
Se ie tens honneur surquerir
Dieu et fortune me confonde
Et ne me doint ia acquerir
Vne seule ioye en ce monde.

Anne de GRAVILLE.

La dame:

Je lentendz bien ce que voullez blasmer
Vous trouuez doulx ce qui me semble amer
Plaisir nest pas a vous et moy tout vng
Et ne pouez vous et mousieur chacun
A vostre gre me scauoir faire amer.

On ne se doit par liure amy clamer
Mais bien par cœur en amours senflamer
Ou aultrement cest vng amant commun
Je lentendz bien.
Force na lieu ne pouoir dentamer
La volunte par ainsi reclamer
Et ne cuidez vous ou amant aucun
Gaigner vng cœur pour faire limportun
Car de cela on sen pourroit pasmer
Je lentendz bien.

Lamant:

Las croyez moy car ia a dieu ne plaise
Que pour mes dictz mon pourchas vous desplaise
Ne que pensez que ie veuille querir
Chose vers vous que mercy requerir
Et vous monstrer mon trauail et mesaise.

Il me suffit mais que ie vous complaise
Jaymeroye mieulx iamais nestre a mon aise
Que vostre honneur voir de par moy perir
Las croyez moy.
Voullez vous donc que de mon mal me taise
Vers vous ne quiers nulle chose mauluaise
Vous le sarez si voullez enquerir
Dieu me confonde et mort puisse encourir
Se ie veuil fors que mon grief mal sapaise
Las croyez moy.

Alain CHARTIER.

La dame:

Vous et autres qui ainsi iurent
Et se condennent et maudient
Ne cuident que leurs sermens durent
Fors tant comme les motz se dient
Et que dieu et les sains sen rient
Car en tel serment na riens ferme
Et les chetiues qui si fient
En plorent apres mainte lerme.

Lamant:

Celluy na pas courage domme
Qui quiert son plaisir en reprouche
Et nest pas digne quon le nomme
Ou que aer* et terre luy touche
Loyal cueur et voir disant bouche
Sont le chastel domme parfait
Et qui si legier sa foy couche
Son honneur pour lautre desfait.

Anne de GRAVILLE.

La dame:

Ces grans parleurs qui ainsi que vous iurent
Et vainement dieu et ses sainctz pariurent
Et qui souuent asprement se mauldient
Tiennent pour vray que tant que les motz dient
Sermens sont bons et que aultrement ne durent.

En vray amour iamais loyaulx ne furent
Mais si aucuns de leurs sermens murmurent
Dient que dieu et tous les sainctz sen rient
Ces grans parleurs.
Fermete nont parquoy maintes endurent
Assez de maulx quant elles sauanturent
Croire leurs dictz qui en tous temps varient
Mais si en cela les chetifues se fient
Ilz mauldiront lheure qui les congnurent
Ces grans parleurs.

Lamant:

Il est meschant et vault quon luy reproche
Celuy qui quiert son plaisir en reproche
Et si na cœur ne couraige dun homme
Ny ne dessert ne ne vault quon le nomme
Ne que le ciel ou la terre luy touche.*

Aussi vng cœur qui a vray disant bouche
Est a louer mais qui de vice approche
Il se destruit quant son honneur consomme
Il est meschant.
De lautre part qui trop tost sa foy couche
Legerement son honneur blesse et touche
Et dinfamye il emporte la somme
Et si meurtrist son bon nom et assomme
Puis que en amours il faict telle escharmouche
Il est meschant.

* ROTHSCHILD'*ska trycket har, liksom* Anne de Graville, ciel.

Alain CHARTIER.

La dame:

Villain cueur et bouche courtoise
Ne sont mie bien dune sorte
Mais faintise tost les accoise
Qui par malice les assorte
Et lamesmes faulx semblant porte
Son honneur et en langue fainte
Mais honneur est en leur cueur morte
Sans estre ploree ne plainte.

Anne de GRAVILLE.

La dame:

Vng villain cœur et de mauuaise sorte
Ne conuient point mais tresmal se rapporte
Auec vng corps qui a bouche courtoise
Ce neaumoins faintise les accoise
Et par malice ensemble les assorte.

Deuant les gens tousiours faulx se[m]*blant porte*
Vng faingt honneur et par tout le deporte
Et le soustient en quelque lieu quil voise
Vng villain cœur.

Honnestete est dedans son cœur morte
Et nest aucun qui la pleure ou suporte
Verite dort et paix ne vit quen noise
Et male bouche y gaudit et degoyse
Bref riens ne hait fors ce que honneur apporte
Vng villain cœur.

Lamant:

Qui pense mal bien ne luy vieigne*
Dieu doint a chascun sa desserte
Mais pour dieu mercy vous souuieigne
De la douleur que iay soufferte
Car de ma mort ne de ma perte
Na pas vostre douceur enuie
Et se vo grace mest ouuerte
Vous estes garant de ma vie.

Lamant:

*Qui bien y pense honneur et bien luy vienne**
Et son desir entierement aduienne
Dieu nous enuoye a chascun sa desserte
Helas voyez la poine quay soufferte
Pour dieu mercy et de moy vous souuienne.

Vostre doulceur ie vous pry me subuienne
Car on voit bien quil fault que ie deuienne
Mort ou meschant ou que iaye quelque perte
Qui bien y pense.

Il nest plaisir qui en temps ne reuienne
Ny heur mondain qui bien ne mentretienne
Sy enuers moy vostre grace est ouuerte
Par vous auray ma vie recouuerte
Et nest grant bien ou en fin ne paruienne
Qui bien y pense.

* ROTHSCHILD'*ska trycket har, liksom Anne de Graville,* Qui pense bien tout bien luy vienne(nt).

Alain CHARTIER.

La dame:

Legier cueur et plaisant follie
Qui est meilleur tant plus est briefue
Vous font ceste melencolie
Mais cest vng mal dont on relieue
Faites a vo pensee trieue
Car de plus beaux ieux on se lasse
Ie ne vous aide ne griefue
Qui ne men croira ie men passe.

Lamant:

Qui a oysel faucon ou chien
Qui le suit aime craint et doubte
Il le tient cher et garde bien
Et ne le chasse ne deboute
Et ie qui ay mentente toute
En vous sans faintise et sans change
Suis deboute plus bas quen soutte
Et moyns prise qun tout estrange.

Anne de GRAVILLE.

La dame:

Leger vouloir et plaisante folie
Vous ont donne ceste merencolie
Et nest que bien mais quelle vous soit briefue
Car cest vng mal duquel on se reliefue
Et nest si fol qui aultrement sy lie.

Quoy que fort plaise vng amytie iolye
Maint affete tous les iours sen delie
Et si souuent donne repos et triefue
Leger vouloir.
De plus beaux ieux puis quil fault que le die
On est lasse sans auoir maladie
Ne dictes donc que souffrez douleur griefue
Car ie nen ay plaisir ne ne me griefue
Ny ne men chault et si point nen supplie
Leger vouloir.

Lamant:

Sans deffaillir se vng chien suyt ayme et doubte
Prince ou seigneur il ayme bien sans doubte
Et a iamais ne le dechasse ou change
Et moy amant sans fainctise et sans change
Suis deboute non moins auant que en soulte.

A vous aymer iay mys entente toute
Ie vous suys crains sers honnore et redoubte
Et vous maymez beaucoup mains que vng estrange
Sans defaillir.
De iour en iour desespoir me desgouste
Dont ie mourray si bien tost ie ne gouste
De vostre grace et ma douleur eschange
Mais tant plus prie et plus ie vous estrange
Et vostre dict plus que aultre me deboute
Sans deffaillir.

Alain CHARTIER.

La dame:

Se ie fais bonne chere a tous
Par honneur et de franc courage
Ie ne le vueil pas faire a vous
Pour escheuer vostre dommage
Car amour est si petit sage
Et de creance si legiere
Quil prent tout a son auantage
Chose qui ne luy coste guere.

Lamant:

Se par amour et franchete
Ie pers* ce que estranges ont
Doncq me vaudroit ma loyaute
Moyns qua ceulx qui viennent et vont
Et qui de riens vostres ne sont
Et sembleroit en vous perie
Courtoysie qui vous semont
Quamour soit par amour merie.

Anne de GRAVILLE.

La dame:

En tout honneur si dhonneste couraige
De tresbon cueur et de riant visaige
Faire ie veul ioyeuse chere a tous
Il ne me plaist le fere ainsy a vous
Pour euiter vostre perte et dommaige.

Car amour est si leger et peu saige
Que rien ne prent a son desauantaige
Sans aduiser quil est amer ou doulx
En tout honneur.
Selon les gens nous tenons le langaige
Les extimans selon leur personnaige
Vng foul parler scauons bailler aux folz
Aux importuns les fascher de courroux
Et aux aymez nous faisons auantaige
En tout honneur.

Lamant:

Que me vault foy et garder loyaulte
Se pour tenir amour et feaulte
Ie pers lacueil vers vous que estrangers ont*
Et mains que ceulx lesquelz viennent et vont
Me congnoissez qui est grant noueaulte.

Si a voz seruans par dure cruaulte
Vous donnez mains damour et priuaulte
Que aux estrangers qui vostres point ne sont
Que me vault foy.
Ie congnois bien que vostre grant beaulte
Est digne assez dune grant reaulte
Et vostre cueur en parfaicte amour fond
Dont courtoisie a maymer vous semond
Quant ie nay fait vers vous desloyaulte
Que me vault foy.

* ROTHSCHILD'*ska trycket har, liksom Anne de Graville,* Ie pers lacueil.

Alain CHARTIER.

La dame:

Courtoisie est si a-
liee
Donneur qui laime et
la tient chere
Quelle ne veult estre
a riens liee
Ne pour deuoir ne pour
priere
Mais despart de sa
bonne chere
Ou il luy plaist et bon
luy semble
Guerdon contrainte et
renchiere
Ne elles ne vont point
ensemble.

Lamant:

Ie ne requier point de
guerdon
Car le desseruir mest
trop hault
Ie demande grace et
pardon
Puys que mort et mercy
me fault
Donner le bien ou il
default
Cest courtoisie raison-
nable
Mais aux siens encores
plus vault
Questre aux estranges
amyable.

Anne de GRAVILLE.

La dame:

Courtoisie est si amye et si chere
Dhonnestete qui layme et la tient chere
Quelle ne veult que ce que bon luy semble
Ou il luy plaist facilement sassemble
Et naifuement depart sa bonne chere.

Riens ne lui sont donner crainte priere
Bourdes guerdon contraincte ne renchere
Auecques eulx ne va iamais ensemble
Courtoisie.
De liberte emporte la baniere
Et tousiours vist en franchise planiere
A seruitude en riens elle ne ressemble
Dauec honneur iamais ne desassemble
Dont elle tient sa coustume premiere
Courtoisie.

Lamant:

Par bien seruir ie ne requiers guerdon
Mais ie demande auoir grace et pardon
Car ie congnois le desseruir trop hault
Mort ou mercy pour tout bienfaict me fault
Ie vous supply la mottroyez par don.

Vous congnoissez quen tout temps et saison
Iay eu des maulx grans sans comparaison
Et de present a peu le cueur me fault
Par bien seruir.
Faire du bien a tous est de raison
Et est requis quaux souffreteux aison
Mais bien pourueoir aux siens encores myeulx vault
Vous le pouez et si ne vous en chault
Quoy que desserue a auoir garison
Par bien seruir.

Alain Chartier.

La dame:

Ne say que vous appellez bien
Mal emprunte bien ou quoy non
Mais il est trop large du sien
Qui par donner pert son renom
On ne doit faire octroy sinon
Quant la requeste est auenant
Car se lonneur ne retenon
Trop petit vault le demourant.

Lamant:

Oncq homme mortel ne nasquit
Ou pourroit naistre soubz les cieulx
Et nest autre fors vous aqui
Vostre honneur touche pour le mieulx
Qua moy qui nattens ienne et vieulx
Le mien fors par vostre seruice
Et nay cueur sens bouche ne yeulx
Qui soit donne a autre office.

Anne de Graville.

La dame:

Ie le congnois que vous appellez bien
Et mal aussy puis iapercoy fort bien
Que souuent vice a de vertu le nom
Vers celles gens qui hayent quon leur dient non
Dont il est tant quon ne scait pas combien.

Vous desirez quelque chose du myen
Mais ceste la est trop large du syen
Qui par donner pert honneur et renom
Ie le congnois.
Si en donnant lhonneur ie ne retien
Tout le surplus de mon bien ne vault rien
Nous ne deuons vouloir donner sy non
Honneste don et que honneur retenon
Car luy sans plus est tout nostre entretien
Ie le congnois.

Lamant:

Plus qua nul aultre apres vous si maist dieux
Me touche pres vostre honneur en tous lieux
Car tout le myen vient de vostre seruice
Et ma souffit mais que ie vous seruisse
Et qua vous feusse autant ieune que vieulx.

Ie ne veulx faire enuers vous lennuyeux
Car tout mon cueur mes sens ma bouche et yeulx
Vous sont donnez sans aucune malice
Plus qua nul aultre.
Et nest viuant apres vous soubz les cieulx
Aultre que moy qui tant soit enuieux
Veoir vostre nom sans deshonneur et vice
De vous ne quiers benefice ou office
Mais vous seruir tousiours de bien en mieulx
Plus qua nul aultre.

Alain CHARTIER.

La dame:

Dasses grant charge se cheuit
Qui son honneur garde et maintient
Mais a dangier trauaille et vit
Qui par autruy main sentretient
Cil aqui lonneur appartient
Ne sen doit a autruy attendre
Car tant moyns du sien en retient
Qui se veult a autruy entendre.

Lamant:

Voz yeulx ont si empraint leur marche
En mon cueur que quoy quen auieigne
Se iay honneur ou ie le serche
Il conuient que de vous me vieigne
Fortune a voulu que ie tieigne
Ma vie en vostre mercy close
Si est bien droit quil men souuieigne
De vostre honneur sur toute chose.

Anne de GRAVILLE.

La dame:

Il fait assez qui bien garde et maintient
Son nom loz et ainsy lentretient
Mais qui se veult de son honneur attendre
Au faict daultruy il peult voir et entendre
Quen grant peril et danger il le tient.

Celluy a qui si gros bien appartient
Est de bon sens sil le garde et retient
Et nest besoing a plus hault bien pretendre
Il fait assez.
Car dautant moins son honneur y soustient
Que par son vueil vng aultre le detient
Vng chacun doibt sur tous tel bien defendre
Et le garder iusques au col estendre
Pour auoir loz si de vice il se abstient
Il fait assez.

Lamant:

Vostre doulx œil plaisant sus toute chose
En mon cueur a sa merche tant enclose
Que la fortune a voulu que ie tienne
Mon heur de vous et que ma vie en vienne
Et quen voz mains tout mon honneur se pose.

Si ie le quiers bien affermer vous ose
Quautour de vous il demeure et repose
Dont est raison que de moy luy souuienne
Vostre doulx œil.
Pour a iamais le myen cueur se dispose
De vous aymer quiconques si oppose
Cest donc raison qua iamais ie soustienne
Le vostre honneur et que bien le maintienne
En tous endroiz car ainsy le suppose
Vostre doulx œil.

Alain Chartier.

La dame:

A vostre honneur seul entendez
Pour vostre temps mieulx employer
Du mien a moy vous attendez
Sans mettre peine a folloyer
Bon fait vaincre et supployer
Vng cueur quest follement deceu
Car rompre vault pis que ployer
Et esbranler mieulx questre cheu.

Lamant:

Pensez madame quoncques puys
Quamour mon cueur vous deliura
Il ne pourroit ne ie ne puys
Estre autrement tant quil viura
Tout quit et franc le deliura
Ce don ne se peut abolir
Iattens ce quil sen ensuiura
Ie ny puys mettre ne tollir.

Anne de Graville.

La dame:

Pour vostre honneur seulement entendez
Du myen garder a moy vous attendez
Ainsy pourrez trop myeulx vous employer
Sans perdre temps a ainsy foloyer
Vous estes sot si plus y pretendez.

Vous vous verrez si bien y regardez
Tel que ie dy parquoy vous en gardez
Car vng tel fait ne se doibt oublyer
Pour vostre honneur.
Il vault trop myeulx que vous contregardiez
Et vostre cœur trop deceu retarder
Sans vous cuider ainsy a moy lyer
Car rompre vault beaucoup mains que ployer
Voyez y donc et iamais ny tardez
Pour vostre honneur.

Lamant:

Pensez y bien ie vous requiers ma dame
Quoncques depuis ie ne tins compte de ame
Que vray amour mon cueur vous deliura
Estre ne peult aultre tant quil viura
Ny moy aussy ie le prens sus mon ame.

Ie ne seruis oncques a ma vie femme
Et seule auez le bruit lhonneur et fame
Que bonne amour mon cueur franc vous liura
Pensez y bien.
Vng don donne on ne peult sans diffame
Le retyrer qui ne veult estre infame
Parquoy aurez ce qui en ensuyura
Et mon vouloir par amour vous suyura
Tant que mon corps soit gette soubz la lame
Pensez y bien.

Alain CHARTIER.

La dame:

Ie ne tiens mye pour donne
Ce quon offre qui ne le prent
Car le don est abandonne
Se le donneur ne le reprent
Trop a de cueurs qui entreprent
Den donner aqui les reffuse
Mais cil est sage qui aprent
A sen retraire quil ne muse.

Anne de GRAVILLE.

La dame:

Vng don offert si mon sens ne mesprent
Nest pas donne quant point on ne le prent
Et si lon dit le donneur la donne
Ie tiens et croy le don abandonne
Si le donneur bien tost ne le reprent.

Trop a de cueur qui donner entreprent
Aux reffusans et folye le surprent
Pource quil nest par raison ordonne
Vng don offert.
Le foul musant qui soy tyrer naprent
De son pourchas son len blasme ou reprent
Merite bien quil soit mal guerdonne
Et ne vault pas quil luy soit pardonne
Puis que a par soy il ne voit ne comprent
Vng don offert.

Lamant:

Il ne doit pas cuider muser
Qui sert dame de si hault pris
Et se ie doy mon corps vser
Aumoyns nen doy ie estre repris
De cueur failly ne de mespris
Quant enuers vous fais ceste queste
Par qui amours a entrepris
De tant de bon cueur la conqueste.

Lamant:

De cueur failly vilain lasche et mespris
A tout le moins ne puis ie estre repris
Si enuers vous iay entrepris la queste
Par qui amours a fait grosse conqueste
De tant de cueurs qui y ont entrepris.

En pourchassant dame de si hault pris
Ou tout honneur et vertu sont espris
On congnoist bien que a peu ie marreste
De cueur failly.
Cuider muser ne pense auoir apris
En aymant celle ou tous biens sont compris
Et si ie y doibs vser mon sens et teste
Ie nen feray iamais mauuaise feste
Car chacun voit que ie ny ay mespris
De cueur failly.

Alain CHARTIER.

La dame:

Se mon conseil voulez ouyr
Querez ailleurs plus belle et gente
Qui damours se vueille esiouyr
Et mieulx sortisse a vostre entente
Trop loing de confort se tormente
Qui a part soy pour deux se trouble
Et celluy pert le ieu dattente
Qui ne scet faire son point double.

Lamant:

Le conseil que vous me donnez
Se peut mieulx dire quesploitter
De noncroire me pardonnez
Car iay cueur tel et si entier
Quil ne se pourroit affaittier
A chose ou loyaute naccorde
Nautre conseil ne ma mestier
Fors pitie et misericorde.

Anne de GRAVILLE.

La dame:

Cherchez ailleurs vne plus belle et gente
Et qui myeulx soit du tout en vostre entente
Ou qui damours se vueille resiouyr
Si mon conseil voulez croire et ouyr
Vous naurez plus a mon seruice attente.

Qui a part soy pour deux trop se tormente
Loing de confort et pres dennuy lamente
Besoing vous est daultre plaisir iouyr
Cherchez ailleurs.
Car cestuy la en vain se mal contente
Et pert le ieu dont fault quil se repente
Sans double point se vouloir esiouyr
Au faict damour et myeulx vauldroit fouyr
Considerant que doubteuse est lattente
Cherchez ailleurs.

Lamant:

Ce bon conseil que si bien me donnez
Et aisement a parfaire ordonnez
Est bon a dire et fort a exploicter
On le peult bien vouloir et appeler
Mais a le fere on voit peu dhommes nez.

Les plus scauans si treuuent estonnez
Si vous supply que vous me pardonnez
Si ne le croy et ne puis laffecter
Ce bon conseil.
Ie me tiens mort si vous mabandonnez
Donc nay besoing que vous me guerdonnez
Fors de pitie que me oyez regretter
Veuillez moy donc ce tresgrant bien prester
Et puis apres dictes et retenez
Ce bon conseil.

Alain CHARTIER.

La dame:

Sage est qui follie commence
Quant despartir sen scet quant veult
Mais il a faulte de science
Qui la veult conduire et ne peut
Qui par conseil ne se desmeut
Desespoir se met de sa suite
Et tout le bien quil en requeult
Est de mourir en la poursuitte.

Lamant:

Ie poursuiuray tant que pourray
Et que vie me durera
Et lors quen loyaute mourray
Celle mort ne me greuera
Mais quant vo durte me fera
Mourir loyal et douleureux
Encores moyns grief me sera
Que de viure faulx amoureux.

Anne de GRAVILLE.

La dame:

Qui scet et peult quant il veult se partir
De fol amour qui fait lhomme martyr
Il est heureux car il a grant science
Qui se depart quant folie commence
Plus aise est lentree que le sortir.

Qui a vouloir et si veult consentir
Et puis apres sen peult bien diuertir
Pas na default de finesse et prudence
Qui scet et peult.
Quant a conseil ne sen veult assentir
Quoy quon luy ait peu dire et aduertir
Desespoir vient pour toute recompense
Qui le poursuit mourir dimpacience
Donc vault trop myeulx en temps sen departir
Qui scet et peult.

Lamant:

Ie poursuyuray autant que ie pourray
A bien seruir et point ne cesseray
Tant qua mon corps la vie durera
Et beaucoup mains la mort me greuera
Considerant que leal ie mourray.

Ie vous ay dit tout ce que ien feray
Et declaire quaultre ie ne feray
Iusques a tant que la mort me prendra
Ie poursuiuray.
A mon pouoir leaulment seruiray
Et en seruant point ne deffailliray
Mais quant mourir vostre durte fera
Mon leal cueur maindre dueil en aura
Quaultre failly: Et le croyez de vray
Ie poursuiuray.

Alain Chartier.

La dame:

De riens a moy ne vous prenez
Ie ne vous suis aspre ne dure
Et nest droit que vous me tenez
Enuers vous ne doubte ne seure
Qui se quiert le mal si lendure
Autre confort donner ne say
Ne de laprendre ie nay cure
Qui le veult en face lessay.

Lamant:

Vne foys le fault essayer
A tous les bons a leur endroit
Et le deuoir damours payer
Qui sur franc cueur a pris et droit
Car franc vouloir maintient et croit
Que cest durte et mesprison
Tenir vng hault cueur si estroit
Quil nait qun seul corps pour prison.

Anne de Graville.

La dame:

En tous telz maulx ie vous prie aprenez
Cest que de rien a moy ne vous prenez
Car ie ne suis vers vous aspre ny sure
Bonne mauuaise ou rigoureuse ou dure
Parquoy nest droit que telle me tenez.

Croyez dung cas quil fault que retenez
Ce mot exquis et que lentretenez
Qui se quiert mal est besoing quil endure
En tous telz maulx.
Dung tel confort point ne me reprenez
Car aultre nay pourtant le comprenez
Et a laprendre y mettez soing et cure
Car dune chose acertes vous asseure
Pour vostre bien cest que le maintenez
En tous telz maulx.

Lamant:

A toutes gens le conuient essayer
Et le deuoir de vraye amour payer
Comme on le voit chacun en son endroit
Car il a prins sur tous francz cueurs ce droit
Que riens ny vault le fuyr ou delayer.

Ieunes ou vieulx tous nous y fault frayer
Soit tost ou tard et ne vault se effrayer
Et si nest tel que aller le chemin droit
A toutes gens.
Vng cueur leal se peult bien employer
En aultre corps et bien fort se y lier
Car franc vouloir librement tient et croit
Que cest durte le tenir trop estroit
Mais toutesfois il deffend folayer
A toutes gens.

Alain Chartier.

La dame:

Ien say tant de cas merueilleux
Quil men peut asses souuenir
Que lentrer en est perilleux
Et encor plus le reuenir
A tard en peut bien auenir
Pource nay vouloir de sercher
Vng mal plaisant au mieulx venir
Dont lessay peut couster si cher.

Lamant:

Vous nauez cause de doubter
Ne souspesson qui vous esmeuue
A mesloigner ne redoubter
Car vostre bonte voit et treuue
Que iay fait lessay et lespreuue
Parquoy ma loyaute appert
La longue attente et forte espreuue
Ne se peut celer. il y pert.

Anne de Graville.

La dame:

En tous endroiz iay veu cas merueilleux
Dung tas damans meschans et malureux
Dont me deura a iamais souuenir
Que lentrer est et plus le reuenir
Aux pourchassans mauuais et perilleux.

Ne dictes plus se on se monstre amoureux
En leaulte quon y sera heureux
Tard ou iamais en peult bien aduenir
En tous endroiz.

Vous estes trop vers moy auantaigeux
Et tous voz motz me semblent oultrageux
Ie nay vouloir meschante deuenir
Iamais amant vers moy ne vis venir
Dont le parler me soit si dommaigeux
En tous endroiz.

Lamant:

Cause nauez dainsy me rebouter
Ne souspecon dont vous deuez doubter
Ne aultre cas qui a ce vous esmeuue
Car vostre sens et vostre bonte treuue
Que ie vous vueil seruir et redoubter.

Il semble a veoir que me vueillez bouter
En desespoir quant ainsy debouter
Vous me voulez sans scauoir qui vous meuue
Cause nauez.

Vous scauez bien quoy qui me ayt deu couster
Que par long temps iay voulu escouter
Et nauez veu loyal essay et preuue
Que le long temps parfaict amant ne preuue
Parquoy nentens qui vous peult desgouter
Cause nauez.

Alain CHARTIER.

La dame:

Il se peut loyal appeller
Et ce nom luy doit et affiert
Qui scet bien seruir et celer
Et garder le bien sil lacquiert
Qui encor poursuit et requiert
Na pas loyaute esprouuee
Car tel pourchasse grace et quiert
Qui la pert puys quil la trouuee.

Anne de GRAVILLE.

La dame:

En desseruant qui scait craindre et amer
Se doibt leal iustement reclamer
Saichant garder amour quant il acquiert
Mais on ne peult pas garder ce quon quiert
Dont nest besoing de leal se nommer.

Aulcun na droit vray amy se clamer
Et le doibt on de ce mot la blasmer
Qui est en queste ou il suyt et requiert
En desseruant.
La moictie mains se feroit renommer
Parmy amans vertueux surnommer
Qui grace pert et puis il sen enquiert
Sil la rara et plus mal luy affiert
Sil se vouloit pour leal denommer
En desseruant.

Lamant:

Se ma loyaute * sesuertue
Daimer ce que ne maime mie
Et tant cherir ce qui me tue
Et mest amoureuse ennemie
Quant pitie qui est endormie
Mettroit en mes maulx fin et terme
Ce gracieux confort damie
Feroit ma loyaute plus ferme.

Lamant:

Si iayme bien ce qui me blesse et tue
Pour cela nest ma leaulte * *perdue*
Naussy daymer ce qui ne mayme mye
Et poursuyuir ma cruelle ennemye
Cest seulement quamour mest cher vendue.

Mais se pitie qui par raison mest deue
Estoit de vous dessus moy estendue
Iaurois sante que ie nay que demye
Si iayme bien.
Helas pitie questes vous deuenue
Long temps y a que vous ay attendue
Donc vous mescroy morte ou bien endormye
Mais si iauoys vng vray confort damye
Myeulx en seroit ma leaulte tenue
Si iayme bien.

* ROTHSCHILD'*ska trycket har, liksom Anne de Graville,* ma loyaute est perdue.

Alain Chartier.

La dame:

Vng douleureux pense tousdiz
Des plus ioyeux le droit renuers
Et le penser des maladiz
Est entre les sains tout diuers
Asses est il de cueurs trauers
Quauoir bien fait tost empirer
Et loyaute mettre a lenuers
Dont ilz souloyent empirer.

Lamant:

De tous soit celluy deguerpis
Damours desgarde et desfait
Qui descongnoit et tourne en pis
Le don de grace et le bienfait
De sa dame qui le refait
Et rameine de mort a vie
Qui se soille de tel meffait
A plus dune mort desseruie.

Anne de Graville.

La dame:

En chacun temps vng dolent en ses dictz
Et le penser des tristes maladiz
Sont des ioyeux et des sains tous diuers
Lun frappe a tort laultre rue a trauers
Ilz sont tousiours en diuers contredictz.

Il est des cueurs par milliers contre dix
Quauoir empire et fait estre mauldictz
Trahistres meschans desloyaulx et peruers
En chacun temps.
Et si damour ilz ne sont escondiz
On les congnoist pires que ie ne dis
Car tout honneur ilz mettent a lenuers
Et si souloient faire souspirs couuers
Faignant damour estre tous estourdiz
En chacun temps.

Lamant:

De tout honneur soit banny par effaict
Et delaisse comme vng homme imparfaict
Le fol ingrat qui en ce point desuye
Qui mescongnoist vne grace assouuye
Que par pitie vne dame luy fait.

En oubliant lhonneur et le bien faict
Venant damours qui tous humains refait
Il dessert bien quon luy oste la vie
De tout honneur.
Qui est soulle de si vilain meffait
Que mescongnoistre vng bien si tresparfaict
Sa pensee est a grant vice asseruie
Et a bien plus dune mort desseruie
Dont ie le tien desgarny et deffaict
De tout honneur.

Alain CHARTIER.

La dame:

Sur tel meffait na court ne iuge
Aqui lon puisse recourir
Lun les maudit lautre les iuge
Mais ie nen ay veu nul mourir
Lon les laisse leur cours courir
Et commencer pis de rechief
Et tristes dames encourir
Dautruy coulpe peine et meschief.

Lamant:

Combien quon ne pende ou arde
Celluy qui en tel crime enchiet
Ie suis bien certain quoy quil tarde
Quen la fin il luy en meschet
Et honneur et bien luy deschet
Car faulcete est si maudite
Que iamais hault honneur ne chet
Dessus celluy ou elle habite.

Anne de GRAVILLE.

La dame:

Sur tez mesfaiz tant en ville quen court
Pour droit auoir ny a iuge ne court
Vers qui plaintifz puissent bien recourir
Silz sont iugez ce nest pas a mourir
Dont de rechef recommence tout court.

Pour en parler tout le monde y acourt
Mais non pourtant tousiours leur vice court
Et seuffrent on blasme vers nous courir
Sur tez mesfaictz.
Si nous prions replicquer on est sourd
Se on nous fait tort aucun ne nous ressourd
Nulz ou bien peu nous veulent secourir
Donc il conuient gref reprouche encourir
Pour le mal faict qui deulx sengendre et sourt
Sur tez mesfaictz.

Lamant:

Ien suis tout seur quoy quon ne arde ou ne pende
Et pour vng temps chacun loue ou entende
Le desleal qui en tel crisme encheoit
Quen corps et biens enfin il luy meschoit
Et mescherra combien quil y attende.

Et se ainsy est que a aultre bien ne tende
Ou a tromper seulement y pretende
De tout bon heur a la fin il deschoit
Ien suis tout seur.
Car faulsete fainct semblant et leur bende
Sont si meschans que iamais on namende
De les suyuir mais tout honneur en cheoit
Qui en est hors fol est qui y rencheoit
Nul ne les suyt qui son honneur deffende
Ien suis tout seur.

Alain CHARTIER.

La dame:

De ce nont ilz mie grant paour
Ceulx qui disent et qui maintiennent
Que la loyaute nest pas heur
A ceulx qui longuement la tiennent
Leurs cueurs sen vont et puis reuiennent
Car ilz les ont bien reclamez
Et si bien apriz quilz retiennent
A changer des quilz sont aimez.

Lamant:

Quant on a son cueur bien assis
En bonne et loyale partie
On doit estre entier et rassis
A tousioursmais sans deppartie
Sitost quamours est impartie
Tout le hault plaisir en est hors
Si nen sera par moy partie
Tant que lame me bate au corps.

Anne de GRAVILLE.

La dame:

En tout cela nont peur ceulx qui maintiennent
Que loyaulte nest pas heur et soustiennent
Quen gardant soy les hommes sont blasmez
Et qui pis est vers tous sont diffamez
Se en bien aymant longuement leur foy tiennent.

Et par cela leurs vouloirs vont et viennent
En plusieurs lieux tous telz cas en aduiennent
Car ilz les ont bien faiz et reclamez
En tout cela.
De bien aymer aisement se contiennent
Et pour vertu cest article retiennent
Cest de changer quant ilz se voyent amez
Craignans leurs cueurs damour estre entamez
Et par ainsy y pouruoyent et subuiennent
En tout cela.

Lamant:

Nen parlez plus qui tout son cueur a mys
En vng bon lieu et il ne luy est permys
Rompre sa foy a sa bonne partie
Mais doibt aymer tousiours sans departie
Puis qua ce faict vray amour la submis.

Celle qui veult auoir plusieurs amys
A de son cueur tous haultz plaisirs desmis
Si tost quamour par elle est mypartie
Nen parlez plus.
Dainsy vser ne me suis entremis
Mais en vng lieu me suis tins et remys
Tant que du corps mon ame soit partie
Ia ne sera par moy amour partie
Puis que ie lay ainsy dit et promis
Nen parlez plus.

Alain Chartier.

La dame:

Daimer bien ce quaimer deuez
Ne pourriez vous pas mesprendre
Mais vousmesmes vous deceuez
Par trop largement entreprendre
Vousmesmes vous deuez reprendre
Et auoir a raison recours
Plustost qun fol espoir attendre
Ou vng desespere secours.

Lamant:

Raison. auis. conseil. et sens
Sont soubz larrest damours celez
A tel arrestie me consens
Car nul deulx ne sest rebellez
Ilz sont parmy desir meslez
Et si fort enlassez helas
Que ia nen seront desmeslez
Se pitie ne brise les las.

Anne de Graville.

La dame:

De bien aymer vous ne scauriez mesprendre
Mais de vouloir follement entreprendre
A trop aymer cela que ne deuez
Soyez certain que vous vous deceuez
Et vous doibt on bien asprement reprendre.

Si mal auez a vous vous en fault prendre
Car en cherchant lhonneur daultruy surprendre
Le droit chemin par raison ne prenez
De bien aymer.
Il vault trop myeulx sens et aduis entendre
Quen sot espoir trop longuement attendre
Vng foul plaisir dont aucun bien nauez
Mais grief ennuy sans cesser receuez
Lequel vous fait trop follement pretendre
De bien aymer.

Lamant:

Arrest damours iappreuue et my consens
Puis que raison aduis conseil et sens
Il sont dedens encloz et bien cellez
Et si iamais ne se sont rebellez
Ny nont este de leur presence absens.

Puis quen ces lax qui sont plus de cinq cens
Se sont laxez bien ie my condescens
Et que desirs les ont ainssy meslez
Arrest damours.
Si par pitie les lax rompre ne sens
Vous me verrez troubler de mes cinq sens
Veu quilz y sont ainsy entremeslez
Ie vous pry donc par vous soient demeslez
Ou de ma mort feront payer les cens
Arrest damours.

Alain CHARTIER.

La dame:

Qui na a soymesmes amytie
De tout amour est desfiez
Et se de vous nauez pitie
Dautre pitie ne vous fiez
Mais soyez tout certifiez
Que ie suis* celle que ie fus
Dauoir mieulx ne vous y fiez
Et prenez en gre le refus.

Lamant:

Iay mon esperance fermee
Quen tel dame ne doit faillir
Pitie mais ellest enfermee
Et laisse dangier massaillir
Et sel voit ma vertu faillir
Pour bien aimer el sen faindra
Lors sa demeure et tard saillir
Et mon bien souffrir me vaudra.

Anne de GRAVILLE.

La dame:

Contentez vous ie vous pry du reffus
Car ie suis telle et seray que ie fus*
De chercher myeulx cest trop en soy fye
Tenez vous en pour tout certifie
Quoy quen soyez bien fasche ou confus.

Par mon parler onc homme ne deceuz
Parquoy pour myeulx venir a mon dessus
Le cueur naurez plus hault glorifie
Contentez vous.
Long temps y a que premierement sceuz
Que qui ne sayme a peine nayme ilz nulz
Mais damytie se treuue desfie
Tenez mon dict pour tout ratifie
Car iamais homme en amours ne receuz
Contentez vous.

Lamant:

A esperer ma pensee est fermee
Et a iamais nen sera defermee
Car la pitie ne doibt en vous faillir
Qui laisse bien a danger massaillir
Et me donner vne iouste termee.

Mais ie vous dis comme chose affermee
Quelle viendra et si est enfermee
Sans point laisser mon amour deffaillir
A esperer.
Car selle voit quen vne telle armee
Ie naye pouuoir resister main armee
Soudainement vous la verrez saillir
Lors sa demeure et son tardif saillir
Demonstreront mon amour confermee
A esperer.

* ROTHSCHILD'*ska trycket har, liksom Anne de Graville,* telle.

Alain CHARTIER.

La dame:

Ostez vous hors de ce propos
Car quant tant plus vous y tiendrez
Moyns aurez de ioye et repos
Et iamais au bout nen viendrez
Quant a espoir vous attendrez
Vous en trouuerez abestiz
Et en la fin vous trouuerez
Quesperance paist les chetifz.

Lamant:

Vous direz ce que vous voudrez
Et du pouoir auez asses
Mais espoir ia ne me touldrez
Par qui iay tant de maulx passez
Car quant nature a enchassez
En vous des biens a telz effors
Elle ne les a amassez
Pour en mettre pitie dehors.

Anne de GRAVILLE.

La dame:

Ostez vous en car point vous ny viendrez
Et dautant plus que vous y attendrez
Mains en aurez de repos et soulas
Et a la fin vous trouuerez fort las
En congnoissant qua cela naduiendrez.

Si vous lisez aisemeement aprendrez
Que espoir repaist les chetifz et tendrez
Vous retyrer premier questre en ces lax
Ostez vous en.
Et se aultrement vous faictes soustiendrez
Vng gros ennuy dont fort vous reprendrez
En vous voyant plonge dedans ces lax
Dont mille fois le iour direz Helas
Bien congnoissant que point ny paruiendrez
Ostez vous en.

Lamant:

A bon espoir mon cueur ne faillira
Ne dauec luy iamais ne partira
Et si ay eu par luy des maulx assez
Mais ie croy bien que les grans sont passez
Et mon seruir point ne vous desplaira.

On en dira tout ce que on vouldra
Mais en mon cueur iamais il nentrera
Que mes pourchaz ne soient tous enlaxez
A bon espoir.
Et ne congnois qui me contredira
Mais suis bien seur que tout homme dira
Que nature a tous ses biens enchassez
En vostre corps et grans biens amassez
Auec pitie qui ne deffaillira
A bon espoir.

Alain CHARTIER.

La dame:

Pitie doit estre raisonnable
Et a nul desauantageuse
Aux besoigneux tresprouffitable
Et aux piteux tresdommageuse
Se dame est a autruy piteuse
Pour estre a soymesmes cruelle
Sa pitie reuient despiteuse
Et son amour haine mortelle.

Lamant:

Conforter les desconfortez
Nest pas cruaulte mais est loz
Mais vous qui si dur cueur portez
En si beau corps se dire loz
Gaignez le blasme et le desloz
De cruaulte qui mal y siet
Se pitie qui despart les lotz
En vostre hault cuer ne sassiet.

Anne de GRAVILLE.

La dame:

Selon raison pitie nest dommaigeuse
Au piteable ou desaduantaigeuse
A cestuy la de qui on la querelle
Aussy peult on en honneste querelle
Se courrousser sans facon oultraigeuse.

Mais la pitie se monstre despiteuse
Quant vne dame est a aultruy piteuse
Et on la voit enuers elle cruelle
Selon raison.
On congnoist bien a vne malheureuse
Qui a este trop soudain amoureuse
Que son amour deuient hayne mortelle
Et en aura vne reproche telle
Quon en verra la fin fort douleureuse
Selon raison.

Lamant:

De grant vertu vient qui scet conforter
Les desolez et les reconforter
Quant on congnoist en deul leur cueur enclos
Mais si damour par rigueur sont forclos
On ne scauroit plus les desconforter.

Vous qui voulez en sy beau corps porter
Vng si dur cueur vueillez vous deporter
De inimitie et ce vous sera los
De grant vertu.
Si vous voulez vng grant blasme emporter
Faictes quon puisse a chascun rapporter
Que departez et si faictes les lotz
De cruaulte qui ronge iusque a los
Vng dolent cueur qui ne peult prouffiter
De grant vertu.

Alain CHARTIER.

La dame:

Qui me dit se ie suis aimee
Se bien croire ne len vouloye
Me doit il tenir pour blasmee
Sa son vouloir ie ne folloye
Se de tel confort me desloye
Ce seroit pitie sanz maniere
Et deppuis se ie men douloye
Cen est la souldee derniere.

Lamant:

Ha cueur plus dur que le noir marbre
Enqui mercy ne peut entrer
Plusfort a ployer qun gros arbre
Que vous vault tel rigueur monstrer
Vous plaist il mieulx me veoir oultrer
Mort deuant vous pour vostre esbat
Que pour vng confort demonstrer
Respiter la mort qui mabbat.

Anne de GRAVILLE.

La dame:

Selon voz dictz se ie suis bien aymee
On ne me doibt pas tenir pour blasmee
Si pour parler nobeys et foloye
Car si telz motz souuent croire vouloye
Ie pourroye estre en bref temps diffamee.

Si vous auez la pensee enflamee
De fol amour et despoir embasmee
Congnoissez moy celle que ie souloye
Selon voz dictz.
Telle pitie ne ma point entamee
Et si ne veulx iamais estre clamee
Pour tel confort car se ie men mesloye
Et puis apres de ce ie me douloye
Pour mon payement ien serois mal famee
Selon voz dictz.

Lamant:

Cueur inhumain me voulez vous monstrer
Que dedans vous pitie ne peult entrer
Aymez vous myeulx me mener a la mort
Qui de si pres le cueur me point et mort
Que vng seul confort me vouloir demonstrer.

Que ma valu voz beaulx yeulx rencontrer
Quant par les veoir la mort me vient oultrer
Et nay de vous vng tout seul reconfort
Cueur inhumain.
Vous plaist il myeulx tousiours me veoir rentrer
De mal en pis que vouloir racoustrer
Vostre rigueur qui me fait tel effort
Que ie ne puis en vous trouuer confort
Et si vous scay ma douleur remonstrer
Cueur inhumain.

Alain CHARTIER.	Anne de GRAVILLE.
La dame:	*La dame:*
De voz maulx guerir vous pourrez	*De tous telz maulx guerir vous vous pourrez*
Car des miens ne vous requerray	*Et cercher aide ailleurs ou vous voulrez*
Ne par* mon plaisir ne mourrez	*Car de voz faictz point ie ne menquerray*
Ne pour vous guerir nenquerray	*Aussy des myens point ne vous requerray*
Mon cueur pour autruy ne hairay	*Pour ma sante iamais ny accourrez.*
Crient. plourent rient ou chantent	
Mais se ie puys ie pouruoiray	*Pour* mon plaisir aussy vous ne mourrez*
Que vous ne autres ne sen vantent.	*Car quant a moy ainsy vous demourrez*
	Et moy aussy par douleur ne mourray
	De tous telz maulx.
	Vous plourerez rirez crirez iourrez
	Et se voulez a voz maulx pouruoirez
	Mais pour aultruy mon cueur ie ne hairay
	Et tellement a mon cas pouruoiray
	Que sans mentir gloire vous nen prendrez
	De tous telz maulx.
Lamant:	*Lamant:*
Ie ne suis mie bon chanteur	*Pour laduenir ie nay besoing de rire*
Aussi me duit mieulx le plourer	*Faire rondeaulx de chanter ou escrire*
Mais ie ne fus oncques vanteur	*Myeulx me vauldra lamenter ou pleurer*
Iaime plustost coy demourer	*Estre fascheux gemir et souspirer*
Nul ne se doit enamourer	*Quaultre soulas a mon plaisir esluyre.*
Sil na cueur de celer lemprise	
Car vanteur est a reprouuer	*Sans me vanter ie scay celer et dire*
Puys que sa langue le desprise.	*Tous mes ennuyz et mes regretz descripre*
	Mais iayme myeulx a part moy demeurer
	Pour laduenir.
	Car il nest riens en tout le monde pire
	Que diffamer et des dames mesdire
	Dont vng bon cueur se doibt bien honnorer
	Et vng vanteur par tout deshonnorer
	Onc ne le fuz dont il me doibt suffire
	Pour laduenir.

* ROTHSCHILD'*ska tryckel har, liksom Anne de Graville,* pour.

Alain CHARTIER.

La dame:

Malebouche tient bien grant court
Chascun a mesdire estudie
Faulx amoureux au temps qui court
Seruent trestous a goilliardie
Le plus secret veult que lon die
Quil est bien daucune mescreu
Et pour riens quomme a dame die
Il ne doit iamais estre creu.

Lamant:

Dungz et dautres est et sera
La terre nest pas toute vnie
Des bons le bien se monstrera
Et des mauuais la villennie
Est ce droit saucuns ont honnie
Leur langue en mesdit et en honte
Que refus en excommunie
Les bons et mette en vng compte.

Anne de GRAVILLE.

La dame:

Malenbouche par tout le monde court
Et mesdisans par tous lieux ont grant court
Donc la pluspart a mesdire estudie
Et nen voit on pas vng qui ne mesdie
Soit a la ville aux champs ou a la court.

Son loue aulcun le parler est fort court
Son en mesdit tout le monde y acourt
Et ne voit on vng seul qui contredie
Malenbouche.
Ie ne croy pas quil en soit de si lourd
Tant soit secret fust il muet ou sourd
Qui ne voulsist estre mescreu et die
Pour vne amer porter grant maladie
Et de cela se reliefue et ressourd
Malenbouche.

Lamant:

De diuers cueurs tousiours est et sera
Et dung et daultre en tous temps on verra
La terre nest en soy par tout vnie
Mais des mauuais viendra la vilennie
Des bons aussy le bien se monstrera.

Qui est celluy qui blasmer osera
Tout vng pays quant ore il trouuera
Vng meschant homme en grosse compaignie
De diuers cueurs.
Droit et raison dit quon le blasmera
Reffusera fuyra diffamera
Pour vng meschant vne bende infinie
Et que vertu ne sera point banye
De toutes gens quant on les congnoistra
De diuers cueurs.

Alain CHARTIER.

La dame:

Se meschans meschant parler eussent
Ce meschief seroit pardonne
Mais ceulx qui mieulx faire le deussent
Et que noblesse a adorne
Destre bien condicionne
Sont les plus auant en la fangue
Et ont leurs cueurs abandonne
A courte foy et longue langue.

Anne de GRAVILLE.

La dame:

Nostre noblesse est dicte et ordonnee
Pource quelle est myeulx conditionnee
Que poures gens qui de grans scauoir nusent
Et neautmoins gentilz vilains abusent
Dhonneur vertu et gloire a eulx donnee.

Se vng meschant fault sa faulte est pardonnee
Mais a vng noble elle est desordonnee
Car en tel faict les cas confins accusent
Nostre noblesse.
Ce nonobstant elle est preordonnee
Pour estre en tout a vertu adonnee
Mais ce sont ceulx qui plus tost la refusent
De courte foy par effect ne sexcusent
Car a tout mal ont langue abandonnee
Nostre noblesse.

Lamant:

Or congnoys ie bien orendroit
Que pour bien faire on est honniz
Puis que pitie iustice et droit
Sont des cueurs des dames banniz
Fault il faire doncq tout vniz
Les humbles seruans et les faulx
Et que les bons soyent pugniz
Par le peche des desloyaux.

Lamant:

Pour le present ie congnois et scay bien
Quon est blasme pour vouloir faire bien
Puis que pitie doulceur iustice et droit
En cueur de dame ont perdu leur endroit
Et sont si loing quon ne scait pas combien.

Bons et mauuais y ont pareil soustien
Et ne differe entre iceulx quasi rien
Tout est vni ainsy que chacun croit
Pour le present.
Pour le mauuais le bon pert tout le syen
Vice et vertu ont pareil entretien
Tel payera tout qui iamais rien ne accroit
Des faulx amans tousiours le vice croit
Et pour ceulx la tresgrant mal ie soustien
Pour le present.

Alain CHARTIER.

La dame:

Ie nay ne pouoir de greuer
Ne de pugnir autre ne vous
Mais pour les mauuais escheuer
Il se fait bon garder de tous
Faulx semblant fait les humbles doulx
Pour prendre dames en aguet
Et pource chascune de nous
Y doit bien lescoute et le guet.

Lamant:

Puis que grace vng tout seul mot
De vo rigoreux parler nyst
Iappelle deuant dieu qui mot
De vo durte qui me honnist
Et me plains quil ne parfournist
Pitie quen vous il oublia
Ou que ma vie ne finist
Que si tost mys en oubly a.

Anne de GRAVILLE.

La dame:

De faire mal ou de penser greuance
A aultre ou vous ie neuz oncques puissance
Mais iay voulu me deffier de tous
Craignant tomber entre les mains des folz
Dont les propos nous portent grant nuysance.

Si ie ne veulx de vostre congnoissance
Ou que ie fuye auoir vostre accointance
Ce nest pourtant que iaye blasme de vous
De faire mal.
Mais faulx semblant le trahistre en contenance
Est en aguet puis nostre aage denfance
Quoy que souuent monstre visaige doulx
Pour nous tromper mais chacune de nous
Y doibt le guet pour fouyr la meschance
De faire mal.

Lamant:

Iappelle a dieu du rigoureux oultrage
Que iay souffert par vostre dur courage
Et me complains qui ny a mis la grace
Deu a tel corps et si parfaicte face
Par qui me fault soustenir si grant rage.

Ou quil ne fait que ie meure auant aage
Car en mourant iaroys grant auantage
Puis que pitie mon grief tourment neffare
Iappelle a dieu.
Il oublya quant il feit vostre ymaige
Dame pitie dont iay vng tel dommaige
Que besoing est que la mort me deffare
Car ie ne scay que plus ie die ou face
Puis que ie suis si blesse en couraige
Iappelle a dieu.

Alain CHARTIER.

La dame:

Onc mon cueur ne moy ne vous fismes
Riens dequoy plaindre vous doyez
Riens ne vous nuist fors que vousmesmes
De vousmesmes iuge soyez
Vne foys sur toutes croyez
Que vous demourrez escondit
De tant redire mennuyez
Car ie vous en ay asses dit.

Anne de GRAVILLE.

La dame:

Cest trop fache souuyenne vous du dict
Que ie vous ay par plusieurs fois predict
Contente suis que seul iuge en soyez
Cest que vne foys pour toutes vous croyez
Que de cela demourrez escondit.

Par si long temps ie vous ay contredit
Et mon voulloir plus de cent fois redit
Ie ne scay pas pourquoy tant messaiez
Cest trop fache.
A moy nauez ne mal fait ne mal dit
Mon cœur et moy nauons de vous mesdit
Grant tort auez si vous en deffiez
De tant redire acertes mennuyez
Quant ie vous ay mon voulloir assez dit
Cest trop fache.

Lacteur:

Adoncq le doulant se leua
Et part de la feste courant *
A peu que son cueur ne creua
Com a homme qui va mourant
Et dist. Mort vien a moy courant
Ains que mon sens se descongnoisse
Et mabrege le demourant
De ma vie pleine dangoisse.

Lacteur:

Ainsi partit de la feste pleurant *
Tout hors du sens disant vient acourant
Mort despiteuse auant que par destresse
De trop aymer mon sens se descongnoisse
Et que ne fine en me desesperant.

Ie luy voulluz lors estre secourant
Et tout souldain ie vins vers luy courant
Mais ie ne sceuz quil deuint a la presse
Ainsi partit.
On me dist bien quil sen alloit tirant
Tous ses cheueulx et quil alloit mourant
Par grantz courroux et extresme tristesse
Et quaucun deuil nen a pris sa maistresse
Combien quil fust par griefz plaintz soupirant
Ainsi partit . . .

* ROTHSCHILD'*ska trycket har, liksom Anne de Graville,* plourant.

EFTERSKRIFT.

I.

Alain CHARTIER:

La belle Dame sans mercy.

(Författad år 1426.)

Frankrikes äldre vitterhet har att framvisa diktare hetsiga såväl som hofsamma, höfviska såväl som hädiska, hvilka sjungit många till kvinnans lof, lika många till hennes tadel. Ty med det bristande, eller låtom oss säga ouppöfvade, sinne för finare skiftningar som utmärker medeltidsskalden, tog städse denne parti afgjordt för eller emot, och kunde, äfven då det gällde något så skiftande och föränderligt — *varium ac mutabile* — som kvinnokönet, icke utfinna annat än enbart loftal eller enbart smädelser. Smädedikterna tyckas till tiden föregått lofsångerna; dessa senare likna nämligen snarare försvarsskrifter, och den omständigheten tyder ju på, att anfall mot det svaga könet både förekommit allaredan och förekommit ofta. Och det är ju långt lättare att orda om ondt än om godt, liksom det är lättare att klandra än att berömma.

Ännu i dag ega vi sålunda kvar en fornåldrig satir *L'Évangile des Femmes*[1], som någon elfvahundratalets anonyme[2] poet hopsmidde i fyra-radiga strofer; hvar strof innehåller, de tre första verserna igenom, om könet idel lof och pris, men när slutversen kommer, tages detta, allt, tillbaka medelst någon oftast från djurriket hemtad, mycket fyndig men föga smickrande liknelse. Från tolfhundratalet härstamma de båda ampra styckena om två vidunder *Chiche-face*[3] (eller *Ventre-creux, la maigre beste*) »*qui mange toutes les bonnes femmes*» och som naturligtvis förblir ömkansvärdt mager, samt *Bigorne*[3] (eller *Boyaux-pleins, la tresgrasse beste*) »*qui mange tous les hommes qui font le commandement de leurs femmes*» och som med så riklig föda blifver afundsvärdt fet. En nidvisa som vann gehör långt mer än den förtjente, *Le Blasme des Femmes*[4], väckte som sig borde ett gensvar, nämligen den skickligt hopkomna apologien *La Bonté des Femmes*[4], där från juridisk synpunkt påvisas, att Adam var brottsligare än Eva. Uti *L'Épistre des Femmes*[5] lyda slutverserna (och dessa stå i full harmoni med hvad förutgår):

»— *qui aime et croit fole femme*
»*Gaste son temps, pert corps et ame.*»

De skymfande anklagelser, som här kastas fram, gendrifvas uti en svarsskrift på samma versmått *Le Bien des Femmes*[6], hvilkens slut å sin sida lyder:

---

[1] Utg. 1895 af George C. KEIDEL, The "*Évangile aux Femmes*", an Old-french Satire on Women; Johns Hopkins University, Baltimore. Doktorsafhandling.

[2] I några af handskrifterna nämnger sig Jean Durpain (eller Dupin) såsom diktens författare, men han är endast en interpolator, om ej en plagiator, från fjortonde århundradet.

[3] *Chiche-face* och *Bigorne* äro utgifna af Anatole de MONTAIGLON & James de ROTHSCHILD uti *Recueil de Poésies françoises des XVe et XVIe siècles*, del XI, 1876, och del II, 1855, efter unika tryck från omkring år 1537, hvilka numera finnas i baronessan James de ROTHSCHILD's bibliotek.

[4] Beträffande *Le Blasme des Femmes* (äfven kallad *Tractatus de bonitate et malitia mulierum*) och *La Bonté des Femmes* se Paul MEYER, *Romania*, XV, 1886, sidd. 339 och 315.

[5] Se Gaston PARIS, *Bulletin de la Soc. des Anciens textes fr.*, I, 1875, sid. 44.

[6] Utg. 1835 af Achille JUBINAL, *Jongleurs et Trouvères*, sidd. 83—86.

»*Qui aus femmes honor ne porte,*
»*La seue honor doit estre morte.*»

Om dylika äreförgätna rimsnidare »*qui aus femmes honor ne portent*» djärfvas likna kvinnan vid ormen eller vid ålen, vid väderflöjeln, vid tjunet och hvad icke allt, såsom i *Le Blastenge des Femmes* [1], så svarar från motsatta lägret ridderligt en Robert de Blois (omkring år 1250) med hyllningsdikten *L'Honneur des Dames* [2], hvari han bl. a. framhåller, hurusom det var inne i paradiset som Eva såg dagen, under det Adam måste nöja sig med att vara skapad därutanför. Men den satirförfattare som, under medeltiden, både mest och varaktigast gjorde lycka, var ovedersägligen Jean de Meun, sin tids Voltaire; också utslungades aldrig en mera ljungande smädeskrift mot kvinnokönet än den af Jean omkring år 1277 författade delen af *Le Roman de la Rose*. I nästa århundrade, så där emellan åren 1320 och 1350, författade den eljest ingalunda ohöfviske Nicole Bozon en vanvördig dikt, *Comparaison de la Femme et de la Pie*, där i en enda, men genomförd, bild kvinnan likställes med skatan [3]. Och än värre, år 1340 ungefär [4], företog sig Jean Le Fèvre, från Resson-sur-Matz nära Compiègne, att i franska toner, dem han benämnde *Lamentations* [5], omdikta latinska skaldestycket *Liber Lamentationum Matheoluli* [5] eller *Liber de Infortunio suo*, en klagovisa som missräkningarna i ett resonnemangsgifte afpressat skolpoeten Matheolus från Boulogne. För sitt tilltag gjorde dock öfversättaren sedan afbön med en dikt ur egen fatabur *Livre de Liesse* eller *Anti-Matheolus* [5].

---

[1] Utg. af Ach. JUBINAL, *Jongl. et Trouv.*, sidd. 75—78. Jfr. ock Ad. TOBLER, *Proverbia que dicuntur super natura feminarum*, uti *Zeitschr. f. roman. Philol.*, IX, 1885, sid. 289 nedtill.

[2] Utg. 1895 af Jac. ULRICH, Robert von Blois, *sämmtliche Werke*, del III, sidd. 11—15.

[3] Se Lucy TOULMIN SMITH et Paul MEYER, *Les Contes moralisés de Nicole Bozon*, éd. Anc.-t. fr., Paris, 1889, sid. XLI.

[4] Se BRUNET, *Manuel du Libraire*, del III, 1862, spalt 1528.

[5] Såväl lat. Matheolus, som franska öfversättningen däraf och franska motskriften Anti-Matheolus, äro under utgifning (sedan 1892) af A.-G. VAN HAMEL. Det är Prof. VAN H. som lyckats upptäcka, i Utrecht, den allthitintills enda kända handskriften af lat. Matheolus; se *Romania*, XVII, 1888, sidd. 284 och 285: *Le poème latin de Matheolus*. Ett plagiat ur Matheo-

Ett stycke in på det därefter följande århundradet finna vi den produktive litteratören eller, såsom man på hans tid skulle sagt, »*le bon facteur*» Eustache Deschamps under sin lefnads afton, ja ännu nästan från sitt dödsläger (år 1410 eller senare) sysslande med en ända till 12000 vers uttänjd pamflett, som ickedessmindre är ofullbordad, *Le Miroir de Mariage*[1], eller dialog mellan en äktenskapets försvarare och en dess vedersakare. Slutomdömet hvartill författaren tyckes vilja komma lyder i korthet:

»*Qui femme prant, plus est que sot*»[2].

En mansålder senare framträdde på diktare-arenan en af femtonde århundradets gedignaste skalder, en verklig skald, Martin Le Franc från Aumale i Normandie, hvilken väl egde sin afgud Dante's lärdom, men däremot saknade en Villon's, sin samtidas, skaldeglöd. Hvad som utmärker honom är den lifliga uppfinningsförmågan af bilder och den stora färgrikedomen i skildringar, samt både styrka och behag i uttrycken. Såsom bästa blomman af sin vittra id önskade han förära åt sin egen samtid, och åt tid som komme, en stortänkt allegori, en gensaga och på samma gång en motbild mot *Romanen om Rosen* hvilken, städse lika kringsvärmad vare sig den verkade tilldragande eller frånstötande, kvarstod såsom ett praktexemplar af giftört från en tid som gått; mot giftet ville nu Martin frambjuda ett motgift. Detta storverk, diktadt åren 1440—1442, erhöll det betydande omfånget af 24000 vers och fick den betecknande titeln *Le Champion des Dames*[3]. Omkring midten af samma århundrade eller, nogare bestämdt, något af åren näst före 1464[4], och tvif-

lus är dikten *La grant Malice des femmes*, utg. af DE MONTAIGLON uti *Poésies fr.*, del V, 1856, sidd. 305—318.

[1] Utg. 1894 af Gaston RAYNAUD, *Œuvres complètes de Eust. Deschamps;* däri fyller vår dikt ensam del IX, eller fyrahundra sidor.

[2] Anf. dikt, v. 3844.

[3] Se Gaston PARIS, *Romania*, XVI, 1887: *Un poème inédit de* Martin Le Franc. Utaf *Le Champion des Dames* finnas blott två nu ytterst sällsynta upplagor, den ena från straxt före, den andra från straxt efter år 1500.

[4] Se P. JANNET's uppl. i *Bibl. elzevirienne*, Préface; VALLET DE VIRIVILLE's art. uti *Biographie*-DIDOT och LUDWIG STERN, *Archiv f. d. Stud. d. neueren Sprachen*, XLVI, 1870: *Versuch über Antoine de La Sale des XV. jahrhunderts*, sid. 118, 119.

velsutan till nytta och nöje för hertigliga Burgunderhofvet, författade en sannskyldig föregångare till Rabelais — hvilken senare också åberopar sig på honom — provençalaren Antoine de la Sale, då mognad man men skalk ännu, den dråpliga prosadikten *Les quinze Joies de Mariage*[1], en äktenskaplig handbok, som i femton små genretaflor målande beskrifver gifta ståndets mångahanda vedermödor. Af priorn Guillaume Alexis, verksam såsom författare ännu år 1486[2], finnas i behåll två små sinsemellan helt stridiga diktverk om ett och samma ämne, kvinnan; det beröm han låtit undfalla sig i sin *Débat de l'Homme et de la Femme*[3] återtager han efteråt helt och hållet i sin *Grand Blason des faulces amours*[3]; han ångrade sig visserligen,

[1] Bokens undertitel lyder: »*La Nasse*», och hvart och ett af bokens femton kapitel mynnar ut i ständigt samma litania: »*Or est le bon homme en la nasse bien enclos, en douleurs et en gemissemens qu'il prent pour joies, esquelles il demeurera tousjours et finera miserablement ses jours.*» Man jemföre La Curne de Sainte-Palaye, s. v. Nasse:

»*Bien cuide avoir*
»*Conquise s'amor et sa grace;*
»*Mais n'est encor prins à la nasse.*»

Le Roux (*Dict. comique*, cit. Littré, s. v. Nasse):

»*Maintenant que l'hymen me tenait dans la nasse,*
»*Il n'était plus saison de songer au Parnasse.*»

Likaså sjunger Béranger:

»*L'hymen prend cette nuit*
»*Deux amants dans sa nasse,*
»*Le soir des noces.*»

Två århundraden före Ant. de la Sale hade (af Gautier le Long?) författats en likartad dikt *Le Valet qui d'aise à malaise se met (en se mariant)*; dess tröstlösa slutord lyda:

»— — *c'est trop tart,*
»*Il s'est trop fort lachies el lach.*»

Se Wendelin Foerster, *Jahrb. f. roman. u. engl. Spr. u. Lit.*, XIII, 1874, sidd. 281—307.

[2] Se Antoine Thomas, *La Grande Encycl.*, XVII, livraison 423 (1893) sid. 1070, spalt 1. Från samma år 1486 daterar sig äldsta trycket, P. Levet's, af Guillaume's *Blason des faulces amours;* se *Catalogue du cabinet des livres de Chantilly*. Spécimen rédigé par M. Émile Picot. Paris, 1890, gr. in-8°, sid. 11 (enligt *Revue critique*, XXIV° année, 1890, II, sid. 16). Från och med innevarande år 1897 skola *Les œuvres de* Guill. Alexis utgifvas af Émile Picot och Arthur Piaget, uti *Publ. de la Soc. des Anc. t. fr.*

[3] Se Arthur Piaget, *Martin Le Franc, prévôt de Lausanne*, Lausanne, 1888 (doktorsafhandling) kap. 2, § 5: *La littérature pour ou contre les femmes*

men han bättrade sig icke. En förmedlande hållning intog Robert du Herlin, »*humble serviteur à tous et deffendeur des dames selon son povre et petit entendement champêtre*»; i november 1493, i Tours, dedicerade denne till Anne de Bretagne sin prosa-uppsats *L'Acort des Mesdisans et Bien-Disans*[1]. — Den ryktbaraste och verkligt tongifvande bland tidens artiga vitterlekare blef emellertid sångarfursten maître Alain Chartier, en sångarbroder till Charles d'Orléans; med denne den äkta medeltidens siste skald torde han ha varit jämnårig, likasom han för visso är dennes jämlike i diktarrang. Under hela sitt århundrade och ända fram till Renässansen bar Alain Chartier högt den skaldespira, som under det följande seklets gång omhändertogs af den ene diktarhöfdingen efter den andre, en Marot[2], en Ronsard, omsider Malherbe.

---

après Martin Le Franc. Se vidare dels A. CAMPAUX, *La Question des femmes au XVe siècle,* Paris, 1865, och dels G. B. MARCHESI, *Le polemiche sul sesso femminile ne' secoli XVI e XVII,* uti *Giornale storico della Letteratura italiana,* Vol. XXV, fasc. 2—3, 1895. Det därstädes sist omnämnda arbetet, af år 1766, har till titel: *Paradoxe sur les femmes, où l'on tâche de prouver qu'elles ne sont pas de l'espèce humaine.*

[1] Se nyss anf. doktorsafhandling af A. PIAGET, sidd. 150 och följ.

[2] Den honom föregick som märkesmannen bland poeter kallar Marot »*le bien disant en rime et prose*», och vitterhetsdomaren Estienne Pasquier kallar Chartier rent af »*le grand poète de son temps*». En maistre Pierre Le Fèvre uppräknar, i sin *Art de vraie Rhétorique,* en rad af litteraturens dåtida stormän, hvilka »*tous ensemble donnent le lieu de triumphe à maistre Alain Charretier Normant, lequel a passé en beau langaige, elegant, & substancieux tous ses predecesseurs*», och redan så tidigt som år 1457, uti romanen om *La belle Doulce-Mercy,* säger dess diktare, René d'Anjou, om vår skald, hvars graf han i en dröm får skåda i midten af kyrkogården på »Kärlekens Ö»:

»*Ung y a de fresche memoire,*
»*Qui fut homme digne de gloire,*
»*Ce fut maistre Alain Charretier,*
»*Qui tant sceust d'Amours le mestier*
»*Qu'il en fist les tres plus beaux ditz*
»*Qu'oncques puis son temps furent ditz.*»

Se *Œuvres complètes du Roi René,* éd. M. le comte DE QUATREBARBES, Angers & Paris, FIRMIN-DIDOT, in-fol., del III, 1846, sidd. XV, 96 och 132.

År 1426, under en tid, då Frankrike hemsöktes på en gång af utländska våldkräktare och af inhemskt krig, då de store i landet stodo efter hvarandras lif, medan de små utarmades ända till det yttersta; vid den om någonsin mörka tidpunkt, då nationen slagits till marken, då rikets hufvudstad fallit i fiendevåld, dess orter plundrats och dess fält förödts, allt under det dess Konung, lika sorglös som dådlös, flackar från slott till slott; med ett ord, närmast förr än ljusningens timma omsider slår och Orléanska Jungfrun — och i hennes gestalt det medeltida kvinnoidealet förkroppsligadt — stiger fram upprättande det arma fosterlandet: då fann den unge Carl den sjundes unge hofpoet och sekreterare, maître Alain, tiden vara inne att stränga sin lyra och sjunga . . . sjunga om *La belle Dame sans merci!* Denna innehållstomma, behagfulla lilla dikt väckte likvisst, inom de kretsar för hvilka den hopsatts, ett det oerhördaste uppseende, så gripande befanns dess ämne, så fängslande dess form. För icke längesedan återkommen från en diplomatisk beskickning till Böhmen, sannolikt år 1424[1], Hussit-anföraren Ziska's dödsår, var vår poet just i färd att för sin herres räkning gå ut i en ny beskickning, under år 1427, till Skottland denna gång, för att i utbyte mot en fransk provins, Berry eller grefskapet Évreux, begära dels väpnad hjälp, dels den tre-åriga prinsessan Marguerite's hand för Frankrikes ej mycket äldre Dauphin, när, i januari 1427, hans nämnda kvinnokväde nådde hofvet, hvilket då uppehöll sig på kastellet i Issoudun i hjärtat af Berry. Den spänning och den rörelse dikten framkallade inom hofkretsarna stannade ej inom fru-stugorna; hofvets älskogstrånande mannaskara uppsatte en *Requeste baillée aux dames contre maistre Alain,* däri de klagade, att poeten lagt alltför fullgoda skäl till hårdhet i munnen på sin grymma Sköna och därmed beröfvat kvinnan den ädlaste af könets egenskaper, barmhertigheten. Vår skald hade dock i sin dikt (se ofvan sid. 37, sista raderna) sjungit just om barmhertigheten, som ju bildar kronan på alla öfriga en kvinnas dygder:

---

[1] D. Delaunay, *Étude sur Alain Chartier,* Rennes, 1876. Vallet de Viriville däremot, i sin art. Al. Chartier (eller Charretier) uti *Biographie*-Didot, anser Chartier's *Harangue aux Hussites,* eller *Persuasio Alani Aurigae ad Pragenses in fide deviantes,* härstamma redan från omkring år 1419.

»— *quant nature a enchassez*
»*En vous des biens a telz effors,*
»*Elle ne les a amassez*
»*Pour en mettre pitie dehors.*»

Nästa verkan af samma dikt finna vi i *Les Lettres envoyées par les dames à maistre Alain.* Svaret härpå, hvilket hofdamerna äskat af sin skald inom två månader, februari—mars s. å., föreligger i det allegoriska poemet *Excusation de maistre Alain contre ceux qui dient qu'il a parlé contre les dames;* författaren urskuldar sig inför guden Amor och blir frikänd, då han säger sig ingalunda afsett att med sin skildring af ett enstaka fall vara damerna behjälplig att förhärda sina hjärtan:

»*Pitie en cueur de Dame siet*
»*Ainsi qu'en l'or le diamant.*»

Men den hithörande litteraturen svällde ut alltmer. Poetens *Excusation* framkallade *Response des dames faite à maistre Alain*[1]. Vidare framvällde *Condamnation et jugement de la belle Dame sans merci*[2], hvari Damens hållning fördömes, samt *Erreurs du jugement de la belle Dame sans merci*[3], där den Sköna tas i försvar. Man besjöng omigen och omigen å ena sidan *La Cruelle femme en amours,* å andra sidan *La Loyale dame en amours*[2], allteftersom man ansåg sig böra företrädesvis hysa beundran för den stolta Dygdigas fasthet eller medlidande med den arme giljarens enträgenhet. Den likaledes till samma grupp hörande dikten *La belle Dame qui eut merci*[4] tillskref man fordomdags Alain Chartier, medan man i våra dagar, äfvenledes på otillräckliga grunder, velat tro den skrifven af Clément

[1] Jfr. t. ex. Dupuy'ska handskriften n:o 1727 i National-Biblioteket (beskrifven uti *Romania,* XXIII, 1894, sidd. 192—208) och handskriften 3521 i Arsenal-Biblioteket i Paris (se *Catalogue* Henry MARTIN, III, 1887, sid. 413).

[2] Jfr. t. ex. handskriften n:o 924 i National-Biblioteket (beskrifven uti *Romania,* XXV, 1896: *Un prétendu manuscrit autographe d'Alain Chartier*).

[3] Utg. 1844 af Adelbert KELLER, *Romvart,* sidd. 192—199.

[4] Utg., under titeln *Complainte d'amours, et response,* af André DU CHESNE i hans uppl. af Alain Chartier's OEVVRES, 1617, sidd. 684—694. I National-Bibliotekets raritetssamling (Réserve Y. 6156 B. 3) finnes ett tryck från omkring år 1500, *La belle Dame qui eut mercy,* hvilket till format och typer, samt träsnittens storlek och anordning motsvarar det samtida trycket (Réserve Y. 6156. B. 2): *La belle Dame sans mercy.* Se BRUNET, *Manuel,* del I, 1860, spalt 751.

Marot's far, Jean Marot[1], författaren till *La Vray-Disant Advocate des Dames*[2]. Ytterligare en dåtida rimmare Baudet Herenc, från Châlons-sur-Saône,

»*Qui onques n'aprit le mestier*
»*De rimer en aucun affaire,*»

såsom han själf bekänner, men som hopskrifvit, år 1432, en afhandling om skaldekonsten eller s. k. *Seconde rhétorique*, försökte sig också på att (sannolikt år 1448, och möjligen inför »*le gentil duc d'Orléans*») sjunga ett kväde[3] i den kända tonarten. I handskrifterna går detta kväde igen under en mängd olika namn såsom *Response de la belle Dame sans merci, Les Accusations contre la belle Dame sans merci, Le Procès contre la belle Dame sans merci, Traité correspondant à la belle Dame sans merci*[4], o. d. Åtminstone till formen en efterbildning af Chartier's rimmade dialog är den under en novembernatt år 1489 nedskrifna dikten *Le Messaigier d'Amours*, af Pilvelin[5].

Till Englands språk öfverfördes omkring år 1455 Alain's poem af en Sir Richard Ros (född 1429). Denna engelska *Dame dans mercy* »*translatid out of Frenche*»[6] tillskref man, med orätt, under långliga tider[7] »Engelska Skaldekonstens Fader»; denne låg sedan årtionden redan uti sin graf i

---

[1] Se Paulin PARIS, *Mss. frçois*, del VII, 1848, sid. 252: *Œuvres diverses d'Alain Chartier*.

[2] För de särskilda upplagorna af denna dikt se Oscar ULBRICH, *Zeitschr. f. roman. Philol.*, I, 1877, sid. 465.

[3] Utg., under titeln *Le Parlement d'amour*, efter förutnämnda handskrift n:o 1727, af DU CHESNE, anf. uppl., sidd. 695—710.

[4] Se Arthur PIAGET, *Romania*, XXIII, 1894: *Un poème de Baudet Herenc*. Jfr. E. STENGEL uti VOLLMÖLLER's *Krit. Jahresbericht*, III. Band, zweite Hälfte, 1. Heft, 1897, sid. 5.

[5] Utg. af DE MONTAIGLON & DE ROTHSCHILD, *Poésies fr.*, del XI, 1876, sid. 1.

[6] Utg. 1866 af FRED. J. FURNIVALL: Political, Religious and Love Poems; uti *Early English Text Society*, del 15, sidd. 52—80. Se ock HERM. GRÖHLER, Über Richard Ros' mittelenglische übersetzung des gedichtes von Alain Chartier »*La belle Dame sans mercy*». Breslau, 1886. Inaugural-Dissertation. Jfr. *Englische Studien*, X, 1887, s. 206.

[7] Alltifrån t. ex. PYNSON's Chaucer-uppl. af 1526 t. o. m. första uppl. af WARTON's *The History of English Poetry*, 1774—1781; i de följande upplagorna af WARTON's litteraturhistoria, PRICE's och HAZLITT's af 1824, 1840, 1871, frånkännes öfversättningen Chaucer.

Westminster Abbey, när den franske medeltidssångaren trädde upp med sin klagande dikt om *Damen utan nåd*[1]. Till italienskan öfversattes vidare dikten år 1471, i Montpellier, af florentinaren Carlo dal Nero, som bibehöll titeln *La Dama senza mercede*[2].

Allt som nu anförts tyder på att — med undantag af *Le Roman de la Rose*, hvars inflytande kom att sträcka sig alldeles ovanligt djupt och därtill alldeles ovanligt vida, blef kan man säga europeiskt, — intet skaldeverk på Frankrikes senare medeltidsdiktning öfvat en så ingripande verkan som Chartier's »*badinage*», intet väckt till lif en längre följd af stridsskrifter eller framkallat en större mängd af efterbildningar. Men det lilla skaldeverkets inflytande blef ej blott vidtgående, utan äfven långvarigt. När »*la belle Dame*» lefvat på allas läppar, alltjämt lika förhexande, i hundrade år, blef hon inemot året 1525 omklädd i en då mera modern *rondeau*-dräkt af Anne de Graville[3] och så presenterad vid Frans den förstes hof. Och långt in i det sextonde århundradet inspirerade hon allt fortfarande poeter och icke blott känslosamma, utan äfven mera hånfulla. Omkring år 1530 trycktes en klagosång af samma halt som *La belle Dame sans merci* under titeln *Épistre d'un Amant abandonné envoyée à sa Dame en maniere de reproche*[4], och något tiotal år senare utkom likaledes af trycket, under titeln *Complainte que fait l'Amant à sa Dame par amours*, en grof parodi på *L'Épistre* eller måhända direkt på *La belle Dame sans merci*. Hunnen fram till parodien har sålunda vår dikt nu lupit hela linan ut.

---

[1] Den engelska medeltidslitteraturen har att uppvisa ännu en dikt, hvilken om ej till titel, dock till innehåll, liksom till omfång och till form — 97 sju-radiga stanzas — tämligen nära liknar vår *Belle Dame*, nämligen Lydgate's *The heavie Complaint of a Knight, for that he cannot win his Ladies grace*, kortare benämnd *Complaint of the Black Knight;* äfven denna dikten har tillskrifvits Chaucer, och det ännu så sent som t. ex. i TH. TYRWHITT'ska Chaucer-editionen af år 1843.

[2] Utg. först år 1865 af P. FANFANI uti *Il Borghini, giornale di filologia e di lettere italiane*, del III, sidd. 217 och följ., samt senast af WERNER SÖDERHJELM, med Inledning och Anmärkningar, uti *Revue des Langues romanes* XXXV, jan.—mars 1891 (och separat).

[3] Se andra afdelningen af denna **EFTERSKRIFT**.

[4] Utg. efter ett antagligen unikt exemplar i *British Museum* af DE MONTAIGLON & DE ROTHSCHILD uti *Poésies fr.*, del XI, 1876, sidd. 192—206. Beträffande ofvan omförmälda Parodi se ock anf. arb., sid. 195, Anm. 1.

II.

Anne de Graville:

La belle Dame sans mercy.

(Författad omkring år 1525.)

Vi hafva sett, huru Alain Chartier i sin sentimentala lilla dikt *La belle Dame sans mercy* förstått ge uttryck åt hjärtekvalen hos Carl den sjundes varmblodiga hoffolk; hundra år fram i tiden, vid Frans den förstes måhända ej mindre kärleksdyrkande hof, fick samma dikt tjena som tolk för likadana känslor. Den blott omstöptes i en annan form. En bland de uppvaktande hos Frans' första gemål Claude de France, nämligen den högförnäma vittra damen Anne de Graville, Konungens syssling, beklagar sig i slutorden af ett omfångsrikt poem *Palamon et Arcita* (vv. 3593 och följ.) — alldeles såsom i tiden *La Dame sans merci* gjorde (se ofvan, sidd. 40, 41 etc.) — öfver benägenheten hos en och annan tillbedjare att yfvas både öfver den kvinnogunst han möjligen vunnit, och öfver den han fåfängt sökt. Då hon nu stod i så fullkomlig öfverensstämmelse med åskåd-

ningssättet hos Alain's hjältinna, måste ju Anne de Graville alldeles särskildt tilltalas af Alain's dikt; också, efter det hon omsatt densamma i rondeau'er, börjar hon *Tillegnan* till Drottningen med följande rader:

»*En maistre Allain de ses œuures iay quis*
»*A mon iuger le plus fin et exquis*»[1].

Från hvilken tid Anne's *Dame sans merci* härstammar, är svårt att afgöra. Den unika handskrift, Bibl. Nat., fds. frçs. 2253, som innehåller denna dikt, är till storlek (21 × 14 centimeter), handstil och hela utseende slående lik manuskriptet Bibl. Nat., fds. frçs. 25441. Detta åter innehåller afskrift af Anne's stora dikt *Le beau Roman de Palamon et Arcita*, som författades emellan midsommaren 1520 och midsommaren 1524. Sannolikt äro de två handskrifterna ungefär samtida, och möjligen gäller detsamma äfven om själfva dikterna. Båda äro försedda med, i en bandslinga, anagrammet IEN ✱ GARDE ✱ VN ✱ LEAL (= ANNE ✱ DE ✱ GRAVILLE); båda uttala, såsom redan nämnts, samma ofördelaktiga tanke om *les poursuivants d'amour*, och båda innehålla stundom nästan samma uttryck, såsom t. ex.:

»*Est bon a dire* . . . . .
»*Mais a le fere on voit peu d'hommes nez.*»

(se ofvan, sid. 27.)

---

[1] Se ofvan, sid. 7, första raderna. Uti *Grand Testament* (af år 1461) skänkte François Villon till alla älskogskranke denna samma *lay fin et exquis* utaf maistre Allain, »ce poème d'une lecture peu encourageante pour les *amans enfermes*» (A. PIAGET, *Romania*, XXI, 1892, sid. 430). — Uti en annan dikt, liksom den Graville'ska en dialog i rondeau'er mellan *L'Homme* och *La Dame*, och hvilken väl kunde haft till titel: *La belle Dame qui eut merci*, och till undertitel: *Histoire d'une belle Dame qui meurt d'amour*, uttalas ständigt samma farhåga för *les vanteries des faux amans*, med följande uttryck:

»*Il est conclud & mys en ma pensee*
»*Que mieulx voudroye estre ja trespassee*
»*Que tu te peusses en riens de moy vanter.*»

Denna dikt, som enligt Ém. PICOT (*Romania*, V, 1876, sid. 591) är af maistre Jean Bouchet, utgafs år 1863 af Edw. TROSS under titeln: *Cent cinq Rondeaulx d'amour*, publiés d'après un manuscrit du commencement du XVIe siècle. Den hade, med utsatt författarnamn, tryckts i Lyon i förra hälften af femtonhundratalet (enl. BRUNET, *Manuel*, del IV, 1863, spalt 1372).

och:

»*C'est tresbien dit maiz trouuez qui le face.*»
(*Rom. de Pal. et Arc.* vers 1976.)

Vidare inledas båda af dedikationer — på hvardera aderton rader — till *la Royne Claude* den ena, nämligen Romanen, och till *ma Dame* den andra, nämligen imitationen efter Chartier. Uttrycket *ma Dame* i den senare dedikationen afser tvifvelsutan Anne's Drottning, ty till någon annan än sin *Souveraine* kunde hon näppeligen säga:

»— *en vous gist mon espoir apres dieu.*»
(se sid. 7, slutversen.)

Enär Drottning Claude redan vid unga år dog, den 20[1] juli 1524, och Anne de Graville icke var stort äldre än hon, vore det ju tänkbart, att *Tillegnan* af *La Dame sans merci*

[1] Eller den 16 juli s. å., enligt verser nedskrifna det året af en borgare i Paris, en viss Jacques Le Gros. Verserna ifråga äro helt nyligen publicerade af Léop. Delisle, uti *Mém. de la Soc. de l'Hist. de Paris,* del XXIII, 1896, sid. 233, och lyda:

»*Rudde Atropos fit la Royne exposer*
»*(O quel doulleur) et morte l'apposer,*
»*Seize juillet de l'année sauvaige.*»

Enligt en *complainte funèbre,* tryckt i flere upplagor af företagsamma boktryckare vid Drottning Claude's likfärd från Blois till St. Denis, skulle hon ha dött den 9 augusti:

»*Neuf jours apres le chault moys de juillet.*»

Men nu förhåller det sig så, att precist samma *complainte* hade tio år förut, år 1514, tryckts vid moderns, Anne's de Bretagne, likfärd från Blois till St. Denis, blott med den skillnad att nu citerade begynnelsevers då hade haft följande lydelse (som angaf Anne's dödsdatum, den 9 januari):

»*Neuf jours apres le froit moys de decembre.*»

Ordet *juillet* rimmar emellertid illa med *-embre* i efterföljande vers, hvarföre slutligen i en »ytterligare förbättrad» upplaga af samma *complainte* inledningsversen lyder:

»*Droit en juillet, affin qu'on s'en remembre,*»

och denna sista ändring, ifall den något bevisade, skulle väl snarare tala för den 16:de än för den 20:de juli såsom Drottning Claude's dödsdag. Se de Montaiglon & de Rothschild, *Poésies fr.,* del XII, 1877, sid. 124, samt jfr. Oscar Ulbrich, *Zeitschr. f. roman. Philol.,* II, 1878, sid. 345 midtpå.

kunde gälla Konungens senare gemål, Éléonore, Kejsar Carl den femtes syster; med denna hade Frans trolofvats under sin fångenskap i Spanien, den 14 jan. 1526. Frans återvände till Frankrike och Paris i mars 1526, medan däremot Éléonore lemnade Spanien först i juni 1530[1], följande sina blifvande styfsöner, Dauphin François och Henri d'Orléans, hvilka dittills kvarhållits såsom gisslan för sin fader, och hon och Konungen vigdes den 17 juli s. å. Men under denna tid eller fr. o. m. midten af 1520-talet hade Anne de Graville fått nya lifsintressen, i det hon påverkats af den inbrytande Protestantismen; sålunda finner man, i ett till våra dagar i Zürich's Statsarkiv bevaradt bref af den 26 juli 1526, att en för sin nya tro förföljd »Lutheranare», Toussain, hänförd af tacksamhet kallar henne *generosissima mulier, exulum Christi Susceptrix*, och i en rondeau af henne, hvilken Geofroy Tory tryckte år 1529 i sin ryktbara bok *Champ fleury* (blad IIII recto), finner man tankar långt allvarligare och ädlare än dem Alain Chartier så länge varit tolk för. Föga troligt är därföre, att Anne de Graville med sitt nyvunna själsinnehåll skulle vid denna tid, eller efteråt, allt fortfarande haft sinne för sådant författarskap som att omdikta en medeltida skalds känslopjunk. Fullt tillräckliga skäl har man likväl icke för att kunna afgöra till hvilkendera af Frans' båda gemåler sagda poem dedicerats, och frågan om tidpunkten för dess författande kan därföre icke besvaras noggrannare än så: Anne de Graville omdiktade Alain Chartier's *La belle Dame sans merci* till en hyllningsgärd antingen åt den Drottning, Claude, hos hvilken hon var hofdam, och då före sommaren 1524, eller åt sin nya herskarinna, Éléonore, och då först efter våren 1526.

För litteraturhistorien, liksom väl också för historien, var Anne de Graville så godt som okänd, tills i december 1892 Hofintendenten BÖRTZELL utgaf en med många handskriftsfac-

[1] Se *Épistre de la venue de la Royne Aliénor au Royaulme de France et du recouvrement de Messieurs les Daulphin et Duc d'Orléans, par* Jean Serre, *1530;* DE MONTAIGLON & DE ROTHSCHILD, *Poésies fr.*, del XI, sidd. 227—252.

similen försedd praktupplaga af hennes nyssnämnda Boccaccio-öfversättning *Palamon et Arcita*[1] efter en handskrift, som tillhört Kongl. Biblioteket i Stockholm, men som i februari 1872 öfverlemnades till National-Biblioteket i Paris, i utbyte mot sällsynt Sankta Birgitta-litteratur. Utgifvandet af sagda Roman gaf sedan anledning till en monografi öfver dess författarinnas lif och diktning[2]. På grund af dessa båda publikationer har sedermera, under de sista två, tre åren, i den utländska såväl tidnings- som tidskrifts-pressen en begynnande uppmärksamhet egnats Anne de Graville[3]. Några franska tidningar[4] förklara henne vara i våra dagar alldeles obekant utom för en eller annan fackman, framhålla hennes lifliga intresse för litteratur, konst och teologi, anse hennes poesi, och uttryckligen parafrasen af Alain Chartier's *La Dame sans merci*, vara medelmåttig, på en gång fadd och tillgjord, men finna däremot hennes hela skaplynne i högsta grad tilltalande och se i hennes personlighet ett nytt prof af Renässansens ej ovanliga kvinnotyp: lidelsefulla, förfinade, dådlystna världsdamer, som på samma gång och med samma hänförelse blefvo betagna i t. ex. den italienska litteraturen och den tyska Protestantismen. I en Lyon-tidskrift[5] påpekar Joseph TEXTE, att ingen af de brukliga franska litteraturhistorierna vet att omnämna Anne de Graville, ehuruväl hon spelat en ganska framstående rol såväl inom sin samhällskrets, som i sin epoks litteratur; att det enda arbete af henne, som möjligen en eller annan har kännedom om, är den rondeau, som Geofroy Tory tryckte år 1529, samt slutligen, att man

---

[1] NORSTEDT & SÖNER, Stockholm.

[2] *Über Anne Malet de Graville, eine vernachlässigte französische Renaissance-Dichterin. Ihr Leben und ihre Dichtungen.* Von Carl WAHLUND. Denna monografi har intagits bland: Abhandlungen Herrn Prof. Dr. Adolf TOBLER zur Feier seiner fünfundzwanzigjährigen Thätigkeit als Ordentlicher Professor an der Universität Berlin von dankbaren Schülern dargebracht. Halle a. S., 31. Januar 1895.

[3] Numera finnes hon också upptagen i *Nordisk Familjebok*, i *Supplementet*, s. v. GRAVILLE.

[4] *Le Journal des Débats* af den 3:dje mars 1896, *Le Parisien* af den 4:de och *Le Courrier du Soir* af den 5:te i samma månad.

[5] *Revue de Philologie française et provençale* (Ancienne REVUE DES PATOIS) t. IX, fasc. 2, 2e trimestre 1895.

känner det tidigare femtonhundratalets franska diktning i dess enskildheter alldeles för litet för att icke tacksamt taga vara på denna diktarinnas vittra alster. Hvad hon skapat förefaller emellertid anmälaren vara snarast kyliga efterbildningar. Han slutar sin artikel med att framhålla, att då nu denna glömda författarinna ifrån den nyare tidens ingång »rehabiliterats», skall för franska läsare Anne de Graville hädanefter blifva någonting mera än blott ett namn. Red. af *Revue d'Histoire littéraire de la France*[1] anser att, om än denna *poétesse* måste räknas till *poetæ minores*, likväl hvad man nu vet om hennes personlighet erbjuder intresse, men att intressantare ändå är hvad som bekantgjorts af, och om, hennes arbeten. Alfred SCHULZE[2] talar både om tryckta och otryckta verk af henne och om henne, men uttalar intet omdöme beträffande henne själf. Hermann SUCHIER[3] intygar, liksom den franske Lyon-romanisten, att Anne de Graville hittills varit nästan alldeles okänd, men att hon är högeligen förtjent af att blifva känd. Adolf TOBLER[4] håller före, att allt hvad man kan erfara om denna hittills af litteraturhistorien föga beaktade skaldinnas lefnadsomständigheter är välkommet, men att icke mindre välkommen är hvarje upplysning om hennes ännu alltjämt svårtillgängliga diktverk. Och in bland dessa bör hädanefter medräknas, anser äfvenledes Prof. T., den osignerade, eller åtminstone icke med tydligt författarnamn signerade, omsättningen i Rondelform af Alain Chartier's allbekanta lilla dikt. Gaston PARIS[5] motsäger heller icke, utan bekräftar, äfven han, att nämnda imitation i rondeau'er, hvilken förut alltid ansetts för anonym, verkligen är af Anne de Graville. Denna *dame poète* karakteriserar G. P. såsom en »*femme distinguée qui aima les livres et les arts . . .*», och beträffande hennes dikter finner han den vidlyftigaste, *Palémon et Arcitas*, icke sakna värde, liksom man i hennes mindre poesier finner, säger han, »*toujours de la grâce et de la facilité*».

[1] 2e année, No 3, 15 juillet 1895, sidd. 456, 457.
[2] *Deutsche Litteraturzeitung*, XVI, Nr. 37, 14. September 1895.
[3] *Gött. gel. Anz.* 1897, Nr. 1.
[4] *Arch. f. d. Stud. d. neueren Spr.*, XCV. Band, 1. und 2. Heft.
[5] *Romania*, XXIV, fasc. 96, octobre 1895.

III.

Den poetiska tanken

uti dikten

Damèn utan nåd,

från nyaste tillbaks till äldsta tider.

Efterse vi nu till sist, huruvida den poetiska tanke, som af Alain Chartier upptogs och göts i diktens form och sedermera af Anne de Graville kläddes i nya rim, möjligen än vidare fortlefvat, så finna vi, att icke blott i följande sekler, utan till och med i det nuvarande, och icke blott på utomromanskt tungomål, utan till och med på skandinaviskt, man ännu kan förnimma en aflägsen efterklang af de välske sångarenas ålderdomliga strofer. På vår tid och på vårt språk har Oscar LEVERTIN diktat den vackra *Damen utan nåd.* Denna ballad sammanställer Dr. Sven SÖDERMAN, uti LETTERSTEDT'ska Tidskriften 1895, med den unge John KEATS' *La belle Dame sans merci.* Och detta sista lilla skaldestycke, som utkom i början af detta århundrade, den 10 maj 1820, är i sin ordning sannolikast en efterbildning — icke af Chartier's dikt, utan —

af den »triple Roundel» *Mercilesse Beaute*, som till författare haft en KEATS' egen landsman Chaucer eller »some one who contrived to surpass him in his own style» (ed. SKEAT, 1894: *Chaucer's Minor poems*, sidd. 80, 386—387 och 548). Vill man gå ännu djupare ned i medeltiden, så jämföre man t. ex. följande »Rondets» af Guillaume d'Amiens le Peintre, ifrån, allaredan, midten af tolfhundratalet (utgifna 1856 af Paul HEYSE, uti *Romanische Inedita*, sidd. 54, 55; jfr. art. af A. JEANROY uti *Romania*, XXII, 1893: *Trois Dits d'amour du XIIIe siècle*):

»*Jamais ne serai saous*
»*D'esguarder les vairs ieus dous*
»*Qui m'ont ocis.*
»*Onques mais si au desous,*
»*Jamais ne serai saous,*
»*Ne fu nus cuers amourous,*
»*Ne ja n'ert a tans rescous,*
»*Qant muir tous vis.*
»*Jamais ne serai saous*
»*D'esguarder les vairs iex dous*
»*Qi m'ent ocis.*»

»*Dame, pour men lonc sejour*
»*M'otriies brief merci!*
»*Atendu ai a dolour,*
»*Dame, pour men lonc sejour,*
»*Le terme k'eut du lonc jour,*
»*Qant de vous me parti.*
»*Dame, pour men lonc sejour*
»*M'otriies brief merci!*»

Längre tillbaka i tiden, inom den fornfranska vitterheten, torde man svårligen kunna spåra kärntanken, som under så vexlande former städse gått igen uti de många dikterna med titeln: *La belle Dame sans merci.*

—— x ——

Men icke skalderna allenast hafva förledts att besjunga den tjusande Sköna, äfven konstnären har lockats att söka på duken fästa hennes bedårande bild; så t. ex. alldeles i dessa dagar engelsmannen J. W. WATERHOUSE, med sin tafla, benämnd *La belle Dame sans merci* (och katalogiserad n:o 1434), å innevarande års Allmänna Konst- och Industri-Utställning i Stockholm till firande af H. M. Konung Oscar II:s tjugufemårs regeringsjubileum.

CARL WAHLUND.

INNEHÅLLSFÖRTECKNING.

Skrifter utgifna af K. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Upsala. V. 9.

OM

BEVISEN FÖR GUDS VERKLIGHET

AF

H. EDFELDT

UPSALA 1897
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-AKTIEBOLAG

Om bevisen för Guds verklighet.

Den fråga vi här ha att upptaga till besvarande är denna: Är Gud? Finnes det något sådant föremål eller väsen, som vi kalla Gud? Kunna vi i egentlig mening tala om ett sådant väsen som Gud och stöder sig ett sådant tal på några vetenskapliga grunder? Hvad som här skall ådagaläggas eller bevisas är, att Gud är i och för sig sjelf verklig. Är Gud mer än en föreställning, ett ord eller en tom fiktion hos oss? Har Gud objektiv verklighet i och för sig sjelf äfven oberoende af våra förnimmelser eller våra tankar, ehuru dock icke utom desamma, hvilket är helt och hållet meningslöst? Men vidare ha vi icke endast att visa, att Gud är i och för sig sjelf verklig, utan vi ha att visa, att han är i och för sig sjelf verklig såsom absolut person och icke endast såsom en objektiv väsenhet, ett vara, en realitet, en verldssubstans eller någonting dylikt.

Innan vi gå att uppställa ett sådant bevis måste vi dock göra oss reda för hvad som förutsättes för möjligheten af ett bevis i allmänhet och således äfven för möjligheten af det ifrågavarande beviset. Att bevisa i allmänhet är att uppvisa någontings nödvändiga sanning och giltighet för förståndet genom det nödvändiga sammanhang, som det har med någonting annat, som har otvifvelaktig sanning, vare sig att denna sanning är sjelfklar eller ock redan förut bevisad. Hvad förutsättes nu för möjligheten af bevis i allmänhet och derigenom äfven för möjligheten af det ifrågavarande beviset? För det första förutsättes, att någonting verkligt, klart insedt och visst är gifvet, hvars icke-verklighet innebär motsägelse. Detta är bevisningsgrund eller

bevisningsgrunderna, om de äro flera. För det andra förutsättes, att det, som skall bevisas, demonstrandum och som här är Gud, har ett sådant nödvändigt sammanhang med bevisningsgrunden, att det erhåller samma verklighet och nödvändighet som denna. Detta måste äfven innebära, att demonstrandum potentielt innehålles i bevisningsgrunden samt ur och genom denna utvecklas till aktualitet för medvetandet. För det tredje förutsättes, att såväl demonstrandum som bevisningsgrunden eller bevisningsgrunderna innehållas i sjelfmedvetandet eller ha sjelfmedvetandet såsom sin första och enklaste bestämning och följaktligen äro former eller modi af detta.

Taga vi nu närmare i betraktande de fordringar, som här ha blifvit uppstälda för möjligheten af ett logiskt giltigt bevis i allmänhet och således äfven för beviset för Guds verklighet, så skall det visa sig, att de alla äro absolut nödvändiga. Den första fordran är nödvändig, ty eljest hade vi ingen bevisningsgrund. Man kan icke bevisa någonting ur intet eller verklighet ur overklighet. Härledd eller vindicerad klarhet måste härledas och vindiceras ur något, ej ur intet.

Den andra fordran eller att demonstrandum skall ega ett nödvändigt sammanhang med bevisningsgrunden är äfven nödvändig, ty eljest vore icke bevisningsgrunden bevisningsgrund för det ifrågavarande demonstrandum utan möjligen för ett annat. Med sammanhang förstå vi här, att, om ock bevisningsgrunden af oss fattas in abstracto såsom ett enkelt eller relativt enkelt, den likväl i sig sjelf är konkret bestämd och såsom sådan har ett potentielt innehåll, hvari äfven demonstrandum ingår, som derför ur bevisningsgrunden kan utvecklas till klarhet för medvetandet. Bevisning innebär icke endast ett logiskt förhållande mellan begrepp utan innebär äfven, från den bevisandes synpunkt sedt, en utveckling af demonstrandum ur bevisningsgrunderna, reelt fattade.

Den tredje fordran eller fordran, att såväl demonstrandum som bevisningsgrunderna skola innehållas i sjelfmedvetandet eller vara dess former, är äfven nödvändig. Ingenting annat kan förnimmas och vetas än det, som bestämmer vårt sjelfmedvetande och som följaktligen innehålles i detsamma. När man inom filosofiens historia har sökt bevisa Guds existens, så har man

föreställt sig, att man hade att bevisa Guds existens utom vår ande eller utom sjelfmedvetandet. Men alla bevis för Guds existens hafva också på grund af denna felaktiga förutsättning hittills misslyckats. Ingen kan gå utom sin ande eller bevisa existensen af någonting utom sin ande. Grunden, hvarför alla hittills uppstälda bevis för Guds existens hafva misslyckats, har varit de realistiska antaganden, från hvilka man har utgått eller den felaktiga betydelse man har gifvit uttrycket existens. För att beviset för Guds existens skall ega nervus probandi förutsättes således, att Gud och äfven bevisningsgrunderna innehållas i sjelfmedvetandet och äro dess former.

Det är tydligt, att demonstrandum icke kan vara helt och hållet obekant före bevisningen, såvida denna skall vara möjlig. Man måste således äfven före och oberoende af all logisk bevisning ha någon kunskap om Gud, ty eljest är han icke på något aktuelt sätt till för menniskans medvetande och kan följaktligen icke heller bli föremål för någon bevisning. Att Gud är, är gifvet i och genom det allmänna kristna föreställningssättet eller medvetandet. Den sanningen, att Gud såsom en absolut ande är, är således ej vunnen på speculativ väg. Att Gud är, är gifvet i hvars och ens religiösa erfarenhet. Men hvarför behöfva vi då bevisa Guds verklighet eller existens? Med existens här menas, att Gud är eller har verklighet i och för sig sjelf, ty existens har ock betydt empirisk individualitet eller bestämdhet i rum och tid och i förhållande till allt annat i rum och tid samt för åskådningen, i motsats mot essentia eller det allmänna begreppet. Men Gud har ingen empirisk individualitet, emedan han är ett rent osinligt väsende eller en ren ande. Om nu kunskapen om Guds existens eller verklighet är gifven genom den populära religionsläran eller genom den religiösa erfarenheten före och oberoende af all logisk bevisning, hvarför behöfva vi då bevisa denna verklighet? En sådan bevisning är nödvändig för att denna sanning skall komma till klarhet och nödvändighet äfven för förståndet eller för att en religiös tro skall blifva ett verkligt religiöst vetande. Religiöst vetande är formelt högre än religiös tro. Den religiösa tron har både teoretisk och praktisk betydelse. Religiös tro i teoretisk mening innehålles i den religiösa tron i praktisk bemärkelse. Men i den senare ingår

äfven något mer, nemligen ett viljande af trosinnehållet, viljans och lifvets determination efter tron och efter trosföremålet. Genom den religiösa tron och dess föremål har menniskan ett universelt motiv för sitt handlande, d. v. s. ett motiv, som icke erkänner något annat motiv jemte sig såsom med sig koordineradt. Men den religiösa tron i teoretisk mening måste omsättas i religiöst vetande, såvida den skall erhålla klarhet, fasthet och konsistens för menniskan. Utan vetande kan tron dels blifva oren, blifva vantro och dels öfvergå i tvifvel. Utan vetande kan tron lätt i sig upptaga sinnliga momenter. Tron kan i teoretiskt afseende öfvergå till vidskepelse, superstition, och i praktiskt afseende till fanatism, om den icke förbindes med religiöst vetande eller om den icke erhåller den klarhet och renhet, som endast vetandet kan gifva. Superstition är sinnliga momenters upptagande i den religiösa tron och religiös fanatism innebär, att man på våldsamt och besinningslöst sätt söker göra gällande i lifvet de sinnliga momenter, som man har upptagit i sin religiösa tro. Religiöst vetande och religiös bildning äro derför af stor vikt för att den religiösa tron skall erhålla renhet och klarhet.

Den första förutsättningen för möjligheten att bevisa Guds existens var, att något för oss skall vara gifvet, som har en nödvändig och klart insedd verklighet, så att dess icke-vara innebär motsägelse. Med det verkliga förstå vi det konkreta och aktiva, det verkande, det, som åstadkommer verkningar och som således hos sig har kraft eller substantialitet, i motsats mot det abstrakta och tänkta såsom blott sådant, som icke är det verkliga utan endast bestämning hos ett verkligt och som icke heller är aktivt och verkande. Finnes det nu något för oss gifvet, på hvars verklighet vi icke kunna tvifla? För det första vår egen ande, vårt eget lif, vårt tänkande och fria viljande eller vår sjelfbestämning. För det andra har äfven verlden en otvifvelaktig verklighet för oss. Huru kunna vi vara fullt vissa på att dessa äro verkliga? Att vi sjelfva äro verkliga såsom förnimmande och viljande väsenden är visst, ty om vi sökte betvifla vår egen existens, så ger redan tviflet tillkänna, att vi äro verkliga. Eller, förnimmande och viljande äro former af aktivitet och det, som är aktivt eller verkande, är verkligt. Det, som icke är, kan icke verka. Och vidare är äfven verlden verklig, emedan äfven hon

verkar eller är aktiv och bestämmande. Verlden är kraft eller princip för aktioner eller reaktioner och derför är hon verklig. Om vi sökte tänka verldens icke-existens, så visar hon sig dock vara verklig, emedan hon åstadkommer verkningar. Verlden måste vara för att kunna verka.

För att bevisa Guds existens, ha vi nu att utgå från oss sjelfva och verlden. Vi ha att utgå från dessa såsom bevisningsgrunder. Gud skall nu visas hafva ett sådant sammanhang med vår egen ande och verlden att med deras verklighet äfven Guds verklighet är gifven.

Men för att ett sådant sammanhang skall kunna ådagaläggas måste först vara gifvet och ådagalagdt, att såväl Gud som menniskan och verlden innehållas i sjelfmedvetandet eller äro dess former. Eller, för att ett logiskt giltigt bevis för Guds existens skall kunna presteras, måste man först visa, att allt, som är, är sjelfmedvetandets former, så att sjelfmedvetandet är den första bestämningen i allt varande. Men en filosofisk verldsåsigt, som visar, att allt, som är, är sjelfmedvetandets former, är absolut idealism. Innan ett bevis för Guds existens kan presteras måste man således först bevisa den absoluta idealismens nödvändighet och sanning. Men den absoluta idealismens sanning är af oss redan i en föregående uppsats (se Festskriften till Chr. Jac. Boströms minne) bevisad. Derför kunna vi här hänvisa till denna uppsats. Eller, vi hänvisa här till Boströms och hans omedelbara lärjungars filosofiska skrifter. Särskildt hänvisa vi här till de skrifter om den absoluta idealismen, som finnas angifna å sidan 227 i Festskriften till Boströms minne. Vi hänvisa här till hvad som enligt vår åsigt redan är gjordt af lärare i vetenskapen. Det är endast på den absoluta idealismens ståndpunkt, som bevisen för Guds verklighet eller s. k. existens, erhålla bevisningskraft, nervus probandi eller öfver hufvud taget äro möjliga. Anledningen, hvarför alla hittills uppstälda bevis för Guds verklighet varit förfelade eller icke nått fram till målet, har varit de realistiska antaganden, från hvilka man har utgått och enligt hvilka verklighet eller existens har betydt vara i rummet eller vara utom anden och hans förnimmelser. Och samma realistiska antaganden var det ock, som förde Kant till det resul-

tat, att några teoretiska och vetenskapliga bevis för Guds existens icke voro möjliga.

Vi skola nu i öfverensstämmelse med de fordringar, som vi sett gälla med afseende på logisk bevisning i allmänhet, uppställa ett giltigt bevis för Guds verklighet. Detta bevis lyder: Det osjelfständiga förutsätter det sjelfständigt varande. Menniskan och verlden äro osjelfständiga. Ergo: menniskan och verlden förutsätta det sjelfständigt varande, d. ä. Gud. Eller, i annan form uttryckt: Det gifves ofullkomliga förnimmelser. Ofullkomliga förnimmelser förutsätta fullkomliga förnimmelser, som för dem ligga till grund. Ofullkomliga förnimmelser åter förutsätta ofullkomligt förnimmande väsenden och de fullkomliga förnimmelserna förutsätta ett fullkomligt förnimmande väsen, d. ä. Gud. Följaktligen är Gud verklig, hvilket skulle bevisas.

Vi ha här utgått från oss sjelfva och verlden, ty det är våra ofullkomliga förnimmelser, som vi från objektiv synpunkt kalla vår verld. Dessa ofullkomliga förnimmelser förutsätta såsom allt tillvarande en tillräcklig grund. Och grunden till ofullkomliga förnimmelser kan endast vara fullkomliga förnimmelser. Hvad förnimma vi ofullkomligt? Tydligen det fullkomligt förnumna eller fullkomliga förnimmelser. Ingenting annat kan förnimmas än förnimmelser. Och lika visst som det nu är, att de ofullkomliga förnimmelser, som utgöra vår fenomenverld, förutsätta ett ofullkomligt förnimmande subjekt, menniskan, lika visst är det ock, att de fullkomliga förnimmelser, som ligga till grund för de ofullkomliga, förutsätta ett fullkomligt förnimmande subjekt, Gud.

Vi ha här utgått från ett visst och nödvändigt såsom bevisningsgrund, nemligen från vår verld och från oss sjelfva såsom hennes subjekt. Verlden och vi sjelfva ha nemligen nödvändig visshet och verklighet. Vidare har Gud här ett sådant sammanhang med bevisningsgrunden, att han får samma visshet och nödvändighet, som denna. Det ofullkomliga förutsätter det fullkomliga. Affirmation af det enas vara innebär affirmation af det andras. Slutligen äro ock både demonstrandum eller Gud och bevisningsgrunderna sjelfmedvetandets former. Detta har framgått genom bevisen för den absoluta idealismen.

Härefter gå vi att taga i betraktande de historiskt gifna

bevisen för Guds existens. Vi lemna å sido de bevis för ett absolut vara, som uppstäldes af antikens tänkare. Det högsta föremålet för den antika bildningen var egentligen icke personligheten utan endast något, som kan vara innehåll eller bestämning hos personligheten. Det objektivt varande, det förnumna eller tänkta ansågs i antiken vara någonting högre än subjektet, som är förnimmande och viljande. Det förra kunde fattas såsom ett oföränderligt och nödvändigt och följaktligen såsom ett absolut, under det att det senare deremot för dem var föränderligt och växlande samt tillfälligt och godtyckligt bestämdt, hvarför det ansågs tillhöra den relativa verkligheten. Det högsta föremålet åter för den kristna bildningen eller dess innehåll är personligheten och personliga förhållanden. Den kristna bildningen uppbäres af det medvetandet, att personen är till för sin egen skull, är sjelfändamål och följaktligen har värde genom sig sjelf, under det att allt annat är till för personens skull eller endast är ett medel och material, som får betydelse och värde genom sitt förhållande till personen.

Bevisen för Guds existens kunna indelas i formala och materiala. Genom de förra bevisas hvad Gud är till sin form med bortseende från innehållet. Till sin form är Gud oändlig och dermed mena vi det rationela eller förnuftiga begreppet oändlighet och icke det empiriska eller sinnliga begreppet oändlighet. Den förnuftiga oändligheten är sluten inom sig sjelf eller är actu fulländad. Såsom exempel på den förnuftiga oändligheten har man anfört cirkeln eller ett såsom det högsta eller såsom finit antaget tal. Den empiriska oändligheten deremot är såsom sådan endast potentiel eller möjlig, emedan man här alltid kan gå vidare och vidare utan gräns såsom förhållandet är med tiden och rummet. Den empiriska oändligheten är sålunda in actu alltid ändlig eller begränsad och endast in potentia oändlig. Den empiriska oändligheten visar öfver sig sjelf och på ett annat, nemligen den rationela oändligheten, som för densamma ligger till grund eller af hvilken den är ett fenomen.

De materiala bevisen åter visa hvad Gud är till sitt innehåll eller de uppvisa, hvilken den verklighet är, som har oändlighetens form. Och emedan denna verklighet kan ses från tvänne synpunkter, nemligen dels såsom förnummen eller varande och

dels såsom förnimmande och viljande, så indelas de materiala bevisen med afseende derpå i reala eller ontologiska och ideala eller noologiska, af hvilka senare de moraliska eller praktiska bevisen för Guds existens äro en särskild form.

Till de formala bevisen för Guds existens hör det ontologiska beviset, som utgår från idéen om ett absolut väsen eller från de fordringar på ett sådant väsen, som innehållas i förnuftet. Vid de formala bevisen göres intet afseende på någon i vår erfarenhet gifven verklighet, som hänvisar på hvad det absoluta är till sitt innehåll och som således kan tjena såsom typ för uppfattningen af ett absolut väsen. Det ontologiska beviset i dess äldsta form utgår från det faktum, att menniskan har medvetande om ett väsen än hvilket ett högre icke kan tänkas. Detta väsen, sluter man, måste för att vara det högsta, existera icke blott in intellectu utan äfven in re, ty existerade det endast in intellectu, så kunde man tänka ett än högre väsen, nemligen det, som existerade äfven in re, hvilket vore motsägelse. Att detta bevis har utgått från realistiska förutsättningar, se vi af den motsättning, som här göres mellan esse in intellectu och esse in re eller existens utom medvetandet. Det är också tydligt, att beviset genom dessa realistiska antaganden blir helt och hållet förfeladt, emedan man omöjligen genom bevisningsgrunder, som tillhöra medvetandet, kan bevisa verkligheten af någonting, som faller utom medvetandet. Men befrias det ifrågavarande beviset från de nämnda realistiska förutsättningarna, så har det sin fulla giltighet och bevisningskraft. Och det, som genom detta bevis ådagaläggges, är Guds oändlighet ad extra eller att ingenting jemte eller utom Gud finnes, af hvilket han är beroende. Detta är Guds absoluthet, som bestämmes till sjelfständighet eller att Gud är oberoende af allt annat och följaktligen endast beror af sig sjelf, och till fullkomlighet eller att Gud i sig sjelf har vilkoren för sin verklighet och icke i ett annat, som vore en från hans verklighet åtskild möjlighet. För ett fullkomligt väsen finnes ingen motsats mellan möjlighet och verklighet. Dessa måste för ett sådant väsen sammanfalla till ett eller vara identiska.

Liksom det nu anförda beviset för Guds existens utgår från begreppet om Gud såsom hafvande yttre oändlighet, så utgår den andra formen af det ontologiska beviset från begreppet

om Gud såsom ett ens realissimum et perfectissimum. Existens är realitet eller fullkomlighet. Ergo existerar Gud. Ett ens realissimum måste äfven ha existensens realitet. Motsatsen innebure en uppenbar motsägelse. Äfven detta bevis är i sin historiska form förfeladt, emedan man har utgått från empiriska och realistiska antaganden med afseende på existens såsom betydande verklighet och bestämdhet i rummet. Men befrias det ifrågavarande beviset från de nämnda ofullkomligheterna, så har äfven detta bevis sin fulla giltighet och bevisningskraft. Man utgår här från förnuftets fordran, att det absoluta måste vara ett helt i strängaste mening eller innehålla allt, som ursprungligen är samt att det måste vara ett enda samstämmigt väsen derigenom, att det innehåller och omfattar allt sannt varande eller alla ursprungliga och sanna väsenden. Formen för ett sådant väsen är, att det är ett system. Det finnes ingen annan form, som med samstämmigheten förenar den fulla sjelfständigheten och fullkomligheten såväl hos det hela eller enheten som hos innehållet eller mångfalden, än systemet. Liksom det förra beviset negerade allt inskränkande yttre äfvensom allt högre och lägre, så ådagalägger detta bevis, att Gud ad intra eller inom sig betraktad är oändlig eller ett sammanhängande och fullständigt helt, så att han är enhet i mångfald och mångfald i enhet och i begge dessa afseenden är utan all inskränkning och brist. Det förra beviset ådagalägger således Guds negativa och yttre oändlighet; det senare deremot hans positiva och inre oändlighet. Längre kan man icke komma, om man endast utgår från de fordringar, som förnuftet innehåller med afseende på ett absolut väsen. För att komma längre måste man utgå från en analys af den gifna verkligheten, hvartill äfven menniskan hör, för att se hvilken hänvisning denna verklighet lemnar med afseende på Guds innehåll. Detta sker genom de reala och ideala bevisen för Guds existens.

Det första reala beviset är det kosmologiska, som utgår från verldsexistensen eller från verldsinnehållet såsom materielt och föränderligt och som sluter till ett öfver rummet och tiden varande andligt och evigt väsen såsom dess grund. Den kroppsliga verlden förutsätter såsom sammansatt och delbar ett enkelt eller andligt, icke i rummet varande, och såsom timlig och för-

änderlig ett oföränderligt eller evigt, icke i tiden varande, hvilket endast kan vara Gud sjelf och det, som är delaktigt af hans väsen. Detta bevis ådagalägger således Guds osinnlighet såsom höjd öfver ändlighetens och sinnlighetens former, rum och tid, eller att Gud är en ande, som jemte sin andlighet äfven är evig.

Det andra reala beviset är det teleologiska beviset, som utgår från en beskaffenhet hos verldsinnehållet, nemligen dess ändamålsenlighet eller teleologi i objektiv mening och som sluter till Gud såsom en lefvande makt och en allmakt, hvilken är grund till denna verldsteleologi. Det förra beviset förutsätter endast mekaniskt och dynamiskt kausalsammanhang eller mekaniska och dynamiska förändringar i verlden. Enligt det senare beviset deremot är verlden icke endast en mekanism utan en organism med inre och organiska förändringar, som syfta till ett ändamål och som hafva enhet och sammanhang derigenom, att de bestämmas af ett ändamål. Men ingenting annat kan vara ändamål än lifvet och det individuelt bestämda lifvet. Ett väsen, som satte någonting annat än sitt eget lif eller lefvande till sitt ändamål arbetade på sin förstöring. Allt ändligt lif åter hänvisar på ett oändligt eller absolut lif, som är Gud, i hvilken det ändliga lifvet har del. Gud är således absolut lif och all-lif eller individuelt lif, så att alla andra lefvande väsenden innehållas i Gud eller ha del i det gudomliga lifvet. Och då lifvet är en enhet i en mångfald af momenter, som bestämmas af enheten, så kallas det med afseende derpå äfven makt och det gudomliga lifvet kallas jemväl allmakt, såvida det i sin enhet upptar all annan ursprunglig makt, som sålunda är gudomlig. Organisationen samt de organiska och teleologiska förändringarna i verlden hänvisa således på Gud såsom absolut lif och såsom absolut all-lif eller såsom absolut makt och såsom absolut allmakt.

De reala bevisen för Guds existens utgå, såsom vi nu ha sett, från den opersonliga verlden, fattad såsom hafvande vare sig mekaniskt-dynamiskt eller ock teleologiskt kausalsammanhang. Men det högsta, som genom dessa bevis kan ådagaläggas, är endast Guds reala eller ontologiska sida, d. v. s. hvad Gud är såsom förnummen eller varande. För att komma längre i uppfattningen af Gud eller till bestämmandet af hans ideala och personliga sida, måste man utgå från den personliga eller

förnuftiga verlden och i första hand från menniskan såsom person betraktad. Ty utan att menniskan fattar det personliga och förnuftiga hos sig sjelf, kan hon icke fatta någonting annat, och således icke heller Gud, såsom personligt och förnuftigt. De ideala bevisen för Guds existens utgå derför från den personliga verlden och närmast från menniskan såsom bevisningsgrund. Den opersonliga verlden ses nu såsom varande ett lägre, som är gifvet endast för menniskans skull.

Hvilken hänvisning på ett absolut väsen lemnar menniskan? Menniskan är ett sjelfmedvetande väsen. Men hennes sjelfmedvetande är ändligt och inskränkt och hänvisar derför på ett oändligt sjelfmedvetande, som saknar hvarje inskränkning och brist. Det är endast under förutsättning af ett oändligt sjelfmedvetande och när det tänkes i förhållande till detta, som det menskliga sjelfmedvetandet framstår såsom ändligt, inskränkt och relativt. Tänkes det oändliga bort, så förlorar uttrycket ändligt all mening och betydelse. Man har då intet absolut mått för bestämmandet af något såsom ändligt och inskränkt.

Och såsom sjelfmedvetande väsen är menniskan enhet af förstånd och vilja. Men såväl förståndet som viljan äro hos menniskan behäftade med vissa negationer och inskränkningar och hänvisa derför på ett väsen med absolut förstånd och absolut vilja, som saknar hvarje inskränkning, relativitet och brist. Det menskliga förståndet är verksamt eller diskursivt och eger derför klarhet endast med afseende på generela bestämningar, under det att hela rikedomen af sjelfmedvetandets specielare och konkreta bestämningar falla inom dunkla förnimmelseformer. Men det diskursiva förståndet hänvisar på ett intuitivt förstånd, som icke är verksamt och som fattar sjelfmedvetandets innehåll i det hela, in concreto eller in individuo under klar form och detta på evigt sätt. Det intuitiva förståndet är allvetande.

Och äfven den menskliga viljan är ofullkomlig. Hon har potentielt innehåll och behöfver derför handla och fritt verka för att förverkliga sitt möjliga innehåll eller sina syftemål eller afsikter. Men den ändliga och ofullkomliga viljan hänvisar på en absolut fullkomlig vilja, som har sitt innehåll i det hela verkligt af evighet och som således icke behöfver handla eller fritt verka för att förverkliga sitt innehåll genom viljeakter. En absolut

fullkomlig vilja är icke verksam i och för sig sjelf, emedan hon icke har något potentielt innehåll, utan endast i och för de ändligt förnuftiga väsendena eller såsom bestämning hos dessa. Till viljans begrepp hör, att hon skall hafva ett innehåll eller vilja något, ej intet, ty detta vore motsägelse. Deremot hör det icke till begreppet om viljan såsom sådan att dess innehåll skall hafva potentiel form och successivt förverkligas genom viljeakter. Detta gäller endast om den ändliga viljan. Den oändliga viljan deremot måste hafva sitt innehåll i det hela verkligt af evighet och detta utan all verksamhet och förändring. Liksom det hör till sjelfmedvetandets begrepp, att det skall hafva ett innehåll eller vara sjelfmedvetande af något, ej af intet, hvilket vore motsägelse och liksom det oändliga sjelfmedvetandet måste hafva sitt innehåll verkligt af evighet utan all potentialitet, verksamhet och förändring, på samma sätt förhåller det sig äfven med viljan. Liksom för det gudomliga sjelfmedvetandet eller gudomliga förståndet innehållet är verkligt dermed att det vetes, så att veta och vara för Gud äro identiska, på samma sätt är äfven för den gudomliga viljan dess innehåll verkligt dermed att det bestämmer viljan och således utan all verksamhet och förändring. Den gudomliga viljan har inga generela eller blott möjliga syftemål, som behöfva successivt determineras för att få konkret verklighet. Detta gäller endast om den ändliga och menskliga viljan.

Om man säger, att det hör till begreppet om hvarje vilja att hafva afsikter eller syftemål och att detsamma således äfven måste gälla om den gudomliga viljan, så måste man ock säga, att den gudomliga viljan har sina afsikter eller syftemål verkliga af evighet och således utan all determination och förändring. Rättare säger man dock, att det hör till viljans begrepp att hafva ett innehåll eller att vilja något. Men att detta innehåll skall vara blott möjligt och behöfva förverkligas genom viljeakter, gäller icke om viljan såsom blott sådan eller om den gudomliga viljan utan endast om den menskliga viljan, som är ändlig och ofullkomlig.

Häraf har framgått, att det menskliga förståndet hänvisar på ett absolut förstånd, som är fullkomligt icke endast till formen utan äfven till innehållet, så att det fattar sjelfmedvetandets

bestämdhet i det hela under klar form utan den abstraktion och reflexion, som tillhöra det menskliga förståndet. I det oändliga förståndet har det ändliga förståndet del och i de afseenden, i hvilka det ändliga förståndets förnimmelser sammanfalla med det oändliga förståndets, äro de sanna, under det att de i alla de afseenden, i hvilka de divergera från dessa, äro relativt osanna. Och på samma sätt hänvisar äfven den menskliga viljan på en absolut fullkomlig vilja, som har sitt innehåll verkligt af evighet och således utan den determination, verksamhet och förändring, som tillhöra den menskliga viljan. Och såvida den menskliga viljan gör den gudomliga viljan och hennes innehåll till högsta bestämmande princip för sitt lif, är hon god; men såvida hon gör någonting annat än detta till högsta bestämmande princip för sitt lif och för sina handlingar, är hon ond. Det gudomliga förståndet och den gudomliga viljan äro sålunda högsta mått för hvad som är sannt och godt i och för menniskan.

Enligt vår åsigt är sålunda Gud vilja icke endast i metafysiskt afseende eller när han betraktas med afseende på den personliga verlden, utan äfven i logiskt afseende eller när han betraktas i och för sig sjelf. Men viljan måste då fattas på rent ideelt och andligt sätt utan alla blott menskliga kategorier och bestämningar. Och endast om Gud i sig sjelf är vilja kan han vara vilja, när han tänkes med afseende på den personliga verlden. »Huru ett väsen, Gud, kunde vara vilja med afseende på den personliga verlden, om han icke vore det äfven i och för sig sjelf, vet himlen» (Sigurd Ribbing).

Liksom det nu angifna beviset för Guds existens är af öfvervägande teoretisk art, så har det andra ideala beviset, till hvilket vi nu öfvergå, hufvudsakligen praktisk betydelse och karakter. Man utgår här från faktum af det rättas eller förnuftigas verklighet i verlden eller i menniskans och menskligketens lif. Äfven om man kunde förneka det förnuftigas verklighet i teoretiskt afseende, så är det dock obestridligt, att menniskan i praktiskt afseende eller i sitt praktiska lif är bestämd af det förnuftiga eller rätta. Menniskan är medveten af rätt och plikt, af ett, som hon ovilkorligt bör vilja i motsats mot annat, som endast afser verldsliga och egoistiska syften. Samvetets faktum och faktum af synd- och skuldmedvetande ådagalägga, att men-

niskan i praktiskt afseende är bestämd af det förnuftiga eller rätta. Och det praktiskt rätta framträder icke endast i individens utan äfven i samhällenas lif. Det förnuftiga eller rätta har äfven social betydelse och verklighet eller det har betydelse äfven med afseende på samhällslifvet och dess utveckling. Folk och stater kunna vara både på rätt och orätt sätt organiserade och verkande. Hvad förutsätter detta faktum för sin förklaring? Eller, hvilken hänvisning på ett absolut väsen lemnar det faktum, som nu blifvit angifvet?

Detta faktum hänvisar på Gud såsom det absoluta förnuftet, d. v. s. såsom förstånd och vilja i rent osinliga och personliga bestämningar, ty det ändliga lifvet kan endast derigenom vara förnuftigt, att det det har del i förnuftet såsom blott sådant eller är af detta bestämdt. Det för oss rätta (förnuftiga) förutsätter det i och för sig rätta, som är Gud betraktad såsom absolut personlighet och förnuftighet, d. ä. såsom personlig och förnuftig enhet i rent personliga och förnuftiga bestämningar. Allt, som för oss är rätt och förnuftigt, är ett deltagande i det gudomliga lifvet samt ett uttryck och ett utförande af den gudomliga viljans innehåll i verlden. Men detta förutsätter för sin möjlighet, att menniskan och det ändliga öfver hufvud har sitt egentliga och sanna väsen i Gud såsom hans bestämning, ty vore icke menniskan i anseende till sitt ursprungliga väsen ett innehåll i Gud, så kunde hon aldrig blifva bestämd af det gudomliga och förnuftiga eller ega något organ, genom hvilket hon kunde göra sig af detta delaktig.

Det ifrågavarande beviset kan äfven sägas utgå från verldsregeringens eller verldsstyrelsens faktum. Hvad förutsätter detta faktum för sin förklaring? Att den personliga verlden i det hela bestämmes och ledes af ett absolut förnuft. Verldsutvecklingen och dess ledning kunna icke förklaras ur blotta tillfälligheten och slumpen eller ur den blinda naturmakten. Verldsutvecklingen i det hela tenderar eller syftar till aktualisationen af det förnuftiga och redan genom verldsutvecklingen och dess ledning framträder det förnuftiga till verklighet. Detta hänvisar derpå, att verldsutvecklingen i det hela bestämmes och ledes af förnuftet såsom blott sådant. Vore icke det gudomliga förnuftet på ideelt sätt närvarande i verldsutvecklingen såsom den högsta bestämmande

principen i densamma, så kunde den hvarken tendera till det förnuftiga eller uppenbara och röja det förnuftiga. Vi sluta här från verkningarna till dess orsak. Då verkningarna äro förnuftiga, så måste äfven orsaken vara förnuftig och ytterst förnuftet såsom blott sådant eller Gud. Eller, då de, som bestämmas och ledas, äro förnuftiga väsenden, så måste det, som ytterst bestämmer och leder dessa, vara förnuftet såsom blott sådant.

Härmed ha vi närmare bestämt, hvad Gud är såsom förstånd och vilja. Gud är sjelfva förnuftet såsom blott sådant. Med förnuft förstås ett väsen eller en ande, som på egentligt sätt förnimmer det i och för sig sjelft varande och som vill det i och för sig rätta. Uttrycken förnuftighet och personlighet ha identisk betydelse. Allt, som är förnuftigt, är personligt och allt, som är personligt, är förnuftigt. Om man säger, att något kan vara förnuftigt såsom t. ex. förnuftiga förnimmelser, förnuftiga tankar och förnuftiga handlingar, utan att de derför äro personliga eller personliga väsenden, så är ett sådant uttryckssätt icke fullt riktigt. Dessa förnuftiga tankar och handlingar äro en person, betraktad i ett visst afseende och med bortseende ifrån hvad han är i öfrigt. De äro bestämningar hos en person och äro derigenom förnuftiga eller personliga.

Häraf följer, att Gud är förnuftet såsom blott sådant, det absoluta förnuftet eller den absoluta personligheten, emedan hans sjelfmedvetande är identiskt med det i och för sig sjelft varande och hans vilja med det i och för sig sjelft rätta eller goda.

Genom detta bevis ådagalägges sålunda, att Gud har de ideala logiska attributerna absolut förnuftighet eller absolut personlighet och absolut allförnuftighet eller allpersonlighet, så att han är enhet och allhet af alla ursprungliga och sanna väsenden, som sålunda äro innehåll i Guds enhet.

Härmed är Guds existens eller verklighet bevisad och på samma gång ha vi äfven angifvit Guds logiska attributer eller de bestämningar, som omedelbart följa ur Guds allmänna begrepp och som uttrycka hvad han är inom sig sjelf betraktad. Dessa bestämningar uttrycka hvad Gud är såsom enhet och icke hvad han är i sin mångfald. De logiska attributerna äro abstrak-

tare och konkretare uppfattningar af hvad Gud är såsom enhet och subjekt, utan att ännu något bestämdare afseende göres på hans väsendes mångfald, som man äfven har kallat Guds materiela bestämningar till skilnad från de logiska bestämningarna (attributerna), som man har kallat formela.

Skrifter utgifna af K. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Upsala. V. 10.

QUELQUES PETITES INSCRIPTIONS PROVENANT DU TEMPLE D'HORUS À EDFOU

TRADUITES ET ANNOTÉES

PAR

KARL PIEHL

UPSALA 1897
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-AKTIEBOLAG

Les inscriptions des temples appartenant à l'époque gréco-romaine de l'histoire de l'Egypte forment une partie considérable des matériaux conservés en écrit que nous a légués la civilisation la plus antique du monde. Si l'on examine l'ensemble des textes qui se voient à Philæ, à Ombos, à Edfou, à Esnê, à Der-el-Medineh, à Karnak, à Dendérah — comme on voit, je me borne à ne citer que les temples gréco-romains de l'Egypte proprement dite, sans mentionner ceux de la même époque qui existent en Nubie — on verra sans doute que c'est une tâche fort ardue que d'arriver à être maître de tout ce vaste domaine. On entend d'ailleurs souvent dire — même par des égyptologues marquants — que l'étude de la littérature des basses époques, pour intéressante qu'elle soit, n'est point indispensable au vrai égyptologue, qui pourrait fort bien se borner à approfondir les périodes plus réculées de la civilisation pharaonique. Mais une telle opinion n'est guère soutenable devant le tribunal du bon sens. Pourquoi ne serait-on pas autorisé à négliger le copte, suivant les mêmes vues? Le fait est que l'étude des textes des basses époques est peu commode, à tel point que, pour les bien pénétrer, il vous faut sacrifier beaucoup de temps et de travail sans pouvoir arriver à de grands résultats palpables, tandisque votre esprit se fatigue et votre mémoire est accablée par une masse de faits plus ou moins monotones et stériles, mais indispensables à la solution du problème à éclaircir. Une fois familier avec le sujet, on discerne combien les textes de cet ordre sont utiles non seulement à nos connaissances de l'époque d'où ils datent, mais aussi à celles des époques antérieures de l'histoire de l'Egypte. C'est qu'une grande série de faits qui ont trait à la religion et au culte des périodes plus réculées se sont conservés jusque sous les Ptolémées et les Empereurs romains, et comme les textes des basses époques souvent

sont plus explicites et plus détaillés que les documents plus vieux de même espèce, ils nous apprennent évidemment au sujet de l'Egypte ancienne des faits que, autrement, nous ignorerions. A notre connaissance de l'histoire de la civilisation égyptienne l'étude des textes gréco-romains des temples de l'Egypte est donc de la plus grande utilité, en même temps que la dite étude nous fournit l'occasion d'apprécier à un certain point de vue l'étendue de l'influence exercée en Egypte par les Grecs.

M'étant occupé pendant bien longtemps d'une partie spéciale de la littérature empruntée aux temples des basses époques — je veux dire les inscriptions du grand sanctuaire d'Horus d'Apollinopolis magna — j'ai entrepris de donner de temps à autre des essais de traductions de textes provenant de ce lieu saint. Cette fois encore, j'en expliquerai quelques-uns. Mais comme le temps dont j'ai disposé pour la composition de ce mémoire a été excessivement court et restreint, j'ai dû me borner à choisir quelques textes de bien peu d'étendue. Néanmoins, j'ai l'espoir que ce petit article ne sera pas tout-à-fait inutile aux yeux de ceux qui savent apprécier l'intérêt que présente la littérature lapidaire qui recouvre les parois du grand temple d'Horus à Edfou.

---

1. Hymne à Horus d'Edfou[1].

Quand le disque solaire se lève, il écarte le temps brumeux; le ciel est délivré d'humidité, l'obscurité est chassée, les nuages ont disparu, la voûte céleste est pure de toute souillure. Horus d'Edfou, dieu grand, seigneur du ciel, se lève de l'horizon de l'est, et ses rayons illuminent les deux terres. Il remplit le pourtour[2] de ses lueurs. Il brille sur la montagne de l'est chaque jour, et il pousse vers sa limite[3] d'hier. Ses deux yeux éclairent le pourtour des pays, ses rayons inondent la terre. Il se lève de l'Océan comme disque solaire ailé et puissant, et il s'envole vers le ciel le matin, le matin. Son extérieur, magnifique, est celui d'un disque solaire d'or, il est un scarabée puissant de métal *Qetem*, seigneur des dieux, créateur des dieux, seigneur du Tout, prince du cycle divin, celui qui existe par lui-même et qui n'a pas de

second; un qui se lève, par la vue duquel on vit; scarabée majestueux dans ses manifestations de milan; celui qui est beau de face dans »la grande place», et qui est puissant[4] de lever du côté de l'est (du ciel), en qualité de »habitant d'Edfou» qui lance des rayons, dont la forme est parfaite et dont les naissances sont magnifiques; celui qui, dans l'horizon, sort de l'Océan céleste, celui qui parcourt le ciel et inonde de rayons cette terre. Sa Sainteté sort du champ *Arti*, la déesse Hathor, la grande, maîtresse d'Anit, sa fille puissante, étant par devant lui. Qu'il accorde le souffle de vie à son fils Ptolémée.»

[1] Publié dans DÜMICHEN, *Kalender-Inschriften*, Pl. 118, l. 10—17 et, plus tard, chez VON BERGMANN, *Hieroglyphische Inschriften*, Pl. XXIV. Ce dernier savant a joint à sa copie une bonne traduction (*l. l.* pages 15, 16), laquelle cependant est surannée en certains points, ce qui nous a déterminé d'offrir une traduction nouvelle pour le texte en question.

[2] Le groupe manque ici du complément syntactique »la terre» qu'il fallait rencontrer en cet endroit, suivant l'analogie de nombreux exemples.

[3] VON BERGMANN (p. 18): »nach seinem Thun von gestern». Le groupe signifie assurément »limite, frontière». Dans ce rôle, il est synonyme du fréquent. Cfr p. ex. CHAMPOLLION, *Notices* II, p. 91: . »Il étend les frontières de l'Egypte jusqu'au (*litt.:* à la limite du) ciel, dans tous les sens»; BRUGSCH, *Recueil* VI, 60, l. 5: »le midi jusqu'au Vent, le nord jusqu'à la *Grande Verte*»; etc. — L'expression (*Rec. de Travaux* XI, p. 75) que voici est sans doute synonyme de que nous rencontrons si souvent dans les textes de la belle époque hiéroglyphique.

[4] VON BERGMANN (p. 18): »der Mächtige, welcher aufgeht im Osten in Hut». Le groupe *behoutet* (PIEHL dans *les Actes du Congrès international des Orientalistes*. Session de Genève, *IV*, page 113, note 2) signifie à la fois *la ville* et *le dieu qui habite la*

ville du dit nom. Cette circonstance explique la diversité d'acception qu'il y a entre VON BERGMANN et nous-même, quant au passage cité.

2. Inscription dédicatoire[1].

»La vie, Horus-Ra, l'adolescent vigoureux, que son père a fait paraître solennellement, seigneur des deux diadèmes, le très[2] vaillant, bienveillant envers tous les dieux, protecteur des êtres humains, Horus d'or, qui sauvegarde l'Egypte et illumine les sanctuaires, celui qui établit des lois à l'instar de Thoth le deux fois grand, seigneur des panégyries à l'instar de Ptah, prince à l'instar de Ra, le Roi de la Haute et de la Basse Egypte, Ptolémée IV. Il a fait son »Memnonium» pour son père Horus d'Edfou, le grand dieu, seigneur du ciel, celui qui lance des rayons, qui sort de l'horizon, en lui construisant »la grande place» d'Harmachis, semblable à l'horizon, renfermant son disque solaire. Le cordeau était tendu par Sa Majesté[3] Elle-même — le bâton à la main — conjointement avec la déesse Seschta[4]; le roi y a attaché la mesure[5] de concert avec le dieu Resanebf — par des travaux solides pour l'éternité. (L'édifice) a été établi sur ses quatre angles[6] par le dieu Chnoum, et Thoth[7] était debout pour en contrôler l'orientation[8]. La longueur en était parfaite, la largeur excellente, l'ensemble[9] magnifique. Achevé[10] en son exécution par des travaux solides[11], muni de toutes ses choses, couvert d'or, orné[12] de couleurs, — sa vue ressemble à l'horizon du dieu-Soleil.

La récompense de cela consiste à ce qu'il (Ptolémée IV) règnera comme roi, pendant sa durée de vie portant la couronne double[13], et étant, comme l'épervier, établi sur le siège, à la tête des *kas* vivants, à jamais.»

[1] Ce texte a été publié d'abord par VON BERGMANN (*Hieroglyphische Inschriften* Pl. XXXXV), puis par DE ROCHEMONTEIX (*Le temple d'Edfou,* p. 23). Ces deux publications se corrigent mutuellement. VON BERGMANN a du reste livré une traduction de notre document (*l. l.* page 33), traduction qui maintenant est un peu surannée, bien que, pour l'époque où elle a été faite, elle soit très réussie.

[2] Le texte de DE ROCHEMONTEIX est ici fautif. Au lieu de , ce qu'il donne, il faut lire .

[3] Ici, VON BERGMANN a oublié le signe après le groupe .

[4] Voir, pour ce nom de déesse, PIEHL et LE PAGE RENOUF, *Proceedings* Vol. XVI, p. 253.

[5] L'expression est un terme technique qui a trait à la fondation définitive d'un temple. Le sens spécial de la locution citée n'a pas été jusqu'ici indiqué avec certitude. Il me semble cependant que la traduction ci-dessus donnée est la plus vraisemblable, pour le moment.

[6] L'original porte ici »sur son angle«, mais l'analogie avec d'autres textes de même ordre exigeant le pluriel , je n'ai pas hésité à traduire au pluriel. BRUGSCH (*Wörterbuch* VII, page 1141) a traduit ce passage, en omettant d'accord avec VON BERGMANN le signe , qui se voit fort exactement dans la copie de Rochemonteix. Pour la traduction ci-dessus donnée, voir BRUGSCH, *Wörterbuch* IV, p. 1048: . — Voir aussi DÜMICHEN, Baugeschichte, Pl. XXXVII, 2: »établi sur ses 4 angles«.

[7] L'identité de avec Thoth a déjà été reconnue par VON BERGMANN.

[8] *Littér.:* »son ombre«.

[9] VON BERGMANN: »die Höhe des grossen Portals (?)«. Des raisons d'ordre divers me forcent de m'écarter de l'avis de VON BERGMANN quant à ce passage, avis qui du reste a été énoncé avec hésitation. Je pense que le groupe de cet endroit est simplement une transcription du grec καθ' ὅλου. Je ferai connaître dans un mémoire spécial, destiné à être lu au Congrès des Orientalistes de Paris, les raisons qui m'ont porté à proposer cette équation qui, *a priori,* mérite une certaine confiance, les textes égyptiens des basses époques renfermant un grand nombre de mots empruntés à la langue grecque.

[10] La copie DE ROCHEMONTEIX donne ici à tort . C'est qu'il faut lire, d'accord avec VON BERGMANN.

[11] VON BERGMANN a ici sauté le signe .

[12] VON BERGMANN donne ici fort bien [hiéroglyphes], ce qui correspond à [hiéroglyphes] de la copie de Rochemonteix (Voir PIEHL, *Réponse à M. Maspero, à propos de son Avant-Propos du Temple d'Edfou*, p. 17).

[13] L'original contient ici une erreur évidente: au lieu de [hiéroglyphe], il faut lire [hiéroglyphe]. Voir, pour cette rectification, DÜMICHEN, *Tempel-Inschriften* I, pl. 27, l. 6; pl. 44, l. 29; pl. 50, l. 8, etc.

---

3. Inscription dédicatoire[1].

»La vie, Horus-Ra, l'adolescent vigoureux, que son père a fait paraître solennellement, seigneur des deux diadèmes, bienveillant envers tous les dieux, protecteur des êtres humains, Horus d'or, qui sauvegarde l'Egypte et illumine les sanctuaires, celui qui établit des lois à l'instar de Thoth le deux fois grand, seigneur des panégyries à l'instar de Ptah, prince à l'instar de Ra, le Roi de la Haute et de la Basse Egypte, Ptolémée IV. Il a fait son »Memnonium» pour son père, Horus d'Edfou, dieu grand, seigneur du ciel, qui lance des rayons, qui sort de l'horizon, en lui construisant »le trône du vengeur de son père», qui est semblable au ciel contenant son âme; en lui piochant son fondement jusqu'aux eaux de fondations; (le) remplissant de gravier, construisant (le temple) en pierre blanche et bonne de grès[2], par des travaux solides pour l'éternité, (le) sculptant et ornant au moyen d'un ouvrage accompli . . . . . .[3] toutes (les chambres?) étant disposées à leurs places voulues, comme l'a préscrit[4] le dieu Thoth. C'est »le siège des deux Horus»[5] de Ra et Horus, »les trônes des dieux»[6] des ancêtres divins; »c'est le palais du trône»[7] de celui qui est debout sur le siège, »le très victorieux» de celui qui est bien vaillant.

Sa récompense consiste en ceci: que ses années seront comme celles du ciel, qu'il règnera comme roi sur la terre, étant roi pour l'éternité, à la tête des *kas* vivants, à toujours[8].»

[1] Publié par VON BERGMANN (*Hierogl. Inschr.* pl. XXXXVI) et, après lui, par DE ROCHEMONTEIX (*Le Temple d'Edfou*, p. 23). C'est le pendant du texte traduit à la page 6.

[2] VON BERGMANN: [hiéroglyphes]; DE ROCHEMONTEIX: [hiéroglyphes]. La dernière lecture est la vraie.

[3] L'original renferme ici une lacune que je ne saurais rétablir.

[4] VON BERGMANN donne ici la forme exacte: [hiéroglyphes]. DE ROCHEMONTEIX a lu [hiéroglyphes].

[5] Il faut lire [hiéroglyphes]. Voir p. ex. PIEHL, *Inscriptions Hiéroglyphiques.* Seconde Série, pl. LXIII.

[6] La fin de notre texte contient quelques-uns des noms désignant l'ancienne ville d'Edfou. La série complète des noms de cette localité sainte est fort considérable. Mes annotations en contiennent environ une centaine, mais comme cette liste a été faite sans intention de vider la matière, il est certain que les noms saints d'Edfou doivent avoir été bien plus nombreux.

[7] Le passage auquel renvoie cette note contient suivant VON BERGMANN le groupe [hiéroglyphes] *àseb-ur*, ce que DE ROCHEMONTEIX a lu [hiéroglyphes]. Je penche vers cette dernière lecture. La copie de ce texte et de son pendant de la page 6 a été faite par VON BERGMANN, comme il le dit lui-même, »nicht ohne Mühe *mit Hilfe eines Fernglases*». Par cette observation, l'éminent égyptologue autrichien a mis le lecteur en garde contre une confiance illimitée en sa publication qui, dans ce cas, est un peu faible, mais qui montre néanmoins que nous avons toujours à faire à un des maîtres de l'art d'expliquer la langue des basses époques.

[8] Ce petit texte n'avait pas été traduit jusqu'ici.

---

4. Inscription décorant une porte[1].

»La porte de l'offrande, faite au scarabé ailé du ciel, d'une libation, trois fois chaque jour[2], *à savoir* une fois le matin, la seconde fois à midi[3], la trosième fois le soir. On entre par elle tous les jours à l'effet de remplir le vase à libation du disque solaire ailé. Le prophète vient en paix par devant lui; il l'encense de l'encensoir[4]; il saisit la table d'offrande du seigneur des dieux; il présente une cruche par devant son maître; il répand l'eau de l'inondation sur la table[5]; il rafraîchit[6] le coeur de celui qui lance des rayons.»

[1] Le texte a été publié par VON DÜMICHEN (*Tempel-Inschriften* I, Pl. LXXXII) et par VON BERGMANN (*Hieroglyphische Inschriften* Pl. XXXIV). La porte qu'il décore est celle qui, du grand Couloir de Rond, mène à la chambre située un peu au sud du Laboratoire du temple d'Edfou. Notre texte a été traduit pour la première fois par VON BERGMANN (*l. l.*, p. 32).

[2] litt.: »jour et nuit», c'est-à-dire *constamment (chaque jour)*. Le contexte montre en effet que la porte s'ouvrait uniquement pendant la journée.

[3] Le groupe ne se lit pas *ḥer-t*, comme l'a voulu VON BERGMANN, mais *ḥe ȧb-heru*, comme l'a fort bien vu BRUGSCH (*Wörterbuch* VI, p. 826).

[4] VON BERGMANN: »Es kommt in Frieden der Prophet, vor ihm wird ihm verbrannt der (Parfüm), der erflossen ist *(set)* aus dem Leibe des Horus» — la partie finale comme traduction de: . Dans un mémoire prochain, destiné à être lu au Congrès des Orientalistes à Paris, je compte prouver que le groupe signifie »encensoir».

[5] VON BERGMANN: »er sprengt aus das Wasser (der Ueberschwemmung) bis zur Höhe (eigentlich Bauch) des Firmamentes». J'ai démontré, il y a quelque temps (*Actes du dixième Congrès international des Orientalistes.* Session de Genève, IV, pages 127—129) que l'expression , jusqu'alors traduite »bis zur Höhe des Firmamentes», est un mot entier ayant le sens de »table à libation». De futures recherches feront ressortir s'il n'a pas *quelquefois* la signification plus spéciale de »partie de la table à libation où tombe l'eau versée».

[6] DÜMICHEN lit ici ; il faut lire , d'accord avec VON BERGMANN.

5. Inscription décorant une porte[1].

»La porte par où passe le fonctionnaire . . . . .[2] portant la cruche du seigneur des dieux. Le fonctionnaire . . . . .[3] présente de l'encens par devant lui (le dieu) pour purifier et laver »celui qui est en face de lui» (= le dieu). On va par là chaque jour, constamment[4], sans interruption, et on entre là-dedans le matin[5],

à midi et le soir. Sa Sainteté[6] se purifie de l'eau qui s'y trouve, de même que (de celle de) la table d'offrande; ensuite[7], Elle abreuve les grands dieux qui habitent »le siège d'Horus», et leurs Saintetés boivent de ce qui s'y trouve»[8].

[1] Ce petit texte — pendant de celui qui précède et ornant la même porte que celui-là — a été publié tant par DÜMICHEN que par VON BERGMANN (Voir la note 1 de la page 10). Il est jusqu'ici resté intraduit.

[2] Le titre de fonctionnaire se rencontre très souvent dans les textes des basses époques. Cfr à ce sujet VON BERGMANN, *l. l.*, Pl. LVIII; MARIETTE, *Dendérah* II, 59 a et III, 62 b, etc. Il ne faut pas confondre ce groupe avec celui-ci , qui se voit p. ex. DE ROUGÉ, *Edfou*, Pl. LXXIII, l. 5 et PIEHL, *Inscriptions Hiéroglyphiques*, Seconde Série, Pl. LXII. Comme je ne sais expliquer lé sens étymologique de notre titre, j'ai préféré ne pas essayer de le traduire.

[3] Le groupe représente bien un seul titre, signifiant à la lettre »celui qui est préposé à la place de l'intérieur» (ou peut-être »de l'avant»). Une variante qui donne pour ainsi dire la forme pleine du groupe cité, c'est celle-ci . qui se voit parfois dans les textes. (MARIETTE, *Dendérah* I, 44:) Il y a longtemps (*Zeitschrift*, 1883, p. 128), j'ai le premier (Voir PIEHL dans les *Proceedings* XIV, page 487: »A qui la priorité, à M. Maspero ou à moi») démontré l'équivalence de avec quant à certains titres sacerdotaux. C'est la même particularité qui se manifeste dans le cas présent. Je pense alors, bien entendu, que le de est une variante de . Pour un exemple analogue, comparez (MARIETTE, *Dendérah* II, 59 b), variante du titre fréquent [PIEHL, *Seconde Série*, Pl. II, l. 8].

[4] Le groupe est une variante de l'expression , dont VON BERGMANN (*Der Sarkophag des Panehemisis* II, p. 2) avec sa finesse habituelle a déterminé le sens: »in alle Ewigkeit».

[5] Le groupe , comme l'a fort bien lu VON BERGMANN, signifie certainement »matin», au témoignage du contexte de notre passage.

[6] Les deux copies — celle de DÜMICHEN comme celle de VON BERGMANN — de notre texte donnent ici le signe . Je préfère lire le signe en question.

[7] Je présume que de cet endroit équivaut à de textes plus anciens, ce qui est fort admissible, puisque cette équation déjà a été établie pour les deux, quand ils s'emploient en qualité de prépositions (voir PIEHL, *Zeitschrift* 1886, page 82).

[8] Je présume que de cet endroit équivaut à d'autres textes. En effet, le signe , entre autres valeurs, a aussi celle de *àm,* témoin le groupe comme désignation du premier des génies funéraires. Cette dernière forme se rencontre p. ex. DE ROCHEMONTEIX, *Edfou,* page 213, sur un sarcophage de Berlin, etc.

Skrifter utgifna af K. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Upsala. V. 11.

PROFESSOR CHR. JAC. BOSTRÖMS

FÖRELÄSNINGAR I ETIKEN

EFTER DET MUNTLIGA FÖREDRAGET UPPTECKNADE
OCH REDIGERADE

AF

SIGURD RIBBING

UPSALA 1897
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-AKTIEBOLAG

FÖRORD.

De etiska föreläsningar, som härmed utgifvas, höllos af Boström läsåret 1847—48, och i den efterföljande framställningen ingår allt, hvad som i dem utgjorde väsentligt innehåll, på ett enda undantag när. Detta undantag bildas af en utförlig framställning och vindication af den menskliga viljans frihet såsom närmaste vilkor och förutsättning för all praktisk filosofi och en detaljerad kritik och vederläggning af de historiskt gifna formerna af fatalism och determinism, och denna del utgjorde i föreläsningarne slutet af inledningen till sedeläran och öfvergången till denna. Af Boström angifves ock denna del i förenämnda betydelse i hans framställning af religionsläran (läsåret 1848—1849) med åberopande af de näst föregående läsår hållna föreläsningarne i etiken. Af denna anledning infördes äfven den nu uteslutna delen vid utgifvandet af de religionsfilosofiska föreläsningarne, och, då Boströms frihetslära sålunda redan finnes i tryck tillgänglig (Boströms föreläsningar i Religionsfilosofi, Stockholm 1885, sid. 159—191), har den utelemnats i de nu utgifna anteckningarne, som efter en allmän bestämning af sedelärans begrepp omedelbart öfvergå till denna sjelf.

För dem, som åhört Boströms föreläsningar i etik, skall deras reproduktion i tryck utan tvifvel innefatta en lycklig återerinring af den enthusiasm, det muntliga föredraget väckte hos åhörarne, och för dem, som först ur andra hand gjort bekantskap med Boströms sedelära, uppstår på detta sätt ett tillfälle att komplettera och korrigera vid denna lära möjligen qvarsittande oklarheter eller

ofullständigheter. Men den Boströmska sedeläran har derjemte en långt vidsträcktare betydelse än den nu nämnda. Boströms Etik är till sin allmänna karakter och ståndpunkt en i vetenskaplig form utförd sedelära med lika klart som bestämdt uteslutande af allt, som för en verklig sedlighet är främmande. Såsom sådan är den egnad att medföra och utgöra en ej minst i närvarande tid behöflig rening af de sedliga begreppen och verka stärkande på det sedliga medvetandet genom befrielser från elementer, som dervid ej hafva konstitutif sedlig betydelse eller verka förvirrande på det sedliga omdömet.

Vid redaktionen af dessa anteckningar har af Herr Lektor *Enar Sahlin* en lika värdefull som för utgifvaren behöflig hjelp blifvit honom lemnad, för hvilken han härmed uttalar sin tacksägelse.

Upsala, Juni 1897.

Sigurd Ribbing.

Innehållsförteckning.

Inledning.

Den praktiska filosofiens skilnad från den teoretiska. — Etikens förhållande till religionsläran och statsläran. — Historisk öfversigt öfver olika sätt, hvarpå detta förhållande blifvit fattadt. — Positif och spekulatif etik. — Metod

Hvad menas med Etik? Begreppet bestämmes olika. Vid frågans besvarande har anmärkts, att en vetenskaps begrepp ej kan åtskiljas från vetenskapens egen fullständiga utveckling, och denna sats repeteras såsom en ny och vigtig upptäckt. För min del anser jag, att i den mening den är sann är den gammal och i den mening den innehåller något nytt är den falsk. Med definition menas ej ett fullständigt utredande af allt, som hör till ämnet, utan skiljande af ett begrepp från andra inom samma sfer. Frågan löses så, att man bestämmer 1) vetenskapen, 2) hvilka arter af vetenskap och hvartill Etiken hör. Dermed har man definierat eller begränsat dess begrepp. Sålunda: 1:o hvad är filosofi i allmänhet? 2:o hvilken plats tillkommer den praktiska filosofien?

Vid bestämmandet af filosofien i allmänhet sätter man det rationella vetat mot det sensuella eller speculatift veta mot empiriskt, veta i egentlig mening mot veta i oegentlig mening, d. v. s. med och utan negation af veta. Filosofien är vetenskapen om det absoluta — empirien om det relatift varande — sålunda 1:o en vetenskap eller ett sjelfmedvetande, 2:o bestämdt sjelfmedvetande, d. v. s. förnimmande; 3:o ett *visst* eller apodiktiskt förnimmande. Visshet (d. v. s. medvetande om, att det ej kan vara annorlunda, hvilket just menas med vissheten) har förnimmandet genom klarhet och fullständighet, d. v. s. genom frånvaro af negation eller inskränkning. Denna förklaring kan ock så uttryckas: filosofi är

det klara förnimmandet af det varande d. v. s. af hvad som förnimmes eller kan förnimmas, (d. v. s. af de sinliga tingen, såvida dessa väl ej äro det sant varande, men dock ha detta uti sig) eller om det varande i sin sanning och fullkomlighet. Hvad nämligen något är i och för sig är dess sanning eller fullkomlighet; något mer kan det ej vara, än det är i och för sig sjelf.

Äfven en annan förklaring: filosofien är vetande om varats väsen eller begrepp eller idé. Detta är detsamma som att ett tings väsen är det, som tinget är, när det sant förnimmes, men en sådan förnimmelse är just = idé eller begrepp. Begrepp = en sådan förnimmelse, hvarigenom man griper eller fattar, d. v. s. 1) man förnimmer fast och energiskt det förnumna, så att man gör det till ett med sin egen kraft, så att det öfvergår till ett inre och 2) man är deruti med sjelfmedvetandet närvarande. Sålunda, filosofien är vetenskapen om väsendet och begreppet, ty så snart begreppet är verkligt eger det sanning d. v. s. identitet emellan det förnumna och förnimmelsen. Häraf följer, att vetenskapen har många andra objekter än begrepp, ty häri ingå de objekter, som begreppet säges motsvara. Intet hindrar nämligen, att allt kan sägas vara eller förnimmas och tillika vara förnimmelse eller begrepp, då det refereras till en annans sjelfmedvetande, såsom dess bestämning, d. v. s. något som deri finnes.

Dessa förklaringar äro de vanliga på filosofi, och empirien är mer eller mindre dess motsats d. v. s. vetenskap om varat sådant det är blott i förhållande till oss.

Än en förklaring är möjlig, och denna sätter oss närmare in i vetenskapens betydelse. Vetenskapen är ett veta, som ej kan finnas utan ett vetande subjekt, hvars veta den är, ty vetandet är den vetande, så vidt han blott betraktas såsom vetande. Tillika observeras, att när man talar om vetat blott såsom sådant, så beror det blott på en abstraktion från subjektet, som för tillfället är indifferent. Häraf följer 1) att när man studerar en vetenskap, studerar man blott sig sjelf såsom vetande i någon viss rigtning eller kultiverar sig sjelf såsom vetande, 2) att äfven filosofien eger nödvändigt ett subjekt eller en person, hos hvilken den finnes. Är den nu vetenskapen om det sant varande och kan intet derifrån vara uteslutet, så förutsätter filosofien ett lika fullkomligt subjekt, som ej kan vara något annat än gudom-

ligheten. Sålunda är filosofien det absoluta förnuftets medvetande af sig sjelft i sin fulla bestämdhet d. v. s. i sina idéer. Hvad kan då menniskans filosofi vara? Hennes sjelfmedvetande af sig sjelf i sin bestämdhet, såvidt denna är identisk med Guds; skild från Guds genom att ha ett annat subjekt; men ser man bort derifrån, bli idéerna identiska med Guds. Sålunda kultiverar man dervid en vetenskap, som för menniskan tillbaka på sitt väsen och till att deltaga i gudomlighetens väsen utan fara för sin egen sjelfständighet. De andra vetenskaperna äro härvid rätteligen blott medel härtill. — Härvid anmärkes, att hvad filosofi i och för sig är måste man veta, innan man kan veta, hvad den är för menniskan — det tyckes väl vara en motsägelse, då man är sig sjelf närmast. Detta gäller väl om den menskliga utvecklingen till filosofi, men ej när frågan är om uppställningen af filosofiens begrepp. Gud är grund till menniskans veta, d. v. s. det hvari det innehålles, och blott ur grunden kan man förklara det, hvartill den är grund. Detta är den rätta gången, *sedan* man har uppstigit till principen genom empiriska observationer och föreställningar.

För att få veta, hvad *sedeläran* är, frågas, om filosofien har flere delar, och hvilken del denna är. I och för sig har den inga delar — den är oändlig; visserligen är hvart begrepp skildt från hvarje annat, men det står i relation till alla andra, och sålunda kan man genom dess explikation komma till alla andra — men väl när frågan är om menniskans filosofi och dess olika rigtningar med afseende på hennes natur och beskaffenhet: teoretisk och praktisk filosofi. Man kan betrakta menniskan såsom ställd inom *sin* verld i tid och rum, som är en annan än Guds: väsendets och fenomenets. Uti denna verld har menniskan att uppfatta det gudomliga, ty utom sig kan hon ej komma. Hon är sålunda en betraktare af denna verld och det gudomliga deri. Men ej blott detta, utan ock en *aktör*, som skall för sig framställa detta gudomliga, framställande hvad Gud liksom författat för henne.

Något öfversinligt finner menniskan i sin verld, men något deraf måste hon sjelf deri införa, om det skall deri bli till för henne, beroende på verldens förhållande till den fria viljan, och till allt förnuftigt i sin verld har friheten ett dubbelt förhållande: det är allt der, utan hennes åtgörande; dervid är menniskan kon-

templativ eller teoretisk; såvidt åter det blott genom hennes frihet kommer in deri, är hon fri; och det bör då ock deri komma in genom henne. Sålunda har hon två sätt att betrakta det förnuftiga i sin verld: såsom verkligt och såsom börande bli verkligt. Skilnaden blir sålunda det förnuftigas olika förhållande till menniskans frihet. Föremålet för hvardera är sålunda detsamma: förnuftet, blott såvidt det är och såvidt det bör bli verkligt inom hennes verld. Eller, teoretisk filosofi betraktar förnuftet såsom grund och förklarar derifrån sinneverlden; den praktiska åter betraktar förnuftet såsom ändamål och lag för menniskans fria verksamhet, d. v. s. besvarar följande frågor: 1:o hvad är det högsta ändamålet och lagen? 2:o huru bör detta utföras i en organisk mångfald af momenter? Att en sådan praktisk del af filosofien behöfves, är klart, ty aktören behöfver nödvändigt en kunskap om den rol han skall utföra, innan han kan det. Att säga att denna kunskap ej behöfves, betyder, att man bör handla utan medvetande, d. v. s. att menniskan ej bör vara ett teoretiskt och praktiskt väsen, utan blott ett lägre väsen, som väl kan betrakta och handla, men ej sjelf utföra något efter sin kunskap; så t. ex. Spinoza. Vilja vi fortsätta liknelsen, så bör en aktör 1:o känna författaren eller dess ställning till skådespelet — blott teoretisk kunskap, 2:o sina egna krafter: också blott teoretisk betraktelse, 3:o skådeplatsen och medaktörer — sammaledes. Men sedan måste han känna 1) sin bestämmelse såsom aktör och skådespelets allmänna betydelse — redan en kunskap om hvad han bör göra, 2) sin egen rol, 3) om flere finnas, med hvilka han gemensamt bör utföra rolen, bör han veta, huru de böra förhålla sig, och likaså, om hela grupper finnas, som han bör leda, och sin egen bestämmelse såsom ledamot.

Den teoretiska filosofiens delar. Då det gudomliga inträder i vår verld, måste man först veta, hvad det för sig är = *teologi*. Vidare: detta gudomliga i förhållande till vår verld, sålunda a) hvilka egenskaper det gudomliga har i detta förhållande in genere: den del af teologien, som bereder öfvergången, b) en kunskap om den relativa verlden och den gestalt det gudomliga deri tar = *antropologi* eller *kosmologi*. dock ej blott den yttre, utan ock den inre verlden, men blott om menniskans verld såsom den enda vi känna, ehuru oändligt andra sedan finnas. Denna

del omfattar sålunda menniskan, ty den yttre naturen hör ock till henne. Med »menniskan» betecknas här dels individen, dels en sammanfattning af flere eller alla sådana oberoende af friheten. Sålunda innefattar denna del af den teoretiska filosofien inom sig trenne afdelningar: 1) antropologi i inskränkt bemärkelse = huru det gudomliga visar sig hos den enskilda menniskan och 2) etnologi = huru det gudomliga visar sig hos den samfälda menniskan. Att jag utelemnar fysiken har sin grund i att den yttre naturen blott är ett moment af menniskan och hennes medvetande och således hör till henne i hennes fullständighet: *min* kropp, samtid, egendom, verld etc. Ingen egenskap hos tingen fins, som ej förutsätter menniskan, t. ex. de sinliga qvaliteterna; och likaså är å andra sidan förhållandet med menniskan sjelf. Ändtligen må erinras derom, att äfven sinnets innehåll eller de materiella tingen ömsesidigt förutsätta hvarandra och sålunda blott utgöra ett system af sinnets perceptioner; så ock med föreställande och tankar.

Den praktiska filosofien har i analogi härmed också tre delar: först den som bestämmer menniskans allmänna ändamål och lag, d. v. s. det absoluta i sitt förhållande till menniskans frihet i allmänhet: *religionslära*. Vi kunde kalla hela den praktiska filosofien så, men det gudomliga skall framställas specielt hos individen och grupper af menniskor; derför få vi två speciella delar, som ehuru sjelfständiga dock tillika äro medel för den förra = rättslära, hvaraf finnas två delar: 1) *sedelära:* den del af den praktiska filosofien som bestämmer ändamålet för individen och sådana föreningar, som följa samma lag och ega samma ändamål; 2) *statslära*, ej samhällslära, ty en del samhällen ha samma ändamål som dess medlemmar och styras derför af dessa sjelfva, lyda sålunda samma lagar och höra sålunda till sedeläran. Annat är förhållandet med staten och öfriga publika samhällen. Der har det hela ett annat ändamål än delarne. Staten består dessutom af stånd. Intet af dessa har till ändamål alla menskliga ändamål, utan hvartdera ett specielt menskligt ändamål. Men statens ändamål är 1) att i sig upptaga alla dessa och 2) bringa dem till motsvarighet mot ett nytt mål, d. v. s. framställa i dem alla förnuftet i deras inbördes förhållanden genom att 1) bevara deras frihet mot hvarandra, 2) ställa

dem i ett rigtigt förhållande till hvarandra och till staten i anseende till subordination, som ej tillhör någondera korporationen. Men just derföre måste ett annat ändamål här utföras och gälla för staten än för individen och derför behöfves statslära, såsom en särskild del af vetenskapen. Hvad Hegel betecknar såsom olika delar af den praktiska filosofien utgör i verkligheten endast tyska, grekiska och romerska namn på samma sak. Sålunda äro etik och moral ej två olika delar såsom enligt Hegel och vissa Hegelianer, som trott, att sedlighet ej kunde finnas utan i stat. Sed fattas af dem såsom plägsed eller vana bland *flera;* väl betyder sed vana, men ej nödvändigt hos *flera;* utan när det är fråga om den allmänna seden i staten nyttjas vanligen och rätteligen rätt. Så exempelvis med »sedig» menniska, häst o. s. v.

Allmänna anmärkningar vid det föregående:

1) Praktisk filosofi är verkligen vetenskap om något, som ej existerar i sinneverlden, utan om något, som bör vara. Deremot uppträder Hegel: en sådan vetenskap handlar om ingenting, eller om något, som ej finnes; den praktiska filosofien skall blott lära oss förstå, hvad som *blifvit* verkligt genom menniskans fria verksamhet; ty ingen filosofi går utom verkligheten, och filosofien kommer alltid för sent med undersökning om hvad som bör vara. Sålunda är den praktiska filosofien enligt hans mening blott den ideala uppfattningen af hvad som redan har reelt utvecklat sig. Detta är ej ett tillfälligt yttrande af Hegel, utan det ligger i andan af hela hans filosofi, då han ej erkänner något annat såsom verkligt än det i tid och rum varande. Vi åter tänka oss en dubbel etisk verklighet, hvarförutan ingen praktisk filosofi är möjlig och sjelfva skilnaden mellan filosofi och empiri blott blir formel; deraf följer, att ideel, ehuru ej sinlig verklighet, dock ej är overklig, ty sjelfva »verkligheten» har en dubbel betydelse, i sig och för oss, och den förra visar sig vid högre bildning såsom den sanna, och om dertill kommer, att det öfversinliga bör förverkligas, så är praktisk filosofi möjlig. Origtig är nämda framställning dessutom sats för sats: »Ingen filosofi går öfver det närvarande» — jo om dess föremål är det eviga, såsom Hegel sjelf medger. »Ingen löper före sin tid»: då skulle undervisning hvarken behöfvas eller vara möjlig, inga nya upptäckter o. s. v. vara möjliga. Påståendet, att filosofien ej går utöfver det närva-

rande, beror till sin rigtighet eller origtighet på huruvida den till sitt innehåll är förnuftig eller ej, d. v. s. om sinligheten och förnuftet äro detsamma eller ej, och det förra antagandet leder till resignation och fatalism. — »Att filosofien kommer för sent» är till en viss grad rigtigt, ty slägtet liksom individen lefver en viss tid mera efter känsla af förnuftet än efter klart medvetande och handlar då rigtigt nog eller åtminstone kraftigt och behagligt för den äldre åskådaren, äfven om denne måste ursäkta mycket. Man handlar sålunda väl ej efter filosofien, men efter samma regler blott i känslan fattade. Och ehuru filosofien, ej kan uppställa andra regler än just dem man redan följt, så få dock dessa derigenom karakteren af lefvande och inverka på senare tider — väl ej på den stora mängden, som aldrig bestämmer sig efter filosofien annat än medelbart genom de mera bildade — och att den sålunda förädlande inverkar, kan ej nekas. — Man har till och med sökt anföra skäl för Hegels ofvan citerade påstående:

a) man har beskylt de andra filosoferna att ha förblandat kunskapen om det praktiska objektet med verkställandet — ehuru en sådan förblandning ej hos någon enda förekommit och beskyllningen derför är besynnerlig;

b) Professor Genberg yttrar: helt annat är att ge regler för hvad som bör ske och kunskap om hvad som har skett — och detta är rigtigt; men tillägges, att man derur ej kan bestämma värdet af hvad som har skett, så är detta orätt, ty begreppet behöfver ej, för att inses såsom rigtigt, existera, utan när existensen verkligen förekommer, innebär detta ingen ny kunskap om dess eget innehåll, utan blott en insigt, att objektet deraf är uttryck, men ingen ändring i begreppet;

c) en sådan vetenskap är blott en tom och förvänd visa, som till intet tjenar, då den ej har motsvarande objekt — vederlagdt genom det sagda;

d) man anser praktisk filosofi onödig, då offentliga seder och lagar äro tillräckliga — men detta strider fullkomligt mot det sedliga medvetandet. Samvetet är blott behag eller obehag: hur vet jag dess skilnad från andra känslor? Allmänna seder kunna vara origtiga, till exempel träldom. Lagarne kunna vara orätta. Religionen är blott en annan form af filosofien, men såsom politiska kunna religionsformerna vara ganska oförnuftiga;

c) den praktiska filosofien kan ej gå i detalj; — sant, men ehuru all undervisning måste hålla sig till det generella, är den dock ej onödig; likaså förhåller det sig med lagarne i staten.

2) Är religionsläran en del af den praktiska filosofien? — Ja, dess grund och ändamål. Äfven här framställer Hegel en annan åsigt, ty religion är det absolutas framträdande i föreställningen eller såsom inre (i motsats mot konsten) och är sålunda positiv religion eller mytologi, en framställning af detsamma som filosofien under form af yttre uppenbarelse i fantasien, ej i begreppet. Då kan religionsfilosofien ej bli annat än historiens filosofi, förklarande betydelsen af positiva religioner. Vi ha ej detta begrepp om religionen. Religion betyder en form af menniskans lif, fattad men utan bevis. Då menniskan är teoretisk, praktisk eller estetisk, har religionen alla dessa elementer, eller är kunskap och bestämning hos viljan samt leder till frambringande af det sköna. Frånskilja vi den 1:a och 3:e såsom tillhörande vetenskapen, blir resten viljans bestämdhet såsom religion in specie. Den är ej blott föremål för betraktelse utan såsom praktisk beskaffenhet menniskans högsta angelägenhet eller goda och såsom sådan föremål för praktisk filosofi, d. v. s. vetenskapen om det högsta såsom lag och ändamål. Det goda eller den gode kan fattas i tvenne bemärkelser a) lif och b) salighet, sålunda a) sjelfmedvetande b) enhet i mångfald, d. v. s. medvetande af ett harmoniskt lif: lif och salighet. Sålunda är Gud det i och för sig goda och det goda för menniskan, såvidt detta i henne kan bli närvarande.

Religionens förhållande till sedlighet och stat är att vara deras grund, sålunda är religionsläran det allmänna af rätts- och sedelära blott i dem närmare utförd. Men emedan det allmänna fullständigt är ej blott det generella utan det konkreta, är religionsläran ock slutpunkten af den praktiska filosofien, då religionen är *mål* för sedlighet och rätt. Eller: sedelärans grundsats är tagen ur religionsläran, men sedan visar sig individen ehuru sjelfändamål dock tillika såsom organisk länk i samhället och staten och dessa i systemet och dessa i slägtet, och när man utfört det goda i allt detta, visar sig alla dessas goda vara att manifestera det gudomliga och återgå till medlem af Guds rike: en religiös betraktelse i slutet af vetenskapen, h. e. det allmänna

såsom konkret, således ej generelt såsom i början af vetenskapen.

3) Vi ha talat om den praktiska filosofiens delar såsom filosofiska discipliner, och man talar ock om en *positif* religions- och statslära. Finnes det ock en positif sedelära? Nej, ty när menniskan skall göra sig medveten om religionen, är detta objekt i början mer främmande och hon lyckas ej genast att uttrycka det, utan hos hvart folk framträder ett visst resultat af detta bemödande, och detta gör sig då i det praktiska lifvet gällande, tills en ny form inträder. Sålunda en *dubbel* vetenskap: om det rätta i och för sig sjelf och det rätta för en viss tid, som ej *alltid* har samma giltighet. Detsamma är förhållandet med staten, då menniskan och staten ej äro detsamma. Båda lärorna utgå från samma förnuft, men den ena ur det eviga begreppet rätt, den andra är blott ett utredande af hvad samma förnuft under form af känsla har uttryckt i en viss tid och sedan systematiserat. Vid sedeläran åter gäller, att menniskan är både den betraktande och handlande och har både förstånd att fatta reglerna och en känsla, som säger henne, hvad som i hvart ögonblick är rätt, hvarför man fordrar, att hvarje menniska i hvart ögonblick skall följa förnuftet, och hvarför hon blott genom oförnuft eller osedlighet derifrån afviker. Således ingen skilnad mellan filosofisk sedelära och det, som såsom sådant går och gäller i allmänna lifvet. Väl skiljes mellan populär och vetenskaplig uppfattning af sedligheten, men det fordras, att de skola vara till innehållet identiska. Ingen är skyldig att rätta sig efter en sådan positif sedelära, som ej öfverensstämmer med hans eget förnuft, såsom man kan vara skyldig med statens positifva lagar. — Man har talat om en teologisk etik såsom annan än den filosofiska, men vi måste förkasta den, och upplysta teologer ha ock erkänt, att de ur kristendomen ej kunnat finna en enda regel, som ej ur förnuftet kunde finnas, till exempel Buddæus på 1700-talet. Detta följer af att den måste vara rätt för att vara verklig sedelära och alltså förnuftig, sålunda är »kristlig sedelära» detsamma som en rigtig, d. v. s. filosofisk. — En annan sida: den teologiska moralen skulle dock alltid sätta mig i harmoni med mig sjelf; disharmonien skulle vara ondt samvete; sålunda sammanfalla den teologiska och den filosofiska moralen. I senare tider och sedan

Hegel uppstält sin otillfredsställande etik, har man i kristendomen sökt finna ett komplement till Hegels tomma satser, till exempel Martensen, men hela detta förfarandet håller ej stånd. Han anser, att man mer och mer söker uppställa en filosofi, som är enheten af begrepp och positif vetenskap, hvarigenom då filosofien och empirien skall försonas. Visserligen, om det empiriska göres förnuftigt, men ej om det filosofiska förblandas med det empiriska. Förnuftet kan ej kallas »tomt» och abstrakt, ty verkligheten är ej ett stöd utan blott en anledning till spekulationer. »Att skrifva en Ethica naturalis *jämte* den kristliga hör till försök, från hvilka man afstår.» Vi åter: att skrifva en *teologi jämte* den naturliga är något, hvarifrån man *bör* afstå, och om man gör motsatsen, sker detta genom origtig föreställning om förnuftet; annars kommer man i en cirkel. »Ingen moralfilosofi kan underlåta att efterfråga kristendomen, om den ej vill förlora verklig moralitet»; vi: ingen moralfilosofi kan existera såsom sådan, *om* den frågar efter *något* annat än förnuftet. Om Martensens kompendium[1] i sin helhet kan sägas, att genom blandningen af hegelianism och kristendom har hvardera skadat den andra, och att någon vetenskaplig enhet finnes der icke.

Om sedelärans metod.

I senare tider har blifvit mycket taladt om metoden, och många, som till och med ej gilla innehållet af Hegels filosofi, gilla metoden, ehuru den är helt och hållet falsk. Den skall vara en utveckling af begreppen ur det abstrakta. En utveckling af det ena begreppet ur det andra är rent omöjlig. Begreppen utvecklas af menniskan, men ej ur begrepp, utan ur det dunklare, och utvecklingen af begrepp är begreppets utveckling ur det dunklare; och har jag ett fullständigt begrepp, så kan ingenting mer deri finnas eller tänkas, allraminst kan ur ett abstraktare framgå ett konkretare ty det vore att vilja finna något, der intet står att finna. — Martensen säger, att det ovetenskapliga tänkandet har sökt uppställa en moralprincip såsom den generelaste gurnden. Detta är dock det enda rigtiga förfarandet såsom lätt-

[1] Moralfilosofiens System. Öfvers. Stockholm 1841. Hans »kristliga etik» utkom först senare (1871—78).

fattligast; detaljen utvecklas ej ur denna utan ur detsamma som det generella, nemligen det individuella medvetandet. — Sålunda beror det på ett fullständigt missförstånd, då Martensen säger, att man ur det abstrakta sökt leda fram det konkreta. Man har användt principen såsom kriterium på de andra satsernas riktighet för att undvika strid med principium contradictionis. — Sålunda är det ock orätt, att vetenskapen blott genom verldshistorien skulle få ett förnuftigt innehåll, hvarmed man åter är inne på Hegels åsigt.

När vi använda vår metod börja vi med en generellare sats eller ett generellare begrepp och fortgå till de konkretare derför, att menniskoanden för att vinna klarhet måste först fatta litet, och sedan detta är fattadt, visar det sig såsom beståndsdel i det speciellare och bringar då klarhet åt detta. Men detta ligger ej i verkligheten, utan den har tvärtom en omvänd gång. Sålunda, *vår* princip är ej principen i och för sig, då allt der är evigt, utan blott för vårt vetande. Grundsatsen i hvarje vetenskap uttrycker då objektet, som skall förklaras, i sin största generalitet, hvarigenom den likasom omskrifves eller begränsas in genere. Men *ur* denna allmänna sats kan intet vidare utvecklas. När man sålunda beskyller den, som har användt denna metod, för att hafva ur denna velat utpressa det hela, är detta ett misstag. Utan sedan vänder man sig åter på objektet för vetandet, som finnes, om ock dunkelt, i medvetandet och ser blott till, att de satser man derur utvecklar ej strida mot den allmänna satsen, och sjelfva demonstrationen betyder blott att uppvisa, att under förutsättning af den förra satsen kan den senare ej tänkas annorlunda; detta synes blott nödigt derigenom, att man hoppar öfver vissa mellanliggande satser, som nu suppleras genom bevisningen.

Här tillägga vi den anmärkning, att etiken utvecklat sig tidigare än politiken och var hos grekerna hela den praktiska filosofien, emedan det hela vid deras tid var sönderfallet och de, t. ex. Socrates, sökte uppställa en medicina vitæ mot dess sjuklighet och dervid tog man först det närmaste, nemligen menniskan. Platos och Aristoteles statslära är blott en sedelära, ty de gamle kommo aldrig till verklig stat, utan endast till en förstorad kommun, tills den romerska staten blef militärstat, d. v. s. korporation. Men deraf är en följd, att statsläran var blott en

sedelära i stort, och politik kallades den blott, emedan det hela var fullständigare i jämförelse med det individuella.

Med kristendomen förvandlades praktisk filosofi till religionslära, emedan den afsåg menniskan i allmänhet, hvarvid de kristna, som nu lefde isolerade i staten, mer skrefvo moral än politik, sålunda en ethica religiosa. Så ännu i nyare tider, tills filosofi började skarpare skiljas från religionen (eller från etik in genere). Då blef den praktiska filosofien åter 1:o etik i ren och antik bemärkelse, 2:o naturrätt, som så småningom betraktas såsom skild från etiken. Samma fel som hos de gamle, att äfven den senare utgick från individen och staten blott betraktades såsom en anstalt för att i tvistiga fall skydda rätten och bestämma den, och först senare intog man samhällsläran, hvartill Hegel fick anledning genom den i hans metod fordrade tripliciteten. Detta har bibehållit sig, ehuru några af de nyaste erkänt, att religionsläran hör till den praktiska filosofien, och hvad naturrätten beträffar hafva de väl ej rigtigt reda på, att den eger sin princip i staten, men betrakta den deremot såsom rättens realisation.

Intresset för sedeläran var äfven i början af nyare tiden öfvervägande, ehuru sedeläran var mer teologisk, tills Spinoza uppstälde en rent filosofisk och äfven med anledning af Hobbes en statslära, ehuru han dervid tydligen hade mindre intresse än vid »Ethica». Med stor entusiasm omfattades religionsläran äfven af Kant och Fichte, något ock i England, ja, i Frankrike; men efter Kant och Fichte svalnade detta intresse, emedan staten började visa sig vigtigare. Så hos Hegel. Och den nyare tiden har i staten ett nytt objekt, som allt mer drager uppmärksamheten åt sig, ehuru sedeläran dervid ingalunda förlorar något af sitt värde. — Sant är, att menniskan kan handla rätt efter känsla och tro, men af värde är dock att hafva ett klart begrepp om det rätta.

I. Sedelärans princip.

Principen måste först finnas. Med princip har man att tänka sig:

1) en sats eller ett omdöme. Hvarför? Ty sedeläran är en mensklig vetenskap, och allt menskligt tänkande uttryckes i omdömen. Detta har sin grund i det menskliga tänkandets ändlighet eller successiva utveckling. Innan sådana omdömen utsägas, har man blott en allmän föreställning om det hela.

2) en grundsats, d. v. s. en allmän sats, hvarunder en mängd speciellare subordineras. Grundsats i en vetenskap är den sats, som så pass mycket bestämmer dess innehåll, att den kan från alla andra vetenskaper skiljas. Härvid observeras, att följdsatserna ej ligga uti grundsatsen; utan blott, att i de andra satserna alltid principen skall återkomma, blott närmare bestämd, d. v. s. så att dessa följande satser ej allenast äro förenliga med principen, utan de enda dermed förenliga, d. v. s. nödvändiga.

3) en praktisk grundsats. »Praktiskt» är hvad som afser fri verksamhet. En sådan är bestämd af sitt ändamål och sin lag, som är detsamma, sedt antingen såsom resultat, det hvari verksamheten fullständigt uttryckt sitt innehåll — eller såsom ledande verksamheten. Således skall denna grundsats uttrycka ett ändamål och en lag, och då viljan är = menniskan såsom viljande, bör den ock uttrycka menniskans beskaffenhet såsom sedlig eller en allmän sats, som säger, hvad den sedliga menniskan är — således en karakter eller en på visst sätt beskaffad menniska.

4) sedelärans princip, d. v. s. ändamål och lag för den enskilda menniskan och de föreningar, som styras af samma lag som hon. Således ett bestämdt praktiskt objekt. Ändamålet

är det goda, och sedelärans princip skall således uttrycka det högsta goda för individen.

Huru skola vi finna moralprincipen? Omöjligt utan att först veta det goda för menniskan i allmänhet. — Vi måste alltid gå från det generellare till det speciellare, annars ha vi blott föreställning om detta senare. Men när vi tala om det menskliga goda, tala vi om ett species af godt, möjligen med vissa oväsentliga bestämningar deri (såsom guldmalm och guld). Således först det i och för sig goda. — Detta är gudomligheten, men det är nödvändigt att visa, huru och hvarför det så är. För att veta ett väsendes ändamål, måste jag veta dess ursprungliga natur, ty intet kan sträfva mot sin natur; således människans innersta väsende (ex. med Fichte).

II. Allmänna satser ur den teoretiska filosofien såsom grundläggande för den praktiska.

Sjelfmedvetandet och förnimmelsen. Sjelfmedvetandet kan såsom absolut enkelt ej förklaras, utan antingen fattar man det ej, eller fattar man det rigtigt. Lif är sjelfmedvetande; dessa begrepp förhålla sig såsom ljus och lysande; blott i ena fallet mer såsom verksamhet (sjelfmedvetande). Men då tänka vi oss ej medvetande af ett bestämdt, utan in abstracto. — Rörelse tillhör ej begreppet lif, utan detta är sjelfständighet, som åter är sjelfmedvetande. Således om ej något funnes, som vore sjelfständigt och lefvande, funnes ingen rörelse. Men ett rörande måste i och för sig vara — således ej allt i rörelse. Likaså följer detta ur Guds allvetenhet, som ej är rörelse. Ja, rörelsen hos lifvet visar brist på lif; men vi antaga vanligen motsatsen, emedan alla ändliga lefvande varelser äro i rörelse, och blott sådana falla inom vår verld; men dessa särskilja vi just derigenom från de döda.

Förnimmande är bestämdt sjelfmedvetande (jemför färg och ljus), så att man kan svara på huru och hvaraf man är sjelfmedvetande, hvarvid dock gäller, att det som bestämmer sjelfmedvetandet ej är utom medvetandet, utan hvarje bestämning hos sjelfmedvetandet är perception; så att intet annat förnimmes än

sjelfmedvetandets olika bestämningar, ty det kommer aldrig utom sig.

Vara är förnimmas: satsen kan konverteras och kontraponeras. Af grundsatsen: intet kan vara i och för en annan, utan att vara i och för sig, d. v. s. vara lefvande och sjelfmedvetet, följer, att allting, såvida det fattas sådant det är och i och för sig, är lefvande och sjelfmedvetet; och allt annat är då blott i och för oss. Hvarför skilja vi så bestämdt mellan vara (eller objektet) och förnimmelsen? Jo, vi hafva flera slag af perceptioner, väsentligen skilda: de sinliga och icke-sinliga (egentligen föreställningar), och med perceptioner menas ofta specielt föreställningar. Någon gång också derför, att vi ibland reflektera på quod (*att* något är), ibland på quid (*hvad* något är).

Man kan ock visa, att sjelfmedvetandet är det första i allt. Utgår man från antagandet af en materia, så veta vi, att den ej är för sig, ty den har intet sjelf. Det första jag derom vet är, att den kan emottaga och gifva verkningar, d. v. s. är kraft eller förmåga; emedan detta ej är materia, se vi, att den såsom sådan ej är det första.

Vi bifoga ett resonnement för att på en gång försätta oss inom den sanna verkligheten. Någonting i och för sig måste vara (detta är axiomatiskt), d. v. s. ett väsende i och för sig sjelf förnummet eller ett sjelfmedvetande. Detta måste ock af andra väsenden kunna förnimmas (om sådana finnas), ty båda ha något gemensamt, nämligen sjelfmedvetandet, inom hvilket de båda såsom olika former måste finnas. Det i och för sig varande kan af en annan förnimmas fullkomligt = sådant det är i och för sig; eller ock tvärtom och då på ett annat sätt, så mycket mer annorlunda, ju ofullkomligare och tvärtom. Om ett väsen förnimmer ett annat ofullkomligt, och det således för detta får ett annat utseende, än det i och för sig har, då kan detta annorlunda-varande ej förnimmas annat än uti honom. Om nu den ofullkomligt förnimmande skulle få en större makt att förnimma, skulle hans perception bli allt likare dét i och för sig varande och slutligen dermed falla ihop; hvarigenom det blefve hans perception, men hvilket ej hindrade, att det tillika vore i och för sig eller väsende. Således, det som är förnimmelse hos en, kan ock vara ett lefvande väsen för sig, och den förnimmande

skall då ock förnimma det såsom sådant, annars förnumme han det falskt.

Således: all verklighet är inom sjelfmedvetandet eller är former af sjelfmedvetandet, hvilket redan följer deraf, att om tvenne väsenden finnas, de båda äro inom sjelfmedvetandet.

Ett fullkomligt förnimmande väsende måste finnas, ty för att kunna säga, att något förnimmes ofullkomligt, måste man motsätta det mot ett fullkomligt förnummet: Således då våra perceptioner äro ofullkomliga, måste ett fullkomligt förnimmande väsen finnas, och detta är förnuftet i egentlig bemärkelse eller gudomligheten. Det är ej utan skäl, som Leibnitz ex principio rationis sufficientis anser sig kunna bevisa Guds existens; han hade blott behöft gifva beviset en annan vändning, nemligen att monaderna ej ligga utom hvarandra, ty principium rationis sufficientis är blott ett uttryck af vårt medvetande om, att det ofullkomligt förnumna förutsätter ett fullkomligt, och först när vi fått reda på detta, kan det ofullkomliga förklaras, utan hvilket det relatifva är idel motsägelse, såsom Eleaterna visade. — Således, det absoluta måste fattas såsom förnuftet med idéer, som äro sjelfmedvetande väsen.

Förnuftets logiska attributer. Öfvergå vi nu till angifvande af förnuftets attributer, så anmärka vi dervid först, att detta förnuft är oändligt förnuft. Vi kunna fatta allt antingen såsom förnummet eller vara eller väsen eller ock såsom förnimmande, om det är i och för sig; men oändlighet har förnuftet sedt från båda synpunkterna. Oändlighetsattributerna äro således de abstrakta bestämningarne = de formala bestämningarne.

De formala attributerna hafva således inga grader (grad mätes alltid efter ett annat), utan de äro de högsta hvart och ett i sin art (såsom veta eller vara).

Förnuftets ontologiska attributer uttrycka, att det är ett substantielt vara eller en kraft, ehuru ej i rörelse — således ej sinligt; allt sådant är relatift, antingen mer objektift eller subjektift och ett plus och minus i allt — ἄπειρον; således äro de ontologiska attributerna de mera negatifva bestämningarne. — Till sin mångfald såsom substans är förnuftet magt = en mångfald, som tillika är enhet, således allnärvarande = det hela i hvar del och delen i det hela, och allsmägtigt, hvilket innebär

att all mångfalden återgår till enhet, som har såsom sin all den magt, som finnes i mångfalden. — Vidare är förnuftet vetande eller ur ideel synpunkt lif och sjelfmedvetande, och ett oändligt lif = allvetande — allt vetande är dess — enhet i mångfald; närmare bestämdt såsom förnimmande är det förnuft = personlighet och absolut d. v. s. allperson.

Bestämdt från synpunkten af dessa attributer utgör förnuftet det sköna, det sanna och det goda. Formaliter är det blott form, och såsom sådant kan det ha hvilket innehåll som helst: det sköna, hvarvid kan erinras, att menniskokroppen är det skönaste sinliga såsom det rikast harmoniska. Det sanna är det, som förnimmes, såvidt vi förnimma något sant; således ej öfverensstämmelse med ett annat, utan med sig sjelf, eller med gudomlighetens tanke: således väsende och enhet i mångfald, för hvilket ligger till grund principium contradictionis, som blott är negatift uttryck af system. Det goda refererar menniskan till sig, och det har olika betydelse på olika utvecklingsgrader af hennes lif; först det angenäma = en form af lif och en känsla af harmoni inom väsendet; sedan refereradt till menniskan såsom förstånd = det nyttiga, d. v. s. behofvet och dess harmoni med lifvet. Men blott ett relatift godt, ty hennes väsen är ej tillfredsställdt genom sinligheten. Godt i högsta bemärkelse är lif och fullständig harmoni mellan sinlighet och förnuft, hvari det lägre ock ingår så mycket, som kan harmoniera med denna högsta och totala harmoni; så att det ock är nyttigt och angenämt. Tänkt hos Gud får det goda samma benämningar, men absolute: lif och harmoni eller ett harmoniskt lif utan motsägelse. Sålunda: vi ha att fatta dessa båda = det absolut goda; det senare = salighet, hvarifrån vi borttaga »lycka», som blott för det ändliga väsendet kan finnas och vara godt. Lif och salighet således det goda eller den gode. — Huru förhålla sig det sköna, det sanna och det goda till hvarandra? Intetdera kan vara utom det andra, men de äro ej lika fullständiga uttryck för förnuftet, utan de två förra låna sin godhet från det sistnämnda eller äro det goda från en viss sida. Det goda är ock det sanna och sköna, ehuru ej strängt taget tvärt om, då det goda är det fullständigaste uttrycket. Dessa trenne idéer ligga till grund för menniskans trenne förmögenheter, men det är ock bekant, att man icke kan

uppfylla sin plats genom blott estetisk eller teoretisk fullkomlighet, men väl med det goda. -- Huru kan man veta något om idéerna? Väl möjligt att veta något om hvar idé för sig, men i sin största allmänhet kan man fatta något om ett väsen utan att veta om detaljen.

Från bestämmandet af det goda i och för sig fortgå vi till frågan: hvad är det menskliga goda? Eller huru kan det finnas? Blott såvida det i och för sig goda hos menniskan uppträder eller är närvarande, ehuru med någon oväsentlig inskränkning. Detta inses och visas så, att all sann verklighet finnes i det gudomliga förnuftet såsom dess innehåll eller perceptioner, in specie idé eller begrepp såsom fullt klar. Dessa idéer äro all sann verklighet, och från Guds synpunkt äro de det absoluta förnuftet sjelft i en viss form; hvaraf följer, att hvar idé har för honom samma bestämningar som han, så att Gud i hvar idé tänker alla de öfriga på ett visst sätt. Men hvar idé har in specie några egna egenskaper eller någon egen bestämdhet, nemligen alltsom hvardera har de andra till positifva eller negatifva bestämningar, hvilket ej strider mot, att hvar idé är i de öfriga, men då måste de tänkas i ett högre system och såsom dess organiska delar. Således den ena fullkomligare än den andra. Ett väsen blir fullkomligare i samma mån det tänkes inom ett fullkomligare, ty derigenom får det ej blott sin positifva bestämdhet, utan ock alla de bestämningar, som det har i sitt förhållande till det högre. Således måste idéerna ha en tendens att tänka sig i ett högre. Tänker man sig och lefver i den högsta idén, har man sitt högsta lif eller når man sin högsta betydelse. Derför är mitt lif i Gud eller Gud i mig mitt högsta goda, äfven om vi ej kunna uppgifva alla mellanlänkar. Detta är det första, som inom en menniska kan tänkas, och måste således ock bli det sista, hvartill hon kommer. Således är det högsta för menniskan att bli en medlem af »det himmelska riket» eller att tänka Gud och hans verld samt således sig såsom medlem deri, hvarigenom menniskan lefver i Gud och naturligen ock Gud i henne, ty hon kommer dock aldrig utom sig sjelf. Dit sträfvar allt, till och med t. ex. växten och djuret, men menniskan skiljer sig från de öfriga genom att hon blir medveten om sin tendens och sjelf dirigerar denna verksamhet. Ja, äfven den osedlige drifves af samma tendens att lefva och

lefva harmoniskt, ehuru detta sträfvande genom ofullkomlig utveckling eller derigenom att han ej begagnar sina förmögenheter ledes på afvägar. — En annan formel för detta högsta mål vore: identiteten af det ändliga väsendets vara för sig med dess vara för Gud; — eller dess idé.

Då menniskan aldrig kan uppnå det absolut goda, hvartill tjenar det att sätta upp det? Ty all vetenskap går från grund till följd, och skulle jag ej kunna angifva, hvad som är det absoluta målet, så skulle ett relatift vara utan betydelse och ändamål.

Hurudant är nu det religiösa lifvet i sin idé? Det måste ha samma bestämningar som Gud sjelf:

1) ett absolut lif eller sjelfständighet, som ej behöfver något mer,

2) ett fullkomligt lif, som i sig innesluter allt,

3) ett harmoniskt lif,

4) andligt och evigt,

5) allenavarande i hela sin verld,

6) allsmägtigt, ty det känner ingen hämning, samt

7) ett klart och personligt lif.

Det religiösa lifvet är således skönt, sant och godt, ehuru blott såsom mål, men derför ock aldrig i något visst moment uppnådt, ehuru ständigt approximeradt. Detta innebär ingen orimlighet, ty i hvart moment kan hon nå målet, så långt som hon i det ögonblicket bör och kan. Således har hon det i hvart moment partielt närvarande. Således är blott rigtningspunkten angifven men ej bestämdt, huru och huru mycket hon i hvart moment kan och bör sträfva.

Den ändliga verlden. Vi gå nu närmare till menniskan och mena, att hon ej allenast ej fullständigt når sitt absoluta mål, utan ofta aflägsnar sig derifrån, ej alls sträfvande dit, ehuru hon alltid drifves af rätt tendens men begagnar den till annat ändamål. Detta för oss till frågan om det onda, som är dels fysiskt dels moraliskt, hvilken fråga vi måste besvara, innan vi kunna gå in på frågan om sedligheten. Menniskan är ej blott förnuftig, utan ock sinlig. Dertill kan och måste en grund anges, och denna är ytterst väsendet såsom grund till allt, som ej har sin grund i sig. Om vi således ock förklara det onda ur det goda, är det ej att ange det goda såsom orsak till det onda utan det innebär blott,

att utan förutsättning och rationel grund finnes ej det onda — således ej såsom blott empirisk causa i tiden.

1) Menniskan är till sitt väsen idé af Gud och tillhör såsom sådan blott honom; men hvarje hans idé är i och för sig varande, och såsom sådan lefvande och sjelfmedvetande, d. v. s. förnuftigt väsende eller en personlighet.

2) Hvar idé har till sitt innehåll den oändliga verlden från en viss synpunkt betraktad, ty då intet annat finnes än Guds idéer, kan menniskan ej förnimma något annat, och denna ligger inom henne såsom utgörande ett system. Men då hon ej är den högsta, så följer, att hela detta system, som inom henne potentielt finnes, visar sig för henne relatift annorlunda, än hvad det är i och för sig sjelf, och utgör hennes fenomenverld. Således, för möjligheten af denna verld ligger väsendets verld till grund eller den är väsendets verld ehuru med annan form.

Således beror denna inskränkning på att menniskan ej utgör det hela, utan blott ett moment i systemet i det hela.

Huru visar sig denna fenomena verld? Relatift motsatt mot den absoluta, nemligen potentielt fullkomlig och aktuelt ofullkomlig samt i vissa delar det ena och i andra det andra mer och allt detta föränderligt eller i en oupphörlig utveckling. Grunden härtill är, att alla idéer förutsätta hvarandra; när hon vill förnimma den ena, nödgas hon gå öfver till andra, antingen blott i en rigtning (sinnets verld) eller i flera (såsom i tankar), samt vidare att menniskan går periodiskt, genom utveckling, kulmen och nedåtgående, som är en följd af hennes ändlighet. Hon måste ha centrum först i hvart moment — inre och yttre i rummet, men äfven för föreställnings- och tankeförmågan ett centrum = utsträckning i tiden, så att i hennes tidslif är ett moment det högsta och de öfriga (föregående och efterföljande) bli mera periferiska. Sålunda utvecklar sig hennes lif och går nedåt, men detta tidslif är ej det enda, hvarunder hon kan existera, ty hennes idé är evig, och således går det allt vidare, utan att i något moment vara fulländadt. Under det sålunda menniskan för sig lefver i en lägre form kan hon allt för väl lefva ett högre lif i en annans medvetande utan att hon lefver detta för sig sjelf: så barnet och den fullvuxnes medvetande derom; och man kan tänka sig de varelser, hvaruti vi ingå, såsom jag, högre än vi fast ej

såsom sådana uppfattade af oss: så samhällena, som ännu äro menskliga jag utan att dock vara det som individuella; och i en annan lifsform kan hon således finna sig såsom moment i ett än högre samhälle.

Förnuftets metafysiska attributer. Det absoluta har i förhållande till det ändliga en allmän bestämning: det är nämligen dess grund, och derur utvecklas de metafysiska attributerna: a) grund i teoretiskt afseende, hvilket kan tänkas såsom *α)* existential-, och *β)* perdurationsgrund: orsak och ursubstans, dock i annan bemärkelse än inom logiken; der = en enhet i mångfald af momenter; här = det perdurerande i vexlingen, dock ej ett tidsförhållande utan ett begreppsförhållande; och intelligent: skapare och upprätthållare i metaforisk bemärkelse. Således här ej än någon styrelse utan liksom fysisk grund. — b) Menniskan ej blott existerar och perdurerar i tiden, utan är fritt verksam och kan såsom sådan ej ega någon föregående grund, utan är sjelf en prima causa; men skulle dock ej handla utan att denna verksamhet bestämde sig sjelf till något visst, antingen sinligt eller förnuftigt. Hur förhåller sig alltings grund till denna fria verksamhet? Den bestämmer målet och lagen, och det absoluta blir det som binder hennes verksamhet — ehuru fritt gifvet — så att den går till en viss verkan eller mål efter en viss lag = religio. Ändamålet är det fullständigare begreppet, ty lagen är blott de olika momenterna af ändamålet i hvarje moment af verksamheten, då den är successif. Såsom intelligens: regent = försyn och saliggörare. Med afseende härpå äro särskilda predikater: helighet och rättvisa, allvishet (= som vet att leda en sak till ändamålet) och allgodhet = orsak till allt godt. — En applikation häraf på det praktiska: menniskans högsta goda, betraktad ej i sin idé, utan i tiden sig utvecklande är religiositet = hennes fria lifs absoluta bundenhet af sin idé, d. ä. af Gud sjelf, eller religionen i och för sig. Vi anmärka härvid att religionen ej är sträfvan till enhet med Gud, ty sträfvan är ej genus, emedan den då skulle bli större, ju starkare sinlighetens motsträfvan vore. — Ett band på en fri verksamhet får här ej tänkas såsom tvång, utan hon binder sig sjelf med frihet; härigenom uppkommer reel frihet från sinligheten och absolut d. v. s. fullkomlig bundenhet af menniskans egen idé

d. v. s. af Gud såsom det absoluta målet. Den menniska vore såsom tidsväsen fullkomlig, som i hvart tidsmoment vore så mycket bunden, som det för henne i detta moment vore möjligt. Derigenom blir Gud hennes lag och ändamål.

Ett annat uttryck, som är vanligare och fullständigare: en absolut lydnad för Guds vilja, så att han blir den ledande principen för hennes handlingar och befordrar hennes lycksalighet. Lydnad: ej med tvång eller utifrån. Ingen är verkligen lydig, som ej gör det fritt, då ett fritt väsen ej kan tvingas att lyda; ty detta blir dock ej min vilja — jag gör det blott för att undkomma ett större ondt. Den som fritt lyder Gud, gör hans vilja till sin och blir med denna identisk, såvidt det för honom är möjligt.

Det onda. Menniskans verkliga tillstånd i den sinliga verlden är oemotsvarighet mot sin idé: ingen eger det ofvannämnda tillståndet fullt aktuelt; dels i följd af att menniskan utgör ett ändligt väsen och röner hämningar, dels i följd af omöjligheten att göra det på grund af hennes lägre natur: metafysiskt ondt, om man ser på grunden, fysiskt, om man ser på följden; dels ock derför att hon ej begagnar eller orätt begagnar sina krafter öfver det lägre: moraliskt ondt eller synd: det förra för att det leder till disharmoni, det senare emedan hon behöfver försoning. Här åsyftas ej vissa synder eller speciella handlingar i motsats mot pligt, utan en på hennes bruk af friheten beroende oemotsvarighet mot sin idé.

1) Det onda in genere är ett species af det dåliga, = det som ej motsvarar sin idé. Detta gäller både med afseende på de fysiska tingen, der det är det enda, och med afseende på de lefvande och kännande samt medvetna väsendena, der det kallas ondt och yttrar sig såsom en disharmoni eller obehag. Man kan öfverflytta namnet det onda på de ting, som förorsaka detta obehag = fysiskt ondt, men i speciellare bemärkelse betecknas dermed det obehag eller den disharmoni, som hos ett fritt väsende åstadkommes genom dess frihet = moraliskt ondt.

2) När inträder medvetandet om en sådan oemotsvarighet? När menniskan kommit till aktuelt medvetande om det högsta goda, dertill refererar sitt närvarande tillstånd och finner det ej motsvara det förra; detta kallas ock synd i vidsträckt bemär-

kelse, ej såsom en viss handling utan såsom ett tillstånd, en strid med det rätta, och handlingen betraktas såsom något, som kan och bör »försonas», i analogi med det borgerliga lifvet och hvad som deri sker emot dess lagar.

3) Hvari består det onda? Hvarken i sinligheten eller i förnuftet för sig, utan i en förvändhet i förhållandet mellan båda, som har sin grund i menniskan sjelf såsom enhet af båda. Sinligheten är källan till frestelser till det onda, men ej i och för sig ond. Djuret kan åstadkomma skada, men gör ej synd, ty det handlar naturligt. Undertryckandet af sinligheten är derför ej godt, utan denna åsigt har uppstått deraf, att man teoretiskt varit empirist och således ansett det förnuftiga blott såsom icke-sinlighet, hvarför endast befrielsen från det sinliga skulle vara god. Alltför litet. Så Stoikerna och Neo-Platonikerna samt sedan kristendomen genom inflytande af de nyssnämnda. Ännu mindre är förnuftet, som är den gudomliga lagen sjelf, i och för sig ett ondt. Utan det onda består i ett origtigt förhållande mellan båda, åstadkommet af menniskan sjelf såsom fri. Blott det kan sägas, att sinligheten gör det onda möjligt, ehuru detsamma ock kan sägas om förnuftet, ty vore det borta, vore ock hvarje relation omöjlig, såväl den rätta som den orätta.

4) Är det onda blott negation? Denna fråga är föga vigtig; men i sjelfva verket rigtigare, att det onda äfven är ett positift, ty blotta privation af förnuftets verksamhet gör väl menniskan sämre eller af mindre värde men är ej = det onda, ja, ej ens sjukdom är blott brist på helsa; så ock med synden. Hela nationer t. ex. stå på så låg ståndpunkt, att de sjelfva ej ens veta, om de äro goda eller onda. Utan något mer fordras, nemligen att hon skall stanna under det mått af fullkomlighet, som hon i detta moment kunde nå, och att detta sker af förnuftets icke-bruk eller missbruk. Deraf ser man svårigheten för en person att afgöra graden af en annans syndighet; dock kan graden bedömas, dels af en sjelf, dels och i egentligaste mening af Gud. Ett positift motstånd eller en fri verksamhet hos viljan, som aldrig är blott negation, ehuru deri alltid tillika ligger en brist, nemligen på förnuftighet hos viljan, men inom viljan sjelf är det positift. Redan det är ett ondt, om viljan ej gör sin ansträngning efter förnuftets uppmaning.

5) Stå det fysiska och moraliska onda i någon komparation eller ej (såsom Stoikerna sade)? Fullkomligt heterogena äro de både till princip och verkan, om ock känslan och effekten i något afseende äro lika — nemligen disharmoni. Det sinliga onda ligger blott inom en region hos menniskan, som är föränderlig, en brist eller hämning i sinlighetens fordran i och för sig, hvarför mennniskan kan sätta sig deröfver och ha en tröst i det medvetandet, att det ej rör hennes väsen. Det moraliska onda åter har sin grund i henne sjelf och kan ej utan genom henne sjelf försvinna, och vidare rör det hennes eviga del och kan ej absolut annihileras, sedan det en gång inträdt. Derför har man betraktat detta i religionsläran såsom evigt, såvidt hon ej begagnat detta lif till bättring. Rigtigt i och för sig, ehuru ej såsom absolut verkan på det goda; detta går alltid framåt, ehuru det onda blir en hämning i anseende till graden, äfven i hvarje senare lifsform.

6) Är det onda en allmän bestämdhet hos hvarje menniska eller blott tillfällig för några? En väsentlig proprietet kan det ej vara; det vore då nödvändigt, d. v. s. ett godt, hörande till hennes väsen. Det är något blott timligt och tillfälligt, som aldrig kan ur hennes idé deduceras eller har ingen substantialitet i sig. Kant var den förste som vågade erkänna denna sanning. Men det hindrar ej, att man ur empirisk synpunkt kan antaga, att ingen dödlig finnes, som är fri från all moralisk synd. Detta bevisade Kant genom induktion, den enda form för att få allmänhet inom erfarenheten. Likväl kan man säga, att äfven en annan grund fins, nemligen att menniskan aldrig är så utvecklad, som hon kan bli; från denna synpunkt talar man om ett peccatum originarium. Detta är såtillvida rigtigt, som hon vet, att hon aldrig kan fullt uppnå sitt mål: denna synd är mer en negatif och en följd af svaghet än en följd af viljans kraft. Ytterligheter i detta afseende äro scrupulositet och laxitet.

7) Det ondas uppkomst i tiden. Hurudant tillstånd i tiden har föregått syndens uppkomst hos slägtet? Tvenne ensidiga, båda två origtiga, föreställningssätt hafva i detta afseende blifvit framstälda. Menniskans ursprungliga tillstånd kan icke tänkas såsom utvecklad, medveten och afsigtlig sedlighet utan någon brist: hon skulle då ej kunnat falla. Men icke heller är ett

syndighetstillstånd såsom ursprungligt möjligt, ty intet skäl då att bli bättre. Således, slägtet har ursprungligen varit hvarken aktuelt godt eller ondt, hvarför menniskans ursprungliga tillstånd med skäl betecknas såsom ett oskuldens tillstånd. Samma process föregår hos den enskilda menniskan, och hon börjar der med det ofullkomligare och måste småningom arbeta sig upp till det goda i kamp mot det onda.

8) Huru uppkommer då det onda? Jag antar inga mystiska eller eviga grunder, utan utgår från menniskan, sådan hon är i tiden: hon måste successift utveckla sig; således föregår sinligheten i tiden det förnuftiga, nemligen såsom aktuelt. Då så är och det tagit en viss sjelfständig form, söker det sedan bibehålla sig deri såsom en lefvande kraft, äfven mot förnuftet, och när förnuftets fordran hos menniskan inträder, söker sinligheten redan af sjelfbibehållelsedrift motverka det. Derför gör uppfostran menniskan hvarken god eller ond, men borttar svårigheterna af en missbildad sinlighet och gör således det goda mer möjligt. Uppfostran kan derför kallas en oförtjent nåd. Sinligheten är dock med allt detta ej ond, utan det onda består i förakt för det förnuftiga. Ej svaghet, ty då vore menniskan ej ond, emedan hon ej sjelf vore kraft, utan hon sjelf skall känna, att hon kan, men ej finner för godt att slita sig derifrån. Således förklara vi det mindre mystiskt, vi söka dess grund hvarken i någon förverkligad handling eller någon anordning af Gud.

9) Kan Gud sägas medverka till det onda? Ej i den betydelse, att det onda skulle deraf vara en följd, utan blott att utan honom vore det onda ej möjligt. Vore intet högre än menniskan, så vore hennes tillstånd ej heller ofullkomligt; och vidare, det onda rör ej Gud och finnes ej inom hans verld, och det straff det medför är en följd af hans närvaro i menniskan, annars ingen disharmoni möjlig; men detta är ej ondt, ty annars vore bättring ej möjlig.

10) Arfsyndens filosofiska betydelse. Ordet är mindre väl valdt, men kan förklaras så, att det låter bibehålla sig. Menniskan såsom moment i en timlig utvecklingsserie, står i förhållande till hela slägtet och har således sin grund till en del uti den handling, som närmast frambringar henne i sin bestämdhet, hvarför den grad af synd och motsatsen, som då finnes i släg-

tet, ock måste inverka på henne, och de momenter eller incitamenter till det onda hon af denna bildningsgrad har kunna kallas arfsynd; dock »att den första menniskan infört synden» vill blott säga, att hon var den första, som införde en synd, som sedan alla införa. »Das radicale Böse» innebär, att hela slägtet ej motsvarar sin idé och att hvar och en har såsom moment i slägtet en del deruti. Benägenheten åter kan ej kallas arfsynd, emedan den är naturlig.

11) Verkan af synden är disharmoni jemte medvetandet om, att man sjelf dertill är skuld och således är värd att deraf få följderna. Den måste bli lifligare, ju mer förnuftet kommit till medvetande utan att ha ledt till bättring. Derför mer hopp om bättring i samma mån förnuftet kommit till utveckling. Denna känsla är inneboende hos hela den menskliga naturen: samhället och slägtet. Alla nationer ha publice-företagit försoningshandlingar. Det uppstår nemligen genom känslan af disharmonien ett sträfvande att arbeta sig derur, liksom ock af oförmåga, såvidt menniskan sjelf är öfvervägande sinlig. Derför ha olika medel sökts alltefter det religiösa medvetandets större eller mindre renhet: i de lägre religionsformerna offer och skänker, för att gudarne ej skulle göra menniskorna sinligt olyckliga; vid högre religiös bildning åter har den insigt alltmera framträdt, att menniskans försoning med Gud endast genom förändring af hennes eget inre lif är möjlig.

Befrielsen kallas frälsning och försoning, hvilket är fullt rigtigt: förbättringen är denna befrielse från synden, viljans ändring, samt ock en befrielse från straffet, som aldrig kan försvinna annars, då det just är sjelfva disharmonien. Det är af vigt att aflägsna origtiga föreställningar, tagna ur staten, der straffet alltid tillägges, när brottet är begånget, äfven om brottslingen ångrar sig; men detta, emedan staten ej kan se in i det inre, utan blott vet, att skadan är skedd. Men moraliskt är synden sjelf straffet, och ingen lider något mer eller värre än just detta. De fysiska följderna upphäfvas ej genom befrielsen från synden, de kunna bero på mycket annat, men få ej fattas så, att de identifieras med straffet.

12) I förhållande till menniskan såsom sinlig eger denna befrielse en yttre grund, nemligen dels det i den yttre verlden

aktualiserade förnuftiga, dels hennes egen högre natur, som hon än ej tillegnat sig, men verklig blir denna befrielse ej förr, än den har blifvit hennes eget inre aktuella tillstånd.

13) Genom hvilka medel verkar Gud till förbättring af menniskan in genere?

a) genom allt som i den kosmiska utvecklingen betingar personlighetens aktualisation. Ty allt förnuft häri är genom Gud.

b) genom religionens bildningsmedel och de personer, som införa dem: religions- och lagstiftare; dessa äro hela slägtets representanter, och de andra tillegna sig deras ande. Framträdandet af denna princip hos de andra är i det moment, då viljan slår öfver, omvändelsen och i sin fortgång: helgelsen. Den process vi omtalat, framställes fullt rigtigt i de positifva religionslärorna såsom »actus Gratiæ»; blott att observera, att detta allt är blott olika momenter af samma ena handling.

14) Själens odödlighet är ett moment ur religionsläran, hvarförutan sedeläran vore utan betydelse, emedan hela lifvets betydelse vore blott sinlig och menniskan gjorde klokast uti att efter detta ordna sitt lif, som blott vore skenlif. Verkligheten häraf behöfver intet bevis; menniskans väsende är ett moment i Guds förnuft, således lika evigt som han, hvilket ock yttrar sig i menniskornas omedelbara medvetande och återfinnes hos alla; blott falska spekulationer hafva infört tvifvel derpå. Plato insåg först detta såsom nödvändigt och förde bevis, men ej filosofiskt, som var obehöfligt, utan för att visa det äfven för andra, som ej kunde fatta filosofien. Funnes den ej, vore menniskan ett sken, som bäst borde inrätta sitt lif så angenämt som möjligt; det vore dervid likgiltigt, om hon handlade så eller så, ty det vore snart slut i alla fall, och dessutom kan sedligheten ofta ej förenas med det sinliga lifvets bibehållande, och menniskan skulle då råka i motsägelse med sig sjelf, då hon borttoge sjelfva vilkoret för lycksaligheten. Sedlighetens absoluta värde vore ock omöjligt, ty allt i tiden är relatift.

Öfvergång till sjelfva sedeläran.

Vi ha betraktat det i och för sig goda och det för menniskan goda. Vi ha in genere bestämt det för menniskan in genere, men ej specielt undersökt det in specie för individen och samhället. Det finnes tvenne former, hvarunder menskligheten såsom förnuftig existerar, nemligen såsom samhälle eller moralisk personlighet och såsom individer eller fysiska personer. De förra äro organisationer af förnuftiga väsenden omedelbart och blott medelbart af förnuft och sinlighet, nemligen genom individerna. Således framträder religionen ock der såsom samhällighet, d. v. s. den samhälliga menniskans eller samhällenas religiositet, hvarvid vi ej mena den etiska dygd hos individen, som kallas samhällighet, utan samhällets motsvarighet mot sitt ändamål. Men individen skiljer sig från samhället genom att vara fysisk personlighet, d. v. s. en enhet mellan fysiska krafter och något förnuftigt. Hennes religiositet blir då sedlighet = individens bundenhet af det absoluta. Således hvad är sedlighet eller hvad är sedelärans princip? Den genom menniskan sjelf eller fritt åstadkomna absoluta enheten mellan hennes förnuftiga väsen eller idé och hennes sinliga natur eller karakter. Att detta är menniskans ändamål kunna vi ock finna från hennes definition: hon är (till skilnad från samhällena) ett sinligt förnuftigt väsen. Detta är hennes formella definition (till skilnad från lägre och högre varelser, t. ex. djur och samhällen). Men alltings ändamål är att motsvara sitt begrepp. Sinlig är menniskan utan egen åtgärd, men förnuftig blott till möjligheten utan fri verksamhet; aktuelt blir hon det ej utan egen fri verksamhet, och skall hon bli sinligt förnuftig, måste hon i sinligheten frambringa det förnuftiga, och dermed blir ock det förnuftiga sinligt, så att båda momenterna fullt uttömma hvarandra, och hon blir ej till en del det ena och andra, utan helt och hållet sinlig, men på förnuftigt sätt; eller förnuftig, men på sinligt sätt.

Att detta uttrycker sedlighetens begrepp, kan man se genom sjelfva språkbruket. Grekerna satte ἔθη och πάθη mot hvarandra såsom fritt och sjelfbildadt samt ofritt, och ἦθος hänger ihop med ἔθος, som betyder vana. I begreppet sed ligger något konstant: tre momenter

a) något yttre och sinligt, som gör seden märkbar,

b) något inre osinligt, som ej är öfvergående utan stabilt, d. v. s. mer eller mindre substantielt, som bibehåller sig i vexlingen,

c) enheten af båda, som just utgör seden, och denna enhet är just satt genom menniskan sjelf.

Detta är ock menniskans högsta goda eller mål, men då betrakta vi det ej än såsom aktuelt, utan såsom rigtningsmål, som, om det vore fullt verkligt, vore hennes högsta lycksalighet. Detta begrepp kan hos menniskan ses från tre olika sidor. Den sedliga menniskan d. v. s. sedligheten är

a) en viss karakter och konstant. Karakteren bestämmes af viljan, d. v. s. den verksamma personens rigtning på ett mål; och då viljan alltid är verksam, är den rigtning hos viljan och en på det målet rigtad verksamhet efter den nödvändiga lag, enligt hvilken detta mål kan uppnås. Menniskan betraktas då såsom en kausalitet, som åstadkommer en fri skapelse i motsats mot det utan henne åstadkomna.

b) Då vi se derpå, att menniskan är verksamhet, måste den vara på ett nödvändigt sätt bestämd, nemligen på det sätt bestämd, som är nödvändigt för att målet skall uppnås, således en verksamhet enligt en inre nödvändig lag. Sålunda bestämd blir sedligheten en lag, d. v. s. en på visst sätt bestämd verksamhet, som frambringar enheten af förnuft och sinlighet.

c) Om det finnes en kausalitet, som nödvändigt enligt sin lag går till sitt mål, uppkommer en bestämd produkt = menniskan sjelf såsom sedlig från en annan synpunkt. Dessa äro samma begrepp från trenne olika sidor sedt, hvarför sedeläran framställes under alla tre synpunkterna.

De gamla sågo moralen blott ur den första synpunkten och nöjde sig med den och utvecklade blott den närmare = den vises ideal, vanligen ock med den ensidighet, att de ej karakteriserade mer än idealet, ej huru menniskan skulle komma dit från det onda.

I nyare tider åter ses moralen från synpunkten af lag och laglydnad, hvarför den blifvit system af lagar och handlingar, ej af speciellare karakterer. Orsaken var, att kristendomen var framställd såsom Guds bud, som skulle systematiseras i sede-

läran. Denna åsigt är ej origtig, såsom vi sett, utan sedeläran blir derifrån sedd mest lärorik, men är ej fullständig, och lätt insmyger sig den tanken, att lagen ej är hennes egen, utan yttre, auktoriserad med belöningar och straff.

Den sista synpunkten är nästan ej använd, antydd af Schleiermacher och använd såsom ensam — och ensidigt. När man velat taga den såsom den första, är det felaktigt, ty först orsaken, sedan dess lag och verksamhet och sedan produkten. Denna skall skiljas från ändamålet, der det goda ännu blott är möjligt och absolut fullkomligt. Schleiermacher har förblandat dessa synpunkter. När grekerna talade om det goda, menade de alltid ändamålet, ej produkten, och hans kritik träffar dem ofta ej så rigtigt, ty han menar med det goda produkten, idealet, men de betraktade idén. Om vi nyttja alla tre synpunkterna, är det ej olika delar, utan sidor af hela sedligheten.

Ett exempel är anfördt af Schleiermacher: en kurva; denna kan betraktas 1:o såsom en kraft, som genom sin rörelse på ett visst sätt frambringar denna kurva (t. ex. en cirkel eller ellips); sedligheten såsom en verksamhet, som frambringar sin produkt, d. ä. sig sjelf; 2:o såsom en ekvation, som uttrycker lagen för kurvan, ehuru blott såsom enheten i en mängd kvantiteter, som bestämma kurvans läge i hvarje punkt; 3:o såsom produkten af denna verksamhet efter lagen, d. v. s. kurvan såsom uppritad genom rörelsen efter lagen. Men sjelfva verksamheten är redan kurvan såsom verksamhet, och lagen samma sak, fast blott i begreppet och än ej realiseradt, och produkten detsamma realiseradt.

Vi hafva närmast att gifva en allmän bestämning af sedligheten ur alla synpunkterna, ehuru mest ur de tvenne första, ty den tredje förstås af sig sjelf.

Sedligheten skall vara enheten af sinligheten såsom bestämbar och förnuftet såsom bestämmande. Derför måste den sedliga karakteren bestämmas ur förnuftet, ehuru med afseende derpå, att den har sinligheten uti sig. — Den sedliga karakteren är

1:o sjelfständig, väl tillika enhet med det sinliga, men ej derifrån utgående, d. v. s. ett sig sjelf i sinligheten realiserande lif. Menniskan kan vara sjelfständig a) i förhållande till Gud,

ty hennes lif i Gud är hennes lif i sjelfständigheten och just derigenom är det sjelfständigt; b) i förhållande till sinnligheten, ty sedligheten består uti α) magten att slita sig från det sinligas makt och β) magten öfver det sinliga, och skulle denna senare någon gång felas, i följd af det onda, så står den förra alltid qvar.

2:o enhet i mångfald af funktioner eller en och densamma deri (Stoikerna, likaså hos Plato σωφροσύνη) alla delars harmoni med enheten. Sinligheten skall få denna enhet, den är mångfaldig, ett bestämbart material, som ur förnuftet skall bestämmas och som derför sjelf måste vara enhet i mångfald. Den sedliga menniskan skall α) ega harmoni med sitt eget väsen och β) derigenom få harmoni äfven i det sinliga.

3:o magt: a) constantia, d. v. s. till sin princip måste den vara osinlig, ty allt sinligt är relatift och föränderligt, ehuru i sinlighet framträdande såsom vexling; enligt Stoikerna var man ej sedlig, så länge man kunde vackla. b) organisk kraft att herska α) öfver sig sjelf, β) öfver det sinliga: styrka; den skall ej blott vara en ἀνδρεία, utan äfven en magt i det sinliga öfverallt närvarande och görande de sinliga krafterna till sina.

4:o ett lif eller a) sjelfmedvetande, φρόνησις, hvilkets klarhet kan vara större eller mindre och ändå god, men idealet måste ha ett system af klara grundsatser. Dock tydligt, att detta klara ej kan genomtränga allt det sinliga, men denna brist suppleras genom samvetet, hvarigenom ock detaljen blir stämplad med förnuftighet. Kant fordrade detta klara medvetande om sedelagen, och tages denna såsom generel regel, är det rigtigt; men sedelagen är konkret, och således ej i detalj möjligt. Således är den sedlige en konstnär liksom, som handlar efter teori, men ock efter geni. b) enhet af sinlighet och förnuftighet såsom medveten: detta är det sista och högsta = det första med alla de speciellare upptagna såsom momenter i sig. Såsom sådan har den sedliga karakteren α) skönhet, eller der det är omöjligt, sublimitet, der det sinliga måste uppoffras; β) sanning, ty den är till sin inre natur väsendet, om ock i sinligheten framträdande; γ) godhet, ty den är ett harmoniskt lif.

Vill man se sedligheten såsom lag, så är den

1:o ett kategoriskt imperativ, en sats, som hvilar på sig

sjelf och ej har sin giltighet ur ett annat, en praktisk, ej blott tekniskt praktisk eller pragmatisk sats (Kant).

2:o enhet i mångfald — en, men innehåller möjligheten af en oändlig mångfald, som derur kan utvecklas.

3:o oföränderlig i sig sjelf, allmängiltighet i nödvändigheten — det sinliga kan variera, men ej så det förnuftiga.

4:o en magt att bestämma det genom lagen bestämbara, d. v. s. har absolut bindande magt och beherrskar allt, som derunder står. Menniskan kan låta bli att deraf beherskas, men då är hon ej heller sedlig. — En lag, som ej binder, är blott nominel, men ej reel lag, ja oaktadt menniskan ej lefver sedligt, styres hon dock af honom, fast under lägre form, såsom en för henne främmande.

5:o ett vetande såsom en viljans lag, och viljan är vetande.

6:o ett förnuftigt vetande, d. v. s. den sedliga varelsen sjelf, som blir sin lag genom att vända sig på förnuftet.

Opus är sinlighetens harmoni med det förnuftiga, hvarigenom detta realiseras. Materialet för menniskans verksamhet är de yttre liflösa tingen, som äro mer bestämbara eller bestämda, allt-som de äro mer eller mindre lefvande, vidare andra menniskor och samhällena, hvilka dock bestämma henne lika mycket som hon dem, d. v. s. hon upptar deras ändamål i sig. Huru förhåller sig sedligheten till samhället och detta till religionen? Sedeläran är en sjelfständig vetenskap, ty ehuru deri samhällsläran ingår, handlar sedeläran om slägtet och om dettas förhållande till Gud blott ur individens synpunkt, huru individen dertill skall förhålla sig genom de idéer om dem, som höra till hans förnuft, så att återvändandet till Gud blir resultat.

Några anmärkningar om Sedelärans princip och dess deduktion.

Sedlighetens princip betyder 1) sedlighetens grund = den fria viljan såsom förnuftig och 2) sedelärans princip eller den allmännaste grundsats, hvari sedlighetens begrepp in genere kan

angifvas, eller uttalas och bestämmas. Deraf uppstår ej vetenskapen, utan den anger det objekt, som närmare analyseradt ger sedelärans innehåll, således en allmän bestämning af etikens betydelse.

1) Den är en praktisk vetenskap, sysselsätter sig med ett objekt för den fria viljan, och frågan är att finna dess högsta bestämdhet, och detta åter är = den förnuftiga viljans egen högsta natur, som ock är dess ändamål. Detta uttryckes vanligen med »det absoluta goda». Den enskilda menniskans goda förutsätter menniskans goda in genere, och detta det goda i och för sig. Vi hafva visat, 1) att förnuftet är det i och för sig goda och 2) att menniskans goda är detsamma såsom framträdande i menniskan. Menniskan står med Gud i det sammanhang, att hon är en Guds idé; denna är således menniskans idé, och såvidt denna tänkes såsom mål, är hennes motsvarighet mot denna idé, hvarigenom den visar sig i henne, = religion, som således för allt menskligt är det högsta = likhet med eller lif i Gud, deltagande i det himmelska riket.

2) Sedelärans princip finnes genom skilnaden mellan individen och den samhälleliga menniskan. Den förra är en enhet af andliga och sinliga krafter (derför personerna fysiska), hvaremot den senare omedelbart är en enhet af viljor eller moraliska krafter eller personligheter.

3) Således är individens goda förnuftets och sinlighetens harmoni under förnuftet såsom den bestämmande principen, eller menniskans idé, tänkt såsom grund, lag och ändamål för menniskans verksamhet, eller förnuftets förverkligande i en mångfald af fysiska krafter, som vi kalla individen. Individens religion = sedligheten. Således sedligheten = förnuftets högsta förverkligande såsom fysisk person. Härmed är blott en allmän bestämning gifven. För att utveckla vetenskapen, måste man göra sig reda för: 1) förnuftet, 2) sinligheten, 3) bådas förening.

Att den gifna expressionen svarar mot vårt behof, kunna vi lätt visa.

Grundsatsen skall vara sådan, att man der kan finna trenne sidor:

a) Lif och praktiskt lif, men såsom egande konstans och fasthet, således en viss karakter = den vise; denna karakter

måste då närmare bestämmas så, att han på en gång handlar sinligt och förnuftigt.

b) ett ändamål; då han är verksam och praktisk, kan han ej i något ögonblick absolut nå sitt mål, utan måste utveckla sig successift = ändamål eller produkt af verksamheten; detta ha vi ock uttryckt såsom sinlig förnuftighet.

c) något som kan vara en högsta lag för hennes verksamhet, d. v. s. ett konstant, som kan expliceras i en mångfald af momenter, som alla uttrycka principen, ehuru i hvart fall på ett enskildt sätt: förnuftet och sinligheten. Vanligen fattar man lagen blott såsom en regel eller ett begrepp, hvarefter ett möjligt bör bli verkligt, men bestämmer ej hvad lagen är; den är blott den konstanta enheten i en mångfald.

Från alla dessa synpunkter skola vi betrakta sedlighetens princip och visa, att alla äro detsamma, från olika sidor sedt. Dessa trenne må man ej tro vara delar, utan hvardera är hela sedligheten ur en viss synpunkt, hvarför hvardera kan läggas till grund för hela den speciella moralen. Den fullständiga behandlingen bör visa sedligheten från alla tre synpunkterna.

Exposé och kritik

af historiskt gifna moral-principer och system.

Vi hafva i det föregående framstält en vetenskaplig deduktion af sedlighetens grundsats genom betraktande af menniskans natur och förhållande till gudomligheten; men det finnes äfven ett annat sätt att visa dess rigtighet, nemligen genom kritik af de föregående försöken att bestämma den, och kunna vi visa, att ingen annan än vår är rigtig, är detta ett indirekt bevis för vår princips rigtighet.

När man vill taga en allmän öfversigt, bör man erinra sig, att den praktiska filosofien grundar sig på den teoretiska och att de praktiska systemernas olikhet bestämmes deraf. Således först en allmän teoretisk öfversigt.

Från religioner skiljer man filosofiska åsigter, derigenom att de förra grunda sig på och ha formen af känsla och fantasi.

Dessa äro ock af lika många slag som de filosofiska systemerna och uttrycka detsamma som systemerna, och vi kalla också dessa filosofiska åsigter (i motsats till mystiska), om ock ej systemer. De åter, som söka grunda sig på begrepp och ej blott på känsla, eller filosofien i vidsträckt bemärkelse, dela sig uti:

Skepticism och Dogmatism.

Båda skilja sig från mytologierna genom att grunda sig på skäl, men äro olika deri, att den ena leder till ett negatift resultat i förhållande till sitt objekt, den andra till ett positift.

De skeptiska åsigterna äro ej systemer, utan tänkesätt eller ledning (ἀγωγή) till ett visst tänkesätt; ty de neka såväl den filosofiska formen som innehållet. De ha alla sin grund i en falsk form af dogmatism, de börja aldrig, utan sluta en period af filosofisk bildning, nemligen en realistisk, d. v. s. en sådan som fattar det absoluta såsom kroppsligt eller åtminstone såsom en r e s, d. v. s. såsom med det kroppsliga sammanhängande; derföre äro alla sådana falska, och då är skepticismen nyttig och nödvändig. Är den nu sträng skepticism, så utsträcker den resultatet till allt vetande, som visserligen är en inkonseqvens. Det är förnuftet sjelf, som företar denna skeptiska operation med de icke-förnuftiga åsigterna, och i detta afseende är skepticismen oundgängligen behöflig, och den har ej alltid blifvit missbrukad, d. v. s. utförd af intresse mot sanningen och såsom sådan varit sofistik; detta ligger ej i dess begrepp. Att åter skepticismen kan finnas angående det praktiska, är alltid ett fel hos person, ty den praktiska filosofien är alltid identisk hos hvarje menniska, emedan der aldrig är fråga om motsvarighet mellan inre och yttre, utan blott om det inre; och skepticism häremot är antingen bristande utveckling eller moraliskt lättsinne.

Dogmatism, som kan utvecklas till system och hvartill alltid gjorts försök, har förekommit i många former, och grunden dertill är blott, att menniskan såsom ändlig utvecklar sig från det lägre till det högre och återgår. Deraf olika åsigter om verlden: realism, idealism och återgång till realism, ehuru med ett praktiskt residuum. Alla former af dogmatism kunna hänföras till: empirism (sensuella) och rationalism (spekulatifva), men den förra tages vanligen i en inskränktare bemärkelse. Empi-

risterna känna blott sinligheten såsom det absoluta, sätta således sinnena såsom princip för kunskap. Rationalisterna erkänna sinligheten men ock förnuftet och grunda vetat härpå; enligt alla rationalister således en dubbel verklighet i förhållande af grund och följd.

De empiriska (i vidsträckt bemärkelse äfven mytiska) åsigterna indelas i:

A) Historiska, som söka grunden till veta och handla uti något i tiden föregående;

B) Psykologiska, som söka grunden till veta och handla genom reflexion öfver menniskans kroppsliga och andliga natur, egentligen den senare.

De förra söka denna grund

I) i något yttre sinligt: Naturalism, eller

II) i den öfversinliga verlden, men hvaraf effekterna visa sig i sinneverlden och blott såvida uppfattas: Supranaturalism.

De senare:

I) Lägre Sensualism,

II) Högre Intellektualism.

Den sinliga verkligheten är nemligen enhet af ett generelt: lagen och nödvändigheten, och ett individuelt och konkret: uppfyllandet deraf och i praktiskt afseende verksamheten i enlighet dermed.

Rationalismen är

I) Negatif och abstrakt,

II) Positif och konkret.

Den förra erkänner en motsats mellan sinligt och förnuftigt, men antager, att det senare blott är den allmänna substansen för det konkreta, hvilken blott med förnuftet kan fattas, eller ock en öfversinlighet, som är för menniskan obekant och för henne blott visar sig såsom relatio, = negatift, emedan förnuftets innehåll blir abstrakt åtminstone för oss. Den senare erkänner, att äfven om den osinliga verkligheten är en positif kunskap möjlig, om ock ej en fullständig för ett ändligt väsen, och erkänner i praktiskt afseende möjligheten af att fatta det osinliga och framställa det i sinneverlden.

Skepticism

eller moralisk indifferentism, som förklarar sedligheten osäker eller efemerisk, är teoretisk, om den söker med grunder under-

stödja det praktiska, eller ock praktisk, om den söker blott i lifvet utföra det. I båda formerna kan denna skepticism kallas blott ett osedligt tänkesätt eller en indifferens för all sedlighet och klagar i allmänhet öfver öfverdrifna fordringar i praktiskt afseende samt emellanåt äfven öfver moralisk tygellöshet. Såsom system förekommer den blott, när en viss bildningsform utvecklat sig och befinnes för reflexionen otillfredsställande. Man har då vunnit en formel styrka i reflexionen, så att man kan pröfva och förkasta det gifna, men ej än kraft nog att vinna ett positift inre resultat. Så Sofisterna, som började med teoretisk skepticism, men sedan fortgingo äfven till praktisk, emedan sedligheten ännu ej var reflekterad, utan blott sed, då den var lätt att skaka. Dock har denna skepticism sin nytta med sig, den gör människan friare från det yttre och drifver henne tillbaka på sig sjelf, hvarför menniskan är μέτρον för godt och ondt, d. v. s. subjektet är principen. Ej nödvändigt decideradt immoraliska karakterer utan ofta aktningsvärda in praxi. Resultatet blir, att man håller sig till hvad som passerar i det verkliga lifvet; och går man vidare, så blir det att ur det yttre lifvet förklara det rätta, som kan finnas: δίκαιον νόμῳ (hos somliga sofister, och i nyare tider på 1500-talet med de många åsigter, som der framstälts: *Montaigne* m. fl.). Således alla praktiska begrepp menskliga och arbiträra: således blott en sedelära i lägsta bemärkelse — om sederna, och sammaledes rättslära = vanans rätt; och religionslära, att religionen är blott menskliga fördomar och förbindelsen att följa dem är skyldigheten att i det yttre konformera sig med mängden.

Kritik: 1) factum medges, 2) men deraf följer ej, att icke sedlighet i allmänhet finnes; 3) en väsentlig skilnad mellan naturlag och sedelag; enligt denna åsigt äro de detsamma, men nödvändigheten är fysisk eller moralisk (blott i och för reflexionen ej i exekution), och denna senare kan ej ur erfarenheten härledas; 4) man skiljer mellan god och dålig uppfostran och mellan bättre och sämre menniskor; 5) vanor kunna finnas såsom fördomar, men deraf ingen annan nödvändighet för den enskilde att följa vanan än blott den olägenhet, som skulle följa af att ej följa den; således skulle staten bestämma allt rätt, hvilket ock i nyare tider yrkats af *Mandeville*, hvilken dock egentligen

ej är representant för någon åsigt, ty han var blott satiriker: fabeln om bien. Idén är, att uti en bikupa gick allt bra i det hela, under det hvar och en följde blott sina egna egoistiska principer, men en var på väg att narra de öfriga och började anställa klander öfver brist på ärlighet och dygd; men under det dygden kom till stånd, gick hela bikupan öfver ända; således enskild dygd är publik last; således skulle blott staten bestämma rätt och orätt, och det rätta var att befordra statens ändamål under motiv af allas aktning och ärelystnad, och ändamålet var vällefnad och understöd. — Ingen kritik nödvändig. Dock må följande anmärkas:

1) Det factum erkännes, att när ett samhälle är felaktigt, så måste individens sedlighet göra detta samhälle omöjligt.

2) Men derför behöfver ej sedlighetens absoluta värde nekas, ty sjelfva ändamålet för staten är då för lågt.

3) Aktningen för sedlighet är oegennyttig.

4) Goda och onda handlingar åtskiljas äfven hos isolerade menniskor.

5) Hvarpå grundar sig staten? Är detta ej ock på sedlighet?

6) Vi ha ock förbindelser mot fiender.

7) Nödvändigheten af ett förhållande till Gud, som blir omöjligt.

Åsigten återgår till sin förutsättning, och följden blir således = grunden eller cirkel, ty staten bestämmer individen, men individen såsom lagstiftare åter staten; är åter staten stiftad ej af individen, utan af naturen, så öfvergår åsigten till den närmast följande, nemligen supranaturlismen.

Supranaturalism.

Naturen sjelf är ett system af orsaker och verkningar, som alla förutsätta en högsta orsak, d. v. s. Gud såsom skapare i tiden genom en viss akt af vilja; detta åskådningssätt förekommer i de flesta religionsåsigter, ehuru ej väsentligen hos kristendomen, om man ock i teologien så utvecklat det i skolastiken. *Crusius* (för att någon skall nämnas) var ej teolog, men fick anseende såsom filosof, emedan han bekämpade Wolffianismen, som i flere afseenden stod i strid med det kristna medvetandet. Leibniz och

Wolff antogo, att viljan determineras af förståndet: således determinism. För att undgå detta skilde Crusius mellan förstånd och vilja hos Gud liksom hos menniskan, och antog det rätta bero blott af Guds vilja; han hade fritt skapat menniskan och bestämt lika fritt rätt och orätt och gifvit henne samvetet såsom fordran af lydnad för Guds vilja, hvilken var den första pligten. Menniskan hade djuriska och menskliga drifter, och de förra borde subordineras under de senare eller förnuftiga: detta lycksalighet. Således Guds vilja är realgrund för det rätta; och likaså kunskapsgrund genom samvetet medelbart, i uppenbarelsen omedelbart. För öfrigt har detta tänkesätt undergått många modifikationer. De strängaste hafva yrkat: menniskan bör ej lyda eller afse förnuftet. Andra: förnuftet har ock rätt, ty det är = det rätta och det fordras då, att menniskan skall handla förnuftigt, emedan Gud så vill. Andra mer eudaimonistiskt: Guds vilja skall följas, för att menniskan skall undgå evig osalighet. Ändtligen: följ Guds vilja, ty den är förnuftig — inkonseqvent deruti att således det rätta sättes såsom för det menskliga förnuftet främmande. Häraf en teologisk moral och en blott historisk religion: något som ej ligger i kristendomens anda.

Psykisk Empirism,

hvilken leder till många former i följd af menniskans olika krafter och förmögenheter, men så likväl, att de kunna hänföras till vissa klasser. Alla ha något rigtigt, ty de antaga något, som finnes i sedligheten, men taga det ensidigt och upphäfva derför oupphörligt sig sjelfva, tills man kommer till den högsta och enda rätta åsigten. Vi gifva här en öfversigt af den psykiska empirismens utveckling.

Orientalerna ha ej hunnit öfver mytologien, der det förnuftiga framstår såsom känsla och tro; också aldrig någon skilnad mellan olika vetenskaper, utan alla hafva sammanfattats under religionsvetenskapen. Det högsta i praktiskt afseende allmänna regler, abstraherade från det allmänna lifvet; således fattade utifrån, sådana de framstå i allmänna lifvet; det första försöket till begrepp, ehuru utan systematisering.

Likaså i början hos *Grekerna*, hos de sju vise utan någon allmän princip. Men här började filosofien att skilja sig från

mytologien, ehuru utan praktisk spekulation, emedan menniskan börjar med det yttre. Likväl härunder någon rigtning på det praktiska, t. ex. hos Heraklit εὐαρέστησις, en grundsats, som sedan uppträdde hos Stoikerna; hos Pythagoreerna ock: handla efter ett udda tal eller iakttag en medelväg mellan extremer — sedan hos Aristoteles.

Eleaterna befattade sig ej med praktisk spekulation, men utvecklade grekernas reflexionsförmåga, hvaraf en allmän skepticism var den första följden hos *Sofisterna*, utan att de likväl helt och hållet kunde lösslita sig från det yttre, men det positifva var att vända uppmärksamheten inåt och göra sig oberoende af det yttre, hvilket positifva såsom idealism framträdde och i praktisk form utvecklades af Sokrates. Den lägsta formen, som härifrån utgick, var

Den Cyrenaiska skolan.

Aristipp från Cyrene kom i Athen i umgänge med Sokrates. Han fäste sig vid sokratismens negation af realismen: att anden kan vara sjelfständig och oberoende af naturen, att anden är fri från tingens herravälde; detta är idealismens och äfven rationalismens fordran negative. Således: oafhängighet af de yttre tingen är det högsta goda, men under fullföljande af nöjen: τὸ κρατεῖν τῶν ἡδονῶν καὶ μὴ ἡττᾶσθαι, οὐ τὸ μὴ χρῆσθαι. Men detta blef filosofiskt utveckladt till ren hädonism af Aristipp d. y.

1) Förutsättningen: om det yttre kan intet vetas, blott om πάθη, som äro ἡδοναί eller πόνοι, de förra naturliga och lindriga rörelser, de andra tvärtom; πάθη bestämma både sant och godt; således

2) eftersträfva ἡδοναί i sin högsta form eller de positifva, singulära och angenämare njutningarne under tillfredsställande af ett begär; — ej utbredd εὐδαιμονία: hvarken af det förflutna eller tillkommande har jag känsla, och om jag eftersträfvar εὐδαιμονία, är det blott för det närvarandes skull. Alla ἡδοναί ha lika värde, ehuru de kroppsliga äro till qvantiteten bättre.

3) Klokhet fordras för val, och dygd = förmågan att följa klokheten i att kunna umbära för att bibehålla sjelfständighet. Någon stor visheten behöfves ej, och skilnaden mellan vishet och dårskap är blott graduel.

4) Intet yttre kan vetas.

Denna åsigt är den konseqventa eudaimonismen, ty den afser blott en enda natur; den är såsom sinlig blott en moral för djuret och kan vara konseqvent, emedan djuret ej har i sig något motsatt. Men detta är dess ruin, ty dess utveckling är dess egen kritik.

Evhemeros och *Bion* förnekade blott religion. — *Theodoros Atheos* gjorde den reflexionen, att då menniskan har förstånd och ser på det hela, kan hon ej fästa sig vid blott det närvarande: således ej singulär ἡδονή, utan det högsta qvantum deraf = χαρά, en fortsatt ἡδονή, sedan = εὐδαιμονία. Således gick systemet till det generella, och det blef då frågan om lifvets värde i det hela. — *Hegesias* visade, att qvantum af πόνος var större, således klokare att döda sig. *Annikeris* gaf företräde åt de andliga känslorna och patriotism etc., som Theodoros konseqvent hade nekat. — Skulle systemet bibehållas på sin lägre ståndpunkt, kan det blott ske genom en känslas väljande, som är sådan, att den är perdurerande.

Epikureismen

sätter en negatif känsla såsom målet, som kan vara konstant, således ἡδονὴ καταστηματική. En passant: Epikureismen hör liksom Stoicismen till de nedåtgående systemerna, och återgick i teoretiskt afseende till de sista Jonikerna och Atomisterna. Spekulationen är alltid en reflexion af lifvet; Epikureismen uppkom efter Alexanders död, då en allmän orolighet och osäkerhet fans. Den är lämpad för ålderdomen, ehuru ej för de starkare, utan för de svagare; derför gälde den i Rom under militärdespotismen. Då funnos tvenne sätt att lefva lycksaligt: antingen hålla sig af det yttre oberoende och lefva trankilt eller ock sätta en kraftig själsstyrka emot det och söka det positifva blott inom sig sjelf. Men just derför att denna åsigt var våld emot det yttre, blef den mer negatif än positif. Epikureismen stöder sig på en atomistisk verldsåsigt. Atomerna röras nedåt, men deviera, deraf konglomerationer; således ej ens fysisk nödvändighet såsom enligt Demokrit, utan slump. Menniskan består af atomer och själen af de finare; hon är dödlig,

hvilket ej är något ondt. Εἴδωλα är kunskapens uppkomst: αἰσθήσεις, προλήψεις. I praktiskt afseende: τέλος är εὐδαιμονία, som blott kan uppnås genom bildning; filosofien är blott en färdighet att genom reflexion vinna den. Denna lycksalighet såsom τέλος är sjelfklar, menade Epikurus, och derför behöfves ej bevis: endast en bortkonstlad kan sätta det i fråga; eget med krassa empirister att anse all bildning såsom förkonstling. Dess karakter är negatifvitet: frihet från smärta och lugn, ej ἡδονὴ ἐν κινήσει, ty i det ögonblick jag får den är den förbi, således kan denna ej eftersträfvas, utan endast det, som är qvar, sedan det är förvärfvadt. Exempel: hvarför dricker jag? För att släcka törsten; ἡδονὴ ἐν κινήσει är blott ett öfvergångsmoment. Likväl bör ej all känsla eftersträfvas, ehuru ingen är i sig förkastlig, utan de äro olika till art, följder etc., och man måste se på det hela; t. o. m. ibland smärta. De andliga äro bättre eller lugnare, ehuru ej möjliga utan kroppsliga. Dygden är ett godt, en ἡδονή, men blott såsom medel, och de förnämsta dygderna äro klokhet, måttlighet och rättvisa = att ej skada andra. Drifter äro dels naturliga: nödvändiga och ej nödvändiga = de som ej aflägsna smärta men variera och utvidga ἡδοναί — dels ej naturliga. Den vise är alltid lycklig, ty han vet, att häftiga smärtor icke äro långvariga och långvariga ej häftiga, och har ingen fruktan samt har tillfredsställelse i njutningen af sin egen lycksalighet.

Anmärkningar.

1) Då Epikurus utgår från känslan såsom absolut och det första, är detta godtyckligt och orätt. Redan Aristipp sade, att man först måste ha handlat, innan man får en känsla, och denna är blott kriterium, att verksamheten är harmonisk med naturen; således naturen och handlingen före. Sant, att sedan man utvecklat sig, kan man fixera en känsla såsom mål, men ej ursprungligen.

2) ἡδονὴ καταστηματική är negatif och förutsätter πόνος, således det onda, och är således ej ett absolut mål. Men ett mål, som ej är absolut, är aldrig det högsta och allmänna.

3) Då lycksaligheten skall uppkomma genom klokhet och reflexion öfver medlen, och då ej blott tingen, utan ock andra

menniskor kunna inverka, så måste man ock taga andras lycksalighet med i beräkning, såsom Epikurus sjelf medgaf om rättvisan, som åter betyder afseende på andras lycksalighet, negative att ej störa och positive att befrämja; således den enskilda lycksaligheten blir ett moment i den allmänna och kan ej blott inskränka sig till en enda.

Den nyare empirismen.

I. I Frankrike: *Helvetius* (äfven »Système de la nature», men mindre praktiskt).

I allmänhet har den praktiska spekulationen i nyare filosofien liksom i den gamla utgått från gifna religioner; man måste börja med känsla och fantasi; begreppen ha väl i sig sjelfständighet, men ej så i tiden. Men grekernas religion var naturalistisk, så att det sanna varat var den kroppsliga och sinliga verlden, hvarför den grekiska filosofien bestod i andens försjunkande i naturen för att fatta dess inre under förutsättning, att naturen var lefvande och förnuftig från början, hvilket dock sedan vederlades såsom orätt. Den grekiska filosofien fördjupade sig mer och mer inom sig sjelf, hvarför menniskoanden blir källan för det sanna och ett sinligt blir det absoluta. Den kristna religionen hade redan från början ett osinligt till princip, och naturen och menniskan uppträda ej såsom ursprungliga väsen, utan såsom opus af ett osinligt, hvarför den kristna filosofien från början skiljer sig i tvenne rigtningar: empirisk naturforskning, som betraktar verket utan att derför göra pretention på kunskap om urkällan, och rationalism, som rigtar sig på Gud. Den förra: *Baco* och sedan materialism hos *Hobbes,* hvartill grekerna behöft 200 år. Likväl accepterades denna åsigt ej mycket, förrän Locke sökt bevisa, att all kunskap kommer utifrån. Derefter accepterades den synnerligen i Frankrike: — de romanska folken äro mer empiriskt sinnade än den germanska stammen. Engelsmännen stå dock högre och hade en bättre samhällsförfattning, som föranledde dem att göra mer afseende på det hela och på religionens historiska utveckling; de erkände väl Lockes resultat, men ville ej deraf draga den praktiska slutsatsen, att menniskan är blott fysisk utan kunskap

om det osinliga, en inkonseqvens till förmån för religionen och det moraliska medvetandet. I Franrike blef ståndpunkten atomism, atheism och eudaimonism. I Tyskland fick det rationella sin utveckling, ehuru utgånget från Frankrike såsom det mest bildade: religiöst medvetande och klassiska studier från början.

Helvetius (1715—1771) från 1750 såsom skriftställare: »de l'Esprit» och »de l'Homme» (tillämpning). En teoretisk grundläggning: 1) Menniskan består af kropp och själ, obestämdt om den är materiel eller immateriel, som är likgiltigt. 2) Tvenne passifva förmögenheter: sinne och minne, ett svagare fortfarande af intrycken. Genom båda får man imagines, föreställningar. Från imagines har man att skilja idéerna = sensationer af förhållande mellan de föregående; de förutsätta ingen egen förmåga eller förstånd utan bildas genom omdömen = känsla af känslornas förhållande. Komplexen af menniskans idéer är esprit — således collectio, men in specie komplexen af de idéer man sjelfständigt funnit, d. v. s. af nya och originella idéer. Att menniskan bildar idéer, förutsätter passioner, som äro rörelsekraften hos själen. De äro dels sensationer = de som uppstå genom kroppsligt närvarande behof, dels sentiments, som komma från någon egenskap hos själen: dygd, ärelystnad etc. Båda härledas från lust såsom medfödd drift och smärta såsom motsatsen, således sjelfkärlek = interêt. I dessa afseenden äro alla menniskor lika af naturen och blott slumpen gör dem olika eller bättre och sämre, nemligen med afseende på l'esprit: uppfostran i vidsträckt bemärkelse, hvarigenom somliga bli genier, d. v. s. de som mer gagna oss genom nyare och allmännare idéer, ty ingen berömmer annat hos oss, än hvad som för honom medför lycka.

Praktiska satser: Dygd och last, rätt och orätt grunda sig hvarken på förnuftsidéer eller godtycke, utan på egennytta: hvar och en anser det för honom gagneliga godt och tvärtom. När man nu bedömer handlingar, är den handling bättre, som gagnar flera, och i eminent bemärkelse god den, som befordrar allas lycka, men detta omöjligt, således den som gagnar nationen. Dygd = en passion att söka sin nations bästa; det sedliga och politiska goda och onda är detsamma, och allt annat dygdigt, äfven religiöst är chimäriska dygder; det visar sig ock, om man tager i betraktande fördelarne af politik och moral, att man

intet uträttat med politik och moral, emedan man velat leda menniskan mot sin natur, utan straff och belöningar äro kraftfullare, ty de äro blott hänvisningar på, huru man skall nå det goda och det onda.

Anmärkningar: Detta generella lycksalighetssystem är ej hållbart. Egennyttan är menniskans högsta driffjeder, men genom ett språng öfvergår hon till allmän lycksalighet. Denna utsträckning är omotiverad, ty är min egen fördel grunden, behöfver jag på sin höjd såsom medel göra afseende på andras fördel, så vidt man ej kunde visa, att min och andras lycksalighet äro detsamma, ungefär såsom i ett bolag, men detta har Helvetius ej gjort. Systemet har blott skäl för sig, om sträfvandet efter andras lycksalighet också medför en angenäm känsla för mig sjelf = Engelsmännen; då kan man intaga i ett eudaimonistiskt system äfven andras lycksalighet; den franska skolan ansåg sig emellertid konseqventare.

II. I England fick eudaimonismen sin anledning från en teolog, *Cumberland* († 1719), som ville motverka Hobbes' egoistiska åsigt om menniskan. Såsom teolog ansåg han denna lära i strid med kristendomen och förnuftet. »Disquisitio de legibus naturæ.»

Ändamålet var att finna en högsta lag, som han ville grunda på förnuftet och medfödda idéer (i strid mot Cartesii motståndare) och derför kunna vi uppställa en »naturlag» = oberoende af uppenbarelsen eftersträfva den allmänna lycksaligheten för systemet af alla menniskor, hvari hvar enskilds fördel innehålles såsom moment. Åsigten var således eudaimonism. Denna lag känna vi i känsla och medvetande af Gud inskrifven, men följderna känna vi af erfarenhet, och att den leder till lycksalighet känna vi af båda; sin förbindande kraft får den af Gud, som dermed förenat belöningar och straff. En ensidighet af Hobbes således att antaga blott egoism, ty det finnes ock andra angenäma känslor genom andras lycka och genom att vi finna oss dertill bidraga.

Observera, att sålunda ställd blir åsigten mer supranaturalistisk än psykisk, hvarvid blott anmärkes, att denna sista anmärkning mot Hobbes blef anledningen till den egentliga eudaimonismen hos

Shaftesbury († 1713). Han hade Locke till lärare, men insåg att dennes åsigt skulle leda till egoism. Fint bildad, lefde blott för vetenskapen, men ej strängt vetenskaplig.

1) Hvarje handling framgår ur en inre bestämdhet = affektion (böjelse), i annat fall ej den handlandes.

2) Af huru många slag? Trenne: a) sociala, »ädla», som rigtas på allmänt bästa, b) egennyttiga, sjelfkärlek, c) onaturliga: ingendera; följder af en förderfvad natur.

3) Godt är in genere det, som väcker glädje och saknad, och det onda motsatsen; likgiltigt det som gör intetdera; godt förutsätter en viss bestämmelse inom menniskan och motsvarar detta, hvaraf resultatet är glädje, satisfaktion; omfattar således hela menniskan; ej blott ett nöje.

4) Det högsta goda är lycksalighet, och denna är största möjliga qvantum af satisfaktioner, som dels äro kroppsliga, dels andliga, som ha sin grund i naturlig välvilja, socialitet, och äro de bästa såsom varaktigare, ädlare och större (såsom hela menniskan omfattande) — utan bevis. Goda handlingar härleda sig både från välvilja och sjelfkärlek, ty intet bör försummas, och tillika från en lagomhet i hvardera och proportion; annars tadelvärda. Söker man detta rigtigt, vinner man på en gång allmän och enskild lycksalighet, och dygd är just bemödandet härtill, är således behaglig i och genom sig sjelf.

5) Hvad bestämmer detta, nemligen både att detta är det högsta goda och sjelfva proportionen? Ett moraliskt sinne, som är naturligt för alla och äfven eget för menniskan. Dock är detta ej nog utan en viss bildning, som är det andra bestämmande elementet; således den andra grunden är en moralisk smak genom bildning vunnen liksom den estetiska, ty menniskan är en moralisk artist, och filosofien är just härtill medel. Vi förstå hvad detta sinne är: medvetandet af förnuftets fordringar hos menniskan. Men för Engelsmännen såsom empirister var detta oförklarligt. Han antar en högre natur hos menniskan i moraliskt afseende, men motivering genom vetenskaplig deduktion kunde han ej komma till.

Den engelska skolan har en utveckling, hvarigenom hon upplöser sig sjelf eller öfvergår till sin motsats.

Hutcheson, lärare i Glasgow († 1747) har den förtjensten, att han uppfattade denna åsigt mer psykologiskt och ändrade den så, att han satte det goda blott i de sympatiska känslorna, hvari menniskans eget bästa är inneslutet, ty de egoistiska känslorna äro väl naturliga, men derpå gör man ej afseende, när man bedömer hennes godhet. Ett moraliskt sinne antog äfven han och visade, att egennyttan ej bestämde det rätta, ej heller blott en teoretisk betraktelse af andra eller af Guds bud, ej heller sympatiska känslor, som kunna finnas äfven hos dåliga, ej heller förståndet som blott bedömer, men ej bestämmer viljan, ty först måste vi känna vårt eget inre. Derigenom närmar sig systemet den generalitet, hvarmed det slutar: blott allmän lycksalighet, och principen är ett moraliskt sinne.

Hume († 1776) inför läror från den franska skolan; han sätter 1) förståndet såsom bedömande (= smaken), men såsom omdömesförmåga, och 2) sinnet såsom praktiskt motiv. Allmän nytta är det goda. Han medger, att reflexion fordras för att bedöma detta, men häraf får menniskan ej något motiv utan af ett eget sinne för att intressera sig för andra. Således ger han betydelse åt förståndet, men blott såsom teoretisk förmåga, hvartill kommer ett praktiskt sinne, som determinerar viljan; annars = Hutcheson.

Ferguson hör ej hit; hans åsigt är en oredig sammanfattning af många olika åsigter.

Smith († 1790), nationalekonom, hjelpte ej upp systemet, utan är mycket konfys i moralen. Han insåg, att en princip behöfdes för att afgöra, hvilka handlingar, som voro allmännyttiga, hvilket ej efter blott känsla kunde afgöras. Det moraliska sinnet sade väl, att jag borde söka allas fördel, men ej hvilka handlingar jag i hvart ögonblick skulle företaga. Således: sympatien eller känslan af andras väl är den determinerande principen, men för användningen behöfde jag sätta mig i andras ställe. Således är ej min känsla, utan andras gillande det afgörande, hvadan systemets grundsats blir, att allmängiltiga handlingar äro rätta; men detta är ett förståndsbegrepp, hvilket ej ligger i sensualismen. Tillika observeras, att, då det rätta bestämmes efter ett förståndsbegrepp, behöfver man fästa sig ej blott vid andra menniskor, utan vid alla väsenden, i relation till hvilka hon

handlar. — Denna åsigt öfvergår till ett moralsystem, som redan fans före Smith, bygdt på ett empiristiskt förståndssystem, som utgick från begreppet om allmän natur. Två heterogena elementer: 1) sympati såsom känsla 2) allmängiltighet, som ej ser till känslan, utan till förståndet, hvarmed hela åsigten, när den ej vill gå tillbaka i en cirkel till det förut gifna, leder till förståndsempirism, hvarmed cirkeln väl ej är undanröjd, då förståndet ock är relatift, men blir en vidare cirkel.

Anmärkningar: 1) Sympatien är medvetandet om förnuftets fordran, som ej är individuel, utan lika rigtig för den ena som för den andra, och med att fullfölja mitt förnuft skadar jag icke utan tvärtom gagnar andra. Men dessa såsom empirister kunde blott få detta medvetande under form af känsla.

2) Ehuru systemet är mera moraliskt tillfredsställande, är det filosofiskt mer orimligt.

3) Då det goda är känsla, hvarför föredra dessa känslor framför andra? Denna fråga kan ej besvaras utan en qualitas occulta = det moraliska sinnet.

4) Står min och andras lycksalighet tillsammans och äro de identiska, så behöfver jag ju blott göra afseende på min egen lycka, och dermed är allt afseende på andras onödigt. Men detta bevis fördes aldrig af anhängarne af denna åsigt och kunde aldrig föras.

5) På denna åsigt stöder sig en viss bildningsform i 18:de århundradet: Sentimentalismen = som ej vill det rätta ointresseradt, utan för den njutning det medför, alldeles motsatsen mot grekernas friska sedlighet, som gör det rätta utan afseende på egen vinst.

Förståndet är en formel och relatif förmåga, som förutsätter det yttre innehållet; när förståndet skall bestämma det goda, kunna två utgångspunkter väljas: innehållet och formen, ehuru hvardera tvingas tillbaka på det andra. Börja vi med det lägsta eller innehållet, så visar detta sig först hos Clarke.

Clarke († 1729) och *Wollaston* († 1724), äldre, men utgaf sitt arbete senare och supplerade det, som felades hos Clarke. Båda fästa sedlighetens idé ej vid en känsla utan vid reflexion öfver verkligheten för menniskan. Clarke var motsatt Cumberland och gick före Shaftesbury.

1) Alla ting ha sina bestämda krafter, lagar och förhållanden och kunna ömsesidigt bestämma hvarandra.

2) Denna inrättning är tingens skicklighet eller lämplighet = bestämmelse eller naturlig användbarhet i det hela, och ändamålet är det helas harmoni.

3) Detsamma gäller om menniskan, men hon har det egna att ega förstånd, fri vilja och ett herravälde öfver tingen.

4) Gud kan ej annat än behandla tingen efter deras natur; icke derför att han vill det, är det godt, utan tvärtom.

5) För menniskan ges ej heller någon annan regel än att förhålla sig lämpligt enligt sin och tingens natur och deras förhållande till hvarandra. Detta är hennes första och högsta pligt.

6) Från hennes rätta förhållande kommer hennes sanna lycksalighet, som kommer från Gud och hans inrättning af det hela.

Clarke och Wollaston utgå båda från förståndet såsom princip, men söka den närmare bestämningen ur det konkreta innehållet hos detta eller de sinliga tingen; blott med det tillägg, att menniskan aldrig derförutan kan rätta sig efter tingen, utan blott medelbart efter närmare kunskap om tingen.

Anmärkningar: 1) Obestämdt hvad natur han menar: »tingens natur», nemligen de sinliga tingens, på hvilka ingen moral kan byggas, då moralen ej har att göra med hvad som är, utan hvad som bör vara.

2) Menniskan kan ej rätta sig efter tingen, utan efter sin kunskap om tingen; således är det i ett visst förhållande till hennes medvetande, som sedligheten består; således viljan bestämd af vissa begrepp och omdömen.

Wollaston supplerar det bristfälliga hos Clarke:

1) Hvarje handling är god, som uttrycker en sann sats eller öfverensstämmer med våra omdömen eller = Clarke, blott sedt från subjektif sida.

2) Ty både handlingar och tankar kunna vara sanna och tvärtom eller goda och tvärtom. Dock supplerar han detta såsom alltför allmänt.

3) Jag måste nemligen ej afse det generella utan den konkreta kunskapen (t. ex. ej blott att en häst är häst, utan en viss persons egendom); men dermed = Clarke, blott med tillägg »i

enlighet med vår kunskap», och ändtligen tar han sin tillflykt till lycksaligheten. Härmed går han öfver till Clarke, och Clarke förutsätter Wollaston, således cirkel. Han är sjelf dubiös, om det generella är det första eller tvärtom; således der ock cirkel.

Den enda lösningen vore att gå tillbaka till det rena förståndet, fritt från allt sinligt innehåll, och det goda skulle då bestämmas af förståndet sjelft, hvarvid man är ifrån den teoretiska intellektualismen, som söker lagen för handlingarne i det yttre, och kommer till den praktiska, som söker lagen för viljan ur förståndet sjelft.

Ett stort fel är ock, att lagen för viljan sökes ur ett annat än viljan och yttre; således ej viljan, som bestämmer sig, utan något annat, som bestämmer den, och således ej praktisk filosofi. Man måste således inom förståndet och viljan söka principen. *Cynismen* sökte blott hålla förståndet fritt från allt yttre, dock ej absolute, utan blott reducera det yttre till ett minimum; och i nyare tider *Rousseau:* båda voro idealister. Hit hör också *Aristoteles.*

Cynismen:

1) det högsta goda är sjelfständigheten mot allt yttre.

2) Denna vinnes genom att göra sig fri från allt yttre eller reducera sinlighetens begär till minimum; således ej absolut sjelfständighet utan blott relatif, ty det yttre är alltid med.

För att psykiskt förstå åsigten behöfva vi blott anmärka, att menniskan såsom sinlig är beroende af det yttre, begären, som först äro ögonblickliga, men sedan genom reflexionen utbildas till allmänna systemer, som göras till allmänna motifver för viljan (vällust, egendom etc.). Dessa begär äro således produkter af bildningen samt vidare generella och derför gränslösa, hvarigenom menniskan blir omåttlig, som djuret aldrig är. Cynismen har sin anledning just i denna reflexion, hvarigenom menniskan blir slaf af det yttre, och för att nu få frihet, som är ett godt, fordrar den annihilation af förståndsbildningen och går tillbaka till de lägre begären, som aldrig bli omåttliga och derför tillfredsställas utan någon stor ofrihet. Dessa resonnementer äro på en empirisk ståndpunkt ovederläggliga och göra derför sin verkan; så hos Rousseau.

Det är vanligt hos empirici att söka förbättring af egoismen, och de tro, att blott massan blir upplyst, skall den bli bättre, men detta leder till motsatsen; blott förståndet blir bildadt, och detta vidgar blott begären, således ock egoismen. Dervid uppstår å andra sidan en önskan, att massan skall hållas ifrån bildning (Cynismen), hvilket lika mycket förfelar sin verkan.

1) Således, cynismen förkastar bildningen för att vinna frihet; men kan ej vinna den fullt, då det yttre alltid fordras.

2) Man upphäfver menniskans perfectibilitet, hvars vilkor är blicken på det hela af hennes lif. Cynismen har rätt i att begären böra begränsas, men ej genom ett lägre, som man redan har lemnat (drifterna), utan genom ett högre eller förnuftet, då de kunna utbildas utan att leda till förderf.

Nästa steg vore att ej negera det sinliga innehållet, utan upptaga det, men så ombilda det, att det blir blott medel för viljan och viljan återfinner sig deri; hvarmed sjelfständigheten ej upphäfves af begären.

Anmärkningar vid Cynismen: 1) Negatif utan att dermed kunna gå i botten.

2) All perfectibilitet går förlorad. Cynismen hänvisar således på fordran: 1) att de sinliga många begären skola upptagas i enheten och att dermed 2) begären få ett rationellt mått.

Aristoteles,

något senare, söker ge en viss conformation åt begären. Märkligt, att när filosofien nått kulmen inom en period, blir det alltid sedan en regress. Platos egen skola var praktisk rationalism, ehuru teoretiskt tenderande till Eleaterna, Aristoteles till Pytagoreerna. Detsamma ock i nyare tider med Wolff och Leibniz = Aristoteles och Plato.

Differens mellan Plato och Aristoteles: Plato hade kommit till, att det sant verkliga ej var inom φύσις, der γένεσις finnes, utan en κόσμος νοητός, evig, och hans ändamål var nära nog ensamt att bestämma denna skilnad; applikation ger han blott inom staten med den ideella såsom arketyp. Der är således idealismen rationalism, hvarför Platos lära var rigtig i hufvudtendensen. Aristoteles vände sig exclusift på det sinliga, fann mycket godt hos Plato, men ursprungligen empiriskt bildad.

Han utgick från, att den sinliga verkligheten är kunskapens innehåll och det som vetenskapen skall förklara. Nu finnas deri rörelse och förändring, alltså bör vetenskapens princip så fattas, att rörelser kunna förklaras, hvilket han ansåg omöjligt ur Platos idéer, då dessa idéer voro blott abstrakta begrepp, hypostaserade genom ett missförstånd. Således verlden är komposition af δύναμις och ἐνέργεια, men ej så, att de utgjorde två skilda väsen, utan ett, men som för reflexionen skilde sig i dessa tvenne sidor; formen yttrade sig dervid i olika grader af lif och medvetande. Aristoteles' filosofi var blott att uppsöka formen i hvarje ting. Hvilket har dervid prioriteten? Energien eller tankekraften var det ursprungliga, men som i verkligheten ej fans skild från materien, utan blott hos Gud fattade sig såsom ren tanke; exempel genom menniskan med hennes kropp, hvari själen utbildar sig, men då den aldrig kan göra det fullständigt, måste den ständigt negera den förra formen för att ditsätta en ny, hvarför verlden var evig i sin utveckling. Den närvarande verlden var således den enda verkliga, och något osinligt och oberoende samt evigt lif kunde ej finnas. Således in praxi betraktades menniskan blott i sitt närvarande lif. Filosofien delas i teoretisk kunskap för dess egen skull och praktisk för handlandets skull, för att ge det yttre af sitt lif en viss form: delas i etik, oekonomik och politik, som är den högsta, hvari de båda andra ha sitt mål liksom med individen och staten.

Aristoteles' etik är svår att rigtigt fatta och ordna, emedan han går osystematiskt tillväga och blandar ihop det empiriska och det rationella. Han utgick från empirismen, men äfven der finnes ett rationelt, och han har ej reda på skilnaden mellan dessa båda.

1) Menniskan har fem förmögenheter eller dygder; tre äro rent teoretiska för vetat, två äro praktiska och gå ut på det praktiska.

α) νοῦς, förmågan af principer,

β) ἐπιστήμη, att bevisa ur dessa grunder,

γ) ἐμπειρία, att veta detsamma utan förmåga af bevis.

Dessa trenne höra ej till den praktiska filosofien.

δ) φρόνησις (egentligen praktiskt), förmågan att rätt uppställa ett ändamål och välja medlen, således bestämma handlingssättets beskaffenhet. Har afseende på πρᾶξις, och har der-

för ej samma visshet som de förra, ty den afser det konkreta och omvexlande. En egenhet i motsats mot alla andra, som der mer än annars fordra rigtighet.

ε) τέχνη, förmågan att producera, der man blott ser på produkten, ej på handlingssättet.

Ett ändamål skulle nu för φρόνησις uppställas; allt handlande har ett ändamål; alla ändamålen förhålla sig såsom medel till det högsta goda, som är τέλειον och ἱκανόν, sammanfattningen af allt, så att det ej hänvisade på annat, och tillfredsställande, så att intet dertill kunde läggas. Således ej ett, utan allt godt. Detta är eudaimonism, hvari alla öfverensstämma, som omfatta εὐδαιμονία, lycklig känsla eller lycksalighet i inskränkt bemärkelse; motsats: εὐπραξία att man handlar rätt (= empirism och rationalism).

Hvari består εὐδαιμονία? Olika tankar. Ej ἡδοναί, ty man har ock njutningar, som tadlas. Ej heller att styra och regera, ty detta kan vara olycksaligt och är förenadt med möda och besvär. Ej aktuelt vetande, ty detta är blott för Gud, ehuru den kontemplatifve kan mena sig vara verksam inom sig utan afseende på och förhållande till andra. Således 1) en verksamhet och 2) själsverksamhet hos menniskan till skilnad från djuren eller en fullkomlig verksamhet med afseende på de egenskaper, som finnas just hos detta väsen. Men själen består af högre och lägre krafter, således hos den högsta en förståndig eller förnuftig verksamhet, ehuru ock med afseende på yttre godt: således en själsverksamhet enligt hennes högsta fullkomlighet förenad med perdurerande besittning af allt annat godt.

Således εὐδαιμονία är en inre själsverksamhet, men som ock behöfver yttre hjelpmedel och skall perdurera, alldenstund menniskan är ett tidsväsen. Den inre själsverksamheten är det väsentliga, och den som har denna kan aldrig bli rent eländig, men lycklig blir menniskan först derigenom, att äfven det yttre tillkommer. — Till lycksalighet förhåller sig dygd eller sedlighet såsom ett element och medel, d. v. s. omfattar den ej helt och hållet. Dygd var nemligen den färdighet hos menniskan, hvarigenom hon var skicklig till sitt mål. Att de ej äro identiska visas deraf, att den förra berömmes (och således har gra-

der), den senare äras såsom per se god och salig. Den praktiska dygdens karakterer äro:

1) produkt af προαίρεσις, fri vilja; man har den ej blott genom naturen, men ej heller mot naturen, utan dertill fordras både en god natur och öfning, hvartill fordras fritt beslut.

2) ἕξις — till vana öfvergången, och tecknet dertill är, att man finner nöje deri.

3) en förening af det lägre och högre, det förra kan bli förnuftigt och bör derför bestämmas af det senare.

4) en viss egenskap hos drifterna, vunnen genom förnuftet; och denna deras form är μεσότης. Aristoteles måste lägga dygden i det sinliga, ty förnuftet var alltid godt, således der inga grader eller ingen imputabilitet. Dygd således en genom frihet vunnen färdighet att träffa ett lagom i begärens tillfredsställande.

Anmärkningar: 1) Orätt att göra φρόνησις till princip, ty den praktiska delen är den mest rationella delen af filosofien.

2) Orätt, att menniskans mål är vidare än sedligheten, ty deri finnas då heterogena elementer: handlingar och yttre ting, hvilka senare aldrig per se, utan blott i och genom viljan bli goda.

3) Huru skall färdighet vinnas? Genom dygd? Så finnes dygden redan förut; eller genom last? detta är omöjligt. Aristoteles har förblandat den empiriska färdigheten att utföra det sedliga med sjelfva viljans inre rigtning.

4) Orätt, att dygden blott tillhör drifterna, som hvarken äro sedliga eller osedliga, utan blott genom viljans förhållande till dem äro sedliga eller motsatsen; i och för sig äro de blott naturkrafter.

5) Dygden bestämmes egentligen genom lasten, så att man måste känna denna för att känna dygden, eller det hela går i en cirkel: medium och extremerna förutsätta hvarandra; ej vid alla drifter finnes medium, men han ger icke skäl, hvarför de per se äro lastbara, hvilket ej är möjligt utan ett absolut mått.

6) Systemet behöfver en fyllnad, ty det rätta bestämmes blott punctuelt för hvart moment, der driften förekommer, utan någon allmän regel för hela lifvets konformation, något som vore att tillägga. Detta söker

Wolff,

som annars intager samma ståndpunkt, i det han söker bestämma det goda genom reflexion på hela lifvet och i anseende till handlingarnas förhållande sins emellan. Han trodde sig ha förbättrat Leibniz' system, men har blott derifrån borttagit det rationella elementet.

1) Menniskan har en teoretisk förmåga att finna det sanna och en praktisk att finna det goda. Dessa förhålla sig till hvarandra så: den senare ledes med nödvändighet af den teoretiska, och praktiken blir god, om förståndets begrepp äro klara: bonum est verum och tvärtom.

2) Den praktiska filosofien bör ha en högsta princip: denna söker man genom att se efter, hvad man med hvar handling åsyftar: godt är det, som bidrar till mitt tillstånds fullkomlighet, som således är det högsta målet för menniskan. Handlingars godhet och motsatsen bedömas efter deras följder.

3) Fullkomlighet är enligt Leibniz en mångfalds harmoni med det helas ändamål; men enligt Wolff, som väl annars antar detta, betyder det in praxi blott det närvarandes harmoni med det förflutna och efterföljande; ibland tillägger han förmögenheternas harmoni sinsemellan (rationalism), ehuru det förra egentligen är det rätta. Således det goda bestämdt efter hela serien af menniskans handlingar, men han stannar i formalism: »perfice te ipsum!», och då detta ej är möjligt utan andras fullkomnande: äfven det som gör andra fullkomliga, ehuru blott såsom medel. Är det ej egoism? Nej, fullkomlighet är ej egoism utan något allmängiltigt, en känsla af att det förnuftiga är lika vigtigt för mig sjelf och andra.

4) Medvetandet om vinnande af fullkomligheten är lætitia, och status perdurantis lætitiæ är lycksalighet, som är det högsta goda; men då menniskan är ändlig, kan hon ej absolut nå detta, utan blir blott medveten om ett framåtskridande, hvarvid det lemnas obestämdt, om lycksaligheten är medvetandet eller fullkomligheten. Annars kan man nyttja andra uttryck: följ ditt förnuft (Wollaston); eller tag motifverna till dina handlingar ur Guds perfectioner (Leibniz), hvilket blir rationalism, eller gör Gud till ändamål och lag för dina handlingar. — Vill man kri-

ticera Wolff, så se vi, att allt stannat i formalism: man vet ej, hvari fullkomlighet består: lycksalighet, som är lika obestämdt. Vill man veta detta, så kan man svara: angenämt sinligt tillstånd: då lägre empirism; sedlighet: då får man cirkel.

Kritik af empirismen.

Empiristerna söka göra ett relatift till absolut eller finna en princip i det principierade, hvaraf följer:

1) De taga måttet för det rätta från det, som kan vara både rätt och orätt, hvarigenom det ej blir något mått, nemligen den sinliga naturen, hvaraf följden är en ständig cirkel eller principens upphäfvande i konseqvenserna.

2) De kunna ej uppfylla de fordringar man ställer på en princip att ange karakter, lag och ändamål för menniskans handlingar såsom absoluta och samma sak; eller ingen princip är möjlig, vare sig fattad som karakter, lag eller ändamål. De eudaimonistiska systemerna uppge ej karakter, utan ett tillstånd som ej är sjelfbestämdt och perdurerande (ty känslorna variera) utan beror på yttre förhållanden. De högre empiristernas generella begrepp har i sig ej något innehåll utan blir beroende. Ingen harmoni heller möjlig, ty de sinliga tingen ha ej harmoni. Känslorna kunna ej ge lag, då de ej ha någon nödvändighet; begreppen åter ha sitt innehåll utom sig, och det är omöjligt att bringa dessa till harmoni. Målet blir ej det absoluta och för hvar och en det högsta, der man ej hinner ett högsta eller enhet (de lägre och Aristoteles). Lag, ändamål och karakter bli i alla skilda; så hos de lägre: ändamålet känsla, lagen förståndsreflexion; likaså hos Aristoteles. Det goda är till hela sin karakter relatift, är ej sjelfständigt, utan fordrar alltid något mer: känslorna, objekterna o. s. v. — ej heller harmoniskt, såsom sinligt, ej heller nödvändigt i sig sjelf, utan slumpen ger det ofta likaså väl som sedligheten; osäkert, hvad som är det goda, ty man kan ej uppställa ett allt omfattande och alltid rigtigt och tillämpligt begrepp; ej heller lika för alla, så att alla kunna deri deltaga, ty hvar och en sätter sig sjelf till centrum, hvarigenom icke heller i detta afseende harmoni kan förklaras. Hvaraf följer, att

rationalismen

är det enda möjliga moralsystem. Dess första form sätter blott negation af det sinliga såsom högsta goda: förnuftets sjelfständighet är målet.

Negatif rationalism.

Stoikerna,

som framträdde sedan den grekiska filosofien kulminerat, nedstego i teoretiskt afseende till de första Jonikernas ståndpunkt, ehuru med den egenhet, att deras praktiska filosofi var afgjord redan innan både logik och fysik voro utvecklade, ty *Zeno* berättas hafva kommit till den tanken, att något, som beror på slump, icke kan vara menniskans goda (genom skeppsbrott), och sedan derför sökt en teori, som han fann hos Heraklit, der det hela återfinnes i delen; utöfver den sinliga verkligheten behöfde man för denna fordran ej gå (mot Plato). Heraklit satte all verklighet i tid och rum eller var realist; det absoluta är en res, och Stoikerna antogo såsom han det vara eldartad eter, hvilken bildade sig i en mångfald af särskilda ting genom att förtjocka en del (de materiella tingen), under det en del förblef mera eterisk och substansartad samt derför förblef tänkande, hvilket var substansens karakter. Denna produktion skedde af ödet enligt substansens eviga lagar, men utan någon afsigt; för öfrigt skedde detta modifierande temporärt i de verkliga tingen. Menniskan var en viss produkt af denna substans och således tänkande såsom den, en miniatyr af hvad verlden är i stort: τὸ ἡγεμονικόν, ehuru tillika med en gröfre materia, kroppen. Princip för det praktiska blir derför ej annat än att att göra sig reda för substansens natur och dermed lefva i öfverenstämmelse; de fäste sig synnerligen vid det senare, men förutsatte det förra. Detta är naturligt, ty då substansen gör allt, behöfver och kan ej menniskan göra något positift, men väl kunde man sätta sig i strid med verldssubstansen, genom att följa confysa känslor af det yttre; derifrån skulle man göra sig fri. Uti känslan kan ej regeln ligga, den är ej ett ursprungligt; man måste förut ha handlat, innan man kunde få känslan, ehuru denna åtföljde handlingen.

Dygden är färdigheten att handla naturligt, både i harmoni med sig sjelf (Zeno) och äfven med Gud (för att lagen tydligen skulle visa sig såsom objektif: Cleanthes). Dygden är således 1) en själens beskaffenhet, en egenskap hos ἡγεμονικόν, en insigt, och derför är det enda goda εὔροια τοῦ βίου. Lasten är det enda onda, ty den gör menniskan olycklig. Dygden är 2) fri, förutsätter kunskap, hvilken ej kan ges af ett annat; således bero handlingarne, som deraf följa, af oss sjelfva, ehuru detta är inkonseqvent. Dygden är 3) absolut; allt som ej är absolut fullkomligt, är odugligt, och ett mer och mindre gör der intet. Hvad blir då det positifva eller menniskans verk? Blott frihet från πάθη; då Gud gjorde allt, hade menniskan intet positift att göra; blott att befria sig från hinder att följa med. För öfrigt var dygden tillräcklig för sig sjelf, så att man ej behöfde något mer. Fyra kardinaldygder såsom fyra ἐπιστῆμαι och blott samma sak från olika sidor, liksom all last var ett odelbart helt. Men när de sjelfva sågo, att sedligheten blott var negatif och att detta ledde till ren overksamhet hos den vise, så måste han ha något att göra; derför en skilnad bland tingen (ehuru i sedligt afseende adiafora), nemligen ληπτά — ἄληπτα — μέσα, och den vise skulle mellan dessa träffa ett rigtigt val.

Häri kritiken på systemet, ty då det är negatift, har den vise intet att göra; denna olägenhet gäller alla negatifva system; det goda blir beroende af sin motsats. Chrysippos erkände denna det ondas nödvändighet såsom conditio sine qua non för det goda; men det onda var ej åsyftadt af naturen, utan blott ett bihang; från Guds synpunkt fans dock ej något ondt, utan det var blott relatift, hvilket det goda derför också blef.

Samma vyer har

Spinoza.

och skilnaden blott vetenskapens mer metafysiska utveckling i nyare tider. φύσις blef substans och Gud, och hans åsigt är derför blott ett komplement till Stoikernas. De sade: följ naturen, Spinoza skiljde sig så, att han sade: kännedomen af naturen eller det klara tänkandet, hvarvid han tog för gifvet, att menniskan skulle följa naturen, så snart hon såg, att det var nödvändigt. Före

Spinoza hade Cartesius framstält sin åsigt med en öfversinlig Gud, hvaraf allt var skapadt (qvar från teologien). Själens egenskap var tanke och modi deraf, och kroppens var utsträckning, och den ena inverkade ej på den andra, utan sammanhanget dem emellan berodde på en af Cartesius postulerad assistentia divina. Således ett sönderslitande af Gud, själ och kropp utan annat samband än det från Gud postulerade. Spinoza antog, att själ och kropp väl äro utan inverkan på hvarandra, men i allt måste något i och för sig finnas, och detta är substans och aldrig frambragt; detta måste således både i materia och ande vara det ouppkomna: tänkande och utsträckning. Då kunde verlden ej vara skapad eller Guds substantialitet vara en annan än verldens, utan blott en enda substans och det andra är dess attributer: två väsentliga qvaliteter hvilka uppfattas hos substansen, som deraf är enhet. Till detsamma kom Spinoza äfven genom en annan sats af Cartesius, att jag i mig har idén om Gud såsom ens perfectissimum, och då är det tydligt, att jag aldrig behöfver gå utom denna för att fatta allt i den: idén är Gud sjelf, då blott såsom tanke, men som likaväl är utsträckt, emedan det verkliga förekommer under båda formerna. Vidare är Gud (såsom hos Stoikerna) en evig rörelse i många modi under de båda attributerna. Kropp och själ är detsamma, som fattar sig dels såsom tanke, dels såsom kropp utan inverkan på hvarandra, ty de äro detsamma, tanken om sig såsom tanke och såsom utsträckning. Det absoluta väsendets verksamhet skedde ej efter tanken, utan tanke och verksamhet voro detsamma, hvarför hans medvetande om sig sjelf var medvetandet om allt. Menniskan kunde blott följa med och hålla sig fri från sådana perceptioner, som turberade detta. Han talar om ett dubbelt kunskapsfält: det sinliga i tiden och det hvari vi fatta det eviga i perdurationen i tiden. Egentligen är intet verkligt mer än det omedelbart närvarande (det förflutna och tillkommande äro absolut intet, ty det närvarande är substansen); men detta hindrar ej, att i verlden finnes något alltid perdurerande, lika eller evigt, och att fatta de nödvändiga lagarne i verlden är det enda förnuftiga; allt annat hör blott till vår lägre natur.

Den praktiska spekulationen grundar sig på det axiom, att hvart väsen har en positif magt att existera, och intet väsen för-

stör sig sjelf, utan perdurerar i sitt vara och har en tendens dertill. Sjelfuppehållelsedrift är hvarje väsens första drift, och all skilnad är, att den ena uppehåller sig bättre och den andra sämre: dygd och last; skall något förstöras, skall förstörelsen komma utifrån. Öfvergång till lägre eller högre fullkomlighet kallas affekt: lætitia till högre och tristitia till lägre. Dessa dirigera menniskan; och hvad är således menniskans fullkomlighet och motsatsen? Själens fullkomlighet är klara perceptioner, således allt, som dertill är medel, är godt, och tvärtom. Kroppens goda är det, som gör den mera organisk, d. v. s. skickligare till aktifvitet. Menniskans högsta goda (magt, kraft och dygd) är tänka och det onda motsatsen, hvilket senare har sin grund i hennes ändlighet såsom modus. Tänkandets objekt är Gud, och således är klar kunskap om Gud menniskans högsta goda; d. v. s. klar kunskap in genere till hvilken Gud är orsak är det högsta goda; således att klart fatta sig i universum, hvaraf följer, att menniskan ej vill annat än det nödvändiga. Från en annan sida sade han: menniskan har kroppsligen hvila och rörelse, andligen förstånd och vilja: tanken utan eller med afseende på rörelse; den inneboende tendensen hos det absoluta att modificera sig yttrar sig ock hos menniskan: drift; med medvetande: begär; tänkt: vilja, d. v. s. driften, förenad med klart begrepp derom; och då finner menniskan sig sjelf vara orsak dertill, ur sin natur eller tanke, således ur sig sjelf, d. v. s. hon är handlande och fri, d. ä. ej af ett annat determinerad. Har menniskan confysa idéer, är hon passif eller ofri; blott derigenom uppkomma vanligen orediga perceptioner, att hennes kropp bestämmes af alla andra och såsom ändlig ej kan göra det fullt redigt, hvilket afspeglar sig i själen såsom oklara perceptioner, hvilka således uttrycka, att hon ej ensam är deras causa. Detta andra var likväl ej mindre nödvändigt än det första, och hända kan, att hon ej kan stå emot det; men är jag i stånd att behålla mitt klara medvetande öfver de confysa idéerna, så få de för mig karakteren af nödvändiga tankar, följande ur det absoluta; då är jag trankil och fri, ty jag föres dock då enligt mina egna tankar. — Det goda är klar kunskap och allt, som befordrar denna; men det goda bestämmer ej menniskans handlingar utan tvärtom, ty menniskan har en viss nödvändig natur. Det onda är det, som för-

ringar menniskans existens, har ingen absolut betydelse och försvinner t. o. m för menniskan, så snart hon inser dess nödvändighet. Från Guds synpunkt finnes blott det goda.

Anmärkningar: 1) Helt och hållet negatift: det goda är oberoende af menniskan, och hon kan blott befria sig från det oklara genom några få reglers ständiga qvarhållande i medvetandet.

2) Detta råd är rent onyttigt, då moralisk frihet alldeles saknas såsom förmåga af val, och i stället för att omdömet skulle varit praktiskt om hvad som borde göras, blir det estetiskt eller teoretiskt: den som gör så och så, är bättre och lyckligare — men ej: gör så och så. Detta är hufvudfelet, att friheten saknas. Skilnaden mellan teoretisk och praktisk filosofi beror på frihetsbegreppet.

3) Systemet är bygdt på en falsk förutsättning, att utsträckning är ett nödvändigt attribut hos Gud. Den visar sig såsom något relatift, så snart man mer reflekterar derpå. Genom Cartesius hade den andliga och materiella realiteten skilts; Spinoza satte i hop dem, men för att göra sig qvitt dualismen, uppträdde han såsom förfäktare för det ena, Locke och Berkeley för det andra, ehuru båda misslyckades, ty ur anden får jag ej materien, om jag ej går ut från en högre ande.

Kant

gör der det längre steget; han sökte visa, att det reala och det ideala utgöra en enda verklighet, som är relatif, och förutsätta hvarandra ömsesidigt. Han ville solvera svårigheten af dualismen mellan själ och kropp, som framträdt med Cartesius och ensidigt genom Locke och Berkeley utvecklats. Han ville förena båda: anden verkade efter sina lagar och var kapabel af intryck från Ding an sich. Någonting fans, som gjorde oändliga sensationer på anden, som han uppfattade och hopband efter sin natur till ett helt, som blef verlden i tid och rum. Andens natur var nemligen att uppfatta dels jemte hvarandra, dels efter, således rum och tid genom inre och yttre sinnet. Andens verksamhetssätt, fattade af medvetandet, blifva begreppen om naturlagarne, som således blifva identiska med begreppen såsom produkter af samma verksamhets lagar. Resultatet blef, att vår

verksamhet finnes blott för oss såsom en subjektif modus percipiendi. Naturlagarne ha ingen absolut och objektif existens utan blott relatif och för vårt medvetande, hvarmed från det absoluta försvann all utsträckning och materia. Men om detta öfversinliga ha vi ingen kunskap, ty själen var blott förmåga att verka på visst sätt, när hon dertill fick anledning utifrån, ty hon var sjelf tom på allt innehåll, och om sjelfva Ding an sich hade man ingen kunskap. Det enda man kunde antaga var, att en högre verklighet fans, hvarvid Kant glömde, att sjelfmedvetandet sjelft ej är empiriskt, hvilket undgick honom, emedan han enligt Locke trodde, att detta medvetande är blott produkten af ett intryck på inre sinnet.

Deremot i praktiskt afseende kom han till ett öfversinligt, ty han fann såsom faktum i medvetandet, att vi ha pligter, nödvändiga handlingar, af vårt eget medvetande föreskrifna. Detta medvetande är = medvetandet om en lag, som då den ofta fordrar motsatsen af de sinliga begären, måste vara något ej empiriskt, ty en lag är blott expression af en kraft, och fordrade den något icke sinligt, var den sjelf osinlig. Denna lag bjöd således för sin egen skuld, ej för sinlig lycksalighets skuld, men fordrade alls ej hvad jag skulle göra, utan blott huru, när jag handlade. Naturligen emedan allt innehåll var sinligt och således ej allmängiltigt. Derför är principen: handla avtonomiskt (ej efter yttre regel) såsom förutsättning och sedan: handla allmängiltigt eller efter den maxim, genom hvilken du kan vilja att den blir allmän lag, och kufva fullständigt alla sinliga anspråk. Sedligheten bestod uti, att man ville lagen och ville den avtonomiskt, d. ä. utan andra motifver än lagen sjelf, ville det rätta för det rättas skull, och hvarje handling, som deraf var ett uttryck, var pligt. Det goda åter var viljan sjelf. Moralen blir negatif, emedan allt innehåll i lagen var för oss obekant, hvarför intet innehåll kunde anges, men i förhållande till sinligheten blef lagen kategoriskt imperatif, således dess form var medvetenheten, i motsats mot tekniska lagar, som ej hade i sig sitt ändamål. Eller lagen har den verkan på viljan, att den väcker å ena sidan resignation i förhållande till det sinliga, och å andra sidan elevation genom aktning för sig sjelf, en känsla som är motifvet, emedan den ej har sinlig natur. Härmed blef moralen

negatif och lagen lag utanför det, som deraf skulle bestämmas, som är orimligt; Kant hade bort observera, att lagen var ett uttryck af en kraft hos menniskan; detta erkände han, nämligen viljan, men denna låg öfver allt sinligt, och det obegripliga blir, huru denna kunde realiseras i sinligheten, hvilket Kant ock erkände, men han hade afskurit all förklaring genom det, att han nekat all kunskap om det öfversinliga.

Denna åsigt är bättre än Spinozas genom att ställa friheten i spetsen, ehuru oförklarad. Vidare bättre derigenom, att alla negatifva pligter kunna ur friheten vinnas; detta är deremot omöjligt vid de positifva, de kuuna icke vinnas utan regler, som leda till egoism. Deremot är det ett fel hos Kant, jemfördt med Spinoza, att morallagen, utom att den är oförklarlig, blir blott subjektift giltig, men ej objektift: ej möjligt att visa, att denna lag skall försätta människan i harmoni med hela universum, emedan han ej ur Gud härledt den. T. o. m. sökte han grunda religionen på moralen, ett alldeles eget fenomen. Menniskan är förbunden till sedlighet, som beror på hennes frihet och är det högsta goda. Men såsom sinlig fordrar ock menniskan sinlig lycksalighet såsom ett godt, och förnuftet uppställer då idén om en förening såsom det högsta goda, hvarvid sedligheten dock skall eftersträfvas blott för egen skull och lycksaligheten kommer med såsom belöning. Deraf praktiska postulater:

1) Själens odödlighet: jag är pligtig att tro på själens odödlighet för att kunna tro på sedelagens möjlighet;

2) Guds existens såsom dygdens belönare; således en pligt att tro detta för att kunna sätta det högsta goda såsom ändamål. — Alldeles bakvändt, då sinlig lycksalighet är något tillfälligt och försvinnande. Analytiskt kan man finna sedlighetens grund i Gud; men då skulle analysen gå djupare än Kants bristfälliga analys. Denna ofullkomlighet sökte

Fichte

afhjelpa genom att negera Ding an sich genom sjelfva kausalitetslagen och frigöra sig från alla förutsättningar. Således hvad är det absoluta? Jaget eller det rena medvetandet, såsom Kant sjelf visat, och viljans frihet såsom ett osinligt. Dessa båda till-

sammans äro det absoluta: en sig sjelf åskådande och bestämmande verksamhet.

Fel: 1) de som följa af negatifviteten; 2) af den relatifva idealismen, att menniskans jag blir = det absoluta, hvaraf moralprincipen blir blott subjektift giltig, hvarför universum heller aldrig kunde sättas harmoniskt, utan detta måste postuleras. Observera att jaget var verksamhet, var der det empiriska, men Fichte skiljer sig så från de föregående, att han ej dervid tänker något substrat, utan medvetandet sjelft var det absoluta. Dervid se vi lätt den praktiska principen; att vara och blifva sjelfständig och sjelfmedvetande, ty dess mål är alltid = dess väsen. — Detta var således ej analytiskt såsom hos Kant, som gick ut från det gifna och sökte sig tillbaka till principen. Så snart jaget skall fatta sig sjelft för att bli verkligt eller konkret, måste detta hämma sin verklighet, annars oändlig verksamhet utan medvetande, och det, hvaraf jaget då blir medvetet, utgör en känsla af hämning, och hämningarna bli oändliga, och då de förenas, bli de naturen, som således blott finnes i och för intelligensen, producerad af den. Men teoretiskt kunna vi ej förklara huru denna hämning tillkommer, utan den visar sig der såsom ett Icke-jag. Med ett ord, när intelligensen vill bli medveten, måste han inskränka sig, och detta blir naturen, och kroppen är den närmaste delen deraf, således af viljan bestämbar. Kroppens verksamhet efter sina lagar är drift och såsom medveten begär, och emot drifterna och begären står viljan såsom tendensen till ren verksamhet, som vill upphäfva drifterna. Således hos Fichte ett oändligt mål liksom hos Kant; intelligensen kunde göra sig sjelfständig, men i hvarje senare moment ett nytt hinder, och viljans eviga sträfvan till sjelfständighet var i hvart moment pligt och lagen: var sjelfständig, och denna lag var kategoriskt nödvändig såsom uttryck af menniskans natur. Således lika med Kant, blott mer konseqvent. Således samma anmärkningar: blott negatifva pligter; vidare: det absoluta är ej absolut, utan blott det första hos intelligensen, men aldrig verkligt, en fordran, som aldrig nås och som, om den nåddes, skulle upphäfva både moralen och jaget; liksom med all negatif moral. Likaså: religionen sättes i ett falskt förhållande till sedligheten. Den sedlige handlar ej för sinlig lycksalighet, som just är det

onda, som skall öfvervinnas, och hvarför man vid fortgående sedlighet allt mindre intresserar sig, utan blott för frihet, och deraf följer tron på Gud såsom moralisk verldsordning: utan ett sådant syfte skulle jag såsom förnuftig varelse aldrig företaga handlingar; således en pligt att tro på en sådan verldsordning. Men denna verldsordning blir opersonlig.

Det steg, som nu är att taga är att söka en princip, som hvarken är blott objektif såsom Stoikernas eller subjektif såsom Fichtes, utan enhet af båda; att söka en absolut enhet, hvilket till en början skedde hos *Neo-Platonikerna, Schelling* och *Hegel.* Hos Schelling och Hegel blir det blott empiriskt och svarade mot Aristoteles; men Neo-Platonismens system är rationelt, ehuru blott negatift. Hvarken hos Schelling eller Hegel ledde antagandet af en absolut enhet till ändamålet. Hos *Schelling* blef enheten det identiska i allt, således = Spinozas substans, blott med afstrykning af de båda attributerna; den är blott det identiska och har den egenskap att sätta sig i många formationer: natur och ande, hvilket ej hjelper oss, ty något praktiskt system kan ej bildas; det blir = Spinozas, ty intet annat mål är tänkbart än kontemplation och sjelfständighet. Äfven hos *Hegel* blott Spinoza: systemet uppfattadt begreppsmessigt; i praktiskt afseende ej ett nytt system, utan blott en framställning af de förra enligt en viss metod; Aristoteles' princip, blott mer idealistisk; Michelet har blott sammanfattat båda, och Hegel erkänner sjelf, att ingen annan moral är enligt honom möjlig.

Neo-Platonikerna

göra ett försök att komma till ett absolut öfver allt subjektift och objektift, ehuru äfven de stanna på halfva vägen, genom att få det absoluta till abstrakt. Neoplatonismen är ett orientaliskt föreställningssätt till sin grund, blott utbildadt genom beröring med den grekiska filosofien, särskildt med Plato. Orientalen har det egna att ega oändligt djup känsla af det absoluta, men föga styrka att fatta det ändliga och conciliera det med det oändliga, hvarför han fattar detta negatift och i fantasi. I Hindostan i Buddhaismen antages ett väsen utan mångfald, som expicerar sig i många väsen genom Maja, men åter förstör denna skenverld och åter-

går till sig sjelf. Hindostanernas lif har varit i politiskt afseende tryckt och svårt; derför längta de tillbaka till lugn hos det absoluta. Likaså i Vestasien och Alexandria genom sammanstötning med grekiska åsigter. Enligt Philo var Mosaismen det sanna, uttryckt i begrepp af grekiska filosofien genom lån från den samma. Det absoluta är det, som ej har något annat bredvid sig; allt ändligt är motsatser, och frågan är att komma till det, som är enheten i allt detta mångfaldiga. Det absoluta måste nu tänkas utan motsats och mångfald såsom ren enhet utan bestämningar. Alla bemödanden att positift bestämma det leda in i relatifva bestämningar, som ha sin motsats och således orena det absoluta. Detta är rigtigt, men orätt att stanna med enhet i allt och ej se, att den ock är enhet af allt; enhet af enhet i mångfald, annars får den de många emot sig, och enda utvägen blir, att förklara allt månget såsom sken. Således det absoluta är det, som blott har sig sjelft till predikat. Hvad de dermed mena är det rena sjelfmedvetandet, som för oss menniskor utgör utgångspunkten i all undersökning och som ej har några positifva predikater. Detta för oss första, satte de såsom det i sig första, som de fattade i fantasien såsom ett oändligt ljus, som blott upplyser sig sjelf. Från denna enhet utgår eller utstrålar mångfalden, som såsom sekundär är lägre. Det närmaste efter enheten är λόγος, i hvilken redan framträder en motsats mellan enheten och tankarne, dock närmare enheten. Detta förnuft innehåller på evigt sätt alltings idéer (ty begreppet är evigt, det insågo de mot Hindostanerna). Således erkeengeln, ἀρχέτυπος. En tanke af denna logos, en speciel, är verldssjälen, hvaraf menniskosjälen är en tanke, och det sinliga är en tanke af denna. Således successift aftagande.

Praktiskt mål: kontemplation, ὅρασις, θεωρία, ett lif i tanken. Således ett tankelif, högre ju högre det tänkta var. Således är det sinliga lägst och det som lockade oss till det onda (ormen). Bättre är reflexionen på species och än bättre på genera (afbildning af arketyper, Guds och λόγος') och högst Guds enhet såsom det högsta. Uppgiften således att draga sig från allt månget och fatta enheten genom åskådning, hvarigenom tanke och tänkt är idem och Gud både tänkt och tänkande: det rena sjelfmedvetandet. Den praktiska verksamheten har ett lägre

värde, åsyftar ej att skaffa menniskorna harmoni, utan är blott en exercis, som går ut på att komma till begreppen, och dessa såsom dialektik gå ut på att komma till ἕνωσις med ἅπλωσις (= ἀπάθεια hos Stoikerna) såsom medel.

Anmärkningar: 1) De söka ett absolut, som verkligen är höjdt öfver verldsprocessen — såtillvida bättre än Stoikerna och Spinoza och Fichtes Jag och högre än Schelling och Hegel, enligt hvilken det absoluta ingår i verldsprocessen. Men detta är relatift, såvidt det står i relation till mångfalden såsom det, hvari det explicerar sig och som det således har på andra sidan om sig.

2) Således kan målet aldrig nås, ty jag kan ej fly ur verlden, om den ej finnes, och finnes den såsom vilkor, så är det onda nödvändigt för det goda. Åsigten leder till annihilation af jaget såsom i Buddhaismen.

3) Någon harmoni kan aldrig nås.

4) Åsigten är mera en verlds- än en sedelära.

Kritik af all negatif moral.

1) I alla sådana åsigter kan såsom rigtigt anses, att de sätta sinlighet och förnuft mot hvarandra och fordra det senare såsom princip för lifvet; således, sedligheten är oberoende af det sinliga och sjelfständighet.

2) Men detta uttömmer ej förnuftets hela fordran, utan sjelfständigheten skall bli verklig och positif, eller m. a. o. de fatta det absoluta abstrakt, hvarigenom det ej blir rent absolut, således ej heller principen rent absolut, utan relatif, ty det onda förutsättes för det goda, hvarför det goda arbetar på sin egen sjelfförstöring. Adiaphora — Aristoteles.

3) Lifvet förlorar all skönhet och harmoni, ty alla sedliga skola bli absolut lika, men dervid kan menniskan ej vara nöjd; hon fordrar ej blott lif utan harmoniskt lif, lycksalighet; väl kan man i vissa förhållanden få öfverge denna harmoni i det sinliga, men detta ligger ej i sedlighetens natur, utan i tillfälliga hinder.

4) All samhällslära är omöjlig, ty allt ordnande af det yttre till harmoni är omöjligt. Stoikerna föraktade staten, Spinoza

fattade den blott såsom medel, Fichte sammaledes; och än mer Neo-Platonikerna, blott såsom förberedelse.

5) Ingen utväg att afhjelpa bristerna utan ett absolut, som ej blott är enhet utan tillika oändlig mångfald, hvari menniskan sjelf är ett moment.

6) Antingen försvinner friheten (panteism), eller ock blir den blott frihet, ej sjelfständighet, och blir princip för allt utan att ha någon nödvändig bestämdhet, hvarigenom den förlorar sin karakter af objektif princip; lika hos alla. Hos Kant och Fichte är det, att alla skola ha sin natur, blott ett postulat, emedan de ej kunna uppge ett högre för alla gemensamt. Än mindre kunna de uppge ett gemensamt högre hos hela naturen.

Positif rationalism.

Plato

var den tänkare, hvari den grekiska bildningen kulminerade, men han stod derför ensam såsom spetsen; han var derför mer än grek, såsom den punkt, hvari den grekiska bildningen slutade och den kristna skulle vidtaga. Han tog i betraktande hela den föregående spekulationen, och det var just genom sina bemödanden att undgå dess brister som han kom till sin åsigt. Två åsigter före hans tid: realistisk empirism; hos Jonikerna en rörlig substans; redan i Pytagoreismen ett oföränderligt, nemligen måttet; men först hos Eleaterna rationalism, så att vara och blifva sattes utom hvarandra, det senare såsom mångfald utan enhet, och empirismen slutades med skepticism öfver allt sinligt såsom menskligt föreställningssätt, hvilket Eleatismen i afseende på det sinliga erkände.

Plato bestämde det absoluta såsom ὄν (liksom de föregående). Det blifvande såsom enhet af vara och icke-vara är ofulländadt och kan derför ej vara det absoluta, utan förutsätter ett annat, ty man kan ej veta något ofullkomligt såsom sådant, utan genom dess motsättning mot det osinliga. Detta är då det varande, positifva, på en gång grund och ändamål, och då han ej kunde förklara, hvarför det sinliga sträfvar till varat, antar han en ἔρως hos det: att fly icke-varat, ett sträfvande, ett medium mellan besittning och frånvaro af varat: hvarken Gud eller den vise,

ej heller den rent ovise. Härpå hvilar hans spekulation. Hvad är det varande?

1) Ej ett evigt blifvande, hvilket skulle upphäfva all kunskap (mot de äldre Jonikerna).

2) Ej kroppsligt (mot de yngre Jonikerna); dock sysselsatte han sig föga dermed, emedan han ej trodde, att filosofien, sedan den nått sin närvarande höjd, skulle kunna gå tillbaka: ett misstag af honom, ty materialismen tog igen sig.

3) Mot Eleaterna visade han, att varat är enhet i mångfald, det ena utesluter ej det andra, utan tvärtom det ena är ock det andra. Härmed var det absoluta befriadt från de föregående svårigheterna,

4) och tillika hade tankens vändande på sig sjelf medfört den verkan, att Plato insåg den sanna realiteten såsom andlig (genom Zeno, Sofisterna och Sokrates).

Således en absolut idealism: det absoluta förnuftet, gudomligheten, τὸ ἀγαθόν, var ett tänkande väsen, hvars tankar införts i icke-varat: den sinliga verldens tillvaro kunde han ej förklara fullständigt. Han anger olika synpunkter, hvarifrån det sinliga i relation till det absoluta kunde betraktas, men utan förklaring. Men så mycket är gifvet, att han kunde bestämma menniskans högsta mål och medlet att uppnå det: detta var ock hvad som mest intresserade honom, mindre naturspekulation, som än var i sin barndom och osäker, och dessutom mindre vigtig än det praktiska, hvartill det blott skulle tjena såsom medel; derför teleologi. Också ha härifrån vissa brister i det praktiska uppkommit, men grundtanken är rigtig. Det absoluta kallade han τὸ ὄν = allt evigt eller τὸ ἀγαθόν = det absolut fullkomliga, ej blott det goda, ehuru det ock hör hit. Menniskan var en evig idé, hvars mål var att blifva för sig hvad den var för Gud eller framställa det gudomliga i sin verld. Han angaf ock det relatifvas förhållande till det absoluta under nästan alla de synpunkter, hvarifrån det kan betraktas (= gudomlighetens attributer); men på ett mer eller mindre ofullkomligt sätt: han uppvisade ej öfvergången eller utsade ej bestämdt, att det ena är fenomen af det andra, utan gick mystiskt till väga; han har en origtig åsigt om själsförmögenheterna, så att de skulle blott vara graduelt olika, blott lägre och högre yttringar, då de dock äro specifikt

skilda. Väl rätt, att Gud är det högsta goda och att menniskans goda är att vara lik Gud och sammanfatta allt godt till harmoni; men han glömmer, att blott viljan är det goda i och för sig; visserligen antyder han det, då han säger, att det högsta är måttgifvande förmåga och magt i det goda samt produkterna deraf, men sedan upptar han i det goda bestämningar, som ej äro goda annat än såsom organer för viljan. Orätt att bestämma dygderna efter förmögenheterna, hvilket ej kan justifieras, såsom vi sedan skola se. I statsläran samma ofullkomligheter: han hade ej tydligt reda på skilnaden mellan det publika och privata; ty hvad förmögenheterna äro hos menniskan, äro stånden i staten, och han kunde således ej rigtigt bestämma dem.

Framställning af den allmänna sedeläran.

All sedlighet beror på viljan såsom princip eller utgångspunkt, ehuru i och för sig hvarken god eller ond, utan detta beror på dess rigtning. Den kan betraktas: 1) såsom hvilande: hennes beskaffenhet, men tillika grund för verksamheten; 2) såsom blifvande, hvarvid idén för den är lagen; 3) såsom blifven eller uppnådd eller det högsta goda.

Vår princip: sedlighet är sinlig förnuftighet. Således: hvad är förnuftighet eller förnuft? Detta är framställdt i det föregående. Men vetenskapen har att analysera detta uttryck.

Sinlig förnuftighet såsom en förening af motsatser kan fattas från trenne synpunkter. Deri måste vara något i och för sig varande, som kan betraktas

a) såsom grund: det gudomliga betraktadt oberoende af det sinliga;

b) sådant det måste ses i realiteten: det ändliga såsom blifvande eller verksamhet;

c) såsom ett blifvet eller resultat.

Alla dessa uttryck beteckna detsamma, blott från olika synpunkter. Således kan sedlighetens idé uttryckas på tre sätt eller i tre idéer:

a) karakter, den vise, såsom varande, men tillika såsom princip för en verksamhet;

b) lag, en viss form för verksamheten;

c) det goda, såsom resultat. Då förnuftet der är grund, lag och ändamål, äro alla tre identiska.

Observera likväl, att mot dessa trenne svara trenne »formalbegrepp», som vi använda, nemligen dygd, pligt och opus morale. Schleiermacher, som först insåg nödvändigheten af dessa trenne begrepp i moralen, har kallat dem formalbegrepp af en besynnerlig anledning. »När man ser på möjligheten att framställa moralen, äro dessa trenne de generella, som ej låta sig under andra subsumeras, hvaremot deras specifikationer bli realbegrepp, som gå närmare verkliga lifvet och ej vidare kunna delas.» Svårt att inse något skäl: alla begrepp äro formala, och den större eller mindre generaliteten bestämmer ej något om innehållet, som kan vara detsamma. Men vi mena dermed uttrycken af sedlighetens idé utan afseende på innehållet, blott med afseende på de sidor, hvarifrån denna kan betraktas, nemligen från dessa trenne med hvad innehåll som helst. Således blott formen för det sedliga lifvets framträdande.

A. *Den sedliga karakteren och dygden.*

En karakteristik af den vise i dess fullkomlighet och utan afseende på dess möjliga brister hos menniskan — an sich, såsom förutsättning för betraktelse, huru menniskan dertill förhåller sig. Sedligheten betraktas dervid: 1) såsom kraft och 2) lefvande eller medveten kraft; men af formel beskaffenhet, in genere med vissa allmänna egenskaper. Sinlig förnuftighet har samma karakterer som förnuftet, då ju detta är det bestämmande.

Således I: formella attribut: a) absoluthet och sjelfständighet, dels negatift hvad Stoikerna kallade ἀπάθεια, så att den sedlige ej afficieras af det sinliga eller ens behöfver det för att vara verksam, dels positift, så att han måste verka ur, enligt och till sig sjelf såsom oändlig. Således, målet är ej sinlig lycksalighet; de negatifva rationalisterna fordra väl sjelfständighet, men blott såsom negation af sinligheten, således dess förutan intet. För öfrigt ligger deri ej blott ett negatift moment, att man skall vara oberoende af allt, utan ock beroende af sig sjelf. Huru är detta möjligt, när den vise dock är sinlig? Om sedligheten är ideal,

är det sinliga upptaget i och genomträngdt af förnuftet, således ej mer motsatt deremot, utan blott ett organ derför och för dess realiserande genom öfning och andlig utveckling. Således ingen sinlig drift är såsom sådan tillfredsställande, utan den blifver det emedan viljan så fordrar; skulle åter den sinliga driften ej vara förnuftig, går den vise honom förbi såsom ett främmande. — b) Enhet i mångfald och samstämmighet, således hans verksamhet är ren harmoni, σωφροσύνη. Plato ansåg denna höra till den lägre naturen, då likväl all dygd hör till menniskans högre natur. — Häraf inses, att den vise kan verka på sitt sätt, utan att derför behöfva göra absolut detsamma som andra; mot den negatifva rigtningen.

Vidare: en sedlig kultur är möjlig, d. v. s. ett genomträngande af hela menniskans väsen af förnuftet utan att någon del behöfver undertryckas, hvarigenom sedligheten småningom i hela menskligheten gestaltar sig såsom förnuftig och harmonisk. Dermed ock en positif sedelära att realisera det sedliga; att drifterna ej undertryckas utan konformeras, som sker genom öfning, ty hela sinligheten är ett bildbart, som kan vänjas att verka på ett visst sätt. — Tillsammans konstituera dessa bestämningar skönhet: den vise således sedligt skön i vidsträckt bemärkelse, hvari innefattas såväl det sublima som det sköna. Detta är blott en form för hans framträdande, som väcker behag för honom sjelf och andra. Så snart sinligheten kan harmoniera med förnuftet, har sedligheten karakteren af skönhet; men inträffar i lifvet (ehuru ej hos den absolut vise), att sinlighet och förnuft ej kunna förenas — då yttrar sig sedligheten i fullkomligt oberoende af det sinliga = sublimitet, som således tillhör sedlighetens framträdande i sinneverlden med de inskränkningar, som der finnas. Således, sedligheten skall ega karakteren af skönhet, såvidt det är möjligt, i motsatt fall af sublimitet. Det kroppsliga uttrycket af höghet är värdighet (dignitas) och af skönhet grace (venustas); föreningen af båda: majestät.

II. Från reel synpunkt utgör den sedliga karakteren a) kraft, oföränderlighet eller fasthet: han verkar konstant ur och enligt samma princip. Fasthet i karakteren, ehuru dess berömvärdhet mycket beror af hvad som deri framträder; om ock en sinlig fast karakter mer blott har skenet af fasthet, så framträder dock alltid

hos honom något af den bättre naturen men ej tvärtom med den sedliga. Hur kan menniskan vara oföränderlig? Hon är till sitt väsen ande och kraft, således något, som alltid i sig är oföränderligt; blott de olika sidorna i sinneverlden äro föränderliga. Härmed är ej sagdt, att ej den sinliga menniskan kan förändras. b) Styrka eller energi och makt, som visar sig i att hon beherskar sig och det yttre, såvidt detta af hennes idé fordras. Ty sedligheten skall vara öfverallt i menniskan närvarande och mägtig: således ej lemna något obestämdt, som hör till dess ändamål. Hos den ändliga menniskan finnes ofta motstånd, men det hör ej heller till hennes bestämmelse att fullständigt öfvervinna detta. Stoikerna: den vise har ingen vilja i det, som ej beror på honom. Observera, att idealet blott kan finnas i en sedlig verld; der finnes intet sådant motstånd, utan blott i den sinliga verlden.

III. Den sedliga karakterens noologiska attributer. a) Lefvande eller sjelfmedveten kraft: sjelfmedvetenhet eller besinning och klarhet: han handlar efter ett system af grundsatser, hvari han uppfattar sitt väsens innehåll och hvarefter han bildar det sinliga, φρόνησις, motsatsen af tanklöshet och yttre motif till sedlighet. I verkligheten är menniskan inskränkt till sin förmåga, och en gräns ges, der begreppet slutar. Huru skola föreställning och känsla då vara bestämda? I full harmoni med begreppet och deraf genomträngda, om ock ej fullt klara; denna konsideration är den om samvetet. Genom denna förening vinner lifvet ej blott klarhet, utan ock precision äfven in i detaljer. Liksom hos konstnären teorien ofta mer är af negatif betydelse och geniet det positift skapande. För öfrigt kan, när styrka härmed är förenad, den vise visa sig såsom genialisk och handla rigtigt, ehuru i en viss affekt: entusiasm = en liflig och rik förnuftsverksamhet i vissa momenter af lifvet, hvarigenom det förnuftiga utföres i högre grad än vanligt, ej blott med afsigt, utan ock af inre kraft; entusiasmen skiljer sig från affekten, derigenom att denna förkväfver reflexionens makt och leder till falska resultater, medan entusiasmen tvärtom höjer förståndet såsom uttryck af förnuftet. Entusiasmen kan vara teoretisk, praktisk och estetisk; alla i förening utgöra de religiös entusiasm, rigtad på hela menskligheten. b) Förnuftig klarhet eller rättskaffenhet, ej blott såsom rättvisa, utan så att det i och för oss rätta, det sanna

och goda, deri framträder, δικαιοσύνη med afseende på den vise sjelf och hans dygd. Detta attribut utgör föreningen af alla de föregående såsom ofullständigare sidor deraf. Ty den vise har egentligen blott en karakter, nämligen sinlig förnuftighet, hvilken förutsätter, att förnuftet verkar och framträder i sinligheten. — Vi ha betraktat den sedliga karakteren i och för sig såsom hvilande egenskap. Men han är ock: kraft eller grund, producerande sig sjelf i tiden. Den vise är nämligen verksam pa ett förnuftigt sätt för att åstadkomma en produkt, som är han sjelf såsom resultat. Ty han producerar sig sjelf; men då han är en organisk del af slägtet såsom ett helt, så blir hans produktion af sig sjelf också en produktion af förnuftet i sinneverlden. Ehuru han sjelf är medel, praktiskt producerar han dermed ett helt objektift rike: det moraliska. Deri intar han en viss plats och producerar der omedelbart sig sjelf, medelbart allt annat: sedlighet och samhälle; det förra egentligen mål, det andra den sfer, hvari han verkar och utvecklar sig. Naturligen betraktar man samhället från olika synpunkter: här är han centrum och samhället periferi, i samhällsläran tvärtom den enskilde organ.

I detta förhållande har karakteren tre attributer, eller tva, som förenade bli det tredje:

1) Vishet i praktiskt afseende, d. v. s. han är en ledande princip i det yttre, hvilken inser och frambringar det goda (en sida af φρόνησις) och fullföljer försynens plan eller deltar deri, ty blott genom den sedliga menniskan verkar försynen, och der sedliga väsen saknas, synes försynen liksom draga sig tillbaka, ehuru ej absolut.

2) Godhet, d. v. s. han är sjelf god och åstadkommer det goda som sin produkt i yttre verlden; och kärleksfullhet; kärleksfullheten ledes af känsla, godhet af förståndet (närmande sig välgörenhet).

3) Rättvisa, d. v. s. han tilldelar sig och andra den sfer af verksamhet, som tillkommer honom. Observera skilnaden från rättskaffenhet: blott ett inre förhållande till sig sjelf. Helighet är hos menniskan ej högre än rättvisa, utan tillhör i sin renhet Gud.

Huru förhåller sig sedlighet till lycksalighet? I sin ideala fullkomlighet = det goda i subjektif bemärkelse, således dermed identiskt. Salighet är lif och harmoniskt lif, som tillhör den sed-

lige såsom harmonisk och medveten deraf. Det är det goda, ehuru i en annan bemärkelse, nämligen såsom ett tillstånd.

Sedlighet ha vi nu bestämt i sin fullkomlighet. Men då detta är idealet, framträder det ej absolut i verkligheten. Ty i intet tidsmoment når menniskan detta absolute. Idén är oändlig och hon är ändlig, hvarför sedligheten här blir mer en fordran, men som nås i hvart moment relatift. Man får ej såsom Stoikerna förblanda sedlighetens fulländning i sinneverlden med dess rena idé; härigenom kommo de till paradoxer, som i sjelfva verket voro orimliga. Den vise betraktade de såsom idealet, uppnådt i sinneverlden, och när ingen kunde nå det, förklarade de (paradoxt) alla vara oförnuftiga, φαῦλοι. Vi säga, att sedlighet finnes, så snart viljan är rigtad på det goda, den må i verkligheten mer eller mindre framträda. Den kristna religionen skiljer alla i två grupper nemligen omvända och oomvända; till endera klassen hör hvar och en; men derför nekas ej, att den ena kan bättre utföra sin sedlighet än den andra. Ingen gradation således i anseende till viljans rigtning, men väl i utförandet. Likaså med den oomvände. Härvid inses ock, att den sedlige vinner målet alltid till principen fullkomligt, till utförandet blott i en viss grad, mindre i följd af hans egen vilja, än af yttre hinder, som än ej äro besegrade. Orsaken ha vi redan visat vid frågan om det onda.

Mot idén om sedligheten såsom karakter sedd svarar begreppet

dygd,

ett formalbegrepp, emedan det i alla systemer kan förekomma, ehuru med olika innehåll; ty dygd bestämmer ej halten af sedligheten, utan blott viljan så beskaffad, att den frambringar det goda.

Uti sin kritik har Schleiermacher börjat med pligten, hvilket ej är rätt, då dygd är fons actionis; och då Schleiermacher säger, att Stoikerna subsumerat dygd under moraliskt godt och derigenom misstagit sig, så är detta ett misstag, ty de menade med godt sjelfva idén, ej opus.

Dygd är källan till moraliska handlingar, den af sedlighetens idé genomträngda och den samma upptagande viljan, och såsom

källan till pligterna (ej blott maxim, utan tillika kraft och verksamhet eller princip för en sådan) är dygden den själsbeskaffenhet, hvarigenom alla pligter uppfyllas eller opus produceras. Der äro alltid förenade maximen eller sinnesförfattningen och kraften att göra dem gällande, förenad med rigtningen på målet. Med ett ord, dygden är viljans rigtning med afseende på sedlighetens innehåll. Således enligt oss är dygden den fria, harmoniska, fasta och konstanta samt klara och i sig rigtiga rigtningen på sedlighetens idé och dess förverkligande hos menniskan och i menskligheten såsom det menskliga samhället.

Observera viljans rigtning är = viljan rigtad så och så, så att man skiljer mellan 1) huru den i sig är bestämd, 2) dess rigtning uti den sinliga verkligheten. Således, formaliter taget, viljans beskaffenhet att vara duglig till vissa verkningar och derigenom producera ett visst opus.

Vi skola besvara några frågor, som grundlägga den speciella etiken, såvidt den behandlas från dygdebegreppets synpunkt.

1. Kan dygden läras? Nej, emedan den tillhör viljan. Man kan lära sig, hvad dygden är o. s. v., hvilket ej är utan verkan att åstadkomma sedligheten. Men sjelfva dygden beror blott af friheten. Sokrates och Platos åsigter i denna fråga äro origtiga.

2. Kan dygden indelas? En vigtig fråga, emedan det ej synes möjligt att uppställa en speciel etik efter dygdebegreppet, om indelning af dygden ej är möjlig. En logisk indelning af dygden efter ett visst fundamentum divisionis är ej möjlig, ty dygden är ett tänke- och vilje-sätt, således rent andlig och odelbar.

Kritik af indelningar af dygden.

a) Man har indelat dygderna i positifva: görande och negatifva: låtande. Denna indelning är felaktig, ty dygden är till sitt väsen positif, och blott dess verkningar kunna visa sig positifva och negatifva; men äfven de senare utgå från viljans kraft och fordra ofta lika stor kraft som de positifva. I alla fall berör denna indelning mer fenomenet än dygden sjelf.

b) Emedan olika rigtningar hos viljan åstadkomma olika

själsegenskaper, har man sökt efter dessa indela dygden. Här närmar man sig Platos antagande, att dygden vore en viss qvalifikation hos själsegenskaperna. Men källan indelas ej genom indelning af effekterna, ty dygden är alltid densamma.

c) Efter själsförmögenheterna har en indelning försökts af Aristoteles och flera i nyare tider och på sätt och vis äfven af Plato. Menniskan består då af teoretisk och praktisk förmåga (hvarvid man glömt den estetiska). Men all dygd är viljans, och all förståndets dygd är något helt annat, nemligen blott en viss kapacitet hos förståndet, men ej nödvändigt något etiskt element annat än såsom produkt af den sedliga viljan, men då blir det viljan sjelf, och förmögenheterna äro blott organer derför, således deras indelning ej dygdens.

d) Efter böjelserna. Denna indelning kan, såsom Schleiermacher säger, ha en betydelse i de negatifva systemerna, der böjelserna äro det, som skall bekämpas, men i de positifva bli de blott organer, och deras indelning blir ej sakens. Dessutom blir indelningsgrunden det osedliga och ej en obestämd qvalitet hos dygden sjelf. Men i dygden är intet obestämdt.

e) Derefter ett försök hos de gamle i de fyra kardinaldygderna. Denna indelning har icke något sammanhang med de förut nämnda, utan har en egen karakter, som i sjelfva verket är densamma som vi följa. Historiskt uppkom den hos Plato med afseende på menniskans tre förmögenheter, i praktiskt afseende λόγος, θυμός och ἐπιθυμίαι. Hvardera har sitt eget verkningssätt för att menniskan skulle vara ideel, och då var menniskan sjelf fullkomlig genom föreningen af alla: δικαιοσύνη. I de första dialogerna finner man ock ὁσιότης, men denna ingår sedan i δικαιοσύνη. Indelningsgrunden är dock dermed hvarken uppgifven eller bevisad och förutsättes blott hos de senare, och alla försök att finna en indelningsgrund ha misslyckats. Man bör härvid således skilja det instruktifva från dess vetenskapliga rättfärdigande. I nyare tider har man ej begagnat denna indelning, synnerligen från Thomasii och Wolffs tider. Deremot återfinnes indelningen hos alla i gamla tiden utom Aristoteles, som gick mer empiriskt tillväga och ur språkbruket sökte hemta ledning för dygdens indelning; hos Cicero »quatuor fontes honesti»; Augustinus »virtutes cardinales».

Någon tvetydighet ligger alltid hos de gamle i sättet att bestämma de särskilda dygderna, synnerligen φρόνησις, som dels (hos Plato) betyder inre klarhet och besinning, hvarigenom filosofens dygd blir skild från andras, dels vidare praktisk klokhet såsom förstånd i afseende på det yttre, slutligen σοφία såsom omfattande både teoretiskt och praktiskt vetande. Garve har snillrikt sökt visa de särskilda kardinaldygdernas speciella betydelse men anmärker, att det blott är olika synpunkter utan enhet. Biberg: i all kraft kan man urskilja verksamhetens 1) intensitet, 2) lag, 3) viljans rigtning, 4) bruk af de lägre krafterna, som derunder subsumeras:

ἀνδρεία, viljans magt att ej låta sig störas af något närvarande intryck eller fruktan, höjd öfver alla yttre omständigheter;

σωφροσύνη: moderatio, harmonien mellan alla själens yttringar med etiska kraftens högsta lag eller den etiska kraftens inre produkt, menniskans egen inre sinnesstämning genom dygden;

δικαιοσύνη: då kraften i sig är rigtig, måste den ock i sin rigtning utåt visa sig i enligt med sin egen lag, således negatift ej skilja sitt och andras mål, positift upptaga båda såsom sitt ändamål eller moraliska rikets förverkligande. Härmed hade den etiska kraftens exposition varit slutad, om den varit en egen kraft och ej enheten af alla och behöfde dem alla såsom organer, således:

φρόνησις, den sedliga kraften betraktad såsom genomträngd af den sedliga idén och derför ändamålsenligt användande alla krafter såsom organer. Man uttrycker vid denna indelning ej den rätta grunden till en mångfald af dygder. Den förtjensten har denna indelning och denna indelningsgrund, att den ej delar dygden, utan blott anger olika sidor, hvarifrån dygden kan betraktas. — Med bibehållande häraf kunna vi säga, att den rätta specifikationen (ej indelningen) af dygden är, att den utgör just karakteren af det sedliga lifvet. Förnuftigheten är der det hela, och de öfriga bestämningarne äro blott olika sidor af samma sak, hvar och en med abstraktion från de andra. Man kan bestämma dygden 1) inom sig, 2) såsom framträdande i det yttre; vidare: 1) såsom blott varande eller kraft, 2) såsom lefvande och sjelfmedvetande kraft; liksom jag sjelf är enhet af veta och vara och kan betrakta mig från båda dessa syn-

punkter; och öfver båda står 3) den formala beskaffenheten. σωφροσύνη är då den andra formala bestämningen, blott att vi tillade en än föregående: sjelfständigheten, som dock inklusive ligger i den förra. Detta blir dygden såsom kraft, blott att jag från kraften urskiljt duration, som likväl ligger i kraften. φρόνησις är dygden såsom sjelfmedvetande kraft eller ett vetande väsen och har insigten i det rätta och det harmoniska medvetandet (ty förnuftets innehåll är konkret). δικαιοσύνη är ock häri innesluten — rättskaffenhet. Tillika märkes, att de dygder, som afse förverkligandet af sedligheten, omfattas ock i φρόνησις, att den vise väljer rigtiga medel, och δικαιοσύνη, att han utför det rätta. Men någon indelning blir detta ej, utan blott en framställning af det helas bestämningar, hvarmed dess enhet bibehålles, och Stoikernas sats, att i hvar dygd ligger all dygd, blir justifierad. Under detta skulle den speciella sedeläran utföras genom att hvar verklig etisk dygd kan hänföras under någon af dessa klasser, hvarmed ej en fullständig specifikation åstadkommes, men en allmän öfversigt kan fås.

f) I nyare tider har man valt andra indelningar, vanligen angifvit vissa speciella maximer såsom grundregler för vissa sferer af handlingar. Sådana indelningar förutsätta pligten, och man har ansett dygden såsom en princip, således en dygd för hvart slag af pligter. Men detta rör ej dygden utan pligten; så t. ex. vid indelningen i individuella och sociala: men der låter man dygd och pligt betyda detsamma, blott mer sedt såsom vilja och maxim eller såsom verksamhet. Detta är arbiträrt, hvilket visar sig, om man uttrycker en viss maxim t. ex. »älska din nästa såsom dig sjelf» — ty deri ligger ju ett upphäfvande af skilnaden.

g) Ändtligen indelar Spinoza dygden i fortitudo och generositas — blott en sammandragning af kardinaldygderna. Sedliga karakteren kan betraktas objektift såsom en kraft och subjektift såsom förnuftig kraft: den förra fortitudo och den senare generositas. Under den förra styrka och varaktighet, under den senare klart vetande och dess förnuftighet. Denna indelning är således = vår, blott ofullständigare.

3) Än en fråga: kan dygd skiljas från pligt? Nej, bestämningen verksamhet får aldrig saknas hos dygden; man kan, för att distinguera det inre från det yttre, abstrahera från en bestämd verkan af dygden, när man reflekterar öfver dygden, och maxi-

men bibehåller sitt värde, äfven om den bestämda verkan, som provocerar den verksamheten, ej fullständigt förekommit, men ej kan man abstrahera från all verkan — annars en vilja, som intet ville eller ock ville men ej utförde. Något måste der alltid kunna utföras, om ock handlingen ej alltid i det yttre blir fullständigt sådan man åsyftat. Huruvida det gäller i lika grad om alla dygder, beror på indelningsgrunden. Tar man den ur pligten, gäller det lika; enligt vår åsigt åter om kardinaldygderna, häntyder t. ex. φρόνησις ej lika bestämdt på det yttre som ἀνδρεία o. s. v. Således blott för reflexionen skilda.

4) Hvad är dygdens motsats? En dubbel, kontradiktorisk och konträr: dygdelöshet (Untugend) och last. Dygdelöshet är något mindre än last såsom något positift. I dygdelösheten har än ej en fast princip mot dygden tagit herraväldet, så att viljan ej är rigtad emot förnuftet, utan blott ännu ej på det, så att det är herskande och konstant. Dygden är då ännu främmande och oklar; mest hos den ouppfostrade. Lasten är en mot den etiska maximen stridande fast maxim eller skapande princip. Hos den lastfulle är dygden ej obekant, men negerad eller indifferent, föraktad eller hatad (i sina anspråk på honom), ehuru man aldrig kan hata sedligheten i och för sig, hvilket är otänkbart, men i följd af den disharmoni, som derigenom kommer. Om lasternas indelning gäller detsamma som om dygderna.

5) Om dygdens enhet och fullständighet hos den sedlige. Enligt Stoikerna kan ingen ha en dygd utan att ha alla; de nyare ha ej så ansett det: »ty ingen är fullkomlig». Hvad rätt deri? Dygden är något, som måste vinnas genom sjelfverksamhet, och är vidare en fast kärlek till det goda, och den dygdige måste för att kunna ega den ha succesift negerat de egoistiska böjelserna, för att sedligheten skall vara förverkligad. Detta herravälde kan ej vinnas utan strid och successift (ehuru mer och mindre hastigt). När vi inse detta, är det möjligt, att man kan ha besegrat några oförnuftiga drifter eller till en del besegrat någon viss. Följer man nu indelningen efter böjelserna, så kan man ha en dygd och till en viss grad utan att ha alla. Likaså vid indelningen efter pligtschemat — om man förvexlar dygden med pligt tänkt såsom det föregående. Men rigtigare: att ingen besitter en dygd utan att i en annan bemärkelse besitta alla, ty

ingen dygd utan att ha dygd, d. v. s. viljans maxim att förvärfva alla, om ock med olika framgång i olika momenter. Häraf följer således, att med dygden följa alla dygder potentielt, och blott utförandet eller färdigheten kan vara olika, men detta är ej dygden. Vidare: en last bevisar, att ingen dygd finnes, ja detta bevisas redan deraf, att en dygd saknas. Deremot är ej en speciel lasts frånvaro nog för att sluta till alla lasters frånvaro eller dygdens närvaro; ty en last kan förvända lifvet i en rigtning utan att förvända det i alla; ehuru den är lastbar i alla fall. Likaså kan sägas: en dygd kan ej så isolerad finnas, att den ej i sig har något universelt, men väl så i afseende på lasten. Grunden är, att förnuftet är ett och harmoniskt, men det sinliga utan sammanhang och enhet.

6) Finnes något medium mellan dygd och last?

Stoikerna nekade det, de nyare ha antagit det. Vi neka det: hvarje menniska är således det ena, hvilket är naturligt: antingen är hon förnuftig eller icke. För en än outvecklad kan ett medium finnas, men för den, som är medveten om sedlighetens fordringar och som således är imputabel, är detta omöjligt och Stoikernas sats är rigtig. Deras påstående åter, att alla visa äro lika visa och tvärtom, är ej rätt enligt oss, ehuru väl naturligen för dem. Detta låter förklara sig, om man observerar skilnaden mellan förnuftsidén = motsatsen mot det sinliga; och normalidén = ett maximum af ett visst species. Hvarje menniska måste tillhöra de förnuftiga eller icke-förnuftiga, men detta utesluter ej olika grader i att lyckas utföra det förnuftiga. Derför kan man väl säga, att två sedliga äro in genere lika, men olika i graden af utförandet. Men tänker jag mig menniskan såsom blott sinlig såsom Stoikerna eller det förnuftiga blott negatift, är det blott en gradskilnad mellan den sedlige och den osedlige, och då är den vise den, som hunnit spetsen, och alla de andra äro φαῦλοι. En normalidé är begreppet om ett ideal, d. v. s. en idé försinligad i sin högsta fullkomlighet, en förnuftsidé deremot är af oändligt innehåll och kan blott approximatift realiseras, och Stoikerna kunde aldrig komma till annat än idealet.

7) Dygdens förhållande till lycksaligheten. Då dygden är lif och harmoni, är den den nödvändiga och sanna lycksaligheten, och i den mån förnuftet blir rådande, blir äfven i sinligheten

harmoni efter regeln; således blir sinligheten ett moment deri, väl i sig relatift, men såsom moment i sedligheten är den förvandlad till karakteren af ett absolut såsom materien i ett konststycke. Ehuru den omedelbart ej har något förhållande till sedligheten, utan är främmande för dygden, kan dock i den sinliga verlden förnuftets och sinlighetens fordran stå i disharmoni, och då lemnar den förnuftige det sinliga utan att finna sig olycksalig, då det sinliga är tillfälligt; den som uppoffrar sitt andliga lif för att rädda det sinliga, dör den eviga döden, men den som uppoffrar det sinliga för det förnuftiga, behåller sitt lif, ty själens odödlighet är dervid ett nödvändigt moment.

B. *Sedelagen och pligten.*

Vi hafva i det föregående redogjort för dygden och den sedliga karakteren, men sedligheten kan också betraktas såsom blifvande, nemligen såsom *lag* = princip, som ej blott är källan till handlingen, utan den reglerande principen för det sedligas förverkligande i sinneverlden. I en särskild afhandling har jag utredt begreppet lag och visat, att det är = väsendet sjelft, betraktadt i de bestämningar hos väsendet, som äro konstanta och reglera det föränderliga. Häraf ses, att ett verksamt väsendes lag är väsendet sjelft tänkt såsom till sin sanna natur konstant. Menniskan sålunda tänkt är lagen och dess attributer blott = förnuftets. Lagen är ej främmande eller blott ytan hos väsendet såsom någon särskild qvalitet, utan väsendet sjelft såsom konstant samt reglerande, blott med de speciella modifikationer, som tillkomma den såsom lag.

Sedelagens karakter:

1) absoluthet eller ovilkorlighet: den förutsätter ej någon annan lag jemte sig och regleras ej af något annat. Således den sedliga menniskan har sin lag inom sig, och det är både otillåtet och omöjligt att taga något annat till sin lag. Andra lagar kunna ju dock ock bestämma menniskan? Ja, men blott såsom ofri. Förnufts- eller sedelagen kan deraf aldrig inskränkas, utan upptar dem som fria följder eller ålägger henne aldrig något deremot motsatt och befaller blott öfver den fria delen af henne, viljan.

2) En harmonisk eller organisk lag d. v. s. till sin natur ett system, som omfattar oändligt många lagar, men hvilka omfattas af en enda enhet.

3) En osinlig lag och såsom idé i och för sig nödvändig och oföränderlig; att den för oss förändras, betyder blott, att dess mångfald successift af oss uppfattas i tiden. Således den har karakter af nödvändighet, men medveten, ej fysisk, som blott afser executionen; den är i sig nödvändig eller kan ej på mer än ett sätt tänkas rätt.

4) Substantiel eller universel, en magt, som beherskar lifvet successift i dess delar d. v. s. lemnar inga handlingar obestämda. Menniskan kan väl mer och mindre klart inse dess fordran, men detta bevisar ej, att handlingen per se är likgiltig, och då får den sedlige följa känslan; således universel såsom morallag för henne såsom fri och der hon är ofri under form af naturlag. Således är intet moraliskt indifferent.

5) Lefvande lag, således ej en formel såsom blind magt, utan menniskans eget sjelfmedvetande i dess sanna beskaffenhet af hennes eget väsen; deri skiljer den sig såsom praktisk lag från naturlag, som ej vet sig sjelf, utan blott af andra vetes och derför verkställer sig blindt.

6) Förnuftig och personlig, som i och för sig är rätt och rigtig och princip såsom ledande allt annat, och genom harmoni med hvilken allt annat blir godt. Det rätta är = det förnuftiga. Morallagen behöfver ej mätas af något annat, utan är tvärtom mått för allt. Man har ock uttryckt detta sista så, att den är frihetslag, ej naturlag, der rätt och orätt ej kommer i fråga.

Lagen i dess yttringar och följder: den är en lag, som är ändamålsenlig, d. v. s. leder alltid på bästa sätt till menniskans ändamål och leder till det sant goda såväl för individen som för samhället. Således (genom sammanfattning) en rättvis lag, hvarigenom man gör alla rätt, d. v. s. befordrar hvars och ens ändamål, såvidt man det bör, eller tilldelar hvar och en frihet såsom förnuftig. I det yttre lifvet sammanträffar den med statens lag, som är en annan, men ej i strid med morallagen, ty båda utgå från förnuftet; utan tvärtom genom att uppfylla sin lag uppfyller individen äfven statens, och morallagen kan t. o. m. ålägga menniskan att öfvertaga och utföra statens lag, som ej heller är utom

henne, då hon är organisk del i staten, men äfven då verkar hon således efter sin egen lag, ty hvarje förnuftigt väsen har allt annat uti sig och statens lag blir då för henne ett moment af hennes egen. Lagen har inom sig helighet och är det, som ger menniskan hennes sanna ära och anseende.

Under denna lag hör ett formalbegrepp, hvari man uttrycker dess form utan afseende på innehållet: *Pligtbegreppet.*

Pligt, formelt, är en från sedlighetens karakter d. ä. från dygden utgående och fullbordad och af morallagen omedelbart bestämd handling. Således

1) en handling, möjlig eller verklig; likaså obestämdt, om den är inre — viljandet — eller yttre — gerningen, och såsom sådan, om den är görande eller låtande, ty äfven om ingen ansträngning behöfs, kan den vara en pligt, ty lagen är dess gräns. D. v. s. pligten kan under alla dessa synpunkter framträda.

2) Utgången från eller egande sin grund i den sedliga karakteren eller dygden. Stoikerna skiljde mellan: κατορθώματα: handlingar af den vise såsom sedlig, d. v. s. i öfverensstämmelse med förnuftighet (objective) och viljans rigtning (subjective), och καθήκοντα, som ock voro pligter, men ej perfecta, οὐ τέλεια. En handling var nemligen καθῆκον, när den antingen öfverensstämde med en lag, som ej var den rent moraliska utan blott t. ex. för ett visst fall fordrad, eller ock blott i det yttre dermed öfverensstämde, men ej tänktes i något nödvändigt förhållande till sinnesförfattningen eller sågs i sitt förhållande till tänkesättet utan blott hänfördes till det yttre, emedan man ej kände de inre motifverna: egentligen således en handling, som blott bedömes till det yttre, emedan man antingen ej känner eller ock i allmänhet förutsätter sinnesförfattningen (så t. ex. Ciceros de Officiis). Häri var Stoicismen långt rigtigare än Kants åsigt, när han skilde mellan legala handlingar, som öfverensstämde med lagen men ej framgingo ur en rigtig driffjeder, och moraliska med motsatt förhållande; det var felaktigt att härvid tro, att legalitet kunde finnas utan moralitet. Mot Stoikernas åsigt, att för den handlande sjelf icke fans någon legalitet, som ej ock var moralitet, anförde Kantianerna, att, skiljer man sinnesförfattningen från den yttre handligen, må den senare vara aldrig så lagiskt rigtig och fysiskt nyttig, den är dock utan mora-

liskt värde. Deri förfaller man, så snart man sätter moraliskt och legalt såsom opposita och refererar det förra till dygd, det senare till pligtbegreppet, då pligten faller utom det moraliska.

3) En handling i ursprunglig bemärkelse, d. v. s en actio såsom actus singularis, d. v. s. en enskild funktion; den kan väl söndras i flere momenter, men man tänker den dock ursprungligen, om ej såsom odelbar åtminstone såsom odelad. Tänker man en komplex af flera actus singulares inom ett visst omfång såsom en pligt, är detta ej den ursprungliga betydelsen, utan en complexus såsom klass af det gemensamma hos flera singulära pligter — en bemärkelse, som väl är vanlig, men ej den ursprungliga, utan en abstraktion. Dygd och pligt äro således båda enheter, men opponerade; den förra är en unitas absoluta, d. v. s. som genom sin egen natur ej tillåter delning, utan är alltid hel närvarande, hvarför man der ej kan få species; den senare är en unitas individualis, en empirisk enhet; således der ingen svårighet att få species och genera, eller en indelning, som blott uppkommer genom reflexion öfver de singulära pligterna i en klassifikation af dem. Men svårigheten är der att få en uttömmande klassifikation, ehuru den väl måste kunna göras, då morallagen är i sig harmonisk och systematisk, om man ock måste börja med empiriska konsideratioer af dennas mångfald, hvarvid pligten alltid blir generel eller får denna senare betydelse. Ty pligt i ursprunglig betydelse är blott det närvarande empiriska och individuella momentet af andens egen verksamhet d. v. s. af anden sjelf såsom verksam. Tager man åter pligt i generel bemärkelse, så finnes ingen annan skilnad synbar mellan den och en speciel dygd, än att man i ena fallet mer ser på maximen (vid dygd) och i andra fallet mer på den bjudande lagen. Orsaken till konfusion har varit, att man ej reflekterat på begreppens ursprungliga betydelse och ej observerat det olika sätt, hvarpå en pluralitet i hvardera fallet uppkommer.

4) Af lagen befald eller föreskrifven, d. v. s. en handling, hvari lagen visar sig i ett visst moment och meddelar sin nödvändighet åt handlingen för medvetandet. Detta medvetande af pligtens nödvändighet kommer dels genom reflexion på att lagen såsom ett systematiskt totum ej kan vara och befalla på mer än ett sätt, dels ock för det andra genom medvetandet om att

förnuftet eller lagen är menniskans egen nödvändiga natur. Då menniskan nemligen reflekterar på lagen, kan hon ej fatta den på mer än ett sätt, och således får ock hvarje moment, hvari den visar sig, moralisk nödvändighet, d. v. s. för hennes reflexion organisk nödvändighet såsom hörande till hennes väsen; således pligt blott ett moment af lagens egen verksamhet.

Hvem ger menniskan lagen? Lagen ger ingen åt menniskan i ursprunglig bemärkelse, d. v. s. så att den först genom en bestämd akt skulle bli hennes lag, utan den är hennes egen natur. I en annan mening ger hon sig sjelf lagen, d. v. s. stiftar den för sig genom att inse och erkänna samt besluta sig för den. Således, menniskan ger sig sjelf sin lag, men den egentligen bjudande är Gudomligheten genom sin eviga idé om menniskan, annars vore lagen ej i sig nödvändig. Således är Gudomligheten också i den meningen lagstiftare; men dermed är lagen ej yttre för menniskan, ty den är menniskans eget väsen och kan från henne aldrig skiljas, men till en början synes den för henne främmande, så länge hennes medvetande är mer sinligt, då lagen presenterar sig såsom ett yttre solliciterande, t. o. m. störande henne i hennes sinliga lif. Dervid är den första känslan, att det sinliga skulle liksom förlora i värde, om det absoluta bröte in i lifvet, men sedan finner hon lagen såsom inre, och fruktan blir då kärlek.

Huru uppkomma särskilda etiska lagar såsom en mångfald, hvari den etiska lagen för oss specificerar sig? Genom reflexion öfver den individuella mångfalden och abstraktion. Menniskan handlar från början efter en känsla; man reflekterar öfver det gemensamma och uppställer några allmänna regler, hvilka sedan kunna systematiseras, och när detta sker, så att de stå i sammanhang med det etiska medvetandet i sin totalitet, uppstår ett verkligt system af lagar.

Härvid observeras, att den högsta lagen tänkt såsom Guds idé uppkommer ej genom abstraktion eller är ej abstrakt, utan är det första och ursprungliga i allt etiskt, som derifrån hemtar sin nödvändighet och allmängiltighet. Den närmaste etiska lagen för menniskan eller det allra generellaste, hvarunder man sedan subsumerar det speciellare, är denna högsta lag såsom Guds idé, af henne sjelf uppfattad och af henne approprierad såsom lag.

Från denna utgå moraliska handlingar såsom singulära, och genom dessas klassifikation utvecklas den allmänna lagen. När vi säga, att i tiden uppkomma generella pligtformler, må man ej tro, att det generella är en tillfällig skapelse af oss, utan det är lika väl grundadt i förnuftet som det individuella, ehuru vi dervid gå från det speciellare till det generellare (annars nominalism). Hvartill tjena sådana allmänna normer eller generalisationer, då hvar menniska handlar efter en känsla i hvart enskildt ögonblick och derefter bör handla, ty menniskan får ej följa blott abstrakta regler, som ej säga, hvilken handling som nu bör ske, och hon kan ej undgå att handla efter känsla, om hon handlar rigtigt: då tyckes en teori för lifvet vara onödig, dermed ock en praktisk vetenskap. En sådan systematisering är dock nödvändig: 1:o för vetenskapen, som har det egna att ej kunna räcka det individuella och enskilda, som är för rikt för att af menniskan klart kunna fattas. Således på möjligheten af att uppställa ett sådant system af generella lagar beror möjligheten af en praktisk vetenskap för menniskan. 2:o Äfven för lifvet är nödvändigt att inpregla allmänna pligtbud. Menniskorna kunna vara sedliga eller osedliga. För båda är teoretiserande nyttigt, ehuru på olika sätt. För den osedlige är det individuella intrycket af samvetet i hvart moment för hastigt öfvergående för att leda till reflexion i jemförelse med den allmänna och för flera fall lika pligtformeln, som ständigt kan återväckas till medvetande. Hon skulle annars ej få tillräcklig väckelse till bättring, hvarför det ock heter, att lagen är nödvändig för menniskans omvändelse. För den sedlige åter tjena lagarne till en dubbel användning 1) för att han skall klarare fatta hela sin bestämmelse och ej blott handla för hvart ögonblicks ingifvelse och 2) till en ledning för att han skall, sedan viljan vändt sig till det goda, kunna så mycket bättre utföra det — en proba på om känslan verkligen är samvete eller någon annan känsla, som dermed kan förvexlas. Teorien begränsar således samvetets användning i hvart fall, sedan teorien liksom bestämt, utom hvilka gränser den aldrig kan gå utan osedlighet, liksom konstteorien och geniet hos konstnären.

Samvetet,

d. v. s. den moraliska lagens yttringar i speciella fall genom känslan.

Samvetet är en speciel yttring af den moraliska känslan. Moralisk känsla i vidsträckt bemärkelse är:

a) uppfordran till sedlighet eller en inre dunkel uppfattning af förnuftets tendens att styra menniskan och framträda i hennes verksamhet och natur;

b) känslan af aktuel sedlighet och dess motsats dels i egna dels i andras handlingar. Härvid kallas det ofta moraliskt sinne = känslan af det rätta i egen och andras sedlighet, således af sedelagens fordringar i allmänhet. Den moraliska känslan såsom sådan går öfver hela menniskans tillstånd såväl uppfordrande som tillkännagifvande hennes tillstånd; men samvetet referera vi till den närvarande handlingen, som hon tänker göra, gör eller har gjort men håller för medvetandet närvarande. I denna inskränktare betydelse tages samvetet ej i vanlig bemärkelse ens i filosofien; men vi taga det här i denna inskränktare bemärkelse. Således är samvetet känslan af sedlighetens idé såsom förnuftets fordran och menniskans aktuella sedlighet i det närvarande ögonblicket och är såsom sådant en egen yttring af den moraliska känslan.

Känsla i allmänhet är en till innehållet rik, men derför mindre klart fattad perception, så att blott det hela, men mindre hvart individuelt moment kommer till medvetande, och förnimmes derför också blott såsom behaglig eller obehaglig. Således till sin form är känslan bestämd såsom angenäm eller oangenäm och till sitt innehåll vidsträckt.

Känslorna äro dels sinlighets- dels förnuftighetskänslor. Den sinliga känslan refererar sig närmast till organismens tillstånd, således blott en del af menniskan i det hela, lifligare ju mer den går till en viss del af kroppen och derför lemnar det öfriga medvetandet klart, så att hon kan skilja denna från öfriga känslor. Förnuftskänslan åter är af högre art, ty den uppfattar det inre och andliga och sträcker sig öfver det hela af menniskan, men är ock mer omfattande, ty den innesluter ock den sinliga, så att den moraliska känslan är ej blott känslan af förnuftet, utan ock af sinligheten och dess förhållande till förnuftet. — Förnufts-

känslorna äro teoretiska, praktiska och estetiska, alltsom de åtfölja dessa funktioner. Med den teoretiska förnuftskänslan eller sanningskänslan menar man blott den dunklare förnimmelsen af det sanna och det behag, som dermed är förenadt. På lika sätt fattas den estetiska känslan. Men i ingendera ligger någon uppfordran att realisera något.

All känsla är i visst afseende andlig och i visst afseende kroppslig, det senare, emedan den är dunkel och således närmar sig det kroppsliga eller rummet. Vidare: känslans region kallas menniskans hjerta och ligger på gränsen mellan kropp och ande, tillhör hennes själ och hvarken egentligen kroppen eller anden, det rent andliga, utan själen, som är anden i sin relation till kroppen. Hjertat är förnuftigt eller sinligt: godt, hvarifrån allt godt utgår, eller ondt; derför bör man ej gerna tala om sitt hjerta, ty den finkänsliga menniskan döljer sina känslor, emedan hon vet, att i hjertat ligger det onda och goda så nära, att om ej det goda framdrages af viljan, blir det af föga värde: hjertat kan vara passift och aktift, mer teoretiskt eller mer praktiskt uppmanande.

Moralisk känsla är känsla af: 1) obundenhet af det sinliga, 2) en viss bundenhet af Gud eller sin egen högre natur, 3) salighet eller motsatsen, ett behag eller obehag och som ej sträcker sig till blott en del af menniskan, utan till det hela, hvarför den senare är det största onda; den aktifva känslan kallas kärlek, då den leder till handling. Kärleken är tvåfaldig: Guds kärlek till menniskan, d. v. s. förnuftets sträfvan att göra sig gällande i det sinliga; och menniskans kärlek eller det sinligas tendens att deraf bestämmas. Den är ej att förblanda med 1) känslan af handlingar i allmänhet, som är förenad med omdöme; 2) omdömet om handlingens ändamålsenlighet eller motsatsen, ty detta är ej en känsla, utan en reflexion af tankekraften; 3) de känslor, som uppstå af vårt handlande och detsammas hindrande eller af våra handlingars ändamålsenlighet eller motsatsen; dessa känslor äro af annat slag: sinliga känslor af menniskans förhållande i det yttre; 4) de känslor, som uppkomma af förutseende af icke-moraliska följder af menniskans handling, immoralisk eller moralisk. Dessa äro ofta med samvetet förenade och sammanblandade, och

just derför är ett klart begrepp om moraliska fordringar behöfligt.

Samvetet har flera qvaliteter. Man har betecknat samvetet såsom dunkelt eller klart o. s. v.; fullständigt origtigt, ty all känsla är dunkel. Man kan blott tala om dess liflighet: vakande och sömn hos samvetet, ty all känsla har grader af liflighet, men ej af klarhet. Origtigt är äfven att tala om samvetets vidsträckthet och motsatsen, ty det rigtar sig på alla handlingar, och skilnaden uppstår blott genom vanan att mer ge akt på samvetet vid vissa än vid andra handlingar. — Man har vidare att skilja mellan conscientia antecedens, concomitans och subsequens: före, vid och efter en handling. Det första mera lugnt, ty man sammanhåller då blott en föreställning om en handling med förnuftet, som ej än omfattar hela menniskan. Deremot när handlingen blir verklig, afficierar känslan hela menniskan; och mest efter handlingen, emedan det döfvande, som sinlighetens fordringar medförde, sedan upphör och menniskan då finner sig stå i disharmoni med sitt förnuft. Det oangenäma samvetet är alltid starkare än det gillande, och man har af samvetet långt mer rättelse i hvad man ej bör göra än tvärtom, emedan alla oangenäma känslor äro lifligare, och de flesta bemödanden hos menniskan, som nämligen dirigeras af känslan, fortgå negatift. För det tredje skiljer man mellan starkt och svagt samvete, en qvantitatif indelning, men ett känslolöst och förstockadt samvete är ej samvetets beskaffenhet, utan menniskans karakter och viljans förhållande dertill. Samvetet kan icke sägas vara kraftigt eller vanmägtigt: ty känslan har ingen kraft, utan det är viljan.

Finnes det ett irrande samvete, conscientia erronea? Nej, ty om det vore möjligt, så hade vi ingen princip att bedöma rätt och orätt, ty reflexionen upptar blott, hvad som i känslan är gifvet. Vi behöfva blott observera, att samvetet är känsla, nemligen af behag och obehag, ehuru ej i allmänhet, utan rörande förhållandet mellan förnuftet och sinligheten; då känslan nu ej dömer, kan den ej taga miste, utan är alltid och nödvändigt närvarande och kan då ej vara på mer än ett sätt; så med all känsla. Endast i det afseendet kan man oegentligen derom tala, att man med samvetet förenar den moraliska reflexionen, som kan omfatta: 1) de facta, som finnas vid beslutet, hvarvid man

kan begå misstag genom bättre eller sämre kunskap om dem och omdöme; 2) en urskiljning af de känslor, som uppstå under handlandet, som dels är samvetet, dels de öfriga känslor, som vi nämnt; de senare kunna med samvetet förvexlas och således bli styrande, då man begår en origtig handling. Så snart åtminstone facta äro bekanta och man aflägsnat andra känslor, finner man alltid genom att ge akt på samvetet, om en handling bör företagas. Samvetet afgör ej om rätt och orätt, ty det reflekterar ej, utan är blott behagligt eller obehagligt; och det är genom en slutledning, som reflexionen afgör, om handlingen är rätt eller orätt (predikater, som ej tilläggas samvetet).

Decidera samvetet och morallagen om alla enskilda handlingar, eller finnes något licitum morale eller adiaphora? Något sådant finnes ej, hvilket är en följd af, att sedligheten består i förnuftets herravälde öfver sinligheten, och så snart man genom omvändelsen upptagit förnuftet såsom princip, måste alla handlingar deraf vara uttryck. Licita har man antagit blott genom förblandning af moraliska och juridiska pligter, hvilka senare blott äro negatifva i afseende på vissa handlingar, ty enligt juridiska lagen kunna flera handlingar ad libitum göras eller låtas. Hos Stoikerna taltes om ληπτά, ἄληπτα och μέσα och Kant uppstälde en lex præceptiva, negativa och permissiva; men det finnes blott en: præceptif; de negatifva äro blott uttryck af reflexionen öfver att, när en handling är i ett moment befald, äro alla andra förbjudna, således blott en följd af, att något är befaldt. — Lex permissiva är ej lag för den handlande, utan en annans lag i förhållande till honom; καθῆκον μέσον åter hade en helt annan betydelse; καθῆκον var en handling, som ej var så bestämd, att man kunde afgöra, om den var rätt eller orätt, hvarvid den dömande alltid tänkes vara en annan än den handlande, för hvilken intet obestämdt gifves, men den andre kan ej fullt veta hvarken omständigheterna eller den handlandes pligt. Supplerar man åter detta, så försvinner ovissheten. Schleiermacher fästade uppmärksamheten derpå; men än en omständighet bör afses; under hvilken lag subsumtion sker, om under en lag i generel betydelse, då man ej alltid kan afgöra, eller under lagen såsom idé och sådan den i samvetet uppfattes i universel och konkret betydelse, då man alltid får svar. De som blott göra det förra,

kallas bokstafsmenniskor och sakna skönhet och precision i detaljen.

Pligternas indelning.

Schleiermacher har gifvit en kritik, hvars resultat är omöjligheten af all indelning, då pligterna äro oändligt mångfaldiga. Kritiken vore rigtig, om med pligt blott menades actio singularis; men om pligten fattas i bemärkelse af pligtformel, blir en indelning möjlig. Pligterna måste kunna klassificeras och specificeras, ehuru man i vetenskapen ej kommer till det individuella.

Pligterna hafva indelats på flera sätt:

a) Formelt: negatifva och positifva pligter samt fullkomliga och ofullkomliga, hvarvid de negatifva äro fullkomliga, de positifva ofullkomliga, till omfånget lika, ehuru med olika indelningsgrunder. Historisk anledning till indelningen i fullkomliga och ofullkomliga har varit förblandning af bedömandet efter juridisk och moralisk lag: uttvingbara eller ej uttvingbara. Taget så, blir distinktionen orätt, ty det är att sammanblanda två lagar; med den juridiska lagen har etiken ej att göra. — Men indelningen kan äfven hafva en annan betydelse, som Schleiermacher ej har insett: om man nemligen referar fullkomligheten och motsatsen ej till förbindelsen utan till möjligheten att bestämma quantum och quando vid all pligt såsom dess gränsbestämningar, nemligen hos en annan; således, fullkomlig är den pligt, som af en annan kan fullt bestämmas, och tvärtom. Då är tydligt, att fullkomliga = negatifva och tvärtom. Skälet är nämligen, att en positif pligt kan aldrig åläggas, utan att först alla negatifva äro uppfyllda, d. v. s. utan att alla andra handlingar vore orätta i detta fall. Således är 1) kollision mellan positifva och negatifva pligter omöjlig. 2) Vidare måste alla negatifva pligter tillsammans vara hvarje positif pligts naturliga gräns, så att den ej ens kan företagas dessförutan. 3) Hvar menniska är skyldig att alltid iakttaga alla negatifva pligter, således intet quando och quantum. 4) Således kan hvar och en annan känna de negatifva pligterna, ty då man känner, hvad någon ej bör göra ett ögonblick, känner man det för alla ögonblick. Alla rättspligter eller skyldigheter äro derför både negatifva och fullkomliga, ehuru ej tvärtom, ty jag vet dem ur den andres rätt. Dock äro alla dessa pligter blott begrepp, som vi göra oss,

om hvad som ej bör ske, när en positif handling är befald. — Deremot, de positifva, de som skola företagas under bestämda omständigheter, kunna ej bestämmas af en annan. De utgöra en serie af successifva momenter, utgående från idén, hvarvid både tidsserien och ordningen kan och måste vara olika för olika och blott af den handlande själf kan afgöras: 1) med afseende på det quantum af kraft, som af skilda personer för skilda mål och i olika momenter bör användas, 2) med afseende på medlen, som böra användas, 3) med afseende på det absoluta ändamålet, d. v. s. realisationen af det moraliska riket, och för att medverka dertill måste hvarje individ rigta sig hufvudsakligen på en viss del, emedan hvar och en är en bestämd punkt eller organ i detta såsom ett systematiskt helt, hvarför hvar och en t. o. m. i ett inskränkt samhälle bör välja ett bestämdt vitæ genus. Således den handlande sjelf, som känner sin plats, kan sjelf decidera hvad han bör göra, men en annan, som ej försatt sig i samma ställning, kan ej i samma grad afgöra detta. Subjektet sjelf bör alltid kunna afgöra det, väl ej efter en allmän regel eller lagformel, men efter idén in toto såsom för samvetet närvarande. De positifva pligterna begränsas af de negatifva och af hvarandra (blott en pligt bör i hvart moment göras; alla andra äro då negatifva eller förbjudna), och de begränsas ock med afseende på hela lefnadens plan. Att detta ej kan ske efter generel lagformel, visar sig, om man eftertänker, huru man skall specificera de generella; t. ex. efter negatifva och positifva, detta blir ganska obestämdt i hvart individuelt fall; vidare t. ex. efter mitt och andras lefnadstillstånd (t. ex. den rikes och fattiges): detta gifver en speciellare indelning men ej nog för att tränga ned till det enskilda fallet; ändtligen efter lefnadsplan: indelningen blifver då än noggrannare, men likväl otillräcklig, ty man kan ej på förhand inse alla handlingar, som kunna förekomma; dessa regler äro dock ingalunda onyttiga, såsom gränsbestämningar. — Således, menniskan kan väl bedöma andras negatifva pligter, men med de positifva är det ej i samma grad möjligt, hvarför menniskan är förbunden att ej för strängt yttra sig om andras förhållanden, ty de kunna för sin del handla ganska rätt, ehuru man sjelf tycker, att man ej skulle handla så i samma fall; deremot sträng mot sig sjelf. — Herbart anmärker, att Kant gaf en annan de-

finition på fullkomlig och ofullkomlig; det förra, då man var förbunden både till maxim och handling, det senare då man var förbunden till maximen, men ej ovilkorligen till handlingen. Detta är svagt; jag är ju ej förbunden till maximen i sådant fall. Den rätta meningen är blott, att de fullkomliga pligterna aldrig låta inskränka sig, de ofullkomliga tvärtom.

b) Efter kristendomen indelas pligterna i materielt afseende: mot Gud, oss och andra. Denna indelning förekom ej hos de gamle, som nyttjade indelningen efter dygdebegreppet och mer afsågo, huru menniskan borde vara sinnad. Schleiermacher har förkastat denna indelning, och den visar sig äfven svår att soutenera. För att förstå indelningen, måste man veta, hvad pligt mot någon betyder: 1) objektet, 2) en voluntas obligans, som har rätt att fordra pligten. Schleiermacher har fästat sig vid dessa båda, det förra ett passift objekt, det senare ett aktift objekt = som innehåller grunden till förbindelsen. Tar man det i första bemärkelsen, bli alla objekter pligtobjekter, t. o. m. de liflösa, och ingen skilnad mellan pligter mot oss sjelfva och annat, ty samma pligt kan ha alla tre objekterna, och några pligter mot Gud finnas ej. Ändtligen faller fundamentum divisionis utom dividendum, hvilket alltid är felaktigt. Alla pligter bli då pligter mot oss sjelfva eller vår egen kropp såsom omedelbart objekt. I andra bemärkelsen bli alla pligter pligter mot Gud eller åtminstone mot oss sjelfva, ty den förbindande är ytterst Gud, närmast menniskans idé, så att då alla pligter mot andra försvinna.

Kant redan insåg detta, men sökte hjelpa saken så, att den förpligtande kraften förvärfvas derigenom, att en person, då han utöfvar en pligt mot mig, tillika förpligtar mig; men detta är blott en cirkel, ty huru hade han rätt att förpligta mig. Denna indelning har kommit ur förvexlingen med rättspligterna, ty när andra ha rättigheter, har jag pligter dels i följd af mitt eget förnuft, dels af deras tvångsmagt. Ännu skarpare kunna dessa kritiska anmärkningar göras. Man har utan tvifvel menat något mer med pligt mot någon än blott objektet, ty man säger väl mot någon men ej mot något, och man har derför tänkt honom såsom förnuftig och rättssubjekt, och vidare bör meningen vara sådan, att den blir densamma mot alla, och så att den kan omfatta alla pligter.

Då uppstå verkliga svårigheter. Om pligtens objekt är ett aktivt förpligtande, skulle dess fordran vara identisk med den andres lag, men därmed är intet vunnet, ty meningen blir då ej densamma, om objektet är Gud eller jag och andra menniskor, ej heller i dessa tvenne sista fall. Gud förpligtar såsom morallagens grund, hvarför alla pligter äro pligter mot honom. Det egna förnuftet förpligtar såsom morallagens förkunnare, således ock alla pligter mot det; andra åter förpligta blott i juridisk bemärkelse, d. v. s. till de negatifva pligterna, som man aldrig menat med detta uttryck. — Således blir hela indelningen omöjlig, så länge man ej på annat sätt bestämmer uttrycket, så att det alltid blir samma betydelse och likväl tillåter specifikation.

Indelningen kan försvaras sålunda: naturligtvis med uteslutande af pligter mot Gud, ty det är alla pligter, som kunna så betraktas, hvilket dock ej faller inom etiken, utan inom religionsläran. Således ett tredje begrepp eller ett passift objekt, som dock förpligtar, väl ej genom sin handling mot mig, utan derför att det skall af mig åstadkommas, men dock är identiskt med mitt eget förnuft och såtillvida kan förbinda. Detta är det sedliga riket, som är produkten af det sedliga verksamheten, förnuftet realiseradt i sinnevärlden, och har derför samma innehåll som Guds idé om slägtet och om hvar individ såsom organisk del; detta är ej aktift såsom mitt eget förnuft, utan passift, men är identiskt med mitt eget väsen. Härvid anmärkes dock, att en handling kan tänkas såsom negatif och positif, men detta träffar ej handlingen såsom sådan, utan såsom verksamhet är den alltid positif; utan underlåtandet afser dess förhållande till ett visst objekt. Tänkes handlingen såsom negatif i förhållande tilll detta objekt, så är det den respekt, som ett visst föremål inger, som är det negatifva i handlingen. Då väl möjligt att tänka sig ett positift mål för en negatif handling, och den enda fordran är der, att det ena nemligen det positifva skall tänkas generellare än det närmaste, som är negatift. Tänkes handlingen åter blott såsom positif, är ock ändamålet positift eller realiserandet af det moraliska riket, som är objektet för alla förnuftiga väsenden, tänkta för sig såsom förenade, hvarvid således alla ha ett gemensamt objekt. Uti denna enhet befinna sig både jag och andra, men vi handla då ej för vår egen skull deruti, utan på

det hela, således på alla pligters direkta objekt, hvilket ej är blott passift, ty då skulle det vara lika med alla andra och sinliga objekter, men ej heller ett aktift eller viljande objekt och derigenom förpligtande, utan tvärtom blir objekt genom min vilja. — Härigenom är således vunnet, att meningen är densamma för alla pligter, som ytterst bli mot detta hela; vidare att objektet omfattar alla pligter. Sedan detta är gifvet kan delning ske, derigenom att riket delas i mig sjelf och andra och dessa andra äro individer och inskränktare samhällen. — Således är denna indelning rigtig och Schleiermachers anmärkningar öfvervunna. Indelningen är ock naturlig, så snart man gjort sig reda för menniskans moraliska bestämmelse och besinnar, att hon aldrig får tänkas isolerad. — Är indelningen vetenskaplig? Schleiermacher säger, att man ej får göra skilnad mellan sig och andra i etiken. Orätt, ty qui nimis probat, nihil probat: ingen indelning skulle då vara möjlig, och dock är den nödvändig i all generel betydelse af pligt. Vi se härvid, att det generella objektet är i alla de speciella delarne kvar, och då hindrar intet att maximen att älska sin nästa såsom sig sjelf kan uppställas såsom allmän grundsats, ty det uttrycker blott mitt förhållande till det högsta objektet, som dock sjelf inom sig kan ha mångfald.

Fichte har samma indelning, men olika benämningar: betingade och obetingade; men ej fullt detsamma, ty om ock omfånget blir detsamma, är motifveringen en annan. Således väl nära nog qvantitatift lika, men qvalitatift olika. I den förra upptar riket hela sferen, hos Fichte åter äro de obetingade mot hela communiteten och omfatta alla pligter. Jag sjelf måste tänkas i denna communitas såsom medlem och såtillvida lika med andra. Detta skulle ock gälla, om jag stod utom samhället såsom medel för lagens realisation. Ty hvar menniska är väl i sig ändamål, men tillika medel, och detta kan ej sägas förnedra menniskan i förhållande till ett högre. De vilkorliga pligterna uppkomma deraf, att menniskan behöfver göra sig skicklig att uppfylla sina pligter mot det hela d. v. s. ega en viss sedlig bildning af sin sinliga natur, och de handlingar jag i det ändamålet bör företaga äro dessa, som ej skulle finnas, om menniskan ej vore sinlig tillika, hvilket dock ej medför någon dubbel klassifikation, ty äfven dessa handlingar äro ytterst pligter mot riket. Indelnings-

grunden är således tagen ur nödvändigheten att bilda sinligheten. Andra åter äro aldrig medel utan blott ändamål för mig. Distinktionen är således ändrad i medvetandet, såvidt det är nödvändigt att i handlingens ögonblick betrakta sig ur en dubbel synpunkt, såsom medel och såsom medlem. Sinnrik och begagnad af Fichte, är dock grunden mer skenbar än sann. Ty de betingade pligterna omfatta ej alla pligter mot mig sjelf, nemligen ej dem, som direkte skola förstärka min sedliga vilja, utan dessa borde höra till de ovilkorliga, som dock äro pligter mot andra enligt Fichte; och det är således orätt att inskränka pligterna mot mig till de vilkorliga eller på sinligheten gående. Dessutom när man frågar, hvilka menniskans pligter äro, kan man i vetenskapen till en början anse henne såsom fullkomlig och då försvinner denna skilnad. Sedan kan man fråga om medlen för detta ändamål, men detta är sekundärt och gäller olika för olika. Ändtligen är denna indelning ej vunnen genom analys af sjelfva pligtbegreppet, ty den är tagen från en yttre konsideration, nemligen af möjligheten hos menniskan, att sinligheten förhåller sig annorlunda än den bör.

Båda arterna af pligt indelade Fichte i allmänna och enskilda, de förra afse ej något visst lefnadsyrke och tvärtom, hvaremot anmärkes, att en pligt, nämligen att välja lefnadsyrke, är tagen såsom indelningsgrund, men den skall ju sjelf härledas från den allmänna pligtprincipen; och vidare: stånd är tvetydigt, ty stånd kunna vara naturales eller civiles eller valda, och åtminstone de sistnämnda förutsätta en pligt att välja något (Schleiermacher).

Schleiermacher sjelf har indelat pligterna uti de, som referera sig till kroppen, intelligensen och menniskans individualitet. Dessa trenne synpunkter voro tagna ur Fichteska Jag-hetens subjektifva menniskor: man måste ega kropp, vara intelligent och i coexistens med menniskor intaga en viss plats. Han ger dock inga skäl, och jag förstår ej detta. Orsaken kan dock förklaras: han gick mer ut på ett negatift resultat och har ej sjelf måhända genomtänkt det. Något förtydligas hans mening, ehuru ej dess grund, genom coincidensen med Ciceros indelning, enligt hvilken alla pligter afse kroppens utbildning, drifternas underkastande under förnuftet och samhällighetens upprätthållande. De

senare Stoikerna ville nämligen visa en tillämpning för lifvet af sin dygdelära, d. v. s. ge pligtregler. Men med ett sådant försök till popularisering blef den ej särdeles vetenskaplig. Således samma anmärkningar. Schleiermacher tror, att denna indelning egt rum hos Stoikerna bakom fyrdelningen, hvilket är möjligt, då denna var tagen ur dygdebegreppet. Emellertid kunde denna indelning vara användbar, om den uttömde objekterna, men detta fordrar noggrannare division.

Således, flere indelningssätt måste användas, om man vill uppställa en speciel moral, hvarvid det är bäst att börja med den materiella, och under den betrakta hvarje pligt såsom negatif i ett afseende och positif i ett annat: så Grubbe. Tvenne metoder äro sedan att begagna: antingen att skaffa sig uttömmande rubriker på förnuftsverksamheten såsom sådan (såsom Schleiermacher), således först uppgifva pligterna mot mig sjelf sedan mot andra. Dock ej utan svårigheter vid uttömmandet och exclusio membrorum, då menniskans enskilda och samhälliga pligter hänga nära ihop. — Den andra metoden är att indela pligterna efter objekterna för den sedliga verksamheten och skaffa sig en öfversigt deraf. Hvilkendera man väljer, blir den andra ej öfverflödig, utan uppkommer såsom specifikationsgrund vid den förra. Huru detta skall gå till, tillhör den speciella moralen, hvarmed vi ej än sysselsätta oss, utan blott med en allmän betraktelse för att visa dess möjlighet.

Några anmärkningar om pligtbegreppet. När man talar om handlande i vidsträckt bemärkelse, kan man distinguera mellan personens förhållande och uppförande. Skilnaden kan belysas genom exempel: han förhåller sig rättskaffens och uppför sig stilla. Förhållandet är medelbart bestämdt af en maxim; uppförandet åter af sinnesstämningen, så att ingen tydlig maxim framträder för medvetandet eller blott medelbart genom den inverkan, den förut utöfvat på sinnesstämningen. Förhållandet är således mer direkt uttryck af sedligheten, i uppförandet samverka många andra känslor.

Karakteren är bestämd af maximen, och utan en idé finnes ingen karakter, ej ens uppförande, utan man »beter sig». Till utseendet godartade handlingar äro oftare karakterslösa än onda, som förutsätta bestämd karakter. Således är det lättare att afgöra, om

en person är moraliskt förderfvad, än om han är god. Äfven en menniska med karakter handlar ej alltid efter bestämda maximer; det vore en för stor pretention, att maximen alltid vore närvarande; men han handlar efter maximer, när skilnaden skulle vara betydlig; och man skiljer derför mellan vigtiga och ovigtiga handlingar, och när inga mer betydande och uppfordrande momenter förekomma, öfverlemnar man sig åt sinnesstämningen, som är bildad till ädel redan förut, hvarför ädla personer glädtigt och utan ängslan handla, och gifvet är, att ju mer karakter finnes, desto mer uppförande blir det och desto mindre det fält, som blott lemnas åt sinnesstämningen.

Synd är opposition mot pligten, således dels en handling, dels en komplex af handlingar: synd i oegentligare och sekundär bemärkelse, d. v. s. en eller flera pligtvidriga handlingar. Ordet kommer af sünen, försona eller ställa till rätta; derför ock en flerfaldig försoning: om handlingen är rigtad mot staten, juridisk försoning; eller mot morallagen, etisk försoning; eller mot Guds lag, teologisk; hvarvid den juridiska ej hör till moralen och de tvenne senare sammanfalla, ty begreppet är för båda detsamma, nemligen en återgång till det rätta, ej en yttre försoning; alla försök på annat sätt än att ändra sin vilja äro frukter af vidskepelse, som förblandat menniskans yttre förhållanden med de inre. Inga botgörelser etc. duga här, utan viljans ändring, och dervid bör man ej ens begära att komma från följderna i sinligt afseende genom andra handlingar. Synd afser vanligen mer maximen än handlingen, hvarför ordet ock fått en vidsträcktare bemärkelse än en enda handling, såsom vi taga det, nemligen hela osedligheten utan afseende på en viss handling. Vår definition afser synd i egentlig bemärkelse mot samvetet, än mer om man är förhärdad eller föraktar samvetet. Ett blott ofullkomligt handlande, som ej samvetet förut varnat för, är ock synd, ehuru i oegentlig bemärkelse. Oöfvervunna ofullkomligheter äro ej egentliga synder utan fel.

Synden indelas i underlåtenhetssynder och öfverträdelsesynder. De senare anses syndigare, emedan hela det öfriga gebietet då liksom för handlandet var öppet och ändock just den onda handlingen företogs; vid de förra blott ett underlåtande af en viss handling, således liksom mindre trots. Än mer gäller detta, om

man observerar, att hvar handling står i ett visst förhållande till det moraliska riket, och att delictum omissionis blott ej befordrar, commissionis åter minskar rikets redan vunna fullkomlighet. — En annan indelning: i uppsåtliga och svaghetssynder; de förra öfverträdelse af en känd lag; vid de senare frågar man efter lagen, men har ej kraft att uppfylla den, hvarvid många gradationer i afseende på viljan kunna ega rum:

a) om man blott har otillräcklig-vilja,

b) om man ej gör motstånd mot sinligheten,

c) om man har lust att synda i ett specielt fall, ej lust att synda i allmänhet, hvilket ej tillhör menniskan.

I ingen af dessa grader finnes någon objektif olikhet i begreppet, utan blott subjektif; objective finnes således intet medium mellan pligt och synd, ty viljan är rigtad på maximen eller ock ej, så snart hon har nog utbildning för att kunna rigta sig på det ena eller andra, och ett indifferent hör blott till juridiken.

Syndens möjlighet ha vi redan omtalat; menniskans begrepp är att vara sinligt förnuftig, och lika visst som hon genom sitt medvetande vet om Gud och morallagen och har tendens att lefva enligt sitt väsen eller i Gud, har hon ock en sträfvan att lefva för sig eller sjelfständigt och skild från alla andra väsenden. Bildar sig nu hos henne ett medvetande om sig sjelf och en egen vilja, är detta alltid förenadt med medvetandet om sin enhet med Guds vilja och om sig såsom en organisk del af Guds egen vilja. Men menniskan kan ock isolera sig och söka göra sig sjelf till det högsta och enda genom abstraktion från Gud och andra. En sådan medelpunkt hos sig sjelf finnes ej hos henne, men kan sökas; och deri består möjligheten att synda.. Hon sätter, om detta öfvergår till aktualitet, sig sjelf såsom medelpunkt; detta är synd, och det inses ock, att det är något förvändt och stridande mot hennes eget väsen. Men syndens andra karakter är således tydligen att vara fri, och blott genom viljans frihet öfvergår synden från möjlig till verklig. Menniskans bestämmelse är nemligen att aktift upptaga Guds väsen, och just derför att hennes väsen är aktifvitet och sjelfständighet, kan hon ock vägra; annars vore hon ej mer än passif, ej menniska utan ett lägre väsen, ty hos Gud finnes intet ändligt väsen, hos hvilket icke frihet finnes såsom skild från sjelfständighet. Formel frihet är således en proba på men-

niskans potens, ehuru ej detsamma som den sanna friheten, hvartill hon kommer såsom resultat af ett föregående val. Men mellan möjligheten samt beslutet ligger ett stort spatium: på hvad sätt finnes det, m. a. o. är det uppfyldt af mensklig frihet, eller: kan hon bli ond genom något annat än sitt blotta beslut, nemligen genom böjelse eller benägenhet att synda? Detta är frågan om det radikala onda eller arfsynden. Denna har varit nekad af flera och blott tänkts såsom möjligheten att synda, men detta har sina svårigheter; andra åter ha sökt ett medium och dertill nyttjat tvenne utvägar: en mystisk — syndafall och en psykologisk, synnerligen framhållen af Fichte och äfven af Kant, en medfödd inertia, en obenägenhet att underkasta sig den möda, som fordras för sedligheten. — Hvad det förra angår eller syndafallet, är det ej en lösning af frågan; så snart man nemligen tänker sig menniskan såsom ursprungligen god, finnes intet skäl till afvikande, och då skulle syndafallet ha till grund antingen slump eller en ursprunglig ondska, som först sedan brutit fram. Orsaken har varit, att man förblandat idéns eviga verksamhet med timlig verksamhet i afseende på idén såsom det fullkomliga och det närvarande och timliga lifvets omotsvarighet mot densamma. Hvad den andra utvägen angår, kan det ej nekas, om man blott ser på det empiriska utseendet, att menniskan har en obenägenhet att höja sig öfver det sinliga. Hörde denna svårighet till hennes natur och eviga väsen, vore det onda upphäfdt, emedan det för henne vore omöjligt att upphäfva och då ej längre vore ett ondt. Enklare är den förklaring, att menniskan i följd af sin ändlighet utvecklar sig succesive från det lägre, således börjar med sinligheten, då hon antar genom egen skuld och inverkan af yttre en viss beskaffenhet af sinligheten, och då sinligheten väl är föränderlig, men dock ett totum af krafter, måste denna bemöda sig att bibehålla sin bestämda existens. Detta är ej en absolut, utan blott en relatif nödvändighet, som kan besegras, och såvidt det ej har sin grund i hennes beslut, kan det ej sägas vara ondt. Således är afgörandet häraf ur moralisk synpunkt ej af synnerlig vigt. Två saker måste antagas för möjligheten att bli ond: ingen är absolut och nödvändigt ond, ej ens relatift nödvändigt (hvilket blott ligger i möjligheten), och beslutet är det enda afgörande. Böjelsen ensam kan väl sollicitera, men åstadkommer aldrig

ensam beslutet, och hvar och en vet, att man aldrig bör lyda driften såsom sådan; detta medvetande kan aldrig fullt slockna, ty menniskan skulle då ej mer vara menniska, och ingen är så djupt sjunken, att ej en längtan hos henne att åter förena sig med lifvets ideala ursprung skulle röjas; och denna röst skulle hon först öfvervinna, innan hon blir ond. Således blott genom hvad menniskan gör, är hon hvad hon är. Vidare frågas, om synden är positif eller negatif. Den är negatif i förhållande till menniskans bestämmelse, men aldrig blott negatif, utan beroende af menniskans positifva beslut. Således på viljan eller menniskan sjelf beror alltid ondt och godt.

Synden gör menniskan olycksalig; φιλαυτία eller egoismen, genom hvilken menniskan gör sig till centrum, gör, att hon för ett laglöst lif och utan bundenhet; men allt sant lif är bundet, och upphäfvandet af bundenheten är lifvets förstöring, och hvarje osedlig menniska är stadd i vandring till annullation eller upplösning af det sinliga just såsom enhet och band, om den ock ej sker på en gång, hvilket blott kommer af, att striden ej än fullständigt utvecklats. Detta gäller om allt organiskt lif: individer, samhällen och stater. Likaså blir lifvet utan sanning, ty det blir mer fenoment än väsentligt: utan andlighet, evighet, magt och allnärvaro. Likaså utan ändamål, ty det sinliga är blott medel, och hänföres det ej till ett ändamål, blir det ett vara utan betydelse. Slutligen ett lif utan harmoni och tillfredsställelse för den handlande sjelf, emedan han ej fullföljer något evigt och perdurerande, som han är säker att bibehålla. Derför jägtar den osedlige från det ena yttre till det andra. Likaså utan harmoni med andra och samhället, emedan förnuftet är principen för allt harmoniskt. Men medveten harmoni är lycksalighet och tvärt om. — Hvad är förderfvets menskliga gräns, eller kan syndigheten annullera hennes väsen? Nej, ty menniskan vore då oförbätterlig, eller hennes ondska vore då sjelf väsen, då ej ens Gud kunde förbättra henne. Menniskan kan hvarken upp- eller nedstiga till idealet af menniska; hon kan väl med sin vilja lössäga sig från det goda, men ej från sitt väsende, då hon blefve absolut intet. Viljan såsom ond är väl ett bemödande att lösslita sig från Gud, som är bemödandet att göra det omöjliga till möjligt, och just denna omöjlighet är möjligheten till bättring. Allt sådant beslut

är i tiden och har således ett slut, hvarefter en ny period kan börja. Det onda beror af beslutet, men viljan är dervid aldrig absolut ensam och absolut aktif. Genom beslut och aktifvitet stärkes rigtningen på det onda, den syndige förlorar mod att handla rätt, samvetet höres allt mindre (desperation); och slutligen förnekar han sin kraft för att tysta samvetet för att undvika sin olycksalighet eller disharmoni. Sjelfva graden af aktifvitet kan vara större och mindre, hvilket ej blott beror på viljan utan ock på karaktersstyrkan, som ger utseendet af mer ondska, dock som detta är en psykologisk konsideration, ej en moralisk, kan deraf aldrig ensamt immoralitetens grad bestämmas.

Frågan om vilkoren för förbättring hör till religionsläran, emedan den faller inom frågan om den ursprungliga konformationen af den sedliga viljan. Här anmärkes: ett begrepp om handlingens värde och ovärde kan man bilda sig både i fråga om egna och andras handlingar, och imputationen kan göras både af mig sjelf och andra. För att förstå detta begrepp, som här blott ur moralisk synpunkt betraktas, bör man skilja mellan förtjenst och motsatsen, moraliskt värde och motsatsen. Ett värde har en sak, när den står i det förhållande till ett ändamål, att den befrämjar det = godt i vidsträcktaste bemärkelse; liksom ondt motsatsen. Genom detta förhållande säges den ega värde, i motsatt fall ovärde. Värde har således: 1) det absoluta goda = absolut värde, 2) relatift godt eller nyttigt, som till det moraliska goda står i ett aflägsnare förhållande. En persons och handlings moraliska värde beror af hans förhållande till hans ändamål och tvärt om. Man säger, att det goda i vidsträckt bemärkelse kan af menniskan förvärfvas på tre sätt: 1) genom yttre slump eller naturhändelse; ett sådant åstadkommer lycka; 2) genom andras åtgörande = skänk; 3) egen verksamhet, som då kallas förtjenst hos personen i vidsträckt bemärkelse; och detsamma gäller om ondt: olycka, læsion och skuld. Då vi se, att menniskan genom ett visst handlande förvärfvar det goda och ådrar sig det onda, så följer, att sjelfva förvärfningssättet eger ett värde, ty just genom handlandets värde erhåller man det goda såsom motsvarande. Så att då rätt sker, det goda och onda, som förvärfvas, alltid motsvarar handlingens värde eller ovärde, och detta gäller alltid i moraliskt afseende, emedan det goda och onda blir = för-

tjenst och skuld; ty dygden är källan för allt godt, handlingen är blott dess verksamhet och opus är blott detsamma såsom resultat. Således, i moralen afgör handlingens värde det goda, som förvärfvas, och tvärtom. Således är det blott menniskan, som kan ha förtjenst och skuld, ty Gud är det absoluta goda evigt och behöfver ej genom någon handling förvärfva sig det goda. Just derför ock, att dessa begrepp höra till ändliga väsen, äro oändlig förtjenst och skuld omöjliga begrepp, om ock det goda är till arten absolut.

Förtjensten kan ha grader, och hvaraf bero dessa? De bero på graden af viljans sjelfverksamhet i förhållande till denna sjelfverksamhets möjlighet; således ju större möjlighet, dess mindre förtjenst, och tvärtom: ju större svårigheter från sinligheten, dess större förtjenst. Således kan hos olika personer olika förtjenst fås af samma handling. Skuldens grad beror på förhållandet mellan viljans overksamhet och den fysiska och moraliska möjligheten samt den sjelfverksamhet, som af förnuftet fordras men som saknats: ju fler uppmaningar man haft, och ju möjligare det varit att handla rätt, desto större skuld, och tvärtom. Vid den moraliska förtjensten och skulden influera de naturliga följderna ej direkt på förtjenst och skuld, ty dessa kunna bli mer och mindre fysiskt goda eller onda. Medelbart kan det ha en verkan, nemligen såvidt man inser, att följderna skola bli de och de och man deraf haft en större lätthet eller svårighet, t. ex. beröm och tadel. Ej ens framgången deciderar något om förtjensten; väl om handlingens fullkomlighet, men ej om viljans beskaffenhet, hvaraf värdet bestämmes.

Imputation. Dermed menas ett omdöme, hvarigenom en person förklaras såsom fri orsak till en gerning, och denna gernings förtjenst eller skuld bestämmes, hvarvid gäller, att då gerningen ej kan skiljas från personen, är allt imputerande af en handling äfven ett bestämmande af personens värde och tvärtom.

Imputationen omfattar således två momenter:

1) att handlingen är fri och imputabel,

2) dess beskaffenhet, imputation till förtjenst eller skuld. Det förra momentet säger, att handlingen bort bestämmas fritt och efter förnuftet, det senare afgör handlingens verkliga förhållande till förnutet och graden deraf. Ett förnuftigt väsen imputeras allt, som af förnuftet kunnat och bort bestämmas, och så väl det

ena som det andra afgöres genom förenadt afseende på natur- och förnuftslagen; vidare allt, som blifvit bestämdt af förnuftet och tvärtom, hvilket är ett empiriskt omdöme. Således, all imputation är en syllogism: öfversatsen är moral- och naturlagarne, undersatsen en speciel sats, som subsumerar handlingen under naturlagen såsom möjlig och under morallagen såsom nödvändig. Fel kan således uppstå, om antingen principen möjligen är orätt, för vid eller för trång, samt vidare, om subsumptionen är orätt och man t. ex. ej ser på hela handlingens beskaffenhet, utan blott på en sida.

Såsom bestämmande af graden af förtjenst och skuld kan man tänka sig: 1) Gud, 2) den handlande, 3) en annan. Gud bestämmer handlingen blott efter förnuftsverksamheten, ej efter följder och yttre resultat — omedelbart ser han viljans rigtning och vidare bestämmer han med full visshet och absolut rättvisa samt ändtligen endast till mindre eller större förtjenst eller skuld, aldrig till absolut, och han afgör mindre om en speciel förtjenst än om en persons värde i det hela. Men detta är blott ett ideal för det menskliga imputerandet och för menniskan ej absolut möjligt. Vårt eget förnuft räknar till förtjenst hvar handling, hvari vi veta om moraliska grunder, ehuru vi ej frånräkna vanliga motifver, ej heller tillräkna sådana; det räknar ock illegala handlingar till skuld, när man anser förnuftets bruk ej omöjligt; bedömer efter allmänna regler, i synnerhet vid andras handlingar utan att afse det speciella, samt bedömer slutligen personers värde mer efter speciella handlingar än efter det hela; dömer ock ofta utan full kunskap om motifverna, ty vi känna lättare handlingen objektift än subjektift (καθήκοντα och κατορθώματα). Häraf följer den principiella regeln rörande omdömen om andras handlingar: sträng mot sig, men skonsam eller varsam i bedömande af andra, då det ej är möjligt att alltid afgöra en annans förtjenst och skuld; att tänka och tala väl om andra är väl ej en absolut fordran, ty den skulle då leda till slapphet i dömandet efter den moraliska lagen; men att ej tänka mer illa än bevisligt.

Forum imputationis är den person, som har rätt och förmåga eller magt att bedöma handlingar och dermed förena de följder som af lagen äro bestämda. Således är forum morale ett dubbelt: forum divinum et conscientiæ. Om det förra kan blott sägas, att det är ett ideal. Vid det senare följes samma lag, men ej med

samma fullkomlighet i anseende till visshet och rättvisa. Den handlande sjelf kan der vara den säkraste genom förmågan att i detalj veta sina pligter. Från detta moraliska imputerande skiljes det juridiska t. ex. i staten genom dess domare, som blott döma om legalitet samt nyttighet och dess grad, hvarvid ej afgöres om viljans moraliska beskaffenhet, och det hör till förvillelserna, att man förblandat dessa, som tillhöra olika personer och hafva olika gebieter. Vid den juridiska imputationen är blott fråga om vett och vilja eller motsatsen, med förbindelse att ha haft det eller utan sådan, då all skuld bortfaller. Klart är, att vid juridisk imputation influerar det ej, om viljan varit determinerad eller indeterminerad, ty äfven i förra fallet har samhället samma rätt att skydda sig och sitt ändamål mot faror. När man härpå gjort afseende vid straffen, har man misstagit sig; man borde blott fråga, om viljan varit rigtad mot staten eller ej, och hvilka medel vore bäst att förändra viljan, nämligen den sinliga, så att den blir oskadlig, ej den högre. — I moraliskt afseende är menniskan ansvarig blott för sig och Gud, och att der intränga är att begå samma brott, som om man angriper en öfvertygelse.

Med forum imputationis, sade vi, menas ett väsen, som ej blott bedömer, utan ock kan förena dermed följderna, belöningar och straff. Moraliska följder äro de sedligas egna tillstånd, sådana dessa äro genom den beskaffenhet, som gifvits, ej genom handling. Dit räknas 1) aktning vid förtjenst, ty menniskan har alltid aktning för förnuftet såsom det absoluta och förakt för sinligheten, om den står i strid mot förnuftet såsom hafvande då naturligt ovärde. Aktningen syftar egentligen på förnuftet, men öfverflyttas på viljan, om den innebär förnuftet såsom verksamt. Guds rena förnuft har vördnad; menniskan aktning, relatif vördnad. 2) Vidare kärlek till menniskan, nämligen såvida handlingen utmärker ej blott sedlighet, utan ock harmoni; ty mer stelt sublima karakterer ha blott aktning. I allmänhet är kärlek en belöning, dock blott under förutsättning, att aktning går förut, ty det konkreta momentet skönhet kan ej finnas utan det första momentet; en kärlek utan aktning har ingen etisk betydelse och är ej heller varaktig. 3) Vidare moralisk tillfredsställelse, ej sjelfbelatenhet, som är falsk, ty ingen kan rätteligen anse sig ha gjort mer än han bort, utan man kan blott i hvart moment relatift göra det

rätta; absolut tillfredsställelse kan ej finnas, ty menniskan kan blott fortgå, ej vara fullkomlig. 4) Etisk lycksalighet (i likhet med den moraliska tillfredsställelsen mer negatif) genom enheten af de förut nämnda momenterna. Någon annan belöning får ingen vänta sig; att vänta sig en högre lycksalighet är superstition; likaså att frukta något straff, som ligger utom det, som följer af osedligheten, hvilket blott bevisar, att man har falskt begrepp om lycksalighet och motsatsen och förvexlar det med sinlig lycksalighet och motsatsen. Således får man ej heller hoppas undgå sitt straff annat än genom sedlighet. I alla tider har funnits ett bemödande att befria sig från straff, och ju mer superstition, desto flera medel hafva sökts och användts. I den klassiska antiken, judendomen och i medeltiden sökte man genom tillegnande af en annans förtjenst få ursäkt och befrielse. Detta är förkastligt ur moralisk synpunkt, ty huru fullkomligt ett ändligt väsen i verkligheten må ha varit, kan det aldrig ha gjort mer än dess idé fordrar; således har ingen förtjent mer, än honom sjelf tillkommer. Det moraliska goda är identiskt med förtjensten, handlingen och opus samma sak, blott ur olika synpunkter. Katolicismen ansåg befrielse från straff stå att vinna genom botgöring etc.: en grof superstition, hvaraf det väsentliga i saken, nemligen sedligheten, beröfvades menniskan, och ett sken sattes i stället. Rättare enligt vår kyrka, att befrielse från straff får menniskan blott genom bättring, under förutsättning af Gud och förnuftet i menniskan. — De fysiska följderna af en handling kunna ock ställas i en viss relation till förtjenst och skuld. Så stå de i allmänhet i det förhållande, att de bli goda af förtjenst och onda af skuld. Det må gälla i delarne, att så ej är, men det är så i det hela. Då den sinliga verksamheten går efter sina lagar, som ej äro rena uttryck af förnuftet, är häremellan ej ett nödvändigt sammanhang. Men detta goda är ej heller hvad som med sedligheten åsyftas, utan kan både vara och icke vara.

C. *Det högsta goda och opus morale.*

Detta är den tredje formen, hvarunder sedlighetens idé kan betraktas. Det är samma idé, tänkt ej såsom grund eller lag, utan såsom den sinliga förnuftigheten, realiter förverkligad i sinne-

verlden. Det är en idé eller ett mål, som eftersträfvas och bör såsom sådant bestämmas. Naturligen har det samma karakterer som förnuftet i allmänhet:

1) Ett godt, d. ä. ett harmoniskt lif.

2) Det högsta goda, behöfver blott sig sjelf och allt annat godt, såvidt det deri ingår.

3) Ett harmoniskt system af momenter, der hvart och ett är det hela, betraktadt från viss synpunkt.

4) Andligt och evigt, ehuru hos menniskan tillika i relation till tid och rum.

5) Ett substantielt i sina delar närvarande och en magt, som gör sig sjelf gällande, ty blott af det goda kan det goda förverkligas.

6) Ett lif och ett harmoniskt lif, d. v. s. ett personligt väsende såsom individ eller samhälle, i sin högsta form menniskoslägtet såsom ett organiskt och förnuftigt godt.

Under detta högsta goda finnes ett formalbegrepp, som uttrycker ett sätt, hvarunder man betraktar det sedliga såsom ett opus, utan att afgöra, hvari det består; sjelfva halten och om det är verkligt sedligt beror af sättet att bestämma sedlighetens idé. Detta formalbegrepp förhåller sig till dygd och pligt såsom opus till fons och actio. Samma sak, men betraktad såsom det af verksamheten frambragta, således den omedelbara följden af pligternas totalitet. Således ej identiskt med effekten, den medelbara följden såsom förändring i sinneverlden, som är intenderad, men ock kan uteblifva, hvilket dock ej hindrar opus. Vid opus får man således ej heller tänka på följder för andra o. s. v. Jemför t. ex. ett estetiskt opus. Att opus måste skiljas från actio, följer af att ett opus kan fordra flera handlingar och tvärtom. Aktionen för sig sjelf är tillräcklig att producera opus och förhåller sig sjelf såsom medel och ändamål. — Rättast har Plato tänkt sig detta opus, såsom det enda goda, nemligen menniskans likhet med Gud, hvilket hos honom ej var en metafor, utan att taga efter orden, ty allt skulle framställa det gudomliga eller den idé, som utgör dess väsen, och hans teologiska betraktelse är in genere rigtig. Detta gäller i högsta grad om menniskan och det menskliga. Menniskan bör enligt Plato bilda 1) sitt inre, 2) sitt yttre, 3) hela verlden, synnerligen i dess högre former,

nemligen samhället i alla dess former, och det som visar sig i hvad som sålunda bildats är sjelfva opus. Likväl böra vi förebygga ett misstag: det goda är ej blott det producerade i ett visst tidsmoment; vetenskapen håller sig till begreppet, och det är således ej fråga om hvad menniskorna ha gjort, utan det goda betraktas såsom något, som bör produceras.

Gifves det flera slag af opera moralia eller kan opus indelas? Ej egentligen, liksom vid ett organiskt väsen, men väl kan man urskilja särskilda organiska delar, hvarvid det hela dock alltid är i delen närvarande. Således, för tanken skilja vi mellan opus morale individuale, för den individuella menniskan, och generale, för den samfälda menniskan. Detta kan vara dels partielt: för ett visst samhälle, dels totalt: för menniskoslägtet eller hela släktet såsom ett enda rike. Opus morale individuale = den objektifverade eller till objekt förvandlade aktionen, tänkt såsom organisk del af det moraliska riket och innehållande frön till oändliga moraliska aktioner såsom ett enda helt. Både en verkan på och af det hela.

Opus morale totale är ett Guds rike konstitueradt genom mensklig vilja och verksamhet. I opus individuale är effekten ej nödvändigt inberäknad, motsatsen i totale, ty det kan hända, att någon ville en förändring i verlden, men denna ej emottoge den i sig, och då uteblef effekten, men individen hade gjort sitt opus; man kan dock säga, att ehuru en viss effekt saknas, är handlingen dock ej utan verkan på det hela, omedelbart på den handlande sjelf och derigenom medelbart på det hela. Detta individuella opus verkar således dels såsom konstitutif del af riket, dels såsom frö till andra moraliska aktioner och åtminstone alltid såsom exempel för andra menniskor. Opus totale måste till sina verkningar vara förverkligadt, innan det är realiseradt, men ej nödvändigt genom en viss individ, hvarför den sedliga menniskan, när hon åsyftat ett godt, men detta ej vunnit den verkan hon åsyftat, tröstar sig med, att Guds försyn leder till det goda och att andra kunna vara bestämda till deras förverkligande. — Opus individuale är således menniskans direkta goda såsom enskild; opus totale är hela menskligheten ändamål, hvartill det förra är medel, ehuru tillika ett i och för sig

godt; eller på en gång medel och ändamål såsom ett organiskt helt.

Äro opus och bonum morale såsom singulära eller totala liktydiga, och kunna de rent konverteras? Ja, om nemligen bonum morale skall erhålla en plats bland de etiska formala begreppen, hvarvid likväl anmärkes,

1) att bonum tages i formel bemärkelse och ej såsom den etiska idén, då det ej är moraliskt opus, utan fattas såsom högsta mål för menniskan; så hos de gamle och derför hos dem princip för hela sedeläran;

2) att intet får upptagas bland bona, som är blott medel, och ej tillika bonum i och för sig, ty då kunde det äfven begagnadt såsom medel för ett godt, dock ej höra till opera, äfven om det vore conditio sine qua non. Jfr t. ex. marmorn och konstverket;

3) identifikation af dessa båda eger rum blott vid de icke evdaimonistiska systemerna, der ett godt kan finnas utöfver det genom menniskans vilja frambragta. Iakttagas dessa trenne observanda, så äro båda detsamma.

En annan indelning af det goda är i:

1) det subjektifva och

2) det objektifva moraliska goda. Båda tillsammans äro det goda för sig, men kunna skiljas för medvetandet. Det förra är konseqvensen för menniskan af att ett godt är af henne frambragt eller känslan af lycksalighet, den enda konstanta subjektifva verkan och såsom sådan ett nödvändigt moment i det moraliska riket. Denna känsla är en följd af en rigtigt gjord handling, ett signum till en res signata (Aristoteles), men just derför kan ej sägas, att den varit hvad som bestämt den handlande, och att man handlat rätt, derför att man vunnit den, utan tvärtom: derför att man handlat rätt, har man vunnit lycksaligheten, annars skulle känslan vara grund till handlingen, då den dock är lägre. Ingen moralisk menniska behöfver ovilkorligt vid sin handling närvaron af en regel före handlingen, utan man kan vinna en sådan i sammanhang med känslan och detta i den nu angifna ordningen mellan båda. Man kan väl erkänna, att den sedliga menniskan ock söker lycksaligheten, ehuru i en högre och mer omfattande betydelse än hos sinligheten. Lycksalighet kan således sägas

vara mål, blott man observerar, att ingen sådan är möjlig utan genom sedlighet, och ingen sedlighet finnes, som ej har såsom ett moment i sig lycksalighet. Blott orätt, om detta begrepp blir vidare än dygden; och medvetandet af denna enhet är hvad som gjort, att evdaimonismen ständigt återkommit, ehuru vederlagd af grundliga tänkare.

Den objektifva sidan är den sedliga verksamheten såsom producendum genom menniskans fria förnuftsverksamhet, sedligheten tänkt utan afseende på den dermed förenade känslan. I och för sig är det goda det förnuftiga, som ej i och för sig är förenadt med en känsla, utan är rent lif; men hos menniskan såsom menniska måste en känsla medfölja lifvet i sin renhet; dock är denna känsla ej hinderlig för det goda, utan kan deri vara upptagen, om ock ej med samma grad af klarhet. Bådas förening är det högsta goda för menniskan i följd af hennes begrepp såsom sinligt-förnuftigt väsen och utgör det enda goda *i* henne: det hvarigenom hon blir god; *för* henne: det som hon kan erkänna såsom godt; och *genom* henne: det som af henne kan åstadkommas. — Det finnes ock ett annat godt, nemligen det sinliga, som blott är skenbart och bestämmes af begreppet om en lägre potens, nemligen om menniskan vore blott djur. Upphöjes nu detta till verkligt godt och nedsättes friheten till medel blott härför, blir detta ett positift ondt, ej i och för sig och för andra väsen, men väl för menniskan, hvars begrepp fordrar, att hon skall vara sinligt förnuftig. I och för sig och ur moralens synpunkt är det indifferent, och blott såsom medel för det sedliga blir det godt. Det sinligt goda delas i det angenäma och det nyttiga. Det förra är en proba på den lägre naturens tillfredsställelse, och det senare är ett medel för denna probas inträdande i verkligheten. Refererade åter till det högre äro de skenbara, förgängliga och intiga, såsom ej hafvande sin grund i sig. Bruket af båda är i sig indifferent, men för menniskan blir det godt eller ondt i följd af den maxim, hvarefter det användes, nemligen för menniskan, ej såsom sinlig, utan såsom förnuftig tillika. Medel kan detta vara på två sätt:

1) i förhållande till pligten, så att den ej utan det kan uppfyllas, t. ex. förmögenhet för välgörenhet;

2) i förhållande till pligtens subjekt, nemligen till sinne-

lagets obehindrade och frimodiga fortgång till sitt mål, såsom redan Plato anmärkt vid känslorna, dock med vilkor, att de skulle vara afmätta af förnuftet. I allt fall äro de i förhållande till förnuftet och med det sant goda inkommensurabla, emedan de ej höra till samma art. Blott i metafysisk mening, eller när man ser öfver hela universum, kunna de bli kommensurabla, men detta är ej en praktisk synpunkt.

Malum morale i formel bemärkelse kan indelas och bestämmas på samma sätt. Ett opus kan ock uppstå af det onda, kan produceras af menniskan och yttra sin verkan att hindra det godas uppnående och kan finnas hos hela nationer och perioder. Således ock något positift i afseende på sin verkan, och dess förverkligande beror af menniskans fria vilja. Men ett opus immorale totale kan ej tänkas realiseradt. Det onda kan blott vara partielt och temporärt, men ej substantielt, ty detta är det förnuftiga, som sjelf alltid blir rådande; i annat fall skulle det utgöra ett mot det förnuftiga motsatt metafysiskt väsen, och då skulle motsägelse ligga redan i väsendet, hvilket vi måste neka; inom Guds verld finnes intet ondt, utan blott i menniskans verld, men ej för att bli rådande, hvarför ock »för dem, som frukta Gud, länder allting till godt»; det onda kan öfvervinnas genom tålamod = viljans fasthet och energi, och detta är det moraliska rikets bestämmelse.

Hittills hafva vi framstält de konsiderationer vi ansett nödvändiga för grundläggningen af en speciel etik, nämligen principen och dess olika synpunkter. Sedan hafva vi visat betydelsen af de begrepp, som måste användas för att genom dessa kunna utveckla en speciel moral. En sådan bör framställas under dessa trenne synpunkter:

1) ett utförande af de särskilda sidorna af dygden; dessa kunna kallas kardinaldygderna, ehuru i hvardera det hela är närvarande, liksom de modifikationer, som falla under hvardera i qvantitatift och qvalitatift afseende och i relation till de olika objekter, hvarmed viljan har att göra. Det är nödvändigt att ha

dessa begrepp bestämda, emedan man måste söka förvärfva sig dem.

2) Pligtlära, hvarvid till grund bör läggas den materiella indelningen i pligter mot oss sjelfva och andra såsom integrerande delar af det moraliska riket. Vidare indelningen af a) pligterna mot oss sjelfva i pligter mot vår andliga natur, både den förnuftiga och den sinliga; mot den yttre menniskan, dels kroppen, dels de yttre tingen såsom medel; vid alla har man att göra afseende på menniskans status, såsom rikedom, plats i samhället etc., ty i sedeläran betraktas menniskan såsom statsmedlem, men den har ej att betrakta statens lagar etc., utan individens förhållande såsom medlem deri; b) pligterna mot andra, d. v. s. dels såsom individer, med samma speciella konsiderationer, dels såsom samfälda, eller i menskliga föreningar, dels bolag och sällskap, dels de egentliga samhällena; och mot hela menniskoslägtet.

3) Läran om opera moralia, som får någon likhet med pligtläran, då opus genom pligterna frambringas, således, om oss sjelfva, andra menniskor såsom individer och föreningar i lägre och högre former.

Ur alla dessa synpunkter bör en speciel etik framställas, ty genom det ena blir ej fullt klart det andra, t. ex. genom uppgifvande af pligterna ej klart, hvad opera per se äro, och ehuru vetenskapen häri är ofullkomlig eller generel, må ingen anse den såsom onödig, utan hvar och en bör derur söka ledning till utbildande af maximer i afseende på bestämdt lefnadsyrke, ty känslan är ej tillräcklig, och en mängd menniskor handla orätt, ej i följd af ond vilja, utan af verklig brist på kunskap om hvad som bör göras, synnerligen i sådana saker, som ej omedelbart ligga närmast mig sjelf; och klarhet i en viss del ger magt att känna det rätta i allmänhet.

Skrifter utgifna af K. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Upsala. V. 12.

OM ETT NYLIGEN UPPTÄCKT

FRAGMENT AF EN ROMERSK KOMMUNALLAG

AF

P. PERSSON

UPSALA 1897
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-AKTIEBOLAG

Medan den grekiska litteraturen tack vare de egyptiska papyri oupphörligen riktas genom nya förvärf, har den latinska litteraturen icke haft att glädja sig åt en motsvarande tillväxt. Men äfven på det latinska området ökas för hvarje år de »talande» stenarnes och bronstaflornas antal. Särskildt under det senaste decenniet har skörden på den latinska epigrafikens fält varit ganska rik, i det att flere rätt omfångsrika och historiskt intressanta minnesmärken kommit i dagen. Jag erinrar om det år 1890 igenfunna protokollet öfver Augusti sekularfest[1], en urkund, som i många afseenden vidgat vår kännedom om denna principatets invigningsfest; jag påminner vidare om den trilingua inskrift, som af engelsmännen i Mars 1896 bragtes i dagen på Nilön Philae[2]. Uti denna märkliga, på latin, grekiska och i hieroglyfer affattade inskrift förtäljer den förste romerske vice-konungen af Egypten *(praefectus Alexandriae et Aegypti primus)*, den äfven i litteraturhistorien såsom elegisk skald och Vergilii vän bekante C. Cornelius Gallus om sina, åtminstone i hans egna ögon storartade hjältedater i Egypten och gifver oss ett autentiskt vittnesbörd om den *magniloquentia*, hvilken sedermera blef en medverkande orsak till den högtuppsatte mannens fall. Af högre ålder än de båda nu nämnda inskrifterna, som hörröra från kejsardömets första tid, och af kanske ännu större historiskt intresse är det inskriftliga minnesmärke, med hvilket jag nu tänker något utförligare sysselsätta mig, och som utgöres af ett större, sammanhängande stycke af en romersk kommunallag *(lex municipalis)*, gällande för staden Tarent. Uti eller invid det gamla Tarentum (det nuvarande Taranto), från hvilken stad förut endast få och till om-

---

[1] Jfr Monumenti antichi I, p. 602 ff., Ephemeris epigraphica VIII, p. 225 ff.

[2] Jfr Athenaeum (1896) n:o 3568, p. 351 f.; n:o 3569, p. 388 f., Sitzungsberichte der Berliner Akademie (1896), p. 469 ff.

fånget mindre betydande inskriftliga minnesmärken varit kända[1], var det också, som inskriften upptäcktes, hvilket skedde i Oktober månad år 1894. Dock har den först år 1896 blifvit publicerad uti Monumenti antichi pubbl. per cura della Reale Accad. dei Lincei, vol. VI, p. 406 ff. Här återgifves inskriftens text dels i kapitäler å en tafla, som afspeglar originalets rupturer och luckor, dels genom omskrift i minuskler, hvartill kommer såsom bihang ett facsimile (tavol. XIV—XV)[2]. Till texten ansluter sig: 1) en redogörelse för upptäckten af inskriften *(relazione sulla scoperta)*, 2) anmärkningar angående dess innehåll *(note alla legge municipale tarentina)*, bådadera författade af Vittorio Scialoja, 3) en uppsats angående källorna för de romerska municipallagarne *(le fonti degli statuti municipali)* af Giulio de Petra[3]. Utgående från dessa meddelanden och undersökningar af de båda högtförtjänte italienske forskarne skall jag nu först lemna några kortfattade notiser angående inskriftens upptäckande samt dess yttre habitus och därefter söka, så godt sig göra låter, ur saklig och språklig synpunkt förklara densamma. Då den italienska publikationen icke är så lätt tillgänglig, har jag, förutom att texten återgifvits i minuskler, äfven (med benägen tillåtelse af Proff. Scialoja och de Petra) bifogat en reproduktion af den förutnämnda omskriftstaflan.

Den ifrågavarande inskriften har ej kommit i dagen under arkeologiska gräfningar, utan, som det vill synas, anträffats af en ren händelse. Vid ett tillfälle, då museiinspektören, professor L. Viola i Oktober 1894 uppehöll sig i Tarent, hembjödos åt honom fem bitar af en bronstafla, på hvilka man, trots att de voro starkt oxiderade och till stor del öfverdragna med en kalkartad skorpa, dock kunde upptäcka spår af skrift. Emellertid ville de personer, som utbjödo inskriftsfragmenten, ej upplysa, hvar de funnit dem, utan sökte vilseleda museiinspektören med falska uppgifter.

[1] Jfr CIL. IX.

[2] Inskriftens text är äfven publicerad uti Bullettino dell' Istituto di Diritto Romano (1896), p. 8 f. samt (med allehanda störande tryckfel) uti Revue archéologique (1896), p. 398 f.

[3] Några rättelser och tillägg meddelas af Scialoja i Rendiconti della Real. Accad. dei Lincei V (1896), p. 275, jfr äfven Bull. dell' Ist. di Diritt. Rom., p. 88. — Några korta, på italienska affattade anmärkningar om inskriften (ett referat af ett föredrag af prof. Viola) återfinnas uti Mittheilungen d. deutsch. Archäol. Institut. Röm. Abth. X (1895), p. 302 f.

Här upprepades, hvad som förekommit vid flere andra liknande tillfällen och särskildt år 1870 i Spanien, då den stora inskrift, som är bekant under namnet lex coloniae Genetiuae Iuliae eller lex Ursonensis, kom i dagen[1]: den menskliga vinningslystnaden är sig alltid och öfverallt lik. Professor Violas bemödanden att få reda på det verkliga fyndstället kröntes emellertid till sist med framgång, och han lyckades äfven förvärfva ännu ett fragment af inskriften. Det verkliga fyndstället befans vara en antik brunn, belägen i Tarantos förstad vid porta Lecce; det var vid rensningen af denna brunn, som inskriftsfragmenten uppdagades. Man kan förmoda, att inskriftsplattan en tid tjänat som lock öfver brunnen. Härpå synes den omständigheten tyda, att olika bitar äro olika väl konserverade; somliga äro ytterst nötta, och denna nötning torde hafva åstadkommits af de kärl, med hvilka man upphemtade vattnet.

Lyckligtvis voro de sex bitarne lösbrutna ur ett och samma stycke, och sedan man icke utan möda hopfogat dem (vid detta arbete biträdde den i dylika värf väl förfarne tjänstemannen vid Nationalmuseet i Neapel, sig. E. Bramante), visade det sig, att man hade framför sig en urkund af det största historiska intresse, nämligen, som sagdt, ett stycke af en kommunallag för Tarent. Bronstaflan är i öfre kanten till venster märkt med siffran VIIII[2]. Det är således 9:de taflan af den tarentinska lagen, som slumpen åt oss bevarat. Men tyvärr icke ens hela den 9:de taflan, utan endast dess ena kolumn. Af den andra kolumnen återstår blott så mycket, att man kan se, att i den afhandlats ännu intressantare saker än i den bevarade kolumnen. Den i Monum. antichi VI, 406 uttalade förhoppningen, att ytterligare fynd skulle komma att göras på samma ställe, synes ännu icke hafva gått i fullbordan. Att skriften på taflan varit fördelad på två kolumner[3], torde man kunna sluta däraf, att bredden af det bevarade stycket af taflan belöper sig till 0,43 m. (höjden är 0,45 m.).

---

[1] Jfr Hübner i Ephem. epigr. II, p. 105, Giraud i Journal des Savants (1874), p. 335.

[2] Dylik numrering förekommer äfven på andra urkunder, såsom t. ex. lex Cornelia de XX quaestoribus, lex Antonia de Termessibus, lex Rubria.

[3] Tvåkolumniga äro äfven t. ex. lex Cornelia de XX quaestoribus, lex Antonia de Termessibus, lex Rubria, lex Salpensana, trekolumnig lex parieti faciendo Puteolana, femkolumniga lex coloniae Genetiuae, lex Malacitana.

Om vi nu antaga, att taflan haft 2 kolumner, bör hela dess bredd hafva varit ungefär 0,86 m., och detta stämmer någorlunda med bredden af andra tvåkolumniga taflor. För öfrigt ser man i mellanrummet mellan de båda kolumnerna märken efter spikarne, medels hvilka taflan en gång varit uppfästad på en vägg, *unde de plano recte legi posset*, såsom den romerska termen lyder. Dessa spikar få väl antagas hafva befunnit sig på monumentets midtellinie.

Radernas antal i den bevarade kolumnen är 44. I slutet af raderna förekommer, som vanligt på äldre inskrifter, icke ordbrytning, utan hvarje rad slutar med ett fullständigt ord. De särskilda afdelningarne (paragraferna eller kapitlen) utmärkas genom ny rad, som börjar något längre ut i marginalen än de öfriga. Denna anordning träffas äfven på flere andra inskrifter, t. ex. lex Cornelia de XX quaestoribus, lex Antonia de Termessibus, lex Iulia municipalis. På somliga inskrifter äro kapitlen eller paragraferna numrerade, såsom t. ex. i lex Rubria, lex coloniae Genetiuae, lex Salpensana och lex Malacitana. I de båda sistnämnda är äfven hvarje kapitel försedt med rubrik, lex Acilia repetundarum har rubriker, men icke kapitelnummer.

Interpunktionstecken förekomma regelmessigt mellan de särskilda orden, äfven mellan prepositioner och deras hufvudord, t. ex. *pro · se* r. 9, *ad · se* r. 10, *in · tabuleis* r. 13 (men *indiebus* r. 8, *inoppido* r. 32), jfr ock *quei · quomque* r. 6.

Bokstäfverna på bronstaflan befunnos vara fyllda med ett delvis hvitt, delvis svart färgämne, hvilket användts i syfte att göra skriften lättare läslig[1]. Ett dylikt färgämne har man förut iakttagit icke blott på stenar, utan äfven på bronstaflor, t. ex. tabula Heracleensis (= lex Iulia municipalis), tabula alimentaria Baebianorum. — Till sin form öfverensstämma bokstäfverna i allmänhet med den på inskrifter från stadens 7:de århundrade vanliga typen.

[1] Enligt Scialoja har färgämnet ursprungligen öfverallt varit hvitt, men genom användandet af kemiska medel vid taflans rengöring delvis svartnat. Enligt Viola (Mittheil. X, 303) var färgen ursprungligen röd *(minium)*. Jfr Plin. N. H. 33, 7, 122 *minium in uoluminum quoque scriptura usurpatur clarioresque litteras uel in auro* (Mommsen: *in muro*, Hübner: *in aere*) *uel in marmore etiam in sepulcris facit.*

Därigenom att lagtaflan våldsamt sönderbrutits, hafva åtskilliga mindre luckor uppstått mellan bitarne. Det möter dock ingen svårighet att supplera de bokstäfver, som sålunda kommit att utfalla. Dessutom förekomma på inskriften några andra lakuner af en egendomligt regelbunden, rektangulär form. Dessa synas hafva tillkommit på följande sätt. Innan lagtexten ingraverades på taflan, preparerade man ytan för att göra den glatt och slät. Härvid uttogos några bitar på sådana ställen, där bronsen var felaktig, och de sålunda uppkomna hålen lagade man genom pålagda stycken *(tasselli)*, som antingen kittades eller spikades fast (ett märke efter en dylik spik kan ännu iakttagas nedtill i högra kanten af taflan). Sedermera lossnade dessa påsatta stycken. Men äfven de små luckor, som sålunda uppstått, fyllas utan svårighet.

I allmänhet står läsningen af inskriften temligen fast. Ett och annat ställe förtjänar dock att tagas i närmare öfvervägande.

Rad 1 läste Scialoja uti Monum. ant.: *neiue qu[od] quod eius municipi* — —. Detta har han dock sedermera uti Rendiconti (1896) p. 275 riktigt ändrat till *neiue qu[is] quod* — —. R. 2 är *religiossae* med två *s* knappast, såsom Scialoja menar, något skriffel trots *religiosa* r. 10 och r. 17. Jfr *caussa* r. 39. Härom mera längre fram (p. 37 f.). R. 3 förmodar Scialoja, att flere ord, kanske en hel rad utfallit framför *publicum*. Han föreslår att supplera texten sålunda: *neiue per litteras publicas fraudemue [aurum argentum aes] publicum peius facito*. Visserligen saknas ej exempel på ett dylikt öfverhoppande af ord på inskrifter; dock är texten här efter all sannolikhet riktig, såsom jag nedan i sammanhang med tolkningen af detta ställe skall söka visa[1]. R. 4 läses *quei faxit quanta ea res erit quadruplum multae esto*. Här förmodar jag, att man bör läsa *quanti*, ej *quanta*. Den vanliga lydelsen af formeln är ju *quanti ea res erit*, och *quanta* ger ej den riktiga meningen. Jfr äfven r. 34 *quant[i] id aedificium fuerit, tantam pequniam* — —[2]. Försåvidt texten är riktigt återgifven, föreligger väl här ett fel af gravören. Dock bruka ej

[1] Uti Rendiconti a. st. har äfven Scialoja själf yttrat vissa tvifvel om riktigheten af sin första uppfattning af stället.

[2] Att här supplera *quant[um]* synes på grund af utrymmet ej möjligt.

A och I förvexlas. R. 9 är *praes stat* sannolikt = *praestat*[1]. R. 21 f. suppleras i Monum. ant. sålunda: *quodque [quoi]que neg[otium pub]lice in m[unicipi]o de s(enatus) s(ententia) datum erit negotiue publicei gesserit.* Tydligen bör man dock läsa: *quodque [quoi]que neg[oti pub]lice in m[unicipi]o* etc.[2] Jfr nämligen lex coloniae Genet. kap. 80, där det heter: *Quod cuique negotii publice — — — datum erit.* För öfrigt förbjuder utrymmet att läsa *neg[otium]*. I slutet af r. 30 står FRAUDEM E för väntadt FRAUDEM F*[axit]*. Scialoja anmärker härtill[3]: »Nella linea 30 dove abbiamo letto e supplito *f[axit]* è necessario avvertire che veramente nel bronzo la prima lettera si leggerebbe ora piuttosto E che F; in tal caso bisognerebbe trovare un altro verbo, quantunque la frase *fraudem facere* sia proprio tecnica; ma la F presso la linea di frattura della tavola può essersi facilmente guasta in modo da assumere l'apparenza di E». Hur man skulle tänka sig det sistnämnda, förstår jag icke rätt. Här föreligger väl helt enkelt en förvexling af E och F[4], en förvexling, som på grund af likheten mellan de båda bokstäfverna är synnerligen vanlig såväl i inskrifter som handskrifter. För öfrigt förekommer på denna inskrift ännu ett exempel på denna förvexling, som S. ej synes hafva observerat. I slutet af r. 24 står nämligen PROXUMF, läs PROXUME*[is]*. — Förkortningen *magi* för *magistratus* r. 36 beror väl blott på misstag af gravören.

Efter dessa inledande anmärkningar låter jag nu en omskrift af inskriftstexten följa, för att sedan öfvergå till en redogörelse för innehållet.

Inskriften lyder med vederbörliga supplement sålunda:

ne esse liceat neiue qu[is] quod eius municipi pequniae publicae sacrae | religiossae est erit fra[u]dato neiue au[e]rtito neiue facito quo eorum | quid fiat neiue per li[tt]eras publicas fraudemue publicum peius | facito d(olo) m(alo). quei faxit quanta ea res erit quadruplum multae esto | eamque pequniam mu[n]icipio dare dam-

---

[1] Jfr skrifningar som *essto* CIL. I, 198, 41, *commperrit* CIL. I, 200, 39.

[2] Så nu äfven Scialoja i Rendiconti a. st.

[3] Monum. ant. VI, p. 415.

[4] Jfr t. ex. EACITO för FACITO lex repetund. CIL. I, 198, 18, EORUM för FORUM lex Iulia municip. CIL. I, 206, 15 o. s. v.

nas esto eiusque pequniae | magistratus quei quomque in municipio erit petitio exactioque esto.

IIII uir(ei) aedilesque quei h(ac) l(ege) primei erunt, quei eorum Tarentum uenerit, | is indiebus XX proxumeis, quibus post h(anc) l(egem) datam primum Tarentum uenerit, | facito quei pro se praes stat praedes praediaque ad IIII*uir(um) det quod satis | sit, quae pequnia public[a sa]cra religiosa eius municipi ad se in suo magistratu | peruenerit, eam pequni[a]m municipio Tarentino saluam recte esse futur[a]m | eiusque rei rationem r[ed]diturum ita utei senatus censuerit, isque* IIII*uir, | quoi ita praes dabitur, ac[c]ipito idque in tabu[leis p]ubliceis scriptum sit | facito, quique quomqu[e] comitia duouireis a[ed]ilibusue rogandeis | habebit, is, antequam maior pars curiarum quemque eorum quei | magistratum eis comitieis petent renuntiabit, ab eis quei petent praedes | quod satis sit accipito, [q]uae pequnia publica sacra religiosa eius municipi | [ad] quemque eorum in eo magistratu peruenerit, eam pequniam municipio | Tarentino saluam rec[te] ess[e futu]ra[m ei]usque rei ration[e]m redditurum | ita utei senatus ce[nsu]erit [i]dque in [tabul]eis publiceis scriptum sit facito, | quodque [quoi] que neg[oti pub]lice in m[unicipi]o de s(enatus) s(ententia) datum erit negotiue | publicei gesserit pequniamque publicam [deder]it exegerit, is, quoi ita negotium | datum erit negotiue quid publice gesser[it] pequniamue publicam dederit | exegerit, eius rei rationem senatui reddito refertoque in di[eb]us* X *proxume[is] | quibus senatus eius municipi censuer[i]t sine d(olo) m(alo).*

Quei decurio municipi Tarentinei est erit queiue in municipio Tarenti[no in] | senatu sententiam deixerit, is in o[pp]ido Tarentei aut intra eius muni[cipi] | fineis aedificium quod non minu[s] MD tegularum tectum sit habeto [sine] | d(olo) m(alo). quei eorum ita aedificium suom non habebit, seiue quis eorum | aedificium emerit mancupioue acceperit, quo hoic legi fraudem f[axit], | is in annos singulos HS *n(ummum)* IↃↃ *municipio Tarentino dare damnas esto.*

Neiquis inoppido quod eius municipi e[r]it aedificium detegito neiue dem[olito] | neiue disturbato, nisei quod non deterius restituturus erit, nisei d[e] s(enatus) s(ententia). | sei quis aduersus ea faxit, quant[i] id aedificium f[u]erit, tantam pequni[a]m | municipio dare damnas esto eiusque pequniae [qu]ei uol[e]t petiti[o]

esto. | *magi(stratus) quei exegerit dimidium in [p]ublicum referto. dimidium in l[u]deis, quos* | *publice in eo magistratu facie[t]. consumito. seiue ad monumentum suom* | *in publico consumere uolet. l[icet]o idque ei s(ine) f(raude) s(ua) facere liceto.*

Seiquas uias fossas clouacas IIII*uir* II*uir aedilisue eius municipi caussa* | *publice facere immittere commutare aedificare munire uolet intra* | *eos fineis quei eius municipi erun[t]. quod eius sine iniuria fiat. id ei facere* | *liceto.*

Quei pequniam municipio Tarentin[o] non debebit. sei quis eorum, quei | *municeps erit neque eo sexennio [p]roxumo quo exeire uolet duouirum*

Jag öfvergår nu till en förklaring af inskriftens innehåll. Innan jag inlåter mig på tolkningen af de särskilda kapitlen i lagen, torde det dock vara lämpligt att förutskicka några anmärkningar om tiden och sättet för dess tillkomst samt dess förhållande till de öfriga romerska lagar af liknande innehåll, hvilka blifvit till vår tid bevarade.

Att vår inskrift utgör en del af en kommunal- eller municipallag för Tarent, säger den oss själf. Såsom *lex* betecknar den sig t. ex. r. 7 *h(ac) l(ege)* och r. 8 *post h(anc) l(egem) datam;* att lagen gällde municipiet Tarent framgår t. ex. af r. 26 f. *quei decurio municipi Tarentinei est erit queiue in municipio Tarenti[no in] senatu sententiam deixerit, is in o[pp]ido Tarentei aut intra eius muni[cipi] fineis* etc. och r. 31 *is in annos singulos* HS *n(ummum)* ꟾↃↃ *municipio Tarentino dare damnas esto.*

När fick då Tarent denna författning? Efter all sannolikhet vid det tillfälle, då det första gången konstituerades såsom romerskt municipium. Detta åter måste antagas hafva skett i sammanhang med bundsförvandtkriget (91—88)[1]. Sedan Romarne

[1] Efter eröfringen af Romarne 272 f. Kr. blef Tarent en *ciuitas foederata.* Under 2:dra puniska kriget öfvergick staden till Hannibal 212, men återeröfrades af Romarne 209. Förbundsvilkoren blefvo då försämrade, och Romarne synas äfven hafva annekterat en del af området (jfr Beloch Der ital. Bund p. 63 f.) År 122 grundades i Tarent efter förslag af C. Gracchus kolonin *Neptunia* (jfr Hor. Od. I, 28, 29 *Neptuno sacri custode Tarenti*). I hvilket förhållande denna koloni ursprungligen stod till den förut här befintliga *ciuitas foederata,* är ej alldeles klart. Enligt Beloch a. st. (jfr äfven Mommsen CIL. I, p. 87. Zumpt

under detta krig genom lex Iulia af år 90 erbjudit medborgarrätten åt de icke affallna bundsförvandterna, försåvidt de ville mottaga densamma *(si fundi facti essent)*, samt genom lex Plautia Papiria från slutet af år 90 eller början af 89 detta erbjudande ytterligare utsträckts, inordnades så småningom samtliga de italiska bundsförvandtsamhällena såsom lemmar i den romerska statsorganismen. Dock blefvo de nya förhållanden, som grundats genom lex Iulia och lex Plautia Papiria, först under Sulla definitivt ordnade. Hvilket år Tarent mottog medborgarrätten, är ej bekant. I sitt tal för Archias, som hölls år 62 f. Kr., omnämner Cicero jämte Regium, Locri och Neapolis äfven Tarent såsom municipium. Med ganska stor säkerhet kunna vi således antaga, att vår inskrift härrör från förra delen af första århundradet f. Kr. eller senare delen af stadens 7:de århundrade, och denna datering motsäges icke, utan bekräftas fastmera af dess yttre habitus och dess språk (jfr p. 6 samt nedan p. 36 ff.).

Beträffande de former, under hvilka denna lag blifvit gifven, erhålla vi ingen annan upplysning än den, som ligger uti det uttryck, som lagen begagnar om sig själf, nämligen *lex data* (jfr r. 8 *post hanc legem datam*). Detta uttryck innebär, att den tarentinska lagen, liksom i allmänhet *leges coloniarum et municipiorum*, å romerska folkets vägnar gifvits af någon dess fullmäktige utan medverkan från deras sida, för hvilka den skulle gälla [1]. Man skulle alltså kunna kalla den en oktrojerad författning.

De italiska bundsförvandtsamhällena hade åtminstone formellt erhållit rätt att själfva afgöra, om de ville mottaga den romerska

---

Comment. epigr. I, p. 392) grundades kolonien på det område, som efter Tarents återeröfring under 2:dra puniska kriget gjordes till romersk *ager publicus*, och hade från början ingenting att göra med den grekiska staden, med hvilken den dock i senare tid (under Sulla eller Augustus) sammansmälte (Plinius N. H. III, 99). Att Tarent fortfor att vara en *ciuitas foederata* ända till bundsförvandtkriget, framgår bland annat af Ciceros tal för Archias 3, 5, där det omtalas, att Tarentinarne förlänat Archias sin medborgarrätt. Om Tarents öden efter bundsförvandtkriget jfr Mommsen CIL. IX, p. 22.

[1] Jfr Savigny Vermischte Schr. III, 349 ff., Rubino Untersuchungen 504, Mommsen Die Stadtrechte von Salpensa und Malaca (Abhandlungen d. Königl. Sächs. Gesellsch. d. Wissensch. III), 363 ff., Röm. Staatsrecht III, 310 f., Marquardt Röm. Staatsverwalt.[2] I, 65 ff.

medborgarrätten eller icke[1], men, sedan medborgarrätten en gång var mottagen, hade de såsom numera förvandlade från suveräna stater till kommuner inom den romerska staten icke någon rätt att bestämma de lagar, som skulle reglera deras förhållande till staten och deras eget kommunala lif. Dessa lagar oktrojerades dem, som sagdt, genom romerska kommissarier, hvilka väl äfven hade till uppgift att afgränsa municipiets område (hvarje municipium bestod af en stad, *oppidum*. med kringliggande territorium och därtill hörande mindre samhällen) samt att sätta den kommunala styrelsens och administrationens maskineri i gång genom fördelande af folket i kurier, sammansättande af senaten och utnämning af de första embetsmännen. Man jämföre de analoga förhållandena vid grundandet af kolonier[2]. Alldeles efter sitt fria skön kunde väl dock icke de omtalade kommissarierna bestämma den municipala författningen. Då de romerska bundsförvandtsamhällena själfva fingo afgöra, om de ville mottaga den romerska medborgarrätten eller icke, förutsätter väl detta, såsom De Petra anmärker[3], att de på förhand hade någon kännedom om vilkoren för sitt uppgående i den romerska staten. Det synes därför sannolikt, att åtminstone det allmänna schemat för municipalförfattningen var bestämdt genom ett romerskt folkbeslut, en *lex rogata*. som bildade grundvalen för de särskilda *leges datae*. Härför talar ock likformigheten i municipiernas inrättning. De Petras antagande, att dylika allmänna bestämmelser angående municipalförfattningen gifvits i omedelbart samband med lex Iulia af år 90, synes ej orimligt.

Till sina grunddrag — hvilka framträda äfven på den bevarade delen af den tarentinska lagen — öfverensstämmer, som bekant, den municipala författningen med den gammallatinska eller, hvilket är detsamma, den gammalromerska, patricisk-konsulariska[4]. De kommunala myndigheterna äro: folkförsamlingen, rådet och embetsmännen. Folkförsamlingen *(comitia)*, som valde embetsmän och beslöt i kommunens angelägenheter, röstade lik-

[1] Jfr Cic. pro Balbo 8, 21: *ipsa denique Iulia lege ciuitas ita est sociis et Latinis data, ut, qui fundi populi facti non essent, ciuitatem non haberent.*

[2] Se lex col. Gen. kap. 125, Mommsen Staatsrecht II³, 637 f.

[3] Monum. ant. VI, 430 f.

[4] Jfr Mommsen Röm. Gesch.³ II, 362.

som den älsta romerska efter kurier (uti kolonierna i allmänhet efter tribus). Rådet *(ordo)*, som i kommunen intog en ställning motsvarande den romerska senatens i Rom, bestod, på samma sätt som enligt traditionen den älsta romerska senaten, af 100 medlemmar. Embetsmännen utgjordes af 1) två domare *(quattuoruiri* eller *duouiri iure dicundo)*, svarande mot de romerska konsulerna; hvart femte år förrättade de, liksom konsulerna i Rom före censurens inrättande, de censoriska göromålen och kallades då *quattuoruiri* eller *duouiri censoria potestate quinquennales;* 2) två aediler, närmast motsvarande de kuruliska aedilerna i Rom, och 3) två quaestorer, som förvaltade kommunens kassa. Anmärkningsvärd är den tendens, som uppenbart gjort sig gällande, att liksom undanskymma likheten i sak mellan de statsliga och de municipala institutionerna genom en olikhet i namn[1]. Så motsvaras benämningar som *urbs, ciuis, senatus, senator, patres conscripti, consul, censor* uti municipierna i allmänhet af de mera simpla beteckningarne: *oppidum, municeps, ordo, decurio, decuriones conscriptiue, quattuoruir (duouir), quinquennalis*. Det förtjänar kanske framhållas, att dock i den tarentinska lagen det kommunala rådet öfverallt kallas *senatus*. Likaså heter 'kommunen tillhörig' *publicus* (t. ex. *pequnia publica, tabulae publicae*). I senare tid utbytes detta adjektiv ofta mot *communis*, t. ex. i lex Malacitana: *pecunia communis* kapp. 57, 60, 67, *tabulae communes* 63, 66[2]. Den differentierande tendensen var sålunda, synes det, på den tid, som den tarentinska lagen tillhör, ännu ej så starkt utvecklad.

Nu slutligen några ord till belysande af förhållandet mellan den tarentinska lagen och öfriga inskrifter af besläktadt innehåll, som kommit till vår tid. De inskrifter, som härvid förnämligast kunna komma i betraktande, äro: lex Rubria[3], lex Iulia municipalis[4], lex coloniae Genetiuae Iuliae[5], lex Salpensana[6] och lex Malacitana[7].

---

[1] Jfr Mommsen Stadtrechte, p. 457 f., Röm. Gesch.[8] II, 362.

[2] Jfr Digest. 50, 16, 15 *Ulpianus libro decimo ad edictum. Bona ciuitatis abusiue publica dicta sunt: sola enim ea publica sunt, quae populi Romani sunt.*

[3] Jfr CIL. I, 205, Bruns Fontes iuris roman. antiqu.[6], p. 98 f.

[4] Jfr CIL. I, 206, Bruns Fontes, p. 104 ff.

[5] Jfr CIL. II, 5439, Bruns Fontes, p. 123 ff., Ephem. epigr. II, p. 105 ff., p. 221 ff.; III, p. 87 ff.

[6] Jfr CIL. II, 1963, Mommsen Die Stadtrechte, Bruns Fontes, p. 142 ff.

[7] Jfr CIL. II, 1964, Mommsen a. st., Bruns Fontes, p. 147 ff.

Lex Rubria, af hvilken ett fragment under förra århundradet upptäcktes bland ruinerna af det gamla Veleja, innehåller en rättegångsordning för det cisalpinska Gallien, som år 49 erhöll romersk medborgarrätt, men först år 42 upphörde att vara provins och införlifvades med det öfriga Italien[1]. Denna inskrift visar emellertid i fråga om innehållet inga speciella beröringspunkter med den tarentinska lagen.

Innehållet uti den bevarade delen af den likaledes i förra århundradet upptäckta lex Iulia municipalis eller, såsom den förr efter fyndorten allmänt kallades, tabula Heracleensis synes sönderfalla i två olika delar. Den ena delen innehåller ordnings- och polisregler för staden Rom (anordningar angående de s. k. frumentationerna d. v. s. utdelningarne af spannål till den fattigare befolkningen, gatornas underhåll och rengöring, åkning i staden o. s. v.); den andra delen innehåller konstitutiva bestämmelser för municipierna och andra kommuner (om vilkoren för valbarhet till dekurion och embetsman, om upptagande af census o. s. v.). Savigny har i en berömd afhandling[2] identifierat denna lag dels med den af Cicero i ett bref till Lepta omtalade lagen[3] dels med den på en i Padua funnen inskrift[4] omnämnda lex Iulia municipalis samt den i Digesterna åberopade lex municipalis. Efter Savigny kallas därför vanligen den på tabula Heracleensis inristade lagen lex Iulia municipalis. Hvad det heterogena i dess innehåll beträffar, så har Mommsen[5] framhållit, att Caesar sannolikt med afsikt i en lag förenat föreskrifter för Rom och för municipierna för att därigenom markera, att Rom numera ingenting

[1] Huruvida lex Rubria härrör från år 49 eller år 42, är omtvistadt. För den förra meningen hafva bland annat Mommsen CIL. I, p. 118, Rudorff Röm. Rechtsgesch. I, p. 34, Walter Gesch. d. röm. Rechts § 260, Marquardt Staatsverwalt.[2] I, p. 67 uttalat sig: den senare åsikten omfattas t. ex. af Savigny Verm. Schr. III, p. 319, Puchta Institutionen[10] I, p. 227, Huschke Gaius p. 239, Bethmann-Hollweg D. röm. Civilproz. II, 30, a. 20, Karlowa Röm. Rechtsgesch. I, 440 ff. — Om det år 1880 upptäckta s. k. fragmentum Atestinum hör tillsammans med lex Rubria, måste anses osäkert. Jfr Mommsen Hermes XVI, p. 24 ff. och å andra sidan Karlowa a. st.

[2] Verm. Schriften III, p. 280 ff.

[3] Cic. Ep. ad fam. VI, 18.

[4] CIL. V, 2864.

[5] Mommsen CIL. I, p. 124.

annat vore än en kommun, väsentligen likställd med de öfriga, rikets första municipium; vidare har Nissen[1] påvisat, att de bestämmelser för Rom, som ingå i den ifrågavarande lagen, rätt förstådda, hafva sin tillämpning äfven på municipierna. Detta oaktadt faller det sig svårt att tro, att denna lag, såsom ofta antagits, haft karakteren af en fullständig kommunalordning. I så fall måste den ju bland annat hafva innehållit bestämmelser om valet af de kommunala embetsmännen, deras befogenheter o. s. v. Men dessa bestämmelser kunna ej hafva följt efter den del af lagen, som blifvit till oss bevarad, ty, såsom allmänt erkändt, bildar sista satsen en passande afslutning af hela lagen. Icke heller kunna dessa bestämmelser hafva gått före de nu bevarade, ty i sådant fall måste man antaga, att dispositionen i lagen varit högst förvirrad. Den skulle börjat med konstitutiva bestämmelser för kommunerna, fortsatt med ordningsregler för staden Rom och sedan återigen meddelat konstitutiva bestämmelser för kommunerna. Äfven om de gamles fordringar på systematisk anordning af en lags bestämmelser icke voro så uppdrifna som våra, vill man dock icke gärna antaga en disposition sådan som den nämnda. För öfrigt förelåg väl icke på Caesars tid något behof af en fullständig kommunalordning, då en sådan sannolikt icke så lång tid förut var gifven i sammanhang med bundsförvandtkriget. Däremot kunde denna ordning behöfva tillägg och förbättringar; det är väl dylika tillägg och förbättringar, som blifvit upptagna i den omtalade lagen och där förenade med bestämmelser, som närmast gällde staden Rom, men äfven voro tillämpliga på rikets öfriga kommuner[2]. En *lex municipalis* kan den ifrågavarande lagen kallas, försåvidt därmed blott förstås en lag innehållande bestämmelser angående samtliga romerska kommuner, men en *lex municipalis* i betydelsen af en fullständig kommunalförfattning har den sannolikt icke varit[3]. Ur innehållets synpunkt erbjuder den s. k. lex Iulia municipalis lika

[1] Nissen Rhein. Mus. 45 (1890), p. 100 ff. Jfr ock Puchta Institutionen[10] I, p. 226.

[2] Jfr De Petra Mon. ant. VI, p. 436 f.

[3] Om förhållandet mellan tabula Heracleensis och den på inskriften från Padua omnämnda lex Iulia municipalis samt Digesternas lex municipalis jfr Karlowa Röm. Rechtsgesch. I, 439 f.

litet som lex Rubria några direkta jämförelsepunkter med den bevarade delen af den tarentinska lagen. Så mycket större äro likheterna mellan denna och de från senare tid härrörande kommunalordningar, som innehållas i lex coloniae Genetiuae Iuliae samt lex Salpensana och lex Malacitana. Den förstnämnda, af hvilken betydande fragment upptäcktes i Spanien 1870 och 1874, innehåller författningsbestämmelser för en på Caesars befallning år 44 f. Kr. i Urso (Osuna) uti Hispania Baetica grundad romersk koloni. Den oss föreliggande texten härrör emellertid enligt Hübner[1] och Mommsen[2] från slutet af första århundradet e. Kr. Lex Salpensana och lex Malacitana, som äfvenledes blott föreligga i fragment, äro också funna i Spanien år 1851. De innehålla kommunalordningar, gifna af kejsar Domitianus, för de latinska samhällena Salpensa och Malaca (det nuvarande Malaga) i Hispania Baetica. Uti dessa nu nämnda kommunalordningar gå åtskilliga stadganden i den nyupptäckta tarentinska lagen uti mer eller mindre öfverensstämmande form igen. Man jämföre t. ex. r. 21—25 i den tarentinska lagen med kap. 80 i lex coloniae Genetiuae, kap. 67 i lex Malacitana; r. 32—35 med kap. 75 i lex coloniae Genetiuae, kap. 62 i lex Malacitana; r. 39—42 med kap. 77 i lex col. Gen., r. 14—20 med kap. 60 i lex Malac. o. s. v. Dessa öfverensstämmelser, hvilka i det följande komma att tagas i närmare skärskådande, gifva ett talande vittnesbörd om likheten i organisation mellan municipier och kolonier, kommuner med romersk och latinsk rätt och vittna tillika om stabiliteten i den kommunala författningen.

De ofvan omtalade lagarne (lex Rubria, lex Iulia municipalis, lex coloniae Genetiuae, lex Salpensana och lex Malacitana) hafva hittills utgjort hufvudkällan för vår kännedom om den romerska kommunalförfattningen. Nu ställer sig vid deras sida den nyupptäckta tarentinska lagen. Tyvärr är af denna urkund mindre bevaradt än af de öfriga. Såsom nyss antydts, är ej heller dess innehåll alltigenom nytt. Dock har den redan genom sin ålder ett framstående värde, och äfven likheterna med senare lagar

---

[1] Eph. epigr. II, 107.

[2] Eph. epigr. II, 120 ff. — Delvis skiljaktiga åsikter uttalas af Nissen Rh. Mus. 45 (1890), p. 107 ff.

äro intressanta att konstatera. För öfrigt erbjuder den också, som vi skola se, åtskilligt nytt af intresse.

Jag öfvergår nu till den speciella tolkningen af lagens särskilda kapitel.

Inskriftens första rader, som bilda slutet af ett på föregående tafla påbörjadt kapitel, innehålla stadganden riktade mot *peculatus*. Det heter först: *neiue quis quod eius municipi pequniae publicae sacrae religiossae est erit fraudato neiue auertito neiue facito quo eorum quid fiat* 'ej heller må någon svikligen tillegna sig eller undansnilla allmänna eller heliga och för religiöst ändamål afsedda medel, som tillhöra eller komma att tillhöra denna kommun, ej heller må någon medverka till att sådant sker'. Som bekant, menas med *peculatus 'furtum pecuniae publicae'*[1]. Under *pecunia* inbegrepos emellertid icke blott penningar, utan äfven egendom i allmänhet[2]. Likaså plägade med *pecunia publica* sammanfattas *pecunia sacra religiosa* : *sacrilegium* likställdes med *peculatus* i egentlig mening. Så i den tarentinska lagen, så äfven i den sannolikt från Augustus härrörande lex Iulia peculatus, som citeras i Digesterna. Det heter här[3] i ordalag, som delvis öfverensstämma med de på vår inskrift använda: *lege Iulia peculatus cauetur, ne quis ex pecunia sacra religiosa publicaue auferat neue intercipiat neue in rem suam uertat,* och mot tillägget *neiue facito quo eorum quid fiat* i den tarentinska lagen svarar här: *neue faciat quo quis auferat intercipiat uel in rem suam uertat.* Förbudet riktas icke blott mot det direkta utförandet af handlingen, utan också mot det indirekta föranledandet eller medverkandet därtill. — De ord, som nu följa i den tarentinska lagen, äro till sin innebörd mindre klara: *neiue per litteras publicas fraudemue publicum peius facito dolo malo.* Den italienske kommentatorn, V. Scialoja, har, såsom förut är nämdt, föreslagit att framför *publicum* supplera orden *aurum argentum aes.* Till denna förmodan har han ledts genom de ord, som i lex Iulia peculatus

---

[1] Jfr Ps. Asconius in Verr. act. I, 1, § 2, Festus s. v.

[2] Jfr Zumpt Criminalr. d. röm. Republ. II, 2, p. 80.

[3] Dig. 48, 13, 1.

följa på de nyss citerade. Det heter nämligen[1]: *neue quis in aurum argentum aes publicum quid indat neue immisceat neue quo quid indatur immisceatur faciat sciens dolo malo, quo id peius fiat.* Här är uppenbarligen fråga om myntförfalskning. Men att detta brott skulle vara det i den tarentinska lagen afsedda, synes mig af flere skäl osannolikt. För det första kan det vara tvifvelaktigt, om ett stadgande mot myntförfalskning hörde hemma i en kommunallag, då ju municipierna i regeln icke egde rätt att slå mynt[2]. Vidare torde myntförfalskning på den tid, som den tarentinska lagen tillhör, hafva räknats icke såsom *peculatus*, utan såsom *falsum*. Så synes åtminstone hafva varit fallet i den Sullanska lagstiftningen[3]. Slutligen blir genom denna tolkning uttrycket *per litteras publicas*, som ju måste höra tillsammans med de följande orden *aurum argentum aes publicum peius facito*, obegripligt. Det synes mig temligen säkert, att här icke är fråga om myntförfalskning, utan om förfalskning af offentliga handlingar, speciellt räkenskaper, under hvilket antagande ingenting behöfver suppleras. Denna förmodan stödes först och främst genom kap. 81 uti lex. colon. Genet., där det heter: *quicumque duouiri aedilesue coloniae Iuliae erunt, ii scribis suis, qui pecuniam publicam colonorumque rationes scripturus erit, antequam tabulas publicas scribet tractetue, in contione palam luci nundinis in forum iusiurandum adigito per Iouem deosque Penates sese pecuniam publicam eius coloniae concustoditurum rationesque ueras habiturum esse, uti quod recte factum esse uolet sine dolo malo, neque se fraudem per litteras facturum esse scientem dolo malo.* Här stadgas således, att duovirer och aediler skola afordra sina skrifvare en ed, att de skola taga vara på kommunens penningar och föra riktiga räkenskaper och ej begå något svek vid räkenskapsförandet. Att förfalskning af offentliga räkenskaper föll under begreppet *peculatus*, synes i sig själft ganska naturligt, och att så var förhållandet i lex Iulia peculatus, framgår af ett ställe i Dig.[4], där det heter: *hac lege* (d. v. s. *lege Iulia peculatus*)

---

[1] Jfr Dig. a. st.

[2] Jfr Mommsen Staatsr. III, 822.

[3] Jfr Zumpt Criminalr. II, 2, 86 och Dig. 48, 10, 9 *Lege Cornelia [de falsis] cauetur, ut, qui in aurum uitii quid addiderit, qui argenteos nummos adulterinos flauerit, falsi crimine teneri [teneatur?].*

[4] Jfr Dig. 48, 13, 12.

tenetur, qui in tabulis publicis minorem pecuniam, quam quid uenierit aut locauerit, scripserit aliudue quid simile commiserit 'under denna lag hemfaller den, som i de offentliga räkenskaperna infört en mindre summa än den, för hvilken något blifvit såldt eller bortauktioneradt, eller begått någon annan liknande förseelse'. På grund häraf föreslår jag att tolka orden *neiue per litteras publicas fraudemue publicum peius facito* sålunda: och icke må någon genom förfalskning af offentliga handlingar (räkenskaper) försämra kommunens finanser[1]. Att udden af detta stadgande om *peculatus* förnämligast kom att vända sig mot de underordnade tjänstemän (*scribae*), som förde kommunens räkenskaper, faller väl af sig själft. I sin afhandling om processerna mot Scipionerna yttrar Mommsen på tal om förhållandena i Rom mot slutet af republikens tid: »Übrigens scheint dies Verbrechen [= *peculatus*] nicht, wie die Repetunden, als ein vornehmes gegolten, sondern die Quaestion [= *quaestio peculatus*] überwiegend mit Personen nicht senatorischen Ranges, insbesondere den bei den öffentlichen Kassen beschäftigten Dienern und Schreibern zu thun gehabt zu haben»[2]. Uti talet för Murena omnämner Cicero på ett ställe[3], att Sulpicius under sin praetur fungerat såsom ordförande i *quaestio peculatus*. Om hvad därvid förekom heter det bland annat: *scriba damnatus, totus ordo alienatus*.

I slutet af kapitlet bestämmas på sedvanligt sätt straffet för den förut angifna förbrytelsen och formen för detta straffs utkräfvande. Den som gjort sig skyldig till *peculatus*, han skall till kommunen böta fyradubbla värdet: *quei faxit quanta* (bör, såsom ofvan framhållet, vara *quanti*) *ea res erit quadruplum multae esto eamque pequniam municipio dare damnas esto*. Med *multa* förstods egentligen böter, hvilka antingen 1) pålagts af en

[1] *per litteras publicas fraudemue* synes bilda ett slags hendiadyoin. Det alltid svagt disjungerande *ue* skiljer sig till sin betydelse understundom föga från *que*. Jfr t. ex. rr. 22, 23, där *pequniamque publicam dederit exegerit* vexlar med *pequniamue publicam dederit exegerit*, samt uttrycket *decuriones conscriptiue* (t. ex. lex Iul. municip. 86) jämte *decuriones conscriptique* (t. ex. lex Iul. municip. 109) om den municipala senaten. *Publicum* är = τὸ κοινόν, kommunens kassa, kommunens finanser; så ofta i beroende af en preposition, jfr r. 36 *in publicum referre*.

[2] Mommsen Röm. Forschungen II, 448.

[3] Cic. pro Mur. XX, 42.

embetsman i kraft af hans coercitionsrätt *(multae dictae)*, hvarvid beloppet berodde på embetsmannens godtfinnande, dock så, att, om ett visst maximum *(suprema* eller *maxima multa)* öfverskreds, vad till folket kunde inläggas, eller 2) ådömts såsom kriminalstraff af folkförsamlingen efter förslag om beloppet af den anklagande embetsmannen *(multae irrogatae)*[1]. I begge fallen var sålunda beloppet ej på förhand bestämdt. Men termen *multa* användes äfven redan i äldre tid såsom här om i lagen angifna, fasta bötessummor[2], vare sig de voro omedelbart bestämda till en viss siffra (jfr t. ex. lex Spoletina *asses* CCC *moltai suntod*. tarent. lagen r. 31 *is in annos singulos* HS *nummum* IϽϽ *municipio Tarentino dare damnas esto*), eller de voro ställda t. ex. på sakvärdet *quanti ea res est* eller multipler däraf (jfr t. ex. tarent. lagen r. 34 f. *quanti id aedificium fuerit tantam pequniam municipio dare damnas esto*, lex Malac. kap. 62 *quanti ea res erit tantam pecuniam — — — dare damnas esto*, ibid. kap. 67 *tantum et alterum tantum — — — — dare damnas esto* o. s. v.). Om dylika böter plägar användas endera af formlerna *multa* (med summan i genit., resp. *multae* med summan i nominativus) *esto* eller *populo* (*municipio* o. s. v.) *dare damnas esto;* på det ifrågavarande stället i den tarentinska lagen äro bägge formlerna förbundna[3].

Hvad beträffar *quadruplum* (fyradubbel skadeersättning) såsom straff för *peculatus*, så omnämnes det äfven af senare jurister. Jfr t. ex. Paulus sent. rec. V, 27 *Si quis fiscalem pecuniam attrectauerit, subripuerit, mutauerit, in suos usus conuerterit, in quadruplum eius pecuniae, quam sustulit, condemnatur;* Dig. 48, 13, 15 *Is qui praedam ab hostibus captam subripuit, lege peculatus tenetur et in quadruplum damnatur*. Dock omtalas äfven kapitalstraff, Dig. 48, 13, 3 *Peculatus poena aquae et ignis interdictionem, in quam hodie successit deportatio, continet. Porro qui in eum statum deducitur, sicut omnia pristina iura, ita et bona*

---

[1] Jfr Huschke Die Multa und das Sacramentum, p. 8 ff., p. 145 ff.

[2] Jfr lex Spolet. Bruns Fontes[6], p. 260, Cato hos Gellius 6, 3, 37.

[3] Mommsens åsikt (Staatsr. I[3], p. 180, n. 2), att formeln *dare damnas esto* skulle vara egen för den stränga legalstilen, torde ej vara riktig. — Jfrför öfrigt Huschke Die Multa, p. 272, Bruns Die röm. Popularklagen (Zeitschr. f. Rechtsgesch. III, 344 ff.).

amittit. Straffet var naturligtvis olika i olika fall. Att i Rom under den republikanska tiden skadeersättning ådömdes i peculatprocessen, synes framgå af Ciceros tal för Murena XX, 42: *lites seuere aestimatae* 'skadeståndsbeloppen beräknades strängt'.

Rätt att kära *(petitio)* i fråga om fasta, i lagen bestämda bötesbelopp brukar efter sakens beskaffenhet tillerkännas antingen en embetsman hvilken som helst *(magistratus quicumque erit. qui uolet magistratus)* eller en borgare hvilken som helst *(qui uolet petitio esto).* Enligt Mommsen[1] skulle man i Rom ända till slutet af den republikanska tiden härvid hafva iakttagit det förfarandet, att i svårare fall och särskildt sådana, som hade politisk betydelse, käromålet förbehölls åt embetsmännen, i mindre betydande fall däremot öfverlemnades åt hvilken medborgare som helst. I fråga om *peculatus* skulle hvarje borgare haft klagorätt. För detta senare påstående synes dock Mommsen icke hafva några bestämda stöd, och, hvad municipierna beträffar, motsäges det af vår lag, som i detta fall tillägger kommunens embetsmän käranderätten. Det heter *eiusque pequniae magistratus. quei quomque in municipio erit, petitio exactioque esto.* Terminus technicus för dylikt käromål är *petitio. petere*[2] (jfr t. ex. r. 35 i den tarentinska lagen *eiusque pequniae quei uolet petitio esto,* lex Mamilia[3] kap. 54, lex Iulia municipalis 19, 97 o. s. v.[4]); i st. f. *petitio. petere* förekommer ibland *exactio, exigere* (jfr t. ex. lex Spolet. *eius piacli moltaique dicatorei exactio estod.* tab. Bant. CIL. I, 197, 9 *eam pequniam quei uolet magistratus exsigito*); ofta förbindas två eller flere uttryck, t. ex. *petitio exactioque* (tarent. l. r. 6), *petitio persecutioque* (lex colon. Gen. 74, 75, 81 o. s. v.), *petitio persecutio exactioque* (ibid. 73), *actio petitio persecutio* (lex Salp. 26, lex Malac. 58, 62, 67). På den 3:dje taflan af lex col. Gen. har formeln erhållit följande monströsa form: *actio petitio persecutioque ex hac lege ius potestasque esto,* hvarom är att jämföra Mommsen uti Ephem. epigr. II, 121, Ussing Oversigt over det Kongl. Danske Videnskabernes Selskabs Forh. (1879), p. 191.

---

[1] Staatsr. I[3], 182 f.

[2] Se Huschke Die Multa, p. 259, Mommsen a. st., p. 182, n. 4.

[3] Bruns Fontes[6], p. 96 ff.

[4] Af litteraturställen kunna anföras Rhet. ad Her. I, 11, 20, Cic. Brut. 34, 131, Verr. II, 1, 60, 155, pro Cluent. 33, 91; 35, 96; 37, 103.

Liksom municipier och kolonier i allmänhet voro organiserade efter romerskt mönster (jfr Gellii uttryck om kolonierna *effigies paruae simulacraque [Romae]* »ett Rom i miniatyr»[1]), så hafva väl också de stadganden om *peculatus*, som förekomma i den tarentinska lagen, haft sin förebild uti någon romersk lag. Dock omtalas i de juridiska källorna blott den förutnämnda lex Iulia peculatus[2], som sannolikt härstammar från den Augusteiska tiden. Otvifvelaktigt förekommo emellertid redan under den republikanska tiden en eller flere lagar mot *peculatus*. Enligt Zumpt[3] skulle den första *lex peculatus* härröra från Sulla (lex Cornelia peculatus), liksom också Sulla först skulle hafva inrättat *quaestio peculatus*. Men denna *quaestio* synes hafva varit en bland de älsta af *quaestiones perpetuae* och fanns säkerligen redan före Sullas omorganisation af kriminalrättsväsendet[4]. Man kan däraf sluta, att äfven en lag om *peculatus* fanns före Sulla, en slutsats, som bekräftas af vår inskrift.

Nästa kapitel af den tarentinska lagen, till hvilket jag nu öfvergår, handlar om ställande af säkerhet och afläggande af räkenskap för handhafvandet af kommunens medel och skötandet af offentliga uppdrag. Först stadgas, att municipiets embetsmän skola ställa fullgod borgen för de medel, som de under sin embetstid komma att handhafva, samt för att räkenskap kommer att afläggas på sätt som det kommunala rådet bestämmer. Ett liknande, ehuru i åtskilliga punkter afvikande stadgande förekommer i lex Malacitana kap. 60. Uti sin förut citerade afhandling »Die Stadtrechte d. lat. Gemeind. Salpensa u. Malaca» uttalar Mommsen den åsikten, att en dylik kautionsplikt för de municipala embetsmännen ej existerat förrän under kejsartiden[5]. Detta antagande vederlägges nu genom vår inskrift.

De embetsmän, som nämnas såsom kautionspliktige i den tarentinska lagen äro *quattuoruiri*, resp. *duouiri* (om förhållandet mellan dessa båda benämningar skall jag strax tala) samt *aediles*.

---

[1] Gellius XVI, 13.
[2] Dig. 48, 13 *Ad legem Iuliam peculatus et de sacrilegis et de residuis.*
[3] Criminalr. II, 2, 79.
[4] Jfr Rein Criminalrecht d. Röm., p. 674, Pauly's Realencykl. s. v. och isynnerhet Mommsen Röm. Forsch. II, 448.
[5] Jfr Mommsen Die Stadtrechte, p. 420.

Häraf synes man mig kunna draga den slutsatsen, att quaestorer ej hörde till det tarentinska municipiets uppsättning af embetsmän. Om embetsmän af detta slag funnits i Tarent, borde de ovilkorligen hafva omnämts i detta kapitel, då ju quaestorernas embetsverksamhet företrädesvis föll inom det finansiella området. Redan förut har det varit bekant, att quaestorer saknades i flere kommuner, och att på vissa ställen quaesturen räknades såsom *munus*, ej såsom *honor*, och följaktligen quaestorerna ej såsom *magistratus*. I Arpinum funnos inga quaestorer, men däremot tre aediler, af hvilka en skötte quaestorernas åligganden; likaså hade Fundi och Formiae tre aediler, men inga quaestorer. I Pompeji har man funnit åtskilliga kvitton på betalningar till kommunens kassa, men dessa äro ej undertecknade af quaestorerna, utan af duovirerna, hvilket gifver vid handen, att quaestorer här saknades, och att deras åligganden sköttes af kommunens högsta embetsmän. Uti lex colon. Genetiuae [1] omtalas inga quaestorer, o. s. v. [2]. Lex Malacitana omnämner uti det kapitel, som handlar om kaution, såsom kautionspliktige endast duovirer och quaestorer, således ej aediler. Häraf får man dock ej draga den slutsatsen, att aediler saknades i Malaca. Aedilerna hörde till kommunernas stående uppsättning af embetsmän, och de omnämnas äfven flerestädes uti den malacitanska stadsordningen. Men deras embetsverksamhet var här icke af den art, att kaution ansågs behöflig. Betecknande är i detta afseende det stadgande, som innehålles i den malacitanska lagens kap. 66. Enligt detta stadgande egde i Malaca aedilerna väl att ådöma böter, men de skulle anmäla saken *(profiteri)* för kommunens högsta embetsmän, som hade att låta i stadsboken införa *(in tabulas communes referre)* samt indrifva *(in publicum redigere)* bötesbeloppen. Pengarne gingo således icke genom aedilernas händer [3].

Anmärkningsvärd är den vacklan i terminologi, som i det nu behandlade kapitlet och äfven annorstädes i den tarentinska lagen förekommer beträffande kommunens högsta embetsmän. Dessa kallas först *quattuoruiri* (r. 7), sedan *duouiri* (r. 14, jfr r. 44); r. 39 står *quattuoruir duouir aedilisue*. I regeln förhöll

[1] Jfr Mommsen Ephem. epigr. II, p. 140.

[2] Andra exempel hos Marquardt Staatsverw. I², 167.

[3] Jfr Mommsen Stadtrechte, p. 450.

det sig med de kommunala embetsmännens titulatur på följande sätt: i municipierna kallades de embetsmän, som ledde rättsskipningen, *quattuoruiri iure dicundo* eller *quattuoruiri*, aedilerna *quattuoruiri aediles (aedilicia potestate)* eller blott *aediles;* i kolonierna däremot kallades domarne *duouiri iure dicundo* eller *duouiri*, aedilerna *duouiri aediles* eller blott *aediles*. Det var dock endast namnen, som vexlade; antalet af embetsmän var detsamma i municipier och kolonier (2 domare + 2 aediler). I Tarent såsom ett municipium skulle man alltså vänta *quattuoruiri*. För att förklara den tarentinska lagens afvikelse från den vanliga terminologien har de Petra tillgripit en, som mig synes, temligen djärf hypotes. Han antager, att det författningsutkast, som sannolikt ingick i det romerska folkbeslut, på hvilket de särskilda efter bundsförvandtkriget utfärdade kommunalförfattningarne grundade sig (jfr ofvan p. 12), afsåg både kolonier och municipier. I detta författningsutkast hade således varit tal både om *duouiri* och *quattuoruiri*, och förvirringen i den tarentinska lagens terminologi skulle bero därpå, att den blifvit slarfvigt kopierad efter moderlagen[1]. Man torde dock kunna tänka sig en enklare förklaring. Visserligen var, såsom nyss framhållits, regeln, att de högsta embetsmännen i kolonierna kallades *duouiri*, i municipierna *quattuoruiri*. Men denna regel lider dock många undantag: i kolonierna förekomma ibland *quattuoruiri* och omvändt i municipierna *duouiri;* äfven i samma kommun benämnas de högsta embetsmännen understundom än *duouiri* än *quattuoruiri*[2]. Grunden till denna namnvexling synes — där ej särskilda omständigheter, såsom öfvergång af ett municipium till koloni, föreligga — vara följande. De rättskipande embetsmännen voro kommunens högsta och stodo således i rang öfver aedilerna; men aedilerna betraktades dock såsom deras *collegae*, ehuru visserligen *collegae minores*. Det var ett förhållande likartadt med det, som egde

[1] Jfr Monum. antich. VI, 439: »Per uno statuto di municipio si avrebbe dovuto omettere *II vir* nel vs. 39, e dire come nel vs. 7: *IIIIuiri aedilesque*, e nella lin. 14, invece di *duouireis*, dire *IIIIuireis:* sicchè la ridondanza e lo scambio ora notati mostrano che i due paragrafi siano stati con poca attenzione copiati da una legge, che provvedeva ai municipî ed alle colonie.»

[2] Exempel hos Marquardt Staatsverw. I², 152 f.

rum mellan konsuler och praetorer i Rom [1]. Häraf förklaras, att de rättskipande embetsmännen i kommunerna, alltefter som de sammanfattades med aedilerna eller ej, kunde komma att promiscue benämnas än *quattuoruiri* än *duouiri* [2]. Så har väl äfven förhållandet varit i Tarent. Egendomligt förefaller emellertid uttrycket i r. 39 *quattuoruir duouir aedilisue*. då det ser ut, som här en reell skilnad vore gjord mellan *quattuoruiri* och *duouiri*. Men sannolikt är här *duouir aedilisue* att fatta såsom apposition till *quattuoruir*, som är den allmänna benämningen, hvilken innefattar båda de öfriga [3]. I viss mån jämförligt är det i lex Rubria förekommande uttrycket *oppidum municipium colonia praefectura*. Här utmärker ej *oppidum* en särskild klass af samhällen, utan är den generiska beteckningen, som i sig inbegriper *municipium colonia praefectura* [4].

Uti stadgandet om kautions ställande skiljes mellan de embetsmän, som enligt denna lag skola vara de första *(quei hac lege primei erunt)*, och de embetsmän, som sedermera komma att väljas af municipiets komitier. En liknande skilnad göres flerestädes i lex col. Genet. och i lex Salpens. kap. 26. Huru de förstnämnda embetsmännen, som ställas i motsats mot de af folkförsamlingen valda, hafva tillkommit, har kanske lagen i det föregående upplyst. Som förut framhållits [5], utsågo sannolikt den eller de romerska kommissarier, som organiserade municipiet, dess första embetsmän. Egendomligt är emellertid, att, efter hvad det vill synas, dessa municipiets första embetsmän utsågos utom detsamma. Det heter nämligen: *quattuoruiri aedilesque quei hac lege primei erunt, quei eorum T a r e n t u m u e n e r i t*. Man kan då uppkasta den frågan: voro ej de första embetsmännen Tarentinare? Jag känner inga hållpunkter för denna frågas besvarande.

---

[1] Mommsen Staatsr. II³, 193 f., 485, n. 1.

[2] Jfr Henzen Annali dell' Istituto XXXI (1859), 206 f., Scialoja Mon. ant. VI, 422, n. 1. Uti en inskrift från Pompeji (CIL. X, 937) benämnas en viss Cuspius och en viss Loreius *duouiri;* i den därpå följande inskriften (CIL. X, 938), där samma personer omtalas tillsammans med aedilerna, kallas de *quattuoruiri*.

[3] *Quattuoruiri* såsom sammanfattande benämning på de rättskipande embetsmännen och aedilerna förekommer ej sällan. Jfr index till CIL. X, p. 1159.

[4] Jfr Savigny Verm. Schr. III, 325.

[5] Jfr ofvan p. 12.

Bekant är, att de öfveruppsyningsmän öfver kommunernas finanser, som under kejsartiden utnämndes under namn af *curatores*, i regeln icke togos bland municipiets egna medborgare.

Beträffande municipiets första embetsmän stadgas i den tarentinska lagen, att hvar och en af dem skall ställa fullgod borgen inom 20 dagar efter första ankomsten till Tarent *(in diebus XX proxumeis, quibus post hanc legem datam primum Tarentum uenerit)*; beträffande de sedermera på folkförsamlingen valde, att valförrättaren af dem skall mottaga borgen vid själfva valet, *antequam maior pars curiarum quemque eorum — — — renuntiabit*. I lex Malacitana kap. 60 föreskrifves däremot, att kandidaterna skola ställa borgen före omröstningen *(antequam suffragium feratur)*. Men i kap. 57 af samma lag anbefalles valförrättaren att renuntiera de valde i den ordning som hvar och en erhållit majoriteten af kuriernas röster, sedan han (kandidaten) efter denna lag aflagt ed och ställt borgen för kommunens penningar *(uti quisque prior maiorem partem numeri curiarum confecerit, eum, cum hac lege iurauerit caueritque de pecunia communi, factum creatumque renuntiato)*. Detta stadgande tyckes närmare öfverensstämma med den tarentinska lagens. Emellertid synes det antagligt, att borgen i allmänhet ställts före omröstningen, och stadgandet om borgens ställande, *antequam maior pars curiarum quemque eorum renuntiabit*, torde blott afse att angifva den yttersta tidpunkten, inom hvilken borgen måste vara ställd och antagen. Detta måste senast ske före valets fullbordande, ett ögonblick, som för hvarje särskild kandidat inträffade, i och med det att han vid kurierösternas uppläsande erhållit absolut majoritet, samt detta resultat tillkännagifvits (renuntierats) af valförrättaren. Man kan jämföra stadgandet om borgens ställande af den embetssökande, *antequam maior pars curiarum eum renuntiabit*, med rätten för en anklagad att för undvikande af dödsstraff gå i landsflykt, så länge ännu en centurieröst fattades för att åstadkomma majoritet för hans fällande [1]. En terminologisk oegentlighet i den tarentinska lagen är, att verbet *renuntiare*, som annars användes om valförrättaren, här brukas om de röstande kurierna. I stället för uttrycket *antequam maior pars curiarum quemque eorum renuntiabit* skulle man väntat *antequam*

[1] Jfr Polybius VI, 14 och därtill Mommsen Staatsr. III, 1, p. 413, n. 4.

quisque eorum maiorem partem curiarum conficiet eller *explebit.* Emellertid förekommer *renuntiare* med *centuria* såsom subjekt uti Q. Ciceros skrift Commentariolum petitionis 14, 56.

Att ställa borgen heter på vår inskrift *praedes praediaque dare* (jfr lex repet. CIL. I., 198, 57, tab. Bant. CIL. I, 197, 11); likbetydande äro uttrycken *praedes dare praediaque subsignare* (lex parieti faciendo Puteol. CIL. I, 577, I, 7, jfr lex Malac. 60), *praedibus et (ac) praediis cauere* (Cicero Verr. II, 1, 54, 142, Livius XXII, 60) o. s. v.[1]. *Praedes* betecknar de med sin förmögenhet inför staten (kommunen) ansvarande personerna; *praedia* deras för säkerhetens höjande i pant satta fastigheter[2]. Beträffande de på komitierna valda embetsmännen omtalas i den tarentinska lagen blott *praedes.* Gifvandet af *praedes praediaque (praedes praediaque dare)* förutsätter ett mottagande eller antagande af desamma *(praedes praediaque accipere).* Antagandet af borgen inbegriper också pröfning af dess tillräcklighet (jfr rr. 16, 17 *praedes quod satis sit accipito*[3]). I lex Malacit. omtalas särskilda sakkunnige *(cognitores),* som hade att gifva soliditetsupplysningar; de voro ansvarsskyldige, i händelse någon af deras uppgifter befanns vara oriktig. Den som antog borgen, skulle också sörja för dess protokollerande i stadsboken (rr. 13, 20 *idque in tabuleis publiceis scriptum sit facito*). Hvad de på folkförsamlingen valde embetsmännen beträffar, så var det helt naturligt valförrättaren, som antog deras borgen (r. 14 ff. *quiquomque comitia — — — habebit, is — — — ab eis quei petent praedes quod satis sit accipito*). Hvem som antog borgen af de vid municipiets första konstituerande utnämnde, ej på folkförsamlingen valde embetsmännen, är icke klart. Det heter r. 7 ff.: *quattuoruirei aedilesque quei hac lege primei erunt, quei eorum Tarentum uenerit, is — — facito quei pro se praes stat praedes praediaque ad quattuoruir(um)*[4]

[1] Jfr Rivier Untersuchungen über die Cautio praedibus praediisque, p. 28.

[2] Jfr lex Malacit. kap. 60 *praedes — — dato — —. Si de ea re is praedibus minus cautum esse uidebitur, praedia subsignato.* — Se för öfrigt om hithörande frågor Mommsen Stadtrechte, p. 466 ff., Göppert Zeitschr. f. Rechtsgesch. IV, 249 ff., Rivier a. st., Karlowa Röm. Rechtsgesch. II, 47 ff., Jhering Geist d. röm. Rechts[4] III, 1, p. XII ff., 192, n. 240[a].

[3] I lex Malacit. kap. 60 heter det *arbitratu eius qui ea comitia habebit praedes — — — dato,* jfr lex agrar. CIL. I, 200, 73, 74, 84, lex par. fac. Puteol. I, 8.

[4] Så bör väl suppleras, ej *quattuoruir(os),* jfr r. 12 *isque quattuoruir, quoi ita praes dabitur.*

det quod satis sit. Och därpå: *isque quattuoruir quoi ita praes dabitur.* Hvem är nu denne *quattuoruir?* Månne en af de vid municipiets första konstituerande utnämnde embetsmännen? I så fall hade man att tänka sig, att dessa första gången ställt borgen till hvarandra. Uti lex Malacit. omtalas kaution endast beträffande de på komitierna valde embetsmännen. — Något dunkel är också den före ordet *praedes* r. 9 gående relativsatsen *quei pro se praes stat.* Det synes ligga nära till hands att antaga, att *praes stat* är = *praestat.* Och *praestare* kan väl endast vara utsagdt om *praedes*[1]. Relativsatsen skulle alltså höra till det följande *praedes* (*quei pro se praestat praedes* = borgesmän, som gå i god för honom). Men man skulle då vänta: *quei pro se praestent.* Singularis för pluralis låter emellertid måhända utan antagande af misskrifning förklara sig. Det är nämligen i kurialstilen rätt vanligt, att en relativsats, som afser ett korrelat i pluralis, konstrueras i singularis för att utmärka, att den gäller om hvarje särskildt af subjekten. Ett exempel erbjuder vår inskrift r. 43 *Quei pecuniam municipio Tarentino non debebit, sei quis eorum* — — (se vidare nedan p. 40 f.). Jag vågar emellertid ingenting bestämdt afgöra om tolkningen af detta svåra ställe.

Det hvarför säkerhet ställes angifves i den tarentinska lagen sålunda: *facito* — — *praedes praediaque ad quattuoruirum det* — — *quae pequnia publica sacra religiosa eius municipi ad se in suo magistratu peruenerit, eam pequniam municipio Tarentino saluam recte esse futuram eiusque rei rationem redditurum ita utei senatus censuerit;* resp. i senare delen af kapitlet: *quique quomque comitia* — — — *habebit, is* — — — *ab eis quei petent praedes* — — *accipito, quae pequnia publica sacra religiosa eius municipi ad quemque eorum in eo magistratu peruenerit, eam pequniam* etc. likasom förut. Med *pecunia publica* sammanfattas här liksom i föregående kapitel *pecunia sacra religiosa.* Uti lex Malacitana kap. 60 heter det blott *praedes* — — *dato pecuniam communem eorum, quam in honore suo tractauerit, saluam is* (= *iis*) *fore.* Något afläggande af räkenskap från embetsmännens sida inför det kommunala rådet nämnes här ej uttryckligen, såvida ej embetsmännen få anses inbegripna uti de i kap. 67 gifna bestämmelserna. Om de romerska embetsmännens skyl-

[1] Jfr Varro l. l. V, 6, 40, Festus s. v. *manceps.*

dighet att aflägga räkenskap för sin förvaltning af statsmedel är föga bekant, utom hvad angår provinsialståthållarne och deras quaestorer [1].

Enligt Malacas stadsrätt fordrades af sökanden till ett kommunalt embete, att han före valets fullbordan ej blott skulle ställa borgen, utan också aflägga en embetsed. Det heter om valförrättaren (lex Malac. kap. 59): *uti quisque eorum, qui IIuiratum aedilitatem quaesturamue petet, maiorem partem numeri curiarum expleuerit, priusquam eum factum creatumque renuntiet, iusiurandum adigito in contionem palam per Iouem et diuom Augustum et diuom Claudium et diuom Vespasianum Augustum et diuom Titum Augustum et genium imperatoris Caesaris Domitiani Augusti deosque Penates se quae ex hac lege facere oportebit facturum neque aduersus hanc legem fecisse aut facturum esse scientem dolo malo.* Den tarentinska lagen talar icke om någon dylik ed. Den förekom väl icke i Tarent, ty, om den förekommit, skulle man väntat, att den likaväl som i den malacitanska lagen omnämts i samband med de öfriga garantier, som affordrades embetsmännen vid valet. Huruvida en dylik ed före renuntiationen förekom i Rom under den republikanska tiden, synes tvifvelaktigt. Mommsen antager det visserligen [2]. Dock omtalas denna ed ingenstädes såsom förekommande under republikens tid; under kejsartiden nämnes den vid Trajani val till konsul (Plinius panegyr. 64). Enligt Plinii framställning aflade dock Trajanus sin ed icke före renuntiationen, utan efter valet [3]. Att skilja från den före renuntiationen aflagda eden är den ed, som embetsmännen såväl i Rom som i municipierna hade att aflägga inom fem dagar efter tillträdet af embetet [4]. Denna ed omtalas flerestädes; för municipiernas vidkommande är att jämföra lex Salpens. kap. 26.

På stadgandet om de af embetsmännen fordrade garantierna följer i den tarentinska lagen ett därmed i nära samband stående

[1] Jfr Mommsen Staatsr. I³, 700 ff.

[2] Jfr Stadtrechte, p. 427 f., Staatsr. I³, pp. 590, 619.

[3] — — *peracta erant sollemnia comitiorum,* heter det, *iamque se omnis turba commouerat, cum tu mirantibus cunctis accedis ad consulis sellam, adigendum te praebes in uerba principibus ignota* — —.

[4] Jfr t. ex. Mommsen Staatsr. I³, 620 f.

stadgande af innehåll, att den, som efter senatens beslut erhållit ett offentligt uppdrag, eller i allmänhet den, som för kommunens räkning utfört något uppdrag och utgifvit eller inkasserat kommunen tillhöriga penningar, skall inom bestämd tid till senaten afgifva och aflemna räkenskap: *quodque quoique negoti publice in municipio de senatus sententia datum erit negotiue publicei gesserit pequniamque publicam dederit exegerit, is, quoi ita negotium datum erit negotiue quid publice gesserit pequniamue publicam dederit exegerit, eius rei rationem senatui reddito refertoque in diebus* X *proxumeis quibus senatus eius municipi censuerit sine dolo malo.* Liknande stadganden förekomma i lex. colon. Genet. kap. 80 (dock torde här endast vara fråga om uppdrag, som ej voro förbundna med handhafvande af allmänna medel)[1], lex Malacit. kap. 67. Under hvilka former räkenskapspröfningen egde rum i Tarent, veta vi ej. Enligt lex Malacit. kap. 68 egde det kommunala rådet i Malaca att tillsätta en kommission bestående af tre medlemmar, som hade att pröfva räkenskaperna och vidtaga därmed i sammanhang stående åtgärder[2].

Fristen för räkenskaps afläggande bestämmes olika i alla tre lagarne: i Tarent skulle räkenskap vara aflagd inom 10 dagar efter det att senaten fattat beslut om saken; uti colonia Genetiva inom 150 dagar efter det att den, som erhållit uppdraget, utfört detsamma eller upphört att därmed taga befattning; uti Malaca inom 30 dagar efter sist angifna tidpunkt eller i alla händelser på första rådsmöte efter de 30 dagarnes förlopp.

Det nu följande kapitlet i inskriften handlar om garantier gentemot det kommunala rådet. Här föreskrifves, att medlemmarne af det kommunala rådet samt de, som hafva säte och stämma i rådet, skola i staden Tarent eller inom municipiets område hafva ett hus, täckt af minst 1500 tegel: *quei decurio municipi Tarentinei est erit queiue in municipio Tarentino in senatu sententiam deixerit, is in oppido Tarentei aut intra eius municipi fineis aedificium quod non minus* MD *tegularum tectum sit habeto sine dolo malo.* Som vi se, och som man kunde vänta, förekom i Tarent samma skilnad som i andra municipier[3] och i Rom självt

[1] Jfr Mommsen Ephem. epigr. III, p. 104.
[2] Jfr Mommsen Stadtrechte, p. 451 f.
[3] Jfr Marquardt Staatsverwalt. I², p. 185.

mellan egentliga senatorer d. v. s. sådana, som formligen blifvit upptagna på senatorslistan, och dem, som egde säte och stämma i senaten *(quibus in senatu sententiam dicere licet)*, till hvilken senare kategori de hörde, som på grund af ett innehafvande eller innehafdt embete egde rätt att vid nästa *lectio* blifva upptagna på senatorslistan.

Genom det anförda stadgandet, att rådets medlemmar och deras vederlikar skulle inom municipiet hafva ett hus af en viss beskaffenhet, ville man väl försäkra sig om deras närvaro i municipiet; men dessutom afsåg utan tvifvel detta lagbud att bereda ekonomisk garanti och i viss mån verka såsom en censusbestämmelse. Närmast jämförligt är ett i lex col. Genet. kap. 91 förekommande stadgande, enligt hvilket hvarje medlem af rådet skulle i kolonien eller inom tusen stegs omkrets hafva ett *domicilium, unde pignus eius quod satis sit capi possit*[1]. Att rådsmedlemmarne kunde råka ut för pantning *(pignoris capio)*, t. ex. om de ej infunno sig till ett sammanträde, är bekant från Rom (jfr t. ex. Liv. III, 38, 12 *postquam citati non conueniebant, dimissi circa domos apparitores — — ad pignera capienda*). Anmärkningsvärdt är, att i den tarentinska lagen husets storlek bestämmes efter takteglens antal. De Petra vill finna en analogi[2] i kap. 76 af lex col. Genet., där det föreskrifves, att ingen får inom staden hafva tegelbruk, som öfverstiga en viss storlek. Det heter: *figlinas teglarias maioris tegularum* CCC — — *in oppido colon. Iul. nequis habeto*. Enligt Mommsen skulle emellertid med *figlinae teglariae maiores tegularum* CCC menas tegelbruk, i hvilka förfärdigades mer än 300 tegel per dag[3].

I slutet af kapitlet stadgas, att den medlem af rådet, som ej har ett hus af den angifna beskaffenheten *(quei eorum ita aedificium suom non habebit)*, eller som genom köp eller mancipation skaffar sig ett hus för att kringgå denna lag (*seiue quis eorum aedificium emerit mancupioue acceperit, quo hoic legi fraudem faxit;* härmed åsyftas, synes det, fingerade köp och mancipationer *fiduciae causa*, d. v. s. gjorda under förbehåll af blifvande reman-

[1] Jfr Mommsen Eph. epigr. II, p. 134.
[2] Jfr Mon. ant. VI, 425.
[3] Jfr Ephem. epigr. III, p. 112.

cipation[1]), han skall till kommunen böta 5000 sestertier om året *(is in annos singulos* HS *nummum* IↃↃ[2] *municipio Tarentino dare damnas esto).*

I nästa kapitel af den tarentinska lagen möter oss ett påbud, som kan synas innebära ett betänkligt ingrepp i den privata eganderätten. Här stadgas nämligen, att ingen utan kommunalrådets medgifvande får i staden Tarent ramponera eller nedrifva ett hus, försåvidt han ej vill återuppbygga ett, som är lika godt. Bryter någon häremot, böte till kommunen så mycket som huset är värdt *(nei quis in oppido quod eius municipi erit aedificium detegito neiue demolito neiue disturbato, nisei quod non deterius restituturus erit, nisei de senatus sententia; sei quis aduersus ea faxit, quanti id aedificium fuerit tantam pequniam municipio dare damnas esto).* Detta stadgande torde hafva varit gemensamt för alla kommunalordningar. I mer eller mindre afvikande form går det igen i lex colon. Genet. kap. 75 och uti lex Malacit. kap. 62. Enligt den förra lagen måste borgen ställas för husets återuppbyggande; kommunalrådet kan gifva tillåtelse till rifning, försåvidt 50 rådsmedlemmar äro tillstädes vid ärendets handläggning *(ne quis in oppido colonia Iulia aedificium detegito neue demolito neue disturbato, nisi si praedes* II*uirum arbitratu dederit se reaedificaturum, aut nisi decuriones decreuerint, dum ne minus* L *adsint, cum ea res consulatur; si quis aduersus ea fecerit, quanti ea res erit, tantam pecuniam colonis coloniae Genetiuae Iuliae dare damnas esto*[3]*);* i lex Malacit. föreskrifves, att *maior pars decurionum*[4] i sådant fall skall vara tillstädes; för eventuellt återuppbyggande bestämmes en frist af ett år *(ne quis in oppido municipii Flauii Malacitani quaeque ei oppido continentia aedificia erunt aedificium detegito destruito demoliundumue curato nisi decurionum conscriptorumue sententia, cum maior pars*

---

[1] Med afseende på uttrycket *fraudem legi facere* 'kringgå lagen' jfr Liv. VII, 16, 9 *Eodem anno C. Licinius Stolo — — — sua lege decem milibus aeris est damnatus, quod mille iugerum agri cum filio possideret emancupandoque filium fraudem legi fecisset.*

[2] Om taltecknet IↃↃ = 5000 jfr t. ex. Cagnat Cours d'épigraphie lat.[2] p. 32, Egbert Introduction to the study of Latin inscriptions, p. 76.

[3] Jfr vidare Mommsen Ephem. epigr. III, p. 111.

[4] Om betydelsen af detta uttryck i förevarande fall se Mommsen Stadtrechte, p. 412, n. 54.

eorum adfuerit. quod restituturus intra proximum annum non erit; qui aduersus ea fecerit, is, quanti ea res erit, tantam pecuniam municipibus municipi Flaui Malacitani dare damnas esto[1]). Under kejsartiden drogs denna angelägenhet, till en början för Italiens vidkommande, under statsmyndigheterna. Så förordnade romerska senaten under Claudii regering genom ett beslut, som ännu är bevaradt (det s. k. senatusconsultum Hosidianum)[2], att, om någon på spekulation köpte ett hus till rifning *(negotiandi causa — — ut diruendo plus adquireret quam quanti emisset)*, skulle han till statskassan betala dubbla köpeskillingen *(duplam pecuniam qua mercatus eam rem esset)*, hvarjämte försäljningen skulle vara ogiltig *(tales uenditiones irritas fieri)*. Uti ett något senare senatsbeslut, som blifvit bevaradt tillsammans med det förra (det s. k. senatusconsultum Volusianum)[3], medgifves i ett särskildt fall dispens från denna lag i betraktande af byggnadernas fallfärdiga skick. Grunden till dessa stadganden torde förnämligast vara att söka i estetiska hänsyn, såsom bland annat synes framgå af slutet utaf sc. Volusianum, där det heter: *in futurum autem admonendos ceteros esse, ut abstinerent se a tam foedo genere negotiationis hoc praecipue saeculo, quo excitari noua et ornari uniuersa, quibus felicitas orbis terrarum splenderet, magis conueniret quam ruinis aedificiorum ullam partem deformare Italiae* o. s. v.[4].

Rörande indrifningen af böter, som förverkats på nu angifna sätt, föreskrifver den tarentinska lagen, att hvilken borgare som hälst skall i dylika mål kunna uppträda som åklagare *(quei uolet petitio esto)*. Indrifvas böterna af en embetsman, skall han aflemna hälften till kommunens kassa, hälften kan han använda till de spel, som han under sin embetstid har att gifva, eller, som det heter, *'ad monumentum suom' (magistratus quei exegerit dimidium in publicum referto, dimidium in ludeis, quos publice in eo magistratu faciet, consumito, seiue ad monumentum*

[1] Jfr Mommsen Stadtrechte, p. 480 ff.

[2] Bruns Fontes⁶, p. 190 f.

[3] Bruns Fontes⁶, p. 191 f.

[4] Om de nämnda senatsbesluten och öfriga hithörande, under kejsartiden gifna bestämmelser är isynnerhet att jämföra Bachofens afhandling »Die Bestimmungen d. röm. Kaiser über Erhaltung und Wiederherstellung der Privatgebäude» (i Ausgewählte Lehren d. röm. Civilrechts, p. 185 ff.) och för öfrigt Mommsen på de nyss anf. ställena.

suom in publico consumere uolet, liceto idque ei sine fraude sua facere liceto). Här utfästes sålunda ett slags åklagarepremie, och det anförda stadgandet erbjuder en intressant motsvarighet till ett stadgande, som förekommer uti ett hos Frontinus bevaradt senatsbeslut om vattenledningarne[1]: *si quis aduersus ea conmiserit, in singulas res poena sestertium dena milia essent, ex quibus pars dimidia accusatori daretur, cuius opera maxime conuictus esset, qui aduersus hoc senatusconsultum conmisisset, pars autem dimidia in aerarium redigeretur.* Jfr ock lex Mamilia 55. Äfven de romerska aedilerna fingo disponera öfver de böter, som ådömdes i den aediliciska multprocessen[2]. Det är dock att märka, att, såsom äfven framgår af den tarentinska lagen, embetsmannen icke kunde använda sådana penningar *ad suos usus*, utan blott till det allmännas bästa. I detta afseende behandlades böter analogt med vinsten af krigsbytet *(manubiae)*, öfver hvilken fältherren hade dispositionsrätt, men blott för allmännyttiga ändamål[3]. »Wie Krieg und Prozess gleichartig sind», anmärker Mommsen, »so auch Kriegsbeute und Prozessgewinn»[4].

De tarentinska embetsmännen kunde använda hälften af de bötesbelopp, som vunnits i en process af ofvan anfördt slag, antingen till de spel, som de å embetets vägnar voro förpliktade att gifva, eller *ad monumentum suom in publico.* Spel af alla slag gåfvos, som bekant, i de romerska landsortsstäderna likaväl som i hufvudstaden. I lex colon. Genet. kapp. 70, 71 bestämmes, hvilka spel som hvarje år skola anställas af duovirerna och hvilka af aedilerna, samt, huru mycket penningar hvar embetsman högst skall erhålla ur kommunens kassa såsom bidrag till kostnadernas bestridande, och huru mycket han minst skall tillskjuta ur egen kassa. — Hvad beträffar uttrycket *ad monumentum suom,* så syftar det uppenbarligen på offentliga byggnader eller andra *ornamenta publica,* hvilka, helst då de voro försedda med gifvarens namn, på samma gång tjänade till hans förherr-

---

[1] Bruns Fontes[6], p. 185.

[2] Jfr Mommsen Staatsr. I[3], 242, 701; II[3], 496, Huschke Die Multa 119, 131, 246 ff., Marquardt Staatsverw. II[2], 289 f.

[3] Jfr Mommsen a. st., Röm. Forsch. II, 437 ff. — En något afvikande uppfattning af *manubiae* göres gällande af Karlowa Röm. Rechtsgesch. II, 5 ff.

[4] Röm. Forsch. II, 444, n. 64.

ligande. Äfven de romerska aedilerna plägade använda bötespenningar *(pecunia multaticia; aes, argentum multaticium)* dels till spelen dels till byggnader o. d.[1]. Till slut kan anmärkas, att uttrycket *in monumento (ad monumentum) consumere* synes hafva varit terminus technicus för användande af penningar till sistnämnda ändamål. Uti Ciceros tal de lege agrar. II, 22, 59 förekommer ett citat af ett stadgande i nämnda lag, enligt hvilket till den föreslagna tiomannakommissionen skulle öfverlemnas *aurum argentum ex praeda, ex manubiis, ex coronario, ad quoscumque peruenit neque relatum est in publicum neque in monumento consumptum* (jfr de leg. agr. I, 4, 12). Vidare kan erinras om en i Pompeji funnen inskrift[2] så lydande: *C. Vulius C. f. P. Aninius C. f. IIu. i. d. laconicum et destrictarium faciund. et porticus et palaestr. reficiunda locarunt ex d. d. ex ea pequnia quod eos e lege in ludos aut* in monumento consumere *oportuit faciun. coerarunt eidemque probaru.*

Nu återstår endast ett fullständigt bevaradt kapitel af den tarentinska lagen, i hvilket stadgas, att, om en municipiets embetsman vill inom municipiets område i municipiets intresse anlägga vägar, framdraga grafvar, bygga kloaker eller göra några förändringar i dylika anläggningar, skall detta vara honom tillåtet, såvidt det sker utan intrång på den enskilda eganderätten: *sei quas uias fossas clouacas quattuoruir duouir aedilisue eius municipi caussa publice facere immittere commutare aedificare munire uolet intra eos fineis quei eius municipi erunt, quod eius sine iniuria fiat, id ei facere liceto.* Vid *iniuria* är att underförstå *priuatorum.* Jfr det liknande stadgande, som förekommer i lex colon. Genet. kap. 77: *si quis*[3] *uias fossas cloacas duouir aedilisue publice facere inmittere commutare aedificare munire intra eos fines qui coloniae Iuliae erunt uolet, quod eius sine iniuria priuatorum fiet, id is facere liceto.* Expropriation från kommunens sida torde dock i dylika fall varit tillåten. Jfr hvad Frontinus yttrar med afseende på vattenledningarne (de aquis

---

[1] Jfr t. ex. Livius X, 23, 11; 31, 9; 33, 9; XXIV, 16, 19; XXVII, 6, 19; XXX, 39, 8; XXXI, 50, 2; XXXIII, 25, 3.

[2] CIL. I, 1251 = X, 829.

[3] Man bör kanske läsa *quas* enligt Scialojas förslag Monum. antich. VI, 425.

kap. 128): *maiores nostri admirabili aequitate ne ea quidem eripuerunt priuatis quae ad modum publicum*[1] *pertinebant, sed cum aquas perducerent, si difficilior possessor in parte uendunda fuerat, pro toto agro pecuniam intulerunt et post determinata necessaria loca rursus eum agrum uendiderunt.*

Det nu följande kapitlet i lagen, af hvilket blott de två första raderna äro bevarade, synes hafva handlat om utflyttning från municipiet. På några vidare förmodanden om dess innehåll skall jag icke nu inlåta mig. — Scialoja anmärker, att en frist på 6 år *sexennium* (jfr r. 44 *neque eo sexennio proxumo quo exeire nolet*) sällan förekommer[2]. *Sexennium* i denna användning synes förhålla sig till *quinquennium, quinque anni* (t. ex. lex colon. Genet. 91) såsom *sexaginta dies* (t. ex. lex Iulia municip. 144) till *quinquaginta dies* (vanligt i senare tid, t. ex. Cod. Theodos. 1, 32, 3; 8, 1, 14, 1; Fragm. Vatic. 155; Iustin. inst. 1, 25, 16)[3].

Återstår nu att kasta en blick på inskriftens språkformer och syntaktiska egendomligheter.

Först och främst är då att anmärka, att digrafen *ei* nästan genomgående användes såsom tecken för *ī*, vare sig ursprungligt eller af gammal diftong uppkommet, t. ex. *quei* (n. sg. och pl.), *Tarentei, Tarentinei, publicei* (g. sg.), *fineis* (acc. pl.), *duouireis rogandeis* (d. pl.), *tabuleis publiceis, comitieis* (abl. pl.), *nei, neiue, sei, nisei, utei;* äfven i rotstafvelser: *ceiuitate, deixerit, exeire*. Dock förekommer äfven i några fall *i: quique quomque* r. 14 vid sidan af *quei quomque* r. 6, gen. *negoti, municipi* (så alltid; skrifningen med *-ei* i genitivus sing. af *io*-stammarne är öfverhufvud sällsynt), dat. *legi;* i rot- eller stamstafvelser: t. ex. *primei, fineis, Tarentinus.* I detta sammanhang kan äfven anmärkas, att jämte *nei*, som förekommer 1, och *neiue*, som förekommer 7 gånger, äfven formen *ne* finnes använd 1 gång, r. 1. Dock representera *ne* och *nei*, som bekant, ej, såsom man förr antog, grafiska varianter, utan måste betraktas såsom olika kasusformer

[1] [*ad ductum publicum?* Hübner].
[2] Monum. ant. VI, 426, n.
[3] Jfr härtill Wölfflin Das Duodecimalsystem (Archiv f. lat Lexikogr. IX, 527 ff.).

af samma stam. Dessa former förekomma äfven annars sida om sida på inskrifter från stadens 6:te och 7:de århundrade[1], liksom i oskiskan *ni* (till formen motsvarande lat. *nē*) och *nei*, *nip* (vore lat. **nēque*) och *neip* (vore lat. **neique*) vexla på en och samma inskrift. Dock har här till formdifferensen delvis anknutit sig en betydelsedifferens[2]. Beträffande användningen af digrafen *ei* kan man således säga, att den tarentinska lagen i det hela öfverensstämmer med det 7:de århundradets inskrifter. Uti lex Iulia municipalis från slutet af Caesars tid konkurrerar redan *i* något starkare med *ei*, som det från början af kejsartiden mer eller mindre fullständigt undantränger.

Kort *o* kvarstod i ändelserna *-os*, *-om* efter föregående *u* och *v* ända till slutet af den republikanska tiden. Så läses också på vår inskrift *suom* r. 29 (*suum* uppträder första gången på lex Iulia municipalis, vexlande med *suom*). Vidare har det allmänna relativet formen *quei quomque* r. 6 och *qui quomque* r. 14 (först under den Augusteiska tiden framträder *cumque*[3]), *o* kvarstår också i dat. *hoic* r. 30 och *quoi* rr. 13 och 22 (*huic* föreligger på ett par inskrifter från slutet af den republikanska tiden CIL. I, 1027, 1194; *cui* tillhör kejsartiden).

Mellanljudet mellan *u* och *i* (jfr t. ex. Stolz Histor. Gramm. d. lat. Spr. I, 173 ff.) är framför *p* tecknadt med *u* uti *mancupio* r. 30, jfr *mancupum* lex agrar. CIL. I, 200, 46, 100. — Ordet *pecunia* skrifves konstant med *q*: *pequnia* (12 ggr). Denna skrifning är vanligast under stadens 7:de århundrade, under 8:de århundradet har *pecunia* öfvervikten i lagar och officiella urkunder (lex Iulia municipalis har öfverallt denna form)[4]. — Adjektivet *religiosus* skrifves än med två än med ett *s*: *religiossae* r. 2, *religiosa* r. 10 och r. 17. Scialoja synes benägen att betrakta *religiossae* såsom misskrifning (»Qua et là», säger han[5], »l'incisione ha qualche menda: così per esempio si trova *religiossae*

[1] *Ne* har öfvervikten under 6:te, *nei* under 7:de årh. Under 8:de årh. uttränges *nei* i sin tur af *ne*. Jfr Ritschl Opusc. II, 622 ff.

[2] Jfr v. Planta Grammatik d. osk.-umbr. Dialekte II, 468.

[3] Jfr Bersu Die Gutturalen, 53.

[4] Jfr Bersu Die Gutturalen, 48 ff.

[5] Monum. antich. VI, 415.

nella linea 2» [1]). Skrifningen med *ss* är dock i adjektiven på *-ōsus* både etymologiskt berättigad [2] och bestyrkt genom såväl inskriftliga som handskriftliga exempel [3]. Beträffande vexlingen af skrifningarne *ossus* och *osus* på samma inskrift kan jämföras vexlingen af *caussa* och *causa* uti lex repetundarum och lex Iulia municipalis.

Intressant är formen *clouaca,* som läses å inskriften r. 39. Denna ålderdomliga form är förut blott uppvisad på två inskrifter (CIL. I, 1178 = X, 5679; X, 5055). Sannolikt har också Bücheler med rätta insatt denna form hos Varro sat. Men. 290 B. i st. för handskrifternas *clauaca. Clouaca* är den ursprungliga formen (jfr *cluo* 'renar', gr. κλύζω), men den förherrskande skrifningen i inskrifter och handskrifter är, som bekant, *cloaca*, där *u* bortkastats i förtonig stafvelse [4]. Därjämte förekommer *cluaca,* som kan bero på inverkan af verbet *cluere* eller på folketymologisk anslutning till *conluere* (jfr Paul. Fest. 38 Thewr. *cloacae a colluendo dictae;* Mar. Victorinus GLK. VI, 25, 9 *non est cloaca, ut putatis, sed cluaca quasi conluaca*) [5].

Från deklinationens och konjugationens område må antecknas formerna *iei* n. pl. af *is* (2:dra kol.) samt *faxit* (rr. 4, 34; *fecerit* förekommer icke). Formen *iei* förekommer för öfrigt CIL. I, 185; 202 (lex Corn. de XX quaestoribus), 204 (lex Anton. de Termessibus), 205 (lex Rubria), 206 (lex Iul. municip.) samt hos Varro l. l. 9, 1, 2; 9, 27, 35. *Faxit* är på inskrifter från den republikanska tiden förut endast uppvisadt uti lex agrar., där

[1] I noten tillägger han: »Il confronto con le linee 10, 17 dimostra che anche nella linea 2 doveva scriversi *religiosae:* tuttavia sulla forma in *ossus* cfr Corssen, Beiträge, 480.»

[2] *-ōsus* är som bekant uppkommet af *-o-vent-tos -o-vn̥t-tos,* där *-vn̥t-to-* är identiskt med avest. *-vasta-* (t. ex. i *aša-vasta-* 'ren') och besläktadt med sanskr. *-vant-* (t. ex. i *ápa-vant-* 'vattnig'), gr. -ϝεντ- (t. ex. uti χαρι-ϝεντ-). Af *-oventto-* uppstod enligt bekant ljudregel *-ovensso- -ōnsso-* (jfr *cōntio* af *couentio*), *-ōsso-* och med förenkling *-ōso-* (härom senast Solmsen Studien z. lat. Lautgesch., 83).

[3] T. ex. *Imperiossus* och *Verrucossus* i Fast. cap., *odiossus, otiossus* i Plautinska handskr. Jfr Schönwerth-Weyman i Wölfflin's Archiv V, 197 f., Brambach Orthogr., 268, Stolz Hist. Gramm. I, 278, 537.

[4] Jfr Solmsen Stud. z. lat. Lautgesch., 141 f.

[5] Eller var *u* blott ett beteckningssätt för det slutna *o*-ljudet?

det likväl omvexlar med *fecerit*[1], samt uti lex Silia de pond. (*faxseis* tit. Mumm. CIL. I, 542).

Öfverhufvud hänvisa inskriftens språkformer på senare delen af 7:de århundradet, och, som vi förut sett, är det äfven af andra skäl troligt, att den härstammar från denna tid.

Af syntaktiska företeelser torde följande förtjäna ett kort omnämnande.

R. 9 läses *praedes praediaque ad IIIIuir(um) det*, hvartill Scialoja anmärker[2]: »Notevole parmi la forma *ad IIIIuir. det*: in generale si trova in simili casi usato il dativo invece dell' *ad* coll' accusativo, e in questa stessa legge si ha il dativo nella linea 13» (*quoi ita praes dabitur*). Ifrågavarande konstruktion, *dare ad alqm (alqd)*, förekommer emellertid äfven annars såväl på inskrifter som i litteraturen, ehuru detta ej blifvit tillbörligen uppmärksammadt i lexika och grammatiska handböcker. På tab. Bantina CIL. I, 197, 11 heter det i fullkomlig öfverensstämmelse med den tarentinska lagens uttryckssätt: *[praedes] ad q(uaestorem) urb(anum) det*. Jfr för öfrigt lex vicana Furfensis CIL. I, 603, 7 *sei quod ad eam aedem donum datum donatum dedicatumque erit* och i samma inskrift r. 13 *ea pequnia quae pequnia ad id templum data erit*. O. Jahn's konjektur *ad id emendum* i st. för *ad id templum* är ej antaglig, ehuru den blifvit upptagen af Mommsen. Jfr Liv. XXVII, 6, 19 *signa aenea ad Cereris dedere*, ibid. 36, 9. Slutligen kan anföras Plautus Epidic. v. 38 *ad hostis exuuias dabit*, Terent. Phorm. 653 *in seruitutem pauperem ad ditem dari*. Denna konstruktion kan betraktas såsom en förelöpare till de romanska språkens användning af *ad a* såsom ersättning för dativus. — Ovanlig är den r. 37 förekommande konstruktionen *consumere ad alqd*.

Relativet *qui* står, såsom ofta i lagspråket[3], i st. för *si quis*: r. 4 *quei faxit quanta ea res erit quadruplum multae esto*, r. 21 *quodque quoique negoti publice — — datum erit, — — is — — —*

[1] Om förekomsten af formen *faxit* för öfrigt jfr Neue-Wagener Formenl. III³, 513 f.

[2] Mon. ant. VI, 423.

[3] Jfr Paetzolt Beiträge z. hist. Syntax d. lat. Spr., p. VI f., Kühner Ausführl. Gr. d. lat. Spr. II, p. 849, Draeger Hist. Synt. II², p. 539.

rationem senatui reddito[1]. — Vid koordination af två relativsatser utlemnas i latinet understundom (dock icke med den regelmessighet som i grekiskan) relativet i den senare satsen eller ersättes med ett demonstrativ[2]. Exempel på denna konstruktion å vår inskrift äro r. 21 f. *quodque quoique negoti publice — — datum erit negotiue publicei gesserit;* r. 22 f. *is quoi ita negotium datum erit negotiue quid publice gesserit*[3]. På förra stället underförstås ur nominativen *quod* en accusativ *quod* i senare satsledet[4]; på senare stället underförstås ur dativen *quoi* en nominativ *qui*. — Till ett korrelat i pluralis ansluter sig uti kurialstilen ofta en relativsats i singularis för att uttrycka, att utsagan gäller om hvarje särskildt af de olika subjekten. Jfr t. ex. tab. Bant. CIL. I, 197, 23 *[Quei senator est eritue inue senatu sententi]am deixerit — — —, eis* (n. pl.) *in diebus* X *proxsumeis — — — iouranto.* lex repet. CIL. I, 198, 64 *eorum nomine quei non aderit,* lex Salp. 23 *in libertos — — qui — — uenerit.* lex Malac. 54 *IIuiros qui i. d. praesit,* ibid. 59 *quisque*

[1] Detta språkbruk är icke, såsom Kühner menar, alldeles främmande för guldålderns författare. Jfr t. ex. Sallustius Cat. 3, 2 *plerique, quae delicta reprehenderis, maliuolentia et inuidia dicta putant* i. e. *plerique, si quae delicta reprehenderis, ea quae dixeris maliuolentia et inuidia dicta putant.* Andra exempel finnas samlade hos Zander De relatione pronominali ea quae est per *quod* et *id quod*, p. 10.

[2] Jfr Kühner a. st. p. 873 ff., Draeger a. st. p. 509 f., Reisig-Haase Vorles. bearb. von Schmalz und Landgraf n. 373 och där citerad litteratur.

[3] Såsom exempel på relativets ersättande med ett demonstrativpronomen kunna ur inskrifter (för den öfriga litteraturen jfr de ofvannämnda författarne) anföras lex Rubr. II, 29 *eam rem, quae ita ab eo petetur deue ea re cum eo agetur;* ibid. 38 *de eo, a quo ea res ita petetur quomue eo* (i. e. *cumue quo*) *d. e. r. ita agetur,* lex Iul. munic. 158 *qui pluribus in municipieis coloneis praefectureis domicilium habebit et is Romae census erit, quo magis in municipio colonia praefectura h. l. censeatur, e. h. l. n. r.* Mommsen anmärker CIL. I, p. 125 med afseende på det sist anförda stället: »pro *et is* malim *sei is*». Men *et is* är utan tvifvel riktigt.

[4] Med hänsyn till hvad Leo yttrar (Vindic. Plaut. 8, Plautin. Forsch. 92, n. 3) om Plaut. Most. 1017 *mecum ut ille hic gesserit, dum tu hinc abes, negoti* skulle man kunna tänka på att fatta *negoti publicei* r. 21 f. såsom beroende af *gesserit.* I så fall vore väl *negotiue publicei gesserit* att anse ss. en den föregående relativsatsen vidhängd själfständig sats (jfr t. ex. Livius I, 31, 3 *sacra quae — — obliuioni dederant et aut Romana sacra susceperant aut* etc.). Dock är det enklare att underförstå *quod,* jfr r. 23 *negotiue quid.*

eorum qui — — petet o. s. v.[1]. Hit hör i den tarentinska lagen r. 43 *quei pequniam municipio Tarentino non debebit, sei quis eorum* — — —. Möjligen också r. 9 *quei pro se praes stat* (om = *praestat*) *praedes* (jfr ofvan p. 28).

Med afseende på den r. 7 förekommande konstruktionen *quattuoruirei aedilesque quei hac lege primei erunt, quei eorum* med korrelatet ställdt i spetsen i samma kasus som relativet kan erinras om lex Cornel. de XX quaest. CIL. I, 202, 31 ff. *uiatores praecones quei ex hac lege lecti sublecti erunt, eis uiatoribus praeconibus,* lex par. faciend. Puteol. CIL. I, 577, I, 9 ff. *paries qui est propter uiam, in eo pariete.* Plaut. Asin. 436, Bacch. 420, o. s. v.[2].

Anmärkningsvärd är slutligen konstruktionen *quod non minus* MD *tegularum tectum sit* r. 28, där man i st. f. *tegularum* skulle vänta *tegulis.*

[1] Jfr Paetzolt, p. VII och isynnerhet Mommsen Stadtrechte, p. 456 f.
[2] Jfr Lindskog Eranos act. phil. suec. I, 54 ff.

Rättelse. Orden å sid. 39 r. 1: *samt uti lex Silia de pond.* böra utgå.

Skrifter utgifna af K. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Upsala. V. 13.

FINNES DET ETT OMEDVETET SJÄLSLIF?

AF

FRANS von SCHÉELE

UPSALA 1897
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-AKTIEBOLAG

På allvar har väl denna fråga först bragts in i den vetenskapliga diskussionen genom den bekanta striden mellan Lockes och Leibniz' åsikter med anledning af den Descartes'ska läran om *ideæ innatæ*. Den förre förnekade tillvaron af sådana medfödda förnimmelser, framför allt därför att, om de funnes, de skulle vara *omedvetna förnimmelser*, men återigen detta skulle innebära en påtaglig motsägelse. Leibniz däremot utsträckte i viss bemärkelse det Descartes'ska begreppet till alla förnimmelser; de äro alla medfödda, just såsom omedvetna förnimmelser, hvari han alls icke finner någon motsägelse. — Med den för-Kantiska moderna filosofiens ensidiga intellektualistiska riktning var det naturligt, att frågan om det omedvetna själslifvet i början skulle inskränkas till en diskussion blott om omedvetna *förnimmelser;* men med en senare tids uppmärksammande äfven af känslornas och viljeyttringarnas självständiga betydelse inom själslifvet har frågan utsträckts till själsfunktionerna i det hela. Den må emellertid fattas ensidigare eller allsidigare, principiellt har den allt sedan Leibniz' dagar nästan utan afbrott stått på den filosofiska diskussionens dagordning. Men så aktuell som just för närvarande torde frågan om *det omedvetna själslifvet* näppeligen någonsin förut hafva varit.

Att förläna den detta särskilda intresse för det nutida vetenskapliga tänkandet, därtill ha flera omständigheter bidragit. Förutom den allmänna riktning åt subjektet, som framför allt af Kant gifvits åt vårt århundrades djupare tänkande, och det afgjorda intresse som därför alla psykologiska frågor få, och oafsedt den oförnekliga mystiska vändning, för hvilken vissa tankeriktningar i våra dagar såsom en sorts reaktion mot den naturvetenskapliga bildningens nyktra realism visat sig böjda och som

naturligt väckt sympati ock för »det omedvetnas» mysterium, — är det särskildt en viss tongifvande meningsströmning inom den nutida psykologien, som åter och åter bragt frågan om det omedvetna själslifvet till förnyadt uppmärksammande.

Förut har det i allmänhet varit så, som på Lockes och Leibniz' tid, att de empiriska psykologerna, såsom Locke, ej varit böjda för antagandet af något omedvetet själslif (det stred nämligen mot deras empiriska riktning, deras förkärlek för det omedelbart i erfarenheten gifna), under det att däremot teoriens förfäktare vanligen funnos bland dem, hvilka, såsom Leibniz, mera påverkats af den metafysiska spekulationens tankeintressen. Nu återigen gör sig en tankeriktning i stor utsträckning gällande inom äfven den empiriska psykologien, som med konsekvensens makt måste föra dess målsmän in på det omedvetnas gebit.

Eller huru skall väl en den moderna *psyko-fysiska parallel-teoriens* förfäktare kunna rädda sig undan en sådan konsekvens? — Hans grundtanke är ju den: det fysiska och det psykiska äro olika sidor af samma verklighet, sidor, som visserligen aldrig kunna på något sätt påverka hvarandra, men i stället stå i fullständig inbördes motsvarighet, så att ej blott hvarje psykisk funktion motsvaras af en fysisk rörelse, utan ock hvarje fysisk rörelse hos organismen motsvaras af en alldeles bestämd och lika verklig, lika aktuell psykisk funktion. Men nu lär det väl ej kunna förnekas, att rent af flertalet af vår mänskliga kropps atom-, molekyl- och massrörelser ej af oss medvetet uppfattas, ej ingå i vårt medvetna själslif. Likaväl, som parallelteoretikern måste postulera de oss okända bryggorna af fysiska rörelser mellan t. ex. ett sinnesintryck och en viljehandling, lika väl drifves han att antaga ett omedvetet själslif, som fyller luckorna i det medvetet erfarnas serie.

Då nu just denna psyko-fysiska parallelteori — som stundom ock kallas med andra namn såsom duplicismen, monismen l. d. — för närvarande onekligen är det föreställningssätt rörande förhållandet mellan själ och kropp, som omfattas af de flesta och främsta målsmännen för den psykologiska forskningen, så inses lätt, hvilken aktualitet denna teoris följdproblem om det omedvetna själslifvet måste äga för den nutida psykologiska och filosofiska forskningen.

Detta problem förtjänade därför för visso en vida både grundligare och mera omfattande undersökning, än som däråt här kan egnas. Utrymmet tillåter mig ej här att inlåta mig hvarken på problemets historik, ej heller på någon detaljerad öfversikt af de olika meningar, som i denna fråga förfäktats inom den senaste litteraturen [1]. Blott ett kort inlägg för min del i det pågående vetenskapliga meningsbytet rörande ämnet kan här lämnas, hvarmed jag dock hoppas något närmare kunna motivera det principuttalande däri, som jag förut gjort [2].

* * *

För att besvara den uppställda frågan, huruvida det finnes ett omedvetet själslif, måste vi naturligen utgå från en undersökning dels af *själslifvet* och dels af (medvetandet och) det *omedvetna*.

Rörande själslifvet ha vi tydligen ej att gå tillbaka till något metafysiskt begrepp, det rena själfmedvetandet l. d. Vår hufvudfråga är nämligen ett empiriskt psykologiskt spörsmål; den rör närmast endast det faktiska, sådant detta är gifvet i vår erfarenhet, ej dettas yttersta, filosofiska förklaring.

Huru framträder själslifvet i vår omedelbara erfarenhet? — det är sålunda föremålet för vår första förberedande undersökning.

Därvid konstatera vi först och främst, att själslifvet i vår erfarenhet alltid uppträder i omedelbar förbindelse med och i begreppet alltid får sin bestämda betydelse genom motsättningen mot det kroppsliga.

Då vid relationsbegreppen *själ* och *kropp* uppfattningen af det kroppsliga är det, som ligger hvardagsföreställningen närmast, förefaller så att säga mest »påtagligt», så söka vi allra först att något klargöra betydelsen af denna kroppsliga verklighet.

Hålla vi oss därvid, så vidt möjligt är, till den omedelbara erfarenheten, så ter sig det kroppsliga alltid såsom en mångfald med varseblifningen uppfattade egenskaper, de där sammanfattas till ett helt såsom egenskaper hos ett och samma något, som vi

[1] Se den litteraturförteckning, som afslutar denna uppsats.
[2] »Det mänskliga själslifvet». Stockh. 1896. Ss. 60—68.

kalla för tinget eller det kroppsliga föremålet. Vi se t. ex. en ros. Genom den isolerande abstraktionen kunna vi hos denna urskilja en mångfald egenskaper: de och de färgerna, den och den lukten, de och de formerna o. s. v. Däremot lyckas vi icke på samma sätt i vår erfarenhet konstatera, hvad det är, som har dessa egenskaper. Fråga vi, hvad det är som har den eller den enskilda egenskapen, så svaras närmast med hänvisning till någon eller några af de öfriga egenskaperna. Hvad är det, som luktar så och så? Jo, det är rosen, d. v. s. det så eller så formade, så eller så färgade föremålet o. s. v. Ja, men hvad är det, som har de sistnämnda egenskaperna *och* lukten? Kunna vi ej därvid hänvisa ytterligare till några bestämda egenskaper, så stå vi slutligen svarslösa. Sålunda, vi komma ej längre än till att konstatera, att det är samma ting, som har alla de uppfattade egenskaperna, men kunna ej alls närmare säga, hvad detta ting självt är.

Och dock visar sig detta i viss mån vara oberoende af hvar och en af de enskilda egenskaperna. Dessa kunna nämligen växla, och tinget ändå af oss uppfattas såsom samma ting. Tinget säges då hafva förändrats, men antages ändå förblifva sig självt. Rosen kan vissna och förlora sin doft, sin färg, vissa bestämda former o. s. v., men säges ändå vara samma ros.

Denna iakttagelse af egenskapernas växling, men tingets fortvaro, har ledt till föreställningen om något bakomliggande, något som under all växling fortvarar oförändradt; och i denna s. k. *substans* har man trott sig finna egenskapernas enhetsband, det något, hos hvilket de äro egenskaper. — Men i självfva verket kommer man genom ett sådant antagande till en orimlighet, en motsägelse. Man är nämligen medveten om, att *alla* egenskaperna, alla bestämningarna, kunna växla. Den oföränderliga substansen, som antogs vara höjd öfver växlingen, har sålunda själf alls inga egenskaper. Men huru skall något sådant kunna vara verkligt, ens såsom moment i en verklighet? — I självfva verket är föreställningen om den bakom egenskaperna liggande, dem uppbärande substansen en ren konstruktion af samma art, som det matematiska begreppet punkt, d. v. s. en kropp utan utsträckning. Båda äro hjälpbegrepp af provisorisk betydelse för utvecklingen af våra kunskaper, men utan verklig realitet.

Men, om man på detta sätt nödgas korrigera den hvar-

dagliga substansföreställningen med afseende på de yttre tingen, hvad är det då, som i verkligheten utgör enhetsbandet mellan ett tings egenskaper? Eller såsom det plägar uttryckas: hvad är *principium individuationis* vid vår uppfattning af tinget såsom *ett* ting, skildt från andra och fortvarande under alla egenskapernas växling? Finnes det i tinget alls intet perdurerande?

Vi kunna kanske komma svaret närmare genom att iakttaga, hvad det å andra sidan är som fordras, för att vi skola säga, att tinget, i vårt exempel rosen, ej längre finnes till. Den ligger vissnad på mitt bord och har förändrats med afseende på alla de egenskaper, som vi hittills omnämnt; men vi säga den ändock vara samma ros. Men antag, att den kastas ut på sophögen, att den där multnat, och att dess atomer uppgått i nya växter. *Då* säga vi, att rosen ej längre finnes! Hvilken egenskap är det, som den nu förlorat, och med hvars försvinnande den själf upphört att finnas till?

Därpå kan intet annat svar gifvas än det, att det ej är någon enskild egenskap, hvarpå rosens vara eller icke-vara på detta sätt beror, men väl ett *förhållande mellan egenskaperna*. Föremålet lyder andra *lagar* för sina förändringar, när det kallas en ros, än när det kallas mull eller delar i en annan växt.

Men lag i den betydelse, hvari vi härvid fattat uttrycket, är blott en abstrakt bestämning, och all abstraktion är mer eller mindre godtycklig. Allt efter den synpunkt, hvarifrån jag ser föremålet, kan jag vid olika lagar fästa betydelsen af tingets individuationsprincip. Sålunda säger otvifvelaktigt — från sin vetenskaps synpunkt — botanisten, att rosen upphört att finnas till, när den förmultnat i jorden; men kemisten och fysikern säga kanske, hvar från sin synpunkt, att föremålet i fråga fortfarande existerar. De ha nämligen sett detsamma från synpunkten af andra naturlagar, som fortfarande hafva sin giltighet med afseende på tinget i fråga.

Jag väntar mig häremot den invändningen, att då skulle ju individualiteten hos de yttre tingen vara något blott subjektivt, endast bero på den synpunkt, hvarifrån betraktaren ser tinget. — Mot denna konsekvens har jag intet att invända. Jag tror just, att det så förhåller sig. Hvar man på det kroppsliga området sätter gränserna mellan ting och ting, är alltid i viss

mån godtyckligt. Tingen äga ej individualitet i sträng bemärkelse. Man kan fatta hela det kroppsliga universum såsom ett enda helt; så ter det sig otvifvelaktigt för astronomen; eller man kan dela det i det oändliga i en mångfald atomer: det beror endast på den synpunkt, hvarifrån man i abstraktionen för tillfället betraktar sin yttre erfarenhet.

Och just häri ser jag den väsentliga skillnaden mellan själ och kropp.

Närmast ter sig äfven min egen själ — hvilken är den enda själ, af hvilken jag *omedelbart* har någon erfarenhet och från hvilken jag sluter till andra själar endast *per analogiam* — såsom ett helt af en mängfald växlande egenskaper. Själen själf, som har dessa egenskaper, funktioner och tillstånd, plägar man ock föreställa sig såsom en sådan där oföränderlig substans, som den, om hvilken jag talat vid frågan om det kroppsliga. Men samma kritik, som jag riktat mot begreppet om en kroppslig substans, träffar ock själssubstansen, så länge den fattas i analogi med tingen.

Men vid själen och dess inre erfarenhet kommer något alldeles nytt till, som saknar all motsvarighet på den yttre erfarenhetens område.

Jag erfar här egenskaperna ej blott såsom bestämningar hos *samma* något, utan jag har ock en uppfattning omedelbart af detta något. Jag fattar nämligen förnimmelserna, känslorna och viljeyttringarna såsom *mina*, såsom tillhörande mitt eget *jag*. Jag har en omedelbar, konkret erfarenhet af *subjektet* för själslifvet — visserligen icke såsom något annat än funktionerna, någon »bakomliggande» enhet, men såsom enheten i och af funktionernas mångfald.

På det kroppsliga området kunna vi endast ernå en mer eller mindre abstrakt uppfattning af enheten (lagen). Och all uppfattning af individualitet blir därför där mer eller mindre tillfällig och godtycklig. Inom själslifvet däremot, i hvars och ens egen inre erfarenhet, hafva vi en konkret uppfattning ej blott af mångfaldsmomenterna, utan äfven af enheten, af subjektet eller jaget. Här är sålunda individualiteten väsentlig, och gränserna

mellan själ och själ kunna ej genom godtycklig abstraktion förflyttas såsom mellan ting och ting.

Visserligen har man vid sina förnimmelser, känslor och viljeyttringar ej alltid en *distinkt* uppfattning af jaget. Ju lägre på utvecklingsskalan för tillfället ens själslif står, ju mera framträder dess innehåll blott såsom en »ungeschiedene Totalität», hvars olika momenter ej särskiljas från hvarandra; och därför uppfattas på sådant lägre utvecklingsstadium ej heller subjektet (enheten) i sin åtskillnad från bestämningarna (mångfalden). Men att erkänna detta, är alls icke det samma som att medgifva, att jag-medvetandet skulle vara något sekundärt inom själslifvet, något som ej funnes i allt själslif, utan blott i det mera utvecklade. Det samma gäller nämligen lika väl om mångfaldsmomenterna, som om enheten. Bådadera kräfva den differentieringsprocess, hvari från en sida sedd all utveckling består, för att särskiljas från annat; men de finnas dock förut, ehuru i en icke differentierad form. Sade man, att de icke alls funnes till före differentieringen, så skulle ju detta innebära den orimliga åsikten, att på de lägsta utvecklingsstadierna själslifvet icke hade något innehåll alls. Om man därför ser sig tvungen att erkänna, att de enskilda förnimmelserna, känslorna och viljeyttringarna kunna finnas till, redan innan de från annat kunna särskiljas, så fordrar ju konsekvensen samma medgifvande med afseende på det dem åtföljande jag-medvetandet. Äfven detta särskiljes under utvecklingens gång allt bestämdare. Jag-begreppet är — såsom alla begrepp — en sen produkt inom själslifvet; men jagerfarenheten är lika ursprunglig och primär, som erfarenheten af något innehåll i själslifvet öfver hufvud.

Försöken att förklara bort själslifvets subjekt och reducera det inre lifvet till blott ett »skeende» utan enhet innebära nödvändigt en orimlighet. En blott summa är intet helt, en mångfald såsom blott sådan kan aldrig liksom själf skänka sig enhet. — Sammanhanget är blott idéassociation, säger man. Men redan associationen förutsätter subjektets enhet, hos hvilket associationerna äger rum. Hvarför kunde annars icke tilläfventyrs mina tankar associeras lika väl med en annans tankar? — Kanske anser man det svaret ligga nära till hands: det beror helt enkelt därpå, att dessa olika grupper af tankar äro bundna vid olika

hjärnor och att, så vidt man med visshet kunnat konstatera, trots allt tal om tankeläsning och telepati, icke någon omedelbar förbindelse finnes mellan olika hjärnor. Men härpå synes mig kunna genmälas: förutsatt att hjärnan hade en för den ifrågavarande tankegången tillfyllestgörande individualitet, talar då ej all sannolikhet för, att denna fysiska enhet hos hjärnan ock måste ha sin motsvarighet på det psykiska området (man må nu sedan närmare fatta motsvarigheten såsom verkan, parallelföreteelse eller bifenomen), så att ock en enhet i tänkandet förutsättes för idéförbindelsen? — Huru man än må variera synpunkterna, kan man dock icke förklara enhet och sammanhang ur något, som självt saknar enhet; utan enheten måste vara lika ursprunglig, som dess mångfald. Jaget, subjektet är till i och med sina funktioner, förnimmelserna, känslorna och viljeyttringarna, — visserligen, såsom sagdt, ej såsom något realiter annat än dessa, men som deras form.

Äfven andra åtskillnader mellan själslifvet och det kroppsliga torde kunna uppvisas såsom väsentliga, så särskildt den olika betydelse som rumsbestämdheten har för dessa olika sfärer af vår erfarenhet. Men vid en närmare undersökning torde dessa bestämningar visa sig vara följder af den här framhållna åtskillnaden. I hvad fall som helst är det närmast endast motsatsen mellan själslifvet såsom i subjektet ägande en omedelbar enhet och det kroppsliga såsom saknande sådan enhet, som här intresserar oss, d. v. s. är af omedelbar betydelse för frågan, om det finnes eller icke finnes ett omedvetet själslif.

Innan jag emellertid fortgår till att med afseende på denna fråga utdraga konsekvenserna af den här framställda uppfattningen af det för själslifvet karakteristiska, bör jag dock kanske bemöta äfven en annan invändning, som lätt kan göras mot min framställning. Man skulle ju nämligen gent emot mitt påstående om själslifvets enhetliga subjekt kunna vilja hänvisa till de i den nyaste psykologiska litteraturen så ofta omtalade abnorma fakta, som man tolkat som en *jagets fördubbling*. För att emellertid ej föras för långt från min hufvudfråga, nöjer jag mig med att här endast fästa uppmärksamheten därvid, att, *om* (hvilket jag alls icke anser vara konstateradt) samtidigt eller efter hvarandra flera »jag» funnes inom samma kropp, detta dock alls icke be-

rör den här framställda åsikten: hvardera af dessa »jag» skulle ju nämligen då utgöra ett enhetligt subjekt för sig, och till *dess* själslif hörde endast det, som af denna enhet sammanslutes till ett helt.

* * *

Härifrån skulle jag ha att öfvergå till en utredning af det *omedvetnas* begrepp.

Begreppet om det omedvetna är emellertid blott ett negativt begrepp; det innebär intet annat än negationen af *medvetande* eller medvetenhet. Det är sålunda klargjordt, i och med det att man utredt detta sistnämnda begrepps innebörd.

Men kan man om *medvetandet* göra sig ett klart begrepp? *Schuster*[1] har kallat det »das grosse *obscurissimum*», och säkerligen äro många nutida psykologer böjda för att däri med honom instämma. Skenbart äga de ett stöd för en sådan åsikt däri, att detta begrepp ej kan på vanligt sätt definieras genom angifvande af *genus proximum* och *differentia specifica*. Men däraf följer alls icke, att begreppet i fråga själft är oklart. Skulle så vara förhållandet, så skulle alla begrepp ytterst befinnas oklara, ty om man fortsätter att definiera *genus proximum* i hvarje definition, så dess *genus proximum* o. s. v., så måste man ju på hvarje område ytterst komma till ett *genus summum*, som ej på samma sätt ytterligare kan definieras, helt enkelt därför att intet högre, ännu abstraktare *genus* finnes. Med en hel del sådana begrepp röra sig äfven de strängaste empiriska vetenskaper, utan att därför alls skatta åt något dunkel i uppfattningen. Eller hvilken kan t. ex. utan påtaglig cirkel definiera rummets begrepp eller den aritmetiska storhetens, med hvilka begrepp dock matematiken utan ringaste olägenhet rör sig såsom själfklara tankar.

Sådana begrepp ingå såsom moment i vår konkreta erfarenhet och kunna genom generaliserande abstraktion ur denna härledas. Man kan, då de själfva äro de högsta (abstraktaste) begreppen, ej nå dem liksom uppifrån genom vanlig definition; men man kan komma till dem så att säga nedifrån genom divi-

[1] *P. R. Schuster:* »Gibt es unbewusste und vererbte Vorstellungen?» Leipz. 1879. S. 17.

sion, d. v. s. genom att hos mångfalden af deras arter uppsöka det för dem lika och gemensamma. Man kan endast indirekt klargöra ett sådant begrepps innehåll genom undersökning af dess omfång. Men då blir ock begreppet i fråga på sitt egendomliga sätt definieradt, fullständigt bestämdt till skillnad från allt annat.

Förfara vi på detta sätt med det förmenta »*obscurissimum*», så torde det visa sig rätt tillgängligt för en klar uppfattning. För mig åtminstone är det omöjligt att i begreppet medvetande alls inlägga någon annan rimlig betydelse än den af det, som är gemensamt för: förnimmelser, känslor och viljeyttringar. Olika meningar kunna visserligen finnas — och finnas verkligen bland de nutida psykologerna — om det inbördes förhållandet mellan dessa tre: den ena eller andra af dessa funktionsarter kan möjligen fattas såsom specifikation blott af någon bland de andra; d. v. s. det kan hända att de icke alla tre äro logiskt disjunkt koordinerade, utan att någon af dem bör fattas såsom subordinerad under någon af de båda andra. Detta vill jag åtminstone här lämna såsom en öppen fråga. Men däremot torde näppeligen någon rimligen kunna påstå, att den antydda divisionen af medvetandet (eller medvetenhetsfunktionerna) är vare sig för vid eller för trång, — nämligen om han öfver hufvud skall på något likartadt sätt klart kunna angifva, hvad han menar med medvetet och omedvetet.

Men — och därmed komma vi till det för vår hufvudfråga enligt min mening afgörande: *själslifvet* har alldeles samma omfång; äfven det utgöres af förnimmelser, känslor och viljeyttringar och af intet annat.

Medvetet lif och *själslif* äro därför realiter sak samma, på sin höjd att verkligheten i fråga med de båda uttrycken benämnes från något olika synpunkter.

Och detta framgår så mycket tydligare, om hänsyn tages till den utredning af det för själslifvet karakteristiska, som här anförts. Om själsfunktionernas särskiljande egenskap består i innehållets hänförande till jaget eller subjektet, är ju gifvet, att hvarje själsfunktion måste vara medveten, i någon grad.

Därmed äro vi återkomna till samma principiella ståndpunkt, som Locke intog i sitt bekanta och ofvan citerade påstående, att *omedveten förnimmelse innebär en motsägelse*, och att därför inga

omedvetna förnimmelser *kunna* finnas. Och jag utsträcker detta uppfattningssätt till alla själsfunktioner och förnekar sålunda på likartad grund äfven möjligheten af omedvetna känslor och omedvetna viljeyttringar.

Som bekant sökte Leibniz lösa denna motsägelse genom att fatta den medvetna förnimmelsen såsom en dubbel förnimmelseakt: 1:o skulle man enligt hans åsikt ha förnimmelse af saken; 2:o förnimmelse af denna förnimmelse. Endast om denna senare förnimmelseakt komme till stånd, hade man en medveten förnimmelse, *apperception;* men uteblef den, så hade man en förnimmelse rätt och slätt, utan medvetande, *perception*[1].

Härvid synes han oss emellertid förfela åtminstone den motsägelse vi åsyfta. Han fattar nämligen i detta resonnemang medveten förnimmelse i en annan och inskränktare betydelse än den ifrågavarande. Hvad han kallar för medveten förnimmelse skulle vi heldre kalla för *reflekterad förnimmelse*, d. v. s. en förnimmelse, öfver hvilken man reflekterar. Den arten af medvetenhet kan, det medgifver jag villigt, förutsätta i viss bemärkelse ett dubbelt förnimmande; och den kan sålunda alltför väl uteblifva och man dock ha en verklig förnimmelse. Men denna är dock enligt min åsikt medveten, låt vara i oreflekterad form. Att kalla alla förnimmelser, öfver hvilka man icke reflekterar, för omedvetna, det skulle leda till det väl äfven i en Leibnizians ögon orimliga påståendet, att de flästa människor framlefva större delen af sitt vakna lif utan en enda medveten förnimmelse. Ty huru ofta reflekterar man väl öfver sina egna själstillstånd så, som den ifrågavarande Leibniz'ska teorien skulle förutsätta? När en matematiker t. ex. med största möjliga spännande af sin uppmärksamhet söker lösa ett problem, ej reflekterar han då öfver, att han har därvid de och de tankarna; nej, han har dem blott, utan någon som helst tanke om tanken, förnimmelse af förnimmelsen; men kan man rimligen kalla hans själsverksamhet därvid omedveten?

Det finnes för visso grader i medvetandet, och i viss bemärkelse skulle man väl kunna säga, att den reflekterade förnimmelsen representerar den högsta graden. Men mycket längre

[1] *Leibniz:* »Monadologie» § 14.

ned än denna sträcker sig det oförnekligt medvetna själslifvet. Redan medvetenheten om förnimmelsens eget innehåll karaktäriserar förnimmelsen såsom medveten. — Men iakttager man detta, då kan man åtminstone ej på det Leibniz'ska sättet lösa den nämnda motsägelsen i det omedvetna själslifvets begrepp.

Äfven Kant förmenar sig hafva löst denna motsägelse[1]; men ehuru denna lösning särskildt af E. v. Hartmann prisats såsom ett prof på den fullständiga klarhet, som i allmänhet utmärker den store Königsbergs-tänkaren, förefaller det mig, som om äfven han icke skulle alldeles hafva träffat den kritiska punkten.

»Att ha förnimmelser och att icke vara medveten om dem, däri synes» — säger Kant — »ligga en motsägelse, ty huru kunna vi veta, att vi ha dem, om vi icke äro medvetna om dem. Men», fortsätter han, »vi kunna dock medelbart vara medvetna om att ha en förnimmelse, ehuru vi icke omedelbart äro medvetna om dem.»

Kant ser sålunda motsägelsen såsom liggande däri, att vi skulle veta, att vi ha något, ehuru detta något är omedvetet. Denna skenbara motsägelse kan för visso lösas på det sätt, som han riktigt angifvit. Vi kunna t. ex. medelbart öfvertyga oss om, att vi ha en sjukdom, ehuru vi omedelbart alls icke märka densamma. Men den i det omedvetna förnimmandets begrepp liggande motsägelsen synes mig vara djupare och icke på det sättet lösbar. Det är därvid icke fråga blott om ett något hvilket som helst, det där skulle omedvetet kunna finnas och konstateras hos oss, utan detta något skulle just vara en förnimmelse (känsla eller viljeyttring), den där ändå icke skulle omedelbart förnimmas (kännas eller viljas). D. v. s. frågan är denna: huru skall något kunna vara omedelbar förnimmelse (känsla eller vilja) hos mig och jag ändå icke omedelbart förnimma (känna eller vilja) detsamma? Och den motsägelsen synes mig icke kunna skaffas ur världen — ens med hänvisning till en Kants auktoritet.

v. Hartmann söker själf bidraga till frågans utredning genom att så bestämma den omedvetna förnimmelsens begrepp; att därmed skall förstås »en utom medvetandet fallande och dock

[1] *Kant:* »Anthropologi» § 5.

icke till sitt väsen därför främmande, okänd orsak till vissa företeelser, hvilken orsak därför erhållit namnet förnimmelse (»Vorstellung»), att den har med den oss bekanta medvetna förnimmelsen det gemensamt, att den liksom denna äger ett *ideelt* innehåll, som själf icke har någon realitet, utan på sin höjd i ideell bild kan likna en yttre realitet»[1].

För mig kan icke det *ideella* innehållet betyda något annat än det, som såsom bestämning ingår omedelbart hos subjektet, d. v. s. i någon grad är medvetet; och motsägelsen står sålunda äfven med det Hartmann'ska sättet att förklara termens betydelse olöst kvar. Analogien mellan den förmenta omedvetna förnimmelsen och den medvetna förnimmelsen synes mig omöjlig att genomföra. Man kan nämligen göra analogislut, endast om man utgår från det hos tvänne företeelser lika, men icke om sådan likhet saknas, i det att olikheten redan framträder i själfva det begrepp, om hvilket likheten skulle utsägas. Man kan sålunda icke *per analogiam* med en kvadrat bilda begreppet »tresidig kvadrat», förmenande att detta skulle vara ett föremål, som i öfrigt liknade kvadraten, *ehuru* det hade blott tre sidor. Men det är i själfva verket på samma sätt man resonnerar, när man genom analogi från en medveten förnimmelse söker bilda begreppet omedveten förnimmelse. Medveten förnimmelse är nämligen icke den specifikation af förnimmandet, som har egenskapen medvetenhet; utan tvärtom är medvetandet det generella begreppet, hvaraf (vid sidan af känslor och viljeyttringar) förnimmelse är ett species.

Det hjälper därför icke att såsom Ebbinghaus försäkra, att talet om den ifrågavarande motsägelsen blott är »ett vexatoriskt påstående, en rent terminologisk svårighet»[2]. Det må väl vara sant, att man ej får förneka fakta i följd af svårigheten att rimma dem tillsammans med våra uppgjorda begrepp. Men å andra sidan, vid *olösta* motsägelser får vetenskapen aldrig stanna. Dess uppgift är nämligen just att göra erfarenheten begriplig, d. v. s. motsägelselös för förståndet. Och den här ifrågavarande motsägelsen rör visst icke blott någon godtyckligt bildad vetenskaplig term, utan — såsom väl genom min föregående fram-

[1] *E. v. Hartmann:* »Philosophie des Unbewussten». Inledningskapitlet.

[2] *H. Ebbinghaus:* »Grundzüge der Psychologie». T. I Leipz. 1897. S. 48.

ställning torde vara i någon mån ådagalagdt — den gäller verkligen saken, gäller hela uppfattningen af hvad själslif och medvetande verkligen äro och innebära.

* * *

Men — huru skola vi nöjaktigt kunna förklara de fakta, till hvilkas förklaring andra användt det omedvetna själslifvet, utan att tillgripa ett sådant enligt vår åsikt motsägande och därför orimligt begrepp? — För en empiriskt psykologisk framställning måste naturligen denna sida af problemet blifva minst lika viktig som de jämförelsevis mera generella begreppsutredningar, med hvilka vi hittills sysselsatt oss.

Såsom enligt mitt förmenande redan Horwicz riktigt påvisat[1], finnes det ej mera än tvänne möjligheter för en sådan förklaring: *dels* hänvisning till de lägre graderna af medvetenhet, som äro gifna inom vårt själslif; *dels* hänvisning till kroppsliga orsaker, där icke någon grad af medvetenhet kan antagas vara för handen. Och mellan dessa båda förklaringssätt har man enligt min åsikt ej att sätta ett generelt antingen — eller, utan i vissa enskilda fall har man att tillgripa den ena, i andra den andra utvägen.

Lotze o. a. hafva visserligen velat göra gällande, att inga olika grader i medvetenhet finnas, utan att en själsfunktion rätt och slätt antingen är fullt medveten eller ock icke är alls medveten. Men detta åskådningssätt synes mig bestämdt strida mot erfarenhetens otvetydiga vittnesbörd. Man kan t. ex. bestämdt iakttaga, huru alla ens själsfunktioner gradvis förlora i medvetenhet under ett långsamt insomnande, ända till dess att man vid sömnens fullständiga inträde, såsom det heter, förlorar medvetandet. Öfvergången är härvid visst icke ögonblicklig, utan påtagligen försiggår den så småningom gradvis. Eller — för att ock gifva exempel på de olika gradernas samtidiga förhandenvaro — betrakta denna tryckta sida i boken med blicken fixerad vid någon viss punkt på densamma; ni skall då finna, att ni väl ser sidan i dess helhet med samtliga dess bokstäfver, men

[1] *A. Horwicz:* »Psychologische Analysen auf physiologischer Grundlage». Halle 1872. T. I. s. 225.

med en mycket stor åtskillnad i graden af medvetenhet. Ett begränsadt antal bokstäfver uppfattar ni så fullt medvetet, att ni äfven fattar de motsvarande ordens betydelser; andra närmast däromkring uppfattar ni med, så att säga, blott halft medvetande, ni ser bokstäfverna, men ej orden; och slutligen rundt däromkring breder sig återstoden af synfältet, som fattas ännu otydligare; ehuru ni väl märker, att äfven där stå bokstäfver, kan ni alls icke urskilja, hvilka enskilda bokstäfver dessa äro. Och denna åtskillnad sammanfaller icke med sinnesintryckets större och mindre skärpa i följd af näthinnans olika synkänslighet på olika delar; ty man kan behålla blicken fixerad vid samma punkt, men ändå genom den inre uppmärksamhetens ändrade riktning förflytta så att säga medvetandets blickpunkt, så att än vissa, än vissa andra bokstäfver framträda tydligare i medvetandet.

Graderna inom denna medvetenhetens utveckling kunna mätas från olika synpunkter. Man kan t. ex. använda de gamla Leibniz'ska åtskillnaderna mellan *dunkla, klara* och *tydliga* själsfunktioner[1]. Men bättre träffar man kanske det härvid väsentliga genom ett begagnande af de i den nutida engelska psykologien begagnade begreppen: *presentations, perceptions* och *apperceptions*. Med den förstnämnda af dessa termer betecknar man då den lägsta graden af medvetenhet, som tillkommer allt, det där ingår på något sätt i själslifvet, utan att hafva nått upp till högre medvetenhetsgrad; en »presentation» har jag sålunda äfven af de minst uppmärksammade bokstäfverna på trycksidan. Jag märker dem egentligen endast såsom momenter i en totalförnimmelse, — momenter, som ej särskiljas från hvarandra, men ändå uppfattas med ett visst dunkelt medvetande om deras mångfald. Ja, gebitet för sådana »presentations» sträcker sig ännu längre ned, så att säga längre ut i medvetandets periferi. Dit hör äfven t. ex. det sätt, hvarpå matsmältningsprocessen inverkar på hela vårt själstillstånd efter en måltid; äfven däraf har man någon omedelbar uppfattning, utan att reflektera däröfver, och utan att på något sätt göra klart för sig, vare sig den ifrågavarande själsfunktionens åtskillnad från andra eller egna innehållsmomenter. En högre grad af medvetenhet betecknas med termen »perception». Därvid höjes den enskilda själsfunk-

[1] Jmfr förf:s arbete: »Det mänskl. själslifvet», s. 67.

tionen till särskillnad från andra, förnämligast därigenom att den omedelbara erfarenheten sammansmälter med och förstärkes af minnena af föregående liknande erfarenheter. Betydelsen af de sistnämnda för uppkomsten af en distinkt sinnesförnimmelse ådagalägges t. ex. genom den olika grad af medvetenhet, hvarmed man uppfattar ett hastigt öfvergående sinnesintryck, allt efter som man väntade det eller icke, och allt efter som man redan på förhand hade en mer eller mindre bestämd föreställning om det väntade. Denna grad af medvetenhet har i vårt exempel uppfattningen af de bokstäfver, som jag tydligt ser och såsom bokstäfver urskiljer, men hvilka icke för mig bilda begripna ord i min uppfattning för tillfället. »Apperception» återigen kallas en själsfunktion först, när den inordnats i ett mer eller mindre omfattande helt af mina öfriga själsfunktioner. Och därpå ha vi ett exempel i de bokstäfver, hvilka i vårt föreliggande fall bilda begripna ord och kanske hela satser. — Naturligen är ej meningen, att vi här skulle ha tre arter af själsfunktioner med fixa gränser, utan blott i abstraktionen särskilda tre hufvudstadier i medvetandets utveckling med omärkliga gradvisa öfvergångar inbördes. — Alla dessa olika grader af medvetenhet framträda redan vid den omedelbara, oreflekterade uppfattningen, där man ännu icke »tänker på, att man tänker». En mera komplicerad akt är däremot förhanden vid den sorts »apperception», hvarom vi vid kritiken af Leibniz ofvan talat. Den innebär egentligen ingen högre grad af medvetenhet än den, som vi här ock kallat apperception, men, som sagdt, den är en komplicerad apperceptionsakt. Ofta kallas ock denna medvetenhetsform för *självmedvetenhet*, för så vidt man nämligen där distinkt urskiljer sitt eget jag och dess tillfälliga innehåll.

Men i vidsträcktare bemärkelse kan man ock säga, att hvarje själsfunktion är i någon grad självmedveten, då nämligen enligt min förut här utvecklade uppfattning allt sjalslif eller allt medvetande innebär innehållets refererande till jaget eller subjektet, låt vara inom de lägre utvecklingsgraderna utan särskillnad, och sålunda endast dunkelt, otydligt, »*verschwommen*».

Graderna i medvetenheten mellan »presentation», »perception» och »apperception» hafva just mätts efter det mått, som

enligt den föregående karakteristiken af själslifvet eller medvetandet är det väsentliga, nämligen efter den grad, hvari den ifrågavarande själsfunktionen inarbetas i subjektets eller jagets totala enhet. I samma mån, som den står isolerad från detta sammanhang, i samma mån är den mindre medveten.

Jag kan sålunda i den bemärkelsen erkänna tillvaron af ett omedvetet själslif, att själslifvet kan vara *relativt* omedvetet, jämförelsevis omedvetet, blott i ringa grad medvetet. Och i denna bemärkelse öfverensstämmer det med den här utvecklade teorien äfven att antaga, hvad Leibniz kallade »*petites perceptions*» ända ned till det oändligt lilla inom medvetandet. Hvad jag bestrider är blott en sådan åsikt, som den, hvilken inom den vetenskapliga litteraturen mest afgjordt representeras af E. v. Hartmann och dennes »Philosophie des Unbewussten», enligt hvilken det finnes två arter af själslif, ett medvetet och ett omedvetet. Det finnes enligt min åsikt oändligt många grader af medvetenhet inom själslifvet, men det, som är helt och hållet omedvetet, det faller också utom själslifvet.

Af att något faller utom själslifvet, däraf följer dock icke, att det är utan allt samband därmed. Tvärtom talar all sannolikhet för, att all verklighet ytterst bildar ett enda helt, inom hvilket då alla momenter stå i inbördes växelverkan. Åtminstone tyckes mig erfarenheten gifva vid handen, att min egen kropp står i sådant samband med mitt själslif. De med själslifvet sammanhängande företeelser, som icke kunna antagas i någon grad vara medvetna, tvekar jag därför icke att fatta såsom *kroppsliga* och att sålunda förklara vissa själsföreteelser ur kroppsliga orsaker, närmast ur hjärnrörelser.

Ett sådant betraktelsesätt betecknas — jag vet det alltför väl — af flertalet nutida tongifvande psykologer såsom ovetenskapligt. Man har så vant sig att genom en för naturvetenskapens syften oundgänglig abstraktion fatta det kroppsliga med bortseende från den subjektiva sidan i all vår erfarenhet, att man förledes tro å andra sidan en liknande abstraktion från det kroppsliga vara nödvändig för vetenskapen om själslifvet. Men härvid kan jag ej annat än instämma med Jodl i dennes bestämda på-

stående, att »försöken att förklara det psykiska ur sig själft blott föra till haltlösa konstruktioner» [1].

Ja, jag går så långt, att jag såsom metafysisk hypotes antager, att det realiter mellan det själsartade och det kroppsliga ej finnes någon fix gräns, någon bestämd artskillnad, utan blott en mer eller mindre flytande gradskillnad. Detta sammanhänger nära med mitt antagande af de minimala medvetenhetsgraderna inom själslifvet, hvilka närma detta till det som faktiskt ter sig för min omedelbara erfarenhet såsom rent omedvetet, d. v. s. kroppsligt.

Detta sistnämnda antagande sammanhänger återigen med den åsikten, att det i vissa enskilda fall måste förbli omöjligt att afgöra, om en själsföreteelses förutsättningar äro att söka i ett relativt omedvetet själslif eller i kroppsliga processer. När en själsfunktion är så omedveten, att den icke kan genom reproduktion åter framkallas för självfiakttagelsen, så är det ock omöjligt att afgöra, om den varit för handen eller icke, d. v. s. om det, som plägar fattas såsom följd af en sådan omärklig själsverksamhet, verkligen förutsätter en sådan, eller helt enkelt är verkan af den omedvetna »cerebrationen», af hjärnans kroppsliga processer.

* * *

Till sist går jag nu till att söka tillämpa dessa allmänna åsikter på förklaringen af de fakta, som pläga anföras såsom stöd för antagandet af ett rent omedvetet själslif. Det skulle föra mig för långt, om jag därvid sökte åstadkomma verklig fullständighet. Men jag hoppas dock kunna upptaga till behandling så många och så typiska fall inom området i fråga, att tillämpningen på de utelämnade lätt skall gifva sig genom analogi från här behandlade likartade företeelser.

Bevisen för tillvaron af ett omedvetet själslif utgå *dels* fran enskilda fakta, de där förmenas för sin förklaring kräfva antagandet af ett sådant själslif, *dels* från mera allmänna resonnemang rörande verkligheten i det hela eller större områden af densamma.

---

[1] *F. Jodl:* »Lehrbuch der Psychologie». Stuttgart 1896. S. 119. Jmfr. ock *Fr. Erhardt:* »Die Wechselwirkung zwischen Leib und Seele». Leipz. 1897.

Vända vi oss nu först till de mera enstaka iakttagelserna i fråga, så kan jag för att i framställningen af dem bringa någon öfverskådlighet betjäna mig af den indelning, som anvisats af Ebbinghaus[1]. De tre grupper, hvari han ordnat det af honom behandlade materialet, synas mig äfven kunna rymma de fall, åt hvilka han icke egnat särskild uppmärksamhet, men som jag här för den relativa fullständighetens skull vill i korthet beröra.

Den *första gruppen* utgöres af sådana fall, vid hvilka *ett yttre irritament, som vanligen plägar framkalla medveten uppfattning, under särskilda förhållanden icke gör det*, utan att dess inverkan på sinnesorganet på något sätt förhindrats. Man förmenar då, att härvid äro förutsättningarna för en förnimmelse (sensation, resp. varseblifning) fullständigt för handen; när nu ändå en medveten sådan ej inträder, så antages, att i stället en omedveten förnimmelse måste finnas.

Hit höra först och främst alla de fall, då vi — såsom redan Leibniz påvisade — därför ej märka ett sinnesintryck, att vi i hög grad vant oss vid detsamma. Under vanliga förhållanden »höra» vi t. ex. ej klockan, som knäpper ofvanför vårt skrifbord, och märka ej dånet af det vattenfall, vid hvars strand vi bo; mjölnaren lägger ej märke till kvarnens buller, smeden ej till hamrarnes och storstadsbon ej till det ständiga larmet på gatan o. s. v. Eller, för att taga exemplen från ännu konstantare vanor: vi märka ej tyngden af den luftmassa, som vår kropp ständigt uppbär; vi ha ingen medveten uppfattning af den temperatur, i hvilken vi äro vana att vistas o. s. v. — Vid flertalet fall af denna art är det omöjligt att afgöra, huruvida det stannar vid yttre irritament, utan att alls hjärna och själslif afficieras, eller om en förnimmelse nog uppstår, men så svagt medveten, att den ej kan uppfattas i sin särskildhet från totaltillståndets öfriga moment. Sinnesorganet eller det motsvarande hjärncentrum kan genom den beständiga irriteringen så uttröttas, att det behöfdes abnormt starka irritament för att sätta hjärncellerna i sådan rörelse, som fordras för äfven den svagaste förnimmelses uppkomst; eller sinnesorganet och motsvarande hjärn-

[1] Anf. arb. s. 48—50.

centrum kunna så anpassa sig efter ett synnerligen langvarigt irritament, att detta behöfver öfverskrida det invanda måttet för att väcka någon förnimmelse. Betydelsen af en sådan anpassning i kampen för tillvaron är lätt att inse. Huru skulle under vårt medvetandes oförnekligt strängt begränsade simultana omfång (»die Enge des Bewusstseins») öfver hufvud ett högre själslif vara möjligt, om massan af permanenta yttre och inre sinnesirritament upptoge för mycket af detta knappa omfång? Summan af alla dessa samtidiga småförnimmelser skulle ju nämligen vara stor nog, äfven om hvarje sådan förnimmelse för sig hade en aldrig så ringa intensitet. — Att en märkbar förnimmelse ofta uppstår vid de hithörande fallen, om blott uppmärksamheten riktas på företeelsen i fråga, behöfver icke bevisa, att redan förut en, låt vara omärkbar, förnimmelse var för handen, ty så vidt man hittills känner uppmärksamhetens psykofysik, är det intet, som hindrar det antagandet, att uppmärksamhetens riktande på något kan redan på det fysiska området bringa ett irritament, som förut var för svagt för att under gifna förhållanden väcka någon förnimmelse, upp till erforderlig styrka (gifva det »Schwellenwert»). I de fall, där uppmärksamhetens riktande på en företeelse betyder väckande på förhand af associerande föreställningar, kan man enligt all sannolikhet vänta sig en sådan inverkan. — Ej heller har man något afgörande bevis för redan förut befintliga småförnimmelser däri, att upphörandet af det irritament, hvarvid vi vant oss, ofta genast väcker en medveten förnimmelse. T. ex. om klockan öfver mitt skrifbord stannar, så kan jag lätt märka detta, ehuru jag förut icke hade någon medveten förnimmelse af dess knäppande. Det kan härvid hända, att jag förut icke hade någon förnimmelse alls af ljudet i fråga, trots att jag nu märker dess upphörande. För denna sistnämnda medvetna uppfattning fordras nämligen icke nödvändigt en egentlig jämförelse mellan mitt själstillstånd före och efter klockans stannande, utan det är möjligt, att jag förut icke hade någon förnimmelse alls af klockans ljud, men ändå genom förändringen i mitt sinnesorgans rent fysiska tillstånd får en förnimmelse, ungefärligen såsom man kan se mörkret eller den svarta färgen utan jämförelse med föregående ljus. — Men å andra sidan, den möjligheten står dock vid de här ifrågavarande fallen kvar, att

det irritament, hvarvid jag så vant mig, att det ej väcker en i högre grad medveten och sålunda för sig urskiljbar förnimmelse, dock väckt en svagt medveten sådan, den där så att säga tryckt en viss allmän prägel på mitt totala medvetenhetstillstånd för tillfället, utan att kunna af mig särskiljas och fattas ensam för sig. — Däremot kan jag ej inse det nödgande behofvet att för förklarande af hit hörande erfarenheter tillgripa hypotesen om rent omedvetna förnimmelser.

Schuster påstår[1], att, då förnimmelsen ofvanför »Reizschwelle» (d. v. s. den minsta intensitet, som fordras för en märkbar förnimmelse) regelbundet växer i intensitet samtidigt med irritamentet, så måste en likartad motsvarighet äfven finnas nedanför denna »retningströskel» och sålunda de lägre intensitetsgraderna hos irritamentet motsvaras af omedvetna förnimmelser. Detta resonnemang synes mig från flera synpunkter felaktigt. Först och främst, om beviset i öfrigt vore riktigt, så behöfde det ej leda till antagandet af rent omedvetna förnimmelser, utan endast till svagare medvetna. För öfrigt följer af det anförda resonnemanget icke uppkomsten af några förnimmelser alls nedanför retningströskeln. En orsak, som vid en viss intensitet medför en viss effekt och detta i högre grad, ju intensivare den är, behöfver nedanför det förstnämnda intensitetsmåttet ej medföra någon verkan alls af ifrågavarande art. Om man med ett visst mått mekanisk kraft kan nätt och jämt lyfta en bestämd kropp med en viss hastighet och denna hastighet så stiger i samma mån som den ifrågavarande kraftens intensitet ökas, ej följer däraf, att man med en mindre mekanisk kraft än den förstnämnda kan sätta den lyftade kroppen i någon som helst rörelse. Schusters resonnemang skulle ju därjämte följdriktigt leda till den orimligheten, att äfven ofvanför »Reizhöhe» (den högsta intensitet, hvarmed retningen väcker förnimmelse) skulle uppkomma förnimmelse. Siffror bevisa, säger man; men till hvilka orimligheter man kommer, om man tillåter sig aritmetiska analogislut utan försiktigt pröfvande i erfarenheten af siffrornas räckvidd, borde vara nogsamt bekant.

Till den här i fråga varande gruppen af förmenta bevis för tillvaron af omedvetna förnimmelser höra ock de resonnemang,

[1] Anf. arb. s. 7.

som byggas på medvetandets oförmåga att samtidigt medvetet fatta mera än ett begränsadt antal företeelser; de öfriga samtidiga sinnesirritamenten antagas då väcka omedvetna förnimmelser. Då vi t. ex. gå förbi ett butikfönster, träffas vårt öga af alla där utlagda föremål, men vi uppfatta medvetet blott ett fåtal af dem. — Nej, vi förnimma med någon grad af medvetande alla de sedda föremålen, men blott några få med den högre grad af medvetenhet, som fordras för att i minnet kunna återkalla deras bilder och skilja dem inbördes från hvarandra, och detta med en mångfald inbördes olika medvetenhetsgrader.

En *andra grupp* utgöres af sådana fall, då *i det yttre framträdande företeelser, hvilka enligt regeln orsakas af något psykiskt, stundom sakna medvetna sådana orsaker* och därför antagas vara verkningar af ett omedvetet själslif.

Hit höra de välbekanta resonnemang, då man velat tolka instinkt- och vanerörelser såsom uttryck för ett omedvetet viljande, — tolkningar, hvarpå både den vetenskapliga litteraturen och det hvardagliga föreställningssättet äro så rika alltifrån Leibniz' dagar och till v. Hartmanns, att det torde vara öfverflödigt att här anföra några enskilda exempel. Dessa företeelser låta sig emellertid otvunget förklaras utan antagande af något omedvetet själslif i ordets egentliga bemärkelse, nämligen såsom verkningar dels af en rent kroppslig mekanism (mer eller mindre komplicerade senso-motoriska reflexrörelser), dels af vissa dunkelt medvetna själsfunktioner. Att från dessa rörelsers träffsäkra ändamålsenlighet med v. Hartmann sluta till, att de ledas af en intelligens, låt vara en blind och omedveten sådan, är ett afgjordt felslut, en påtaglig *petitio principii*. Åtminstone i Darwins århundrade är det ju välbekant, huru utan all sorts afsikt de kroppsliga organismerna genom det naturliga urvalet kunna få en i hög grad för individernas och artens bevarande ändamålsenlig organisation. Snarare bör den ifrågavarande ändamålsenligheten göra en misstänksam mot hypotesen om dessa rörelsers psykiska ursprung, då erfarenheten nogsamt gifver vid handen, huru stora aberrationerna från det ändamålsenliga pläga vara, när mänsklig afsikt blandar sig in i ett kausalförlopp.

Men v. Hartmann går ännu längre: han antager, att hvarje

afsiktlig rörelse hos oss skulle förutsätta en föreställning om de motoriska nervbanornas lopp och den grad af innervation, som hvarje enskild muskel behöfver, för att den ifrågavarande rörelsen skall utlösas; nu äro dessa föreställningar för visso ej medvetna, alltså, de måste finnas hos oss i omedveten form. — Äfven härvid förbise det omedvetna själslifvets förfäktare, att själen har till sitt förfogande en komplicerad kroppslig mekanism, som genom öfning, arf och urval blifvit förvånande ändamålsenlig. Det är icke alls sannolikt, att vi vid våra afsiktliga rörelser ha någon som helst uppfattning af de motoriska nervbanorna o. d., utan föreställningen om rörelsen är genom de rent fysiska förbindelsebanorna i hjärnan så förbunden med motsvarande motoriska centra, att den förras förhandenvaro med erforderlig konkretion och intensitet utlöser de önskade rörelserna[1].

På likartadt sätt har man ock att utan den orimliga hypotesen om omedvetet själslif förklara t. ex. den oafsiktliga ändamålsenlighet, hvilken för Schelling och nyromantikerna utgjorde en så viktig ingrediens i snillets och konstens psykologi, och det oafsiktliga åtlydande af regler, de där man en gång kanske rätt mödosamt inlärt, men som man sedan lätt och ledigt tilllämpar, sedan man för länge sedan glömt regeln (t. ex. vid talandet af främmande språk, inlärdt efter den gamla grammatiska metoden). I det stora hela äro dessa företeelser att sammanställa med instinkt- och vanerörelserna. Att man ej för det korrekta talandet af ett språk behöfver någon som helst föreställning om de abstrakta reglerna, visas bäst af det sätt, hvarpå hvarje barn först lär sitt modersmål. Om någon först lärt ett språk via grammatikan, så hindrar icke detta, att sedan vanan att tala, höra och läsa språket äfven för honom kan spela samma roll, som för den icke grammatikbildade, så att resultatet för båda slutligen blir likartadt, och sålunda de i ordets egentliga bemärkelse omedvetna själsfunktionerna lika obehöfliga såsom förklaringsgrund i det ena som i det andra fallet.

Härmed har man ock närmast att sammanställa de s. k. omedvetna slutledningar, som efter Helmholtz' föredöme spela så stor roll i många nutida psykologers varseblifnings-teorier. Man tänker sig därvid t. ex., att föreställningen öfver hufvud

[1] »Det mänskl. själslifvet», s. 383 o. f.

om en yttre värld uppstår under ledning af omedvetna kausal- och substansbegrepp, med hvilkas tillhjälp vi sluta från våra sinnesintryck till yttre föremål såsom deras orsaker. Och på likartadt sätt skulle vi ock t. ex. genom omedvetna slutledningar på grund af föremålens perspektiviska förkortning sluta till afstånd i rummet o. s. v. — Så vidt de här ifrågavarande processerna äro rent omedvetna, äro de att fatta såsom vanorna, d. v. s. böra förklaras genom associationerna mellan de upprepade gånger tillsammans uppfattade förnimmelserna eller genom förbindelsebanorna i hjärnan mellan dess olika centra och rörelserna i dem. »Omedveten slutledning» innebär i själfva verket en ännu större orimlighet än omedveten förnimmelse såsom blott sådan; ty för att man skall kunna tala om en slutledning fordras ett särskiljande af »lederna», hvilket ej förutsätter blott något medvetande öfver hufvud, utan förutsätter den högre grad af medvetenhet, som karakteriseras af förmågan att skilja de olika innehållsmomenterna från hvarandra. Långt mera nödgande, än de i verkligheten äro, behöfde därför de skäl vara, som skulle drifva oss till antagandet af ett så svårsmält begrepp som de omedvetna slutledningarnas. Termen kan väl, såsom andra bilder och liknelser, med fördel användas i det psykologiska språkbruket, men blir oskadlig endast, om man alltid klart fasthaller uttryckets oegentlighet. Alla liknelser halta och ej minst den, som funnit sitt uttryck i talet om dessa omedvetna slutledningar.

Om månända äfven denna andra grupp af förmenta erfarenhetsbevis för tillvaron af ett omedvetet själslif härmed är tillräckligt exemplifierad, så öfvergår jag nu till en sista sådan grupp, till hvilken vi emellertid från viss synpunkt redan genom det sista exemplet kunna sägas hafva kommit öfver.

Denna *tredje grupp* utgöres af sådana fall, vid hvilka man *i en kausalkedja, som slutar i en medveten förnimmelse, anser sig behöfva inskjuta en eller flera omedvetna sådana*, för att icke kedjan skall vara afbruten.

Hit hör framför allt den Leibniz'ska teorien om minnesbilderna. Vi ha t. ex. först erfarit något medvetet; så är det en mellantid, hvarunder vi ej tänka därpå och heller ej däraf ha någon som helst medveten uppfattning; på gifven anledning (ide-

association) återkallas sedan minnesbilden till fullt medveten erinring. Detta visar ju, att den under mellantiden på något sätt funnits kvar; och då detta ej ägde rum i medveten form, så måste det ju — så resonnerar man — hafva skett i omedveten, såsom omedveten förnimmelse. — Man ryggar därvid ej tillbaka för att antaga, att på detta sätt alla eller så godt som alla förnimmelser, som vi en gång haft, på sådant sätt skulle för all framtid i hvarje ögonblick af oss fortfarande förnimmas — förnimmas om och om igen millioner gånger blott med ständigt tillägg af de nya erfarenheterna. Och under denna växande börda af »minnen» skulle ändå själen känna sin kapacitet att mottaga och förarbeta nya intryck under utvecklingsåren ständigt växa. Och dock ligger en helt enkel förklaring så nära till hands, genom sammanställning nämligen med vanerörelserna. Ja, hvad är i själfva verket erinringen annat än en yttring af vana på föreställningarnas område? D. v. s. de s. k. minnesbilderna äro inga ständigt fortgående upprepningar af det en gång förnumna, utan blott en sådan modifikation af föreställningslifvets psyko-fysiska grundval, att en större lätthet att föreställa samma innehåll omigen gör sig gällande och enligt lagen om det minsta motståndet vid gifven anledning (idéassociation) slår om till en benägenhet för eller verkligt inträdande af föreställningens reproduktion. Man må med Wundt kalla detta »funktionelle Dispositionen» eller med Steinthal »Vorstellungen in Bereitschaft»; man må fatta företeelsen i fråga såsom mera rent fysisk eller såsom psyko-fysisk, — det säkra är, att dessa s. k. latenta eller potentiella minnesbilder ej äro några verkliga förnimmelser, utan så att säga endast förnimmelsetendenser och sålunda ej kunna tjäna såsom något stöd för teorien om det omedvetna själslifvet.

Något öfvertygande argument för denna teori kan jag heller icke finna däri, att vi ofta icke kunna afgöra, hvilken den föregående förnimmelse varit, som genom idéassociation föranledt en viss medveten föreställnings reproduktion. Att den först nämnda förnimmelsen, den s. k. reproduktionsgrunden, ej kan bringas till distinkt medvetenhet efteråt, när vi söka göra oss reproduktionsmekanismen klar, bevisar nämligen icke, att den äfven, då den tjänstgjorde såsom reproduktionsgrund, var rent

omedveten. För att vi efteråt skola kunna erinra oss reproduktionsgrunden fordras ju nämligen, att den reproducerade förnimmelsen i sin ordning kan tjänstgöra såsom dess reproduktionsgrund, hvilket alls icke är sagdt, enär associationen kan vara mycket starkare så att säga i den ena riktningen än i den andra, eller ock att någon annan reproduktionsförbindelse finnes, som för tillfället kan tjänstgöra i samma syfte, hvilket naturligen är ännu osäkrare. För öfrigt må man ej glömma, att reproduktionsgrunden, äfven då den var verksam såsom sådan, kan hafva haft en så ringa medvetenhetsgrad, att hvarje bestämd reproduktion af densamma redan därför är omöjlig. Slutligen är ej heller den möjligheten alldeles utesluten, att reproduktionsgrunden rent af stundom kan vara af blott fysisk natur, ingen förnimmelse alls, utan blott en hjärnprocess, som står i förbindelse med den hjärnprocess, som uppbär den reproducerade föreställningen. — Det visar sig sålunda nogsamt, att en mångfald förklaringsmöjligheter äfven härvid äro tänkbara, utan tillgripande af teorien om det omedvetna själslifvet.

Hvad härvid är sagdt om den omedelbara association, som ligger till grund för en reproduktion, låter sig ju ock tillämpas på de fall af en medelbar association, då den medvetna förnimmelsen *a* leder till reproduktion af den likaledes medvetna förnimmelsen *c* men medelst en association, som tänkes förmedlad genom en förnimmelse *b*, om hvilken man icke efteråt är medveten. Detta *b* kan hafva varit i någon mån medvetet, då det fungerade såsom reproduktionsgrund, ehuru vi nu ej lyckas erinra oss detsamma, och det är möjligen ock tänkbart, att det utgjorts ej af en förnimmelse, utan blott af en hjärnprocess, hvilken först i sina förmedlade följder slagit öfver i förnimmelse.

Till samma hufvudgrupp af fakta, hvilka man velat använda såsom stöd för teorien om det omedvetna själslifvet, hör ock det sätt, hvarpå man t. ex. genom att ropa en sofvandes namn kan väcka honom. För att han skall väckas af ljudet i fråga fordras ju, att han skall af detsamma hafva haft någon förnimmelse, redan innan han blef vaken; nu har man icke i sömnen — så resonnerar Leibniz m. fl. — några medvetna förnimmelser, alltså: den sofvande måste hafva haft en omedveten förnimmelse af den röst, vid hvars ljud han vaknade. — Då sömnen för visso har

bestämda fysiska orsaker, ehuru vetenskapen ännu ej med full visshet kan säga hvilka, så är det ju ock antagligt, att sömnens upphörande, vaknandet, har sådana. Mig synes det därför allt för väl möjligt, att i det anförda exemplet väckandet af den sofvande kan orsakas rent fysiskt, utan att någon förnimmelse behöfver skjutas in såsom led i kausalkedjan mellan de af rösten framkallade ljudvågorna och den förändring i den sofvandes hjärna, som möjliggör och orsakar hans uppvaknande. Därjämte är det ju ock möjligt, att han redan under sömnen hade en mer eller mindre svagt medveten uppfattning af ljudet i fråga; åtminstone den vanliga sömnen är nämligen visst icke ett tillstånd af fullkomlig medvetslöshet, utan blott ett tillstånd af försvagadt och ensidigt begränsadt medvetande.

Slutligen kan man till denna grupp af psykologiskt mångdiskuterade fakta ock hänföra den erfarenhet, i hvilken Leibniz och många med honom velat se kanske det förnämsta stödet för teorien om det omedvetna själslifvet, nämligen faktum af totalförnimmelser, hvilkas enskilda moment ej äro medvetet uppfattade, men dock, då det hela medvetet förnimmes, måste på något sätt ock hafva förnummits, d. v. s. varit till såsom omedvetna förnimmelser. Man hör t. ex. hafvets brus; denna medvetna totalförnimmelse antages bestå af en otalig mångfald omedvetna småförnimmelser af de ljud, som hvarje enskild vattenpartikels fall mot den underliggande vattenytan framkallar. — Då detta resonnemang väl kan anses afgörande vederlagdt af John Stuart Mill och Brentano[1], så torde jag ej närmare här behöfva inlåta mig därpå. Den totalförnimmelse, som icke består af en komplex mer eller mindre medvetna moment, är ej uppkommen genom en summering af hvar för sig omedvetna förnimmelser, utan resultatet af ett låt vara på det yttre området kompliceradt irritament, som dock på själen verkar såsom enhetligt. Först när ljudvågorna genom sin förening blifvit så starka, att irritamentet fått »Schwellenwert», orsaka de öfver hufvud någon förnimmelse, men då är ock denna förnimmelse

[1] *J. St. Mill:* »La philosophie de Hamilton». Trad. Paris 1869. S. 326 o. f. — *Fr. Brentano:* »Psychologie vom empirischen Standpunkt». I. Leipz. 1874. S. 153.

i någon grad medveten, låt vara att den icke är hvad jag kallat distinkt medveten.

Efter att vid denna granskning af de grupper af enskilda fakta, som pläga anföras såsom stöd för teorien om ett omedvetet själslif, ej hafva funnit något enda faktum, som nödgar till antagandet af denna teori, öfvergår jag nu till de mera *generella resonnemang*, medelst hvilka man velat bevisa den af mig bekämpade åsikten.

Dessa äro i sin ordning dels af mera speciellt *psykologisk* natur, dels af mera allmänt *metafysisk*.

Bland de hithörande psykologiska argumenten möter oss först den invändningen mot hela min föregående framställning: äfven om man medger, att en viss motsägelse ligger i begreppet omedveten *förnimmelse*, så behöfver en sådan ej erkännas vid *känslans* och *viljeyttringens* begrepp. Tvärtom blifva dessa själsfunktioner medvetna, först när de i sin ordning förnimmas, göras till föremål för förnimmelse. I och för sig äro sålunda alltid känslorna och viljeyttringarna omedvetna.

Detta åskådningssätt utgår från den förutsättningen, att medvetandet såsom sådant består i förnimmande. Men att denna förutsättning är felaktig, bör tydligen framgå af den utredning af själslifvets och medvetandets begrepp, som jag i det föregaende sökt lämna. Medvetet är allt, som jag refererar till mitt subjekt, mitt jag; allt, som jag erfar såsom omedelbart ingående i detta. Och denna karakteristik träffar lika väl känslorna och viljeyttringarna, som förnimmelserna. Allt det ofvan sagda om förnimmelserna kan därför *mutatis mutandis* tillämpas äfven på de två andra hufvudarterna af själsfunktioner. För öfrigt äro inbördes dessa funktionsarter endast i abstraktionen skilda från hvarandra, i verkligheten äro de endast olika sidor af samma totala funktion. Det finnes därför ingen känsla och ingen viljeyttring som är utan motsvarande förnimmelse; äfven den art af medvetenhet, som utmärker förnimmandet, är sålunda på det intimaste förbunden med hvarje verklig yttring af kännande och viljande.

En annan generellt psykologisk invändning, som kan göras mot min här utvecklade åsikt, är den, som representeras af Cesca[1] i dennes afhandling om den här behandlade hufvudfrågan. Denne bestrider, liksom jag, tillvaron af omedvetna *förnimmelser*, men däremot antager han tillvaron af »en omedveten *psykisk verksamhet*». Han anser, att större delen af den psykiska verksamhet, hvars resultat springer fram i medvetandet, själf är omedveten. Hvad veta vi i flertalet fall om den associationsmekanism, genom hvilken våra föreställningar reproduceras, eller om den själsverksamhet, hvarigenom våra allmänbegrepp bildas eller vår viljas beslut fattas o. s. v.?

Mot detta åskådningssätt invänder jag emellertid, att det utgår från ett vilseledande särskiljande mellan den psykiska verksamheten och dess förmenta resultat. Förnimmelserna, känslorna och viljeyttringarna äro inga liksom stillastående produkter af en föregående själsverksamhet; utan de äro själfva momenterna i denna verksamhet, och den psykiska verksamheten är intet annat än sammanfattningen af förnimmelserna, känslorna och viljeyttringarna. Äro de sistnämnda alltid i någon grad medvetna, så är ock den psykiska verksamheten alltigenom i någon grad medveten. Hvad bland våra själsfunktioners förutsättningar är helt och hållet omedvetet, det är icke psykiskt, utan fysiskt — en »omedveten cerebration» och ingenting annat. — När man säger, att den psykiska verksamheten ofta är omedveten, ehuru dess resultat blir medvetet, torde man vanligen fatta verksamheten såsom ett förhållande mellan momenterna och betraktar den såsom omedveten, därför att man icke kan särskilja momenterna från hvarandra och sålunda tydligt fatta deras inbördes förhållanden. Men, såsom förut flera gånger framhållet, äfven det icke särskiljande, det icke distinkta medvetandet äger en grad af medvetenhet; och denna lägre grad af medvetenhet tillkommer den s. k. omedvetna psykiska verksamheten, så vidt den nämligen verkligen är psykisk.

Till sist skulle jag öfvergå till de mera metafysiska argument, på hvilka man velat stödja teorien om det omedvetna själslifvet,

---

[1] *G. Cesca:* »Ueber die Existenz von unbewussten psychischen Zuständen.« Vierteljahrschrift f. wissenschaftl. Philosophie. Jahrg. IX. Leipz. 1885. Ss. 288—301.

men jag vill därvid fatta mig i största korthet för att icke för mycket ledas in på ett för den empiriska psykologien fjärrliggande område.

Leibniz använder bl. a. följande resonnemang[1]: ingen substans är någonsin utan verksamhet; kroppen rör sig alltid och själen förnimmer alltid; nu förnimmer själen icke alltid medvetet, alltså måste den stundom ha omedvetna förnimmelser. — Häremot genmäler jag: enligt min åsikt är icke själen en substans ensam för sig, utan endast tillsammans med kroppen. Människan är icke en sammansättning af själ och kropp, utan ett enhetligt väsen, hvars högre utvecklade bestämningar för oss te sig såsom själsartade, under det att de lägre te sig såsom kroppsliga. Det är därför tänkbart, att människan stundom är utan förnimmelser; hon är då i stället till i kroppsliga funktioner.

På ett annat ställe säger Leibniz[2], att den förutbestämda harmonien mellan själ och kropp blefve oförklarlig, om man ej antoge omedvetna förnimmelser. Det är samma åskådningssätt, som jag i inledningen till denna uppsats sökt uppvisa såsom en följd af den moderna psykologiska parallelteorien. — Äfven härvid nekar jag själfva den grunduppfattning af förhållandet mellan själ och kropp, hvarpå man stöder sig: själ och kropp stå i inbördes orsakssammanhang med hvarandra, och därvid inser jag ej behofvet af att antaga någon förmedling medelst omedvetet själslif.

Leibniz söker vidare[3] att härleda sin teori om de omedvetna förnimmelserna ur sin allmänna kontinuitetslag. »Naturen gör inga hopp»; det måste därför finnas kontinuerliga öfvergångar från högsta grad af medvetenhet ned till det rent omedvetna. Mot detta förmenta bevis för tillvaron af omedvetna förnimmelser, hvilket ock upptagits af Schuster[4], framhåller jag, att man härigenom endast kan ledas till antagande af oändligt låga grader af medvetenhet, ej till något helt och hållet omedvetet. Men det är blott tillvaron af något i denna sistnämnda bemärkelse omedvetet inom själslifvet, som jag förnekar;

---

[1] »Oeuvres philosophiques». Ed. Janet. T. I. Paris 1866. S. 14.
[2] Anf. arb. s. 16.
[3] Anf. arb. s. 17.
[4] Anf. arb. s. 8.

däremot är jag fullt ense med Leibniz om graderna af medvetenhet inom det psykiska.

Vårt resultat är sålunda det, att *ett omedvetet själslif* i detta ords egentliga bemärkelse *icke finnes*. Själslifvet är till själfva sitt väsen medvetande. De fakta, som pläga tydas såsom yttringar af ett omedvetet själslif, äro antingen former af ett lågt utveckladt och därför i blott ringa grad medvetet själslif, eller ock äro de att fatta såsom något fysiskt, låt vara att detta är förutsättning till vissa psykiska funktioner och enligt en spiritualistisk metafysik ytterst förklaras såsom fenomen af medvetande.

Litteratur. Den äldre till vårt ämne hörande litteraturen finnes ganska fullständigt anförd af *v. Hartmann* i inledningen till »Phil. des Unbewussten». Den nyare litteraturen återigen i *Cescas* ofvan citerade uppsats i »Vierteljahrschr. f. wissenschaft. Phil.» 1885. Förutom till de arbeten, som jag i öfrigt fått anledning att i det föregående anföra, hänvisar jag särskildt till:

H. Steinthal: »Einleitung in die Psychologie u. Sprachwissenschaft» 2 Aufl. Berlin 1880.

A. Fouillée: »L'inconscience». Revue des deux Mondes. 1883.

T. Lipps: »Grundthatsachen des Seelenlebens». Bonn 1883.

Fr. Paulsen: »Einleitung in die Philosophie». 3 Aufl. Berlin 1895.

J. Rehmke: »Lehrbuch der allgemeinen Psychologie». Hamburg 1894.

Fr. Jodl: »Lehrbuch der Psychologie». Stuttgart 1896.

Skrifter utgifna af K. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Upsala. V. 14.

HISTORISK ÖFVERBLICK

AF

LATINETS QUI OCH QUALIS

FORTSATTA SOM

RELATIVPRONOMINA I DE ROMANSKA SPRÅKEN

AF

P. A. GEIJER

UPSALA 1897
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-AKTIEBOLAG

De stammar och folkslag, som genom omständigheternas makt bragtes att utbyta sina egna tungomål mot Romarnas och därföre från lingvistisk synpunkt sammanfattas under benämningen de romanska folken, mottogo ett genom en gammal och mäktig kultur rikt utveckladt språkmaterial, som vida öfverträffade dessa folks dåvarande behof i detta hänseende. Det latinska litteraturspråket bibehöll nämligen någorlunda oförändrad sin uppgift att tjena den högre kulturen, och inom de romanska folken befann sig den stora massan i ett sådant, i folkens lif ingalunda sällsynt skede, då det språk, som är bärare af landets högre kultur, endast är fullt kändt och användt af de bildade, medan det egentliga folket i sin samfärdsel rör sig med ett språk, som ehuru af samma ursprung som kulturspråket, dock väsendtligen skiljer sig därifrån, och detta särskildt därigenom, att dess resurser äro betydligt reducerade såväl med afseende på flexionsformer som äfven syntax och ordförråd. Ty det obildade folket har ej samma språkliga behof som de bildade, och mycket af det rika material, som den högre kulturen kräfver, blir för detta en onödig barlast, med hvilken det ej kan komma tillrätta annat än genom förenklingar och reduktioner.

Språket är att betrakta som ett tankelifvets resultat, och det är därföre nästan otänkbart, att en individ skulle inlära och länge bibehålla i minnet ett språkförråd, som öfverskrede hans intellektuella behof. På samma sätt tillgodogjorde sig de romanska folken latinets rika tillgångar endast i den mån de däraf kände behof. De fäste i minnet endast sådana ord och former, som de närmast behöfde, och lemnade det öfriga åt glömskan, äfven om de en gång inlärt något däraf. När sedan ett rikare intellektuellt lif kräfde ett rikare språk, framgick detta

hufvudsakligen genom en naturlig utveckling af föregående generationers språk; ehuru man, hvad särskildt angår de romanska språken och deras fortgående utbildning äfven bör räkna med den faktor, som utgjordes af inflytelse från det länge fortlefvande, någorlunda väl bibehållna latinska kulturspråket, som först sent trängdes undan från sin höga uppgift därigenom, att folkspråken vuxit och utvecklats så starkt, att de i sin tur kunde blifva organ för den högre kulturen.

När man vill söka utreda, huru det egentligen tillgick, då många olika folk hastigt nog glömde sina traditionella stamspråk och fullständigt ersatte dem med latinet, hvilket som talspråk samtidigt och inom en jämförelsevis kort tidrymd undergick en genomgripande omstöpning, som isynnerhet karakteriseras af ett våldsamt flexiviskt förfall, är man visserligen ej alldeles i saknad af fakta och tillfälliga upplysningar, som därvid lämna ledning, men dessa äro dock alltför spridda och otillräckliga för att gifva en klar och fullständig bild af förloppet. Man är därföre nödsakad att utfylla denna bild med tillhjälp af hypoteser, för hvilka man kan finna stöd bland annat genom jämförelse med förloppet på andra håll, då genom eröfring tvenne språk kommit i stark kontakt med hvarandra; såsom till exempel fallet är i England, där det nu härskande språket, likt de romanska, företer en stark reduktion af dess ursprungliga böjningssystem.

Vid den språkliga kontakten mellan å ena sidan de många och folkrika stammar, som i Italien och angränsande länder underlades Roms välde, och å den andra de föga talrika Romarna och ursprungligen latintalande Italienarna, stodo gent emot hvarandra dessa af inga latinska traditioner bundna främlingar och Romarna med deras latinska stamförvandter, hvilka få antagas haft tendens att konservera sitt språk tämligen oförändradt. Härvid bör fasthållas i minnet, att dessa senare voro i antal underlägsna, och detta kanske rätt snart till och med i sjelfva Rom, dit individer af skilda tungomål, klasser och kön strömmade in från det vidsträckta väldets alla olika delar. Af dessa immigranter kunde snart nog rätt många ha i sin egen hembygd haft tillfälle lära att nödtorftligen reda sig med Romarnas språk, ty med dessa kunde de ej meddela sig utan att tillgripa latinet, alldenstund Romarna sjelfva i regeln aldrig gjorde sig besvär med

att inlära de kufvade barbarernas språk. Den romerska kulturen kunde de ej i minsta mån tillegna sig på annan väg än genom att lära sig latin; och det är ett faktum, att hos de kufvade folken uppstod mycket hastigt ett lifligt begär att komma i åtnjutande af denna kultur och alla därmed följande företräden. Men helt visst behöfdes icke att kunna röra sig med latinet lika ledigt och korrekt som en inföd Romare; det gällde endast att något så när förstå detta språk och därpå göra sig förstådd. Det inträffade då helt naturligt, att dessa latinlärande barbarer inhemtade och reproducerade latinet ofullständigt och i ett sådant reduceradt skick, som möjligen kunde medgifvas, utan att det därigenom blef obegripligt. Man får alltså tänka sig, att latinet som talspråk ständigt var utsatt för rådbråkningar och ansatser till förenklingar af alla slag från deras sida, hvilkas intresse det var att på enklaste och knapphändigaste sätt tillegna sig medlet, den romanska kulturens språkliga organ, latinet, för att med dess tillhjälp komma fram till det egentliga målet, delaktighet af denna kultur och alla därmed följande fördelar af många slag, såsom latinsk borgarrätt m. m.

Latinet som allmänt talspråk tedde sig sålunda helt säkert ganska tidigt likt ett från böjningslärans synpunkt tämligen formlöst kaos, som individer af skilda stammar på något olika sätt varierade. Den hos dem alla framträdande tendensen var att förenkla detta språks för dem obegripliga och onödigt komplicerade formsystem, så att det blef lättare att minnas och reproducera. Det var ej att begära, att de skulle kunna logiskt distinguera alla dessa latinska kasus- och tempusformers särskilda syntaktiska uppgifter, hvarföre de af ren oförmåga och okunnighet nästan på måfå reproducerade de ordformer, som de oftast hörde, och som därföre starkast inpräglade sig i deras minne; såsom t. ex. af de olika kasus, ackusativen, och för vissa ord äfven nominativen; af tempora, præsens och imperfektum i aktiv form. Språkförändringar af denna art framträdde med större styrka, i den mån de allmänt omfattades, hvarefter i denna blandning af ansatser till skiftande latinska idiom, genom ömsesidig nötning och därmed följande utjämning, det kom till stånd ett i någon mån enhetligt, men väsendtligen modifieradt nytt latinskt talspråk, som blef det gemensamma underlag, hvarpå

latinskt språk sedan vidare utvecklades i olika delar af väldet. Härigenom uppstodo varianter af latinet, hvilka till en början mest skilde sig från hvarandra genom skiftningar i uttalet, och dessa berodde därpå, att inom skilda folkstammar latinet trädde i stället för äldre idiom med olika ljudsystem, hvilka med mycken seghet fortplantades från den ena generationen till den andra, äfven sedan folkstammen i fråga som sitt talspråk fullt antagit latinet. Man får dock antaga, att äfven i andra hänseenden dessa latinska idiom i olika provinser af väldet haft tendens att allt ifrån början divergera från hvarandra på grund af skiftande språkvanor hos de olika folkslag, hvilkas ursprungliga språk undanträngdes af latinet.

Mot dessa starka tendenser till en förenklande omdaning af språket stodo helt visst de borne Romarna tämligen vanmäktiga. Ständigt och jämt, hemma och borta, hörde de sitt språk rådbråkas, och de smittades snart däraf, så att de ej ens själfva längre visste, huru deras språk rätteligen borde behandlas. Till en början vande de sig att ackomodera sitt sätt att tala latin efter interlokutörens, hvarefter de småningom på allvar adopterade än den ena, än den andra af de barbarismer, som, ofta hörda, starkt framträngde i minnet, och af hvilka många faktiskt voro ganska beqväma och praktiska. Härtill kommer, att i det lägre romerska talspråket tidigt framträdde tendenser af samma nivellerande art som de, hvilka gjorde sig så starkt gällande i de underkufvade barbarernas sätt att handskas med latinet. Som allmänt talspråk blef alltså latinet under detta skede utsatt för en genomgripande revolution, som bortsopade mycket af det gamla och umbärliga, men hvarigenom det blef lättare tillgängligt för de obildade folkmassor, som nu trängde på och befunno sig i det läge, att de lika väl som Romarna själfva behöfde latinet till sitt språkliga organ.

Under allt detta bevarade latinet som skriftspråk någorlunda troget sitt samband med det äldre klassiska, hvaraf snart nog blef en följd, att skriftspråket måste särskildt inläras, så att det bibehölls rent och utan inflytelse från talspråket endast i den mån den skrifvande lärt sig dess korrekta behandling. Man kan sålunda af språkfelen i latinska skrifter från denna öfvergångsperiod få ett och annat uppslag till kännedom om det latinska

talspråket vid den tidpunkt och på den ort, hvarifrån texten förskrifver sig; detta gäller särskildt om de latinska inskrifterna, som äro så talrika i nästan alla delar af det romerska väldet.

De romanska folken, ej ens Rom bildade därifrån något verkligt undantag, hade sålunda hastigt nog kommit därhän, att den högre kulturens och förvaltningens språk utgjordes af ett ålderdomligt skriftspråk, som lärdes i skolorna, under det att de af dessa folk använda talspråken genom vissa gemensamma olikheter skilde sig från skriftspråket och därjämte sinsemellan divergerade genom olika uttal och andra skiljaktigheter. Under tidernas lopp blefvo dessa divergenser allt större, och det latinska talspråket sönderföll allt tydligare i många skilda och ganska självständiga dialekter. Af dessa dialekter fingo några gent emot de angränsande en predominerande ställning därigenom, att deras hemland antingen blef mäktigare i politiskt hänseende eller ock utmärkte sig genom högre kultur och därmed följande starkare litterär produktion. På detta sätt blef dialekten i Ile-de-France utgångspunkten för det franska högspråket, dialekten i Limousin blef den förnämligaste bland de provençalska, toskanskan fick erkännande som Italiens högspråk, och på samma sätt castiliankan i Spanien. I sammanhang med den stigande nationella kulturen utbildades dessa högspråk till goda organ för den litterära produktionen och utträngde småningom på alla punkter latinet från dess höga ställning som bärare af den lärda litterära kulturen.

De latinska talspråk, af hvilka de romanska språken utgöra en fortsättning, visa sålunda alla gemensamt den skiljaktigheten från det klassiska latinet, att dettas rika tillgångar väsendtligen reducerades. Vid en jämförelse af latinets formlära med den gemensamt romanska finner man inom alla dess afdelningar starka förenklingar och reduktioner. Af de tre genera bortföll neutrum; hela det så invecklade deklinationssystemet undanröjdes; många verbalformer, bland dem alla passiva, antiquerades eller sammanslogos; pronomina undergingo en våldsam omdaning; hoptals partiklar föllo i glömska. Detta resultat åstadkoms genom nivellerande samverkan af många olika folkslag, som alla skulle

tala latin, hvarförutan ingen kunde komma i åtnjutande af den romerske medborgarens alla rättigheter och förmåner. Det visar äfven, att dessa folk till en början intogo en låg bildningsnivå, så att de ej behöfde någon komplicerad skråklig apparat, utan däraf snarare kände sig besvärade. Längre fram stegrades småningom deras intellektuella behof, och i sammanhang därmed visade sig språkets befintliga tillgångar ej motsvara växande kraf på ett rikare språk och större fullständighet och precision. Detta gaf anledning att på nya sätt tillgodogöra och utveckla hvad man redan egde och använde, hvartill kommer att skriftlatinet genom litterär förmedling fortfarande hjälpte till att rikta och utbilda språket dels med nylånade termer och uttryck, dels äfven med syntaktiska hjälpmedel, hvaraf i första rummet den skrifvande allmänheten, men sedan äfven talspråket profiterade.

En god profbild af de romanska språkens allmänna ekonomi, hvilken karakteriseras af en ursprungligen stark reduktion af det latinska materialet och därefter i mån af behof vidgade resurser, får man genom en öfverblick af de relativa pronominas historia i dessa språk, till hvilken vi nu öfvergå.

Hvarje egentlig relativsats är en verklig bisats, genom hvilken det begrepp, korrelatet, hvarpå den syftar tillbaka, till sitt omfång närmare bestämmes. I sin egenskap af kompletterande bisats utgör den en af tanken redan formad utsaga, som likt en satsdel inskjutes eller tillägges i perioden, under det att tankens aktuella kraft riktas på att forma hufvudsatsen. En sådan relativ bisats förutsätter ej nödvändigt något inledande ord, hvarigenom den angifves som bisats, ty denna karakter kan antydas enbart genom tonfallet. Så kan man exempelvis i svenskan mycket väl i korta, determinerande relativsatser umbära relativordet och endast genom det för bisatser och mindre viktiga satsdelar karakteristiska, låga, indifferenta tonlaget låta åhöraren känna, att satsen i fråga är en bisats; och detta vare sig relativet, om det uttalades, skulle fungera som subjekt, objekt eller prepositionskasus. I t. ex. följande perioder, »Min fader hade en dräng hette Anders»; »Böckerna jag hemtade voro mina»; »Sjukdomen han lider af är obotlig», ingå relativa satser utan inledande relativord, men om dessa tillsattes, skulle de i hvar och en af dessa trenne satser fylla olika syntaktiska uppgifter.

Man kan häraf förstå, att så länge man fasthöll relativsatsen vid dess egentliga uppgift att fungera som verklig bisats, skulle det af den obildade, latinlärande barbaren, och kanske äfven af mången infödd Romare, instinktmässigt kännas som ett oskäligt öfverflöd och en onödig tunga för minnet att nödgas använda så många olika relativord, som det enda latinska relativet *qui* har att uppvisa i sitt böjningsschema. De äro fjorton till antalet, och då de nu, såsom svenska språket visar, alla faktiskt kunna umbäras, så länge man ej låter relativsatsen öfverskrida sin ursprungliga och egentliga uppgift, kan det ej förvåna, att detta rika formförråd hastigt och starkt reducerades i de romanska språken. Emellertid gick intet af dessa språk så långt i denna riktning, att det, i öfverensstämmelse med hvad som kan förekomma i svenskan, i vissa fall kunde alldeles umbära relativet, ehuru åtminstone italienskan och äfven fornfranskan lemna exempel på satser, som utan inledande relativord ha karakter af relativa bisatser; hvilket bevisas af följande citat: — *Fecero sì che l'Austria da le spie che aveva in Francia seppe quello doveva farsi in Italia,* Settembrini, Ricordanze I. 49; *N'i a celui ne soit bleciez,* Chev. au Lion 6124. Men huru stark denna reduktion af det latinska relativets former faktiskt blef, visar följande öfverblick af det öde, som detta pronomens böjningsschema fick i de romanska hufvudspråken.

I det klassiska latinet användes *qui* stundom i attributiv förening med det i relativsatsen upprepade korrelatet, och därigenom underhölls känslan af dess ursprungligen adjektiviska karakter. I talspråket tyckes dock denna användning af *qui* tidigt ha kommit ur bruk, hvilket medförde, att detta pronomen blef mera självständigt och isoleradt i förhållande till korrelatsbegreppet. Däraf blef åter en följd, att man ej längre kände behof af att låta *qui* i numerus och genus rätta sig efter korrelatet, ty dess samband med detta begrepp framgår därförutan tillräckligt klart genom dess plats omedelbart efter detta ord strax i början af den relativa bisatsen. Man kunde därföre utan olägenhet undvara alla sådana former af *qui*, hvilkas befogenhet låg i att angifva korrelatsordets numerus och genus. Det är alltså lätt förklarligt, hvarföre pluralen af *qui* tidigt upphörde att användas; och härigenom bortreducerades af detta pronomens ursprungligen

fjorton böjningsformer ej mindre än fem sådana, nämligen *quorum, quarum, quibus, quos* och *quas*. Möjligen framkallades första ansatsen härtill, såsom M. J. Jeanjaquet[1] antager, af den omständigheten, att *qui* var gemensam form för den maskulina nominativen i såväl singularis som pluralis, hvarigenom tidigt kunde äfven i andra fall fördunklas behofvet af särskilda pluralformer. Inom numerus singularis uppstod äfven tidigt anledning till fortsatta reduktioner. Formen *quod* förlorade sin befogenhet i samband med den allmänna förlusten af genus neutrum; likaledes ablativerna *quo* och *qua*, sedan detta kasus börjat ersättas genom omskrifning med preposition. Detta hindrar dock icke, att de en tid bortåt fortsatte sin tillvaro, hvilket visas däraf att de stundom i skrift uppträda såsom oberättigade parallelvarianter till de regelrätta nominativ- och ackusativformerna. Häraf framgår, huru fullständigt grumlad språkkänslan blifvit med afseende på en rätt användning af relativets många böjningsformer. Man egde deraf flera än man verkligen behöfde, hvarföre man i denna »embarras de richesse» förblandade dem och utan vidare urskiljning i användningens ögonblick tillgrep den form, som händelsevis starkast framträdde i minnet. Af singularens återstående sex former tyckas likaledes de båda feminina *quæ* och *quam* tidigt ha förlorat det stöd för deras bibehållande, som lemnas af en vaken känsla för deras riktiga användande. Såsom redan är nämdt, upphörde man snart att finna det behöfligt att genom relativets form erinra om korrelatets genus, hvarföre *qui* och *quem*, hvilka voro de oftare använda och därföre starkare formerna, utbredde sig på de motsvarande femininas bekostnad. Härtill bidrog helt säkert äfven det förhållandet, att genitiv- och dativformerna, *cujus* och *cui* allt ifrån början varit könlösa. Reduktioner af detta slag ega dock alltid sin djupaste anledning i den hos alla språk oemotståndligt framträdande tendensen att småningom antiquera eller för andra behof omdana allt, som kännes öfverflödigt, och som därföre endast besvärar och verkar förvillande.

Det är sålunda endast de fyra formerna *qui. cujus, cui* och *quem* som i detta böjningsschema intogo en tillräckligt fast po-

[1] Recherches sur l'origine de la conjonction *que*, et des formes romanes équivalentes. Paris 1894, s. 46.

sition för att kunna motstå den allmänna förstörelsen. Af dem ha dock icke alla kontinuerats i hvart och ett af de särskilda romanska språken. Reduktionsverket fortgick äfven under senare skeden i de romanska språkens lif, sedan dessa hvar för sig börjat följa egna banor och alltmer divergerade från hvarandra.

Nominativformen *qui* har i italienskan och spanskan fått vika för ackusativformen *quem*. Äfven franskan visar spår af en tendens i samma riktning, ty äldre texter lemna exempel på *que* med subjektsfunktion, och man finner sådana ännu i texter från 1500-talet; t. ex. *Messains que à champs demoures. Soies tousjours sur voustre gairde,* Mémoires de Phil. de Vigneulles, s. 70. Anledningen, hvarför franskan bibehöll nominativen *qui,* torde vara att söka i det förhållandet, att detta språk till och med af substantiven länge nog bevarade särskilda nominativformer. Samma är förhållandet med provençalskan under äldre perioder, men i många af dess moderna dialekter har *que* börjat användas äfven som nominativ.

Ett intressant exempel på fyndigt tillgodogörande af språkets tillgångar är användningen af genitiven *cujus* i spanskan, som ensamt kontinuerat denna form. Man finner den nämligen där omdanad till ett adjektiviskt possessivt relativ, med fullständig böjning: *cuyo, -a, -os, -as.* Detta nyförvärfvade pronominaladjektiv har till och med haft styrka att med sig assimilera de ursprungliga possesiven *tuyo* och *suyo*

Dativen har oftast den syntaktiska uppgiften att representera det personliga indirekta objektet i satsen. Det latinska relativets dativ *cui* har också i flera af de romanska språk, hos hvilka man återfinner det, ganska troget fasthållit denna karakter af personlig pronominalform. Man kan dock ej vänta, att detta skall i dem alla och alltid finnas lika konseqvent genomfördt, ty såsom redan är framhållet, kändes endast svagt behofvet att genom relativets form erinra om korrelatets beskaffenhet. Latinets *cui* bortföll i spanskan, som ersatte det med *quien,* den ena af dess ackusativa dubbelformer. I de provençalska dialekterna återfinnes det ännu under formen *qu* och användes nästan uteslutande personligt. Det i den moderna italienskan ännu med mycken kraft fortlefvande *cui* företer i dess syntax stor öfverensstämmelse med det fornfranska *cui* så till vida, att det utan

föregående preposition kan fungera ej blott som ackusativ, utan äfven som possessiv genitiv och dativ. I italienskan lider dock ej dess användande någon inskränkning därigenom, att det blott skulle få afse personligt korrelat, då däremot i fornfranskan en tendens i denna riktning framträder mer eller mindre tydligt och starkt hos olika skriftställare, till dess att efter något famlande sättet för dess användning under 1600-talet fixerades i öfverensstämmelse med ännu gällande språkbruk, så att det alltid måste föregås af en preposition och nästan aldrig syftar tillbaka på andra begrepp än personliga. Mot slutet af medeltiden började det franska *cui* genom accentskridning fonetiskt alltmera närma sig nominativen *qui*, så att dessa båda former slutligen blefvo alldeles identiska, hvilket äfven tidigt fick sitt uttryck i rättskrifningen.

Återstår ackusativen *quem*, hvilken af det latinska *qui*'s fjorton särskilda böjningsformer är den enda, som alla de romanska språken gemensamt kontinuerat. Detta *quem* har i dem alla bibehållits nästan alldeles oförändradt äfven till uttalet, sedan det under den latinska perioden redan förlorat sitt finala *m*, och dess gemensamma skriftform är *que*, med undantag för italienskan, där det enligt den för detta språk gällande ortografien skrifves *che*. Genom differeciering har spanskan däraf vunnit en betonad dubbelform *quien*, som ersatt förlusten af *cui* och hufvudsakligen användes med personligt korrelat, och till hvilken spanskan med sin vanliga självständighet bildat pluralformen *quienes*. Ännu har man icke kommit till full enighet därom, huruvida icke i franskan de båda relativformerna *que* och *quoi* böra betraktas som dubbelformer af *quem*, eller om den af Diez uttalade och sedan länge allmänt omfattade meningen är riktig, att relativet *quoi* bör tänkas utgöra en fortsättning af det som relativ använda, latinska interrogativet *quid*, af hvilket senare franskan allt ifrån början bildat dubbelformer, den ena obetonad, *que*, den andra fulltonig, *quoi*. Angående befogenheten af detta sistnämda förklaringssätt har dock på senare tider tvifvel börjat uttalas. Redan 1881 i La Revue des langues romanes s. 61 har M. L. Clédat framhållit, att franskans relativ *quoi* snarare är en analogiform än en fortsättning af *quid*, ty man har sig ej bekant, att det latinska *quid* under någon period användes som relativ. I samma riktning går M. Jeanjaquet i hans redan citerade afhand-

ling. Man kan ej heller uppvisa genom hvilken evolution franskan skulle vunnit detta resultat. Visserligen öfvergå adjektiviska interrogativ lätt nog till relativ, men här gäller det att förklara, huru det neutrala interrogativet *quoi* kunnat som ett nära nog personligt pronomen tränga in i relativkategorien, ty i det äldre språket kunde det relativa *quoi* äfven syfta tillbaka på personliga begrepp, ehuru det företrädesvis användes om sakliga. Det relativa *quoi* kan då mycket lättare förklaras genom den af M. Clédat antydda proportionsbildningen. Pronominas ordklass hade nämligen redan att uppvisa fyra par dubbelformer, af hvilka den ena var obetonad, den andra fulltonig; dessa äro personalpronominas *me—moi, te—toi, se—soi* och det interrogativa *que—quoi*. Det låg ju då nära till hands att efter analogi därmed till det obetonade relativa *que* likaledes skapa en dubbelform *quoi* att användas, när relativet borde förnimmas fulltonigt, hvilket inträffade, när det kombinerades med preposition. Man hade visserligen redan *cui* att för sådant ändamål tillgripa, men kanske under inflytelse från den personliga pronominalformen *lui*, blef denna form mycket tidigt fäst vid personliga korrelat, och franskan fann genom att skapa en sådan dubbelform *quoi* utväg att följa sin ganska tydliga tendens att af pronomina i prepositionskasus använda olika former för personliga begrepp och för sakliga. I denna riktning reglerades också någorlunda snart användningen af relativets båda prepositionala parallelformer *cui* och *quoi*. Först så sent som under 1700-talet trängde den tendensen igenom att af relativet *quoi* göra ett verkligt neutrum, och detta sannolikt under inflytelse från det interrogativa, som alltid bibehållit denna karakter. Ännu Vaugelas fann »fort élégant et fort commode» att använda *quoi* vid sidan af *lequel* om sakliga korrelat, oberoende af deras genus och numerus.

Det ur latinets *quem* framgångna *que* eller *che* hade i alla de romanska språken en bestämd tendens att breda ut sig på de öfriga formernas bekostnad. Vi ha redan sett, att det i flera af dessa språk öfvertog nominativens funktion, men spanskan använder det äfven kombineradt med preposition, om korrelatet är ett sakbegrepp, och äfven italienskan är ej främmande för en sådan utvidgning af *che*'s användningssfer, ehuru detta ogillas af puristerna, hvilka äfven om sakbegrepp föredraga *cui*. Till och

med Manzoni lemnar derpå några, om än fåtaliga exempel: — *Quattro gran chiodi, con che diceva di volere attaccare il vicario a un battente della sua porta*, Prom. Sp. cap. 13. Det stannade dock ej härvid, utan isynnerhet talspråken gingo ännu ett steg vidare och gjorde däraf ett slags partikel utan annan uppgift än att angifva den därmed inledda bisatsen som relativ och att med hufvudsatsen sammanbinda denna. Stundom har detta *que* visserligen qvar något af sin pronominala funktion så till vida, att det fortfarande representerar ett substantivbegrepp, hvars syntaktiska uppgift framgår af sammanhanget. Men i språkens yngre skeden är detta begrepp oftast angifvet vid verbet genom ett personligt pronomen, däremot svarande adverb, eller åtminstone en adverbial preposition, då relativordet i satsen innebär en prepositional bestämning. Den som först med större skärpa och utförlighet fäste uppmärksamheten på denna tendens att försvaga relativet *que* till en oböjlig partikel, var professor Tobler, då han i Z. f. roman. Philologie, 1878 s. 562 lemnade exempel på dylika symptom i fornfranskan och erinrade därom, att spår däraf ännu finnas qvar i det moderna franska högspråket.

Denna konjunktionala användning af relativet, jämte svårigheten att för ursprunget af konjunktionen *que* finna annan tillfredsställande förklaring, har föranledt M. Jeanjaquet att i den redan citerade afhandlingen söka indicera, att konjunktionen *que* är en romansk fortsättning af relativet *quem*, och icke af *quid* eller *quod*, såsom förut antagits. Erkännas måste äfven, att relativet *que* och konjunktionen stå hvarandra ganska nära, så att det i speciella fall stundom är svårt att afgöra, hvilketdera af dem det föreliggande *que* rätteligen bör anses representera. Såsom exempel på ett sådant fall må anföras frasen, *Qui est-ce que vous cherchez?* där *que* oftast antages vara ackusativ af relativet, ehuru det efter en skarpare analys visar sig vara konjunktionen [1].

För att lemna tillfälle till en fullare uppfattning af detta sista stadium i det latinska relativet *qui*'s successiva försvagande ända därhän, att det stod på gränsen att försvinna ur pronominas kategori för att reduceras till ett relativt bindeord *que* utan nominal betydelse, meddelas här några exempel på detta *que*, hemtade

[1] Jämför Tobler i Herrig's Archiv 98 s. 467.

från de olika språken, och som fördelas på tvenne grupper, allt eftersom det fortfarande, om ock svagt, är pronominalt, emedan det ensamt representerar korrelatet i den relativa bisatsen, eller det till annat ord i satsen aflemnat uppgiften att i minnet återkalla korrelatsbegreppet, hvarigenom *que* själf förlorat karakteren af pronomen.

I. Que fortfarande pronominalt, dess syntaktiska uppgift framgår af sammanhanget:

Italienskan: — *Spiriti dolenti, che* (= af hvilka) *la seconda morte ciascun grida*, Dante.

Spanskan: — *Hallò otros versos y cartas que* (= af hvilka) *algunas pudo leer.* — *Tengo dos hijos que* (= af hvilka) *el menor estudia.* — Båda dessa exempel äro hemtade från P. Foerster's Spanische Sprachlehre.

Provençalskan: — *L'ome que* (= om hvilken) *parli*, Piat, Dict. français-occitanien. — *L'Istori de Cano e de sis environ, que* (= af hvilken) *la secoundo edicion pareissiè quauqui jour avant la mort de soun autour.* Lou Felibrige.

Franskan;

a) Fornspråket: — *Sor vo destrier qu'* (= än hvilken) *il n'a meillor en France ne soz ciel*, Amis et Amiles v. 790.

b) Modernt folkspråk: — Exemplen äro hemtade från olika arbeten, hvari meddelas afvikelser från högspråket, hvilka förekomma i de obildades talspråk. — *Le livre que j'ai besoin.* — *Le lit qu'vous avez couché d'dans*[1].

II. Que försvagadt till relativ konjunktion, korrelatsbegreppet genom särskildt ord angifvet i bisatsen.

Italienskan: *Quando trovano dei ragazzi che nessuno li vuole*, Edm. De Amicis. — *Guarda, tu che sei l'angelo del paradiso, che non si è degni di toccarti un dito, tu mi hai ingannato*, Fogazzaro. — *Un peccato che si poteva forse andare a confessarsene*, Barrili.

Spanskan: — *Un sofion, que harto le mereceria por su vulgar*

[1] Jämför äfven J. Siede, Syntaktische Eigentümlichkeiten der Umgangssprache weniger gebildeter Pariser. Berlin 1885.

mala crianza, Juan Valera. — Af moderna spanska grammatici ogillas dock i allmänhet dylika konstruktioner.

Provençalskan: — *Un paure Recoulet, pechaire! que ié* (= åt hvilken) *fau faire une plaço en paradis.* Roumanille. — *Tant d'autri que si titre m'escapon,* Lou Felibrige.

Franskan:

a) Fornspråket: *Et s'i vont les beles dames, que eles* (= hvilka) *ont II amis ou III avoc leur barons.* Aucasin et Nicolete.

b) Modernt folkspråk: — *Cet homme que mon ami a épousé sa fille.* — *La Marseillaise qu'on en a tant parlé.*

Af dessa exempel, som lätt kunde ökas, framgår tydligt, att alla de romanska språken visa en ganska stark tendens i den angifna riktningen, och den skulle sannolikt gjort sig än kraftigare gällande, om ej de som handhafva de respektive skriftspråken reagerat däremot. Denna förmodan finner stöd i det förhållandet, att denna tendens bäst trängt igenom och framkallat ett fullt erkändt bruk af den relativa partikeln just i de provençalska dialekterna, som ännu sakna ett eget högspråk, den katalanska däri inbegripen.

Oss svenskar bör denna reduktion af det relativa *que*'s pronominala karakter förefalla rätt naturlig, ty vi använda själfva på liknande sätt ofta vårt *som* utan förklarande biord, ehuru det saknar all förmåga att själf angifva sin syntaktiska uppgift. Ju mindre vi äro bundna af de för skriftspråket uppställda fordringarna på logisk precision och fullständighet, dess friare röra vi oss därmed, så att vi stundom använda det, då den dogmatiskt deskriptiva grammatiken gifvet skulle fordra ett relativ jämte preposition. Äfven i vårt språk lider ej tydligheten af relativordets försvagande i determinerande satser. Härpå lemnas bevis af följande från de tryckta ordningsreglerna i ett badhus lånadt citat, hvilket ej blott påtagligen gör anspråk på att vara mycket klart och tydligt, utan faktiskt äfven är det: — »Betingadt gyttjebad, *som* ej lemnas återbud minst 12 timmar före den bestämda timmen, betalas äfven om badet inställes».

I nära samband med relativet *qui* står den romanska kombinationen *de unde*, hvars franska form är *dont*, i de språk, där den beredt sig en plats inom relativet, icke blott som lokativt

adverb utan äfven som allmän genitiv, till och med possessiv sådan, motsvarande spanskans *cuyo*. Det är särskildt i franskan, som denna kombination undergått en sådan förskjutning i betydelse och användning, att den med full rätt kan betraktas som en genitivform af relativet, och där vunnit så stark utbredning, att den i högspråket med förkärlek användes i nästan alla de fall, då relativet kombineradt med *de* kan förekomma.

Det är påfallande, huru tidigt det ursprungligen interrogativa adverbet *dont* (= hvarifrån) började att i franskan användas som ett komplement till relativets paradigm, och detta utan att någonsin ha haft en däremot svarande funktion inom interrogativets, vare sig sakligt eller personligt. Förloppet af den evolution, genom hvilken ett sådant resultat ernåddes, tyckes hafva varit, att det interrogativa adverbet *dont* på vanligt sätt öfvergick till relativt sådant, hvarefter *dont* som relativt adverb visade sig synnerligen passande att öfvertaga genitivens alla funktioner, eftersom dessa samtliga, huru varierade de än må te sig, hafva den ursprungliga gemensamma uppgiften att angifva utgångspunkten för det, till hvilket de tjäna som bestämning. Det pronominala *dont* borde alltså först uppträda neutralt utan preciseradt korrelat, i hvilken användning det ännu någorlunda tydligt ägde kvar prägeln af adverbium; ett steg vidare i den angifna riktningen vore att använda det med sakligt korrelat; hvarefter det slutligen, hvilket utgör det sista stadiet i denna evolution, kunde öfvertaga funktionen af relativets personliga possessiv. Den historiska gången af dess framträdande inom franskans relativkategori står härmed i rätt god öfverensstämmelse. Som neutralt relativ, motsvarande nyfranskans *ce dont* eller *de quoi*, anträffas det redan i Ste Eulalie; användt med personligt korrelat, dock utan possessiv betydelse, i St. Alexis; som possessiv genitiv, med sakligt korrelat i Ch. de Roland, och med personligt sådant hos Villehardouin. Redan på 1100-talet hade relativet *dont* sålunda inkräktat hela den användningssfär, som det sedan bibehållit oförminskad; endast med undantag af den förstnämnda, neutrala användningen, den minst pronominala af dem alla[1]. Här-

[1] Det är dock icke fullt exakt, att i det moderna språket *dont* ej längre användes neutralt utan särskildt utsatt korrelatsord, ty därpå finner man stundom exempel äfven hos nutida författare, hvilket bevisas af följande citat: *M.*

vid bör dock anmärkas, att särskildt i det äldre språket *dont* hade många konkurrenter, som inskränkte bruket däraf. Som personligt possessiv var *cui* utan *de* lika bekvämt och uttrycksfullare, vid sakbegrepp kunde *de quoi* med fördel anbringas, och *lequel* med *de* gjorde äfven rätt snart intrång på dess område. Man kan häraf förklara, hvarföre *dont* i det äldre språket ej återkommer så ofta som man kunde vänta. Särskildt är det ganska sällsynt som rent possessiv med personligt korrelat, och därtill bidrog utan tvifvel äfven den omständigheten, att det ända in på 1500-talet, vid sidan af den nyförvärfvade uppgiften, fortfarande bibehöll den ursprungliga af interrogativt lokativ, hvilket kunde framkalla tvekan att använda det om personbegrepp. Som interrogativ fick det dock småningom vika för *d'où*, hvilket äfven gjort ett mycket starkt intrång på användningen af relativt *dont* i lokativ betydelse. Men i den mån det frigjordes från gamla traditioner, blef det äfven bättre passande för sin funktion som relativets genitiv, ty det väckte, så användt, ej längre några grumlande biföreställningar. Också har under de senaste seklen bruket af *dont* inom relativets kategori blifvit alltmera dominerande, åtminstone i skriftspråket, så att det nära nog tenderar därhän, att särskildt i determinerande relativsatser *dont* alltid bör användas, då dess bruk är tillåtet, såframt man ej för att variera sitt språk eller af andra rent stilistiska skäl kan känna sig föranlåten att stundom föredraga en annan genitivform af relativet.

Såsom en verklig genitiv inom relativens kategori förekom-

Brunetière a, d'ordinaire, et plus volontiers, le regard tourné vers le passé, dont, au reste, nous n'avons pas à nous plaindre et n'avons garde de nous lamenter, É. Faguet, Revue Bleue 1892. I. 441. — O. Hölder, Gramm. der franz. Sprache s. 400, anser, att när *dont*, så användt, förekommer hos nyare skriftställare, detta sker afsiktligt för att ge stilen en ålderdomlig prägel. Det är dock snarare antagligt, att den grammatiska regel, som förbjuder att på detta sätt använda *dont*, aldrig inneburit ett fullt adekvat uttryck af den allmänna språkkänslan. I det anförda citatet förefaller det starkt isolerade *dont* vara att föredraga framför *ce dont*, emedan man, genom att uttala det med lämpligt eftertryck, kan nästan starkare framhålla det, när det står ensamt, än om det föreginges af det tonlösa *ce*. Man har äfven svårt att förstå, hvarföre M. Faguet just i detta speciella fall skulle arkaisera, då det ej annars är hans vana. Språken lämna stundom exempel därpå, att ord och konstruktionssätt, som en tid varit omoderna, åter kommit till heders igen.

mer kombinationen *de unde* egentligen blott i franskan. Af de provençalska dialekterna tyckes endast den limousinska så använda den, och redan så nordligt som Lyon fungerar den med karakter af relativ endast som lokativt adverb. Samma är förhållandet i de öfriga romanska språken; man återfinner den alltid, men den fyller i dem andra uppgifter än den af ren pronominalform.

Af den deskriptiva franska grammatiken lär man, att *dont* i följande tvenne fall ej får användas i relativa bisatser: — 1:o Då det skulle få rent lokativ betydelse, i hvilket fall *d'où* bör användas, så framt man ej af stilistiska skäl finner anledning föredraga relativpronomen med *de*. Men att denna regel ännu i vår tid ej fullt strängt iakttages, visas bland annat af följande ur Revue Bleue för 1885 hämtade citat: *Assis dans le fauteuil de cuir vert dont il ne sortait jamais pendant les heures de bureau.* Påtagligen är dock denna regel fullt öfverensstämmande med språkets naturliga utvecklingsgång i riktning att allt bestämdare afkläda *dont* karakteren af lokativ och att reservera denna åt *d'où*, som är speciellt lokativt och lika bekvämt, samt därjämte i *où* finner ett säkert och ständigt effektivt stöd. — 2:o Då det skulle tjäna som genitivisk bestämning åt ett substantiv föregånget af preposition. Denna regel är framkallad af den konflikt, som i detta fall äger rum angående rätten till främsta platsen i den relativa bisatsen. Äfven sedan man förlorat känslan däraf, att *dont* ursprungligen är ett interrogativ, har man af gammal tradition bibehållit vanan att aldrig använda det annat än som den relativa satsens inledningsord. Å andra sidan är det en hos många språk gemensam tendens att i det nämnda fallet inleda relativsatsen med den ifrågavarande prepositionen, hvilken i franskan ej kan genom en genitivbestämning skiljas från sitt substantiv. Man kan till exempel icke vid en ordagrann öfversättning till franskan af den svenska satsen, *Han är en man på hvars redbarhet jag litar*, oförändrad bibehålla ordföljden. Franskan, likaväl som svenskan, fordrar enligt grammatikens föreskrift, att relativsatsen inledes af prepositionen, men denna drager i franskan substantivet med sig, och ordföljden måste blifva *C'est un homme à la probité duquel je me fie*, och man är därmed utestängd från att använda *dont*. Denna konflikt har så-

ledes i det af grammatici reglerade språket blifvit afgjord till förmån för det med preposition inledda substantivet.

Äfven från denna sistnämnda regel har man dock under alla perioder funnit undantag, ehuru de visserligen återkomma allt sparsammare och särskildt hos vår tids franska författare äro mycket sällsynta. I olika samlingar, som blifvit gjorda i syfte att uppvisa den moderna skriftfranskans afvikelser från den deskriptiva grammatikens bestämmelser, meddelas endast ett fåtal exempel på undantag från denna regel, och i dem är den relativa bisatsen vanligen mycket kortfattad. I dessa samlingar förekommer äfven följande från Henry Houssaye, ledamot af den franska akademien, lånade citat, hvilket är det enda af denna art, som författaren af denna uppsats själf lyckats anträffa. Det har följande lydelse: *L'un d'eux fut attaché sur une chaise en face de sa maison, dont il dut assister au pillage et au bris.* I en uppsats öfver *dont*, publicerad i Z. f. roman. Philologie 1895, har professor Tobler äfven meddelat detta citat, hvari han ej finner någonting hvarken otydligt eller från språkformens synpunkt stötande, och han anser det därföre möjligen kunna tjäna som bevis för en tendens hos språkbruket att afskudda sig grammatikens alltså i detta hänseende väl stränga band[1]. Med afseende därpå att dylika exempel faktiskt äro så sällsynta, kan man dock ifrågasätta, om de ej, när de förekomma, snarare äro produkter af en tillfällig kontamination, än af någon dunkel tendens att åt *dont* eröfra äfven denna position, från hvilken relativets egentliga pronominalformer hitintills någorlunda väl lyckats hålla det undan. Under formandet af den anförda perioden

[1] I samma uppsats framställer professor Tobler, utan att själf hafva till hands bevisande citat, den frågan, om ej *dont* kan användas som genitivbestämning till tvenne substantiv med olika funktion i den relativa bisatsen. Att sådana fall verkligen förekomma visar följande från Hebdo-Débats 13 Febr 1897 s. 309 hämtade citat: *Où est l'homme dont les actes ne démentent jamais les pensées et les paroles?* I sina »Bidrag till belysning af språkbruket i franskan», Stockholm 1890, meddelar R. W. L. följande exempel: *Le duc de Bourgogne, dont la France aimait les vertus et attendait des merveilles,* där *dont* i samma sats fyller två olika uppgifter. Toblers uppsats har blifvit anmäld i Romania 1896 af M. Gaston Paris, som där uttalar ett bestämdt ogillande af dylika kombinationer såsom stridande mot fransmännens aktuella språkkänsla. Detta uttalande torde böra tolkas så, att det äfven omfattar den användning af *dont*, hvarpå citatet från Houssaye lämnar exempel.

har författaren, då han inledde relativsatsen med *dont*, möjligen haft i tanken ett aktivt verb, t. ex. *regarder*, hvarefter han i nedskrifvandets ögonblick ersatte detta med det exaktare *assister à*, utan att han därföre ansåg nödigt att åt denna enkla och klara sats gifva den obekvämare lydelsen, *au pillage de laquelle il dut assister*, som det nu i satsen införda neutrala verbet enligt grammatikens fordran skulle draga med sig. Kontaminationer af denna art, som tillfölje af någon analogisk attraktion oftare upprepas, spela ju i språken ingen obetydlig roll med afseende på konstruktionssättets successiva förändring. Det är dock lika möjligt, att författaren, längre än vanligt, omedvetet gifvit vika för en i språket allmän tendens att låta *dont* allt fortfarande breda ut sig på de egentliga relativformernas bekostnad, och i detta speciella fall så mycket lättare som därigenom medgafs en lika klar, men enklare anordning af den relativa satsen. Af detta senare antagande skulle dock följa, att språkkänslan i någon mån blifvit grumlad i sin fordran, att i dylika fall satsen skall inledas med det af preposition föregångna substantivet. Detta åter är ej oförklarligt, då det gäller korta relativsatser, i hvilka afståndet i alla fall blir litet mellan relativet och dess hufvudord; ehuru det visserligen antyder, att i den redan nämnda konflikten *dont* ej för all framtid och under alla förhållanden dragit det kortare strået. — Egendomligt nog flyter, under allt detta, i språkets nedre lager strömmen i en helt annan riktning, ty såsom redan blifvit framhället, har franskans lägre talspråk så fullständigt adopterat den relativa konjunktionen *que* med eller utan kompletterande tilläggsord, att densamma där nästan alldeles utträngt såväl *dont* som andra regimformer af de relativa pronomina.

Ehuru sålunda det latinska relativet *qui* under dess fortsättning i de romanska språken från formsystemets synpunkt utsattes för så starka reduktioner, att det ej längre kunde motsvara alla de uppgifter, som det hade fyllt i det klassiska latinet, bibehölls det dock fullt praktiskt användbart i enkelt och kortfattadt tal- eller skriftspråk. Men ej blott ett rikare utvecklade skriftspråk, utan äfven talspråket, när detta användes för

vidlyftigare framställningar, har tendens att röra sig med relativa satser vida utöfver dessas egentliga uppgift eller befogenhet. Det är för nästan alla språk gemensamt att ofta ersätta bisatser af adverbial karakter med relativsatser, och de gå lätt ett steg vidare i denna riktning, så att till och med verkliga hufvudsatser därtill transformeras. Dessa blifva då parentetiska eller kontinuerande explikativa relativsatser, och genom dem vinnes nästan obegränsad frihet att i det oändliga utfylla och tänja perioden, så att den egentligen först då behöfver afslutas, när den talande vill hämta andan, eller den skrifvande ändtligen finner tiden inne att sätta punkt. Sådana explikativa satser stå ofta i ett mycket löst samband med det föregående, hvarföre i dem lätt framträder behofvet af ett relativord, som icke endast löst antyder korrelatet, utan äger förmåga att tillräckligt precisera detta, äfven om det ej skulle befinna sig i relativets omedelbara närhet.

Mellan determinerande och explikativa relativsatser är ofta, formelt taget, skillnaden ringa; man kan till exempel lätt föranledas att med en kort explikativ sådan ersätta det ena predikatsledet af en sammansatt hufvudsats. I perioden, *le garçon qui était fatigué marchait lentement*, är, för att anföra ett exempel, relativsatsen determinerande eller explikativ, allteftersom tanken bör återgifvas med »den af gossarna, som var trött, gick långsamt» eller med »gossen var trött och gick långsamt». Åt sammanhanget, tonfallet och interpunktionen öfverlämnas att närmare angifva relativsatsens natur i den anförda franska perioden. Men under det att de determinerande relativsatserna alltid fordra att sättas i nära samband med sitt hufvudord, utvecklas bruket af de explikativa lätt i den riktningen, att detta samband blir ganska lösligt. Det kräfves då ett tonfullt och säkert utpekande relativ, som verksamt hjälper till att vid ett kanske rätt aflägset korrelat fästa den relativa bisatsen. Behofvet af ett sådant tyckes ganska tidigt hafva gjort sig gällande i de romanska språken, och man fann då äfven utväg att fylla detta, ty i språken kännas inga behof, som ej genast tillfredsställas. Tillkomsten af ett nytt relativ i de romanska språken förklaras således därigenom, att en befintlig tillgång lämnade utväg att ersätta de brister, som vidlädde *qui*, och det af detta förhållande väckta behofvet satte språken i rörelse att med dess tillhjälp fylla en

lucka inom relativens kategori. I språkens historia finner man nämligen ofta nog bevis på en ej obetydlig fyndighet att i nya riktningar tillgodogöra hvad de redan äga, och därpå kan anföras som exempel den i spanskan skedda, redan framhållna omdaningen af genitiven *cujus* till possessivt adjektiv.

Till ett sådant fulltonigare ock bättre utpekande relativ lämnades tillgång genom att vidga användningen af det ur latinets *qualis* framgångna interrogativet. Detta låg också nära till hands, ty båda dessa pronominalklasser äro starkt befryndade med hvarandra, och relativet är ofta ej annat än ett försvagadt frågeord, hvarpå *dont* i dess betydelseskridning redan lämnat exempel.

I de romanska språken kontinuerades *qualis* såsom attributivt interrogativ med ungefär samma uppgift som i latinet, dock blef i dem den af *qualis* ursprungligen väckta speciella tanken på kvalitet tidigt försvagad. Vid sidan af detta från latinet ärfda användningssätt började man äfven att däråt gifva större självständighet genom att i satsen utelämna dess redan för tanken tydliga hufvudord, så att *qualis* fick till uppgift att äfven representera detta och sålunda fick karakteren af substantiv. Därpå lämnas bevis i de romanska språken från både äldre och yngre skeden, hvilket framgår af följande franska exempel: *Mais ço ne set li quels veint ne quels nun*, Ch. de Roland; *De Goethe ou de Schiller, quel est le plus grand?* Hebdo-Débats 1895.

Såsom man finner af det först anförda exemplet, började redan tidigt i franskan det så använda interrogativa *quel* kombineras med den ur demonstrativet *ille* framgångna bestämda artikeln, som enligt nu gällande rättskrifning därmed sammanskrifves. Denna i franskan skedda kombination af demonstrativ med interrogativ för att bilda ett frågande pronomen tyckes ha sin grund däri, att *quel* i substantivisk användning endast förekommer vid urval, hvilket innebär att begreppet redan är kändt, så att det blott gäller att därtill få en ny bestämning. De öfriga romanska språken känna dock ej till ett på sådant sätt kombineradt interrrogativ, hvarföre de, äfven i fråga om urval, använda *qualis* ensamt, utan att därtill foga den bestämda artikeln. Det interrogativa *qualis* fick sedan vidgad användning, så att det äfven blef relativt, och härvid upprepades samma förlopp, hvari-

genom i latinet det ursprungligen likaledes endast interrogativa *qui* äfven fick relativ funktion.

Förloppet af den skridning, genom hvilken latinets interrogativum *qui* äfven kunde fungera som ett relativt pronomen, har förklarats på följande sätt[1]. Då en fråga skulle besvaras, upprepades till en början denna oförändrad af den svarande såsom inledning till den svaret innehållande satsen. Denna inledningssats uttalades med svagare ton i förhållande till själfva svaret, som nu utgjorde det nya, egentligen betydelsefulla, och därföre starkare accentuerades genom det hufvudsatser karakteriserande tonlaget. Den ursprungliga frågan fick således karakteren af bisats och blef en relativ sådan därigenom, att svaret, såsom det för tanken viktigaste, trängde sig fram i början af perioden, hvilken sedan utfylldes med den numera tillbakasyftande frågesatsen. Detta förlopp kan illustreras af följande från Dræger hämtade exempel: *Qui homo hoc fecit?* Svar: *Qui homo hoc fecit, eum hominem ego novi.* Redan nu är den ursprungliga frågesatsen betydligt försvagad, men genom omkastning af satsföljden till förmån för själfva svaret blir den det än mera, och i sammanhang därmed kan äfven underlåtas att efter *qui* upprepa det på denna plats tämligen öfverflödiga hufvudordet: *Eum hominem ego novi, qui hoc fecit.* Sedan frågesatsen på detta sätt blifvit reducerad till relativ, kan man operera med densamma såsom en redan färdig satsdel och infoga den på lämpligt ställe i hufvudsatsen: *Eum hominem, qui hoc fecit, ego novi.* — Men äfven om språkbruket i det äldre latinet lämnar stöd åt detta sätt att förklara, huru *qui* börjat användas som relativ, förefaller det dock sannolikare, att förloppet varit något annorlunda, då i de romanska språken *qualis* fick relativ funktion. Denna torde ha till utgångspunkt frågor, som inledas med *qualis*, och då framkallats af en naturlig tendens att i svaret anbringa samma ord, som användes i frågan. Det för en sådan nominalfråga och svaret gemensamma hufvudordet upprepades först af den svarande, hvaraf han föranleddes att fortsätta med en determinerande relativsats, i hvilken han då använde *qualis* som inledande relativ, emedan detta, visserligen interrogativt, i frågan förekom förenadt

[1] Jämför A. Dræger, Historische Syntax der lateinischen Sprache, Leipzig 1878, II, s. 471.

med hufvudordet. I t. ex. frågan, *Dans quel village demeurez-vous?* svarades med användande af samma ord *Le village dans lequel je demeure, s'appelle Jailly.*

Att i svaret det sålunda relativt och självständigt använda *quel* kombineras med artikeln är ännu starkare indiceradt än för det interrogativa, ty genom den demonstrativa artikeln antydes lämpligen i relativsatsen det i densamma utelämnade hufvudordet; också ha alla de romanska språken ganska tidigt allmänt antagit detta bruk, äfven de, som ej vid det självständiga interrogativet *qualis* anbringa artikeln. — Sambandet är ju för öfrigt starkt mellan de relativa pronomina och de demonstrativa. Detta visas tydligt af de germanska språken, som rekryterat relativens kategori äfven med ursprungligen demonstrativa pronomina. Begreppet i fråga är ju redan fullt klart angifvet, hvarföre det i den hänvisande bisatsen kan åter antydas genom ett demonstrativ, och därpå lämna de germanska språken exempel; under det att de romanska relativordens historia visar, att dessa alla äro ursprungliga interrogativ. Äfven i andra språkfamiljer återfinner man sådana kombinationer som den ifrågavarande för att bilda relativa pronomina.

Sedan sålunda *qualis* en gång inträngt i relativens kategori, tyckes det inom denna mycket tidigt fått en rik användning i de romanska talspråken, ty inom vissa litteraturarter återfinner man det redan i de allra älsta urkunderna öfver hela språkområdet, hvilket förutsätter, att det ägt en lång föregående tillvaro, äfven om detta ej kan säkert konstateras till följe af bristen på därför erforderliga hjälpmedel. Det hade också ett godt stöd i interrogativet och kunde, likt detta, användas adjektiviskt, hvarjämte det framför *qui* äfven hade fördelen af större fulltonighet och, särskildt i förening med artikeln, vida större kraft att säkert och tydligt angifva korrelatet. Alla dessa kraftigare egenskaper lämnade tillfälle till en vida friare användning, än den det illa åtgångna *qui* kunde medgifva. — Genom sin karakter af adjektiv kunde det attributivt sammanbindas med hufvudordet. I franskan har detta konstruktionssätt visserligen nära nog antikverats, men i de öfriga språken är det ännu fullt brukligt. Såsom attributiv bestämning till sitt hufvudord lämnade det visserligen full tydlighet utan att föregås af artikeln, som i detta

fall bildar pleonasm, men sannolikt under inflytelse däraf, att det först användes självständigt determinerande och att artikeln då var indicerad, förekommer det i de romanska språkens alla perioder, så användt, nära nog alltid i förening med artikeln. I franskan är dock ännu i dag artikeln umbärlig; t. ex. *Moyennant quelles mesures le peuple avait loisir de vaquer à ses affaires,* Revue Bleue 1892. — Genom sin fulltonighet och goda förmåga att äfven på afstånd säkert angifva korrelatet medgaf det, jämfördt med *qui,* en friare och mera komplicerad periodbyggnad, ty en sådan förutsätter en rik och varierad användning af relativa bisatser, och af dessa kräfva särskildt de explikativa ett starkt och formrikt relativ, så att först sedan man riktat språket med ett sådant, dessa kunde användas i större utsträckning.

Man bör dock ej tro, att denna rikare användning af explikativa relativsatser är något för den högre litterära stilen egendomligt, ehuru det för att rätt maniera dem fordras en ej obetydlig stilistisk utbildning; ty man har fullt skäl antaga, att äfven de obildade i sitt talspråk ej äro främmande för deras användning. Det är nämligen alldeles påtagligt, och detta har helt visst alltid varit förhållandet, att många obildade uttrycka sig med stor omständlighet och ställa sitt tal så, att deras perioder blifva otympligt långa. De komma då vid längre framställningar lätt därhän, att de med stor förkärlek tillgripa explikativa relativsatser, hvilka lemna en så god hjälp att uttänja perioderna. Sedan det latinska *qui* i sitt formsystem blifvit så starkt reduceradt, att det knappast var användbart annat än i determinerande bisatser, var det ej underligt, att det just i talspråket fick ett gärna användt surrogat, hvarigenom man sattes i tillfälle att friare röra sig med relativsatser. — Åtminstone tyckes detta hafva varit förhållandet hos de romanska folken, ty man kan knappast på annat sätt förklara det redan framhållna faktum, att *qualis* i relativ användning just i prosan och särskildt i krönikestilen öfver hela området framträder fullt färdigt så långt tillbaka i tiden, som skriftliga minnesmärken tillåta oss att hos dem följa denna företeelse.

I franskan uppträder *lequel,* såväl självständigt som attributivt, redan i de äldsta prosatexterna. Dessa utgöras visserli-

gen af öfversättningar från latinet, men i grundtexten är *qui* ej ersatt af *qualis*, hvarföre de ändock visa, att *lequel* redan vid denna tidpunkt, 1100-talet, var kändt och användt i språket. Likaledes i båda användningssätten förekommer det redan i ett charte från år 1210, och härvid bör märkas, att franska sådana af äldre datum äro mycket fåtaliga. Det är ganska påfallande, att Villehardouin, som sannolikt dog 1213, ej gör bruk däraf i sin prosakrönika, medan hans samtida, munken Angier i Oxford, utan påtagligt behof af ett starkt relativ, till och med använde det i bunden stil[1]. Af denna ojämnhet tyckes framgå, att bruket af *lequel* länge var en smakfråga; i skrift fann det möjligen till en början sin bästa användning i det klerikala och administrativa språket, hvilket också vore ganska förklarligt, emedan det där bäst behöfdes. — I den poetiska litteraturen förekommer det under den äldre medeltiden alls icke; längre fram återfinner man det, ehuru sparsamt, äfven inom denna stilart, såsom till exempel hos Eustache Deschamps, 1300-talet. Också behöfves i bunden stil icke något starkt relativ, ty denna rör sig med korta perioder och finner ingen anledning att utfylla dem med explikativa relativsatser. Äfven i modern poesi torde finnas föga plats för detta relativ; om dess användning i den ens är tillåten[2]. — Ludvig den Heliges biograf, Joinville, däremot, som dog 1319, gör däraf rikligt bruk, och för att ge en föreställning om, i hvilken utsträckning det vid denna tid användes af en person, som tydligen tyckte om att röra sig med explikativa relativsatser, må ur hans krönika meddelas hela stycket 181: — *La première procession commença en l'ostel dou legat, et alèrent au moustier Notre-Dame en la ville; liquex moustiers estoit fais en la mahommerie des Sarrazins, et l'avoit li legas dedié en l'onnour de la Mere Dieu. Li legas fist le sermon par dous samedis. Là fu li roys, et li riche homme de l'ost, ausquiex li legas donna grant pardon.* Det vann därefter under den senare medeltiden allt tydligare fullt burskap i språket, och i prosastil användes det rikligt ej blott af skriftställare, om hvilka man kan antaga, att de medvetet eftersträfvade långa och vidlyftiga perioder, utan äfven hos obildade författare, som konstlöst nedskrefvo sina tan-

[1] Romania, 1883, s. 199.
[2] Jämför Larousse, Grammaire supérieure, 2me édition, s. 438.

kar och erfarenheter, såsom till exempel Philippe de Vigneulles, borgare i Metz omkring år 1500, hvilken själf klagar öfver att endast nödtorftigt fått lära sig att läsa och skrifva. Under 1500-talet gick man till verklig öfverdrift i användningen af detta pronomen, med hvars tillhjälp man kunde genom tillagda explikativa satser uttänja perioden i oändlighet. Mot detta missbruk reagerade starkt 1600-talets grammatici; särskildt Vaugelas var ganska ogynnsamt stämd emot *lequel*, som han fann tungt och omständligt, och bidrog att leda bruket däraf i den riktning, som i våra dagar följes i vårdad stil.

Genom att till relativkategorien öfverföra det ursprungligen endast interrogativa *lequel* har franskan vunnit väsentliga fördelar, och det är ett nytt bevis till de många, huruledes språken, efter något famlande, komma till rätta med nya användningssätt af redan befintliga tillgångar. Med tillhjälp af *lequel* har franskan dels funnit utväg att, då så behöfves, tydligare angifva relativets korrelat, dels fått tillfälle att följa sin böjelse att för sakbegreppen i prepositionskasus använda annat pronomen än för de personliga; och detta utan att för de förra tillgripa *quoi*, hvilket tendensen att göra det neutralt gjorde allt mindre användbart att som relativ syfta tillbaka på ord af personligt genus.

Äfven för italienskan kan i dess äldsta minnesmärken uppvisas bruket af *il quale*, stundom *quale* ensamt, såsom självständigt eller attributivt relativpronomen. Som bekant gå dessa texter dock ej lika långt tillbaka i tiden som de franska. Äfven italienska skalder använda detta relativ i sina poesier, hvilket torde bevisa, att för italienaren *il quale* klingade mindre tungt än *lequel* för fransmannen; man bör dock äfven erinra sig, att det italienska poetiska språket utbildades under inflytelse af män med filosofisk anläggning. — I den italienska prosastilen, äfven de obildades, utvecklade sig under medeltiden bruket af *il quale* i full öfverensstämmelse med franskan, och såsom bevis härför må anföras ett citat från första bladet af en Cronica fiorentina[1], som säkert daterar sig från slutet af 1200-talet och således är af samma ålder som Joinville's Histoire de Saint Louis.

[1] Meddelad af P. Villari som bihang till andra bandet af I primi due secoli della storia di Firenze, Firenze 1894.

Frändskapen i stilen hos dem båda är påfallande. *E di questa victoria fare fu capitano messer Ugulino degli Ughi; i quali gentili huomini fondarono la chiesa di sancta Maria a Ughi in Firenze, e la chiesa di sancto Martino a Montughi: dov'elli fece la prigione di XXVII nobili huomini ch'elli prese nel predecto stormo, i quali molta moneta poi si ricomperarono.* — Samma otympliga satsfogning och samma förkärlek för explikativa relativsatser.

Italienskans syntax afviker i flera hänseenden från den moderna franskans. Detta beror delvis på det för italienskans friare utveckling lyckliga förhållandet, att detta språk ej af grammatiserande granskare gjorts till föremål för samma tukt och ans, som länge varit fallet med franskan. — Man måste dock äfven erkänna, att denna stränga formella kritik ganska kraftigt bidragit att utbilda den franska satsbyggnaden till den klarhet och precision, som framför andra så förmånligt utmärker detta språk. — Under det att i franskan bruket af *lequel* omslöts af rätt trånga gränser, har i italienskan *il quale* allt fortfarande ett mycket vidsträckt användningsområde. Bruket däraf växlar dock rätt mycket hos olika moderna författare; så till exempel visar G. Giusti en bestämd förkärlek för detta pronomen, under det att andra föredraga det kortare och behändigare *che* med dess prepositionsform *cui*. Som i italienskan *cui* användes utan åtskillnad om personligt och sakligt korrelat, har i detta hänseende bruket af *il quale* ej kunnat regleras i öfverensstämmelse med franskan, hvarföre det där fungerar som en fri parallellform till *cui*. Dess stora medgörlighet med afseende på den plats, det får sig anvisadt i satsen, ger anledning till många fria konstruktioner. Af det rika tillfälle, det lämnar att bilda explikativa satser, profitera många moderna författare; och de ha till och med gått så långt i den riktningen, att de begagna sig af *il quale* för att sammanbinda en helt ny period med den föregående. Så till exempel inleder Manzoni rent af ett nytt kapitel i I Promessi Sposi på följande sätt: *Il qual padre Christoforo si fermò ritto sulla soglia*, etc. cap. 5.

I spanskan går bruket af *qualis* som relativ helt visst lika långt tillbaka som i de öfriga romanska språken. Till en början kombinerades det ej med artikeln, men redan på 1300-talet blef

detta brukligt, ehuru det ej ens i det moderna språket är alldeles oundgängligt. Spanskan går ofta, äfven i syntaktiskt hänseende, sina egna vägar, men i det hela öfverensstämmer användningen af *el cual* i detta språk med den af *il quale* i italienskan, och det tjänar sålunda särskildt att bilda explikativa och anknytningssatser. Det har dock, när det i sådana satser användes självständigt, en konkurrent i *el que,* ty i spanskan kan äfven relativet *que* kombineras med artikeln. I prepositionskasus bildar det parallellform till *el que* och äfven *quien*, utan att demarkationslinien dem emellan ännu är fullständigt uppdragen. Härtill kommer, att det äfven kan användas som neutrum genom att kombineras med *lo,* artikelns neutrala form.

Språket, hvarmed då närmast menas det egentliga modersmålet, är på en gång tankens intimaste produkt och dess redskap. Det är en ständigt fortgående produkt, ty menniskan är i sitt tal ej endast reproducerande, såsom man till exempel tycker om en sångfågel, som förefaller identiskt upprepa samma inlärda drill, utan hon varierar alltid sitt språk genom nya sammanställningar af orden, individuellt uttal med mera, och hon låter aldrig språket nedsjunka till en artikulerad betydelselös ljudmassa, ty en sådan är ej något språk; likasom den lefvande kroppen förutsätter själen, så väckes språket till existens och lif endast genom tanken. Från en annan synpunkt är språket äfven ett redskap, som är så intimt förenadt med tanken, att denna endast genom språket kan aktualiseras, ty innan tanken på något sätt formats af detta, är den endast ett gryende ämne. Språket är vidare tankens dräkt, som är för den vida essentiellare, än klädnaden är för kroppen, ty tanken födes i den och framträder aldrig okládd. Men språket är äfven en konstruktion, det är en byggnad, som många generationer i andlig samverkan uppfört, och att så är visas däraf, att studiet af språken, deras beståndsdelar och dessas sammanfogning lämnar stoff åt en viktig grupp af de humanistiska vetenskaperna.

Likasom alla andra produkter af menniskoanden befinner sig arbetet med denna byggnad i ständig rörelse. Rifva ned och bygga upp igen är det genomgående draget i all mensklig

verksamhet, och detta gäller äfven om språken, ty de stå aldrig stilla, utan äro ständigt utsatta för verkningarna från ena sidan af förstörelse, från den andra af rekonstruktion. I den ständigt fortsatta striden mellan båda dessa krafter, som ehuru motsatta dock leda framåt, är det i denna uppsats behandlade ämnet väl egnadt att lemna en inblick.

De romanska folken tyckas ej ens velat, eller kanske rättare ej kunnat oförvanskadt mottaga arfvet af det under seklernas lopp inom latinet med former rikt utrustade relativet. Hela denna byggnad blef genast nedrifven, och de använde däraf endast lösa stycken, som de tillgodogjorde utan större afseende på deras ursprungliga uppgift. Genom dem hade de dock kvar ett relativ, som med afseende på detta pronomens subordinerade uppgift i satsfogningen var fullt tillräckligt för det vanliga talspråkets behof. Men kanske samtidigt med att denna förstörelse fortgick, framträdde tendensen att genom användande af ett från annat håll hemtadt material rekonstruera relativens kategori, så att dess pronomina kunde i de romanska språken, vid satsernas kombinerande, lemna lika god tjenst, som det enda men formrika och äfven som adjektiv användbara relativet *qui* lemnat i latinet. Det var interrogativet *qualis*, som då sträcktes öfver in i relativkategorien, där det visade sig väl egnadt att fullt ersätta lidna förluster. De romanska språken fingo därigenom tillfälle att åt denna pronominala kategori uppföra en ny byggnad, som var större och vidlyftigare än den, som de nedrifvit. Af den ofvan lemnade redogörelsen för denna evolution framgår dock, att denna byggnad tydligt visar spår af att vara en rekonstruktion, hvilken utan egentligt system hopfogats dels af gammalt ursprungligt, dels af nytt, från annat håll hemtadt material. Men äfven detta förhållande är karakteristiskt för språkens sätt att gå till väga, ty endast i mån af behof upphjälpa de det gamla, ännu brukbara med nybildningar, som de utan vidare system anbringa där de kännas behöfliga. Ett sådant förfaringssätt står dock i det intimaste samband därmed, att språket är en fortgående produkt af skilda individers och generationers gemensamma tankelif, ty menniskoanden lyckas aldrig ingjuta fullt system i sin verksamhet; därom vittnar på alla punkter menniskans historia.

Skrifter utgifna af K. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Upsala. V. 15.

SVENSK-RYSKA FÖRHANDLINGAR

1564—72

ERIK XIV:s RYSKA FÖRBUNDSPLANER

AF

H. HJÄRNE

UPSALA 1897
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI-AKTIEBOLAG

En egendomlig och på samma gång följdrik episod i Sverges förvecklingar med Ryssland under det sextonde århundradet utgöres af den första uppränningen till en på full likställighet grundad förbundstraktat emellan de båda rikenas herskare. Detta försök, som är synnerligen karakteristiskt för så väl Sverges förste arfkonung, Erik XIV, som Rysslands förste tsar, Ivan Vasilievitsch, föranleddes å ömse sidor af fruktan för både inre och yttre fiender, af behofvet att åstadkomma en dräglig uppgörelse angående de omtvistade eröfringarna i Lifland och af medvetandet om en viss inbördes solidaritet i maktställning och anspråk. Men det var tillika förknippadt med sådana villkor, att dess framgång helt och hållet berodde på den rent personliga öfverensstämmelsen emellan konung Erik och tsaren. Det blef därför efter och i följd af den förres fall en väsentligen bidragande orsak till den fullständiga brytningen emellan rikena, enär dess misslyckande framkallade ömsesidiga repressalier, som omöjliggjorde till och med det häfdvunna osäkra fredstillståndets återupprättande.

Den följande framställningen afser att på grund af det tillgängliga källmaterialet utreda dessa förbundsförhandlingars innebörd och förlopp, de omständigheter, som närmast förberedde dem, och de nya tvistigheter, som omedelbart efteråt utspunno sig i sammanhang med den af Johan III till tsaren affärdade beskickningen.

* * *

Ämnet har förut blifvit behandladt, ehuru ej på ett uttömmande sätt, af åtskillige författare i äldre och nyare tider. Redan hos Petrejus. (*Regni Muschovitici Sciagraphia,* Stockholm

1615) finnas några uppgifter om tsarens beteende mot den svenska beskickningen af år 1569. Men den tradition, som gjort sig gällande inom den svenska historiska literaturen, går egentligen tillbaka till *Tegel* (*Konung Erik den XIV:des Historia.* Stockholm 1751), *Girs (Kon: Gustaffs den I. och Kon: Erichs den XIV. Chrönikor.* Stockholm 1670, väsentligen ett sammandrag af Tegel; och *Konung Johan den III:des Chrönika.* Stockholm 1745) och *Messenius* (*Scondia Illustrata,* Stockholm 1700—5), som alla skrefvo i första hälften af sjuttonde århundradet. Dessa arbeten, hvilkas framställning af ifrågavarande förhandlingar för det mesta hvilar på tillförlitliga, ehuru aldrig uttryckligen åberopade och ofullständigt begagnade, stundom äfven missförstådda aktstycken, voro redan före utgifningen tillgängliga i handskrifter, som delvis afvika från editionerna. De hafva därför tidigt nog utöfvat ett betydligt inflytande på senare historieskrifvare (t. ex. *Loccenius, Historiæ. Rerum Suecicarum,* ed. 2, Upsala 1662; den första upplagan går icke längre än till Erik XIV), som icke själfve anlitat källorna. *Dalin* (*Svea Rikes Historia,* III: 1, 2, Stockholm 1760—62) och *Celsius* (*Konung Erik den Fjortondes Historia,* Stockholm 1774; ed. 2, Lund 1795) hafva till belysning af vissa punkter självständigt användt nya arkivaliska notiser utan att företaga en systematisk undersökning af ett omfattande aktmaterial. Utöfver denna ståndpunkt har ej heller ämnets behandling hunnit i de under vårt århundrade utgifna sammanfattande framställningarna af detta tidehvarfs historia (såsom af *Rühs, Geijer, Fryxell, Starbäck—Bäckström. Alin;* i Finland, af *Rein. Koskinen. Schybergson*), med undantag däraf, att här och där några uppgifter blifvit hemtade från Karamzin.

Strödda bidrag, grundade på egen källforskning, finnas i monografier rörande närliggande historiska frågor: af *Ahlqvist* (*Konung Erik XIV:s fängelse och död.* Stockholm 1868; *Konung Erik XIV:s sista lefnadsår,* Stockholm 1878), *Th. Annerstedt* (*Svenska väldet i Lifland 1564—1570.* Göteborg 1877; *Resningen 1568,* Göteborg 1880), *Mankell* (*Erik XIV:s fall,* Stockholm 1876), *Tavaststjerna (Lisätietoja Suomen sotahistoriaan Juhana III:n hallituksen alkuvuosilta (1568—1576),* »Bidrag till

Finlands krigshistoria under Johan III:s första regeringsår», Helsingfors 1875).

Å rysk sida har först *Stjerbatov* i sin vidlyftiga kompilation (*Istorija Rossijskaja*, Petersburg 1770—91) meddelat några upplysningar ur inhemska källor. Ännu värdefullare, fastän långt ifrån tillräckliga, äro de på outgifna arkivakter stödda tillägg, hvarmed *Karamzin* kompletterat sin eljes i hufvuddragen från Dalin lånade framställning (*Istorija Gosudarstva Rossijskago*. ed. 5, Petersburg 1844; tom. IX, jämte särskildt bifogade utförliga noter, som i öfversättningarna återgifvas i ett tämligen stympadt skick). Mycket utöfver hvad Karamzin gifvit finns just icke hos hans efterföljare: *Artsybasjev* (*Pověstvovanije o Rossii*, tom. II, Moskva 1838), *Soloviev* (*Istorija Rossii*. tom. VI, ed. 4, Moskva 1877), *Bestuzjev-Riumin* (*Russkaja Istorija*. tom. II: 1, Petersburg 1885), *Ilovajskij* (*Istorija Rossii*, tom. III, Moskva 1890). Äfven framställningen hos *Herrmann* (*Geschichte des russischen Staates*, III, Hamburg 1846) följer så godt som uteslutande Karamzin. Det samma gäller om *Richter* (*Geschichte der deutschen Ostseeprovinzen*. II: 1, Riga 1858) och andre lifländske författare, som i sammanhang med sitt lands allmänna historia mer eller mindre kommit att beröra Sverges förvecklingar med Ryssland vid denna tid, om de också i fråga om krigstilldragelserna begagna sig af egna lokala källor. Hvarken den lifländska eller den ryska monografiska literaturen (med undantag af *Forsten*, *Baltijskij vopros v XVI i XVII stolětijach*. »Baltiska frågan i 16:de och 17:de århundradena», tom. I, Petersburg 1893) har något utförligare befattat sig med utredningen af Sverges diplomatiska förhållanden till Ryssland under dessa år.

* * *

Bland källorna äro naturligtvis de i egentlig mening diplomatiska akterna de viktigaste, ehuru de förete många luckor. De få bevarade fördragsurkunderna äro till största delen, jämte några andra, till deras belysning tjänande handlingar, utgifna af *Rydberg* i *Sverges Traktater* (IV, Stockholm 1888). De ryska texterna finnas dock ej där; en af dem (till traktaten af år 1564)

är tryckt redan i den af *Sjafirov* på Peter I:s befallning och under hans medarbetarskap utgifna försvarsskriften om orsakerna till nordiska kriget (*Razsuždenije kakije zakonnyje pričiny* &c., Petersburg 1717; för mig tillgänglig i en ed. af 1722; jfr *Pekarskij, Nauka i literatura v Rossii pri Petrě Velikom,* Petersburg 1862, II, sidd. 392 ff., 585).

Endast tre berättelser, författade af deltagare i svenska beskickningar till Ryssland, finnas numera i behåll från denna tid. En anonym medlem (Bertil Jöransson?) af Nils Gyllenstjernas legation har beskrifvit dess resa och förhandlingar med ryssarne på ett sätt, som i det hela liknar anordningen och språket i de från slutet af Gustafs och början af Eriks tid bevarade originalhandlingarna om andra sådana beskickningar (utg. i *Historisk Tidskrift,* VII (1887), sidd. 325 ff., efter en afskrift från 18:de århundradet, där likväl de i texten åberopade bilagorna saknas). Denna skildring, hvars äkthet ej torde kunna betviflas, är af så mycket större värde, som ingen motsvarande rysk samtida berättelse finns att tillgå. Biskop Paul Juusten har på latin affattat en utförlig, redan af Karamzin och andre delvis begagnad, berättelse om sin och sina följeslagares misshandling i Ryssland (utg. af *Porthan,* i en serie af akademiska disputationer, *Narratio Pauli Juusten, episcopi Aboensis, de legatione sua Russica,* Åbo 1775; sedan i hans *Opera Selecta,* III, Helsingfors 1867, sidd. 383 ff.). En annan af beskickningens medlemmar, sekreteraren Matthias Schubert, har behandlat samma ämne på tysk vers, jämte en förteckning å de ekonomiska förluster han lidit (utg. i *Historisk Tidskrift,* VIII (1888), sidd. 79 ff.). Alla dessa berättelser, äfven den sistnämnda, torde få anses vara af officiell art såsom afsedda att inlemnas till svenska regeringen.

Bref till tsaren och ryske ämbetsmän, instruktioner för svenska sändebud och andra skrifvelser, utfärdade i konungens namn, äro, troligen för det mesta efter koncepten och ej efter de expedierade originalen, införda i de för denna tid ännu outgifna riksregistraturbanden i riksarkivet (här betecknade med *RR* och anförda efter årtal, vol. och fol.). Några af dessa handlingar äro tryckta hos *Rydberg* och åberopade äfven af andre nyare forskare. Den särskilda samlingen af *Muscovitica* i riksarkivet (jfr förteckningen i *Meddelanden från Svenska Riks-archivet,* III

(1879), sidd. 78 ff.) innehåller i serien »Förhandlingar mellan Sverge och Ryssland» *(Musc. Förh.)* icke mycket af vikt för föreliggande ämne; större betydelse hafva de svenska och ryska brefkopiorna i ett band med titeln *Konung Johans och Ivan Wasiliewitz bref ifrån 1568 till 1577* (*Musc. Cop.*; jfr *Historiskt Bibliotek*, VII (1880), sidd. 531 ff., där jag meddelat några utdrag ur denna brefvexling).

I ryska utrikesministeriets arkiv i Moskva förvaras en stor mängd samtida registraturband, som härstamma från tsartidens kansli för utrikesärenden *(posolskij prikaz)*. Dessa »legationsböcker» *(posolskija knigi)* omfatta icke blott regeringsskrifvelser, utan äfven sändebudsberättelser, ingångna bref från gränsståthållare och andra ämbetsmän, protokoll öfver främmande beskickningars audienser hos tsaren och hans bojarer, öfversättningar af främmande regenters bref till tsaren, af utländska sändebuds inlagor m. m. Ehuru långt ifrån kompletta, utgöra de dock i många fall de enda källorna för Rysslands diplomatiska historia under detta tidehvarf, emedan de egentliga originalakterna till största delen gått förlorade. Hvad förbindelserna med Sverge angår, finnas dylika anteckningar för åren 1567—72 (här betecknade med *MAS*; de anföras efter sidd. i en tryckt, men ännu icke utgifven öfversättning, som jag verkställt efter de hittills opublicerade ryska texterna; några utdrag finnas hos Karamzin och efter honom i svensk öfversättning hos *Akiander, Utdrag ur ryska annaler*, i tidskr. *Suomi*, Helsingfors 1849). Motsvarande anteckningar rörande förbindelserna med Polen *(MAP)* äro utgifna så väl enligt regester af *Bantysj-Kamenskij* (*Perepiska meždu Rossieju i Polšeju*, I, Moskva 1862) som fullständigt af *Karpov* i *Sbornik Imperatorskago Russkago Obščestva* (tom. LXXI, Petersburg 1892); de anföras här efter den senare editionen, för så vidt som de i vissa punkter kunna supplera andra källor för kännedomen om de svensk-ryska förhandlingarna. Ett och annat finns äfven att hemta ur de ännu outgifna anteckningarna om förbindelserna med Danmark *(MAD)*, som åberopas efter handskrifternas vol. och pag.

I några bevarade svenska riksrådsbetänkanden beröras äfven förhållandena till Ryssland (regester af sådana »rådslag» utg. i *Meddelanden från Svenska Riks-archivet*, IV (1880), sidd. 49 ff.,

och V (1881), sidd. 89 ff.). Andra hithörande offentliga handlingar äro utgifna af *Hildebrand* i *Svenska Riksdagsakter*, II.

Samtida, i kansliet verkställda utdrag af till konungen ingångna skrifvelser *(Kansl. Diar.)* äro utgifna för år 1566 af *Silfverstolpe* (*Historiska Handlingar*, VIII: 2, Stockholm 1878); otryckta fragmenter af andra dylika diarier finnas i riksarkivet. Af åtskilliga akter har *Schirren* meddelat regester (*Nachricht von Quellen zur Geschichte Russlands, vornehmlich aus schwedischen Archiven und Bibliotheken*, Petersburg 1860; *Verzeichniss livländischer Geschichts-Quellen in schwedischen Archiven und Bibliotheken*, Dorpat 1861—68).

Rannsakningsprotokollen öfver Jöran Perssons bekännelser under torturen äro utgifna af *Celsius* i Erik XIV:s historia (ed. 2, sidd. 284 ff.). Några samtida bref af ett visst intresse meddelas af *Przezdziecki* (*Jagiellonki Polskie v XVI. wieku*, »De polska furstinnorna af jagellonska huset i 16:de århundradet», tom. III, Krakau 1868) och *Forsten* (*Akty i pisma k istorii baltijskago voprosa v XVI i XVII stolětijach*, I, Petersburg 1889).

Konung Eriks latinska dagboksanteckningar *(Er. Diar.)* för 1566 innehålla viktiga uppgifter rörande hans underhandlingar med tsaren (utg. af *Celsius*. *Monumenta Politico-Ecclesiastica*. Upsala 1750—53, sidd. 223 ff.; i anteckningarna för 1567, utg. af *v. Celse* i *Kongl. Bibliotekets Handlingar*, I: 2, Stockholm 1769, finns ingenting om detta ämne). Från tsar Ivans kansli härstamma säkerligen några märkvärdiga fragmenter af annalistiska anteckningar för åren 1563—67 *(Otr. Lětop.)*, särskildt angående mottagande och afärdande af sändebud (utg. af *Kostomarov* i *Russkaja Istoričeskaja Biblioteka*, tom. III, Petersburg 1876, koll. 161 ff., under titeln *Otryvok iz lětopisi o vremenach tsariä Ivana Vasilieviča Groznago*, »Fragment af annaler om tsar Ivan Vasilievitsch den förskräckliges tid»; åberopas stundom af Karamzin under det något vilseledande namnet *Alexandronevskaja lětopisĭ* efter det petersburgska kloster, där den bevarade handskriften blifvit funnen). På grund af legationsakternas förlust äro så väl dessa ryska annalnotiser som konung Eriks dagboksuppgifter af största betydelse i synnerhet för fastställandet

af de förhandlingar, som föranledde Nils Gyllenstjernas beskickning till Moskva.

Den svenske sekreteraren *Sven Elofsson*, som användes i många maktpåliggande värf af konung Gustaf och hans söner, har efterlemnat ett intressant krönikeutkast (utg. i *Handlingar rörande Skandinaviens Historia*, XII, Stockholm 1825, sidd. 89 ff., under titeln *Paralipomena;* tydligen en af källorna för Tegels berättelse om den ryska beskickningen i Stockholm 1567). Den franske legaten *Dançay*, som besökte Sverge vid denna tid, har skrifvit en skildring af konung Eriks fall (*Discours de la prise du roy de Suede*, utg. af *Ahlqvist*, *Erik XIV:s sista lefnadsår*, (sidd. 173 ff.). Från Johan III:s och hans gemåls omgifning härstammar en anonym polsk berättelse om deras olycksöden, Eriks stämplingar med tsaren emot dem och deras slutliga befrielse och upphöjelse på tronen (*Historya prawdziwa* &c., »Sannfärdig historia &c.» utg. af *Przezdziecki*, anf. arb., III, sidd. 54 ff., enligt handskrifter, gjorda efter tvänne nu förlorade Krakautryck, ett af år 1571 och ett annat måhända ännu tidigare).

Äfven andra bidrag finnas att tillgå, särskildt i de svenska arkiven och handskriftssamlingarna; mina undersökningar göra icke anspråk på obetingad fullständighet.

* * *

Denna redogörelse för literaturen och källorna torde tillika i någon mån bidraga till besparing och förenkling af citat och noter under den följande framställningen. För hvad som till belysning af händelsernas sammanhang meddelas om den allmänna yttre och inre politiska ställningen och dess skiftningar har jag endast undantagsvis ansett mig behöfva åberopa sagesmän och vittnesbörd, emedan i de flesta fall inga omtvistade fakta omnämnas. Hvad åter det egentliga ämnet, de svenskryska förhandlingarna, angår, har jag trott mig böra meddela tämligen utförliga utdrag i synnerhet ur outgifna eller svårtillgängliga källor, äfvensom anföra de skäl jag haft till afvikelse från andra forskares uppfattning.

Vid återgifvandet af äldre svenska texter har jag, eftersom

tillämpningen af strängare editionsgrundsatser här kan betraktas såsom öfverflödig, användt en mera lättläst normaliserad stafning. Då det någon gång kommit i fråga att anföra ryska uttryck och satser, har jag nyttjat det inom den slaviska filologien numera i allmänhet vedertagna transskriptionssättet; ryska namn har jag däremot omskrifvit i närmare öfverensstämmelse med vårt vanliga alfabet, d. v. s. med tillhjälp af konsonantsammansättningar och utan diakritiska tecken (jfr ofvan åberopade författarnamn och boktitlar).

I.

De diplomatiska former, i hvilka Sveriges politiska samfärdsel med Ryssland rörde sig under de förste Vasakonungarne, voro ganska sällsamma och afveko i väsentliga stycken från de regler och sedvänjor, som plägade iakttagas inom det vesteuropeiska statssamfundet. Sådana afvikelser, som den moskovitiska regeringen än i det ena, än i det andra fallet påyrkade och envist fasthöll under sina förhandlingar med främmande potentater, berodde dels på dess ovana vid internationella förbindelser och däraf följande ängsliga omsorg att afböja alla möjligen komprometterande nyheter, dels på dess sträfvan att med tillhjälp af ett slags barbarisk formalism häfda vidtgående anspråk och undslippa besvärliga förpliktelser.

Hvad särskildt förhållandet till Sverge angår, tog man i Moskva till rättesnöre den gamla häfd *(starina)*, som man fått i arf från den för länge sedan införlifvade novgorodska republiken. För att icke bryta detta rättsliga sammanhang och sålunda vedervåga något mer eller mindre giltigt kraf, som till äfventyrs kunde uppställas, ville den moskovitiske själfherskaren ej inlåta sig på en omedelbar och själfständig uppgörelse med den svenske konungen, utan valde den underliga utvägen, att han lät sina ståthållare i Novgorod, alltjämt å »det novgorodska väldets» vägnar, afsluta separattraktater med Sverge. Därvid åberopades alltid den gamla Nöteborgsfreden af år 1323 (»knes Jurijs och knes Magnus' bref», »konung Jörans och konung Månses bref», såsom uttrycken lydde enligt rysk och svensk uppfattning), ehuru i själfva verket okunnigheten om dess föråldrade bestämmelsers rätta tolkning var fullt lika stor å ömse sidor. Hvarje nytt fördrag affattades och gällde endast såsom ett pro-

visoriskt tillägg till denna grundtraktat och innehöll oeftergiftligen föreskrifter om en (för öfrigt aldrig verkställd och knappast allvarsamt yrkad) gränsreglering enligt däri uppräknade ovissa råmärken. Slutligen iakttogs noga, att fördragsparternas beteckningar och bekräftelseceremonierna formulerades, så vidt möjligt, i öfverensstämmelse med den gamla novgorodska häfden. Smärre förändringar i dessa hänseenden kunde med tiden icke helt och hållet undvikas på grund af hvarjehanda politiska omständigheter, men väckte städse misstänksam oro och advokatoriska betänkligheter å rysk sida. Den moskovitiska diplomatien följde den naiva taktiken att dölja sin förlägenhet under skrytsamma åthäfvor och att med hotande utlåtelser draga sig tillbaka, när ingenting kunde uträttas. De obetydligaste formella eftergifter beviljades under förbehåll såsom särskilda stora ynnestbevis, och hvad som bevarades af de häfdvunna sedvänjorna, äfven när på dem stödda verkliga kraf måste för tillfället uppgifvas, betraktades såsom vittnesbörd om motståndarens erkända underlägsenhet. Osäkerheten tillväxte i samma mån som dylika kraf gång på gång återupptogos under förebärande af deras aldrig upphäfda giltighet. Det var i synnerhet den unge tsar Ivan Vasilivitsch, som i sitt öfvermod efter de jämförelsevis lättköpta eröfringarna af tatarkanaten Kazan och Astrachan på detta sätt begagnade sig af de mellan Sverge och Ryssland öfliga förhandlingsformerna, äfven sedan det visat sig, att hans vapenmakt (i gränsfejden 1554—56) icke räckte till för att betvinga de svenska försvarskrafterna.

Händelsernas utveckling ådagalade sålunda, att grannsämjan med Ryssland blef allt svårare att upprätta, om också den svenska regeringen satte sig öfver de förödmjukelser, som tsaren i allt utvärtes sken sökte tillfoga konung och rike. I sak kunde det emellertid ej längre vara tillfredsställande, att Sverge måste nöja sig med obestämda gränser i öster, med traktater, som strängt taget icke förpliktade hela det ryska riket och dess herskare, utan endast Novgorod och dess ofta ombytte höfvitsmän, med stillestånd på vissa år i stället för en varaktig och pålitlig fred. Innan dessa olägenheter hunnit gifva anledning till verkliga svårigheter i följd af den moskovitiska maktens nyvaknade inkräktningsbegär, fanns det föga skäl att synnerligen

bekymra sig om dem, så mycket mindre som de först småningom uppvuxit ur förhållanden, som från början icke syntes innebära någon egentlig fara för Sverge.

* * *

Vid inbördes kif emellan de halfvilde finske nybyggarne i de vidsträckta utmarkerna emellan svenskt och ryskt maktområde var man å ömse sidor af ålder tämligen van, och man fäste därvid icke synnerligen stor vikt. Om gränserna voro osäkra (och utan tvifvel genom de svenske finnarnes utbredning blifvit framflyttade ett godt stycke utöfver det fjortonde århundradets råmärken), så voro dock de maktegande i Sverge och Novgorod visst icke benägne att fördenskull alldeles bryta »den eviga freden» *(mir věčnyj)*, som på förfädrens tid blifvit upprättad i Nöteborg och sedermera upprepade gånger bekräftad genom förnyad »korskyssning» *(krestnoje cělovanie)*, d. v. s. ed, helgad genom den svärjandes kyss å ett framräckt krucifix.

Fredens gällande kraft var icke ovilkorligen förknippad med själfva de nöteborgska fredsbrefven, som icke utgjordes af dubbla förpliktelseurkunder, affattade i hvardera partens namn och sedan utvexlade, utan i enlighet med den ryska seden under medeltiden, af *intygsurkunder* (på tre olika språk: ryska, latin och svenska), utfärdade *endast från ryska sidan*, ehuru hvardera parten behöll åtminstone ett exemplar. Om beseglingen känner man ingenting med säkerhet, emedan originalen gått förlorade och *i texterna ingenting nämnes därom*. Det synes dock, som om hvarje bref varit försedt med två insegel, helt visst ett ryskt och ett svenskt, icke till garanti för brefvets innehåll, utan endast till ömsesidigt *vittnesbörd om dess äkthet och tillförlitlighet*. Med andra ord, förpliktelserna ingingos muntligen och fullbordades genom de *vexlade ederna*, genom den handling, som brefven intyga, icke genom själfva brefvens utvexling. De svärjande voro, å ryska sidan, Novgorods furste och båda högste ämbetsmän *(posadnik* och *tysiackoj)*, å svenska sidan *sändebud* från konungen af Sverge och från köpmännen på Gotland. Förpliktelsen gällde, å ena sidan, för »fursten och hela Novgorod», å andra sidan, för »svenske konungen och hela Sverge och *Viborg*», och betraktades såsom

omedelbart giltig från det ögonblick, då ederna aflades, utan att någon »bekräftelse» (genom personlig ed af svenske konungen) behöfde komma i fråga. Att konungen af Sverge genom korskyssning inför novgorodska sändebud många år efteråt stadfäst »den eviga freden», vet man af annaluppgifter. Men detta innebar en *ny* rättshandling, icke ett afslutande moment i den förra fredsuppgörelsen, som en gång för alla redan var fullbordad. Af andra dylika bekräftelser finnas mer eller mindre tydliga historiska spår.

De här omnämnda traktatformerna bilda utgångspunkten för den novgorodska *starina*, som de moskovitiske storfurstarne sedermera plägade åberopa, ehuru däraf först oförmärkt och sedermera afsiktligt blef någonting helt annat. För novgoroderna var korskyssningen det väsentliga och afgörande momentet; huruvida denna förrättades af regeringsmaktens innehafvare eller af deras fullmäktige å ena eller andra sidan, hade ingen särskild betydelse och uttyddes icke till ära eller förnedring för vare sig den ena eller den andra parten. Karakteristisk är för öfrigt omsorgen att i förpliktelsen uttryckligen inbegripa den närmaste svenska grannstaden Viborg, utan att den tanken synes hafva fallit vederbörande in, att det vore någonting förringande för Novgorod att behandla en del af Sverges rike såsom ett slags särskild fördragspart.

När under unionstiden Viborg i mäktige stormäns händer blef hufvudsätet för en i viss mån afsöndrad makt, drog Novgorod ej i betänkande att förhandla med dem såsom med likställde potentater. De nya tvistigheter, som uppstodo, bilades genom stillestånd eller fred på vissa år *(peremirie)*, allt under det att »den eviga freden» fortfarande betraktades såsom grundvalen för det inbördes rättstillståndet, och i det att för öfrigt vedertagna traktatformer, om än med några modifikationer, användes. Sålunda har fördragsbrefvet af år 1468 angående fem års fred emellan Novgorod och höfvitsmannen på Viborg, herr Erik Axelsson[1], liksom det ursprungliga fredsbrefvet formen af ett intyg, affattadt från rysk ståndpunkt, ehuru icke uttryckligen utfärdadt i de ryska myndigheternas namn. Själfva fördraget är stadfäst i Viborg genom handslag och korskyssning

[1] *Sverges Traktater*, III, sid. 292.

af tvänne novgorodska sändebud och tvänne Viborgs borgmästare. Sändebuden äro befullmäktigade af Novgorods ärkebiskop, *posadnik* och *tysiackoj* för »alla Novgorods herrar och herrskap och inbyggare och undersåtar». Borgmästarne svärja för herr Erik Axelsson »och alla Sverges herrar och inbyggare och undersåtar». Fördragsparterna äro således Novgorod, representeradt af dess kyrkliga och värdsliga öfverhet, och Sverge, representeradt i främsta rummet af höfvitsmannen på Viborg. Att brefvet äfven angifves såsom beségladt icke blott af de fyra svärjande å rysk och svensk sida, utan äfven å herr Erik Axelssons vägnar af hans fogde på Viborg, som fört underhandlingarna jämte »flere gode män af landet och staden i Viborg på allt Sverges rikes vägnar», bevisar, att man vid denna tid tillmätte beseglingen icke allenast betydelsen af en authentikation, utan ock en i sak förbindande kraft, ehuru denna ännu i jämförelse med korskyssningens var af mera underordnad vikt och icke behöfde verkställas af själfva fördragsparterna med deras egna insegel eller ens å bådas vägnar[1]. Fördragsbrefvet i Kexholm af år 1473 om fred på något mer än ett år, också emellan Novgorod och herr Erik Axelsson[2], har likaledes formen af ett ryskt intyg och betecknas uttryckligen såsom affattadt af den furstlige fogden i Novgorod. Novgorods furste var i republikens sista dagar en obetydlig landlös Ruriksättling, som endast var anställd i dess tjänst; hans fogde nämnes därför jämte »flere gode män i Kexholm» såsom befullmäktigad att förhandla med herr Erik Axelssons sändebud af ärkebiskopen, som här ensam representerar Novgorods statsmakt, liksom herr Erik Axelsson ensam representerar Sverges. Fördragsparterna betecknas med »Novgorod och Novgorods land» och »Viborg och Viborgs land och Sverges land». Korskyssningen förrättas, å Novgorods vägnar, af några novgorodske landsfogdar, å herr Erik Axelssons vägnar, af hans sändebud, men ingen besegling omnämnes. Det stadgas

[1] För en särskild uppgörelse i kraft af det redan genom korskyssning stadfästa fördraget kunde ett intyg, styrkt genom besegling, å Novgorods vägnar, af tvänne sändebud och, å herr Erik Axelssons vägnar, af hans fogde och Viborgs borgmästare, anses vara tillräckligt utan förnyad korskyssning (*ibid.* sid. 294).

[2] *Ibid.* sid. 325.

om en undersökning af de gamla råmärkena »efter skäliga bref *eller vittnen*», »efter beseglade bref *och vittnen*», hvilket antyder, att den häfdvunna besittningen, för så vidt som denna kunde intygas af lefvande mäns vittnesbörd, skulle ega hemul vid tolkningen af brefvens utsagor.

Dessa förhandlingar med Viborgs höfvitsmän såsom representerande tillika Sverge fortsattes, äfven sedan Novgorod (1478) kommit under den moskovitiske storfurstens välde såsom hans »fädernearf» *(otčina)*. Men i och med denna politiska förändring framträder tillika en allt noggrannare omtanke om själfva urkundernas stilisering och formella legitimationskraft, ehuru till en början endast på grund af verkliga intressemotiv utan benägenhet att i formaliteterna inlägga en för den andra parten förolämpande syftning. Fördragsbrefven affattas, liksom förut, från novgorodsk ståndpunkt, men deras karaktär af intyg om en redan försiggången rättshandling modificeras därigenom, att vanligen i en punkt den andra parten införes såsom i eget namn afgifvande ett löfte (om afhjälpande af novgorodske undersåtars klagomål). Det torde dock vara oriktigt att för denna enstaka modifikations skull uppfatta urkunden såsom i det hela ett dubbelsidigt förpliktelseaftal. Förpliktelsen är ännu icke bunden vid själfva brefvets ordalag, utan fullbordas genom korskyssningen, som i brefvet omnämnes såsom å ömse sidor förrättad. Men beseglingen, med *fördragsparternas egna insegel*, betraktas såsom nödvändig för urkundens giltighet. På detta sätt har storfurst Ivan Vasilivitsch låtit sina båda ståthållare i Novgorod (1482) afsluta en fred på fyra år med herr Laurens Axelsson på Viborg[1]. Ståthållarne uppträda, såsom det heter i den från denna tid städse brukliga ingressen, på storfurstens (och hans äldste sons) befallning, men förhandla icke för honom och hans rike, utan jämte Novgorods »bojarer och allmoge och köpmän» endast för hans »fädernearf» Novgorod med herr Laurens Axelssons sändebud »från Viborgs slott». Fördraget gäller å den andra sidan ej blott för »Viborg och Viborgs land», utan äfven för Sverge öfver hufvud. Korskyssningen förrättas, å Novgorods vägnar, af tvänne novgorodske män, å Viborgs, Sverges och herr Laurens Axelssons vägnar, af hans sändebud. Brefvet beseglas af de novgo-

[1] *Ibid.* sid. 360.

rodske ståthållarne och af de svenska sändebuden, icke med deras egna, utan med deras herres, herr Laurens Axelssons insegel. Liksom i brefvet af 1473 föreskrifves äfven här en gränsreglering, men *uteslutande* med ledning af »konung Jörans och konung Mänses bref, de som ligga under inseglen». I det närmaste likartadt är fördragsbrefvet (1487) om fred på fem år emellan Novgorods ståthållare och Sten Sture[1], som under tiden bemäktigat sig Viborg och dess län: korskyssning, för Novgorod, af tvänne åldermän för de novgorodske köpmännen, för Sverge och Viborg, af herr Stens sändebud från Viborg; besegling af de novgorodske ståthållarne och af de svenska sändebuden med herr Stens insegel; gränsreglering enligt Nöteborgsbrefven.

Det dröjde likväl icke länge, innan storfursten fann, att målsmansskapet för Sverges rike ej var utan vidare förknippadt med Viborgs höfvitsmannadöme. Nya gränsfejder, som utbrutit emellan de oroliga menigheterna i det svenska Österland och storfurstens novgorodska »fäderne», gåfvo den danska politiken tillfälle att vinna ryskt understöd för sina planer emot Sverge och Hansestäderna. Ett förbundsfördrag upprättades (1493) emellan storfursten och konungen af Danmark såsom Sverges rätte herre. Ömsesidiga förpliktelseurkunder utvexlades omedelbart emellan de båda herskarne såsom likställde »bröder», enligt den vesteuropeiska diplomatiens i allmänhet iakttagna sedvänja, mot hvilken storfursten i detta fall så mycket mindre kunde hafva någonting att invända, som det icke fanns någon inrotad häfd i förhållandet till Danmark att ängsligt fasthålla. Emellertid uppfattade han förbundet så, att det icke hindrade honom från att låta sina ståthållare i Novgorod afsluta det resultatlösa kriget genom ett fördrag med Sten Sture (1497) om fred på sex år[2] enligt alldeles samma former som vid de närmast föregående fördragen. Sedan konung Hans blifvit hyllad i Sverge, åberopade storfursten genom sina sändebud (1501) detta stilleståndsfördrag emellan de båda herskarnes gränsländer såsom ett fullt giltigt medel att bilägga deras undersåtars inbördes tvister, som icke behöfde rubba det ingångna förbundet[3]. Men tillika for-

[1] *Ibid.* sid. 404. [2] *Ibid.* sid. 448.

[3] Jfr de ryska sändebudens inlaga, hos *Styffe, Bidrag till Skandinaviens Historia,* IV, sid. 262.

drade han i sitt eget namn, såsom lön för det i kraft af förbundet företagna angreppet mot Sverge, att återfå de finska områden, som i forna tider blifvit orättmätigt afsöndrade från Novgorod och lagda under Sverges rike. Han afböjde allt tal om de gamla fredsbrefven emellan Sverge och Novgorod (i Nöteborgstraktaten voro just dessa områden uttryckligen tillerkända Sverge) och ville för sin del icke i denna fråga hafva någonting att göra med konungens svenska riksråd, utan endast med honom själf. Han ansåg sig således ej själf vara bunden af den gamla rättshäfd, som gällde emellan hans novgorodske ståthållare och Sverge. Tvärtom väntade han sig ytterligare stora fördelar af sin nya förbindelse med den makt, som han erkände såsom berättigad att med högsta bindande kraft förfoga öfver Sverge.

Ehuru detta förbund emellan den moskovitiske storfursten och den danske unionskonungen (sedermera förnyadt 1506 och 1516) icke ledde till någon rysk territoriell utvidgning på Sverges bekostnad och ej heller efter det ofvan antydda kriget vållade någon nämnvärd rubbning i det faktiska fredstillståndet emellan Sverge och Ryssland, så har det dock haft en betydande inverkan på gestaltningen af de svensk-ryska förhandlingsformerna. Från denna tid fick man i Moskva den äfven efter unionens upplösning traditionellt vidhållna uppfattningen, att Sverge var en stat, hvars oberoende icke var höjdt öfver alla tvifvelsmål, och hvars regeringsmyndighet föreföll invecklad och svår att fastställa. Nya traktater emellan storfursten och Sverge kunde ännu mindre än förr komma i fråga, och Novgorods separattraktater med Sverge utrustades med ytterligare formella garantier, som afsågo att göra förpliktelsen för Sverge, icke blott för någon särskild svensk höfvitsman, så klar och bindande som möjligt, dock så, att den äldre stiliseringen tillika i allt väsentligt bibehölls. Typiskt i detta hänseende är redan det sista under storfurst Ivans regering ingångna fördraget (1504) om fred på tjugu år emellan Novgorods ståthållare och Sverge[1]. Såsom fördragsparter betecknas å ena sidan Novgorod, å andra sidan Sverge och Viborg med dess län. De svenska sändebuden mottagas af Novgorods ståthållare jämte dess »bojarer och inbyggare och köpmän», men de äro befullmäktigade icke blott af riksföre-

[1] *Sverges Traktater*, III, sid. 502.

ståndaren Svante Nilsson, utan äfven af *Sverges rikes råd.* För att betona likställigheten emellan Novgorod och Sverge, samordnas uttryckligen höfvitsmannen på Viborg med de ryske fogdarne på Nöteborg och Kexholm. I Novgorod förrättas korskyssningen af de svenska sändebuden och tre novgorodske köpmansåldermän, men uttryckligen *på självfva fredsbrefven*[1]. De novgorodske ståthållarne besegla med sina egna insegel. Men dessutom stadgas det, att inför deras sändebud Sverges riksföreståndare och riksråd skola personligen kyssa korset *på brefvet* och vidhänga *sitt insegel* (d. v. s. icke deras egna insegel, utan *Sverges riksinsegel*), äfvensom att ärkebiskopen (som fritogs från eden) skall gifva sin bekräftelse med handslag och vidhänga sitt insegel. Häraf framgår, att Sverge ansågs representeradt af riksföreståndaren, ärkebiskopen och riksrådets öfriga ledamöter i förening, äfvensom att från rysk sida fordrades samtlige desse herrars personliga bekräftelse, under det att ståthållarne i Novgorod fritogos från korskyssning. Därigenom förändrades själfva rättshandlingen i så mätto, att dess afslutningsmoment förlades ifrån korskyssningen och beseglingen i Novgorod till de svenske vederbörandes bekräftelse. Att beteckna denna senare såsom en »ratifikation» i modern mening är oegentligt, emedan mångfaldiga historiska vittnesbörd utvisa, att dylika traktater å rysk sida icke ansågos ega någon giltighet alls före bekräftelsen i Sverge. De svenska sändebudens korskyssning kvarstod såsom en föråldrad och öfverflödig form, och deras besegling, som torde hafva förekommit, äfven då ingenting därom nämnes i dessa fördragsbref, har blott haft betydelse för urkundens provisoriska authentikation.

Ett nytt fördrag (1510), under Ivans son och efterträdare Vasilij Ivanovitsch, om fred på sextio år[2] är det första, som blifvit uppgjordt efter svenska sändebuds förhandlingar i Moskva, churu det, liksom alla föregående, är afslutadt emellan Novgorod och Sverge. I urkundens ingress omtalas, i öfverensstämmelse med den moskovitiska kanslistilen, att de svenska sändebuden infunnit sig hos storfursten med »bönfallan» *(frontis cum percussione = s čelobitiem)*, och att storfursten »benådat» *(gratiam*

---

[1] Korskyssningen *på* en urkund skedde, sedan brefvet under krucifixet blifvit lagdt på ett fat.

[2] *Sverges Traktater,* III, sid. 560.

fecit = požaloval) riksföreståndaren och Sverges riksråd och hela Sverges rike genom att befalla sina ståthållare i Novgorod att afsluta den begärda freden. För öfrigt är brefvet affattadt i nästan alldeles samma form som 1504 års fördrag. De svenska sändebudens besegling omtalas uttryckligen i slutet efter dateringen. Denna traktat har sedan två gånger blifvit efter svenska regentskiften (vid de novgorodske ståthållarnes ombyten fastes intet särskildt afseende) å nyo bekräftad, ehuru i något vårdslösa former. Riksföreståndaren Sten Sture den yngre synes (1513) hafva nöjt sig med de novgorodske ståthållarnes handslag till hans sändebud och ett i de förres namn utfärdadt och på vanligt sätt (icke af dem själfve) korskysst stadfästelsebref, men ej hafva erhållit deras eller ens deras sändebuds besegling å den äldre i Sverge bevarade fördragsurkunden. Själf däremot har han, jämte de riksråd, som icke förut varit med om bekräftelsen, korskysst och beseglat det i Novgorod bevarade exemplaret, som för detta ändamål medfördes af de novgorodske ståthållarnes sändebud till Sverge[1]. Konung Gustaf ville enligt egen utsago först försöka få ett nytt fördrag med storfursten själf af samma art som dem han redan lyckats afsluta med andra makter. Men hans sändebud kommo ej längre än till Novgorod och höllo där (1524) på eget bevåg, såsom han påstod, till godo med ståthållarnes handslag och tre novgorodske mäns korskyssning å den på ryska sidan förvarade fördragsurkunden af 1510. Själfve korskysste de denna och lofvade, att konungen inför ståthållarnes sändebud skulle göra det samma och vidhänga sitt insegel; de ryska sändebuden åter skulle gifva konungen handslag och vidhänga sina egna (icke ståthållarnes) insegel å det i Sverge bevarade traktatexemplaret. Då ståthållarne dröjde med sin beskickning, affärdade konungen (1526) nya sändebud till Moskva, men kunde icke utverka någonting annat än att storfursten lofvade, att ståthållarne skulle påskynda saken. De ryska sändebuden kommo verkligen till Stockholm (1527) och mottogo konungens bekräftelse. Däremot kunde de ej besegla den i Sverge förvarade fördragsurkunden, emedan det befanns,

[1] Det här antydda sammanhanget torde framgå af de *ibid.* (sidd. 578 ff., 640) utgifna akterna, som ingalunda äro att betrakta såsom »traktater» i egentlig mening.

att denna hade förkommit, och någon annan försäkran, som möjligen varit påtänkt, synas de ej hafva afgifvit[1]. Konungen har likväl funnit sig till freds med saken, sådan den var, och han hade icke under storfurst Vasilijs tid något skäl att beklaga sig öfver diplomatiska trakasserier. För sin egen del hade han i formellt afseende åtminstone vunnit, att hans nygrundade konungadöme blifvit erkändt af den ryske grannen, och att denne icke utöfver hans egen fördragsbekräftelse å Sverges vägnar fordrade äfven riksrådens korskyssning och ärkebiskopens handslag.

Märkvärdigt nog ville konung Gustaf efter storfurst Vasilijs död (1533) hos hans son Ivans förmyndareregering utverka en förnyad stadfästelse af 1510 års traktat, oaktadt han väl visste, att en sådan från strängt formell synpunkt var omöjlig, sedan svenskarne förlorat sitt exemplar däraf. Men förmodligen tänkte han sig ett fördragsbref, som i allmänna ordalag hänvisade till den äldre traktaten, hvarigenom han skulle vinna, att dess särskilda bestämmelser kunde anses förfallna, medan det rådande fredstillståndet finge gälla såsom förlängdt. Han vägrade därför att bekräfta det nya fördragsbref, som hans sändebud uppgjort i Moskva, och som redan i Novgorod (1535) blifvit på vederbörligt sätt besvuret och beségladt. Det var för öfrigt affattadt i närmaste formella öfverensstämmelse med 1510 års traktat, men hade naturligtvis, när konungen icke ville korskyssa och besegla det, icke heller för ryssarne fått någon förpliktande kraft. Den nya beskickning han affärdade hade dock föga bättre framgång. De ryske bojarerna förklarade, att den gamla freden »var död med den gamle storfursten herr Vasilij», och de ville icke på några villkor medgifva det från svensk sida med stor enträgen-

[1] Jfr de af mig (*De äldsta svensk-ryska legationsakterna*, sidd. 101 ff.) och i *Sverges Traktater* (IV, sidd. 78 ff.) utgifna akterna, bland hvilka ej heller finnas några »traktater». Af misstag har jag (sid. 106) betecknat den där meddelade handlingen såsom de ryska sändebudens bekräftelse å de novgorodske ståthållarnes försäkran till de svenska sändebuden; däri åsyftas tydligen fördragsbrefvet af 1510, och Rydberg har utan tvifvel rätt, då han anser aktstycket vara ett kasseradt utkast från svensk sida. Å andra sidan är det oriktigt, att å de svenska sändebudens försäkran (af 1524) finns »konung Gustafs sigill, i enlighet med hvad i akten är öfverenskommet» (*Sverges Traktater*, IV, sid. 76). Detta har, såsom det på flere ställen angifves, blifvit vidhängdt traktaturkunden af 1510.

het äskade borttagandet åtminstone af punkten om gränsreglering enligt Nöteborgsbrefven. Konung Gustaf fick endast (1537) en traktat om fred på sextio år [1], som var, liksom den kasserade, nära nog en afskrift af 1510 års traktat. Den enda eftergift, som gjordes, och som i synnerhet sedermera framhölls såsom en ovanlig gunst, var, att ståthållarne i Novgorod *själfve kysste korset å fredsbrefvet och vidhängde sina egna insegel.* Därigenom förklarades den svenske konungen vara upphöjd till full likställighet med dem. I sammanhang därmed bortföll äfven de svenska riksrådens korskyssning och besegling [2]. Men för öfrigt bibehölls den gamla formeln om Sverge och Viborg, och ärkebiskopen af Upsala måste nu, liksom förut, gifva handslag och jämte konungen vidhänga sitt insegel, för att likställigheten med de båda novgorodske ståthållarnes dubbelbesegling måtte upprätthållas. Och eftersom konungen jämte sex riksråd hade beseglat fullmakten för de svenska sändebuden, nämndes också i traktatens ingress Sverges riksråd »och allt Sverges rike» jämte konungen såsom deras affärdare; de sades hafva med »bönfallan» bevekt storfursten att »benåda» Sverge med fred.

Vida värre blef det, sedan Ivan Vasilivitsch själf öfvertagit regeringen och efter sin tsarkröning [4] öppnat sina i början seger-

[1] *Sverges Traktater*, IV, sid. 181.

[2] Enligt 1535 års traktatutkast hade ryssarna redan då beviljat de novgorodske ståthållarnes besegling, men icke deras korskyssning. De hade äfven medgifvit, att konungen ej skulle behöfva själf kyssa korset (men väl besegla, i likhet med ståthållarne); han skulle i stället befalla »Sverges rikes höfvitsman» *(capitalis homo regni Sueciæ)* och Sverges riksråd att förrätta korskyssningen utan egen besegling. Desse herrar betecknades, utan hänsyn till konungadömets återupprättande, på samma sätt som i 1510 års fördragsbref. Ryssarne synas hafva tänkt sig, att »rikshöfvitsmannen» var den ypperste mannen i riket näst efter konungen, och efterskänkte därför hans och riksrådens bekräftelse (liksom ock de novgorodske köpmännens korskyssning ströks), när konungen bekvämde sig att själf liksom ståthållarne kyssa korset.

[3] I 1535 års traktatutkast hade konungen kallats »utvald» *(electus)*, förmodligen därför att han under förhandlingarna 1527 hade såsom ännu okrönt själf betecknat sig så. Denna titel uteslöts 1537 på konungens begäran, men gaf ryssarne fortfarande ytterligare anledning att behandla honom såsom en herskare af vida lägre rang, äfven i jämförelse med sina egne undersåtar, än deras herre storfursten.

[4] Tsartiteln användes ej sällan äfven förut, men icke inom riket, utan

rika fälttåg. De vanliga finska gränsoroligheterna lät han utan betänkande urarta till öppet krig emellan de båda rikena, och Nöteborgsbrefven begagnade han till förevändning för omåttliga eröfringsanspråk. När han ändtligen kunde förmå sig att afbryta de oordnade härjningstågen, fann han ett nöje i att gifva fredsförhandlingarna en så ohöflig form som möjligt. Med tal om de novgorodske ståthållarnes höga börd och konung Gustafs ringa härkomst och förut bedrifna »boskapshandel» afvisades alla framställningar om en ny traktat omedelbart emellan de båda herskarne själfve, oaktadt de svenska sändebuden med stor undfallenhet påpekade, att de ofta ombytte ståthållarne hade på egen hand och på olika sätt tillämpat de ingångna aftalen. Fördragsbrefvet (1557) om fred på fyrtio år formulerades i Novgorods namn såsom en stadfästelseurkund *(zapisĭ podtverženaja)* å 1537 års traktat. I ingressen ordades om *konung Gustafs* »bönfallan» genom sina sändebud hos tsaren, som »lagt sin vrede» på honom och allt Sverges rike; den förra korskyssningen sades vara bruten endast genom de svenska gränsbornas förvållande, och endast af synnerlig nåd efterskänktes den uttryckliga beskyllningen emot konungen själf för edsbrottet. Hvad de särskilda bestämmelserna angick, hänvisades i allmänhet till »de förra stilleståndsbrefven» (af 1537), men det inskärptes å nyo, att en gränsreglering skulle företagas efter Jörans och Månses bref, hvarigenom antyddes, att tsaren när som helst kunde återupptaga den oafgjorda tvisten. Konung Gustaf skulle, liksom de novgorodske ståthållarne, korskyssa och besegla den nya traktaten; tsaren höll till godo därmed, att ärkebiskop Laurentius Petri redan i Novgorod, såsom ledamot af den svenska beskickningen till Ryssland, förrättade sin korskyssning och vidhängde sitt insegel. I sak var således ingen förändring alls vidtagen i Sverges och Rysslands inbördes förhållande, men tsarens hållning visade, att man för framtiden kunde vänta sig nya öfvergrepp.

Konung Gustafs realistiska sinnelag (»vår herre konungen älskar icke mycket hårklyfverier i denna världen eller ett högt namn för sig själf», såsom hans sändebud uttryckte sig i Moskva)

endast i skrifvelser, afsedda för utlandet. I alla fördragsbrefven med Sverge ända från 1482 kallas storfursten »tsar», hvilket på svenska öfversattes med »kejsare» (på latin med *imperator*).

gjorde honom emellertid föga benägen att förvärra ställningen med kif om formaliteter, så länge han kunde bevara freden utan uppoffringar af verklig makt. Han begagnade sig af den oro, som den ryska fejden hade väckt i Finland, för att äfven där draga åt sig tyglarna bättre, näpsa de vildsinte gränsborna och genom det nyinrättade hertigdömet sätta en lokal utgrening af centralstyrelsen öfver de självsvåldige fogdarne och frälsemännen, som från Stockholm icke kunde så lätt och jämnt kontrolleras. Med Ryssland sökte han, fastän i det hela taget med ringa framgång på grund af tsarens motsträfvighet, öppna fredliga handelsförbindelser. För den aftalade betänkliga gränsregleringen vidtog han nödiga anordningar, men såg gärna, att som vanligt saken äfven denna gång förföll, emedan tsaren fick annat att tänka på. Genom täta beskickningar till Moskva lyckades han emellertid förebygga eller undanrödja alla anledningar till nya misshälligheter, och tonen i tsarens svar, ehuru alltjämt ganska öfvermodig, röjde åtminstone, att han för tillfället icke kände sig redo att skaffa sig en ny fiende på halsen.

Med konung Erik inställde sig de diplomatiska svårigheterna å nyo. Han var i självfva verket redan från början mycket böjd för en närmare politisk förbindelse med tsar Ivan, och deras personliga skaplynnen företedde ej så liten likhet. Men emedan äfven Erik fäste stor vikt vid herskarvärdighetens yttre sken och allsköns formalistiska småsaker, kände han sig vida mer än sin fader smärtsamt berörd af att icke hugnas med tsarens erkännande af hans jämbördighet och likställighet. De invändningar, som framställdes mot de häfdvunna traktatformerna vid uppgörelsen af det nya fördraget[1] efter konung Gustafs död, utsatte blott hans sändebud vid underhandlingarna i Moskva (1561) och honom själf vid den ryska beskickningens mottagande i Stockholm (1562) för ytterligare obehag utan någon vare sig formell eller reell vinst. Han måste, då han ej ville låta det komma an på en öppen brytning, till och med nöja sig med en fred pa blott tjugu år. Eljes är fördraget i allo likartadt med 1537 års traktat: sändebudens fullmakt af riksrådet jämte konungen, Viborgs

[1] *Sverges Traktater*, IV, sid. 351. Fördraget (det första svensk-ryska, som i originalurkunder finns bevaradt) bekräftades i Stockholm $^{24}/_{6}$ 1562 (*M A S* sid. 36).

omnämnande jämte Sverge, korskyssning och besegling af ståthållaren i Novgorod (som vid denna tid icke hade någon kollega) och konungen, handslag och besegling af ärkebiskopen.

Öfver hufvud fick traktaternas redaktion sin egendomliga utprägling i följd däraf, att de alltid tillkommo på svenskt initiativ och ända från 1510 under förhandlingar i Moskva. Ej blott de exemplar, som skulle öfverlemnas till Sverge, utan äfven de, som skulle stanna i Ryssland, uppsattes i tsarens kansli, och båda affattades helt och hållet i samma ordalag. De svenska sändebudens medverkan inskränktes till det minsta möjliga, eftersom det icke var fråga om en skrift, som skulle utställas i deras regerings namn. De moskovitiske bojarerna (riksråden) och diakerna (sekreterarne) behandlade urkunderna såsom ett slags resolutioner å ingifna underdåniga ansökningar och bemödade sig efter förmåga att formulera dem i analogi med tsarens för sina undersåtar utfärdade privilegiebref *(požalovannyja gramoty)*. Ehuru latinska eller tyska öfversättningar (de senare i synnerhet dåliga och ofta nästan obegripliga utan jämförelse med originalen), med tillhjälp af underhaltige tolkar, bifogades och inbegrepos under beseglingen, ville likväl de ryske vederbörande, af stolthet och okunnighet, icke tillmäta fullt vitsord åt någon annan text än den, som var affattad på deras eget språk. Därigenom vållades mångahanda svårigheter, i synnerhet som ryssarnes juridiska och topografiska terminologi i sig själf var sväfvande och ofta å svensk sida missförstods.

* * *

Ännu ömtåligare blef Sverges förhållande till Ryssland i följd af de lifländska förvecklingarna, som framkallades genom tsarens angrepp (1558) på den redan af inre misshälligheter och främmande politisk inblandning försvagade baltiska konfederationen.

Tsarens motiv till detta eröfringsförsök kunna icke, såsom en nyare konstruerande historieskrifning varit benägen att antaga, härledas ur en framsynt statskonst, för hvilken förvärfvet af hamnar vid Östersjön och öppnandet af förbindelser med vesterlandets kultur utgjort medvetna syftemål. Alla sträfvanden

att i handelns intresse åstadkomma en lifligare och lättare beröring med det moskovitiska väldet hafva vid denna tid utgått från europeiska sjömakter (i synnerhet England och Hansestäderna), icke från ryssarne och deras herskare själfve, som tvärtom länge visat sig misstrogne mot dylika närmanden och endast liksom tillfälligtvis lemnat sitt medgifvande åt de utländske köpmännens affärsföretag. Lika litet som Ivan Vasilievitsch gifvit uppslaget till den engelska samfärdseln öfver faktorierna vid Dvinamynningen, lika litet har han uppkastat någon plan att genom understödjande af sjöfarten på Östersjön bereda gynnsammare tillfällen för sina undersåtars varuutbyte med andra folk. Härnadstågen mot Lifland betydde för honom, efter hvad hans egna utsagor och andra samtida ryska källor tydligen utvisa, framför allt hans personliga emancipation från beroendet af de rådgifvare, som nära nog tvungit honom till det farliga, ehuru oväntadt lyckosamma kriget emot Kazan, och som efteråt ville truga honom till att fortsätta kampen med de otrogne genom en ännu äfventyrligare fejd emot de vida mäktigare tatarerna på Krim[1]. I motsats till dessa besvärliga förmaningar föredrog han att skicka öfver den lifländska gränsen sina ryttarskaror och särskildt de talrika och roflystna tatariska horder, som trädt i hans tjänst efter Volgakanatens undergång, och i hvilkas trohet han därjämte sökte finna stöd för sin envåldsmakt emot de ryske stormännen och deras anhang. Han fruktade ej att möta något allvarsamt motstånd från det tyska ridderskapets sida, och för att rättfärdiga sina anspråk på dess underkastelse åberopade han inga ekonomiska intressen eller kulturbehof, utan endast, i öfverensstämmelse med det vedertagna moskovitiska åskådningssättet, en förment urminnes häfd, enligt hvilken Lifland, liksom de forna ryska furstendömena, gällde såsom hans rätta »fädernearf» allt ifrån Jaroslavs dagar. Ej heller anade han, att striden med grannarne om det lifländska

[1] Tsaren säger uttryckligen i sitt svar (juli 1564) å den förrymde knes Kurbskijs uppsägelsebref, att hans rådgifvare motsatt sig hans beslut att angripa Lifland och framställt hans familjeolyckor såsom straff för denna hans försyndelse (*Ustrialov, Skazanija kniazia Kurbskago*, ed. 3, Petersburg 1868; sid. 166). Knes Kurbskij själf berättar i sitt historiska arbete, att tsarens »tappre och manlige» rådgifvare enträget tillstyrkt honom att med all sin makt angripa de krimske tatarerna och befria de otalige i fångenskap bortsläpade kristne, men att hans smickrare och dryckesbröder motarbetat detta företag (*ibid.*, sidd. 55, 56).

bytet skulle ådraga honom faror, som hans stridskrafter ingalunda voro vuxna. Han hade ännu icke lärt sig att hysa synnerlig respekt för andre fiender än den krimske kanen och dennes i bakgrunden hotande öfverherre, den osmanske sultanen.

Å andra sidan är det lika oriktigt att tillskrifva konung Erik en verklig förmåga af omfattande politiska kombinationer, att betrakta honom såsom den statskloke grundläggaren af Sverges Östersjövälde, därför att han under de lifländska samfundsförhållandenas upplösning skyndade att fatta fast fot i Estland och sedermera ansträngde sig att utvidga sina besittningar genom underhandlingar eller vapenmakt, så långt omständigheterna tillstadde honom. För denna sträfvan är hans ärelystnad en fullt tillräcklig förklaringsgrund. På sin höjd torde i sammanhang därmed hans ingripande hafva kommit att brådstörtas genom hans ängslan att blifva förekommen af hertig Johan, hvars maktställning måste i betänklig mån stärkas genom förvärfvet af ett af Sverges krona oberoende landområde, och af Danmark, som vid Finska vikens kuster skulle hafva vunnit en för Sverges säkerhet vådlig utpost för framtida anfall. Däremot ingick det ej i hans planer att söka tränga ryssarne tillbaka från de delar af Lifland, som de redan intagit. Tvärtom lefde han städse i den förhoppningen, att det skulle lyckas honom att med tsaren afsluta en uppgörelse om begränsningen af deras ömsesidiga maktsferer, inom hvilka det skulle stå dem fritt att hvar för sig göra nya eröfringar så väl på lifländarnes som på danskarnes och polackarnes bekostnad. Hans åtgöranden mot Narvafarten förestafvades hvarken af fientlighet mot Ryssland eller af någon traktan efter *dominium maris baltici* (såsom hans motståndare för den diplomatiska effektens skull förevitade honom), utan helt enkelt af hans förpliktelse till Reval, när denna stad erkände hans öfverhöghet, att skydda dess häfdvunna handelsmonopol emot konkurrensen med Lybeck. Konsekvenserna af det företag han begynt voro helt visst för honom icke mindre fördolda än för tsaren.

Emellertid fogade omständigheterna sig så, att de båda potentaterna under loppet af år 1564 började närma sig hvarandra. Tsaren bekvämde sig därtill med mycken motvilja, men omsider fann han sig föranlåten att, ehuru med tvifvelsam uppriktig-

het, göra vissa eftergifter till konung Erik, dels emedan han behöfde använda större delen af sina trupper vid den littauiska gränsen, dels emedan i själfva Lifland de fyra ockupationsmakternas inbördes militäriska ställning nödgade honom att tills vidare lägga något band på sitt inkräktningsbegär[1].

Den egendomliga politiska komplex, som man tämligen oegentligt plägar kalla »den lifländska ordensstaten», bestod vid sitt sammanstörtande af flere särskilda territorier, hvilkas inbördes förhållanden under tyska rikets nominella och för landets försvar betydelselösa öfverhöghet voro ganska tvetydiga och knappast kunde anses sammanfattade under en gemensam regeringsmyndighet. Utom tyska ordens område, som var det vidsträcktaste och någorlunda sammanhängande utbredde sig från Finska viken till den littauiska gränsen, funnos fyra af biskopar styrda länder, som, ehuru de ingalunda sammanföllo med de kyrkliga dioceserna, buro namn efter vederbörande stift. Riga ärkestift (i denna mening) utgjordes af två stora enklaver inom ordenslandet närmast norr om Düna. Dorpats stift bildade ett sammanhängande område i öster mellan sjöarna Peipus och Wirzjerw. Ösels stift omfattade öarna Ösel, Dagö m. fl. och landskapet Wiek m. m. vid kusten midt emot; orden egde likväl flere spridda besittningar inom stiftet så väl på öarna som på fastlandet. Kurlands (Piltens) stift bestod af tre smärre enklaver inom ordenslandet sydvest om Rigaviken. Biskopen af Reval var icke landsherre öfver ett eget territorium, men egde rätt betydliga gods och ett par slott i Estland. Staden Riga däremot, som stod under ärkebiskopens och ordensmästarens förenade länshöghet, hade ett särskildt »patrimonialområde» i den omgifvande landsbygden; likaså, ehuru af mindre omfång, städerna Reval och Narva, som lydde under orden. Inom de fem stora territorierna funnos, dels i städerna, dels på landet.

[1] Om den lifländska krisens utveckling kan här blott så mycket meddelas, som torde vara oundgängligt för att känneteckna den politiska situationen i början af år 1564. För öfrigt hänvisas särskildt till *C. Annerstedt, Grundläggningen af svenska väldet i Livland 1558—1563* (Upsala 1868) och *Mollerup, Danmarks Forhold til Lifland fra Salget af Estland til Ordensstatens Opløsning 1346—1561* (Köpenhamn 1880; tysk ed., Berlin 1883). At konung Eriks föregående underhandlingar med Ryssland hoppas jag framdeles kunna gifva en utförligare skildring.

många (omkring 150) befästa slott med tillhörande län, hvilkas gränser i allmänhet gällde såsom bestämda af gammal häfd. De starkaste ordensslotten stodo under ordens högste ämbetsmän, »komturerna»; de öfriga, liksom biskopsslotten, anförtroddes åt fogdar, som vanligen tillhörde det länspliktiga ridderskapet; dessutom hade åtskillige vasaller egna borgar på sina gods. Vasallerna bildade flere privilegierade korporationer, hvilkas rättigheter gjorde stort intrång i landsherrarnes, äfven ordensmästarens, styrelsemakt. Ombud för dem liksom för de förnämsta städerna deltogo jämte ordens ämbetsmän, biskoparne och några prelater i den oregelbundet sammanträdande landtdagen, som var nära nog det enda organet för hvad som kunde likna en samfäld lifländsk statsvilja.

Denna Liflands splittring under självständighetstiden återspeglas till god del i det sätt, hvarpå de främmande makterna verkställde sin ockupation, och i de anspråk, som de häfdade mot hvarandra. Skillnaden bestod förnämligast däri, att söndringen ytterligare förvärrades och underkastades ständiga vexlingar. De faktiska besittningarnas omfång rättade sig hufvudsakligen efter de intagna slotten med de underliggande länen.

Tsaren, som ville uppträda såsom hela Liflands herre och genom vilda härjningar af det öppna landet i norr till Reval och Wiek, i öster och söder ända fram till Rigas portar och de kurländska ordensslotten Mitau och Goldingen gaf eftertryck åt sina kraf, lyckades dock under de första krigsåren blott bemäktiga sig (1558) hela Dorpats stift och inom ordensområdet östra delen af Estland med Narva och Wesenberg, äfvensom (söder om Dorpats stift) komturierna Marienburg och Adsel (1560) och (vester om Dorpats stift) komturiet Fellin (1561).

Under Sverge lydde (från 1561) Reval och de estländska kustlandskapen Harrien och Wierland, hvilkas adel, som under ordens länsherradöme utgjort ett inom sig slutet samfund, hyllade Sverges krona mot sina privilegiers bekräftelse. Dessutom hade Sverge tillegnat sig (1561) det befästa klostret Padis vester om Reval, vidare (1562) komturiet och staden Pernau och landskapet Jerwen (söder om Harrien och Wierland) med det starka ordensslottet (och komturiet) Weissenstein, som ryssarne förgäfves belägrat, och inom Wiek (1563) biskopsslotten Hapsal (med

domkyrkan och staden) och Lode och ordenskomturiet Leal. Genom dessa eröfringar hade Sverge råkat i konflikt icke blott med tyska orden, hvars makt var stadd i upplösning, utan äfven med Danmark och Polen, som på grund af flerfaldiga, mer eller mindre rättskraftiga fördrag ville gälla såsom de förre landsherrarnes arftagare.

För konung Fredrik II:s yngre broder, hertig Magnus, hade den danska dynastipolitiken, efter de tyska fursteätternas föredöme under reformationstidehvarfvet, sökt bereda en passande försörjning genom sekularisationen af de stora biskopsstiften på andra sidan om Östersjön. Ösels och Kurlands stift voro vid ryssarnes inbrott i Lifland kumulerade på samma hand, och deras biskop hade mot dryg betalning afträdt sina rättigheter till hertig Magnus' förmån (Ösel 1559; Kurland 1560). Äfven biskopen af Reval öfverlät (1560) förvaltningen af sina stiftsgods till hertigen.

Efter hvarjehanda underhandlingar och förvecklingar med orden, dels angående danske konungens förespeglade, men uteblifna understöd mot ryssarne, dels i följd af hertig Magnus' försök att afrunda sina besittningar på ordens bekostnad, hade ett visst samförstånd inträdt emellan konung Fredrik och Polen, sedan den förre (1561) hade genom en af honom själf utnämnd ståthållare tagit styrelsen af sin broders territorier om hand, och sedan den senare makten trädt i ordens ställe såsom lifländsk landsherre. Båda vände nu sina krafter företrädesvis mot konung Erik, som icke frågade efter deras transaktioner med orden och biskoparne och ännu mindre efter konung Fredriks bemödanden (ända från 1559) att återupplifva danska kronans urgamla rätt till Reval och hertigdömet Estland före ordensväldets utbildning. Konung Erik drog ej ens i betänkande att, liksom han rent af sökt förma hertig Magnus att ställa sig under hans skydd, ytterligare anfäkta de polska utvidgningsanspråken i Lifland.

I kraft af fördraget i Wilna (nov. 1561) emellan Polen (eller, rättare sagdt, storfurstendömet Littauen) och ordensmästaren, ärkebiskopen af Riga och deras vasaller upplöstes orden och upphäfdes de båda största lifländska territoriernas själfständighet (staden Riga, som likaledes deltagit i förhandlingarna, vägrade till sist att godkänna fördraget och bevarade ännu i tjugu år sin

särställning såsom ett slags oberoende fristat). Ärkestiftet och största delen af ordenslandet erkände konungen-storfursten såsom sin omedelbare landsherre, och denne anförtrodde administrationen af det nyförvärfvade området å sina vägnar åt den siste ordensmästaren, Gotthard Kettler, som tillika belänades med återstoden af ordenslandet (på venstra sidan om Düna) såsom ärftligt hertigdöme under namn af Kurland och Semgallen.

Konung Erik däremot afslöt (okt. 1562) ett fördrag med ärkebiskopens af Riga koadjutor, hertig Kristoffer af Meklenburg, som i likhet med hertig Magnus ville skaffa sig ett furstendöme i Lifland och ansåg, att fördraget i Wilna innebar ett obefogadt ingrepp i hans eventuella successionsrätt till ärkestiftet. Hertigen upptogs till en under Sverges krona lydande furste för sina lifländska besittningar; till yttermera visso förlofvades han med en af konungens systrar. Men när han efter ärkebiskopens död (1563) sökte göra sina rättigheter gällande på ort och ställe, vann han intet erkännande af stiftets ridderskap och föll i polsk fångenskap, innan han hunnit få undsättning af svenskt krigsfolk. Konung Eriks försök att under masken af främmande rättskrafs protektion bringa ärkestiftet i sitt våld misslyckades således.

Något bättre framgång hade han på ett annat håll, i mellersta Lifland, där de svenska, ryska och polska ockupationsområdena omedelbart stötte tillsammans utan skarpt uppdragna gränser. Konungen af Polen hade vid hertig Johans förmälning med hans syster (okt. 1562) såsom säkerhet för ett penningelån, som han erhållit af sin svåger, till denne pantsatt sex betydande ordensslott i nämnda trakt (Karkus, Helmet, Rujen, Ermes, Burtneck och Trikaten), äfvensom Weissenstein i Jerwen. Weissenstein intogs kort efteråt, utan hänsyn till det ingångna pantaftalet, af konung Eriks trupper, såsom ofvan omtalats. Men de öfriga panteslotten, som med sina län utgjorde ett icke obetydligt nytt furstendöme, kunde verkligen utlevereras till hertig Johan och anförtoddes af honom åt en tyrolsk grefve af Artz. Detta hertigens förvärf, hvarigenom han intog en för konungens intressen betänklig militärisk ställning emellan de ryska och polska besittningarna, bidrog väsentligen att förvärra missämjan emellan bröderna, oaktadt Johan ställde sina slott under konun-

gens skydd och till och med inrymde en kunglig besättning jämte sitt eget manskap på det nordligaste, Karkus (söder om det närbelägna vestligaste ryska slottet Fellin). Efter hertig Johans fängsling underhandlade grefven af Artz med ryssarne om panteslottens öfverlemnande till dem, men med hans knektars tillhjälp lyckades polackarne åter bemäktiga sig alla dessa fästen utom Karkus, som stannade i svensk ego (1563). Konung Erik hade därigenom visserligen ökat sina besittningar, men tillika ännu värre än förut intrasslat sina grannskapsförhållanden till Ryssland.

Samtidigt utbröt det stora svensk-danska kriget, som likväl endast i ringa mån fördes på lifländsk mark, emedan båda makterna hade full användning för sina ansenligaste stridskrafter dels på Östersjön, dels på den skandinaviska halfön. Hertig Magnus ansattes dock ganska svårt af svenskarne i början. Äfven med Polen, som var Danmarks bundsförvandt, befann sig Sverge i öppet krigstillstånd, men polackarne, som oaktadt alla ansträngningar ej förmådde verksamt bistå danskarne och de isolerade ordensriddarne i Wiek och Jerwen, hade annat att tänka på än att gå anfallsvis till väga emot de svenska besittningarna i öfriga delar af Lifland. Emellan de båda slaviska makterna hade likaledes ändtligen öppet fredsbrott inträdt, men fientligheterna utkämpades icke heller hvad dem angår inom Östersjölandskapen efter de första skärmytslingarna omkring gränsslotten, utan förflyttades snart till deras gamla krigsskådeplats, vid den littauisk-moskovitiska gränsen. Tsaren eröfrade (febr. 1563) den stora och genom sitt läge viktiga staden Polotsk vid öfre Düna, hvarefter en längre tids stillestånd afslöts och underhandlingar inleddes, ehuru med ringa utsikter till ett fredligt resultat. Tsarens öfvermod stegrades af framgångarna, och han erkände ingen af sina fiender eller medtäflare såsom sin vederlike[1]. Emel-

[1] Tsaren fordrade orimligt stora landafträdelser och påminde, till stöd för sina anspråk, om sin härkomst från kejsar Augusti broder Prus, Ruriks ättefader i fjortonde led (*M A P*, sid. 231). Denna förmenta genealogi, som tsaren redan 1556 närmare utvecklat vid konung Sigismund Augusts medling till förmån för Sverge, hade ej långt förut blifvit uppdiktad af de moskovitiske skriftlärde för att legitimera tsardömets, d. v. s. den kejserliga värdighetens, öfverflyttning till Ryssland (*Diakonov, Vlastĭ moskovskich gosudarej*, Petersburg 1889, sidd. 78, 143; *Lichatjev, Razriadnyje diiaki XVI věka*, Pe-

lertid rådde i Lifland å alla sidor, efter fejderna i Wiek, ett slags faktisk vapenhvila, som blott stördes af enstaka plundringar vid gränserna.

Medan tsaren låg i strid med Polen, hade han lemnat svenskarne och danskarne någorlunda i fred, ehuru han visst icke var villig att utan vidare erkänna deras lifländska besittningar och anspråk. Han var den ende af Liflands eröfrare, som uteslutande åberopade en självständig rätt till hela landet; alla de öfrige stödde sig närmast på särskilda och deriverade rättigheter, som de förvärfvat genom öfverlåtelse i en eller annan form antingen af de förre tyske landsherrarne själfve eller af deras ständer. Dessa rättigheter underkände tsaren alldeles, emedan han betraktade de äldre innehafvarne såsom uppstudsige undersåtar, som förverkat allt hvad de åtnjutit ensamt på grund af hans förfäders nåd och därför ej heller kunde afstå det minsta af hans »fädernearf» åt andre herskare. Däremot var han icke obenägen att tills vidare dela med sig däraf åt sina medtäflare, så framt de ville erkänna honom såsom den ende ursprungligen berättigade arfherren till Lifland, och i synnerhet om han genom sådana tillfälliga eftergifter kunde bringa dem i ohjälplig konflikt med hvarandra. De enda underhandlingar och fördrag, som han i detta afseende enligt sin uppfattning af sin värdighet kunde inlåta sig på, måste gälla ansökningar om »nådebevis» *(žalovanija)*, hvilkas åtnjutande för framtiden enligt moskovitisk självherskarrätt berodde på de »benådades» fortsatta välförhållande och tsarens egen nådiga ompröfning i hvarje förekommande tvifvelaktigt fall. Det var alltså för honom icke fråga om något länsförhållande i vesteuropeisk mening, med ömsesi-

tersburg 1888, sidd. 400 ff.). — Konungen af Polen beskylldes för att alltid hafva ställt sig på Sverges sida ända från det ofvannämnda medlingsförsöket; såsom ett särskildt graverande bevis åberopades ett nyligen af ryssarne uppsnappadt bref från honom till den svenske fältherren i Lifland Henrik Klasson. Han hånades i sammanhang därmed för bristande omsorg om sin värdighet, emedan han, som af tsaren hedrades med brodernamnet, ändock kallade konungen af Sverge sin broder; »det må dock stå honom fritt att kalla till och med sin trossdräng *(vozovozitel)* för broder» (*M A P*, sidd. 208, 241 ff.) — Äfven frågan om orsakerna, hvarför underhandlingarna angående konungens syster Katarinas förmälning med tsaren misslyckats, gjordes till ämne för skarpa ordskiften (*ibid.* sid. 263).

diga bestämda förpliktelser emellan länsherren och vasallen, än mindre om någon suveränitetsafträdelse enligt modern folkrätt, utan om en ensidig och återkallelig donationsakt, som icke upphäfde hans oafhändeliga eganderätt till sitt »fädernearf». Huruvida den andra fördragsparten riktigt förmådde sätta sig in i ett sådant aftals verkliga beskaffenhet, bekymrade tsaren föga. Men det framgår så väl af traktaturkundernas former och uttryck som af de förbehåll, som från rysk sida gjordes vid underhandlingarna, att han själf icke velat binda sig på något strängare sätt än ofvan är antydt. Säkerheten för dem, med hvilka han förhandlade, måste därför alltid blifva ganska ringa, men han själf kunde med godt samvete afvisa alla beskyllningar för fördragsbrott, i fall han vid uppkommen missämja fann sig föranlåten att återtaga eller inskränka sina en gång beviljade »nådebevis».

Danmark hade under de lifländska förvecklingarna länge förgäfves underhandlat med tsaren, för att förmå honom dels att inställa sina härjningar i Lifland, dels att erkänna dess egna redan vunna besittningar och gifva sitt samtycke till blifvande eröfringar från Sverge i Estland. Först år 1562 afslöts ett fördrag emellan tsaren och konung Fredrik[1]. Tsaren »benådade» ko-

[1] *MAD*, I, pagg. 252 ff. Fördraget uppgjordes i Mozjajsk $^{7}/_{8}$ 1562. Traktaturkunderna, på ryska och tyska, uppsattes i tsarens kansli. Tsaren kysste själf korset å den ryska urkunden och vidhängde sitt *gyllene* insegel. De danska sändebuden kysste korset å den tyska urkunden och vidhängde sina insegel, men deras förpliktelse innebar, att konungen skulle inför tsarens sändebud låta *ord för ord afskrifva detta bref*, kyssa korset å den nya urkunden och vidhänga sitt insegel. Denna bekräftelse gafs af konung Fredrik i Köpenhamn $^{3}/_{12}$ 1562. — Danmark behandlades sålunda fortfarande af den moskovitiska diplomatien på ett vida aktningsfullare sätt än Sverge. Tsaren titulerade likväl icke längre den danske konungen »broder», utan endast »god granne». I de ryska sändebudens instruktion (*ibid.* pag. 318) åläggas det dem att vederlägga de invändningar, som möjligen från dansk sida kunde framställas emot denna degradering. De skulle svara, att konungen af Danmark nyttjade brodernamnet i bref till konungen af Sverge, som dock ej vore broder med tsaren, utan endast med hans ståthållare i Novgorod, vidare, att tsarens fader och farfader visserligen kallat konungarne Hans och Kristiern bröder, men blott därför att de varit konungar öfver både Danmark och Sverge; numera däremot hade danske konungen förlorat Sverge, medan åter Gud förlänat tsaren mer än ett tsardöme, nämligen Kazan och Astrachan, som hvart för sig vore lika stora som konungariket Danmark; dessutom hade tsaren underkufvat nogajske och tjerkassiske furstar, segerrikt kämpat med krimske kanen, o. s. v. Denna

nungen icke blott med de städer och slott, som den senare redan innehade i Ösels och Kurlands stift, utan äfven med ordensslottet Leal och åtskilliga numera svenska besittningar, nämligen klostret Padis med underlydande gods och själfva Revals domkyrka med därtill hörande biskopsgods och prebendegårdar. Staden Reval med dess område förbehöll tsaren åt sig själf, likaså Pernau och Weissenstein. Angående »de båda Kolk» (Alt- och Neu-Kolk), två stora gods ej långt öster om Reval, således midt i det svenska området, skulle ytterligare underhandlingar föras[1]. Ömsesidig neutralitet utfästes, ifall endera parten råkade i krig med Sverge: det stadgades uttryckligen, att aktiv hjälp icke behöfde lemnas, men den andra parten finge icke bistå fienden med manskap, penningar eller tillåtelse att värfva trupper. Vid formuleringen af dessa villkor iakttogs noga, i öfverensstämmelse med den moskovitiska kanslistilen, att konungen af Sverge icke förutsattes kunna komma i krig eller annars hafva någonting att göra med tsaren själf, utan endast med hansståthållare i Novgorod eller Lifland[2].

Danskarne kunde således, utan att befara något intrång från rysk sida, bekämpa svenskarne i Wiek och trakten omkring Padis, men finge ej utsträcka sina angrepp utöfver dessa gränser. Det kunde dock betraktas såsom en fördel för dem, att tsaren icke förunnade svenskarne en motsvarande säkerhet vid gränserna emellan deras och ryssarnes besittningar i Lifland. Sverge hade ju icke fred med Ryssland, utan blott med Novgorod. Tsaren

argumentation är en sannskyldig yttring af den sällsamma ranguppfattning, som tsaren tillämpade på sitt förhållande till andre monarker, men i själfva verket hade, hvad både grundsatserna och till och med uttrycken beträffar, utbildat efter mönstret af de moskovitiske bojarernas inbördes täflan om tjänsteföreträden enligt ett inveckladt system (det s. k. *městničestvo*) med hänsyn till så väl börd som egna och förfädrens ämbeten (*Diakonov*, sidd. 150 ff.).

[1] Dessa gods, som voro bekanta för sina dyrbara skogar, hade såsom län under orden tillhört Roma kloster på Gotland. Kristiern II hade bytt sig till dem, och danska kronan hade sedan för deras skull haft åtskilliga förvecklingar med orden och biskopen af Reval (*Mollerup*, sid. 42).

[2] För att förebygga allt missförstånd i anledning af denna formulering skulle de ryska sändebuden utveckla, huruledes det omöjligt ginge för sig att skrifva, att *tsaren* ej finge hjälpa konungen af Sverge, emedan den senare blott kunde förhandla med tsarens ståthållare, men att desse icke vore i stånd att lemna honom hjälp *utan tsarens vetskap* (*M A D*, I, pag. 332).

kunde därför när som helst, utan att den besvurna traktaten kränktes, låta sin lifländske ståthållare börja krig med konungen af Sverge. Han hade visserligen icke ännu låtit det gå därhän, men smärre tvistigheter, plundringar och andra öfvergrepp hade allt emellanåt förekommit under de senaste åren, och faran af en öppen brytning på detta håll blef så mycket större, i samma mån som konflikten mellan Sverge och Danmark skärptes. Konung Erik hade därför ifrigt sträfvat efter en ordentlig uppgörelse med tsaren, men denne ville icke ens erkänna hans redan gjorda landvinningar i hela deras faktiska omfång, än mindre tillåta honom att utvidga dem på Danmarks och Polens bekostnad eller, såsom konungen påyrkade, afsluta ett fördrag i sitt eget namn med honom. Den beskickning, som konungen i början af år 1563 affärdade med dessa yrkanden, lemnade Moskva (maj 1563) utan att medföra någonting annat än ett lejdebref för nya sändebud, ifall konungen hade lust att fortsätta förhandlingarna. Då konungen i sin förargelse däröfver, i stället för att inom utsatt tid utrusta en ny legation, på sommaren skref ett tämligen skarpt bref till tsaren med antydningar därom, att andra makter vore hugade att understödja hans anspråk mot tsaren, fick han till svar, att tsaren måhända kunde hemsöka honom »på de svenska öarna», och att hans fordran att få inga traktater med tsaren själf och ej med dennes ståthållare vore »lika aflägsen från all måtta som himlen från jorden» [1]. Konung Erik lät likväl icke skrämma sig. Han ålade sin fältherre Henrik Klasson att fortsätta fejden i Ösels stift, äfvensom att söka bemäktiga sig hertig Johans panteslott och, med stöd af fördraget med hertig Kristoffer, de närmast belägna slotten i Riga stift (inom den del däraf, som låg utmed Rigaviken och sålunda kunde åtkommas från Pernau och Karkus).

Af dessa företag blef det emellertid just ingenting, och konungen beslöt efter någon besinning, säkerligen under intryck af de nyligen lidna motgångarna i kriget emot danskarne, att genom ett nytt sändebud hos tsaren tillkännagifva, att han, under förutsättning af den beviljade lejdens förlängda giltighet, ämnade affärda en större beskickning, så snart det blefve öppet vatten. Tillika förmanade han Henrik Klasson och ståthållaren

[1] *Otr. Lětop.* koll. 183, 184.

i Lifland, grefve Svante Sture, att väl kraftigt afvisa alla ryska öfvergrepp, men hellre underlåta att angripa hertig Johans panteslott än därigenom gifva anledning till en »falsk träta» med ryssarne, om desse gjorde anspråk på dem i kraft af sina hemliga aftal med grefven af Artz[1].

När konungens sändebud, Sven Andersson, 23 febr. 1564[2] anlände till Moskva, hade den politiska ställningen så förändrat sig, att tsaren icke ogunstigt mottog detta uppslag till vänskapligare förhandlingar med Sverge. Kriget med Polen var åter i full gång, men med vida försämrade utsikter för Ryssland. En månad förut hade den ryska hären lidit ett fruktansvärdt nederlag i Littauen och i full upplösning nödgats draga sig tillbaka till Smolensk inom den moskovitiska gränsen; Polotsk var visserligen fortfarande i tsarens våld, men dess försvar kräfde numera uppbjudandet af alla hans krafter. Några veckor förut[3] hade ett danskt sändebud ankommit med fordringar, som utvisade, att konung Fredrik icke ville obetingadt rätta sig efter det ingångna fördragets föreskrifter, ansåg sig vara förorättad af ryssarne och till och med antog en ton, som om han vore tsarens jämlike. På samma gång som han erbjöd sin medling emellan tsaren och konungen af Polen, begärde han, att tsaren måtte ålägga sina ämbetsmän att återställa åtskilliga gods, som tillhörde ridderskapet i Wiek; vidare yrkade han på sin rätt att angripa icke blott de svenska besittningarna inom de i fördraget angifna gränserna, utan äfven Reval, Pernau och Weissenstein.

Dessa fordringar väckte tsarens harm. Några dagar efter det svenska sändebudets ankomst lät han genom sina rådgifvare gifva det danska ett mycket snäft besked[4]. Konungen egde,

---

[1] *R R* 1564, I, fol. 30 v.: till Henrik Klasson, Upsala $^{26}/_{1}$. — *Ibid.* fol. 49: till Svante Sture, Stockholm $^{10}/_{2}$. — *Ibid.* fol. 68 v.: till dens., Stockholm $^{29}/_{2}$. Förmaningarna upprepades sedermera flere gånger.

[2] *Otr. Lětop.* kol. 214.

[3] *M A D* 1, pagg. 395 ff. Konung Fredriks sändebud, doktor Zacharias Veling, hade audiens hos tsaren $^{4}/_{2}$ 1564 och förhandlade med dennes ämbetsmän $^{8}/_{2}$. Hans kreditiv var utfärdadt $^{31}/_{7}$ 1563, men han medförde intet annat bref från konungen. Hans yrkanden framställdes dels muntligen, dels i ett af honom själf uppsatt memorial.

[4] *Ibid.* pagg. 408 ff. Veling fick svar i kansliet $^{27}/_{2}$, men kvarhölls det

förklarades det å tsarens vägnar, att återtaga de orter, som enligt fördraget tillkommo honom; de orter åter, som tillhörde tsaren, hoppades denne med Guds hjälp själf eröfra, hvadan konungen ej behöfde befatta sig med att »rensa tsarens fädernearf». Hvad de af tsarens ämbetsmän indragna riddargodsen anginge, så kunde deras återställande icke komma i fråga, emedan deras förre innehafvare visat sig trolöse mot tsaren och rymt ur hans land. Emot konungen af Polen hoppades tsaren kunna reda sig själf och tarfvade hvarken hjälp eller medling af någon annan.

Trots dessa stolta utlåtelser befann sig tsaren i en mycket orolig sinnesförfattning. Hans fruktan för stormännens förrädiska stämplingar tilltog mer och mer, och han drefs af sin misstänksamhet till allt våldsammare åtgärder, till den ena afrättningen efter den andra. Han kände sig fullkomligt fri från alla återhållande inflytelser, sedan hans ungdoms ledare, metropoliten Makarij, i slutet af år 1563 gått hädan. Han såg sig omhvärfd af faror från alla håll. Han företog vallfärder till olika kloster för att söka de moskovitiska undergörande helgonens skydd. Han affärdade gång på gång sändebud till kanen af Krim med försäkringar om »fred och broderskap» för att förebygga ett förbund, hvarom rykte gick, emellan tatarerna och polackarne till gemensamt anfall mot Ryssland. Midt under all denna ängslan uppskrämdes han ytterligare af underrättelsen därom, att hans mest betrodde fältherre i Lifland, knes Andrej Michailovitsch Kurbskij, hemligen afvikit från Dorpat och gått öfver i konungens af Polen tjänst för att egga och understödja honom i krig och rådslag[1].

oaktadt tämligen länge efteråt. Först $^{8}/_{5}$ hade han afskedsföreträde hos tsaren (hvars medsända bref till konung Fredrik blott innehöll en hänvisning till det meddelade beskedet å Velings memorial) och affärdades från Narva sjöledes först $^{6}/_{7}$.

[1] *Otr. Lětop.* koll. 221, 222. *Ilovajskij*, III, sid. 630. Knes Kurbskij flydde från Dorpat $^{30}/_{4}$ 1564. Såsom närmaste orsaken till hans affall angifves, utom inbjudningar från konungen af Polen och littauiske magnater, i en källa hans fruktan att blifva ställd till ansvar, därför att underhandlingarna med grefven af Artz om hertig Johans panteslott misslyckats.

II.

Tsarens svar å konung Eriks framställning om öppnandet af nya underhandlingar har gått förloradt. Men att det varit gynnsamt, äfven om det måhända innehållit några klagomål öfver det svenska krigsfolkets uppförande vid gränsen i Lifland[1], framgår af den ifver, hvarmed konungen skyndade att begagna sig af tillfället att utsträcka sina yrkanden så långt som möjligt, och af hans omsorg, att mellankommande förtretligheter icke måtte hindra den väntade uppgörelsen. Enligt tidens samfärdselsförhållanden och den svensk-ryska diplomatiens plägseder torde sändebudet nätt och jämt hafva hunnit hem med sitt besked, när konungen redan i början af maj var färdig med kreditiv och instruktion för sin beskickning[2]. Han visade sig numera fullt medveten därom, att ännu ingen traktat garanterade hans lifländska besittningar mot ryska anfall, och att det därför, innan underhandlingarna fått en god utgång, gällde att gå försiktigt till väga vid smärre misshälligheter[3].

[1] I konungens skrifvelse till Hans Larsson och Isak Nilsson, Stockholm $^{8}/_{6}$ (*R R* 1564, I, fol. 226 v.) heter det, att tsaren i sitt bref »sig ther udöfver någorledis besvärer, thet hans folk schall blifve öfverfallit udi Lifland af vårt folk, som är på Karkus och annorstädz, efter som hans bajor ***knes Anders Michalevitz Kurpschi*** honom ther um schall· tillschrifvit och berättet hafve». Då intet spår finns däraf, att något ryskt sändebud anländt till Sverge vid denna tid, och då tsaren knappast torde hafva åberopat knes Kurbskij såsom sagesman efter dennes rymning, så är det antagligt, att dessa klagomål blifvit framställda i den skrifvelse, som Sven Andersson medförde från Moskva.

[2] Inga uppgifter finnas om tiden för Sven Anderssons afresa från Moskva och framkomst till Stockholm. Men utan tvifvel har han fått stanna i Moskva åtminstone några veckor eller längre, och färden därifrån till Stockholm kräfde i allmänhet fem eller sex veckor. Kreditivet och instruktionen äro daterade $^{9}/_{5}$ (*ibid.* foll. 144 v. ff.). I det förra angifves, utan tvifvel i öfverensstämmelse med ordalagen i tsarens bref, såsom beskickningens syfte att »förhandla om frid ***belangendes the landzender udi Lifland,*** som oss ther tilkomme, opå thet att thet motte vare ***emellen oss och eders voivoder och befalningzmän,*** thessliges och begges våre land och undersåter en god frid och tilförsigt ***så väl udi Lifland som thet är udi andre landzorter,*** ther våre land grentzer med edre land»; tsaren anmodas att »med blidt ansichte höre och förnimme» konungens sändebud o. s. v. Dessa uttryck bevisa, att konung Erik nu var beredd att afsluta en traktat uteslutande om Lifland och endast med tsarens ståthållare.

[3] *Ibid.* fol. 259: till Torsten Henriksson (på Karkus), $^{21}/_{6}$. — — — vele

Till ledamöter af legationen utsågos Isak Nilsson till Runegarn, Hans Larsson till Isnäs och sekreteraren Frans Jericho. Deras instruktion vittnar därom, att konungen denna gång (kanske till gengäld för sina eftergifter i fråga om formen) gjorde sig räkning på ganska mycket tillmötesgående i sak från tsarens sida. Han ville också imponera på tsaren genom meddelanden om sina framgångar mot de trolöse danskarne, hvarvid Jakob Bagges lysande pingstdagsseger vid Bornholm under fjoråret särskildt skulle framhållas.

Han fasthöll därvid, att allt hvad han redan innehade i Lifland, äfven hans eröfringar från sina fiender, skulle uttryckligen erkännas. Tillika förutsatte han, att tsaren skulle nöja sig med hans hofsamhet att icke efter de senaste underhandlingarna oaktadt goda tillfällen hafva tilleguat sig någonting mera på Polens bekostnad, men för framtiden »såsom en rättfärdig kej-

---

vi tig vår mening icke förhålle, att endoch tin instruction medgifver, att thu så schulle förhålle tig emot them (ryssarne), såsom the vorde sig stellendes emot våre undersåter, så vele vi doch likvel, att thu schalt med beschelighet handle therudinnen och efter thenne tidz lägenhet se ther något genom fingren med, gifvendes ther med (intet) tillfelle och orsak, att rydzen blifver rett till att företage något fiendtligit emot oss, synnerligen för then schuld, att *samme slott och län är ännu icke intagit i fridzförbundet med rydzen.* Och efter vi nu hafve afferdiget våre senningebud till storfursten, derföre synes oss vare rådeligit, att man förhåller sig venligen emot hans bajorer och undersåter i midler tid the äre ther inne och vi något vist besched om grentzen kunne bekomme. — Förut hade konungen uttalat den åsikten, att traktaten med Novgorod äfven gällde för Lifland och på grund däraf uppfordrat sina befälhafvare att eftertryckligen näpsa ryssarne för deras gränskränkningar. Sålunda tillstyrkte han Henrik Klasson att i dylika fall »entschyllige sig med *thet som fredsbrefven förmäle,* nembl. att om än någon träte påkomme vid grentzen emellen undersåterne, *schall korskyssningen icke för then schull vare broten,* ej heller ther med handlet emot *fredsbrefven*» (*ibid.* fol. 127 v.; 25/4). Att han ännu omedelbart efter sitt beslut att afsända beskickningen icke kommit fullt på det klara med saken, synes af en liknande förmaning till Anders Pedersson (på Pernau) att icke »fruchte therföre, att freden schall ther igenom blifve förbruten, althenstund *fredzbrefvet så förmäler,* att hvar någon irringer emellen undersåterne scher på grentzen, schall ther med icke vare handlet emot *korskyssningen* och freden icke thes mindre blifve ved macht hållen; och efter vi nu hafve afferdiget en legation till storfursten till att handle om fred och om begges våre land och grentzer, förse vi oss, att sådane tiltastning schall blifve ther igenom afskaffet» (*ibid.* fol. 142 v.; 4/5).

sarex ej göra några invändningar emot ytterligare svenska eröfringar från fienderna, liksom konungen å sin sida gerna unnade tsaren att få behålla hvad han redan intagit i Lifland och att där efter omständigheterna utvidga sitt välde. Det synes dock ej hafva varit meningen, att denna reciprocitetsgrundsats skulle tydligen formuleras såsom fördragsvillkor, utan blott åberopas under förhandlingarna. Däremot bemyndigades sändebuden att *med tsarens ståthållare* afsluta en traktat på 16 eller 17 år med hänsyn till båda parternas nuvarande besittningar, emellan hvilka en ordentlig *gränsreglering* skulle företagas[1]. Med en sådan gränsreglering kunde det icke sammanstämma, i fall tsaren skulle i fördraget förbehålla sig sådana orter, som han ännu icke hade fått i sitt våld, och som således icke till sin omfattning kunde närmare bestämmas.

Om tsaren fortfarande ej ville unna Sverge mer än Reval, Pernau och Weissenstein (med deras områden) och särskildt yrkade, att ingenting skulle tagas från konungen af Danmark och hans broder, så borde sändebuden vidlyftigt utveckla, huruledes konungen hade för rättmätiga orsakers skull råkat i uppenbart krig med Danmark, hvadan det ej kunde förmenas honom att, liksom han redan tillfogat sin fiende stor skada både till sjös och lands, angripa alla danska besittningar både i Lifland och annorstädes, så länge krigstillståndet räckte. Det kunde icke förmodas, att tsaren skulle vilja hindra konungen därifrån, i synnerhet som danskarne vore kände för sin svekfullhet[2].

---

[1] — — Och begäre för then schuld, att storfursten ville late tilbiude och *befale sine ståthållere till att uprätte en stadig fred med thesse våre sändebud till sexten eller siutton år,* så att våre undersåter och tienere udi Lifland och the som oss tillyde måge köpslage och vänligen handle och vandle med storfurstens undersåter, som gode granner och nåboer göre pläge och efter som thet udi the förre fredlige tider schee pläger, item att ther motte och *göres grentzer och åtskilnat emellen våre och storfurstens tilbehöringer udi Lifland,* på thet att freden motte thes bättre oförkrencht hålles på både sidor; udi hvad motte vi seden såsom en god fredsam nåbo kunne vare storfursten till gode, göre vi thet gerne.

[2] — — — förseendes oss till storfursten, att han oss icke någon förhindring therudinnen görendes varder. Med flere ord och umbständigheter, som till thenne sak kan tienligit vare, förklare thenne mening, berättendes storursten om the danskes otro och falskhet, som the af ålder äre med befunne,

Medan konung Erik sålunda bemödade sig om att själf, utan tsarens inblandning, få fria händer emot polackarne och danskarne i Lifland, så hoppades han dock att på en omväg sätta vissa skrankor för tsarens eget utvidgningsbegär eller ville åtminstone, måhända snarare, uppställa en motfordran, som vore egnad att förmå tsaren att släppa sitt målsmansskap för Danmark. Sändebuden skulle nämligen påyrka, att *hertig Kristoffer såsom konungens undersåte skulle genom fördraget erkännas* i sin egenskap af rättmätig herre till Riga stift, ehuru han ej kommit i besittning däraf, och att tsaren skulle förplikta sig att skona därtill hörande slottslän (eller vissa ibland dem) *såsom tillhörande konungen*[1]. Ginge tsaren ej in därpå, så vore dock så mycket vunnet, att konungen hade närmare angifvit, på hvilka områden han i främsta rummet gjorde anspråk. Om hertig Johans panteslott nämndes däremot ingenting.

Angående sjöfarten till Narva häfdade konungen intet allmänt förbud, utan förbehöll sig blott att på de svenska farvatt-

---

och aldrig pläge hålle anten bref eller segel, ord eller sanning, *ther med han kunde vare förhächted emot them.*

[1] Videre se vi för gott och nödigt an, att när våre sändebud komme ther till handels, att the sig beflite, thet then högborne furste och herre, her Christoffer, coadjutor till erchebischopzdömet Rige och hertig till Mächelburg, motte *med the slott och län, som honom udi Lifland tilkomme, varde i then handel och fred med intagen,* anseendes, att han oss med svågerschap så när förvant, att han vår elschelige syster then högborne fröjken till gemål hafve schall. Thes föruthen hafver han och begifvit sig under oss och *vår trophen-tige undersåte vorden är.* Så vele vi oss förse, att storfursten vilde them icke för fiender achte eller någon schade tillfoge late som oss tillyde, uten at *the som udi the län boendes äre och högbemelte hertig Christoffer udi Lifland tillyde måge like som the andre våre undersåter i thenne fred med intages.* Och hvar thet elliest icke schee kan, då vele vi, att the slott måge till thet minste insetties och författes i freden, efter som then instruction till Polen innehåller och på hertig Christoffers vegne om handles schall, sampt med Karkus, som oss elliest tilkommer. — I instruktionen för legaterna till Polen omnämnes icke några bestämda delar af Riga stift såsom minimum af anspråken för hertigens räkning; det talas blott i allmänhet om åtminstone halfparten (*Th. Annerstedt, Svenska väldet i Livland,* sid. 15). Men det är möjligt, att konungen, när han uppsatte instruktionen för beskickningen till Ryssland, ämnade närmare formulera sina anspråk. Förmodligen åsyftades den nordvestra delen af Riga stift (söder om Pernau; med slotten Salis och Lemsal, m. fl.), som låg bäst till för svenskarne och aflägsnast från det ryska området.

nen hindra lybeckarne och andre hanseater därifrån, emedan de blifvit hans fiender och ställt sig på Danmarks sida. Men han var villig att medgifva äfven dem denna seglats, om de förlikte sig med honom.

Slutligen uppdrog han åt sina sändebud att i Ryssland göra aftal om inköp af salpeter för Sverges krigsbehof; de skulle erbjuda bly i stället[1].

Denna instruktion kompletterade konungen efter sin vana genom ytterligare föreskrifter, som tillsändes legaterna, sedan de redan anträdt sin färd. De skulle i Moskva förklara, att de öfverklagade svenska anfallen emot ryssarne i Lifland blifvit föröfvade emot konungens uttryckliga befallning, men därjämte anhålla, att äfven tsaren måtte ålägga sina tjänare och undersåtar att iakttaga god grannsämja, som de kränkt genom ströftåg från den wesenbergska sidan ända fram till Revals portar. De borde också underrätta tsaren, att konungen genom underhandlingar sökte uppnå fred med Polen, men att tsaren icke finge misstycka, om svenskarne satte sig till motvärn mot polska angrepp, ifall ingenting kunde uträttas med dessa underhandlingar. Slutligen ålades det dem att yrka på lösgifvande eller utvexling af åtskillige svenske fångar, som lybeckarne fört till Ryssland[2].

---

[1] Frågan om salpeterleveranser var af ganska stor betydelse under förhandlingarna mellan Sverge och Ryssland. Redan konung Gustaf visade sig angelägen om att skaffa sig nödigt förråd af denna vara från grannlandet, där regeringen i mån af sitt eget behof eller för att ådagalägga sin makt plägade än tillåta, än förbjuda utförseln däraf. Handeln förmedlades vanligen genom tsarens ämbetsmän i gränsorterna och efter hans befallning. Under det pågående kriget med Danmark berodde Sverges rustningar till icke ringa del af tillgången å salpeter, som icke i tillräcklig mängd kunde frambringas inom riket. Den danska diplomatien var ej okunnig om detta förhållande och sökte naturligtvis i Moskva motarbeta svenskarnes önskningar och i Narva och Novgorod genom sina agenter öfvervaka, att tsarens exportförbud ej i hemlighet öfverträddes. Några uppgifter därom meddelas längre fram.

[2] *RR* 1564, I, fol. 226 v.: till Hans Larsson och Isak Nilsson, Stockholm $^{5}/_{6}$. — — — Och efter som vi kunne tenkie, tå befinnes någre på både sider både hos oss och storfursten, som gerne såge, att ther motte någon tvist upväckies emellen begges våre undersåter och tienere udi Lifland. — *Ibid.* II, fol. 38: till Hans Larsson och Isak Nilsson, Linköping $^{12}/_{7}$; II, fol. 77 v.: till Hans Larsson, Isak Nilsson och Frans Jericho, Linköping $^{26}/_{7}$. — Konungen skref äfven till den ryske ståthållaren i Dorpat angående de hos honom kvar-

Samtidigt med denna beskickning till Ryssland sände konung Erik en annan till Polen. Han föreslog visserligen fred, men på sådana villkor, som polackarne näppeligen kunde antagas vara hugade att bevilja, hufvudsakligen angående hertig Kristoffers insättning i sina rättigheter. Förslagen afvisades också af konung Sigismund August under hänvisning till förbundet med Danmark[1]. Det synes hafva varit konung Eriks afsikt att genom denna diplomatiska parallelaktion å ena sidan skrämma polackarne, som skulle bibringas den inbillningen, att han stode i full samdräkt med Ryssland och därför trodde sig om att föra ett högt språk emot dem[2], å andra sidan inför tsaren låta påskina, att han vore villig att närma sig Polen, så vida denne ej ginge in på att med Sverge dela de polska besittningarna i Lifland. För konungen torde ett formligt förbund med Ryssland hafva redan nu hägrat såsom den mest önskvärda lösningen af de långvariga förvecklingarna.

Inga bevarade legationsakter upplysa någonting om den svenska beskickningens resa och underhandlingar i Ryssland. Den ryska hofkrönikan[3] omnämner dess ankomst till Moskva (2 aug.), men förmäler intet om dess mottagande eller ens tiden för dess affärdande och fördragets uppgörelse hos tsaren och

hållne svenskarne (*ibid.* I, fol. 266 v.: Stockholm 24/6; II, fol. 81 v.: Linköping 26/7).

[1] Om denna beskickning jfr *Th. Annerstedt,* anf. arb. sidd. 12 ff.

[2] *R R* 1564, I, fol. 197 v.: instruktion för sändebuden till Polen, Stockholm 30/5. — — — Hvar och så hender, att kongl. mt till Polen vorde naget berörendes om ryssen och ville hafve högbemelte kongl. mt i förbund med sig emot honom, ther till schall man svare, att thet är högbemelte kongl. mt icke läglig it opå thenne tid, allthenstund hans k. m. hafver tilförenne *giort fred med honom,* och efter han *hafver icke än nu gifvit högbemelte kongl. mt nagor orsak till feigde,* therföre kan högbemelte kongl. mt icke så vitt inlate sig med kongen af Polen; elliest vill hans kongl. mt sig vinnleggie och thet så förschaffe, att ryssen ingen tilföring schee schall på then del, som han med krigsmunitioner blifver förstercht — — — Detta sista löfte gällde naturligtvis endast för så vidt som konungen af Polen rättade sig efter de svenska fordringarna. — Legationen utrustades också med en särskild utförlig »undervisning» (*ibid.* fol. 233 v.: Stockholm 11/6) om alla de rättfärdiga orsaker, som skulle åberopas till stöd för konungens beslut att straffa tyska orden och intaga dess land.

[3] *Otr. Lětop.* koll. 228—230.

besegling i Dorpat. Fördragsvillkoren meddelas däremot i sammandrag jämte några tillägg, som utvisa, huru tsaren uppfattade den traktat han omsider hade beviljat kung Erik. Det heter, att han endast med hänsyn till kriget mot Polen hade öfver hufvud gjort Sverge några medgifvanden, men att han efter stilleståndsårens utgång och de polska förvecklingarnas lyckliga afslutning ämnade återtaga de lifländska orter, som han tills vidare förunnat konung Erik[1]. Öfver dennes beredvillighet att afsluta fördrag med hans ståthållare i Lifland kände han sig emellertid ganska stolt. Han lät enkom förfärdiga ett grannt insegel, hvarmed ståthållaren skulle besegla traktaturkunden och sina skrifvelser till främmande makter[2]. Sålunda invigdes i Rysslands diplomatiska förhandlingar med grannstaterna en ny sedvänja, som likväl icke blef särdeles långvarig och hann utbilda sig till en helgad *starina*.

Det littauiska kriget hade åter uppblossat, och tsarens fältherrar hade nyligen med stor härsmakt, förstärkt med många tatariska skaror, inbrutit öfver fiendens gränser och anställt vidsträckta härjningar. Men det drog någon tid om, innan den lifländske ståthållarens insegel hann blifva färdigt och traktaturkunden ordentligen utfärdas i Dorpat.

Denna urkund, hvars för Sverge afsedda exemplar, på ryska och tyska, ännu finns i behåll[3], är daterad i Dorpat,

---

[1] »Herren befallde, att dessa städer, *Kolyvanĭ* (Reval) och *Pernov* (Pernau) och *Paida* (Weissenstein) och *Karikus* (Karkus), skulle skrifvas för konung Erik under stilleståndet, *därför att tsaren och storfursten hade begynt ett stort företag emot littauiske konungen.* Men när företaget emot littauiske konungen vunne sin fullbordan och åren för stilleståndet med svenske konungen utlupe, då skulle herren, med bön om Guds nåd, draga försorg om Kolyvan och de andra städerna (som skrifvits) för konung Erik i Lifland och *rensa sitt fädernearf Lifland,* så mycket Gud månde hjelpa honom därtill.»

[2] »Samma år lät tsaren och storfursten göra ett insegel (och sända det) till sitt fädernearf Lifland till staden *Jurĭev* (Dorpat). Men stämpeln på inseglet var en dubbelhöfdad örn, men vid örnens högra fot var lifländske mästarens vapen och insegel, men vid venstra foten biskopens af Juriev vapen och insegel; och omkring inseglet var tsariska majestäts bojars, ståthållarens och vojevodens i Lifland namnskrift såsom hans insegel. Och han befallde bojaren och vojevoden i Juriev att med detta insegel besegla bref om stillestånd med svenske konungen och bref till andra riken.»

[3] I svenska riksarkivet. Ståthållarens i Lifland insegel vidhänger ännu

sept. 1564. Månadsdagen är, såsom ej sällan i skrifvelser (äfven andra fördrag med Sverge) från tsarens kansli, icke utsatt. I detta fall kunde det på grund af omständigheterna vara så mycket större skäl att lemna ståthållaren längre rådrum för expeditionen. Det torde ändå vara tvifvelaktigt, huruvida beseglingen i Dorpat försiggått inom den utsatta tiden, eftersom de svenska sändebuden tämligen sent synas hafva återkommit till Sverge [1]. Förmodligen hafva de blifvit kvarhållna först i Moskva och sedan i Lifland under den förvirring, som uppstod i följd af polackarnes och de krimske tatarernas angrepp mot Ryssland.

Fördragsbrefven äro i det hela taget affattade efter mönstret af de novgorodsk-svenska traktaterna. Tsaren har »i sin nåd» *(požaloval)* befallt sin bojar, vojevod och ståthållare *(namêstnik)* i Lifland, Michailo Jakovlevitsch Morozov, att »skrifva för konung Erik under stilleståndet» vissa orter i tsarens fädernearf Lifland och att med konungen »för dessa städer» ingå ett stillestånd. Villkoren äro uppgjorda emellan ståthållaren och de svenska sändebuden. Den förre har i Dorpat kysst korset och vidhängt sitt insegel »för tsariska majestäts fädernearf Lifland» å det exemplar, som öfverlemnades åt sändebuden att medföras till konungen. De senare hafva äfvenledes kysst korset å (men icke beseglat) samma exemplar »för konung Eriks rike, för Sverges land och för Viborgs stad och för allt Sverges land och för Revals stad och för alla de städer, som äro skrifna för Reval» och därmed utfäst, att konung Erik, när ståthållaren skickade sina sändebud till honom, skulle i deras närvaro kyssa korset och vidhänga sitt eget insegel å ett annat exemplar af fördragsbrefvet »för Sverges rikes hela välde och för Revals stad och för de städer, som äro skrifna för Re-

---

och är synnerligen väl bevaradt. Den tyska texten är utgifven i *Sverges Traktater,* IV, sidd. 369 ff. Den ryska texten är utgifven efter det åtminstone på tsar Peters tid i Moskvaarkivet bevarade, för Ryssland bestämda exemplaret, i *Razsuždenije kakije pričiny* &c, sidd. 231 ff.

[1] Urkundens datering lemnar såsom införd på förhand i tsarens kansli, där traktatbrefven utskrefvos, ingen säker ledning i fråga om den verkliga tiden för utfärdandet i Dorpat. — Af konung Eriks instruktion för Henrik Klasson, Stockholm $^{20}/_{1}$ 1565 (*R R* 1565, I, fol. 12 v.) framgår, att sändebuden kort förut hemkommit med den af ståthållaren i Dorpat beseglade traktaten.

val»[1]. Ärkebiskopens handslag och besegling sattes dock ej i fråga för denna traktat.

Konung Eriks önskningar uppfylldes endast delvis genom fördragsvillkoren. Tsaren ansåg fortfarande, att han icke behöfde göra synnerligen stora eftergifter till Sverges förmån. Han visade sig likväl gunstigare än förut, i synnerhet så till vida som

[1] I det för Ryssland afsedda exemplaret, som skulle beseglas af konungen, äro inga andra ändringar vidtagna, än att, med bibehållande för öfrigt af urkundens form af ett på tsarens befallning utfärdadt vittnesbörd om det ingångna fördraget, på några ställen konungen, där hans förpliktelser omtalas, nämnes i första person, och att i stället för punkterna om ståthållarens och de svenska sändebudens korskyssning, hvilka här äro utelemnade, konungen säges hafva kysst korset »å detta stilleståndsbref med tsariska majestäts bojar och vojevod och ståthållare i Lifland M. J. Morozov», *med tomrum i dateringen* för ort, månad och dag (årtalet betecknas, såsom i det andra exemplaret, med »7073 efter världens skapelse och 1564 efter Guds börd»). *Efter* traktattexten följer ett i de svenska sändebudens namn afgifvet intyg (på ryska; utan tvifvel uppsatt i tsarens kansli på samma gång som fördragstexten), att de kysst korset och vidhängt sina insegel å *denna* urkund i Dorpat sept. 1564 med förpliktelse, att konungen skulle inför ståthållarens sändebud gifva sin bekräftelse därå genom korskyssning och besegling. Utgifvaren af *Razsuždenije* har antecknat, att inseglen icke finnas kvar, men att spår synas af deras vidfästning nedtill å brefvet, äfvensom att till detta äfven en tysk öfversättning varit bifogad (liksom till det för Sverge bestämda exemplaret). — Utan tvifvel har meningen varit, att sändebudens intyg jämte deras insegel skulle (liksom det föreskrefs med afseende på 1567 års fördragsurkund), när ståthållarens sändebud anlände till Sverge, i deras närvaro *bortskäras från pergamentet* för att lemna rum för konungens besegling. Att denna operation icke egt rum, bevisar tydligen, att *konung Erik aldrig har bekräftat traktaten* (hvilket för öfrigt alldeles öfverensstämmer med hvad som kan slutas af andra källor). Den lifländske ståthållarens besegling kan icke betraktas såsom någon »ratifikation» å rysk sida (*Sverges Traktater*, IV, sid. 378), utan är blott ett moment i fördragsafhandlingen, som först i och med konungens bekräftelse kunde gälla såsom fullbordad. Denna skulle försiggå inför *ståthållarens* sändebud. Det är därför i och för sig orimligt att antaga, att det sändebud från *tsaren*, »hvilket följande året i Sverge infann sig», kunde hafva haft »i uppdrag att bevittna konungens korskyssning» o. s. v. (*ibid.*). Lika litet kan det med skäl påstås, att eftersom konungen förklarat sig *villig* att stadfästa traktaten, »sådan den förelåg och redan, på tsarens befallning, var af hans ståthållare i Lifland med korskyssning och sigill bekräftad, så måste den följaktligen väl antagas hafva betraktats såsom tills vidare gällande» (*ibid.* sid. 380). Traktatens giltighet förutsatte *ömsesidig* bekräftelse, och så länge denna ännu blott var gifven af *ena* parten, var öfver hufvud *ingendera* förpliktad att iakttaga fördragsvillkoren.

han ej gjorde anspråk på några afträdelser af hvad konungen faktiskt innehade i Lifland,

Stilleståndet skulle gälla i *sju* år, räknade från 21 nov. (*vedenie prečistyja Bogoroditsy; Marien opferung*) 1564 (7073) till samma dag 1571 (7080). Under detta stillestånd skulle konung Erik få vara i okvald besittning af Reval med dess område, utom de båda »Kolk» med allt hvad därtill hörde (dessa gods skulle dock ej tillfalla konungen af Danmark, utan behållas af tsaren och läggas under *Rakobor* = Wesenberg). Vidare skulle konungen få fortfarande innehafva Pernau, Weissenstein och Karkus med deras områden (*ujězdy*, län) »efter de gamla gränserna». En noggrann gränsreglering skulle verkställas genom af konungen och ståthållaren utnämnde kommissarier, som skulle mötas vid gränsen 20 juli (Elias profetens dag) 1565 (7073). Denna reglering skulle förrättas med ledning af de forna gränserna (emellan de lifländska slottslänen). Men där det lämpade sig att uppdraga gränserna utmed floder och sjöar, skulle så ske, till hvilkendera partens förmån det än månde lända[1]. Samme kommissarier skulle äfven såsom edsvurne skiljedomare uppgöra alla hittills förefallna tvister å ömse sidor.

Gränserna för det område, som tsaren förunnat konungen af Danmark genom sitt »nådebref» (*žalovannaja gramota*), angifvas icke uttryckligen, ehuru det i allmänhet undantages från nådegåfvan till konung Erik. Det heter blott, att han och konung Fredrik finge »själfve uppgöra med hvarandra om dessa orter»[2].

---

[1] *A gdě prigožě rubeži položili po rěkam ili po ozeram, v kotoruju storonu ni dovedetca, i těm golovam rubeži po těm rěkam ili po ozeram položit', v kotoruju storonu ni dovedetca, čtob v pered o těch rubežech sporu ne bylo.* »Men där det lämpar sig att lägga gränserna utmed floder eller sjöar, till hvilkendera sidan det än månde tillfalla (någon fördel), skola desse föreståndare (= kommissionens ledare) lägga gränserna utmed dessa floder eller sjöar, till hvilkendera sidan det än månde tillfalla (någon fördel), på det att för framtiden ingen tvist måtte uppstå om dessa gränser». — I den bifogade tyska öfversättningen är meningen till oigenkännelighet förvrängd, oaktadt hvarje ord är med ängslig noggrannhet återgifvet.

[2] *I o těch městech Irik korolï s Frederikom korolem Datckim vědajutca sami.* — I den tyska öfversättningen läses: »und *von nuhn an* konick Erich mitt konick Friderich zu Dennemark, *das wissen sie selben*»; också ord för ord uttolkadt, men olyckligtvis med betydelser, som icke gifva något sammanhang.

Tsaren åtog sig således intet ansvar för de danska och svenska besittningarnas inbördes reglering och hade numera nog ingenting emot, att de båda konungarne komme i tvist om hans ynnestbevis.

Däremot visar han sig synnerligen angelägen om att inskärpa, huru mycket han fortfarande ämnar behålla för sin egen räkning af sitt arfland, och han gör därvid ingen skillnad emellan hvad som redan faktiskt är i hans våld och hvad som ännu så länge hans fiender eller hans uppstudsige lifländske undersåtar lyckats undandraga från hans herradöme. Det är alltså *hela* Lifland, utom de svenska och danska besittningarna, som tsaren häfdar såsom sitt »fädernearf». Så godt som alla städer, slott och större gods uppräknas med sina så väl lettiska eller estniska som tyska namn, fördelade i olika grupper, först och främst efter de förre landsherrarnes territorier, ordenslandet (*maistrovo vladěnie,* »mästarens välde»), Riga ärkestift (*arcybiskupovo vladěnie,* »ärkebiskopens välde»), Dorpats stift (*biskupa Jurievskogo vladěnie,* »biskopens af Juriev välde»; *Jurievskaja deržava,* »Jurievs herradöme») eller Riga stadsområde (*čto vědali burmistry i posadniki i prikaznyje Rižskije liudi,* »hvad Rigas borgmästare och fogdar och tjänstemän förvaltat»), och inom dessa efter landskap (Kurland, Estland, Wierland) eller geografiskt läge för öfrigt och efter språkområden (*iazyki),* lettiskt, estniskt eller liviskt, — en verklig topografisk öfversikt, som oaktadt vissa otydliga punkter ej saknar sitt värde för kännedomen af Liflands invecklade förhållanden under denna upplösningstid [1]. Det föreskrifves i flere gånger upprepade ordalag, att konung Erik och hans undersåtar ej få »tränga sig in i och bekriga» (*ne vstupatisia i ne vojevati)* någon af dessa orter med hvad därtill hörde eller i andra icke uttryckligen nämnda orter, som tillhört orden eller de båda stiften; motsvarande förpliktelse gäller för ståthållaren

och med missförstånd af åtskilliga grammatiska former, möjligen äfven med förvexlingar af vissa bokstäfver i den moskovitiska kansliskriften.

[1] Om man jämför denna ortlista (äfvensom en liknande i traktaten med Danmark af år 1562) med den nyaste historisk-geografiska kartan öfver Lifland (*Löwis of Menar, Livland im Mittelalter,* Reval 1895), så måste man erkänna, att vederbörande i tsarens kansli voro ganska ordentligt hemmastadde i Liflands äldre territoriella indelning.

och »tsariska majestäts undersåtar i Lifland» med afseende på de svenska besittningarna, sådana dessa angifvas i traktaten. Det förtjänar särskildt anmärkas, att alla hertig Johans panteslott, utom de båda, som införlifvats med de svenska besittningarna, uttryckligen nämnas bland de »för tsaren skrifna» orterna. Om hertig Kristoffers rättigheter finns intet enda ord i traktaten. Tsaren brydde sig således ej om konung Eriks reklamationer.

Vidare utfästes fri samfärdsel och handel emellan undersåtarne å ömse sidor i Lifland, jämte åtskilliga föreskrifter om rättskipning, utleverering af öfverlöpare, ohindrad färd för sändebud, m. m., i öfverensstämmelse med motsvarande punkter i de svensk-novgorodska traktaterna. Köpmän, som fara med varor sjöledes »från riken bortom hafvet och från Lybeck och från hvilka länder det än månde vara» till Narva (*Rugodiv)* och andra städer i tsarens fädernearf Lifland, skola af konungen framsläppas på ditvägen och återvägen i farvattnen utanför hans besittningar *(mimo korolevstvo Svěiskoje i mimo Kolyvanskuju deržavu,* »förbi Sverges rike och förbi Revals herradöme»). Likaså skola »tyskar i Dorpat och Narva» (*Jurievskije i Rugodivskije Němcy),* som från Narva färdas till länder bortom hafvet för att drifva handel, framsläppas af konungen i samma farvatten, äfvensom läkare eller handtverkare *(dochtory ili masterovyje)* eller krigsfolk, som resa från andra sidan om hafvet, från hvilka länder det än månde vara, för att träda i tsarens tjänst (*na carskogo veličestva imia,* »med åberopande af tsariska majestäts namn»). Likaså skola svenske köpmän få fara med sina varor från Stockholm eller Viborg eller Reval sjöledes till Narva och andra städer i Lifland eller från Reval landvägen till Narva och från Narva till Novgorod och Pskov och där få drifva handel med alla slags varor mot häfdvunna afgifter (*pošlině byti po starině,* »afgifterna skola vara efter gammal häfd»). Om konungens undersåtar vinddrifvas till tsarens fädernearf Lifland, eller tsarens lifländske undersåtar till Sverge eller Revals område, skola vederbörande ämbetsmän samvetsgrannt taga vara på deras egodelar *(životov syskivati)* och återlemna dem åt egarne; häfdvunna afgifter skola dock äfven i sådant fall erläggas. Dessa bestämmelser om handel och sjöfart

äro tydligen så affattade, att de tyske borgarne i Narva, Dorpat och andra lifländska handelsstäder, som möjligen kunde komma i tsarens våld (t. ex. Riga), skola skyddas i sin samfärdsel emot Revals konkurrens. Särskildt märkligt är, att handelsresor till Novgorod och Pskov icke få företagas omedelbart från Reval, utan ovillkorligen måste gå öfver Narva. Det är således icke fråga om någon själfständig rysk handelspolitik, utan tsaren lånar sin makt att understödja lybeckarnes gamla sträfvanden att göra Narva till stapelstad för handeln på Ryssland i stället för Reval. För *ryske* köpmän gälla icke de rättigheter, som traktaten är afsedd att skydda; de äro tvärtom enligt ordalagen *uteslutne* från handel med utlandet, också i öfverensstämmelse med den hanseatiska monopolpolitiken. Tsaren har uppenbarligen icke tänkt på sitt eget folks intressen; de utländske läkarne och handtverkarne skulle användas för hans personliga räkning, och omsorgen om att få utländskt krigsfolk vittnar, liksom hans förkärlek för tatarerna, framför allt om hans misstroende till sina landsmäns stridsduglighet och pålitlighet[1].

---

[1] Planen att inkalla främmande handtverkare o. s. v. var ingalunda en frukt af själfständig sträfvan efter en högre kultur, utan ingafs den sjuttonårige tsaren (1547) af den tyske äfventyraren Hans Schlitte, som för öfrigt utan hans vetskap öfverskred och missbrukade sitt uppdrag. Jfr om denne man och hans företag, *Winckler, Die deutsche Hansa in Russland* (Berlin 1886), sidd. 84 ff.; *Pierling, Papes et Tsars* (Paris 1890), sidd. 33 ff. Äfven framställningen hos *Forsten* (*Baltijskij Vopros,* sidd. 43 ff.), som gerna tillägger Ivan Vasilievitsch stora statsmannaförtjänster och en varm civilisatorisk nitälskan, bestyrker genom sina faktiska uppgifter denna åsikt om sakens rätta sammanhang. Att en artikel om invandrarne insattes i 1564 års traktat, förklaras närmast däraf, att det just var *Reval,* som genom sina framställningar åvägabragte Schlittes och hans sällskaps arrestering i Lybeck, hvilket tsaren betraktade som en förnärmelse mot sin värdighet. Det finns inga bevis därför, att han genom sina utländske sakkunnige sökte framkalla en inhemsk industri; hvad medicinen angår, tjänade den beryktade holländske eller engelske läkaren Bomelius sin husbonde icke blott med sina kurer, utan äfven med sin skicklighet i giftblandning. För öfrigt är det bekant, att Ivan Vasilievitsch ofta uttalade sitt djupa förakt för ryssarne och frånsade sig all personlig samhörighet med dem, i det att han yfdes öfver sin egen förmenta främmande härkomst. De moderna försöken att göra honom till en målsman för den ryska nationalitetens förmälning med vesterländsk odling äro endast anakronismer, som alldeles fördunkla den verkliga bilden af detta intressanta skede i det moskovitiska tsardömets utveckling.

Men lika litet ville han understödja konung Erik genom tillstånd att angripa lybska fartyg på väg till Narva; när de fore i sådan afsikt, skulle de vara fritagna från all fientlig behandling oaktadt krigstillståndet emellan Lybeck och Sverge.

Slutligen stadgas, att om endera parten råkade i krig med konungen af Polen (vare sig den nuvarande eller någon annan), skulle den andra parten icke lemna fienden något slags understöd[1]. Denna neutralitetsstipulation skiljer sig från liknande punkter i de svensk-novgorodska traktaterna (ända från 1510) genom den *reciprocitet*, som här införes. Det förutsättes, att äfven Sverge kan råka i krig med Polen, och Sverge får då fria händer från Rysslands sida. Om något förbund är icke tal, ehuru onekligen denna artikel innebär uppslaget till ett närmande, som kunde leda till positiv samverkan emot Polen. Svenskarne kunde genom detta fördragsvillkor möjligen anses befogade att äfven utom sina egna besittningar bekämpa polackarne, men naturligtvis finge de i sådant fall ej tillegna sig någonting mer i Lifland, äfven om de lyckades göra eröfringar från Polen, utan vore i kraft af föregående artiklar förpliktade att låta sina segrar uteslutande komma utvidgningen af tsarens välde till godo.

Sådana voro de villkor, som tsaren erbjöd konung Erik. Han hoppades ännu kunna för någorlunda billigt pris och utan eget bundsförvantsansvar försäkra sig om Sverges fortfarande fiendskap med Polen.

Emellertid försämrades hans eget förhållande till Danmark allt mer. Konung Fredrik blef ganska misslynt öfver det besked han fått på sin senaste framställning, och han harmades äfven öfver den varutillförsel, som medgafs svenskarne från Narva. Han affärdade åter doktor Zacharias, men denna gång icke såsom sändebud till tsaren, utan såsom politisk agent för att stanna i Narva och där, under förevändning af att mottaga och anordna den enligt fördraget inrymda danska köpmansgården, söka iakt-

[1] Artikeln är så formulerad, att det visserligen talas om krig emellan Polen och *Sverge*, men ej om ett polskt krig med *Ryssland*, utan »med tsarens fädernearf *Novgorod, Pskov* och *Lifland*». Ett ryskt krig med Polen på annat håll angår öfver hufvud icke Sverge. Att icke blott Lifland, utan äfven Novgorod och Pskov nämnas, utgör en redaktionell inadvertens (beroende på vårdslös afskrift af motsvarande punkt i den svensk-novgorodska traktaten af 1561—62), så till vida som ju ståthållaren i Lifland icke kunde stipulera någonting för sin likställde ämbetsbroder i Novgorod.

taga ställningen i Ryssland och genom påtryckningar å de ryske ämbetsmännen förhindra all utförsel till Sverge icke blott af krigsförnödenheter i egentlig mening, utan äfven af alla andra slags varor. Konungen var till och med betänkt på att, tvärt emot Mozjajsktraktatens uttryckliga stadgande, spärra Sundet för fartyg från vestra Europa, som ämnade sig till Narva, emedan ryssarne, såsom det hette, delade med sig åt svenskarne af de införda varorna. I denna afsikt styrktes han ifrigt af lybeckarne, som sålunda hoppades trygga sitt monopol å den ryska handeln[1]. Han dolde icke heller sin misstämning för tsaren. Doktor Zacharias medförde ett bref från konungen till tsaren, fullt af skarpa förebråelser och med den uttryckliga förklaringen, att konungen ämnade angripa sin fiende svensken hvar helst han kunde, äfven i Lifland[2]. Tsaren synes ej hafva besvarat denna

[1] *Forsten, Baltijskij vopros,* I, sidd. 293 ff. Det bref från konung Fredrik till kurfursten af Saxen, som där åberopas (jul 1564), utvisar, att han, på samma gång som han sökte rättfärdiga sina förbindelser med moskoviterna, äfven ville inbilla sina bundsförvanter, att han lyckats förmå de förre till mera stränghet mot tillförseln till Sverge, än i verkligheten var fallet. Hans agent, doktor Zacharias, hade redan på sommaren före sin afresa från Narva klagat däröfver, att de ryske ämbetsmännen läto besticka sig af svenskarne (till konungen, $^{6}/_{6}$ 1564; *ibid.*, sid. 294, not. 1), och det oaktadt han nyss förut menat sig hafva utverkat ett förbud mot vidare tillförsel till Sverge (till konungen, $^{20}/_{5}$; *Forsten, Akty,* I, sid. 47). Längre fram blef det än värre, såsom Veling efter sin återkomst till Narva måste inberätta (till konungen, $^{13}/_{1}$ 1565; *ibid.,* sid. 50). — Den instruktion för Veling, som Forsten åberopar såom gifven aug. 1564, synes i själfva verket; att döma af innehållet, afse hans föregående beskickning.

[2] Veling återkom till Narva $^{29}/_{9}$ 1564; konung Fredriks bref skickades till Moskva genom tsarens ämbetsmän (*M A D*, I, pagg. 424 ff.). Det är i den ryska öfversättningen dat. Köpenhamn $^{2}/_{8}$. Konungen säger sig ej hafva väntat ett sådant svar, som han erhållit. Han klagar däröfver, att tsaren hellre unnar svenskarne de lifländska orter, som han förbjuder danskarne att angripa, och att de ryske ämbetsmännen för mutors skull skaffa svenskarne varulaster från Narva till Viborg, till och med sådana förnödenheter, som konungen af vänskap för tsaren framsläppt genom Sundet. Därför kan det hända, att konungen helt och hållet stänger Sundet. De danske höpmännen och äfven konungens sändebud hafva blifvit illa behandlade i Ryssland, medan åter ryssarne blifvit väl mottagne i Danmark, oaktadt de uppfört sig mycket illa till skam för tsaren och hans rike. Om Kolk vill konungen icke vidare underhandla, men han ämnar ej eftergifva det minsta af sin värdighet, utan ämnar

skrifvelse, men han gaf sin förtrytelse luft i befallningar till sina ämbetsmän i Narva att hålla sträng uppsikt öfver den danske agenten, som där gjorde sig ganska besvärlig och öppet röjde sin vanvördnad för de ryska myndigheterna. Till slut befallde tsaren rent af, att han utan dröjsmål skulle utvisas, men det oaktadt förstod han att bereda sig tillfälle att stanna kvar och att till sin konung tid efter annan insända utförliga berättelser om förhållandet mellan Sverge och Ryssland och andra nyheter eller rykten, som han kunde uppsnappa [1]. För öfrigt torde de diplomatiska förbindelserna emellan Ryssland och Danmark hafva förblifvit afbrutna under flere år, ända tills tsarens underhandlingar med konungens broder, hertig Magnus, åter närmade de båda potentaterna till hvarandra. Tills vidare stod konung Erik betydligt högre i tsarens gunst än konung Fredrik.

Men själfherskaren fick tyngre bekymmer på närmare håll. Visserligen hade han fått i viss mån lugnande försäkringar från kanen af Krim, som värdigades hålla till godo med hans rika gåfvor eller, rättare sagdt, tribut. Kanen hade lofvat att ej understödja polackarne och till och med, för att visa sitt ärliga uppsåt, men tillika injaga en helsosam fruktan hos moskoviterna, berömt sig däraf, att han lyckats undanrödja en än större fara, som de icke ens hade anat. Hans öfverherre, sultan Suleiman, samtidens väldigaste krigsfurste, hade nämligen ålagt honom att bygga fästningar och gräfva en kanal emellan Don och Volga,

angripa fienden öfver allt i Lifland, hvilket han hoppas icke vara tsaren såsom hans vän emot.

[1] Tsaren befallde sina ämbetsmän i Narva att ej gifva Veling något underhåll, enär han icke kommit såsom sändebud, och att icke låta honom gå omkring i staden utan giltiga orsaker: han må bo i det danska köpmanshuset: och om han har något att andraga, uppvakta ämbetsmännen (*ibid.*, pagg. 430 ff.). — 15/2 1565 underrättade ämbetsmännen i Narva tsaren därom, att Zacharias gick omkring utan prestaf och icke lydde de prestafver, som anställdes hos honom, skymfade och till och med slog dem, sände vojevoden själf ovettiga helsningar och till och med egenmäktigt uppbar afgifter af de främmande köpmännen. Tsaren befallde då, att det i hans namn skulle förklaras för Zacharias, att dennes uppförande vore en skam för hans herre; han skulle strängt bevakas och isoleras och med snaraste hemsändas. — Ännu i juni var Veling kvar i Narva. Han trodde själf, att hans ovänner bland tsarens rådgifvare yrkat på hans fängsling och bortförande till Moskva, men att den tatariska invasionen bragt vederbörande på andra tankar (*Forsten, Akty*, sid. 50).

så att en stark turkisk här med sitt artilleri skulle kunna framtränga emot Ryssland, närmast till Astrachans återeröfring från de otrogne. Sultanen hade likväl afstått från denna plan på kanens föreställningar om sitt »broderskap» med tsaren. Denne borde således kunna känna sig fullt trygg från detta håll, och han sände också nästan hela sin krigsmakt till den littauiska gränsen, medan han själf fortsatte sina vallfärder. Men han förföljdes af olycksbådande varsel, just sådana som voro mest egnade att skaka ryska sinnen. I Moskva utbröto hemska eldsvådor, som förstörde kyrkor och hela husrader. Och omedelbart efter hans affärd från Troitsa, den moskovitiska fromhetens och fosterlandskänslans centralhärd, nedbrann det frejdade klostret med nästan alla sina byggnader, klockor och skatter, på självfve stiftarens, den helige Sergijs dag (25 sept.). Inom några veckor kommo förfärande budskap. En stor littauisk här framryckte och belägrade Polotsk, under det att kanen af Krim plötsligt visade sig med sina skaror utanför det befästa Riazan, vid denna tid en af det moskovitiska rikets gränsstäder, för att tillkämpa sig öfvergången öfver Oka och angripa självfva Moskva, som var nästan helt och hållet utan försvar. Båda de hårdt ansatta städerna höllo sig väl, men tatarerna drogo sig ej tillbaka, innan de vidt och bredt ödelagt landet på ömse sidor om Oka, och polackarne trängde efter upphäfvandet af Polotsks belägring, trots åtskilliga förluster, in öfver den moskovitiska gränsen på vägen till Novgorod. De brände kyrkor och härjade trakten omkring Velikije Luki, tills de under vinterns lopp funno för godt att afbryta fälttåget. Bland fiendens befälhafvare, både där och utanför Polotsk, var förrädaren knes Kurbskij, som efteråt förebar den skrytsamma ursäkten, att han betett sig »som David emot Israels barn, då han flydde undan Sauls försåt», och som sades hafva varit upphofsmannen till polackarnes och tatarernas kombinerade angrepp mot hans fädesnesland[1].

[1] Om dessa tilldragelser finnas pålitliga uppgifter i *Otr. Lětop.* (koll. 232 ff.), som anses vara en af de bästa källorna för Rysslands yttre och inre historia under denna tid. Där meddelas äfven ryktena om knes Kurbskijs inflytelserika stämplingar, åtminstone ett vittnesbörd om uppfattningen vid tsarens hof. Detsamma visste äfven sedermera tsarens sändebud att inberätta från Krim, äfvensom att konungen af Polen öfverbjudit de ryska skänkerna till

Tsaren deltog icke heller nu personligen i kriget. Vid underrättelsen om tatarkanens invasion hade han från ett aflägset kloster skyndat till Moskva »för att värja sitt fädernearf». Men där stannade han, medan hans fältherrar stredo vid gränserna. Det var en tatarisk furste (af den kazanska kanätten), som förde högsta befälet vid Velikije Luki, och det var ny tatarisk hjälp, som tsaren i främsta rummet sökte draga till sig för att skydda sitt välde. Från de stridbare nogajerna, som af ålder legat i fejd med sina krimske fränder och därför ställt sig under moskovitisk öfverhöghet, tillkallades många höfdingar med sina skaror och skickades till den vestra gränsen. Och tsaren fann nu tiden vara inne att öppet bryta med sina ryske stormän och med gammal moskovitisk styrelsehäfd.

Med undran och fasa åsåg folket i Moskva, huruledes tsaren lemnade hufvudstaden, icke såsom förut, när han företog någon resa till andaktsöfning eller vederkvickelse, utan med sin gemål och sina barn och alla sina skatter, ledsagad af ett stort antal särskildt utvalde förtroendemän och tjänare, som likaledes ålades att medtaga sina familjer och allt hvad de egde i lösören. Häpnaden växte, när man erfor, att han, sedan han i godt mak färdats från den ena gården till den andra i stadens omgifningar och gjort ett besök i det grusade Troitsa, omsider hade stannat i en obetydlig marknadsby, »den Alexandrovska köpingen» (*Aleksandrovskaja sloboda,* nordöst om Troitsa, på vägen till Suzdal), utan att gifva någonting till känna om sin återkomst. Strax på nyåret kom likväl förklaringen i form af tvenne skrifvelser från tsaren, den ena ställd till metropoliten, den andra till köp-

tatarkanen med dubbla beloppet (*Karamzin,* IX, nott. 121, 122; efter legationsakterna). Om sultanens anfallsplan och underhandlingarna mellan tsaren och tatarkanen, *ibid.,* not. 76, där äfven en instruktion af tsaren till hans sändebud meddelas, enligt hvilken de skulle för tatarhöfdingarne tillkännagifva, att deras herre »lagt sin onåd» på de rådgifvare, som sökt bringa honom i ovänskap med Krim. — Veling fick i Narva höra den sensationshistorien, att konungen af Polen tillfångatagit tatarkanens son och genom sina hotelser att misshandla honom tvungit fadern att angripa ryssarne (*Forsten, Akty,* I, sid. 50). Sannolikt har krimske kanen begått sitt fredsbrott icke minst af det skälet, att han ville öfvertyga sultanen om sin trohet, på samma gång som han afstyrde byggandet af nya turkiska fästningar och turkiska truppers förläggning i Krims grannskap, hvarigenom tatarerna skulle komma i ännu värre beroende än förut af den osmanska makten.

männen och »hela den rättrogna kristna menigheten» i Moskva, afsedd att offentligen uppläsas. I den förra förkunnade han alla biskopar och andre kyrkans förmän, alla bojarer och ämbetsmän, sin onåd, därför att de redan under hans minderårighet vanvårdat hans och hans undersåtars välfärd, förskingrat hans skatter och tillskansat sig kronans gods, men ändå under hans egen regeringstid, trots alla sina samlade rikedomar, icke frågat efter honom själf, hans rike och den rättrogna kristenheten, utan förtryckt det kristna folket och dragit sig undan hans tjänst och kristenhetens försvar emot den rätta trons fiender. När han velat tukta någon af sina bojarer eller andre för deras förbrytelser, hade biskoparne, som stått i samråd med desse, lagt sig emellan med sina förböner och ursäkter. Därför hade nu tsaren »i sitt hjärtas stora smärta, då han ej längre kunde tåla deras många förrädiska gerningar, *öfvergifvit sitt herradöme* och farit bort att bosätta sig där Herren Gud honom tillstadde». I sitt bref till menige man däremot uppmanade han dem att »icke göra sig några bekymmer, emedan han icke hyste någon vrede eller onåd mot *dem*».

Det var en formlig krigsförklaring emot stormännen. I sin bestörtning rådgjorde de med metropoliten, som säkerligen var invigd i tsarens planer, och till honom vände sig äfven menigheten, som förklarade sig bäfva för att utan herre och herde »sönderslitas af ulfvarne» och erbjöd sin hjälp till förrädarnes utrotande. Medan metropoliten stannade i Moskva för att sköta regeringen, som lemnades i sticket af ämbetsmännen, begåfvo sig, i stor mängd, biskopar, bojarer, adelsmän och gemene borgare till Aleksandrovskaja Sloboda för att tigga tsaren om regeringens återtagande på sådana villkor, som han själf täcktes bestämma, och med fritt förfogande öfver förrädarnes lif och gods. Han lät beveka sig af de bönfallandes tårar, men införde tillika en alldeles ny regementsordning. Han undantog för sin egen personliga räkning och omedelbara styrelse ett »afsöndradt område» *(opričina, oprišnina)* af riket, lade under sin egen »fatabur», för att nyttja ett analogt gammalsvenskt uttryck, åtskilliga städer och landskap, till och med vissa stadsdelar och gator i Moskva, under förbehåll att, om inkomsterna icke räckte till för hans behof, efter godtycke få utvidga sin särlott. Inom detta område

anslogos alla gods och skatteräntor till ett nytt särskildt hof, som han upprättade i Alexandrovskaja Sloboda, med nye särskildt utnämnde rådgifvare och tjänstemän jämte särskildt krigsfolk; de förre godsegarne och förläningsinnehafvarne måste bortflytta mot ersättning annorstädes inom landet. I Moskva skulle bojarrådet fortfara att på häfdvunnet sätt handhafva det öfriga rikets regering och uppbörd, men måste i krigsfall och andra viktiga ärenden inhemta tsarens beslut, äfvensom till honom ur rikets kammare inleverera en bestämd penningesumma liksom ett slags tribut. Tsaren egde att utan biskoparnes och rådets inblandning näpsa alla förrädiske eller olydige bojarer, ämbetsmän och andre undersåter och indraga de afrättades gods för sin egen räkning[1].

Därmed var i själfva verket det systematiska skräckväldet upprättadt, som snart nog urartade nästan till inbördes krig. Afrättningar, konfiskationer och förvisningar till Kazan (det dåvarande Rysslands Sibirien) drabbade rikets yppersta ätter, förnämligast medlemmar af det Rurikska husets fordom regerande grenar, som dessutom genom tsarens *opričina*, sådan denna med afsikt var reglerad i geografiskt afseende, utträngdes från sina arfvegods inom sina förra furstendömen och beröfvades allt sammanhang med deras befolkning. Men tsarens *opričniki*, som verkställde hans straffdomar, fingo därjämte på egen hand onäpste föröfva de värsta illgärningar äfven emot det lägre folket, som

---

[1] Den bästa källan för upprättandet af denna inom Rysslands historieskrifning så mycket omtvistade *opričina* är den i *Otr. Lětop.* (koll. 246 ff.) införda officiösa berättelsen om tsarens »stora färd» *(pojězd bolšoj)*. De exakta uppgifterna om tsarens anordningar gifva en fullt tydlig bild af hvad det gällde. I viss mån kan man jämföra tsar Ivans uppträdande med konung Gustafs vid Vesterås riksdag, så olika än både personligheterna och den politiska eller moraliska användningen af de nyvunna maktmedlen voro. Men i båda fallen var det fråga om att framtvinga en finansiell omreglering, hvarigenom en betydande del af naturaintäkterna inom riket skulle ställas till herskarens personliga disposition i form af hans beroende tjänares uppbörd. Tsar Ivan, som icke var en kraftfull och arbetsam räkenskapskarl, nöjde sig med detta resultat och lemnade det öfriga riket å sido, som han behandlade såsom en främmande lydstat, underkastad tillfälliga och godtyckliga utpressningar från hans sida. Ett årtionde senare satte han till och med en nykristnad tatarhöfding under titel af »storfurste» i spetsen för rådets särskilda »landsstyrelse» *(zemščina)*, såsom uttrycket lydde i motsats till tsarens *opričina*.

icke mindre än adeln lefde i ständig ängslan. Ingen vågade resa sig emot förtrycket, som stödde sig på tatariska horder och ett enkom organiseradt röfvarband. Ivan Vasilievitsch själf, som trots allt icke upphörde att vädra faror för sin personliga säkerhet, vistades för jämnan, omgifven af sina gunstlingar, i Aleksandrovskaja Sloboda, där han utstyrde sitt hof som ett slags munksamfund och under ömsom utsväfningar, ömsom allvarliga eller parodiska andaktsöfningar sökte glömska och tröst i sin oro.

Det var ej underligt, om dessa yttre och inre kriser ej unnade honom tid eller håg att tänka på andra bestyr. Men bland de första ärenden, som han befattade sig med efter någorlunda återvunnet jämnmod, synes frågan om det svenska fördragets bekräftelse hafva varit. Det dröjde ändå länge nog, innan han (13 mars 1565) gaf sin lifländske ståthållare befallning att afärda den utfästa beskickningen till Sverge[1].

* * *

Konung Erik var i det hela taget rätt nöjd med resultatet af sin beskickning, ehuru det icke i allo motsvarade hvad han hade väntat. Han betraktade det uppgjorda fördraget, sådant det var, såsom uppslaget till en närmare förbindelse med tsaren och hoppades, att denne, efter att ändtligen hafva beträdt eftergifternas väg, skulle låta ytterligare tala med sig. Knappast hade han likväl, när sändebuden hemkommo på nyåret, hunnit få ordentliga och tillförlitliga underrättelser om det verkliga tillståndet i Ryssland (legationen hölls utan tvifvel efter vanan, och i synnerhet under dåvarande omständigheter, i sträng afsöndring och kunde således icke inhemta mycket nytt). Men han litade

---

[1] *Otr. Lětop.* kol. 259. »Samma vinter, 13 mars, befallde tsaren och storfursten sin bojar och vojevod och ståthållare i Lifland M. J. Morozov att till konung Erik af Sverge i beskickning å sina vägnar affärda Mikita Semens son Sustjev och Semeika Aleksandrov för att (konungen måtte) bekräfta det stillestånd om Lifland, som de svenska sändebuden *Isak Nikolajev* och *Ivan Lavrentiev* hade uppgjort i Moskva om Reval och Pernau och Karkus och Weissenstein på sju år; men bojaren och ståthållaren i Lifland och vojevoden M. J. Morozov skulle enligt stilleståndsbrefven därutinnan (i där stadgade punkter) göra konung Erik af Sverge rätt.»

därpå, att inga vidare faror hotade hans besittningar från det ryska hållet, och att han därför kunde minska sina stridskrafter och utgifter i Lifland, medan det danska kriget kräfde så betydande ansträngningar å Sverges sida. Han gaf befallningar i detta syfte omedelbart efter beskickningens återkomst, på samma gång som han vidtog anordningar för en mera regelbunden militärisk och civil förvaltning af de lifländska slottslänen[1]. Tillika föreställde han sig, att om fördraget komme till stånd, den aftalade gränsregleringen i Lifland skulle kunna begagnas till de svenska besittningarnas afrundning och måhända utvidgning. Med hänsyn därtill befallde han redan nu sina ämbetsmän på ort och ställe att i förväg anskaffa så noggranna underrättelser som möjligt om slottslänens häfdvunna omfång till ledning vid ifrågakommande förmånliga landbyten med ryssarne[2].

---

[1] *R R* 1565, I, fol. 12 v.: instruktion för Henrik Klasson ss. »öfverste ståthållare», Stockholm $^{20}/_{1}$. Det var det tyska krigsfolket, som först och främst skulle aftackas, men under förutsättning, att det åter kunde anställas i konungens tjänst, »om så händer, att något fientligt påkomme, antingen från Polen eller andre».

[2] *Ibid.* — — — Videre, efter thet fredzbrefvet, som emillen kongl. mt och rydzen är uprättet, så förmäler, att rågången i Lifland hålles schall udi tillstundende sommer, therföre schall ståthölleren med thet allerförste utvälie någre förståndige män udaf the förnämpste, som ther kunne finnes i landet, både ibland adelen, borgere och bönder, the som bädzt vete um landzens lägenheter, af them man granneligen schall förfare, hvilke the visseste råmerke äre, som hvart slotzlän med rätte tillhöre. Thesliges och efter thet hans kongl mt förnimmer, att ***någre orter udi the gebeder, som hans kongl. mt tillyde, sträcke sig sasom udder in i rydzens äger, och tvärt um af thet som rydzen tilkomme, strecke sig och på somblige orter något in i kongl. mtz land,*** så på thet att um gräntzen motte blifve iämpt laget på både sider, schall ståthölleren vinnlägge sig ther um, att h. k. mt ***icke måtte blifve försnellet,*** när gräntzerne lägges schole, och att samme ***förening om rågången motte sche Sveriges rike till godo.*** Schall ock ståthölleren vare förtenckt till medh thet allerförste, som mogeligt kan vare, att förskicke hans kongl. mt en clar undervisning, huruledes hans sampt alles deris betänkande är, som um samme rågång rannsaket hafve, så att hvad the vete, som k. mt och Sveriges rike kan vare lägligest, nytteligest och gagneligest, att the sig ther um ville beflite och i tid gifve k. mt til kenne, huru och för hvad man sådane af rydzen kunne bekomme, och att h. k. mt motte blifve ther um förständiget, för än rågången holles. Högbemelte kongl. mt later och förskicke honom en ***copia ud af thet fridzbref,*** som emillen h. k. mt och storfursten uprättet är, hvilket h. k. mt vill, att thet udi Lifland schall obrutzligen hollet varde. — — — Dessa ord utgöra liksom en

Konungen ansåg visserligen icke traktaten såsom förpliktande, innan han själf hade gifvit sin formliga bekräftelse, och han var ingalunda sinnad att godkänna alla de villkor, som däri voro intagna. Men innan den ryske ståthållarens sändebud, som han säkerligen icke afbidade med synnerligen stor otålighet, anlände till Stockholm, och medan han fortsatte sina underhandlingar med tsaren om önskliga modifikationer i fördraget, ville han i det längsta till sin fördel begagna sig af det faktiska fredstillstånd, som redan hade inträdt, och hvars varaktighet kunde påräknas, åtminstone till dess tsaren hade afbrutit underhandlingarna, ifall han ej vore benägen att göra konungen till viljes. Konung Erik betedde sig med ganska mycken klokhet under det uppskof, som han sålunda förstod att bereda sig. Han ålade befälhafvarne i Lifland att noga rätta sig efter fördragsvillkoren i hvad på dem ankomme, d. v. s. hålla sig inom de områden, som de redan innehade (alltså äfven utan intrång i de polska besittningarne), och undvika alla sammanstötningar med ryssarne. Men därjämte satte han sig, genom sina ämbetsmän vid finska gränsen och genom egna skrifvelser, i förbindelse med ståthållaren i Novgorod oeh andre ryske vederbörande för att, under åberopande af den betryggande grannsämjan, tillhandla sig salpeter, hvaraf han nu var i stort behof för det tillärnade fälttåget mot Danmark. Han lyckades också rätt väl i dessa bemödanden under årets lopp, hvartill nog äfven bidrog, att hans diplomatiska samfärdsel med tsaren själf tog allt starkare fart [1].

---

kommentar till den ofvan berörda punkten om gränsregleringen i Dorpattraktaten. Ett liknande uppdrag om rågången gafs äfven åt Anders Pedersson på Pernau (*ibid.* fol, 46; Stockholm $^{15}/_{2}$). Måhända står en bevarad förteckning å råmärken emellan de svenska och ryska besittningarna (*Schirren, Verzeichniss,* sid. 214; efter en samtida handskrift i Upsala universitets bibliotek) i samband med förberedelserna till denna gränsreglering.

[1] Beställningar af salpeter: till Jakob Henriksson och Hans Larsson (Viborg), Stockholm $^{23}/_{1}$ (*R R* 1565, I, fol. 23 v.); till Bertil Jöransson (Viborg), Stockholm $^{19}/_{6}$ (*ibid.* II, fol. 74); till ståthållaren i Novgorod, knes Feodor Andrejevitsch Bulgakov, Stockholm $^{19}/_{6}$ (*ibid.* l. c.). Han lyckades också få salpeter från Narva (*ibid.* foll. 173, 203 v.: till ståthållaren på Stockholms slott, fältlägret vid Hofva $^{26}/_{7}$ och $^{5}/_{8}$). Ståthållaren i Novgorod tillät icke konungens undersåtar att efter behag uppköpa salpeter inom hans område, men gaf, för att mildra afslaget, själf konungen en ganska betydlig kvantitet till skänks. Denne tackade artigt för detta vänskapsbevis och lofvade gengåfvor (*ibid.* II,

Han var för öfrigt ingalunda benägen att släppa ifrån sig någonting, som han kunde tolka såsom ett medgifvande från tsarens sida. Traktatens artiklar om de polska besittningarne såsom förbehållna åt tsaren voro allt för bestämda för att kunna borttydas. Men punkten om de danska besittningarna ville konungen uppfatta såsom formligen innebärande deras öfverlåtelse åt honom, ifall han kunde bemäktiga sig dem. Han blef därför mycket förtörnad, när hans befälhafvare på Pernau underrättade honom, att de hade åtagit sig att betala en penningesumma till några ryske »bajorer» (eg. *děti bojarskije*, »bojarsöner», frälsemän), som sökt att med våld utvidga sina förläningar vid gränsen inåt Wiek och där uppbära räntor af allmogen. Han fruktade, att denna eftergift skulle kunna åberopas vid gränsregleringen till förfång för de svenska anspråken, och befallde därför, att dylika inkräktningar skulle helt enkelt afvisas med vapenmakt[1].

fol. 225 v.: till ståthållaren i Novgorod, Vadstena $^{24}/_{11}$); i sitt förra bref hade han sagt sig behöfva hvad tsaren kunde undvara för att bekämpa den gemensamme fiendens, konungens af Polen, anhang, »som äro konungen af Danmark och de lybske», men nu förklarade han, att han kunde förskaffa sig nog ända inom sitt eget rike. — Doktor Veling, som fortfarande vistades i Ivangorod, Narvas ryska förstad, kände till dessa svenska beställningar och gladde sig mycket däröfver, att Sverge vore alldeles utblottadt på krut och salpeter; han hade fått för sig, att svenskarne till och med för att erhålla dessa varor hade erbjudit sig att afträda några slott i Karelen, men inbillade sig, att han genom sina hemliga budskickningar till Moskva och förmaningar om noggrannt iakttagande af det dansk-ryska fördraget hade lyckats alldeles afstyra denna affär och åstadkommit en brytning emellan Sverge och Ryssland (till konung Fredrik, $^{3}/_{6}$ 1565; *Forsten, Akty*, I, sidd. 51 ff.) Men han missuppfattade helt och hållet de då pågående svensk-ryska förhandlingarna, och med hans inflytande i Ryssland var det numera grundligt förbi. Det var för öfrigt utan skäl, som danskarne i detta fall åberopade »korskyssningen», d. v. s. Mozjajsktraktaten, enär denna endast förbjöd att understödja fienden med manskap, penningar och värfningar, men ej alls talade om något handelsförbud.

[1] *RR* 1565, II, fol. 19 v.: till Anders Pedersson och Henrik Olsson (Pernau), Svartsjö $^{9}/_{5}$. — — — Och förundrer oss storligen, att i vele så late pocke eder udaf hvad som oss tilkommer, allthenstund vi vete för vist, att thet icke är storfurstens vilie eller befallning, uten förbemelte bajorer hafve sådant understått sig göre af lutter motvillighet och schalkhet, helst meden the förnimme, att the schole blifve udaf med theres förläninger. Och hafve i icke allenest giort våre fattige undersåter schade der med, att i sådant hafve latit blifve onefst, uten och jämväl inrympt fienderne thet som oss och riket till intet ringe prejuditium, schade och nachdel är, ther af rydzen framdelis, når gräns-

Hos tsaren själf anhöll konungen, på samma gång som han förklarade sig villig att inför lifländske ståthållarens sändebud bekräfta det uppgjorda fördraget, om ändring i de punkter, som anginge Sverges förhållande till Polen och till Lybeck. Hans skrifvelse var mycket noga öfvervägd och afsändes först, sedan ordalagen blifvit underkastade en sorgfällig omarbetning, som afsåg att så vidt möjligt undvika anstöt i den viktigaste punkten, nämligen i fråga om anspråken å de polska besittningarna i Lifland [1].

---

zerne läggies schole, schall hafve orsak och tillfälle att tillägne sig mere än som honom med rätte bör. Och allthenstund eder icke ovitterligit är *hvad som fridzbrefven förmäle um the län udi Wiken äre beliggendes,* n(äml). att *rydzen sig intet vill befatte med thet som kongen af Danmark eller hertig Magnus tillyder, uten unner oss det gerne och hvad vi elliest kunne än yttermere af dem eröfre och intage,* ty hade eder bort försvare hvad såsom innen våre och rigsens gräntzer är och bruket der till de tydzke ryttere sampt thet andre vårt krigzfolk, som der i Liffland är. — — —

[1] *R R* 1565, I, fol. 141: till tsaren, Stockholm ²³/₁. Artikeln om Polen är omarbetad och förkortad i ett tillägg (*ibid.* fol. 143) med öfvetskrift: »schreffz annen rese *den 8 februari*», som utan tvifvel angifver brefvets definitiva datering. — The sändebud, som vi senest hade förskicket till eder, till att uprätte *frid um the tilbehöringer udi Lifland, efter som thet och är med Sverige,* äre nu *för någen tid komne hit till oss igen* och giort oss underdånig berättilse um then förhandling, som the ther haft hafve, och att the äre efter eders befallning udi eders land väl befordrede och tracterede. Så betacke vi eder therföre vänligen, vele oss och efter tilbörlighet ther emot vete att förholle och skicke, och efter vi hafve förstått, att *eders ståthollere och bajor på Dorpt Michael Jacofflevitz Morosoff achter sende någre hit till oss,* på thet att samme förhandling, som våre sändebud ther haft hafve, må *med korskyssningen blifve bekräftiget, efter som och tilbörligit är och gammalt bruk vare pläger,* så hafve vi för then schull med thette bref *tilförende* velet besöke eder um någre punchter i samme förhandling, ther um vi oss videre *hos eder* gerne förvete vele, upå thet att hvad som en gång giort och beslutet varder må seden thäss bättre och fulkommeligere hollit blifve på både sider. — Konungen säger icke uttryckligen, att han gör sin bekräftelse beroende af traktatens ändring, och korskyssningen inför ståthållarens sändebud framställer han såsom i det hela taget endast en formalitet. Hans afsikt synes redan nu, såsom han längre fram tydligen uttalade, gå ut på att förmå tsaren till en förklaring i sitt eget namn, som kunde åberopas såsom en authentisk tolkning af fördraget, vare sig detta blefve af konungen korskysst i oförändradt skick eller ej. Men denna förklaring önskar han erhålla *före* sin bekräftelse, såsom det ytterligare framhålles i brefvets slutord: »therföre begäre vi här upå *edert svar med thet förste, seden* vele vi oss efter all tilbörlighet venligen och naborligen vete att förholle, både *med*

Konungen säger sig icke vara rätt säker på, att sändebuden riktigt utvecklat hans mening inför tsaren, och han utlägger därför närmare sina skäl till fienskap med Polen. Han framställer ordensmästaren (Gotthard Kettler) såsom sin egentlige motståndare och konungen af Polen såsom indragen i fejden, därför att han tagit den förre i sitt försvar och fängslat konungens undersåte och svåger, hertig Kristoffer (ordens upphäfvande och de lifländska territoriernas öfverlåtelse till polska kronan betraktas tydligen såsom åtgärder utan all rättsgiltighet). Han är därför i sin goda rätt, då han »fientligen hemsöker» konungen af Polen: denne är ju äfven fiende till tsaren, som således icke kan hafva någonting emot hans angripande, utan endast kan betrakta hans understödjande såsom en fördragskränkning[1]. Härvid ignoreras alldeles den ryska uppfattningen, enligt hvilken Sverge väl kunde få föra krig med Polen, men icke tillegna sig någonting af dess besittningar inom tsarens förmenta arfland.

Enligt konungens uppfattning däremot följde rätten att efter förmåga göra eröfringar på fiendens bekostnad omedelbart af ett lofligt krigstillstånd.

Först ämnade han säga tsaren, att han visserligen själf hade kunnat och ännu kunde göra polackarne stort afbräck, om han ej af hänsyn till honom hade därmed uppskjutit, men att han gerna unnade honom att eröfra hela Lifland utom de danska besittningarna och den del af ärkestiftet, som hertig Kristoffer redan en gång innehaft såsom koadjutor, nämligen slotten Treiden.

---

korskyssningen, som nu sche schall, och annet hvad som behöfves till att stadfäste then fred och förhandling med, som nu senest blef giord, när våre sändebud vare hos eder udi Muschoven».

[1] — — — Men um sådent (svenskt angrepp mot Polen) schulle blifva fortagit egönom thenne vänlige förhandling, då schedde oss mykit för när, och vi förse oss till eder såsom then rättfärdige kejsere, att i thet icke gillendes varde och mykit minne thet af oss hafve eller begäre vele. Och allthenstund att konungen i Polen och the som vi hafve fientligen till att skaffe med äre så väl edre fiender såsom våre, så kan thet icke vare eder för när eller emot, att vi göre them någen afbräck eller schade på thet som the innehafve. Men um vi giorde them hiälp, undsättning och bistond emot eder, efter som the sådent af oss i sanning hafve ofte begärendes varit, thesliges anfechtet någre the slott, som i hafve udi Lifland inbekommit, då vore thet emot fredzbrefven och korskyssningen, then vi gerne vele, att hon schall blifve ved macht hollen, så mykit oss står till görendes.

Kremon, Lemsal, Salis, Wainsel, Roop (Ropa), Mojahn, Rosenbeck och Pürkeln med allt hvad därtill hörde (= ärkestiftets nordvestra del vid Rigabukten)[1]. Detta område förbehöll sig konungen att själf enligt sitt löfte till hertigen fråntaga polackarne, ty hvad han lofvat, ämnade han »såsom en uppriktig kristen konung hålla och fullborda», efter hvad tsaren redan erfarit och framdeles komme att erfara. Det vore mycket orättvist, om konungen icke skulle få försvara sig emot sina fiender, i synnerhet då de ej hindrades att anfalla honom af tsaren[2].

Vid närmare besinning fann dock konungen dessa ordalag alltför skarpa och dessutom oförsiktiga, så till vida som han därigenom kunde anses hafva på förhand afsagt sig all befogenhet att eröfra någonting mer i Lifland än de uttryckligen betecknade ärkebiskopsslotten. Han stannade därför vid en annan formulering, som var mildare i tonen, men tillika innebar, att så väl han själf som tsaren finge behålla allt hvad de kunde åtkomma, så vida ej den senare, såsom det nästan ironiskt heter, kunde för-

---

[1] — — — äre vi tillfrids och kunne väl lide, att i late intage och eröfre the städer, slott och befästninger udi Lifland, som hermesteren och erchebischopen tillförende tillhörde, sampt med Rige stad och Dyneminne, allenest undentagendes *hvad konungen i Danmark och hans broder tilkommer,* thesliges och thesse efterschrefne slott och gårdar udi förschrefne erchebischopzdöme, med alt thet som ther under legat hafver, som äre Treiden, Chremon, Lembsell, Salis, Weisell, Roop, Meven, Rosenbeck och Purckell, hvilke vår undersåte högbemälte hertig Christoffer tilförende innehade och *till coadjutorit höre* — — — De *danska* besittningarna nämnas här endast i förbigående; eljes förutsätter konungen stillatigande, att tsaren medgifvit honom att eröfra dem. När hertig Kristoffer inkallades såsom koadjutor (1555), inrymde ärkebiskopen åt honom slotten Treiden, Wainsel, Lemsal och Salis (*Richter,* I: 2, sid. 311); flere omtalas ej, och lika litet, att någon del af stiftet var fast anslagen till »koadjutoriet».

[2] — — — Och vare thet elliest fast en stor otilbörlighet och orättvise, att våre fiender schulle göre och tillfoge oss all then schade, som the kunne, *så att i thet och icke förtage vilde,* uten att vi ock sammeledes schulle blifve af eder förhindrede till att göre våre fiender motstånd, afbräck och schade, som oss i så måtte emot sig förorsaket hafve. Therföre förhoppes oss, att i thenne handel rätt betänchendes varde och edert gode svar här upå oss late tilkomme med thet förste. Vi äre doch intet annet begärendes, uten thet som naturlig schäl och rättvisheten medgifver.

skaffa konungen fred med Polen[1]. Tsarens anspråk på Lifland såsom sitt »fädernearf» ignoreras alltjämt, och i stället häfdas grundsatsen om båda potentaternas lika befogenhet att begagna sig af krigets rätt.

Med ännu större eftertryck vidhåller konungen sin rätt att på sina farvatten angripa sina fiender lybeckarne, icke särskildt med åberopande af någon sin befogenhet att hindra Narvaseglatsen öfver hufvud (ehuru denna strider emot all gammal häfd, som ju tsaren städse vill upprätthålla), utan på grund af krigsbruk och den inbördes vänskap, som förbjuder så väl tsaren som konungen att understödja hvarandras fiender[2].

---

[1] Och efter konungen i Polen är än nu vår ovän och hafver icke förlikt sig med oss på hermesterens wägne, så att sakerne stå en nu öpne och fientligen oss emillen och han vill gärne göre oss all then schade, så mykit honom kan stå till görendes, på thet som oss tilkommer, så kunne vi och icke med mindre, uten vi motte iu göre honom thet samme igen. Men um *i vele thet så förschaffe,* att vi kunde komme till en sådane fred med honom, som oss och våre tilbehöringer uten schade och nachdel vare kunne, då vilde vi intet videre angrep göre på thet, som honom tilkommer, antingen i Lifland eller annerstädes. Elliest vare thet en stor otilbörlighet och orättvise, att våre fiender måge tillfoge oss all then schade, som the kunne, och vi schulle blifve af then förhandling, som våre sändebud nu giort hafve, förhindrede till att göre them afbräck igen på thet, som them tillhörer. Vi kunde väl lide och thet intet förhindre eller förtage, att i göre them afbräck och intage hvad slott i Lifland som i kunne och kongen i Polen och hermesteren än nu innehafve. Thet samme varde i oss och så väl unnendes och vele oss förse till eder, såsom then rättfärdige kejseren, att i thenne handel och sådane vår rättmätige lägenhet varde rätt besinnendes, icke görendes oss hinder och förfong på thet, som oss med rätte kan tilkomme och Gud oss af våre fiender gifve täckes. Vi äre dog intet annet begärendes, uten thet som naturligit skäl och rättvisen kan medgifve.

[2] Thernest förse vi oss och till eder såsom then stormechtige kejsere, *hvilken godt gammalt bruk vill vid macht holle,* att i äre thet icke heller af oss begärendes, efter som then förhandling inneholler och nu giord är, thet vi och ingeledes kunne bevilge eller samptyckie, att vi schole late the lybske och andre, som än nu våre hädzke fiender äre, fare frit och obehindret igenom våre gebeder och öfver våre strömmer och farvatn, som the siälfve vele, sig till nytte och fördel och oss till förfong och nachdel, efter som the kunne med samme fart och seglatz göre oss och våre undersåter en stor schade både i Finland och Lifland, endog thet kan så varde af them föregifvit, at the allenest med kiöpenschap vele besökie några orter udi eders tilbehöringer. Så kunne vi thet *icke på thenne tid* inrymme eller samptyckie, efter som thet icke heller

Med detta bref afsändes rysstolken Henrik Matsson. Äfven om hans förhandlingar i Moskva finnas endast ofullständiga underrättelser, som dock gifva vid handen, att konungens fordringar upptogos ganska nådigt af tsaren. Under vanliga omständigheter skulle denne säkerligen icke hafva dragit i betänkande att utan vidare hänvisa till den redan uppgjorda traktaten och låta konungen välja emellan dess bekräftelse i oförändradt skick eller öppen brytning. Nu däremot syntes det vara skäl att tills vidare hålla svensken vid godt lynne, emedan hans hjälp till det polska öfvermodets tuktan kunde behöfvas.

Henrik Matsson, som ankom till Moskva i början af april, affärdades efter mycket kort väntan med muntligt besked och ett bref till konungen från tsaren, som uppfattat hans framställning såsom en begäran om traktatens ändring och lofvade att längre fram gifva utförligt svar genom ett nytt bref med sitt eget sändebud. Tillika synes den svenske tolken hafva fått en försäkran om ryskt bistånd mot polackarne i Lifland [1]. Och eftersom tsa-

---

tillförende af ålder hafver i bruk varit, like som vi och väl kunne tänkie, att thet ville vare eder fast besvärligit *(vore och så emot korskyssningen)*, att kongen i Polen eller någen annen eder fiende schulle nu egönom någen vår befordring och förhandling ske förstärkning eder till schade, uten vi förse oss fast mere till eder, med hvilkens undersåter vi gerne vele holle god naborschap och vänschap uthi thet som rättvisen och naborlig vänschap kan medfölie, thet i oss väl varde undendes, att vi obehindrede måge göre them, som våre ovänner och fiender äre, afbräck och schade, thet ytterste och mäste Gud gifver oss nåd och macht, såsom the och sådent af oss väl förskullet hafve, och Gud varder oss i vår rättfärdige sak ther till väl förhiälpendes. — Konung Erik söker således af sin förpliktelse (redan i 1561—62 års traktat) att icke »på något sätt hjälpa» *(pomogati nikak)* konungen af Polen, som dock där uttryckligen nämndes, härleda en motsvarande förpliktelse för tsaren med afseende på icke särskildt betecknade fiender till Sverge. Den *allmänna* neutralitetsplikten ingick för öfrigt icke ens i tidens vesterländska folkrätt.

[1] *Otr. Lětop.* koll. 259, 260: »Samma vår, 2 april, sände konung Erik af Sverge till tsaren och storfursten sin brefdragare *(gonec) Indrik Matvějev.* Men han skref (och skickade) med honom (ett bref) med bönfallan *(s čelobitiem)* till tsaren och storfursten om de städer (l. slott) i Lifland, som tillhörde littauiske konungen, och om de lybske tyskarne, att tsaren och storfursten måtte befalla bojaren och vojevoden och ståthållaren i Lifland M. J. Morozov att ur stilleståndsbrefvet utstryka *(vypisati)*, att han, konung Erik, ej skulle få intränga i de städer, som tillhörde littauiske konungen, och att de lybske tyskarne skulle få färdas förbi hans rike, på det att han måtte få företaga fientligheter emot

ren nu hade beslutit att i sitt eget namn åtminstone förhandla, om också ännu ej afsluta en formlig traktat, med konung Erik, så inställde han för denna gång den lifländske ståthållarens beskickning, som därefter ej höres vidare af[1].

Det sändebud, Tretiak Andrejevitsch Pusjetjnikov, som tsaren enligt sitt löfte någon tid efteråt å sina egna vägnar (en heder, som aldrig förut blifvit bevisad Sverge) affärdade till konung Erik, medförde märkliga uppdrag.

---

konungen af Polen och angripa de städer, som konungen af Polen innehade i Lifland. Och tsaren och storfursten lät affärda konung Eriks brefdragare tillbaka till Sverge (med det svaret), att han skulle om alla dessa ärenden gifva besked genom sitt eget bref med sitt eget sändebud *(poslannik)*.» — Tsarens svar (dat. $^{13}/_{4}$) omnämnes af *Schirren*, (*Verzeichniss*, sid. 116) såsom befintligt i svenska riksarkivet, där jag icke lyckats återfinna det. Han betecknar det ss. *Schw. orig.*, hvilket naturligtvis måste vara »svensk *öfversättning*» (af svensk hand), emedan tsaren aldrig plägade utfärda skrifvelser på svenska. Af regestet synes framgå, att det blott innehållit allmänna uttryck: »Der schwedische Bote Heinrich Matsson wird zurückgesandt mit schriftlicher (?) Antwort auf die Friedensvorschläge, über welche mit dem Statthalter in Livland Michael Jacobsson Morozow verhandelt worden». — I början af juni var Henrik Matsson åter i Stockholm. Konungen säger sig genom hans berättelse hafva »förnummet, att storfursten är oss med all god vilie och vänskap benägen och *vill göre oss hiälp och bistånd emot Polen*» (*R R* 1565, II, fol. 48: till Henrik Klasson, Stockholm $^{4}/_{6}$).

[1] Om denna beskickning har jag icke funnit några andra uppgifter än hvad Veling meddelar i sitt bref till konung Fredrik, $^{5}/_{6}$ 1565 (*Forsten*, *Aktr.* I, sidd. 51 ff.) Han säger sig hafva hört af en borgare från Dorpat, som »i går» ankommit till Narva, att beskickningen ännu till allas förundran ligger kvar i Dorpat; för någon tid sedan hade från Moskva, dit just då ett svenskt sändebud anländt, befallning kommit, att beskickningen skulle dröja med sin afresa till vidare besked och skicka tillbaka sin svenske tolk till Reval, där allt var i ordning för dess mottagande; emellertid vore nu andra ryska sändebud på väg till Sverge genom Karelen. Dessa faktiska notiser öfverensstämma alldeles med hvad man annars känner om förhandlingarna mellan Sverge och Ryssland. Men den danske agentens tolkning af deras innebörd är alldeles oriktig. Han tror, att det svenska sändebudet (Henrik Matsson) haft i uppdrag att tillbyta sig salpeter mot finska slott, och att tsaren, när han hörde hur illa det stod till i Sverge med ammunitionen, beslutit afbryta förhandlingarna om traktatens stadfästelse och förberedde ett angrepp på Sverge till hösten eller vintern, men under tiden genom en annan beskickning (Pusjetjnikov med följe) ville insöfva svenskarne i säkerhet. Reval och hela Estland vore därför i största fara, hvadan konungen af Danmark borde skynda att förekomma ryssarne.

Det är alldeles säkert, att han icke skulle mottaga konungens stadfästelse å Dorpattraktaten. Ett sådant värf skulle för öfrigt, såsom ofvan är påpekadt, illa stämma med traktatens egna ord, som endast talade om en bekräftelse inför *ståthållarens* sändebud. Det skulle dessutom innebära en alldeles för tidigt beviljad eftergift af tsarens värdighet, enär denne därigenom skulle göra konungen förpliktad till *honom själf* och icke till hans ståthållare i Lifland. Med dylika formaliteter var han alltid mycket nogräknad, och han ådagalade ej så litet skarpsinne i konsten att utdraga alla deras juridiska konsekvenser. Innan han bekvämde sig att ställa sig på jämlik fot med den svenske konungen såsom fördragsslutande part, ville han göra sig förvissad om fullgod ersättning för en så tung uppoffring. Nu åsyftade han blott att känna sig för i fråga om affären.

Den skrifvelse, som han skickade med Tretiak Andrejevitsch, har liksom dennes instruktion ty värr gått förlorad. Men om den förras innehåll kan man göra sig en ungefärlig föreställning genom konung Eriks svar. Där har icke varit tal ens om något yrkande å traktatens stadfästelse för ståthållarens räkning, men lika litet har där dess annullering blifvit ifrågasatt eller en ny traktat med tsaren själf blifvit formligen erbjuden. Men tsaren har framkastat lockande antydningar om sin benägenhet att gå konung Erik till mötes i hans önskningar angående förhållandet till Polen och Lybeck. För vidare upplysningar har han hänvisat till sitt sändebud, hvars kreditiv brefvet tillika utgjorde [1].

[1] Tiden för Tretiaks affärdande kan icke fullt noggrannt angifvas. I *Otr. Lětop.* (kol. 261) har den närmare dateringen utelemnats eller i afskriften utfallit: »Och samma vår sände tsaren och storfursten till konung Erik af Sverge sitt sändebud *(poslannik) Tretïiak Ondrějev syn Pušečnikov.*» — Om hans färd genom Finland och väntade snara framkomst till Stockholm var konung Erik, som då vistades i Vestergötland, underrättad i senare hälften af juli (*R R* 1565, II, foll. 173 och 203 v.: till ståthållaren på Stockholms slott, fältlägret vid Hofva $^{26}/_{7}$ och $^{3}/_{8}$, på senare stället med utstrykning af dateringen $^{24}/_{7}$; *ibid.*, fol. 196, till Bertil Jöransson (Viborg), Odensåker $^{1}/_{8}$). Troligen har han rest från Moskva i början af juni. — Konung Eriks svar till tsaren, Vadstena $^{24}/_{11}$ 1565 (*ibid.*, fol. 223 v.; delvis tryckt i *Sverges Traktater*, IV, sid. 379): — — Videre hafve vi *icke eders skrifvelse annerledes förstått*, en att i tilfredz ären, thet vi tillfoge och *göre kongen i Påland och hans anhang ther i Lifland all den skade och afbrech, som vi mäst kunne;* hvilket oss är behagligit. — — — Thernäst som i skrifve, thet i gerne se, att vi the andre våre fien-

Tretiak hade att muntligen framställa en förfrågan, som var själfva hufvudsyftet med hans beskickning. Han skulle spörja, om konungen vore hugad att till tsaren utlemna sin fångna svägerska, konungens af Polen syster. De politiska medgifvanden, som tsaren vore sinnad att bevilja (så väl de i brefvet antydda som möjligen äfven andra, t. ex. afslutningen af ett förbund), ställdes i samband med uppfyllelsen af denna begäran, hvarom ytterligare kunde förhandlas och en formlig traktat uppgöras genom sändebud från konungen till tsaren. Denne ville hafva saken behandlad såsom ett från svensk sida utgånget anbud, för att kunna rätta måttet af sina »nådebevis» efter den andra partens trångmål i följd af fruktan för underhandlingens afslöjande i förtid och utan uppnådt resultat. För sin egen del hyste han inga betänkligheter att vidkännas planens rätta upphof, så snart han icke kunde vinna någon påtaglig fördel genom att bevara hemligheten[1].

der, *kongen af Danmark och the lybske, fientlig antaste, ehvar vi them pa vare strömer och eliest öfverkomme,* så late i thermed påskine, att i holle med det som rätt är — — — Eftersom sändebudet dött, önskar konungen upplysningar om hans »muntliga värf» och talar å sin sida om förhandlingarna med lifländske ståthållaren, som om dessa ännu ej vore afbrutna och således icke genom tsarens bref blifvit inställda.

[1] Tsaren själf säger i ett bref till konung Johan 1571 (efter *Musc. Cop.* utg. *Hist. Bibl.,* VII, den ryska texten, bihanget, sid. 4; den samtida svenska öfversättningen, sid. 538), att han skickat Tretiak för att bevisa konung Erik en förut oerhörd heder och med samma uppdrag om tsarens »nådebevis» *(žalovanie),* som sedermera uppdagades för Hans Larsson i Moskva. — Att initiativet utgått från tsaren, och ej från konung Erik, kan ej betviflas. Till och med den polska, mot Erik synnerligen hätska *Historya prawdziwa* (*Przezdziecki*, III, sid. 72) framställer saken på detta sätt. Nyare författares åsikt, att Erik skulle hafva föreslagit Katarinas utleverering, synes bero på ett missförstånd af Sven Elofssons ord (*Handl. Skand. Hist.* VII, sid. 157), att »konung Erik *någon tid tillförne* (före den ryska beskickningens ankomst 1567) hafver tagit sig det råd före att låta genom sitt sändebud tillbjuda storfursten till skänks och för en bytepenning hertig Johan sin broders husfru, konungens i Polen syster». Men dessa ord syfta tydligen på Nils Gyllenstjernas beskickning (jfr *Th. Annerstedt*, anf. arb., sid. 32). Dalin, som dock känner Tretiaks beskickning, har sedermera utspunnit denna uppfattning vidare (III, sidd. 568, 581, 642) och tror, att redan Sven Anderssons affärdande 1563 haft med denna sak att skaffa. *Karamzin* (IX, kol. 72), som dock eljes följer Dalin, känner på grund af de ryska källor han anför, att tsaren väckt förslaget. Hos Tegel och Messenius finns

Enligt hans uppfattning gällde detta ärende ett verksamt medel att häfda hans ära. Katarina var honom personligen alldeles likgiltig, och han betraktade ingalunda hertig Johan med en olycklig friares afund. Att han redan var gift, och det för andra gången, med en tjerkessisk furstinna, utgjorde visserligen intet hinder för honom att söka en ny gemål, såsom han visade långt efteråt på tal om ett engelskt förmälningsförslag. Men i detta fall var en sådan afsikt främmande för honom, och lika litet torde han hafva velat hämnas på Katarina eller misshandla henne för hennes egen skull. Hans polska giftermålsförhandlingar (1560—61) hade framför allt åsyftat att till en tid afvärja Sigismund Augusts inblandning i Lifland och strandade icke blott på det polska hofvets motvilja och öfverdrifna fordringar, utan äfven på hans egna yrkanden, att fördraget därom skulle på framställning af en polsk beskickning afslutas i Moskva, och att hans gemål skulle öfvergå till den ortodoxa tron; planen synes föga allvarligt menad å ömse sidor. Därvid hade han låtit sina sändebud själfve afgöra, för hvilkendera af polske konungens systrar de efter inhemtade underrättelser skulle till konungen och hans råd framställa tsarens frieri. Det var icke heller nu Katarina själf, som var honom »angelägen» *(nadobna)*, såsom han uttryckte sig, utan förfogandet öfver hennes person såsom ett verktyg att bestämma hennes broders politik. Han ville, med andra ord, efter gammal österländsk sedvänja, liksom han själf och hans företrädare ofta förut hade för liknande syften bemäktigat sig medlemmar af de tatariska och ryska fursteätterna, helt enkelt hafva henne i sitt våld såsom gisslan för att framtvinga eftergifter af hennes broder. Att hon skulle slitas från make och barn, bekymrade honom föga. Hvad konung Erik kunde göra med sin broder, det var enligt tsarens mening den förres ensak, som icke borde vålla några betänkligheter. Men frågan om Katarinas utleverering måste afgöras så snart som möjligt. Ett nytt fälttåg emot polackarne och tatarerna förestod, när Tretiak afsändes till Sverge. Och sedan efter åtskilliga sammandrabbningar, som vållat ryssarne betydande förluster, men också tröt-

---

intet stöd för Dalins mening; den förre omtalar likväl icke Tretiaks och Hans Larssons beskickningar, den senare hvarken dessa eller ens Nils Gyllenstjernas. Om Dançays egendomliga uppfattning af saken, jfr längre fram.

tat fienden, från polskt håll framställningar gjorts om öppnandet af fredsunderhandlingar, afbidade tsaren med stor otålighet besked från konung Erik, innan han inlät sig på att besvara detta förslag[1].

Under tiden hade äfven i Lifland häftiga strider förefallit, hvarunder polackarne och den förre ordensmästaren, numera hertig Gotthards adelsknektar, vunno åtskilliga framgångar, medan både svenskar och ryssar fingo skäl att betvifla sina lifländske undersåtars trohet. Först staden (april) och kort därpå slottet (juni) Pernau eröfrades af fienden med hjälp af det ur svensk tjänst hemförlofvade inhemska krigsfolkets förräderi och kunde ej återtagas af Henrik Klasson. Själfva Reval, där Kettler hade förbindelser bland borgerskapet, angreps (aug.), ehuru förgäfves,

[1] Om de polska giftermålsförhandlingarna, aug. 1560—febr. 1561, *M A P*, sidd. 1—46. — I sept. 1565 beslöt tsaren, att det sändebud, som han ämnade affärda med svar å de polska framställningarna i aug., ej skulle resa från Moskva före 21 nov., »därför att tsaren och storfursten hade skickat till konung Erik af Sverge sitt sändebud Tretiak Pusjetjnikov, och *såsom konung Eriks önskan i anledning däraf (chotěnie na to) månde vara, skall tsaren och storfursten allt efter konungens af Sverge önskan förhandla med konungen af Polen i enlighet därmed*» (*ibid.*, sid. 315). Enär hvarken sändebudet återkom eller svar från konung Erik afhördes inom utsatt tid, affärdades ändå sändebudet till Polen, men blott med uppdrag att höra sig för angående polackarnes förslag om Lifland. Om de frågade, huruvida någon beskickning kommit från konungen af Sverge till tsaren eller af denne blifvit sänd till den förre, skulle svaras, att »konungen af Sverge plägar förhandlingar om alla slags ärenden med tsariska majestäts bojar och ståthållare i *Stora Novgorod*, och om alla konungens af Sverge ärenden lemnas äfven svar till konungen af Sverge från Stora Novgorod» (*ibid.*, sid. 322). Sändebudet återkom till Moskva i slutet af febr. 1566 med bref till tsaren från konung Sigismund August angående fientligheternas inställande och en polsk beskicknings snara ankomst. — Att tsaren ännu ej hade beslutit att indraga ståthållarens i Novgorod särskilda diplomati visas af följande betecknande notis (*Otr. Lětop.* kol. 269): »År 7074 (1565), 1 sept., befallde tsaren och storfursten Ivan Vasilievitsch af allt Ryssland, att ett nytt insegel skulle göras för Stora Novgorod, hvarmed novgorodske ståthållaren skulle besegla *stilleståndsbref med konungen af Sverge angående stillestånd för Novgorod*, äfvensom besegla utgående skrifvelser om gränsmål och alla slags ärenden till konungen af Sverge; men på det (inseglet) var stämpeln en stad (*město)*, men öfver staden var en (biskops-)staf (*posoch)*, men bredvid staden på ena sidan en björn, men på andra sidan ett lodjur; men under staden var en fisk, men omkring inseglet en inskrift: 'tsariska majestäts bojars och ståthållares i Stora Novgorod insegel'».

af hans trupper, och polackarne ansatte Karkus. Ryssarne tillbakaslogos från hertig Johans panteslott, och de kände sig så osäkre i sin maktställning, att tsaren (juni) lät bortsläpa hela Dorpats tyska borgerskap i fångenskap till Volgalandet. Emellan de svenske och ryske befälhafvarne rådde inbördes misstro, som underblåstes genom rykten, kringspridda bland den tyska befolkningen, om en förestående brytning emellan de båda regeringarna.

Konung Erik däremot, som var fullt upptagen af det danska kriget, gjorde allt hvad han kunde, ehuru med iakttagande af en viss försiktighet, för att åvägabringa en pålitlig samverkan emellan sina egne och tsarens höfvitsmän i Lifland emot den gemensamme fienden. Han underrättade de förre om Henrik Matssons goda mottagande i Moskva och uppfordrade dem att just på grund af tsarens förbud för svenskarne att angripa polackarne kräfva undsättning af ryssarne[1]. Han aftärdade skrifvelser i samma syfte ej blott till ståthållaren i Dorpat, utan äfven till tsaren själf. Uppmuntrad af tsarens tillmötesgående svar till hans sändebud, trodde han sig nu om att åberopa tsarens förut gjorda förbehåll, som konungen till sin egen skada noga respekterat, såsom innebärande en formlig garanti för de svenska besittningarnas orubbade säkerhet emot polackarne. Han yrkade, att tsaren, eftersom han själf vore sysselsatt med sitt rikes försvar emot den polska hufvudhären, åtminstone skulle befalla sina fältherrar i Lifland att bistå svenskarne vid Pernaus återeröfring genom ett angrepp mot panteslotten eller ett infall i Riga stift. Vore det icke lägligt för tsaren, så borde han unna svenskarne att behålla hvad de själfve kunde eröfra, sedan förstärkningar hunnit anlända från Sverge[2]. Dessa skrifvelser kommo kanske icke

---

[1] *RR* 1565, II, fol. 48: till Henrik Klasson, Stockholm $^{4}/_{5}$. — — — Och allthenstund vi hafve nu tagit schade för storfurstens schuld, i thet att han udi ridzförbundet hafver så hart förbudit, att vi icke schole antaste kongen i Polen och vinne honom något ifrå, ***therudöfver vi äre vordne förorsakede att förlofve vårt krigsfolk ifrå Lifland,*** som vi ther hollit hafve, therföre är tilbörligit, att han gör oss undsättning, och äre vi intet mere begärendes, än att the ville göre oss bistond till att försvare thet oss ther i landet tilkommer.

[2] *Ibid.*, fol. 152 v.: till tsaren, (Glanshammar) $^{19}/_{7}$. — — — (konungen har kallat sitt 'krigsfolk från Lifland) i thet förhopp och mening, att allthenstund i icke vilde tillstädie, thet vi något ytermere schulle företage emot beg-

längre än till Dorpat, där ståthållaren kvarhöll brefdragaren och nekade att lemna undsättning under förevändning af pestens grasserande inom det svenska området[1]. Emellertid förmanade konungen fortfarande sina befallningsmän att flitigt anlita ryssarne om hjälp och att förjaga alla misstankar om deras svekfullhet, emedan konungen ville sysselsätta dem emot fienden i sådana trakter, där deras ingripande ej kunde skada, utan endast gagna Sverges intressen. Ja, de skulle se genom fingrarna med uppenbara ryska våldsamheter och ej ens låta förleda sig till vrede af oblyga frestelser till trohetsbrott emot honom själf. Han uttryckte sina förhoppningar om tsarens framgång och hans truppers tapperhet i det polsk-ryska kriget, men han ansåg det tillika för ett ypperligt tillfälle för svenskarne att skaffa sig fria

---

ges våre fiender, att i på eder side såsom en stormechtig och rättfärdig kejsere schulle *till thet minste thet så hafve förschaffet, att begges våre fiender icke schulle therudöfver tillfoge oss någen schade.* Men vi hafve sådane våre gode och naborlige vilie intet nutit till gode, fördy efter thet vi för eder skyld icke vilde fientligen hemsökie them, som oss dog väl stod till görendes, och göre them afbräck och schade, som vi achtet hade, så hafve the nu seden med förräderi förrasket oss Pernow stad och slott ifrå. Och ändog *vi hälle nu på och församble vårt krigzfolk tillhope, ther med vi achte med thet allerförste komme then landzort Lifland till undsättning och försvar,* thet oss med rätte tillkommer, så hafve vi likväl icke thess mindre velet gifve eder udi en god mening her um til kienne och vele oss förse, att i ther till intet behag hafver, är icke heller edert eigit gagn, att bägges våre ovänner i then landzände myken framgång och lycke hafve schulle. Och efter thet vi hafve förstått, att i schulle nu vare i en svår krigzrustning, ther med i achte udi thenne sommer besökie kongen i Polen, och vi för then svåre longe väg är till siös emillen Lifland och her icke kunne så hastigt komme vårt krigzfolk udöfver till Lifland som behöfves, therföre begäre vi venligen, att i ville late tillbiude eder voiväder och befallningzmän udöfver *edert krigzfolk på Dorpt, Wolmar, Wenden, Felin och flerestädes udi Lifland,* att the motte med någre krigzmanschap *göre ett infall, anten till the panthusen, som äre Helmet, Ermes, Rugen, Twaten (Trikaten), eller och inn till Rige bischopzstift,* hvilket eder synes lägligere vare, och ther late härie, förbrenne och ödelägge landet, thesliges och eröfre the befästninger, som ther äre. Men um thet icke vore eder lägligit göre, att *i då vele unne och tillstädie, det vi motte beholle, hvad som vi i så måtte kunne dem ifrå eröfre* — — —. *Ibid.* fol. 153 v.: till ståthållaren i Dorpat, s. d.; med öfversändning af brefvet till tsaren för vidare befordran, jämte kortfattadt angifvande af dess syfte.

[1] *Th. Annerstedt,* anf. arb., sid. 31.

händer i Lifland[1]. Någon hjälp torde äfven svenskarne hafva

[1] *RR* 1565, II, fol. 149 v.: till Henrik Klasson, Glanshammar $^{19}/_{7}$. — — — Som i schrifve, att thet går för rychte, att någre tusende rydzer schole församble sig vid Dorpt och vele *belägre Pernow,* så hafve vi nu latit schrifve storfursten till, thesliges höfvidzmannen på Dorpt, att han vilde late göre *ett fientligt anfall i stigt von Rige och till panthusen,* förhäriendes alt hvad som *emillen Salis och ån* (Treider-Aa) vare kan och *förtage fienderne på Pernow all tillföring,* till thäss *vi thet igen intage* måtte. I vele för then skuld late brefven komme ther häden med thet allerförste, ther af vi eder vele copia tillskicke, thesliges att *i siälfve fliteligen anholle* hos the rydzke ståthollere, att sådant motte gå för sig. Thet i schrifve, att rydzen schall vare udi en svår uprustning emot Polen, så är thet väl till troendes. Vi hafve thet och elliest udaf then rydzke tolk, som senest var i Muschoen (Henrik Matsson), thet samme förnummit, så att rydzen hade satt sig före udi thenne sommer med all hans yterste och största krigzmacht angripe kongen i Polen, hvarföre vi och förse oss, att *i thäss bättre tillfälle hafve schole* till att uträtte hvad som vi eder befallt hafve. — *Ibid.* fol. 188; till den samme, fältlägret Hjällestad $^{28}/_{7}$. — — — thet i och skrifve om the lägenheter med rydzen och Påland, och (att) *kongen i Påland skall hafve behollet öfverhanden i marken* och vunnet honom ett fältslag utaf, så endog thet kan till efventyrs så hafve sig, som i föregifve, så vete vi likväl, att *rydzen utaf en skärmydzle eller annet later sig ej förfäre,* uten ther han än hade nu lidit något nederlag, så blefve han nu therigenom thes mere förhitzet emot Pålen. Och *kan det icke skade, att the äre så samman spänte med hvarandre, förty ju mere the få hvarandre till att skaffe, thes bättre kan thet vare våre saker till förfordring.* Är och till förmodendes, att rydzen icke skall så lätteligen giöre fred med the påler, utan hvar han någon framgong hafvandes varder emot honom, då tvifler oss intet, att han varder på thet häftigaste fulföliendes saken emot the påler. — *Ibid.* fol. 191 v.: till Torsten Henriksson (Karkus) s. d. — — — Videre, hvad thet belanger tu skrifver om *rydzen och hans förehafvande emot the pantehus i Lifland,* så se vi gerne, att han ville något i så måtte tage sig före, och hafve vi nu sendt vårt bud till honom och begäret, att han ville tilbiude sine vojevoder och bajorer uti Lifland, att the måtte giöre ett fientligt infall till the gebeder, som kongen i Pålen tillyde, och ströffe och förhärie allt hvad som the *på annen siden om ån in mot Riga* (ega), och elliest plundre och ströfve *the län, som pantehusen tillyde,* på thet att *fienden, som på Pernow är, icke måtte ske någon tillföring.* — *Ibid.* fol. 222: till den samme, Vadstena $^{20}/_{11}$. — — — (tackar honom för hans försvar af Karkus) och hafver tu icke befruchte tig för någon ogunst eller misstanke utaf oss för *det falske bref ståthållaren på Dorpt hafver tig tilskrifvit* ther om, att du skulle vare benägen till att oplate honom samme slått på storfurstens vägne, efter vi väl vete, att du är oss trogen och honom sådant tilbud intet giort hafver. — — — Vi hafve och af thin skrifvelse förståt om then *öfverlast och tilltastning,* som the wolnidiske (fr. Wenden? Wolmar?) rysser bedrifve opå våre undersåter ther udi

fått af visse ryske befälhafvare (t. ex. på Fellin)[1], men något stort härnadståg kunde de senare icke företaga, emedan deras krafter nätt och jämt räckte till eget försvar efter det misslyckade angreppet mot de närbelägna panteslotten. Ståthållaren i Dorpat visade sig uppenbart afvog, men konung Erik lät honom icke känna sin vrede, förr än förhållandet till tsaren syntes ännu mera gynnsamt på grund af det bref, som Tretiak medfört[2].

Pernaus förlust, som icke motvägdes af svenska härjningar inom det danska området, kunde hafva mycket betänkliga följder för de svenska underhandlingarna med Ryssland, emedan därigenom den territoriella grundvalen för konung Eriks anspråk, sådan denna redan var erkänd genom den uppgjorda traktaten, i väsentlig mån förrycktes. Sverges ställning var nu vida sämre än förut, och tsaren kunde anse sig göra nog, om han gåfve sitt samtycke och kanske sin hjälp till Pernaus återtagande i stället för att medgifva ytterligare utvidgningar, som de svenska stridskrafterna åtminstone under den närmaste tiden syntes vara för svaga att genomdrifva. Så mycket angelägnare var det att taga fasta på den välvilliga sinnesstämning, som tsaren på sista tiden gifvit till känna.

Ännu var för öfrigt konung Erik vid ganska godt mod. Kriget emot danskarne gick i det hela rätt väl. Sverges flotta hade under sommaren häfdat sin öfvervikt på Östersjön, och främmande medlingsförsök tillbakavisades genom dryga fordringar från svensk sida. Konungen var på väg nedåt Vestergötland för att ombestyra danskarnes förjagande ur gränsbygderna och den

---

Karkus län. Så är det icke til förundrendes, aldenstund *freden i Lifland belangendes är nu icke med korskyssningen stadfestet,* icke heller rågongen hollen, och förse oss, att när det är skedt, att ryssen med sådane tiltastning väl varder hafvandes fördrag. I medler tid vele vi icke, att tu skalt förorsake them till någon ovänskap, utan försvare det oss tilkommer med beste foge du kant komme till väge.

[1] *Th. Annerstedt,* anf. arb., sid. 30.

[2] *R R* 1555, II, fol. 223 v.: till ståthållaren i Dorpat, $^{22}/_{11}$. Han uppfordras att, såvida han vill undvika klagomål hos tsaren, lösgifva de konungens undersåtar, som han låtit fängsla, »efter att vi oss förse, thet eders herre, then stormechtige kejser öfver alt Ryssland, skall icke vele eller gerne se, tet våre undersåter skole i så motte *emot fredzbrefven* blifve hos eder fangzligen anholdne».

svenska härens inträngande i Halland, då han nåddes af budskapet om det ryska sändebudets annalkande. Han gaf befallning om dess vidare befordran från Stockholm vesterut, på det att han vid lämpligt tillfälle skulle få personligen taga kännedom om dess värf. Han var mån om dess goda bemötande och visade mycket missnöje öfver de ogrannlagenheter, som hans ämbetsmän låtit komma sig till last i detta fall[1].

Konungen fick likväl aldrig mottaga det ryska sändebudet och höra hvad han hade att andraga. Tretiak Pusjetjnikov dog på resan inåt landet i pesten, som synes hafva härjat mycket svårt vid denna tid i Sverge och dess besittningar bortom Östersjön. Den tyske tolk, som han hade med sig, och öfrige följes-

---

[1] *Ibid.* II, fol. 173, 203 v.: till ståthållaren på Stockholms slott, fältlägret Hofva $^{26}/_{7}$ och $^{5}/_{8}$. — — — Hvad the ryske senningebud belanger i skrifve, som oförtöfved skole vare ventendes till Stockholm, vele vi, att när the ankomme, att the måtte skickes till Arboga och sedan videre till någen af våre gårder, ther the kunne på någen tid blifve, till thes oss kan vare lägligit att hafve them till förhör. Och förundrer oss icke litet, att i skrifve eder vele förordinere Måns Ille till pristaf för dem, alldenstund i vete, att han är deres verste och argeste fiende. Så må i för den skuld förordinere någen annen i hans stad och lote honom blifve på det skep för höfvitzman, som han förordnet är. — *Ibid.,* fol. 196: Bertil Jöransson (Viborg), Odensåker, $^{1}/_{8}$. Vi hafve förstått utaf eders skrifvelse, Bärtil Jörensson och Bertil Jönsson, om den ryske brefdragare, som för någon tid sedan tit till Viborg äre ankomne och storfursten till oss hafver affärdigit. Och såsom i låte förstå, att i så hafve förhandlet med honom, att han thär någre dänninger utgifvit hafver för then fordenskap han thär i Findland för sine försler hafve skulle, så hade thet intet giordz behof, att i uti så ringe saker skulle begynne något annet sätt än thet, som uti så måtte tilförende med ryske sendebud och brefdragare hos oss pläger vare brukeligit, hälst för then skuld, att en vänlig fredzhandel är emellan oss och storfursten nu oprättet, och man icke annet än thet som fredligit är på thenne tid utaf honom hafver till att förmode, hvarföre i här efter med sådant väl måge hafve fördrag, efter man intet fientlig utaf rydzen kan förnimme, och intet nytt i så måtte begynne, hvilket vi eder icke hafve velet förhålle. — Det var sed i den svensk-ryska diplomatiska samfärdseln, att sändebudens underhåll i allo bestreds af det land, dit de kommo, och att de sålunda icke behöfde betala någonting ur sin egen kassa (»dänninger», *denĭgi,* ryskt mynt). De mottogos och ledsagades af en »prestaf» *(pristav),* som egde att sörja för deras behof och äfven bevaka deras uppförande och umgänge. Måns Ille var en svensk skeppshöfvitsman, som hade blifvit tillfångatagen af lybeckarne och förd till Ryssland, hvarifrån han nyligen blifvit lössläppt på konungens yrkande under de senaste förhandlingarna med tsaren.

män förklarade sig icke känna de muntliga uppdrag, som Tretiak skulle framföra till konungen. Tsarens skrifvelse öfverlemnades till Henrik Matsson, som tjänstgjorde såsom sändebudets prestaf. Men äfven han afled i farsoten på vägen till konungens fältläger. Det dröjde därför ganska länge, innan brefvet kom konungen till handa. Uppskofvet förlängdes utan tvifvel också i följd af de krigshändelser, som under tiden hade inträffat, äfvensom konungens täta ombyten af vistelseorter och hans mångahanda allvarsamma bekymmer.

Lyckan hade i början lett emot de svenska vapnen i Halland. Varbergs stad (28 aug.) och starka slott (15 sept.) eröfrades med stormande hand. Men så kom (20 okt.) det stora nederlaget vid Axtorna (Svarterå), hvarmed årets fälttåg upphörde. Konung Erik låg just då i Jönköping och underhandlade å nyo med ett franskt sändebud, som framförde ett danskt fredsförslag, men ej heller nu kunde göra den svenske segerherren till fylles. Vanligen plägade han i likhet med tsaren hålla sig borta från krigsskådeplatsen, men denna gång hade han endast på sina höfvitsmäns ifriga föreställningar, vare sig i vredesmod (Tegel) eller *non difficulter* (Messenius), afstått från att själf öfvertaga högsta befälet. Dess mer förbittrad blef han öfver den svåra motgång, som skämde årets triumfer; både anförare och manskap fingo efteråt röna hans onåd, som dock mindre gaf sig luft i verkliga straff än i grymma hotelser och hånfulla tillmälen. Emellertid drog han sig för en del af vintern undan pesten till Vadstena.

Där var det, som han i en sådan sinnesstämning tog befattning med tsarens bref, hvars innehåll han enligt egen försäkran först då lärde känna. Han blef mycket belåten med tsarens vänskapliga yttranden om de eftergifter han begärt och mycket nyfiken på hvad sändebudets hemliga förslag månde innebära. Men på samma gång kände han någon oro för hvad tsaren månde tänka om orsakerna till det långa dröjsmålet med beskickningens återkomst.

I det svar, som han skyndade sig att afsända, redogjorde han därför först och främst utförligen för sändebudets behandling och frånfälle och anhöll, att tsaren icke måtte sätta tro till

andra uppgifter därom, som möjligen kunde komma honom till handa [1].

---

[1] *R R* 1565, II, fol. 223 v.: till tsaren, Vadstena ²⁴/₁₁. Och gifve eder här med til kenne, att när som vi för någon tid sedan hade oprycht med vår krigzmacht emot vår fiende kongen af Danmark och vore stadd vid den danske gräntzen, blef oss af vår ståthollere på Stocholm tilskrifvit, att eders senningebud Tretiak Pusessnikoffin var tit till förbemelte Stocholm ankommen, med bref och muntlig verff ifrå eder till oss afferdiget, så lote vi då strax skrifve vår ståthollere till och befalte them, att the skulle late komme till oss samme eders senningebud, Tretia Pusessnikoffin, och honom med alle deler väl förfordre, så att han utan all försumelse motte till oss framkomme, opå det vi kunde få vete, hvad värf och ärender i hade honom befallt att förhandle hos oss, achtendes honom sedan strax till eder igen afferdige. Men när samme eders senningebud Tretia Pusessnikoffin var kommen något på vägen ifrån Stocholm, blef han siuk och någre dager ther efter död, thet oss är högeligen emot, både terföre, att han var eder kejserlige stormechtighetz senningebud, hvilken vi mykit godt unne, så och terföre, att han lot sig höre och förmärkie för vår tolk Hindrich Mattzson, som var besked att beledsage honom till oss, thet ***han skulle hafve någre synnerlige gode verf och ärender ifrå eder*** och gifve oss till kenne; och hafver han gifvit vår tolk Hindrich Matzson til kenne, thet ***i til sinnes vore att giöre ett vänligit förbund med oss emot kongen i Påland*** och hans anhang, med annet gott tilbud. Sedan förbemelte eders senningebud Tretiak var död blefven, hafve vi latit spörie them åt, som hans fölie vore, om the icke hade macht och befalning utaf eder om samme verf med oss att förhandle, som förbemelte Tretiak edert senningebud vore befalet. Hafve de svaret sig ingen befalning ther opå hafve, utan ***brefvet, som i oss hafve tilskrifvit,*** blef antvardet vår tienere och tålk Hindrich Mattzson, och när han något på vägen der med kommen var, blef han uti like motte befengd af then besmittelige siukdom pestilentie, som här uti vårt konungerike mångestädz uti thenne sommer vanket hafver, och någre dager ther efter död. ***Och hafve vi för den skuld samme edert bref icke för än i tesse förledne dager bekommit, sedan vi äre komne hit op ifrå Danmark igen.*** Och efter som så händ är, att eders senningebud här uti våre konungeriker är död blefven, så begäre vi vänligen, att ***i icke vele det annerledes förstå, än som det sig i sanning hafver, och icke annet tenkie, än att det hafver varit oss mykit emot, att så skedt är.*** — Tsaren synes hafva hållit konung Eriks förklaring till godo. Något osannolikt borde han ej heller hafva funnit däri, enär pesten, såsom han visste, gick äfven i Reval och kort därpå utbredde sig till Littauen och Rysslands gränstrakter. Men långt efteråt, under den polemiska brefvexlingen med konung Johan, påstod han, att »din broders rådsherrar efter sin bondaktiga vana, det är ej bekant på hvad sätt, aflifvat vårt sändebud» (*Hist. Bibl.* l. c.: ***tvojego brata radnyje pany s svojego smerdievo običeja, ne vědamo kotorym obyčajem, poslannika našego umorili;*** i den svenska öfversättningen står blott: »kunne vi icke vete, huru ***the*** hafve dödet honom»).

För de i tsarens bref omtalade medgifvandena, som konungen bemödade sig om att formulera helt och hållet i öfverensstämmelse med sina egna önskningar, uttryckte han sin tacksamhet, liksom ock för den undsättning, som lemnats af tsarens trupper i Lifland under sommarens strider. Men han betonade tillika, att tsaren i själfva verket borde anse sig rent af förpliktad att tillstädja svenskarne att angripa Polen och behålla de eröfringar de kunde göra, emedan de just på grund af sin villighet att rätta sig efter hans förut inlagda gensaga lidit sina senaste förluster[1]. Och konung Erik skyndade sig att taga fasta på tsarens eftergifter genom anhållan om deras införande i den uppgjorda stilleståndstraktaten, som han förklarade sig villig att på vederbörligt sätt bekräfta. Men äfven om tsaren icke ginge in därpå, förklarade konungen sig nöjd med hans redan gifna skriftliga löften, som han betraktade såsom en med full rättskraft gällande modifikation af fördraget med den lifländske ståthållaren, hvars besegling naturligtvis måste träda tillbaka för tsarens eget authentiska ord[2]. Konungen förstod således att på ett ganska skickligt sätt begagna sig af den moskovitiska diplomatiens egna finesser.

[1] — — — Vi betacke eder och venligen för den hielp och undsettning, som eder bajor och ståthollere på Velin hafver giort och bevist vår befallningzman och vår tienere på Karkus i thenne förledne sommer emot våre fiender the pålackar. Och hade vi icke gerne velet bemöde eder om samme unsettning, ther som *oss icke hade varit af eder förnekat ytterligare att giöre förbemelte våra fiender ther i Lifland skade och afbrech.* Tesslikest hade de och ej heller så listeligen förraskat oss Pernow slott och stad ifrå, om *vi eder til vilie vårt krigzfolk icke hade kallet ifrå Lifland,* utan vi hade heller intaget och eröfret några flere slott och städer ifrå them. Och aldenstund *vi hafve bekommet then skaden för eder skuld,* så betro vi eder, begäre och venligen, att i oss icke missunne vele, om vi något här efter ifrå samme våre fiender the i Lifland varde intagendes och eröfrendes, som vi och uti like måtte eder gierne unne thet som i ifrå them kunne inbekomme. — Det är ej fullt klart, om konungen här åberopar sig på sitt förra bref till tsaren af 19/7.

[2] — — — och begiäre vi för ten skuld af eder venligen, om det vore eder så behageligit, att *tesse två artichler,* nämligen *om konungen i Påland* och *om kongen af Danmark sampt med the lybske,* våre fiender, motte blifve *insatte i fredzbrefvet,* som i hafve befallt eder bajor och öfverste uti Lifland, Michil Jakobsson Morosa, med oss att göre korskysningen opå. Så *vele vi sedan gerne giöre samme korskysning* och förholle oss vid det, som gammalt hafver varit våre land och riker emellan. Men hvar det icke är eder behageligit, så

Slutligen tillkännagaf han, att han med snaraste ämnade afiärda ett sändebud till tsaren för att närmare utveckla dessa åsikter och taga kännedom, ifall tsaren så funne för godt, om de åt Tretiak anförtrodda villkoren för det ifrågasatta förbundet mot Polen; men om tsaren själf ville affärda ett nytt sändebud för detta syfte till Sverge, så vore konungen lika benägen att efter förmåga göra honom till viljes, sedan han fått veta hvad han begärde[1].

Med detta bref, hvartill konungen, för att noga iakttaga de häfdvunna samfärdselsreglerna, äfven fogade en skrifvelse till ståthållaren i Novgorod[2], återsändes det aflidna ryska sändebudets tolk, på det att tsaren måtte så snart som möjligt få besked om sin beskickning, redan innan konungen hann utrusta sin egen[3].

III.

Det viktiga värfvet att under dessa omständigheter förhandla med tsaren anförtroddes åt Hans Larsson, en af de dug-

äre vi likväl benägne till korskysningen, ty vi achte att *holle edert egit bref ju så fast och gilt som then korskysning vi med eder bajor och ståthollere i Lifland giöre,* efter vi väl vete, att *thet i en gong lofve och tilseje, tet pläge i gerne holle och fulborde,* hvilket vi och uti like motte giöre vele.

[1] — — — såsom våre senningebud varder eder vidlöftigere her om och andre våre lägenheter gifvandes eder til kenne, hvilke vi der opå med thet förste till eder afferdige. Ther i och vele förskicke någen annen till oss, som eders verf och vilie oss på eders vengne gifve til kenne, eller och, om eder synes, opteckie eder vilie och begiären för samme vårt senningebud, då vele vi, när vi fått vete, hvad eders begiären ytterligare hafver varit, än som brefvet inneholder, venligen oss emot eder förholle och eder till vilie och vänskap vare, så mykit oss står til giörendes.

[2] *Ibid.* fol. 225: till ståthållaren i Novgorod, s. d. Detta bref innehåller, utom tacksägelse för salpeterpresenten, blott samma redogörelse för Tretiaks öde som i brefvet till tsaren; för öfrigt hänvisas till konungens sändebud, som äfven skall medföra en lämplig gengåfva. Ståthållaren hade i sitt bref, förmodligen på tsarens befallning, påmint om den ryska beskickningens hemsändning.

[3] Af både svenska och ryska källor framgår, att det *icke* var Hans Larsson, som medförde detta bref, såsom några nyare författare förmodat (*Th. Annerstedt,* anf. arb., sid. 30; *Sverges Traktater,* IV, sid. 380).

ligaste ämbetsmännen bland frälset i Finland. Han hade varit med äfven om den föregående beskickningen och synes hafva varit ganska hemmastadd i ryskt språk och ryska förhållanden. Hans instruktion, som konungen åberopar, har ej kunnat återfinnas, och hvad man vet om hans beskickning inskränker sig till några knapphändiga notiser, som likväl ej lemna rum för något tvifvel angående innebörden af det svar han erhöll i Moskva. Han torde hafva dröjt något med sin resa, som kräfde åtskilliga förberedelser, bl. a. en föregående brefvexling med de ryske slottsfogdarne, som skulle gifva honom tillstånd till gränsens öfverskridande och skicka honom prestafver med följe till mötes. Men det finns intet skäl att antaga, att han gjort sig skyldig till någon försumlighet.

Emellertid förtretades och skrämdes konungen af underrättelser, som gång på gång inlupo från Finland om misstänkta förehafvanden från rysk sida, just då han trodde allt vara väl beställdt på det hållet och hetsigt pådref rustningarna till ett afgörande fälttåg tidigt på våren emot dansken. Det glunkades, att tsaren hölle på att förlika sig med Polen och ämnade öfverfalla svenskarne i Lifland och Finland, att starka truppsamlingar försigginge omkring Novgorod, m. m.[1]. Dessa rykten, som härrörde från Narvaborgarnes tillskyndelser och den finska gränsbefolkningens vanliga misstro mot grannarne, spredos vida omkring och väckte stora farhågor, emedan Viborgs befästningar voro i dåligt skick och försvarsanstalterna öfver hufvud tämligen försummade i hela Finland, där alltid en sträng tillsyn tarfvades, så vida regeringens befallningar skulle något så när efterlefvas. Det är likväl möjligt, att verkligen ryssarne, såsom de annorstädes gjorde vid denna tid, företogo några anordningar för att genom utposter hindra pestsmittans inträngande från Sverge i deras land.

Konungen fann sig i sin oro föranlåten att genast och

---

[1] *Kansl. Diar.* sidd. 6, 7: utdrag af bref till konungen från Bertil Jöransson (Viborg), 24/11 och 25/11 1565 (ankomna 3/1 1566); sid. 27: från dens. (ank. 5/2): »Um then Peder Olsson, som vet berätte k. m. um moschovitens förehafvende»; sid. 5: från Gustaf Finke (Porkarla), 4/12 1565 (ank. 3/1). — Bref från Gustaf Finke (Porkala), 29/11 1565 (jfr *Th. Annerstedt*, anf. arb. sid. 31, not. 3).

strängeligen uppfordra Hans Larsson till skyndsam afresa [1]. Men tillika förtörnades han på de finske ämbetsmännen, som skickat honom så obehagliga budskap. Han förebrådde dem, att de kunde sätta tro till det lösa talet om tsarens fientliga afsikter, då tvärtom den bästa vänskap rådde emellan de båda herskarne, som samverkade i Lifland emot polackarne. Om sådant tal kunde uppkomma, berodde det blott på ryssarnes vetskap om hur illa det stod till med det finska försvarsverket. Därför skulle fästningsbyggnaderna med all kraft fullbordas, knektarne utrustas och sammandragas, salpetersjuderierna inom landet skötas ordentligt utan fåfäng förtröstan på tillförsel från Narva, fogdarne tillhållas att leverera sina dagsverken, och alla arbeten samvetsgrannt verkställas utan omsvep och onödiga nya påfund. Dessa åtgärder skulle företagas såsom påkallade af omsorgen för en god landsstyrelse under hvilka förhållanden som helst, men icke på grund af någon ryssfruktan, hvars berättigande konungen icke ville tillstå. Ryssarne skulle behandlas såsom vänskaplige grannar, deras köpmän tillstädjas att enligt fördragen fara med sina varor till Sverge, men gällande förordningar (t. ex. mot landsköp och myntets utförsel) äfven emot dem tillbörligen upprätthållas [2].

[1] *RR* 1566, I, fol. 3: till Hans Larsson, Åkerö $^{8}/_{1}$. Vi kunne tig icke förholle, Hans Larsson, att vi hafve bekommit schrifvelser ifrå Bertil Jörensson opå Viborg, ther med han later förstå um nogre selsinne lägenheter han hafver förnummit ifrå Rydzland, besynnerligen i thet att storfursten sig högeligen ther utöfver schall besväre, att hans brefdragere är här så länge uphollen vorden. Så efter then legation vi tig umbetrot hafve lyder förnemligast ther opå, att du schall här udinnen göre vår entschyllning hos storfursten, så och eliest förschaffe oss *viss besched, hvar opå förbemelde hans brefdragere var hit till oss förschicket,* och för then schuld högeligen för nöden är, att ther udinnen icke motte tages nogen försummelse, så frampt ther utaf motte icke nogen olämpe sig förorsake; therföre vile vi tig här med alfvarligen hafve budit och befalet, att du med thet allerförste schynder tig åstad till Rydzland, till att uträtte hvad som vi tig uti befallning gifvit hafve, efter then instructions lydelse, så frampt, hvar här tages nogen försummelse udi och oss och riket ther utöfver nogen schade scher, att vi icke schole hafve tig ther um til svar; rettendes tig här fullkomligen efter.

[2] *Ibid.* fol. 58 v: till Bertil Jöransson, Stockholm $^{13}/_{1}$. — — — (ang. ryktena om tsarens anfallsplaner) så tyckes oss vare fast selsint och underligit, hvarföre han nu schall vare så till sinnes emot oss framför tillförene, fördy vi hafve här till icke förnummit nogen liknelse ther till, uten heller hvad som god vilie och venschap tilhörer, såsom är i thet att han udi förledne

Från Lifland kommo i det hela taget bättre nyheter, trots pesten och bristande tillgångar för kriget. Karkus' belägring af

sommer hafver givet oss hielp och förfordring, besynnerligen udi Lifland emot kongen i Pålen och andre våre ovenner. Icke vete vi oss heller till thet minste hafve gifvit honom seden nogen orsak till ovenschap. Ther till med så vest du väl, huru han hafver med våre senningebud latit oss korskyssningen tillschicke, then vi med thet förste vile stadfeste late. För hvilke orsaker schull oss tyckes underligit, huru thet hafver sig med thet som du foregifver. Doch efter vi väl kunne tenke, att storfursten schall tage thet något ille vid sig, att hans brefdragere är här så lenge upholden vorden, therföre är Hans Larsson ther häden afferdiget till at göre vår entschyllung. — — — (sammandragning af knektar, anskaffande af krut och »skytt») men thet du berörer um fyrverk, som ryssen nu bruker, befruchtendes, stt han schall kunne göre ther stor schade med, efter staden och slottet är alt omkring bygt med trävirke, så hafver man icke allestedes sådant fyrverke som här i Sverige, uten när man hafver godt krigzfolk lite upå ther i staden, hoppes oss, att thet ingen nöd hafve schall. — *Ibid.*, fol. 88 v.; till dens., Stockholm $^{28}/_{1}$ (om salpeter) — *Ibid.*, fol. 150: till dens., Svartsjö $^{1}/_{4}$. — — — (om bötfällande af ryske köpmän för oloflig myntutförsel) så må du vete thet vare vår alfvarlige vilie och befalning, att vi ingen utföring på mynt vile hafve tillstadt, enten rydzen eller våre undersåter, och ther som du sådent tilförene hafver tilstadt, då är thet stor schade. Och ***hafver du icke behof att göre tig något betenkende, att storfursten schall sådent tage ille vid sig,*** för ty efter han råder biude udöfver sine land och undersåter, såsom honum synes godt vare och lägenheterne sig bedzt ther begifve, så kan han icke förmene oss att bestelle här i våre riken hvad som vi kunne tenke oss och våre undersåter kan vare lägligit, allthenstund sådent är icke heller emot korskyssningen. Ther nest gifver du oss til kenne um thet förbud du hafver giort med ***thet landköp rydsen pläger göre i Finland,*** ther udöfver thu hafver något rydzke godz satt udi arrest, så är thet oss intet emot, uten vile, att samme förbud schall holles vid macht, på thet att våre undersåter i Viborg icke motte udöfver samme landzköp blifve förderfvede, och att the thet öfverträde motte ther udöfver blifve straffede. Doch motte du ***udi all annen motte bevise rydzen all vilie och venschap, hvad som uten Sveriges rikes schade sche kan.*** (Svar å Bertil Jöranssons förfrågningar, ***Kansl. Diar.,*** sid. 44: ank. $^{23}/_{3}$). — ***Ibid.,*** fol. 262 (***Arwidsson, Handlingar Finl. Häfder,*** X, sid. 141): till dens., Svarsjö $^{28}/_{3}$. — — — (om en rysk köpman, som vill fara till Stockholm med hampa och sobelskinn) så vele vi icke, att du schalt honum thet förvägre, allthenstund ***ibland andre artichler, ther korskyssningen är giord opå, berörer och om en fri handel och vandel, som schall vare emillen våre och rydzens undersåter;*** och motte du för then schuld ingelunde hindre them som af hans undersåter hit drage ville med någen köpenskap, opå thet förnempde korskyssning ther med icke schall vare förbruten (svar å Bertil Jöranssons skrifvelse, *Kansl. Diar.* sid. 60: ank. $^{16}/_{4}$). — ***Ibid.*** fol. 43 (*Arwidsson,* sid. 132): till Gustaf Finke, Stockholm $^{12}/_{2}$. — — — (veder-

polackarne upphäfdes, Ösel härjades af Henrik Klasson, sedan han, om också förgäfves, hårdt ansatt Pernau. Äfven han beklagade sig något öfver ryssarne och satte icke mycken lit till deras bistånd eller vänskap. Men han följde konungens uppfordran att söka i förening med dem förbereda ett kraftigt anfall mot polackarnes maktställning, ehuru deras trupper, som långsamt sammandrogos omkring Dorpat, alltjämt lågo stilla, utan att man visste något om deras blifvande användning (tydligen i följd af stilleståndet och underhandlingarna med Polen)[1]. Ko-

läggning af ryktena om ryssen) men hvar noget vore, som honum ther till förorsake kunne, då motte thet sche ther utaf, att han förmerker thet nu så ille tillgår, både i Lifland och Finland, i thet att ingen är, som vill noget late sig vårde um Sverigis rikes bädzte, utan alle man sökie theris eigin nytte och fordel, oanseendes hvad schade Sverigis rike ther af tagendes varder. Och vore thet väl så nyttigt, att i achtede thet, som edert embete kräfver och eder är umbetrot, i then stad i mene eder nu vile schemme oss med en hop onde tidender (förebråelser om försummelse vid fästningsbyggnader, olaga skjutsfärder, sena fogdeleveranser m. m.). — Gustaf Finke sökte försvara sig (*Kansl. Diar.* sid. 57: »um the copier han till k. m. förschicker um then berättelse han um rydzens förehafvende hafver bekommit», m. m.; ank. 11/4). — *Ibid.* fol. 254 v.: till dens. Svartsjö 28/5. — — — så är thet icke behof, att i så mykit eder therföre entschyllige, ty i gifve ther med til kenne, att i föge betenkende hafve um thet som eder blifver föresagt, uten *ställe tro till alle föketidender*, hvilket eder doch bettre borde achte och late oss med sådent, som icke mere skäl medfölier, blive obekymbret (befallningar om fogdedagsverken m. m.).

[1] *Kansl. Diar.*, sid. 1: från Henrik Klasson, ank. 1/1. — — — um then schade ryssen gör i Wittenstens län. — *Ibid.* sid. 40: från dens., ank. 11/3. — — — gifver til kenne um ryssens förehafvende, och att han försambler sig i Dorpt; um then hest han hafver sänt ståthålleren på Dorpt, hvilken han sende tilbake igen; att her Hinrich slog sin rese af som han hade achtet företage för ryssens skuld. — *Ibid.*, sid. 53: från dens., ank. 6/4 (2 bref). — — — att then ryske ståthållere på Wäsenborg hafver schrifvit honom till och tilbudit sig vele komme honom til undsättning med krigzfolk — — — um ryssen drager för Rige, då syntes honom vare råd, att Pernow belägredes med thet samme. — *Ibid.*, sid. 71: från dens., ank. 2/5 (dat. 19/4). Gifver til kenne um rydzens lägenheter och um thet rydzebref samt en copie ther af han till k. mt förschicker; när rydzen drager in i stigt Rige, thå vore tid att belägre Pernow, ther han mere folk och krut hade. — *Ibid.* sid. 89: från dens., ank. 16/6 — — — att ryssen ännu förstärker sig och ligger stille, och ingen kan förnimme, hvart han hafver achtet sig; then vägen emellen Wittensten och Karkus hafver ryssen på nytt tillstängt, och förvist then som till Karkus skulle föra spannemål; att han hafver schrifvit ståthålleren på Dorpt till. — *Ibid.*, sid. 90: från dens., ank. 17/6. — — — att rydzen med sin krigzmacht achter sig till then krims[l]

nungen, som icke rätt kände till de rysk-polska angelägenheternas dåvarande läge, var mycket angelägen om ett gemensamt uppträdande af de svenska och ryska stridskrafterna såsom ett slags förskott å frukterna af det blifvande förbundet, som han nu hoppades på med lifligare tillförsikt än någonsin förr. Men han gillade tillika sin fältherres försiktiga beteende mot de ryske höfvitsmännen, som man hvarken borde visa onödigt misstroende eller gifva alltför frestande tillfällen till svek[1].

Medan konung Erik var upptagen af sådana bestyr och bekymmer, fullföljde hans sändeman sitt värf. Ännu någon tid förr än han kunde lemna svensk mark, måste han, till sin ursäkt för dröjsmålet, åberopa bristen på kontanta medel för resan jämte nödvändigheten att ombesörja de ståtliga presenter, utan hvilka en främmande konungs ombud icke gerna kunde framträda inför själfherskarens »klara ögon» *(jasnyja oči)*, såsom den moskovitiska hoftermen lydde[2]. Men han understöddes af befallningsmannen på Viborg med förnödenheter ur kronans förråd, så mycket som kunde förslå för honom själf, hans tolk och fåtaliga följe, tills deras underhåll öfvertoges af vederbörande i

tatteren — — — um thet bref ståthålleren på Dorpt hafver schrifvit honom till belangendes för hvad orsaker vägen är igenstängd emellen Karkus och Wittensten, hvilket bref han till k. m. förschicker — — — (»zedel») att rydzen är dragin till tatterske grentzen.

[1] *R R* 1566, I, fol. 244: till Henrik Klasson, Svartsjö $^{18}/_{5}$. — — — Och opå thet vi motte veta, huru thet sig kan hafve um rydzens tug för Rige, ther i udi eders schrifvelse beröre, så begäre vi gunsteligen, att i med thet förste vele gifve oss til kenne, huru ther um blifve kan, opå thet vi ther efter vete till att bestelle um then förfordring ther vill vare af nöden — — — I late och förstå, att then rydsche stathollere på Wesenberg hafver sig tilbudit att komme eder til hielp med sitt krigzfolk, hvar så behöfves, ther um i begäre vete vår vilie, um i eder med honum i så motte schole inlate. Så är thet intet tvifvel, att han iu gerne vill vinlegge sig at göre Kongen i Polen hvad afbreck han kan, ock må i för then schuld väl betro honum att bruke med eder i marken, hvar lägenheten så fordrer och thet behöfves. Men att stedie honum på våre befestninger, thet är ingelunde rådeligit. Och må i tilbiude att vile göre honum like mykin hielp igen, när han thet begärer.

[2] *Kansl. Diar.* sid. 30: från Hans Larsson, ank. $^{20}/_{2}$. Gör sin endskylling, att han icke förr hafver kunnit begifve sig åt Rydzland; um the gamble sölfstop och en kanna han hafver med sig bekommit; att han hafver inge tärepänninger. Zedel: um then hest, som han med köresett vill skänke storfursten.

Ryssland. Och före midten af mars eller åtminstone en månad senare erfor konungen, att Hans Larsson lyckligen hunnit in på ryskt område[1].

Han kom icke fram till Moskva förr än i början af april 1566[2]. Tretiak Pusjetjnikovs tolk hade då redan varit hemma jämnt sex veckor och tsaren hade haft god tid att studera konung Eriks bref och öfverväga sitt beteende på grund däraf[3]. Det kunde knappast vara annat än välkommet för honom, att han

---

[1] *Ibid.* sid. 42: från Bertil Jöransson, ank. $^{11}/_{3}$. Att han *vill* förschicke med Hans Larsson the partzeler, som Engilbricht Nilsson (tolk) och the andre 3 unge karer skole blifve underholdne med; um then brefdragere, som ståthålleren på Nogård hade ut sändt med bref till k. m. och till (ryske) senningebuden, som vore här i Sverige, och huru han hafver honom affärdiget; att (svenska?) *senningebuden här varit hade droge in i Rydzland then 2 februari.* — *Ibid.* sid. 60: från dens., ank. $^{16}/_{4}$. Um then copie han till k. m. förschicker, hvilken han hafver bekommit af höfvidzmannen på Nöteborg; *förmeller hvad tid Hans Larsson blef instadd.* — *Er. Diar.* sidd. 224. Die 11 martii — — — allate sunt littere a Viburgo, *quod Johannes Laurentii intrasset Russiam.* — Konung Erik har tydligen själf uppfattat Bertil Jöranssons första bref så, som om det var Hans Larsson med följe, som $^{2}/_{2}$ »drog in i Ryssland». Men den möjligheten är icke utesluten, att detta berott på ett missförstånd, och att B. J. åsyftat den aflidne Tretiaks återvändande följe. Det andra brefvet synes hafva meddelat den riktiga tidsuppgiften (midten af mars?) för Hans Larssons mottagande vid gränsen. Har han blifvit »instadd» i Ryssland redan $^{2}/_{2}$, så har hans resa till hufvudstaden gått ovanligt långsamt, äfven om man tager i beräkning det dåliga väglaget under en rysk vårtö. Man vore då frestad att antaga, att han blifvit kvarhållen någonstädes på vägen (t. ex. i Novgorod), tills besked hunnit anlända från Moskva om den ryska beskickningens hemkomst och tsarens tillåtelse för det svenska sändebudet att visa sig inför honom, sedan han inhemtat tillfredsställande upplysningar om Tretiaks öde och konung Eriks ärliga sinnelag.

[2] *Otr. Lĕtop.* kol. 273. »Samma år, 5 april, anlände till tsaren och storfursten från konung Erik af Sverge sändebudet *(poslannik) Ivan Lavrentiev.*»

[3] *Ibid.* kol. 272. »Samma dag (22 febr.) anlände till tsaren och storfursten från Sverge den tyske tolken Netjajko Tamarov; men han hade varit sänd till konungen af Sverge med tsarens och storfurstens sändebud Tretiak Pusjetjnikov. Men Netjajko medförde till tsaren och storfursten från konung Erik af Sverge *två bref: ett till tsaren och storfursten, men ett annat till novgorodske ståthållaren, Knes Fedor Bulgakov.* Men Tretiak Pusjetjnikov hade, innan han hunnit fram till konungen af Sverge, dött på vägen i Sverge af farsot.» — »Samma dag» häntyder på den närmast föregående notisen om det till Polen affärdade sändebudets återkomst.

finge förhandla om den maktpåliggande affären hemma hos sig själf med ett sändebud från konungen, som sålunda framträdde såsom sökande för att få kunskap om hans nådiga behag. Uppgörelsen var visserligen fördröjd genom Tretiaks frånfälle och behofvet af ytterligare meddelanden med konung Erik. Men det hade lyckats tsaren att också draga ut på tiden med de polska underhandlingarna och att likaså, efter nya tatariska härjningar på hösten, med ömsesidiga beskickningar sysselsätta den krimske kanen, som ännu under vilda hotelser återkräfde Kazan och Astrachan, där han hade förbindelser med de missnöjde[1]. Så mycket viktigare var det alltså nu att påskynda den svenska saken.

Tsaren, som utan tvifvel äfven personligen mottog Hans Larsson, uppdrog åt några af sina mest betrodde rådgifvare att meddela honom, hvilket ärende det aflidna sändebudet hade haft att framföra[2]. Med något skriftligt besked därom har han likväl ej blifvit hedrad, ty tsarens bref till konungen innehöll äfven denna gång blott en hänvisning till det muntliga värfvet. På sin höjd torde han, i öfverensstämmelse med moskovitisk kanslised, hafva fått ett obesegladt och icke undertecknadt memorial *(pamiatĭ)*, ett slags protokollsutdrag om sitt samtal med tsarens ämbetsmän. Af de efterföljande underhandlingarna framgår, att man icke från svensk sida haft att åberopa ett authentiskt »ord» från tsaren. Han höll fortfarande strängt därpå, att konung Erik formellt skulle taga första steget till aftalets fullbordan. Men sin egen ifver och brådska brydde han

[1] *Karamzin*, IX, koll. 65, 66, nott. 211—217.

[2] Tsarens bref till konung Johan 1571 (*Hist. Bibl.* VII, sidd. 4, 5; efter den ryska texten): »Men det vårt nådebevis, som vi anbefallt vårt sändebud Tretijak Ondrejevitsch Pusjetjnikov, det kom icke fram till din broder; och därefter sände din broder hit till oss sin man *Ivan Lavrentĕjev* att bönfalla *(biti čelom)* och spörja om detta värf (*slovo*, »ord»), att vi måtte täckas underrätta hans man, för hvilket (ärende) vi skickat vårt sändebud till din broder. Och vi sände vår förtrogne hofman *(bližnij dvorianin)* och ståthållare i Kozelsk (nära littauiska gränsen) Peter Vasilievitsch Zaitsov och vår kansler *(pečatnik)* Ivan Michailov och vår sekreterare *(dĭiak)* Ondrej Vasiliev, men befallde (dem) att omförmäla för din broders man *Ivan Lavrentĭev*, för hvilket (ärende) vi till din broder, konung Erik, skickat vårt sändebud Tretijak Ondrejevitsch Pusjetjnikov, och vi befallde (dem) att (därom) underrätta honom fullständigt *(podlinno)*.»

sig ej om att dölja. Efter föga mer än tjorton dagars uppehåll i Moskva affärdades Hans Larsson åter till Sverge[1].

Samma dag, kanske omedelbart före befallningen om hans afresa, gaf tsaren företräde åt en brefdragare från konung Sigismund August, som kommit för att anmäla en stor polsk beskicknings snara ankomst[2].

Under de polsk-ryska förhandlingarna i Moskva (juni—juli) tvistades väldeligen (utom om Polotsk och till och med Smolensk, Kiev m. m.) om rätten till Lifland. Polackarne, som först åberopade sig på ordens af kejsaren och tyska riket bekräftade välde, tyckte sig göra stora eftergifter, då de till sist häfdade, att båda parterna skulle hvar för sig behålla hvad de redan innehade och gemensamt eröfra de svenska besittningarna antingen till inbördes delning eller till ömsesidigt utbyte mot andra delar af landet. Moskoviterna, som envist höllo på grundsatsen om tsarens urminnes »fäderne», läto dock äfven pruta med sig. Tsaren erbjöd sig att skänka sin broder, »på det att kristet blod icke måtte utgjutas», Kurland söder om Düna och den allra östligaste delen af Riga stift. Allt annat af ordenslandet och Riga stift, som polackarne innehade, skulle de afträda till tsaren, och äfven staden Riga och alla de svenska besittningarna skulle »skrifvas för honom», hvarjämte polackarne skulle förplikta sig att ej intränga i de områden, med hvilka han benådat konungen af Danmark. Båda makterna voro således åtminstone ense om

---

[1] *Otr. Lětop.* kol. 274. »Samma dag (22 april) affärdade tsaren och storfursten det svenska sändebudet *Ivan Lavrentiev syn* till Sverge.»

[2] *M A P,* sid. 331 (ankom $^{20}/_{4}$). I *Otr. Lětop.* (kol. 273) säges, att han *anlände* $^{22}/_{4}$ (notisen är införd näst före den om Hans Larssons affärdande). — I den sedvanliga »minnessedeln» för brefdragarens prestafver ålades dem att på fråga om förhållandet emellan tsaren och konungen af Sverge svara: »Svenske konungens legater *(posly)* hafva varit hos herren, men hvad deras ärende varit, är oss obekant; och tsaren och storfursten har inga ovänner på något håll.» Tillspörjas de om »den så kallade *opričnina* hos vår herre», skola de svara: »Hos vår herre finns ingen *opričnina;* herren dväljes i sitt tsariska hof, och de hofmän, som tjäna honom i rättfärdighet, de dväljas ock hos herren och i hans närhet; men de, som föröfvat orättfärdigheter, de dväljas fjärran från herren. Och om bondhopen *(mužičiia)*, som icke känner detta, kallar (det) *opričnina*, bör man då tro på bönders tal därom? Herren är fri; där han vill upprätta hof och gemak, där upprättar han (dem); från hvem skulle herren (behöfva) afsöndra sig?» (*M A P,* sidd. 330, 331).

att betrakta Sverges lifländska välde såsom alldeles obefogadt. Till fullständig sämja kunde man likväl icke komma. Midt under de diplomatiska öfverläggningarna förelade själfherskaren frågan om fredsvillkoren för ett stort riksmöte (slutet af juni), där icke blott prelater och bojarer, utan äfven ämbetsmän, frälsemän och köpmän, med korskyssning och besegling iklädde sig ansvaret för hela Liflands bevarande åt tsarens välde. Underhandlingarna afbrötos, men stilleståndet förlängdes, till dess en rysk beskickning, som före nästa trettondag skulle afgå till Polen, hunne återkomma[1]. Ännu ett rundligt uppskof var i alla fall vunnet.

Från polskt håll kunde tsaren således vara trygg så länge, och under tiden kunde han hinna få i sin värjo den pant, som enligt hans förhoppning skulle borga för all önskvärd eftergifvenhet från konung Sigismund Augusts sida. För de krimske tatarerna hyste han visserligen ännu rätt stor fruktan. Men han förstärkte, nu då han ej för tillfället behöfde så ängsligt bevaka de littauiska och lifländska gränserna, sina stridskrafter utefter förskansningslinierna eller »stranden» *(bereg)* mot steppen, och han förespeglade kanen, i stället för Kazan och Astrachan, ett annat underlydande »tsardöme» invid självfva Oka, som var eller snart kunde blifva ledigt efter den siste sonlöse kazanske pretendenten af rysk nåd[2]. Alla krigsfaror aflägsnades

---

[1] *Ibid.* sidd. 336—431. Prestafverna ålades att på spörsmål om tsarens förhållande till konungen af Sverge svara: »konungen af Sverge plägar förhandlingar om alla slags ärenden med tsariska majestäts bojar och ståthållare i Stora Novgorod, knes Fedor Andrejevitsch Bulgakov, och med bojaren och ståthållaren och vojevoden i Lifland, knes Peter Danilovitsch Pronskoj (som således nyligen efterträdt Morozov), och om alla konungens af Sverges ärenden (sändas) och svar från Stora Novgorod och från Lifland till konungen af Sverige» (*ibid.* sid. 344, 345). — Om riksmötet, *Otr. Lëtop.* koll. 277, 278. Beslutsurkunden är utgifven i ***Sobranije gosudarstvennych gramot i dogovorov,*** I (Moskva 1813), sidd. 545 ff. Jfr ***Latkin, Zemskije sobory v drevnej Rusi*** (Petersburg 1885), sidd. 71 ff., och den öfriga vidlyftiga litteraturen om riksdagarna i det moskovitiska Ryssland.

[2] ***Karamzin,*** IX, not. 217. Denne »tsar», såsom alla regerande tatarhöfdingar af ålder titulerades till och med före sin »broder» i Moskva, hette *Šigalej Šichavlejarovič* (Schach-Ali, son af Scheich-Avliar). Efter att tre gånger hafva uppsatt honom på den vacklande Volgatronen, tog den »hvite» (= frie, ingen underdånige) tsaren honom i sin tjänst och höll honom, liksom ättlingarne af

dock snart för det löpande året af den framträngande pesten. Så väl underhandlingar som härnadståg måste inställas, tills vinterkölden mildrade farsoten. Moskva räddades från hemsökelse, såsom det troddes, tack vare de starka posteringar, som tsaren lät anordna omkring det smittade Mozjajsk på vägen från Littauen, för att hindra alla resande att komma fram till hufvudstaden[1]. Själf begaf han sig åter på vallfärder och stannade slutligen i Aleksandrovskaja Sloboda. Alltjämt var han under dessa bistra tider sysselsatt med afrättningar och andra förföljelser mot stormännen. Den lindrigaste näpsten bestod i påtvungna godsbyten och afkräfda besvurna och beseglade bekännelseskrifter och förförpliktelseurkunder, med borgen af fränder och vänner för de misstänkte, vid stadgade viten af lifsstraff eller höga böter för rymningsförsök till »littauiske konungen» eller andra nya försyndelser, som vore värda tsarens vrede.

Konung Erik, som redan (mars) hade fått sina ständers försäkran under bref och insegel att, efter de danska fredsförslagens förkastande, med lif och blod värja Sverges rätt bl. a. till sina besittningar i Lifland, var ängsligt upptagen af rustningarna och anordningarna för sommarens fejder till lands och sjös, medan han i Stockholm eller på Svartsjö, dit han helst drog sig tillbaka, väntade på sitt sändebuds återkomst från Ryssland. Vid riksdagen hade han äskat fullmakt att i Sverges lagbok införa uttryckligt straffhot mot »försummelse», emedan han såg sig omhvärfd af försumlige tjänare och krigsmän. Hans oro yttrade sig i allt större stränghet mot uppstudsige knektar och andre förrädare, och hans nämnd fällde ganska många dödsdomar.

---

den kazanska hufvudlinien, i beredskap såsom en underpant å hans stamfränders trohet. Han var den högste och grymmaste befälhafvaren vid Liflands första invasion (hans trupper hade förut kämpat i Finland). Han benådades med kanatet Kazimov, som under en följd af tatarfurstar egde bestånd långt in i det sjuttonde århundradet. Hans död antecknas i *Otr. Lětop.* under samma dag som Hans Larssons affärdande, men enligt *Veliaminov-Zernov, Izslědovanije o Kasimovskich cariach*, I (Petersburg 1863), sid. 483, där dock ingen annan källa åberopas, lär detta vara ett misstag och hans frånfälle böra hänföras till följande år. — Dessa tatariska förhållanden äro af största betydelse för den rätta uppfattningen af Rysslands historia vid denna tid, ehuru de icke tillräckligt betonas af moderne ryske häfdatecknare, som alltför mycket pläga betrakta sitt fäderneslands äldre politiska utveckling ur rent »nationell» synpunkt.

[1] *Otr. Lětop.* kol. 282.

Mot högre ställde förtroendemän skärptes hans retlighet och misstankar, hvarvid hans närmaste omgifning underblåste hans farhågor i synnerhet för den fångne hertigens fränder och vänner. Tidigt på våren (mars—april) hade svenska hären färgäfves belägrat den viktiga gränsfästningen Bohus. Det misslyckade företagets ledare, i främsta rummet Nils Boje och Nils Sture, drabbades af konungens onåd och måste hos honom (början af juni) stå till svars för sin försumlighet eller olydnad.

Vid samma tid förspordes från Viborg, att ett nytt ryskt sändebud vore på väg jämte den hemresande Hans Larsson, och kort efter denna underrättelse anlände Hans Larsson själf, men ensam. Konungen fick ändtligen besked om tsarens öfverraskande förslag rörande ett nytt medel att bryta den gemensamme fiendens, konung Sigismund Augusts, trots. Tsarens bref till konungen med sändebudet innehöll om denna sak blott en hänvisning till dess muntliga besked, men därjämte en uttrycklig förklaring, att han, om konungen uppfyllde hans önskan, vore beredd att afsluta ett nytt fördrag efter konungens behag, och att han, tills svar hunne komma honom till handa, ämnade rätta sig efter det »gamla» fördraget[1]. Troligen voro själfva den förlorade skrifvelsens uttryck i den senare punkten oklara, så att konungen icke kunde bestämdt afgöra, huruvida tsaren åsyftade endast den å ömse sidor bekräftade novgorodska traktaten eller tillika de lifländska stilleståndsvillkoren i det med den förre ståthållaren i Dorpat uppgjorda, men af konungen själf ännu ej beseglade fördraget. Huru som helst, från tsarens sida förelåg en skriftlig inbjudning till underhandlingar om ett nytt fördrag, ehuru endast under förutsättning af konungens samtycke till tsarens bega-

[1] *Kansl. Diar.* sid. 83: Från Bertil Jöransson (2 bref; ank. $^{3}/_{6}$). — — — Um then plåt kopper, som Hans Larsson tillseger ståthålleren på Nogård, och k. m. vill honom föräre (till gengåfva för salpeterpresenten) — — — Att han hafver fått kunskaper, thet ett ryssesenningebud skall komme med Hans Larsson hit in, och begärer vete, um thet skall strax blifve instadt eller icke; um the copier af rydzke ståthållerens bref på Dorpt. — *Er. Diar.* sid. 228: Die *11 Junii* reversus est Johannes Laurentii ex Russia *cum litteris Rutheni*, quibus declarabat se quædam secretiora in mandatis ipsi Johanni dedisse; si in illis ipsi obsequium facere velle(m), *fædus optimum pro meo placito mecum initurum, interea autem antiquum fædus servaturum.* Hæc autem injunxerat Johanni, ut rogaret me sororem regis Poloniæ *in odium ei* mittere.

ran om hertiginnan. Att det nya fördraget skulle få *afslutas* med tsaren själf, har han icke, hvarken skriftligen eller muntligen, lofvat eller ens förespeglat, snarare tvärtom, så till vida som han genom Hans Larsson endast synes hafva erbjudit konungen att för framtiden få *förhandla* med honom själf i stället för med ståthållaren i Novgorod[1]. Sådana personliga förhandlingar hade han ju redan inledt, och löftet innebar således blott, att denna praxis ej vidare skulle afbrytas, utan ytterligare och formligen stadgas genom en ändring i den novgorodska traktaten.

Konung Erik tog sig en rundlig betänketid, innan han inlät sig närmare på tsarens förslag. Under den närmaste tiden togs hans uppmärksamhet i beslag af hvarjehanda räfster och i synnerhet af skandalen med Nils Sture, som först ställdes till rätta inför nämnden och skymfligen utropades såsom förrädare, men sedan offentligen förklarades för oskyldig och hedrades med en giftermålsambassad till Tyskland[2]. Vidare följde nya bestyr med krigssaker och ny oro för stämplingar till hertig Johans förmån, äfven nya vredesutbrott[3]. Budskap kommo om danskarnes inbrott och härjningar i Vestergötland[4].

Medan konungen utfärdade ifriga befallningar till den angripna landsändens försvar och var betänkt på att trots rådets afstyrkan själf begifva sig dit ned, ansåg han omsider tiden vara inne att framlägga det ryska ärendet för rådet, som tillstyrkte,

---

[1] *R R* 1566, II, fol. 221 (*Sverges Traktater*, IV, sidd. 551 ff.): instruktion för Nils Gyllenstjernas beskickning, Svartsjö $^{22}/_{10}$. — — — Hvad then artichel belanger i fridzbrefven står, att hans kongl. mt moste *beschicke ståthollerne på Nongård allenest och icke storfursten sielf, när några handlinger förefalle, hvilken artichel storfursten hafver tilbudit sig vile förandre* — — —

[2] *Er. Diar.* sid. 228. Die 13 Junii condonata est culpa inobœdientiæ Nicolao Boje. Jussus est Nicolaus Svantonis comparere in judicio ob inobœdientiam in mandato, quod habuerat de Germanis equitibus, et propter negligentiam ad Båhus ($^{15}/_{6}$ straffades han med det försmädliga intåget i Stockholm). Jfr anteckningarna för $^{27}/_{6}$, $^{1}/_{7}$, $^{4}/_{7}$ och $^{5}/_{7}$, och *Dalin*, sidd. 268 ff.

[3] *Er. Diar.* sid. 230. Die 7 Julii retulit mihi dux Magnus Saxoniæ se tantum intellexisse ex quotidiana conversatione, quod consanguinei ducis Finlandiæ non essent futuri mihi fideles aut benevoli. — — — Die 12 Julii erratum commisi ex ira subitanea.

[4] *Ibid.* sid. 231 ($^{15}/_{7}$ och $^{16}/_{7}$).

att tsarens begäran skulle afslås, men en legation affärdas med ursäkt för denna vägran[1].

Därmed lät konung Erik sig tills vidare nöja. Legationens anordnande uppsköts. Penningar begynte tryta i kammaren, ty alla medel behöfdes för kriget. Fienden framträngde raskt, Skara och andra vestgötastäder brändes. Konungen måste skynda till krigsskådeplatsen, men före sin afresa sökte han, under det att farorna från hertig Johans sida alltjämt lågo honom i tankarna, trygga sig mot förrädares anslag genom nya trohetseder och förpliktelseurkunder, genom lifdrabanters, fiskalers och spejares tillsättning[2]. Han hann icke särdeles långt. I Örebro nödgades han för pestens skull skingra sitt eget fältläger. Själf for han åter undan till Vadstena (slutet af aug.), där han mottog amiralen Klas Kristersson, som denna sommar liksom förut hade häfdat Sverges välde på hafvet, men eljes på grund af farsot om bord och lifsmedelsbrist ej hade kunnat uträtta mycket och därför äfven råkat ut för konungens vrede[3]. Kriget till lands gick

[1] *Ibid.* Die 19 Julii — — — concluserunt consiliarii petitioni Rutheni non esse morigerandum, sed *legationem excusatoriam mittendam.*

[2] *Ibid.* sid. 232. Die 20 Julii venerunt litteræ a Petro Cart, quod hostes usque Scaris perrupissent, incendio et cæde vagantes. — — — Die 21 Julii jurarunt omnes equites prætorii tam veteres quam novi fidelitatem et obœdientiam. Die 22 Julii confirmavi privilegia comitibus Svantoni et Petro, et dederunt mihi certificationem suæ fidei. Constituti sunt procuratores in omnibus provinciis regni. Dixit mihi Georgius Petri se tradidisse duci Saxoniæ vidisse super omnes tractatus de successione hæreditarii juris mei ad coronam Suetiæ. Judicium comitis Svantonis accepi de duce Finlandiæ. Ordinavi exploratores domesticos Holmiæ. — — — (sid. 233) Die 25 Julii ordinavi numerum 40 nobilium pro corporis custodia. — — — Die 26 Julii — — — accepi argentum a camera quantum opus erat pro itinere bellico, nempe ad 1800000 marcarum — — — (sid. 234) Die 29 Julii discessimus ab Holmia ad Ålasten per unum milliare. Non fuit plus pecuniæ in præsenti quam 170000 marcæ. Dixit mihi Georgius Petri secretarius gubernatores Holmenses nolle certificationem fidelitatis in absentia facere. Misi præfectum culinæ Holmiam, ut eos adduceret. Die 30 Julii venerunt litteræ ab Erico Henrici, quod hostis ad Leccœ-læn et Lidecopiam tenderet. — — — — Adducti sunt gubernatores Holmenses, qui mutarunt sententiam, pollicentes fidelitatem se pollicituros scripto. — — — (sid. 236) Die 5 Augusti — — — mandatum est Johanni Canuti custodias agere penes ducem Finlandiæ.

[3] *Ibid.* sid. 233. Die 24 Julii — — — venit nuntius ab admiralio, ex quo intellexi ipsum omnia media quærere, ut revertatur et nihil efficiat. Re-

för det mesta illa. Danskarne måste visserligen, också ansatte af sjukdomar, anträda sitt återtåg, men under årets sista fäktningar i Halland tillfångatogos de svenske fältherrarne Charles de Mornay och Jakob Henriksson, (sept.), och Daniel Rantzau tillfogade det svenska fältlägret allvarsam skada (okt.). Båda de krigförande parternas krafter började sina, men de förhandlingar, som åter inleddes genom medlare, öppnade inga utsikter till fred.

I Lifland behöllo svenskarne sina ställningar, ehuru Karkus åter hårdt beträngdes af polackarne. De ryske befälhafvarne synas hafva visat sig föga benägne till undsättning eller ens god grannsämja [1]. Konung Erik litade dock nu så mycket på tsarens behof af hans vänskap, att han äfven där ålade sina ämbetsmän att, på samma gång de yrkade på militärisk samverkan, med kraft tillvarataga Sverges intressen också mot den ryske nabon [2].

---

scriptum est ei, quod (!) si revertatur ante expeditionem factam, ipsum autoritatem suam in perpetuum amissurum.

[1] *Th. Annerstedt,* anf. arb. sid. 28.

[2] *R R* 1566, II, fol. 144 till Henrik Klasson, Örebro $^{20}/_{8}$. — — — Yterligere, som i gifven til kenne um ryssens förehafvende udi thet gebede Karkus, så kunne vi ingelunde tro, att sådent schall sche med storfurstens vetschap och befallning, allthenstund *han senest med Hans Larsson hafver sagt oss all vilie och venschap till och fast ytermere tilbudet sig med all vilie och venschap emot oss än som någen tid tilförene. Och tvifler oss intet, att thet han lofver, varder han visserligen hollendes.* Hvarföre motte i schrifve the stathollere på Dårpt och Wesenberg till och besväre eder theröfver till thet högste, förmälendes ther hos, att hvar sådane otilbörlighet icke blifver afschaffet, då blefve vi förorsakede *med the senningebud, som vi nu vile afferdige till storfursten,* att gifve honum ther um til kenne, och tvifle intet, att han icke allenest schall hafve ther ett obehag till, uten ther utöfver tilbörligen straffe late. — — — *Ibid.* fol. 165: till dens., Runtuna $^{9}/_{9}$. — — — Thesliges, och efter rydzen är vår gode ven, så kunne i så förhandlet med honom, att han motte göre eder hielp och undsetning. Och vore godt, att i så bestellte, thet then rydske macht motte drage in i Rige sticht och upbrenne och förhärie alt hvad som är emillen Rige och Salis och fienderne tillhörer, på thet the på Pernow seden ingen tilföring til landz bekomme kunne — — — Till thet sidste, som i begäre besched, huruledes i schole förholle eder med the rydzer, som hafve upvexlet vårt svenske mynt i Räfle, hvilket i hafve tagit udi arrest, så efter the i så motte hafve handlet emot vårt förbud, och vi vele hafve våre mandater så väl i Räfle som här i Sverige vid macht holdne, så må i same peninger till vårt gagn beholle, och förse oss, att man icke gör storfursten emot ther med, att vårt mynt blifver förbudit, allthenstund han icke heller utsteder något mynt af sitt land,

När han ändtligen efter sommarens mödor började åter befatta sig med den ryska utlevereringsfrågan, synes hans första tanke hafva varit att begagna sig däraf ungefär på samma sätt, som tsaren själf hade gifvit vid handen angående sitt eget syfte. Han ville, efter hvad det förefaller (ty källorna äro härvidlag ganska osäkra och dunkla), genom att åberopa tsarens förslag, som ju i alla fall var kändt af flere stormän och måhända redan nått Gripsholmsfångarnes öron, skrämma och locka hertig Johan till större ödmjukhet och hans gemål till ett försök att för konungens räkning aftruga sin broder, konung Sigismund August, åtskilliga politiska eftergifter. Det ser äfven ut, som om han till en viss grad hade lyckats i sin afsikt, hvad hertigparet angår, ehuru naturligtvis den verkan, som deras föreställningar kunde utöfva på den polska politiken, måste blifva mer än tvifvelaktig[1]. Om ej af andra skäl, så kunde konungen af Polen,

---

efter som vi thet förnummit hafve. — — — I instruktionen för Henrik Klasson (*ibid.* fol. 167 v.: s. d.) upprepas samma befallning att anmoda ryssarne att härja Riga stift.

[1] *Er. Diar.* sid. 243. Die 11 Septembris profecti sumus ab Dagatorp ad Refsnes juxta Gripsholmiam confectis 2 miliaribus. ***Misi meum concionatorem ad ducem Finlandiæ, ut adhortaretur eum ad resipiscentiam et meditationem de justa et æqua liberatione.*** Die 12 Septembris — — — respondit dux Finlandiæ se velle ***primum regem Poloniæ adhuc consulere*** rogabatque, ***ut ei liceret nuntium eo mittere.*** — — — (sid. 249) Die 29 Octobris — — — ***concessum est duci Finlandiæ mittere in Poloniam pro reconciliatione pacis et pro sua liberatione*** (jfr ant. $^{12}/_{11}$). — *Schirren, Verzeichniss,* sid. 120: »Nov. 4. Gripsholm. Catarina (Herzog Johanns Gemahlin) Gothardo Ketlero, Curlandiæ et Semigalliæ Duci (Lat. Orig.): Bittet um freien und sicheren Durchzug für die famulos, welche sie in wichtigen Angelegenheiten an ihren Bruder Sigism. August nach Polen sendet. — Nov. 14. Gripsholm. Katherina (Herzog Johanns Gemahlin) an Gothart Ketler, Herzog (Lat. Orig.): Bittet um ungehinderten Durchzug für diejenigen Edlen, welchen der König von Schweden die Rückkehr nach Polen gestattet habe». Jag har icke kunnat återfinna dessa bref i riksarkivet. — I *Eriks Lat. Reg.* (riksarkivet) finns ett bref från hertig Johan till konung Erik (Gripsholm $^{16}/_{9}$ 1566), med följande öfverskrift: Agit regi dux gratias pro singulari et optata mentis suæ declaratione, videlicet quod restituatur priori conditioni, ideoque promittit se, dum liberatus a carcere fuerit, quod brevissime fieri optat, fratrem defensurum pro viribus et effecturum, ut ***pax inter Poloniæ regem et fratrem constituatur, ut hoc modo petulantia Dani et Moschi melius refrenari potuit***(!). I själfva brefvet heter det bl. a.: — — — Præsertim majestati vestræ summas ago gratias, quod non solum me charissimamque consortem meam

som en statsman af mycket fin beräkning, utan samvetsbetänkligheter framhärda i sin politik, då han besinnade, att konung Erik trots allt sitt hat till brodern hittills ändå hade skonat hans lif och således ej kunde antagas vilja så lätt uppoffra hans gemål, så mycket mindre som hennes utleverering till tsaren icke blott måste ådraga honom ondt rykte, utan äfven gifva moskoviten tillfälle att utöfva påtryckning på hertig Johans parti i Sverge till konungens egen skada [1]. Har verkligen Erik förfarit på antydt sätt, så har han säkerligen därmed blott själf bidragit till att sprida kunskap om den sällsamma transaktionen i utlandet.

* * *

Legationen till tsaren kunde emellertid icke gerna längre fördröjas. Konung Erik började ängslas mer och mer, i synnerhet som underrättelserna om ställningen i Lifland läto mer betänkliga än förut, och han från samma håll äfven erfor, att tsaren skulle vara ganska förtörnad öfver uppskofvet med svaret å hans vänskapliga framställning [2]. Strängheten mot försumlige och förrädiske undersåtar växte med hans ängslan, och Jöran

---

his ærumnis liberare decreverit, verum etiam *contra tyrannidem et impiissimum conatum magni Moschoviæ ducis defendere atque protegere statuerit.* Quapropter non solum me semper gratum inveniet, verum etiam et paratissimum ad resistendum omnibus his, qui adversus majestatem vestram hostilia tentabunt, *omnemque me adhibiturum diligentiam polliceor, ut æquis conditionibus cum serenissimo Poloniæ rege, affine meo charissimo, pax et fraternitas esse possit, ut tanto commodius majestas vestra Danorum Moschorumque insolentiam, si opus fuerit, reprimere possit.* Jfr *ibid.* ett bref från hertig Johan till konungen af Polen, Gripsholm $^{8}/_{11}$. Dessa bref skulle synas så godt som bevisande för saken, så vida man kunde fullt lita därpå, att intet dateringsfel föreligger, och att ej brefven böra hänföras till underhandlingarna året därpå.

[1] Det må äfven erinras, till situationens belysning, att sedermera konung Sigismund föddes på Gripsholm just under loppet af sommaren detta år, $^{20}/_{6}$ 1566. Konung Erik måste alltså, om han förutsattes vilja grundligt skydda sig emot alla efterräkningar och anspråk från hertig Johan och hans parti, antagas vara i stånd att undanrödja icke blott sin lifdömde broder, utan äfven hans späda barn.

[2] *Er. Diar.* sid. 245. Die 27 Septembris venerunt litteræ ab Henrico Claudii equite, quomodo Carchus ab hostibus obsideretur et non auderet nisi

Persson var till hands att stödja och egga i kampen mot riksvådlig otrohet[1].

Med Jöran Persson har säkerligen konung Erik under dessa orons dagar företrädesvis och kanske uteslutande rådgjort om den ryska frågan[2]. Hvilka råd han fått, framgår bäst[3] af de

majoribus copiis hostibus occurrere; *suadebat autem illam arcem hostibus relinquendam.* — — — (sid. 247) Die 20 Octobris pollicitus est comes Petrus se velle ire in Livoniam et regimen provinciæ suscipere — — — Die 22 Octobris scriptum est ad omnes episcopos, ut preces haberent publicas ad Deum pro successu felici r(ei) p(ublicæ) et pro mitigatione pestis. Die 23 Octobris advenit legatus ducis Megapolensis, referens miseriam ipsius, interrogans, an non *liceret ei Polono fidem præstare meo consensu.* — — — Venit nuntius a gubernatore Livoniensi, ex quo percepi redditis litteris *ipsum velle arcem Carchus hostibus expugnandam relinquere.* Jfr anteckningarna sidd. 241, 242, 244, för 8/9, 7/9, 8/9, 12/9 och 21/9 (om Karkus' belägring och om undsättning med penningar, krut, lifsförnödenheter och manskap till Lifland). — I brefvet till Nils Gyllenstjerna 26/10 (*R R* 1566, II, fol. 235 v.; *Sverges Traktater,* IV, sid. 556) uppfordras han, som förut lofvat »att I vele late eder bruke till then legation till Ryssland», att skyndsamt afresa, »fördy, hvar der med skall lengre fördröies, då är viserligen til befruchtendes, att *pålacken varder sig med rydsen um frid och förlikning inlatendes,* hvilket man nu kan förhindre, hvar i eliest vele skynde eder åstad, såsom vi och *utaf her Henrich Claessons schrifvelse förnimme, at storfursten skall samme legation flux förvente.*» Därmed syftas utan tvifvel på den 22/10 ankomne skrifvelsen. Först 27/10 (sid. 248) anlände bref från Lifland om en lycklig sammandrabbning vid Salisfloden med en öfverlägsen polsk truppstyrka, *sperandumque esse obsidionem Carchus solvi posse.* — *Kansl. Diar.* är defekt mellan 6/7 och 30/10.

[1] *Er. Diar.* sid. 248. Die 28 Octobris dixit mihi Georgius Petri procurator punitos esse rusticos Smålandiæ, qui absque consensu r(ei) p(ublicæ) cum Gydingis in Dania pacem inierant anno 64. Præterea retulit pœnam accepisse præfectos Westrogothiæ, qui negligentes fuerant in frumentatione Vardbergensi procuranda et advehenda. — Om nämndens ransakningar och dödsdomar (1/10, 5/10, 10/10, 11/10), i synnerhet angående »försummelser» vid belägringen af Bohus, jfr *Konung Erik XIV:s nämnds dagbok* (*Hist. Handl.,* XIII: I), sidd. 265—269. — Om stämningen i landet vid denna tid och utomlands gängse rykten därom, jfr *Westling, Det nordiska sjuårskrigets historia* (*Hist. Bibl.* VI), sid. 563.

[2] För 1566 finnas inga »rådslag» i behåll, men af senare förhandlingar synes framgå, att riksrådets ledamöter saknat tillförlitlig kunskap om konungens instruktioner.

[3] *Dançay* (*Ahlqvist, Erik XIV:s sista lefnadsår,* sidd. 178, 179): — — — Il y a environ troys ans que ledict moscouite manda au roy de Suede qu'il vouloit entrer au pays de Liffeland par les terres quil y tenoit pour conquerir le reste, et afin que ses gens peussent plus facilement accomplir son entreprise, il le pryoit de leur faire ouverture de toutes les villes et forteresses ou

instruktioner, som han utfärdade för sina legater. De röja i otvetydiga drag, att han vacklat emellan motsatta inflytelser,

---

ils passeroient qui seroient en son pouvoir, promettant que ses gens de guerre ne feroient aulcun tort a ceulx dudict roy de Suede et que la guerre finie il luy rendroit de bonne foy lesdictes places. Ce *Person,* voyant que le roy de Suede estoit en guerre auecques les roys de Dannemarch et de Poulongne et la ville de Lubech et que sil denyoit audict moscouite sa requeste quil estoit en danger dauoir guerre contre luy et sil luy accordoit de perdre les forteresses et tout ce quil tenoit au pays de Liffeland, *proposa ce moyen* pour oubvier a telz inconueniens. Cest que *ledict moscouite auoit porte une singuliere amytie à la duchesse de Finland* et quil lavoit tresinstantment requise au roy de Poulongne auquel pour ce refuz il auoit principallement faitt guerre, dauantage que *ledict moscouite auoit ung filz aage de dixsept à dixhuitt ans et le roy de Suede deulx seurs de mesme aage* qui sont pour vray dune excellente et rare beaulte, quil faloit *feindre que ledict duc Jehan estoit mort* et en telle sorte *offrir audict moscouite ladicte duchesse* comme vefue pour luy et *lune des seurs du roy de Suede pour son filz,* et quil ne faloit doubter que lune et laultre ne luy feussent tresagreables. Mays *pour mieulx couvrir la fin de son desseing* il allegoit quil *ne faloit faire telle offre pour laccomplir, mays pour seullement retenir quelque temps ledict moscouite en bonne volonte,* afin de ce pouuoir ce pendant plus commodement accorder auecques le roy de Dannemarch et les aultres ennemys du roy de Suede. Mays peu à peu il (ledict Peterson) a clairement *faitt cognoistre quil pensoit bien le contraire* et pretendoit à aultre chose, car il sauoit que ledict duc ne luy seroit jamais amy et que sil estoit quelque fois libre quil se vangeroit de linjure quil luy auoit faitte et le contraindroit rendre compte desdicts meubles et joyaux quil auoit en garde. *Pour donc se delivrer de ceste crainte* et danger et aussi faire son proffit particulier retenant lesdict joiaulx *il fit tant que lesdictes dames furent promises audict moscouite, prevoyant* que ce que sest ensuyui aduiendroit, cest que *le moscouite auroit ledict offre fort agreable et ne faudroit den faire une tresuifue poursuytte* comme il a faitt. Daultre part ce miserable monstre rendoit ce pendant par ses rapportz et desguysemens ledict duc de Finland odieulx et suspect audict roy de Suede et empeschoit tout traitte et moyen de paix auecques le roy de Dannemarch auquel il sçauoit que ledict roy de Suede estoit mortel ennemy, se tenant pour tout asseure que *si ledict moscouite pressoit le roy de Suede de luy envoyer lesdictes dames* quil *consentiroit plus tost en la mort dudict duc Jehan son frere et de ses enffans et la deliurance desdictes dames* que de faire paix auecques le roy de Dannemarch que à son tresgrand auantage. — Denna framställning, som är affattad kort efter Eriks fall, är naturligtvis full af misstag och vittnar om den hätskhet, som rådde i den nye konungens omgifning framför allt mot Jöran Persson. Att han betecknas såsom utlevereringsplanens upphofsman och beskylles för att hafva stämplat mot hertigens lif för att få behålla dennes dyrbarheter, som han tillskansat sig, strider mot alla pålitliga källor (jfr, om den senare anklagelsen, *Silfverstolpe, Om Jöran Persson och*

emellan den lugnare beräkningen att jämte de af rådet tillstyrkta diplomatiska ursäkterna till Sverges förmån begagna sig af tsarens tydligen ådagalagda behof af hjälp mot sina fiender, och en uppjagad inbillnings frestelser att, kosta hvad det ville för hans ära och rykte, köpa trygghet för ögonblicket emot öfverdrifna faror, äfvensom lockande utsikter för framtiden, med löften, som han icke visste sig i stånd att hålla och kanske hoppades efteråt kunna undslippa, — men ock, att dessa senare ingifvelser till slut vunno öfverhanden.

Konungen hade redan förut [1] vidtalat sin kansler, riksrådet och riddaren, herr Nils (Jöransson) Gyllenstjerna att åtaga sig beskickningen till tsaren. Herr Nils (den förste af sin ätt, som lagt sig till med det grannaste tillnamnet bland de få i Sverge då för tiden burna) var en af konungens mest betrodde män. Han hade vistats öfver ett år (1561—1562) vid drottning Elisabeths hof och träget fört sin herres friaretalan. Där hade han skickat sig som en världsvan storman, men ock inom affärsvärlden åsamkat sig dryga skulder, för hvilka han ännu många år efteråt kräfdes genom självfve lord Cecil. Han ådrog sig äfven ett ögonblick konungens harm, därför att han undanbad sig det ömtåliga värfvet att låta lönmörda den förmodade rivalen om drottningens hand, lord Robert Dudley (mest bekant under sin senare titel earl af Leicester) [2]. Men sedermera hade han blifvit använd i Tyskland och inrikes i flere viktiga uppdrag, stadgat sin ställning genom förläningar, vuxit till i smidighet och inflytande.

Jämte honom förordnades till ledamöter af beskickningen: befallningsmannen på Viborg, Bertil Jöransson, som var så bevandrad i ryskan, att han själf kunde tjänstgöra som tolk, när det gällde ett synnerligen förtroligt och hemligt samtal; vidare Erik Håkansson, en om Liflands förhållanden väl kunnig krigs-

---

konungens nämnd, Hist. Tidskr. I, sid. 338). Däremot torde han verkligen själf hafva låtit förstå, såsom här säges, att han med löftet om hertiginnans utlemning blott velat för tillfället lugna tsaren och därmed äfven kombinerat vissa giftermålsplaner. Dessa påståenden behöfva icke anses osannfärdiga.

[1] Måhända ej långt efter Nils Gyllenstjernas återkomst ($^1/_9$; *Er. Diar.* sid. 240) från sin färd jämte Jöran Persson i konungens uppdrag till Charles de Mornays fältläger vid danska gränsen.

[2] *Dalin*, III, sidd. 548 ff. (och där åberopade akter).

man, som där hade tjänat i flere befäl, men nu var bosatt i Finland; och slutligen två sekreterare i konungens kansli, Måns Jönsson och tysken Matthias Schubert. De hade med sig tre tolkar (Engelbrekt Nilsson, Peder Jonsson och Lasse Bertilsson), åtskillige kansliskrifvare och naturligtvis, efter tidens sed, ett ganska stort följe för öfrigt. Legationen samlades mangrannt först i Finland.

Ingen af dess hufvudmän (utom möjligen de båda sekreterarne) vistades hos konungen på Svartsjö, när dess papper för resan uppsattes. Dessa torde i allt väsentligt få betraktas såsom hans eget verk i samråd med Jöran Persson. Erik XIV var en man, som gerna och flitigt arbetade med pennan. Äfven i detta afseende rådde stor själsfrändskap emellan honom och Ivan Vasilievitsch, så olikartade deras bildningsintressen än voro. Den konstälskande renässansmannen och den i senbyzantinsk munkvisdom beläste tatarvännen möttes i samma smak för formskärande, men äfven mången gång drastisk epistolografi[1].

I sitt kreditivbref för legaterna (Svartsjö, 22 okt.) anhöll konungen hos tsaren, att han måtte »med blidt ansikte höra och förnimma» hvad de å hans vägnar hade att andraga till svar å hans spörsmål genom Hans Larsson[2].

Den först utarbetade »instruktionen och undervisningen»[3] ålade legaterna att till en början, efter skyndsam resa till Viborg och därifrån, sedan lejdebrefvet kommit dem till handa, öfver gränsen till tsarens hof, framföra till honom konungens tacksägelse för löftet om fortfarande god vänskap och grannsämja enligt förut upprättade traktatbref. Konungen satte högre värde på tsarens vänskap än på någon annan kristen potentat, enär den förre ju älskade sannfärdighet och icke lögn såsom ju-

---

[1] *R R* 1566, II, fol. 228 v. *Sverges Traktater,* IV, sid. 565.

[2] — — — efter som i senest genom vår tienere och senningebud Hans Larsson lote oss förstå, att i hade něget synnerliget befalet honum, som macht på låg, ther um han oss berätte schulle, och att vi vilde gifve eder ther svar opå med thet förste, så på thet i må förnimme, att vi äre eder med all god vilie och venschap bevågne, therföre sände vi nu till eder thesse oss elskelige våre gode män, råd och tienere, her Nils Gyldenstierne, Erich Håkenson, Måns Jönson, Mathias Schubert och Bertil Jörenson, med sådane svar, som oss förhoppes att eder schole väl behage.

[3] *R R* 1566, II, fol. 221. *Sverges Traktater,* IV, sidd. 551 ff.

ten och andre konungens ovänner och otvifvelaktigt ämnade hålla allt hvad han lofvat, hvilket ock konungen med samma sinnelag ville efter förmåga vedergälla[1]. På frågan om *hvilka* traktater tsaren åsyftar inlåter sig konungen ej, men han betraktar som självfallet, att de förplikta tsaren personligen lika mycket som honom själf, och att de redan innebära icke blott fred, utan äfven på visst sätt förbund emellan de båda herskarne i motsats till deras ovänner.

Därnäst inlåter sig konungen omedelbart på den svåraste frågan: om hertiginnan Katarinas utlevering. Han vill äfven härutinnan göra tsaren till viljes, men endast så långt hans samvete honom tillstädjer, och han hoppas, att denne skall ställa sig till freds med hvad konungen kan bjuda. Uppenbarligen har tsaren föreställt sig, att hertig Johan ej längre vore i lifve, ty eljes hade han väl begärt denne själf och icke hans furstinna, hvilken senare konungen för öfrigt naturligtvis ej, ifall hon vore enka, skulle förvägra honom. Men såsom saken nu står, kan han icke lofva

[1] Till thet förste schole legaterne uten alt förtog schynde sig till Viborg och, så snart som the hafve bekommit leigde, begifve sig in öfver grentzen till storfursten i Rydzland. Och när the blifve stadde till förhör, schole the efter then gammel plägsed udi kong. mtz, vår allernådigeste herres nampn helse storfursten med sin tilbörlige titel och ther hos gifve til kenne, att högztbemelte k. mt later på thet venligeste tacke honum, såsom sin tilförlatelig gode ven, för all naborlig och vänlig benägenhet, besynnerligen för thet venlige svar och afsched, som h. ko. mtz utschickede tienere Hans Larsson senest bekom ifrå honum till h. ko. mt på hans medgifne verf och ärender, ther til h. ko. mt hafver ett synnerligit behag, vill och sådent med all god vilie och venschap giärne förschylle udi hvad motte thet helst vare kan och h. ko. mt står til giörendes. Och hvad then artichel belanger, att storfursten hafver tilsagt sig *vele holle god venschap och naborschap med k. ko. mt efter the förre förbundz och fridzhandlingers lydelse, som uprättede äre emillen h. ko. mt och honum*, så ser h. ko. mt thet giärne och tycker thet väl vare, att h. ko. mt hafver en såden potentat sig till vän; *achter och then venschap fast mere och högre än någen annen furstes och herres i christenheten, allthenstund hans ko. mt förnimmer, att han älsker sannfärdigheten och icke lögnen, såsom Juter och andre h. ko. mtz ovenner thet giöre*, och tvifler h. ko. mt intet, att hvad såsom storfursten i så motte hafver utlofvet, thet varder han såsom en uprichtig furste stadigt och troligen vid macht hollendes. Ther emot tilbiuder h. ko. mt sig, att h. ko. mt vill så stelle sig emot honum igen, att upå högztbemelte ko. mtz side intet fel vare schall, hvad som till god tilförsigt, vilie och venschap hörer, såsom emillen gode nabor och *bundzförvanter* ägner och bör.

någonting mera än att, om tsaren vill begagna »polackinnan» såsom underpant för lämpliga eftergifter af hennes broder, hålla henne i godt förvar hemma i Sverge, tills tsaren själf i sitt eget intresse kräfver hennes lösgifning[1]. En sådan uppgörelse betraktar konung Erik icke såsom stridande mot hans samvete och Guds bud. Dessa artiga och fint framställda ursäkter ledo blott af det felet, att de stödde sig på ett så obetydligt hinder som hertig Johans ännu ty värr oförkortade timliga tillvaro, ett hinder, som självherskaren knappast kunde undgå att uppfatta såsom ett rätt klent svepskäl för obenägenheten att gå honom till mötes. Han kunde icke heller blifva mycket uppbyggd af att få höra, huruledes konung Erik hade så väl förstått hans afsigt med sin begäran om hertiginnans utlemning, att den förre själf ville fortfarande förfoga öfver den dyrbara panten å ett

[1] Ther näst schole legaterne gifve til kenne, att h. ko. mt hafver *utaf förnempde Hans Larsson förstått,* thet storfursten schall hafve befalet honum *några muntlige ärender* till att berätte för h. ko. mt, som honum schole vare anliggendes. Nempligen att han begiärer, thet hans kongl. mt ville efterlate, att *kongen i Polens syster, som är här i Sverige, motte med thet förste sändes till Rydzland.* Upå förbemälte artichel schole legaterne gifve storfursten til kenne, att *h. ko. mt vill gärne vare honum her udinnen till vilie,* såsom och eliest i alt annet, efter hans eigin begiären, *så mykit som h. ko. mt med ett godt samvete kan komme til väge.* Och ändoch h. ko. mt. udi alle motte icke kan så giöre hans begiären fyllest udi thenne sak, *såsom h. ko. mt thet doch giärne giorde,* så vill h. ko. mt ligväl gifve honum sådane svar, att h. ko. mt förser sig, att *när han får förnimme hans kong. mtz betenkiende, att han schall vare ther till fridz med.* Och till thet förste kan h. ko. mt väl förmerkie, thet storfursten *icke vitterligit vare schall, att hertig Johan är i lifve, allthenstund han är begiärendes hans furstinne och icke honum.* Och efter thet storfursten, såsom en rättferdig keisare och *then ther i then helige schrift välförfaren är,* nogsampt vet, att hvad Gud hafver sammanfoget, bör meniskien icke åtschilie, therföre så *kan h. ko. mt. icke heller väl schilie förbemälte pålackinne ifrå sin man.* Men eliest, *hvar hertig Johan icke vore i lifve, då schulle thet väl sche med thet förste ord.* Dock icke thess mindre vill *h. ko. mt giöre ther till så mykit, som icke är emot Gud.* Och opå thet h. ko. mt thess bettre kunne förfordre saken, så begiärer h. ko. mt först vete, til hvad nytto som samme polackinne kan vare storfursten. Och ther han förmener sig *med henne kunne bekomme ett stycke land in af kongen i Polen eller eliest någen god fridzhandling utaf honum sig till nytto,* då vill h. ko. mt så förschaffet, att *samme pålackinne schall blifve hollen her tillstädes udi god förvaring, till thess storfursten vore begiärendes, att hon schulle i så motte lösgifves, sig till nytto och gagn.*

polskt-ryskt fredsslut, som under sådana omständigheter bäst läte lämpa sig efter *båda* herskarnes intressen.

Att tsaren lätteligen kunde taga sig sådana tankar af hvad de svenska sändebuden skulle invända emot hans förslag, det undgick visserligen ej konung Eriks diplomatiska och psykologiska skarpsinne, öfvad som han var i konsten att misstänksamt fördjupa sig i sina medmenniskors fördolda hjärtelag. Han fann ingenting underligt däri, om tsaren å sin sida skulle misstänka honom för sträfvan att ställa sig väl med konungen af Polen på hans bekostnad och därför ville afkräfva honom ett vänskapsprof, som vore egnadt att bringa honom i ohjälplig personlig fiendskap med Sigismund August. Men just denna förutsättning ville han begagna för att åter inskärpa nödvändigheten af ett fast förbund emellan Ryssland och Sverge mot Polen. Ett sådant uttryckligt anbud borde öfvertyga tsaren därom, att konung Erik icke ämnade till hans nackdel använda det öfvertag han hade genom besittningen af den polska gisslan, som tsaren så mycket eftertraktade för sin egen del. Det ifrågasatta förbundets afslutning betingades dock af tsarens beredvillighet att förplikta sig till afstående från alla bemödanden om en separatfred med fienden och att ändtligen (utan hänsyn till sin förmenta uteslutande arfsrätt) medgifva sin vän full likställighet i anspråken på de eröfringar, som de hvar för sig kunde tillkämpa sig från polacken. Konung Erik var fullt medveten om faran att stöta vederbörande för hufvudet genom denna förnyade fordran och dess kombination med motiveringen af hans afslag å det hemliga önskningsmålet om hertiginnan. Därför anbefallde han ock sina legater den största försiktighet vid det kinkiga ärendets dryftning med de moskovitiske statsmännen[1].

---

[1] Videre, ther och storfursten förbemälte pålackinne therföre begärede, att han till efventyrs hafver then mening, att högztbemälte *kong. mt söker efter att vare i stor venschap med kongen i Polen,* och ser för then schuld giärne, att *the schole blifve mere förbittrede till feigde och ovenschap hvar emot annen,* då giörs icke behof att hafve then tanke um h. ko. mt, för thy, ther som storfursten så synes, då *är h. ko. mt icke obenägen att uprätte ett förbund med honum emot Pålen och hans anhang* i så motte, att the både schole giöre pålacken schade och afbreck till vatn och land, thet meste som hvar å stad komme kan, och så, att *ingendere schall giöre fred med pålacken med mindre*

Har tsaren ytterligare några skäl för sin begäran, så är konungen villig att, sedan han i tid fått erfara dem, gå äfven dessa hans önskningar, så vidt tillbörligt är, till mötes, hvadan furstinnans utleverering naturligtvis blifver alldeles öfverflödig. Och om det frågas efter hvad konungen begär till gengäld, så skola sändebuden icke påyrka någonting annat än ett par tre obetydliga ändringar i den med lifländske ståthållaren uppgjorda traktaten, som konungen alltså fortfarande förklarar sig vara nöjd med och erbjuder sig att å sin sida bekräfta[1]. Genom denna konsekventa moderation hoppas konungen nu göra så mycket djupare intryck, som han ju i själfva verket fått en fördelaktigare ställning vid underhandlingarna, sedan tsaren med sin begäran om Katarinas utlemning råkat blotta sin fruktan, att konungen kunde kraftigare än han utöfva en personlig påtryckning på den gemensamme polske motståndaren.

De traktatändringar, som föreslås, röra samma punkter, som förut blifvit påpekade, men betonas denna gång i en hårsmån skarpare ordalag än hvad tillförene skett, i synnerhet angående krafven å respekt för hertig Kristoffers rätt till åtminstone en del af Riga stift. Konungen utfäster sig till yttermera visso att tillhålla sin vasall att visa sig som en god granne till tsaren, inskärper således, att hans egen myndighet som länshere kommer att varda fullt effektiv, men kräfver följaktligen med dess

then andre vill thet samtycke och gille, och *hvad som högztbemälte kong. mt kan eröfre ifrå förbemälte sine fiender, att thet motte höre h. ko. mt till; ther ock storfursten vorde något inbekommendes ifrå oftebemälde fiender, är då tilbörligit, att han thet beholler.* Doch är för nöden, att *thesse tvenne förslag med sådane vilkor sche schole, att högztbemälte ko. mt motte förse sig om alt godt till storfursten igen, efter som han sig genom Hans Larsson hafver tilbudit.*

[1] *Hvar och någre andre saker vore ther till, hvarföre storfursten vill hafve samme pålackinne,* då ser h. ko. mt giärne, att storfursten ville sådent upteckie och i tid gifve h. kong. mt ther om til kenne, så vill h. ko. mt legge sig all flit och vin um, att *hans begiären till thet yterste motte blifve förfordret, så mykit som tilbörligit vare kan.* Och ther storfursten ville vete, hvad som högztbemälte ko. mt är begiärendes af honum igen, så schole legaterne gifve til kenne, att h. ko. mt icke står efter något thet som honum kan vare till schade, heller *thet som är emot fridzbrefven,* uten allenest hvad som h. ko. mt kan tenkie honum kan vare lideligit; och begiärer h. ko. mt allenast, att *någre få artichler måtte blifve uti förbemälte fridzbref insatte,* hvilke som så lyde.

större fog, att den protektion han förunnar vasallen måtte fran rysk sida utan gensägelse erkännas[1].

Tsarens anbud att låta konungen för framtiden förhandla med honom själf och ej med ståthållaren behandlas med en viss likgiltighet, som dock förefaller något konstlad vid jämförelse med konungens enträgenhet under sina första förhandlingar med tsaren att få sin traktat bekräftad af denne själf. Konung Erik vill låta förstå, att han för en dylik formsak ej nu vill uppoffra någonting af sina reella anspråk. Men det framskymtar dock bakom de ringaktande ordalagen, att han alltjämt grämer sig

[1] Först, att storfursten icke ville ogille thet, att hans ko. mt motte antaste kongen af Pålen och her mesteren, som är både hans och h. ko. mtz fiender, och giöre them schade udi hvad motto, som h. ko. mt kan, och hvad som hans kongl. mt kan eröfre them ifrå, att hans ko. motte thet för sig beholle. Hvad som och storfursten kunne på sine side eröfre ifrå Polen eller her mesteren, då är tilbörligit att han thet beholler. Item, efter the Lybsche äre högztbemälte kong. mtz fiender, att h. ko. mt för then schuld måtte udi like fall angripe them sampt theris anhang, ehvarest h. ko. mt kunde them öfverlange, besynnerligen på h. ko. mtz eigne strömer och farvatn. Sammeledes begiärer och h. ko. mt, att storfursten för h. ko. mtz förbön schull, ville unne till gode, att hertig Christoffer af Mechelborg motte få behålle så månge slott och gebeder udi Riga bischopsstift oanfechtedt för storfursten, ***som han hade i possession then tid han gaf sig under h. ko. mt och Sveriges chrone,*** nempligen Lemsell stad och slott, Treiden, Chremon, ***Dalen,*** Roop, ***Hogrosen,*** thet hof Salis och Wainsell, efter h. ko. mt hafver giort en contracht med honum, så att han är veken ifrå pålacken in till kong. mtz side, och therföre hafver hans kong. mt lofvet honum att vile förfordre hans bedste i thenne sak hos storfursten, att han sitt land motte niute och beholle. Och förser h. ko. mt sig, att storfursten holler them icke för sine ovenner, som holle med honum emot hans fiender och the som i ingen motte tenkie till att giöre honum eller hans undersåter schade, efter som högbemälte hertig Christoffer thet högeligen lofvet och tillsagt hafver kong. mt. Men hvar han annorledes giör, då ***vill k. k. mt late straffe honum sasom en otrogen och olydig undersåte.*** Begiärer för then schuld venligen, att ***storfursten icke vilde fordre thet af h. ko. mt, att h. ko. mt schulle bryte sin ord emot hertig Christoffer,*** efter hans kong. mt giärne vill holle tro och lofven, ehvem som helst h. ko. mt thet lofver och tilsäger. — Hertig Kristoffers koadjutorsbesittningar angifvas här af konungen på ett annat sätt än förut. Hogrosen (Hochrosen) låg norr om Treider-Aa, ej långt från Lemsal. Dahlen, där han vistades, då han tillfångatogs, låg däremot i den andra delen af ärkestiftet vid Düna något ofvanför Riga. Det torde för öfrigt vara tvifvelaktigt, huru mycket (om ens något) af stiftet hertigen »hade i possession», då han gaf sig under Sverges krona.

öfver att ej af tsaren förunnas honom samma heder som af kejsaren och andra potentater, äfvensom att han gerna håller till godo med tsarens anbud, så framt det utvidgas till att gälla äfven traktatafslutning och icke blott förhandling[1]. Därigenom hade han ändå själf gifvit tsaren ett medel i hand att afpressa hans sändebud eftergifter, så mycket mer som han tillika ålade dem att i alla händelser ej nöja sig med tomma löften, utan från sin beskickning ovillkorligen hemföra en beseglad urkund å beviljade punkter[2]. Så vida de ej ville återvända med oförrättadt ärende, frestades de alltså att hålla till godo med de enda villkor, som tsaren erbjöde sig att stadfästa med besegling, och det blefve dem nästan för svårt att afböja en under hans eget insegel utfärdad traktaturkund i egentlig mening, ifall de lockades med ett så högt pris.

Slutligen (uttryckligen först »sedan allt annat är proponeradt och förhandladt») skulle legaterna åberopa de klagomål, som konungens befallningsmän i Lifland anfört emot de af tsaren med tjänstegods *(poměstĭia)* belönade »bojarsönerna» i Fellins län, därför att de förgripit sig på allmogen i Karkus och Weissensteins län. Tsaren borde befalla sina höfvitsmän på Fellin, Dorpat och Wesenberg att straffa förbrytarne och för framtiden afstyra dylikt öfvervåld, »på det att fredsbrefven måtte blifva vid makt hållna». Därmed åsyftas den lifländska traktaten, hvars giltighet konungen således, äfven efter den fullständiga uppgörelse han väntade af legationens förhandlingar, gör beroende af en sträng räfst med alla gränsöfverträdelser från rysk sida.

Denna, af konungen egenhändigt underskrifna och med hans sekret beseglade instruktion, adresserades med ett särskildt, några

[1] — — — therpå måge legaterne svare, att h. ko. mt later thet blifve, såsom thet hafver varit tilforene. Men *vill storfursten giöre kong. mt then äre, såsom kejsaren och andre konger i christenheten pläge,* i thet *the handle sielf med h. ko. mt* och att emillen h. ko. mt och storfursten kunne *udi like motte sche med korskyssning* och andre vichtige saker, thå tager h. ko. mt thet till tacke och steller thet till storfurstens behag, förty h. ko. mt är icke så ärgirig, att h. ko. mt vill för noget utvertes anseende bryte the gamble handlinger och fridzförbund, som tilförene äre uprättede vordne emillen h. ko. mt och storfursten.

[2] Um thesse förschrifne punchter och artichler schole sendeboden anholle, och förfare, i hurudane måtte storfursten är til sinnes sig med h. ko. mt ther um inlate, och om the få ther gode svar opå, schole the *tage bref och segel opå utaf rydzen* och begifve sig ther med till h. ko. mt.

dagar efteråt affattadt handbref till Nils Gyllenstjerna, som ännu vistades på landet. Konungen påminde honom om hans löfte att åtaga sig beskickningen och framhöll nödvändigheten af legationens snara afresa med hänsyn till vådan af tsarens missnöje och af ett polskt-ryskt fredsslut. Herr Nils skulle därför, utan att behöfva göra konungen sin uppvaktning, genom natt och dag skynda sig öfver till Viborg och hotades med strängt ansvar, om han genom någon sin försummelse ådroge riket skada. Hvad som vidare tarfvades för resan skulle skickas efter honom. Såsom sakkunnigt biträde egde han att särskildt anlita Erik Håkansson[1].

Men under fortsatt grubbel öfver det maktpåliggande ärendet fann konung Erik, att han ej hade gifvit sina sändebud fullt besked om sin innersta mening. Redan instruktionen vittnar genom ofvan antydda inre motsägelser om villrådighet och fruktan trots försöken att skärskåda ställningen och utsikterna med politisk kallblodighet. Dagen efter brefvet till herr Nils har konungen fått ett tillägg färdigt eller, rättare sagdt, en hel ny instruktion, som i just den allra viktigaste punkten rent af upphäfver den förras föreskrifter. Detta aktstycke kallas en »replik»[2], emedan

---

[1] *R R* 1566, II, fol. 235 v.: till Nils Gyllenstjerna, Svartsjö $^{26}/_{10}$ (*Sverges traktater,* IV, sid. 556; efter det expedierade originalet, i Gyllenstjernska samlingen i Kongl. Bibl. Stockholm). — — — är thet storligen af nöden, att samme legation måtte med thet aller förste gå för sig, för ty, hvar ther med längre schall fördröjes, då är visserligen till befruchtendes, att ***pålacken varder sig med rydzen um frid och förlikning inlatendes*** — — — Görs för then schuld icke behof, att i begifve eder till oss på thenne tid, uten att ***i förfoge eder genest åt Viborg genum natt och dag,*** efter thet vi vele väl sände eder till hande hvad som vi kunne tenkie videre till samme expedition för nöden är, både med föräringer och annet hvad som behöfves, upå thet att tiden icke motte ther utöfver blifve försumet. Men hvar i vele nu längre dröje, och ther udöfver seden någen schade scher, då må i förlate eder ther på, att ***vi vile hafve eder ther um tiltalet för menige rikzens ständer.*** Vi hafve och latit förordne Erich Håkenson med eder ifrå Lifland, hvilken efter han tilförene hafver varit bruket i rydzhandlinger, schole i thess mere hielp hafve i saken.

[2] *Ibid.* fol. 225 v. (*Sverges traktater,* IV, sidd. 559 ff.): ***Replica*** på någre artikler udi legaternes instruction, huruledes man schall svare storfursten heller hans råd, om the någet proponerendes varde. — Skriften är odaterad, men bör tydligen hänföras till samma dag som det andra brefvet till Nils Gyllenstjerna ($^{27}/_{10}$).

dess innehåll väsentligen utgöres af anbefallda genmälen å förmodade invändningar af ryssarne emot de svenska förslagen. Det är ingen omständligt utredande handling i tidens vanliga diplomatiska stil. Till sin form erinrar det på ett märkvärdigt sätt om de »minnessedlar», som plägade utfärdas till de moskovistiska sändebudens efterrättelse, och som bokstafligen lade dem svaren i munnen på förhand, för att de icke skulle förvirras eller förledas att förtala sig af hvarjehanda spörsmål, som antagligen komme att ställas till dem. Konung Erik har naturligtvis icke varit i tillfälle att taga dylika egendomliga dokumenter till mönster. Men hans eget skriftalster är utsprunget ur samma slags skaplynne som dessa ryska kansliprodukter, nämligen ur en djupt rotad misstro åt alla håll, en misstro icke blott till främlingarnes underfundighet, utan äfven till de egne förtroendemännens förmåga att reda sig någorlunda självständigt i förekommande fall. Men i motsats till de moskovitiska »minnessedlarnas» naiva formalism, som yttrar sig i hela serier af typiskt återkommande frågor med lika stereotypa svar, finner man här en lifligt spelande dialektisk fantasi ungefär som i Eriks senare fängelseanteckningar med deras syllogistiskt uppställda vederläggningar af danskarnes och hertig Johans orättfärdiga argumenter.

Han liksom ser långt i förväg sina legater kämpa mot barbarernas knep, som han utmålar för sig själf i all deras arglist, och han betages af ängslan, att den vederstyggliga svenska försumligheten skall komma till korta i denna ojämna strid och förspilla hans egen och rikets välfärd. Han vet så väl, hvilka dräpande inkast, hvilka fagra förespeglingar han själf vore i stånd att uppbjuda, om han kunde personligen vara med på ort och ställe. Han gör det enda han kan, då han binder sina sändebud vid de bästa svaromål och till och med ordasätt han mäktar uttänka; och det kan ej förnekas, att han röjer mycken fyndighet och skarp logik, — blott icke en sådan logik, som från början lugnt afvisar orimliga premisser i stället för att förfölja slutledningarna i alla deras irrgångar. Ty liksom han ej besinnar, att han försvårar sina legaters värf genom att på förhand utstaka hela deras stridsplan, så snärjer han sig till sist själf i sin egen inbillningskrafts spetsfundigt utlagda garn. Medan han rufvar öfver motpartens konster eller hot och sitt eget för-

svar, växa de frambesvurna farhågorna honom öfver hufvudet, och han slutar med en kapitulation, som i sjelfva verket tillintetgör alla hans anstalter till angriparnes afväpning.

Den fruktan, som ligger honom närmast, är, att ryssen skall afvisa hans förbundsanbud med åberopande af sin egen makt att reda sig med sina fiender. Därpå skall svaras med en hänvisning till äfven den starkastes behof af ökad styrka för större trygghet. Genmäles då, att svenskarne väl må anfalla polackarne, men ej behålla hvad de från dem kunna eröfra, så afspisas denna obilliga invändning med en påminnelse om Sverges rätt till ersättning för sina kostnader och mödor. Åberopas däremot tsarens arfsrätt till Lifland, så må han uppfordras att häfda denna sin rätt genom polackarnes utdrifvande och att åtaga sig ansvaret emot grannen för landsfreden, hvarvid konungen är villig att erkänna tsaren såsom arfsberättigad till allt hvad han verkligen kan taga från Polen (men naturligtvis ej till hvad Sverge nu eller framdeles innehar)[1]. Försäkras då, att tsaren ej skall underlåta att snart göra sin rätt gällande, så genmäles, att Sverge icke kan vänta, medan det hvarken får förhandla eller föra krig med polacken. Det ryska inpasset kommer därpå ofelbart att, under medgifvande af Sverges rätt att föra krig, handla om konungens *vänskapsplikt* att afstå sina eröfringar till tsaren. Men just när ryssen ändtligen kommit på den punkten, skola legaterna hafva själsnärvaro nog att bringa ersättningsfrågans detaljer å bane[2]. Bjuda ryssarne ett eller annat obetydligt slott,

[1] — — — Så kunne åter rydzerne föregifve, att Lifland är storfurstens fäderne; han kan icke mere efterlate kong. mt till Sverige ther udi än som han tilforene hafver bebrefvet h. ko. mt. Ther på schole legaterne svare: »Är Lifland storfurstens fäderne, tå vore godt, att han drifver pålacken ther ut och *icke later göre hans kong. mt schade af sitt land,* såsom med Perno schedt är, *efter thet hörer honum till,* och när thet är schedt, så vill h. ko. mt *holle thet för storfurstens fäderne, som han ifrå polacken vunnet hafver,* och thet seden intet anfechte.»

[2] Um storfurstens bajorer seje: »Thet giör vår herre och storfurste med thet förste, ther må i förlate eder till»; schole legaterne seje, att thet vill falle h. ko. mt fast besvärligit att bide ther efter och i midler tid altid vare anfechtet af Polen och hvarken må giöre förbund med honum heller feigde. Så varde the uten tvifvel svarendes: »Kong. mt till Sverige må väl giöre storfursten så mykit till vilie, att hvad såsom h. ko. mt vinner, att thet må komme till storfurstens bedste». Så schole legaterne svare: »Hvad vill thå storfursten

så skall förslaget afslås. Men bjuder tsaren (såsom konungen ett ögonblick sanguiniskt föreställer sig) till utbyte mot svenska blifvande eröfringar från Polen någon af de starka fästningar, som han själf redan innehar, då må legaterna gå in därpå. Men de skola noga iakttaga (manar åter konungens varsamhet), att de icke förtala sig, utan låta ryssarne själfve framställa förslag härom[1]. Skulle de senare åter förklara (tänker sig konungen med vrede), att de ingenting vilja gifva, då måste det stolta svaret lyda, att konungen är tsarens vän och ej hans tjänare[2].

Efter denna segrande dialektik kommer disputationen om hertig Kristoffer. Därvid skola legaterna använda andra vapen än den obarmhertiga logikens. De skola vädja till tsarens försiktighet genom att åberopa kejsarens och de tyska ständernas emot honom riktade beslut vid riksdagen i Augsburg (sommaren 1566), men äfven uppmuntra honom genom löften om Sverges hjelp till och med mot desse väldige fiender, som han med sådant stöd både kunde afvisa från sina redan vunna lifländska eröfringar och måhända rent af ytterligare beröfva ett och annat[3].

---

gifve h. ko. mt igen för the slot och befestninger, som h. ko. mt kan vinne af pålacken?»

[1] Varde the förenempnendes något ringe slot, som intet synnerligit duger, thå schole legaterne intet anamme. Men varder storfursten lofvendes h. ko. mt några synnerlige befestninger för thet h. ko. mt kunde vinne af pålacken, *anten Wäsenberg, Fellin, Dorpt eller Narffven,* då måge legaterne väl ingå en handel med honum ther um i så motte, att när h. ko. mt vinner något slott pålacken af, att h. ko. mt öfverantvarder thet rydzen för samme vederlag igen. Doch schole legaterne sådent intet af sig sielf proponere, med mindre the rydsche ther om sielf berörendes varde. — Konung Erik har således kommit på samma tanke som polackarne själfve å sin sida, nämligen att föreslå ett utbyte af sina blifvande eröfringar från fienden, men med den väsentliga skillnaden, att han här vill låta tsarens redan förvärfvade besittningar ingå i bytesmassan, medan åter hans egna skola förblifva i orubbadt skick.

[2] Um rydzen vorde sejendes, att han intet ville gifve h. ko. mt igen, då schole legaterne svare, att högztbemälte kong. mt *är hans ven och icke tienere.*

[3] Ther och så händer, att um hertig Christoffer blifver något videre disputeret än som instructionen förmäler, och att rydzen ville något vägre sig till att inryme honum, hvad som h. ko. mt på hans vägne begiärer, då schole legaterne *på thet fogeligeste beröre,* huru såsom *kejsaren och thet romerske rike hafve så förenet sig tilsammens på rikzdagen i Augzburg senest,* thet the ville

Ännu mera lockande toner vill konung Erik anslå för att öfvertala tsaren att icke låta fjättra sig af det lybska handelsmonopolet. Skulle han möjligen befara att sakna främmande tillförsel, ifall lybeckarne af den svenska flottan utestängdes från Narvafarten, då borde legaterna påpeka, huruledes Lybecks handelsmakt vore på förfall, men att konung Erik genom sina förbindelser med vesterlandets rikaste länder och genom sitt välde på hafvet vore i stånd att förskaffa honom alla de präktigaste lyxvaror, som han kunde önska sig[1].

Vidare gifvas, åter i form af genmälen å förutsatta invändningar från rysk sida, åtskilliga föreskrifter om det bästa sättet att till främjande af beskickningens hufvudsyften förhandla om de lifländska gränskränkningar, öfver hvilka å ömse sidor klago-

---

med veldig macht *tage thet igen, som rydzen inne hafver i Lifland;* och efter så monge afundes ved storfurstens lycko, sammeledes och h. ko. mtz, therföre vore godt, att *the både hölle tillhope* och late hvars anners undersåter blifve oanfechtet. Storfursten hafver än då tilfelle nog *til* (i *Sv. Trakt.* läses *hän*) *bort åt thet romerske rike att eröfre,* um Gud allzmechtig gifver honum thet lycke till; thet vore honum och mere berömligit och gagneligit. — Om riksdagen i Augsburg 1566, jfr *Forsten, Baltijskij vopros,* I, sidd. 454 ff. Dess hållning var ingalunda så imponerande, som konung Erik låter påskina. Utom de vanliga, i sak betydelselösa reservationerna för tyska rikets rätt till Lifland, var det egentligen fråga om hanseaternas rätt till ohindrad seglats på Östersjön. Men äfven härutinnan stannade det vid fromma önskningar i följd af ständernas partistrider och skiljaktiga utrikespolitik. Kejsaren fäste icke mycket afseende vid konungens af Polen ifriga bemödande att uppegga honom både mot Erik XIV och tsaren (jfr min uppsats *Till belysning af Polens nordiska politik närmast före kongressen i Stettin 1570* (Upsala 1884), sidd. 7 ff.).

[1] Videre, ther rydzen vorde någotföregifvendes emot then artichel uti the lybsche, att hvar the schulle blifve antastede, såsom i instruktionen formält är, schulle då seden ingen mere tilföring vare til förmodendes till Rydzland. Ther till schall så svares, att *the lybsches förmögenhet vill icke långt försla till att giöre en sådane tilföring till Rydzland,* som ett sådent veldigt kejsaredöme behöfves. Men *ko. mt vet bättre råd till att honum schall sche tilföring nog.* Och hvar storfursten begiärer, att h. ko. mt ville befordre honum, så att han motte bekomme *ståtlige tapetzeri, sidentyg med kosteligit arbete utstofferet, clenodier, ståtlige schenkeschifver,* eller något annet godt, som han heller hans land och undersåter för nöden hafve ifrå Tydzland, då schall han sådent bekomme för sin penninger, efter thet att h. ko. mt är väl bekend hos *kongen i Spanien och andre herrer och furster i Tydzland,* så att h. ko. mt kan sådent förschaffa honum till honde ifrå theris undersåter. Ther till med så hafver h. k. mt nu vunnet sine fiender öfver i siön, att the thet icke kunne förhindre.

mål blifvit anförda. Emot de ryska besvären skola först och främst de svenska åberopas såsom motvikt, men under framhållande däraf, att öfvergreppen blifvit begångna trots båda herskarnes befallningar, och att deras egentliga orsak vore att söka i gränsregleringens uppskjutande på grund af den polska fejden [1]. För syns skull böra legaterna yrka på gränsregleringens snara verkställighet. Går likväl tsaren in därpå och ej vill veta af längre dröjsmål, då skola de visserligen stadfästa gränsläggningen, ehuru endast efter (det lifländska) fördragets ordalydelse, men ändå söka vinna ytterligare uppskof under förebärande af nödvändigheten att samtidigt med gränsregleringen också undersöka och slita de ömsesidiga besvärsmålen [2].

I »repliken» kommer sist dryftningen af det vanskligaste spörsmålet: furstinnan Katarinas utleverering. Konung Erik har nu hunnit därhän i sin skrämsel, att han föreställer sig tsaren *under krigshot* utkräfva den åtrådda panten, som han icke ens törs för sig själf uttryckligen nämna. Förgäfves söker han värja sig för denna fruktan, som snart blir honom alldeles öfvermäktig. Under denna hemska förutsättning företecknar han herr Nils med

---

[1] Yterligere, hvar några besväringer vorde förefallendes hos rydzen om the *clagezedler, som Isak Nilson och Hans Larson öfverantvardedes senest, när the vore i Rydzland,* och att rydzen ville vende all olempen in på kong. mtz befallningzmän ther i Lifland, efter som the rydzers sätt vare pläger och clagezedlerne förmäle — — — (så skola motsvarande svenska besvär anföras) efter som legaterne *schole bekomme förbemälte besväringer beschreffne med Erich Håkenson.* Doch schole the föregifve, att h. ko. mt väl vet, att sådent är icke schedt med storfurstens vilie och befallning, uten thet schall vare honum så väl som högztbemälte ko. mt högeligen emot, och förorsaker sig sådent uten tvifvel ther af (att) *rågången her till icke är vorden hollen för pålackens schuld, som thet hafver förhindret.*

[2] — — — (det skall yrkas) att samme rågång motte än nu med thet förste blifve hollen, *efter som fridzcontracten thet förmäle,* och att han (tsaren) ville gifve til kenne, på hvad tid han vill, att ther um schall handlet blifve. Och ther storfursten vorde sig besvärendes, i thet han ingelunde ville länger fördröje ther med, uten stragx hafve samme rågång för händer, då schole legaterne hafve h. ko. mtz fulmacht ther på, samme rågång stadfeste, doch icke annerledes än *efter fridzbrefvens lydelse.* Men kunne the bekomme ther något opschuf opå, må the legge sig ther vin um och ther hos föregifve, att när som then tid kommer, att man um grentzen handle schall, så schole förbemälte besväringer ransakes och hvar parten förschaffes så mykit som rät är.

bjärta färger, huruledes han i vältaliga och kraftiga ordalag skall inför själfherskaren åberopa konungens oförvitlighet emot sin höge granne, tsarens beseglade bref med varma vänskapsförsäkringar, det onda rykte, som tsarens envisa pockande måste ådraga honom, och slutligen, alldeles i moskovitisk stil, den utgjutelse af menlöst kristet blod, som jämte Guds straffande vrede ovillkorligen måste följa, om han får sin vilja fram. Men konungen skådar redan i andanom, att alla dessa förmaningar skola båta till intet. Och alltså befaller han herr Nils att, hellre än att inveckla riket i krig med den förskräcklige ryssen, — å konungens vägnar *samtycka till hertiginnans utlemning*. En gnista af hopp återstår i denna förtviflade belägenhet för konungen, att han möjligen kan uppnå ännu någonting mer än blott krigsfarans besvärjande genom sin påtvungna ohyggliga eftergift. Men till sist rädes han om igen för sin medbrottslighet i det redan beslutna dådet och i synnerhet för hemlighetens uppdagande i förtid. Han besvärjer herr Nils att endast för tsaren personligen uppenbara denna konung Eriks vilja i yttersta nödfall[1].

Äfven till denna, likaledes egenhändigt underskrifna och med sekretet beseglade »replik», fogades ett bref till Nils Gyl-

---

[1] Til beslutet, ther så händer, *såsom h. ko. mt doch icke förmoder,* att storfursten icke ville eliest gifve sig till fridz, med mindre han bekommer *thet, som han med Hans Larson hafver varit begiärendes,* och later sig så höre, att *han eliest ville gripe till feigde med h. ko. mt,* då schall her Nils Gyldenstierne med all som störste flit och allfvarsamhet sådent afstelle, med hvad foge och lempe thet helst sche kan, gifvendes til kenne, att *han ingen orsak hafver emot h. ko. mt;* han ville och komme i hug, att *h. ko. mt hafver hans bref och segel her tilstädes,* ther med han hafver lofvet och tilsagt högztbemälte ko. mt all god vilie och venschap; och ther han uten sak vorde handlendes her emot, *ville thet schaffe honum stor förclenring till hans gode rychte* hos alle christne herrer och potentater; han schulle och *svare ther til alt thet oschyldigt blod, som ther öfver blifve utgutit, och Gud vorde sådent ingelunde ostraffendes.* Men hvar ingen annen råd vore på färde och *för än man schulle komme till uppenbare feigde med rydzen,* då schall her Nils Gyldenstierne hafve h. ko. mtz fulmacht ther på att *tilseje storfursten hvad som han hafver varit begiärendes af h. ko. mt med Hans Larson,* senest han kom ifrå Rydzland, *um han förmoder sig något ther med kunne uträtte.* Doch schall han *holle thet vid sin ed och giöre h. ko. mt nogsam försäkring ther på,* att han *thenne befallning för ingen schall upenbare uten storfursten allene.*

lenstjerna[1]. Jämte ännu ytterligare uppfordringar till största skyndsamhet[2] hänvisas till den nya instruktionen och upprepas till yttermera visso dess föreskrift om samtycke till det hemliga ärendet med Hans Larsson[3]. De präktiga gåfvor, som konungen ämnar med honom sända till tsaren, tsaritsan och tsarevitsch, uppräknas och beskrifvas med kännarens lefvande intresse för samtidens konstslöjd[4]. Och slutligen åligges herr Nils att oförsumligen fortsätta sin färd, äfven om det förspörjes, att ryssen

---

[1] *R R* 1566, II, fol. 237 v.: till Nils Gyllenstjerna, Svartsjö $^{27}/_{10}$ (*Sverges Traktater*, IV, sid. 557; efter exped. orig. i Gyllenstj. saml.).

[2] — — — är thet storligen för nöden, att med samme legation motte icke lenger fördröjes, efter thet oss intet tvifler, att ***storfursten venter fast efter besched på the verf och ärender, som the förre senningebud hade med sig ifrå honum senest.*** Och ther man nu länger schulle holle honum uppe uten svar, så är til befruchtendes, att ***ther utaf seden något ondt fölge motte.***

[3] Så opå thet i thess mere rättelse hafve kunne udi förbemelte rydsehandel, så hafve vi latit stelle ***replica*** på några artichler, som af rydzen till efventyrs kunne blifve proponerede, them vi eder här med tilschicke. Och ther som i eder ther efter förhollendes varde, då hoppes oss, att i schole väl bekomme god framgång i handelen. Men ther så händer, ***som vi dock icke förmode,*** att storfursten varder alt sådent afslåendes och ***later sig annerledes än venligen förmärkie,*** då motte i ***icke drage utaf med ofrid,*** uten bruke thet förslag udi förbemelte ***replica*** till beslutet förmäles, och ***ther i förmode eder något i så motte kunne uträtte.*** Dåg (i *Sv. Trakt.* läses *då*) schole i ***vid vår högste ogunst ingen uptäckie, uten storfursten allene, besynnerligen hvad the verf belange, som Hans Larson hafver haft med sig ifrå honom*** (ytterligare meddelande om Erik Håkanssons förordnande till biträde).

[4] Videre, opå thet i motte vete hvad föräringer som med eder förordnede äre, så hafve vi betencht att late föräre storfursten sielf med en häst och en röd sadel, öfversticket med gullkartekieverk (i *Sv. Trakt.* läses ***kantilieverk***); item ett röt sametztyg med samme arbete, thesliges ett förgylt fiederspiut med tu sinterör opå. Men storfurstens hustru vile vi hafve föräret med ett svart flogelsbonett, med gull, perler och ädle stenar öfversticket; item, ett halsciäde och bryssduk med samme arbete, besticket med gull, perler och ädle stener; thesliges ett hufvudställe till en häst med samme arbete och sölfringer udi förgylte. Uti like motte sände vi then älste storfurstens son en hest och ett rör (i *Sv. Trakt.* läses ***rött),*** sammetztyg med gullpossement och med förgylte spenger och udi spengerne insatte perlemorer; item, en röd flogelssadel obesticket, ett långt rör med hölster. Videre, hvad som i schole hafve til täring och eliest till att förschenkie, hafve vi befallt, att i thette med Måns Jönsson bekomme schole ifrå Stockholm. — Dessa skänker uppräknas med nästan samma ord äfven hos ***Tegel*** (sid. 242), som eljes sammanarbetar de båda instruktionerna i sin framställning.

och polacken kommit sams, — allt vid vite att eljes stå till svars för riksens ständer[1].

I samma dagar sändes brådskande befallningar till ståthållarne på Stockholms slott att af kammarens tillgångar förse legationen med respengar och silfversaker till presenter i Ryssland[2], äfvensom till Bertil Jöransson på Viborg (som först nu synes hafva blifvit underrättad om beskickningens sammansättning, men redan hade genom bref till ryske vederbörande anhållit om nödig lejd) att omedelbart efter herr Nils' ankomst till Viborg vid äfventyr af konungens onåd och straff påskynda legationens afresa, hvilka rykten från Ryssland än månde förspörjas. Han skulle ock i förväg där utsprida, hvilken ståtlig beskickning med själfve rikskanslern i spetsen konungen läte afgå till tsaren[3].

[1] Och efter thet i hafve nu *edert fulkomlige afschede* bekommit, så kunne vi nu intet videre göre ther til, uten förmane eder, att i vele ingen försummelse företage, uten schynde eder fram med thet förste, och *fast någre tidender kunde begifve sig, anten att pålacken hafver giort stillestond med rydzen eller eliest,* så skole i för then orsak eller någen annen icke late eder upholle eller förhindre, uten drage fort. Så frampt att, hvar thet icke scher, att ther följer seden någen schade med, *då schole i stå oss til svars ther um för menige rikzens ständer.*

[2] *R R* 1566, II, fol. 239: till ståthållarne på Stockholms slott, Svartsjö $^{28}/_{10}$. — — — vi hafve afferdiget her Nils Gyldenstierne till storfursten i Rydzland och latit honum bekomme hans fulkomplige afsched. Så opå thet att han teste snarere motte komme fort och icke blifve här länger uphollen i riket, therföre är vår vilie och befallning, att i schole til samme rese late honum bekomme *daler ett hundret,* them i måge anamme af *the daler, som ärnede are till the Holländeres betalning för saltet;* och schall Eskil penningemestere före them udi sin upbörd och utgift. Udi like motte är och vår vilie, att i late honum bekomme något gammelt verkesölf till att förschenke udi Rydzland, både udi stop (och) scheder, efter som i kunne tenkie, att thet vile behöfves, hvilket i måge anamme af Hans Jonson och seden öfverantvarde thet Måns Jönson secreterer och honum tilseje, att han ther med begifver sig oförsumeligen til her Nils Gyldenstierne åt Viborg och seden videre fort, efter som vår medgifne instruction förmäler.

[3] *Ibid.* fol. 239 v.: till Bertil Jöransson, Svartsjö $^{29}/_{10}$. Som thu schrifver, Bertil Jörensson, att *du hafver schicket bud in i Rydzland och latit anlange om legde för våre senningebud,* som vi till storfursten vile förschicke, så må tu vete, att vi nu hafve afferdiget her Nils Gyldenstierne och the som med honum äre förordnede med fulkomplig afsched och befallt them oförsumeligen schynde sig åstad till Viborg och seden strax till storfursten. Och efter thet är storligen för nöden, att man icke länger fördröjer med samme legation, therföre schall

Emellertid torde konung Erik ännu några dagar hafva hållit kvar i sitt kansli sina redan utskrifna legationspapper, medan han ytterligare betänkte sig på saken och till och med återupptog sina förhandlingar med hertig Johan[1]. Först på månadens sista dag synes han hafva afärdat båda instruktionerna jämte de båda brefven till Nils Gyllenstjerna[2].

Äfven sedan saken så till vida var klar, följde för konungen, jämte omsorgen om egen säkerhet, nya stunder af ångest[3]. Och innan svar hann komma från herr Nils, anlände en skrifvelse från Bertil Jöransson med den oroande underrättelsen (jämte hvarjehanda nyheter om den svensk-ryska handeln, om de hinder, som lades i vägen därför, om stillestånd mellan Polen och Ryssland, m. m.), att han ännu ej hade fått något lejdebref från Ryssland för de svenske legaterna, men att ett sändebud från tsaren till konungen hade med ett starkt följe kommit till Viborg och därifrån med det samma blifvit vidare befordrad[4]. Konung Erik

---

tu vare förtencht, så snart som förbemelte her Nils kommer till Viborg, *hafve honum åstad och ingelunde holle honum uppe, vid högste ogunst och straff, oanseendes hvad för föketidender, som höres af rydzen.* Och kan intet schade, att i midler tid han kommer tilstädes, att tu schicker än nu bud udöfver grentzen och *later gå för rychte, thet våre statlige senningebud nu äre för honden,* nempligen rikzens cantzeler och några flere myndige och ansenlige män med honum, på thet att thet motte gå thess mere rychte udaf samme legation (*mutatis mutandis* till herr Gustaf Finke).

[1] Han gaf hertigen tillstånd $^{30}/_{10}$ att skicka bref till Polen angående fredsförhandlingar och sin egen befrielse (jfr ofvan, sid. 96 not.).

[2] *Er. Diar.* sid. 249. Die *31 Octobris* missus est dominus Nicolaus Gyldenstiern cum suis collegis in Russiam *pro confirmatione pacis inter Livoniam et Russiam.* — Denna notis kan icke afse herr Nils' personliga affärdande, emedan han, såsom tydligen framgår af efterföljande brefvexling emellan honom och konungen, denna dag ännu icke hade afrest från landet och öfver hufvud aldrig personligen infann sig hos konungen (denne ålade honom också uttryckligen att inställa sin uppvaktning). Måhända kan någon slutsats om handlingarnas samtidiga expedition äfven dragas däraf, att i *R R* »repliken» är införd omedelbart efter instruktionen och före äfven det *första* brefvet till herr Nils.

[3] *Ibid.* ($^{31}/_{10}$) Pollicitus est Matthias Gææk se procuraturum mille gladios armorum ad festum pascatis proximum pro equitibus prætorianis. — — — Die 2 Novembris accepi medicinam pro melancolia.

[4] *Kansl. Diar.* sid. 101: från Bertil Jöransson, ank. $^{6}/_{11}$. Gifver til kenne, att *Touzaak Szaweliesson är sielf 23 stark kommen ifrå store fursten med bref och muntlige ärender till kongl. mt; att han hafver skyndet honom flux till kongl.*

satte sig genast ned och skref ett nytt bref till Nils Gyllenstjerna med ytterligare maningar till skyndsamhet på grund af det ryska sändebudets annalkande med okända, kanske betänkliga värf. Herr Nils behöfde icke afvakta besked därom och kunde tryggt fara in i Ryssland, emedan konungen nu hade att förfoga öfver tsarens sändebud såsom gisslan[1]. Detta bref gick troligen om herr Nils' svar, hvari han förklarade sig genast ämna

---

nit; att han ingen besked hafver bekommit ifrå Nöteborg om leigden; att Herman Frundtorp hafver anammet af k. m. bly 150 skeppund och fört till Narfven, sampt några Viborgz borgere hafve och dragit ther häden, opå thet the skulle få köpe hampe och före här in; att storfursten later uptage all koper i städerne i Rydzland; *om k. m. undersåter icke före koper till Narfven, skole the ther blifve utdrefne;* att the borgere, som droge till Narfven, hade någon koper med sig, opå thet the skulle få byte sig hampe före; att han hafver schrifvit the 2 tydsker till i Narfven om the 900 daler the hafve ifrå k. m.; *att moskoviten och kongen i Polen hafve satt dag till nästkommende jul;* om en fogte till Viborg, till Nyslott, Tawsthus, Witsten. — *Er. Diar.* sid. 249. Die 6 Novembris venit nuntius ex Finlandia, quomodo *advenisset tabellarius sive legatus Ruteni nomine Zousac Savilie* (s. d. fick konungen äfven veta, att kejsaren fordrat, att hertigen af Weimar skulle fängsla den bekante revolutionären Grumbach, med hvilken Erik XIV också haft vissa förbindelser).

[1] *R R* 1566, II, fol. 246: till Nils Gyllenstjerna, Svartsjö $^{6}/_{11}$. Vi late eder gunsteligen förstå, att vi hafve bekommit schrifvelse ifrå vår befallningzman på Viborg, ther med han gifver til kenne, att tit schall vare ankomit ett bud ifrå storfursten i Rydzland, hvilket till oss schall vare afferdiget med bref och muntlig verf. Så *ändoch vi än nu icke vete, hvad han hafver för tidender, anten the som oss kunne vare behagelige eller icke,* vele vi doch ligväl icke thess mindre, att i stragx schole drage fort med eder opå sagde verf, begifvendes eder oförsumeligen in till grentzen, och så snart i bekomme leigde, att i då seden schynde eder fram thet snareste i kunne och eder pålagde verf uträtte. Eliest hvar så icke scher, och någen schade seden genum sådane fördröjning sig förorsaker, då *vile vi ther udinnen vete oss enschylliget,* och måge då i sampt the andre med eder förordnede äre och thet försumet hafve svare ther till. Och *hafve i icke behof att förvente något efter thet besched, som förnempde rydsche bud hafver att verfve um,* allthenstund vi icke vete, huru snart han kan komme till förhör, uten heller att i schynde eder, så att i med thet förste motte komme till handels med storfursten. Och ther han då något ville föregifve um thette sit bud, då *kunne i seje, att thet än då icke var ankommit, när i bekomme af oss edert besched.* Så hafve i och nu intet att befare eder therföre, att *i ther något schole blifve anholdne, allthenstund storfurstens sendebud är här hos oss, then och en statlig bajor vare schall.* — Brefvet afsändes dagen därpå. *Er. Diar.* sid. 249. Die 7 *Novembris* mandatum est cancellario, *ut non desistat ab itinere propter adventum legati Rutenici.*

anträda färden, på samma gång som han begagnade tillfället att för sitt nit utbedja sig åtskilliga ekonomiska förmåner af konungens gunst[1]. Inom några få dagar var han också jämte de båda sekreterarne och några kansliskrifvare på väg från Stockholm sjöledes öfver till Finland i den begynnande smällkalla vintern.

Medan konungen afbidade tsarens sändebud, kommo gladare nyheter än på länge från Lifland. Herr Henrik Klasson infann sig själf hos konungen och förmälde, att polackarne ändtligen äfven detta år nödgats med oförrättadt ärende lemna Karkus' murar i fred. Måhända var det i glädjen öfver denna underrättelse, som konung Erik samma dag tillät några polske herrar och jungfrur af adel, som hört till hertigparets uppvaktning, att under löfte om återkomst inom viss tid fara öfver till Polen för att underhandla om sin egen utvexling mot svenske krigsfångar, — kanske ock om Gripsholmsfångarnes befrielse i sammanhang med afvärjandet af moskovitens sällsamma begäran[2].

Något mer än en vecka efteråt flyttade konungen in till Stockholm[3], säkerligen för att mottaga den efterlängtade och fruktade ryssen i högtidlig audiens på slottet. Under tiden ombestyrde han, att en stor penningesumma öfversändes till Lifland för vinterns behof, och från Karkus fick han, dagen efter det moskovitiska sändebudets ankomst till Stockholm, både muntliga och skriftliga skildringar af de belägrades tappra försvar[4].

---

[1] *Kansl. Diar.* sid. 101: från Nils Gyllenstjerna, ank. $^{8}/_{11}$. *Så snart vinden vill foge, vill han begifve sig till vägz åt Rydzland;* att k. m. ville late schrifve fru Margrete på Örboholm till, som hafver upburit några partzeler af hans förläning; begärer borgeläge till 8 hester i Nyköping; begärer, att han måtte behålle tienden af några sochner i Ösbo; begärer, att hans far måtte blifve förlosset ifrå then befalning han hafver i furstendömet; *begärer ett timber marder till thenne rese.*

[2] *Ex. Diar.* sid. 250. Die 12 Novembris advenit dominus Henricus Claudii ex Livonia et retulit, quomodo obsidionem solvissent Poloni ad Carchus. Concessum est quibusdam nobilibus et virginibus Polonicis, qui apud ducem Finlandiæ fuerant, ire in Poloniam et tentare, si rex Poloniæ velit Suecos captivos pro iis remittere, sin minus, ad finem mensis Martii omnino reverti. — Jfr regestet hos *Schirren* af hertiginnan Katarinas bref $^{14}/_{11}$ (ofvan, sid. 96 not.).

[3] *Ibid.* sid. 251. Die 22 Novembris redii Holmiam ex itinere.

[4] *Ibid.* Die 23 Novembris missa sunt 1000000 marcarum in Livoniam pro necessitate hiemis. Die *24 Novembris advenit tabellarius Ruteni Zousac*

Konung Eriks stämning var tydligen vida ljusare än någonsin under de senaste månaderna, då han omsider, efter äunu ett par dagars tillrustningar, gaf företräde åt den »ståtlige bojaren» med det underliga namnet, som till honom öfverräckte tsarens bref och muntligen framställde sina förtroliga värf[1]. Det befanns, att tsaren visst icke var i något krigiskt lynne, utan tvärtom skref och lät tala för sig i en synnerligen vänskaplig och tillmötesgående tonart. Det lider visserligen intet tvifvel, att ju konung Erik, vid det bråda omslaget från halft vansinnig bäfvan till den gladaste förtröstan, har, såsom tillförene, så väl omedvetet som med en baktanke af slug afsikt, betydligt öfverdrifvit innebörden af tsarens löften. Ej blott andra utsagor af konung Erik själf, utan än mer underhandlingarnas förlopp i Ryssland, intyga att tsaren lika litet nu som förr uttryckligen under bref och insegel bundit sig på förhand till allt hvad konungen så ifrigt önskat. Men säkerligen har han i vidare starkare uttryck än han förut begagnat förespeglat sin nye vän de förmåner denne kunde vinna af att efterkomma hans äfven nu muntligen framförda begäran om hertiginnan. Det var den saken, som alltjämt låg tsaren mest om hjärtat, och det var med vänliga påminnelser och fagra talesätt, ej med barska och orimliga hotelser, som han ville vinna sin underpant å en fördelaktig uppgörelse med

---

Zaviliæ. Die 25 Novembris percepi ex relatione Johannis Boecler, alias Schellm, et litteris Torsteni Henrici, quam strenue nostri se defendissent, qui a Polonis in arce Carchusiensi obsessi fuerant. — Jfr den rätt utförliga berättelsen, *Kansl. Diar.* sid. 113: från Torsten Henriksson (där brefvet uppgifves hafva framkommit $^{27}/_{11}$). Johannes Boecler, som rekommenderas af Torsten Henriksson, var utan tvifvel den, som framförde brefvet.

[1] *Ex. Diar.* sid. 251. Die *28 Novembris* attulit *litteras Ruteni* tabellarius ejus, quæ continebant ipsum *nihil aliud quam pacem cupere tam inter Livoniam et Russiam quam alioquin nec ægre ferre, quo minus hostibus meis in sinu Narvensi tam bene atque alibi noceam, quidquid Polono ademero, id meum futurum, ducis Christophori terras, quodquod Polonis abalienare possem, ipsum quiete possessurum.* — Tsarens sändebud, som ingalunda var en »bojar», utan en vida anspråkslösare tjänsteman, hade varit ovanligt länge på vägen, öfver två månader från Moskva till Viborg (*Otr. Lětop.* kol. 281: »*Samma månad* (aug. 1566), *den 11,* afsände tsaren och storfursten till Sverge till konung Erik *Touz Savukov* med ett bref»). Förmodligen sammanhängde dröjsmålet på något sätt med anstalterna mot pesten, som just då rasade i Novgorod.

Polen, nu då han så väl, också han i ständig oro, visste sig ej hafva råd att onödigtvis skaffa sig ännu en fiende på halsen[1].

Konung Erik kom å sin sida i ett så upprymdt lynne, att han redan dagen efter audiensen samtalade med det ryska sändebudet om ett förslag till giftermål emellan tsarevitsch och hans egen »äldre» dotter. Därmed åsyftades hans dotter med Agda Persdotter, Virginia, och icke (såsom nyare författare trott) hans dotter med Karin Månsdotter, Sigrid, som föddes just under detta års höst[2]. Måhända var detta förslag icke blott en yttring af hans belåtenhet med tsarens ådagalagda vänskap, utan tillika den första förkänningen, huruvida det ej läte sig göra att genom ett lofligt förmälningsanbud afleda tsarens tankar från yrkandet på hertiginnans utleverering. Sedermera framkastades liknande planer flere gånger, sannolikt på Jöran Perssons inrådan. De hade likväl från början ringa utsikter till framgång, emedan tsaren med sin begäran menade någonting helt annat än att, såsom fransmannen Dançay och äfven andra samtida trodde, tillfredsställa en våldsam lidelse, som möjligen skulle kunna lugnas genom förespeglingar om ökad ärbar familjelycka och mer eller mindre hedersamt svågerlag.

Konung Erik sökte emellertid tills vidare skjuta undan alla ledsamma omsorger. I de närmaste dagarna firade han på samma gång sin nyfödda dotters kristning och sin segerrike fältherres triumf efter präktig fornklassisk sed, som han älskade att återupplifva i sin tarfliga hufvudstad[3]. Men snart fördystrades åter hans sinne. Triumfatorn ställdes till svars angående vårdslöst och egenmäktigt handhafvande af penningemedel och återsändes efter gifvet löfte att eröfra Pernau eller förrätta andra stordåd i Lifland. Från den franske fredsmäklaren kommo oblyga meddelanden om danskarnes krångel vid underhandlingarna och nöd-

[1] Äfven detta tsarens bref är ty värr förloradt. Jfr om dess sannolika innehåll, utom Eriks ofvan citerade dagboksnotis, äfven hans nedan omnämnda skrifvelse till sin beskickning och svar till tsaren.

[2] *Er. Diar.* sid. 251. Die 29 Novembris proposui Ruteno, si ei placeret *cum mea filia seniori et ejus filio matrimonium.* — Sigrid föddes $^{15}/_{10}$ (*ibid.* sid. 246).

[3] *Ibid.* Die 1 Decembris concessus est triumphus domino Henrico Claudii ob res bene gestas in Livonia. Baptizata est mea filia Sigridis.

vändigheten för konungen att underkasta sig fiendernas godtycke[1].

Då vände han å nyo sina tankar till de ryska bestyren, som syntes honom lofva de bästa utsikter. Han uppsatte och affärdade till sin legation, som redan hade varit flere veckor på väg, ytterligare en instruktion[2], som vittnar om hans lysande förhoppningar på grund af tsarens senaste helsningar och bref.

Han underrättade sändebuden om tsarens skrifvelse, som han tillsände dem i rysk afskrift jämte svensk öfversättning, pa det att de måtte förnimma, huru vänskapligt sinnad mot konungen tsaren var. De uppfordrades därför att oofördröjligen påskynda sin färd och ej ens afbida lejdebrefvet, »alldenstund ingen fara å färde är».

Eftersom af tsarens bref framgår, att man kan vänta sig goda svar å de värf, som blifvit beskickningen anförtrodda, sa anser sig konungen ej behöfva i ringaste mån ändra den redan gifna instruktionen (nämligen den första, som var afsedd till samtlige legationsmedlemmarnes kännedom och efterrättelse). Han vill blott göra några få, men viktiga tillägg i vissa punkter.

Först och främst skola sändebuden påyrka, att, enär tsaren nu i sitt bref uttryckligen medgifvit konungen att i Lifland utan hinder angripa sina fiender, det också måtte uttyckligen införas i det fredsbref, som skall upprättas och bekräftas, att konungen ej blott får angripa hvilka slott, städer och områden som helst i Lifland, utan äfven *behålla* dem utan gensägelse från

---

[1] *Ibid.* sid. 252. Die 2 Decembris confessus est Henricus Claudii eques se in culpa esse, quominus stipendio fraudati fuissent pedites sub vexillo Ingelli Johannis; fassus etiam est etiam se aliter distribuisse pecuniam ad ædificationem Revaliensem collatam, quam mandatum erat. Die 3 Decembris percepi ex litteris Danzei Danos tergiversari et nolle ad conventum Falcenbergensem ad diem conversionis Pauli, ut proposueram, venire; audebat et asserere me coactum iri Danis et eorum confœderatis supplex fieri. Die 4 Decembris expeditus est dominus Henricus Claudii et pollicitus est se aut Pernoviam recuperaturum aut totam provinciam Rigensem devastaturum vel desertam ab hostibus arcem Soneburgensem (på Ösel) occupaturum et reædificaturum.

[2] *R R* 1568, fol. 260: til her Nils Gyldenstierne sampt the andre gode män, som till storfursten i Rydzland udi legatzvis äre afferdigede, Stockholm $^{4}/_{12}$ (*Sverges Traktater,* IV, sid. 563; efter exped. orig. i Gyllenstj. saml., med dateringen $^{6}/_{12}$, som naturligtvis betecknar dagen för skrifvelsens utfärdande).

tsaren. Här tages således rent af för gifvet, att underhandlingarnas resultat skola fastslås i en formlig *ny* traktat[1]. Tsarens senaste medgifvande utsträckes också uppenbart vida längre än ordalagen kunnat tillstädja.

Naturligtvis eger också tsaren behålla hvad han kan eröfra från den gemensamme fienden, men blott hvad han verkligen lyckas tillegna sig, icke allt som han endast angripit med vapenmakt. De intagna slotten med tillhörande län skola för hvardera parten beteckna hans välfångna förvärf[2].

Vill däremot tsaren nödvändigt, att de blifvande ömsesidiga eröfringarna skola närmare betecknas, då bör för Sverges räkning utbetingas de slott och län, som ligga vid sjösidan eller eljes äro bäst belägna för dess nuvarande besittningar. Därefter uppräknas en hel mängd slott, som konungen förbehåller sig. Hans fordringar omfatta hertig Johans panteslott, af Riga stift hela landet norr om Riga och den vestra delen af Dünaområdet, vidare så godt som hela vestra Kurland, så väl inom ordensområdet som inom biskopsstiftet, och slutligen staden Riga och Dünamünde[3].

Framför allt yrkar konungen på Riga. Vill tsaren ej medgifva honom denna stad eller andra förnämliga orter, då vill konungen icke heller ingå förbund med honom emot den gemensamme fienden på andra villkor, än att det skall stå konungen fritt att sluta fred, när det synes honom lägligt. Helst vill han

[1] — — — som är till thet förste, efter storfursten *hafver nu med sin schrifvelse venligen tillatit, att vi fritt och obehindrede måge antaste våre fiender och alt thet som them uti Lifland tilkommer,* så såge vi gärne, att thet motte och blifve uttryckeligen förmält uti *fridzbrefvet, som nu skall uprättes, och med samme bref ratificeret och bekreftiget,* att storförsten oss intet hinder ville göre late på hvad som helst, slott, städer och gebeder, som vi varde angripendes uti Lifland, och *att vi them för storförsten beholle måge.*

[2] — — — Doch skall thet icke hetes hans, *ther hans hester hafve trampet och hans sverd varit utdragit utöfver,* efter som under tiden pläger föregifves, uten *hvad slott och befestninger, som hvar kan betinge, intage eller eliest inbekomme ifrå fienderne,* ther till skall man obehindret landet och fögderien med theres byer och tilbehöringer niute och beholle, efter som thet tillförende varit hafver.

[3] I riksregistraturets text uppräknas åtskilliga orter flere gånger, hvadan det ser ut, som om flere olika förslag i konceptet blifvit sammanblandade vid införandet.

dock, att ingenting annat stipuleras, än att hvardera parten får behålla de eröfringar han kan göra [1].

Vill tsaren icke sluta förbund med konungen äfven mot danskarne och lybeckarne, då må det åtminstone stadgas, att han ej vill förhindra konungen att angripa dem vare sig till lands eller till sjös, äfvensom att han ej vill gifva dem någon hjälp emot Sverge.

Freden, så väl emellan Sverge och Ryssland som emellan Lifland och Ryssland (konungen tänker sig således ändå fortfarande särskilda traktater), bör helst afslutas för båda herskarnes lifstid eller åtminstone på tio år.

Slutligen önskar konungen, att tyske och andre främmande köpmän, som handla i Narva och Dorpat, måtte straffas för sitt förtal emot honom och stämplingar emot hans undersåtar [2].

Utom denna för alla sändebuden tillgängliga instruktion har konungen äfven denna gång försett herr Nils med en särskild hemlig föreskrift, liksom förut »repliken» var afsedd uteslutande för hans räkning. Denna nya föreskrift kännner man endast af konung Eriks eget omnämnande däraf. Men så mycket meddelas, att herr Nils fått fullmakt att *icke äfventyra rikets säkerhet för hertig Johans skull* [3]. Huruvida dessa ord innebära

[1] — — — Och ther som storförsten icke ville tillate oss thesse förschrifne slott att angripe, uten ville *undentage Rige* och några andre förnemlige befestninger, då kunne vi icke heller inlate oss uti *sådane förbund med honom emot fienderne till att före fejde efter hans lägenhet och sa lenge han vill,* uten thet motte stå oss fritt och öpet före att göre frid, då oss synes och oss är best belägligit. Men om thet kunde blifve vid then förre mening, så att hvar motte göre sitt beste och beholle hvad han kan inbekomme, så väl Rige som annet, då såge vi thet helst; ther om i eder och så fliteligen vinlägge vele.

[2] Till thet siste, efter the tyske köpmen och andre, som komme till Narfven och Dorpt, *pläge utspride mycken lögn um oss och vele gärne komme ont astad emellen oss och storförsten,* hafve och ther med så vidt kommit thet, att våre undersåter blifve ther under tiden antastede med theres godz och fenglige satte, hvilket doch icke kommer öfver ens med några gode fridzhandlinger; hvarföre vele vi, at i sådant hos storförsten andrage schole och begäre, att han ville late ther om tilbiude sine bajorer och befalningzmen uti förschrefne Narfven och Dorpt, så att sådant icke yttermere sche motte.

[3] *Er. Diar.* sid. 252. Die *5 Decembris* scriptum est ad Nicolaum Gyldenstern, ne timeat intrare terras Ruteni, cum omnia bona a tabellario ejus percepissemus; præterea, si extrema necessitas cogat, *ne propter causam ducis Finlandiæ totam r(em) p(ublicam) in discrimen inducat.*

någonting annat och mera (t. ex. ett löfte om hertigens undanrödjande) än hvad konungen förut uppdragit åt honom att i nödfall medgifva, är svårt att afgöra. Dock måste de så förstås, att konungen antingen åter trots sina öfverspända förväntningar i sista stunden gripits af sin förra ängslan eller betraktat såsom giltigt nödfall, om han ej på annat sätt än genom sina närmastes uppoffring kunde genomdrifva sina politiska önskningsmål hos tsaren.

Efter dessa slutanordningar för legationens framgång affärdades det ryska sändebudet med ett bref från konungen till hans herre[1].

I detta bref[2] tager konungen först fasta å tsarens tillstånd för honom att angripa polackarne och uttolkar det såsom gällande hela Lifland och enkannerligen hvad hertig Kristoffer med rätta tillkommer af ärkestiftet. Det förtjänar dock anmärkas, att här icke uttryckligen talas om någon af tsaren medgifven rätt att *behålla* de eröfringar, som kunna göras[3].

För öfrigt hänvisas i skäligen allmänna ordalag till legationens förhandlingar och uppgörelser, som konungen lofvar att

[1] *Ibid.* Die *8 Decembris* expeditus est tabellarius Ruthenicus, et datæ sunt ei litteræ ad Ruthenum, quæ continebant gratiarum actionem pro amico responso; rogabatur præterea legatos audire et *per osculationem crucis, ut apud eos mos est, ultra* (ultro?) *omnem tractatum confirmare.*

[2] *R R* 1566, II, fol. 262 v.: svar opå storfurstens schrifvelse, som hans tiänere Tusiach Zaweliewitz then 28 novembris hade till Stocholm, Stockholm 9/12.

[3] Vi gifve eder här med venligen til kiänna, att edert bud och tiänere Tusiach Zaweliewitz är then 28:de dag udi novembris månedt komen till oss här i vår kongl. stad Stocholm med edert bref och venlige schrifvelse. Och efter vi af samme edert bref intet annet kunne förstå och förnimme, uten att i oss med all naborlig vilie och venlig tilbenägenhet äre bevogne, och *i hafve fritt efterlatit oss att obehindrede för eder måge angripe våre fiender,* kongen i Polen och hermesteren och alt thet som them tilkommer udi Lifland, så väl the slott och gebeder, som höre till erkebischopzdömet Rige och vår undersåte, then högborne furste och herre, her Christoffer, hertig till Mechelborg, med rätte tilkomme, sampt alt annet mere udi Lifland och begges våre fiender sig orättvisligen tillägnet hafve; så tacke vi eder therföre med flit venligen och vele oss ther emot (nest Gudz hielp) så förholle emot eder igen och them, som eder tillyde, såsom en god ven och nåbo bör att giöre, efter som vi thet och här till giort hafve och thet samme af eder och the som eder tilkomme äre venligen förmodendes.

bekräfta med besegling och korskyssning inför tsarens sändebud. Vidare förklaras gränsreglering i Lifland önskvärd. Men om det hemliga värfvet nämnes ingenting. Blott en antydan förekommer, att konungen vill gå tsaren till mötes i allt, som är möjligt för en *kristen* konung[1]. Det vore emellertid oriktigt att af dessa ord draga den slutsatsen, att konungen nu uppgifvit sin afsikt att i nödfall bevilja hertiginnans utlemning. Det är nämligen påtagligt, att han icke kunde uttrycka sig i brefvet till tsaren annorlunda än på detta sväfvande sätt, så framt han ej ville i förväg alldeles korsa sina legaters sträfvanden att enligt både de öppna och de hemliga instruktionerna vinna billigare villkor, så länge det syntes dem någorlunda möjligt.

Emellertid anlände nya underrättelser från Finland i sammanhang med legationens resa. Hans Larsson, som där vistades i ämbetsuppdrag, omförmälde, jämte åtskilliga ogynnsamma nyheter, att han låtit i Ryssland utsprida rykten om svenskarnes senaste segrar till lands och sjös[2]. Ändtligen kunde också

[1] Hvad som the saker och verf är och eliest belangendes, om hvilke i oss nu med thenne eders tiänere tilschrifvit hafve, så hafve vi utschicket vårt fulmyndige sendebud till eder, som är oss elskelig vår tro man, råd och cantzeler her Nils Gyldenstierne, sampt några andre våre gode män och tiänere, och them udi befalning gifvit, att the schole om samme verf med eder förhandle och giöre ett venligit beslut ther opå, efter som vi them och ther om nu ytterligere hafve vår mening latit tilschrifve. Och när the komme med samme venlige verf och beslut till oss igen, och i varde ther opå och så schickendes eder sendebud till oss, då vele vi thet seden *med vart secret och korskyssning stadfäste*, att thet schall på våre side blifve oryggeligen hollet. Thessliges, när som framdeles så kan lägligit vare på både sider, vele vi *utschicke gode män, som om grentzerne kunne förhandle emellen begges våre tilbehöringer udi Lifland.* Och äre vi öfverbödige att vare eder till vilie och behag *uti alt thet, som eder kan komme till godo och oss såsom en christen konung kan stå till giörendes. Förmode och så, att i och intet annet af oss äre begiärendes.* Vi bidie och venligen, att i förschrefne vårt fulmyndige sendebud icke vele late lenge upholle, uten afferdige them med gode och behagelige svar med thet förste till oss igen.

[2] *Kansl. Diar.* sid. 119: från Hans Larsson, ank. $^{18}/_{12}$. Gifver til kenne, för hvad orsaker skuld k. m. undersåter äre i Narfven antaste och icke tilstadde att hafve sin frie handel och vandel: *um thet rychte han hafver latit utspride ibland rydzen, belangendes then seger k. m. hafver haft både till land och vatn;* storfursten och kongen i Pålen hafve satt dag till jul; storfursten förvänter k. m. senningebud; begärer, att k. m. vill icke tage honum udi någen onåde, efter han är så länge ifrå k. m.

Bertil Jöransson insända det så länge, förmodligen också i följd af pesten, fördröjda lejdebrefvet för legationen[1].

Detta lejdebref finns ännu i behåll och är den näst äldsta af alla i vårt riksarkiv bevarade originalskrifvelser från ryske herskare. Det är ställdt till konung Erik själf, i öfverensstämmelse med den önskan, som blifvit framställd å hans vägnar. Däri omnämnes uttryckligen befallningsmannens på Viborg anhållan till sin moskovitiske granne på Nöteborg. För öfrigt är det hållet i sedvanliga moskovitiska ordalag, sådana som röja tsarens högt spända självkänsla. Men till slut yttrar sig äfven hans rädsla för pesten i det förbehållet, att eftersom Bertil Jöranssons budbärare till Nöteborg talat om farsotens grasserande i Reval, legaterna ej få medtaga några personer eller varor från denna stad eller ens någon svensk, som varit där under årets lopp[2].

---

[1] *Ibid.* sid. 121: från Bertil Jöransson, ank. $^{15}/_{12}$. Att han *förschicker storfurstens bref till kongl. m.* sampt en copia af befalningsmannens schrifvelse till honom på Nöteborg — — — (om fästningsbyggnaden, salpeter m. m.) begärer vete, om han schall anhålle the rysser, som tit med köpzhandel komme, till thäss Viborgz borgere kunne ifrå Narfven blifve förlossede; att han förschicker till k. m. ett bref, som the 6 fånger hafve schrifvit honom till ifrå Narfven, hvilke blefve fångede med Måns Ille.

[2] ***Musc. Tsarernas Originalbref*** (i riksarkivet), I: Ivan Vasilievitsch till Erik XIV (papper), Moskva $^{4}/_{9}$ 1566 (7075; eftersom detta årtal enligt dåvarande rysk tidräkning löper från $^{1}/_{9}$ 1566 till $^{1}/_{9}$ 1567, så är det af en svensk hand från 18:de årh. å brefvets baksida antecknade årtalet 1567 naturligtvis oriktigt, hvilket äfven synes af innehållet). — — — (efter titlarna) till vårt tsariska majestäts ståthållare i Nöteborg ***(Orěchovskij naměstnik)*** knes Vasilij Michailovitsch Trojekurov har din ståthållare i Viborg ***Pantelěi*** (Bertil) skrifvit (ett bref och sändt det) med ***Nemčin*** (svensken) ***Tumaško*** (dem. af »Thomas»). Men han gör veterligt, att enligt vårt tsariska majestäts uppdrag ***(prikaz)*** i det ärende, som vi uppdragit åt ditt sändebud ***Ivan Lavrentĭev*** (att framföra) till dig, du enligt detta vårt tsariska majestäts uppdrag vill ofördröjligen ***(čisla togo)*** till vårt tsariska majestät affärda dina store legater ***(velikije posly),*** och (att du önskar), att vi måtte täckas ***(požalovati)*** för dina legater till dig sända vår fulla lejd ***(polnoj opas),*** på det att dina legater måtte färdas hit till vårt tsariska majestät och fara härifrån tillbaka med fri vilja och utan allt slags förhinder. Och vi hafve benådat dig ***(tebia požalovali)*** och för dina legater afsändt (detta) vårt lejdebref ***(opasnaja gramota)*** till dig, och må du enligt detta vårt lejdebref hitsända dina legater till oss. Men desse dina legater och deras män, som månde vara med dem, få färdas hit till oss och fara härifrån tillbaka med fri vilja och

På självfva julafton fick konungen ett bref från Nils Gyllenstjerna med klagomål öfver resemedlens och silfverpresenternas otillräcklighet; tillika upprepades hans små önskningar till sin egen förmån[1].

Sändebuden hade då ännu ej öfverskridit gränsen, men det dröjde icke länge, innan de fingo vederbörandes tillstånd att fullfölja sin maktpåliggande färd.

* * *

Sålunda hade konung Erik låtit ledningen af sina ryska förbundsplaner glida ur sina händer. De föreskrifter han hade gifvit sina sändebud voro sådana, att de icke kände sig bundna af klart uppdragna förhållningsregler vid förhandlingarna med tsaren. Den förbundstraktat, som de sågo eller trodde sig nödsakade att för sin del bekräfta med förbehåll af hans korskyssning och besegling, kan därför knappast betraktas såsom konung Eriks eget verk enligt medveten plan. Men därigenom hade de ock invecklat

---

utan allt slags fördröjande med alla sina egodelar. Äfven har samme *Neměin Timaško,* som din ståthållare i Viborg *Pantelěi Jurěev* (Bertil Jöransson) hitsändt med brefvet, förmält, att i *Kolyvanĭ* (Reval) går svår farsot. Och må du därför strängeligen ålägga dina legater, att de ovillkorligen *(odnolično)* icke taga med sig män från Reval eller några slags varor från Reval eller svenske *(Svěiskije)* män, som detta år varit i Reval, på det att de icke därigenom måtte vålla sig fördröjande i vårt arfland». — Enligt de ryske legaternas utsago i Stockholm $^{11}/_{7}$ 1568 (*M A S* sid. 85) skulle tsaren redan med Hans Larsson hafva sändt sitt lejdebref för en ny svensk beskickning. Men detta är tydligen ett misstag. Att det var just ofvanstående lejdebref, som gällde för herr Nils och hans följe, framgår af deras legationsberättelse, där det förtäljes (*Hist. Bibl.* VII, sid. 329) om prestafvens invändningar emot Erik Håkansson såsom kommande från Reval. — Det äldsta i riksarkivet bevarade tsarbref i orig. är ett bref från Ivan Vasilievitsch till konung Gustaf (papper), juli 1560 (7068).

[1] *Kansl. Diar.* sid. 123: från Nils Gyllenstjerna (i ed. står oriktigt *Nils Jönnsson* i st. f. *Nils Jörensson*), ank. $^{24}/_{12}$. Förmeller om the hester och andre föräringer the schole hafve med sig till Rydzland; att the icke mere hafve bekommit af rentemesteren både till förtärning och skärning (skänkning?) än 100 daler och 10 lödige marker och 10 lod skedezölfver; um k. m. vill nådigest late bekomme them ytterligere befordring till samme rese, anten med daler, skin, någre sölfkanner eller skåler; um borgeläger til her Niels Gyllenstiernes hester öfver vinteren; um tienden i Ösbo.

honom och Sverge, ja, äfven tsaren och Ryssland, i sådana svårigheter, att denna traktat, i stället för att knyta de båda herskarne och deras riken närmare tillsammans, vardt icke blott upphofvet till en afgjord brytning rikena emellan, utan äfven en af de väsentligen bidragande orsakerna till konung Eriks fall och till tsarens intrassling i ett ännu mer förhärjande och öfveransträngande krig än förut, med ödesdigra följder för honom själf och för Ryssland.

Rättelser.

Sid.	7	rad	10	nedifr.	*står:*	*Russkago*	*läs:*	*Russkago Istoričeskago*
»	8	»	7	»	»	*tsaria*	»	*caria*
»	12	»	18	»	»	Vasilivitsch	»	Vasilievitsch
»	16	»	9	uppifr.	»	*(otčina)*	»	*(otčina, votčina)*
»	17	»	15	»	»	höfvitsmannadöme	»	höfvitsmansdöme
»	22	»	21	nedifr.	»	Vasilivitsch	»	Vasilievitsch
»	25	»	16	uppifr.	»	*požalovannyja*	»	*žalovannyja*
»	28	»	12	nedifr.	»	»patrimonialområde»	»	»patrimonialområde» eller (i äldre tider) »mark»
»	45	»	5	»	»	var	»	var en inskrift:'
»		»	4	»	»	namnskrift såsom hans insegel.	»	insegel.'
»	48	»	4	uppifr.	»	*Bogoroditsy*	»	*Bogorodicy*
»	82	»	2	nedifr.	»	Porkarla	»	Porkala
»	96	»	18	»	»	29	»	30
»	102	»	11	uppifr.	»	utlevering	»	utleverering
»	107	»	17	»	»	belönade	»	benådade
»	117	»	8	»	»	omsorgen	»	omsorger
»	120	»	2	nedifr.	»	*ukov*	»	*lukov*

» 101 » 17 uppifr.: nottecknet [1] flyttas till rad 18 framför anhöll

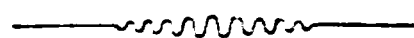
Skrifter utgifna af K. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Upsala. V. 16.

ZUR METRISCHEN DEHNUNG

IM ÄLTEREN GRIECHISCHEN EPOS

VON

O. A. DANIELSSON

STOCKHOLM
IVAR HÆGGSTRÖMS BOKTRYCKERI
1897.

Die Fragen, mit denen ich mich hier zu beschäftigen gedenke, sind bekanntlich vor einigen Jahren in den 'Quaestiones Epicae' von *W. Schulze* in der eingehendsten Weise erörtert worden; aber, wenn ich nicht irre, wird trotzdem eine erneute Behandlung derselben nicht gänzlich überflüssig sein. Bei einem aufmerksamen Studium des genannten ausgezeichneten Werkes glaube ich nämlich gefunden zu haben, dass die darin vorgetragenen Lehren über den Geltungsbereich und die prosodischen Bedingungen der metrischen Dehnung, was die ältere Dichtung und in erster Linie Homer betrifft, nach gewissen Richtungen hin einer Revision bedürftig sind[1]. Zu einer solchen Nachprüfung möchte ich daher auf den folgenden Seiten einen Beitrag liefern. Ich muss dabei aber vorab erklären, dass ich hinsichtlich des herangezogenen Materiales fast durchaus von Schulze abhängig bin, dessen mit mustergültiger Umsicht ausgeführte Sammlungen ich zwar im einzelnen zu kontrollieren[2] bemüht, nicht aber durch eigene Ermittelungen erster Hand zu ergänzen in der Lage gewesen bin. Auch in Bezug auf die Beurteilung der einschlägigen Tatsachen habe ich ihm mittel- und unmittelbar ungemein viel zu verdanken, obgleich, wie man finden wird, die von mir verfochtenen Ansichten öfters auf eine Apologie

---

[1] In den mir bekannten Besprechungen der Q(uaestiones)E(picae). (Cauer W. f. kl. Ph. IX [1892], 1056 f. und D. Litz. XIII [1892], 1557 f.; Eberhard N. ph. R. 1893, 229 f.; Ludwich Berl. ph. W. XII [1892], 1445 f.; Naumann Jber. d. ph. Ver. z. Berl. XXI [1895], 380 f.; Prellwitz B. B. XIX [1893], 253 f.; Solmsen Idg. Anz. III [1894], 124 f.; Wackernagel Lit. Cbl. 1892, 1368 f.) ist der bezeichnete Gesichtspunkt fast gar nicht berührt worden.

[2] Wobei mir besonders die Gehring'schen Indices, die Schulze noch nicht benutzen konnte, zu statten gekommen sind.

der vor dem Erscheinen seines Buches am meisten verbreiteten Auffassungen[1] hinauslaufen.

Ehe ich indes meiner eigentlichen Aufgabe näher trete, sei es mir gestattet mit ein paar Worten in einer wichtigen Vorfrage meinen Standpunkt zu bezeichnen. Sie gilt das Alter der metrischen Dehnung. Man nimmt ja im allgemeinen an, dass dies prosodische Mittel schon von Haus aus einen Platz in der Verstechnik des altgriechischen Epos gehabt habe. Dem entgegen ist aber von einigen Forschern die Ansicht ausgesprochen worden, dass wenigstens bis in die Blütezeit der Heldendichtung hinab die etwa vorkommenden Quantitätsdefekte beim Vortrag als solche belassen worden wären, so dass man damals noch im Verse z. B. ἀθάνατοι (st. ἀ-), Περιθόοιο (st. Πει-, d. h. Πē-), ὀλομένης (st. οὐ-, d. h. ὀ-) u. s. w. gesungen oder gesprochen hätte[2]. Erst später wären dann diese Lücken des Metrums durch künstliche Dehnung zugedeckt worden. — Gegen diese Annahme hat sich nun Schulze (QE. 137 ff.), und zwar m. E. mit vollem Recht, erklärt. Wie er in treffender Weise darlegt, können wir die metrische Dehnung von der Zeit aus, wo unsere unmittelbare Überlieferung des Epos einsetzt, eine recht weite Strecke zurück verfolgen. Der kräftigste Beweis ihres frühen Vorhandenseins ist ihre Verwendung in anderen Gattungen der poetischen Litteratur, in der melischen und der, wenigstens zum guten Teil, aus dieser hervorgegangenen tragischen Dichtung. Denn einerseits waren, mit verschwindenden Ausnahmen, im strengen Versbau dieser Dichtungsarten quantitative Defekte des Metrums unstatthaft: ein hier etwa nach dem Strophenschema die Stelle eines Choriambus einnehmendes ἀθάνατος wurde auch tatsächlich mit langer Anfangssilbe ausgesprochen. Andererseits müssen aber diese Dehnungslicenzen der lyrischen und der tragischen Poesie, ebensogut wie so viel anderes in ihrem formalen Bestande, auf Nachahmung der epischen Sprache beruhen. Hiermit sind wir aber schon ins 7. Jahrhundert, die Entwickelungszeit der melischen Dichtung, hinaufgelangt. Damals muss also in der epischen Recitation me-

[1] Zur Orientierung hierüber kann besonders auf Kühner-Blass Gr. I, 169 f. und 308 f. verwiesen werden.

[2] Vgl. Solmsen in der vorerwähnten Anzeige der QE., Idg. Anz. III, 125.

trische Dehnung, nicht unveränderte Aussprache der kurzen Defektsilben geherrscht haben. Wie man es in noch weiter zurück liegenden Zeiten hiermit gehalten habe, darüber steht uns allerdings keine Auskunft zu Gebote, und Schulze hat auch in den Nachträgen seines Buches (QE. 518 f.) der vorher von ihm bekämpften Ansicht das Zugeständnis gemacht, dass man vielleicht am richtigsten tue, wenn man es mit v. Wilamowitz[1] dahingestellt sein lasse, wie jene Quantitätsdefekte in der ältesten Dichterpraxis behandelt worden seien. Aber andererseits darf getrost behauptet werden, dass wir keinen triftigen Grund zu der Voraussetzung haben, dass die alten 'Aoiden' in der fraglichen Hinsicht ein anderes Verfahren als ihre späteren Berufsgenossen, die 'Rhapsoden', beobachtet hätten. Die uns befremdende Künstlichkeit der metrischen Dehnung ist soweit davon entfernt ein Beweis ihres jüngeren Ursprungs zu sein, dass man im Gegenteil darin ein Anzeichen ihres hohen Alters zu erblicken berechtigt ist. Denn bekanntlich ist es auf mehr als einem Gebiete ein charakteristischer Zug der archaischen Kunstübung, dass sie vor allem die formale Symmetrie zu wahren sucht und die zur Erreichung dieses Zweckes nötig scheinenden Massregelungen der Natur und des gegebenen Stoffes mit auffallendem Gleichmute hinnimmt. Unzweifelhaft wären aber in einem streng quantitierenden Metrum und dazu in Gedichten, die wie die griechischen Heldenlieder ursprünglich gesungen oder wenigstens im gemessenen Recitativ vorgetragen wurden, die offen gelassenen Quantitätslücken in sehr unangenehmer Weise bemerkbar geworden. Besonders lästig wäre die Störung des Rhythmus in solchen Fällen wie z. B. *βῆ δὲ κατ' 'Ολύμποιο* [*Οὐ-*] *καρήνων χωόμενος κῆρ* (*A* 44) gewesen, wo die unregelmässige sprachliche Kürze einer langen Thesissilbe vorangeht und folglich, bei Wahrung der natürlichen Quantität, ein Iambus in die daktylische Reihe eingesprengt sein würde; aber auch Rhythmen wie *αἰὲν ἐν ἀθανάτοισι θεοῖσιν* | (*A* 520) oder *ἧς ὑπεροπλίῃσι τάχ' ἄν ποτε θυμὸν ὀλέσσῃ* (*A* 205) würde man kaum durch Berufung auf die daktylotrochäischen Masse der Lyrik, oder etwa auf die angebliche 'kyklische' Messung des heroischen

[1] Hom. Unters. 325.

Daktylus[1] für das Epos annehmbar machen können[2]. Das wahrscheinlichste ist wohl also, dass auf der (übrigens schon sehr vorgeschrittenen) Stufe, die durch die ältesten Bestandteile unseres Homer vertreten wird, die metrische Dehnung bereits zu den anerkannten formalen Konvenienzen der epischen Dichtung gehört habe[3].

Die metrische Dehnung, unter welchem Namen ich im hauptsächlichen Anschluss an Schulze die rein metrisch zu erklärende Verlängerung von Anfangs- und Innensilben eines Wortes oder zusammenhängenden Wörterkomplexes verstehe[4], tritt unter wesentlich verschiedenen Bedingungen teils in der Arsis teils in der Thesis[5] des Hexameterfusses auf. Es kommt zwar vor, dass eine der Arsis eignende Dehnung in der Thesis und umgekehrt angetroffen wird; solche Fälle sind aber bei Homer und Hesiod so ausserordentlich selten, dass man bei der Einteilung der Dehnungserscheinungen davon gänzlich absehen darf.

---

[1] Vgl. Rossbach Metr. 21 f.

[2] In Bezug auf die kurzen und nicht durch Position gelängten Endsilben, die in der Arsis des Hexameterfusses stehen, nehmen ja alle an, dass die fehlende Mora nicht einfach in Wegfall kam, sondern durch Dehnung des Silbenauslautes, bzw. durch die Cäsurpause, ersetzt wurde.

[3] Andere Fragen allgemeiner Natur muss ich hier übergehen. Ich bemerke nur, dass ich in Bezug auf das zwiefache Auftreten der metrischen Dehnung als Vokal- und Konsonantenlängung (Gemination) im wesentlichen Schulze beipflichte, der auch hier auf dem festen Boden der Überlieferung steht, und dessen Auffassung durch die unklaren Einwendungen von Mucke De cons. in gr. lingua geminatione III (Freiberg 1895), 1 f. mir keineswegs widerlegt zu sein scheint.

[4] Von der vorliegenden Betrachtung sind also ausgeschlossen: 1) Die Dehnung der Endsilben, 2) die (teilweise) lautlich zu erklärenden Silbenlängungen wie *διε(μ)μοιρᾶτο*, *κατὰ (μ)μοῖραν* (aus *σμ-*; vgl. Knös De dig. 230 ff.), 3) die durch analogische Umbildung der Sprachform (auf morphologischem Wege), wenngleich im metrischen Interesse, zustandegekommenen Quantitätsänderungen, wie z. B. *τιθήμεναι*, *οἰζυρώτερος* u. s. f. (Schulze QE. 15 ff.: 'De syllabarum quantitate analogice mutata').

[5] Abweichend von der bei uns schon eingebürgerten echtantiken Terminologie, aber in Übereinstimmung mit dem im Auslande noch herrschenden Gebrauche bezeichne ich mit 'Arsis' den 'starken' und mit 'Thesis' den 'schwachen' Taktteil.

I. Die Arsisdehnung.

A. Arsisdehnung in einer Kürzenreihe.

Ich werde mich hier auf die Besprechung der in dreisilbigen Wortformen oder Wortkomplexen vorkommenden Anfangsdehnungen beschränken. Eine solche dreistellige Kürzenreihe kann entweder auf kurzen Vokal, oder auf kurzen Vokal mit nachfolgendem einfachem Konsonanten, also auf dehnbare Endsilbe, oder endlich auf einen vor unmittelbar anschliessendem vokalischem Anlaut verkürzbaren Langvokal oder Diphthong auslauten. Ich will diese drei Arten durch die schematischen Formeln ⏑ ⏑ ⏑, ⏑ ⏑ ⏑̄ und ⏑ ⏑ ⏑̃ bezeichnen.

a. ⏑ ⏑ ⏑ > — ⏑ ⏑.

Bei diesem Silbenschema kann natürlich nicht in derselben Weise wie z. B. bei den Silbenfolgen ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏓ (*μαχειόμενος μαχεούμενον, ἀπειρέσιοι ἀπερείσια*) oder ⏑ ⏑ ⏑ ⏓ (*ἀλείατα, ἀθάνατος, εἰαρινῇ*), von einer metrischen Notwendigkeit der Dehnung die Rede sein. Die überschüssige Kürze konnte ja entweder durch Elision des Endvokales (⏑ ⏑ ⏑ > ⏑ ⏑') oder durch dessen Stellung vor positionsbildendem Anlaut, bisweilen auch bloss vor starker Cäsur, beseitigt werden (⏑ ⏑ ⏑ > ⏑ ⏑ —), woneben noch zu beachten ist, dass einer von den hier in Betracht kommenden kurzvokalischen Ausgängen, -*ι* im Dat. Sg. der 3. Deklination, mit ziemlich unbeschränkter Freiheit in jeder Arsis als lang gebraucht werden konnte[1]. v. Leeuwen, der durchgehends die homerischen Licenzen in die Schranken des strengen Bedürfnisses bannen will, hat daher auch diesen Fall der me-

[1] Auch das -*α* des Nom. Acc. Neutr. Pl. wird mitunter in aufffallender Weise verlängert; s. Schulze QE. 229 f. (Knös De dig. 18, 225 f.). — Wenn Schulze von den 'vocabula tribrevia' sagt, dass sie 'a versu dactylico non prorsus abhorrent' (QE. 204, 223), muss dies nach dem Obigen als ein etwas zu gelinder Ausdruck bezeichnet werden: sie sind tatsächlich in der weit überwiegenden Mehrzahl der Fälle ohne jede Änderung oder bloss mit Elision in den Vers eingefügt.

trischen Dehnung wenigstens für Homer ganz und gar ableugnen wollen[1]. Indes ist es vollkommen unbestreitbar, dass die epischen Dichter, und unter ihnen auch Homer, sich dann und wann gestattet haben auch bei diesem Typus der Kürzenreihe die erste Silbe zu dehnen; dies wird schon lange angenommen und ist jetzt von Schulze auf das klarste dargetan worden[2]. Nach diesem Forscher sollen sich jedoch die alten Sänger dessen bewusst gewesen sein, dass sie sich hier ein grösseres Mass von Freiheit herausnahmen. Dies soll daraus hervorgehen, dass sich in der Dehnsilbe und ihrem unmittelbaren Nachlaute in der Regel gewisse die Dehnung begünstigende phonetische Voraussetzungen wahrnehmen lassen: was gedehnt werde, sei gemeinhin entweder ein von ursprünglichem Digamma, einer Liquida oder einem Nasal begleiteter kurzer Vokal, oder auch ein im inneren Hiatus stehendes ῐ (QE. 222 f.). Wie mir scheint, ist aber auf diese Beobachtung nicht sehr viel zu geben; denn abgesehen davon, dass Schulze in *πείκετε* eine Ausnahme von seiner Regel anerkennt, sind auch in den so viel häufiger von metrischer Dehnung betroffenen vier- und mehrstelligen Reihen die Dehnsilben zum grossen Teil in derselben Weise gebaut.

Von Schulze werden — abgesehen von zweifelhaften Fällen wie *χρόατι*, *-α* (: *-ος*, QE. 216) und *κείατο* (QE. 379 f.)[3] — folgende homerische Beispiele dieser Dehnung erwähnt, die ich hier nach den Dehnvokalen geordnet anführe[4].

1) *ἀνήρ* (QE. 460 ff.): *ἀνέρι* 9mal (wovon 5mal im 1. Fusse); *ἀνέρα* 4m.; *ἀνέρε* 5m. (1m. im 1. F.)[5].

2) *ἄορ* (QE. 206 f.): *ᾱ̆ορι* 9m. (*Κ* 484 = *Φ* 21 im 1. F.); *ᾱ̆ορα* 1m. (*ρ* 222, vulgo *ἄορας*)[6]. — Mit erhaltener Kürze *ᾰ̆ορι* 3m.

---

[1] Enchir. dict. ep. 95.

[2] Mit v. Leeuwen (Enchir. 127) anstatt der Dehnung ursprüngliche Ancipität der betreffenden Silben anzunehmen heisst ja nichts anderes als auf jede Erklärung verzichten.

[3] Über |Ἄρεϊ s. unten Abschn. *B*, *c*.

[4] Die Belegstellen aus den Hymnen und dem Hesiod werden nur da, wo es aus besonderen Gründen nötig erscheint, berücksichtigt.

[5] Wiederholte Formeln und Verse werden hier und im folgenden als volle Belege gerechnet: die Wiederholung ist eben auch ein Zeugnis des Usus.

[6] Die Dehnung ist, vermutlich unter Mitwirkung der Zusammensetzung

3) *φάος* (QE. 206): *φάεα* (*καλά* |)[1] 3m.

4) *ἱερός* (QE. 207 ff.): *ἱερά* Subst. 'Opfer' 11m. (ε 102 im 1., δ 473, η 191, λ 130, ψ 277 im 2. und Α 147, Λ 727, Ψ 195 . 209, α 61, γ 5 im 5. F). Dazu 4m. in den Hymnen[2] und 2m. in der hesiodischen Sammlung. — Mit erhaltener Kürze *ἱερά* Adj. 3m. (Δ 378 *ἱερὰ πρὸς τείχεα Θήβης* |, Π 100 *ὄφρ' οἶοι Τροίης ἱερὰ κρήδεμνα λύωμεν* |[3], κ 445 *ἱερὰ πρὸς δώματα Κίρκης* |). — Mit elidiertem Endvokal *ἱέρ(α)'* Subst. Hes. E. 336.

5) *ὕδωρ* (QE. 438 ff.): *ὕδατι* 5 m. (χ 439 = 453, ω 45 im 1., Ψ 282 und ε 70 im 5. F.: *ὕδατι λευκῷ* |). Dazu Hymn. 1m. (I, 120 *ὕδατι καλῷ* |), Hes. E. 1m. (739 *ὕδατι λευκῷ* |). — Mit erhaltener Kürze: *ὕδατι* 9m.[4].

6) *μέλας* (QE. 204 f.): *μείλανι* 1m. (Ω 79 | *ἔνθορε μείλανι πόντῳ*)[5]. — Der prosodisch gleichwertige Acc. Sg. M. *μέλανα* mit erhaltener Kürze 3m. (Η 265 = Φ 404, ω 189).

7) *τείρεα* (QE. 205) 1m. (Σ 485 | *ἐν δὲ τὰ τείρεα πάντα*), neben *τερέων* bei Alkaios (Fgm. 155)[6].

8) **πέκω* (QE. 223): *πείκετε* 1m. (σ 316 *εἴρια πείκετε χερσίν* |)[7].

9) *ἐν* (QE. 216 ff.): *εἰν ἁλί* 3(4)m., *εἰν ἐνί* (| *εἰν ἐνὶ δίφρῳ ἐόντας*, -ε) 4m.; vgl. *εἰν ἀγορῇ* u. s. w. Schulze nimmt hier, ebenso wie in *ὑπεὶρ ἅλα* (QE. 224), metrische Dehnung an, während er in *εἰνόδιος*, *εἰνάλιος*, *ὑπείρεχον*, *ὑπείροχος* und anderen S. 173 aufgeführten Formen die Silbenlänge auf rein lautlichem Wege, durch Reduktion der in der Kompositionsfuge ursprüng-

---

χρυσάορας χρυσάωρ (worüber QE. 207), schon in der hesiodischen Aspis V. 221 auf den Nom. Sg. (*ἄορ*) übertragen.

[1] Mit einem vor- oder nachgesetzten Vertikalstriche bezeichne ich Anfang oder Ende des Verses.

[2] QE. 216, 1 ist Hymn. III, 101 hinzuzufügen.

[3] Π 97—100 sind von alten wie neuen Kritikern verworfen worden. Vgl. aber Leaf z. St.

[4] Der Nom. Pl. *ὕδατ'* ν 109.

[5] Allerhand, selbstverständlich unbefugte, Emendationsvorschläge in der Ausgabe von v. Leeuwen und Mendes da Costa.

[6] Anders Hoffmann Gr. Di. II, 194, 492. (Hymn. VII, 7 *τείρεσιν*).

[7] Doch wohl etwas zweifelhaft. Über den Vokalismus der Wurzelsilbe vgl. auch Persson Studien z. Lehre v. d. Wurzelerw. u. Wurzelvar. 193.

lich zusammenstossenden Konsonanten *-ν* + *σ-*, *-ρ* + *σ-*, entstanden sein lässt. Gegen diese Trennung von *εἰν ἁλί* (< *ἐν ἁλί*) und *εἰνάλιος* (< **ἐν-σαλιος*) hat sich Fröhde B. B. XX, 222 f. ausgesprochen und auch für die Kasusverbindungen die Erklärung aus *ἐν *σαλι ὑπὲρ*σαλα* empfohlen[1]. Mir kommt es ebenfalls am wahrscheinlichsten vor, dass die Dehnung im syntaktischen Komplexe denselben Ursprung wie in der Zusammensetzung habe. Ich würde sie aber dann in beiden Fällen für metrisch halten. Von den QE. 173 genannten Wörtern lässt — wenn wir von den für sich zu beurteilenden *ἔννεπε* und *ἐννεσίῃ* absehen[2] — die Mehrzahl eine derartige Erklärung unmittelbar zu: *εἰνόδιος*, *εἰνάλιος*[3], *παρ(ρ)αλίῃ* (Kallim., Ap. Rh.), *συνεχέως* (Hes.), *ὑπείρεχε(ν)*, *-εχον*, *ὑπείροχος*[4]. Nur *σῡνεχές* und *πᾱρέχῃ* wollen sich den von Schulze aufgestellten Regeln nicht fügen. Auf diese Formen werde ich weiter unten zurückkommen. Hier mache ich nur auf einen Umstand aufmerksam, der mir bei allen diesen Wörtern — und ebenso auch bei | *πᾱν-απάλῳ ν* 223[5] — gegen die Ableitung der Länge aus Ersatzdehnung zu sprechen scheint, nämlich ihre absolute Durchsichtigkeit in etymologischer Beziehung. Auch wenn diese Komposita sämtlich in der gewiss doch recht fernen Vorzeit gebildet sein sollten, wo das anlautende vorvokalische *σ-* noch im Griechischen erhalten war, hätte, wie ich glaube, später fast unausbleiblich eine sogenannte 'Rekomposition' mit *ἅλς*, *ὁδός*, *ἔχω* stattfinden müssen. Und tatsächlich haben ja *παρέχω* und *συνέχω* sonst bei Homer keine Spur des einst in *ἔχω* anlautenden Sigma bewahrt[6].

10) *ὄνομα* (QE. 201 ff.): *οὔνομα* 3 oder (falls *P* 260 *οὔνομα*

[1] Vgl. C. A. I. Hoffmann an der von Schulze 218, 2 angeführten Stelle (Qu. hom. I, 167 f.); v. Leeuwen Enchir. 178 f., 535 f.

[2] In denen entweder, wie gewöhnlich geschieht, 'äolische' Reduktion von urspr. *-νσ-*, oder spätere, durch das Versbedürfnis begünstigte oder festgehaltene Entwickelung von *-ν̔* (*-νh-*; vgl. *ἔννεον* viell. < *ἔ-ν̔εον*, wie *ἔρρεον* < *ἔ-ῥεον* u. s. w.) anzunehmen ist; vgl. QE. 128, 2, 465.

[3] Vgl. *ἔναλος* Hymn. I, 180.

[4] Vgl. *ὑπειρέβαλον* (QE. 232) und hinsichtlich der Dehnungsstelle *διίφιλε*, *-ος*, *-ον*, *-οι* (QE. 231 f.).

[5] Wofür man übrigens bei der fraglichen Annahme im Ionischen **πηνaπαλο-* erwarten würde. — Vgl. auch QE. 375.

[6] *πᾱρέχει*, *-ουσι*, *-ωσι*, *-οιμι*, *-ουσαι*, *πᾱρεχον*, *-έξω*, *-ει*; *ξῡνέχουσι*, *σῡνεχον*, *σῡνοχωκότε*, *ξῡνοχῇσιν*.

εἴποι st. οὐνόματ' ε. geschrieben wird) 4m. — Mit erhaltener Kürze ὄνομα 4m., ὄνομ' 14m.

11) ὄρος (QE. 407 ff.): οὔρεϊ 1m.; οὔρεα 4m.[1] (Α 157 im 1. F.); οὔρεσι(ν) 11m. (wovon 5 mit dem -ν ephelk; Ο 606 im 1. F.). — Mit erhaltener Kürze: ὄρεϊ 1m.; ὄρεα 4m. (ε 279 = η 268 ὄρεα σκιόεντα |, Ξ 227 u. τ 338 ὄρεα νιφόεντα |); ὄρεσσι(ν) 9m.

Dass das οὐ- der ersteren Formenreihe metrischer Dehnung zuzuschreiben ist, scheint mir Schulze sicher erwiesen zu haben. Seine Beurteilung des Dat. Pl. οὔρεσι(ν) ist mir aber nicht ganz verständlich. Es soll dies eine recht verdächtige Dehnform sein, nicht so sehr wegen des eventuellen konsonantischen Auslautes — denn das -ν ephelk. brauchte nicht bei der Dehnung berücksichtigt zu werden — als weil die Parallelform ὄρεσσι(ν) zur Verfügung gestanden habe und folglich die Licenz nicht hinlänglich motiviert gewesen sei. Es sei nämlich unwahrscheinlich, dass dieselben Dichter, die mit so augenfälliger Sorgfalt beim Gen Sg. ὄρεος die Anlautsdehnung vermieden — die mit οὔρεος anfangenden Verse können nämlich nach Schulze als ἀκέφαλοι (| ὄρεος...) betrachtet werden[2] — sie bei ὄρε(σ)σι ohne Not verwendet haben sollten. Er sei daher auf den Gedanken gekommen, dass an den betreffenden Stellen, wenn nicht allen so doch den ältesten, eine uralte Textentstellung vorliegen möchte, und dass hier ursprünglich der Singular οὔρεϊ gestanden habe, welche Form (ausser Ω 614 ἐν οὔρεσιν οἰοπόλοισιν |, wo vielleicht nach λ 574 ἐν οἰοπόλοισιν ὄρεσσιν zu schreiben sei) überall ohne Schwierigkeit eingesetzt werden könne. Diese Vermutung soll dadurch an Wahrscheinlichkeit gewinnen, dass οὔρεσι, mit Ausnahme von Δ 455, Λ 479 (und dem soeben erwähnten Verse Ω 614), ohne Hinzufügung der Präposition ἐν im rein lokativischen Sinne stehe. Ebenso werde nämlich der sog. Instr. ὄρεσφι(ν) Λ 474, Τ 376, Χ 139. 189 gebraucht, an welchen Stellen nichts der singularischen Auffassung dieser Form im Wege stehe, während bei dem echtpluralischen ὄρεσσι(ν) in der entsprechenden Anwendung die Präposition ἐν niemals fehle. Der Lok. ὄρεϊ (> οὔρεϊ) 'im Gebirge' komme in vielen Komposita, ὀρει-βάτης

[1] ζ 102 eingerechnet, wo Schulze (wie Nauck, Cauer, v. Leeuwen) die Variante κατ' οὔρεα der gewöhnlichen Lesart κατ' οὔρεος mit Recht vorzieht.

[2] Vgl. unten S. 25.

u. s. f., und an einer Stelle Pindar's (Pyth. III, 36) auch ausserhalb der Zusammensetzung vor. Jene Komposita sind nun allerdings — abgesehen vom Eigennamen *Ὠρείθυια* (*Σ* 48 im Nereidenkatalog) — nicht aus unseren altepischen Texten zu belegen. Dafür vermutet aber Schulze, dass das homerische *ὀρεσίτροφος* (*λέων ὀ.* 4m.) urspr. *ὀρεΐτροφος* gelautet habe; denn Komposita mit dem Plurallokative *ὄρε(σ)σι* werden sonst nicht früher als im Heraklesschilde (*ὀρεσσινόμος* 407) angetroffen. — Schulze hat selbst das unsichere dieses Hypothesenbaues hervorgehoben, und offenbar mit gutem Grunde. Erstlich kann ja gar kein Zweifel darüber bestehen, dass bei Homer der ursprüngliche Lok. Pl. *ὄρε(σ)σι* (*οὔρεσι*), ebensogut wie der Lok. Sg., auch ohne Präposition in rein lokaler Bedeutung verwendet werden konnte: wenn *ἐν* bei *οὔρεσι* gewöhnlich (aber nicht immer) fehlt, während es bei *ὄρεσσι(ν)* regelmässig hinzutritt, hat demnach dieser Sachverhalt zunächst als reiner Zufall zu gelten. Sodann hat der Plural von *ὄρος* sehr häufig die kollektive Bedeutung 'Gebirge', und zwar auch in der Lokalbezeichnung *ἐν ὄρεσσι*, die mehrfach in ähnlichem Zusammenhange wie *οὔρεσι*, *ὄρεσφι* — bei Schilderungen aus dem Leben des Waldes u. s. f. — gebraucht wird; vgl. z. B. *Λ* 235 (*ἐν ὄρεσσι*) und *Ν* 390 = *Π* 483 (*οὔρεσι*), *Μ* 146 (*ἐν ὄρεσσιν*) und *Ν* 471 (*οὔρεσιν*). Von dieser Seite her fehlt also jeder Anlass die Überlieferung in Frage zu stellen. Ebensowenig dürfte aber das Vorkommen der Dehnung in *οὔρεσι(ν)* einen Anstoss erregen können. Selbst wenn Homer mit voller Absicht im Gen. Sg. *ὄρεος* die Dehnung vermieden haben sollte — was, wie ich unten zu zeigen versuche, sehr fraglich ist — so braucht daraus mit nichten zu folgen, dass er in Bezug auf die vokalisch endende Dreikürzenform *οὔρεσι(ν)* dieselbe Zurückhaltung bewiesen haben müsse. Dass er es aber, anstatt das unmittelbar versgerechte, aber andere Quantitätsverhältnisse bietende *ὄρεσσι* zu verwenden, mitunter vorzog *ὄρεσι(ν)* zu dehnen, ist doch nicht viel merkwürdiger, als dass er im Dat. Sg. und Nom. Acc. Pl. *οὔρεϊ*, *οὔρεα* die Dehnung zuliess; denn auch in diesen Fällen lag keinerlei metrische 'necessitas' vor, was ja auf das bündigste durch die Tatsache dokumentiert wird, dass Homer die ungedehnten Varianten der genannten Formen ebenso häufig gebraucht hat.

b. ⏑ ⏑ ⏑– > – ⏑ ⏑.

Bei diesem Silbenschema ist noch weniger als bei dem vorhergehenden die Dehnung im metrischen Bedürfnisse begründet: die für den Hexameter zunächstliegende Anwendung einer derartigen Wortform ist die als ein Anapäst (⏑ ⏑ –). Es ist daher bei dem allgemeinen Standpunkte Schulze's sehr erklärlich, dass er das Vorkommen dieses Dehnungstypus bei Homer auf ein möglichst geringes Mass beschränkt wissen will. Die von ihm anerkannten Belege kommen erst im Buche über die Quantitätsdefekte (L. III. 'De versu heroico') zur Sprache und werden dort — ich möchte beinahe sagen, wie eine Art von Konterbande behandelt; die übrigen sind grösstenteils vorher auf die eine oder die andere Weise beseitigt worden. Meines Erachtens hat sich nun Schulze hier durch sein Bestreben, die metrische Dehnung auf möglichst rationelle Grundlagen zu stellen, zu weit führen lassen: dies scheint mir aus den recht fragwürdigen Emendationsvorschlägen und ebenso unwahrscheinlichen sprachlichen Erklärungen hervorzugehen, zu denen er hie und da seine Zuflucht nehmen muss, um sich mit den seiner Ansicht widersprechenden Tatsachen der Überlieferung abzufinden. Ich kann übrigens nicht sehen, dass der Annahme dieser Dehnung etwa erheblichere Bedenken allgemeiner Natur entgegenständen. Auch bei der soeben besprochenen Kategorie ⏑ ⏑ ⏑ > – ⏑ ⏑ wird ja das Motiv des metrischen Notzwanges völlig vermisst. Die jetzt zu erörternde geht in derselben Richtung nur éinen Schritt weiter, der nicht füglicherweise als besonders gross bezeichnet werden kann [1]. Ja, man würde wohl die Behauptung wagen können, dass jene Licenz wie von selbst diese letztere herbeiführen musste. Meiner Meinung nach hat man hier also zur alten Lehre zurückzukehren und den Zeugnissen der Überlieferung ihre Geltung ungeschmälert zu lassen: man wird dann finden, dass, wenn auch in den metrischen Dreikürzendehnungen der Typus ⏒ ⏑ ⏑– etwas spärlicher als ⏒ ⏑ ⏑ vertreten sein sollte, der Unterschied jedoch nicht grösser ist, als wegen des abweichenden Auslautes von vornherein zu erwarten war.

[1] Das leichtere Stattfinden der Positionsbildung bei ⏑ ⏑ ⏑– wird bei ⏑ ⏑ ⏑ bis zu einem gewissen Grade durch die Elisionsfähigkeit aufgewogen.

Ich fange mit den beiden von Schulze selbst anerkannten Beispielen an.

1) *ἀνήρ* (QE. 460 ff.): *ἀνέρος* 19m. (7m. im 1. F.); *ἀνέρες* 41m. (18m. im 1. F.); *ἀνέρας* 17m. (5m. im 1. F.)[1].

Von Schulze werden diese nach seiner Ansicht regelwidrigen, aber im Homertexte unerschütterlich festsitzenden[2] Dehnformen in folgender Weise erklärt. Die Sängersprache hat ursprünglich neben den regelrecht gedehnten dreisilbigen Formen *ᾱνέρι, -α, -ε* auch solche mit bewahrter Kürze der Antepänultima besessen, nämlich einerseits **ἄνέρι, -α, -ε*, andererseits **ἄνέρος, -ες, -ας*, in welcher letzteren Gruppe die Dehnung des Anlautes unstatthaft war. Dann kam eine Zeit, wo die dreisilbigen Formen überhaupt aus der gewöhnlichen Verkehrssprache verschwanden, was für den epischen Kunstdialekt zur Folge hatte, dass er von jenen nur die durch das metrische Bedürfniss geschützten Dehnvarianten im Gebrauche behielt und die übrigen fallen liess, indem ja *ἀνδρί, ἀνδρός* u. s. w. (— ⏗) im Verse denselben Dienst wie **ἄνέρι, *ἄνέρος* (⏑ ⏑ —) leisteten. Das Ergebnis war also in den betreffenden Kasus folgender Formenbestand: *ἀνέρι, -α, -ε* : *ἀνδρί, ἄνδρα, -ε*; *ἀνδρός, ἄνδρες, -ας*. Durch diese Entwickelung, deren Beginn vor Homer fällt, war man schliesslich dahin gekommen, die Anfangsdehnung bei diesem Worte als eine der dreisilbigen Kasusbildung anhaftende Eigentümlichkeit zu betrachten; und als man dann das Bedürfnis empfand auch vom Gen. Sg. u. s. f. dreisilbige Formen zu besitzen, wurden diese demgemäss von Haus aus mit langem *ᾱ-* gebildet: *ᾱνέρος, -ες, -ας*.

Gegen diese gewiss sehr scharfsinnige Deutung des Sachverhaltes können, wie mir scheint, verschiedene Bedenken erhoben werden. U. a. fällt es einigermassen auf, dass die angeblichen

---

[1] S. die Aufzählung der Stellen QE. 461,1, wo Z. 4 v. u. Σ 586 zu streichen und in der letzten Z. λ 630 zu lesen ist. (In dem *ἀνήρ* betreffenden Artikel des Gehring'schen Index sind, beiläufig bemerkt, folgende Angaben zu berichtigen *ἀνὴρ* *B* 533: l. 553; *ἀνέρι* *β* 222: l. 223; *ἄνδρα* *P* 117: l. 177; hinzuzufügen *X* 168; *ἀνδρῶν* *α* 110: l. 100; *ν* 309: l. 308; *X* 168: zu streichen; *ἀνέρας* *Π* 495: zu streichen).

[2] 'Quamquam in huius vocabuli usu iam Homeri tempore aliquid peccatum esse negari non poterit', a. a. O.

Neuschöpfungen *ἀνέρος* u. s. w. bei Homer bedeutend öfter als ihre Vorbilder *ἀνέρι* u. s. w. vorkommen. Und zwar gilt dies nicht blos absolut, sondern im ganzen auch relativ, im Verhältnis zu den entsprechenden zweisilbigen Formen. Die betreffenden Frequenzzahlen stellen sich nämlich für Homer, wie folgt: *ἀνέρι* 9: *ἀνδρί* 44; *ἀνέρα* 4: *ἄνδρα* 84[1], *ἄνδρ'* 16; *ἀνέρε* 5: *ἄνδρε* 8[2], *ἄνδρ'* 1. —— *ἀνέρος* 19: *ἀνδρός* 58; *ἀνέρες* 41: *ἄνδρες* 72; *ἀνέρας* 17: *ἄνδρας* 43[3]. Eine Ausnahme bildet in der vorderen Reihe der Nom. Acc. Du., der hinsichtlich der relativen Häufigkeit dem Nom. Pl. am nächsten kommt: sollte dies nicht darauf beruhen, dass beide Formen gleich ursprünglich sind? Doch, ich will mich nicht weiter auf derlei Erwägungen einlassen. Die Möglichkeit des von Schulze angenommenen Herganges muss trotz allem zugegeben werden — obwohl es meines Bedünkens nicht gerade wahrscheinlich ist, dass u. a. der altererbte Nom. Pl. *ἀνέρες* (= altind. *náras*) zuerst völlig aufgegeben und dann durch eine Analogiebildung zu neuem Leben erweckt worden sei. Aber auch so kommen wir, wie mir scheint zu dem Ergebnis, dass die homerischen Sänger jedenfalls kein klares Bewusstsein von der Unzulässigkeit der Anfangsdehnung in der Silbenfolge ⏑ ⏑ – gehabt haben müssen. Denn dass den dreisilbigen Formen von Rechts wegen kurzer Anlaut gebührte und also das *ἀ-* ins Gebiet der prosodischen Licenzen einschlug, wird ihnen bei einem so alltäglichen und häufig gebrauchten Worte doch schwerlich haben entgehen können[4].

2) *ὕδωρ* (QE. 438 ff.): *ὕδατος* abgesehen von *Φ* 312, wo die Form die erste Versstelle einnimmt, 5m., näml. *κ* 514 u. *Β* 755 *Στυγὸς ὕδατός ἐστιν ἀπορρώξ* |, *Θ* 369 *Στυγὸς ὕδατος αἰπὰ ῥέεθρα* |; *Φ* 300 *τὸ δὲ πᾶν πλῆθ' ὕδατος ἐκχυμένοιο* |, *ε* 475 *τὴν δὲ σχεδὸν ὕδατος εὗρεν* |. —— Mit erhaltener Kürze 6m.[5].

Die Genitivverbindung, *Στυγὸς ὕδατος* mitsammt dem zugehörigen Nominativausdrucke *Στυγὸς ὕδωρ* (*Ο* 37 = *ε* 185 im 4.,

[1] Mit Abzug von *Π* 689.

[2] *ι* 90 nicht eingerechnet. [3] *Ω* 45 nicht mitgezählt.

[4] Der Nom. Sg. *ἀνήρ* kommt bei Homer 140 (141) mal mit kurzem *ἀ-* im Inneren des Verses vor.

[5] In den Hymnen (IV, 170) und bei Hesiod (E. 596) ist nur die ungedehnte Form belegt.

Ξ 271 im 6. F.) hat Schulze QE. 440 ff. in interessanter Weise beleuchtet. Nach ihm ist *Στυγοσύδωρ* 'das Wasser des Grausens' von Haus aus und noch bei Homer ein einheitliches Wort, ein Kompositum von derselben Art wie z. B. *Ἑλλήσποντος*. Im Gen. *Στυγοσύδατος* wäre die Dehnung an regelrechter Stelle eingetreten (⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ > ⏑ ⏑ – ⏑ ⏑); der Nom. *Στυγοσύδωρ*, der eigentlich die erste Silbe dehnen sollte (⏑ ⏑ ⏑ – > – ⏑ ⏑ –), hätte sich in dieser Beziehung 'ob declinatus aequabilitatem' nach dem Gen. (und dem Dat.) gerichtet. — Wie ich glaube, muss man hier Schulze in der Hauptsache beipflichten. Ob *Στυγὸς ὕδωρ* wirklich ein Kompositum gewesen, dürfte allerdings etwas zweifelhaft sein; um so sicherer scheint aber, dass die beiden Bestandteile dieses Ausdruckes für gewöhnlich eine enge syntaktische Verbindung mit usuell feststehender Wortstellung gebildet haben. Dass ferner in derartigen Wortkomplexen — und nicht bloss in den präpositionalen Fügungen, wie *εἰν ἀγορῇ* u. s. w. — die Dehnung mitunter etwas freier gehandhabt worden ist, kann u. a. *συῶν συβόσῑα* (*Λ* 679 = *ξ* 101 *τόσσα συῶν συβόσια, τόσ' αἰπόλια πλατέ' αἰγῶν*: QE. 255 f.) lehren, wo die unregelmässige Verlegung der metrischen Länge offenbar darauf beruht, dass die Genitivverbindung gewissermassen als einheitliches Wortgebilde gerechnet wurde (⏑ – ⏑ ⏑ ⏑ ⏑ > ⏑ – ⏑ ⏑ – ⏑)[1].

Es bleiben noch zwei Belege zurück. Den einen, *Φ* 300, will Schulze durch eine Wortumstellung, *τὸ δὲ πᾶν ὕδατος πλῆτ' ἐκχυμένοιο* |, beseitigen. Den anderen, *ε* 475, lässt er zwar (obwohl mit einigem Bedenken) gelten, bezeichnet ihn aber als ein Unicum und eine starke Abweichung vom echthomerischen Gebrauche. Ich glaube kaum, dass man diesem Urteil zustimmen wird, wenn man sich den wirklichen Tatbestand und

[1] Vgl. *ἱπποβόσῑον* QE. 524 (add. 256), *αὐτοχόωνον* (< -*χϙϙνον*, -*χοᾱνον*), *πεντηκονταχέφᾱλον* etc. QE. 250 f. (*καταλοφάδῑα* QE. 256 f.). Über die pleonastischen Formeln *συῶν συβόσια*, *αἰπόλια πλατέ' αἰγῶν* (auch *Β* 474), *αἰπόλος αἰγῶν*, *βοῶν ἐπιβουκόλος ἀνήρ* u. dgl. s. QE. 509 f. (add. 38). — Die von Schulze a. a. O. gegebene Erklärung der unregelmässigen Pänultimadehnung in *συβόσια*: 'videtur tamen *ι* vocalis pro sua natura ... productionem sibi quasi arripuisse contra leges quae alias observantur', kann meiner Meinung nach nicht völlig befriedigen. Von der angeblich die Dehnung begünstigenden Eigenart des *ι* (vgl. Ameis-Hentze Anh. z. St.) wird noch weiter unten die Rede sein.

besonders das relative Frequenzverhältnis der gedehnten und ungedehnten Formen des Gen. und des Dat.[1] vergegenwärtigt.

In ἀνέρος, -ες, -ας und ὕδατος haben wir demnach unzweifelhafte Fälle von homerischer Dehnung in der Silbenfolge ⏑ ⏑ — anzuerkennen. Wir haben folglich allen Anlass uns nach weiteren Belegen umzusehen.

3) ἱερός (QE. 207 ff.): ῑερόν Nom. Sg. Neutr. u. Acc. Sg. M. F. 7 bis 8m., näml. Θ 66 = Λ 84 = ι 56 ὄφρα μὲν ἠὼς ἦν καὶ ἀέξετο ἱερὸν ἦμαρ, Λ 194 = 209 = Ρ 455 δύῃ τ' ἠέλιος καὶ ἐπὶ κνέφας ἱερὸν ἔλθῃ; Π 407 ἱερὸν ἰχθῦν | und vielleicht Λ 631, falls die bei Eust. bewahrte Variante richtig sein sollte, ἀλφίτου ἱερὸν (vg. ἱεροῦ) ἀκτήν |[2]. — Mit kurzem ῐ 13m., wovon 8m. in der Formel ἱερὸν μένος Ἀλκινόοιο (Ἀντινόοιο) und 2m. in ἱερὸν πτολίεθρον, ausser Β 506, wo die Form im 2/3. Fusse steht, immer im 3/4. F. Der prosodisch gleichwertige Nom. Sg. M. kommt bei Homer nur éinmal (ω 81), und zwar mit normaler Messung im 3/4. F. vor.

Hesiod: ἱερόν mit ῑ E. 339 ὅτ' ἂν φάος ἱερὸν ἔλθῃ |, E. 770 u. 819 ἱερὸν ἦμαρ |, A. 99 ἱερὸν ἄλσος |; E. 466, 597, 805 Δημήτερος ἱερὸν ἀκτήν | — mit ῐ 5m. in der Theog., 1m. i. d. E. und 1m. i. d. Fragm., überall im 3/4. F. (ῑερός 1m. i. d. A.)[3].

ἱερός ist bekanntlich eine Crux der homerischen Wortforschung. Gewöhnlich werden zwei Hauptbedeutungen angenommen: 'rührig, kräftig, stark, gewaltig' und 'heilig, göttlich'[4], und meistens sieht man die letztere als aus der ersteren abgeleitet an, so dass hier ein und dasselbe mit altind. *iṣirá-s* 'belebend, frisch, kräftig, rasch' identische Wort zu Grunde läge[5]. Nach Schulze wären in das scheinbar einheitliche ῑερός, ῐερός nicht

---

[1] im 1. F. . . ῠ . . . . ῡ
ὕδατος: 1 . . . . 6 . . . . 2 (mit Στυγὸς ὕ. 5).
ὕδατι: 3 . . . . 9 . . . . 2 (dazu Hymn. u. Hes. 2).

[2] Vgl. Mulvany an der unten, N. 5, angeführten Stelle S. 142.

[3] Vgl. Paulson Stud. Hes. I, 124. — Die Hymnen bieten nichts von Belang.

[4] S. aber v. Wilamowitz Homer. Unters. 106,17, wo in geistvoller Weise die sehr beachtenswerte Ansicht begründet wird, dass dem Worte überall ein religiöser Sinn innewohne (vgl. auch Nitzsch Anm. z. Od. γ 278).

[5] Vgl. z. B. Curtius Et.[5] 401, Prellwitz Et. Wbch s. v. — Der neueste Versuch die Etymologie und den homerischen Gebrauch dieses Adjektivs aufzuhellen von Mulvany Journ. of Philol. XXV, N:o 49, 131 ff. scheint mir trotz einzelnen guten Bemerkungen im ganzen wenig gelungen zu sein.

weniger als vier verschiedene Wörter zusammengeflossen, zwei mit kurzer und zwei mit langer Antepänultima, näml.: a) ῑερός 'heilig', b) ῐερός 'regsam, rüstig', c) εἴερος 'hurtig' und d) ῑερός 'erquicklich' oder 'ersehnt'. a) und b) seien etymologisch unverwandt: das erstere stelle sich zu ital. *ais-* (sab. *aisos*, umbr. *esonom* u. s. w.), das letztere zu altind. *iṣirás*, von der Wz. *eis- is-* 'in Bewegung setzen'. Nur a), das allein im Nom. Acc. Pl. Neutr. erscheint, habe metrische Dehnung erfahren (ῑερά 'Opfer', oben S. 9). c) sei mit b) wurzelverwandt, zeige aber die Wurzel auf einer anderen Ablautsstufe: **eis-eros*. Zu diesem Stamme, der in *Π* 407 ἱερὸν, d. h. εἴερον ἰχθῦν und Alkm. 26 (= 8 Hiller), 4 εἴαρος ὄρνις vorliege, könnte auch, nach der Analogie von νὺξ θοή (*K* 394, *M* 463 u. s. w.) zu urteilen, κνέφας ἱερόν (εἴερον) gehören. Die Grundform von d) sei **ῑs-aro- (-ero-)*, eine im Wurzelteile reduplicierte *(i-is-)* Bildung, die entweder auf *is- (: eis-)* 'bewegen, beleben' oder *is-* 'wünschen, sehnen' zurückgehe. ἱερὸν ἦμαρ, κνέφας ἱερόν (Hes. φάος ἱ.), ἀλφίτου ἱεροῦ (-ὸν) ἀκτήν könnten auf beide Weisen gedeutet werden: 'der muntere, rege (in Bewegung setzende und erhaltende'), bzw. 'stärkende, erquickende', oder 'der ersehnte (liebe) Tag' u. s. w. Im ganzen ist jedoch Schulze geneigt für diese Ausdrücke die letztgenannte Auffassung zu bevorzugen.

Wie er selbst bemerkt, ist es gar nicht zu verwundern, wenn es den Rhapsoden nachgerade etwas schwer wurde alle diese Homo- und Synonymen auseinanderzuhalten. In der Tat ist auch die Konfusion recht früh eingetreten. Die Verfasser der hesiodischen Tage und des Heraklesschildes haben ῑερόν in der Bedeutung von 'heilig' und mit 'citra necessitatem' gedehntem Anlaute gebraucht (QE. 216). — In diesem Ausdrucke tritt eben, wie mir scheint, das πρῶτον ψεῦδος der ganzen, mit einer wahrhaft verschwenderischen Fülle von Belesenheit und kombinatorischem Scharfsinn ausgestatteten Erörterung zu Tage. Die von Schulze anerkannte Dehnung in ῑερά ist ja ebenfalls eine 'citra necessitatem' zugelassene Licenz[1]. Hierzu kommt nun ferner der positive Einwand, dass an den Stellen, wo ἱερόν mit langem Anlaut auftritt, die gewöhnliche Deutung ('heilig')

[1] Vgl. oben S. 9 (ῑερά, ῑέρ').

bei weitem angemessener und wahrscheinlicher sein dürfte als irgend eine der von Schulze vorgeschlagenen. Hiervon nehme ich nur *Il* 407 ἱερὸν ἰχθῦν aus, wo möglicherweise die sinnliche Auffassung des Wortes ('munter, rasch', oder wie man es nun ausdeuten mag) besser am Platze ist[1]. Es handelt sich also um die Formeln ἱερὸν ἦμαρ, κνέφας (φάος) ἱερόν und ἀλφίτου ἱερὸν (-οῦ) ἀκτήν, Δημήτερος ἱερὸν ἀκτήν.

Dass Tag und Nacht nebst ihren Trägern am Firmamente, wie auch die anderen grossen Erscheinungen der Natur, den Griechen als 'heilig' (ἱερά) galten, braucht ja nicht bewiesen zu werden. Ausser den von Schulze QE. 214,1 für νὺξ ἱερά angeführten Belegstellen kann man noch z. B. die folgenden vergleichen: Aischyl. Fgm. 69, 6 N. ἱερᾶς νυκτός, Eur. Ion 85 εἰς νύχθ' ἱεράν, Soph. Ant. 879 τόδε λαμπάδος ἱερὸν ὄμμα[2]. Schulze hat zwar a. a. O. behauptet, dass solche spätere Stellen bei der Erklärung der homerischen fernzuhalten seien; aber meinerseits vermag ich die Berechtigung dieses Urteils nicht einzusehen, und meine ganz im Gegenteil, dass diesen direkten griechischen Parallelen in der fraglichen Hinsicht ein ungleich höherer Wert zukommt als all den allgemeinen Analogieen, auf die sich Schulze zur Unterstützung seiner eigenen Annahmen beruft. Ich glaube also, dass die epischen Nachzügler, die wie der Urheber der hesiodischen Tage das 'homerische' ἱερὸν ἦμαρ im Sinne von 'der heilige Tag' fassten, den Ausdruck richtig verstanden. Und es wäre eigentlich auch etwas sonderbar, wenn sie ihn missverstanden haben sollten.

In Bezug auf ἱερός als Epitheton der Brotfrucht haben gewiss die schol. Townl. zur Homerischen Stelle das richtige getroffen: παρὰ γὰρ θεοῦ εἰλήφαμεν αὐτό· καὶ "ἱερὰς κατ' ἀλωάς" [*E* 499]. Getreide und Brot werden ja heute noch vielfach als 'Gottesgaben' im eminenten Sinne bezeichnet; im alten Grie-

---

[1] Die Änderung der Form in εἶερον ist wohl unter allen Umständen abzulehnen. An der dunklen und in Bezug auf die Schreibung etwas zweifelhaften Alkmanstelle (s. Bergk z. St., Mulvany a. a. O. 145) hat dieselbe jedenfalls nur eine schwache Stütze.

[2] In Eur. Her. 797 Θήβαις ἱερὸν φῶς (von den Sparten) ist wohl ἱερόν einfach als epitheton ornans des metaphorisch gebrauchten φῶς zu verstehen. Anders v. Wilamowitz z. St.

chenland standen sie bekanntlich unter besonderer göttlicher Obhut. Selbst die Tennen erhalten daher das Beiwort 'heilig' (ἱεραί) an der im genannten Scholion citierten Stelle *E* 499 ὡς δ' ἄνεμος ἄχνας φορέει ἱερὰς κατ' ἀλωάς | ἀνδρῶν λικμώντων, ὅτε τε ξανθὴ Δημήτηρ | κρίνῃ ἐπειγομένων ἀνέμων καρπόν τε καὶ ἄχνας. Einige haben hier allerdings ἱεράς durch 'gewaltig' o. ä. wiedergegeben, andere es in der Bedeutung 'leichtbeweglich' zu ἄχνας ziehen wollen [1]. Aber da Demeter ausdrücklich, und zwar als beim Worfeln tätig, erwähnt ist, muss die vorgenannte, u. a. von Ameis-Hentze und Leaf gebilligte, Erklärung des Wortes als die weitaus wahrscheinlichste gelten. Der Dreschboden ist eben ein 'templum' der Demeter, weshalb sie ja auch die Beinamen ἀλῳάς (Theokr. VII, 155) und εὐαλωσία (Hesych.) führt. Wenn aber dem so ist, dürfte es kaum zweifelhaft sein können, dass ἀλφίτου ἱερὸν (-οῦ) ἀκτήν und Δημήτερος ἱερὸν ἀκτήν [2] 'die heilige Kornfrucht (der Demeter)' bedeuten. Zum Schluss mache ich noch darauf aufmerksam, dass ῑερόν sowohl bei Homer als bei Hesiod nur im 5. Fusse erscheint [3], und zwar — eine hinsichtlich der Lesung zweifelhafte Stelle (*Λ* 631) ausgenommen — überall in naher Verbindung mit einem zweisilbigen Worte, welches entweder pyrrhichischer Messung ist und dann vorangeht, oder auch den Versschluss — ⏓ bildet: κνέφας ἱερόν, φάος ἱερόν — ἱερὸν ἦμαρ, ἱερὸν ἀκτήν. Mit einem gewissen Rechte dürfte man dies als zusammenhängende Silbenkomplexe

[1] Vgl. Ebeling's Lex. s. v. Zur letzteren Ansicht ist Schulze QE. 523 in den Add. zu S. 211 übergegangen, nachdem er im Texte a. a. O. ('ἱερὰς κατ' ἀλῳάς sc. Cereris') der gewöhnlichen Deutung gefolgt war. — Dass die Stellung sowohl im Verse als im Satze der Verbindung von ἱεράς mit ἄχνας nicht günstig ist, hat Mulvany a. a. O. 135 mit Recht bemerkt.

[2] Dass die letztere, hesiodische Redensart aus Δημήτερος ἀκτήν | (*N* 322, *Φ* 76, Hes. E. 32, A. 290) und ἀλφίτου ἱεροῦ (-ὸν) ἀκτήν (Hom.) kontaminiert sei, ist keineswegs so sicher, wie Schulze QE. 213,5 zu meinen scheint. Es ist im Gegenteil sehr wohl denkbar, dass Hesiod die ursprünglichere Fassung der (etwa älterer sakraler Dichtung entlehnten) Formel bewahrt habe.

[3] Diesen Umstand hat auch Mulvany a. a. O. 132 hervorgehoben und in seiner Weise für die eventuelle Annahme metrischer Dehnung zu verwerten gesucht. — Die von ihm daneben in Erwägung gezogene Möglichkeit das Schwanken der Quantität im epischen ἱερός auf ursprünglichen Ablautswechsel zurückzuführen (vgl. Osthoff M. U. IV, 149 f., G. Meyer Gr. Gr.[3] 159) kann selbstverständlich erst in zweiter Linie in Betracht kommen.

(⏑ ⏑ ⏑ ⏑ –, ⏑ ⏑ ⏑ – ⏓) betrachten können[1], in welchem Falle auch vom Schulze'schen Standpunkte aus die Dehnung nicht so befremdlich sein würde.

4) ἔπῖον, πῖω, πίοιμι, πῖε (Imper.), πῖέειν πῖεῖν, πῖών etc. (QE. 358 f.): πῖέμεν 3m.: *Il* 825 ἐθέλουσι δὲ πιέμεν ἄμφω |. π 143 φαγέμεν καὶ πιέμεν αὔτως |, σ 3 | ἀζηχὲς φαγέμεν καὶ πιέμεν[2]. — Mit erhaltener Kürze ο 378 | καὶ φαγέμεν πιέμεν τε (und Hymn. IV, 209).

Der Ansicht, dass das lange ι von πῖέμεν metrisch zu erklären sei, tritt Schulze mit der kategorischen Behauptung entgegen, dass die Zulässigkeit einer solchen Licenz bei Wörtern von dieser prosodischen Form (⏑ ⏑ –) durch kein einziges Beispiel belegt sei, und ausserdem mit dem Hinweis auf die bei der genannten Annahme befremdende Tatsache, dass unter der grossen Anzahl von Formen, die der Aorist ἔπιον bei Homer aufweist, nur der Infinitiv an ein paar Stellen gedehnte Wurzelsilbe zeige. Dies lasse darauf schliessen, dass die abweichende Quantität des fraglichen Infinitivs in seiner ursprünglichen Bildung begründet sei. Schulze schlägt demnach vor das überlieferte πῖέμεν in *πῖμεναι zu ändern, einen Inf. des athematischen Aoristes *ἔπῖν, von welchem sich sonst nur der (nicht bei Homer vorkommende) Imp. πῖθι und der zur Medialflexion übergeführte und in futurischem Sinne gebrauchte Konj. πίομαι[3] erhalten haben: *πῖμεναι : πίομαι = ἔδμεναι : ἔδομαι. — Gegen die theoretische Korrektheit dieser Vermutung ist natürlich nichts einzuwenden, um so mehr aber gegen ihre Prämissen, die ich beide für nicht zutreffend halte. Von der ersten brauche ich nicht weiter zu reden. Was aber die zweite angeht, muss ich die Tatsache hervorheben, dass es — von dem Inf. πῖέμεν abgesehen — unter sämtlichen homerischen Formen des Aor. ἔπιον kaum éine giebt, bei der normalerweise metrische Dehnung möglich, geschweige denn zu erwarten wäre[4]. Die Licenz wäre

[1] Vgl. oben S. 16. (Dasselbe gilt natürlich auch von ἱερὰ καλά u. ä. im Typus *a*).

[2] Über die Aristarchische Lesung πιέμεναι (πινέμεναι?) *H* 481 vgl. Ludwich Arist. hom. Textkr. I, 282.

[3] Gegen diese Erklärung der genannten Form G. Meyer Gr. Gr.[3] 616 Anm.

[4] Von Dreikürzenformen kommen ausser jenem Inf. nur ἔπιον und ἔπιεν je einmal vor.

also ziemlich bei der einzigen Form, wo es angieng, eingetreten[1], am frühesten vielleicht in der formelhaften, zwar erst in der Odyssee begegnenden, aber trotzdem möglicherweise uralten Verbindung *φαγέμεν καὶ πιέμεν*.

Ich gestatte mir hier ausser der Reihe das phonetisch gleichartige *ῑέμεν* Hes. E. 596 anzuschliessen: *τρὶς ὕδατος προχέειν, τὸ δὲ τέτρατον ἱέμεν οἴνου*. Schulze erwähnt diesen Fall QE. 438 mit der Bemerkung, dass er überhaupt nicht in Betracht komme, zumal der Vers von Paley, Steitz und Flach einmütig verworfen worden sei. Die von den genannten Gelehrten gegen die Echtheit vorgebrachten Gründe sind jedoch m. E. von sehr zweifelhafter Triftigkeit, und von weit besseren Autoritäten, wie Kirchhoff und Rzach (und neuerdings Peppmüller), wird wie die ganze Stelle so auch dieser Vers ohne Anstand belassen. Die Dehnung des dreisilbigen *ἱέμεν* hatte übrigens einen guten Rückhalt in den von Schulze a. a. O. aufgezählten Formen von *ἵημι* und seinen Zusammensetzungen, wo das *ι* in gebunden dreisilbiger oder mehrsilbiger Kürzenreihe gedehnt war: *ῑέμεναι, μεθῑέμεν* (Hom.), *συνῑέμεν* (Hes. Th.), *μεθίεμεν μεθίετε* u. s. f.

5) *ὄϊς*; der Nom. Pl. *ὄϊες* 4m. (Δ 433, Ψ 31, ι 184. 431) mit kurzer, aber ι 425 mit langer Antepänultima: *ἄρσενες ὄϊες ἦσαν ἐυτρεφέες δασύμαλλοι, | καλοί τε μεγάλοι τε, ἰοδνεφὲς εἶρος ἔχοντες* (QE. 378 f.). Die Hdschr. haben *ὄϊες* (G mit Rasuren *ὄ*ι*ες*) ausser dem Harleianus, welcher *οἴϊες* bietet. Nach der gewöhnlichen Annahme hätte auch Aristarch *οἴιες* geschrieben, während es Ludwich auf das entschiedenste bestreitet, dass der Wortlaut der betreffenden Scholienangabe zu diesem Schlusse berechtige, und *ὄϊες* für die aristarchische Lesart hält[2]. Dass aber *οἴιες* jedenfalls eine sehr alte Variante ist, geht u. a. daraus hervor, dass Kallimachos eben diese Form in seinem 2. Hymnus gebraucht hat: V. 52 f. *οὐδ' ἀγάλακτες | οἴιες οὐδ' ἄκυθοι, πᾶσαι δέ κεν εἶεν ὕπαρνοι, | ἡ δέ κε μουνοτόκος διδυμητόκος αἶψα γένοιτο.*

Wie mir scheint, hat sich Schulze mit Recht der alten Auffassung insoweit angeschlossen, als er die daktylische Gel-

[1] Hierbei könnte auch das *ι* in *πίομαι* und *πίνω* mitgeholfen haben — falls es einer derartigen Entschuldigung bedürfen sollte.

[2] Arist. hom. Textkr. I, 576; vgl. die adn. crit. z. St. in seiner Ausgabe der Odyssee.

tung von ὄιες auf metrischem Wege zu erklären sucht; aber im übrigen kann ich seinen Ausführungen zu dieser Stelle nicht beistimmen. Er stellt nämlich die Vermutung auf, dass die Worte | ἄρσενες ὄιες ursprünglich in umgekehrter Folge gestanden hätten: | ὄιες ἄρσενες; der Vers würde somit zu den στίχοι ἀκέφαλοι gehören[1]. Er beruft sich zu Gunsten dieser Annahme auf die soeben erwähnte Stelle des Kallimachos, wo οὔιες im Versanfang erscheint, sowie auch auf den allgemeinen Erfahrungssatz, dass bei derlei Reminiscenzen die Wortstellung des Vorbildes gleichsam unbewusst vom Nachahmer bewahrt zu werden pflege[2]. Im Homerexemplare des Kallimachos habe demnach der in Rede stehende Vers vermutlich so gelautet: | οὔιες ἄρσενες κτλ., indem der alte akephale Eingang durch eine Art von Diektasis beseitigt gewesen sei. In Bezug auf die Wortstellung ὄιες ἄρσενες verweist S. auf Υ 495 βόας ἄρσενας und betreffs der angenommenen Platzvertauschung auf ρ 343, wo die Überlieferung zwischen | ἄρτον (τ') οὖλον und | οὖλον ἄρτον[3] schwankt. — Hiergegen ist zunächst zu sagen, dass es unmöglich ist zwischen der homerischen und der kallimacheischen Stelle irgend eine andere Ähnlichkeit zu entdecken als eben diese eine, dass an beiden der Nom. Pl. ὄιες das Mass eines Daktylus füllt. Bei Homer handelt es sich ja um die Widder des Kyklopen, die durch ihre Stärke und dichte Wolle den Odysseus auf seinen Rettungsplan brachten, bei Kallimachos wird geschildert, wie in den Heerden die Muttertiere und die Zucht gedeihen, wo Apollon Nomios dazu seinen Segen verleiht. Es ist mir daher unerfindlich, wie Fr. v. Jan De Callim. Hom. interpr. (Argentor. 1893) 94 behaupten kann, dass die 'sententia' an beiden Stellen dieselbe sei. Es läuft also das Ganze darauf hinaus, dass Kallimachos eine archaische Form hervorgesucht hat. Es ist möglich, oder wenn man will wahrscheinlich, dass diese sich im Verse ι 425 seines Homerexemplares vorfand,

[1] Dasselbe haben auch v. Leeuwen und Mendes da Costa angenommen; vgl. ihre adn. in der 2. Odysseeausgabe.

[2] Die von S. hierfür beigebrachten Belege sind m. E. nicht sonderlich schlagend.

[3] Diese Schreibung, soweit aus Ludwich's Apparat zu ersehen, nur in wenigen und untergeordneten Quellen.

aber er kann sie auch anderswoher gehabt haben: denn wir dürfen ja nicht den Umfang seiner altepischen Bibliothek und Lektüre nach unserer Armut bemessen. Aber selbst wenn wir annehmen müssen, dass gerade jene Stelle dem Kallimachos vorgeschwebt habe, ist, wie v. Jan a. a. O. 95 bemerkt hat, der von Schulze gezogene Rückschluss durchaus problematisch. Was ferner das Stellungsverhältnis von ὄιες zu seinem Attribute angeht, verdient es vielleicht hervorgehoben zu werden, dass ἄρσην bei Homer seinem Hauptworte etwas seltener nachfolgt als vorangeht, und vor allem dass es *M* 451 πόκον ἄρσενος οἰός | eben demselben Tiernamen wie ι 425 vorgesetzt ist[1]. Die Dehnung wurde wohl dadurch etwas erleichtert, dass ἄρσενες ὄιες gleichsam einen Begriff, 'Männchen-Schafe', 'Widder', bildete. Die Schreibung betreffend darf man vielleicht vermuten, dass *οὔιες von der Zeit an, wo diese Bezeichnung des langen geschlossenen ọ in allgemeineren Gebrauch kam, d. h. seit dem ersten Teile des 4. Jh., als zu absonderlich vermieden worden sei. οἴιες hat seinen Diphthong entweder von homer. οἰῶν, οἰός, oder wohl noch eher von der entsprechenden Form der Gemeinsprache, οἶες, bezogen[2].

6) σῡνεχές (QE. 173) 2 m.: *M* 26 (ὗε δ' ἄρα Ζεὺς) | συνεχές, ὄφρα κε κτλ. und ι 74 συνεχὲς αἰεί |. Der Grund, der mir der gewöhnlichen lautlichen Erklärung[3] der Länge im Wege zu stehen scheint, ist bereits oben S. 10 angeführt worden. συνεχὲς αἰεί ist eine zusammenhängende Redensart wie die ebenfalls im Hexameterschlusse stehenden Formeln ἐμμενὲς αἰεί | (5m.), νωλεμὲς αἰεί | (6m.). In *M* 26 ist vielleicht — von einem Gesichtspunkte aus, der sogleich berührt werden soll — auf die Anfangsstellung ein gewisses Gewicht zu legen. Die von Aristophanes und Aristarch, denen die meisten Neueren folgen, verwor-

---

[1] Die übrigen Stellen sind: τ 420 βοῦν ἄρσενα πενταέτηρον | (vgl. *H* 314 f., wo die beiden Wörter weit auseinanderstehen), *Y* 495 βόας ἄρσενας εὐρυμετώπους |; *Ψ* 377 und ν 81 ἄρσενες ἵπποι |, ι 438 ἄρσενα μῆλα | (eben die ἄρσενες ὄιες vom V. 425). Offenbar ist die Stellung wesentlich durch das Versbedürfnis bestimmt: ἄρσενας (-ες, -ος) βόας (-ες, -ός) war in unmittelbarer Folge unmöglich, u. s. w.

[2] S. QE. a. a. O. und S. 22 (über γελοίως : γέλοιος u. ä.).

[3] Vgl. noch z. B. Monro Hom. Gr.[2] 376, v. Leeuwen Enchir. 180 u. s. w.

fene Variante συνεχές braucht uns nicht aufzuhalten, da sie offenbar nur ein, wahrscheinlich falscher, Ausdruck der faktischen Silbenlänge ist.

Demnächst lasse ich ein paar Beispiele folgen, die bei Homer nur im Versanfange erscheinen und die Schulze daher zu den akephalen Verseingängen rechnet[1]. Es liegt nicht in meiner Absicht hier des näheren auf dies wichtige Kapitel seiner Untersuchungen einzugehen. Ich möchte nur die auch von ihm (QE. 374) anerkannte Tatsache hervorheben, dass die defekte Bildung der Arsis des ersten Fusses (| ⏑ ⏓⏓ st. | — ⏓⏓) im homerischen Hexameter eine im allgemeinen sorgfältig gemiedene Anomalie ist. Hieraus scheint mir nun aber zu folgen, dass wir diese Licenz nur an den Stellen, wo es unbedingt nötig ist, ansetzen dürfen. Bei einem solchen Verfahren werden wir meistens metrische Dehnung annehmen müssen; und zwar wird wohl dabei, in Übereinstimmung mit den bisherigen Ansichten, dem Verseingange ein etwas grösseres Mass von Freiheit als der Versmitte einzuräumen sein. Am Anfange des Hexameters konnte nämlich der Dichter sehr leicht in eine gewisse Notlage geraten: die Zeile musste regelrecht mit einer langen Silbe anheben, und doch konnten es der Zusammenhang und die rhetorische Gestaltung des Gedankens erforderlich machen, dass ein Wort mit kurzer Anlautsilbe an ihre Spitze gestellt wurde.

7) ὄρος (QE. 407 ff., vgl. oben S. 11 f.): οὔρεος 7m., näml. Γ 34, Λ 87, Ξ 397, Π 634. 766 |οὔρεος ἐν βήσσῃσ(ιν); Β 456 |οὔρεος ἐν κορυφῇς; Υ 491 | οὔρεος ἀζαλέοιο. Vgl. Hymn. II, 287, Hes. Th. 860, 865, E. 510| οὔρεος ἐν βήσσῃσ(ιν); Hymn. I, 139 ῥίον οὔρεος; II, 231 u. III, 69 δι' οὔρεος. — Mit erhaltener Kürze 14m.: Ν 179, κ 113 ὄρεος κορυφῇ, -ήν; Γ 10, Ε 554, Π 757. 824 ὄρεος κορυφῇσι; Π 297, β 147 κορυφῆς ὄρεος, ι 481 κορυφὴν ὄρεος; Ν 17, Ρ 743, Ω 663, ο 175, τ 538 ἐξ ὄρεος.

Von Schulze wird die 'tam anxia quam manifesta cura' betont, womit die homerischen Sänger im Inneren des Verses den gedehnten Gen. οὔρεος vermieden hätten. Der Tatbestand scheint mir indessen nicht so deutlich zu sprechen, denn bei Homer tritt ja ὄρεος bloss in den oben verzeichneten Verbindungen

[1] Über |Ἄρεος vgl. weiter unten Abschn. *B, c*.

auf, die eben nur kurze Messung der Antepänultima gestatteten. Wenn also bei ihm kein *δι' οὔρεος, κατ' οὔρεος*[1], *ῥίον οὔρεος* o. dgl. gefunden wird, sind wir kaum berechtigt darin bewusste Absicht zu spüren[2]. Was aber die Hauptfrage betrifft, ist es m. E. den alten Sängern schwerlich zuzutrauen, dass sie sich lieber akephale Versbildung (| *ὄρεος ἐν βήσσῃσιν* u. s. f.) gestattet haben sollten, als dass sie zu dem ihnen aus anderen Formen desselben Wortes (*οὔρεϊ, οὔρεα, οὔρεσι*) geläufigen Behelfe gegriffen hätten.

8) *ἴομεν* (QE. 376 f.): | *ἴομεν* 6m., *Β* 440, *Ι* 625, *Μ* 328, *Ξ* 374, *Φ* 438, *ω* 432, ausser *Φ* 438 überall mit nachfolgender, grösserer oder kleinerer Interpunktion. — Im Inneren des Verses mit *ῐ* 21m., wovon 11m. in der Formel | *ἀλλ' ἴομεν* und ausserdem noch 4m. im 1/2. F.[3].

Wie mir scheint, darf man auch hier kein allzu grosses Gewicht auf den Umstand legen, dass *ἴομεν* mit dem prosodischen Werte eines Daktylus nur im Verseingang gefunden wird. Denn dabei ist zu beachten, dass diese Verbalform dann einen im vorhergehenden angefangenen Satz in sämtlichen Belegen fortsetzt und, mit einer Ausnahme, auch abschliesst[4]. Eine wie grosse Rolle aber allerhand Zufälligkeiten (die Verhältnisse der Satzbildung u. s. w.) in derlei Dingen spielen können, ist leicht zu ermessen. Das normale *ῐ̆ομεν* hat ja auch eine sehr ausgesprochene Vorliebe für den ersten Fuss, in dessen Thesis es in

---

[1] Wegen *ζ* 102 *κατ' οὔρεα* (vg. *κατ' οὔρεος*) vgl. oben S. 11, 1.

[2] In den genannten präpositionalen Verbindungen (vgl. *εἰν ἁλί, ὑπεὶρ ἅλα* u. s. w.) hätte die Dehnung um so näher gelegen, als *κατ' οὔρεα* (*ζ* 102) eine unmittelbare Analogie dafür darbot. — Was Schulze's (QE. 408) Gegenüberstellung von dem 'homerischen' *δι' ὄρεσφι Κ* 185 (*θηρὸς .... ὅς τε καθ' ὕλην ἔρχηται δι' ὄρεσφι*) und dem nachhomerischen *δι' οὔρεος* Hymn. II, 231 u. III, 69 anlangt, bemerke ich, dass die beiden Ausdrücke einander nicht völlig zu decken scheinen, indem der erstere mehr kollektivischen, der letztere aber rein singularischen (Kyllene, Ida) Sinn hat.

[3] *Ζ* 526, *Κ* 126. 251, *Λ* 469, *Σ* 266, *β* 404, *ζ* 31, *κ* 549, *ρ* 194, *ω* 358. 437; vgl. | *δεῦτ' ἴομεν Ξ* 128, | *μὴ ἴομεν Μ* 216 u. *ω* 462, | *ἔνθ' ἴομεν Ξ* 340. — *Γ* 340, *ζ* 259, *ξ* 45, *ψ* 254 im 3/4.; *ρ* 190, *ψ* 83 im 2/3. F. — Die Form hat mit Ausnahme von *Φ* 438 u. *ζ* 259 überall hortative Bedeutung.

[4] Die erste Diäresis ist bekanntlich eine der beliebtesten Interpunktionsstellen; vgl. Hartel Hom. St. I² 95, Eberhard Metr. Beob. z. d. hom. Hymn. I. 26, Paulson St. Hes. I, 49, Ludwich in Rossbach's Metr. 64 f., Schulze QE. 411 f.

nahezu $^3/_4$ der Belege mit seinen beiden ersten Silben fällt; und um noch ein weiteres Beispiel anzuführen, stehen die daktylischen Formen des Impf. vom selben Verbum ᾔια (zusammen an 4 Stellen belegt), ᾔιε (9 St.), ᾔιεν (8 St.), ᾔομεν (3 St.), ᾔισαν (7 St.), ᾔιον (2 St.) 25m. im Versanfang und nur 8m. (ᾔιε *A* 47, *Ω* 596, *η* 7, ᾔιεν *φ* 391; ᾔισαν *τ* 436, *ω* 9; ᾔιον *ψ* 370 = *ω* 501) im Inneren des Verses. Die Anfangsstellung dürfte demnach kein vollgültiger Beweis dafür sein, dass das die Stelle eines Daktylus vertretende ἴομεν nicht auch daktylische Messung, oder m. a. W. metrisch gedehnte Antepänultima gehabt habe[1].

Zum Schluss führe ich einige Fälle auf, die manchem vielleicht etwas unsicherer als die vorhergehenden scheinen möchten.

9) μῠελός die Attiker und bisweilen spätere Epiker; Homer dagegen stets mit ῡ: *Υ* 482 μυελὸς αὖτε | σφονδυλίων κτλ., *X* 501 | μυελὸν οἶον ἔδεσκε, *β* 290 u. *υ* 108 μυελὸν ἀνδρῶν |; dazu *ι* 293 ὀστέα μυελόεντα |[2]. 'Quam discrepantiam metrica licentia excusare summae esset profecto licentiae', lautet das Urteil von Schulze (QE. 468). Ich kann jedoch nicht einsehen, warum dies eine so bodenlose Willkürlichkeit sein würde. μυελόεις (⏑ ⏑ ⏑ —) spricht ja für sich selbst. μυελὸς ἀνδρῶν vom Gersten- und Weizenmehl ist doch wohl eine alte epische Formel, in welcher die beiden Komponenten des Ausdruckes einander recht nahe gerückt waren (⏑ ⏑ ⏑ — —). Von diesen Analogieen könnten, die beiden übrigen Stellen abhängen, von denen die eine μυελός gleichfalls im 5., die andere μυελόν in dem, wie oben bemerkt wurde, wohl etwas grössere Freiheit geniessenden 1. Fusse zeigt. Die Etymologie des Wortes ist meines Wissens noch nicht völlig aufgeklärt; am wahrscheinlichsten dürfte jedoch **muu̯elo-* als seine Grundform anzusetzen sein[3].

---

[1] Der QE. 377 f. geltend gemachte Umstand, dass die Ermahnung von *ω* 432 | ἴομεν kurz nachher V. 437 durch | ἀλλ' ἴομεν wiederholt wird, gestattet natürlich keinen irgendwie sicheren Schluss auf die Quantität des ersteren; vgl. z. B. *E* 444/5 Ἀπόλλωνος — Ἀπόλλων, 829/30 Ἄρηι — Ἄρηα u. dgl. m.

[2] Das Wort kommt weder in den Hymnen noch bei Hesiod vor.

[3] S. Fick Vgl. Wbch II[3], 192, Persson Stud. z. L. v. d. Wurzelerw. u. Wurzelvar. 155 (anders Osthoff M. U. IV, 217 f.) Nehmen wir urspr. kurze Wurzelsilbe

10) πύελος (QE. 468): τ 553 πυρὸν ἐρεπτομένους παρὰ πύελον, ἧχι πάρος περ. Hier ist es doch wohl einfacher und richtiger metrische Dehnung zu erkennen als mit Nauck u. a., denen Schulze beizustimmen geneigt ist, zur Wortumstellung zu greifen, oder einen unerklärlichen Quantitätswechsel anzunehmen. Die Präpositionsverbindung παρὰ π. bildet ja gewissermassen eine lautliche Einheit (⏑ ⏑ ⏑ ⏑ ⏑– > ⏑ ⏑ – ⏑ ⏑).

Zuletzt möge eins von jenen epischen Wörtern erwähnt werden, bei denen die Erklärung der Quantitätsverhältnisse aus metrischer Dehnung mit der aus Längung durch inneres Digamma konkurriert.

11) μείλινος (QE. 118): μείλινον ἔγχος | 6m. (E 655, Z 65, N 597, Φ 172, Υ 272, X 293), δόρυ μείλινον vor der bukolischen Diärese 5m. (E 666. 694, Π 114. 814, Φ 178), μείλινα δοῦρα | 2m. (N 715, T 361). — Mit kurzer Anfangssilbe 1m., ρ 339 ἷζε δ' ἐπὶ μελίνου (δρυΐνου ci. Nauck) οὐδοῦ, und so immer das Stammwort μελίη als Simplex (-η 5 (4), -ης 1, -ην 8, -ῃσιν 2m.) und in der Zusammensetzung ἐυ-μμελίης (-ης, -ω, -ην, -αι, zusammen 7 (8) St.

Das ursprünglich hinter dem λ ein ϝ gestanden, hält Schulze wegen der langen Antepänultima des Adjektivs für ziemlich sicher; als Grundform des Hauptwortes setzt er (mit einem Fragezeichen dahinter) *σμελϝίā an[1]). Da er nun ferner der Ansicht ist, dass im homerischen Dialekte ein auf Liquida oder Nasal folgendes Digamma ausnahmslos die vorhergehende Silbe gelängt habe[2], will er auch in μελίη und ἐυμμελίης die Länge wiederherstellen, was wiederum die Konsonantisierung des nachfolgenden antevokalischen ι nötig macht: μειλįη[3], ἐυμμειλįης. ρ 339 hätte Nauck mit seiner Emendation, δρυΐνου f. μελίνου das richtige getroffen. — Ich will mich nicht bei den metrischen Härten und Unzuträglichkeiten aufhalten, die (wie Schulze selbst hinlänglich angedeutet hat) bei der Einführung des zwei-

an, macht auch der Accent des Wortes keine Schwierigkeit mehr (vgl. Wheeler Nominalacc. 66, 104, J. Schmidt K. Z. XXXII, 334).

[1] Ebenso, unter Vergleichung von lit. *smelus* 'aschgrau, falb', *palšas* 'falb, bräunlich', Prellwitz Et. Wbch s. v.

[2] Vgl. hierzu die m. E. treffenden Gegenbemerkungen von Prellwitz in der Anzeige B. B. XIX, 254 f.

[3] Bzw. μελϝįη; vgl. QE. 86.

silbigen *μειλίη* an einigen Stellen entstehen würden. Die Fragen betreffs der homerischen Behandlung des nachkonsonantischen Digamma und nach der Berechtigung der Nauck'schen Konjektur mögen auch auf sich beruhen. Denn hier ist eben die Hauptsache, die Bezeugung des Digamma, sehr zweifelhaft. Man beachte nur, dass das Adjektiv mit langer Anfangssilbe bloss in zwei homerischen Formen *μείλινον* und *μείλινα* belegt ist, von denen die letztere auch nach Schulze auf *μέλινα* (⏑ ⏑ ⏑) zurückgeführt werden darf, und die erstere ausschliesslich in den beiden formelhaften Komplexen *μείλινον ἔγχος* und *δόρυ μείλινον* erscheint, die sehr lebhaft an die oben (S. 20) besprochenen *ἱερὸν ἦμαρ* und *κνέφας* (*φάος*) *ἱερόν* erinnern. Vom rein griechischen Standpunkte aus können wir also bei *μελίη*, *μέλινος*: *μείλινος* ohne die Postulierung eines inneren Digamma auskommen, und wir werden wohl auch am richtigsten tun darauf zu verzichten — bis uns etwa eine auch in diesem speciellen Punkte einleuchtende und zuverlässige Etymologie eines besseren belehrt[1].

Aus der vorstehenden Belegsammlung, die möglicherweise einiger Sichtung, aber gewiss noch eher der Vervollständigung bedarf, scheint mir sicher hervorzugehen, dass die homerischen Sänger die metrische Dehnung in dreisilbigen Wörtern vom prosodischen Typus ⏑ ⏑ – nicht principiell vermieden haben. Wenn also z. B. Homer und Hesiod zwar *εἰαρινός*, nicht aber den erst im Demeterhymnus erscheinenden Gen. *εἴαρος*, sondern nur dessen ungedehnte Form *ἔαρος* kennen, so gilt mir dies als eine einfach zu konstatierende Tatsache und nicht als der Ausdruck einer allgemeinen Observanz, laut welcher die älteren Epiker im Gegensatz zu den 'jüngeren' Dichtern jene Dehnung hätten 'verschmähen' müssen[2]. Wer weiss, ob nicht der Verfasser des genannten Hymnus sein *εἴαρος* irgend einer uns ver-

[1] *μείλινος* wird aus metrischer Dehnung erklärt z. B. von Leo Meyer Vgl. Gr. I², 531 (wenn ich ihn recht verstehe) und Smyth Der Diphth. *EI* 67.

[2] Vgl. QE. 162—165. — Die betreffenden Belege sind bloss folgende: Z 148 *ἔαρος δ' ἐπιγίγνεται ὥρη* |, τ 519 = Hes. E. 569 *ἔαρος νέον ἱσταμένοιο* | (Hymn. IV, 456 | *ἦρος*; Hes. E. 462 *ἔαρι* mit 'Syniz'.) — Hymn. IV, 174 *εἴαρος ὥρῃ* |. Also *ἔαρος* im 3/4. und *εἴαρος* im 5. F., was gewissermassen an die Stellungsverhältnisse von *ἱερόν* : *ῑερόν* (oben S. 17) erinnert. (Hy. XVIII, 17 *ἔαρος* i. 2/3. F.).

lorenen Dichtung entnommen hat, welche den homerischen an Alter so ziemlich gleichkam?

c. ⏑ ⏑ ⏒ > — ⏑ ⏑.

Dies muss offenbar als eine besonders starke Licenz, wenn nicht geradezu als ein Missbrauch bezeichnet werden. Indes scheinen einige Dehnungen dieser Art schon bei Homer vorzukommen; und es ist auch an sich nicht schwer zu verstehen, wie die Sänger sich dazu verleiten lassen konnten eine Freiheit, die ihnen bei den Worttypen ⏑ ⏑ ⏑ und ⏑ ⏑ ⏒ ziemlich geläufig war, das eine oder andere Mal auf die in Rede stehende Silbenfolge auszudehnen. Die Belege sind jedoch nicht nur — wie zu erwarten — sehr dünn gesäet, sondern z. T. auch zweifelhaft.

1) *ῑμεναι:* Υ 365 *κέκλεθ' ὁμοκλήσας, φάτο δ' ἴμεναι ἀντ' Ἀχιλῆος* (QE. 377). Zu dieser Stelle liegt eine ganze Reihe von Änderungsvorschlägen vor: *ἴμμεναι* Barnes, Heyne, Bekker u. a., *εἴμεναι* Wackernagel, *ἀφ' ἴμεν* Nauck, *ἴμεναι δ' ἔφατ' ἀντ'* oder (was sie in den Text gesetzt haben) *φάτο δ' ἀντ' ἴμεναι* v. Leeuwen u. Mendes da Costa[1]. Auf die zuletzt erwähnte, wegen der absonderlichen Wortstellung[2] nicht recht wahrscheinliche Vermutung ist auch Schulze selbständig gekommen. Vielleicht dürfen wir es bei der Annahme einer aussergewöhnlichen metrischen Dehnung[3] bewenden lassen.

2) *πᾱρέχῃ:* τ 113 *θάλασσα δὲ παρέχῃ ἰχθῦς* |. Warum mir die Annahme, dass **παρσεχῃι* zu Grunde liege, unwahrscheinlich ist, habe ich oben S. 10 dargelegt.

3) *ῑεροῦ:* Λ 631 *ἀλφίτου ἱεροῦ ἀκτήν*; vgl. β 355 *μυληφάτου ἀλφίτου ἀκτῆς* |[4]. Vielleicht ist aber die von Eust. bezeugte Variante *ἱερὸν* vorzuziehen: s. oben S. 17.

---

[1] Zu der QE. a. a. O. citierten Litteratur (Bekker Hom. Bl. I, 94, Wackernagel K. Z. XXV, 273, G. Meyer Gr. Gr. § 485 = S. 564 i. d. 3 Aufl. u. s. w. kann Solmsen K. Z. XXIX, 72 f. nachgetragen werden.

[2] *ἄντα* als Präp. gebraucht wird sonst überall dem regierten Worte unmittelbar vor- oder nachgestellt. Die von Schulze angeführte Stelle Φ 75 *ἀντί τοι εἰμ' ἱκέταο* scheint mir keine rechte Parallele zu bieten, da dort ein paar enklitische Wörtchen zwischen dem Kasus und der mit einem gewissen Nachdruck am Satz- und Versanfang stehenden Präposition eingeschoben sind.

[3] Vgl. z. B. Leaf z. St., Kuhner-Blass I, 309.

[4] Theokr. XXV, 130 *ἱεροὶ Ἠελίοιο* (QE. 208).

4) *εἱανοῦ* (QE. 376): *Π* 9 | *εἱανοῦ ἁπτομένη*: *ἑανός*, *-οῦ*, *-ῷ*, *-όν* (immer im 3/4. F.). Schulze und die holländischen Herausgeber setzen nach dem Vorgange Anderer *στίχος ἀκέφαλος* an: *ϝεανοῦ ἁπτομένη*. Aus dem oben S. 25 angegebenen Grunde ist mir metrische Dehnung[1] wahrscheinlicher.

Hierher ist möglicherweise auch der Verseingang *K* 285 | *σπεῖό μοι, ὡς ὅτε κτλ.* (QE. 404 f.) zu stellen[2], indem es nicht unmöglich scheint, dass die enklitische Verbindung *σπέο μοι* nach der Analogie eines einheitlichen Wortes behandelt worden.

B. Arsisdehnung vor langer Thesissilbe.

a. In antispastischen Wortformen (⏑ — — ⏓ > — — — ⏓).

Zur leichteren Orientierung des Lesers führe ich drei von Schulze's Beispielen an (die mir übrigens fast sämtlich sicher zu stehen scheinen).

ἐλήλουθα (QE. 259): {*εἰλήλουθα*}[3] 1m., *εἰλήλουθα* | 6m.; *εἰλήλουθας* | 10m.; {*εἰλήλουθε*} 1m., *εἰλήλουθεν* | 4(3)m.; *εἰλήλουθμεν* | 2m.; *εἰληλούθει* | 6m.; *εἰληλουθώς* | 2m.[4]. — Mit erhaltener Kürze *ἐληλουθώς* 1m. und die Formen des ablautschwachen Stammes *ἀπ-ελήλυθα* u. s. f. (Die Form fehlt in den Hymnen u. bei Hesiod).

Ἀπόλλων (QE. 269 f.)[5]: {*Ἀπόλλωνος*} 1m. (2/3. F.), *Ἀ—ος* | 6m.;

---

[1] Vgl. Fick (S. 84) und Leaf z. St., Smyth Der Diphth. *EI* 69.

[2] Vgl. Fick (S. 480) und Leaf z. St.

[3] Durch {—} bezeichne ich die Stellung im Inneren des Verses.

[4] v. Leeuwen, der überhaupt von keiner Arsisdehnung vor folgender Länge wissen will, nimmt hier in offenbar verfehlter Weise Analogiebildung nach *εἴληφα* u. ä. an. (Enchir. 127).

[5] Man hat die lange Messung der 1. Silbe auf eine Form mit ursprünglich geminiertem *-π-*, *Ἀππόλλων*, zurückführen wollen (vgl. z. B. Christ Gr. Lautl. 234), und neuerdings ist Usener Gr. Göttern. 303 ff. im Zusammenhange seiner anziehenden Erklärung des Namens (*ἀπο-πελ-ιων* = aspellens) für diese Auffassung eingetreten. Aber trotz des Vorkommens von inschriftlichen Schreibungen mit *-ππ-* sowohl auf griechischem wie auf italischem Boden (QE. 269, 6 mit den add., Kretschmer Gr. Vaseninschr. 173) ist es doch aus den von Schulze entwickelten Gründen sehr unwahrscheinlich, dass dies *Ἀππολλων-* dem epischen *Ἀπολλων-* zu Grunde liegen sollte. Überdies kann ja die Usener'sche Etymologie des Wortes

| *Ἀπόλλωνι* 1m., {*Ἀ—ι*} 3m., *Ἀ—ι* | 3m.[1]; {*Ἀπόλλωνα*} 2m., *Ἀ—α* 2m. — Mit erhaltener Kürze der Gen. 11m. (6m. im 1—3., 5m. im 3—5. F.), der Dat. 1m. (*φ* 267 im 3—5. F.), der Acc. 6m. (*O* 55 im 3—5., sonst im 1—3. F.); so auch immer der Nom. (112m.) und der Vok. (10m.).

Die grösseren Hymnen: *Ἀπόλλωνος* | 2m. (II, 18. 22): *Ἀ—ος* 6m.; *Ἀπόλλωνι* | 1m. (*Ἀ—ι* fehlt); | *Ἀπόλλωνα* 1m., *Ἀ—α* | 3m. : *Ἀ—α* 1m., *Ἀπόλλων'* 1m. (I, 158 i. 3/4. F.). — Hesiod: {*Ἀπόλλωνος*} Fgm. 1m., *Ἀ—ος* | Th. 1m., A. 1m. : *Ἀ—ος* A. 2m.; {*Ἀπόλλωνι*} Th. 1m. (*Ἀ—ι* fehlt); {*Ἀπόλλωνα*} Th. 2m. : *Ἀ—α* E. 1m., Fgm. 1m.[2].

Ὄλυμπος (QE. 271 f.): {*Οὐλύμποιο*} 14m.[3], *Οὐ—ο* | 10m. Ferner in den als einheitliche Silbenkomplexe geltenden enklitischen Verbindungen: *Οὔλυμπός τε* | 2m.; {*Οὔλυμπόν τε*} 1m., *Οὔ—όν τε* | 1m.; {*Οὔλυμπόνδε*} 8m., *Οὔ—όνδε* | 2m. Über | *Οὔλυμπόνδ'* *θ* 439[4], *ζ* 42 sowie über die dreisilbigen Formen mit gedehntem Anlaut vgl. den folgenden Abschnitt. — Die Kürze häufig erhalten, z. B. im Acc. *Ὄλυμπον* (38 m.).

Die Hymnen {*Οὐλύμποιο*} 2m., *Οὐ—ο* | 3m.; {*Οὔλυμπόνδε*} 1m. — Hesiod: {*Οὐλύμποιο*} Th. 2m., A. 1m.; {*Οὔλυμπόν τε*} A. 1m.; *Οὔ—όνδε* | Th. 1m.

Auch in diesem Falle hat, wie Schulze richtig bemerkt, die metrische Dehnung die Grenzen des blossen Bedürfnisses überschritten. ⏑ — — ⏑ und ⏑ — — ⏑ konnten durch nachfolgende Position den prosodischen Wert von ⏑ ⏊ — ⏊ erhalten, woneben es auch bisweilen möglich war den reinen Antispast ⏑ — — ⏑ durch Elision in einen Bacchius zu verwandeln: *Ἀπόλλων' ὑμνήσωσιν* | (Hy. I, 158), wie *ἀνάσσοντ' Ἀργείοισιν* | (*ο* 240) u. dgl. Es haben also hier, wie bei der Dreikürzendehnung, vielmehr Rücksichten der metrischen Bequemlichkeit gewaltet. Und zwar hat man sich wohl den Hergang so zu denken, dass

noch keineswegs als sicher erwiesen gelten. Eine andere, freilich nicht überzeugende, Herleitung Fröhde B.B. XIX, 230 ff., Fick-Bechtel Personenn.[2] 438. Vgl. auch G. Meyer Gr. Gr.[3] 65.

[1] *Π* 513 ist bei Schulze aus Versehen unter die Belege der Binnenstellung geraten.

[2] Vgl. Paulson Stud. Hes. I, 121 f.

[3] Bei Schulze ist *Π* 93 nachzutragen.

[4] Falls wir mit Nauck u. v. Leeuwen-Mendes da Costa *Οὔλυμπόνδ' ἐδίωκε* lesen. Gewöhnlich wird *Οὔ—όνδε δίωκε* geschrieben.

die gewöhnliche Skansion der dispondeischen Wörter, bzw. der Epitriten mit vierter Kürze, –́ — –́ ⏓ [1] auf die nur um die éine Mora der Anfangssilbe leichteren antispastischen Worttypen ⏑ — — ⏓ übertragen worden sei.

Schulze will die Beobachtung gemacht haben, dass im älteren Epos diese Dehnung im Inneren des Verses nur beim Typus ⏑ — — ⏑ vorgekommen, während sie am Schlusse auch bei den beiden anderen ⏑ — — ⏑— und ⏑ — — — statthaft gewesen sei; eine Ausnahme hätten nur die Eigennamenformen gebildet, z. B. (Ἀπόλλωνος). Soviel ich indes urteilen kann, wird man dieser mit einer gewissen Zurückhaltung aufgestellten Regel keine grössere Bedeutung beimessen können. Die gesammten homerischen Belege der Antispastendehnung sind wohl eigentlich zu wenig zahlreich um die Formulierung bestimmter Gebrauchsnormen zu gestatten. Dass die Dehnformen des Typus ⏑̄ — — — ans Ende des Verses verlegt sind, ist ja ganz natürlich, da dies der gewöhnliche Platz des normal skandierten Dispondeus (–́ — –́ —) ist. Was aber ⏑̄ — — ⏑— betrifft, kann es sehr leicht auf zufälligen Umständen beruhen, dass dieser Dehnungstypus so selten in der Versmitte angetroffen wird. Jedenfalls ist es ebenso wenig hier wie bei der Dreikürzendehnung wahrscheinlich, dass vokalisch und konsonantisch ausgehende Schlusskürzen eine principiell verschiedene Behandlung der betreffenden Silbenkomplexe bedingt haben sollten.

b. In bacchiischen Wortformen (⏑ — —, bez. ⏑ –́ ⏑— od. ⏑ –́ ⏑—, > –́ — –́).

Unter dies Silbenschema gehört eine kleine Anzahl von epischen Formen mit gelängter Anfangssilbe, in denen man früher gemeiniglich metrische Dehnung anzunehmen pflegte. Schulze hat sie sämtlich in anderer Weise zu erklären gesucht; aber, wie ich meine, wird wenigstens in einigen Fällen die ältere Auffassung recht behalten. Was den Ursprung der Dehnung angeht, dürfte diese Kategorie in Analogie mit der soeben besprochenen zu beurteilen sein. Wie dort die Dispondeen, so werden wohl hier die molossischen Wortformen mit der ihnen

[1] Vgl. Ludwich Arist. hom. Textkr. II, 243 ff., v. Leeuwen Enchir. 23 f.

eigenen Iktenverteilung ⏊ — ⏊[1] vorbildlich gewirkt haben. Dazu ist aber, wie es scheint, nicht selten noch ein weiteres Moment hinzugetreten. In einigen Fällen stehen nämlich dem gedehnten Bacchius anders gebaute Formen des nämlichen Wortstammes zur Seite, welche ebenfalls die betreffende Silbe gedehnt haben; in anderen können dgl. parallele, nach anderen Regeln entstandene, Dehnformen vorausgesetzt werden, obwohl sie aus unseren Texten nicht zu belegen sind. Es lässt sich denken, dass diese andersartigen Dehnungsfälle bei den bacchiischen Formen einen die Verlängerung derselben Silbe begünstigenden Einfluss ausgeübt haben[2]. — Ich werde die Beispiele, die unmittelbar unter diesen Gesichtspunkt zu fallen scheinen, den übrigen voranschicken.

a. ⏓ — — neben ⏓ — — ⏑.

{*Οὐλύμπου*} *Ξ* 298. 309, *Π* 364, *Σ* 616, Hes. Fgm. 109, 2; {*Οὐλύμπῳ*} *Φ* 389, *λ* 315[3], Hes. Th. 953; | *Οὔλυμπόνδ'* 2m., s. oben S. 32. — Mit erhaltener Kürze *᾿Ολύμπου* Hom. 5m., | *᾿Ολύμπῳ* Hom. 7m. u. s. w.

Schulze hat hier die Überlieferung z. T. recht gewaltsam zurechtrücken wollen. Die homerischen und hesiodischen Belege des Dativs sollen als jüngeren oder unechten Stücken angehörig für das ältere Epos keine Beweiskraft haben; die vier homerischen Verse, wo der Genitiv erscheint, werden sämtlich geändert. Wie es sich mit den ersteren verhält[4], mag hier unerörtert bleiben; aber bei den Genitivstellen müssen m. E. Schulze's Konjekturen entschieden zurückgewiesen werden. Die Änderung *κατ' Οὐλύμποιο ἱκάνεις* (-ω) | für *κατ' Οὐλύμπου τόδ' ἱκάνεις* (-ω) *Ξ* 298. 309 ist doch wohl von seiten des Sinnes eine offenbare Verschlechterung; der Vorschlag *Π* 364 *ὡς δ' ὅτ' ἀπ' Οὐλύμποιο νέφος κίεν οὐρανὸν εἴσω* anstatt .... *Οὐλύμπου νέφος ἔρχεται*

---

[1] Vgl. Ludwich a. a. O., Draheim Jb. f. Phil. 133 (1886), 672.

[2] Analogische Beeinflussung der Dehnung oder ihrer Lage hat auch Schulze mehrfach angenommen: vgl. z. B. QE. 231 (*διίφιλε, -ος, -ον, -οι*), 251 (*τριχέφᾱλον*), 443 (*Στυγὸς ὕ̄δωρ*, oben S. 16), 461 (*ἀνήρ, ᾱ̓νέρος* etc., oben S. 14).

[3] Bei Gehring fälschlich unter *᾿Ολύμπῳ* aufgeführt.

[4] Zu *λ* 315 vgl. Lehrs Aristarch.[2] 171.

οὐρανὸν εἴσω zu lesen ist viel zu kühn um Zutrauen einzuflössen; leichter ist *Σ* 616 *κατὰ (ν)νιφόεντος Ὀλύμπου* | für *κατ' Οὐλύμπου νιφόεντος* |, was jedoch durch Hes. Th. 953 *ἐν Οὐλύμπῳ νιφόεντι* | einigermassen geschützt wird[1]. Gewiss hat eine Regel, deren Geltung durch solche Mittel erzwungen werden muss, den Tatsachen der Überlieferung zu weichen. Es ist auch gar zu leicht begreiflich, wie man dazu kommen konnte, die Dehnung auch in diese Formen einzuführen. Man hatte sich ja diese Licenz nicht nur im Gen. *Οὐλύμποιο*, sondern in den enklitischen Verbindungen *Οὔλυμπός, -όν τε, -όν δε* auch bei dem Nom. und dem Acc. angewöhnt. — Hiernach versteht es sich von selbst, dass die beiden mit *Οὔλυμπόνδ'* anfangenden homerischen Verse nicht als *ἀκέφαλοι* (|*Ὀλυμπόνδ'* : QE. 272, 400) gerechnet zu werden brauchen. Es wäre ja auch recht sonderbar, wenn etwa *Θ* 439 die Ansetzung der 1. Silbe mit *Ὀ-* oder *Οὐ-* davon abhängen sollte, ob die nachfolgende Verbalform augmentiert wird oder nicht (*Ὀ-όνδ' ἐδίωκε* : *Οὔ-όνδε δίωκε*).

Auf dem so gelegten Grunde dürfen wir, wie ich glaube, weiter bauen. Wir müssen aber hier wie überhaupt im Bereiche der metrischen Dehnung darauf vorbereitet sein, dass eine Licenz, die sich in einem Falle in verhältnismässig bescheidenen Grenzen gehalten, in einem anderen sich rücksichtsloser geltend macht[2]. Wir haben es ja auf diesem Gebiete nicht mit den Erzeugnissen eines naturwüchsigen Lautwandels, sondern mit rein künstlichen Erscheinungen zu tun, die eben wegen dieses ihres Wesens allen den unberechenbaren Faktoren, die wir unter dem Begriff des 'Zufalls' zusammenzufassen pflegen, einen ziemlich weiten Spielraum dargeboten haben müssen. Falls wir diesen Gesichtspunkt beherzigen, werden wir, wie ich glaube,

---

[1] Denn selbst wenn die betreffende Stelle, Th. 950—55, jüngeren Ursprungs sein sollte — was so wenig ausgemacht ist, dass v. Wilamowitz Eur. Her. I², 90 sie im Gegenteil als den letzten echthesiodischen Bestandteil unserer Theogonie betrachtet — so könnte bekanntlich nichtsdestoweniger die fragliche Formel uralt sein. — Die Belege, mit denen Schulze seine Umstellung zu rechtfertigen sucht, haben alle das gemeinsam, das der vorhergehende Teil des Verses eben nur diese Ordnung der beiden Wörter gestattete, z. B. Hes. Th. 62 *τυτθὸν ἀπ' ἀκροτάτης κορυφῆς νιφόεντος Ὀλύμπου*.

[2] Vgl. hierzu Schulze's Ausführungen über *ἀνήρ, -έρος* etc. QE. 460 f.

auch bei der folgenden Wort- und Formengruppe geneigt sein die Annahme metrischer Dehnung gegen Schulze in Schutz zu nehmen.

ἀμάω 'mähe, ernte' — 'schneide, zerschlitze' u. dgl. (QE. 365, 3)[1]. Das anlautende ἀ- ist im Attischen und in der Gemeinsprache kurz; so auch bei Homer in der zusammengesetzten Form διάμησε (Γ 359 = Η 253), die freilich nach Schulze einem anderen Stamme angehören soll (worüber unten), und bei Hesiod im Med. ἀμᾶσθαι (E. 775, -ᾶται E. 778, -ῶνται Th. 599). — Das gewöhnlich auf dieselbe Wurzel zurückgeführte ἀμᾶσθαι 'zusammenraffen, -häufen, sammeln' kann hier bei Seite gelassen werden. — Die Anfangssilbe dieses Verbalstammes ist als Länge gebraucht:

1. In antispastischen oder auf einen Antispast ausgehenden Formen: Hes. Fgm. 198, 1, ἀμήσειεν (Var. -σαιο) |, Σ 34 ἀπαμήσειε σιδήρῳ | (nach Aristarch's Lesung; Zenodot und unsere Hdschr., ausser dem Townl., ἀποτμήξειε); Ω 451 ἀμήσαντες |, φ 301 (ἀπ' οὔατα νηλέι χαλκῷ) | ῥῖνάς τ' ἀμήσαντες[2]; Λ 67 | οἱ δ', ὥς τ' ἀμητῆρες.

2. Hes. E. 392 | γυμνὸν δ' ἀμάειν; Hes. E. 480 | ἥμενος ἀμήσεις; Hes. E. 384 | ἄρχεσθ' ἀμήτου, 575 | ὥρῃ ἐν ἀμήτου, Hom. Τ 223 | ἄμητος δ' ὀλίγιστος, wo die Stellung am Versanfang und vor dem halbenklitischen δέ zu beachten ist[3].

(3. In iambischer Wortform am Versende, wie ἀνήρ | u. s. w., Theogn. 107 βαθὺ λήιον ἀμῷς |, wo ein altepisches Vorbild zu Grunde liegen kann).

Endlich ist noch ι 135 zu erwähnen, wo nach der gewöhnlichen Lesung die erste Silbe in der Thesis als lang gebraucht sein sollte: | εἰς ὥρας ἀμῷεν. Zwei Handschriften bieten indes als Variante, bzw. Korrektur, der 2. Hand eine Form mit Diektasis, der Harleianus ἀμμοῷεν und der Flor. Laurentianus F ἀμόῳεν[4]. Wahrscheinlicherweise ist demnach mit Bekker in der

[1] Vgl. Kühner-Blass I, 308 mit den Verweisungen, Leaf zu Σ 34.

[2] Über die Binnenstellung der konsonantisch auslautenden Form vgl. oben S. 33.

[3] Vgl. unten S. 39 f. und das δέ betreffend Hoffmann Quaest. hom. I, 6, Paulson Stud. Hes. I, 15 f., Draheim a. o. a. O. 670.

[4] S. die Ausg. v. Ludwich und Molhuysen De tribus Hom. Od. cod. ant. (L.-Bat. 1896) z. St.

Adn. der 2. Ausg. ἀμόῳεν (< ἀμάοιεν)[1] zu schreiben. Langes ᾱ- kommt sonst in der Thesis nur vereinzelt bei späteren Dichtern vor (z. B. Theokr. VII, 29 | ἔν τ' ἀμητήρεσσι).

Wir haben uns nun mit Schulze's Erklärung auseinanderzusetzen. Zufolge dieser würden in dem scheinbar einheitlichen ἀμᾶν, -ᾶσθαι nicht weniger als 3 Homonyme stecken, von denen noch dazu eins in zwei Varianten, einem Simplex und einem von diesem gebildeten präpositionalen Kompositum, vorläge. Es sind dies: 1) ἀμα-: ἀμᾶν-, -ᾶσθαι 'mähen, ernten'; 2) dieselbe Wurzel, aber in einsilbiger Form μη- : μᾰ- und mit der apokopierten Präp. ἀπ = ἀπό zusammengesetzt: ἀμ-μη- : ἀμ-μα- (ἀμ-μᾶν), in der obengenannten Variante des Harl., die ἀμμῴεν zu lesen, direkt bewahrt und überall, wo in den Formen und Ableitungen lange Anfangssilbe erforderlich ist, wiederherzustellen (ἀμ-μήειν Hes., ἀμ-μή-σειε, -σαντες, -τῆρες u. s. w.); 3) ἀμα-, eigl. ἁμα-, vgl. ἐφαμήσας bei Heliodor: ἀμᾶσθαι (bei d. Späteren auch im Akt. gebraucht) 'sammeln'; 4) ἀμα- 'aufscharren, zerschlitzen' zu ἄμη 'Hacke': διαμᾶν. Die beiden letzten Nummern erlaube ich mir zu übergehen[2]. Was aber die zweite betrifft, muss ich gestehen, dass sie mir als eine sehr wenig vertrauenswürdige Konstruktion erscheint. Die Apokopierung von ἀπό kommt im epischen Dialekte sonst nur bei folgender labialer Muta vor: ἀππέμψει (vgl. ὑββάλλειν) und ist, meines Wissens, vor anlautendem μ- überhaupt im Griechischen unbelegt. Das Nebeneinanderbestehen ferner einer 'prothetischen' und einer 'nicht-prothetischen' Wurzelform ist zwar, wie Schulze erinnert, nicht beispiellos, aber jedenfalls ein ungewöhnlicheres Vorkomnis. Endlich gehört auch die pleonastische Wiederholung der Präposition vor dem nicht länger als solches empfundenen Kompositum (ἀπὸ—ἀμήσαντες, ἀπαμήσειε),

[1] Vgl. Kühner-Blass a. a. O. (Kobilinski De α, ι, υ voc. ap. Hom. mens. 27), Cauer und v. Leeuwen-Mendes da Costa in ihren Ausgaben (Die letzteren haben ἀμάοιεν in den Text gesetzt). — 'Zerdehnte' Formen mit langem Vokal bei nachklassischen Epikern: z. B. ἀμώων, -οντος Ap. Rh. (Kzach Gr. Stud. z. Ap. Rh. 17), -ωντας Theokr. (X, 50 Herm.).

[2] Ganz nebenbei sei jedoch bemerkt, dass Heliodor's (des Romanverf.) ἐφαμήσας schwerlich als ein Zeugnis urspr. aspirierten Anlauts gegen ion. att. ἐπ-, κατ-αμᾶσθαι aufkommen kann. Falls die Schreibung richtig ist, wird spätgriechische Vertauschung der Tenuis mit der Aspirata im Präpositionsauslaut anzunehmen sein (vgl. G. Meyer Gr. Gr.[3] 326 f., Hatzidakis Einl. i. d. neugr. Gr. 160).

wenigstens im Griechischen, nicht zu den alltäglichen Vorgängen. Kurzum, diese Singularitäten mögen jede für sich annehmbar sein, aber zusammen genommen ergeben sie m. E. eine ziemlich starke Unwahrscheinlichkeit. Was schliesslich die von Schulze als äussere Stütze seiner Hypothese in Anspruch genommene Variante des Harl. *ἀμμοῷεν* betrifft, so ist es doch wohl klar, dass ihr echter Kern nicht das doppelte *-μμ-*, sondern das Zerdehnungs-*ο* ist, welches in F^2 wiederkehrt, und dass mithin das erstere als Schreibfehler zu betrachten ist.

β. ⏓ — — neben (⏑) ⏓ ⏑ ⏑.

Von der in kürzenhäufenden Formen vom Vb. *ἵημι* stattfindenden Dehnung seines Reduplikationsvokals ist oben S. 22 die Rede gewesen. An zwei homerischen Stellen ist nun nach der gewöhnlichen Ansicht dieser Vokal auch im Nom. Fem. Pl. des Präsensparticips gedehnt: *η* 126 | *ἄνθος ἀφιεῖσαι*, *μ* 192 | *ὣς φάσαν ἱεῖσαι ὄπα κάλλιμον* (beidemal im 2/3. F). Schulze (QE. 437 f.) ist zu einem anderen Ergebnis gelangt. *η* 126 soll als in der späten Episode vom Garten des Alkinoos stehend völlig belanglos sein. Im *ἱεῖσαι* von *μ* 192 will er aber einen ganz anderen Wortstamm erkennen, der auch in zwei weiteren Belegen Hes. Th. 830 | *παντοίην ὄπ' ἱεῖσαι*[1] und hom. Hymn. XXVI, 18 *ἀμβροσίην ὄπ' ἱεῖσαι* | vertreten sei. Da nämlich *ἵημι* im epischen Dialekte die Anlautsaspiration durchgängig festhält, könne in der eben erwähnten Verbindung *ὄπ' ἱεῖσαι* dies Verbum nicht zu Grunde liegen. Unter Bezugnahme auf eine frühere Erörterung des Alkman'schen (Fgm. 26 = 8 Hiller) *ἱερόφωνοι*, das er mit Ahrens *Σ* 505 an die Stelle von *ἠερόφωνοι* (*-φώνων*) einsetzen will, stellt dann Schulze die Vermutung auf, dass das hesiodische (*ὄπ'*) *ἰεῖσαι* das Particip eines Wurzelverbums **eis-* = altind. *iṣ-* ('in Bewegung setzen') sei: **is-ent-i̯ai̯*, während das homerische *ῑεῖσαι* (*ὄπα*) aus **ῑs-ent-i̯ai̯* auf eine reduplicierte Nebenform, *i-is-* > *ῑs-*, desselben Wortes zurückgehe. Im epischen Dialekte hätte es demnach für 'die Stimme ertönen lassen, erheben' drei Ausdrücke gegeben, näml. 1) die gewöhnliche gemeingriechische Redensart

[1] So jedoch nur der eine (bessere) Hauptzweig unserer Theogoniehdschr., während der andere *ὄφ' ἱεῖσαι* bietet; s. Rzach Wiener St. XIX, 31. 44.

ὄπα, ὄσσαν (φωνήν etc.) ἵημι (vgl. *Γ* 221 ὄπα . . . . εἵη, *Ξ* 150 f. ὄπα . . . . ἧκεν), 2) ὄπα *εἰ(σ)-μι (: 3 Pl. *ἰ(σ)-εντι, denn so würde offenbar die Flexion anzusetzen sein)[1] und 3) ὄπα *ῑ(σ)-μι. — Die Unwahrscheinlichkeit einer solchen Annahme dürfte wohl von selbst in die Augen springen. Was die Psilosis in ὄπ' ἱεῖσαι betrifft, kann diese in der bisherigen Weise auf eine vereinzelte mundartliche Einwirkung, und zwar wohl eher des neuionischen als des äolischen Dialektes, zurückgeführt werden[2]. Denkbar ist wohl auch, dass sie ihren Ursprung in einem bei dem winzigen Einsilbler nicht unmotivierten Verdeutlichungsbedürfnis haben könnte (in der scriptio continua οφιε(ι)σαι : οπιε(ι)σαι). Wie aber auch diese, übrigens von seiten der Überlieferung[3] nicht über alle Zweifel erhabene, Schreibung zu verstehen sein möge, so scheint mir jede nicht ganz ungereimte Erklärung derselben[4] besser zu sein als die Ansetzung eines für diese paar Stellen — bez. für die hesiodische und die davon abhängige des genannten Hymnus — eigens erschlossenen Wortes (*εἰσ-μι). Und wollten wir uns auch diese Konstruktion gefallen lassen, so wäre damit doch nicht so ohne weiteres gegeben, dass hom. ῑεῖσαι für *ῑs-*entiai* stehe. Es muss wohl also dabei sein Bewenden haben, dass diese letztere Form zu ἵημι gehört und folglich ein Beispiel des in Rede stehenden Dehnungstypus bietet; denn dass die Länge des ι- aus der Vermischung von ἵημι ἵεμαι und ῑεμαι = ϝίεμαι herrühren[5], oder m. a. W. hier die jüngere Messung des ersteren Verbums (ῑημι)[6] vorliegen sollte, ist kaum anzunehmen.

γ. ⏓ — — im Versanfang.

Ich gehe hier von der oben S. 25 ausgesprochenen und in Kürze begründeten Voraussetzung aus, dass wo die Wahl zwi-

---

[1] QE. 438, 1 lässt es S. unentschieden, ob *Γ* 152 (ὄπα λειριόεσσαν) ἱεῖσιν zu 1) oder 2) zu stellen sei.

[2] Vgl. Rzach Der Dial. d. Hes. 360, Kühner-Blass Gr. I, 110.

[3] Vgl. die Note der vorhergehenden S.

[4] Mulvany a. a. O. 140 will den 'error of the MSS.' aus sekundärer Beeinflussung durch das ursprünglich unaspirierte ἵεμαι = ϝίεμαι erklären, was m. E. schwerlich angeht.

[5] So Mulvany a. a. O. i. d. N.

[6] Schulze QE. a. a. O. (vgl. Smyth Ionic 581).

schen metrischer Dehnung und akephalem Verseingang liegt, jene Licenz den Vorzug verdiene, und dass an dieser Stelle des Hexameters ihre Grenzen etwas weiter zu ziehen seien.

| *ᾱείδῃ:* ρ 518 f. *ὡς δ' ὅτ' ἀοιδὸν ἀνὴρ ποτιδέρκεται, ὅς τε θεῶν ἒξ | ἀείδῃ δεδαὼς ἔπε' ἱμερόεντα βροτοῖσι, | τοῦ δ' ἄμοτον μεμάασιν ἀκουέμεν, ὁππότ' ἀείδῃ* (QE. 384 f.). — In der jüngeren Poesie ist das anlautende *ᾱ-* nicht selten lang gemessen; im besonderen ist aber die 1. Person an mehreren Stellen der kleineren homerischen Hymnen und, was etwas mehr besagen will, im Eingangsverse der kl. Ilias (|*Ἴλιον ἀείδω κτλ.* Fgm. 1, S. 39 Ki.) als Molossus des 2/3. Fusses gebraucht. Schulze, der ρ 519 zu den *ἀκέφαλοι* stellt, ist zwar der Ansicht, dass 'haec nihil ad Homerum', aber damit ist doch die Sache nicht abgetan. Was 'kyklisch' ist, kann auch 'homerisch' sein, denn diese beiden Kreise des alten Epos sind bekanntlich keineswegs durch eine weite Kluft von einander geschieden[1]. Der Umstand aber, dass in der Odysseestelle in unmittelbarer Nähe *ᾰοιδός* vorangeht und *ᾱείδῃ* nachfolgt, darf nicht als Bestätigung jener Annahme gelten, denn derlei jähe Quantitätswechsel sind bei Homer keineswegs unerhört[2]; und die Tatsache, dass bei ihm *ἀείδω* sonst immer — und zwar auch in den antispastischen Formen *ἀείδῃσιν, ἀείδοιεν, ἀείδοντες, ἀειδούσῃς* — kurzes *α* hat, ist kein zwingender Beweis dafür, dass er die Dehnung grundsätzlich und unter allen Umständen vermieden habe.

| *δᾱΐζων* Λ 497: *δᾱΐζων* (4m.), *δᾱΐξαι* u. s. f. (QE. 380 f.). Dass hier die erste Silbe recht frühzeitig mit Dehnung ausgesprochen wurde, geht, wie auch Schulze bemerkt, aus Aischyl. Ch. 396 *δᾱΐξας* hervor, obwohl es keineswegs notwendig ist, dass gerade Λ 497 dem Aischylos das Muster geliefert habe, denn dieselbe Messung des Wortes kann an mancher uns verlorenen Stelle des Epos und der älteren Lyrik vorgekommen sein. M. E. steht aber nichts der gewöhnlichen Ansicht im Wege, dass diese Aussprache auch die alte, 'echthomerische', gewesen.

[1] Vgl. hierzu die Ausführungen von Cauer in seiner Anzeige der QE. W. f. kl. Ph. IX, 1056 f., 1058 f. (v. Wilamowitz Hom. Unters. 371 ff.).

[2] Vgl. oben S. 27, 1.

| ἰανθῇ χ 59: ἰαίνω (QE. 381).

| πνείοντες δ 361 (QE. 279). Hier hat die bei diesem Verbum fast durchgängig herrschende Thesisdehnung (μένεα πνείοντες, ἀποπνείων u. s. w.) zur Längung der Wurzelsilbe in der 1. Arsis mitgewirkt (vgl. unten).

Zum Schluss erwähne ich ἀτάλλων Hes. E. 131 | ἐτρέφετ' ἀτάλλων, welche Stelle Schulze QE. 469 f. besprochen hat. Er erinnert dort an die Bergk'sche Ansicht, dass anstatt ἀτάλλων mit einem Teil der geringeren Hdschr. ἀττάλλων, eine aus dem reduplicierten ἀτιτάλλω durch Silbendissimilation entstandene Form, zu schreiben sei [1], und stellt derselben als ev. zu berücksichtigende Möglichkeit den Vorschlag an die Seite, den Vers durch Änderung der Wortfolge als ἀκέφαλος (| ἀτάλλων τρέφετο) herzustellen. Am einfachsten ist wohl metrische Dehnung anzunehmen. Diese könnte etwa zuerst in den unbelegten viersilbigen Formen ἀτάλλοντα, -ος u. s. f. eingetreten und davon auf den dreisilbigen Nom. Sg. übertragen sein — eine Möglichkeit die, wie ich oben angedeutet, überhaupt bei den alleinstehenden Bacchiendehnungen zu berücksichtigen sein dürfte (ἀείδῃ: -ῃσι, -ωσι, -ουσι; ἰανθῇ: -είην, -εῖεν u. dgl.).

Andere zweifelhafte und z. T. eingehendere Erörterung beanspruchende Fälle mögen hier übergangen werden [2]. Die Anlautsdehnung in den, wie ἄμητος (S. 36) und πνείοντες, eigentlich amphibrachischen Formen Ἄρηος, -ι, -α wird im folgenden Abschnitte behandelt werden.

c. Vor der letzten Thesis.

Nach den Darlegungen Schulze's im dritten Buche seiner QE. hätte wie in der Arsis und der Thesis des ersten Fusses (στίχοι ἀκέφαλοι — στ. λαγαροί) so auch in der Arsis des sech-

[1] Für die Gemination des -τ- haben sich auch v. Lennep und Sittl (vgl. dessen krit. Anh.) unter Berufung auf den Eigenn. Ἄτταλος (?) erklärt.

[2] Ich denke dabei an epische Wortformen, wie z. B. οὔρεος QE. 409 (die dort angeführten, nichthomerischen, Belege sämtlich antispastisch oder bacchiisch: Οὐρεών τε, οὐρείῃσι, οὔρειαι, -είην; vgl. οὔρεϊ, -ος etc.); | στειλειόν ε 236, στειλειῆς φ 422 (2/3. F.; QE. 175) — ἀποειπών Τ 35, ἀποέρσῃ Φ 283: -έρσειε Φ 329 (Knös De dig. 22, 177; QE. 71) — πιφαύσκων Κ 502, Σ 500, -ειν Hymn. II, 540 (Κ 478 mit Grashof u. a. ἐπίφαυσκε? Vgl. aber QE. 476) — ἐπιτέλλω ψ 361 (QE. 469) — | ἐπεὶ δή (ἐπειδή) Hom. 6m. (QE. 380).

sten (στ. μείουροι) eine kurze Silbe als solche anstatt der normalen Länge verwendet werden können. Diese freiere Bildung der genannten Füsse wäre in der ältesten hexametrischen Dichtung viel verbreitet gewesen, während bei Homer und seinen Nachfolgern nur mehr vereinzelte, aber sichere Spuren und Überreste derselben nachzuweisen seien. In dem vorliegenden Zusammenhange haben wir es nur mit der Licenz des 6. Fusses, also mit den *στίχοι μείουροι* zu tun, betreffs welcher ich, wie schon die Überschrift dieses Stückes zeigt, die Schulze'sche Ansicht nicht zu teilen vermag.

Die wichtigsten in Betracht kommenden Fälle sind die besonders häufigen Versschlüsse mit den an sich iambischen Wortformen *ἀνήρ*, *Ἄρης* und *ὕδωρ* (QE. 460 ff., 454 ff., 438 ff.). Meines Bedünkens hat man nun wenigstens bei dem mittleren von diesen Wörtern einigen Anhalt, um die homerische Quantität des am Versende stehenden Nominativs zu bestimmen. Nehmen wir zuerst einen Überblick über die bei Homer vorkommenden Formen.

Nom. *Ἄρης* im 1. F. 2m.; im 6. 17m.[1]; im Inneren des Verses als ⏑ — gemessen 31m.

Vok. *Ἄρες* im 1. F. 2m. (*Ἆρες*); im Inneren des V. als ⏑ ⏓ 2m.[2].

Gen. *Ἄρηος* als ⏑ — ⏑ 31m., immer im 5/6. F.; als ⏑́ — ⏑́ 3m.: *B* 767 *φόβον Ἄρηος φορεούσας* |, *Γ* 128 *ὑπ' Ἄρηος παλαμάων* |, *Σ* 264 *μένος Ἄρηος δατέονται* | (überall im 4/5. F.).

Ἄρεος im 1. F. 1m.; im Inneren des V. als ⏑ ⏑ — 2m. (*T* 47, *ϑ* 267).

Dat. *Ἄρηϊ* im 1. F. 1m.; als ⏑ — ⏑ 26m., wovon 4 (*E* 430. 699, *Λ* 604, *O* 110) im Inneren d. V., die übrigen in 5/6. F.; als ⏑́ — ⏑́ 2 m.: *E* 829 | *ἀλλ' ἄγ' ἐπ' Ἄρηι πρώτῳ ἔχε μώνυχας ἵππους*, 841 | *αὐτίκ' ἐπ' Ἄρηι πρώτῳ ἔχε κτλ.* — Hierzu *ἀρηΐ-ϑοος*, *-φατος*, *-φιλος* und andererseits | *ἀρηικταμένῳ* (*ἄρηι κτ.*) *X* 72.

Ἄρῃ (mit der Var. *Ἄρει*) als ⏑ — 3m.

Ἄρει dreisilbig im 1. F. 1m.; zweisilbig im 6. 1m.

Acc. *Ἄρηα* als ⏑ — ⏑ 34m., wovon 8 (*E* 289 = *Υ* 78 =

[1] Zu dem QE. 454 gegebenen Stellenverzeichnis ist *Π* 543 nachzutragen.

[2] Falls *E* 31, 455 die herkömmliche Lesung | *Ἆρες* (resp. *Ἄ-*) *Ἄρες* beibehalten wird. Zu ihrer Rechtfertigung vgl. u. a. Lehrs Aristarch.[3] 474.

X 267, *E* 454. 824, *P* 721, *Φ* 406, *ϑ* 518) im 2/3. und 26 im 5/6. F.; als ⏑́ — ⏑́ 2m.: *E* 827 | μήτε σύ γ' Ἄρηα τό γε δείδιϑι κτλ., *Γ* 152 καὶ Ἄρηα πτολίπορϑον |. — Ἄρην 1m. (*E* 909, Var. Ἄρη').

In Bezug auf die spätere Dichtung mögen noch folgende Notizen hinzugefügt werden.

In den grösseren Hymnen kommen nur die regelrecht gemessenen Formen Ἄρης, -ος, -ι (je einmal) vor. Im Areshymnus (VII) V. 1 steht der Vok. Ἄρες (Var. Ἄρες) im 1. F.

In der Hesiodischen Sammlung hat die Aspis den Nom. 2m. im 6. F. und den Vok. einmal im 1. Der Gen. Ἄρεος und der Dat. Ἄρηι finden sich je einmal mit gedehntem Anlaut: A. 98 Ἄρεος ἀνδροφόνοιο |, Th. 936 σὺν Ἄρηϊ πτολιπόρϑῳ | (vgl. *Γ* 152). Überall sonst ist das Ἀ- kurz gebraucht: Ἄρης (A. 2m.), -ηος (E. 1m., A. 4m., Fgm. 3m.), -εος (A. 2m.), -ηι (Th. 1m.), -ηα (Th. 1m.), -ην (A. 4m.).

Aus den Elegikern kann als bemerkenswert die epische Dehnform Ἄρηος (i. 2/3 F.) Tyrt. 11, 7 (nach sicherer Konjektur) erwähnt werden. Von den Lyrikern bietet Pindar Ἄρεος und Ἄρει, Bacchylides Ἄρης. Auch in der attischen Tragödie erscheint bisweilen die Dehnung, bei Aischylos sogar 2m. im Trimeter (Ἄρης S. g. Th. 244, 469)[1].

Offenbar hängt hier alles davon ab, wie wir die im Werte eines Molossus[2] verwendeten homerischen Formen Ἄρηος, -ι, -α erklären. Nach Schulze hätten wir neben den beiden der übrigen Flexion des Wortes zu Grunde liegenden Stämmen Ἀρεσ- (Ἄρης, -ες, -εος) und Ἀρηϝ- (Ἄρηος u. s. f.) für diese einen eigenen dritten Stamm *Ἀρε(σ)-ηϝ-, -εϝ- vorauszusetzen. Die davon

[1] S. ausser QE. a. a. O. Harder De alpha voc. 74, Paulson St. Hes. I, 122 und im Ind. Hesiod., Heimer Stud. Pind. 126, Dindorf Lex. Aesch. und Ellendt Lex. Soph. s. v.

[2] Zur Stellung der Endungen in arsi vgl. z. B. die gleiche Behandlung der dreisilbigen, molossisch skandierten (— ⏑́ — ⏑́), Formen von Αἴας: Αἴαντος 22(23)m. (: *Λ* 138, *N* 695 = *O* 334, *O* 415. 429. 434, *P* 304 — — ⏑́ ⏑), Αἴαντι *Ξ* 459, *O* 674, *P* 123 (: 3m. — — ⏑́ ⏑), Αἴαντα *Λ* 464, *M* 342, *N* 67, *P* 626 (: 13m. — — ⏑́ ⏑), Αἴαντε *N* 46 = *Π* 555, *N* 47, *Π* 556 (: 13m. — — ⏑́ ⏑), Αἴαντες an allen 5 St., Αἴαντας im einzigen Belege. Antibacchiische Wortformen scheinen überhaupt recht häufig die bei den molossischen Wörtern regelmässige Iktenlage (oben S. 33) zu haben. Zur Messung Ἄρηα — ⏑́ — ⏑́ in der Hauptcäsur vgl. Knös De dig. 275 f.

mit durchgängiger Kürze des Suffixvokales gebildeten Kasusformen *Ἀρε(σ)-ε(ϝ)-ος, -ι, -α hätten die in solcher Quantitätsabfolge regelrechte metrische Dehnung der ersten Silbe erfahren : *Ἄρεεος (— ⏑ ⏑ ⏓) -ι, -α, und aus diesen viersilbigen Dehnformen wären dann (in ähnlicher Weise wie Ἡρακλῆος u. s. f. aus Ἡρακλέεος) infolge späterer Entstellung die uns vorliegenden Dreisilbler Ἄρηος, -ι, -α entstanden. Gegen diese Erklärung hat Fröhde B. B. XX, 187 eingewendet, dass es auffallend wäre, wenn in diesem Stamme auf -ηϝ-, -εϝ- gegen die sonstige Regel nur die kurzvokalische Variante des Suffixes zur Verwendung gekommen, besonders da *Ἀρεηος u. s. f. in metrischer Beziehung keine Schwierigkeit gemacht haben würden. Selbst möchte er Ἄρηος, -ι. -α auf einen St. *Ἀρσ-ηϝ- zurückführen. Beide Annahmen scheinen mir an demselben Fehler zu leiden. Ich halte es nämlich für durchaus unwahrscheinlich, dass diese so ganz selten (bei Homer zusammen 7m.) erscheinenden Formen, die sich nur durch das lange Ἀ- von den regelmässigen unterscheiden, eine besondere Stammbildung repräsentieren sollten. Ich glaube auch, dass es einen viel leichteren Ausweg zur Lösung des Rätsels giebt. Wir haben es hier einfach mit einem, allerdings etwas eigenartigen, Falle der soeben besprochenen Bacchiendehnung zu tun. Nun glaubten wir aber wahrzunehmen, dass diese Dehnung — abgesehen etwa von den im Versanfang stehenden und also hier weniger in Betracht kommenden Beispielen — nicht gerne allein aufzutreten, sondern sich an andersartige Dehnungen des nämlichen Wortstammes und derselben Silbe anzulehnen pflegt. Und die gedehnten Amphibrachen Ἄρηος, -ι, -α scheinen ja in vorzüglichem Masse eines solchen Anschlusses benötigt zu sein. Dann kann aber, wie ich meine, nach dem oben dargelegten Frequenzverhältnisse der gedehnten oder Dehnung verstattenden Formen diese Stütze kaum anderswo als im Nom. Ἄρης des 6. Fusses gesucht werden. Denn die aller Wahrscheinlichkeit nach mit gedehntem Anlaut ausgesprochenen Versanfänge Ἀρηϊ (1m.), ἀρηϊκταμένῳ (1m., Antispast), Ἄρεος, -ι (je 1m.) sind in dem uns vorliegenden ältesten Materiale zu selten, als dass man ihnen füglich einen bestimmenden Einfluss zuschreiben könnte; und mit Ausnahme des einmaligen (Ἄρεος) in der Aspis kommen die Dreikürzenformen

Ἄρεος, *-ι* *(-α)* mit Dehnung im Inneren des Verses überhaupt nicht vor. Es erklärt sich aber, wenn ich nicht gänzlich irre, alles aufs beste, falls wir annehmen, dass zu der Zeit, wo die Verse mit {*Ἄρηος*, *-ι*, *-α*} entstanden, die auf *Ἄρης* ausgehenden nicht als *μείουροι* (◡ — |), sondern als vollschlüssige Hexameter mit metrischer Dehnung der vorletzten Silbe (— — |) recitiert wurden — was dann natürlich ebenso von der einer jüngeren Zeit entstammenden Stelle mit *Ἄρει* | *ϑ* 276 (im Demodokosliede) gelten würde[1].

Auch bei *ἀνήρ* und *ὕδωρ* dürfte etwas ähnliches zu beobachten sein, wenn auch die Spuren hier noch schwächer und unsicherer zu sein scheinen.

Der Nom. *ἀνήρ* steht bei Homer 1m. im 1. (wo auch der Vok. *ἄνερ* = *ἄνερ* 1m. vorkommt) und 45m. im 6. Fusse[2]. Im Inneren des Verses, wo er sonst 140m.[3] mit der Messung ◡ — erscheint, tritt er an 4 Stellen als Spondeus des 4. Fusses auf: *M* 382 (*οὐδέ κέ μιν ῥέα*) | *χείρεσσ' ἀμφοτέρῃς ἔχοι ἀνήρ, οὐδὲ μάλ' ἡβῶν* — *Ψ* 112 *ἐπὶ δ' ἀνὴρ ἐσθλὸς ὀρώρει* | — *μ* 77 *οὐ δέ κεν ἀμβαίη βροτὸς ἀνὴρ οὐδ' ἐπιβαίη* — *π* 45 *πάρα δ' ἀνήρ, ὃς καταθήσει* |[4]. — Schulze hat diese Stellen folgendermassen behandelt. In *M* 382 nimmt er die von Nauck vorgeschlagene Umstellung (*-ῃσιν*) *ἀνὴρ ἔχοι* an[5]; die Versetzung der beiden Wörter wäre durch eine Reminiscenz aus *M* 122 *ἀλλ' ἀναπεπταμένας ἔχον ἀνέρες, εἴ τιν' ἑταίρων* veranlasst. In Bezug auf *μ* 77 spricht er die Vermutung aus, dass dessen Urheber etwa durch *Σ* 85 *ἤματι τῷ*,

---

[1] Die Quantität von | *Ἄρης* und | *Ἄρες* mag hier dahingestellt bleiben. Die Analogie scheint jedoch am ehesten für spondeische und trochäische Messung zu sprechen.

[2] Dem QE. 360, 3 berichtigten und sehr vermehrten Harder'schen Stellenverzeichnisse ist noch *α* 228 hinzuzufügen. — Aus den Hymnen und den Hesiodea ist nichts zu notieren, ausser dass *ἀνήρ* in den ersteren 2, und in den letzteren 3m. am Versende vorkommt (s. Schulze a. a. O.).

[3] *I* 320 nicht mit eingerechnet.

[4] Von Schulze a. a. O. übersehen.

[5] Ebenso Paulson Stud. Hes. I, 120,5, v. Leeuwen u. Mendes da Costa in ihrer Ausg. (*φέροι*). — Die überlieferte Schreibung des Verses ist allerdings in mehrfacher Hinsicht schwankend (s. die krit. Ausgaben und Ludwich Arist. hom. Textkr. I, 346 z. St.), aber betreffs der Stellung von *ἀνήρ* vor der bukolischen Diäresis stimmen alle Zeugnisse überein.

ὅτε σε βροτοῦ ἀνέρος ἔμβαλον εὐνῇ verleitet worden sei den Nom. βροτὸς ἀνήρ (der Hymn. II, 354 am Versschluss erscheint) an derselben Versstelle und mit derselben Messung der ersten Silbe zu verwenden. Ψ 112 endlich könnte nach S. möglicherweise auf Nachahmung der Formel ἐπὶ δ' ἀνέρες ἐσθλοὶ ὄρονται, -το beruhen, die zwar erst in der Odyssee (ξ 104, γ 471) vorkomme, aber trotzdem zweifellos älter als der genannte Vers sein könne. Offenbar liesse sich auch der noch übrige Beleg in derselben Weise erledigen, indem ja für π 45 etwa Σ 515 μετὰ δ' ἀνέρες, οὓς ἔχε γῆρας | oder eine ähnliche Stelle als Muster gedient haben könnte. ἀνήρ hätte demnach an den drei letzteren Stellen — und warum nicht auch in M 382? — den langen Anlaut von den im Versinneren ausnahmslos gedehnten Formen des nicht synkopierten Stammes ἀνερ-, ἀνέρος, -ι u. s. f., überkommen. Gegen eine solche Erklärung ist an sich nichts einzuwenden[1], aber meines Bedünkens wird die Sache noch einfacher, wenn wir annehmen, dass ἀνήρ auch sonst im epischen Hexameter, nämlich an dessen Ende zu hören war und folglich nur aus dem 6. in den 4. Fuss übertragen zu werden brauchte[2].

Ähnlich liegen die Verhältnisse bei ὕδωρ. Der Nom. Acc. Sg. ὕδωρ kommt bei Homer am Versende 46m.[3] vor, darunter 1m. Ξ 271 in der Verbindung Στυγὸς ὕδωρ. Im Inneren des Verses erscheint die Form 25(26)m. als Iambus und 2m. als Spondeus des 4. Fusses, letzteres in der bekannten Stelle Ο 37 = ε 185 (ἴστω νῦν τόδε....)| καὶ τὸ κατειβόμενον Στυγὸς ὕδωρ, ὅς τε μέγιστος | (ὅρκος κτλ.), die noch einmal im Hymn. I 85 (84—86) wiederkehrt. Die Hymnen bieten im übrigen 6m.: I, 241. 380. 435; II, 519 (ἐπὶ Στυγὸς ὄβριμον ὕδωρ)[4]; IV, 208. 259 (ἀμείλικτον Στυγὸς ὕ.), ὕδωρ | und 1m. IV, 382 (|οὐδ' ὕδωρ ποταμῶν κτλ.) ὕδωρ mit langem Anlaut in der 1. Thesis. In den Hesiodea findet sich die Form 4m. (darunter Th. 805 Στυγὸς ἄφθιτον ὕδωρ) als Versausgang.

---

[1] Vgl. Hes. A. 221 μελάνδετον ἄορ ἔκειτο | nach ἄορι, -α (oben S. 8, 6).

[2] μ 77 βροτὸς ἀνὴρ (οὐδ' ἐπιβαίη |) nach Ε 361 βροτὸς οὔτασεν ἀνήρ (vgl. Hymn. II, 354 βροτὸς ἀνήρ |) u. s. w.

[3] Die allgemein athetierte Stelle δ 511 nicht mitgezählt.

[4] Der Vers ist von vielen Kritikern verworfen worden; vgl. aber die Ausg. v. Ludwich (Ind. lect. Regim. 1890/91) z. St.

Wie wir bereits gesehen haben (oben S. 16), hat Schulze (*Στυγὸς ὕδωρ*) als eine prosodische Analogiebildung nach *Στυγὸς ὕδατος* gefasst. An der Möglichkeit dieser Erklärung ist nicht zu zweifeln, aber da die fragliche Verbindung im Nom. an einer homerischen Stelle (und ebenso 1 m. im Demeterh.) das Versende bildet[1], ist es mir wahrscheinlicher, dass auch hier die iambische Wortform in spondeischer Geltung aus dem 6. in den 4. Fuss eingewandert sei. Die Annahme, dass *ὕδωρ* | bei Homer als Spondeus zu messen sei, scheint mir übrigens auch aus einem anderen Grunde recht nahe zu liegen. Schon im Demeterhymnus, dessen Entstehungszeit bekanntlich in die erste Hälfte des 7. Jahrhunderts verlegt wird, tritt an der oben angeführten Stelle das anlautende *υ* als Thesislänge auf, und Schulze hat hier mit vollem Fug die durch spätere Parallelen (bes. Xenophan. 4, 2) hinlänglich geschützte Überlieferung aufrecht erhalten (QE. 439). Offenbar musste aber die Dehnung, ehe sie in die Thesis übergeführt werden konnte, zuerst in der Arsis, und zwar bei eben dieser Form (*ὕδωρ*) recht fest eingebürgert, und nicht bloss auf Umwegen aus den dreisilbigen Dehnformen (*ὕδατι* etc.) oder etwa aus der Verbindung *Στυγὸς ὕδωρ* erschlossen sein.

Aus den übrigen, grösstenteils nur vereinzelt auftretenden Fällen, die Schulze unter den *στίχοι μείουροι* aufführt, ist, soviel ich finden kann, in der fraglichen Beziehung keine Aufklärung zu gewinnen. Nur éines können auch sie lehren, nämlich dass unsere Überlieferung so ziemlich überall, wo es die Schrift gestattet, für die Dehnung, nicht für den Defekt eintritt: *μετείω* | für *-έω*, *εἴῃ* | f. *ἔῃ* (QE. 431 f.)[2], *συφειοῦ* | f. *-εοῦ* (QE 433), *οὐδόν* | f. *ὀδόν* (QE. 435), *θόωκος* | f. *θόᾶκος* (QE. 434 f.)[3], *νεμέσσι* | f.

---

[1] Vgl. auch die beiden oben angeführten Stellen aus Hesiod und dem Hermesh., in denen *Στυγὸς—ὕδωρ* | durch ein Attribut des letzteren Wortes getrennt sind.

[2] Den Beispielen mit *ει* < *ε* ist vielleicht *Λ* 611 *ἔρειο* | f. *ἔρεο* — Grundform **ἐρϝε(σ)ο*. woraus andererseits *εἴρευ* — zu *ἔρεσθαι* (*-έσθαι*), *ἐρώμεθα*, *ἔροιτο*, hinzuzufügen; vgl. | *σπεῖο*, oben S. 31. Anders Schulze QE. 98 ff., wo *ἔρειο* in *ἔρειον* < *ἔρηον* geändert wird, und die übrigen homerischen Belege der Stammform *ἐρο-* in verschiedener Weise beseitigt werden. Über die zu Grunde liegende Ansicht von der Behandlung des nachkonsonantischen Digamma im homerischen Dialekte urteile ich wie Prellwitz an der oben S. 28, 2 angeführten Stelle.

[3] Zunächst wohl für **θόρχος*; s. unten im Kap. II.

νεμέσι[1] (QE. 434) u. s. f. Von dieser Regel giebt es überhaupt nur éine Ausnahme, nämlich das antike Paradebeispiel des uns beschäftigenden Defektes *M* 208 *αἰόλον ὄφιν* |. Hier hat man indessen in alter wie in neuerer Zeit den Quantitätsausfall durch dehnende oder 'geminierende' Aussprache der Aspirata (*ὄπφις* : *o-phis* > *op-phis*)[2] ersetzen wollen, und Schulze (QE. 431) hat seinerseits gegen diesen Ausweg nichts einzuwenden, sondern lässt es ganz dahingestellt sein, ob der Vers ein *μείουρος* gewesen. In der Tradition giebt es also überhaupt keine sichere Stütze für die Annahme dieses Defektes. Denn selbstverständlich kann der am geschriebenen Buchstaben haftenden Lehre, die unsere Homerscholien und die metrischen Traktate[3] bieten, eine solche Bedeutung nicht beigemessen werden: sonst müssten wir ja diesen Quellen auch dann folgen, wenn sie das entgegengesetzte '*πάθος*' (*κατὰ πλεονασμόν*), *στίχοι δολιχοῦροι* oder *μακροσκελεῖς* mit dreisilbigem Ausgange (z. B. *πὺξ ἀγαθὸν Πολυδεύκεα* |), und anderes dgl. bei Homer notieren.

Nach einer Äusserung QE. 437 zu schliessen, scheint auch Schulze vorauszusetzen, dass die Aufhebung des fraglichen Defektes durch metrische Dehnung sehr frühzeitig stattgefunden haben könne. An der genannten Stelle hält er es wenigstens für denkbar, dass der 'pravus mos' die vorletzte Silbe der homerischen *μείουροι* zu dehnen schon zu Alkaios' Zeiten geherrscht habe. Wenn die 'Unsitte' von so ehrwürdigem Alter ist oder sein kann, haben wir, denke ich, allen Grund zu fragen, ob sie auch eigentlich diesen Namen verdient. Warum sollte sie nicht in der Hauptsache, d. h. soweit es auf die Silbenquantität ankommt, ein getreues, in ununterbrochener Überlieferung erhaltenes Abbild der altepischen Vortragsweise und Aussprache sein? Dass ein noch nicht berührter Grund, nämlich die allgemeine metrische Wahrscheinlichkeit hierfür spricht, wird kaum in Abrede gestellt werden können. Denn was von dieser Seite

---

[1] Am wahrscheinlichsten mit Leskien Curt. Stud. II, 71, Knös De dig. 273 und den übrigen von Schulze a. a. O. angeführten als eine vom Versbedürfnis hervorgerufene analogische Umbildung nach *νεμε(σ)σάω*, *-ομαι* aufzufassen.

[2] Vgl. G. Meyer Gr.[3] 287 f., Blass Ausspr.[3] 101.

[3] S. QE. 374 (Rauscher De schol. hom. ad rem metr. pert., diss. Argentor. 1886, S. 50 f.; Voltz De Helia Monacho etc., diss. Argentor. 1886, S. 35 f.).

her gegen die Ansetzung von Quantitätslücken und für die Annahme metrischer Dehnung im Inneren (2—5 F.) des Hexameters geltend gemacht werden kann (vgl. oben S. 4 f.), das dürfte in demselben oder sogar in erhöhtem Masse vom Versende gelten: eine Unterbrechung der rhythmischen Kontinuität fällt gerade an dieser Stelle besonders stark ins Ohr[1], wie die bekannten Beispiele solcher Versbildung, die 'hinkenden' Iamben und Trochäen zeigen können. In der Tat sind uns auch die 'stutzschwanzigen' Hexameter unmittelbar nur als ein (in nachklassischer Zeit angewendetes) Scherzmetrum bekannt[2]. Man erwäge nun ferner, dass die epischen Sänger sonst gewohnt waren von der Dehnung metri causa — und zwar, bei antispastischen (und bacchiischen) Wörtern, auch in der Quantitätsabfolge ⏑ – — einen recht ausgiebigen Gebrauch zu machen. Sollten sie dann wirklich, wie Schulze lehrt, z. B. *ἀνέρα δ' ἀνήρ* | (*N* 131 = *Π* 215) oder einerseits *αὐτοχόωνον* |, bez. *-χόᾱνον* |, (*Ψ* 826 : QE. 250 f.) f. urspr. *-χόᾰνον* mit Dehnung, anderseits aber *οὔτε θόᾰκος* | (*β* 26 : QE. 434 f.) mit Bewahrung der natürlichen Kürze recitiert haben? M. E. ist dies Nebeneinander von Innendehnung und Enddefekt sehr unwahrscheinlich[3].

Aus den jetzt angeführten Gründen halte ich dafür, dass die Lehre von den altepischen *μείουροι* als nach der ursprünglichen Vortragsaussprache qvantitativ defekten Versen aufzugeben und an deren Stelle in hauptsächlicher Übereinstimmung mit der bisherigen Ansicht eine für den 6. Fuss des Hexa-

[1] Die Behauptung von Ahrens Kl. Schr. I, 29, dass das 'Ende der rhythmischen Perioden' zu den Stellen des Verses gehöre, 'an welchen der [im Gebrauch einer Kürze statt der Länge bestehende] Fehler gegen die strengern Gesetze des Metrums das Ohr weniger beleidigt', ist, in dieser Allgemeinheit, entschieden unrichtig.

[2] Vgl. Schulze QE. 462, Christ Metr.[2] 224 (Luc. Müller De re metr.[2] 112).

[3] Ich weiss nicht, ob man die QE. 519 in d. Nachtr. zu S. 137 vorkommende kleine retractatio betreffs der metrischen Dehnung (vgl. oben S. 5) als ein Anzeichen davon auffassen darf, dass Schulze auf die soeben angedeutete Inkonsequenz seines Systemes aufmerksam geworden ist. Soll es mit den homerischen *μείουροι* rechter Ernst werden, so muss man gewiss auch die metrische Innendehnung für Homer leugnen, wie es z. B. Leskien Curt. St. II, 72 und, was die grosse Mehrzahl der Fälle betrifft, auch Ahrens Kl. Schr. I, 29 f. getan hat.

meters geltende freiere Art der metrischen Dehnung anzunehmen ist. Eine Erklärung der Ausnahmestellung, die auf die eine oder die andere Weise der 6. Arsis zuzuerkennen ist, vermag ich leider ebenso wenig wie Schulze (QE. 462) beizubringen. Obwohl es an sich nicht unwahrscheinlich ist, dass der Hexameterschluss mit einer ihm eigentümlichen Kadenz vorgetragen worden sei, darf man sich jedoch schwerlich auf eine 'besondere Kraft des 6. Iktus'[1] berufen; denn bei dieser wie bei allen Dehnungen in arsi spielt der metrische Iktus wohl nur die Rolle einer Zweckursache, nicht die einer causa efficiens: die betreffende Kürze wurde gedehnt, damit sie den Iktus zu tragen im Stande sei, wie sie ja bisweilen auch umgekehrt gedehnt wurde, um als spondeische Thesis dienen zu können (vgl. unten Kap. II).[2] Mit etwas grösserem Rechte könnte man vielleicht daran erinnern, dass am Versende auch in einer anderen Beziehung, nämlich betreffs der Kontraktion und Synizesis[3] eine freiere Handhabung des sprachlichen Materiales zu Tage tritt, und beide Erscheinungen — die ausserordentliche Dehnungslicenz wie den stärkeren Gebrauch der Kontraktion — auf die besonderen Schwierigkeiten zurückführen, die diese gewöhnlich mit dem Satzende zusammenfallende[4] Versstelle dem metrischen Künstler darbieten mochte. Mit solchen Allgemeinheiten ist jedoch sehr wenig gewonnen, und wir müssen uns wohl also vorläufig bei der blossen Anerkennung der unerklärten Tatsache beruhigen.

Endlich möge noch bemerkt werden, dass durch die Ablehnung der *μείουροι* die Frage betreffs der Defekte des

[1] Vgl. Christ. Metr.[2] 194, wo diese Erklärung nur mit Vorbehalt für ein paar Fälle in Vorschlag gebracht wird.

[2] Der etwaige sprachliche Hintergrund der metrischen Dehnung, welchen Schulze QE. 477 ff. in sehr interessanter und scharfsinniger Weise (aber ohne m. E. zu einem völlig befriedigenden Ergebnisse zu gelangen) klarzulegen gesucht hat, wird selbstverständlich durch diese rein metrisch-prosodische Vorfrage nicht berührt.

[3] Vgl. Menrad De contr. et syniz. usu hom. 191 und a. d. im Index a. unter 'exitus' angeführten Stellen.

[4] S. Ludwich bei Rossbach Metr. 64 f. — Es verdient vielleicht erwähnt zu werden, dass die gedehnten Schlüsse zum grossen Teil in formelhaften Verbindungen vorkommen, wie z. B. *ὄβριμος, χάλκεος, χρυσήνιος Ἄρης* | — *αἰπόλος, (ἐπι)βουκόλος, αἰζήιος, καρτερὸς, Δάρδανος ἀνήρ* | — *ἀγλαὸν, ἁλμυρὸν, καλλίρροον, μέλαν, Στυγὸς ὕδωρ* | (*ἄνεμός τε καὶ ὕδωρ* |).

1. Fusses — *στίχοι ἀκέφαλοι* und *λαγαροί* — in keiner Weise präjudiziert wird. Hier stehen wir nämlich auf einem wesentlich verschiedenen Boden. Denn erstens liegen in unserer schriftlichen Überlieferung mehrere Beispiele des *στ. ἀκέφαλος* und wenigstens ein Beleg des *στ. λαγαρός* unmittelbar vor: | *ἐπίτονος*, | *ζεφυρίη*, | *ἐπεὶ δή* u. s. w. (QE. 375 ff.) — | *Αἶαν Ἰδομενεῦ τε* (QE. 415). Und zweitens kann die Annahme einer, sei es in der Arsis oder in der Thesis, defekten Bildung des 1. Fusses vom metrischen Standpunkte aus keinem principiellen Bedenken unterliegen. Wie bekannt, ist der Anfang einer metrischen Reihe nicht in demselben Masse wie ihr Schluss an die rhythmische Form des zwischen beiden liegenden Mittelstückes gebunden. Der erste Fuss kann daher, um G. Hermann's (Elem. 69) Ausdruck von der sog. 'äolischen Basis' zu gebrauchen, als ein 'praeludium quoddam et tentamentum numeri deinceps secuturi', ein Auftakt von indifferentem Rhythmus behandelt werden. Eine derartige 'polyschematische' Bildungsweise des ersten Hexameterfusses ist auch, wie Schulze (QE. 374) erinnert, für die äolische Lyrik bezeugt. Betreffs des ersten Fusses kann also die Frage nur den tatsächlichen Umfang gelten, in welchem defekte Quantität und besonders Akephalie in unseren altepischen Texten anzunehmen sei. Und allerdings dürfte Schulze in dieser Beziehung etwas zu weit gegangen sein — was aber im einzelnen darzulegen nicht dieses Ortes ist[1].

II. Die Thesisdehnung in kretischer Silbenfolge (⏒́ ⏑ ⏒́ > ⏒́ — ⏒́).

Der hierüber handelnde Abschnitt der QE. (S. 275—373) bietet eine Fülle von eindringenden Untersuchungen und wichtigen Aufschlüssen auf verschiedenen Gebieten der griechischen Sprachwissenschaft und gehört dadurch zu den wertvollsten Teilen des an vielseitiger und tiefgeschöpfter Belehrung so reichen Werkes. Die Behandlung des Hauptgegenstandes scheint mir indessen an demselben Fehler zu leiden, den ich in einigen der vorhergehenden Kapitel nachgewiesen zu haben glaube.

[1] Vgl. oben Ss. 25, 31, 39 f.

Es wird auch hier dem alten Epos eine peinliche Genauigkeit der sprachlich-prosodischen Technik zugeschrieben, die m. E. weder an sich glaublich noch aus den vorurteilslos betrachteten Tatsachen zu erweisen ist.

Die Regeln, die nach Schulze beim Gebrauche dieser Dehnung im alten Epos sorgfältig beobachtet worden sein sollen, sind die folgenden:

1) Die Dehnung findet nur dann statt, wenn sie notwendig ist, d. h. wenn die beiden umgebenden Arsissilben unverkürzbare oder wenigstens nicht leicht zu verkürzende Längen sind. Was die vorhergehende Arsis betrifft, so reicht (infolge der bekannten Eigentümlichkeit der altepischen Sprache) schon eine durch muta cum liqu. bewirkte Position hin, um ihr das erforderliche Gewicht zu geben: z. B. *ἀποπνείων*, *μένεα πνείοντες* von *πνέ(ϝ)ω*. An die nachfolgende Arsis werden aber in dieser Beziehung strengere Anforderungen gestellt: sie darf im allgemeinen nicht auf ungedeckten Langvokal oder Diphthong (⏑—) und noch weniger auf einen Vokal mit nachfolgender einfacher Konsonanz (⏑—) ausgehen. Diese Bestimmung erleidet jedoch zwei Einschränkungen: es können nämlich teils schwerere Diphthonge, die wie z. B. -ῃ überhaupt nicht gerne ante vocalem gekürzt werden, teils bei Deckung durch eine nachfolgende Enklitika auch die leicht kürzbaren Langvokale und Diphthonge als vollgiltige Längen wirken: z. B. ι 10 *ἐγχείῃ* (f. *-χέῃ*) *δεπάεσσιν* ¦[1] — ξ 159 ¦ *ἱστίη τ' Ὀδυσῆος*.

2) Die zu dehnende kurze Zwischensilbe und der nachfolgende Silbenanlaut müssen von einer bestimmten lautlichen Beschaffenheit sein. Der Vokal der ersteren steht im überlieferten Texte immer in hiatu, aber bei anderen Vokalen als ι und υ ist Dehnung nur da eingetreten, wo dieser Innenhiat ursprünglich durch ein Digamma ausgefüllt war: *ἀτιμίῃσιν*, *ἐρητύοντο* — *πνείοντες* < **πνέϝοντες*.

3) Die ältesten Dichter (Homer, Hesiod) haben es im allgemeinen strenge vermieden, eine in solcher Weise gedehnte Silbe in die 5. Thesis des Hexameters zu stellen (— ⏕ — ⏓ |).

---

[1] Wo jedoch Schulze (QE. 280) geneigt ist mit Nauck *ἐγχείῃσι δέπασσιν* zu lesen.

Ich fange mit der letzten Regel an, die nicht wie die beiden anderen von Anfang an, sondern erst im Verlaufe der Untersuchung, und zwar mit steigender Bestimmtheit aufgestellt wird[1]. Dass sie nicht wohl stichhaltig sein kann, dürfte schon daraus erhellen, dass Schulze bereits bei Homer zwei Ausnahmen davon anerkennen muss: φ 284 ἄλη τ' ἀκομιστίη τε | (QE. 297; s. d. vorherg. Anm.) und Φ 169 μελίην ἰθυπτίωνα | (QE. 309). Beide erscheinen zwar an Stellen, die zu den jüngeren und jüngsten Bestandteilen der homerischen Epen[2] gerechnet werden, aber dieser Umstand genügt noch nicht um ihnen alle Beweiskraft zu rauben — was auch Schulze nicht behauptet hat. Diese zwei Beispiele sind aber auch nicht die einzigen, die unsere Überlieferung bietet. Ich will hier gleich einen ferneren Beleg erwähnen, der den beiden anderen von Schulze aufgestellten Bedingungen genügt, nämlich den Versausgang -κληείη, -ης, -ῃ, -ην in βίη (-ης etc.) Ἡρακληείη (-ης etc.) | (Hom. 7 St., Hes. Th. 5 St. u. s. w.), βίη (-ης) Ἰφικληείη (-ης) |, βίης Ἐτεοκληείης |. -κληείη steht für -κλε(ϝ)ε(σ)ίη (-ιᾱ), und man hat nun gemeint, dass diese letztere Form bei Homer einzusetzen und mit metrischer Dehnung der Pänultima zu lesen sei: -κλεεΐη[3]. Ich kann mich dieser Ansicht nicht anschliessen. 'Möglichkeit ist nicht Notwendigkeit', wie Ludwich vielleicht mit übermässigem Eifer und sicher mit verschiedenen Missgriffen im einzelnen, aber in der Hauptsache doch mit sonnenklarem Rechte eingeschärft hat[4]: um eine sprachliche Änderung zu rechtfertigen genügt es nicht darzutun, dass die fragliche Form anders gelautet haben könne, sondern es ist der Nachweis zu leisten, dass sie zu der

---

[1] QE. 279, 3 heisst es noch: 'Fortasse non mero accidit casu ut apud Homerum nullo loco ει in paenultima versus sede productum deprehendamus; id quod imitatores admittere non veriti sunt (Hes. Scut. 24 . . . . . .)'. Dann aber S. 297: 'Reprehensione tamen dignus videtur poeta, qui φ 284 fecit . . . . ., ob eam causam quod hoc genus productio in pede paenultimo summo opere displicet: et videtur in universum talia Homerus anxie declinasse'. Vgl. auch S. 309, 341 u., 342, 368 f.

[2] φ 284 ist sogar von Payne Knight athetiert und von Nauck wenigstens verdächtigt worden.

[3] Vgl. Schulze QE. 256 und die dort angeführte Litteratur, Menrad De contr. et syniz. usu hom. 12 f.

[4] S. Aristarchs hom. Textkr. II, 236 f. u. a. St.

betreffenden Zeit — also bei Homer in der Abschlussperiode der seinen Namen tragenden Epen — anders gelautet haben müsse. Und im vorliegenden Falle dürfte noch obendrein alles für die Richtigkeit der Überlieferung sprechen. *εϊ* aus **εσι* gehört überhaupt zu den am frühesten beseitigten Innenhiaten[1], und in *-κλεεΐη* trat überdies die Vokalanhäufung als ein die Kontraktion förderndes Moment hinzu[2]. Wir werden hierdurch auf dreisilbiges *-κλεείη* geführt, eine Form, die unter Wahrung der Positionskraft von *-κλ-* nur durch metrische Dehnung zu *-κλε̄είη* in den Vers zu bringen war. Die überlieferte Qualität des Dehnvokales (*η* = *ȩ̄*) ist in derselben Weise wie in *Ὀικλῆης*, Variante zu *Ὀικλείης* für *-κλέης* (*ο* 244), und *κληηδόνα* (*δ* 317) neben *κλεηδόνι* (*σ* 117 = *υ* 120)[3] zu erklären: es haben hier die Neigung zu breitem *ȩ̄* vor folgendem *e*-Vokal[4] und die Analogie der (auch neuionischen) Kontraktionsformen *-κλῆς* und *κληδών* zusammengewirkt[5].

Wenn das fragliche Gesetz demnach nicht wohl den Anspruch erheben kann aus den Tatsachen der Überlieferung erschlossen zu sein, so erscheint auch andererseits seine innere theoretische Berechtigung als ziemlich zweifelhaft. Wenigstens ist es mir ganz unerfindlich, warum denn gerade die Dehnung der fünften Thesis ein so schlimmer metrischer Fehler sein sollte; und ich habe auch bei Schulze gar keine Aufklärung hierüber finden können. — Ich gehe dann zu der von mir an erster Stelle aufgeführten Regel über.

---

[1] Vgl. Wackernagel K. Z. XXXIII, 18 f.

[2] Vgl. hierzu unten S. 62, 2, und über den frühen Ausfall des intervokalischen Dig. S. 59.

[3] S. QE. 282. — *κλε(ϝ)ηδών* zu *κλέϝω*, *κλεϝέω*, *κλέϝος* (QE. 281 f.) eine Bildung wie die nichthomerischen aber gut klassischen *ἀλγηδών* (*ἀλγέω*, *ἄλγος*), *ἀχθηδών* (*ἄχθομαι*, *ἄχθος*), *Κηληδόνες* Pind. Fgm. 53 Bgk. (*κηλέω*), *μελῃδών* (*μέλω*, *-ομαι*) u. a. Mit Schulze a. a. O. eine Gdf. **κλε(ϝ)ε(σ)ηδών* oder **κλευ(σ)ηδών* vorauszusetzen, liegt nicht die geringste Veranlassung vor. *κλη-* ist offenbar als metrische Dehnung und nicht, wie Fröhde B.B. XX, 207 will, als lange Ablautsvariante zu *κλεϝ-(ηδών)* zu fassen.

[4] Vgl. Cauer Praef. Od. XVI.

[5] Die oben vertretene Auffassung von *-κληείη* u. s. w. ist nicht davon abhängig, wie man die überlieferten epischen Kasusformen der Wörter auf *-κλέης*, *-κλῆος* u. s. f. beurteilt. — Ein weiteres Gegenbeispiel ist *ἠγνοίησεν* | *Β* 807, falls Schulze's (QE. 288), mir zweifelhafte, Erklärung des ep. *ἀγνοιέω* richtig sein sollte.

Diese scheint mir durch die von Schulze anerkannten Einschränkungen recht beträchtlich an Stringenz zu verlieren. Falls nämlich z. B. ein *-η* oder ein *-η τε* dem Homer als Nachlaut der zu dehnenden Silbe genügte, ist es nach meinem Ermessen fast undenkbar, dass er nie vor einem nackten *-η* zu dehnen hätte wagen sollen. Dies kommt mir in dem Grade unwahrscheinlich vor, dass ich hierbei eher einen Spiel des Zufalls als bewusste Beobachtung eines Grundsatzes auch dann annehmen würde, wenn die einschlägigen Tatsachen restlos und ungezwungen in die Schulze'sche Regel aufgiengen. Letzteres scheint mir nun aber nicht der Fall zu sein. Ich denke dabei in erster Linie an die QE. 292 f. behandelten Wörter *ὑποδεξίη*, *ἀεργίη*.

ὑποδεξίη kommt nur *I* 73 vor: *πᾶσά τοι ἔσθ' ὑποδεξίη, πολέσιν δὲ ἀνάσσεις*. Im Ven. A. ist das Wort *ὑποδεξείη* geschrieben, und aus den Scholien erfahren wir, dass diese Lesung im späteren Altertum weitverbreitet war, und dass sie Herodian an einer Stelle unter Notierung der ungewöhnlichen Bildungsweise anerkannt, an einer anderen aber verworfen hatte (Herodian. ed. Lentz II, 63. 597)[1]. Dieser Lesart nimmt sich nun Schulze an. *ὑποδεξείη* sei das substantivierte Fem. eines von *ὑπόδεξι-ς* abgeleiteten Adj. **ὑποδεξει̯-ιο-ς* > *ὑποδεξεῖος* 'zur *ὑπόδεξις* gehörig'. In Bezug auf die Bildung biete sich eine Analogie im Genitivadverb *ἐξείης* dar[2], dem gleicherweise das substantivierte Fem. eines auf *ἕξι-ς* zurückgehenden Adj. *ἐξεῖος* (vgl. Hesych. *ἐξεῖα· τὰ ἑξῆς*) zu Grunde liege. Auf das letztere Wort will ich mich nicht einlassen, da ich ohne durch Schulze's Erklärung desselben befriedigt zu sein doch keine bessere vorzubringen weiss[3]. Ich räume auch ohne weiteres ein, dass *ὑποδεξείη* (*-είη*) eine theoretisch annehmbare Bildung ist. Dagegen ist es mir im höchsten Grade unwahrscheinlich, dass diese Form im genannten Homerverse wirklich vorliegen sollte. Die Schreibung mit *ει*, worauf auch Schulze keinen besonderen Wert legt, braucht nichts anderes als ein Itacismus zu sein (wie ja schon

---

[1] Vgl. Ludwich Arist. hom. Textkr. I, 298 z. St.

[2] An diese Zusammenstellung hat auch Leaf z. St. gedacht.

[3] Beiläufig sei doch bemerkt, dass das hesychische *ἐξεῖα* eine hysterogene Bildung sein kann, und dass *ἑξῆς* ebensogut aus *ἑξείης* > *-έης* entstanden sein wird wie z. B. *Ἑρμῆς* aus *Ἑρμείας* = *-είης* > *-έης*.

Herodian in seiner 'allgemeinen Prosodie' annahm). *ει* hat sich auch anderwärts an die Stelle eines metrisch gedehnten *ι* hineingedrängt: *κ* 169 *καταλοφάδεια* (Herodian u. mehrere Hdschr.: QE. 256 f.), *Λ* 679 *συβόσεια* (Townl., Vindob.: QE. 255)[1]. Während ferner *ὑποδεξείη* eine, wenngleich mögliche, so doch singuläre Bildung sein würde, reiht sich *ὑποδεξίη* 'receptio' der bekannten Gruppe der nomina actionis auf *-σίᾱ* an: hom. *ὑπερβασίη*, *ἐννεσίη*, *ἐξεσίη*, *συνθεσίη*, *ἐπισχεσίη*, *ὑποσχεσίη* u. ä.[2] Die Bedeutungsentwickelung vom abstrakten zum kollektiv konkreten Sinne kann auch keine Schwierigkeit machen: vgl. Ameis z. St.: 'die gastliche Aufnahme, das Abstraktum als Kollektivbegriff für die einzelnen Mittel dazu, womit nach der Erwähnung des Weins alles übrige zusammengefasst wird'[3].

ἀεργίη, *κακοεργίη*, bei Homer nur im Gen. Sg.: *ἀεργίης* *ω* 251, *κακοεργίης* *χ* 374[4], bei Hesiod im Nom.: E. 311 *ἔργον δ' οὐδὲν ὄνειδος, ἀεργίη δέ τ' ὄνειδος.* — G. Meyer hat vor vielen Jahren (B.B. I, 89) die Vermutung geäussert, dass an diesen Stellen Ableitungen von den adjektivischen *σ*-Stämmen *ἀ-*, *κακο-εργεσ-* (Nom. *-ής*) vorliegen möchten, und Schulze schliesst sich in der Hauptsache dieser Annahme an: nur will er anstatt *-εργείη(ς)* die unkontrahierte Form *-εργεΐη(ς)* einsetzen. Dem zu erwartenden Einwande, dass nach der Analogie von *εὐεργής* 'wohlgemacht, -getan' (Hom. u. Hes.: *εὐεργός* 'gut handelnd' Hom.) für die Grundwörter *ἀ-*, *κακοεργής* und folglich auch für die Ableitungen (*-εργείη*) passiver Sinn vorauszusetzen wäre, sucht Schulze durch die Bemerkung zu begegnen, dass bei derartigen Bildungen die Fixierung in einer sei es aktiven oder passiven Bedeutung etwas durchaus sekundäres sei. Dies können wir wohl gelten lassen. Wir brauchen uns auch nicht dabei

---

[1] Vgl. auch QE. 294, 2.

[2] Das gleichbedeutende und auch in der Bildung verwandte *ὑπόδεξις* bei Hippokr., das nahestehende Adj. *ὑποδέξιος* 'capax' Herod. VII, 49 (s. Stein z. St. — *κυλίκων οἰνοπλανήτοις ὑποδεξίαις* [*ὑποδεκτικαῖς* Schol.; die neueren Herausg. mit Musgr. *ἐπιδεξίαις* o. *-ίοις*] *ἁμίλλαις* Eur. Rhes. 363?).

[3] Ganz ähnlich ist Plut. Alk. 12 das prosaische *ὑποδοχή* gebraucht: *οἶνον δὲ Λέσβιοι καὶ τὴν ἄλλην ὑποδοχήν* (sc. *παρεῖχον*).

[4] *-εργείης* nur je einmal in geringeren Hdschr. des Ludwich'schen Apparates, *χ* 374 als Variante der 2. und *ω* 251 als nachträglich korrigierte Schreibung der 1. Hand.

aufzuhalten, dass ἀεργής, κακοεργής erst bei nachklassischen Autoren erscheinen, während κακοεργός bei Homer und ἀεργός bei Homer und Hesiod belegt sind — obwohl dies jedenfalls ein etwas bedenklicher Umstand ist, da die natürlichen nomina abstracta zu den letzteren doch eben ἀ-, κακο-εργίη sind, wie προθυμίη : πρόθυμος, ἀκομιστίη : ἀκόμιστος, ὑπεροπλίη : ὑπέροπλος u. s. w. zeigen. Entscheidend ist aber, dass die ganze spätere Grācität in diesen und den verwandten Bildungen nur die Form auf -εργία kennt: ἀεργία > ἀργία, κακοεργία > κακουργία, πανουργία, δημιουργία, ὑπουργία u. s. f.[1].

Wir wären also zu dem Ergebnisse gekommen, dass wenigstens in je einem Falle Homer und Hesiod eine leicht zu verkürzende und unbekleidete oder nur schwach gedeckte[2] Auslautlänge als hinlängliche Voraussetzung für die Dehnung der vorausgehenden Thesissilbe behandelt haben[3]. Hieraus scheint mir aber zu folgen, dass die Annahme einer solchen Dehnung niemals durch den blossen Umstand verhindert werden kann, dass die nachstehende Arsissilbe auf einen ungedeckten und weniger festen Langvokal oder Diphthong ausgeht.

Wie es scheint, dürfen wir sogar noch weiter gehen. Frühere Forscher haben Dehnung dieses Schlages auch in einigen Fällen angenommen, wo die dritte Silbe auf kurzen Vokal mit nachfolgendem einfachem Konsonanten (⏑–) auslautet und folglich erst durch Position lang wird. Meinesteils kann ich nicht sehen, dass dem besonders ernstliche Bedenken entgegenständen. Denn warum sollte es nicht einem Dichter gelegentlich haben passieren können, dass er die Positionslänge der natürlichen gleichstellte? In Hes. Th. 770 lesen wir | νηλειής, τέχνην δὲ κακὴν ἔχει, im Aphroditehymnus 246 | νηλειές, τό τ' ἔπειτα κτλ.: das letztere wird QE. 290 als 'rhapsodi error' bezeichnet. Das mag sein; aber ich kann gar nicht einsehen, warum nicht auch einmal ein homerischer Rhapsode — oder, wenn man es

[1] Das erst bei Aristot. auftretende ἐνέργεια ist selbstverständlich fern zu halten.

[2] Denn δέ (ἀεργίη δέ τε) hat etwas von einer Enklitika an sich (vgl. oben S. 36, 3).

[3] Tyrt. 10 (= 8 Hiller), 10 ἀτιμίη (in der Pentametercäsur) kann also nicht als spätere Neuerung bezeichnet werden (vgl. QE. 296).

lieber mag, 'Sänger' — in denselben Fehler hätte verfallen können. Wie hoch man auch den Unterschied an Alter und dichterischem Range veranschlagen mag, so waren doch die hier, bei der Handhabung eines sprachtechnischen Mittels, in Frage kommenden psychologischen Voraussetzungen beiderseits dieselben. In der Tat finden wir auch bei Homer einige Fälle, die hierher gezogen werden können. Ein sehr bemerkenswertes Beispiel bietet eine von Schulze (QE. 280) übersehene Stelle, *ϑ* 501 | *βάντες ἀπέπλειον, πῦρ ἐν κλισίῃσι βαλόντες*[1]; vgl. *πλείειν ἀποπλείειν, πλείοντες ἐπιπλείων* : *ἔπλεον ἐπέπλεον, πλέων* u. s. w.[2]. Hiernach halte ich es für vollkommen möglich, dass in *ποίπνῦον* *Ω* 475 (| *ποίπνῦον παρεόντε*) derselbe Stamm wie in der augmentierten Form *ἐποίπνῦον* *Σ* 421, *γ* 430 (beidemal vor der buk. Cäsur) zu Grunde liegt; der Ausgangspunkt der Dehnung wäre in Formen mit rein kretischer Silbenfolge zu suchen, wie *ποιπνῦοντα* *Α* 600 (am Versende; vgl. oben S. 53 f.), *Ξ* 155 (vor der 3. troch. Cäsur)[3]. Eine weitere homerische Form, in welcher mit einigem Grunde Dehnung vor dem Auslaut ⏑ anzunehmen ist, werde ich gleich unten anführen (*ὀπωρινός*)[4].

Wir kommen schliesslich zur zweiten Regel. Nach Schulze wohnte den Silben, deren kurzer Vokal einem Digamma vorausgieng, eine natürliche Tendenz zur Dehnung inne. Sie wären etwas länger und gezogener als gewöhnliche Kurzsilben ausgesprochen worden und hätten sich daher um so leichter, wo es das

---

[1] Einige Hdschr., darunter *F*, bieten hier ebenso wie *ο* 34 (*πλείειν*) die unmetrische Schreibung mit -*ε*- st. -*ει*-.

[2] Hierbei ist aber zu beachten, dass Schulze's nach meiner Ansicht richtige Auffassung der epischen Formen *πλείω* und *πνείω* als bloss metrische Varianten zu *πλέ(ϝ)ω* und *πνέ(ϝ)ω* von G. Meyer Gr.³ 594, 1 (und vielleicht noch von anderen Forschern, die etwa an der Erklärung aus **πλεϝ-ι̯ω*, **πνεϝ-ι̯ω* festhalten mögen) verworfen wird.

[3] Schulze (QE. 322 ff., vgl. 333) setzt hier zwei verschiedene Stämme an.

[4] Im Hinblick auf das soeben angeführte könnte man wohl in Frage stellen, ob es denn durchaus nötig sei im Apollonhymnus V. 373 das überlieferte *Πύθιον* (| *Πύθιον καλέουσιν ἐπώνυμον*) zu ändern (QE. 254). Das Wort, das sonst weder in den Hymnen noch bei Homer oder Hesiod erscheint, könnte trotzdem in uns verlorenen Stücken der alten Poesie, und zwar in Formen, welche die Dehnung des -*ι*- erforderlich machten (*Πυθίῳ* [-*ίου*?], -*ίη*(*ς*, -*ι*, -*ν*), -*ίων* etc.), vorgekommen sein.

metrische Bedürfnis erheischte, in volle Längen verwandeln lassen. Dasselbe soll auch von den in hiatu stehenden ῐ und ῠ gelten. — Was nun zunächst das Digamma betrifft, kann ich mich begnügen auf Fröhde's Ausführungen B.B. XX, 198 f. zu verweisen, welche mir in der Hauptsache zutreffend zu sein scheinen. Das inlautende intervokalische Dig. ist ohne Zweifel für den homerischen Dialekt als ein toter Laut zu betrachten: dafür zeugen die trotz dem ursprünglichen Vorhandensein dieses Zwischenlautes bei Homer vorkommenden Vokalkontraktionen und 'Synizesen', deren Anzahl durch die Eingriffe der Formenemendation und der höheren Kritik wohl wesentlich verringert, aber keineswegs zur reinen Unbedeutendheit reduciert werden kann[1]. Wenn wir also z. B. in der Formel ἐπιπλεῖν ἁλμυρὸν ὕδωρ | die Zusammenziehung von -πλε(ϝ)ε̄ν zu -πλε̄ν anerkennen müssen[2], so werden wir wohl auch anzunehmen haben, dass in ἐπιπλείων u. s. w. das einstige Digamma unmittelbar nichts mit der Dehnung zu schaffen hat, und folglich dem -ει- (= -ε̄-) einfach ein -ε- in hiatu (ἐπιπλέων) zu Grunde liegt. Hiernach ist es wohl ziemlich überflüssig auf ῐ und ῠ in hiatu als Bedingungen der Dehnung einzugehen. Es dürfte auch schwer zu erweisen sein, dass in der Hiatstellung diese vokalischen Kürzen länger als die anderen gewesen seien. Mit demselben Rechte könnte man vielleicht umgekehrt aus ihrem vor folgendem Vokal stattfindenden Übergang zu Halbvokalen (Konsonanten) schliessen, dass sie in dieser Stellung (besonders nach vorhergehender Langsilbe)[3] eine gewisse Tendenz zur Verkürzung gehabt hätten. So viel mag allerdings an der Schulze'schen Annahme richtig sein, dass ein folgender Sonorlaut — sei es ein Vokal oder ein Konsonant — in lautphysiologischer Hinsicht die Dehnung zu erleichtern geeignet war. Daraus folgt aber nicht, dass sich die Dichter bei der Benutzung des prosodischen Surrogates durch solche Rücksichten gebunden gefühlt hätten. Auf jeden Fall kann also,

[1] Wie sollte sich übrigens das intervokalische Digamma in einer Mundart erhalten haben, in welcher das im allgemeinen so viel dauerhaftere anlautende Dig. einen bereits so schwankenden Bestand zeigt?

[2] 'Quid faciam versibus ι 227. 470 ἐπιπλεῖν ἁλμυρὸν ὕδωρ nescio', QE. 280.

[3] Αἰγυπτίῃ, Ἱστίαιαν u. s. w.: G. Meyer Gr.[3] 219 ff., Schulze QE. 86. Die Hartel'sche Ansicht, dass ῐ ante voc. aus ῐᾳ entstanden, hat Schulze QE. 294, 2 (vgl. 377) mit Recht verworfen.

was ja auch Schulze's Ansicht ist, die vorliegende Frage nur durch die tatsächlichen Belege entschieden werden, die für die eine oder die andere Beantwortung derselben angeführt werden können. Und da will es mir scheinen, als ob einiges für eine weitere Fassung der in Rede stehenden Regel spräche. — Ich fange mit einem der weniger sicheren Dehnungsbeispiele an.

ὀπωρῑνός (QE. 473 f.): *Φ* 346, *ε* 328 | *ὡς δ' ὅτ' ὀπωρινὸς Βορέης*; *Ε* 5 | *ἀστέρ' ὀπωρινῷ ἐναλίγκιον*, *Π* 385 | *ἤματ' ὀπωρινῷ, ὅτε*, Hes. E. 677 | *πολλῷ ὀπορινῷ, χαλεπὸν κτλ.*; Hymn. II, 147 *αὔρῃ ὀπωρινῇ ἐναλίγκιος*. — Mit kurzem *ι* Hes. E. 674 *ὀπωρινὸν ὄμβρον* |, 415 *μετοπωρινὸν ὀμβρήσαντος* |. — Die ursprüngliche Kürze des *-ι-* ist ebenso sicher, wie dass man es an den genannten Stellen, wo es vor lang gemessener Auslautsilbe steht, in der Alexandrinerzeit und aller Wahrscheinlichkeit nach weit früher lang zu sprechen gewohnt war (s. Schulze a. a. O.). Fick suchte der Dehnung durch die Einsetzung einer paragogischen Form *ὀπωρίνεος* zu entgehen. Schulze, der mit Fug diese Weise die fehlende Mora zu ergänzen missbilligt, hat selbst einen anderen Ausweg vorgeschlagen. Er vermutet nämlich, dass *ὀπώρα ὀπωρινός* für **ὀπ-ωάρα *ὀπ-ωαρινός* stehen. Ersteres wäre eine Zusammensetzung von *ὀπ'* = *ὀπι-* 'nach'[1] und **ὀ(σ)άρ-α* 'Erntezeit, Sommer', eine *r*- Variante zu dem in got. *asans* 'Erntezeit', ahd. *aran* u. s. w. vorliegenden *n*-Stamme. Im Anlaut des zweiten Zusammensetzungsgliedes wäre die gewöhnliche Kompositionsdehnung eingetreten. Diese geistreich gefundene und begründete Annahme muss unzweifelhaft als möglich anerkannt werden, so lange die Etymologie von *ὀπώρα* noch nicht feststeht[2]; aber m. E. ist sie jedoch nicht sehr wahrscheinlich. *ὀπώρα* ist immer und überall, nicht nur bei Homer[3] sondern auch in der Lyrik (Alkman 75, 76, Alkaios 61, Pind.), dreisilbig. Es unterscheidet sich hierdurch sehr bestimmt von dem von Schulze als Beispiel

[1] Vgl. die von S. citierte Stelle der Curtius'schen Grundz. (N. 522, S. 355 der 5. Ausg.) und Prellwitz Et. Wbch s. v.

[2] Andere Erklärungen des Wortes bei Usener Göttern. 145 f. und Fröhde B.B. XXI, 192 f.

[3] Hom. hätte freilich (ohne metrische Dehnung) ein viersilbiges **ὀπωάρη* nur im Nom. und zur Not auch im Dat. Sg. vor folgendem Vokalanlaut verwenden können. Belegt sind bei ihm sämtliche Singularkasus an je einer Stelle, *X* (so, nicht *χ*, wie bei Gehring verdruckt) 27 im 1/2. Fusse, sonst am Ende des Verses.

späterer Kontraktion und hysterogener Dehnung verglichenen Namen Ὠρίων, dessen erste Silbe bei Homer und Hesiod immer aufgelöst werden kann und in der Lyrik (Korinna, Pind.) tatsächlich mit unkontrahiertem Anlaute (Ὠαρίων) erscheint. Auch im Adjektiv ist das -ω- zweimal bei Hesiod unauflösbar. Daraus ist doch wohl zu schliessen, dass es auch an der dritten Stelle nicht aufgelöst werden dürfe und dass mithin E. 674 u. 677 schon von Haus aus der von der Überlieferung gebotene Wechsel zwischen ὀπωρῖνόν und ὀπωρῖνῷ, nicht der zwischen ὀπωρῖνόν und *ὀπωαρῖνῷ, vorgelegen habe. Alles in allem genommen glaube ich also, dass hier die frühere Annahme metrischer Dehnung der Schulze'schen Erklärung vorzuziehen ist.

Die übrigen Fälle, auf die ich in diesem Zusammenhange aufmerksam machen möchte, haben alle das gemeinsam, dass der betreffende Vokal in einem durch den Ausfall von intervokalischem ι̯ entstandenen inneren Hiatus auftritt.

ε(ι̯)ŏ > ε̄ŏ = ειŏ.

Zunächst in einigen Präsensformen der verba contracta auf -έω: ὀχνείω (im 1/2 F.) E 255, οἰκείων (2/3 F.) Hes. Th. 330, ὑμνείουσαι (am Versende) Hes. E. 2[1]. Schulze (QE. 363 ff.) betrachtet sie als Rhapsodenschnitzer und falsche Analogiebildungen nach dem Muster der ursprünglich auf -εσ-ι̯ω ausgehenden Denominativa, wie τελείω : τελέω, νεικείω : νεικέω u. s. w.[2]. Am nächsten liegt es jedoch dieselben als Seitenstücke zu μαχειόμενος = ε̄όμενος aus -εόμενος (QE. a. a. O., 245) und demgemäss das -ει- als metrische Dehnung aufzufassen. Das hiergegen von Schulze erhobene Bedenken, dass ὀχνείω auf eine leicht zu verkürzende Vokallänge ausgehe, hoffe ich oben S. 53 f. hinweggeräumt zu haben[3].

Hierher möchte ich auch eine homerische Form stellen, in

---

[1] Es liegt kein genügender Grund vor die Echtheit des Proömium der E. zu bezweifeln: s. Kirchhoff in seiner Ausg. 38 ff.

[2] B.B. XX. 199 f. hält es Fröhde für möglich, dass auch πλείω und πνείω in derselben Weise entstanden seien.

[3] Es verdient vielleicht bemerkt zu werden, dass S:s Erklärung, sowie auch die nahe verwandte, die er 363, 2 erwähnt (Brugmann M. U. III, 62, G. Meyer Gr.[3] 597) eine stärkere Entstellung der ursprünglichen Form voraussetzt; denn im Zeitalter Homers und Hesiods waren bekanntlich das 'echte' (= ei̯) und das 'unechte' (= ē̦) ει noch nicht in éinen Laut zusammengeflossen.

welcher das Dehnungsbedürfnis erst durch vorgängige Kontraktion entstanden ist: *δείους* aus **δϝέιεσ-ος* > *δ(ϝ)έεος*, was bekanntlich Nauck u. a. wiederherstellen wollen, in der *Κ* 376 und *Ο* 4 vorkommenden Redensart | *χλωρὸς* (*-οὶ*) *ὑπὸ* (*ὀ*)*δείους* (Hdschr. *ὑπαὶ δ.*). Wie von Schulze nachgewiesen worden ist[1], hat einmal im Ionischen die später durch analogische Einwirkungen wieder grösstenteils aufgehobene Lautregel gegolten, dass *εο* nach vorausgehendem Vokal (wo nicht etwa Hyphäresis eintrat) in *ου* zusammengezogen wurde[2]: *δέους* Her. u. Hippokr., *σπείους* Hom., *ἐδέου* Her. VII, 161 (so die Hdschr.; Stein jetzt *ἐδέεο*), *κτεριοῦσι* Hom.[3], *ἀλόω* < *ἀλάου* (< *-εο*) Hom. (vgl. Her. *μηχανῶ* u. ä.). Und so früh hat (wie hinzugefügt werden kann) diese Kontraktion stattgefunden, dass ein solches *ου* hinter älterem *η* die sog. 'metathesis quantitatis', die hier

---

[1] In der bekannten wertvollen Anzeige von Smyth The Vowel System of the Ion. Dial., Z. f. d. Gymnasialw. 47 (1893), 158 f. Vgl. Kühner-Blass Gr. I, 207. 211 (Smyth Ionic 254). — Schulze's Ausführungen scheinen Cauer Grundfr. d. Homerkr. 40 entgangen zu sein, da dort *σπείους* auf **attischen** Einfluss zurückgeführt wird.

[2] Postvokalische Stellung der betreffenden Hiatvokale ist bekanntlich überhaupt ein die Kontraktion kräftig fördernder Umstand: in solcher Lage werden Hiate, die nach Konsonanten offen bleiben, zusammengezogen (ich erinnere nur an att. *ἰᾶσι* : *τιθέασι*, *ἀλιᾶ* : *βασιλέα*, *ἀλιῶς* : *βασιλέως* u. s. w.), und tritt bei den kontraktionsfähigen die Zusammenziehung früher ein. So erklärt sich u. a. die Wirksamkeit des attischen 'alpha-purum'-Gesetzes bei *-εεᾰ*, *-ιεᾰ*, *-υεᾰ* > *-εᾱ*, *-ιᾱ*, *-υᾱ*, wie seine Nichtgeltung bei *-ρεᾰ* > *-ρη*. Als die dissimilatorische Rückverwandlung des aus urgriechischem *ᾱ* entstandenen *ǣ* (einer dem naxisch-keischen *Η* ungefähr entsprechenden Mittelstufe zwischen *ᾱ* und offenem *ε̄* = *η*) einsetzte, lagen **ἐνδεǣ* (< *-εέᾱ*), **ὑγιǣ* (*-ιέᾱ*) u. s. w. bereits kontrahiert vor, infolge wovon sie an der Lautbewegung *ǣ* > *ᾱ* (\[*νέ(ϝ)ᾱ* >\] **νέǣ* > *νέᾱ* u. s. w.) teilnehmen mussten, während in *μέρεα* u. ä. derselbe Hiat offen, oder so gut wie offen, geblieben war, um erst später, nach dem Wirken jenes Lautgesetzes, zusammengezogen zu werden (> *μέρη*). Um dieselbe Zeit waren auch im Fem. der Adj. auf *-ε(ι)ος* die qualitativ verwandten und darum der Kontraktion leichter zugänglichen Endungsvokale *ε* und *ǣ* (< *ᾱ*) **überall**, sowohl nach Kons. wie nach Vok., zusammengezogen: darum ebensogut (*ἀργυρέᾱ* > *-εǣ* >) **ἀργυρǣ* > *ἀργυρᾶ* wie (*ἐρεέᾱ* > *-έǣ* >) **ἐρεǣ* > *ἐρεᾶ*, während (*χρυσέᾱ* > *-εǣ* >) **χρυσǣ* > *χρυσῆ*. Vgl. Hatzidakis I. F. V, 393 f., wo der Sachverhalt richtig, aber, wie es scheint, ohne klares Bewusstsein der inneren lautgeschichtlichen ratio dargelegt ist.

[3] Vgl. aber Wackernagel I. F. II, 151 f., Brugmann Vgl. Gr. II, 1100 (G. Meyer Gr.[3] 618).

vorwiegend als qualitativer Lautwandel auftritt, mitgemacht hat: *χρήεο > *χρήου > χρέω (att. χρῶ) 'utere'[1]. Nun gehört aber *K* anerkanntermassen zu den jüngsten Teilen unserer Ilias und der Anfang von *Θ*, wie man ziemlich allgemein anzunehmen scheint, nicht gerade zu den ältesten. Sollte es dann nicht denkbar sein, dass die betreffenden Sänger die Genitivform δέους oder vielmehr den ganzen Ausdruck (χλωρὸς) ὑπὸ (δ)δέους, mit der nötigen Modifikation der Quantität, aus der damaligen Verkehrssprache in ihre Dichtungen aufgenommen hätten? Mir scheint dies sehr wohl möglich zu sein — und zwar selbst unter der Voraussetzung, dass der Gen. von δέος noch δέεος gelautet haben sollte, als jene Redensart zum ersten Male geprägt wurde, bzw. im ionischen Heldengesange zur Verwendung kam[2]. Ein gleichartiger Fall ist das oben S. 53 f. besprochene -κληείη < -κλεείη. Bekanntlich ist auch sonst mehrfach eine durch Kontraktion nach kurzem Vokal bewirkte Silbeneinbusse mittels metrischer Dehnung ausgeglichen worden, z. B. in ἀκληεῖς < ἀκλεέες, ἀκλειῶς < ἀκλεέως, ἐυκλεῖας < -κλεέας, χρειῶν (vgl. χρεῶν ο 98) < χρεάων (oder nach J. Schmidt vielmehr χρεέων), εἰῶ -ῶσι, Ἰλίου, ἀδελφειοῦ u. s. f. Dass unsere Überlieferung hierunter manches Verdächtige bietet, soll gern zugegeben werden; aber sie gänzlich über Bord zu werfen sind wir m. E. nicht ohne weiteres berechtigt. Das Für und Wider muss eben besonders für jeden einzelnen Fall erwogen werden, und zwar nicht nach dem bei solchen Untersuchungen allzu oft befolgten Grundsatze, dass alle homerischen Kontraktionssilben, denen irgendwie beizukommen ist, vertilgt werden müssen[3].

[1] Vgl. χρήουσα > χρέωσα (Her.); att. χρῆος > χρέως Gen. χρήους > χρέως, πλῆος > πλέως Gen. πλήου > πλέω, μὴ οὖν > (*μεῶν >) μῶν u. ä. — An den von Smyth Ion. 564 angenommenen Entwickelungsgang *χρήεο > *χρῆο > χρέω ist gewiss nicht zu denken.

[2] *H* 117 | εἴ περ ἀδειής τ' ἐστὶ κτλ. ist die Überlieferung, wie es scheint, mit Recht beanstandet worden; vgl. Leaf z. St.

[3] Mit Bezug auf Cauer Grundfr. d. Homerkr. 58, 66 f. mag noch hinzugefügt werden, dass, selbst wenn das von Leaf in den beiden Pariserhdschr. gefundene ἀκλεέες die Aristarchische Lesart sein sollte, es keineswegs sicher ist, dass uns darin die echthomerische Form in diplomatisch getreuer Überlieferung vorliegt. Ein etwa früher vorhandenes ἀκλεῖς konnte in jedem Zeitalter vom analogischen Sprachgefühle zu ἀκλεέες zurückgebildet werden. Dasselbe gilt von χρεάων Hymn. II, 130 (vgl. δεπάων, κεράων etc.).

α(ι̯)ō̆, α(ι̯)ē̆ > *ωō̆, ᾱᾰ* in den Verba contr. der 1. Konj.

Ich muss hier etwas weiter ausholen. — Über die ehemals aus mechanischer 'Zerdehnung' (Diektasis)[1] der Kontraktionssilben erklärten epischen Formen *ὁρόω, -άᾳς* u. s. w. giebt es, wie bekannt, heutzutage zwei verschiedene Hauptansichten, die ältere von Leo Meyer K. Z. X, 45 ff. begründete Assimilationstheorie und die von Wackernagel B.B. IV, 259 ff. entwickelte neue Diektasislehre. Der ersteren gelten die 'distrahierten' Formen als organische (wenn auch in der Überlieferung teilweise entstellte) Vorstufen der kontrahierten, der letzteren als rein künstliche Gebilde, welche in einer jüngeren Zeit dem Streben zwischen der in der lebenden Sprache schon ausschliesslich herrschenden Kontraktion und der vom Metrum geforderten Diäresis zu vermitteln entsprungen und erst nachträglich an Stelle der echten Hiatformen (*ὁράω, -άεις* u. s. f.) in die altepischen Texte eingeschwärzt worden seien. Zu diesen Erklärungen der in Rede stehenden Erscheinung ist ganz neuerdings noch eine dritte hinzugetreten, die sich zwar zu den beiden früheren in ausgesprochenen Gegensatz stellt, aber trotzdem, wie mir scheint, der Assimilationstheorie recht nahe verwandt ist. Sie ist von Kretschmer an der soeben (N. 1) erwähnten Stelle, nach Ablehnung der neueren Theorien 'Leo Meyers, Wackernagels u. a.', in folgenden Sätzen angedeutet worden: 'Vielmehr nötigen uns die Thatsachen, anzuerkennen, dass die Aussprache der durch Kontraktion entstandenen *ᾱ* und *ω* in »homerischer Zeit» ihrem Ursprung aus zwei Vokalen gemäss noch eine derartige war, dass sie zweisilbig gemessen werden konnten. Vielleicht wurden sie mit zweigipfligem Silbenaccent gesprochen'[2]. — Wie mir scheint, enthält keine von

---

[1] Dem Litteraturverzeichnisse G. Meyer's Gr.[3] 203 können u. a. noch hinzugefügt werden: Kühner-Blass I, 252 f., II, 142 ff., Monro Hom. Gr.[2] 50 ff., v. Leeuwen Enchir. 421 ff., Cavallin Nord. Tidskr. f. Fil. N. R. VI (1883—84), 271 ff. (vgl. Dess Den hom. dial. 59 ff.), Christ Prol. Il. 174 ff., Schulze QE. 365 f. (vgl. Ind. u. 'distractio'), Kretschmer Gr. Vaseninschr. 121, 2.

[2] Es ist bekannt, dass sei es durch Kontraktion, sei es auf andere Weise eingetretene Silbenverluste öfters zweigipflichen 'exspiratorischen' (dynamischen) Accent, so zu sagen eine Einknickung der Silbenintensität, zu erzeugen pflegen. Diese exspiratorische Zweigipflichkeit ist gewöhnlich, aber wie es scheint nicht immer, mit einem musikalischen (melodischen) Doppelaccente, 'Cirkumflex' (stei-

diesen Ansichten die ausschliessliche Wahrheit, sondern sie müssen mit einander kombiniert werden. Ein Teil der 'distrahierten' Formen beruht auf Assimilation, ein anderer auf 'Diektasis', unter welchem Ausdrucke ich hier die nachträgliche Anpassung der ursprünglichen Diäresisform an die kontrahierte verstehe, wieder andere sind aus einem Zusammenwirken beider Faktoren zu erklären. — Reine Assimilation, bez. 'Zerdehnung' im Kretschmer'schen Sinne, dürfte in solchen distrahierten Formen zu erkennen sein, in denen der erste Hiatvokal kurz und der zweite seiner Quantität nach unverändert ist: z. B. *ὁρόω, ὁρόωσι, ὁρόων, ὁρόωσα, ἀλόω* (< *ἀλάου* oben S. 62), *ἑάᾳς* Konj. (< *ἑάῃς*), *ἐλάαν* (< *ἐλάεν*) u. dgl.[1]. Dass der Kontraktionsvorgang in diesen und ähnlichen Fällen von einer qualitativen Assimilation der betreffenden Vokale begleitet gewesen[2], lehrt ja der Augenschein. Wie weit etwa die Assimilation gediehen war, bevor die beiden Silben völlig in eins verschmolzen, wissen wir nicht. Jedenfalls ist aber dieser Lautübergang nicht mit éinem Sprunge, sondern in stufenweiser Entwickelung erfolgt. Es muss wohl also kurz vor dem endgültigen Abschlusse des ganzen Processes einen Moment gegeben haben, wo die Aussprache etwa zwischen *hǫrǫǭ* und *hǫrǭ* (mit urspr. dreizeitigem -ǭ), *hǫrǫǭsa* und *hǫrǭsa*[3]), *eāā̯is* und *eā̯is* u. s. f.

---

gend-fallend) oder 'Anticirkumflex' (*ἀντανακλωμένη*, fallend-steigend), verbunden (vgl. Sievers Phonet.[4] 201 f., 207 ff., Streitberg I. F. III, 310 f., Wackernagel Altind. Gr. I, 50). — In der nachhomerischen Poesie hat auch der (wenigstens 'wesentlich') musikalische griech. Cirkumflex ein paar Mal zur Zerdehnung nichtkontrahierter Langvokale Anlass gegeben, z. B. *ἔεις* < *εἶς* Hes. Th. 145 u. a. St. (J. Baunack in seinen Stud. I, 45 mit m. E. nicht überzeugender Erklärung), *πύυρ* < *πῦρ* Simon. Fgm. 59 (Wackernagel I. F. II, 149 f., Altind. Gr. a. a. O.).

[1] Vgl. *νηπιάας* < *νηπιέας* (: *νηπιέη*, wie *ἠνορέη*), wo die durch die Zerdehnung bezeugte ungewöhnliche Kontraktion (**νηπιᾶς*) von *-εᾱ-* > *-ᾱ-* eine Folge der postvokalischen Stellung ist (oben S. 62, 2).

[2] An der Ansicht, dass *ὁρέω* die Übergangsstufe von *ὁράω* zu *ὁρῶ* gebildet, wird Wackernagel (vgl. B.B. IV, 261 f.) nunmehr nicht festhalten; vgl. J. Schmidt Pluralb. d. Neutr. 326 ff., Meister Herod. 799.

[3] Mit *ọ* und *ǫ* bezeichne ich den 'geschlossenen' (*u*-haltigen) und den 'offenen' (nach der *a*-Seite hinneigenden) *o*-Laut (vgl. Blass Ausspr.[3] 24 ff.). — Dass in *ὁρόω* u. s. w. urspr. nicht das gewöhnliche *ŏ* (= omikron), sondern ein *ǫ̆* (= kurzes omega) vorlag, hat Mangold Curt. St. VI, 175 f. richtig bemerkt

schwankte[1]; dieser Zustand wird sich in der damaligen Sängersprache abgespiegelt haben, und in solcher Weise die 'Zerdehnung' unter die traditionellen Elemente des epischen Dialektes aufgenommen worden sein. — Assimilation mit nachträglicher 'Diektasis' liegt dagegen in denjenigen Formen vor, die bei ebenfalls kurzem erstem Hiatvokal eine Dehnung des zweiten aufweisen: *ὁρόῳμι*, *εὐχετοῴμην*, *ὁρόωντες*, *ἀλόωνται*, *ὁρόωντο* — *ὁράᾳς*, *-άᾳ* Ind. (< *-άεις*, *-άει*) u. s. w. Die Assimilation ergab hier *ho̦ro̦o̦i̯mi* : *-ō̦i̯mi*, *ho̦ro̦o̦nt-* : *-ō̦nt-*, *ho̦raai̯(s)* : *-āi̯(s)*. Die später hinzugekommene Längung des 2. Vokals (*ho̦ro̦ō̦i̯mi* — *ho̦raāi̯(s)*) erklärt sich wie bereits Mangold[2] erkannt hat, als analogische Nachbildung der Formen des ersten Schlages, *ὁρόω* u. s. f., die aus den kontrahierten, *ὁρῶ* u. s. f., mittels Einschiebung der entsprechenden Vokalkürze gebildet zu sein schienen. Wann sich diese Dehnung vollzogen hat, wissen wir nicht; einen bestimmten Grund sie der 'homerischen' Periode abzusprechen dürfte es kaum geben[3].

Wesentlich anders liegen die Verhältnisse bei den Formen, deren erster Hiatvokal lang ist, sofern diese Quantität desselben als ursprünglich zu gelten hat. Wo der Kontraktionsvokal ein ā-Laut ist, z. B. *μνάασθαι* : *μνᾶσθαι* 'freien', *μενοινάᾳ* (< *-άῃ*) : *μενοινᾷ*, könnte man allerdings auch bei diesen Fällen an (progressive) Assimilation denken, wo er aber ein *ω* ist, z. B. *μνώοντο* : *μνῶντο*, *δρώωσι* : *δρῶσι*, *μαιμώων* *-ώωσα* : *-ῶν*, *-ῶσα*

(vgl. Dietrich K. Z. X, 435 f.) und noch klarer Kühner-Blass II, 143, N. 2 ausgesprochen. Im späteren Rhapsodenvortrage wurde vermutlich dies ο̦ durch das geläufigere ὀ = ο ersetzt; daher die Vermischung mit der 3. Konj. der Vba contr.: *ἀρόωσι*, *δηιόωντες* u. ä., Formen die schon von den Alexandrinern nachgebildet worden (z. B. *ἀρόωσι*, *δηιόωντες* Ap. Rh., *τυπόωσι* Arat.; vgl. Lob. Rhem. 182, Rzach Gr. St. z. Ap. Rh. 162) und also keineswegs blosse 'codicum portenta' (Christ) sind.

[1] Ob wir zwei Silben oder mit Kretschmer éine mit (stark) doppelgipfligem Accent ansetzen, ist ziemlich einerlei, denn 'im Einzelnen ist es oft schwer zu sagen, ob man eine einsilbige Lautgruppe mit Doppelgipfel oder eine zweisilbige Gruppe mit zwei selbständigen Gipfeln vor sich hat' (Sievers Phonet.[4] 202, § 548).

[2] Curt. St. VI, 178; vgl. Christ Prol Il. 176.

[3] Christ a. a. O. setzt sie 'aliquanto ante Pisistrati aetatem'; andere betrachten sie als eine ganz junge Ausgeburt der Rhapsodensprache.

u. dgl.[1], kann von einer solchen Erklärung keine Rede sein, denn (regressiv) assimilatorische Lautübergänge wie *ᾱο* > *ωο*, *ᾱω* u. *ᾱου* > *ωω* sind, wie schon längst von Wackernagel festgestellt worden ist, wenigstens im Ionischen vollkommen undenkbar. Hier muss also reine 'Diektasis' angenommen werden — es sei denn dass die Länge des ersten Hiatkompo-

---

[1] Ein besonders gutes Beispiel dieses Typus würde *πρών* (*P* 747 *ὥς τε πρὼν ἰσχάνει ὕδωρ* |), *πρωον-* (-*ες* *θ* 557 = *Π* 299, Hymn. I, 22. 144; -*ας* *M* 282) in seinem Verhältnis zu *πρηών* (-*ῶνος* Hes. A. 437; bei Alexandrin. Dichtern *πρηόνος*, *πρεόνος*: Schneider z. Kallim. H. III, 52) bieten, falls die beiden Wörter identisch wären, wie oft angenommen worden ist (vgl. Wackernagel B.B. IV, 309, Fick Il. 380, Kühner-Blass Gr. I, 511). Sie sind aber offenbar zu trennen. Während *πρηών* auf **πρᾱ-ϝον-* (vgl. *πρᾱνής*: *prōnus?*), oder möglicherweise **πρη-ϝον-* (s. Prellwitz im Et. Wbch), zurückgeht, steht *πρώων πρών* für **πρω-ϝον-*, wie aus folgenden Gründen erhellt: 1) Kann der einsilbige Nom. Sg. *πρών* bei Homer nur so erklärt werden; **πρη(ϝ)ών* > (*πρεών* >) *πρών* wäre eine im hom. Dial. beispiellos starke Kontraktion. (In der att. Poesie würde man bei Zugrundelegung jenes Stammes **πρεῶνα* st. *πρῶνα* u. s. w. erwarten). 2) Treffen wir den Stamm mit demselben Vokalismus und in zusammengezogener Form auch auf ausserionischem Sprachboden. Zu *Π* 299 *πρώονες* wird in den Scholien bemerkt: *οἱ λόφοι τῶν ὀρῶν παρ' Ἀργείοις*. Diese Angabe ist völlig korrekt: den Namen *Πρών* führen ein Vorsprung der Larissa in Argos (Schol. Eur. Or. 872; vgl. Ed. Meyer Forsch. z. alt. Gesch. I, 101 f.) und ein Berg bei Hermione (Pausan. II, 34, 11. 36, 1—2; vgl. Bursian Geogr. II, 96 f.). — Alkman 60, 2 *πρώονες* und Pind. Nem. IV, 52 *πρῶνες* könnten wohl epische Entlehnungen sein. — Das Wort ist vielleicht ein substantiviertes Adj. **πρω-ϝων*, -*ϝον-ος*, in welchem Falle die Oxytonierung des Nom. auf analogischer Umbildung beruhen müsste (vgl. etwa *παιών*, dor. *παιάν* < *παιήων* -*έων*, *παιάων*; zur Betonung des Gen. s. auch den Thes. s. v). Eine zugehörige Femininbildung scheint in *πρώϊρα πρῷρα* eigl. 'die Vorspringende' (näml. *ναῦς*, Ggstz *πρύμνα*) vorzuliegen (vgl. Ebel K. Z. VI, 212, Savelsberg ebendas. XXI, 136). *πρώϊρα* (*κυανοπρωΐρους*, im Et. M. bewahrte Variante zu *γ* 299, *κυανοπρώιραν* Simon. Fgm. 241: s. Schulze QE. 486 f., Kühner Blass Gr. I, 642) steht für **πρω-ϝιρ-ια*, welches sich zu *πρω-ϝον-* wie *πίειρα* (*πιερός*), *πέπειρα* zu *πι(ϝ)ον-*, *πεπον-* verhält und mit dem im thessal. Stadtnamen *Πρώερ-να* (Head Hist. Num. 262 *πρωερνιων*, sonst auch *Πρόερνα*, -*αρνα* geschrieben; über die Lage s. Bursian Geogr. I, 76, Lolling Landesk. 153) enthaltenen *r*-Stamme **πρω-ϝερ-* zusammenhängen kann. In Bezug auf den Vokalismus des *r*-Suffixes — -*ϝιρ-* für das zu erwartende -*ϝαρ-* — kann auf *οἰκτίρω* (< -*ιρ-ιω* : *οἰκτρ-ός*), *Χίρων* : *Χείρων*, *μάγιρος* : *μάγειρος* (*Δαῖρα* Aesch. Fgm. 277 N.: *Δάειρα?*) u. ä. verwiesen werden, wo in bisher nicht völlig aufgeklärter Weise ein *ιρ* als Schwächung von *ερ* auftritt (vgl. Kretschmer Vaseninschr. 131 ff., Schulze G. G. A. 1896, 232 f., G. Meyer Gr.[3] 183).

nenten nicht ursprünglich (= ᾱ), sondern durch metrische Dehnung (aus bewahrtem oder assimiliertem ᾰ) entstanden wäre, was die Ansicht von Leo Meyer (K. Z. X, 47 f., 50 f., 53, 54, 57) u. a. (QE. 369, 2) ist. Diese letztere Auffassung wird nun in sämtlichen hierhergehörigen Fällen von Schulze (QE. 365 ff.) verworfen, aber wenigstens in éinem derselben, *ἡβάω*, schwerlich mit Recht. Vom genannten Verbum kommen bei Homer und Hesiod folgende Formen des Präsensstammes vor: Kontrahierte: | *ἡβῷμ(ι)'* *Η* 133, *ἡβῶν* | *Μ* 382, *Ω* 565, *ψ* 187 (Formel *οὐδὲ μάλ' ἡβῶν*); *ἡβώντων* Var. Hes. Fgm. 183, 2. — Offene: *ἡβώοιμι* *Η* 157 = *Λ* 670 = *Ψ* 629 = *ξ* 468 | *εἴθ' ὣς ἡ.*, *ξ* 503 *ὣς νῦν ἡ.*, *ἡβώοι* Hes. E. 698 *ἡ δὲ γυνὴ τέτορ' ἡβώοι, πέμπτῳ δὲ γαμοῖτο*; *ἡβώοντα* | *Ι* 446, *ἡβώοντες* | *Ω* 604 = *κ* 6 (überall die Var. *-ώωντ-*), *ἡβώωσα* im 2/3. F. *ε* 69. Die kontrahierten Formen können nur von dem ausserhalb des Epischen allein üblichen Präsensstamme *ἡβᾰο-* hergeleitet werden. Was die offenen betrifft, sind diese von vielen Forschern auf einen eigenen Stamm **ἡβᾱο-* zurückgeführt worden, welchen man entweder als eine ursprüngliche Nebenform zu *ἡβᾰο-* oder auch als eine sekundäre Umbildung von diesem nach dem Muster des nichtpräsentischen Stammes *ἡβᾱ-* (*ἡβᾱ-σω* : *ἡβη-σω* u. s. w.) gefasst hat [1]. Weit einfacher und natürlicher ist jedoch die Annahme, dass das gewöhnliche *ἡβᾰ́ω* auch hier zu Grunde liege — nur mit der metrischen Dehnung, die, vom hesiod. *ἡβώοι* = *ἡβᾰ́οι* abgesehen, bei sämtlichen vorerwähnten Formen unumgänglich nötig war, um sie in unkontrahierter Gestalt im Verse unterbringen zu können: *ἡβᾰ́οιμι* < **ἡβόϙιμι* > **ἡβϙ̄́ϙιμι* = *ἡβώοιμι*, *ἡβᾰ́οντα* > **ἡβόϙντα* > *-*ϙ̄́ϙντα* = -*ώοντα* [2]. Dieser Erklärung (was die Quantität des 1. Vokales angeht) beizutreten hat sich Schulze nach eigenem Geständnis (QE. 368 f.) nur durch die beiden Umstände verhindert gefühlt, dass einerseits *ἡβώοντα* und *ἡβώοντες* am Ende des Verses stehen (so dass die anzunehmende Dehnsilbe in die 5. Thesis fällt), und andererseits

---

[1]) In der letzteren Weise z. B. Brugmann Gr. Gr.² 159, Vgl. Gr. II, 1117, G. Meyer Gr. Gr.³ 96.

[2]) Vgl. *αὐτοχόωνος*, *θόωκος* mit metr. Dehnung des zweiten Vokales (-*οα*- > -*ϙϙ*- > -*ϙϙ̄*-). Über die spätere Wandlung des kurzen *ϙ* in *ọ* = *ο* vgl. oben S. 65, 3.

ἡβώοι auf einen leichten Diphthong ausgeht. Warum ich keines von diesen Bedenken als triftig anzuerkennen vermag, ist oben S. 53 f. und 55 f. dargelegt worden. — Ähnlich wird wohl auch ε 122 *ἠγάασθε* zu beurteilen sein, wofür Schulze (QE. 366, 2) und v. Leeuwen *ἠγαίεσθε* zu schreiben vorschlagen. Es ist zu beachten, dass die ungedehnte Assimilationsform *ἀγᾶασθε* unmittelbar (V. 119) vorhergeht[1].

Die übrig bleibenden offenen Formen mit langem 1. Vokal hat Schulze — von den besonders gearteten Fällen hom. *πεινάω* und *διψάω*, att. *πεινῆν*, *διψῆν* u. s. w. abgesehen — folgendermassen erklärt: Die hierhergehörigen primären Verba hätten ursprünglich eine doppelte Präsensbildung, näml. teils mit erhaltener Länge, teils mit Kürzung des wurzelauslautenden *-ᾱ* gehabt: a) **δρᾱ(ι̯)ω* > ion. **δρήω* (> **δρέω*) **δρήεις*: b) **δρᾰ-(ι̯)ω* > ion. *δρῶ δρᾷς*; a) **μαι-μᾱ-(ι̯)ω* > ion. **-μήω*: b) **μαι-μᾰ-(ι̯)ω* > ion. *-μῶ*, *μαιμῶσιν* Ν 78; a) **μνᾱ-(ι̯)ο-μαι* 'gedenke' > ion. **μνή-ο-μαι*: b) **μνᾰ-(ι̯)ο-μαι* > ion. *μνῶμαι* (in der älteren Litteratur unbelegt); a) **μη-(ι̯)ω*, mit *ἀπ(ό)* zusammengesetzt in Hes. *ἀμ-μήειν* (*-μάειν*): b) **ἀμᾰ-(ι̯)ω*, **ἀμ(<π)-μᾰ-(ι̯)ω* > ion. *ἀμῶ*, *ἀμ-μῶ*: *ἀμμῷεν* Hom.[2]. Die der Reihe b) entstammenden kontrahierten Formen wären mit der Zeit in dem lebenden Dialekte alleinherrschend geworden, während die der langvokalischen Reihe a) angehörigen nur in der traditionellen Sängersprache erhalten blieben. Die letzteren wären dann irgendwann im Munde der Rhapsoden den ersteren in der Vokalqualität angeglichen worden: **δρήουσι*, **δρήοιμι* + *δρῶσι*, *δρῷμι* > (*παρα-*, *ὑπο-*) *δρώωσι(ν)*, *δρώοιμι*; **μαιμήουσι*, **μαιμήων*[3] + *-μῶσι*, *-μῶν* > *μαιμώωσι*, *μαιμώων*; **μνήοντο*, **μνηομένω* + *μνῶντο*, *μνωμένω* > *μνώοντο*, *μνωομένω*; **ἀμ-μήειν* + *ἀ(μ)μᾶν* > *ἀ(μ)μάᾱν*[4] u. s. w. — Was wiederum die denominativen Verben *μενοινάω* (: *μενοινή*) und *μνάομαι* 'freie' (: **μνᾱ-* < **βνᾱ-* = *βανά*,

---

[1] Im V. 129 schwankt die Schreibung zwischen *ἀγᾶσθε* (*-άασθε*) und *ἄγασθε* (so u. a. Ludwich). v. Leeuwen Enchir. 522 will *ἀγάομαι* (Homer ausser den erwähnten Stellen π 203 *ἀγάασθαι*, Hesiod Th. 619 *ἀγώμενος*; vgl. *ἀγητός* Hom., Solon 5, 3, *αὐτάγητος* [QE. 449]) aus den Texten gänzlich ausmerzen.

[2] S. oben S. 37.

[3] In *ἀναμαιμάει* Υ 490 wäre das urspr. *-ᾱ-* erhalten, QE. 366, 1.

[4] Nach der Ausgabe von Rzach ist *ἀμάειν* sowohl an der Stelle der Erga (392) als auch im Citate des Agon (182) die handschriftlich überlieferte Schreibung.

γυνή)[1] betrifft, denen von Haus aus nur die Präsensformation *-ᾰ(ι̯)ο-*, *-ᾰ(ι̯)ε-* zukam, so sollen nach Schulze die distrahierten Formen derselben, *μενοινώω*, *μενοινάᾳ*, *μενοινήῃσι* — *μνάᾳ*, *μνάασθαι* *ὑπεμνάασθε*, *μνώοντο*[2], auf analogischer Einwirkung der Primärverba beruhen, indem sich *μενοινάω* nach dem begriffsverwandten *μαιμάω* und *μνάομαι* 'freie' nach dem äusserlich identischen *μνάομαι* 'gedenke' gerichtet hätte.

Es ist nicht leicht zwischen der von Schulze gegebenen, zur Wackernagel'schen Diektasistheorie stimmenden Erklärung und der alten Dehnungshypothese eine Entscheidung zu treffen. Diese hat jedenfalls das Verdienst der grösseren Einfachheit und wird daher wenigstens bei den Denominativen *μενοινᾶν* und *μνᾶσθαι* 'freien' vorzuziehen sein. Der komplizierte Anlaut des letzteren kann, wie in *πλέω* und *πνέω*, die Wirkung einer langen Vorsilbe ausgeübt haben. Über die leichte Auslautlänge in *μενοινώω* vgl. oben S. 55 f. In den Primärverben hat die Ansetzung eines langen *-ᾱ-* vor dem Präsenssuffixe *-ι̯ο-*, **δρᾱ-ι̯ω* u. s. w., besseren Anhalt. Jedoch sind die direkten Belege dieser Bildung sehr spärlich und zweifelhaft. *δρῆν* kommt zwar bei Hippokrates vor, aber diese und andere ionische Litteraturquellen bieten auch *διαιτῆν*, *ὁρῆν*, *φοιτῆν* u. a. dgl.[3], was ein ganz unursprüngliches Aussehen hat. Dass das dor. *δρᾶν* Xen. Hellen. I, 1, 23 richtig überliefert sei, wird von einigen bezweifelt. Für *μαιμάω*[4], *μνάομαι* 'gedenke' und *ἀμήω* dürfte es über-

---

[1] Vgl. Osthoff K. Z. XXVI, 326.

[2] Kontrahierte Formen bei Homer: *μενοινᾷς*, *-ᾷ*, *μενοινῶν*, *μενοίνα* — *μνᾶται*, *μνῶνται*, *μνάσθω*, *μνᾶσθαι*, *μνώμενοι*, *μνώμεθα* (Ipf.). — *μενοινάᾳ* (*Τ* 164) ist doch wohl der Konj. (< *-άῃ*); s. Cauer z. St. u. Ebeling's Lex. Hom. I, 350 a unter *εἴ περ*. Das Aristarchische *μενοινήῃσι* (*Ο* 82) kann schwerlich richtig sein. Der Zusammenhang erfordert, wie in den vorhergehenden Prädikaten *ἀΐξῃ*, *νοήσῃ*, den Ausdruck der Effektivität (dass es der Mann während eines Augenblickes fertig bringt, vieles sinnend und wünschend im Gedanken zu durcheilen — daran hängt eben das Gleichnis), also den Aorist *μενοινήσῃσι*, wie Nauck vermutet hat. Der Opt. *μενοινήσειε* der Hdschr. erklärt sich aus unbewusstem Anschluss an den vorhergehenden Opt. *εἴην*. Vgl. Cauer Grundfr. d. Homerkr. 30 f.

[3] S. Meister Herod. 795 f., Smyth Ionic 526, 2, Hippocr. Op. I ed. Kuehlewein, Prol. CI f.

[4] Dass in *μεμᾱώς* | *Π* 754, *μεμᾱότε* *Ν* 197, *μεμᾱότες* *Β* 818, Hymn. II. 204 die Wurzelform *μᾱ-* vorliegen sollte (QE. 366, 1), ist kaum glaublich, denn

haupt — von den homerischen und hesiodischen Zerdehnungsformen abgesehen — keine unmittelbaren Zeugnisse geben. Bei solcher Sachlage muss es wohl vorläufig dahingestellt bleiben, ob *δρώωσι* u. s. w. 'Diektasis' im oben angegebenen Sinne (*δρᾰουσι* oder *δρήουσι* + *δρῶσι* [< *δρᾰουσι*] > *δρώωσι*) oder nur metrische Dehnung des ursprünglich kurzen und bzw. assimilierten Wurzelauslautes *-ᾰ-* (*δρᾰουσι*, mit Position bildendem Anlaut, > **δρϙϙ̄σι* > *δρϙ̄ϙ̄σι* u. s. w.)[1] erlitten haben. Für das hesiodische *ἀμάειν* würde sich auf die letztere Weise eine doppelte Dehnung ergeben: *ἀμᾰειν* > *ᾱμᾰειν* > *ᾱμᾱειν*, woran kaum Anstoss zu nehmen wäre, da bei diesem Worte die Anlautsdehnung im epischen Dialekte so zu sagen zur zweiten Natur geworden ist (oben S. 36).

ο(ι̯)ο > *ωο* in Verba contr. der 3. Konj.

Auch hier scheint Homer ein Beispiel metrischer Dehnung zu bieten in dem bekannten Ausspruche über den Hermesstab (*Ω* 343 f. = *ε* 47 f., *ω* 3 f.): *τοὺς δ' αὖτε καὶ ὑπνώοντας ἐγείρει* |. Die Form wird allgemein zu *ὑπνόω* 'schlafe' geführt und nunmehr gewöhnlich so erklärt, dass man das unregelmässige *-ω-* des Präsens vom ausserpräsentischen Stamme übernommen sein lässt[2]. Schulze (QE. 370 ff.) hat nicht nur die genannte Erklärung abgewiesen — worin ihm wohl beizupflichten ist — sondern auch dies Particip von *ὑπνόω* getrennt und auf ein eigenes Verbum desiderativen Sinnes (*ὑπνώω* oder *ὑπνῴω*) 'bin schlaf-

diese Formen **können** sämtlich ihr *-ᾱ-* metrischer Dehnung verdanken, *μεμαώς* als am Versende stehend (oben S. 41 ff.) und *μεμαότε* : *μεμαότες* (allemal vor der bukol. Diäresis) nach derselben Regel wie *διΐφιλε*, *-ος*, *μεθίετε* *-μεν* u. dgl. Unter solchen Umständen ist es schwerlich anzunehmen, dass diese paar Fälle, den massenhaften Belegen des Perfektstammes *μεμᾰ-* gegenüber (allein das Ptc. M. *μεμᾰώς*, *μεμᾰῶτ-* kommt an 80 homerischen Stellen vor) eine selbständige Stammvariante *μεμᾱ-* repräsentieren sollten (*μεμᾱότας*, *-α* bei Späteren sind aus dem alten Epos entlehnt).

[1] Also auch *ἀναμαιμάει* < *-μαιμάει* (über die leichte Endung oben S. 55; zu (*περι*)*μαιμώωσα* | *Ε* 661, *Ο* 542, *μ* 95 S. 53). In *μνωομένῳ* *δ* 106, *-μένω* *ο* 400 'gedenkend' (vgl. die Konjektur *μνωόμενος* 'freiend' Hy. I, 209) wäre natürlich Arsisdehnung in Kürzenreihe (⏑ ⏑ ⏑ – > – ⏑ ⏑ –): *μνᾰο-* > *μνϙϙ-* > *μνϙ̄ϙ-μένῳ*, anzunehmen.

[2] Vgl. Brugmann u. G. Meyer an den oben S. 68, N. 1 angeführten Stellen.

süchtig, lethargisch' bezogen. Nicht die Schlafenden zu wecken — das konnte mit weit einfacheren Mitteln bewerkstelligt werden — sondern 'die Müden munter zu machen' (ἐγείρειν) zieme sich für den Gott und seinen Zauberstab. Das Wort kehre bei Hippokrates (Epid. VII, 11, T. V, 384 ed. Littré), freilich in entstellter Form wieder: ὑπνοῦσα, zu lesen ὑπνῶσα, bei Galen mit ὑπνωτικῶς ἔχουσα glossiert. Diese Begründung hat Schulze selbst in den Nachträgen (QE. 530) zum guten Teil zurückgenommen, indem er einräumt, dass das homerische ὑπνώοντας ἐγείρει als in einem expletiven Gegensatze stehend (ἀνδρῶν ὄμματα θέλγει — ὑπνώοντας ἐγείρει, 'schläfert ein — weckt')[1] nicht zu sehr gepresst werden dürfe. Dass andererseits das gewöhnliche ὑπνοῦν 'schlafen' in specialisierter Bedeutung dem hippokrateischen ὑπνοῦσα 'schlafsüchtig' zu Grunde liegen könne, ist schon S. 372, N. 2 zugegeben. ὑπνώοντας muss wohl demnach bei ὑπνόω bleiben. Dann liegt es aber ausserordentlich nahe das -ω- metrisch zu erklären, denn das unkontrahierte ὑπνόοντας war ja ebenso wenig versgerecht wie z. B. *ἡβόοντες (ἡβάοντες). Die nachträgliche Umwandlung des als Dehnlaut vorauszusetzenden -ο̄- (= -ου- nach späterer Schreibweise) in ο̄ = -ω- könnte durch analogischen Einfluss der ursprünglich auf --ώω- ausgehenden Verba, wie ζώω, ἱδρώω u. s. w., und vielleicht auch der mit -ω- als ersten Vokal 'distrahierten' Formen der 1. Konjugation (ἡβώοντες) bewirkt sein. Diese Auffassung des homerischen ὑπνώοντας erhält, wie mir scheint, durch das Hes. A. 234 vorkommende ἐπικυρτώοντε von ἐπικυρτόω eine nicht zu übersehende Bestätigung. Nach QE. 373 soll dies freilich eine ganz wertlose Unform sein, 'quae auctoris ignorantiae et licentiae debetur quarum iam plura cognovimus indicia'; aber Schulze scheint mir nicht erwiesen zu haben, dass der Verfasser des Heraklesschildes (dem doch schon wegen seines verhältnismässig noch frühen Zeitalters eine gewisse Autorität in derartigen Dingen nicht abgesprochen werden kann) sein Handwerk so schlecht verstanden habe.

[1] Bei den alten Litauern hat es sogar 'Sondergötter' mit der Funktion des Erweckens gegeben, *Budintaia, Budintojis:* Usener Göttern. 89.

Die obigen Erörterungen scheinen mir zu dem allgemeinen Ergebnisse geführt zu haben, dass im älteren und besonders im homerischen Epos die metrische Dehnung, ohne darum gänzlicher Regellosigkeit zu verfallen, von nicht unwesentlich freieren Gesetzen beherrscht gewesen ist, als in den QE. zugegeben wird. Wie ich bereits gelegentlich erinnert habe, ist dies nur was man schon aus allgemeinen Gründen erwarten sollte. Die beiden homerischen Epen sind ja jedes für sich aus zeitlich, und teilweise wohl auch ihrem örtlichen Ursprunge nach, weit auseinanderliegenden Bestandteilen aufgebaut; die abschliessende Überarbeitung und Redaktion derselben fällt in verschiedene Zeiten und ist nicht von denselben Händen bewerkstelligt worden. Demgemäss müssen wir von vornherein darauf gefasst sein, in diesen Gedichten einer gewissen Variabilität nicht nur in dem naturwüchsigen Sprachgute (welches in der Tat an verwirrender Buntscheckigkeit nichts zu wünschen übrig lässt), sondern auch in der dem Epos eigentümlichen konventionellen Modelung desselben zu begegnen. Eine noch so strenge Kunsttradition wird nicht haben verhüten können, dass die einzelnen Sänger und 'Bearbeiter', deren Erzeugnisse in unsere Ilias und Odyssee Aufnahme gefunden, in der Behandlung der Dehnungslicenzen teils freiere, teils strengere Observanzen befolgten. Aber auch von jedem einzelnen Dichter ist kaum vorauszusetzen, dass er auf diesem Gebiete immer unverbrüchlich dieselben Regeln hätte beobachten sollen. Die Licenz ist an sich ein etwas heikles Element der poetischen Technik, und es ist nicht leicht anders möglich, als dass sich bei ihrer Verwendung der Spruch 'il n'y a que le premier pas qui coûte' mitunter bewahrheiten muss. Dass aber die homerischen Sänger in dieser Beziehung besonders regel- und principienfest gewesen, ist schwerlich anzunehmen, da sie ja nicht nach einem ausgeführten Systeme der Prosodie und Metrik arbeiteten, sondern, wenn nicht einzig und allein, so doch in der Hauptsache auf ihr durch eine unendliche Praxis zweifellos im höchsten Masse geschärftes, aber doch nicht unfehlbares Sprachgehör angewiesen waren.

Auch der Verfasser der QE. hat sich, wie mehr als eine Stelle des Buches zeigt, so naheliegenden Erwägungen nicht gänzlich verschliessen können. Es wäre aber m. E. sehr zu

wünschen gewesen, dass er den eben angedeuteten Gesichtspunkten in noch höherem Grade und durchgängiger Rechnung getragen hätte. Sein Werk, welchem wegen der Schärfe der Forschung und der bewunderungswürdigen Fülle des darin niedergelegten Wissens und Könnens ein Ehrenplatz in der neueren sprachlich-philologischen Litteratur gebührt, würde dadurch an Sicherheit und Überzeugungskraft der Ergebnisse entschieden gewonnen haben.

Inhalt.

Berichtigung:

S. 71, Z. 10 l. > *ἀμάξειν* > *ἀμάξειν*.

Résumés.

I. Über die ethische Sitte

von

C. Y. Sahlin.

Die Begriffe, welche von Schleiermacher unter der Bezeichnung ethische Ideen und ethische Formalbegriffe zusammengestellt worden sind, hat der Verfasser vorstehender Abhandlung in einer früher veröffentlichten Schrift über die Grundformen der Ethik (Upsala 1869) zum Gegenstand der Untersuchung gemacht. Zunächst ausgehend von der in Boströms ethischen Vorlesungen gegebenen Darstellung dieser Begriffe ist Verf. dazu weitergegangen, die ethischen Ideen als Grundformen des sittlichen Willens und die ethischen Formalbegriffe als Grundformen des sittlichen Lebens oder der Äusserungen dieses Lebens zu fassen. Ferner hat Verf. der Tugend als fons actionis und der Pflicht als actio die gute Sitte als opus morale zur Seite gestellt. Die Aufgabe der vorstehenden Abhandlung ist es nun, die Identität der guten oder ethischen Sitte mit dem opus morale und ihr Verhältnis zur Tugend und zur Pflicht einerseits und zu dem höchsten Gute andererseits etwas eingehender klarzulegen.

Durch Erörterung der Sitte in dem niederen Seelenleben und der mit ihr zusammenhängenden Gewohnheit sowie des opus morale wird nachgewiesen, dass die Hauptbestimmung bei allen diesen die Naturgemässheit der vom Instinkt ausgegangenen und zur Freiheit erhöhten Thätigkeit ist. Sie gehen alle von einem Instinkt aus und schreiten durch freie Thätigkeit zu einer in gewissem Grade spontanen und demnach in gewissem Grade mit

der instinktmässigen Thätigkeit gleichartigen Thätigkeit fort. Die Möglichkeit des Fortschrittes ist durch die im Instinkt ursprünglich gegebene Zusammengehörigkeit der vielen Inhaltsbestimmungen des Menschen gegeben. Der Fortschritt zu freier Thätigkeit geschieht durch Befreiung von der Naturbestimmtheit in einigen Momenten und durch die höhere Macht des freigewordenen Menschen über seine Bestimmungen. Der Fortschritt zu Gewohnheit und Sitte geschieht wieder durch Erhöhung der Kontinuität und Unmittelbarkeit oder Spontaneität der Thätigkeit, die niemals ganz und gar fehlen kann. Mit der Erhöhung der Kontinuität oder Harmonie ist ein Gefühl der Befriedigung, ein höherer Grad von Macht und ein Zuwachs des Machtgebietes verbunden. Die Kontinuität der Thätigkeit ist auch innerhalb des sinnlichen wie des vernünftigen Gebietes eine Bedingung aller Bildbarkeit. Sie hat auch einen Zusammenschluss einer Vielheit von Inhaltsmomenten und besonders der niederen und höheren Momente, durch deren Zusammengehörigkeit der Mensch ein organisches Wesen ist, zur Folge. Sowohl die Gewohnheit wie die sinnliche Sitte und die Lebensweise, die im opus morale zu Tage tritt, sind, ausser dass sie jedem Menschen für sich angehören, auch mehreren gemeinsam, wie sich besonders im menschlichen Gesellschaftsleben zeigt. Durch diese Übereinstimmung zwischen opus morale, der sinnlichen Sitte und der Gewohnheit wird bewiesen, dass das opus morale den Charakter der Sitte hat. Als ethische Sitte erweist es sich durch seinen in reellem Sinne persönlichen Charakter oder seine Vernünftigkeit.

Das Verhältnis der ethischen Sitte zur Tugend und zur Pflicht wird dadurch bestimmt, dass sie die Grundformen des sittlichen Lebens oder der sittlichen Willensthätigkeit und der sittlichen Lebensäusserung oder Willensäusserung sind, welche die höchsten oder allgemeinsten Bedingungen aller in der sittlichen Willensthätigkeit gegründeten Wirklichkeit ausmachen. Als solche sind sie Thätigkeitsweisen, die alle in jeder Äusserung des sittlichen Lebens oder des sittlichen Willens wiedergefunden werden müssen. Die Tugend wird als ideale (auf die Idee der Sittlichkeit gerichtete) praktische Denkweise, die Pflicht als rechte Handlungsweise und die ethische Sitte als harmonische Lebensweise bestimmt. Durch diese Thätigkeitsweisen ist die

sittliche Willensäusserung ihrer Form nach vollständig bestimmt. Neben ihnen kann es keine vierte Thätigkeitsweise geben. Als eine harmonische Lebensweise hat die ethische Sitte den Charakter der Naturgemässheit oder Spontaneität, welcher die Sitte allgemein auszeichnet. Diesen ihren Charakter hat sie durch ihre Zweckmässigkeit. Ihr Zusammenhang mit der Tugend und der Pflicht hat zur Folge, dass sie diese voraussetzt, aber sie ist eine ebenso selbständige ethische Grundform wie die Tugend und die Pflicht. Ihr Grund ist der sittliche Wille als das höchste Gut oder als ein vernünftiges Ganze oder eine Persönlichkeit, die mit der Vernunft vereinbare Bestimmungen in sich schliesst und zu organischen Momenten in sich vereinigt. Von diesem höchsten Gute hat die ethische Sitte ihre Zweckmässigkeit, und sie ist die harmonische Lebensweise, die unmittelbar aus dem Leben des guten Willens hervorgeht. Die ethische Sitte hat also ihren Grund in dem sittlichen Willen als dem höchsten Gute, wie die Tugend in demselben Willen als dem sittlichen Charakter und die Pflicht in ihm als dem Sittengesetz ihren Grund haben.

Die ethische Sitte setzt gleichwie die Sittlichkeit im ganzen einen von dem sinnlichen Instinkt verschiedenen Vernunftinstinkt voraus. In diesem Instinkt ist eine Selbstentwickelung gegeben, die es dem Menschen möglich macht, durch seine freie Thätigkeit zu ethischer Sitte zu kommen oder sein freies sittliches Leben auf die Form einer harmonischen Lebensweise zu bringen. Die Harmonie wird durch Umbildung der sinnlichen Sitte zur Übereinstimmung mit dem höchsten Gute gewonnen. Durch seine organisierende Wirksamkeit schliesst der Wille als das höchste Gut die Sinnlichkeit und die Vernunft beim Menschen zu einem organischen Ganzen zusammen. Die Innigkeit der Verbindung zwischen beiden hat zur Folge, dass es nicht mehr zwei Willen sind, ein sinnlicher und ein vernünftiger, sondern ein einziger sinnlich-vernünftiger Wille, aus welchem die harmonische Lebensweise unmittelbar hervorgeht, und als eine konstante ist dann diese Lebensweise die ethische Sitte.

6. Die letzte Periode der Sklaverei in Schweden. Ein Beitrag zur Geschichte unseres älteren Rechts.

von

I. S. Landtmanson.

Beim Eintritt der Periode, deren Rechtsanschauung in den schwedischen Landschaftsgesetzen zu Tage tritt — von der ersten Hälfte des 13. bis gegen die Mitte des 14. Jahrhunderts —, setzt sich die Bevölkerung des Landes aus zwei getrennten Bestandteilen zusammen, den Freien und den Knechten. Diese letzteren standen jedoch, als nach dem damals herrschenden Grundsatz rechtlos, eigentlich ausserhalb der Gesellschaft.

Die Sklaverei, welche seit den ältesten Zeiten, bis zu denen Berichte hinabreichen, als eine bestehende Institution auftritt, dauert als solche noch in den meisten Landschaftsgesetzen fort, — jedoch nicht, wie es scheinen will, im Helsingerecht; ausserdem kann bemerkt werden, dass in dem Fragment des Rechtes von Småland, welches das Christenkapitel enthält, keine Andeutung über die Sklaverei vorkommt. Indes auch in den Gesetzen, in welchen die Sklaverei noch unzweifelhaft fortbesteht, beginnen alsbald Zeichen ihrer Abnahme hervorzutreten. Und man kann sagen, dass sie vollständig aufgehört hatte, ehe die Periode zu Ende ging. Eine bedeutungsvolle Entwicklung geht somit in dieser Hinsicht während jener Zeit vor sich — ohne Zweifel wesentlich durch den Einfluss des Christentums veranlasst.

Diese Entwicklung kann unter folgenden Gesichtspunkten betrachtet werden:

I. Die Arten der Entstehung der Sklaverei.

Zunächst dürfte als Entstehungsursache der Sklaverei damals noch *Gefangennahme im Kriege* (oder bei Wikingerzügen)

betrachtet werden können. Dies ist die wichtigste und — was die Entstehung der Sklaverei in grösserem Umfang betrifft — wahrscheinlich die früheste Art. Sodann konnte die Sklaverei natürlich auch durch *Geburt* entstehen. Hierüber dürfte bei unseren Vorfahren schon frühzeitig der mildeste Grundsatz, welcher aufgestellt werden kann, solange überhaupt ein Aufkommen der Sklaverei durch Geburt möglich ist, gegolten haben — nämlich dass das Kind frei ist, wenn einer von den Eltern frei ist. Dass ferner gegen den Beginn dieser Periode — oder jedenfalls in einer dieser nicht fernliegenden Zeit — Sklaverei auch dadurch entstehen konnte, dass sich eine freie Person *freiwillig in Knechtschaft begab*, geht ziemlich deutlich daraus hervor, dass diese Art Sklaverei in mehreren der Gesetze ausdrücklich verboten wird. Zu der Annahme, Sklaverei hätte dadurch entstehen können, dass eine freie Person zur Strafe für ein von ihr begangenes Verbrechen *zu Knechtschaft verurteilt* wurde, könnten zwar, wie es scheint, zwei Stellen im *Ög.* (Vaþam. 35 u. 37) Anlass geben; bei näherer Betrachtung scheint man jedoch annehmen zu müssen, dass die Abhängigkeit, um welche es sich hier handelt, nicht als wirkliche und vollständige Knechtschaft aufzufassen ist.

Dass es in älteren Zeiten auch andere Arten, auf welche Sklaverei entstehen konnte, gegeben hat, ist zwar wahrscheinlich, aber auf Grund der Vorschriften der Landschaftsrechte dürfte man wohl annehmen können, dass zu dieser Zeit weiter keine als die eben angeführten vorkamen.

II. **Die Stellung des Knechtes zum Eigentümer und zur Gesellschaft.**

Der ursprüngliche Grundsatz war, dass der Knecht ein Ding war, das als Eigentum des Herren, über welches er dieselbe rechtliche Gewalt hatte wie über jedes andere, betrachtet wurde. Nach diesem Grundsatz konnte selbstverständlich eine Rechtsstellung des Knechtes nicht in Frage kommen. Und dieser Grundsatz ist noch in den älteren Landschaftsrechten ausschliesslich bestimmend. Indes beginnen in den Rechten ziemlich deutliche Zeichen einer allmählich vor sich gehenden Änderung

in dieser Hinsicht aufzutreten, indem sich in gewissem Grade auch eine Anerkennung der Persönlichkeit des Knechtes geltend macht. Diese Änderung ist, wie oben angedeutet wurde, zu einem wesentlichen Teil dem immer mehr wachsenden Einflusse des Christentums und der Kirche zuzuschreiben. Es ist deshalb natürlich, dass die Änderung sich am frühesten darin zeigen wird, dass man beginnt, die Knechte als Mitglieder der Kirche zu betrachten und zu behandeln. Man findet in den Rechten auch, dass die Knechte in ausgedehntem Umfang der Vergünstigungen der Kirche teilhaftig werden. Es ist aber leicht begreiflich, dass dieser Umstand nach und nach auch auf die Stellung der Knechte zu der bürgerlichen Gesellschaft einwirken musste.

Ursprünglich wurde Bedeutung und Umfang der rechtlichen Gewalt des Herren über den Knecht ganz einfach dadurch bestimmt, dass diese in der That ein Eigentumsrecht war. Aus dieser unbeschränkten Gewalt folgte demnach, dass der Herr — und nicht bloss er, sondern auch seine Frau und Kinder — den Knecht nach Willkür ungestraft verstümmeln und sogar töten konnten. Auch konnte der Herr den Knecht, wenn dieser eine Rechtsverletzung gegen eine dritte Person begangen hatte, an den Gekränkten ausliefern; er konnte ihn in älterer Zeit ohne Einschränkung verkaufen, vertauschen und weggeben, überhaupt ihn durch jede an und für sich gesetzliche Veräusserungsart einem anderem überlassen. Der Herr hatte auch das Recht, einen Knecht, der ihm auf unrechtmässige Weise abhanden gekommen war, wieder in seinen Besitz zu bringen. Eine weitere Folge dieser rechtlichen Gewalt war, dass das Eigentum, welches von dem Knecht erworben wurde, für den Herren erworben wurde, denn der Knecht hatte kein Recht auf Eigentum. Was die Nachkommenschaft des Sklaven betrifft, so bestand allerdings, wie oben gesagt, der Grundsatz, dass das Kind frei wurde, wenn einer von den Eltern des Kindes frei war. Waren nun beide Eltern Sklaven, so gehörte das Kind, wenn die beiden denselben Eigentümer hatten, natürlich diesem; wenn sie hingegen verschiedene Eigentümer hatten, dürfte die allgemeine Regel die gewesen sein, dass das Kind dem Eigentümer der Mutter gehörte. Eine Modifikation dieser Regel im Bezug auf im Hause geborene Sklaven *(fostre* und *fostra)* findet sich jedoch im Ög.,

indem deren Kinder zwischen dem Eigentümer des Vaters und der Mutter nach dem Grundsatz, welcher bei der durch die Ehe entstandenen Gütergemeinschaft für die Verteilung gilt, geteilt werden sollten. — Überhaupt wird also das Verhältnis zwischen dem Sklaven und seinem Eigentümer dadurch charakterisiert, dass ersterer in jeder Hinsicht der Gewalt des Letzteren unterworfen war. Zur Gesellschaft hinwiederum stand der Sklave in keiner Weise in irgend einem unmittelbaren Verhältnis.

Inwiefern in diesen ursprünglichen Grundsätzen durch die Vorschriften der Gesetze in jener Periode eine Änderung eintrat, sodass dem Sklaven in irgend einer Beziehung eine gewisse Rechtsstellung zuerkannt wurde, zeigt sich bei einer kurzen Übersicht über die speciellen Gebiete des Rechts.

Was da zunächst solche Verhältnisse betrifft, die man als *privatrechtliche* zu bezeichnen pflegt, so findet man, dass die *Ehe* des Sklaven in gewissem Sinne anerkannt wurde, jedoch wohl nur in dem Falle, dass die Sklaven Christen waren — was wahrscheinlich schon frühzeitig das Gewöhnliche war. Die ehelichen Rechte der Sklaven mussten jedoch infolge ihrer Abhängigkeit von dem Eigentümer ganz natürlich wesentliche Einschränkungen erleiden. *Hausvatergewalt* wurde ihnen nicht zuerkannt. Ferner konnten Sklaven nicht *Vormundschaft* ausüben, ebenso wie sie auch kein *Erbrecht* hatten. Wirkliche *Vermögensrechte* hatten wohl die Sklaven nicht. Gleichwohl ist zu bemerken, dass die im Hause geborenen Sklaven ein bestimmtes Eigentum zu mehr oder minder freier Verwaltung erhalten konnten und dass ihr Recht auf dieses Eigentum in gewissen Fällen den Charakter des Eigentumsrechtes erhalten konnte. Ferner ist auch zu merken, dass, obwohl es ohne Zweifel allgemeiner Grundsatz war, dass die Sklaven nicht befugt seien, gesetzliche Verabredungen einzugehen, bis zu einem gewissen Grade doch Modifikationen dieses Grundsatzes eintraten. So konnten sie nach einigen der Rechte gesetzlich Marktkäufe abschliessen; und in einem dieser Rechte wird es dem Sklaven auch erlaubt, selbst wenn der Kauf nicht auf dem Markte geschah, solche bis zu einem gewissen geringeren Betrage abzuschliessen.

Was sodann die *öffentlich-rechtlichen* Verhältnisse betrifft, so ist zunächst die Stellung des Sklaven zu der Strafgewalt der

Gesellschaft in Betracht zu ziehen. In dieser Hinsicht bestehen in wesentlichen Beziehungen die Grundsätze, welche aus der alten Anschauung folgen, dass das Verhältnis der Sklaven zur Gesellschaft durch deren Eigentümer vermittelt würde und dass sie als Sachen zu betrachten seien. Daraus, dass ihr Verhältnis zur Gesellschaft durch ihre Eigentümer vermittelt wurde, folgte, *dass*, wenn sich ein Sklave gegen einen Ausserhalbstehenden vergangen hatte, nicht der Sklave, sondern sein Eigentümer oder der, welcher verabredungsgemäss an die Stelle des Eigentümers getreten war, die Verantwortung für jenes Vergehen trug; *dass* es kein *öffentliches* Anklagerecht gegen den Eigentümer des Sklaven wegen Verbrechen, die von dem Sklaven begangen waren, gab, ebenso wenig wie gegen einen Freigeborenen wegen Verbrechen, die gegen den Sklaven begangen waren; *dass* es, da der Sklave nicht selbst seine Sache vor Gericht führen konnte, dem Eigentümer zukam, ihn zu verteidigen; *dass* die Busse, auf welche für Vergehen, die von Sklaven oder gegen einen Sklaven begangen waren, erkannt wurde, ausschliesslich im ersteren Falle dem Geschädigten, im letzteren dem Eigentümer des Sklaven zufiel. Daraus hinwiederum, dass man die Sklaven als Sachen betrachtete, folgte, *dass*, wenn ein Sklave auf Befehl seines Eigentümers oder in Gemeinschaft mit einem Freigeborenen eine Missethat verübt hatte, die Verantwortung nur den Eigentümer oder den Freigeborenen traf, indem der Sklave nur als ein Mittel oder Werkzeug betrachtet wurde; *dass*, wenn sich ein Sklave ohne Vorwissen seines Eigentümers eines Vergehens — einerlei welcher Art — schuldig gemacht hatte, dieses, was den Eigentümer betrifft, einzig und allein von dem Gesichtspunkt der Unabsichtlichkeit *(vapi)* in Betracht gezogen werden konnte, ohne Rücksicht darauf, inwieweit die That, was den Sklaven betrifft, vorsätzlich oder unabsichtlich geschehen war; *dass* kein Unrecht, das ein Freigeborener gegen einen Sklaven beging, von einem anderen Gesichtspunkt als dem der Beschädigung beurteilt wurde, weshalb ein solches Unrecht auch in jedem Fall durch Erlegung des Wertes des Sklaven gesühnt wurde; *dass* die Busse, wenn ein Sklave getötet oder verletzt worden, in jedem dieser Fälle die gleiche war, mochte es nun vorsätzlich oder unabsichtlich geschehen sein.

Im übrigen ist im Zusammenhang mit dem oben Gesagten

zu merken: während es unter Freigeborenen allgemeiner Grundsatz war, dass dann, wenn derjenige, welcher von einem anderen eine Rechtsverletzung erlitten hatte, sich lieber rächen als Sühnegelder annehmen wollte oder wenn derjenige, welcher die Rechtsverletzung verübt hatte, die Gelder nicht bezahlen wollte oder konnte, das ursprüngliche Recht, sich zu rächen, in Kraft trat, jedoch so, dass sich der Schuldige der Rache durch Landesflucht entziehen konnte, — war die Sache bei Rechtsverletzungen, die ein Sklave begangen hatte, eine ganz andere. Zwar kam es nämlich gemeinhin dem Eigentümer zu, die Verantwortung für die Handlungen des Sklaven zu tragen; aber es gab doch eine Alternative. Diese konnte hier nicht sein, dass der, welcher die That begangen — der Sklave — ausser Landes fliehen durfte; wohl aber blieb dem Eigentümer des Sklaven die Alternative, wenn er die Sühne nicht erlegen wollte, den Sklaven an den Gekränkten auszuliefern. Indes scheint das Gewöhnlichste gewesen zu sein, die Rechtsverletzung durch Erlegung der Strafen zu sühnen, zumal da die Auslieferung des Sklaven für den Ausliefernden grosse Unannehmlichkeiten im Gefolge hatte.

Betreffs der Beweisführung in Kriminalsachen ist zu merken, dass bei Fällen, wo der Thäter nicht auf frischer That ergriffen wurde, auch auf Sklaven der Grundsatz Anwendung fand, dass der Beweis dem Verklagten zukam. In älteren Zeiten wurde er, wenigstens bei schwereren Fällen, ganz sicher durch die *Eisenprobe*, der der Sklave unterworfen wurde, geführt. Nachdem aber die Eisenprobe abgeschafft worden war, trat der Beweis durch Eid und Eideshelfer, der von dem Eigentümer des Sklaven geführt ward, an ihre Stelle. Bei Fällen hingegen, wo der Thäter auf frischer That ergriffen worden war, wurde der Beweis ohne Zweifel im allgemeinen durch Zeugen, welche vom Kläger gestellt wurden, geführt. Ausnahmen von dieser Regel dürften jedoch möglicherweise vorgekommen sein.

Was die Stellung der Sklaven in processueller Hinsicht anlangt, so geht aus dem oben Gesagten hervor, dass sie weder als Kläger noch als Verklagte vor Gericht auftreten konnten. Ganz sicher konnten sie auch nicht als Processbevollmächtigte erscheinen. Was die Befugnis betrifft, über Verhältnisse, die gesetzlich beglaubigt werden mussten, vor Gericht Zeugnis ab-

zulegen, so war freilich allgemeiner Grundsatz, dass nur ein freier Mann qualificiert war, sowohl *Zeuge* im eigentlichen Sinne wie *Eideshelfer* zu sein. Und in dieser letzteren Beziehung wurde jener Grundsatz auch streng eingehalten. Dagegen wurden in besonderen Fällen von dem Grundsatz, dass ein Sklave nicht Zeuge sein durfte, Ausnahmen gemacht.

Aus der Stellung der Sklaven überhaupt geht hervor, dass sie nicht Schöffen sein konnten und dass sie vom Richteramt ausgeschlossen waren, ferner auch, dass es nicht in Frage kommen kann, dass sie das Recht zur Teilnahme an den Volksversammlungen besessen haben sollten.

III. Das Aufhören der Knechtschaft.

Ein Sklave konnte — auch während der Zeit, als die Sklaverei noch eine bestehende Institution war — auf mehrere Weisen aus der Knechtschaft befreit werden.

Durch oder mit dem Willen des Eigentümers konnte ein Sklave zunächst dadurch aus der Sklaverei befreit werden, dass der Eigentümer dem Sklaven die Freiheit *schenkte*. In diesem Falle — bei *Freigabe* — fand die Befreiung durch eine *Willenserklärung* des Eigentümers statt, in jener Zeit gewöhnlich durch letzwillige Verfügung oder einen Akt, der damit gleichgestellt werden kann. Diese Erklärung war indes nicht ausreichend, um den Sklaven in die Stellung eines freien Mannes zu versetzen. Hierzu war ausserdem ein weiterer Akt erforderlich, der in dem Vestgöta- und dem Östgötarecht unter der Bezeichnung »*ättledning*» vorkommt und der in den Svearechten sein Gegenstück in einer Prozedur hat, welche im Recht von Upland beschrieben wird und welche auf dem Thing vor sich gegangen zu sein scheint. — Ferner konnte ein Sklave mit dem Willen seines Eigentümers dadurch aus der Knechtschaft befreit werden, dass ein *Lösegeld* für ihn an den Eigentümer entrichtet wurde. Der Sklave konnte sich nicht selbst auslösen; dagegen dürfte es wohl jeder beliebige freie Mann mit Zustimmung des Eigentümers haben thun können. Und es scheint, dass gewisse nähere Blutsverwandten des Sklaven von dem Eigentümer verlangen konnten, er solle das Lösegeld nehmen. — Endlich dürfte zu den Fällen, wo ein Sklave mit dem

Willen des Eigentümers aus der Knechtschaft befreit wurde, auch der gerechnet werden können, *wenn eine Sklavin* unter Zustimmung seitens des Eigentümers *die Ehe mit einem freigeborenen Manne einging*. worüber das Recht von Upland Verordnungen enthält.

Gegen den Willen des Eigentümers wurde ein Sklave nach dem Recht von Upland in dem Falle befreit, dass *der Eigentümer einen Sklaven verkaufte. welcher Christ war.* Ferner dürfte zu den Fällen, dass ein Sklave gegen den Willen des Eigentümers aus der Knechtschaft befreit wurde, derjenige zu rechnen sein, über den im Östgötarecht Festsetzungen getroffen werden: wenn nämlich *eine freie Person sich mit fostre oder fostra verheiratet,* von denen der Eigentümer angegeben hat, dass sie frei seien.

Mehr gegen den Schluss der in Rede stehenden Periode hörte die Sklaverei endlich auf in unserem Rechte überhaupt zu existieren. Man nimmt gewöhnlich an, dies sei auf Grund der Verordnung K. Magnus Erikssons in Skara vom Jahre 1335 geschehen. Diese Verordnung enthält, dass jedes Wesen männlichen oder weiblichen Geschlechts, welches in »Wæsgözko ældir Wærinsko Lagsaghu» von christlichem Manne oder Weibe geboren wird, niemals Sklave oder Sklavin sein noch diesen Namen tragen möge. Hierbei scheint zwar zunächst die Anmerkung gemacht werden zu können, dass die Verordnung nach ihrer eigenen Angabe nur für gewisse Landesteile gegeben ist. Hiergegen kann aber eingewendet werden, dass man — wahrscheinlich mit Grund — annimmt, dass sich die Sklaverei damals nur noch in jenen Landesteilen fand. Ferner scheint auch die Anmerkung möglich zu sein, dass sich die Verordnung ihrem Wortlaut gemäss nur auf solche bezieht, welche von christlichem Manne oder Weibe geboren werden. Hierbei lässt sich aber einwenden, dass zu jener Zeit wahrscheinlich die gesamte Sklavenbevölkerung christlich war.

Man scheint daher zu der Annahme berechtigt zu sein, dass nach Magnus Erikssons Verordnung die Sklaverei in Schweden zu existieren aufgehört hat.

Zum Schlusse ist hinzuzufügen, dass das Vorkommen derjenigen Abart der Sklaverei, die man als *Leibeigenschaft* bezeichnet, für die jetzt in Rede stehende Periode nicht angenommen

werden kann und dass sie auch später nicht im Gesetz festgelegt oder anerkannt gewesen ist. Bemerkt muss gleichwohl werden, dass eine Bestimmung in Kristofers Landesgesetz des Inhalts, dass kein Grundbesitzer das Recht hat, einen Dörfler gegen seinen Willen länger als bis zum Ablauf der vereinbarten Mietezeit zurückzuhalten, darauf hindeutet, dass Bestrebungen, eine Art Leibeigenschaft einzuführen, sich bemerkbar machten. Diese Bestrebungen hatten jedoch keinen Erfolg.

7. Beiträge zur interpretation des Rigveda
von
K. F. Johansson.

Ich habe in dieser arbeit drei hymnen aus dem Rigveda abgedruckt, übersetzt und mit kommentar versehen, nämlich V, 86. VI, 24. VII, 7. Ich werde hier in aller kürze die vergleichsweise neuen resultate und auffassungen, zu denen ich in dem kommentar gelangt zu sein glaube, anführen.

RV. V, 86.

Von v. 1 c—d habe ich keine der bisher zum vorschein gekommenen übersetzungen annehmen können. Alles hängt von der auffassung von *vā́ṇīr* ab. M. e. bedeutet es hier so wenig wie sonst im RV. 'rohr', sondern 'stimme'. Dies wird gestützt durch die auffassung vom charakter Tritas. Was auch Trita ursprünglich gewesen sein mag, ist er im RV. mit Indra verbunden, oder ist teilweise in ihn aufgegangen. Trita, so weit er für sich auftritt, kommt in situationen vor, die sonst dem Indra eigen sind. Trita befreit auch wie Indra die von Paṇi geraubten kühe oder die von Vṛtra eingeschlossenen flüsse. Vom Indra heisst es X, 48, 2: *Tritā́ya gā́ ajanayam Áhēr ádhi.* 'Dem Trita brachte ich die kühe aus dem Ahi hervor', aber eben vom Trita: I, 187, 1 *yásya Tritṓ ví ṓjasā Vṛtrám víparvam ardayat* 'durch wessen (des soma) kraft Trita den Vṛtra zerschlug glied vom glied' (vgl. RV. X, 99, 6). Es ist demnach unzweifelhaft, dass Trita sowohl als tödter des Vṛtra und befreier der flüsse wie als befreier der kühe erscheinen kann. Ich beziehe hier *vā́ṇīr* auf die stimmen der flüsse oder der kühe, als sie befreit (sozusagen hervorgebrochen, vgl. *prá bhēdati*) werden. Eine wie mir scheint für diese deutung beweisende parallelstelle finde ich in I, 52, 5 c—d.

Índrō yád vajrí dhṛṣámāṇō ándhasā
bhinád Valásya paridhī́nr iva Tritáḥ.

'als Indra, der keilträger, kühn durch den saft der blume (= den soma) (das feste) spaltete, wie Trita des Vala umschliessungen (spaltete)'.

V. 3 c—d. bin ich in der übersetzung dem Sāyaṇa gefolgt und habe *drúṇā* 'sammt dem wagen' übersetzt. Im kommentar habe ich indessen eine andere ansicht zu begründen gesucht. Ich sehe in *drúṇā* — entweder instrumental von *drú-* oder von *druṇa-* — eine bedeutung 'mit der spitze', auf den blitz *(didyún)* als *vajra* bezogen. Ich wage diese vermutung in anbetracht dessen, dass es, nach den lexikographen zu urteilen, ein wort *druṇa-* mit den bedeutungen 'skorpion; biene; schwert' gegeben hat. Diesen bedeutungen lege ich eine allgemeinere bedeutung 'spitze' zu grunde. Von weiteren wörtern, die mit *druṇa-* verwandt sein mögen, nenne ich *drōṇa-* in der bed. 'skorpion', sowie *druta-*, das ausser 'baum' auch 'skorpion' bedeutet. Grundlage ist **dĕr-u-* **dŏr-u-* **dr-u-* (in s. *dáru- drú-*, δόρυ δρῦς. lit. *dervà*, abg. *drĕvo*, g. *triu* u. s. w.). Zu der *-n-* ableitung in *druṇa-* *drōṇa-* ziehe ich isl. *trýni* n. 'schnauze' aus **dreunio-* und *trjóna* f. id., urgerm. **treu-n-an-* idg. **dreu-n-on-*. Zu *druta-* ziehe ich isl. *tróða* f. 'stange' aus idg. **drōt-on-*, dem ich ein **drō(u)to-* (:**dru-té-*) zu grunde lege. Auf ein mit dieser sippe wurzelverwandtes, nicht mit *-u-* erweitertes, **dro-no-* führe ich den isl. vogelnamen *trana* 'kranich', so benannt nach dem langen spitzen schnabel, zurück (vgl. *tjalds-trana* = *tjalds-tré, tjald-stǫng*, wo *trana* 'stange' bedeutet).

RV. VI, 24.

V. 1. Hier habe ich versucht die ansicht ausführlicher zu begründen, dass *ṛjīṣín-* — in hauptsächlicher übereinstimmung mit Sāyaṇa — 'mit *ṛjīṣa* versehen', d. h. 'mit den ausgepressten somastengeln versehen' bedeutet. Dass Indra *ṛjīṣín* heisst, deutet wie so viele andre züge darauf hin, dass Indra ursprünglich als stier (vgl. OLDENBERG Rel. d. veda 77) gedacht ward. Für Indra sind die bei der somapressung zurückgebliebenen somaschösslinge ein kraftfutter, wie sie es nach TB. II, 1, 1, 1 auch für *Pṛçni* sind, die gharmadhuk, die milch für das milchopfer für die Açvinen *(pravargya, gharma)* gab.

V. 2 *urvyûti* ist am ehesten durch zusammenrückung aus nom. sing. fem. *urví* und *ūti-* entstanden.

Anlässlich *çáṁsō narā́m* komme ich auf *Nárāçáṁsa* zu sprechen. M. e. ist *N.* nicht eigentlich mit dem Agni identisch, wie meist angenommen wird, auch kaum eine seite oder manifestation davon. Eher ist er ein 'sondergott' im Sinne USENERS (Griech. göttern. s. 75. 122 ff.) und zwar name einer bestimmten, als göttlich gedachten art von anpreisung *(āprī)* in der einladungsceremonie des tieropfers *(prayā́ga)*. Ich nähere mich mit dieser auffassung BERGAIGNE Rel. véd. 1, 305 ff. gegen M. MÜLLER SBE. XXXII, 439. Formell ist *Nárāçáṁsa* wohl am besten aus dem gen. *narā́m* und *çáṁsa-* zu erklären, sei es durch dissimilation des ersten *ṁ*, sei es, dass es einen mit *narā́m* parallelen gen. **narā́* gegeben hat.

vidátha- erkläre ich mit OLDENBERG SBE. XLVI, 26 f. aus *vi-dhā-;* hinsichtlich des ablauts wichtig wegen *dhā-* = θε-. Über andre auffassungen s. FOY KZ. XXXIV, 226 ff.

V. 3. In *ákṣō cakryòḥ* sehe ich einen einheitlichen ausdruck für 'wagen', von dem es heisst, dass er vollauf so gross ist wie die beiden welten sich ausdehnen. Ich fasse also *bṛhán* als den in die höhe gehenden wagen, der so den raum ausfüllt und sich eben so weit erstreckt wie die beiden welten.

V. 8. Als den hauptgewinn meines kommentares über RV. VI, 24 wage ich die erklärung zu betrachten, die ich von *stavā́n* geliefert habe. Ich kann weder mit PISCHEL darin eine verstümmelung metri causa sehen, sei es von *stavanā́ya* (Ved. st. I, 44, vgl. J. SCHMIDT Plb. 234 n. 1), sei es von *stavānáḥ* (GGA. 1890, 541), noch die gewaltsame konjektur *stavānás* von BARTHOLOLOMÆ, BB. XV, 247 annehmen. Der zusammenhang fordert an allen stellen (II, 19. 5. 20, 5 und hier) eine bedeutung 'gepriesen' oder 'indem er gepriesen wird', wie denn auch Sāyaṇa *stavā́n* mit *stūyamāna* erklärt. Ich habe geglaubt, dieser anforderung und der formalen seite gleich gerecht zu werden, wenn ich *stavā́n* anerkenne und gleich **stava-vān (*stava-vant-)* 'mit preis versehen' (durch dissimilation wie in *çēvāra-* aus **cēva-vāra-*. *çēvṛdha-* aus **çēva-vṛdha-*, *tuvīrávān* aus **tuvi-rava-vān*, WACKERNAGEL Aind. gr. I § 241 s. 278 f. u. a.) erkläre.

V. 10. Betreffs *nāyám* bin ich andrer meinung als PISCHEL Ved. st. I, 37 ff. Weder möchte ich es in *nāyam* ändern, noch könnte dies, vorausgesetzt, dass die änderung sonst gerechtfertigt oder gefordert wäre, durch 'herbeigebracht werdend' = 'herbeikommend' erklärt werden. Dass *nāyam (nāyám)* passivische bedeutung gehabt habe und morphologisch und semasiologisch am nächsten mit dem passivaorist *anāyi* zusammenhänge, ist durch nichts glaublich gemacht. Überall haben die absolutiva zu transitiven verben aktive bedeutung (vgl. WHITNEY § 995. DELBRÜCK Aind synt. 401 ff.) und kommen bis auf wenige ausnahmen (keine im Rigveda) nur in zusammensetzungen vor. Ich bin noch mehr in meiner auffassung bestärkt worden durch die mir früher noch nicht zugängliche darstellung von JACOBI Composition und nebensatz 101 ff. An der hier besprochenen stelle ist *nāyám* schlechterdings = *nētāram*, wie Sāyaṇa übersetzt und ihm folgend GRASSMANN: es ist hier nichts andres gemeint als 'der leiter des opfers' (*nētā́ yajñásya, ṛtásya* u. s. w.), und zwar der leitende sänger selbst. — An anderen stellen, wo *nāyám* vorkommt, kann man es, *nāyam* lesend, als absolutiv fassen und mit 'geleitet habend, leitend', nicht aber mit 'kommend' übersetzen; oder auch — speciell *nāyam áccha* — 'zur leitung'. Aber an einigen stellen ist *nāyám* sicher richtig: es ist nämlich = *ná ayám*.

RV. VII, 7.

Den 1. vers übersetze ich: 'Zu Euch mögen wir (möge ich) durch unsre (meine) verehrung senden den gott selbst gleich einem wettpferd (mit den worten): »Sei unser kentnissreicher bote beim opfer»! Selbst hat er sich den weg gefunden zu den göttern in aufgerichtetem lauf'. Ich fasse also zunächst *hiṣē* als imperativisch gebrauchten infinitiv. Das folgende: *bhavā no dūtó adhvarásya vidvā́n* fasse ich als den inhalt des an Agni gerichteten gebetes, wonach man weder mit LUDWIG IV, 367 *bhavā* = *bhavatu* zu setzen noch mit BARTHOLOMÆ IF. II, 280 den vers als korrupt anzusehen braucht.

V. 2. Mit LUDWIG hier eine anspielung auf einen waldbrand zu sehen liegt kein grund vor: 'die fläche (der rücken) der erde', ist nichts als der opferplatz.

V. 4. Gegen BARTHOLOMÆS deutung von *durōṇá-* (BB. XV, 198 f.) ist manches einzuwenden. Aus einer frühzeitigen zusammenrückung von gen. du. *durōṣ* und *nas* wäre gewiss nur **durōṣṇa-* entstanden — was wohl auch BRUGMANN Grdr. II, 656 n. 1 zur erschliessung eines *-s-* losen (genitiv) lokativs **durō* bewogen hat. Ferner ist auch der accent unerklärt. Das wort, das schon Nigh. III, 4 (vgl. Nir. IV, 5) als ein *gṛhanāma* erklärt wird, ist eine zusammensetzung von *dur-* 'tür' und einem ehemaligen **ōṇa-*. Dies ist idg. **aul-no-* und, abgesehen vom genus, identisch mit αὐλή 'hof, wohnung' (vgl. auch *duryōṇá-)*.

8. *La belle Dame sans mercy*. Poème français écrit en huitains au commencement du XVe siècle et mis en rondeaux au commencement du XVIe siècle; p. p. Carl Wahlund.

Cet opuscule contient tout à la fois le petit poème si connu d'Alain Chartier, intitulé *La belle Dame sans mercy*, et — mis en regard — le texte jusqu'ici inédit de l'arrangement en rondeaux du même poème, exécuté un siècle plus tard, par Anne de Graville. Ces rondeaux sont publiés d'après l'unique manuscrit que l'on en connaisse, à savoir le manuscrit français 2253 de la Bibliothèque Nationale.

Dans la Préface, l'éditeur s'occupe de l'établissement des deux textes; dans une notice qui termine la brochure, il commence par passer rapidement en revue tout ce que les poètes galants du moyen âge se sont plu à composer, soit de louanges, soit d'invectives à l'égard de la femme, puis il s'étend sur l'abondante littérature dont le poème de Chartier fut l'occasion et où les versificateurs de tout le quinzième siècle ont tour à tour blâmé ou approuvé la conduite de la belle immiséricordieuse.

Venue la dernière, une grande dame de la Renaissance, Anne de Graville, a repris à son compte, cent ans après Chartier, la thèse du poète. L'éditeur essaie alors dans un second chapitre de fixer d'abord la date de cette refonte, après quoi il rappelle les articles plus ou moins étendus que de nos jours les journaux et les revues, tant en France qu'en Allemagne, ont consacrés à la poétesse demeurée si longtemps dans un injuste oubli.

Un dernier chapitre retrace brièvement la fortune que la pensée maîtresse du poème a eue à travers les âges, dès le treizième siècle jusqu'aux toutes dernières années du nôtre.

9. Über die Beweise für die Wirklichkeit Gottes

von

H. Edfeldt.

Zunächst werden die Bedingungen dargelegt, die überhaupt für die Gültigkeit eines logischen Beweises und folglich auch für die Gültigkeit der fraglichen Beweise aufzustellen sind. Nur von einem idealistischen Standpunkte aus sind diese Beweise möglich und besitzen sie den nervus probandi. Der Grund, warum alle bisjetzt für die Wirklichkeit oder die sogen. »Existenz» Gottes aufgestellten Beweise verfehlt gewesen sind oder nicht zum Ziel geführt haben, ist in den realistischen Voraussetzungen, von denen man ausgegangen ist, und besonders in der falschen Bedeutung zu suchen, welche man dem Ausdrucke »Existenz» beigelegt, indem man darunter ein Sein im Raume oder ein Sein ausserhalb des Bewusstseins oder ausserhalb unseres Geistes und seiner Wahrnehmungen verstanden hat. — Es wird sodann zur Aufstellung eines wissenschaftlich gültigen Beweises für die Wirklichkeit Gottes geschritten und zu diesem Behufe die geschichtlich gegebenen Beweise: der ontologische in seinen verschiedenen Formen, der kosmologische, der teleologische und endlich die praktischen Beweise der Reihe nach vorgeführt und besprochen. Alle diese Beweise erhalten erst auf dem idealistischen Standpunkte ihre volle wissenschaftliche Gültigkeit und Beweiskraft. Durch sie wird die Wirklichkeit Gottes von irgend einer bestimmten Seite her, nämlich vom formalen, realen und idealen Gesichtspunkte aus, dargethan. Aus den praktischen Beweisen ergiebt sich, dass Gott auch Wille ist, und zwar dies sowohl wenn er logisch, d. h. an und für sich, als wenn er metaphysich, d. h. mit Bezug auf die endlich vernünftigen Wesen betrachtet wird. Wenn aber Gott als Wille betrachtet wird, so müssen von diesem Willen all die Beschränkungen und Negationen, die dem mensch-

lichen Willen anhaften, ferngehalten werden. Der göttliche Wille ist nicht an und für sich thätig. Dies gilt nur vom menschlichen Willen. Es gehört ferner zum Begriffe des Willens einen Inhalt zu haben, Etwas zu wollen, näml. das Gute. Dagegen gehört es nicht zum Begriffe eines absoluten oder unendlichen Willens, dass jener Inhalt potentiell sein und durch Willensakte zur Verwirklichung gebracht werden solle. Der Inhalt des göttlichen Willens ist von Ewigkeit, d. h. eben dadurch dass er diesen Willen bestimmt, wirklich.

12. **Über ein kürzlich entdecktes Fragment eines römischen Kommunalgesetzes**

von

P. Persson.

In diesem Aufsatz wird das im October 1894 in Tarent entdeckte und in den Monumenti antichi VI, 411 ff. veröffentlichte Bruchstück eines römischen Municipalgesetzes besprochen.

Zuerst wird nach den Mitteilungen Scialojas a. a. O. ein kurzer Bericht über die Entdeckung und den äusseren Habitus der Inschrift gegeben. Daran knüpfen sich einige Bemerkungen zu den Stellen, wo die Lesung in der einen oder anderen Hinsicht etwas zweifelhaft ist. Z. 2 ist *religiossae* mit zwei *s* kaum mit Scialoja als Schreibfehler zu bebrachten trotz *religiosa* Z. 10 u. 17, vgl. *caussa* Z. 39. Das doppelte *s* ist ja in den Adjektiven auf *osus* etymologisch berechtigt und auch sowohl inschriftlich als handschriftlich bezeugt. Betreffs des Schwankens in der Schreibung vgl. z. B. *caussa* u. *causa* in einer und derselben Inschrift (z. B. lex repet.). Z. 3 kann ich mich mit Scialojas Vorschlag, vor *publicum* etwa *aurum argentum aes* zu ergänzen, nicht befreunden. Der Text scheint mir richtig so, wie er ist (s. unten). Scialoja hält auch selbst an seiner Vermutung nicht entschieden fest (Rendiconti della Reale Accad. dei Lincei 1896, V, p. 275). Z. 4 ist *quanta* für *quanti ea res erit* sehr auffallend. Ist der Text richtig wiedergegeben, so liegt wohl ein Versehen des Graveurs vor. Denn *quanti ea res erit* lautet ja sonst immer diese Formel, und *quanta* ergiebt nicht den richtigen Sinn. Vgl. auch Z. 34 *quant[i] id aedificium fuerit.* Z. 9 ist *praes stat* wahrscheinlich = *praestat* (vgl. Schreibungen wie *essto* CIL. I, 198, 41, *commperrit* CIL. I, 200, 39 u. dgl.). Z. 21 ist zu ergänzen *quodque [quoi]que neg[oti] [pub]lice — — datum erit,* nicht *neg[otium]*[1] u. s. w. Z. 30 am Ende be-

[1] Vgl. Scialoja Rendiconti V, p. 275.

ruht FRAUDEM E für FRAUDEM F*[axit]* einfach auf Verwechslung von E und F, wie bekannt, einer sehr gewöhnlichen Erscheinung. Umgekehrt scheint a. E. der Z. 24 F für E zu stehen: PROXUMF für PROXUME*[is]*.

Es folgt ein Kapitel, worin die Fragen nach der Entstehungszeit des Gesetzes, die Formen, unter welchen es gegeben worden ist, und sein Verhältnis zu anderen gleichartigen Gesetzen behandelt werden.

Dann wird eine fortlaufende Erklärung des Inhalts der Inschrift gegeben. Aus dieser Erklärung hebe ich hier nur einige Punkte kurz heraus. Z. 3 wollte, wie oben angedeutet, Scialoja in den Monum. ant. den Text etwa in folgender Weise ergänzen: *neiue per litteras publicas fraudemue [aurum argentum aes] publicum peius facito*. Er berief sich auf die lex Julia peculatus, worin folgender Passus vorgekommen ist (vgl. Dig. 48, 13, 1): *neue quis in aurum argentum aes publicum quid indat neue immisceat neue quo quid indatur immisceatur faciat sciens dolo malo quo id peius fiat*. Hier ist offenbar von Münzverfälschung die Rede. Dass dies aber im tarentinischen Gesetze der Fall sei, kann ich nicht glauben. Erstens dürfte es zweifelhaft sein, ob ein Gebot gegen Münzverfälschung in einem Municipalgesetz seine rechte Stelle hatte. Zweitens werden, falls man vor *publicum* mit S. *aurum argentum aes* ergänzt, die Worte *per litteras publicas*. die doch mit *publicum peius facito* zusammengehören müssen, soviel ich sehen kann, unbegreiflich. M. E. ist die Überlieferung unbeanstandet zu lassen. Es handelt sich im tarentinischen Gesetze nicht um Münzverfälschung, sondern um Fälschung öffentlicher Urkunden *(litterae publicae)*, insbes. Rechnungen. Zu vergleichen ist namentlich lex coloniae Genetiuae Kap. 81, wonach jeder der Schreiber der Duoviren und Aedilen einen Eid ablegen soll »*sese pecuniam publicam eius coloniae concustoditurum rationesque ueras habiturum esse uti quod recte factum esse uolet sine dolo malo neque se fraudem per litteras facturum esse scientem dolo malo*». Hiernach möchte ich die Worte des tarentinischen Gesetzes: *neiue per litteras publicas fraudemue publicum peius facito* folgendermassen deuten: und Niemand soll durch Fälschung öffentlicher Urkunden (Rechnungen) die Finanzen des Municipiums verschlechtern. *Per litteras publicas*

fraudemue scheint eine Art Hendiadyoin zu bilden[1]; *publicum* ist = τὸ κοινόν 'die Municipalkasse, die municipalen Finanzen'. Das Verbot der Rechnungsfälschung war natürlich in erster Linie auf die *scribae*, welche mit der Rechnungsführung beauftragt waren, gemünzt. Vgl. was Mommsen (Röm. Forsch. II, 448) über die Verhältnisse in Rom während der letzten Zeit der Republik ausführt: »Übrigens scheint dies Verbrechen [peculatus] nicht wie die Repetunden als ein vornehmes gegolten, sondern die Quaestion [= Quaestio peculatus] überwiegend mit Personen nicht senatorischen Ranges, insbesondere den bei den öffentlichen Kassen beschäftigten Dienern und Schreibern zu thun gehabt zu haben.» Dass Rechnungsfälschung als Peculat galt (gegen dies Verbrechen ist das erste Kapitel des erhaltenen Teils des Gesetzes gerichtet), ist an sich ganz natürlich und wird durch Dig. 48, 13, 12 *(hac lege* [i. e. *lege Iulia peculatus*] *tenetur, qui in tabulis publicis minorem pecuniam quam quid uenierit aut locauerit scripserit aliudue quid simile commiserit)* bestätigt.

Der, welcher sich des Peculats schuldig gemacht hat, soll nach dem tarentinischen Gesetze vierfachen Schadenersatz erlegen: *quei faxit quanti ea res erit quadruplum multae esto eamqùe pequniam municipio dare damnas esto.* Bemerkenswert ist hier, dass die beiden Formeln *multa esto* und *dare damnas esto* verbunden auftreten. Mommsens Vermutung über das gegenseitige Verhältnis dieser beiden Formeln (Staatsr. I³, 180, n. 2) dürfte nicht stichhaltig sein.

Das Klagerecht *(petitio)* betreffs der genannten *multa* wird im tarentinischen Gesetze einem jeden Magistrat *(magistratus quei quomque in municipio erit)* zuerkannt. Nach Mommsen dagegen (Staatsrecht I³, 184) soll bei den an dem Gemeindevermögen ausgeübten Delicten jedem Bürger das Klagerecht zugekommen sein. Freilich spricht Mommsen zunächst von den Verhältnissen in Rom.

Da die Municipien wie die Kolonien durchweg nach römi-

[1] Das immer schwach disjungierende *ue* weicht zuweilen in der Bedeutung nur wenig von *que* ab: so wechseln z. B. Z. 22 u. 23 die Ausdrücke *pequniamque publicam dederit exegerit* und *pequniamue publicam dederit exegerit* mit einander ab; vgl. auch *decuriones conscriptiue* neben *decuriones conscriptique* als Benennung des Municipalrates.

schem Muster organisiert waren *(»effigies paruae simulacraque Romae»)*, so ist wohl zu vermuten, dass auch die Bestimmungen gegen Peculat, welche in dem tarentinischen Gesetze enthalten sind, in einem römischen Gesetze wurzeln. Da aber das tarentinische Gesetz wahrscheinlich während oder bald nach dem Bundesgenossenkriege erlassen worden ist, so ist daraus zu folgern, dass es ein römisches Gesetz gegen Peculat schon vor Sulla gegegen hat[1], was also Zumpt (Criminalr. d. röm. Republ. II, 2, 79) mit Unrecht bestreitet.

In Z. 7—20 unseres Gesetzes werden Bestimmungen über die *cautio praedibus praediisque* der municipalen Magistrate gegeben. Mit Unrecht nahm Mommsen an (Die Stadtrechte d. lat. Gemeinden Salpensa und Malaca p. 420), dass eine Kautionspflicht der municipalen Beamten erst in der Kaiserzeit bestanden hätte.

Als kautionspflichtig werden in dem tarentinischen Gesetze erwähnt die *quattuoruiri* (bez. *duouiri*) und *aediles*. Von Quaestoren ist keine Rede. Man dürfte daraus den Schluss ziehen können, dass es in Tarent keine solche Beamten gegeben hat, wie dies bekanntlich auch in anderen Municipien der Fall gewesen ist. Wären in Tarent Quaestoren vorhanden gewesen, so hätten sie gerade in diesem Kapitel, wo es sich um Sicherheitsstellung für die Handhabung der *pecunia publica* handelt, genannt werden müssen.

In der Titulatur der höchsten Beamten des tarentinischen Municipiums macht sich ein bemerkenswertes Schwanken geltend. Sie werden nämlich bald *quattuoruiri* (z. B. Z. 7) bald *duouiri* (z. B. Z. 14) genannt; Z. 39 steht *quattuoruir duouir aedilisue*. Um dies Schwanken zu erklären, hat De Petra eine, wie mir scheint, etwas kühne Hypothese aufgestellt. Er sagt (Mon. ant. VI, 439): »Per uno statuto di municipio si avrebbe dovuto omettere *IIuir* nel vs. 39, e dire come nel vs. 7: *IIIIuiri aedilesque*, e nella lin. 14, invece di *duo uireis*, dire *IIIIuireis:* sicchè la ridondanza e lo scambio ora notati mostrano che i due paragrafi siano stati con poca attenzione copiati da una legge, che provvedeva ai municipî ed alle colonie.» Allein es kommt auch sonst vor, dass die höchsten Beamten in der-

[1] Vgl. Rein Criminalr. d. Röm. p. 674, Pauly's Realenc. s. v. *peculatus*, Mommsen Röm. Forsch. II, 448, Scialoja Mon. ant. VI, 420 f.

selben Kommune bald *quattuoruiri* bald *duouiri* genannt werden, je nachdem sie mit den Aedilen zu einem Collegium zusammengefasst werden oder nicht (vgl. Scialoja a. O. p. 422, n. 1). So sind vielleicht auch in Tarent die Beamten für die Jurisdiction promiscue bald *quattuoruiri* bald *duouiri* benannt worden. Der etwas auffallende Ausdruck Z. 39 *quattuoruir duouir aedilisue* ist so zu erklären, dass hier *quattuoruir* die zusammenfassende Benennung ist, *duouir aedilis* Apposition dazu. Einigermassen analog ist der in der lex Rubria vorkommende Ausdruck *oppidum municipium colonia praefectura*. Hier bezeichnet *oppidum* nicht eine einzelne Klasse von Kommunen, sondern ist die generische Benennung, in welcher *municipium, colonia* und *praefectura* einbegriffen sind.

Wie in der lex colon. Genet. und lex Salpens. wird auch in diesem Kapitel des tarentinischen Gesetzes ein Unterschied gemacht zwischen den Magistraten, *quei hac lege primei erunt* (in welcher Weise diese gewählt worden sind, wird in dem erhaltenen Teile des Gesetzes nicht gesagt[1]), und denjenigen, welche späterhin aus der Wahl der Comitien hervorgehen werden. Von den ersteren soll jeder Kaution stellen *in diebus XX proxumeis. quibus post hanc legem datam primum Tarentum uenerit* (diese Beamten scheinen also ausserhalb des Municipiums ernannt worden zu sein); die letzteren sollen Kaution stellen bei der Wahl, *antequam maior pars curiarum quemque eorum — — — renuntiabit*. Ähnlich heisst es in der lex Malacit. Kap. 57, dass der wahlleitende Beamte die Kandidaten renuntiieren soll, *uti quisque prior maiorem partem numeri curiarum confecerit, cum hac lege iurauerit caueritque de pecunia communi*. Dagegen sollen nach der lex Malacit. Kap. 60 die Kandidaten Bürgen stellen, *antequam suffragium feratur*. Vielleicht darf man annehmen, dass die Kaution gewöhnlich vor der Abstimmung geleistet wurde, und dass die Worte des tarentinischen Gesetzes *antequam maior pars curiarum quemque renuntiabit* nur den Zweck haben, den letzten Zeitpunkt anzugeben, bis zu welchem die Kaution gestellt sein musste. Dies musste spätestens vor der Vollendung des Wahlakts geschehen sein, einem Augenblick, der für jeden

[1] Sie wurden wohl von dem römischen Kommissar, welcher mutmasslich das Municipium constituierte, ernannt (vgl. de Petra a. O., p. 440).

einzelnen Kandidaten dann eintrat, wenn er die Majorität der Curienstimmen erhalten hatte, und dies Ergebnis vom wahlleitenden Beamten renuntiiert worden war. So hatte ja auch ein Angeklagter das Recht durch das Exil sich dem Todesurteil zu entziehen, so lange noch eine Centurienstimme fehlte, um die Majorität für seine Verurteilung zu erbringen (Polybius VI, 14). — Bemerkenswert ist, dass im tarentinischen Gesetze *renuntiare*, das ja sonst regelmässig vom wahlleitenden Beamten gebraucht wird, von den Curien gesagt ist. Zu vergleichen ist Q. Cicero Commentar. petitionis 14, 56, wo *renuntiare* als Prädikat zu *centuriae* steht.

In Malaca mussten die Kandidaten vor der Renuntiation nicht nur Bürgen stellen, sondern auch einen Eid ablegen (lex Malac. 59). Ein solcher Eid ist wohl kaum in Tarent vorgekommen, da er in dem jetzt behandelten Kapitel nicht erwähnt wird [1]. Ob in Rom ein Eid vor der Renuntiation abgelegt wurde, dürfte auch zweifelhaft sein, wenigstens was die Zeit der Republik betrifft. Für die Kaiserzeit beruft sich Mommsen [2] auf den nach Plinius Paneg. 64 von Trajan bei seiner Wahl zum Consul geleisteten Eid. Dieser Eid wurde indes nicht vor der Renuntiation, sondern erst nach Beendigung des Wahlaktes abgelegt.

Die Z. 32—38 des tarentinischen Gesetzes enthalten ein Verbot gegen Niederreissen und Abbrechen städtischer Gebäude (vgl. bes. Bachofen Die Bestimmungen d. röm. Kaiser über Erhaltung und Wiederherstellung der Privatgebäude in Ausgew. Lehren d. röm. Civilrechts p. 185 ff., Mommsen Stadtrechte p. 480 ff., Ephem. epigr. III, 111). Vom Zuwiderhandelnden heisst es: *quanti id aedificium fuerit, tantam pequniam municipio dare damnas esto.* Das Klagerecht wird einem jeden Bürger eingeräumt. Falls ein Magistrat die Strafgelder einzieht, soll er die Hälfte an die Kommunalkasse abliefern, die Hälfte aber darf er entweder zu den Spielen verwenden oder '*ad monumentum suom in publico*' (*eiusque pequniae quei uolet petitio esto, magistratus quei exegerit dimidium in publicum referto, dimidium in ludeis quos publice in eo magistratu faciet consumito, seiue ad monumentum suom in publico consumere uolet, liceto, idque ei*

[1] Vgl. Scialoja Mon. ant. VI, 423.

[2] Stadtrechte 426 f., Staatsrecht I³, 619.

sine fraude sua facere liceto). Hier wird also eine Art Ankläger-belohnung verheissen, und die Bestimmung des tarentinischen Gesetzes lässt sich mit der in dem bei Frontinus Kap. 127 erhaltenen Senatuscons. de aquaeductibus gegebenen vergleichen *(si quis aduersus ea commiserit, in singulas res poena* HS *dena milia essent, ex quibus pars dimidia praemium accusatori daretur, cuius opera maxime conuictus esset qui aduersus hoc* S. C. *commisisset, pars autem dimidia in aerarium redigeretur)*, vgl. auch lex Mamilia K. L. V. Übrigens ist daran zu erinnern, dass auch die römischen Aedilen über die im Multprozess erstrittenen Gelder disponieren konnten (Mommsen Staatsr. I[3], 242, 701; II[3], 496). Doch durfte der betreffende Beamte, wie auch aus dem tarentinischen Gesetze hervorgeht, solche Gelder nicht *ad suos usus*, sondern nur im Interesse der Gemeinde verwenden. In dieser Hinsicht wurden die Multgelder analog wie die *manubiae* behandelt, über welche der Feldherr Dispositionsrecht hatte, aber nur zu gemeinnützigen Zwecken. »Wie Krieg und Prozess gleichartig sind, so auch Kriegsbeute und Prozessgewinn» (Mommsen Röm. Forsch. II, 444, n. 64). — Der Ausdruck *ad monumentum suom* im tarentinischen Gesetze bezieht sich offenbar auf Bauten oder andere *ornamenta publica*, die mit dem Namen des Gebers versehen auch zu seiner Verherrlichung dienten. Bekannt ist, dass die römischen Aedilen oft die Multgelder *(pecunia multaticia, aes, argentum multaticium)* zu den Spielen oder zu Bauten verwendeten. Für Verwendung von Geld zu Bauzwecken scheint der Ausdruck *in monumento (ad monumentum) consumere* technisch gewesen zu sein. Vgl. die Rede Ciceros de leg. agr. II, 22, 59 (I, 4, 12) *aurum argentum ex praeda, ex manubiis, ex coronario ad quoscumque peruenit neque relatum est in publicum neque in monumento consumptum*, ferner die in Pompeji gefundene Inschrift CIL. I, 1251 = X, 829 — — — *ex ea pequnia, quod eos e lege in ludos aut in monumento consumere oportuit.*

Zu Z. 44 *neque eo sexennio proxumo quo exeire uolet* etc. bemerkt Scialoja (Mon. ant. VI, 426), dass *sexennium* als Frist selten ist. Es verhält sich wohl *sexennium* in dieser Anwendung zu *quinquennium, quinque anni* (vgl. z. B. lex colon. Genet. 91) wie *sexaginta dies* (z. B. lex Jul. municip. 144) zu *quinquaginta dies* (gewöhnlich in späterer Zeit, z. B. Cod. Theodos. 1, 32, 3;

8, 1, 14, 1; Fragm. Vat. 155, Iustin. inst. 1, 25, 16). Vgl. Wölfflin Archiv f. lat. Lexikogr. IX, 527 (Über das Duodecimalsystem).

Zum Schlusse wird in unserem Aufsatze eine Übersicht über die bemerkenswerteren Formen und syntaktischen Erscheinungen unserer Inschrift gegeben. Hier mag nur Einiges erwähnt werden.

Interessant ist die Form *clouaca* Z. 39, die bisher nur in zwei Inschriften nachgewiesen worden war (CIL. I, 1178 = X, 5679; X, 5055). Übrigens hat Bücheler die Form wohl mit Recht für *clauaca* der Handschriften bei Varro Sat. Men. 290 B. eingesetzt. *clouaca* ist die ursprüngliche Form (vgl. *cluo* 'reinige', gr. κλύζω); in der gewöhnlichen Form *cloaca* ist *u* in vortoniger Silbe fortgefallen. *Cluaca* endlich, das bekanntlich auch vorkommt, kann auf Einwirkung von *cluere* oder auf volksetymologischem Anschluss an *conluere* (vgl. Paul. Festus 38 Thewr. *cloacae a conluendo dictae*. Mar. Victorinus GLK. VI, 25, 9 *non est cloaca, ut putatis, sed cluaca quasi conluaca*) beruhen[1].

Z. 9 findet Scialoja (Mon. ant. VI, 423) die Konstruktion *praedes praediaque ad quattuoruir(um) det* auffallend. Diese Konstruktion *(dare ad alqm, ad alqd)* kommt jedoch, obwohl sie in den Lexika und Grammatiken wenig beachtet ist, sowohl in Inschriften als bei den Schriftstellern ziemlich oft vor. So heisst es in der tab. Bantina CIL. I, 197, 11 in genauer Übereinstimmung mit der Ausdrucksweise des tarentinischen Gesetzes *[praedes] ad q(uaestorem) urb(anum) det.* Übrigens vgl. lex vicana Furfensis CIL. I, 603, 7 *sei quod ad eam aedem donum datum donatum dedicatumque erit.* und in derselben Inschrift 13 *ea pequnia, quae pequnia ad id templum data erit.* Die Konjektur O. Jahn's *ad id emendum* statt *ad id templum* ist verfehlt, obgleich sie von Mommsen in CIL. aufgenommen worden ist. Vgl. Liv. XXVII, 6, 19 *signa aenea ad Cereris dedere*, ibid. 36, 9. Endlich erinnere ich an Plaut. Epid. v. 38 *ad hostis exuuias dabit,* Terent. Phorm. 653 *in seruitutem pauperem ad ditem dari.* — Ungewöhnlich ist die Konstruktion *consumere ad alqd* Z. 37.

[1] Oder aber war *u* nur Bezeichnung des geschlossenen *o*-Lautes?

Im Kurialstil ist es eine ziemlich geläufige Erscheinung, dass zu einem Korrelat im Plural ein Relativsatz im Singular tritt, um auszudrücken, dass die Aussage von jedem der Subjekte gilt. Vgl. z. B. tab. Bant. CIL. I, 197, 23 *[Quei senator est erituc inue senatu sententi]am deixerit, eis* (n. pl.) *in diebus X proxsumeis — — iouranto*, lex repet. CIL. I, 198, 64 *eorum nomine, quei non aderit*, lex Salpens. 23 *in libertos — — qui — — uenerit*, lex Malac. 54 II *uiros, qui i. d. praesit*, ibid. 59 *quisque eorum, qui — — — petet* u. s. w.[1]. Hierher gehört in dem tarentinischen Gesetze Z. 43 *quei pequniam municipio Tarentino non debebit, sei quis eorum*. Vielleicht auch Z. 9 *quei pro se praes stat praedes*, falls *praes stat* als *praestat* zu nehmen ist.

Bezüglich der Z. 7 vorkommenden Konstruktion *quattuoruiri aedilesque quei hac lege primei erunt quei eorum* mit dem Korrelat an der Spitze in demselben Kasus wie das Relativ kann erinnert werden an lex Cornel. de XX quaestoribus CIL. I, 202, II, 31 f. *Viatores praecones quei ex hac lege lectei sublectei erunt, eis uiatoribus praeconibus*, lex. par faciend. Puteol. CIL. I, 577, 1, 9 ff. *paries qui est propter uiam, in eo pariete*, Plaut. Asin. 436, Bacch. 420 u. s. w.

Nachdem das Obige schon niedergeschrieben war, hat Buecheler im Rhein. Mus. LII, p. 396 ff. das merkwürdige *praes stat* im tarentinischen Gesetze Z. 9 besprochen. Er sieht darin zwei Wörter: *praes* 'Bürge' und *stat* 'steht', und dies führt ihn auf eine ganz neue und überraschende Erklärung des Vb. *praesto* in der »juristischen» Bedeutung 'bürge, hafte für etwas'. In *praesto* sollen nach B. zwei ganz verschiedene Bildungen zusammengeflossen sein: 1) *praesto* aus *prae + sto*, das teils intransitiv ist = stehe voran, übertreffe u. s. w., teils transitiv = παρίστημι, παρέχω, παραχορηγῶ, lasse zu teil werden, gewähre u. s. w. (die letztere Bedeutung wäre nach B. beträchtlich später als die erstere in die Literatur eingetreten; doch schrieb ja schon Livius Andronicus (Ribbeck Fragm. trag.[2] 16 *praestatur laus uirtuti*); 2) das »juristische» *praesto* 'bürge, hafte für etwas' aus

---

[1] Vgl. bes. Mommsen Stadtrechte p. 456 f.

praes 'Bürge' und *sto* »kaum vor sullanischer Zeit» zusammengerückt. Über die Verschmelzung dieses *praesto* mit dem vorigen äussert sich B. folgendermassen: »das Doppel-*s* ward vereinfacht wie in *forsitan*, das Vorherrschen solcher Formen wie *praesto praestat*, für welche nach Belieben das ächte *praes sto*, *praes stat* eingesetzt werden kann, dann die lautliche Gleichheit, das Zusammenfallen mit dem von *prae* gebildeten Verbum hatte in Folge theils jene Formen, welche keine Auflösung mehr zulassen, wie *praestant* (statt *praedes stant*) und *praestanda*, theils syntaktisch die directe Verbindung mit dem Objectsaccusativ — — — Dieser Process scheint der ciceronischen Epoche anzugehören, vielleicht der rednerischen Wirksamkeit Cicero's selber.»

Ich habe mich von der Richtigkeit dieser scharfsinnigen Ausführungen nicht ganz überzeugen können. Erstens hat man, wie mir scheint, um die »juristische» Bedeutung von *praestare* zu erklären, nicht nötig, auf das Substantivum *praes* zu recurrieren. Das schwed. *stå för något*, wie auch das deut. *für etwas stehen*, *einstehen*, bedeutet oft 'etwas auf sich nehmen, verantworten' und kommt nicht minder in der »juristischen» Bedeutung 'für etwas bürgen' vor. Eine ähnliche Bedeutungsentwicklung kann in dem lat. *prae-stare* stattgefunden haben. Was die Bedeutung 'zu teil werden lassen, gewähren, leisten', die dem lat. *praestare* auch eignet, betrifft, so lässt sich vielleicht annehmen, dass sie erst aus der Bed. 'einstehen für etwas' hervorgegangen ist. Mit dem Einstehen für etwas pflegt ja eine Leistungspflicht verbunden zu sein. Wie nahe sich diese beiden Bedeutungen berühren, lehrt übrigens u. a. der bekannte, auch von B. citierte Inschriftsvers *Fortuna spondet multa multis, praestat nemini*. Vgl. übrigens d. *Gewähr*, *gewähren* (welche Bedeutung in dieser Wortsippe die ursprünglichere ist, kann kaum entschieden werden, solange die Etymologie noch nicht aufgehellt ist). Liesse sich die Bedeutungsentwicklung des Vb. *praestare* in der eben kurz angegebenen Weise auffassen, so würde man dadurch der misslichen Annahme eines transitiven *stare* (für welches das *statod* der Duenosinschrift eine sehr schwache Stütze ist, vgl. Thurneysen Kuhn's Zeitschrift XXXV, 208) völlig überhoben sein.

Sei es aber mit *praestare* 'leisten', wie ihm wolle, jedenfalls lässt sich *praestare* 'bürgen' ohne Zuhilfenahme des Subst. *praes* verstehen. — Bei Buechelers Erklärung bleibt es ferner ein wenig befremdend, dass das vorausgesetzte *praedem stare* nach der sullanischen Zeit so rasch und so vollständig ausgestorben wäre, dass es in der Literatur gar keine Spuren hinterlassen hätte. — Was endlich das *praes stat* des tarentinischen Gesetzes anbelangt, so sind die Schwierigkeiten m. E. nicht damit gelöst, dass man hier *praes* als Substantivum nimmt. Gehört der Relativsatz *(quei pro se praes stat)* zum folgenden *praedes,* so ist der Ausdruck *praes stat* 'steht als Bürge' kaum denkbar. Gehört der Relativsatz nicht zu *praedes,* wohin gehört er denn? Von wem wird es ausgesagt, dass er *praes stat* 'als Bürge steht'?

Nach dem oben Gesagten bezweifle ich einstweilen die Existenz eines von *praesto* verschiedenen *praes sto.* Dagegen halte ich für sehr wahrscheinlich, dass das »juristische» *praesto* volksetymologisch mit *praes* associiert wurde. Dies kann zu der im tarentinischen Gesetz vorkommenden Schreibung mitgewirkt haben. Hierauf weist auch die Varronische Etymologie *(praedes a praestando)* hin.

13. **Giebt es ein unbewusstes Seelenleben?**

von

Fr. v. Schéele.

Der Verf. sucht eine *verneinende* Beantwortung dieser Frage zu begründen. Die Hauptpunkte seiner Auseinandersetzung sind die folgenden.

I, 1. *Erörterung des principiellen Charakters des Seelenlebens* in seiner Verschiedenheit vom körperlichen: während das körperliche Leben in unserer Erfahrung keine andere Einheit hat als diejenige, die durch die im Körper thätigen Naturgesetze, welche wir nur in *abstracto* aufzufassen vermögen, konstituiert wird, so besitzt hingegen das Seelenleben eine in unserer Erfahrung unmittelbar gegebene konkrete Einheit, das Subjekt oder das Ich; und nichts anderes als das, was in irgend einer Weise auf diese Einheit bezogen wird, hat im Seelenleben einen Platz.

2. *Erörterung des principiellen Charakters des Bewusstseins* in seiner Verschiedenheit vom Unbewussten: bewusst ist, was als Wahrnehmung, Gefühl oder Willensakt auf das Subjekt bezogen wird.

3. *Ergebnis:* Seelenleben und bewusstes Leben sind identische Begriffe, und ein »unbewusstes» Seelenleben anzunehmen ist folglich ein Widerspruch. Dieser Widerspruch ist weder von Leibniz, noch von Kant, E. v. Hartmann oder Ebbinghaus gelöst worden.

II. *Erklärung der Thatsachen, die man auf das unbewusste Seelenleben zurückgeführt hat.*

1. Zwei *allgemeine Erklärungsgründe: a) niedrigere Stufen »der Bewusstheit»*, indem man mit den englischen Psychologen zwischen »presentations», »perceptions» und »apperceptions» unterscheiden kann; *b) körperliche Ursachen,* indem Kör-

per und Seele in einem intimen ursächlichen Zusammenhange mit einander stehen.

2. Anwendung dieser Erklärungsgründe auf die *einzelnen Erscheinungen,* die als Stützen der Lehre von einem unbewussten Seelenleben angeführt zu werden pflegen. Diese Erscheinungen werden in derselben Weise, wie es vorher von *Ebbinghaus* (»Grundzüge der Psychologie», Leipz. 1897, S. 48—50) geschehen ist, gruppiert, aber vollständiger als bei ihm berücksichtigt. Daneben sucht der Verf. zu erweisen, einerseits, dass die Gefühle und Willensakte ihrer Natur nach ebensogut wie die Wahrnehmungen Bewusstseinsakte seien, und andererseits, dass die Annahme einer unbewussten psychischen Thätigkeit, die in etwas anderem als Wahrnehmungen, Gefühlen oder Willensakten bestände, völlig ungereimt sei (dies gegen *Cesca* »Über die Existenz von unbewussten psychischen Zuständen». Vierteljahrschr. f. wiss. Phil. 1885).

Der Verf. geht von der in der Erfahrung unmittelbar gegebenen Verschiedenheit des seelischen und des körperlichen Lebens aus (ohne sich auf die etwaige metaphysische Ausgleichung dieses Gegensatzes einzulassen), nimmt dabei aber, im geraden Gegensatz zur psychophysischen Parallel-Theorie, zwischen Beiden einen kausalen Zusammenhang an. Und von diesen Voraussetzungen aus sucht er zu zeigen, dass die entweder unklare oder widersprechende Vorstellung von einem unbewussten Seelenleben durch keinerlei Thatsachen benötigt sei.

---

14. **Qui et qualis, continués comme pronoms relatifs dans les langues romanes,**

par

P. A. Geijer.

Ce petit essai a pour but d'offrir un coup d'oeil sur la formation générale de la catégorie des pronoms relatifs dans les langues romanes, et de montrer qu'il faut y voir le résultat de deux courants contraires, dont l'un tendait à démolir la construction latine de cette catégorie en affaiblissant de plus en plus *qui*, le pronom hérité, qu'à force de réductions on tendait à reléguer parmi les particules; tandis que l'autre courant, qui était de caractère reconstructeur, y amenait un nouveau pronom qu'on était parvenu à créer par la composition du démonstratif *ille* et de l'interrogatif *qualis,* ainsi que l'adverbe interrogatif *de unde*, transformé en génitif du pronom relatif.

De ces deux courants, le premier avait pour point de départ le délabrement flexionnel auquel le latin se trouva exposé, du moment que cette langue avait cessé d'être l'idiome d'une petite nation bien limitée pour servir de langue internationale à tous les peuples du grand empire romain. Dans ce cas spécial, ce délabrement était encore accéléré par le fait que le relatif peut très facilement se passer de formes différentes, pourvu que l'antécédent soit tout près, et que l'on se borne à l'emploi de propositions déterminatives; l'intonation de la phrase suffisant alors pour y donner le caractère de proposition adjective, sans même qu'un mot relatif initial y serve d'exposant; ce qui est prouvé par des exemples tirés du suédois.

Mais à mesure que la vie intellectuelle des peuples romans prend du développement, l'autre courant se fait valoir. A l'aide de la combinaison de *ille* et de *qualis*, on peut agrandir le domaine du pronom relatif et en étendre l'emploi aux propositions explicatives sur une échelle qui admet une complication presque illimitée de la période. Il se trouve donc qu'en fin de compte, la perte initiale a été plus que compensée par l'acquisition nouvelle.

15. Schwedisch-russische Verhandlungen von 1564—72. Die russischen Bündnispläne Eriks XIV.

von

H. Hjärne.

In älteren Zeiten hatte Schweden (nach der Auflösung des normannischen Russland oder Gardareichs) zu keinem anderen russischen Staate als der Republik Nowgorod diplomatische Beziehungen. Die Grundlage der gegenseitigen Rechtsverhältnisse beider Staaten bildete der Traktat von Nöteborg aus dem Jahre 1323, der späterhin durch verschiedene andere, nur zum Teil erhaltene Verträge bekräftigt und teilweise ergänzt wurde. Alle diese Urkunden waren (ebenso wie die Abmachungen von Nowgorod mit deutschen Städten und Livland) nur von russischer Seite in Form von Zeugnissen über eingegangene eidliche Verpflichtungen auf beiden Seiten ausgestellt. Die gegenseitige Besiegelung, die im Anfang nur zur Authentication der Urkunden diente, wurde gleichwohl später als notwendig für die Giltigkeit der Rechtshandlung selbst angesehen. Dagegen wurde nie ein Verpflichtungsbrief von schwedischer Seite ausgestellt. Die schwedischen oder lateinischen Exemplare waren nur Übersetzungen des russischen.

Diese Formen wurden auch beibehalten, nachdem Nowgorod unter die Herrschaft der moskowitischen Grossfürsten gekommen war. Die Verträge wurden nach wie vor im Namen von Nowgorod abgeschlossen, da der Grossfürst auf keine andere Weise die Rechtskontinuität mit den alten Ansprüchen kraft des Traktats von Nöteborg aufrecht erhalten zu können glaubte. Ursprünglich bedeutete diese Vertragsform keine Überhebung seitens des Grossfürsten, sondern nur eine ängstliche Fürsorge in der Wahrnehmung alten Herkommens *(starina)*. Als aber der König von Dänemark in dem Bestreben, die Herrschaft über Schweden

wiederzugewinnen, durch den Bundestraktat vom Jahre 1493 bei dem Grossfürsten von Moskau Hilfe gesucht hatte, fasste dieser die Verbindung mit Schweden, die rechtlich als von Dänemark abhängend angesehen wurde, als seiner unwürdig auf und glaubte sich durch die Traktate, welche seine Statthalter in Nowgorod auf seinen Befehl mit den schwedischen Reichsvorständen und Königen abschlossen, nur mittelbar und provisorisch gebunden, auch nachdem sich Schweden faktisch schon lange von der Union mit Dänemark losgerissen hatte.

Dieser ungewisse und zweideutige Zustand, der sich durch mancherlei kränkende ceremonielle Ansprüche besonders unter Zar Iwan Wasiliewitsch noch mehr verschlimmerte, führte zu schweren Verwickelungen zwischen Schweden und Russland, bestand aber gleichwohl während der ganzen Regierungszeit Gustav Wasas und Eriks XIV. fort. Der letztgenannte machte mehrfache Versuche, sich dem Zaren zu nähern und ihn zum Abschluss einer förmlichen Allianz auf der Grundlage beiderseitiger Gleichstellung zu veranlassen. In Wirklichkeit brauchte der Zar Schwedens Unterstützung für seine livländische Politik, welche zugleich beide Staaten zu Nachbarn in einem Landdistrikt machte, wo die zwischen Schweden und Nowgorod abgeschlossenen Traktate natürlich keine rechtliche Anwendbarkeit besitzen konnten. Der Zar machte auf ganz Livland als sein »väterliches Erbe» Anspruch, fand sich aber Polens übermächtigem Eingreifen gegenüber veranlasst, Teile seiner Eroberungen an Dänemark und Schweden abzugeben, wenn auch unter der Voraussetzung, dass sein ausschliessliches Recht auf ganz Livland anerkannt würde. Er suchte sich auch die gegenseitige Rivalität der beiden nordischen Reiche zu nutze zu machen, überwarf sich aber bald genug mit Dänemark und musste sich dann zu grösseren Zugeständnissen an Schweden bequemen.

Anfänglich suchte er auf Livland dieselben Traktatformen mit Schweden wie auf Nowgorod anzuwenden. Er befahl seinem Statthalter in Dorpat einen Traktat mit König Erik abzuschliessen (1564), der jedoch die Bestätigung des Vertrags verschob, da er teils mit dem formalistischen Hochmut des Zaren, teils mit seiner Abgeneigtheit, Schweden die Befugnis zur Erweiterung seiner Besitzungen auf Kosten Polens und Dänemarks zu erteilen,

unzufrieden war. Die gemeinsamen politischen Interessen waren indes stark genug, um einem offenen Bruch vorzubeugen und sogar ein gewisses Zusammenwirken zwischen den schwedischen und russischen Truppen gegen die angreifenden Polen in Livland zu veranlassen. Im übrigen waren sowohl der Zar als König Erik genötigt, alle ihre Kräfte anzustrengen, um die Grenzen ihrer eigenen Reiche gegen ihre Feinde zu verteidigen. Schweden lag auf der skandinavischen Halbinsel mit Dänemark im Krieg, und Russland wurde im Westen und Süden von den Polen und den Krimtartaren angegriffen. Ausserdem hatten beide Herrscher mit heiklen inneren Verhältnissen zu kämpfen, indem sie beide dem einheimischen Adel misstrauten und sich durch tyrannische Massnahmen ihre Stellung noch mehr erschwerten.

Unter diesen Umständen beschloss der Zar König Eriks Hilfe in Anspruch zu nehmen, um den König von Polen zu denjenigen Zugeständnissen zu zwingen, die er ihm mit Waffengewalt nicht abtrotzen konnte. Er schickte (Sommer 1565) einen Gesandten nach Schweden, der König Erik mündlich vorschlagen sollte, dem Zaren die Gemahlin seines gefangenen Bruders, des Herzogs Johann, Catharina, die Schwester König Sigismund Augusts von Polen, auszuliefern. Aber dieser Gesandte starb in Schweden an der Pest, ehe er den König treffen konnte, der sich in einem Feldzug gegen die Dänen befand. Der König schickte nun selbst einen Gesandten ab, der (Frühling 1566) in Moskau von dem geheimen Vorschlag des Zaren unterrichtet wurde. Der Zar wünschte aber, der Abschluss solle in Moskau stattfinden, und der König wurde aufgefordert, schleunigst eine Gesandtschaft dorthin abgehen zu lassen.

Als König Erik (Juni 1566) von dem Vorschlag des Zaren, der von Vorspiegelungen über einen sowohl in formeller wie materieller Hinsicht für Schweden vorteilhaften Bundestraktat begleitet war, Kunde erhielt, verschob er bis auf weiteres jegliche Antwort, um so mehr, als der Rat sich bestimmt gegen die Auslieferung der Fürstin aussprach. Nachdem sich aber gezeigt hatte, dass der Sommerfeldzug gegen die Dänen zu keinem entscheidenden Resultat führte, beschloss er die Gelegenheit zur Eröffnung neuer Verhandlungen mit dem Zaren zu benutzen. Die weitschweifigen und zu wiederholten Malen modi-

ficierten Instruktionen, die er für seine Gesandten aufstellte, zeugen von den schwankenden Absichten des Königs und zum Teil geradezu von seiner beginnenden Geistesstörung. Bald hoffte er den Zaren zu höchst bedeutenden Zugeständnissen hinsichtlich der livländischen Besitzungen zu bewegen. Bald wieder fürchtete er den Zaren zu offenem Angriff zu reizen, während er selbst sowohl von den Dänen als von den unzufriedenen Grossen und der Partei seines gefangenen Bruders bedroht wurde. Während er seinen Botschaftern anlag, sich der Forderung des Zaren, Catharina auszuliefern, so lange wie irgend möglich zu widersetzen, erteilte er trotzdem zu gleicher Zeit dem Führer der Gesandtschaft, dem Kanzler Nils Gyllenstjerna, Vollmacht, für den äussersten Notfall im Auftrage des Königs seine Zustimmung dazu zu geben, um Feindlichkeiten von Seiten Russlands zu vermeiden und den Zaren zu bedeutenden Abtretungen in Livland zu bewegen. Ohne Zweifel glaubte der König aber, es würde ihm möglich sein, ein Mittel zu finden, um später der Erfüllung seines Versprechens aus dem Wege zu gehen und doch verschiedene Territorialvorteile zu gewinnen. Es scheint sogar — nach allerlei Andeutungen in den Quellen —, als habe er den Antrag des Zaren dazu benutzen wollen, seinen Bruder einzuschüchtern und durch diesen und dessen Gemahlin auf den König von Polen einzuwirken.

Durch dieses widerspruchsvolle Benehmen setzte sich der König ausser Stand, den Ausgang der Botschaft zu bestimmen, der vielmehr in Wahrheit der eigenen Prüfung der Gesandten überlassen wurde und zu neuen für beide Parteien verderblichen Zwistigkeiten führte.

UNIVERSITY OF MICHIGAN
3 9015 08116 4066

